ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯТ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

1

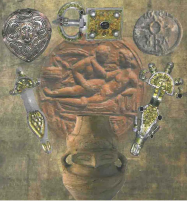

Редакционна колегия:
доц. д-р Борис Борисов
доц. д-р Стефан Чохаджиев
доц. д-р Росина Костова
ст. ас. д-р Олег Александров
Гергана Шейлева

Отговорен редактор: ***доц. д-р Борис Борисов***

Редактор на английския текст
на резюметата: *доц. д-р Росина Костова*

© Авторски колектив, 2010
© Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий",
В. Търново, 2010

ISBN 978–954–524–743–9

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „АРХЕОЛОГИЯ"

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯТ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ" И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

1

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
Велико Търново, 2010

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 9

1. **Борис Д. Борисов**. ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий" и българската археология 11

2. **Казимир Попконстантинов**. Археологията във
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий" – традиции и настояще 19

3. **Златозара Гочева**. Проф. д-р Станчо Ваклинов 25

4. **Илка Петкова**. Академик Димитър Ангелов и българската археология 29

ПРАИСТОРИЯ 33

5. **Вълка Илчева**. Антропоморфни и зооморфни модели на жилища от
праисторическия фонд на РИМ В. Търново 35

6. **Петър Лещаков**. Керамичният комплекс на раннохалколитното жилище
от обект Качица, В. Търново 41

7. **Димитър Чернаков**. Селищна могила № 1 до с. Кошарна, община
Сливо поле (Археологическо проучване през 2007 г.) 55

8. **Росица Миткова, Стилиян Янчев**. Халколитни керамични антропоморфни фигури
от "Корията" край гр. Суворово, Варненско 71

9. **Стефан Чохаджиев**. Златото от Хотница в контекста на халколитното злато
от Югоизточна Европа 87

10. **Мартин Христов**. Ритуални структури и некропол от ранната
бронзова епоха край с. Дъбене, Карловско 95

11. **Росица Христова**. Керамика от началото на раннобронзовата епоха Карнобат 99

12. **Недко Еленски**. Сребърен нагръдник от бронзовата епоха, открит
край язовир "Росица", Великотърновско 121

13. **Таня Христова**. Брадва с дупка от бронзовата епоха от
с. Телиш, Плевенско 127

14. **Таня Джанфезова**. Някои проблеми при проучване на погребалните
обреди от късната бронзова епоха в северозападна България
(според данни от Орсоя) 131

15. **Мая Валентинова**. Нови данни за началото на ранножелязната епоха в Централна
Северна България (Могилна находка от Деветаки) 139

АНТИЧНОСТ 147

16. **Сергей Торбатов**. Неизвестни паметници от I хилядолетие пр. Хр. в Южна Добруджа 149

17. **Иванка Дончева**. Симпозиумите в Древна Гърция 161

18. **Елина Мирчева**. Елинистическа гробна находка от района на с. Ведрина, Добричко 189

19. **Васка Белчовска**. Култовете и символизмът при пеоните 201

20. **Ангелина Пировска**. Хронологично и териториално
разпространение на тракийските нагръдници 209

21. **Станимир Димитров**. Бронзови брони от Тракия 217

22. **Меглена Първин**. Биметални брони от Тракия 225

23. **Нарцис Торбов**. Антични лампи от Северозападна България (I–II в.) 231

24. **Мария Камишева**. За производството на глинени лампи с изображения
на диска в керамичните центрове на Августа Траяна 241

25. **Георги Илиев**. Калъпи за производство на глинени лампи от Стара Загора 249

26. **Павлина Владкова**. Античният производствен център
при Павликени: Изработка и потребление на керамични изделия 255

27. **Надежда Ботева**. Вотивни пръчки от крепостта Хоталич, край Севлиево 267

28. **Мария Деянова**. Археологически паметници и находки
от околностите на град Карлово 271

29. **Олег Александров**. За етническия състав на римската армия
в провинция Долна Мизия през II–III век 281

30. **Стефан Бакърджиев**. Находки от тракийска надгробна могила
в м. „Карачите", с. Крумово, Ямболско 293

31. **Веселина Георгиева.** Спасителни археологически разкопки на
надгробната “Османова” могила в землището на село Радецки,
в енергийния комплекс “Марица–изток” 299
32. **Атанас Атанасов**. Космогонични композиции в римските фигурални
мозайки от провинция Тракия от II–IV в. 315
33. **Любка Тодорова** Раннохристиянски олтарни прегради
в експозицията на РИМ – Пазарджик 323
34. **Митко Маджаров**. Източният презродопски път 333
35. **Тодор Балабанов**. Отнова за готите и епископския център от IV–V в.
до с. Хан Крум, Шуменско 349
36. **Борис Д. Борисов**. Ранновизантийската крепост до с. Дядово,
Новозагорско и мястото и в ранновизантийската укрепителна система 363
37. **Преслав Пеев.** Дълбоководните археологически проучвания 381
38. **Тодор Енчев.** Съдбата на мартириумите в Северна Африка
през IV–VI в. в светлината на църковните канони 389
39. **Венелин Бараков**. Пътища, проходни места, пътни и укрепителни
съоръжения в Централния Балкан през Античността
и Средновековието 395

СРЕДНОВЕКОВИЕ 411
40. **Павел Георгиев.** Малкият землен вал в Добруджа – същност и датировка 413
41. **Станислав Станилов.** Художественият метал на златния век (IX–XI в.). Продължение
на темата 423
42. **Димчо Момчилов.** Ролята на Анхиало и Маркели
при военните конфликти между България и Византия през периода
на Първото българско царство 437
43. **Стоян Витлянов.** Още по въпроса за характера на крайградските
имения в Плиска 449
44. **Росина Костова**. Новооткритите гробни съоръжения в
“Манастира на Мостич” в Преслав 453
45. **Георги Атанасов**. Още за датировката и монашеската организация в
скалната обител до Мурфатлар (Басараби) 467
46. **Валери Йотов.** Бсългарският контрол на “Пътя на солта” в Трансилвания
през IX в. (по археологически данни) 487
47. **Милен Николов.** Походите на цар Симеон към Константинопол 497
48. **Валентин Плетньов, Преслав Пеев.** За средновековния
пристан Росо/Росито/Росико 505
49. **Кремена Стоева.** Битовата керамика от манастира в местността
Манастирчето край Велики Преслав (предварително съобщение) 525
50. **Явор Русев.** Необнародвана тока със зооморфно изображение
от фонда на РИМ – Ямбол 539
51. **Владимир Найденов.** Апликации „двуглаво конче” от музея в Плевен 543
52. **Янко Димитров.** “Накити-сполии” в огърлици от стъклени мъниста
от гробове (XI в.) в Плиска 549
53. **Деян Рабовянов.** За употребата на арбалета
в средновековна България 561
54. **Кирчо Апостолов.** Средновековен некропол край гр. Омуртаг
(края на IX – средата на XIII в.) Обреди против превъплъщения на мъртвите 571
55. **Иван Чокоев** Текстил от средновековен некропол край
с. Крепча – 35 години след разкопките 575
56. **Борис Д. Борисов, Милко Аспарухов.** Сграфито керамиката от Никопол
и мястото ѝ в керамичния комплекс на средновековна България 581
57. **Красимира Стефанова-Георгиева.** Християнски символи (XI–XIII в.) – елементи
от духовната култура на Казанлъшкия район 595
58. **Мария Долмова-Лукановска.** Дворецът в Търново – функции и репрезентативност 599
59. **Константин Тотев.** Бронзова матрица със св. Богородица Никопея
от Шуменската крепост 609
60. **Мирко Робов.** Нова група подглазурни монограми от проучванията
на хълма Трапезица 615
61. **Казимир Попконстантинов**. Новооткрити надписи-автографи в Боянската църква 623
62. **Хитко Вачев.** Към въпроса за най-ранното църковно строителство в Арбанаси 641
63. **Жулиета Гюлева**. Развитие на мюсюлманската култова мрежа
в Търново – края на XIV – средата на XVI век 645
64. **Тодор Овчаров.** Селища от XV–XVIII в. в Стражишка община 649

НУМИЗМАТИКА И СФРАГИСТИКА 653
65. **Игор Лазаренко.** Храмът на Великия бог Дарзалас, според монетни изображения 655
66. **Димитър Драганов.** Неизвестни монетни типове на скитския цар Харапс 661
67. **Сотир Иванов**. Нумизматичният материал от археологическите
разкопки на „Античен град с прилежащи некрополи”, в м. „Кожух”, община Петрич 665
68. **Дочка Владимирова-Аладжова.** За монетната циркулация в Урдовиза 679
69. **Стоян Михайлов.** Колективните монетни находки от IV–VII в. като
извор за заплащането на труда през ранновизантийската епоха 683
70. **Николай Кънев.** Новооткрит оловен печат на архиепископ на Ефес 693
71. **Женя Жекова**. Печат на Симеон Василевс (917–927) от колекцията
на регионален исторически музей – Шумен 697
72. **Иван Йорданов.** Византийски печати от землището
на с. Изворово, Хасковско 703
73. **Ангел Конаклиев.** Неизвестна монета на цар Георги I Тертер от Мисионис 711
74. **Георги Дзанев.** Нов тип българска монета 715
75.**Тошо Спиридонов.** Информационната система DAGIS 2.0
в българската археология 719

ПРЕДГОВОР

На 29-30. XI. 2008 г. бе проведена научна конференция под мотото „ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" и българската археология". Тя бе посветена на 45-годишнината на Университета. Идеята на конференцията бе да се покаже приноса на ВТУ към българската археологическа наука. Организацията на научния форум бе съгласувана с директора на НАИМ при БАН проф. д.и.н. Рашо Рашев, сам възпитаник на нашия университет. За голямо съжаление съдбата отреди друго, на 28. II. 2008 г. проф. Рашев загина трагично и не можа да вземе участие в конференцията.

В научния форум участвахà над 70 колеги от различни институции – НАИМ при БАН, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски", Шуменския университет „Епископ Константин Преславски" и музеите от цялата страна.

Конференцията бе открита от ректора на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" проф. д.п.н. Пламен Легкоступ. Тя бе приветствана от председателя на комисията по култура към НС – Лютви Местан, проф. д.и.н. Станислав Станилов, археолог, народен представител, както и от г-жа Мариана Узунова от Министерството на науката и образованието. Заседанията на конференцията протекоха в две секции – праистория и античност и средновековие. На заключителното заседание на конференцията бе изтъкнат приносът на археолозите – възпитаници на ВТУ за развитието на българската археологическа наука и бе решено подобни конференции да се провеждат на всеки 5 години.

По време на заседанията бяха раздадени изискванията за оформление на текстовете и илюстрациите на съответните доклади. За голямо съжаление по-голямата част от колегите не се съобразиха с тези изисквания, което създаде невероятни трудности пред членовете на редколегията на сборника. С цел да се уеднаквят технически текстовете и най-вече илюстративния материал се наложи голяма част от представените от авторите илюстрации, да се изработват съвсем наново, което забави неговото издаване с близо една година. Тук му е мястото да се отбележи, че при редактирането членовете на редколегията се стараеха да не променят смисъла на предложените от авторите текстове, а само да ги пригодят технически към изискванията на тома. В този смисъл много от застъпените тези в различните доклади не се споделят от редакторите, за което отговорността си остава само на авторите.

При подготовката на този том неоценима помощ оказаха редица колеги, на които сме длъжни да благодарим. На първо място благодарим на ст. н. с. д-р Тошо Спиридонов, който преработи всички карти в тома. Благодаря и на нашите бивши и настоящи студенти Георги Денчев и Пламен Дойчев, които вложиха голямо старание при подготовката на илюстративния материал.

Чувствам се задължен да благодаря и на издателството на ВТУ с ръководител Иван Иванов и най-вече на Райна Карабоева, която вложи голямо старание при предпечатната подготовка на тома.

Накрая изказвам най-сърдечната си благодарност и на ректора на ВТУ проф. д. п. н. Пламен Легкоступ, за съдействието при организирането и провеждането на научната конференция, така и при подготовката на този том.

На всички които помогнаха за реализирането на този том Редколегията БЛАГОДАРИ ОТ СЪРЦЕ!

В. Търново
13. VI. 2010 г.

Гл. редактор: доц. д-р Борис Борисов

ВТУ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Борис Д. Борисов

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)

През настоящата година се навършват 45 години от създаването на Великотърновския университет, което събитие бе чествано тържествено само преди няколко дни.

45 години са и кратък и дълъг период. От гледна точка на историята 45 години са кратък период, още по-кратък са от гледна точка на археологията, да не говорим за праисторията. За един човешки живот обаче 45 г. са дълъг период, в който човек достига зряла възраст. Същото важи и за Великотърновския университет. Тази годишнина дава основание за трезва равносметка за постигнатото през тези 45 години. Затова в този тържествен ден ние археолозите, възпитаници на ВТУ, си даваме сметка за извървения път, за трудностите, през които сме минали, но едновременно с това отчитаме и успехите в нашата научноизследователска работа.

Със създаването на ВПИ “Братя Кирил и Методий” с Постановление на Министерския съвет № 162 от 16 октомври 1962, на първото заседание на Академичния съвет (Протокол № 1 от 10 януари 1963 г.) е взето решение за откриване на специалност История. Още от първата учебна година започва и обучението по археология. Пръв преподавател е ерудирания изследовател на старобългарската култура проф. д. и. н. Станчо Ваклинов. Неговите безкрайно интересни лекции грабват аудиторията и още тогава редица студенти избират и поемат трудния път на археологията. Така година след година броят на обреклите се на археологическата наука студенти непрекъснато нараства. Наред с лекциите през летните месеци се провеждат и археологически практики, които привличат все повече и повече любознателни студенти. След години някои от тези първи студенти по история в педагогическия институт “Братя Кирил и Методий” ще се превърнат във висококвалифицирани научни работници, ревностни изследователи на материалната култура.

През 1971 г. ВПИ “Братя Кирил и Методий” е преобразуван в университет, който с течение на времето се налага като един от двата водещи университета в България, провеждащи обучение по археология. С течение на вече 45 години от ВТУ излизат огромен брой добре подготвени по археология специалисти, които намират своята реализация в институтите в системата на БАН, университетите в България и музеите.

От учебната 1993/94 г. в Исторически факултет се открива специалност Археология. С това се поставя началото на нов етап в обучението по археология. Основната заслуга за това принадлежи на проф. д. и. н. Казимир Попконстантинов. Привлечени са редица преподаватели от СУ “Св. Кл. Охридски” и АИМ при БАН, с което обучението по археология се поставя на нова модерна основа. С течение на времето ВТУ се превръща в един от двата водещите центъра за обучение на студенти в специалност археология.

Днес когато честваме 45 годишнината на ВТУ не можем с гордост да не отчетем постиженията на “великотърновските” археолози, които освен в научната сфера са намерили своята реализация в редица области на обществено-политическия живот в България. И за да не бъда голословен ще си послужа с езика на цифрите, които говорят достатъчно красноречиво.

На първо място трябва да се посочи, че към настоящия момент почти половината от действащите археолози в България, независимо от институциите, в които работят, са възпитаници на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий. Сам по себе си този факт означава много и е неопровержимо доказателство за приноса на ВТУ в развитието на съвременната археологическа наука.

Като говорим за реализация в научната сфера трябва да отбележим, че досега от завършилите нашия университет археолози 30 души са придобили научната и образователна степен “доктор”. Като асистенти и научни сътрудници в различните български университети, в институтите в системата на БАН, и в регионалните музеи работят други 13 души. Други 22 колеги са хабилитирани и работят в НАИМ при БАН и неговите филиали във В. Търново и Шумен, като петима от тях са ги ръководили. Един колега е бил директор на НАИМ (проф. д. и. н. Р. Рашев), а една колега – зам.-директор (ст.н.с. II ст. д-р Д. Владимирова-Аладжова). Друг колега е бил ръководител на секцията по средновековна археология в НАИМ при БАН (ст.н.с. I ст. д.и.н. Ст. Станилов). Освен тях други 6 от колегите са придобили научната степен “доктор на историческите науки”. Четирима са членове на Специализирания съвет по стара и средновековна история, археология и етнография, а двама са членове на комисията по история към ВАК към Министерския съвет.

В сферата на висшето образование като университетски преподаватели на основен трудов договор работят 12 колеги, от които 2-ма професори, доктори на историческите науки и 8 доценти-доктори. Повече от 10 колеги участват като хонорувани преподаватели в Софийския, Великотърновския, Пловдивския, Шуменския, Благоевградския, Варненския свободен университет и НБУ. Университетските преподаватели, възпитаници на ВТУ за заемали различни административни длъжности. Досега двама колеги са били зам.-ректори – във Великотърновския (проф. д. и. н. К. Попконстантинов) и Шуменския университети (ст.н.с. II ст. д-р П. Георгиев) Двама са били декани – на ИЮФ във ВТУ (проф. д. и. н. К. Попконстантинов) и на факултета по хуманитарни науки в ШУ (доц. д-р Ст. Витлянов), а други 3 – зам.-декани във Великотърновския (доц. д-р Б. Борисов), Пловдивския (доц. д-р Ив. Джамбов) и Шуменския университети (доц. д-р Ст. Витлянов). Петима преподаватели са били ръководители на катедри – по двама във ВТУ (проф. д.и.н. К. Попконстантинов и доц. д-р Б. Борисов) двама в Шуменския (ст.н.с. II ст. д-р П. Георгиев и доц. д-р Ст. Витлянов) и един в Пловдивския университети (доц. д-р Ив. Джамбов).

Редица университетски преподаватели са чели лекции в университетите в Кьолн и Фрайбург (Германия), Залцбург (Австрия), (проф. д.и.н. К. Попконстантинов), Харковския национален университет (доц. д-р Б. Борисов), Българския Тараклийски държавен университет в Молдова (ст.н.с. д.и.н. Г. Атанасов), във висшата антропологическа школа в Кишинев (ст.н.с. д.и.н. Г. Атанасов).

По пътя на своето научно израстване редица археолози са специализирали в различни високо реномирани престижни университети и институти в чужбина – в Гърция – университетите в Атина, Комотини, Янина и Френския археологически институт в Атина (доц. д-р Ив. Дончева), в Украйна – в Харковския национален университет (доц. д-р Б. Борисов), в Австрия – в Института по византинистика във Виена (проф. д.и.н. К. Попконстантинов, доц. д-р Р. Костова), в Англия – в нумизматичния кабинет на Ашмолиум музеум в Оксфорд, в Германия – в Централния римско-германски музей в Майнц (ст.н.с. II ст. д-р Д. Владимирова-Аладжова), в САЩ – в центъра по византинистика в Дъмбъртън Оукс, във Вашингтон (проф. д.и.н. Ив. Йорданов), и в Арт мениджмънт, в университетите във Франция, Румъния и Русия (доц. д-р Ив. Джамбов), Централноевропейския университет в Будапеща – Унгария (доц. д-р Р. Костова) и много др.

Редица от археолозите от ВТУ са главни редактори или членове на редакционните колегии на редица български и чуждестранни специализирани издания: “Археология”, ИАИМ, Разкопки и проучвания, Годишник на АИМ, сборниците Плиска-Преслав, Seminarium Thracicum, Археологически открития и разкопки, годишниците или известията на музеите от страната, обединени на регионален принцип, сб. Добруджа, “Марица-изток”. Археологически проучвания, Кратка енциклопедия. Тракийска древност, сборник Пантелеймон, Наследство, Stratum plus, Археология Крыма, Татарская археология и др.

По-голямата част от археолозите, възпитаници на ВТУ, са членове на Съюза на учените в България, а редица колеги членуват във високопрестижни научни дружества или са членове на различни чуждестранни академии на науките. От тях трябва да се споменат Дружеството на изследователите на античността в България, което е секция от международния център за класически изследвания, Националния комитет на византинистите и медиевистите в България, Международния съюз на славистите, Алианс Франсез, Международната асоциация по византийска сфрагистика, Английското кралско нумизматично дружество и т.н., и т.н.

Достатъчно красноречиво доказателство за научните постижения на археолозите от ВТУ е огромната научна продукция. Досега в българската и чуждестранна специализирана литература са публикувани повече от 2600 студии и статии и това далеч не е точната цифра, по вече изложените причини. От великотърновските археолози са публикувани и 104 монографии. Издадени са и над 200 пътеводители, брошури, диплянки и каталози към археологически изложби, а в момента са под печат над 150 заглавия.

Разбира се постиженията на великотърновските археолози далеч не се изчерпват само със споменатите публикации. Тук трябва да се посочат и хилядите проучвани археологически обекти на праисторически, антични и средновековни селища, плоски и могилни некрополи, укрепления, крепости, градове и култови центрове. Съзнавам много ясно, че да се изброят всички е абсолютно невъзможно, а може би и ненужно, но все пак не могат да не бъдат споменати поне най-важните от тях. Тук на първо място трябва да се посочи Варненският халколитен некропол, който е паметник със световно значение. Днес не бихме могли да си представим постиженията в изследването на първите столици на българската държава Плиска и Преслав, на култовия център на езическа България – Мадара без участието на колегите от филиала на НАИМ при БАН в Шумен, на столицата на Второто българско царство Търнов и особено сегашните археологически проучвания на хълма “Трапезица”, които се ръководят основно от археолози възпитаници на ВТУ. Може би тук му е мястото да се спомене, че 90% от работещите в двата филиала на НАИМ са отново възпитаници на нашия университет. Към списъка трябва да се добавят още археологическите резервати Берое-Августа Траяна-Боруй, “Хисаря”, проучванията на античния Филипопол, Дуросторум, новите проучвания в Абритус, храмът на Кибела в Балчик, манастирите край с. Равна и “Караач теке”, край Варна, единствения засега катакомбен гроб край с. Полски Градец, в комплекса “Марица-изток”, могилния комплекс “Кабиюк” и много, много др.

За своите открития и големи постижения в изследването на материалната култура редица археолози са получили престижни награди като: Кирило-Методиева награда на БАН за принос в развитието на славистиката и старобългаристиката (проф. д.и.н. К. Попконстантинов), академичната награда на БАН с областта на хуманитарните науки за изследването на средновековната българска култура (проф. д.и.н. К. Попконстантинов), Европейската награда Готфрид фон Хердер на фондация “Алфред Тьопфер” – Германия, и Виенския университет в Австрия (проф. д.и.н. К. Попконстантинов), награда за учен на 2000 г. от Английския биографичен институт – Кембридж, награда на биографичния институт на САЩ (доц. д-р Ив. Джамбов). За своите резултати в изследването на Варненския халколитен некропол колегата Иван Иванов е награден с орден “Кирил и Методий”.

Освен в научната археолозите от нашия университет намират своята реализация и в обществено-политическата сфера. Достатъчно красноречиво за това говори фактът, че досега като директори на музеи са работили и продължават да работят над 30 души.

От средите на великотърновските археолози са произлезли двама депутати в Народното събрание и един областен управител (ст.н.с. д-р К. Дочев и ст.н.с. I ст. д.и.н. Ст. Станилов).

Уважаеми колеги, убеден съм, че всичко казано дотук по никакъв начин не изчерпва напълно постигнатото от нас – възпитаниците на ВТУ, но да се изтъкнат в един доклад постиженията на цяла плеяда учени и музейни работници според мен е изключително трудно, а може би и невъзможно. Считам, че изнесените факти и цифри достатъчно красноречиво говорят за големия принос на само 45-годишния ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” в развитието на съвременната археологическа наука. Затова си позволявам да завърша с пожелания за нови и още по големи успехи в научноизследователското поприще.

На многая лета скъпи колеги!

ST. CYRIL AND ST. METHODIUS UNIVERSITY OF VELIKO TARNOVO AND BULGARIAN ARCHEOLOGY

Boris D. Borisov

This year marks the 45th anniversary of The University of Veliko Tarnovo and this event was celebrated only a few days ago.

Forty-five years is both a short and a long period of time. From the perspective of history it is quite a short time, and even shorter from the perspective of archeology. It is even shorter from the point of view of pre-history. When we come to think of human life, however, forty- five years is a long period, in which a person grows to maturity. This is also true of St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo. This anniversary is a serious reason for drawing a balance of what has been achieved. This is why on this eventful day we, archeologists, graduates of the University of Veliko Tarnovo, look back on the past years, the hardships we have gone through and the success of our research. The Brothers Cyril and Methodius Higher Institute of Pedagogy was founded by government decree No. 162/16. Oct. 1962 and on the first meeting of the Senate (Protocol No. 1/10 Jan. 1963) the decision was made of the founding of a historical faculty. The first academic year launched also tuition in archeology. The first lecturer in archeology was the erudite researcher of ancient Bulgarian culture professor, doctor of history Stancho Vaklinov. His interesting lectures grabbed the attention of the students and from the very beginning lots of his students chose to specialize in the difficult field of archeology. So, year after year, the number of students choosing archeology grew. Besides lecturing, the summer months were spent in archeological excavations, which attracted lots of inquisitive students. Later some of these first students of the Institute of Pedagogy became highly qualified scientists, zealous researchers of material culture.

In 1971 The Institute of Pedagogy was given the status of university, which gradually asserted itself as one of the two leading universities in Bulgaria, teaching archeology. For the past 45 years the university has prepared a great number of well-grounded archeologists, who go on to find their vocation in the institutes of the Bulgarian Academy of Sciences, the universities and museums.

The Historical Faculty launched Archeology as a separate subject in 1993/94 academic year. The credit for this belongs to Professor Dr. of historical sciences Kazimir Popkonstantinov. The teaching of archeology was founded on new, modern basis by attracting lecturers from St. Kliment Ohridski University of Sofia, and The Bulgarian Academy of Sciences. Through the years The University of Veliko Tarnovo became one of the two leading centres in Bulgaria, where archeology is the main subject.

Celebrating the 45th anniversary of the University of Veliko Tarnovo, we cannot but mention the achievements of its archeologists, who are excellent scientists, as well as prominent figures in the social and political life of Bulgaria. To prove my point, I will quote some figures which speak for themselves.

First, it should be pointed out that at present almost half of the archeologists, working in the various institutions of Bulgaria, are graduates of the University of Veliko Tarnovo. This fact in itself shows the important role this university plays for the development of the modern archeological science in Bulgaria.

Speaking of scientific achievements, we must point out that so far 30 of the graduates of the university have been awarded the scientific title Doctor. Another 13 people work as assistant professors and research workers in various Bulgarian universities and institutes in the system of the Bulgarian Academy of Sciences and the regional museums. Another 22 people of academic rank, five of whom take high posts of responsibility, work for the National Archeological Historical Museum of the Bulgarian Academy of Sciences and its branches in Veliko Tarnovo and Shumen.

Professor Dr. of historical sciences R. Rashev was head, senior research fellow, Dr. D. Vladimirova-Aladzova was the deputy and senior research fellow, Dr. of historical sciences St. Stanilov was head of the department of medieval archeology at the National Archeological Historical Museum with the Bulgarian Academy of Sciences.

Besides them, another 6 of our colleagues have acquired the scientific degree 'Doctor of historical sciences'. Four of them are members of the council specializing in old and medieval history, ethnology and archeology and 2 are members of the historical section of the certifying commission with the Council of Ministers.

In the sphere of higher education, twelve of our colleagues work as full-time lecturers. Two of them are professors, doctors of historical sciences and eight are associate professors- doctors. Over 10 colleagues are part-time lecturers in the universities of Sofia, Veliko Tarnovo, Plovdiv, Shumen, Blagoevgrad, Varna Free University and New Bulgarian University. University lecturers, former students at Veliko Tarnovo University, have taken various administrative posts of responsibility. Two of them have been vice-rectors in the universities of Veliko Tarnovo and Shumen. Two of them have been deans- one of the Faculty of history and law in Veliko Tarnovo and the other of the Faculty of humanities of the University of Shumen. Three others have been vice deans in the universities of Veliko Tarnovo, Shumen and Plovdiv. Five lecturers were heads of departments – two in the University of Veliko Tarnovo, two in the University of Shumen and one in the University of Plovdiv.

A number of university lecturers read lectures in prestigious universities abroad – in Köln and Freiburg (Germany), Salzburg (Austria), The National University of Kharkov, The Bulgarian State University of Taraklia in Moldova and the Higher School of Anthropology in Kishinev.

A lot of archeologists specialized in various reputed and prestigious universities and institutes abroad- in Greece- the universities of Athens, Komotini, Yanina and the French archeological institute in Athens; in the Ukraine – in the National University of Kharkov; in Austria- in the Institute of Byzantine study in Vienna; in England – the Ashmolean museum in Oxford; in Germany- the central Roman-Germanic museum in Meinz; in the USA – in the Center for Byzantine study in Dumbarton Oaks in Washington and Art Management; in universities in France, Romania, Russia, the Central European University in Budapest, Hungary, etc.

A number of the archeologists from the University of Veliko Tarnovo are editors or members of editorial boards of Bulgarian and foreign specialized journals: *Archeology, Excavations and exploration, Yearbook of The Archeological Historical Museum*, the collections *Pliska-Preslav, Seminarum Thracicum, Archeological discoveries and explorations,* the yearbooks of the museums around the country, organized by regional principle, the collection *Dobrudzha, Maritsa-iztok, Archeological explorations, Short Encyclopedia Thracian antiquity, the collection Panteleimon, Heritage, Stratum plus, Archeology of the Crimea, Tatarian archeology*, etc.

Most of the archeologists – graduates of Veliko Tarnovo University are members of the Union of Scientists in Bulgaria and a number of them have a membership in prestigious scientific organizations or are members of foreign academies of sciences. Among them are the union of researchers of antiquity in Bulgaria which is a department of the international centre for classical research, The National Committee of researchers of Byzantium and the Middle Ages in Bulgaria, the international Slavic Research centre, Alliance Francais, the international association of Byzantine Sigillography, The British Royal Numismatic Society, etc.

An eloquent proof of the scientific achievements of the archeologists from the university of Veliko Tarnovo is the huge number of scientific publications. So far more than 2,600 articles and research papers have been published in Bulgarian and foreign specialized journals and this is by far not the exact number for the reason I have already pointed out. 104 monographs have been published by the archeologists of Veliko Tarnovo. More than 200 guides, brochures, leaflets and catalogues to archeological exhibitions have been published and at the moment 150 publications are in the press.

Of course, the achievements of the archeologists from Veliko Tarnovo do not solely comprise the above-mentioned publications. We should also mention here the thousands of archeological excavations of archeological sites of prehistoric, antique and medieval settlements, flat and mound necropolises, fortresses, fortifications, towns and cultural centres. I realize that it is impossible to enumerate all of them and it is also unnecessary, but still, the most important of them should be mentioned. In the first place, the Varna necropolis should be pointed out, because it is a monument of world importance. We would not be able to imagine today the feats in the exploration of the first capital cities of Bulgaria Pliska and Preslav, and also of the cult centre of pagan Bulgaria – Madara without the participation of the colleagues from the affiliate of NAIM with the Bulgarian Academy of Sciences in Shumen. The excavations of the capital of the second Bulgarian state Tarnov and especially the present-day explorations of the Trapezitsa hill are run mainly by graduates of Veliko Tarnovo University. Around 90% of the people working in the two affiliates of the National Archeological Historical Museum are again graduates of our university. We should add to this list the archeological reservations Beroe-Augusta Trayana-Borui, "Hissarya", the explorations of the antique Philipopolis, Durostorum, the new explorations of Abritus, the temple of Kibela in Balchik, the monasteries near the village of Ravna and "Karaach teke", near Varna, the only uncovered so far catacomb grave near the village of Polski Gradets, in the Maritsa-iztok complex, the Kabiyuk mound complex and many others.

A number of archeologists have been given prestigious awards for their discoveries and great achievements. Some of these awards are: The Cyril and Methodius award of the Bulgarian Academy of Sciences for achievements in the development of the study of the Slavic and Old Bulgarian epochs, the academic award of the Bulgarian Academy of Sciences in humanities for the exploration of Bulgarian Medieval culture, the European award Gottfried von Herder of the Alfred Topfer foundation, Germany and the University of Vienna in Austria, the award for scientist of the year of 2000 of the English Biographical Institute in Cambridge, an award of the biographical institute of the USA. Our colleague Ivan Ivanov was awarded the medal "Cyril and Methodius" for high results in the exploration of the Varna necropolis.

Our colleagues take an active part in the social and political sphere as well. So far 30 people have worked as museum curators.

Two former students of the archeological department in Veliko Tarnovo University later became members of Parliament and one became Regional governor.

Dear colleagues, I am sure that everything I said so far does not cover all achievements of us- the graduates of this university, but it is an impossible task to mention everything that has been achieved by such a great number of scientists and museum workers in just one report. I think that the facts and numbers quoted above are an eloquent proof for the great role that St Cyril and St Methodius University has played in the development of the science of archeology. That is why I want to finish with the wish for further and greater achievements in the sphere of science and research.

АРХЕОЛОГИЯТА ВЪВ ВТУ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ – "ТРАДИЦИИ И НАСТОЯЩЕ

Казимир Попконстантинов

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" – В. Търново)

Още в самото начало на Великотърновския университет, през 1963 г., е поставено началото на изучаване на дисциплината „Археология" от проф. дин Станчо Ваклинов, втория ректор на нашия Университет (чието име носи 321 аудитория). Той бе една обаятелна личност, един от стожерите на Университета и българската археология. Като ректор съдейства за укрепването и утвърждаването на младото висше училище в началния период на неговото развитие. Идеята му бе отговор на нуждите на съвременната българска археология от професионално подготвени археолози–проучватели и изследователи. Към неговото име ще трябва да добавя имената на неговите асистенти и сътрудници – доц. д-р Янка Николова, проф. д-р Златозара Гочева, н. с. д-р Въло Вълов. Проф. Ст. Ваклинов успя не само да запали искрата и любовта към археологията, но правеше всичко възможно ние да бъдем всяко лято на разкопки в Търново, Преслав, Плиска и на други обекти. На него дължим и създаването на кръжока по археология, който също носи неговото име; провеждането на съвместни експедиции с филолози, участие в студентски научни конференции. На него дължим и това да има толкова много следовници, които можем да открием във всеки музей у нас. На нас благородно ни завиждаха колегите и приятелите от СУ"Св. Климент Охридски" затова, че имаме такъв преподавател, чиито учители са били Димитър Дечев, Александър Балабанов, Гаврил Кацаров и Веселин Бешевлиев. Ние бяхме горди и с това, че той имаше авторитет не само сред нашите преподаватели, но и сред международните научни среди. Неговата мечта бе да бъдат положени основите на една бъдеща специалност Археология, която да отговаря на реалните нужди от адекватно обучени специалисти по археология. Но времето не му стигна, за да реализира тази идея. Затова, колкото и нескромно да прозвучи, като негов ученик, докторант и съекипник (заедно с проф. Р. Рашев бяхме в екипа на проф. Ст. Ваклинов) при проучване на така нар. „Крумов дворец", след кончината му през 1979 г. продължих проучванията на дворцовия център в Преслав, а от 1982 г. възстанових разкопките в „Църквата на чъргубиля Мостич", където той откри през 1952 известния надпис.

След като спечелих конкурса за доцент по археология във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" през 1985 г. твърдо реших да направя всичко възможно, за да реализирам неговата идея и моята мечта – да има специалност Археология в университета, чийто възпитаник съм. И успях, защото за всеки истински изследовател са характерни връзката с неговите учители и предшественици, опитът за точната и реална преценка за стореното от тях. Идеята ми бе реализирана, защото зад мен, като декан на ИФ, застанаха всички колеги, тъй като осъзнавахме, че след създаването на специалност Балканистика (единствена тогава сред университетските специалности в България) моментът е назрял за реализиране на създаването на специалност Археология. Така през 1993 г. станахме вторият университет в България, който има право и възможности да обучава и подготвя студенти за тази нелека професия – археолог. Така успяхме с колегите от специалност Археология в СУ „Св. Климент Охридски" да вървим заедно в една посока, не само заради добрите приятелски и колегиални отношения.

Специфична, но нетрадиционна черта на обучението по археология при нас е участието в нея както на гост-професори от СУ „Св. Климент Охридски" и институти при БАН, така и от чужбина, което се осъществява благодарение на личните контакти на някои членове на катедрата и съпричастието на самите ни колеги. Така в нашата бакалавърска и магистърска програма лекционни курсове са имали и имат водещи български археолози от Археологическия институт с музей при БАН (проф. дин Йорданка Юрукова, проф. дин Васил Николов, проф. дин Ив. Божилов, ст. н. с. д-р Бистра Божкова, ст. н. с. д-р Дочка Аладжова, ст. н. с. дин Румен Иванов, проф. дин Ив. Йорданов, проф. дмн Й. Йорданов, проф. дин Р. Рашев, ст. н. с. д-р Й. Алексиев, ст. н. с. д-р Д. Гергова, ст. н. с. д-р М. Домарадски, ст. н. с. д-р К. Дочев,), СУ "Св. Климент Охридски" (проф. дин Л. Гетов, доц. д-р Ст. Ангелова, доц. д-р Т. Стоянов, от НБУ – проф. д-р З. Гочева, проф. дин Иван Гацов, д -р Боян Думанов, както и водещи чуждестранни специалисти като проф. А. Поултър от Нотингамския университет (Великобритания), проф. Г. Веленис, Университета Аристотел, Солун (Гърция), проф. П. Дичек и проф. А. Биернацки, Университета във Варшава (Полша). На нашите студенти от специалност Археология бе осигурена пълноценна и качествена подготовка. Благодарение на грижите ни за тях с всяка измината година летвата се вдигаше все по-високо. Те осъзнаваха това и резултатите не закъсняха. Нашите възпитаници бяха конкурентоспособни, видно и от това, че печелят конкурси, както в АИМ и неговите филиали, в НИМ, в МВР, а също така и в редица университети и институти, както у нас, така и в чужбина (Германия, Италия, Испания, Франция, Гърция). Да не говорим, че няма музей в България, в който поне един от археолозите да не е наш възпитаник.

И докато първоначалният огромен интерес към специалността можеше да се обясни с романтичния ореол на ***археологията***, то трайната тенденция на поддържане и увеличаване на броя на кандидат-студентите, които избират специалност Археология в продължение на 15 години показва високия авторитет на специалността като една от тези с най-високо качество на преподаване и подготовка на студентите в Университета. Мимоходом ще отбележа, че всяка година като първа желана специалност – Археология имаме 100–110 кандидат-студенти за 15 места.

Основен фактор за осигуряване качеството на обучение е **катедра "Археология"**, създадена през 1997 г. В настоящия момент нейният постоянен състав включва един професор, петима доценти, двама асистенти, единият е "доктор," един специалист-археолог и трима старши преподаватели от колегиума по "Защита на населението при бедствия и аварии". За периода на своето съществуване трима от членовете на катедрата Ив. Дончева, Р. Костова и Олег Александров, са получили образователната и научна степен "доктор" като Р. Костова придоби тази степен (Doctor of Philosophy) в Централноевропейски университет, Будапеща. Трима колеги се хабилитираха – доц. д-р Ив. Дончева, доц. д-р Б. Борисов и доц. д-р Росина Костова.

Академичният и научен профил на членовете на катедрата е на желаното ниво.

Проф. дин Казимир Попконстантинов: Основател на специалност Археология и катедра Археология и нейн ръководител от 1996–2007 г. Професор по средновековна археология и епиграфика. Чете лекции по Средновековна българска археология VII–XI в. и Средновековна българска епиграфика, по Обща археология пред студенти от спец. История и Етнология. Води курсове в избираемия блок бакалавърска и магистърска програма. Научните му интереси са в областта на средновековната светска архитектура, манастирска археология, славянска и византийска гръцка епиграфика. Член и ръководител на археологически екипи, проучвали над 20 археологически обекти (светилища, крепости, дворците в Плиска и Преслав, скални и монументални манастири) от античния и средновековния период. Автор на 5 монографии (две публикувани в Австрия) и над 100 статии и студии, публикувани в авторитетни български и чуждестранни периодични издания. Научен ръководител на докторанти, на археологическата практика и проучването на „Княжески манастир в м. Караачтеке"(Варна); „Средновековен манастир на о-в „Св. Иван" (Созопол).

Носител на множество високи национални награди сред, които Кирило-Методиевата награда на БАН за 1985 г. за принос в развитието на славистиката и старобългаристиката; Годишната награда на БАН за 2000 г. в областта на хуманитарните науки за принос в изследването на средновековната българска култура за периода 1994–1999; стипендия "А. С. Онасис" за 2003 г.; Годишна европейска награда "Готфрид фон Хердер" на Фондация "Алфред Тьопфер", Хамбург, Германия и Виенския университет за 2004 г. за съществен принос за откриване и изследване на културните корени на Югоизточна Европа.

Гост-професор по старобългарска епиграфика в университетите в Залцбург (Австрия), Кьолн, Трир, Хайделберг и Фрайбург (Германия).

Бил е заместник-ректор през 1989, декан на Исторически факултет от 1992 до 1995 г., декан на Православния богословски факултет от 1999 до 2007 г. в два последователни мандата, ръководител на катедра Археология от 1996 до 2007 г.

Доц. д-р Борис Борисов. Доцент по средновековна археология. Чете лекции по Археология на Великото преселение на народите и Славянска и прабългарска археология пред специалност Археология; по Обща археология пред студенти от специалност История (задочно обучение). Води курсове в избираемия блок и магистърската програма. Научните му интереси са в областта на средновековната селищна археология, материалната култура и по-специално, керамичното производство през XI–XII в. Ръководител на дългогодишен проект за теренните проучвания и спасителни разкопки в минно-енергийния комплекс "Марица-Изток". Автор на 5 монографии, една от тях – публикувана в Япония, и на над 90 статии и студии, публикувани в български и чуждестранни издания. Понастоящем е зам.-декан на Историческия факултет и ръководител на катедра „Археология" от 2007 г.

Доц. д-р Иванка Дончева. Доцент по класическа археология. Чете лекции по гръцка и римска археология. Води семинарни занятия по антична археология пред специалност История и тракийска археология пред специалност Археология. Води курсове в избираемия блок и магистърската програма. Научните интереси са областта на античната религия, тракийски светилища, оброчни и епиграфски паметници от римската епоха в Тракия. Научен ръководител на екипа, проучващ античната крепост Ковачевско кале, Член на SIERGA (Centre International des Etudes de la Religion Grecque Antique) – Международен център за изучаване на древногръцката религия), с център Liège – Αθήνα. Председател на Дружеството на изследователите на античността в България (ДИАБ) – клон Велико Търново, секция към Международната асоциация за класически изследвания. Има едногодишна специализация по класическа археология в Атинския университет и Френския археологически институт в Атина, Гърция. Автор на една монография и над 40 статии и студии, публикувани в български и чуждестранни издания. Ръководител на катедра "Класически и източни езици и култури" във Филологическия факултет на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий".

Доц. д-р Тодор Овчаров. Доцент по средновековна археология. Чете лекции по Археология пред студенти от специалност История и география и Български език и история, Средновековна българска археология XII–XIV в. и Археология на българските земи XV–XVII в. пред студенти от специалност Археология, води курсове в избираемия блок и магистърската програма. Научните му интереси са в областта на културата на средновековния Търнов, керамичното производство през XIII–XIV в., всекидневието на средновековния българин. Дългогодишен участник в екипа, проучвал средновековна крепост на хълма Царевец, В. Търново. Ръководител на множество теренни проучвания на територията на област В. Търново. Автор на 8 книги и над 60 научни статии и студии.

Доц. д-р Стефан Чохаджиев. Доцент по праистория. Чете лекции по Въведение в археологията и Праистория, води курсове в избираемия блок и магистърската програма в специалност Археология. Научните му интереси са в областта на неолита и енеолита в Западна и Централна Северна България. Ръководител е на проучванията на 15 праисторически обекта, сред които и селищна могила Хотница, където студентите от специалност Археология провеждат своята задължителна практика по праистория. Автор на 3 монографии и над 40 научни статии и студии, публикувани в български и чуждестранни издания.

Доц. д-р Росина Костова: Доктор по медиевистика (Ph. D. in Medieval Studies) на Централноевропейския университет, Будапеща. Чете лекции по византийска и манастирска археология пред студенти от специалност Археология и средновековна археология на Балканите пред студенти от специалност Балканистика. Води семинарни занятия по средновековна българска археология на студенти от специалност Археология. Научните ѝ интереси са в областта на манастирската археология, средновековните графити, археологическите измерения на "границата" и "периферията" в средновековните култури на Балканите. Член е на археологически експедиции, проучвали три средновековни манастира. Заместник-ръководител в екипите, проучващи средновековния манастир в м. Караач теке, Варна, и средновековния манастир „Св. Йоан Продром" – Созопол, и научен ръководител на екипа, проучаващ „Манастира на чъргубиля Мостич" в Преслав. Автор на една монография и на над 50 научни студии и статии, публикувани в български и чуждестранни издания. Стипендиант на Централноевропейския университет 1994–1999 г., на Институт "Отворено общество", Будапеща в St John's College и Института по археология в Оксфорд през 1998–1999 г., на Германската служба за академичен обмен (DAAD) в Института по византинистика, Университета в Кьолн, Германия, 2004 г., на фондация „Александър фон Хумболт" в Института по византинистика, Университета в Кьолн и в Институт по византинистика, Университета във Виена през 2005–2006 г. Изнасяла е публични лекции в университетите в Кьолн, Виена и Гьотеборг.

Гл. ас. Тодор Енчев. Асистент и докторант по християнска археология. Специализирал е в Атински университет, където придобива степента „магистър." Чете лекции и води семинарни занятия в Православния богословски факултет по християнска археология в бакалавърска степен. Участва в археологически проучвания на обектите „Княжески манастир в м. Караач теке – Варна, и „Църквата на чъргубиля Мостич" в Преслав. Предстояща е защита на дисертационен труд. Автор на 10 статии.

Ас. д-р Олег Александров. Асистент по антична археология. Води семинарни занятия по антична, тракийска археология. Специализира антична епиграфика в Швейцария. Участва в проучването на редица археологически обекти от античния период. Автор на 10 публикации.

Гергана Шейлева, специалист-археолог. Организатор на учебния процес в катедрата. Докторант на самостоятелна подготовка към катедра „Археология". Проучвател на редица археологически обекти от византийската и средновековната епоха. Зам.-ръководител на 9 археологически обекта от Античността и Средновековието. Автор е на над 25 статии.

След решение на Академическия съвет към катедра „Археология" бяха включени и колегите от катедра „ЗНОС."

Ст. преподавател Стефан Стефанов. Преподавател по ЗНОС. Автор на 14 учебника. Има две специализации в Москва и една във ВА "Г. С. Раковски", София.

Ст. преподавател Миладин Колев: Преподавател по ЗНОС. Автор на 6 учебника. Има две специализации в Москва.

Ст. преподавател Дияна Нешкова. Преподавател по ЗНОС. Автор на 4 учебника и 8 статии.

Специалност Археология е акредитирана и предлага обучение за придобиване на образователно-квалификационните степени *"бакалавър по археология"* и *"магистър по археология"*, и образователната и научна степен *"доктор"*. Тук ще добавя, че само СУ "Св. Климент Охридски" и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" са получили акредитация на програмата *"магистър по археология"*, и образователната и научна степен *"доктор"*. Затова произтичат проблемите с другите университети, които се опитват да заобиколят тези две степени. Учебното съдържание и в двете образователно-квалификационни степени *бакалавър* и *магистър* е разпределено равномерно между трите основни направления в *археологията* – праистория, античност и средновековие. Учебните планове са изготвени в съответствие с *Европейската трансферна кредитна система за структуриране на учебното съдържание,* което осигурява конвертируемост в чуждестранни университети и институти на придобитите тук знания и професионална квалификация. Доказателство за академичната и професионална конвертируемост на нашите възпитаници е фактът, че мнозина от тях са в магистърски и докторски програми по археология в Германия (Майнц, Хайделберг, Тюбинген), Унгария (Будапеща), Испания (Мадрид). За високото качество на обучение и привлекателност на специалност Археология свидетелства големият брой кандидат-студенти (100–110 души), които всяка година посочват на първо място като желана специалност Археология, както и постоянният голям интерес към редовната *магистърска програма по археология за специалисти*, в която винаги се включват и студенти от други специалности и университети. Значителен е и интересът към предлаганата от учебната 2000/01 г. *магистърска програма по археология за неспециалисти*, в която вече имаме студенти не само от различни специалности с хуманитарен и нехуманитарен профил, но и от чужбина (Германия).

Тук трябва да посочим, че на високото европейско качество на преподаване в специалност "Археология" съответства и качеството на защитаваните бакалавърски и магистърски тези по археология. То се постига благодарение на ясно регламентираната и строга процедура на избор (интервюта с дипломантите), разработване (консултации и вътрешна защита) и защита на дипломните работи, която е сравнима с подобни процедури в европейски и американски университети.

Профилът на докторската ни програма е не по-малко впечатляващ. За 11 годишното си съществуване в катедра "Археология" има 25 докторанти (1 от Гърция), от които 10 редовни и 15 на самостоятелна подготовка. Към тях трябва да добавим и двама защитили т. нар. „голям докторат" – колегите проф. дин Рашо Рашев и ст. н. с. II ст. дин Георги Атанасов. Това е един добър атестат не само за катедрата, а и за факултета.

Академичната подготовка на бакалаври, магистри и докторанти по ***археология*** се осигурява от значителна по количество и разнообразие археологическа литература, включена във фонда на Библиотеката на Исторически факултет. Изключителен ценен дял от научната литература по археология представляват личните библиотеки, дарени от известните български археолози проф. д-р Атанас Милчев, ст.н.с. д-р Богдан Николов, както и богатата и разнообразна библиотека на епископ Нестор.

И накрая ще отбележа за практическата подготовка на студентите от специалност „Археология".

Практическата подготовка на студентите-археолози се осъществява в рамките на задължителната учебна практика под методическото ръководство на членовете на катедрата на *археологически обекти*, чието проучване се осигурява финансово не само от Университета: селищна могила Хотница, антична крепост Ковачевско кале, Попово, и „Княжески манастир в м. Караач теке" (Варна). Наши студенти участват както в археологически разкопки на множество обекти из цялата страна, проучвани от екипи от Националния археологически институт с музей при БАН и регионалните музеи, така и в чужбина (Великобритания, Австрия, Италия, Кипър, САЩ). Опитът от обучението в контекста на специализацията по археология (до 1992 г.) показа ефективността от лятната теренна практика на големи обекти за практическото професионално обучение на бъдещите специалисти по археология. В пряка връзка с учебния план беше предвидена задължителна практика през първите три летни сезона на обучението, провеждана на значими обекти по праистория, тракийска археология класическа археология и Средновековие. В учебната практика на обект „Княжески манастир" – Варна, участват и студенти от други страни: САЩ, Великобритания, Германия, Италия, Израел, Русия.

Не може да бъде пропусната и дейността на кръжока, вече Клуб по археология „Проф. дин Станчо Ваклинов" с научен ръководител доц. д-р Росина Костова.

Особено активна роля в организирането на проучвателската дейност на студентите и изграждане на техния професионализъм има Кръжокът по археология "Проф. дин Ст. Ваклинов," чийто членове реализираха всяка година по няколко индивидуални и колективни проекти, финансирани от Фондация "Отворено общество". Кръжокът организира две национални студентски конференции "Погребалните практики през вековете"(съвместна със СУ "Св. Климент Охридски") и "Занаятите през вековете" като докладите от последната бяха публикувани в сборник. Той бе съорганизатор на третата конференция. Предстояща е четвъртата на тема "Селищният живот на Балканите и Мала Азия през вековете" (април 2009 г.).

Оригинален формат, в който успяхме да продължим традициите на Клуба в неформалното научно общуване, е Seminarium Archaeologicum Tirnovense, в който от 2000 г. гостуват водещи български и чуждестранни археолози, за да представят своите нови открития. Някои от тях са сред нас.

Наред с това катедра "Археология" има голям принос в развитието на научния живот в Исторически факултет и Университета като организатор на 5 големи международни научни конференции в периода 1997–2003 г., посветени на големите български учени проф. д-р Ив. Гълъбов (1997), чл.-кор. проф. д-р В. Бешевлиев (2000 г.), проф. дин Ст. Ваклинов (2001 г.), проф. Р. Гандева (2002 г.), проф. д-р Зл. Гочева (2002 г.), проф. дин К. Попконстантинов (2003 г.). Докладите от тези конференции са публикувани в сборници, които са сред най-търсените научни заглавия сред специалистите у нас и в чужбина.

Реализацията на абсолвентите от завършилите досега випуски ни дава самочувствие да определим специалност Археология като специалност, която дава специализирана и многостранна подготовка на преподаватели в средните и висши училища, докторанти в университети у нас и в чужбина (19), специалисти в музеи (39), експерти в специализираните органи на МВР за опазване на културно-историческите наследство (12) и др.

Тези и много други наши възпитаници, както и настоящите студенти в специалност Археология заедно с нас, своите преподаватели, отпразнувахме през май 2004 г. нашата първа голяма кръгла годишнина с юбилейна конференция "*Ученици и учители 10 години по-късно*" и фотоизложба *"Нашите 10 години в археологията на България и света*". Петнадесетгодишният юбилей на специалността през 2008 г. също бе отбелязан отново от голяма изложба, представяща делата на нашите възпитаници от възродения клуб по археология. Радостта и удовлетворението, които изпитваме от тези срещи с настоящето и бъдещето на нашата наука, ни дават основание да очакваме със самочувствие нашите следващи години в археологията на България и света.

ПРОФ. Д-Р СТАНЧО СТАНЧЕВ ВАКЛИНОВ

Златозара Гочева

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)

За учения, професора и човека Станчо Ваклинов е трудно да се говори и да се каже в няколко страници. Страхувам се, че за една такава личност като него, с много качества и заслуги към науката и човешките отношения е много трудно да се изреди всичко, което го характеризира с всичките му качества и заслуги към науката и обществото – много може да се говори и пак нещо да се пропусне. Всеки търси и оценява от своя гледна точка. Но има и качества, които не могат да се отминат без внимание. Трудно е да се отдели това, което е най-важно и най-значимо. Трудно е да се определят най-важните заслуги на една такава личност, трудно е и да се определи от каква гледна точка да се погледне неговата многостранна дейност.

Проф. Станчо Ваклинов е роден в София през 1921 г. Завършил е гимназия, а след това Класическа филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, в един период, когато тази нова за България специалност е давала на студентите си авторитет и висока научна подготовка. Преподавателите му – на първо място доайенът на катедрата Александър Балабанов, големият специалист, влюбен с цялата си душа в античната култура на Гърция. Той преподава с много ентусиазъм на своите възпитаници, които след това по същия начин са я внушавали и на своите студенти. Това беше много силно залегнало и в съзнанието на младия учен. Ст. Ваклинов.

Като преподавател в новосъздадения Търновски университет – вторият в България, проф. Ваклинов предаде на своите студенти цялата си любов и интереси към античната култура и особено към историята на културата на древна Тракия. Тя е представена много добре в първия учебник по антична археология, публикуван в България.

Но най-съкровените му интереси са към най-ранната история на България – тази на прабългарите, и създаването на българската държава и най-ранната ѝ история. Той съвсем смело и открито се обяви срещу наложената от някои български учени съвсем погрешна теза срещу ранните паметници в Преслав и особено в Плиска, които се мъчеха да ги пренебрегнат с цел да бъде елиминирано значението на прабългарите, изместено от славянската култура, която е значително по-слабо застъпена в България. Една погрешна теза, която представяше България и ранната българска култура само като славянска като опитваше да определи всички прабългарски паметници за византийски, а не донесени от българите на Аспарух. Той изобщо не беше намерил заслужено място в създаването на българската държава. Значението на прабългарската култура се оспорваше официално и много силно и в Софийския университет. Противно на тази така налагана погрешно теза, през целия си живот с голяма любов проф. Ст. Ваклинов защитаваше своите позиции. Като професор и ректор на новосъздадения университет във Велико Търново той получи възможността да пренесе там своите идеи и проучвания и успя да създаде едно много добре подготвено поколение български историци, които с голяма радост както преподавателите по история, така и студентите, възприеха неговите идеи и схващания. По този начин бяха подготвени както историци, така и археолози, които сега се реализират като много добри специалисти и патриоти. За радост на всички те с любов продължават в цялата страна неговите научни идеи.

За мене беше много голямо щастие да бъда негова асистентка. Това, което съм научила от него ми беше много полезно. Слушах всичките му лекции с най-голямо внимание. Проф. Ст. Ваклинов преподаваше с голямо старание и любов. Всичко, което беше научил в своето следване, използваше вече в своите лекции. Но с най-голяма любов говореше на студентите за прабългарите и тяхната култура, която проучваше с голямо старание. За негова голяма радост по това време той беше поканен от руските си колеги, които проучваха прабългарската култура във Верхне Салтов и Маяцкото градище, където той за пръв път се запозна с ранната прабългарска култура. Като се върна с голям ентусиазъм говореше за всичко видяно там, особено на нас по-младите. В атмосферата на средновековната българска държава, която ни обграждаше в Търново, той внушаваше на всички ни интереси към нея. От асистентите на катедрата особен интерес имаха двама от специалистите – Христо Коларов и Йордан Андреев – най-младият асистент. Последният така влезе в тази идея, че по-късно вече стана най-запаленият и ревностен изследовател на ранната българска култура. Той има много значими и полезни публикации по този въпрос и с много любов предаде всичко това на своите студенти, които много го обичаха. За нещастие, той доста рано почина и това беше загуба за българката наука.

Студентите ни изненадаха с много интересен подарък за катедрата – една добре обработена конска опашка за знаме, която бяха изнамерили в турската махала и се бяха погрижили за нейната обработка. Тази конска опашка стана неделима част към най-различни прояви като свещено знаме. Те я носеха навсякъде като много ценен предмет и бяха много горди от това. Разбира се, в тази дейност беше взел много силно участие проф. Й. Андреев, който с целия си вроден ентусиазъм обгърна тази тема и тя беше предмет на цялата му преподавателска и изследователска дейност.

Проф. Ст. Ваклинов създаде и много добри кадри, които останаха негови последователи в пълния смисъл на думата. Той беше най-заинтересован да се създаде филиал на Археологическия институт в Преслав, което даде голяма възможност да се изгради колектив в този филиал и събра първите най-добри специалисти в изучаването на прабългарската култура. Особено голяма заслуга за това имаше един от най-любимите му ученици – проф. Рашо Рашев, който много достойно замести своя любим преподавател. За съжаление загина много нелепо в най-цветущата си възраст, без да може да види последния си голям труд. Когато се обяви конкурсът за назначението на първите кадри във филиала в Преслав на изпита и на трите обявени места бяха избрани студентите от Търновския университет, които действително показаха много добри качества на проучватели и много добри познания. Не мога да забравя щастливата усмивка на проф. Ст. Ваклинов, когато аз случайно го намерих в Института в София и го заварих в момент, когато му съобщиха резултатите от изпита. Много щастлив, целият сияещ, като ме видя, се обърна и ми каза: „Нашите момчета са спечелили конкурса. Много съм щастлив”. За него беше много голям успех попълването на новосъздадения Филиал на АИМ с кадри от ВТУ. За наша радост Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий” и до днес продължава да се развива като център на изучаването на средновековната българска култура – създава добри кадри в тази област и добри преподаватели, което беше мечтата на проф. Ст. Ваклинов. Това му даваше много силен импулс да продължава да пътува до В. Търново и съвестно да изпълнява и педагогическата си работа, за да създава нови кадри, необходими на българската наука.

Той беше много добър преподавател – отнасяше се много спокойно и с любов и старание към студентите си. Държеше се с тях, а така също и с колегите от катедрата като приятел. Влизаше в час винаги с предразполагаща чаровна усмивка, която ги дисциплинираше. Той никога не забиваше поглед в написани предварително лекции, които да прочете, без да разберат студентите какво им казва. Напротив, той разговаряше с тях. Готов беше веднага да им изясни това, което виждаше, че не са много добре разбрали, държеше на пряката връзка с тях. Винаги увлекателно и с помощта на диапозитиви преподаваше материала си като приказка. Студентите не чувстваха кога свършва часът.

Нашата катедра в университета беше най-сплотена около него. Всички го обичахме и се стараехме да му подражаваме. Когато аз станах негова асистентка, той се чувстваше отговорен да следи и да ме напътства в моята работа, която поемах за пръв път. Следеше отношенията ми със студентите и ми помагаше много да се ориентирам в тази дейност, която ми беше доста трудна в началото. Аз много се радвах, когато той беше доволен от моите опити да правя всичко, колкото може по-добре. Разбираше, че ми е трудно и следеше развитието ми много спокойно и благосклонно. Няма да забравя един разговор с него, когато беше влязъл в моя час и следеше всичко, което става. Когато излязохме, той се засмя и ми каза, усмихнат и малко критично: „Внимавай да не искаш от тях повече отколкото могат и знаят. Не забравяй, че те не всякога могат да знаят това, което ти вече знаеш и не може да го искаш. Те чакат да научат нещо от тебе”.

Друга страна на дейността на проф. Ст. Ваклинов беше полевата работа. И там той беше както винаги много старателен. Това за него беше станало като закон и организацията на археолога в полевата дейност беше нещо много сериозно. Доста време в най-ранния период на работата ми на терена беше свързана пак с него. Там той беше много взискателен, но и спокоен в моменти на твоята обърканост понякога. Стараеше се и да напътства. Макар и с доста страх аз имах щастието да започна археологическата си дейност на терена с него и бях много щастлива. Аз още нямах щатна работа и бях готова да работя навсякъде, където има нужда – Плиска, Преслав, Базиликата в Плевен, прабългарското селище при с. Кладенци в Добруджа, където четири сезона работихме до падането на снега. Аз не усещах неудобства, увлечена в неговата много добра организация на работата. Това беше за мен най-доброто училище във всяко отношение и много добра подготовка за бъдещата ми самостоятелна дейност. Не съм забравяла никога неговите съвети и съм се старала в по-късната ми археологическа практика да ги следвам стриктно и да ги предавам и на моите ученици. Проф. Ст. Ваклинов не се караше, не критикуваше, но със своето присъствие даваше пример. Той не говореше много и не съветваше с думи, а с примери. Той тръгваше винаги в един определен момент за обекта, както се стараеше да отиде там преди работниците и да си тръгне след тях. Това беше за него много важно правило за поведението на обекта. Без той да ти казва нищо, ти знаеш и се стараеш да го следваш – от една страна, да научиш нещо за бъдещата си полева работа, а и да влезеш стриктно в изискванията на нейната организация, независимо от условията и времето.

Внезапното заболяване на проф. Ст. Ваклинов беше голямо нещастие за нас и за българската археология, както и за проучването на прабългарската култура, която неотменно седеше в неговото съзнание. Той имаше още достатъчно години за ползотворна работа. Имаше още много млади хора, които да научи и възпита, но в най-зрялата си възраст той беше повален от силен инсулт по време на лятната си кампания на поста си в разкопките на Преслав. За щастие, благодарение на пак големите грижи на всички, които го обичаха и неговото силно желание за живот го вдигнаха на крак. Макар и с много тежки увреждания той все пак намери сили да се върне към любимата си работа. Благодарение на много силната си воля той се върна в кабинета си в Института и правеше всички усилия да бъде колкото може по пълноценен в дейността си. Тогава написа много ценната си последна книга за формирането на старобългарската култура. За съжаление не беше дълъг този период, но той не искаше да се отделя от работата си и всичко, което можеше да направи.

Но силите му бяха изчерпани и отново тежката болест го завари пак в Преслав и вече не му прости. Той мислеше за всичко, което би искал да свърши в това време. Следеше дейността на учениците си и ги напътстваше в работата и успехите им, които за него бяха и негови. Когато при първото му заболяване аз отидох да го видя вкъщи като излезе от болницата, първите думи, които с усилие ми каза бяха: „Ходиш ли на лекции още в Търново”. Когато аз му отговорих – „разбира се”, той ми каза: „Докато можеш трябва да ходиш. Аз вече не мога, но тебе преподавател аз съм направил и ти си длъжна да не го забравяш, докато имаш сили за това.” Този негов завет мисля, че никога няма да забравя. Това за мене остава едно много важно завещание. Действително в цялата си преподавателска дейност аз винаги си спомням това негово нареждане и съвети и никога не съм забравила това при преподавателската си работа. Никога не си позволявам механична работа и четене на лекциите си и съм много доволна, когато разбера, че поне нещо съм успяла да направя за успеха на студентите и много се радвам, когато усетя, че нещо им е останало в съзнанието. Приятно ми е когато срещна някой, който вече е намерил своето място в живота, има успехи и ми каже: „Помните ли ме? Аз съм ваш ученик”. И когато видя резултатите от своята работа и разбера, че много от тях вече имат свое място и успехи в археологията, изпитвам истинска радост и мисля, че съм изпълнила поне отчасти завета на проф. Ст. Ваклинов.

Sit tibi terra levis Magister!

АКАДЕМИК ДИМИТЪР АНГЕЛОВ И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Илка Петкова

(ПУ „Паисий Хилендарски“)

Името на академик Д. Ангелов се свързва главно с богатото му научно наследство, посветено на фундаментални въпроси на средновековната българска и византийската история (*Велчев В., М. Матакиева* 1998:5). И това е обяснимо, тъй като със своите свежи идеи и приносни постановки, с богатата си аргументираност и задълбочена ерудиция, то е „едно от най-големите постижения на българската медиевистика“, допринесло за нейното международно признаване и издигането ѝ на световно равнище (*Велчев В., М. Матакиева* 1998:5).

В своите разнострани интереси обаче, видният учен се насочва в определени моменти и към археологията като наука, за да засвидетелствува внимание към нея не само на потребителско равнище, но и като задълбочен изследвач на нейните специфични теоретически и методологически проблеми, а така също и като историограф, посветил част от своите творчески усилия за анализ и оценка на научната продукция на изявили се археолози.

Тези негови занимания, останали все още недостатъчно осветлени, заслужават внимание, с оглед на по-пълната представа за неговото научно дело, а така също и за неговите организационни и административни приноси в сферата на археологията.

Проследяването на творческата биография на академик Д. Ангелов показва, че като привърженик на комплексния метод в историческите изследвания, той проявява подчертан афинитет към използване постиженията на други научни дисциплини и на първо място археологията.

Следейки внимателно развитието и непрестанното обогатяване на археологическата наука с все повече и по-значим веществен материал, изследователят го включва все по-успешно и убедително като доказателство в своите интересни разработки върху стопанското развитие на българските земи през средновековието, градът и материалната култура през тази епоха, военното дело на славяни и прабългари и на феодалната българска държава и т.н. Започнатите от него още през 50-те и 60-те години на XX в. изследвания на споменатите проблеми, базиращи се основно на писмени източници, от 70-те години на същия век нататък се разширяват плодотворно в своя тематичен диапазон и зазвучават с нова и още по-голяма убедителност в резултат на умелото използване на богат археологически материал (*Ангелов Д.* 1950/1951:426–442; *Същият.* 1957: 3–36; *Същият.* 1960:9–22; *Същият.* 1964:9–21; *Същият.* 1971; *Същият.* 1980 а:13–26; *Същият.* 1981:24–35; *Същият.* 1989:55–73; *Същият.* 1990:190–200).

Тази благодатна насока в изследователската работа на известния учен става още по-явна с по-нататъшното му обвързване с археологическата наука в резултат на назначаването му за директор на Археологическия институт и музей през 1971 г. (Този пост той ще заема до 1986 г.). Това е почувствано осезаемо и от самия автор, който десетилетия по-късно, връщайки се в своите спомени към този интересен етап от живота си, отбелязва:

„Така или иначе, това е един реално осъществил се и вече доста отдавна отминал период от моя живот през най-творческите ми години. И трябва да кажа, колкото и време и напрежение да ми струваше този главоболен пост, все пак като си направя равносметка, не може да не отбележа, че навлизането ми в „археологически води“ бе за мене от несъмнена полза. Имах възможността да вникна по-дълбоко в отделните страни от развитието и същината на материалната култура в българските земи – от най-древни, праисторически времена, до падането на България под турска власт. А това разшири кръга на научно-изследователските ми интереси към историята на Първата и Втората българска държава и ми позволи да достигна до по-пълноценни и многообхватни изводи. Обилният фактически материал, разкрит при интересни проучвания на редица селища, затвърди у мене убеждението, че градът е представлявал през разглеждания период, важен център на занаяти и търговия, на интензивен културен живот. Това намери отражение в студиите и статиите ми за икономическото, социалното и културното развитие на средновековна България, както и в разработените от мене въпроси с такава тематика в двата тома (II и III на издадената от БАН „История на България")", (*Ангелов Д.* 2004:147).

Но в своите контакти с археологията като професионален историк, академик Д. Ангелов не остава само на ниво потребител. Неговият аналитичен ум на дълбоко ерудиран изследовател с искрен интерес се ориентира и към теоретико-методологически проблеми на археологическата наука, за да осмисли нейната специфика като дисциплина със свои цели, обект на изследване, средства и методи на изследователска работа, както и нейните взаимоотношения и взаимодействия с други научни дисциплини и на първо място с историята като сродни науки.

Задълбочените наблюдения на автора в тази връзка, му помагат да открои ясно основата на тяхната близост, достигаща в някои случаи до изключително тясно взаимодействие и дори до взаимно преплитане. За него няма съмнение, че причината за това се корени в общата цел на двете науки, „да се разкрива миналото на човешките общества в неговото непрестанно развитие", т.е. една отминала социална реалност (*Ангелов Д.* 1990:332). Разликата между тях ученият свързва най-вече с проблемно-тематичния обсег на посоченото понятие, а именно, че за историка той включва възможно най-широкия обхват на социалната реалност, докато за археолога се свързва само с изследването на материалната култура.

„Археологията, пише той, се характеризира прочее, като един от клоновете на теоретическата наука, т.е. като една диференцирана историческа дисциплина, в чийто обсег на изследване влиза не универсалното понятие социална реалност, а само една нейна конкретна даденост" (*Ангелов Д.* 1990:393).

От вниманието на изтъкнатия медиевист обаче не убягва и фактът, че въпреки определения обект на своето изследване, в редица случаи археологията по необходимост навлиза и в други дадености на социалната реалност не само поради съществуващата между тях взаимовръзка, но и поради обстоятелството, че веществените паметници често пъти съдържат не само информация за самите себе си, но и за редица явления, които не спадат към материалната култура (*Ангелов Д.* 1990:393). Това от своя страна може да доведе до превръщането на археолога в хода на практическия процес на наблюдение и интерпретация на веществените паметници в повече или по-малко всестранен историк, в зависимост от неговата подготовка. (*Ангелов Д.* 1990:393).

По-нататък академик Д. Ангелов уточнява и отликите между двете сродни науки не само в проблемно-тематичен, но и в хронологически аспект, а така също и по отношение на начините и методите на конкретна изследователска работа. Тя именно поставя археолога в тясно взаимодействие с цял диапазон от други научни дисциплини като „палеоантропология, палеоботаника, архитектура, етнография, физика, химия, геология и пр.", без чиято помощ той едва ли би могъл да се справи (*Ангелов Д.* 1990:393). В плодотворния и широкомащабен контакт на археологията с тези и други важни науки Д. Ангелов вижда залога за нейните успехи като специфична научна дисциплина. Най-голямо значение за нея обаче според видния учен има тясното ѝ взаимодействие с историята.

„Едва ли има сериозен историк на античността и средновековието, пише по този повод той, който да твърди, че при своите занимания може да пренебрегне данни и изводи, получени при теренни проучвания, и обратно – сериозен археолог, който да счита, че може да разрешава разглежданите от него въпроси, без да обръща внимание на постиженията в областта на историческата наука. Опитът показва, че колкото по-тясна е връзката между историята и археологията, толкова по-пълноценни и убедителни са постигнатите научни резултати" (*Ангелов Д.* 1990:377).

Един от най-важните проблеми, на които известният медиевист акцентира в своите теоретико-методологически изследвания върху археологията като наука, е въпросът за преодоляване на т.нар. „вещеведение", т.е. чисто описателния подход към откритите веществени паметници и все по-настойчивото внедряване на стремеж към анализ и обобщаване, на формулиране на изводи, което придава пълноценен характер на археологическите изследвания (*Ангелов Д.* 1990:390).

Според личното признание на академик Д. Ангелов, тези свои възгледи той лансира не само в теоретичните си разработки, но прави опити да ги внедри и на практика, използвайки възможността, която се открива пред него с поемането на административното ръководство на Археологическия институт и музей при БАН (1971–1986 г.).

„Като историк, влязъл в сферата на археологията, пише ученият по този повод, една от главните ми цели, която си бях поставил от самото начало, бе да допринеса, доколкото това бе по силите ми, за известен „прелом" в теоретико-методологическото разбиране на археологическата наука и да внедря у тях (т.е. археолозите) „историческо мислене". С други думи да се преодолее схващането, че археологията е просто „вещеведение". И че главното е да се описват откриваните веществени паметници, някои самоцелно без да се търсят и правят по-широки изводи." (*Ангелов Д.* 1990:148).

Известен интерес академик Д. Ангелов проявява и към историографски изследвания върху направеното от отделни представители на археологическата наука. В една интересна и съдържателна работа, написана в чест на 100-годишнината от рождението на проф. Й. Иванов той визира неговото научно дело не само като историк, но и като археолог (*Ангелов Д.* 1972:43-49).

Академик Д. Ангелов поставя археологическите изследвания на проф. Й. Иванов в тясна връзка с неговите проучвания в областта на историята. Изтъква подчертаната регионална насоченост на бележития учен в сферата на археологията, която го ориентира преди всичко към паметниците на родния му Кюстендил и неговата област от античността до края на Средновековието. Издадената от последния през 1921 г. работа „Кюстендилският Хисарлък и неговите старини", Д. Ангелов оценява по достойнство като „едно успешно начало на едно по-нататъшно и по-системно археологическо изследване на античната Августа Пауталия и на средновековния Велбъжд – задача, която се осъществява понастоящем" (*Ангелов Д.* 1972:48).

Анализирайки по-нататък няколко статии на проф. Й. Иванов, свързани с археологически обекти и находки в Кюстендилско и на други места в България, известният медиевист с право изтъква като несъмнено достойнство на тези работи „посоченото вече умение на Й. Иванов да свързва веществените находки с времето, когато те са били създадени и употребявани, да ги разглежда не изолирано и самоцелно, а в качеството им на извори за една далечна историческа действителност", което представлява ценен принос в областта на българската археология (*Ангелов Д.* 1972:48).

В един кратък преглед в памет на починалия 1975 г. акад. Д. Димитров, Д. Ангелов очертава богатото наследство на видния учен и неговите приноси за организацията и развитието на Археологическия институт и музей при БАН, отначало като ръководител на секцията по антична археология, а впоследствие и като негов директор (1966–1970), (Ангелов Д. 1975:78).

Изключително висока оценка Д. Ангелов дава на задълбочените проучвания на академик Д. Димитров върху тракийските гробници при Казанлък и Силистра и най-вече върху град Севтополис – „първото по рода си разкритие на един голям тракийски център на територията на одриската държава" (*Ангелов Д.* 1975:78).

Оценявайки неоспоримите заслуги на видния български археолог за изясняване на редица важни проблеми на тракийската култура, той отбелязва и ценните му изследвания върху особеностите на римската цивилизация в тракийските земи през периода I–IV в. от н. е., намерили израз в публикуването на великолепни трудове върху портретното изкуство, медальонът като надгробен паметник в поречието на средна Струма и т.н.

Наред с чисто научния интерес към археологическата наука и към успехите на някои нейни изтъкнати представители, академик Д. Ангелов се свързва с нея, както бе отбелязано вече, и като администратор и организатор за един доста продължителен период от време (1971–1986 г.) в качеството му на директор на Археологическия институт и музей. Трябва да се отбележи, че той посвещава значителна част от творческата си енергия, за изграждане на делова атмосфера на спокойствие и съзидание, която да обедини неспокойните творчески духове на археолозите от четирите секции: праистория, епиграфика и нумизматика, античност и средновековие (*Ангелов Д.* 2004:148), както и за осъществяване на замисъла му за реализиране на прелом в научноизследователската работа от „вещеведение" към „историческо мислене" (*Ангелов Д.* 2004:150).

Управленският мандат на академик Д. Ангелов съвпада и с една много важна стъпка от организационен характер – създаването на филиалите в Шумен и Търново. „През 1974 г., отбелязва в тази връзка видният медиевист, с много усилия и искрено убеждение успяхме да издействуваме създаването на двата филиала в Шумен и Търново, за да се организира по този начин по-успешно и целенасочено изучаване на трите столици на средновековна България – Плиска, Преслав и Търново" (*Ангелов Д.* 2004:163).

С течение на годините, тази стъпка доказва своята удачност в пълна мяра. Двата филиала се оформят и израстват като авторитетни научноизследователски центрове, в които се изграждат и работят успешно поколения бележити български археолози, много от които вече са със световна известност. Същевременно процесът на разкриване на многовековната история и култура на трите стари български столични града става все по-задълбочен и широкообхватен, все по-впечатляващ с богатството на находките, с майсторството на техния анализ и интерпретация и чудесните публикации.

В качеството си на директор на Археологическия институт и музей, академик Д. Ангелов има важно участие при формирането на кадровата и научна политика на ръководената от него институция и усилията за преодоляване на съществуващите трудности и слабости в нейната работа. Неговият човешки и балансиран подход, компетентност и плодотворни концепции в посочените две насоки намират израз, както по време на провежданите ежегодно национални археологически срещи, така и в обзорните му статии, посветени на важни годишнини от развитието на археологическата наука в България (*Ангелов Д.* 1974:1–8; *Същият.* 1984:1–8), в осъществяването на големите начинания във връзка с 1300-годишнината от създаването на българската държава, организацията и провеждането на Четвъртия международен конгрес по славянска археология в София през 1980 г. и т. н. (*Ангелов Д.* 1980 б:77–79).

Към изброените изяви на академик Д. Ангелов без съмнение трябва да бъдат прибавени и неговите безспорни заслуги като редактор на специализирани археологически издания като списание „Археология", „Известия на археологическия институт", поредиците „Царевград Търнов", „Плиска–Преслав" и т. н. (*Велчев В., М. Матакиева.* 1998:173).

Внимание заслужава и работата му като рецензент на книги с археологическа тематика (*Велчев В., М. Матакиева.* 1998:173–178), доктората (*Велчев В., М. Матакиева* 1998:179) и големи доктората (*Велчев В., М. Матакиева.* 1998:178) в областта на археологията.

Като ръководител на най-престижната научна организация на българската археология, академик Д. Ангелов развива и значителна по мащабите си научно-популяризаторска дейност с многобройните си изяви в средствата за масова информация. С искрена убеденост и висока научна компетентност, той пропагандира достойнствата на българската археологическа наука като наука на бъдещето и прогреса и неизчерпаем източник на национална гордост, самочувствие и патриотизъм. Неговите разностранни и плодотворни контакти с българската археология, реализирани успешно на различни нива и в различни сфери, обогатяват още повече внушителното му научно дело и правят онази незаличима следа, която той остави след себе си още по-ярка и непреходна.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Ангелов Д.* 1950/1951.** По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV в. (предимно по сведенията на писмените извори). – Исторически преглед, 4–5, 426–442.

***Ангелов Д.* 1957.** Военното дело на югоизточните славяни и прабългари. – Военноисторически сборник, 1, 3–36.

***Ангелов Д.* 1960.** Към въпроса за средновековния български град. – Археология, 3, 9–22.

***Ангелов Д.* 1964.** Основные моменты в развития болгарской средневековой истории и культуры. – В: Болгарская средневековая культура. София, 8–21.

***Ангелов Д.* 1971.** Образуване на българската народност. – София, Наука и изкуство.

***Ангелов Д.* 1972.** Научното дело на проф. Йордан Иванов като историк и археолог. – Векове, 4, 43–49.

***Ангелов Д.* 1974.** Тридесет години българска археологическа наука и нейните успехи в изследването на средновековието. – Археология, 3, 1–8.

***Ангелов Д.* 1975.** Академик Димитър П. Димитров. – Археология, 4, 78–79.

***Ангелов Д.* 1980 а.** Основни моменти в развитието и облика на средновековната българска култура. – Археология, 4, 13–26.

***Ангелов Д.* 1980 б.** IV международен конгрес по славянска археология. – Икономическа мисъл, 5, 24–35.

***Ангелов Д.* 1984.** Развитие и постижения на българската археология (1944–1984). – Археология, 4, 1–8.

***Ангелов Д.*1989.** София през Второто българско царство 1185–1396. – В: София през вековете, I. София.

***Ангелов Д.* 1990.** Средновековният български град като църковен център. – В: Из средновековното ни минало. София, ОФ, 377–394.

***Ангелов Д.* 2004.** Спомени. – София, Парадигма.

***Велчев В., М. Матакиева.* 1998.** Димитър Ангелов. Биобиблиография. – София, БАН.

ACADEMICIAN DIMITAR ANGELOV AND THE BULGARIAN ARCHAEOLOGY

Ilka Petkova

(Summary)

The present article throws light upon a little known part of the rich heritage of the academician Dimitar Angelov. More precisely, the article discusses his activity as a researcher, historiographer, and administrator in the field of the Bulgarian Archaeology.

ПРАИСТОРИЯ

ВТУ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

ТОМ 1

АНТРОПОМОРФНИ И ЗООМОРФНИ СЪДОВЕ. МОДЕЛИ НА ЖИЛИЩА ОТ ПРАИСТОРИЧЕСКИЯ ФОНД НА РИМ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Вълка Илчева

(РИМ – Велико Търново)

В праисторичекия фонд на РИМ Велико Търново се съхраняват един антропоморфен глинен съд и част от втори, както и два зооморфни съда и няколко части от други. Към същия фонд се отнасят и три модела на жилища.

На първо място трябва да споменем т. нар. "лицева урна" от селищната могила в с. Хотница, намерена при разкопките през 1956–1959 г. (обр. 1). Съдът е изработен от фина глина. Има бежов цвят и полирана повърхност на шията и средната част. Останалата повърхност е груба. Съдът се състои от две части, симетрично разположени една върху друга. Шията и средната част имат пресечено конична форма, надолу двете части продължават със сферична форма горе и обърнато конична долу. Двете части са съединени с две вертикални дръжки с елипсовидно сечение. Отпред е пластично представена лицева маска – две големи елипсовидни очи, врязани в две елипсовидни вдлъбнатини, които помежду си очертават остър изгърбен нос. Над маската горната част е разделена на осем полета. По средата, между шията и сферичната част са симетрично разположени четири пъпки. От тях, с врязани линии, образуващи триъгълници, сферичната част е разделена на осем полета. Четири от тях имат полирана повърхност и четири огрубена. Шията на долния съд е полирана, а надолу повърхността е огрубена. Долната сферична част е украсена с три снопчета от коси линии. Съдът е възстановен. Той представя схематично човешко тяло с лице и овална глава. Вторият долен съд представя средната и долна част на тялото. Дъното е равно отрязано. Двете дръжки схематично представят двете ръце (*Die Thraker*. 2004:75, No. 69; *L'or des Thraces*. 2002:69, No. 57). Съдът може да се изтълкува и като зооморфен. Изобразеното лице отпред твърде много напомня глава на птица и по-конкретно на кукумявка или бухал. Размери: горна част – диам. на устието 5.5 см, диам. на средната част 8.7 см, долен съд – диам. на устието 6.7 см, диам. на тялото 10.5 см, диам. на дъното 5.8 см, височина 14 см. Инв. № 732 п/ТОМ. Съдът е намерен при археологически разкопки на селищната могила Хотница през 1959 г. в жилище № 13.

От Хотнишката селищна могила произхожда и част от втори антропоморфен съд (обр. 2 г). Запазени са две части от него. Съдът е изработен от фина глина. Има керемидено-червен цвят с по-светло бежово петно, добре загладена, почти полирана повърхност и сферична форма. Представено е женско тяло. Запазена е част около гърдите, които са отразени с две конични пъпки. На хоризонталната линия на гърдите са моделирани ръцете на фигурата. Лявата е изцяло отчупена, а дясната е къса, цилиндрична, моделирана като чучурка. Цялата повърхност е покрита с врязана и издраскана геометрична украса. Очертават се врязани полета, ограничени от двете страни с врязани успоредни линии. Пространството между тях е защриховано с мрежест орнамент. Вероятно украсата представя дрехата на фигурата, която е куха. Размери дължина 18.5 см, широчина 12.5 см. Намерена е при археологически разкопки през 1956 г. в жилище № 2. Двете части са инвентирани под №№ 135 и 136 п/ТОМ.

Във фонда на РИМ – Велико Търново, се съхраняват и два почти цели зооморфни съда. Единият е случайна находка и е взет от училището на село Върбица през 1963 г. (обр. 2 а). Съдът е изработен от глина и е кух. Представено е тяло на животно с четири крака, без опашка. Главата е малка, част от нея отчупена. Тялото е издуто, тромаво и е украсено нацяло с врязани хоризонтални и коси линии, сключващи остри и прави ъгли помежду си. Има следи от червена охра. Главата и задният десен крак са леко отчупени. В горната част има широк отвор. Фигурата напомня на костенурка. Врязана геометрична украса има и отдолу, на корема на фигурата. Размери: дължина 11.2 см, широчина 5 см, височина 6.5 см. Инв. № 735 п/ТОМ.

Вторият зооморфен съд е от селищната могила Хотница (обр. 2 б). Изработен е от глина с примеси от дребен пясък. Има кафяв цвят и полирана повърхност. Формата е биконична, със заоблен среден ръб.

Капакът на съда е коничен, заработен неподвижно за тялото, което е отделено от него чрез жлеб. Дъното е малко, леко конкавно. Отпред е имало чучурка, която сега е отчупена. На мястото личи отвор за вливане и изливане на течност. Капакът и горната част на съда съдържат графитна геометрична украса. Съдът наподобява птица. Добре запазен е с изключение на чучурката. Размери: диам. на дъното 3.7 см, диам. на тялото 10.3 см, диам. на капака 7.5 см, височина 7 см. Намерен е в жилище № 11. Инв. № 775 п/ТОМ.

От селищната могила Хотница произхождат и няколко части от зооморфни съдове. Това е част от съд или капак от фина глина (обр. 2 д). Има черен цвят и загладена повърхност. Представена е схематично глава на животно, вероятно бик. Лицевата част е оформена чрез две вдлъбнатини, които се съединяват по средата и оформят вертикален изпъкнал гърбав нос и муцуна. Встрани са очертани уши. Шията е отделена от лицето. От нея надолу започва кухата част на съда, която е отчупена. Повърхността е покрита с черна боя, а в горната част на главата – с жълта. Фигурата е отчупена в областта на ушите и муцуната. Размери: дължина 6.6 см, широчина 5.7 см. Инв. № 371. Намерена при разкопки през 1957 година в жилище № 3.

Другата част от зооморфен съд е изработен от фина глина (обр. 2 з). Има кафяво-черен цвят и загладена повърхност. Представена е част от куха глава на животно. Реалистично е моделирана свинска зурла с две дупки за носа и хоризонтална вдлъбнатина за устата. Очите са леко загатнати чрез две плитки вдлъбнатини. Размери: дължина 3.6 см, широчина 3.9 см. Инв. № 945п/ТОМ. Намерен при археологически разкопки на Хотнишката селищна могила през 1958 г. в жилище № 8.

От същата могила произхождат три фрагмента от крака на зооморфни съдове. Първият от тях е изработен от глина с малки примеси от много ситен пясък (обр. 2 е). Има бежово-кафяв цвят със следи от червена охра. Запазена е горната част от реалистично представен ляв крак на животно. Кракът е с пресечено-конична форма, в горната част е разширен, заоблен и монтиран към кухо тяло, отвън добре загладено, от вътре грубо оформено. Цялата външна повърхност е оцветена с червена охра. Долната част е отчупена. Размери: дължина 8.1 см, широчина 6.6 см. Инв. № 134 п/ТОМ. Намерен е при археологически разкопки през 1956 година в жилище № 2.

Другата част от крак на зооморфна куха фигура, вероятно съд е изработена от глина с примеси от пясък (обр 2 ж). Има светло бежов цвят и груба повърхност, с форма на обърнат пресечен конус. В долния край е отчупен. Размери: дължина 6.5 см, широчина 3 см. Инв. № 303 п/ТОМ. Намерен е при археологически разкопки на селищна могила Хотница през 1957 г. в жилище № 6.

Третият крак е изработен от глина с примеси от пясък (обр 2 и). Има сиво-черен цвят и груба повърхност. Доста реалистично е оформен животински крак с равно отрязано стъпало. Нагоре продължава с форма на обърнат пресечен конус. Кракът е къс. Нагоре започва тялото на съд, което е отчупено. Отпред, върху запазеното тяло има врязана геометрична украса. Дължина 5.5 см, широчина 3.7 см. Инв. № 957 п/ТОМ. Намерен при разкопки на селищната могила Хотница през 1958 г. в жилище № 9.

Намерена е част от кух зооморфен идол, изработен от глина с примеси от пясък. Възможно е и да е от зооморфен съд (обр. 2 в). Има бежово-черен цвят и загладена повърхност. Фигурката е с едно лице. Лицевата страна има овална форма. Личат местата на опашката и десния заден крак, които са отчупени. Запазена е задната част на фигурката. Лицевата страна е украсена с врязана и надраскана геометрична украса. Опаката страна е плоска и грубо загладена. Явно е, че фигурката е била поставена на нея и тя не се е виждала. Размери: дължина 5.8 см, широчина 4.6 см. Инв. № 947.

Намерена при археологически разкопки на селищна могила Хотница през 1958 г. в жилище № 8.

Представените антропоморфни и зооморфни съдове се датират към енеолита.

От праисторическото селище Велико Търново – Качица произхождат три фрагмента от модели на жилища и част от друг отворен модел. Първият фрагмент представлява част от модел на жилище от глина с примеси от дребен пясък (обр. 3 а). Има керемидено-червен цвят и грубо загладена повърхност, с форма на правоъгълен паралелепипед, с двускатен покрив. От едната къса страна личи дъга от кръгъл прозорец. Покривът и запазената стена са украсени от врязан геометричен орнамент от успоредни линии. Размери: дължина 13 см, широчина 4.3 см. Има още една част от жилище с този номер(обр. 3 б). Запазен е двускатен покрив, но двете части никъде не пасват. Според мен се касае за модели на две жилища, макар, че са открити в един и същи квадрат, но на различни близки дълбочини. Намерени са при археологически разкопки на праисторическото селище Качица през 1975 г.

Другата находка представлява част от двускатен покрив на глинен модел на жилище, изработен от глина с примеси от пясък с черен цвят и добре загладена повърхност (обр. 3 в). Личи мястото на дъга от кръгъл прозорец върху късата страна. В горната част по ръбовете и билото на покрива има насечки. Врязана украса има и в пространството, заключено между двете части на покрива. Размери: дължина 7.3 см, широчина 5.2 см.

От Качица произхожда и част от отворен модел на жилище (обр 3 г). Изработен е от фина глина с примеси от пясък с бежово-черен цвят и загладена повърхност. Вероятно е бил с правоъгълна форма. Запазен е само единият ъгъл и част от завършен перваз. Вътрешната повърхност е груба. Запазена е малка част от модела, поради което няма моделирани съоръжения. Размери: дължина 5.6 см, широчина 3.6 см. Полеви инв. № 423/1974 г. Намерен е в сондаж 3 на дълбочина 0.40 м. при археологически разкопки през 1974 г.

Представените модели на жилища се датират към късния неолит.

Втори отворен модел на жилище произхожда от разкопките на селищната могила Хотница (обр. 3 д). Изработен е от глина с примеси от органична материя с бежово-сив цвят и загладена повърхност, с шупли. Представено е жилище с правоъгълна форма и заоблени ъгли. В левия горен ъгъл е моделирана правоъгълна пещ със свод и отвор. Вляво от нея има правоъгълна площадка с дължина по цялата стена. Върху нея, близо до пещта е моделиран хромелен камък от две части. Отстрани са направени ниски стенички. Калъпът е отчупен почти по диагонал. Размери: дължина 11.1 см, широчина 10.6 см, височина 3.7 см. Инв. № 566 п/ТОМ. Намерен моделът при археологически разкопки в стратиграфския изкоп на дълбочина 3.40-3.60 м. Датира се към средния енеолит.

Представените антропоморфни и зооморфни съдове и модели на жилища от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново, са част от пластиката на неолита и енеолита в Централна Северна България. Те ни дават представа за част от праисторическото изкуство в тази отдалечена от нас епоха.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Die Шhraker. 2004. Das goldene Reich des Orpheus. 23 Juli – bis 28 November.

L'or des Thraces. 2002. Trésors de Bulgarie. Palais des Beaux-Arts, Bruxelles. – Europalia-Bulgaria.

ANTHROPOMORPHIC AND ZOOMORPHIC VESSELS. MODELS OF DWELLINGS FROM THE DEPOSITORY OF PREHISTORY IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

Valka Ilcheva

(Summary)

The article presents an anthropomorphic vessel with a double body and a face masque on it. The other one is in female body shape. The objects are kept in the Depository of Prehistory in the Regional Museum of History–Veliko Tarnovo. They have been found during the archaeological excavations at the mound of Hotnitsa.

A zoomorphic vessel in a shape of a bird has been found at the same place. There is also one in the shape of a turtle which was given to the Depository of the Museum as an occasional find from the settlement of Varbitsa. They date back to the Late Eneolithic Age.

In addition, the article discusses three models of dwellings from the Late Eneolithic settlement of Tdrnovo – Kachitsa. A part of an open model of dwelling is also presented. There is another open model of dwelling from the Eneolithic mound of Hotnitsa.

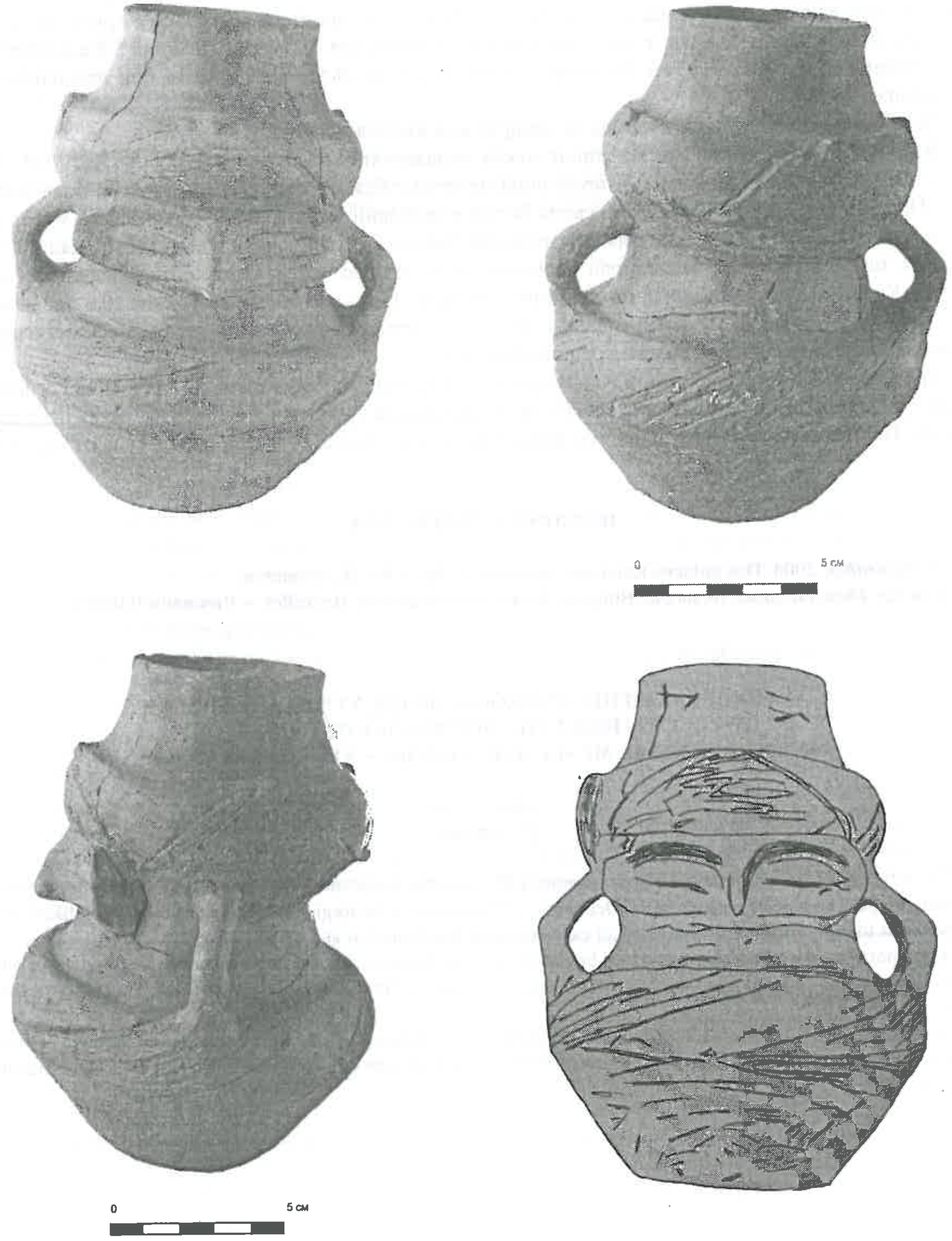

Обр. 1. Антропоморфен глинен съд от селищната могила Хотница.
Fig. 1. Anthropomorphic clay vessel from the mound of Hotnitsa.

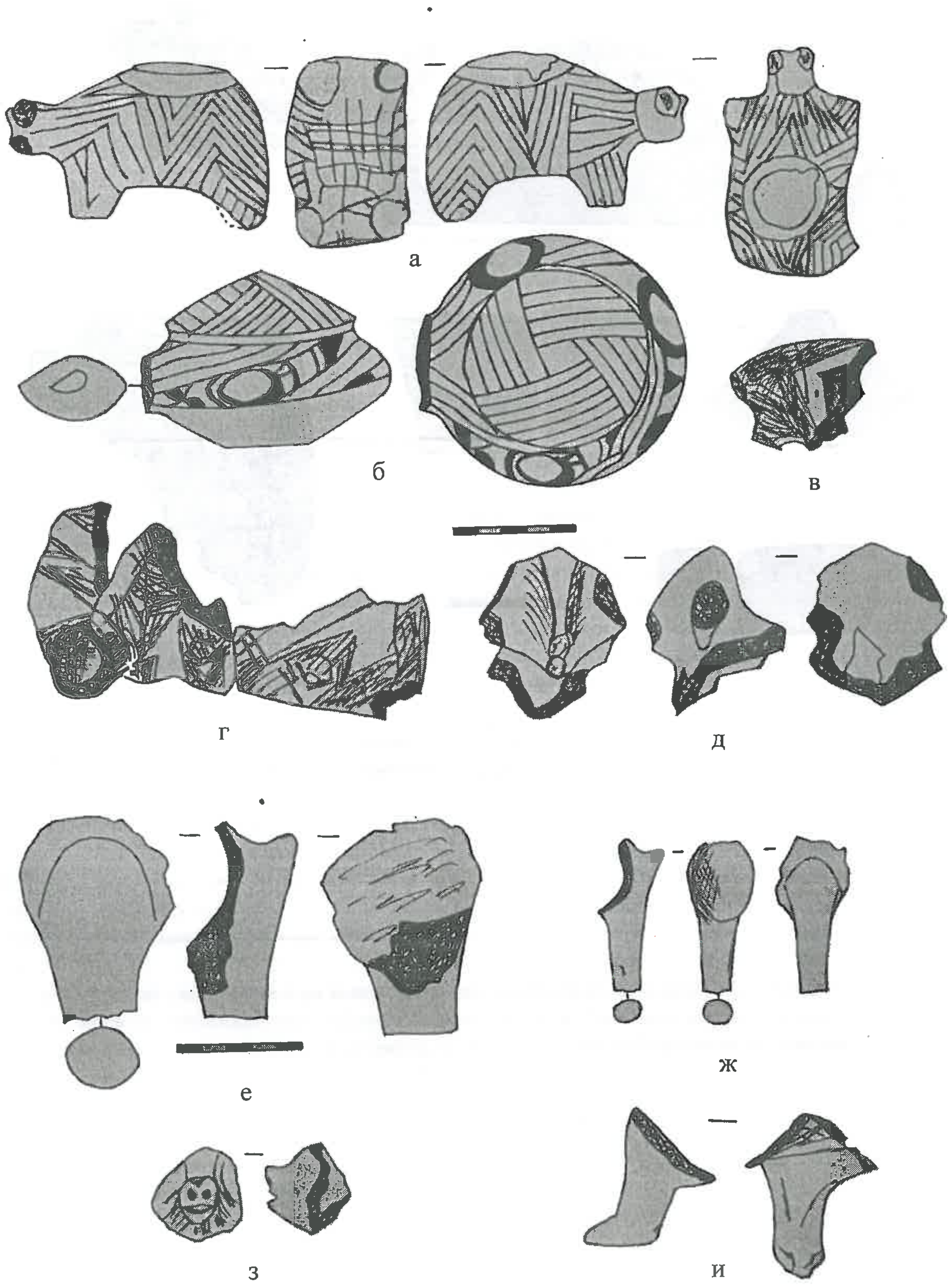

Обр. 2. Антропоморфни и зооморфни съдове и части от тях.
Fig. 2. Anthropomorphic and zoomorphic vessels and fragments of them.

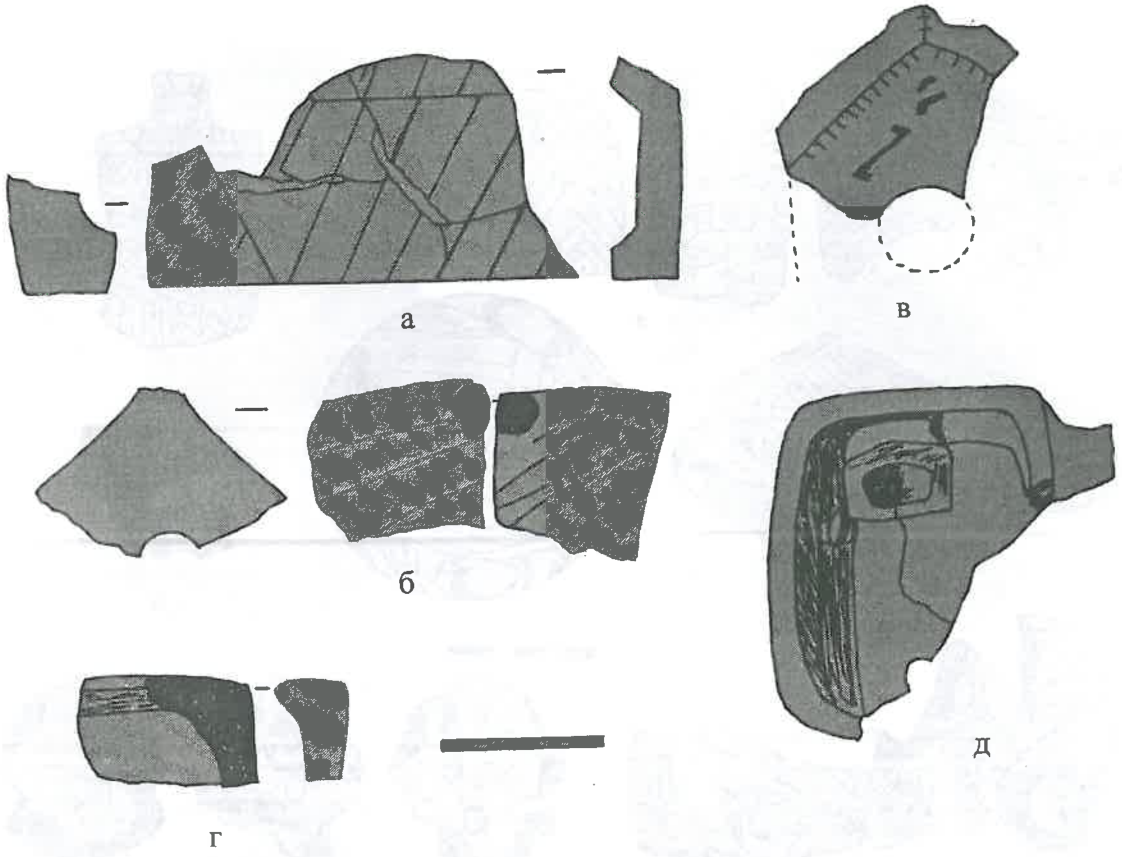

Обр. 3. Модели на жилища.
Fig. 3. Models of dwellings.

КЕРАМИЧНИЯТ КОМПЛЕКС НА РАННОХАЛКОЛИТНО ЖИЛИЩЕ ОТ ОБЕКТ КАЧИЦА, ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Петър Лещаков
(НАИМ при БАН – София)

Докато късният неолит в басейна на река Янтра е сравнително добре проучен и публикуван (*Станев П.* 1996:41–86), ранният халколит остава за сега едно бяло петно. Това налага обработването и включването в научно обръщение на керамика от добре стратифицирани затворени комплекси, което ще спомогне за изясняването на относителната хронология и периодизация на този регион през първата половина на V хил. пр. н. е. През последните 50 години в басейна на р. Янтра частично са проучени пет селища от ранния халколит. За тях е налична само първична теренна информация и няма изследвания върху керамиката. Едно от тях е Качица, където разкопаната площ е най-голяма за разглеждания регион.

Праисторическият обект Качица е разположен в западната индустриална зона на гр. Велико Търново. Селището се локализира върху две средно високи тераси, пресечени от малък поток, десен приток на р. Янтра (*Кънчев К., П. Станев* 1981:9). Спасителни археологически разкопките са проведени в периода 1972–1979 г. под научното ръководство на Петър Станев. Въпреки големината на разкопаната площ (около 2700 м²) са открити сравнително малко затворени комплекси от ранния халколит. При проучването на Сектор VIII през 1978 г. се попада на останки от горяло жилище (*Станев П.* 1979:23–24). То е отнесено от разкопвача към ранния халколит. Жилището е разположено в квадрати $Д_9$ и $Д_{10}$. То е изгоряло при силен пожар. Формата му е правоъгълна със запазени размери 10.20 м (СИ-ЮЗ) на 8 м (СЗ-ЮИ). Южният му край е нарушен от съвременна постройка. Части от стените и пода са открити на дълбочина 0.50 м от нивото на съвременния терен. В североизточната част на сградата е открита лошо запазена пещ и голям брой цели и фрагментирани керамични съдове.

Според проучвателя халколитният пласт на селището съдържа само един строителен хоризонт (*Станев П.* 1979:23). При наличието на незначителен брой затворени комплекси това мнение трудно може да бъде потвърдено или отхвърлено. Възможно е обектът да има хоризонтална стратиграфия. Затова смятам, че е удачно да бъде разгледана на първо време керамиката от това жилище, която има сигурна стратиграфска позиция и след това да бъде потърсено мястото и в общата хронологическа схема на обекта.

Целта на това съобщение е да въведе в научно обръщение керамичния материал от жилището[1] и да бъде изяснена неговата културна и хронологическа позиция. Сравнителният анализ на този керамичен комплекс донякъде ще бъде затруднен от факта, че засега липсват публикувани керамични комплекси от територията на Централна Северна България. Затова аналогиите основно ще бъдат потърсени в добре стратифицираните и публикувани обекти от Североизточна България и Мунтения.

Керамичният комплекс на жилището включва около 100 цели или частично запазени керамични съда. Поради факта, че сградата е унищожена от силен пожар, керамиката е вторично изпечена и е почти невъзможно да се направят изводи относно цветовата ѝ гама. Цветът на повърхността ѝ варира от светлочервен до сиво бежов. От друга страна, керамиката е "мека", което е довело до нарушаване на горната повърхност на съдовете и ниския процент на регистрирана графитно-рисувана украса. Тази характеристика вероятно се дължи не толкова на слабото изпичане на съдовете, а по скоро на въздействието на някои химични свойства на пръстта (висока влажност, киселинност или др.).

За изработването на глинените съдове са използвани добре преплавени глини, в които се регистрира сравнително ниска концентрация на примеси. Те са единствено минерални – най-често фин (до 0.5 мм) или по-едър пясък (около 1 мм), счукан варовик (1-2 мм) и шамот. Сравнително рядко се срещат дребни камъчета с големина до 3-4 мм.

---

[1] Материалът за това проучване ми бе предоставен д-р П. Станев, ръководител на разкопкитея за което се чувствам искрено задължен да му благодаря.

Повърхността на съдовете често е частично запазена. По-голяма част от фината керамика е ангобирана и много добре загладена до излъскана. Ангобите са сравнително тънки (до около 0.5 мм) и понякога трудно различими. Възможно е при някои от случаите да става дума за "self slip" получен в следствие на обработката на повърхността.

При обработката на керамичния комплекс са разграничени следните категории съдове: паници, купи, гърнета, хранилища, цедки, капаци и подставки.

Паници. Регистрирани са 4 цели съда и фрагменти от още 13. Външната и вътрешната повърхност на съдовете от тази категория е загладена, много добре загладена или излъскана. По голяма част от тях са покрити с ангоба. Разграничават се три основни форми.

Форма 1. Плитки конични паници (обр. 1 а-б). Височината е по-малка или равна на 1/3 от устийния диаметър. Устието е заоблено или изтънено и заоблено. Върху един от екземплярите са регистрирани няколко симетрични израстъка излизащи над устийния ръб (обр. 1 б). Вътрешната повърхност винаги е много добре загладена, а външната понякога е огрубена или покрита с барботина.

Форма 2. Конично-конични паници със средно висока горна част (обр. 1 г). Височината на горната част е приблизително равна на половината от общата височина. Ръбът на устието е слабо завит навътре и заоблен. Максималният диаметър е при устийната част. Без украса.

Форма 3. Цилиндрично-конични паници със средно висока горна част (обр. 1 в, д-ж; 2 а-б). Височината на горната част е по-малка или равна на половината от височина на съда. Според оформянето ѝ могат да бъдат разграничени три типа – със слабо конкавна, с права и със слабо конвексна форма. При първите два преломът е остър (обр. 1 е, 2 а, в, д) или леко заоблен (обр. 1 в, д, ж, 2 б), а при третия се наблюдава сравнително мека профилация (обр. 2 г, е).

Украсата при тази форма е нанасяна основно върху цилиндричната част с изключение на един съд, при който е украсена и долната половина. Основните техники на декорация са насечена, врязана, канелюрна и рисувана с графит. При насечената са регистрирани мотиви състоящи се от редове с къси вертикални насечки, някои от тях пресечени с тънка врязана линия. Те са разположени върху горната част на съда или ръба на устието. Врязаната украса е засвидетелствана само при един съд. Линиите са тесни и плитки (до 1 мм) разположени вертикално. Канелюрната украса заема целия перваз на съда. Мотивите се състоят от 5–6 успоредни хоризонтални канелюри. При един съд тази украса е засвидетелствана в комбинация с насечки по устието. Графитната украса е слабо представена. Срещат се мотиви от висящи или изправени вписани ъгли, разделени помежду си от няколко коси графитни линии. Те са широки от 5 до 8 мм.

Купи. Регистрирани са 5 цели съда и фрагменти от още 37. Повечето съдове имат загладена до добре загладена външна повърхност. Сравнително рядко са ангобирани. При някои цялата средна и долна част е покрита с барботина, която е нанесена чрез напръскване на повърхността с разтвор от по-рядка глина, понякога съдържащ и частици от счукана изсушена глина. Разграничават се 3 основни форми.

Форма 1. Цилиндрично-конични купи (обр. 2 ж-з, м, 3 е-ж, к, 4 а-в). Според височината на горната им част са различават два типа. При първия височината на горната част е по-голяма от тази на долната (обр. 2 з, м, 3 к, 4 а-в), а при втория по-малка или равна на долната (обр. 2 ж, 3 г, е-ж). Преломите при всички са заоблени.

Ръбът на устието е заоблен или изтънен и заоблен. За украса са използвани следните техники: барботина, набодени точки или ямички, апликирани релефни ленти с ямички и врязана. Барботината започва от няколко сантиметра под устийния ръб и покрива цялата повърхност на съда. В някои случаи началото ѝ е кантирано чрез набодени точки, елипсовидни ямички или релефна лента с ямички. Врязаната украса е разположена върху горната част на съдовете. Тя е тясна и плитка (около 1 мм). Срещат се мотиви съставени от хоризонтални и коси врязани линии.

Форма 2. Биконични купи (обр. 2 и-л, 3 а-в, д, и, л, 4 г). Височината на горната и долната част са приблизително равни. Преломът е в различна степен заоблен. Ръбът на устието е заоблен или скосен отвътре и заоблен. Съдовете са украсени с барботина, набодени ямички, релефни пъпки и графит. Барботината е разположена както при горната форма. В повечето случаи е кантирана с набодени кръгли или елипсовидни ямички. При един съд са регистрирани дъговидни провлачвания с пръсти. Апликираните релефни пъпки са конусовидни със заоблен връх и са разположени само върху прелома. Графитна украса е регистрирана само при един фрагмент. Орнаментът е негативен.

Форма 3. Цилиндрично-конични купи със средно висока шия (обр. 4 д-л). Според оформянето на средната част могат да бъдат разграничени два типа – с права вертикална средна част (обр. 4 е-з, к) и с конвексна средна част (обр. 4 д, и, л). И при двата типа най-често свързването на шията със средната част е удебелено и остро профилирано.

Гърнета. Регистрирани са 2 цели съда и фрагменти от още 9. Външната повърхност на съдовете от тази категория е добре загладена или излъскана, а при някои покрита с ангоба. Вътрешната повърхност е загладена. Разграничени са 3 основни форми.

Форма 1. Цилиндрично-конични гърнета с хоризонтално пречупена навътре устийна част (обр. 5 а). Средната им част е слабо прибрана навътре в горния си край. Ръбът на устието е скосен отвътре и заоблен. Без украса.

Форма 2. Представена е от съдове със средно висока цилиндрична шия, полусферична средна част и конична долна (обр. 5 в). Височината на шията е по-малка или равна на половината от тази на средната част. Устийният ръб е изтънен и заоблен. Като украса е засвидетелствано апликирането на единични или двойки конични израстъци върху горната част на раменете или прелома.

Форма 3. Представена е от цилиндрично-конични гърнета с къса слабо наклонена навътре шия (обр. 5 б, г-и). Височината на шията е равна приблизително на 1/3 от тази на средната част. На базата на оформянето на средната част могат да бъдат разграничени три типа – с наклонена навътре (обр. 5 е, и), права (обр. 5 д-ж) или наклонена навън (обр. 5 г, з). Тези съдове са украсени единствено върху средната част. Най-силно представена е канелюрната украса. Мотивите се състоят от 9 до 11 успоредни хоризонтални канелюри, разположени върху цялата средна част. Рядко се среща апликирана релефна лента с ямички. Тя е вертикално разположена и започва от ръба между шията и плещите.

Хранилища. Регистрирани са 4 цели съда и фрагменти от поне още 10. Диаметърът на съдовете варира от 40 до 45 см, а височината им достига до 60 см. Външната им повърхност е загладена или много добре загладена. Разграничени са три основни форми.

Форма 1. Представена е от съдове с цилиндрично-конично тяло и къса цилиндрична шия (обр. 6 а-ж, 7 а-в). Диаметърът на устието е приблизително равен на максималния, а височината на цилиндричната част е по-голяма или равна на долната конична част. Според оформянето на цилиндричната част могат да бъдат разграничени два типа. При първия тя е вертикална, а в другия случай слабо наклонена навътре при свързването с шията. Устийният ръб е заоблен, скосен навън или навътре, удебелен отвътре и заоблен.

Повечето съдове са украсени. Регистрирана е само изрязана и релефно апликирана украса. Първата е реализирана чрез отнемане на част от горната повърхност на съда. Дълбочината на отнемането е 1-2 мм. Наблюдава се дву- или триделна орнаментална схема, разположена само върху цилиндричната част. Тя е съставена от едно централно широко изрязано поле, ограничено отгоре или отгоре и отдолу с по две-три широки изрязани ленти (до 3 см). Всички изрязани полета са инкрустирани с бяла паста. В някои случаи ръбът на най-горната лента е допълнително украсен с орнамент тип "вълчи зъб". Върху нея се среща и апликирането на пресечено конични релефни пъпки. В централното поле орнаментът представлява ритмично повтарящи се скачени Г-образни релефни ленти с перпендикулярна долна част, разделени една от друга с една или две коси релефни ленти. По цялата обиколка на съда мотива се повтаря три или четири пъти.

Форма 2. Представена е от съдове с висока цилиндрична шия, къса издута средна и конична долна част (обр. 7 г-д). Височината на шията е около два пъти по-висока от височината на средната. Преломът на съдовете е меко профилиран, устийният ръб е заоблен. Регистрирани са два вида украса – апликирани релефни ленти с ямички върху шията и тесни "кербшнит" ленти, покриващи цялата повърхност на съда. При втория вид са засвидетелствани разнообразни мотиви – вписани кръгове, вписани неправилни ъгловато-дъговидни ленти, успоредни ленти и др., които образуват сложни композиции. Изрязаните ленти са били инкрустирани с бяла паста.

Форма 3. Представена е от съдове със средно висока шия, полусферична средна част и конична долна (обр. 8 а-б). Те донякъде повтарят формата на гърнетата, но са със значително по-големи размери. Височината на шията е по-малка или приблизително равна на тази на средната част. Диаметърът на устието е по-малък или равен на 2/3 от максималния. Шията е добре загладена. Украсата е разположена върху средната част. Срещат се апликирани пресечено-конични израстъци, неорганизирана барботина и набодени точки.

Цедки. Регистрирани са фрагменти от 4 различни съда. Външната им повърхност е загладена, а отвътре неравна, като си личат следите от пробиването на дупките. Те са разположени хаотично. Могат да бъдат разграничени две основни форми.

Форма 1. Конични слабо заоблени цедки. На базата на височината им могат да бъдат разграничени два типа – ниски и високи. При първия височината е по-малка от половината диаметър (обр. 8 г), а при втория по-голяма или равна на него (обр. 8 в).

Откритите фрагменти не позволяват изясняването на формата на горната част. Базирайки се на подобни открити в селището, можем да допуснем, че отгоре са заоблени с отвор или имат къса шийка с отвор.

Форма 2. Запазена е само долната конична част на съда (обр. 8 д). Дупките са пробити само върху дъното и най-долната част на стената. Формата не подлежи на реконструкция.

Капаци. Тази категория е сравнително слабо представена. Регистрирани са фрагменти от 4 екземпляра. Външната им повърхност е добре загладена или излъскана, а вътрешната небрежно. Могат да бъдат разграничени 2 основни форми.

Форма 1. Ниски полусферични капаци (обр. 8 е). Височината им е по-малка или равна на 1/4 от диаметъра. Ръбът е изтънен и заоблен. Без украса.

Форма 2. Средно високи конични капаци (обр. 8 ж). Височината им е по-малка или равна на половината от диаметъра. Без украса.

Подставки. Регистрирани са фрагменти само от 2 екземпляра. Външната им повърхност е добре загладена до излъскана, а вътрешната винаги груба. Регистрирана е само една основна форма.

Форма 1. Съдовете имат средно високо цилиндрично тяло и хоризонтална горна част с отвор в средата. При някои подставки горният ръб е подчертан отвън (обр. 8 з). Изследваните екземпляри са без украса, за разлика от подобни от други раннохалколитни селища.

При категорията на паниците близки сходства са регистрирани в самото селище и почти всички обектите от Централна Северна (с. м. Хотница-Стратиграфски сондаж[2], с. м. Джулюница[3] и др.) и Североизточна България (*Тодорова и др.* 1983:таб. $52_{6-12, 19-20, 22}$). Цилиндрично-коничните паници със средно висока горна част и конвексни стени са често срещани в керамичните комплекси от обектите в басейна на р. Янтра и се появяват още в самото начало на ранния халколит. Много характерен за този период е един от екземплярите, чийто перваз е украсен с хоризонтални канелюри и насечки по ръба на устието (обр. 2 е). По-далечни сходства се откриват и в керамиката от култура Боян, фаза Видра (*Comşa E.* 1974:fig. $34_{103, 110}$).

Купите са една от най-разпространените форми в керамиката от жилището. Меката профилация и характерната украса от неорганизирана барботина кантирана с вдлъбнати точки и ямички при цилиндрично-коничните и биконичните купи са характерна черта на тази категория. Без съмнение техният произход може да се проследи още от началната фаза на ранния халколит. Близки паралели са познати от керамиката от с. м. Петко Каравелово[4] (1–2 стр. хор.), с. м. Хотница (14–13 стр. хор.) и Джулюница-Смърдеш[5] (Сондаж XVII). Типологически сходства при някои съдове се откриват и в XVII стр. хор. на с. м. Русе (*Попов В.* 1996:обр. $103_{10.1-10.3}$).

Появата на гърнета с хоризонтално пречупена навътре устийна част се поставя в началото на IV фаза на култура Поляница (*Тодорова Х.* 1986:107). Фрагментът от такъв съд, открит в жилището, има много близки паралели в IV стр. хор. на с. м. Овчарово (*Тодорова Х.* 1976:74 1).

Категорията на хранилищата се явява една от твърде интересните групи керамика. За сега приемам, че в проучвания комплекс е засвидетелствана най-ранната поява на съдовете от Форма 1, които са често срещани в средния халколит. Отнемането на целия фон на орнамента и инкрустирането му с бяла паста според Х. Тодорова трябва да бъде отнесено към IV фаза на култура Поляница (*Тодорова Х.* 1986:107). Тези съдове намират много близки паралели в почти всички обекти от басейна на р. Янтра. Подобна представителна колекция е открита и в обекта Орловец–Еренджик[6]. Там формите и орнаменталните композиции са много близки, но се наблюдава поява на някои нови мотиви, което предполага една по-късна датировка. Подобни паралели се откриват и в обекта Хотница – Горно селище (*Илчева В.* 2002:таб. 46_{1-8}). Хранилищата с украса тип тесен кербшнит са още една податка за хронологията на обекта. През средния халколит този тип украса напълно изчезва. Разгледаните мотиви са характерни само за обектите от басейна на р. Янтра. Познати са паралели от с. м. Джулюница, – стр. хор. на с. м. П. Каравелово и XIV–XIII стр. хор. на с. м. Хотница (*Илчева В.* 2002:таб. $34_{4-7, 10-12}$; таб. $35_{1-10, 14}$).

Цедките и капаците, макар и срещащи се спорадично, също са засвидетелствани в други обекти. Малкият брой фрагменти обаче не позволява да играят особена роля в определянето на културно-хронологическата позиция на обекта.

---

[2] Непубликувани материали от разкопките на Ст. Чохаджиев, А. Чохаджиев и П. Лещаков.

[3] Непубликувани материали от разкопките на П. Станев.

[4] Непубликувани материали от разкопките на Ст. Чохаджиев, А. Чохаджиев и П. Лещаков.

[5] Проучвания на Н. Еленски през 2005 г. с участието на автора.

[6] Непубликувани материали от разкопките на Ст. Чохаджиев, П. Лещаков и А. Чохаджиев.

Подставките са твърде слабо представени в проучвания комплекс. Този тип съдове е особено характерен за ранния халколит в Централна Северна България. При проучването на обекта са открити десетки фрагменти от подобни съдове. Те се появяват още в най-ранните хоризонти на с. м. Петко Каравелово и продължават развитието си до финала на средния халколит, засвидетелстван в Орловец – Еренджик. Близки паралели има и от обекти от IV фаза на култура Поляница в басейна на р. Русенски Лом *(Попов В.* 1996:обр. $102_{9\,1}$). Pò наизток за сега не са ни известни примери на високи цилиндрични подставки с хоризонтална горна част.

От казаното дотук става ясно, че изследваният керамичен комплекс съдържа редица черти характерни и за ранния и за преходната фаза към късния халколит (Поляница IV). Това и някои обективни трудности като липсата на обект с дълга стратиграфска колонка от района затруднява неговото точно хронологическо позициониране.

На базата на направения сравнителен анализ, керамичният комплекс от това жилище може да бъде синхронизиран със селищата от XIV–XIII стр. хор. на с. м. Хотница, XVII–XVI стр. хор. на с. м. Русе и IV–V стр. хор. на с. м. Овчарово.

Това позволява за сега той да бъде отнесен към финала на III фаза на култура Поляница или самото начало на IV (по периодизацията на Х. Тодорова[7]). Малкото близки паралели с обектите от Североизточна България, обаче ни навеждат на мисълта, че през ранния халколит в басейна на р. Янтра и част от р. Русенски Лом се развива регионален вариант на култура Поляница. Това мнение се подкрепя и от останалия материал от обекта, както и от керамичните комплекси на селища от по-ранни и по-късни фази, като П. Каравелово, Орловец и др.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Илчева В.* 2002.** Хотница. Стари селища и находки I. – В. Търново.

***Кънчев К., П. Станев.* 1981.** Проучване на оръдията на труда от праисторическото селище Качица във Велико Търново. – ГМСБ, IX, 9–43.

***Попов В.* 1996.** Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом. – Русе.

***Станев П.* 1979.** Разкопки на праисторическо селище в м. ”Качица” във Велико Търново. – АОР през 1978 г. София, 23–24.

***Станев П.* 1996.** Технология, типология, генезис и синхронизация на керамиката от терасното селище Качица, Велико Търново. – ИИМВТ, XI, 41–86.

***Тодорова Х.* 1986.** Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). – София, БАН.

Тодорова Х и др.* 1983. *Тодорова Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев Овчарово. – София, БАН =РП, VIII.

***Comşa E.* 1974.** Istoria comunităţilor culturii Boian. – Bucureşti.

THE POTTERY ASSEMBLAGE OF AN EARLY CHALCOLITHIC HOUSE AT KACHITSA IN VELIKO TARNOVO

Petar Leshtakov

(Summary)

The prehistoric site of Kachitsa is situated in the western industrial zone of the city of Veliko Tarnovo. Because of ongoing intensive building works, a rescue excavation project was carried out in 1972–1979. According to the excavator Peter Stanev, two layers were identified at the site dating to the late Neolithic and early Chalcolithic. The latter yielded relatively few closed contexts. One of them is a burnt rectangular house in Sector VIII with the following surviving dimensions: 10.20 m (NE-SW) by 8 m (NW-SE).

Its pottery assemblage can be divided into the following categories: bowls, deep bowls, pots, storage vessels, ‘strainers’, lids and pot-stands.

The first category is represented by three main shapes: conical bowls; cone-conical bowls; and cylindrical-conical bowls. They are decorated with plastic ‘buttons’, cuts, incisions, channeling or graphite paint.

---

[7] Настоящата статия няма за цел да ревизира приетата за момента периодизация на Централна Северна и Североизточна България и се придържа към нея. Въпреки това съм длъжен да спомена, че продължаващите с различна интензивност проучвания на раннохалколитни обекти през последните 30 г. не подкрепят съществуването на 4 фази на култура Поляница.

Deep bowls can also be divided into three main shapes: cylindrical-conical bowls; carinated bowls; and cylindrical-conical necked bowls. They are decorated with plastic 'buttons' and bands, barbotine, incised dots or graphite paint.

Pots are divided into three main shapes: cylindrical-conical pots with horizontally inverted mouth rim; semispherical-conical pots with relatively high cylindrical neck; and cylindrical-conical pots with low neck. They are decorated with impressed plastic bands, conic 'buttons' or channeling.

Storage vessels have also three main shapes: cylindrical-conical vessels with low neck; vessels with high cylindrical neck, bulging middle part and conical lower part; and semispherical-conical vessels with relatively high neck. They are decorated with white-encrusted negative excision or plastic 'buttons'.

The last three categories – 'strainers', lids and pot-stands, all of them undecorated – are very few.

The comparative analysis carried out demonstrates that the pottery assemblage of the Kachitsa house is simultaneous with Tell Hotnitsa (horizons XIV–XIII), Tell Russe (horizons XVII–XVI) and Tell Ovcharovo (horizons IV–V). This allows its tentative reference to the end of Polyanitsa culture, phase III or the very beginning of phase IV (according to Henrieta Todorova's periodization). The scanty close parallels to the northeast Bulgarian sites, however, suggest the possibility that a Polyanitsa regional variant had been developed in the early Chalcolithic, in the catchment area of the Yantra and partially of the Russenski Lom rivers. This is the reason for the formal and decorative differences between the Kachitsa pottery assemblage and the previously published ones. This is supported by the material culture revealed at the site as well as by the pottery assemblages of sites dating to earlier or later phases, e.g. P. Karavelovo and Orlovets.

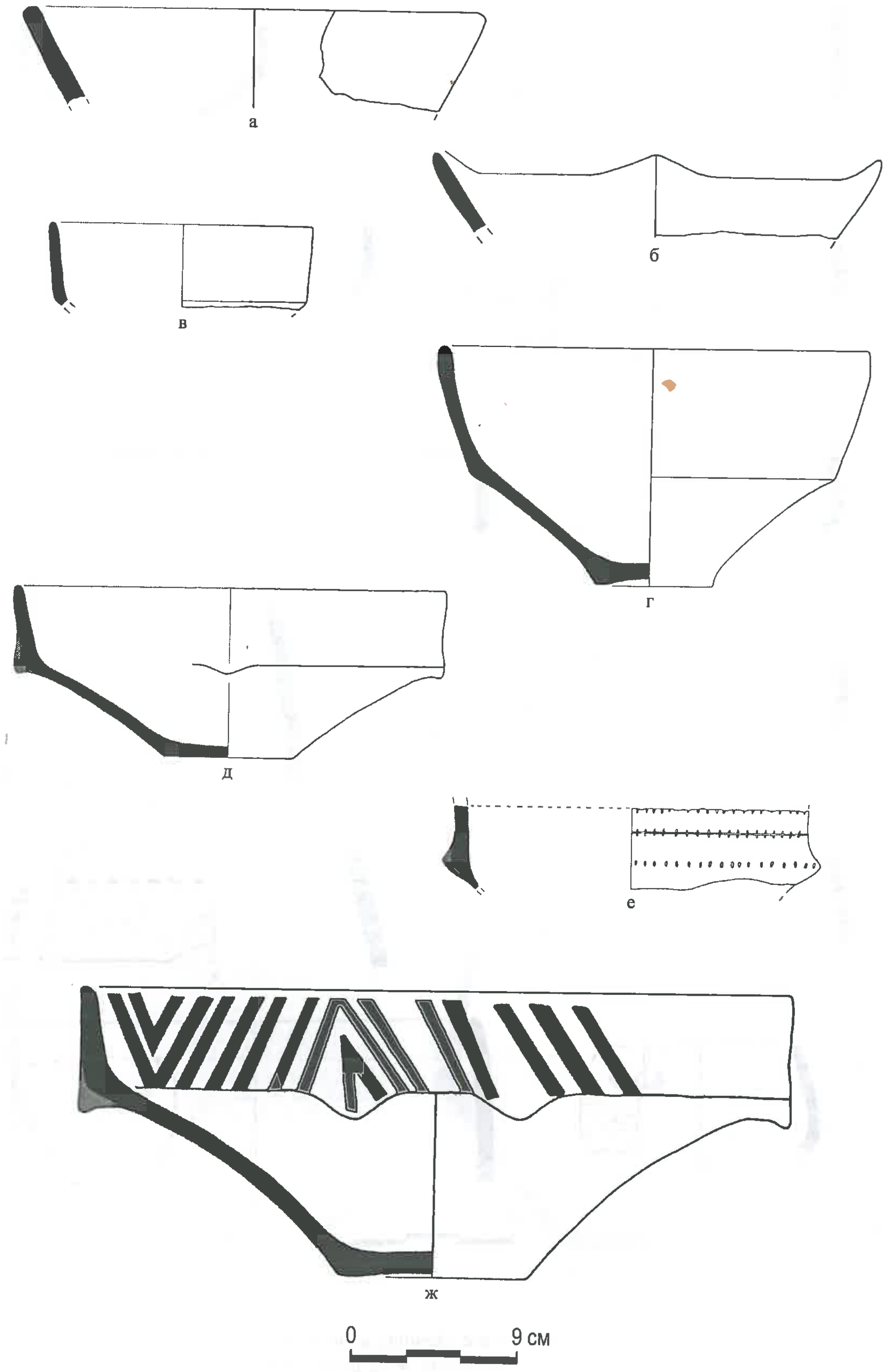

Обр. 1. Паници
Fig. 1. Plates

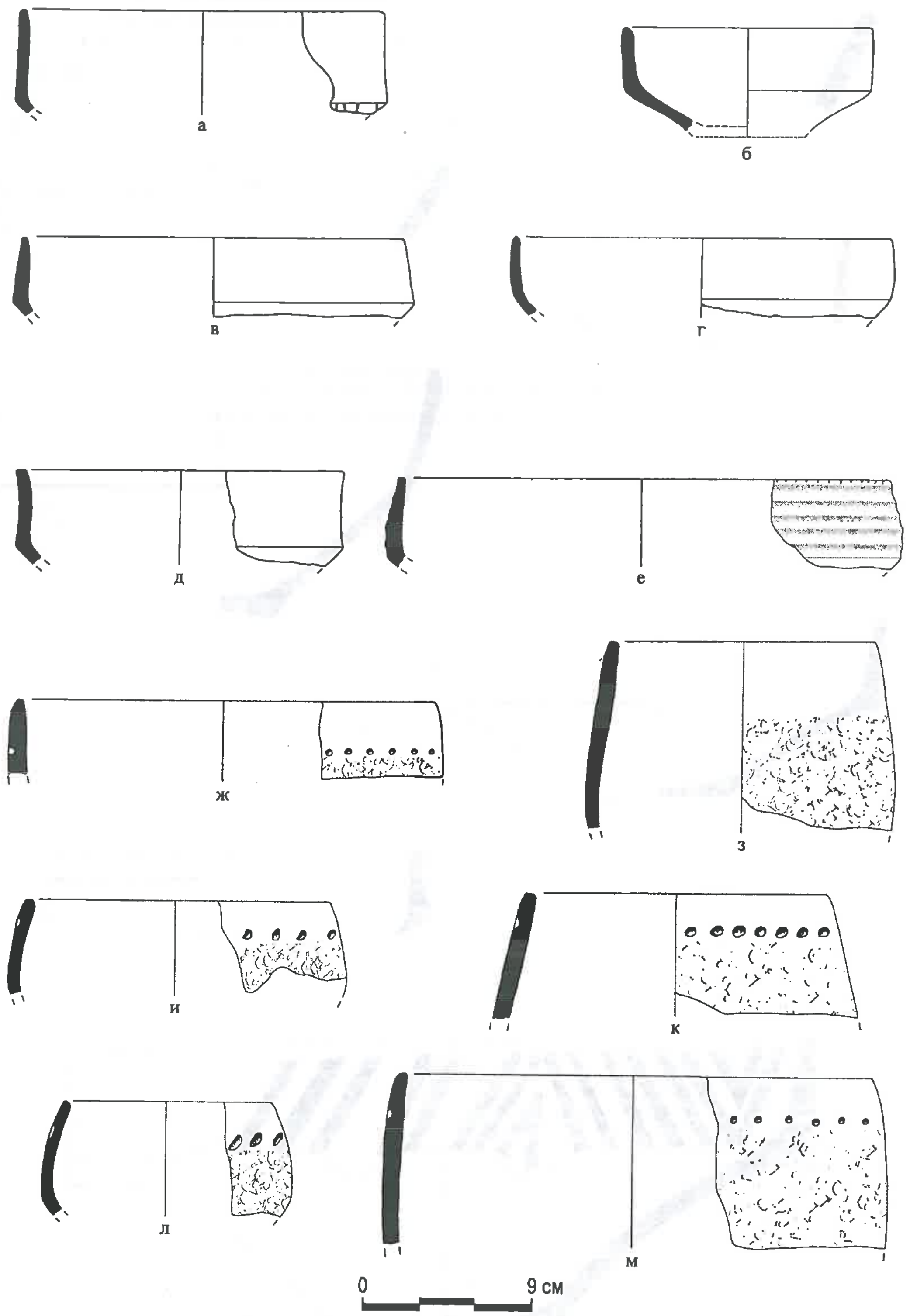
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
л
м
0
9 см

Обр. 2. а-е. Паници, ж-м. Купи
Fig. 2. а-е. Bowls, ж-м. Deep bowls

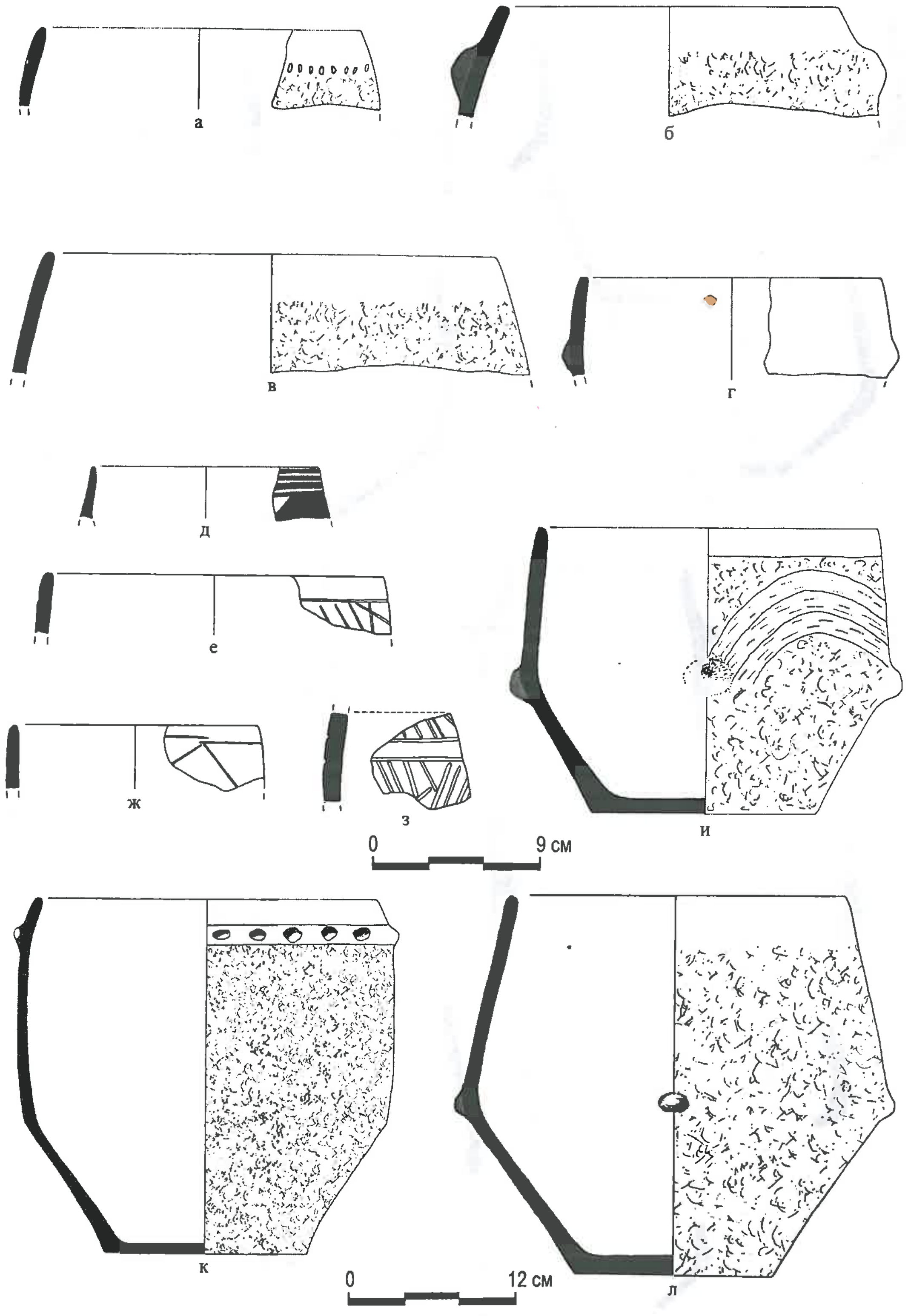
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
0
9 см
к
л
0
12 см

Обр. 3. Купи
Fig. 3. Bowls

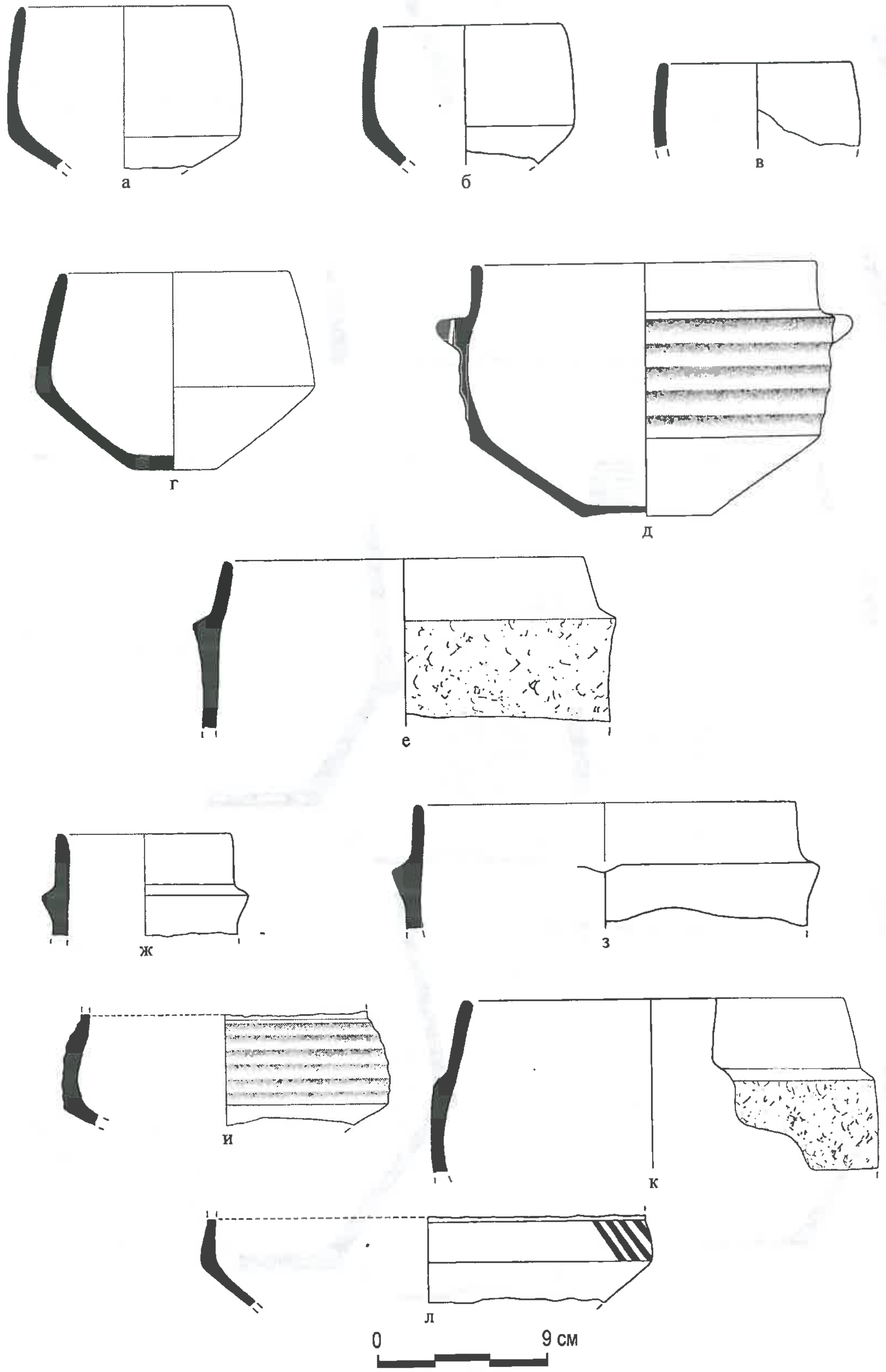
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
л
0
9 см

Обр. 4. Купи
Fig. 4. Bowls

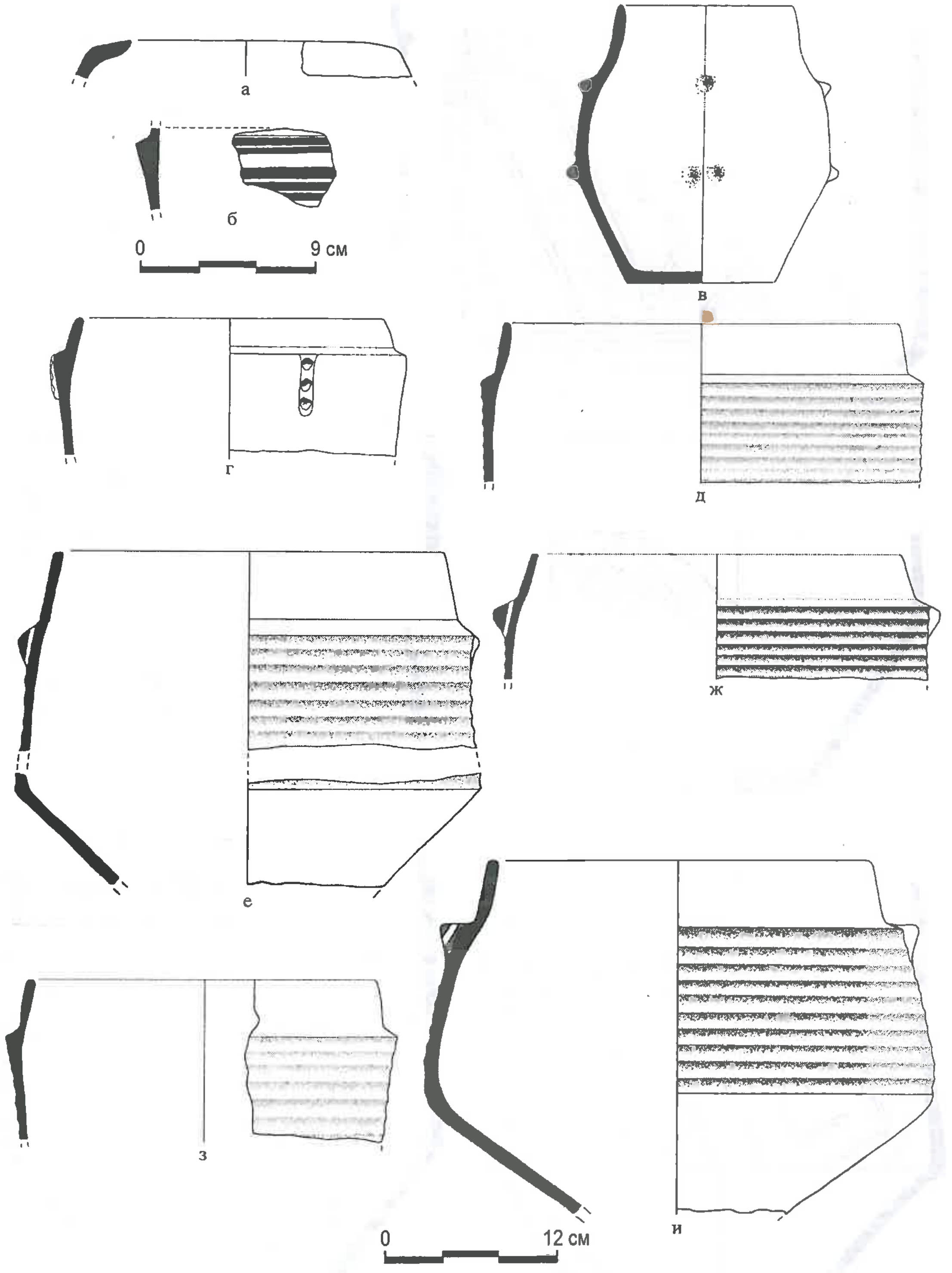
а
б
0
9 см
в
г
д
е
ж
з
и
0
12 см

Обр. 5. Гърнета
Fig. 5. Pots

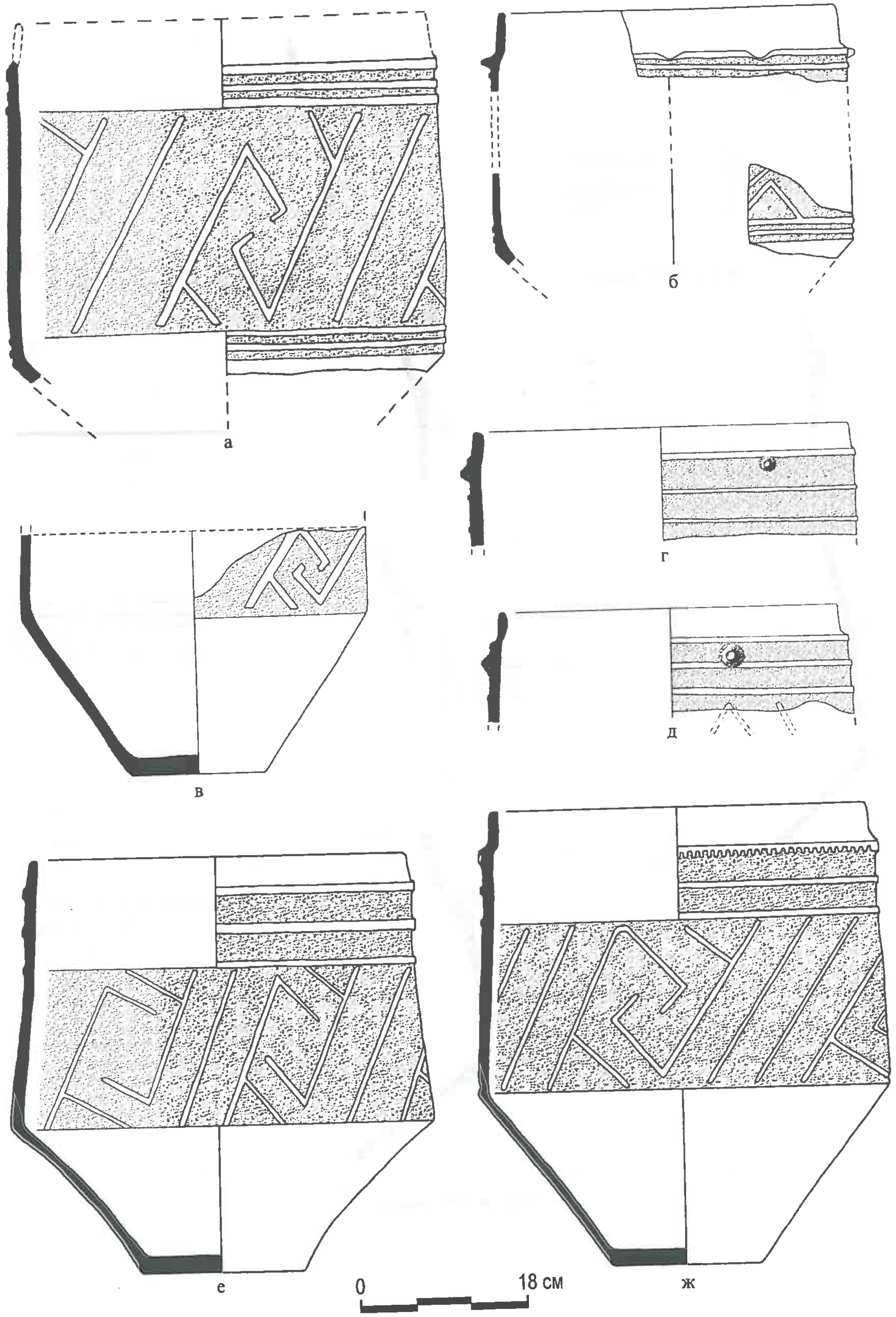
а
б
в
г
д
е
0
18 см
ж

Обр. 6. Хранилища
Fig. 6. Storage vessels

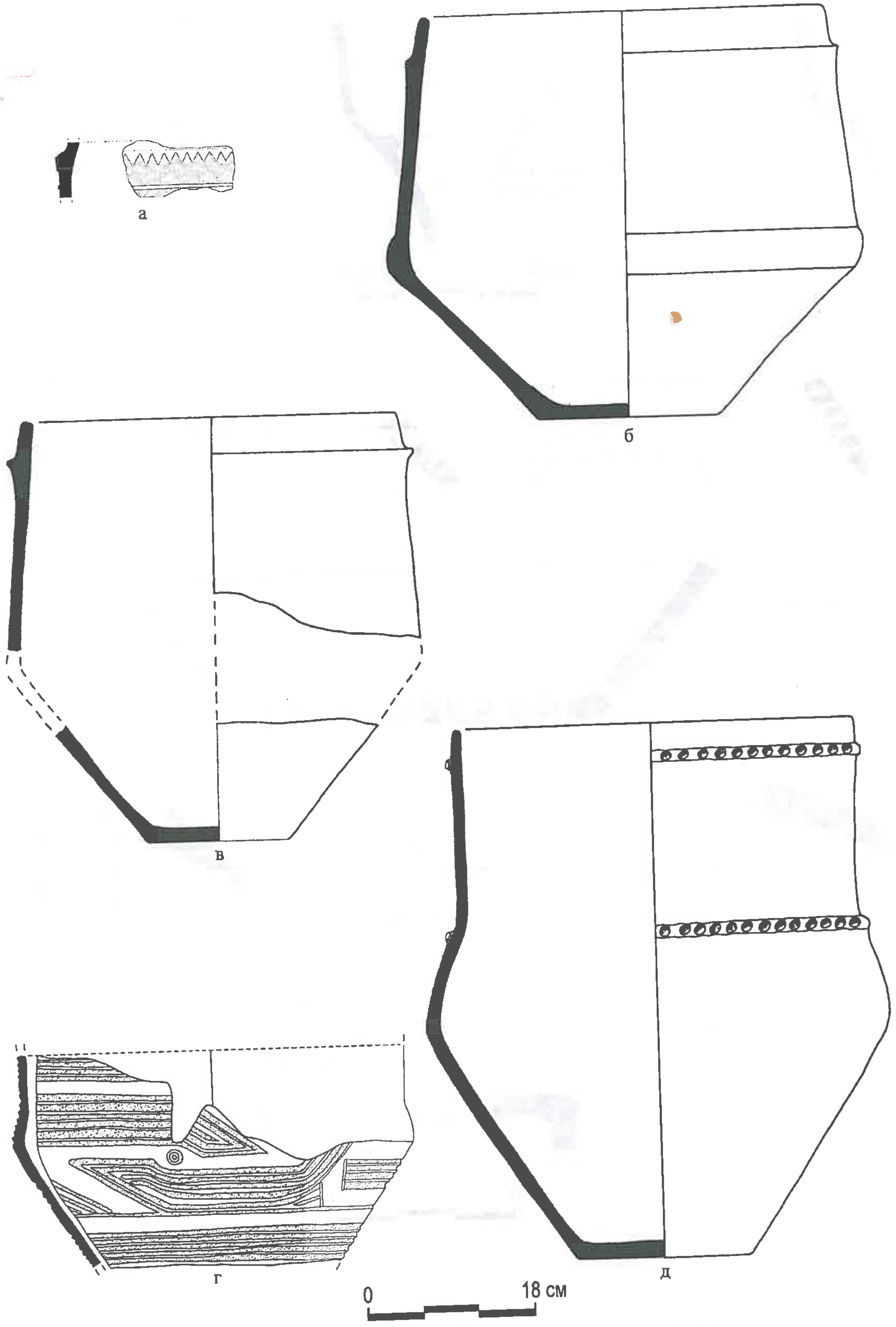
а
б
в
г
0
18 см
д

Обр. 7. Хранилища
Fig. 7. Storage vessels

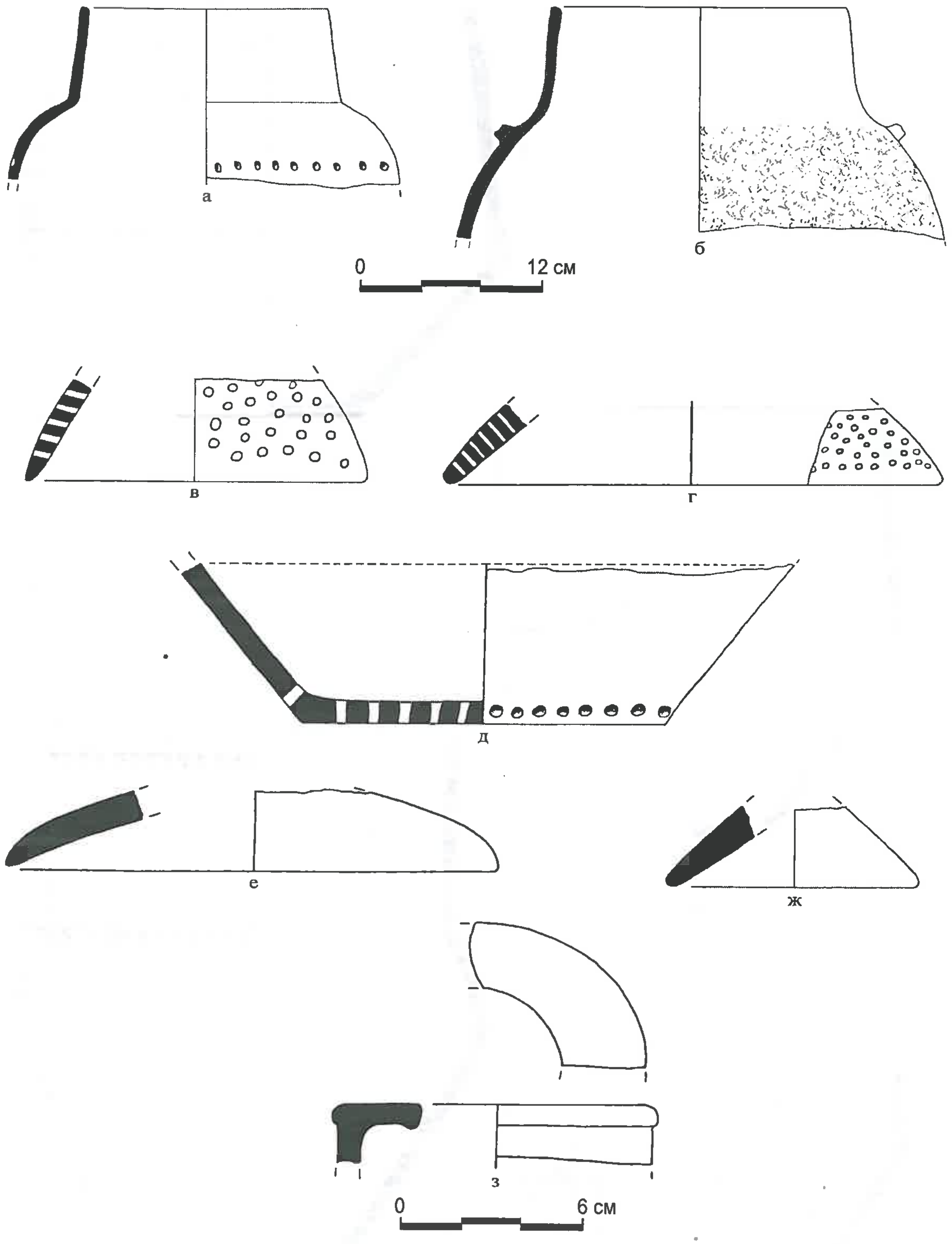

Обр. 8. а-б. Хранилища, в-д. Цедки, е-ж. Капаци, з. Подставки
Fig. 8. а-б. Storage vessels, в-д. Strainers, е-ж. Lids, з. Pot-stands

СЕЛИЩНА МОГИЛА № 1 ДО СЕЛО КОШАРНА, ОБЩИНА СЛИВО ПОЛЕ (АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРУЧВАНЕ ПРЕЗ 2007 г.)

(*Предварително съобщение*)

Димитър Чернаков
(РИМ – Русе)

Село Кошарна попада в границите на община Сливо поле, Русенска област. Намира се на 37 км югоизочно от град Русе и на 11 км от гр. Сливо поле. Следствие от проведени теренни обхождания в землището на селото са регистрирани археологически обекти от различни епохи, които до този момент са 22 на брой. Проучвания на някои от тях (надгробни могили от бронзовата епоха) са провеждани в края на миналия век (*Станчев Д.* 2004:38–42). Праисторическите паметници са представени от 4 селищни могили (*Чернаков Д.* 2007:624–627) и едно пещерно обиталище, които хронологически принадлежат към различни етапи на халколита.

През 2007 г. се проведоха аварийни (сондажни) археологически разкопки на селищна могила № 1 до с. Кошарна, община Сливо поле, Русенска област. Проучванията бяха провокирани от установените многобройни иманярски посегателства върху паметника.

Селищната могила е известна от 2006 г., когато в района на с. Кошарна бяха проведени редовни теренни обхождания. От 2007 г. е регистрирана за АКБ. Разположена е в местността Кайнак дере, на 3 км южно от с. Кошарна. Обрасла е с акациева гора, в момента теренът не се обработва. Могилата е с форма на пресечен конус. Намира се върху склон (обр. 1 а) с югоизточно изложение до малко изворче, от което води началото си поток. Обектът има следните данни: горна площадка – 0.5 дка, периметър 83 м, основа (общата площ) – 2.7 дка, периметър на основата – 188 м; диаметри през централния репер: посока изток-запад – 54 м, посока север-юг – 57.5 м, най-големият диаметър е през сондажа – 66 м; денивелации на основата спрямо централния репер: от север – 8.50 м, от юг – 7 м, от изток – 9.70 м, от запад – 3.10 м. На около 40 м югоизточно от обекта се намира втора селищна могила, която е значително с по-малки размери от първата.

Между двата най-големи иманярски изкопа в централната, най-висока част на могилата, беше заложен сондаж с размери 2 на 5 м, наименуван сондаж А и ориентиран спрямо късите си страни в посока изток-запад (обр. 2). Проучена е площ от общо 10 м^2 на максимална достигната дълбочина 1.80 м от съвременното ниво на могилата. Не е достигнат стерилен пласт.

Стратиграфия

Проучени са общо 5 пласта с различен цвят и структура (обр. 1 б), както следва, описани от горе на долу с поредни номера:

I – Пласт от хумус и насип с максимална дебелина до 0.30 м. В него се забелязват много дребни фрагменти от мазилки, единични керамични фрагменти. По-голямата част от насипа е резултат от нахвърляната пръст от иманярските изкопи.

II – Пласт от кафяв запълнител, примесен с много горели мазилки с различна големина, на места организирани в големи концентрации. В него се срещат доста фрагменти от керамика, кости, ситен чакъл, въглени. Той е видим в цялата периферия на профила – от най-западната му част в иманярския изкоп до най-източната му, където слиза на по-голяма дълбочина. В източната част, кв. О$_9$, започва на дълб. 0.70 м от ЦР и достига максимална дълбочина 1.30 м. Целостта му е нарушена от регистрираните две ями – №№ 1 и 2. В кв. О$_8$ отново се забелязва този пласт, започвайки от 0.20 м под съвременното ниво и достигащо до 1.36 в източния край на кв. О$_8$.

Яма 1. Тя е с обърнато-камбановидна форма, по широка в горната си част – 3.20 м, а в долната – 1.82 м. Ямата започва от края на пласт II, нарушава всичките проучени дотук нива и достига до дълбочина 2.17 м, като не е достигнато дъното ѝ. В ямата се виждат деструкции от горели мазилки с различна големина и форма с керемидено-червен цвят, фрагменти от керамични съдове, характерни за късния халколит, животински кости, камъни. Така в яма № 1 се разграничават поне 4 пласта запълнител, проследени от достигнатото ниво до началото ѝ, както следва: 1. Пласт от мазилки със средна големина, до които се откроява сиво-зелен пласт; 2. Пласт от мазилки с малки размери, разделени от предходния с тънък слой от черно-кафяв седимент; 3. Слой от кафяв запълнител, примесен с дребни парчета мазилки; 4. Слой от сиво-зелена глинеста пръст в горната, по-широка част на ямата, с дебелина към 0.40 м. Между тези четири слоя от запълнителя се откроява един такъв от сиво-черен седимент с примеси от въглени. Не са открити по-късни материали в нея.

Яма 2. Западната част на яма 2 започва на 0.82 м от източно в кв. O_9, а източната ѝ част – на 2.40 м от същото място на квадрата. Тя е с овална форма, малко по-широка в горна си част, която е на дълбочина 1.10 м, дъното е на 1.68 м дълбочина. Вкопаването е с максимална широчина 1.60 м и дълбочина 0.60 м. Началото ѝ е от най-горната част на нивото от жълто-зелена глина. Разположена е напречно в цялото ниво и достига до ивицата от сива пепел до 0.10 м, до където е вкопано в нея, в най-дълбоката си част я прорязва и достига до 0.06 м в слоя от кафява глинеста пръст. Запълнителят на ямата в горната част е съставен от черна пръст с малки примеси от мазилки и керамика. В долната част до дъното на ямата той е съставен от плътен слой горели мазилки, които по цвят и структра не се отличават от тези, които оформят ситуацията на деструкциите на структура 1. Яма № 2 изцяло попада в кв. O_9, като по-голямата част е в иманярски изкоп I, както и извън границите на сондажа и иманярския изкоп.

III – Пласт от плътна жълто-зелена глина, която е запазена само в отделни участъци, на останалите места е нарушен от двете големи вкопавания. Нивото е със средна дебелина около 0.40 м – в отделни участъци е ту с по-голяма мощност до 0.50 м, ту с по-малка до 0.30 м. В кв. O_9 – изток, нивото започва от дълбочина 1.10 м и свършва на 1.46 м., в средната част на кв. O_9 е с дълб. 1.62 м. В запазеният му участък в кв. O_8, югоизточна част, започва от дълбочина 1.36 м и свършва на дълб. 1.80 м. От това ясно личи денивелацията в източна посока. На това ниво на дълбочина 1.53 м в югоизточния ъгъл на сондажа е регистрирана пещ, която маркира жилищния хоризонт. До нея в профила се вижда петно от сиво-зелена глина с дебелина 0.40 м, широчина 0.84 м, което е на дълбочина от 1.38 м до 1.88 м. То е вероятно продължение на същото ниво. Пещта е изградена върху тънък слой от ситен чакъл, под който има основа от тъмнокафява на цвят седиментация.

IV – Пласт от светлосива пепел с дебелина между 0.12 м до 0.06 м – вижда се единствено в западната част на кв. O_9, след края на яма 1 на 2.30 м западно от квадрата и достига с известни прекъсвания до края на южния профил. Яма № 1 го пресича, в източна посока в кв. O_8 пластът липсва. В най-западната част на профила на това ниво се вижда каменно струпване, което продължава и в западния профил на ИИ I, както и в северният профил на сондажа.

V – Пласт от кафява глинеста седиментация. Започва на дълб. 1.68 м в западната част на сондажа и достига до дълбочина 1.78 м в кв. O_8 в източна посока. Тези коти са показател за установената денивелация на напластяванията. Културният пласт е с голяма мощност – видимата му част е с дебелина към 1.15 м в южния профил на ИИ I, а в сондажа е с дебелина 0.54 м в кв. O_9 и 0.32 м в източна посока. Проучването на неговата максимална дебелина предстои за в бъдеще. Слоят е с аморфен състав, в който има малко на брой керамични фрагменти, мазилки и камъни. Достигната е дълбочина от 2.35 м от нивото на ЦР.

Структури

Структура 1 (обр. 3 а). Запазен е малък участък (североизточният ъгъл) от под с дебелина 0.25 м, на дълбочина 1.20 м който е бил неколкократно обмазван. Върху него има струпване на горели мазилки, които по цвят и структура са поне два вида. Непосредствено до структура 1 се намира яма № 2. Само 1/3 от нейната периферия обаче попада в границите на сондаж А. В запълнителя на ямата има много фрагменти от горели мазилки – същите по цвят и състав като тези от структура 1 и нападалите мазилки върху нея, което ни позволява да я интерпретираме като съставна част от структура 1.

Структура 2 (обр. 3 б). Идентифицирана е (деструкции от пещ) в югоизточния ъгъл на сондажа, на дълбочина 1.70 м. Тя е изградена върху тънка основа от пясък и дребен чакъл. Основата е с дебелина 0.17 м, има 2 етапа на обмазване. Между първата и втората обмазка има слой от дребно натрошени мазилки с дебелина около 0.08 м. Обмазките на пещта са със светлокафяв цвят. В югозападния край има струпване от животински кости.

***

Пластове II и III маркират деструкциите на I строителен хоризонт. Регистриран е в целия сондаж и е на дълбочина от 0.77 до 1.40–1.90 м от нивото на централния репер (кота 109 м), поради денивелацията в източна посока. Проучените дотук ситуации позволяват да предположим, че сме попаднали във вътрешността на постройка с под от плътна жълто-зелена глина, върху който е изградена керамична структура засега с неизвестно предназначение и прилежащо към нея вкопаване – елементи от интериора на сградата (обр. 4 б).

Концентрация на мазилки и камъни на дълбочина 1–1.10 м в напречна ивица на сондажа и с ориентация север-юг с дебелина около 0.60 м на границата между квадрати O_8 и O_9 маркира края на постройката в източна посока и деструкциите от нея (обр. 4 а). Пласт II от кафяв запълнител с примеси от горели мазилки маркира края на I строителен хоризонт, който е унищожен от пожар. Пещта в кв. O_8 на дълб. 1.53 м маркира нивото на I строителен хоризонт в източната част на сондажа. Седиментацията в този квадрат до това ниво е с различно оцветяване – сиво-кафяво-зелено, което е и показател за това, че пещта е построена върху извън сградно пространство. Не е регистрирано някакво подово ниво под нея. Доказателство за това е и фактът, че в северния профил добре се вижда петно/яма от струпване на пепел, което вероятно е резултат от многократното почистване на пещта. Петното и пещта са приблизително на едно ниво. Струпването на пепел е продължение на пласта от плътна жълто-зелена глина в източна посока.

Яма № 1 вероятно е вкопана непосредствено преди загиването на селището, тя е малко по-късна от сградата, тъй като нейното начало е над предполагаемото подово ниво.

Пластове III и IV маркират II строителен хоризонт, който е бил с доста по-голяма продължителност на съществуване. За това съдим по дебелината на културния пласт – около 1 м. Той започва от дълбочина 1.40–1.50 м и продължава под нивото на достигната в тазгодишното проучване дълбочина – 2.35 м. Ивицата от сива пепел показва финала на този хоризонт, който също е бил опожарен. Липсата на открити структури, с изключение на три каменни струпвания, е предпоставка да предположим, че този участък попада в междусградно пространство. Пластът предстои да бъде допроучен.

Керамичен комплекс

Керамиката от сондажа е в значително количество. От типологическа гледна точка материалите от двата хоризонта почти не се различават. Открити са керамични съдове изключително във фрагментирано състояние.

1. Цвят – сив, сиво-черен, бежов, керемиденочервен. Фрагментите със сиво-черен и черен цвят са със загладена повърхност.

2. Изпичане. Откритият керамичен материал на дълбочина от 0.80 м до 1.30 м е с много добро изпичане (фрагментите са с едноцветен лом). Голяма част от тях са със керемидено-червен цвят. Това вероятно е вторично изпичане, резултат от пожар, който е сложил край на съществуването на селището. Материалите попадат в предполагаемото сградно пространство в границите на сондаж А. Ломът на керамичните фрагменти на дълбочина 1.30–2.35 м вече е дву- и триделен, което е показател за по-слабо изпичане спрямо предходните.

3. Технологични групи. Открити са фрагменти предимно от тънкостенни съдове. Фрагментите от дебелостенни съдове са малко на брой. Предимно са с бежов и ръждиво-кафяв цвят.

4. Форми

4. 1. Биконични и биконично-цилиндрични съдове. Този тип форми са доста често срещани в откритите керамични фрагменти и са доста характерни за керамичния комплекс. Профилиран навън ръб в най-издутата част на съдовете, рядко са орнаментирани посредством надрасквания или букели:

– с цилиндрична подустийна част (обр. 5 б).

– с пресечено-конична подустийна част, със затворено устие (обр. 5 г, 8 г).

– с пресечено-конична подустийна част и отворено устие (обр. 5 а, в, д). Понякога под устието има графитна орнаметация (обр. 8 а).

4. 2. Разлати съдове.

– с удебелен и профилиран навътре устиен ръб. Имат сиво-черна или бежова загладена повърхност. Някои от тях са орнаментирани с графитна украса, при други има тунелести дръжки (обр. 6 г).

– с изтънен устиен ръб, профилиран навън. Сиво-черна загладена повърхност (обр. 6 б, 8 д);

– с изтънен устиен ръб, профилиран навътре. Бежова повърхност. По принцип са без украса, много рядко се наблюдават надраскани полета, запълнени с бяла боя (обр. 6 а, в).

4. 3. Цилиндрично-конични съдове

– цилиндрична подустийна част, ниско профилирана, сферична средна част, украса от барботина, букели (обр. 8 в).

– пресечено-конична подустийна част, високо профилирано отворено устие, сферична долна част, украса от врязвания и букели (обр. 5 а), както и рисувана чрез бяла и червена боя (обр. 9 а).

– пресечено-конична подустийна част, ниско профилирана, сферична долна част, украса от барботина, букели, много рядко от бяла боя, врязвания. Тези съдове са както с профилиран навън (обр. 7 б, г), така и с профилиран навътре устиен ръб (обр. 7 а, в, д).

4. 4. Съдове със сферична форма. Орнаментирани са с барботина. Срещат се значително в по-малко количество от другите типове.

4.5. Капаци. Открити са няколко фрагменти от капаци с гъбовидна и полусферична форма. На цвят са бежови и кафяви, с недобре загладена повърхност. При един фрагмент има следи от барботинна украса. При друг украсата е в кербшнит техника (обр. 8 е). Открити са няколко дръжки вероятно от капаци с V-образна форма.

Дъната са с равна или конкавна основа. Не са открити запазени цели форми, за да бъде установено към кои от посочените типове принадлежат. Има данни за наличие на съдове тип “фусбоден”.

5. Украса

5. 1. Барботина. Може би най-употребявания орнаментален мотив. Среща се във всички свои разновидности върху съдове с бежова и кафява повърхност (обр. 5 г, 7 а-в, 8 б).

5. 2. Надраскана повърхност, понякога в комбинация с релефно пластична украса (обр. 6 в).

5. 3. Врязана (обр. 7 д) или надраскана и запълнена с бяла боя, организирана в орнаментални полета (обр. 9).

5. 4. Рисувана.

– с бяла боя. Среща се върху съдове с тъмносива и черна загладена повърхност от тип 4. 3 (обр. 7 г)

– с графит. Наблюдава се върху биконичните купи (обр. 8 а), както и като орнаментален мотив от вътрешната страна на разлатите съдове – от тип 4. 2;

– рисунка с бяла и/или червена боя, организирана в ивици (17 фрагмента), (обр. 9 а, г). Характерното за този вид украса, е че се среща само във II хоризонт.

5. 5. Набодена лента.

5. 6. Кербшнит – успоредни хоризонтални изрязани ивици, запълнени с бяла боя. Среща се при много малка част от фрагментите, принадлежащи на големи капаци. Орнаментът е нанасян в надустийната част (обр. 8 е).

5. 7. Релефно-пластична украса.

– Букели (обр. 5 а, г, 7 б, 8 в).

– Прилепени ленти с коси насечки (обр. 5 д).

– Дръжки (тунелести и вертикални), (обр. 6 г).

Керамичният комплекс от селищна могила 1 до с. Кошарна намира паралели с материали от проучени цялостно или частично обекти в България: селищна могила № 2 до с. Кошарна (*Чернаков Д.* 2007:625, обр. $1_{7,8}$), селищна могила Овчарово – XI–XIII хоризонти (*Тодорова Х. и др*. 1983:Табл. 78–88), Русенска селищна могила XIII–XII хоризонти (*Popov V.* 1998:194, Fig. 11_{195},12), селищна могила Омуртаг (*Гайдарска Б. и др.* 2006:54, Фиг. 5_{55}, 6), селищна могила Смядово (*Попов Н., С. Венелинова.* 2004:40–43, обр. 4–7) и др. Подобни съдове са известни и от територията на съседна Румъния – селищна могила Пиетреле (*Hansen S. et al*. 2004:18, Abb. 15_{20}, 16_{21}, 17_{22}, 18_{23}, 19_{26}, 20_{28}, 22), селищна могила Тангару (*Berciu D*. 1961:463, Fig. 239_{468}, 242_{469}, 243), селищна могила Хършова (*Voinea V*. 2005:Pl. 9_{11}, 42), Чунещ (*Voinea V*. 2005:Pl. 36_{8}, 37_{5}) и др.

Въз основа на керамичния комплекс I и II строителни хоризонти могат да бъдат отнесени към финалния етап на халколита в Североизточна България и 2 фаза на културния комплекс КГК VI.

Находки

Открити са общо 202 находки – две фрагментирани керамични антропоморфни фигурки, триръб костен идол, плосък костен идол, керамичен фалос, две тежести за стан, 2 фрагмента от култови масички, единият с врязани вертикални линии, 2 медни игли с Г-образна форма, накитни предмети и сечива от кост, рог, скали и керамика (*Чернаков Д., М. Гюрова.* 2008:70–71, обр. 2).

Кремъчният ансамбъл, по видове суровини, очевидно доставяни от Разградско (идентични с образци от Каменово и Чакмака); по типологическия си репертоар, както и по техника на дебитаж (отделяне на средни и големи пластини с посредник и чрез натиск), представлява типичен пример за колекция от късния халколит, реализирана на базата на висококачествен кремъчен материал от СИ България, с последваща дистрибуция на оръдия и полуфабрикати до селища, обвързани с регионален и надрегионален обмен (*Чернаков Д., М. Гюрова.* 2008:71–72, обр. 3).

Останките от фауната наброяват 468 видово определени цели кости и техни фрагменти от бозайници, птици, риби и черупки от мекотели. Те принадлежат най-малко на 39 индивида. Само две от костите са птичи, има черупки от речни миди и прешлени от риби. Високият процент на домашни животни, който надхвърля 90%, е свидетелство за утвърдено и напреднало животновъдство. Ловът се очертава като второстепенен поминък. Говедата са най-многобройни по количество на костите и брой на индивидите. На второ място са дребните преживни, свинете са трети. Дивите бозайници са дива свиня, заек и лисица. Животинските кости са използвани като суровина за изработването на различни оръдия и фигури (*Нинов Л.* 2008:103).

Заключение

Върху проучваната площ не са открити по-късни материали, което е показател, че обитаването на могилата приключва по време средата на късния халколит. Последователното опожаряване на последните два строителни хоризонта е доказателството за случили се бурни събития в края на каменно-медната епоха, които са се оказали пагубни за праисторическото селище. Фактът, че не е открит нито един цял съд е показател, че обитателите на селището са имали време да вземат със себе си по-здравата и ценна покъщина, преди да напуснат селището. Времето на основаването му засега не е известно поради факта, че не е проучен целият културен пласт.

Постройката (или проучената малка част от нея) в I строителен хоризонт попада в централната част на селището. Мощните напластявания от деструкциите показват, че се касае за голяма сграда, точните размери и цялостен интериор на която засега остават неизвестни. Това, както и откритата структура 1 във вътрешността, за която със сигурност не става въпрос за пещ, са показатели, че сградата е имала важни функции. Оттам произхождат и две находки, които насочват към интерпретацията на сградата: фрагментирана мъжка фигура и керамичен фалос (*Чернаков Д, М. Гюрова.* 2008:70, обр. $2_{2,3}$). Вероятно тук се касае за светилище, пряко свързано с култа към мъжкото начало и плодородието.

След опожаряването на сградата, непосредствено преди края на обитаването на селищната могила, на същото място е вкопана голяма яма (шахта?), предназначението на която засега остава неизвестно.

Наличието на керамични фрагменти от съдове с украса от червена и бяла боя, организирани в ивици или орнаментални полета, един от които е запазено високо устие и профилирано навън, да основание да се допусне влияние от културния комплекс Триполие–Кукутени, (Кукутени В 1), (*Cucoş S.* 1999:292).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Гайдарска Б. и др*. 2006. *Гайдарска Б., Д. Чапман, И. Ангелова, М. Гюрова, С. Янев. Хора, предмети и обвързване: енеолитна колективна находка от мида спондилус от селищна могила “Омуртаг”. – Град Омуртаг и омуртагския край. История и култура, 4, 9–62.

***Нинов Л.* 2008.** Археозоологически проучвания на праисторически обекти. – АОР през 2007 г. – София, 100–101.

***Попов Н., С. Венелинова.* 2004.** Керамични съдове от селищната могила при гр. Смядово. – ИИМШ, XII, 13–44.

***Станчев Д.* 2004.** Надгробна могила № 1 до с. Стамболово, Русенско. – Есенни четения Сборяново. От находките до витрината, 2, 38–42.

Тодорова Х. и др*. 1983. *Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово – София = РП, IX.

***Чернаков Д.* 2007.** Теренни археологически обхождания в община Сливо поле, Русенска област. – АОР през 2006 г. – София, 624–627.

***Чернаков Д., М. Гюрова.* 2008.** Аварийни археологически разкопки на селищна могила № 1 до с. Кошарна, община Сливо поле, Русенска област. – АОР през 2007 г. – София, 68–72.

***Berciu D*. 1961.** Contribuții la problemele neoliticului in România în lumina noilor cercetări. – Bucureşti.

***Cucoş S*. 1999.** Faza Cucuteni B. Ĭn zona Subcarpatică a Moldovei. – Piatra-Niamț.

Hansen S. et al.* 2004. *Hansen S., A. Dragoman, N. Benecke, J. Gördorf, F. Klimscha, S. Oanță-Marghitu, A. Reingruber. Bericht über die Ausgrabungen in der kupferzeitlichen Tellsiedlung Măgura Gorgana bei Pietrele in Muntenien/Rumänien im Jahre 2002. – Eurasia Antiqua, 10.

Popov V. **1998.** The Ruse Tell Site since James Gaul (Stratigraphy and Chronology). – In: James Harvey Gaul in memoriam. 1, 183–196.

Voinea V. **2005.** Ceramica complexului cultural Gumelniţa – Karanovo VI. Fazele A1 şi A2. Constanţa.

TELL № 1 NEAR KOSHARNA VILLAGE, SLIVO POLE MUNICIPALITY (ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN 2007)

(Preliminary report)

Dimitar Chernakov

(Summary)

Tell № 1 is situated 3 km south of Kosharna village, Slivo pole municipality. The site was excavated in the summer of 2007. An archaeological sounding has been attempted in its very centre. The excavated area covered 14 m². Two dwelling horizons have been distinguished. The first horizon consists of two layers. The first is a brown layer with admixtures of burned plasters with a thickness of 0.40 – 0.80 m. The second layer is of yellow-green clay with a thickness of 0.45 m. Two structures have been attested in the first horizon. Structure 1: there a small part of a platform 0.25 m thick has been detected. A concentration of burned plasters has been recorded over the platform. A small pit with an oval form has been found close to structure 1. Structure 2: destructions of an oven have been identified at the southeastern corner in a sounding 1.70 m in depth. The structure is situated out of a dwelling.

The second dwelling horizon is marked of two layers. The first is a layer of a grey dust 0.12 m thick which witnessed that the settlement had been burned down. The second layer is of a brown clay soil with admixtures of pieces of plasters, bones, ceramics and stones.

The ceramic material from the two horizons belong to the final stage of the Chalcolithic in Northeastern Bulgaria and the cultural complex Kodjadermen – Gumelniţa – Karanovo VI, 2nd phase.

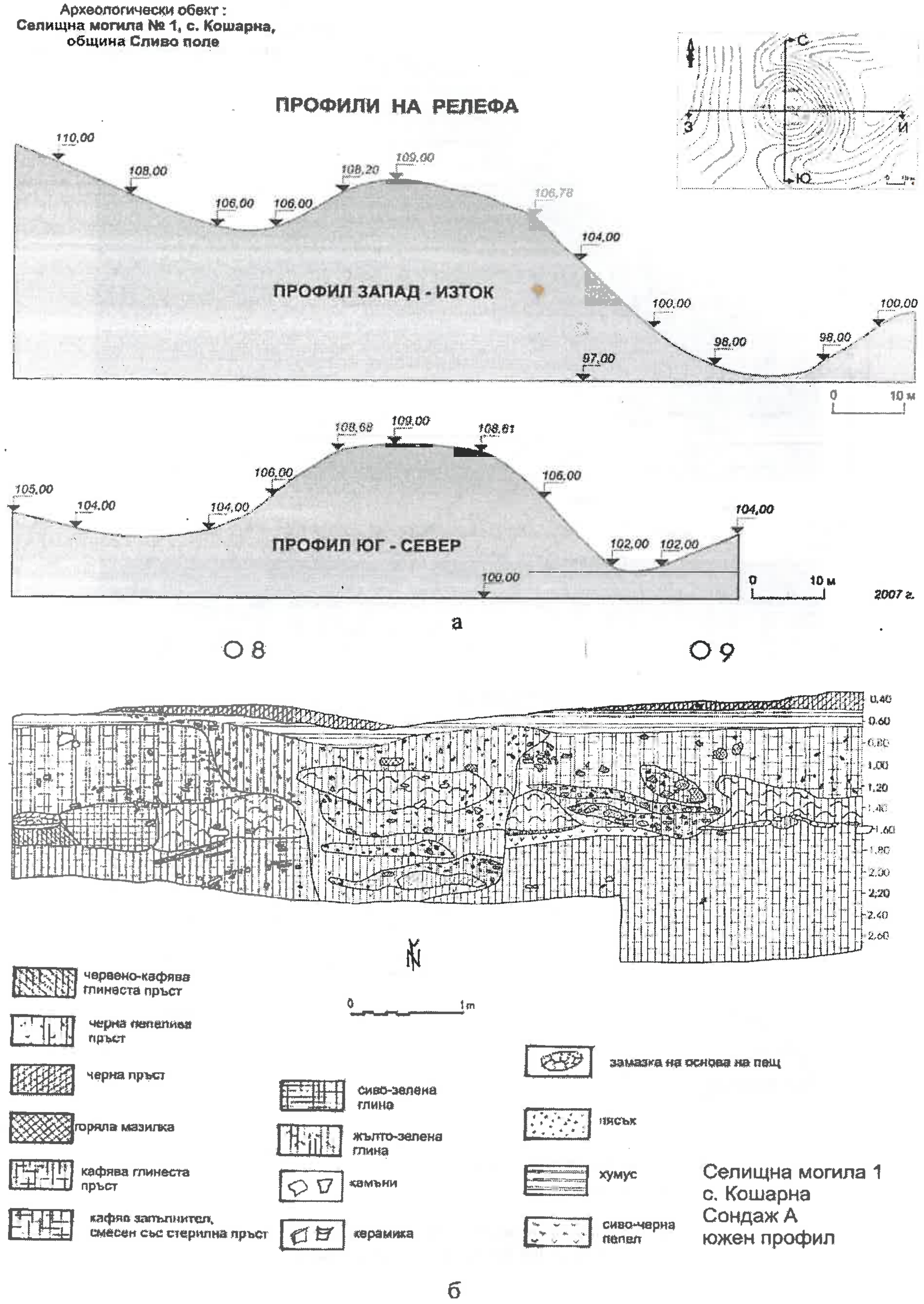
Археологически обект :
Селищна могила № 1, с. Кошарна,
община Сливо поле
ПРОФИЛИ НА РЕЛЕФА
С
З
И
Ю
110,00
108,00
106,00
106,00
108,20
109,00
106,78
104,00
ПРОФИЛ ЗАПАД - ИЗТОК
100,00
98,00
98,00
100,00
97,00
0
10 м
108,68
109,00
108,61
106,00
106,00
105,00
104,00
104,00
104,00
ПРОФИЛ ЮГ - СЕВЕР
102,00
102,00
100,00
0
10 м
2007 г.
а
О8
О9
0.40
0.60
0.80
1.00
1.20
1.40
1.60
1.80
2.00
2.20
2.40
2.60
N
0
1m
червено-кафява глинеста пръст
черна пепелива пръст
черна пръст
горяла мазилка
кафява глинеста пръст
кафяв запълнител, смесен със стерилна пръст
сиво-зелена глина
жълто-зелена глина
камъни
керамика
замазка на основа на пещ
пясък
хумус
сиво-черна пепел
Селищна могила 1
с. Кошарна
Сондаж А
южен профил
б

Обр. 1. Селищна могила № 1 до с. Кошарна: а. Профили, б. Сондаж А, южен профил
Fig. 1. Tell Kosharna № 1: a. profiles, б. sounding A, a south profile

Археологически обект :
Селищна могила № 1, с. Кошарна,
община Сливо поле

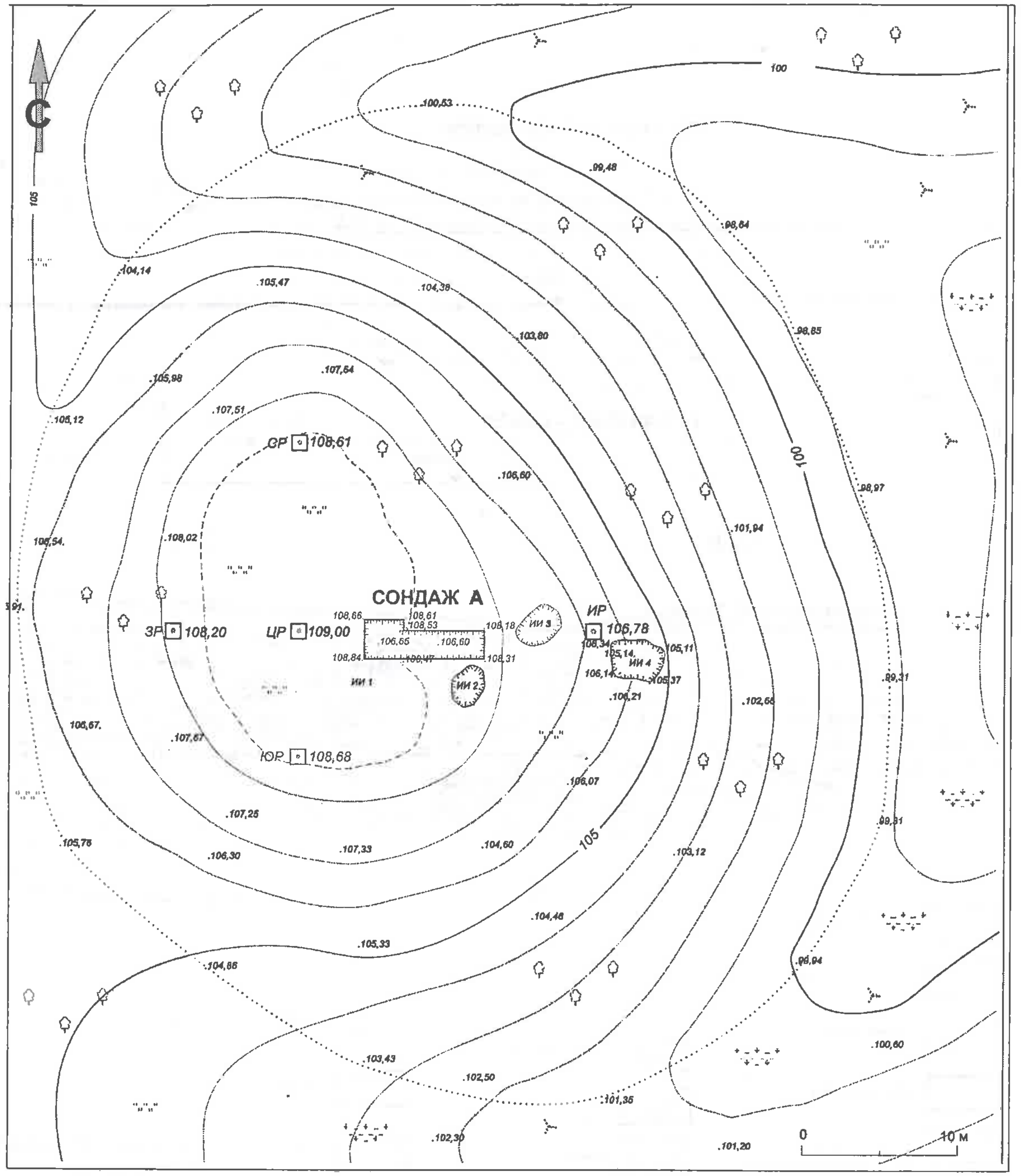
С
СОНДАЖ А
СР 108,61
ЗР 108,20
ЦР 109,00
ЮР 108,68
ИР 106,78
ИИ 1
ИИ 2
ИИ 3
ИИ 4
100
105
0
10 м

Обр. 2. Селищна могила № 1 до с. Кошарна, тахиметрия
Fig. 2. Tell Kosharna № 1, tacheometry

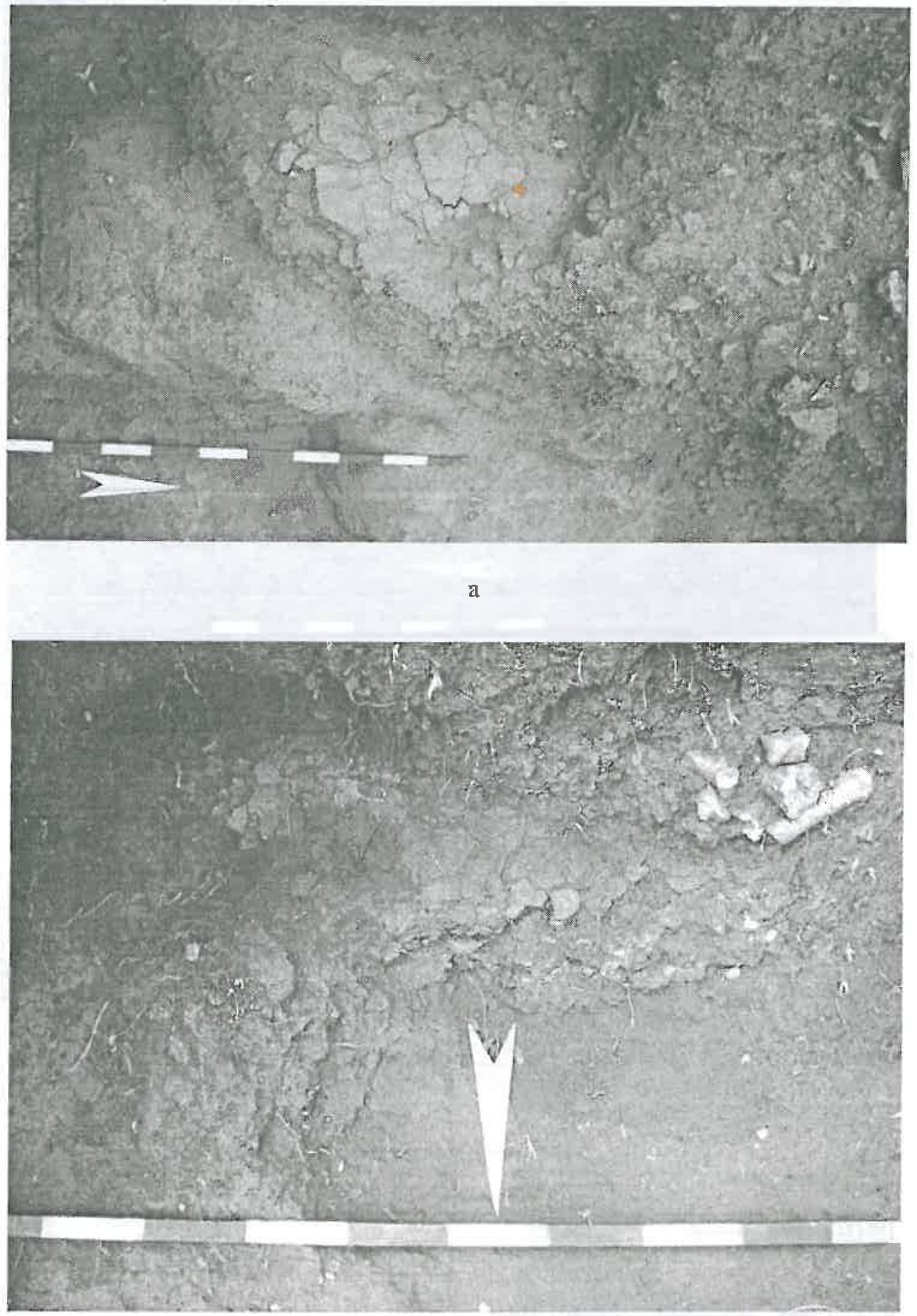

а

б

Обр. 3. а. Структура № 1, б. Структура № 2 (деструкции от пещ)
Fig. 3. а. Structure № 1, б. Structure № 2 (destructions of an oven)

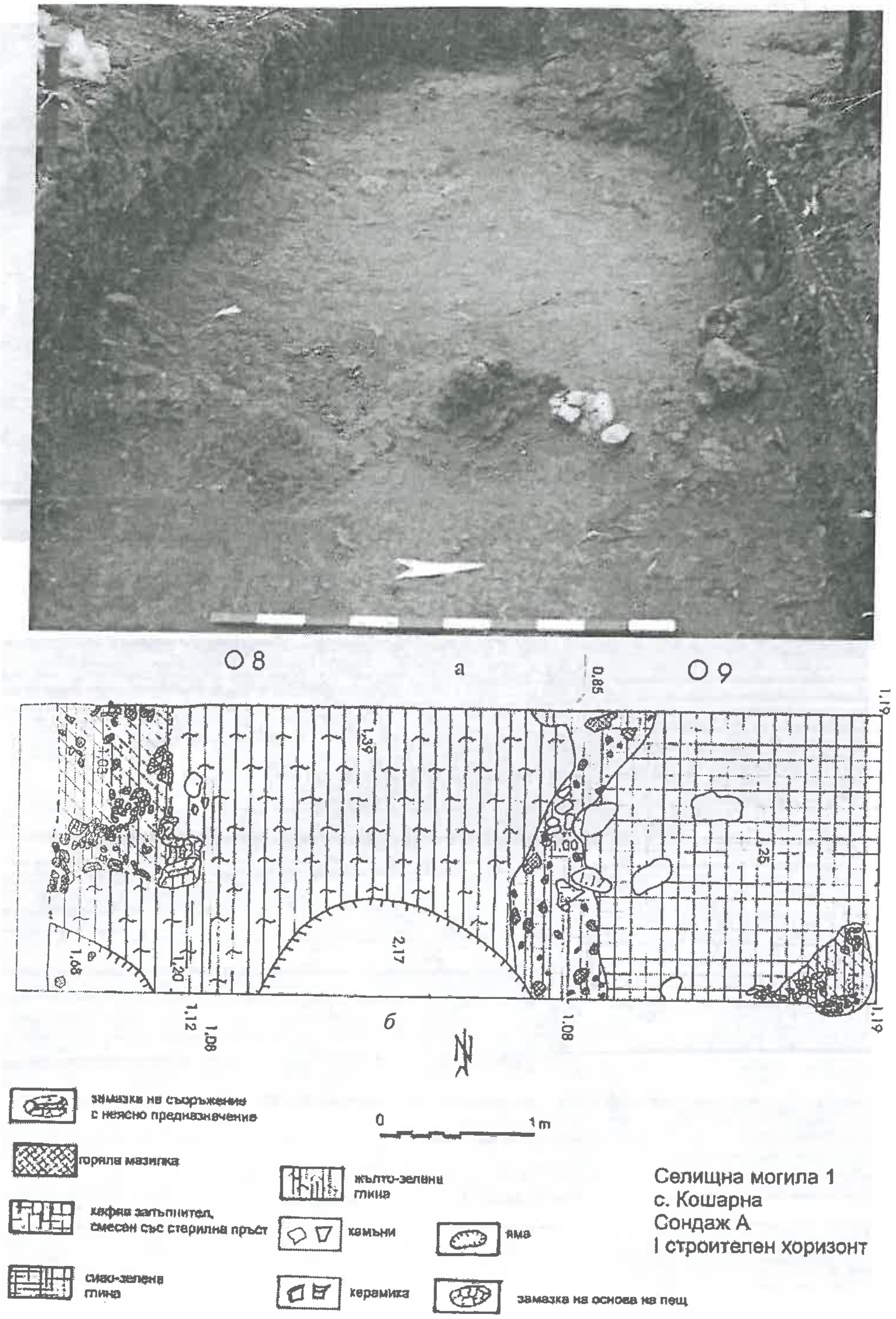
О 8
а
0.85
О 9
1.19
1.03
1.39
1.00
1.25
2.17
1.68
1.20
1.12
1.08
б
1.08
1.19
замазка на съоръжение с неясно предназначение
0
1 m
горяла мазилка
кафяв запълнител, смесен със стерилна пръст
сиво-зелена глина
жълто-зелена глина
камъни
яма
керамика
замазка на основа на пещ
Селищна могила 1
с. Кошарна
Сондаж А
I строителен хоризонт

Обр. 4. а. Концентрация от мазилки и камъни, маркиращи източната стена на постройката, б. I строителен хоризонт
Fig. 4. а. Concentration of plasters and stones, tagging the eastern wall of the building, б. I dwelling horizon

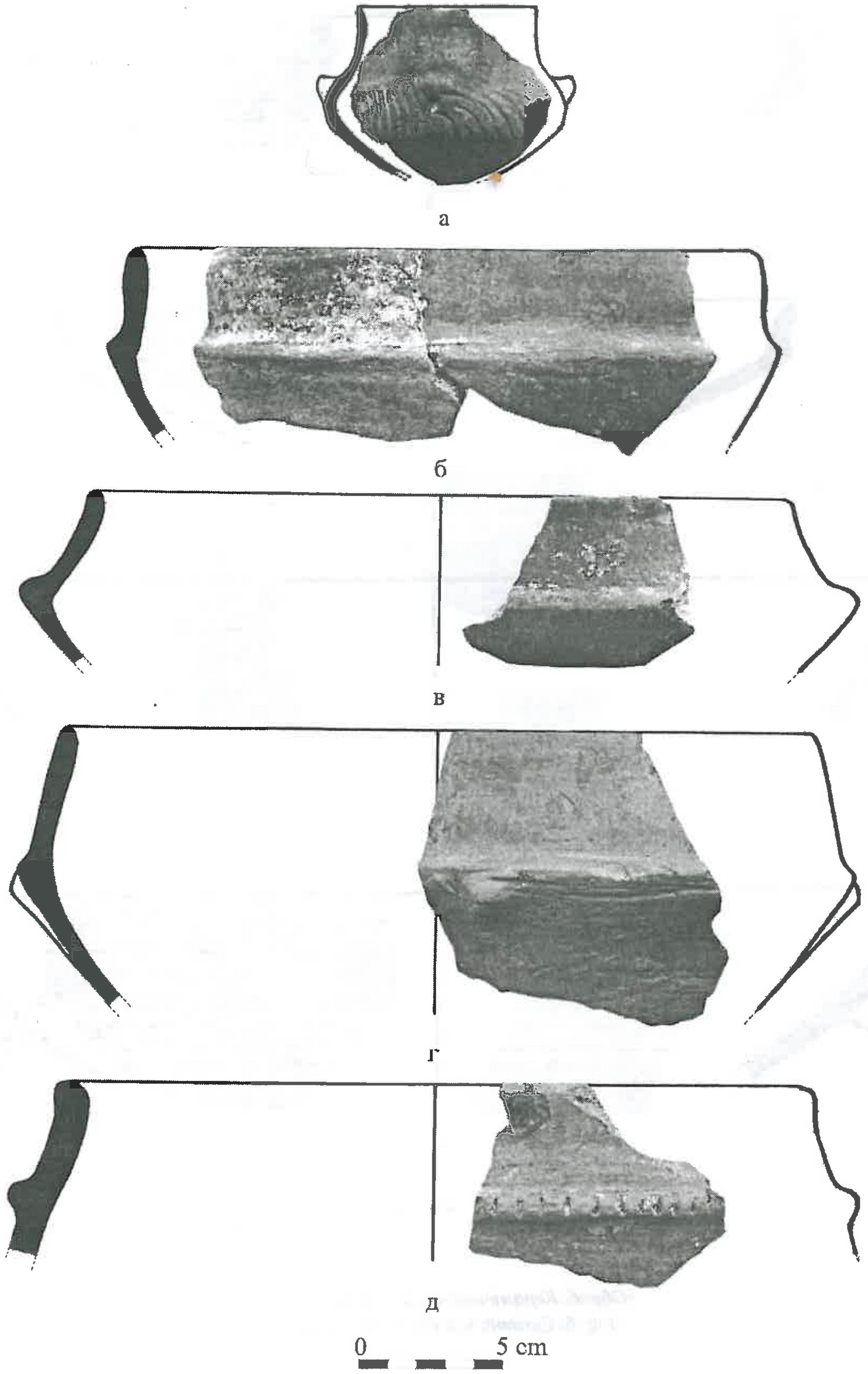

Обр. 5. Керамични съдове, I стр. хоризонт
Fig. 5. Ceramic vessels, I dwelling horizon

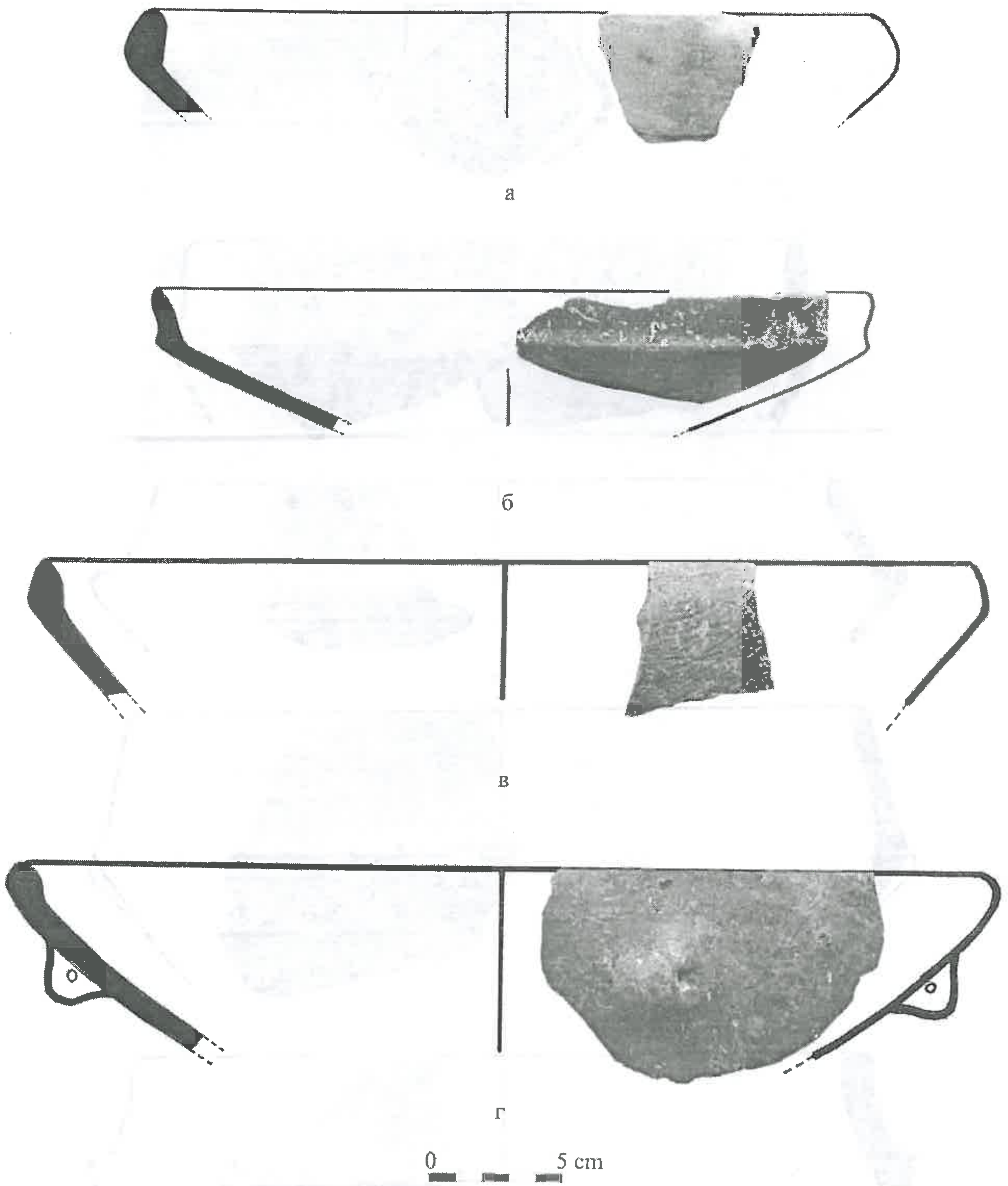

Обр. 6. Керамични съдове, I стр. хоризонт
Fig. 6. Ceramic vessels, I dwelling horizon

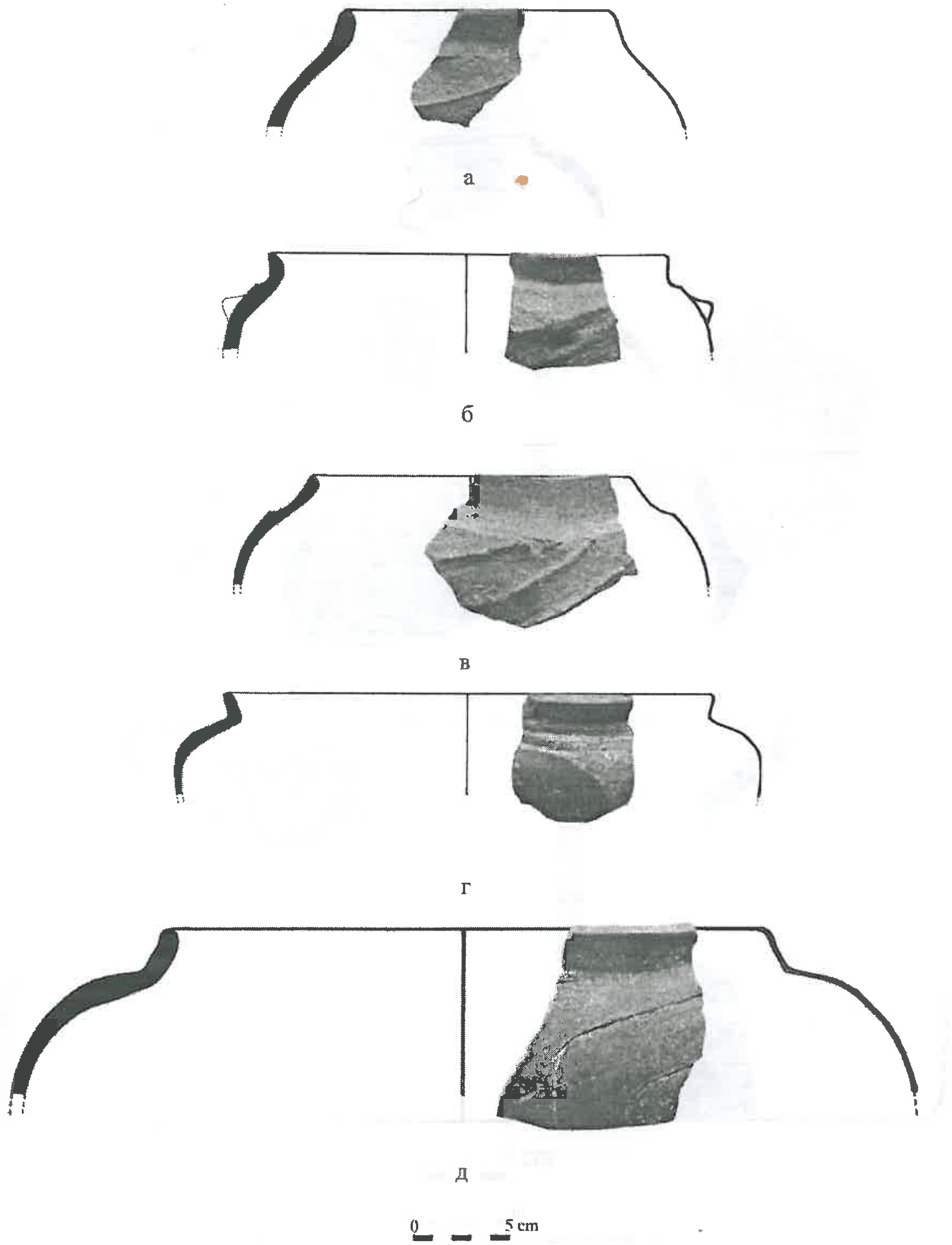

Обр. 7. Керамични съдове, I стр. хоризонт
Fig. 7. Ceramic vessels, I dwelling horizon

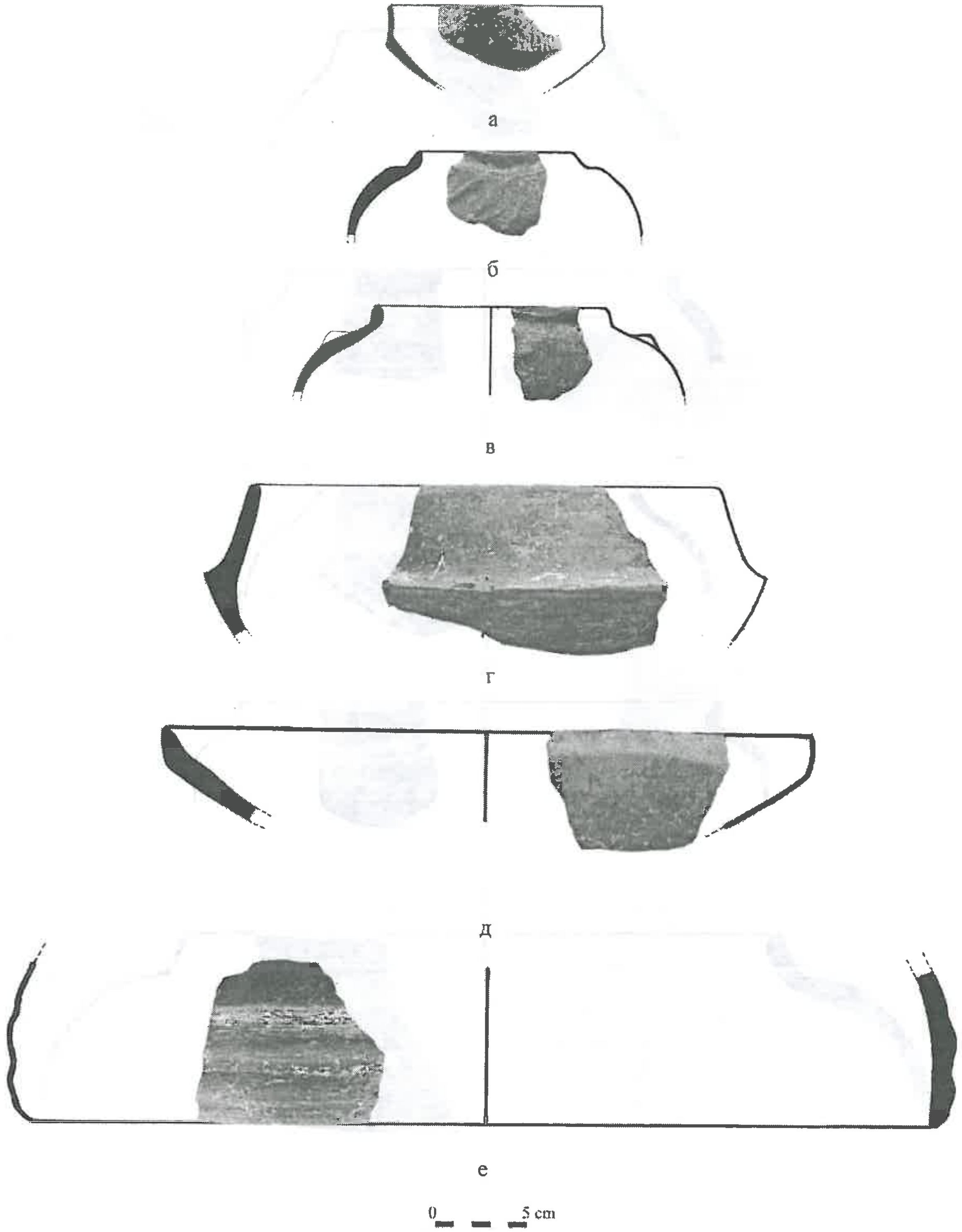
а
б
в
г
д
е
0
5 cm

Обр. 8. Керамични съдове, II стр. хоризонт
Fig. 8. Ceramic vessels, II dwelling horizon

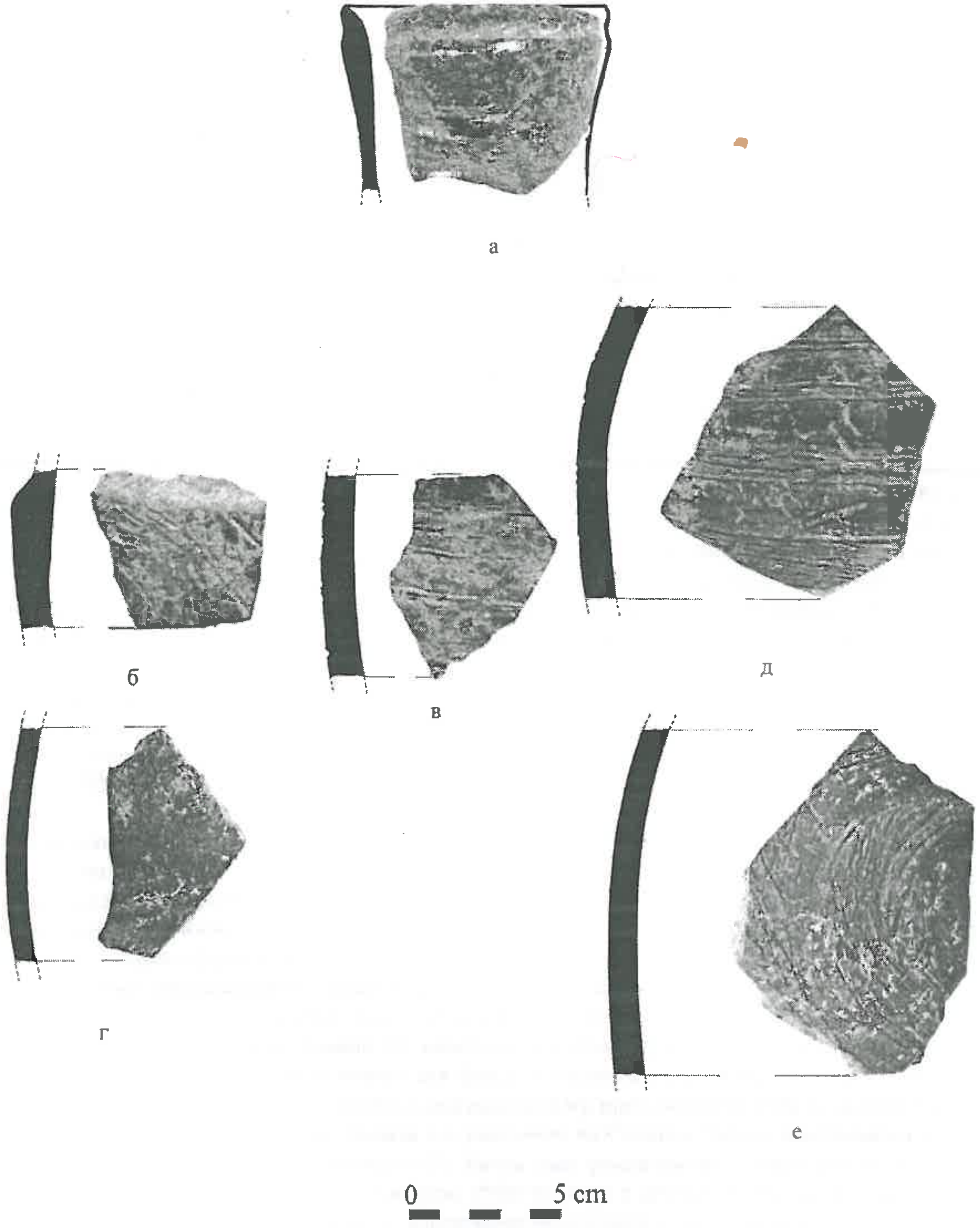
а
б
в
д
г
е
0
5 cm

Обр. 9. Фрагменти от керамични съдове, II стр. хоризонт
Fig. 9. Ceramic vessels, fragments, II dwelling horizon

ХАЛКОЛИТНИ КЕРАМИЧНИ АНТРОПОМОРФНИ ФИГУРИ ОТ КОРИЯТА КРАЙ ГРАД СУВОРОВО, ВАРНЕНСКО

***Росица Р. Миткова** (РАМ – Пловдив)*
***Стилиян Янчев** (ГИМ гр. Суворово)*[1]

С БЛАГОДАРНОСТ към:

***ФОНД "НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ" при Министерство на образованието и науката.** Тази работа е част от мащабен проект за съхранение на културно-историческото наследство на Република България (СКИН 1009/ 07) и се реализира с финансовата подкрепа на Фонд "Научни изследвания" при МОН. Административното ръководство на проекта след смъртта на **ст. н. с. I ст. дин Рашо Рашев** пое ст. н. с. II ст. Павел Георгиев (НАИМ-БАН,Филиал гр. Шумен комуто благодаря за доверието и подкрепата! Специална благодарност на Стилиян Янчев (ГИМ Суворово), откривател и разкопвач на селището, за възможността да използвам и публикувам материалите от гр. Суворово. На: Валентин Плетньов и Олга Пелевина (РИМ Варна); Тодор Димов, Айлия Исмаил (РИМ Добрич); Румяна Казакова, Илиян Илиев (ГИМ Дългопол); Неделчо Попов, д-р Светлана Венелинова (РИМ Шумен) благодаря за съдействието и подкрепата при работата ми в съответните музеи. На д-р Иван Чокоев* (завеждащ Реставрационно-консервационната лаборатория при *РИМ Велико Търново), за компетентните консултации относно технологията на керамичното производство. На Бисерка Гайдарска за окуражителните думи и бележки. На Ръководството на* катедра "Археология" при ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ" – *ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ за любезната покана и добрата организация на форума!*

Настоящото предварително съобщение не може да реши проблемите, които поставя този интересен обект. То има за цел да въведе в научно обръщение малка група керамични артефакти, които макар и фрагментирани, имат своята научна стойност, дават представа за облика на антропоморфната пластика по Западното Черноморие, поставят интересни въпроси относно технологията на този вид паметници и процесите на етнокултурна интеграция в региона в края на ранния и периода на средния халколит.

През 1983 г. при прокарване трасето на пътя за с. Дръндаре, на около 1.5 км северно от съвременния гр. Суворово, в местността "Корията" (обр. 1), багерите на Окръжно пътно управление Варна унищожават голяма част от праисторическо селище. От насипите са събрани фрагменти керамика, сечива от камък, кремък, кост и рог на елен, които влизат във фонда на новосъздадения музей в гр. Суворово. Негов първи уредник и директор става Ст. Янчев. След намесата му, през лятото на 1983 г., започват спасителни разкопки под ръководството на Ив. Иванав и с участието на Стилиян Янчев, възобновени през 1990 г. отново под ръководството на Ив. Иванов и Ст. Янчев (зам.-ръководител). Откритите досега материали от селището се съхраняват в ГИМ гр. Суворово, РИМ Варна и в катедра "Археология" на ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий" – гр. Велико Търново. С изключение на кратките отчети (*Иванов И.* 1984:21–22; *Иванов И., Янчев С.* 1991:17) и една защитена във ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий" дипломна работа (*Янчев С.* 1989, научен ръководител Ив. Иванов), резултатите не са публикувани[2].

Сведения за намерени при неизвестни обстоятелства "в околностите" на дн. гр. Суворово (старото Козлуджа) около 20 гривни от черупки на мида Спондилус и съхранявани във Варненската музейна сбирка, дават М. Васич (*Wassits M.* 1910:34) и В. Миков (*Миков В.* 1933:41, № 54) в началото на миналия век. Възможно е гривните да произхождат от същото това селище (като не е изключен, разбира се, и извънселищен контекст). То е разположено на естествена южна тераса на река Черната вода. Некрополът му все още не е известен. От селището са разкрити 2 хоризонта на площ 300 и 350 м^2 (*Иванов И., С. Янчев.* 1991:17). Почти изцяло е проучено 1 жилище и частично още 7. Разхвърляните по повърхността едри каменни блокове с неправилна форма са от разрушената укрепителна стена, която има паралели в редица селища от средния халколит, напр. Провадия (лични наблюдения на автора, участвал в разкопките на селищната могила "Солницата" през 2005 и 2006 г.; *Николов В.* 2008:277); Драганово (*Димов Т.* 2008:под печат) и др. Наличието на 2 жилища с каменна основа сближава обекта с аналогичните им от селищната могила Големия остров край Дуранкулак (*Бояджиев Я.* 2000–2005:63) и някои селища от ранните етапи на триполската култура в Поднестровието (*ЗбеновичВ.* 1989:35). Географското му местоположение (близост до Варненските езера и морето – на 30 км от дн. гр. Варна; в началото на удобно за преминаване суходолие), определено е играело роля в икономическото развитие на селището и е оказвало влияние върху развитието на търговските контакти с вътрешността на страната, Лонгоза, Тракия и Добруджа.

---

[1] Съвместно е написана частта за обстоятелствата около откриване и проучване на селището, останалата част (текст, каталог и илюстрации) е с автор Р. Миткова.

[2] В. Славчев (*Slavchev V.* 2005: 9-20) публикува няколко съда от средния халколит, съхранявани в РИМ Варна и ревизира датировката на селището, отнасяйки го изцяло към средния халколит, но не разполага с целия наличен материал от обекта, както и с полевата документация.

От известните ни досега материали от Корията край гр. Суворово може да се твърди, че мястото е било обитавано в ***края на ранния (Сава III)*** и през средния халколит ***(Сава IV/Хамандҗия IV***, ***фаза Варна)***, по периодизацията на Х. Тодорова. Единични засега фрагменти керамика дават основание да се предположи, че тук е имало живот и през късния халколит (култура Варна). Керамиката е в процес на обработка, затова констатациите имат предварителен характер.

Преходът от ранен към късен халколит, сложните процеси на културна интеграция и влияния в рамките на средния халколит между културите Марица, Сава, Хамандҗия, Поляница, Боян, и началния етап на Прекукутени III; края на култура Хамандҗия, "преходната фаза Варна" и генезисът на култура Варна, е фокусът, в чийто контекст материалите от Суворово имат своето място.

Познатата ни изворова база за антропоморфната пластика от региона за този период не е особено голяма. Без претенции за изчерпателност, данните за аналогии с пластика от типа на суворовската у нас засега се ограничават до 1 случайна находка от Балчик (*Тодорова Х. 1972*:39–45), няколко фрагмента от Провадия (*Лещаков П.* 2008:196, 1; *Петрова В.* 2008:219, 1, 3), типологически прилики с материали от Сава (*Мирчев М., Д. Златарски.* 1960:18), Г. Делчево (*Тодорова Х.* 1975) и 2 гроба от Дуранкулак (*Vajsov I.* 1992:103, taf. 7:1; 105, taf. 9). Подобни находки могат да се очакват и по поречието на р. Камчия и Бургаско. Това мотивира заявената тема на настоящото съобщение. За съжаление усилията по издирването на всички налични фигури от Суворово не оправдаха очакваните резултати. Изходният материал се оказа малоброен, фрагментиран, в по-голямата си част без данни за място и контекст, което до голяма степен затруднява тълкуването му. В случая по-важно е, че се поставя началото и след близо 25 години материалът постепенно ще бъде публикуван и досъпен за използване.

И тук се потвърди наблюдението, че в количествено отношение пластиката от първата половина на халколита е по-малобройна от пластиката от къснохалколитните обекти.

Типологическа и технологична характеристика

До настоящия момент костени, мраморни и златни пластики от Суворово не са открити. Известни са 7 фрагмента от керамични фигури, предимно плоски,[3] от тях: 2 торса, останалите – долни части и крака, сред които един фрагмент от обемна куха фигура или антропоморфен съд. Четири от фигурите са украсени с щампован, инкрустиран със светло (бежово-жълтеникаво или бяло) вещество орнамент, като в някои от случаите щампата е комбинирана с коси врязвания и черно-кафяво лъскаво покритие, в един случай – с червено-кафява боя. При две от статуетките с релефни ръбове е предадена долната част на половия триъгълник. В един случай всички изброени техники на орнаментиране са използвани заедно. При анализа на технологичните характеристики са отчитани данни за формовъчната маса (структура и състав на глиненото тесто), цвят на лома и повърхността на достигналото до нас готово изделие, които дават информация за процесите при изпичане; техниките прилагани при допълнителната обработка на повърхността (излъскване, орнаментация; инкрустация; използвани бои и оцветители, изобразени орнаментални мотиви). Известни наблюдения по тези показатели са правени и върху останалия керамичен материал, предимно цели и реставрирани съдове. Обработката му все още не е приключила, но позволява да бъдат направени някои предварителни констатации и изводи относно изготвяне на керамичните пластики и връзката им с технологията на останалата част от керамичното производство. До определена степен те са били свързани и са минавали през едни и същи етапи: 1. Подготовка на глиненото тесто. 2. Моделиране на фигурата от няколко части и съединяването им. 3. Заглаждане на повърхността (шликоване). 4. Сушене. 5. Обработка на повърхността след сушене – ново заглаждане, при някои фигури и излъскване и ангобиране; орнаментиране. 7. Ново сушене. (Припомням, че за пластиката всичко това е ставало ръчно.) 8. Изпичане. На всеки отделен етап тук няма да се спирам. Във връзка с конкретния материал, който ще бъде разгледан по-долу, ще припомня само, че средата на изпичане може да се реконструира чрез определяне на различните слоеве в оцветяването на лома при фрагментираните фигури, и цвета на повърхността им. Окислителната среда придава на керамиката червен, понякога дори жълт цвят, а редукционната среда – черно оцветяване. Както вече беше отбелязано, ***полиран до блясък черно-кафяв слой*** е покривал повърхността на някои от фигурите. Той е характерен за част от пластиката на културите Хамандҗия (*Haşotti P. 1985*:26–28) и особено за култура Варна (*Маргос А.* 1973: 281). Технологията му все още поражда въпросителни. Съвременни експериментални проучвания на немски и английски химици и археолози доказват, че черният слой (т. нар. "фирнис") върху античните гръцки вази е получен от обикновен разтвор на пречистена глина и вода. Най-вероятно същата технология е била използвана и при антропоморфните фигури с черна излъскана повърхвост. Финият тъмнокафяв слой, с който са били покривани фигурите, чрез редица последователни операции по време на изпичането се превръщал в черен. В пещта, загрята до около 800° С, става окисляване и се образува двужелезен триокис (Fe_2O_3), който дава червения цвят на керамиката. Тогава започва втората фаза на изпичането, в която се извършва химическа редукция: отворът на пещта за приток на въздух е затварян и температурата е била повишавана до около 945° С. Под влияние на въглеродния окис, който тогава се образува в голямо количество, червеният двужелезен триокис се превръща в железен окис или в трижелезен четириокис, и двата с черен цвят. Присъствието на водни пари от суровите дърва в пещта или от съд с вода, поставен там специално, улеснява реакцията. Ако процесът на изпичане бъде спрян дотук, фигурите биха станали изцяло черни. Третата фаза е частична реоксидация и леко охлаждане до около 875° С: бил е отпушван отворът за газове и по този начин е допускан нов приток на въздух в пещта. Навсякъде, където глината е порьозна, железният окис или трижелезният четириокис поемат кислород и отново се превръщат в червен двужелезен четириокис, но тази реакция не се извършва в покритите със слой фин глинен разтвор части. Този слой поради извънредно ситните частици, от които се състои, има голяма плътност и не позволава на кислорода да проникне отново през него. Така там не се извършва реоксидация и слоят си остава черен. Когато изпичането завърши, ангобираните места остават черни с хубав блясък (*Шаму Ф.* 1979:295–296). Описаният начин е само един от възможните. Черен цвят се е получавал и при опушване с листа, тънки клони, животинска тор и други органични вещества, които при горенето си са отнемали кислорода на железните съединения на глината, създавайки редукционна среда. Друг интересен способ, засвидетелстван по етнографски път за керамиката, но възможен и за пластиката, е бил потапянето в малц или в разтвор от ръжено брашно (*Семёнов С., Г. Коробкова.* 1983:230). Във втория случай течността леко се подгрявала и в нея се пускали съдовете за около 1–1,5 минути, след което те трябвало да добият тъмен, почти черен цвят. Ако такова потъмняване не настъпело, съдовете се слагали върху горещите въглени в затворена пещ, в резултат на което добивали черен цвят. По същество чрез всички изброени начини се е създавала редукционна среда с цел получаване на черен цвят на готовото изделие.

По-интересни екземпляри: (характеристика, аналогии)

1. Обр. 2 а, 4 а. Фрагмент, торс от плоска антропоморфна фигура, изобразяващ бременна жена. Главата, ръцете и долната част на тялото липсват. Главата е била прикрепена към торса, посредством широка куха клечка, от която е останал отвор с правоъгълна форма (размери: 1.3 на 1 см). Вътре в него се забелязва глинено топче с размери 0.6 на 0.7 см. Гърдите са представени с малки релефни пъпки. Коремът, сега отчупен, също е бил кух. Щампован, най-вероятно с черупка от мида, орнамент украсява отпред, отстрани и отзад фигурата. Личат следи от бежова инкрустация. Две наклонени, пресичащи се под прав ъгъл линии, отпред оформят четири полета. Изпъкналият корем остава под и между линиите, оформящи долната четвъртина. Отляво и дясно, с отвори към двете страни, са вписани ъгли. Зигзаговидна линия минава в основата на шията. Дясната страна на фигурката е отчупена. Левият профил е украсен с 4 коси успоредни линии. Гърбът също е орнаментиран. Двойка отвесни наклонени щамповани черти се пресичат в долната част на кръста. Отдясно и ляво косо се спускат (5 отдясно и 4 запазени отляво) успоредни къси черти. В долната част на кръста, която сега липсва, вероятно е била изобразена двойна спирала.

---

[3] Критериите, на които се основава използваната тук типология, не се различава от вече разработената до момента у нас от Х. Тодорова (*Тодорова* Х. 1980:43–64), Ив. Вайсов (*Вайсов И.* 1992: 36; *Vajsov I.* 1992) и предшестващите ги изследователи на пластиката, върху чийто принос се основават тези класификации: *Чилингиров А.* 1908, 1910, 1911; *Попов Р.* 1911, 1914; *Миков В.* 1934; *Петков Н.* 1950 и цит. там л-ра. От последните години, за костените фигури: *Попов Н.* 1992; *Бояджиев Я.* 2007; за керамичните: *Радунчева А.* 1974; *Кънчева Т.* 1989; *Vajsov I.* 1998:107–135 и цит. там л-ра.

Особен интерес в случая представлява моделерането на кухия корем в плътната фигура. Аналогично представяне на бременност срещаме и в селищна могила Сава (*Мирчев М., Д. Златарски.* 1960:18, обр. 34, от дълб. 2.50 м). Тази статуетка също е фрагментирана. До нас е достигнала само долната част с кухия и издут корем, на чиято задна стена са прикрепени 3 продълговати "зърна-зародиши". Твърде вероятно е те да са били 9 (факт, установен експериментално от Ст. Чохаджиев при куха фигурка от селищна могила Хотница).

Символното значение на кухия женски корем, връзката между бременността на жената с плодородието на земята и семантиката на част от антропоморфната пластика отдавна е известна и многократно коментирана (*Фрейзър Д.* 1986; *Миков В.* 1934; *Гимбутас М. 1971; 1974; 1975*; *Бибиков С.* 1953:208–210; 247–256; *Рыбаков Б.* 1965:24–47; *Рыбаков Б.* 1965 а:13–33; *Маркевич В. И.* 1970:65; *Радунчева А.* 1971:21–41; *Радунчева А.* 1976:126–128; *Radouncheva A.* 1981; *Антонова Е. В.* 1977:92–113; *Тодорова Х.* 1975:102–103; *Тодорова Х.* 1986:198; *Николов В.* 1981:66; *Погожева А.* 1983:120; *Миткова Р.* 2008:195 и цит. там л-ра и др.), затова на него тук няма да се спирам. Идеите, материализирани в този тип пластика, продължават да битуват до края на късния халколит (Смядово, селище от културния комплекс Коджадермен – Гумелница – Караново VI (*Миткова Р.* 2005:11).

Защо мисля, че на липсващата част от разглежданата фигура от Суворово е била изобразена спирала? 1. Податки за такава реконструкция има в запазената част на самия фрагмент. 2. В Усое (*Vajsov I.* 1990:133, tabl. XXIII, 1 a) е намерена фрагментирана плоска статуетка с изобразена на гърба двойна спирала). Орнаментът е изпълнен чрез врязване. През късния халколит, мястото на спиралите е заето от 2 кръга или ямички със същата символика (Страшимирово, лични наблюдения върху пластиката от обекта). Тези символи са надрегионално явление (освен на Балканския полуостров се откриват и в Средна Азия – (Намазга II (*Антонова Е.* 1972:16, рис. 4), срещат се по фигури с различна типология, имат връзка с неясни за нас представи, най-вероятно лунния женски цикъл, възпроизвеждащата сила на женския организъм и/или с вярвания за оплождащата сила на слънцето. Сходно е заключението и на Л. Перничева (*Перничева Л.* 2004:415). Не е изключено някои от фигурите с този орнамент да са били използвани и в лечителски ритуали.

Орнаменталният мотив на представяната фигура от Суворово има известна близост с още един мотив върху плоска статуетка от Сава (*Мирчев М., В. Златарски.* 1960:19, обр. 36 г), но последният е по-опростен и изпълнен чрез врязване (вероятно статуетката е по-късна).

Как е изглеждала главата на разглежданата от Суворово фигура не е ясно. От обекта засега тази категория от пластиката липсва. Възможните допустими варианти са много: триъгълни (Сава); овални (Балчик); плоски (Комунари[4]) и пр.[5] Подобна трактовка на главата и тялото има и при някои типове костени фигурки, които се появяват през първата половина на халколита в разглеждания регион, но изборът на който и да е от посочените варианти на този етап, без сигурни податки, би бил произволен.

Приведените примери показват, че плоскостното третиране на обемите, силно странично разширение в таза, масивни, прилепени един до друг крака, спирали на кръста, характеризират изобразителен стил, чиито корени са в късния неолит. Той продължава да се прилага при моделиране на фигурите и през първата половина на халколита в ареала на Западното черноморско крайбрежие, както показват и следващите екземпляри.

2. Обр. 3 а, 4 д. Фрагмент, масивен крак от стояща фигура с форма на обърнат пресечен конус. Краката са били моделирани поотделно и след това слепени. Ломът е разноцветен. Тънкият слой отгоре светлокафяв, променящ се навътре до сив. Украсен в горната част с щампован орнамент, запълнен с бяла инкрустация. Повърхността между орнаментираната част на крака и липсващото стъпало е загладена и покрита с тъмна червеникавокафява боя. Тя е покривала и пространството между щампата[6], създавайки красив, нюансиран червено-бял колорит. Определени рисувани мотиви в долната част на крака върху фрагмента не могат да бъдат разпознати. Ширината на щампованите линии е 2 мм. Ширината на зъбците на работния инструмент, с който е била украсена фигурата е 1.2–2 мм. Орнаментът е разположен в две полета, разделени с успоредни хоризонтални линии. Вторият пояс завършва с правоъгълник, широк 4 мм. На обратната страна е изобразена зигзаговидна линия с форма на буквата N и вписани отгоре и отдолу триъгълници. При реконструкция, съединявайки двата крака, се оформя буквата "M"[7] (обр. 4 д). От двете ѝ страни са изобразени по три успоредни линии. Допускаме, че описаният мотив представя нашивка от ритуален костюм. Тази интерпретация вече е аргументирана от Х. Тодорова с наблюдения от близки по време некрополи в Североизточна България и Добруджа (*Тодорова Х.* 1972:40–42).

3. Обр. 2 в, 4 г. Фрагмент, ханш от плоска фигура, представяща жена с подчертана стеатопигия. Моделирана е на части. Има неестествено разширени, дъговидно извити в горната част хълбоци. Глиненото тесто е черно, с дребни силикатни примеси. Ломът е черен, едноцветен. Била е покрита с лъскав черно-кафяв слой ("шлик") и украсена с комбинация от щампован, врязан и релефен орнамент. Полът на фигурата е подчертан от насечен релефен ръб и двойка успоредни дъговидни линии, щамповани и инкрустирани с бяло вещество. Релефната лента е изобразена само отпред. Започва от най-изпъкналата част на хълбока и косо слиза към предната част на фигурата. Щамповани дъговидни линии отстрани очертават триъгълници. Силно фрагментираното състояние на статуетката не позволява реконструиране на изобразения на обратната страна мотив. По горния ръб дъговидно извития ханш е рамкиран от къси резки с бяла инкрустация. Орнаментацията на фигурата засега намира паралел само в украсата на някои керамични съдове от обекта (предимно капаци и паници). На обр. 4 г е предложена реконструкция на ханша. Разполагаме само с едната половина. Останалите части от статуетката не са открити.

Аналогична по форма, но без орнаментация фигура откриваме в Румъния от селище, принадлежащо към култура Хаманджия (*Haşotti P.* 1985:32, pl. 2–11), (фазата не е посочена).

4. Фрагмент, долна половина от плоска, изправена фигура с подчертан, силно странично издължен ханш и врязан на левия крак орнамент. Стилизирано женско изображение. Липсват главата, горната част на тялото и малка част от краката. Светлокафяв цвят. Лом – едноцветен. Тесто с едри и дребни примеси от жълтеникав шамот и ситни частици органика. Коремът е представен като изпъкнал, "бутон", с лека вдлъбнатина в центъра. Ямичката е запълнена с белезникаво-розово вещество. Отстрани на "корема – бутон" се забелязват следи от заглаждане с палец. Долната част на половият триъгълник е оформена чрез 2 релефни ленти, от чийто връх се спуска вдлъбната линия, разделяща краката. Те са били моделирани поотделно и след това съединени плътно един към друг. Стъпалата, отпред леко отчупени, са представени с леко уширение в основата, за да може фигурата да стои изправена. Отвесна неравна вдлъбнатина отзад разделя краката. Линиите на орнамента са изтегляни на няколко пъти. Изобразена е спирала с две пресичащи се под ъгъл линии, съединени от 2 коси успоредни черти. Следи от инкрустация липсват. Отзад фигурата не е орнаментирана. Силното схематизиране на статуетката контрастира със свободния рисунък на орнамента. Необичайна и без аналогии с други фигури засега остава асиметричността на изображението върху крака.

Паралел (по форма на тялото, начин на представяне на ханша и корема) фигурата намира във II хоризонт на Г. Делчево (II фаза на култура Сава – ранен халколит), (*Тодорова Х. и др.* 1975:131, табл. 17_7; 132, табл. 18_{11}). Различна е технологичната характеристика, различно е представен и половият триъгълник. На мястото на релефната лента там са врязани 2 успоредни линии. Разлика има и в орнаменталните мотиви по сравняваните фигури. Тази от Г. Делчево Х. Тодорова определя като "типична за епохата" (*Тодорова Х.* 1975:23; 13) – края на ранния – началото на средния халколит – границата между Сава III и IV. Фрагмент от подобна плоска фигура с релефно представен полов триъгълник е открит и в Провадия – Солницата (лични наблюдения). Има разлика в орнаментацията.

Точни паралели врязаната спирала на фиграта от Суворово намира върху съдове от същия обект, от селищна могила Сава и III хор. на Голямо Делчево – среден халколит и символичен гроб № 653 от Дуранкулак, отнесен от разкопвачите към началото на култура Варна (Варна I).

Спиралите (единични, двойни, есовидни и пр.) са често срещан мотив по пинтадери, антропоморфни, зооморфни фигури и съдове, амулети, олтари, култови масички и пр., т. е. върху целия набор от предмети, определяни като "култови". Често тяхната символика се извежда от символиката на раковината, охлюва и перлата, а те от своя страна са се превърнали по думите на М. Елиаде в "емблеми на женската символика и сексуалността" (*Елиаде М.* 2000:122).

Идеята, вложена в кухия корем при керамичните фигури, вероятно е наложила пробиването на дупка на мястото между корема и долната част на половия триъгълник при някои мраморни пластики, напр. Хотница (*Чохаджиев С., А. Чохаджиев.* 2007:65). Факт е, че при някои керамични статуетки на това място се среща "бутоновиден" релефен кръг, вероятно символизиращ женската утроба. Не е изключено разглежданата фигура от Суворово да представя богиня. Най-близките ѝ паралели, както вече беше споменато, откриваме в 2 *символични гроба* от Дуранкулак (№ 452 и 653, култура Варна I (*Todorova et all.* 2002:103–110). Присъствието им там вероятно е залог за ново раждане. Преходните състояния: бременност, раждане, смърт, ново раждане са емблематични за Великата богиня-Майка. И в двата гроба сред инвентара присъства спондилус, а във втория – речна мида и спондилусово мънисто.

---

[4] Съхранява се в музея в гр. Дългопол.

[5] Богат асортимент дават потъналите във Варненските езера селища.

[6] Такава боя се открива и по някои съдове, произхождащи от обекта. За състава на инкрустацията и боята са правени и изследвания (рентгеноструктурен анализ за определяне вида на пигментите – *Костов Р., В. Славчев.* 2004:80-82), които могат да бъдат използвани за сравнение. Те потвърждават направените ни съвместно с Ю. Генчева през 1987 г. изследвания на бялото вещество (инкрустацията) на 2 пластики от Русе. То се оказа силно варовита глина (микрозърнест калцит и кварц с примеси от фелдшпати, мусковит и глинест минерал). Инкрустацията вероятно е била нанасяна след изпичане. Върху технологията на орнамента има и други изследвания (*Генчева Ю., П. Станев.* 1993:179–183).

[7] Мотивът има неолитен произход и символно значение. Вероятна е връзката му с вулвата и утробата на богинята Майка (*Николов В. 2006*:65–66; 68). Тази интерпретация се подкрепя и от използваното цветово съчетание – бяло и червено. Повече за символиката на цветовете вж: *Аврамова М. 2005; Аврамова М. 2008:222; Попов В. 1993*: 20 и др.

5. Фрагмент, десен крак от куха антропоморфна фигура. Краката са били моделирани поотделно и след това съединени. Информация за това ни дава мястото на слепване. С допълнителен къс глина са били оформени тазът и седалището. То е скосено под ъгъл 45° спрямо краката и отзад образува широка, заравнена наклонена плоскост. Бедрата са широки и масивни. Коляното е представено с релефна пъпка. Стъпалото, отпред и отзад отчупено, е било оформено при първоначалното моделиране на крака. Последвало е цялостно дооформяне на фигурата с по-фин слой глина. Кракът има загладена, на места излъскана повърхност. Отстрани и отзад личат отвесни успоредни линии от заглаждането. Отпред повърхността е сиво-кафява, а отзад черна. В ломовете цветът също е черен. Дълбока вдлъбнатина е разделяла краката от тялото и навярно е оформяла голям полов триъгълник. Глиненото тесто е с дребни примеси от пясък и органични опостнители, след чието изгаряне са останали малки ямички. Фигурата е работена на ръка. Стените са с неравномерна дебелина. Известни наблюдения върху моделирането на кухите фигури и антропоморфните съдове показват, че е възможно първоначално да е била оформяна фигура от растителни материали (трева, слама, или др. подобна конструкция) и след това обмазвана с глина.

Начинът на оформяне на таза е характерен за пластиката от култура Хаманджия, откъдето преминава и в култура Варна. Среща се и по-късно в контактната зона между културите Варна и Коджадермен – Гумелница – Караново VI (Смядово), (*Миткова Р.* 2003:2_3 при плътна фигура).

Паралели на кухата фигура откриваме на доста места, предимно от късния халколит: Г. Делчево VII–IX хоризонт (*Тодорова Х.* 1975, табл. 51, 10; табл. 52_9 – късен халколит), Коджадермен (*Попов Р.* 1919, обр. 142), Русе (*Георгиев Г., А. Ангелов.* 1952:177, обр. 167; *Popov V.* 2002:Taf. 2_8), XII хор.; Смядово[8] (инв. № 2802; 5824; 6239) и мн. др. Кухите антропоморфни фигури са характерни за къснохалколитната пластика на Централна Северна, Североизточна България и поречието на Камчия (Комунари, Смядово). Не са рядкост и за Тракия, напр. Съдиево (*Кънчев М., Кънчева-Русева Т.* 1993:131, табл. 2_4), Пловдив (*Детев П.* 1959:55, обр. 79; *Georgiev G.* 1961, XXVI, 6) и мн. др. Известни са и от ареала на други Средно- и Долнодунавски култури. Тези фигури и съдове са имали определено място в различни календарни и празнични обичаи, ритуали, социални обреди (инициация, раждане, бракосъчетание, смърт, магически заклинания и пр.). За съдове във вид на женски гърди, от които пиели мляко по време на тайнства, споменава Апулей ("Метаморфози", XI, 10).

Близостта между обитателите на халколитните селища край днешните гр. Суворово, Провадия и Сава, халколитните хоризонти на могилата Големия остров край Дуранкулак не буди съмнение. Тя се изразява както в близостта на съответните керамични комплекси (форми и украса на съдове, в т. ч. и хранилищни с антропоморфни черти) така и в близкия пластичен и орнаментален стил на част от антропоморфните фигури. Особено показателна в това отношение е щампованата с черупка от мида украса, тъмнокафявата и червена боя по керамичните съдове и антропоморфната пластика.

Дати С 14 от Суворово няма. Като източник на информация за относителната хронология на обекта служат стиловият и типологически анализ на формите и орнамента на фигурите, както и съпоставянето на керамичния комплекс с тези на други вече проучени и публикувани обекти, но масовият керамичен материал ще бъде предмет на друго изследване. На този етап отнасяме представените антропоморфни фигури към края на ранния – началото на средния халколит (по периодизацията на Х. Тодорова). Според изследвания от други обекти абсолютната хронология и съдържанието на отделните етапи има следния вид: Ранна каменно-медна епоха (енеолит, халколит): III фаза на културата Хаманджия (4950–4500 г. пр. Хр.); Средна каменно-медна епоха: IV фаза на културата Хаманджия – фаза Варна (4600–4500 г. пр. Хр.); на основата на културите Хаманджия и Сава се формира култура Варна; Късна каменно-медна епоха: I, II и III фази на културата Варна – 4550/4500–4250/4150 (*Pвslaru I. , S. Colesnius.* 2007:529) или 4100/4050 cal. BC (*Бояджиев Я.* 1992:17).

Затруднено е определянето на културната принадлежност на създателите на разгледаните пластики, поради многобройните паралели както с Хаманджия IV, така и с култура Сава. Анализът показва някои специфични особености, дължащи се на географското местоположение на селището и взаимните културни влияния. Черното лъскаво покритие, плоският скосен ханш, щампованата и инкрустирана украса се очертават като характерни особености на пластиката на култура Варна.

По-голямата част от представените до сега антропоморфни фигури от Суворово са обединени от "щампования" орнамент. Според досега известните ни данни този орнамент се появява на територията на днешна Североизточна България през последната фаза на култура Сава (Сава IV/фаза Варна) и е една от основните и характеристики на керамиката тип "Варна" (*Vajsova H.* 1967:329–351; *Slavchev V.* 2005:9). Дали е местно явление или резултат на влияния от север? Мненията по този въпрос са две. Според Х. Тодорова, най-рано в Европа той се среща на територията на Молдавия в края на ранния халколит – Прекукутени II–Триполие III и в Добруджа върху съдове на късната култура Хаманджия (*Тодорова Х.* 1986:118; *Тодорова Х.* 1975:89; *Vulpe R.* 1957:95, 128). Спред В. Збенович на юг от Дунав този орнамент е резултат от влиянието на прекукутенско-триполските племена (*Збенович В.* 1989:192) при посредничеството на култура Хаманджия. Според други автори, поради ограниченото му разпространение той представлява локално явление (*Лещаков П.* 2008:190).

За наличието на преки контакти между земите на север и юг от Дунав в периода на средния халколит (Боян–Спанцов–Сава IV–Поляница IV и I фаза на КГКVI) вече има достатъчно данни. За тях свидетелстват две цели кукутенски антропоморфни фигури в Коджадермен и един фрагментиран съд, също оттам (*Попов Н.* 1993:5–21; *Попов Р.* 1911:73), като тези контакти продължават и през късния халколит (*Тодорова Х.* 1986:232; *Гайдарска Б. и др.* 2008:97).

Засилените контакти между Тракия, Черноморското крайбрежие и земите на север от Дунав, вероятното придвижване на групи население, "смесването на различни културни влияния" са част от процесите на " културна интеграция". Тези процеси поставят нови предизвикателства пред бъдещите изследвания. Вдигането на "завесата" около материалите от Суворово – Корията, надявам се, ще бъде малка крачка към осветляването им.

Въпреки, че човешкото тяло при повечето фигури е предадено схематично, те са моделирани с голямо старание. Древният майстор е акцентирал върху органите, свързани с възпроизводството – корем, пол. Символика има и в орнаментацията и в цветовото акцентиране – черно-бяло, червено-бяло. Изключителната стилизираност се явява форма на обобщение. От неизменните и инертни форми на изразяване, по думите на Св. Хансен (*Hansen S.* 2007:394), очевидно "гарантира или символизира стабилност на обществените порядки". Изобразителният канон съхранява традициите.

Интерпретацията на фигурите от Суворово трябва да се разглежда в контекста на антропоморфната пластика от цяла Югоизточна Европа и Предна Азия. Освен като символ на плодородие и израз на религиозни представи, в изготвянето на антропоморфните статуетки трябва да се търси и известен социален смисъл, който все още не е изяснен в достатъчна степен. Наблюденията върху конкретната археологическа среда на откриване, картирането на находките биха дали определени резутати в тази насока.

Аспекти на бъдещи изследвания на антропоморфната пластика

Археологически (*контекст на намиране – анализ на фактите, взаимната им връзка, комплексност на археологическата среда);*

Исторически (*разглеждащ развитието на отделните археологически култури*);

Социологичен (*данни за обществото – структура, йерархия, социална диференциация);*

Психологически (*колективно и индивидуално съзнание и подсъзнание, отразено в пластиката);*

Логистичен (*разкриващ синхронни и диахронни контакти и взаимоотношения между отделни култури и между отделни типове общества*);

Религиозно-митологичен (*представите за света и неговото сътворение);*

Естетически (*представите за красота*);

Изкуствоведски (*стилови особености и пр.*);

Технологичен (*предпочитани материали; етапи на изработка; връзка с останалите аспекти*) и пр.

Безспорен е фактът, че антропоморфните фигури са изява на праисторическото изкуство и част от тях имат връзка с религиозно-митологичните представи за света. Други вероятно са били неотменен атрибут в магически и/или лечителски ритуали. Понякога в литературата статуетките са интерпретирани и като индивиди или участници в процеса на договаряне на социална идентичност (*Bailey D. 2000*); като индикатор на процеси на обвързване (*Chapman J. 2000*); както и за поддържане на социални връзки между индивиди от една общност и/или с други съвременни общества (*Гайдарска Б. и др.* 2008:95).

---

[8] Миткова Р., Н. Попов. Керамични антропоморфни фигури от селищна могила Смядово (под печат).

Последното не означава, че фигурките не са били важен фактор в ритуалните практики. Основателно може да се предположи, че създадени с определена цел, те биха могли да се използват и не само за конкретния случай. В тази връзка "*биографията на артефактите*" (*Гайдарска Б.* 2008:263) трябва да се разглежда в един по-широк културно-антропологичен и социален аспект.

Наблюденията и целенасоченото бъдещо изследване върху взаимосвързани социални практики, напр. размяна, преднамерена фрагментация, депониране и пр., биха дали интересни резултати както за създателите на тези уникални артефакти, така и за техните общества.

Каталог

1. Обр. 2 а; 4 а. Фрагмент, торс от плътна плоска антропоморфна фигура, изобразяващ бременна жена. Кух корем. Излъскана повърхност. Щампован орнамент с инкрустация. Размери на запазената част: вис. 4 см, шир. 4 см, деб. 1.5 см.

2. Обр. 3 а; 4 д. Масивен крак с форма на обърнат конус, щампован в горната част зигзаговиден орнамент и следи от инкрустация. Загладена до излъскана повърхност, покрита с тъмнокафявочервеникава боя. Вис. 8.8 см, диам. на горната основа 3.8 на 3.1 см, на долната (обрушена) 1.4 на 3 см.

3. Обр. 2 в; 4 г. Фрагмент, половинка от ханш с дъговидно извит хълбок. Чернокафява, между щампите – излъскана повърхност, следи от гланцирано покритие на фигурата. Тесто черно, с дребни силикатни примеси. Комбинирана украса (релефна лента с инкрустирани нарези и щампа с инкрустация). Размери на запазената част: вис. 5.3 см, ширина ханш – 3.2 см, дебелина (лице-гръб – 2.7 см), при хълбока – 1.5 см.

4. Обр. 2; 4 в. Фрагмент, долна половина от плоска фигура с подчертан, странично издължен ханш и врязан на левия крак дъговидно-спираловиден орнамент. Размери на запазената част: височина 7.5 см, ширина ханш – 6.4 см, дебелина при корема (гръб-корем) – 2 см, в долния край на половия триъгълник – 2.1 см, на краката горе – 2 см., при стъпалата – 2.4 см.

5. Обр. 3 б; 5. Фрагмент, десен крак от куха фигура или антропоморфен съд. Вис. 5.5 см, шир. при ханша 4.7 см. Стъпало: дълж. 2.3 см, шир. 1.3 см

Жилище 4, Корията, 1983 г., инв. № 191 при ИМ Суворово.

6. Обр. 2 б; 4 б. Фрагмент, два масивни крака, представени са и ходилата, отдолу заравнени, така че да стои изправена. Сега част от тях са отчупени. Тесто с едри варовикови и силикатни примеси, загладена боядисана с червено-кафява боя повърхност, щампован орнамент.

7. Фрагмент, люспа от торс (предна част от гърди?), сив цвят. Бежово-сива повърхност. Врязан спирален орнамент, без следи от инкрустация. Тестото е било с дребни органични примеси, от които след изпичането са останали ямички с неправилна форма по повърхността на фигурата и едва забележими кухини в ломовете. Като опоснители са били прибавени и много дребни силикатни примеси. Вис. 3 см.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аврамова М.* 2005**. Червено като живота. – В: Черно море между Изтока и Запада. Митове, идеология, история. Десети юбилейни понтийски четения. София, 30–37.

***Аврамова М.* 2008**. Нерегулярни практики в погребалния обред (по данни от халколитните гробове в некропола на Големия остров до Дуранкулак). – В: Прасторически проучвания в България: новите предизвикателства, София, 219–228.

***Антонова Е.* 1972**. К вопросу о произхождении и смысловой нагрузке знаков на статуетках анауской культуры. – СА, 4, 7–18.

***Антонова Е.* 1977**. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Предней и Средней Азии. – Москва.

***Бибиков С.* 1953**. Раннетрипольское поселение Лука – Врублевецкая на Днестре. К истории ранных земледельческо-скотоводческих племен на Юго-востоке Европы. – МИА СССР, 38, Москва-Ленинград.

***Бояджиев Я.* 1992**. Хронология на праисторическите култури на територията на Добруджа. – Сб. Добруджа, 9, 10–19.

***Бояджиев Я.* 2000-2005**. Каменна архитектура от халколитната селищна могила Големия остров при Дуранкулак, Добричко. – Старини, 63–73.

***Бояджиев Я.* 2007**. Плоски костени фигурки от енеолитната епоха. – В: Prae In Honorem Henrieta Todorova. Sofia, 79–94.

***Вайсов И.* 1987**. Погребение с идоли от праисторическия некропол край с. Дуранкулак, Толбухински окръг. – Сб. Добруджа, 4, 77–82.

***Вайсов И.* 1992**. Антропоморфната пластика на култура Хаманджия. – Сб. Добруджа, 9, 35–70.

Гайдарска Б. и др.* 2008. *Гайдарска Б., Д. Чапман, И. Ангелова. Глинени фигурки от селищна могила "Омуртаг". – В: Град Омуртаг и Омуртагският край, 4, 63–142.

***Гайдарска Б.* 2008**. Биография на артефактите и има ли тя почва у нас? – В: Прасторически проучвания в България: новите предизвикателства, София, 261–274.

***Георгиев, Г., Н. Ангелов.* 1952**. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948–1949. –ИАИ, XVIII, 119–95.

***Георгиев Г., Н. Ангелов.* 1957**. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950–1953. – ИАИ, XXI, 41–129.

***Генчева Ю., П. Станев.* 1993**. Технология на орнамента на фината керамика от селищата Качица-Велико Търново и Клисе баир до с. Шемшево от прехода от енеолита към бронзовата епоха. – ИИМВТ, VIII, 179–183.

***Детев П.* 1959**. Материали за праисторията на Пловдив. – ГНАМП, III, 3–80.

***Димов Т.* 2008**. Праисторическо селище в местността "Долапкулак" край село Драганово, област Добрич, България. – (под печат).

***Елиаде М.* 2000**. Образи и символи. – София.

***Иванов И.* 1984**. Спасителни разкопки на ранноенеолитно селище при гр. Суворово, Варненски окръг. – В: АОР през 1983 г., Смолян, 21–22.

***Лещаков П.* 2008**. Пласт 4 и постройка 3: керамичен комплекс. – В: Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата, София, 181–195.

***Лещаков П.* 2008**. Постройка 3: дребни находки. – В: Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата, София, 195–197.

***Збенович В.* 1989**. Ранний этап Трипольской культуры на територии Украины. – Киев.

***Иванов И., С. Янчев.* 1991**. Археологически разкопки на ранноенеолитно селище "Корията" при гр. Суворово, Варненско. – В: АОР през 1990 г., Ловеч, 17.

***Костов Р., В. Славчев.* 2004**. Минерален състав на пигменти в халколитна керамика от Североизточна България. – ГСУ, ГГФ, 97, I, 77-84.

***Кънчев М., Т. Кънчева-Русева.* 1993**. Антропоморфна пластика от селищната могила до с. Съдиево, Новозагорско. – В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги Ил. Георгиев. – София, 129–139.

***Маргос А.* 1973**. Праисторическо наколно селище Страшимирово–1. – ИНМВ, IX, 281.

***Маркевич В.* 1970**. Многослойное поселение Новые Русешты I. – КСАН СССР, вып. 123, 56–67.

***Миков В.* 1933**. Педисторически селища и находки в България, 41, № 54.

***Миков В.* 1934**. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. – ИБАИ, VIII, 183–214.

***Мирчев М., Д. Златарски.* 1960**. Селищната могила при с. Сава. – ИВАД, 11, 1–26.

***Миткова Р.* 2005**. За един знак от късноенеолитната орнаментика. – В: Културните текстове на миналото – носители, символи и идеи. Сборник в чест на 60 годишнината на проф. К. Попконстантинов, III, 7–20.

***Миткова Р.* 2008**. Къснохалколитна керамична антропоморфна фигурка от чашата на язовир Тича. – В: Прасторически проучвания в България: новите предизвикателства, София, 194–204.

***Николов В.* 1981**. Ранноенеолитната керамична статуетка на богинята Майка-Земя. – Изкуство, 9–10, 64–66.

***Николов В.* 2006**. Култура и изкуство на праисторическа Тракия. – Пловдив.

***Николов В.* 2008**. Укрепителна система: аналитично описание, датировка и контекст. – В: Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата, София, 277–296.

***Перничева Л.* 2004**. Халколитни антропоморфни фигури от селищна могила Кирилово, Старозагорско. – Праисторическа Тракия, София – Ст Загора, 449–464.

***Петрова В.* 2008**. Пласт 3: дребни находки. – Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата, София, 218–220.

***Погожева А.* 1983**. Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск.

***Попов В.* 1993**. Светилище от енеолитната епоха. – Археология, 1, 20–23.

***Попов Н.* 1993**. Антропоморфна глинена фигурка от Коджадерменската могила. – ИИМШ, 5–21.

***Попов Р.* 1911**. Идоли и животински фигури от предисторическата могила при Коджадермен. – ИБАД, II, 70–80.

***Попов Р.* 1919**. Коджа-Дерменската могила при гр. Шумен. – ИБАД VI, 1916/1918, 71–155.

***Радунчева А.* 1973**. Доисторическое исскуство в Болгарии (пятое–второе тысячилетие до н. е.). – София.

***Радунчева А.* 1974**. Някои наблюдения върху антропоморфната пластика от енеолита. – ИБИД, XXIX, 21–41.

***Радунчева А.* 2003**. Късноенеолитното общество в българските земи. = РП, XXXII. – София.

Рыбаков Б. 1965. Космогония и мифология земледельцев энеолита. – СА, 1, 24–47.

***Рыбаков Б.* 1965 а**. Космогония и мифология земледельцев энеолита. – СА, 2, 13–33.

***Семёнов С., Г. Коробкова.* 1983**. Технология древнейших производств мезолит – енеолит. – Ленинград.

***Тодорова Х.* 1972**. Колективна находка от идол и съд от Балчик. – ИАИ, XXXIII, 39–45.

***Тодорова Х.* 1975**. Археологически проучване на селищната могила и некропола при Голямо Делчево. = РП, V. – София.

***Тодорова Х.* 1979**. Энеолит Болгарии. – София.

***Тодорова Х.* 1980**. Классификация и числовой код пластики неолита, енеолита и ранней бронзовой эпохи Болгарии. – Studia praehistorica, 3, 38–67.

***Фрейзър Д.* 1986**. Златната клонка. – София.

***Чохаджиев С., А. Чохаджиев.* 2007.** Археологически проучвания на селищна могила Хотница през 2006 г. – АОР за 2006 г., София, 65.

***Шаму Ф.* 1979.** Гръцката цивилизация. – София.

***Янчев С.* 1989.** Раннохалколитно селище край град Суворово". Дипломна работа, ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", научен ръководител: Ив. Иванов.

***Dimov T.* 2008.** Prehistoric settlement in "Dolapkulak" location near Draganovo village, Dobrich district, Bulgaria. – (*in print*).

***Bailey D.* 2000.** Balkan prehistory. – London: Routledge.

***Bojadžiev J.* 2002.** Die absolute Chronologie der neo-und äneolithischen Gräberfelder von Durankulak. – In: H. Todorova (Hrsg.). Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak. Teil 1, Sofia, 67–70.

***Chapman J.* 2000.** Fragmentation in archaeology. People, places and broken objects in later prehistoric South East Europe. – London: Routledge.

***Georgiev G.* 1961.** Kulturgruppen der ungstein-und der Kupferzeit in der Ebenefon Thrazein (Südbulgarien). – L'Europe a la fin de l'âge de la Pierre, Praha.

***Gimbutas M.* 1971.** Myth, Legends and Cult Images. – Los Angelos.

***Gimbutas M.* 1974.** The Gods and Goddesses of Old Europe. – London, UK.

***Gimbutas M.* 1975.** Figurinnes of Old Europe (6500–3500 B.C.). – In: Valcamonica symposium '72- Actes du Sympozium International sur les Religions de la Préhistoire, 117–142.

***Gimbutas M.* 1989.** The language of the Goddess. – San Francisco, USA.

***Hansen S.* 2007.** Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. Archäologie in Eurasien 20. – Mainz.

***Haşotti P.* 1985.** Noi descoperiri privind plastika culturii Hamangia. – Pontika, XVIII, 25–34.

***Pâslaru I., S. Colesnius.* 2007.** Câteva note asupra necropolelor neolitice şi eneolitice din Sud-Estul Europei. – Pontica XL, 523–532.

***Popov V.* 2002.** Die plastishen Darstellungen aus dem Siedlungshügel bei Ruse. – In: Beitrge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien, Bonn, 529–554.

***Radouncheva A.* 1981.** Préhistoric sculpture. – Sofia.

***Slavchev V.* 2005.** Monuments of the final phase of cultures Hamangia and Sava on the territory of Bulgaria. – Pontica, 37–38, 9–20.

***Todorova et all.* 2002.** Х. Тодорова, Т. Димов, Я. Бояджиев, Ив. Вайсов, К. Димитров, М. Аврамова. Каталог на праисторическия некропол при с. Дуранкулак. – Die prähistorischen Gräberfelder. Katalogteil. – Durankulak, Band II, Teil 2, Sofia, 89–125.

***Vajsov I.* 1990.** La sculpture anthropomorphe du site nèolithique d'Oussoé prés du village d 'Asparoukhovo, department de Varna. – Studia Praehistorica, 10, 103–141.

***Vajsov I.* 1992.** Antropomorphe Plastik aus dem prähistorischen Gräberfeld bei Durankulak. – Studia Praehistorica, 11–12, Sofia, 95–113.

***Vajsov I.* 1998.** The Typology of the Antropomorphic Figurines From Northeastern Bulgaria. – In: James Harvey Gaul. Edited by Mark Stefanovich, Henrieta Todorova, Harald Hauphman, 107–141.

***Vajsová H.* 1967.** Keramika typu Varna v severovýchodnom Bulharsku. – Archeologickė rozhledi, 3, Praha, 329–351.

***Vulpe R.* 1957.** Izvoare. – Bukureşti.

***Wassits M.* 1910.** Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča in Jahre, 1908. – Prehistorische Zeitschrit, Berlin, 34.

CHALOCOLITHIC ANTHROPOMORPHIC FIGURINES FROM THE LOCALITY OF "KORIYATA" NEAR THE TOWN OF SUVOROVO

Rositsa R. Mitkova
Stilian Yanchev

(Summary)

The preliminary paper cannot answer all the questions that appeared during the excavations of this interesting archeological site ("Koriyata"). However, it aims at introducing in the scholarship a small group of ceramic artifacts, which have their own scholarly value. They represent and give an idea about the objects of the anthropomorphic plastic art from the region of the western coast of the Black Sea. These objects also bring up the matter of their technological elaboration and ethno-cultural integration processes during the end of the early and in the middle Chalcolithic period in the given region.

The settlement is located on the south bank of the river Chernata voda to the north from the town of Suvorovo (ca. 1.5 km in distance), at the locality called "Koriyata". Its necropolis is not discovered yet. Two horizons from the settlement

of 300 and 350 square meters in size have been attested. One dwelling place has been completely excavated and seven more have been also explored. There are huge stone blocks scattered around on the surface, apparently fallen apart from the ruined fortifying wall which finds parallels in many other settlements from the Middle Chalcolithic period, such as Provadiya, Draganovo, etc. The presence of two dwellings made with stone base level makes the site similar to other like the Tell Golemiya ostrov in Durankulak, and some others sites from the early periods of the culture Precucuteni. The location of this archeological site (near the Varna lakes and the sea on a vantage ground) influenced the economic development and trade of that society.

On the basis of the finds, it could be stated, that this site was inhabited at the end of the Early Chalcolithic (Sava III) and in the Late Chalcolithic (Sava IV/Hamandzhia, Varna phase).

Figurines made of bone, marble and gold have not been found in Suvorovo so far. We know seven pottery fragments, mainly flat. These are two torsos and the rest are five lower limbs, among which there is a part of a volumetric hollow figure. Four of the figurines bear a stamp ornament filled with pale fawn or white substance. Sometimes stamping is combined with oblique incisions. Reproductive organs of a triangular shape are represented and emphasized on two of the figurines. Only in the decoration of one of them all types of the techniques mentioned above were employed.

The hollow womb molded in a thick figurine is a special case. In a similar way pregnancy is represented in the Late Neolithic (e.g. Yasatepe hill, Plovdiv), the Early and the Middle Chalcolithic (Sava).

The hollow anthropomorphic figurines are not a rare case in Central North Bulgaria, northeastern Bulgaria and the valley of the Kamchia River (e.g. Komunari, Smyadovo). They are peculiar for the period of the Late Chalcolithic. These figurines could be also found in Thracia and other cultures along the river Danube. Such kind of figurines and vessels used to have a particularly important role in different social customs and rites (e.g. birth, marriage, death, conjurations). Apuleius ("Metamorphosis", XI, 10) also mentions breast-shaped vessels that were used for drinking milk during sacraments.

The artifacts from Suvorovo are not dated with C14. Instead, we use typological analysis of the shapes and ornaments as well as a comparison to the other well-known historical sites from that period. They are assigned to the end of the Early and the beginning of the Middle Chalcolithic period (according to the chronology made by H. Todorova). According to other studies, the absolute chronology is the following: Early Chalcolithic – IIIrd phase of Hamandzhia culture (4950-4500 BC); Middle Chalcolithic – IV phase of Hamandzhia culture – Varna phase (4600–4500 BC); Varna culture appeared on the basis of Hamandzhia and Sava cultures; Late Stone Age – I, II and IIIrd phases of Varna culture 4550/4500 – 4250/4150 or 4100/4050 BC.

Which culture did the authors of these figurines belong to, is difficult to define because of the numerous parallels between the artifacts from Suvorovo and Hamandzhia IV and Sava cultures.

Despite the fact that in most of the figurines the human body is only outlined, they are mould with endeavor. The ancient master emphasized the reproduction by representing the abdomen, sex and pregnancy. Colors used were also symbolical – black and white, red and white. The simplified structure is a form of generalization. In other words, this is a "warranty and symbol of stability in social habits". Traditions were preserved due to the depiction canon.

Interpretation of the Suvorovo figurines should be made in the context of the anthropomorphic plastic from Southeastern Europe and Asia. The creation of such kind of anthropomorphic figurines is not only a religious and fertility symbolism, but also a social act, which is still a subject of study. In order to achieve concrete results in this matter, the archeological surroundings need to be observed more carefully.

Future aspects of the anthropomorphic figurines studies:

***Archeological** (how these objects were found – analyzing archeological environment);*

Historical (*development of different cultures*);

Sociological (*information about the society – structure, hierarchy, social differentiation*);

Psychological (*collective and individual awareness and sub consciousness);*

Logistic (*contacts between different cultures and different societies*);

***Religious (Mythological)** (ideas of the world and human creation)*

Aesthetic (*convictions of beauty*);

Artistic (*stylization*);

Technological (*preferred materials; stages of making; relations with the other mentioned aspects*).

Indisputably, anthropomorphic figurines are expression of the prehistoric art. Some of them represented the religious concepts of the world; others were used as an attribute in some kind of magical or health recover and initiating rituals. Sometimes in scholarship these figurines are interpreted as individuals or participants in so called "process of negotiation of social identity"; and also as an indicator of the process of involvement; or this could be a kind of a contact between individuals in a society. "*Biography of the artifacts*" should be considered in a wider cultural, anthropological and social aspect. Observations and purposeful future investigation of the society of that period (exchange, fragmentation of objects, etc.) would take an effect and disclose the mystery of these unique artifacts and people who used them.

Превод: *Кристина Ангелова*

Details and more for the anthropomorphic figures from Bulgaria on: http://rikka.co.uk/figurki/

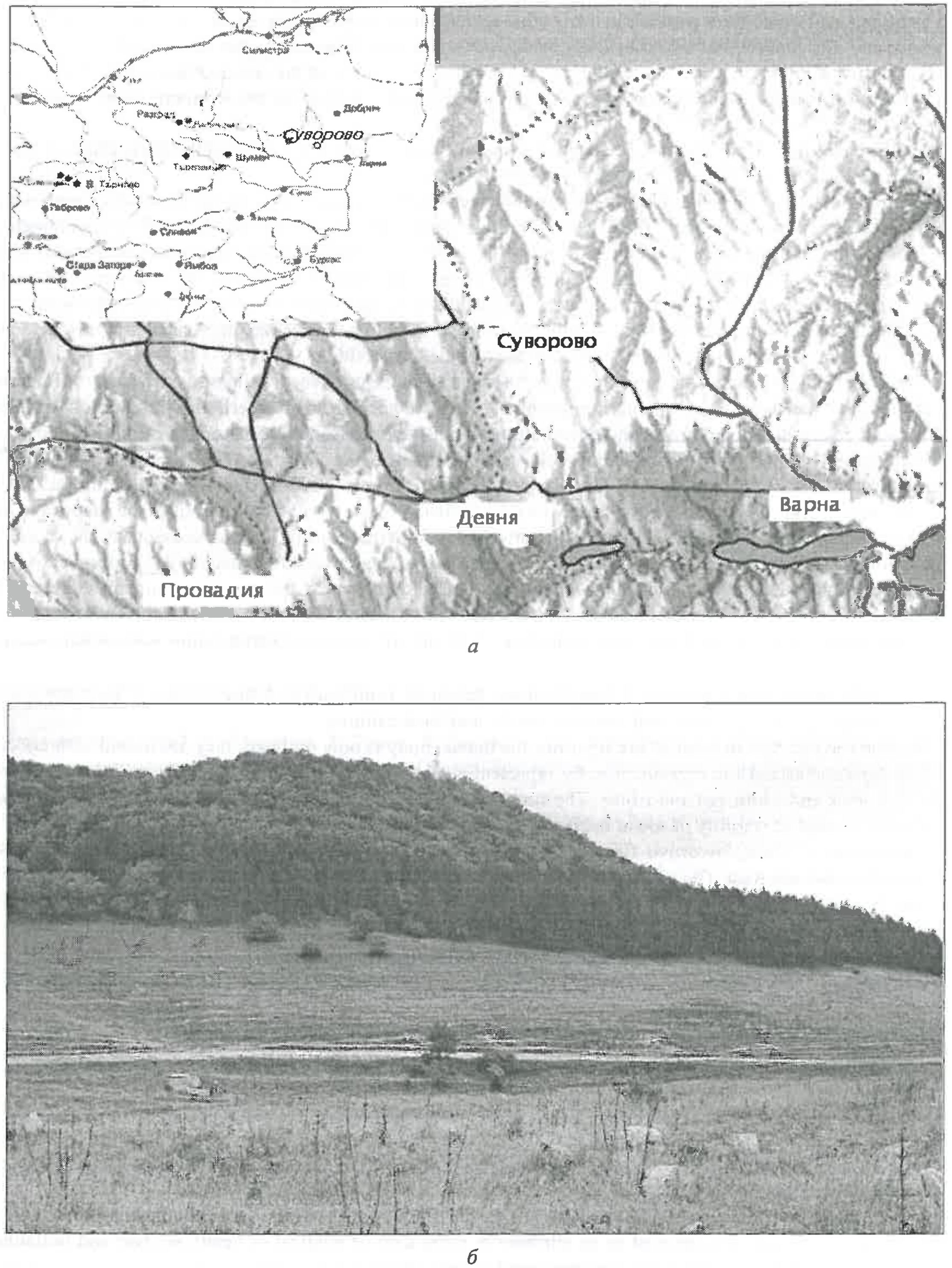
Силистра
Добрич
Разград
Суворово
Шумен
Варна
В. Търново
Габрово
Сливен
Бургас
Стара Загора
Ямбол
Суворово
Девня
Варна
Провадия
а
б

Обр. 1. а. Местоположение на гр. Суворово,
б. Изглед от местността Корията край гр. Суворово
Fig. 1. a. Location of the town of Suvorovo,
б. A view from the locality of "Koriyata"

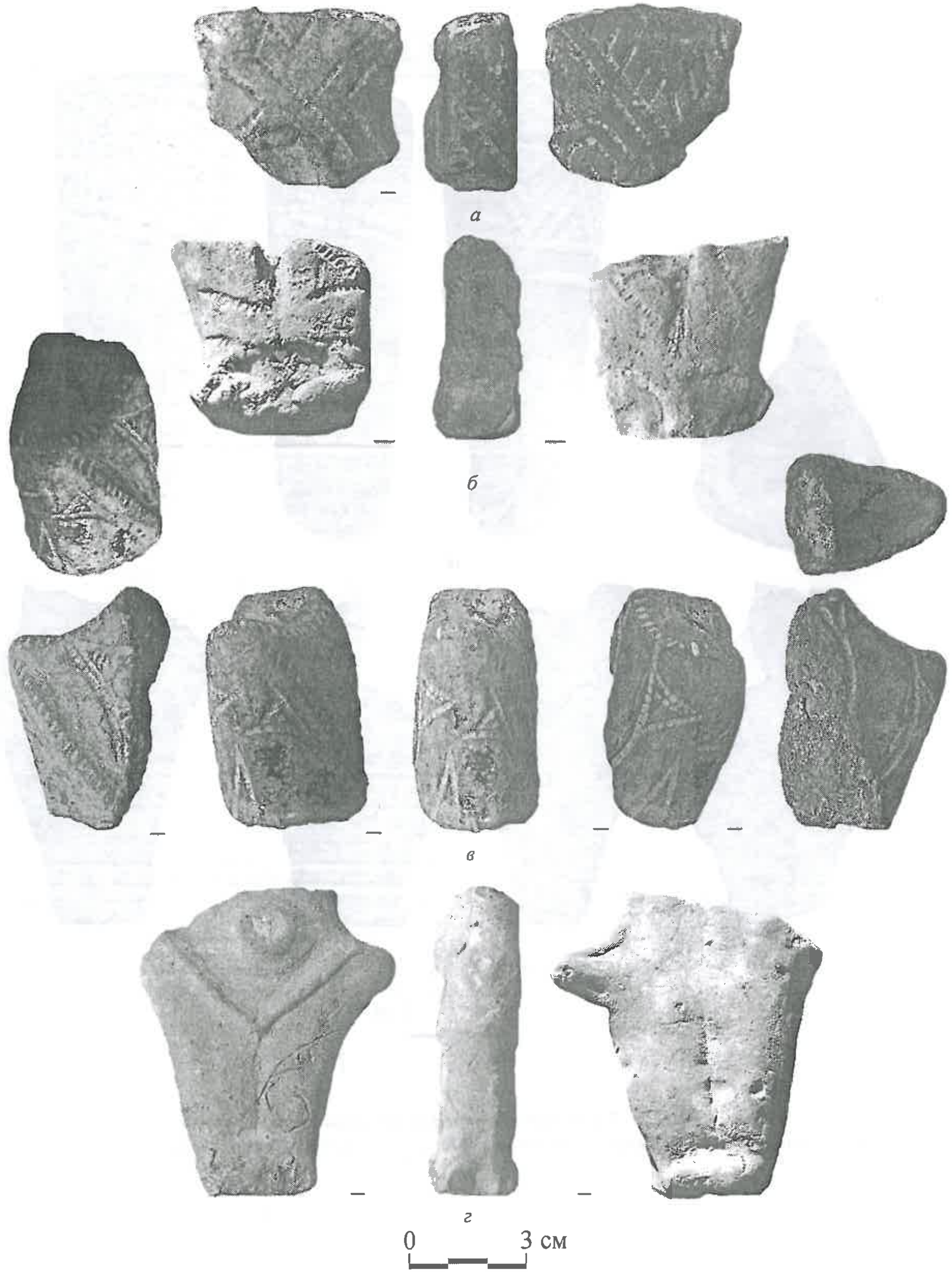

Обр. 2. Керамична антропоморфна пластика – снимки
Fig. 2. Anthropomorphic plastic pottery from the locality of "Koriyata", near the town of Suvorovo

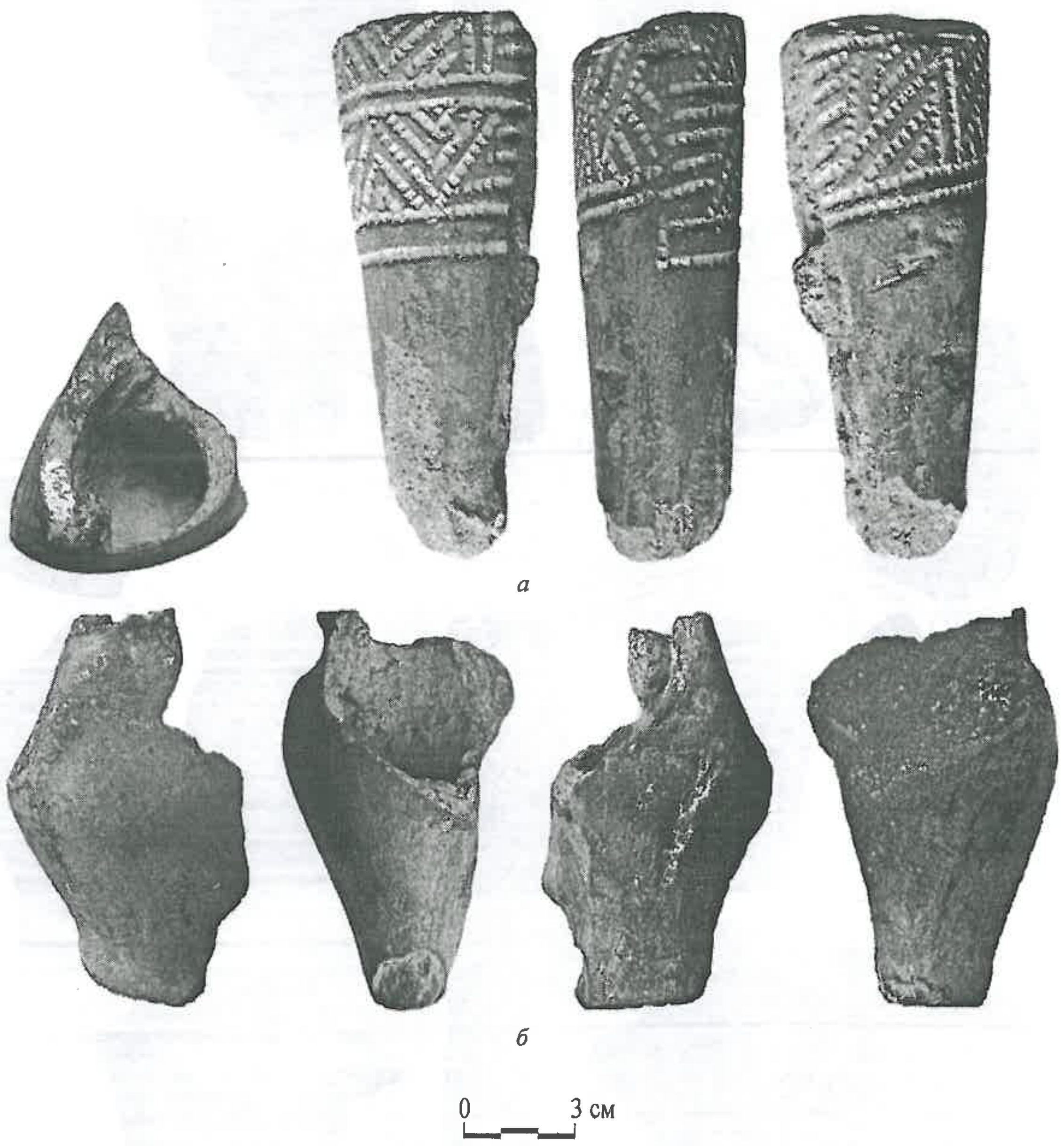

Обр. 3. Керамична антропоморфна пластика – снимки
Fig. 3. Anthropomorphic plastic pottery from the locality of "Koriyata", near the town of Suvorovo

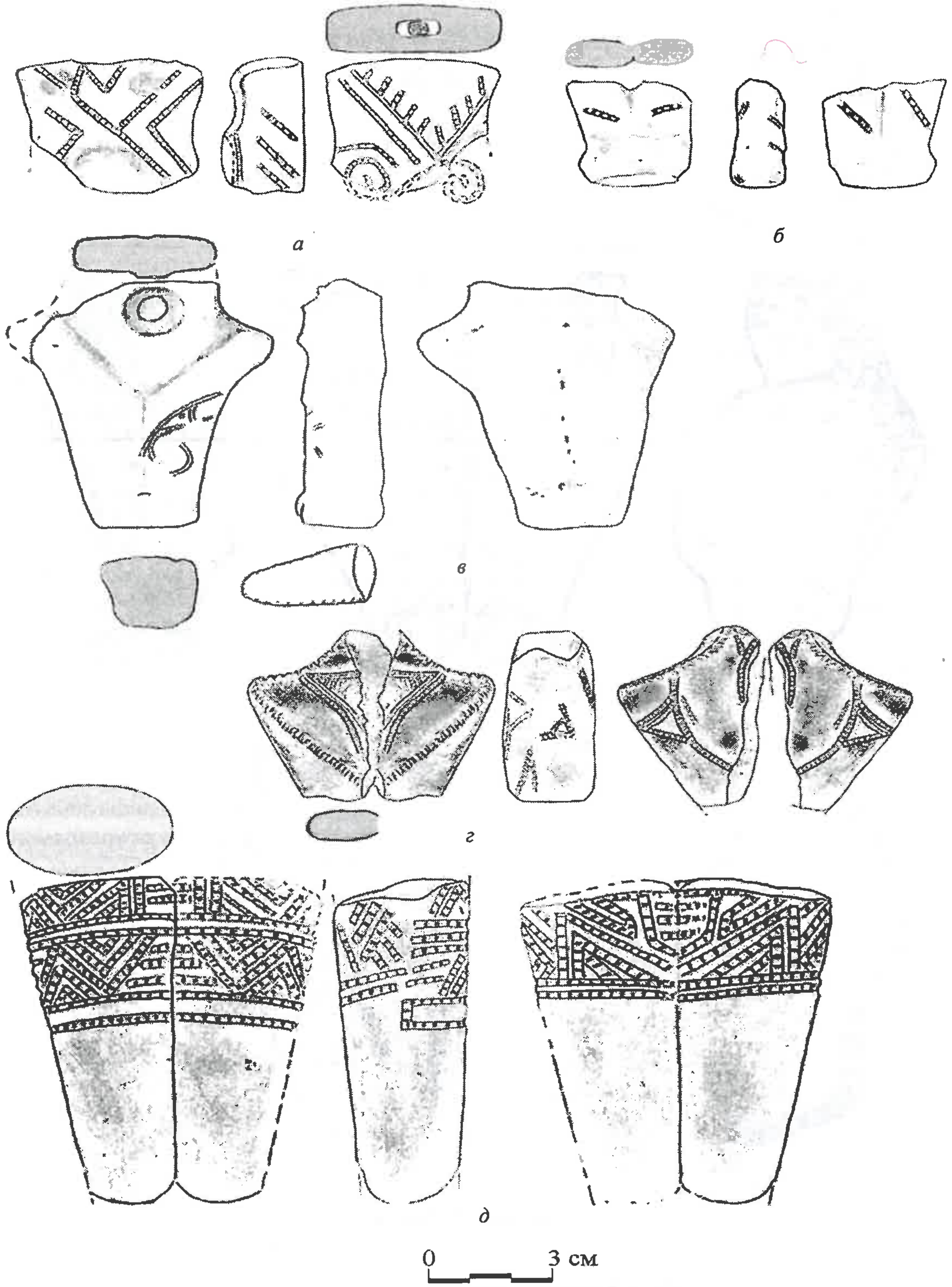

Обр. 4. Керамична антропоморфна пластика – рисунки
Fig. 4. Anthropomorphic plastic pottery from the locality of "Koriyata", near the town of Suvorovo

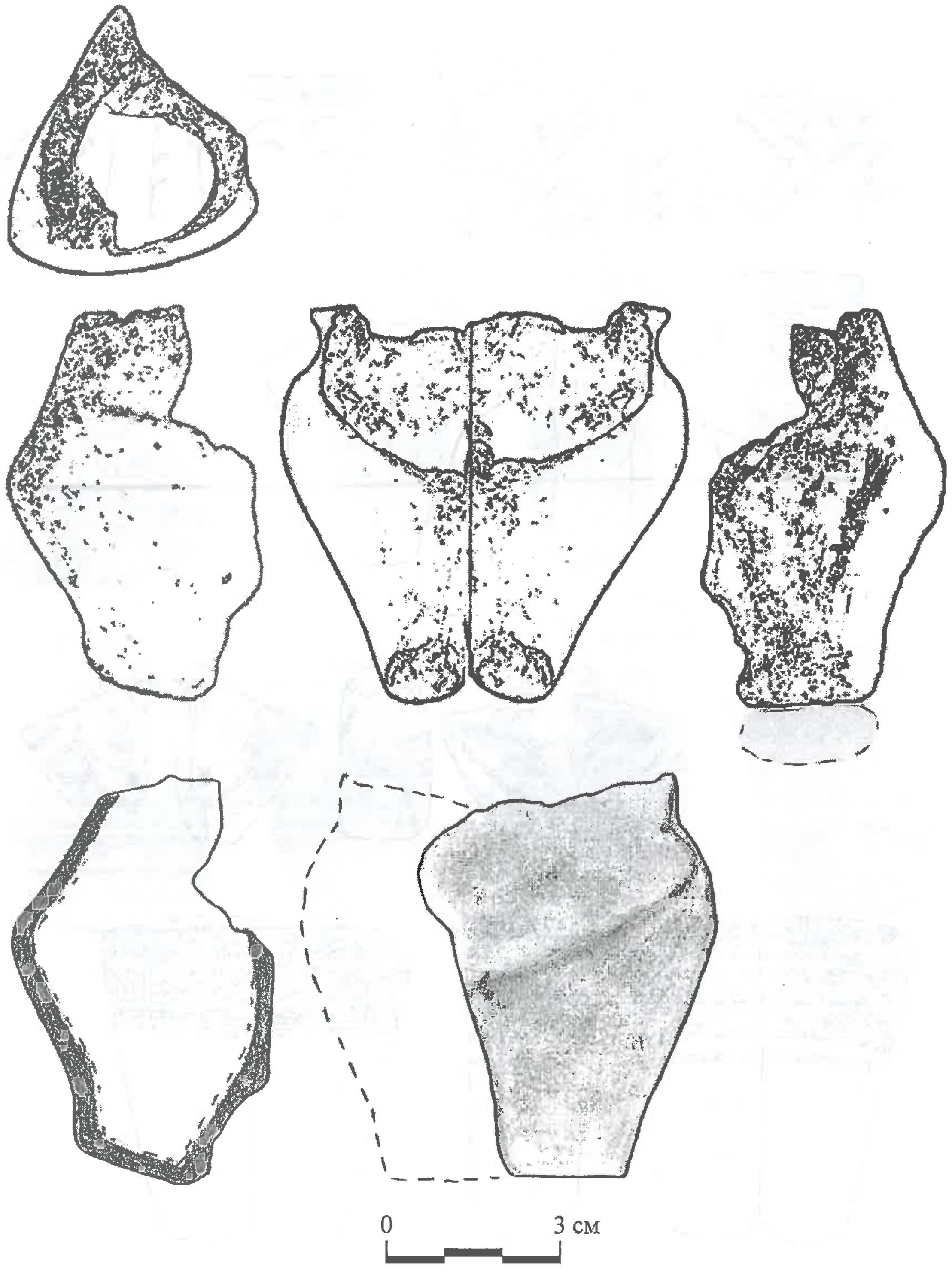

Обр. 5. Керамична антропоморфна пластика – рисунки
Fig. 5. Anthropomorphic plastic pottery from the locality of "Koriyata", near the town of Suvorovo

ЗЛАТОТО ОТ ХОТНИЦА В КОНТЕКСТА НА ХАЛКОЛИТНОТО ЗЛАТО ОТ ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА

Стефан Чохаджиев

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)

През 2007 г. се навършиха 50 години от откриването на Хотнишкото злато от Никола Ангелов *(Ангелов Н.* 1959*)*. Макар и станало известно 15 години по-рано от Варненското, златото от Хотнишката могила остава извън задълбочения интерес на специалистите и почти непознато за широката общественост. Само за себе си, т. нар. "Хотнишко съкровище", още с откриването си, постави редица въпроси, свързани с древния добив и обработка на халколитното злато. Вече половин век голяма част от тези загадки остават нерешени, дори и след разнопосочните изследвания на богатствата от Варненския некропол. В този смисъл, всяка новооткрита златна находка е ценна преди всичко с възможността да ни приближи към отговорите на тези въпроси.

Преди да представя новите златни находки от Хотнишката могила, трябва да отбележа някои любопитни подробности около откриването на т. нар. "съкровище". В полевия си дневник[1] Никола Ангелов е отбелязал, че в продължение на два дни (на две части) – на 12. 10. и 13.1 0. 1957 г. в жилище № 4 от проучвания I строителен хоризонт са открити общо 44 златни предмета (първия ден – 14 "гривни" и втория – още 26 "гривни" и 4 "златни идола" с общо тегло – 312 г). През 2000 г. направих малка анкета с все още живи работници, очевидци на откритието. Те, заедно с кмета на селото, твърдяха, че тогава милиционери са иззели още златни предмети от някои от участниците в разкопките, но е вероятно част от находката да е останала укрита. Обръщам внимание на тези подробности, за да се предпазим от някои изводи относно начина на намиране, броя на предметите и реконструкцията на накита която ни се предлага в някои публикации и експозиции (обр. 1).

Измерването дължините на златните спирали от "Хотнишкото съкровище" показа ясна стандартизация[2]. Оформиха се три основни групи халки с близки размери (обр. 2 а): I – от 7.7 до 9.1 см (14 бр.); II – от 11.6 до 13.6 см (11 бр.); III – от 14 до 16 см (15 бр.), като във всяка група има по няколко екземпляра с еднаква дължина. Дебелината на златната тел е от 1.5 до 2 мм. При най-голямата спирала, дебелината на телта достига 3.5 мм. Според Н. Ангелов, някои от халките са намерени скачени по две или четири, а повечето – на куп *(Ангелов Н.* 1959:42*)*.

Четирите конвексни пластини са изработени от златен лист с дебелина – 0.5–0.6 мм. Теглото на трите е около 4 гр, а на четвъртата – 6.5 гр. Размерите и диаметрите на дупчиците са приблизително еднакви. Направеният тогава химически анализ показва следния състав: злато – 92.30 %, сребро – 7.5 % – или съотношение 1:12 в полза на златото *(Ангелов Н.* 1959:40*)*. Открито е още минимално количество желязо – по-малко от 0.20 %, а от мед и олово – само следи. Това е обичайният състав на речното злато от българските земи. Направените по-късно от Х. Хартман анализи (*Hartmann H.* 1978:32, 34), в общи линии, потвърждават първите резултати – съотношение между златото и среброто е в интервала 12:1 – 7:1 с чистота на златото – 21–22 карата. Трябва да се отбележи, че в Хотнишкото злато почти липсва платината, за разлика от Варненското, където се открива в повечето предмети. Въпреки прецизните анализи, все още не е възможно със сигурност да бъде посочен източника на природното злато. Тук трябва да обърна внимание и на изследванията на геолозите, проучващи речните наноси. При шлиховия анализ на част от речния нанос от Централна и Западна България *(Цинцов З.* 1993 а, *Цинцов З.* 1993 б) са открити различни по форма и големина златни предмети – мониста, шайби, сферички и много др. (на брой няколко хиляди, някои от които с големина около 1 мм). Голяма част от тях са открити при обработка на проби от речни отложения на Краището и в реките Струма, Огоста, Искър, Палакария, Тополница,

---

[1] Документацията от археологическите проучвания на Н. Ангелов на селищната могила край с. Хотница се съхранява в ОДА – В. Търново – фонд № 1540.

[2] Благодаря на колегата Мартин Христов за предоставената ми информация от измерванията на оригиналните предмети, съхранявани в НИМ-София.

Драговищица и др. Някои от златните предмети, открити в Югозападна България, по форма наподобяват тези от Варненския некропол. Този факт, сам по себе си, отново поставя въпроса дали по едно и също време, и на различни места (твърде отдалечени едно от друго) е осъществяван самостоятелен добив и обработка на злато *(Цинцов З.* 1993:51).

От 2000 г. подновихме археологическите проучвания в могилата. През първия археологически сезон имахме късмета да открием още три златни предмета – конвексни пластини (обр. 2 б$_{a-c}$), а през следващата година – и една халка от спираловидно навита тел (обр. 2 б$_{d}$). Четирите предмета бяха открити в следващия – II строителен хоризонт и то на различни места в проучваната площ[3]. Този факт насочва към идеята, че в селището са били разпространени (носени), в различно време, стандартни златни накити, а “съкровището” не е изолирано явление. Откриването на новите находки наложи да се направи сравнение с други халколитни златни предмети от Балканите, в резултат на което стандартизацията в тяхното производство (морфологична и технологична) стана очевидна и безспорна *(Чохаджиев С., Н. Еленски* 2002:32; *Чохаджиев С.* 2003:207–216).

Крачка към решаване на проблемите с най-древния добив и обработка на злато са направените съвременни анализи на химическия състав на новите находки[4]. Изследванията показаха съдържание на злато – от 86.856% до 96.066% и сребро – от 3.893% до 13.143% т. е. чистотата на златото в тези предмети е около 21–23 К. Различното съотношение между двата основни елемента – Au и Ag във всяка една от находките ни дават основа за размисъл върху технологията на тяхното производство. Химическият състав на находките от Хотница се отличава от състава на златото от Варненския некропол, където количеството сребро е значително по-голямо – между 9 и 14% (*Hartmann H.* 1978). Този факт ни насочва към идеята за самостоятелното им изготвяне. В подкрепа на тази възможност е и установената липса на платина (Pt) в химическия състав на находките от Хотница, за разлика от сплавта на варненските, където Pt присъства в почти всички находки.

Освен химически анализи (по няколко от всеки предмет), на находките бяха направени и снимки с електронен микроскоп с голямо увеличение, даващи информация за тяхната структура на полираната повърхност (обр. 3 е) и в дълбочина (обр. 3 f).

И трите новооткрити пластини са изработени от един лист злато с дебелина 0.6–0.8 мм (по-дебел от листа за пластини от т. нар. “Хотнишко съкровище”), имат приблизително еднакъв диаметър, еднакви размери на дупките и тегло – съответно 3.2/3.5/4 грама, изпъкналата им повърхност е полирана, а вътрешната – матова – точно както на конвексните пластини, открити от Н. Ангелов. Дупчиците, изобразяващи “очите” са пробивани отвътре навън с твърд инструмент (пробой?), а не чрез провъртане, след което неравните краища на дупчиците са били сплесквани и изравнявани с повърхността на пластината (обр. 3 a, b). Обратно на малките дупчици, големите са пробивани в обратна посока – отвън навътре, като стърчащите ръбовете са били също причуквани. Първите две имат почти пълно сходство с пластините от Хотница, открити от Н. Ангелов (*Ангелов Н.* 1959:40, обр. 20); Варненския халколитен некропол – гробове №№ 3, 36, 54, 97; (*Ivanov I., V. Nikolov.* 1986:abb. 152, 297, 303; *Аврамова М., И. Иванов* 1997:38, обр. 5), а третата – в гроб 108 (*Ivanov I., V. Nikolov.* 1986:24, abb. 304) и Софрониево, Врачанско (*Николов Б.* 1971:13, обр. 6). Впечатлителни са аналогиите с колективна находка от Гърция (*Κοσμηματα* 1998:№ 3–61), която за съжаление е с неизвестно местонамиране. Подобни пластини са известни отдавна и от територията на Румъния, Украйна и Унгария (*Чохаджиев С.* 2003:212, обр. 1; 213, обр. 2). Сходствата между тези предмети, откривани върху един твърде обширен географски район, недвусмислено говорят, че става въпрос за сходни религиозни представи и технологични познания от надрегионален мащаб.

Спиралата е с дължина 12.2 см и дебелина – 1.3 мм. Релефът ѝ бе наблюдаван с помощта на сканиращ електронен микроскоп в режим на вторична електронна емисия. По повърхността ясно личат надлъжни канелюри (обр. 3 d), получени вероятно от изтеглянето на силно загрятата златната тел през калиброван отвор. Върхът е изтънен и заоблен (обр. 3 c). Химическият анализ на златната спирала показва най-високо съдържание на злато – повече от 96%, почти 4% сребро (25:1) и незначително количество – мед, или 23.05 К. При останалите предмети съотношението между злато и сребро е съответно 7.8:1, 10.6:1 и 6.6:1. Различният химически състав на всичките находки сочи вероятността за разновременност на тяхната изработка или различни “порции” метал от различни находища.

През 2006 г. имахме шанса да открием още един златен предмет (с който новооткритите златни предмети станаха 5). Той представлява спирала (обр. 2 б$_{e}$) с дължина 8.7 см, дебелина 2 мм и тегло 4.5 гр.

---

[3] Всички открити предмети от новите проучвания в могилата се съхраняват във фонда на РИМ – В. Търново.

[4] Изследванията са направени от Л. Петров в ЦЛМК при БАН – София, на когото изказвам своята благодарност.

Чистотата на златото в спиралата е почти 23 К (22.9). Данните от анализа[5] сочат високо съдържание на злато – 95.42% и сравнително ниско на сребро – 3.21%, факт който ни насочва към вероятността за рафиниране на природното злато. Съотношението между тези два елемента е 1:29 – твърде различно от съотношението им в златните предмети от Варненския некропол, където количеството сребро е значително по-голямо – 9–14%.

За разлика от другата спирала, тази вероятно, е изработена не чрез изтегляне, а чрез изковаване на златната тел – на места напречното ѝ сечение е почти четвъртито, а по повърхността личат множество неравности. Трябва да се отбележи и наличието на три двойни насичания, получени вероятно от косо разрязване с остър инструмент.

Новооткритата златна спирала има важно значение по отношение относителната хронология на известните ни златни предмети и най-ранния добив и обработка на злато. Тя е открита на дълбочина 1.93 м, т.е. на около 1 м по-дълбоко от откритите през предишните сезони златни предмети и почти 2 м по-дълбоко от т. нар. “Хотнишко съкровище”. Стратиграфският контекст със сигурност ни насочва към най-ранните етапи на късния халколит в района, а грубата изработка и сравнително голямото тегло потвърждават тази възможност.

Множеството сходства от територията на Балканите във формата, размерите и теглото на новооткритите пластини, категорично ни насочват към идеята за стандартизацията в тяхното производство. Сравнението на химическия състав на златото от Хотница и Варна (различното съотношение между злато и сребро; и присъствие/отсъствие на платина), ни дава основание да приемем възможността за местно производство на златни предмети, използващо местни суровинни източници.

Трябва да обърна внимание и на факта, че и двете спирали, за разлика от антропоморфните пластини, имат значително по-високо съдържание на злато – особеност, вероятно свързана с технологията им на изработка.

Заедно със златните предмети, в Хотница открихме и техни “реплики”, изработени от кост, глина и мрамор. Тези находки ме провокираха да направя наблюдения върху познатите ми в Югоизточна Европа златни предмети от халколита и техните аналози, изработени от други материали, които представих в друга публикация (*Чохаджиев С.* 2003:207–216).

Накрая, ще си позволя да обобщя и предложа следния модел на ранен добив и обработка на злато: усвоявайки металургията на медта, населението обитавало нашите земи е започнало и добив и обработка на разсипно злато; отделните райони разполагали с местни ателиета за изработка на златни предмети, прилагайки надрегионални стандарти по отношение на технология, размери и форми; някои от предпочитаните форми са имали своите прототипи още от неолита, а други се появили през халколита; тези предмети са имали ясни за обществото религиозни и социални функции и са били предпочитани за носене като накити или амулети. Съществуващата социална диференциация и различните икономически възможности провокирало изработването на “реплики” от разнообразни материали – камък, глина, кост и мед.

Значението на златото от Хотница се повишава и от факта, че за разлика от повечето златни находки, които са предимно случайни, и в тези от некрополите, се открива в загинали селища заедно с множество съпътстващи находки, в определен стратиграфски контекст – обстоятелство, даващо възможност за бъдещи разнопосочни наблюдения.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аврамова М., И. Иванов.* 1997.** Варненски некропол. – София, Агатò.

***Ангелов Н.* 1959.** Златното съкровище от Хотница. – Археология, I, 1–2, 38–46.

***Николов Б.* 1971.** Софрониево. – Враца.

***Цинцов З.* 1993 а:** Алувиалните златни съкровища на България. – Природа, 1, 43–52.

***Цинцов З.* 1993 б:** Изучаване на археологическото злато чрез методите за минераложко изследване. – Минно дело и геология, XLVIII, 3, 21–23.

***Чохаджиев С., Н. Еленски.* 2002:** Нови проучвания на селищната могила край село Хотница, Великотърновска област през 2000 г. (Предварително съобщение). – В: Юбилеен сборник. Доклади и научни съобщения от петите музейни четения на регионален исторически музей Велико Търново посветени на 70-годишнината на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, Абагар, 27–32.

---

[5] Химическият анализ е извършен със сканиращ електронен микроскоп с рентгенов микроанализатор в Дирекция изпитателна лаборатория към Евротест-контрол АД – София.

***Чохаджиев С.* 2003.** Наблюдения върху някои накити и амулети от късния халколит – още аргументи за ранна социална диференциация. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 207–216.

***Ivanov I., V. Nikolov.* 1986.** Katalog. – In: Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa. Verlag: Karl Schillinger, Freiburg.

***Κοσμηματα* 1998.** Τησ Ελληνικησ Προϊστορια Ο Νεολιθικοσ Θησαυροσ. – Αθήνα.

THE HOTNITSA GOLD IN THE CONTEXT OF THE CHALCOLITHIC GOLD IN SOUTHEASTERN EUROPE

Stefan Chohadzhiev

(Summary)

Although discovered 15 years earlier than the Varna gold, the gold artifacts from the Hotnitsa tell are almost unknown to the wider audience. The renewed excavations in the year 2000 brought to light new gold finds. They have been discovered on various spots at the site, thus proving that the so called "treasure" is not an isolated phenomenon, but rather the gold objects were worn by their owners during while they were still alive and thus, were scattered under various circumstances at various places in three consecutive building levels.

The measuring has revealed certain standardization in the manufacture of the gold artifacts and the chemical analyses – the ratio between gold, silver and copper. Several microphotographs are presented in the paper, pointing at the technology of manufacture. Typologically and technologically the Hotnitsa gold artifacts are not an exception from the common types known from Varna and Southeastern Europe. Probably, certain regions had local goldsmith workshops applying some over-regional standards concerning technology, size and shape. Some of the preferable shapes found their prototypes even in the Neolithic, while some emerged in the Chalcolithic. When compared with artifacts made of stone, bone, copper and clay, one can establish almost complete similarity. Probably, together with the gold objects, some precise replicas of those "sacred" shapes were manufactured from more easily accessible materials intended for people with a lesser economic potential and of a lower social status.

The importance of the Hotnitsa gold is strengthened by the fact that, in contrast to the most gold finds which are mostly casual finds or found in cemeteries, it has been discovered in a destroyed settlement together with numerous related artifacts with a certain stratigraphic context. This situation gives an opportunity for future versatile observations.

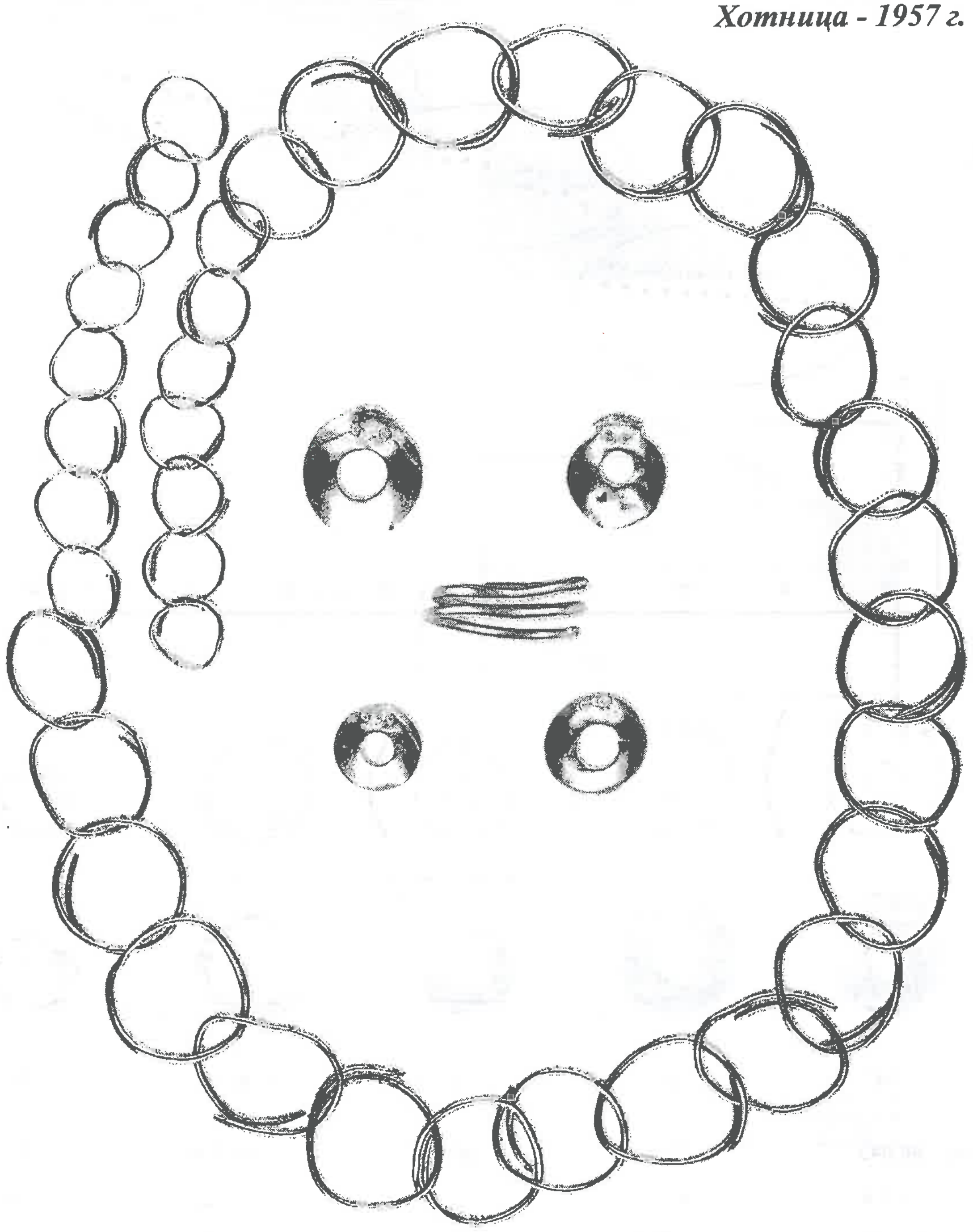

Хотница - 1957 г.

Обр. 1. Хотнишкото съкровище от 1957 г. (по Ivanov I., V. Nikolov. 1986, 21, №292)
Fig. 1. The Hotnitsa treasure from 1958 (after Ivanov I., V. Nikolov. 1986, 21, №292)

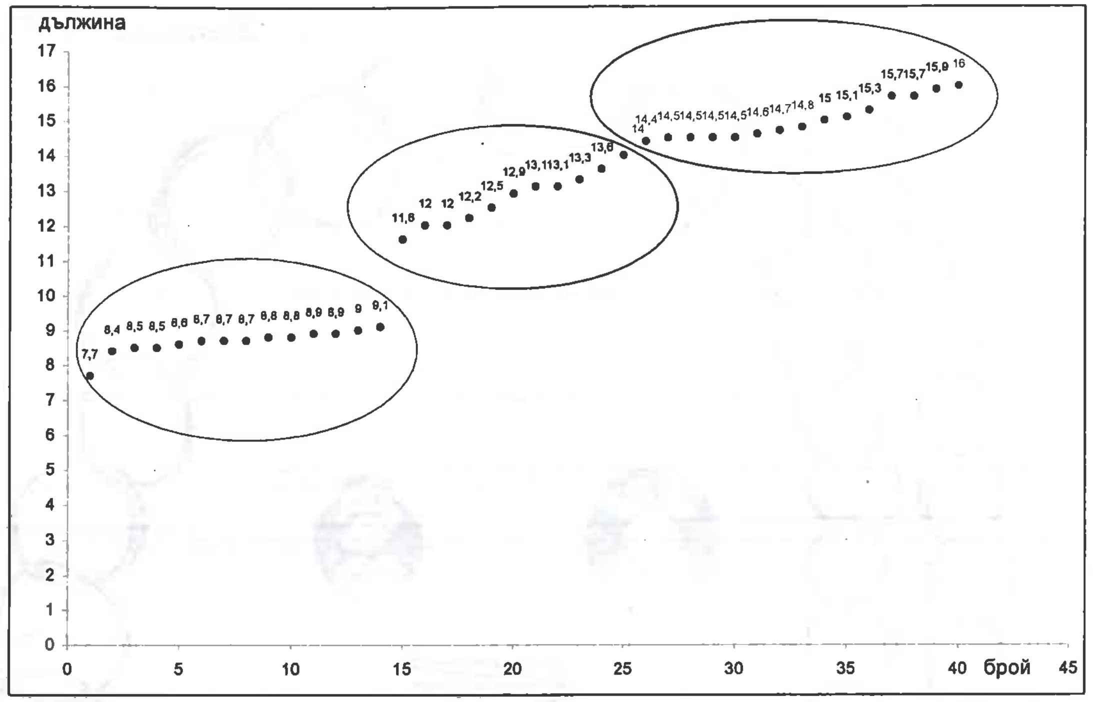

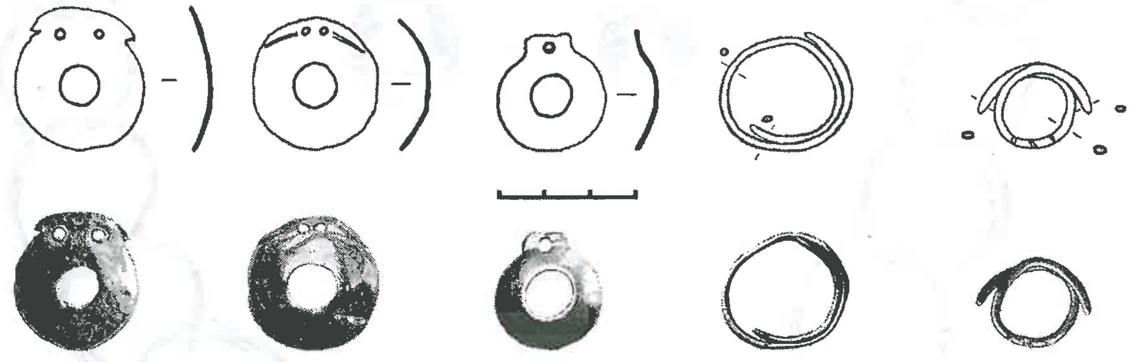

a *b* *c* *d* *e*

	a	b	c	d	e
Au	88,643	91,44	86,856	96,066	95,42
	1:7,8	1:10,6	1:6,6	1:25	1:29
Ag	11,356	8,56	13,143	3,893	3,21

*Обр. 2 а. Групиране на спиралите от Хотнишкото съкровище според дължините им, б. Новите златни находки: **a, b, c** – от 2000 г.; **d** – от 2001 г.; **e** – от 2006 г.*
*Fig. 2 a. Grouping of the spirals of the Hotnitsa treasure according their length, б. The new golden finds: **a, b, c** – from 2000; **d** – from 2001; **e** – from 2006.*

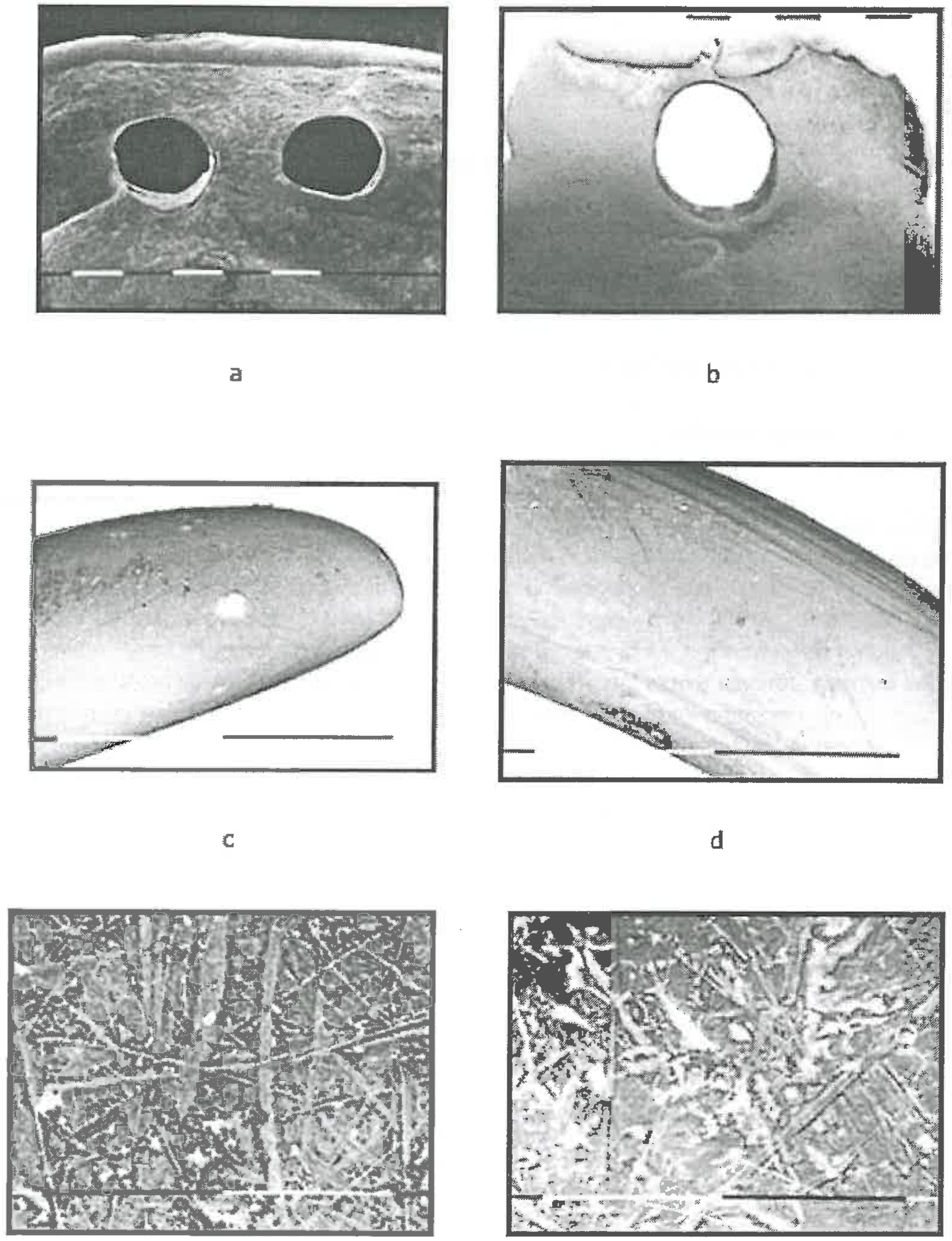

a b c d e f

*Обр. 3. Технология на изработка на златните предмети: **a, b** – отвори за "очичките"; **c** – върха на спиралата от 2001 г.; **d** – следи от изтегляне по повърхността на спиралата; **e** – външната повърхност на пластина **c** – увеличение x500; **f** - структура на пластина **c***
*Fig. 3. Technology of manufacture of the golden objects: **a, b** – holes for the "eyes"; **c** – end of the 2001 spiral; **d** – traces of stretching on the surface of the spiral; **e** - outer surface of pendant **c** –x500 magnification; **f** - structure of pendant*

РИТУАЛНИ СТРУКТУРИ И НЕКРОПОЛ ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА КРАЙ ДЪБЕНЕ, КАРЛОВСКО

Мартин Христов

(НИМ – София)

Ритуалните структури и некрополът са разположени на около 2 км югоизточно от края на с. Дъбене, Карловско, между Стара планина и Средна гора в Южна България.

На около 400 м в посока запад-югозапад се намира селище (Дъбене-Саровка), в което животът е продължил през цялата ранна бронзова епоха (*Nikolova L.* 1999:28) и некрополът и структурите са във взаимна връзка с него.

Състои се от най-малко 14 отделни структури, девет от които са ниски и пет по-големи и високи. Високите могили със диаметър до 25 м и височина до 2.70 м. Ниските структури, които са разположени около високите и имат кръгъл или овален каменен кожух, който покрива структурите отдолу и диаметър между 5.50 м и 14.50 м, а височината им спрямо околния терен е до 25 см. Под него най-често има направено вкопаване с дълбочина до 60 см с кръгла или овална форма, а понякога и ров.

Ритуална структура № 2. Проучена е през 2004 г. Иманярските изкопи, както и многократната земеделска обработка на терена, почти напълно са разрушили археологическата структура. Единствено една малка дъга може да бъде приета за част от каменния кожух. Камъните, от които той е бил съставен, са основно със средни размери. Откриват се фрагменти от поне пет керамични съда и многобройни златни предмети, които са смесени с пръстта.

Предметите са биконични мъниста; малки, средни и големи като диаметър мъниста с формата на пръстенчета, цилиндърчета, кръгли апликации с релефна украса, конвексни апликации с дупчици за пришиване, разпределител, призматичен обков с близко до квадрат сечение, предмети с формата на теслички, разпределител за мъниста с единадесет дупки, спирална висулка в оборот и половина.

Кости не са открити поради силно нарушената структура на могилата (*Христов М.* 2005:129).

Ритуална структура № 3. Каменният кожух е с диаметър 9.44 х 9.95 м, дебелината му е до 30 см. Под него е разкрито плитко вкопаване осем ями, които са запълнени с речни камъни. Те оформят правоъгълно пространство с посока северозапад-югоизток. В централната част на структурата са сложени поне пет различни керамични съда – паници, чаши, кани и др. Между и над тях се откриват дребни по своя размер кости и части от зъбен емайл. В това пространство на структурата се разпръснати различни по своя характер златни елементи от нанизи и предмети, сред които: златни спирали, малките мъниста с диаметър от 1.2 до 3 мм, някои от които по периферията си могат да имат врязвания, както и два златни наниза с техните разпределители и общият брой на златните елементи и предмети е 15001 (*Христов М.* 2005:129–131).

Ритуална структура № 5. На дълбочина 25 см от повърхността се откриха речни камъни със средни размери, които са част от каменен кожух на ритуална структура. Под тях отново на място се откриха няколко керамични съда, някои от които с богата врязана и бяло инкрустирана орнаментация. Един от тях е купа, която е покрита с два други керамични съда. В купата бяха открити златна пластина, сребърна кутийка с капаче, малка керамична чаша съчетаваща вероятно тракийски с егейско-анатолийски елементи, която е доказателство за контактите с тези райони през РБЕ, бронзов нож с два златни обкова на дръжката. Южно от този съд и същевременно около другите керамични съдове, които са паници, купи и др. се откриха над 5479 бр. златни предмета – спирали, разпределители и мъниста с диаметър до 4.3 мм, дребни фрагменти от кости, сребърна кама, златен кинжал и стъклени мъниста.

Около керамичните съдове се откриха на шест ями, които са запълнени с основно със средни по големина речни камъни. В яма № 1 бе открит керамичен съд, а в яма № 2 керамични фрагменти. Ямите са с различни размери. Откриването на съдовете в яма № 1 и малката дълбочина на три от ямите налага да се коригира изказаното от мен становище на базата на данните от ритуална структура № 3, че вероятно ямите с камъни са поддържали дървена конструкция (*Христов М.* 2005:129). По-вероятно е те да са с чисто ритуални функции и маркират пространството, в което се слагат керамичните съдове, металните и стъклени предмети. В ритуална структура № 5 частично се повтаря ситуацията от току-що коментираната ритуална структура № 3: ямите, които тук са шест оформят правоъгълно пространство с посока северозапад-югоизток като вътре в него са сложени даровете. Това прави двете структури близки по своя начин на изграждане (*Христов М.* 2007:226–227).

Ритуална структура № 6. Иманярска интервенция с дълбочина до 60 см попада почти в центъра на структурата. Каменният ѝ кожух е с близка до кръга форма и диаметър до 14.50 м. Тя се състои от две различни вкопавания. Едното е приблизително овално с диаметър до 8.20 м и дълбочина до 36 см. В неговия център се откриха фрагменти от три керамични съда – паници и чаша и 15 златни мъниста. Около това овално вкопаване, но на известно разстояние е направено второ вкопаване, което е с ширина до 2.70 м и би могло да се оприличи на ров. Вътре в него на известно разстояние един от друг са сложени големи камъни. Тези камъни са с големи размери – с дължина до 70 см. Двете вкопавания са затрупани с речни камъни със средни размери (*Христов М.* 2007:227–228).

През 2007 г. се проучиха и структури със сходен начин на изграждане или при някои е констатирано наличието само на един ред речни камъни, който е с кръгла или овална форма (*Христов М.* 2008:114–119).

Голяма могила № 3. Тя е с височина до 2.70 м и диаметър 25 м. Насипът на могилата е покрит с два каменни кожуха, долният от които не обхваща цялата площ. Под него е открит гроб. Скелетът е положен в плитка яма и е с глава на запад-югозапад. Северно от него са открити 11 златни биконични мъниста и спирала, а южно, почти в основата на могилата – златен накрайник на жезъл. Отново в южната част на могилата, но под горния кожух е направена кръгла яма, в която е погребано бебе или дете с почти напълно разложен скелет (*Христов М.* 2005:131–132).

Формата и орнаментацията на керамичните съдове позволяват проучените структури да бъдат датирани сравнително точно в третия етап на РБЕ в Тракия, като някои от тях е възможно да бъдат от самото му начало. Съдовете с Т-образен ръб на устието, чашите тип Юнаците, дръжките с израстък в най-горната част, съда с чучур, формите на каните намират паралели в редица обекти от Тракия – Юнаците (*Катинчаров Р., Мацанова В.* 1993:обр. 17), Караново (*Hiller S., V. Nikolov.* 2002:12) и др., датирани в РБЕ III (*Лещаков К.* 2006:177–182). Една от паниците има аналогия във формата си сред материали от същия период и на север от Дунав – Одая Туркулуй (*Băjenaru R.* 2003:abb. 2).

Многобройните златни предмети, открити в седемте проучени структури, намират аналогии и паралели сред по-ранни и по-късни комплекси в територия, започваща от Мала Азия и достигаща до Средна Европа. Преди всичко това са материалите от Полиохни (*Bernabò-Brea L.* 1976:tav. CCXLIX a-d, CCL 29–30, 36–40, CCLII 6–10), Левкас (*Dörpfeld W.* 1927:Beilage 60–1, 2, 3, 61–1, 2), някои от съкровищата от Троя (*Der Schatz aus Troja* 1996, Schatz A, D, F u. J), с материалите от Ескияпар (*Özgüç T., R. Temizer.* 1993:613–628), некропола при Мокрин (*Girić M.* 1971:t. V 1, t. XV 5), в некропола Францхаузен (*Neugebauer-Maresch C., J. W. Neugebauer.* 1989:taf. 10_{19-20}), от Тисафюред-Асотелом в Унгария (*Bóna I.* 1975:taf. 198, C 11), в Гълъбово (*Leshtakov K.* 1996:fig. 11_4) и Овчарци (*Александров С.* 2007:обр. 2–12), и Рупите, Петричко (*Катинчаров Р., М. Аврамова.* 1994:4–5; *Avramova M.* 2002:kat. No. 120, 94–97).

В технологично отношение правят впечатление някои елементи и предмети, които демонстрират високото ниво на производство на златни накити и различните техники, които го съпътстват през ранната бронзова епоха.

Концентрацията на такова количество златни предмети и елементи от накити в рамките на няколко могили от един некропол предполага, че те вероятно са произвеждани в района на селището и некропола или в близост до тях, още повече, че в древността най-често златото е с алувиален произход. Косвено доказателство за това са златоносните притоци на р. Марица и самата р. Стряма.

Появата на някои типове златни предмети в тракийската РБЕ III вероятно се дължи на влияния или директни търговски контакти от югоизток с Мала Азия и от юг със северните части на Егея в РБЕ II-III или началото на РБЕ III. Това частично се подкрепя и от анализа на керамичния материал на някои селища в Тракия. Появата на нови форми в Дъбене, вероятно се дължи на доразвиване на традицията за производство на златни накити. През РБЕ III тази част на днешните български земи оказва влияние в посока север и най-вече северозапад: за пример могат да бъдат посочени спиралите с една и повече обратни извивки и конвексните апликации.

В този смисъл обектът край Дъбене се явява връзката между Средна Европа, Мала и Предна Азия в ранната бронзова епоха. По този начин Централните Балкани и откритите край Дъбене материали са свързващото звено в контактите между тези части на света през ранната и началото на средната бронзовата епоха, като така се оформя една линия на влияния от югоизток на северозапад.

Несъмнено е, че в края на ранната бронзова епоха в Тракия, предвид броя на находките в структурите и че те са основно накити, златото е символ на престиж.

В същото време, ако се приеме, че производството на накитите е местно, това дава и косвена информация за наличието на организация на производството им. Тази дейност трябва да е организирана и тясно и строго специализирана, и практикувана от неголям брой представители на населението, каквото е било и производството на бронзови предмети, и вероятно частично на керамични съдове. Наличието на известна организация в раннобронзовото общество през третия етап на епохата косвено се доказва и от ред други данни.

Един от най-важните въпроси е интерпретацията на структурите от обекта и самият обект като цяло. Най-важният довод в този контекст е костния материал. Където костите могат да бъдат идентифицирани става въпрос за материали от животински произход. Като термин според мен в този предварителен етап на интерпретация на археологическите ситуации и материали най-удачна е употребата на „ритуални структури". Всичко това по-скоро напомня за „погребване" или символичното полагане в структурите на дарове – керамични съдове, златни, бронзови, стъклени, сребърни и каменни предмети, което е свързано и с участието на животински кости и „запечатването" им с речни камъни. Така тези структури на ниво изграждане носят характеристиките на могили с каменен кожух, но на практика са по-скоро свързани с ритуалните, а защо не и на религиозните практики в ранната бронзова епоха. Ако се приеме, че това е така, то коментираният тук обект е некропол и ритуалните структури може би се явяват нов тип светилище от гледна точка на ниските и малки структури, които са свързани с ритуални дейности (*Христов М.* 2008 a:114–119; 2008 b:21–25).

В обекта на този етап на проучване се оформят две различни зони, които наричам некропол и ритуални структури само като технически термин:

Едната се състои от петте големи могили, в едната от които има два реални гроба (а вероятно и в другите четири, но те на този етап остават непроучени).

Втората зона е от ниските и малки могили, т.е. ритуални структури, при които става въпрос по-скоро за ритуал на полагане на керамични, стъклени, бронзови и златни предмети, животински кости (*Христов М.* 2008 b:23).

Откриването на толкова многобройни златни предмети в Тракия е едно напълно очаквано събитие. Чрез тях, тази част на Югоизточна Европа се вписва напълно в скока на производство и употреба на златото в ранната бронзова епоха и става равностойна територия на Мала и Предна Азия и Кавказ най-малко от гледна точка на чистата статистика и напълно променят твърдението, че златото почти напълно изчезва в Югоизточна Европа през ранната бронзова епоха и се появява едва през късната (*Черных Е. Н., Л. И. Авилова.* 1991:252; *Chernykh E. H.* 1992:144; *Chernykh E. et al.* 2002:91).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Александров С.* 2007.** Златни накити от могилен гроб от II хил. пр. Хр. до с. Овчарци, община Раднево. – Известия на Старозгорския исторически музей, II. Стара Загора, 74–84.

***Лещаков К.* 2006.** Бронзовата епоха в Горнотракийската низина. – ГСУ "Св. Климент Охридски". Исторически факултет – специалност Археология, 3, 141–216.

***Катинчаров Р., М. Аврамова.* 1994.** Едно очаквано съкровище. – Проблеми на изкуството, 4, 4–5.

***Катинчаров Р., В. Мацанова.* 1993.** Разкопки на селищна могила при с. Юнаците, Пазарджишко. – В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев (ред. В. Николов). София, 155–173.

***Христов М.* 2005.** Некропол от ранната бронзова епоха край Дъбене, Карловско (предварително съобщение). – Археология, 1–4, 127–137.

***Христов М.* 2007.** Проучване на ритуални структури и некропол от РБЕ III в м. Балинов горун край Дъбене, Карловско. – В: АОР през 2006 г. София, 226–228.

***Христов М.* 2008 a.** Археологическо проучване на ритуални структури и некропол от РБЕ III в м. Балинов горун край с. Дъбене, община Карлово. – В: АОР през 2007 г. София, 114–119.

***Христов М.* 2008 b.** Нови данни за ритуалните структури край Дъбене, Карловско. – Проблеми на тракийската култура. Казанлък, III, 21–25.

***Черных Е. Н., Л. И. Авилова.* 1991.** Анатолия и Балканы: модели развития древней металлургии (V–II тыс. до н. е.) – Terra Antiqua Balcanica, 6, 249–254.

***Avramova M.* 2002.** Katalog. – In: L'or des Thraces, Bruxelles.

***Băjenaru-R.* 2003.** Die Siedlung von Odaia Turcului und die südlichen Beziehungen der norddonauländischen Frühbronzezeit. – Praehistorische Zeitschrift, 78, 2, 140–155.

***Bernabò-Brea L.* 1976**. Poliochni città preistorica nell' isola di Lemnos. II, 1–2.

***Bóna I.* 1975.** Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen. – Budapest.

***Chernykh E. N.* 1992.** Ancient metallurgy in the USSR. – Cambridge.

Chernykh E. et al.* 2002.** ***Chernykh E. N., L. I. Avilova, L. B.Orlovskaya. Metallurgy of the Circumpontic Area: From Unity to Disintegration. – In: Anatolian Metal, II, Bochum, 83–100.

***Der Schatz aus Troja.* 1996:** Der Schatz aus Troja. Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes. – Stuttgart, Zürih.

***Dörpfeld W.* 1927.** Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage, 2. – München.

***Hiller S., V. Nikolov.* 2002.** Tell Karanovo 2000–2001. Vorläufige Berichte. – Salzburg.

***Leshtakov K.* 1996.** Trade Centres from Early Bronze Age III and Middle Bronze Age in Upper Thrace (Notes on the Interpretation of Baa Dere – Konstantia – Gulubovo). – In: Reports of Prehistoric Research Project, 1, 2-4, (ed. L. Nikolova), Sofia, 239–287.

***Neugebauer-Maresch C., J.-W. Neugebauer.* 1989.** Goldobjekte aus der Frühbronzezeitnekropolen Franzhausen I und II und Gemeinlebarn F. – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1988/89, 118/119, 101–134.

***Nikolova L.* 1999.** The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC). With contributions by Igor Manzura and Cristian Schuster. – BAR International Series, 791.

***Özgüç T., R. Temizer.* 1993.** The Eskiyapar Treasure. – In: Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç. (Edd. M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç), Ankara, 613–628.

DABENE: RITUALS AND BURIALS

Martin Hristov

(Summary)

The article presents the basic results from the exploration of the site at the Balinov Gorun locality near the village of Dabene, Karlovo region in the last few years. The excavations have been focused on the area between the mounds where thirteen archaeological structures have been recorded. Thousands of gold items and elements of strings of beads have been found cached under a stone cover in nine of those, together with decorated ceramic vessels, a gold dagger, a silver blade, glass beads, etc. The bones found in some of them proved to be of an animal origin. The character of the material buried there leads to the suggestion for the ritual character of those nine structures. The other four structures are characterized by a stone structure only.

One of the five bigger mounds has been also studied. There were found two graves along with ceramic vessels, bronze and gold artifacts. The stratigraphic position of the burials relates them to a later stage of the construction of the mound.

The comparative dating of all studied structures relate them to the Early Bronze Age III in accordance with the Bulgarian chronological system, and more generally to the second half of the third millennium BC.

The article also presents some hypotheses concerning the origin and manufacture of the gold adornments. Some relatively old hypotheses concerning the contacts of Thrace with the Aegean, Anatolia, etc. are confirmed.

КЕРАМИКА ОТ НАЧАЛОТО НА РАННОБРОНЗОВАТА ЕПОХА ОТ РЕГИОНА НА ГРАД КАРНОБАТ

Росица Христова

(Исторически музей – Карнобат)

Обект на настоящото съобщение е керамиката от началото на бронзовата епоха, открита при разкопки по трасето на АМТ, ЛОТ 5 в м. „Бадъ бунар"[1] и обект 37[2] по трасето на АМТ, ЛОТ 4, намиращи се южно от град Карнобат на 2.5 км един от друг (обр. 1).

Материалите от началото на РБЕ представляват интерес с това, че бележат нови точки на обитаване на носителите на култура Чернавода III на юг от Стара планина и увеличават познанията ни за РБЕ в региона на град Карнобат. Двата обекта са разположени в близост до малки дерета, през които някога е минавал малък воден източник. И при двата се забелязват общи елементи в изработването на керамиката, изразени в идентичност на рецептите за приготвянето на глинестото тесто, обработката на повърхността на съдовете, цветовата гама, формативните типове. Част от формите и украсите открити в рамките на обект 37 допълват познатите керамични типове от обекта в м. Бадъ бунар.

Основните технологични критерии са цвят на повърхността, обработка на повърхността, примеси в глината и характеристика на лома. Направените описания са на базата на пряко наблюдение, без използване на микроскопски анализ. При тяхното описанието са използвани основни геометрични понятия като конус, сфера, полусфера.

Сред раннобронзовата керамиката и от двата обекта доминират съдовете с кафяв и сив цвят на повърхността. По-голяма част от фрагментите имат груба, неравномерно загладена повърхност, покрита с тънък шлик отвън или отвън и вътре.

Въз основа на вида и концентрацията на примесите могат да се разделят четири основни видове глина: много груба, груба, полугруба и полуфина. Докато при обект в м. Бадъ бунар доминират съдовете с много грубата и груба глина, то за обект 37 по-голямата част от тях имат полугруба и полуфина глина. По отношение на използваните примеси преобладават камъчета с различна големина, кварцови частици, пясък, а в по-редки случай шамот и органика. Ломът е едно-, дву- или три съставен.

От функционална гледна точка и в двата обекта са установени три групи керамика: трапезна, кухненска и керамика за складиране, разпределени в четири основни категории съдове:

1. дълбоки съдове (за съхраняване на храни и течности). Тази категория съдове се различават от гърнетата с голямата дебелина на стените си, грубата повърхност и големият диаметър при устието.
2. гърнета (за приготвяне и съхраняване на храни и течности). Категорията включва съдове, които са с по-малък устиен диаметър в сравнение от предната, които са и по-дълбоки. Това определя и различното им функционално предназначение.
3. купи (за сервиране и хранене). Купите са по-затворени при устието в сравнение с представените типове паници.
4. паници (предимно за хранене) Категорията включва отворени съдове, чийто най-голям диаметър е при устието (*Лещаков К.* 1988:7).

Керамика от обект в м. Бадъ бунар:

Обектът се намира в м. Бадъ бунар на 5 км южно от град Карнобат (*Христова Р.* 2007:16). Теренът, който заема, е в подножието на хълм с плавни склонове, където от запад минава малко дере. В най-западната част от проучвания участък, в непосредствена близост до малкото дере бе проучена частично запазена жилищна структура (обр. 2). В нейната северозападната част бяха разчистени основи от ломени камъни на калова спойка, основа на огнище и струпване на керамични фрагменти. Не бяха регистрирани дупки от колове. Запазените деструкции се откриват на дълбочина 0.30 м от нивото на обработения с машини терен (*Христова Р.* 2008:под печат), а други като част от пълнежа на ями от желязната епоха, нарушили по-ранните културни пластове.

---

[1] Обектът е проучен чрез спасителни разкопки през 2006 г. под ръководството на д-р Д. Момчилов (ИМ–Карнобат) и н. с. Ц. Дражева (РИМ – Бургас). През 2007 г. и 2008 г. те продължиха северно от вече функционираща път.

[2] Обектът е проучен сондажно през 2008 г. под ръководството на д-р Д. Момчилов (ИМ–Карнобат) и Р. Христова (ИМ–Карнобат). В резултат на проведените сондажни археологически проучвания на обект 37, км 324+000–324+280, ЛОТ 4 в землището на село Драганци, Община Карнобат, участъкът в посочените километри е приет за проверен и освободен. Геодезическото заснемане на обекта се извърши от инж. Атанас Каменаров, за чиято помощ благодарим.

А. ДЪЛБОКИ СЪДОВЕ:

Някои от формите е възможно да принадлежат към групата на гърнетата и условно са включени към тази категория.

Тип I. Дълбоки съдове с прави към устието стени (обр. 3 а-д). Устието варира от право, равно отрязано (обр. 3 а, д) до изтънено и заоблено (обр. 3 г). Украсата се състои от набождания в два до четири реда, а при някои случаи и върху устието.

Тип II. Дълбоки съдове със слабо издути стени (обр. 3 е-и). Устието варира от заоблено (обр. 3 е), изтънено и заоблено (обр. 3 ж), скосено (обр. 3 з-и). Украсата се състои от набождания в два до три реда, а при някои случаи и върху устието.

Тип III. Дълбоки съдове с наклонени към вътрешността стени (обр. 4 а-б). Устието е заоблено до изтънено. Украсата в някои случай се състои от две релефни ленти под устието с набождания.

Тип IV. Дълбоки съдове със стени наклонени навън (обр. 4 в-е). Ръбът на устието варира от заоблено (обр. 4 в-г, е) до изтънено навън (обр. 4 д). Украсата в някои случаи се състои от две релефни ленти под устието с набождания.

Тип V. Дълбоки съдове с фуниевидно извито навън устие (обр. 4 ж).

Б. ГЪРНЕТА:

Тип I. Гърнета с прави към устието стени (обр. 5 а). Устието е равно отрязано. Украсата в някои случай се състои от релефна лента под устието с набождания и ямички под релефната лентата.

Тип II. Гърнета със сферична форма (обр. 5 б-в). Устието варира от косо отрязано до изтънено и завито навън.

Тип III. Гърнета с наклонени към вътрешността стени (обр. 5 г, е). Устието е заоблено и косо отрязано. Украсата се състои от набождания под устието в един или повече реда.

Тип IV. Гърнета с конвексни стени и тунелести дръжки под устието със заоблено и косо отрязано устие (обр. 5 ж-з). Като подтип може да се отдели съд с ниска цилиндрична шия и тунелести дръжки под устието (обр. 5 з).

В. ПАНИЦИ:

Тип I. Паници с конично тяло и фуниевидно извито устие (обр. 6 а-б). Ръбът на устието е заоблен, преломът между оформлението на устието и тялото ясно изразен. Един от фрагментите е с украса тип „машинен бод".

Тип II. Паници с форма на обърнат пресечен конус (обр. 6 в-з). Ръбът на устието е заоблено, в някои случаи изтънен извит навън (обр. 6 ж-з). При един от вариантите има тунелеста дръжка под устието (обр. 6 д). Украсата се състои от набождания върху прелома на съда.

Г. КУПИ:

Тип I. Разграничени са купи с конично тяло и фуниевидно устие (обр. 7 а-ж). Понякога в зоната на прелома на съда има тунелеста дръжка (обр. 7 д-ж). Устието варира от заоблено до скосено. Украсата е набодена или релефна лента с набождания. В някои случаи върху вътрешната страна има врязана украса (обр. 7 ж).

Тип II. Купи с полусферично тяло (обр. 8 а-б). Ръбът на устието е заоблен, леко скосен, завит навътре, а украсата се състои от набождания в два реда.

Тип III. Купи със сферично тяло. Ръбът на устието е заоблен, завит навътре (обр. 8 в).

Тип IV. Купи с тяло на обърнат конус (обр. 8 г-и). Устието варира от заоблено до леко скосено, изтънено. Един от фрагментите е с "fishbone" орнамент (обр. 8 и).

ДРЪЖКИ:

Разграничени са тунелести, псевдотунелести (обр. 9, 10), израстъци с функции на дръжки и вертикални, дъговидно извити дръжки.

УКРАСА:

Водещите техники на украса са различните видове набождания-овално, триъгълно, косо, ромбовидно, понякога нанесени върху релефни лента. По своето разположение може да се разграничи украса под ръба или върху самото устие. Преобладава тази от две до четири реда с ямички разположени под ръба на устието. Понякога те са върху релефната лента. При паниците и купите са характерни набождания върху прелома на съда и т.нар. "fishbone" орнамент (обр. 10 г).

Керамика от обект 37 по трасето на АМТ, ЛОТ 4:

Обект 37 е разположен в землището на с. Драганци и отстои на 2–2.5 км северно и северозападно от селото. В част от него попада малък дол, който прерязва обекта почти през средата на две части условно наречени „Източен и Западен" сектор.

Източният сектор е разположен в м. Курбак тарла и е част от регистриран голям археологически комплекс, в чиято непосредствена близост (на 120 м южно) има тракийска надгробна могила известна като Голямата могила при с. Драганци и селище от римската епоха.

В западния сектор, в един от общо 25-те сондажа на обекта, като част от вкопано съоръжение датирано в КЖЕ, се попадна на керамика от началото на РБЕ (обр. 11). Тъй като керамиката е със силно измити ръбове, вероятно тя е вторично попаднала там. Керамиката включва дълбоки съдове със стени наклонени към вътрешността с право отрязано устие (обр. 12 а). Гърнета, които са със сферична форма и косо отрязано устие (обр. 12 б), със стени наклонени към вътрешността на съда с косо отрязано (обр. 12 ж) или заоблено устие (обр. 12 з), със стени наклонени навън с косо или право отрязано устие (обр. 12 д-е) и гърнета с ниска цилиндрична шия и заоблени устия (обр. 12 в-г). Немалък е броят на паниците и купите. Паниците са с форма на обърнат пресечен конус (обр. 12 и-м). Устията им са заоблени или заоблени и извити навън. Купите освен с форма на обърнат пресечен конус (обр. 12 о-р) са и с полусферично тяло (обр. 12 н). Устията им са заоблени, изтънени или косо отрязани.

Водещите техники на украса са идентични с тези при съдовете от обект в м. Бадъ бунар, кръгли, овални, коси или ромбовидни набождания. По своето разположение може да се разграничи украса под ръба или върху самото устие и при един фрагмент се срещат три реда от ямички разположени под ръба на устието (обр. 12 д). Типичната за културата канелирана украса се среща при един фрагмент върху външната повърхност на съда.

Разглеждайки посочените форми и украси от обект в м. Бадъ бунар и обект 37 трябва да отбележим, че аналогиите им са предимно в керамичния комплекс на носителите на култура Чернавода III. Последната носи името на епонимното селище, разположено на брега на р. Дунав, край град Чернавода, окръг Констанция в дн. Румъния. Културата е част от културния комплекс Чернавода III – Баден (Болераз) познат от териториите на Южна Олтения, Югоизточна Мунтения и Добруджа в Румъния (*Morintz S., P. Roman*. 1970:557–570; *Morintz S., P. Roman*. 1968:81–98; *Nėmeti J*. 2001:299–329), също от Словакия, Унгария, Австрия (*Oanţă-Marghitu S*. 2007:accessible 27. 08. 2007). У нас култура Чернавода III е представена в селищата при с. Копривец (*Zmeykova I*. 2001:220–221), с. Мировци (*Змейкова И*. 1992:33–44), Дуранкулак, с. Калугерово, Дългопол, на юг от обекти при устието на р. Ропотамо (*Драганов В*. 1990:161–174), Драма-Мерджумекя при р. Тунджа (*Lichardus J., I. Iliev*. 2001:166–199; *Лихардус Я. и др*. 2001:44) и Яздач, Чирпанско (*Panayotova K. et al.* 2004:191–197). Сред най-южните точки на влияние на културния комплекс Чернавода III – Баден (Болераз) са обектите при Ситагри (Ситагри IV) и Дикилиташ (Дикилиташ III A), (обр. 13 а), (*Séferiadés M.* 2001:112; *Nikolova L*. 2001:236).

Проучването на култура Чернавода III преминава през няколко етапа, докато се утвърди като еталон за хронологията на началото на РБЕ. Пръв П. Роман разглеждайки хронологическата позиция на култура Езеро спрямо Троя I отчита, че Чернавода III възниква по-рано от Чернавода II като през по-късните етапи на Чернавода III тяхната еволюция е паралелна (*Morintz S., P. Roman.* 1968:92–97). В тази светлина той поставя началото на Чернавода III по-рано от това на Езеро А 1 и синхронизира началото на Езеро А1 с „класическия етап" на Чернавода III (фаза Челей), (*Oanţă-Marghitu S*. 2007:accessible 27. 08. 2007).

Днес проучените обекти на юг от Дунав дават основание за прецизиране на периодизация на тази култура в четири отделни фази (обр. 13 б), (*Nikolova L*. 2001:236–237).

За сега хронологическите граници на културата се определят от С 14 датите на културите Баден-Болераз (*Николова Л*. 2003:32) и Триполие II (*Массон В., Н. Мерперт.* 1982:175). Според техните датировки хронологическото място на култура Чернавода III е между 3 500/3 400–3 250/3 150 пр. Хр. (*Бояджиев Я*. 1992:15). Според изследователите селищата на нейните носителите са разположени близо до воден източник, на естествено защитени територии. За съжаление жилищните структури са лошо документирани и в литературата не са споменати детайли относно тяхната конструкция, поради което е трудно да се установят регионални различия (*Oanţă-Marghitu S*. 2007:accessible 27. 08. 2007).

От коментираните по-горе два обекта дълбоките съдове с прави към устието стени имат паралел сред типовете от Драма (*Lichardus J., I. Iliev*. 2001:185-186), Дуранкулак IIa, епонимното селище Чернавода, Малу Рошу-Джурджу, Локущени (обр. 14 а), (*Zmeykova I.* 2001:218, 229). Тези със слабо издути стени имат аналог със съдове от Драма (*Лихардус Я. и др.* 2001:43), Мировци (*Змейкова И.* 1992:41), Дуранкулак IIa (*Драганов В.* 1990:161, 167), Малу Рошу-Джурджу, Брза Връба и целия Баденски комплекс (обр. 14 б), (*Zmeykova I.* 2001:218, 231). Съдове с наклонени към вътрешността стени се срещат в Драма (*Lichardus J., I. Iliev.* 2001:185, 187), Мировци (*Змейкова И.* 1992: 40), Дуранкулак IIa (*Драганов В.* 1990:1 6), Слобозия, Добротище, Нитриански Храдок от ареала на комплекса Баден (Болераз), (обр. 14 б), (*Zmeykova I.* 2001:218, 231). Гърнетата с конвексни стени и тунелести дръжки при устието имат аналог с подобни от Слобозия и Малу Рошу-Джурджу (обр. 16), (*Morintz S., P. Roman*. 1968:Abb. 32_{1-3}, Abb. 35_2), гърнетата с наклонени навън стени, тунелеста дръжка и набоддане при устието от вън имат аналог със съдове от Lánycsók, Болераз (*Němejcová-Pavúková V.* 1992:371, Abb. 1_1).

Паниците с конично тяло и фуниевидно устие намират добри аналогии сред тези от Дуранкулак IIa (обр. 15 а), (*Драганов В.* 1990:167, фиг. V_{34}), а купите с конично тяло и фуниевидно устие имат подобни в Яздач, Чирпанско (*Panayotova K. et al.* 2004:196, Abb. 2_2). Формите на купите с конично тяло с малки размери, които може да се причислят към чашите са познати сред керамиката от Баден и Болераз (обр. 15 б), (*Němejcová-Pavúková V.* 1992:374; *Köninger J. et al.* 2001:664).

Разграничените тунелести, псевдотунелести, вертикални, дъговидно извити дръжки дръжки и израстъци с функции на дръжки са типични за цялата керамика от комплекса Чернавода III – Баден (Болераз), (обр. 16 а-б).

“Fishbone” орнаментът е добре познат и доста популярен в целия културен комплекс Чернавода III-Баден (Болераз), (обр. 15 б) с вариации на сключения между врязаните линии ъгъл (*Jevtić M.* 2001:337; *Morintz S., P. Roman*. 1968:94), а канелираната украса върху външната повърхност на фрагмент от обект 37 е позната от съдове от обекта при Брза Връба (*Govedarica B.* 2001:366, Abb. 2_3). Украсата „машинен бод” е добре позната от първата фаза на РБЕ (*Георгиев Г. и др.* 1979:230, обр. 134 в; 231, обр. 135 б, в; 232, обр. 136 б), но е използвана и в самото начало на РБЕ за украса на антропоморфната пластика от епонимния обект Чернавода (*Roman P.* 2001:46, Taf. 4), откриваме я също и върху външната повърхност на съдовете от Драма-Мерджумекя (*Lichardus J., I. Iliev*. 2001:191, Taf. 8_{4-7}).

Раннобронзова керамика от обект в м. Бадъ бунар и обект 37 по АМТ принадлежат на селищни структури на население, носител на керамика Чернавода III, с което се маркират нови точки на нейното разпространение на юг от Стара планина и попълват празнини в археологическата карта между Стара Планина и на юг до устието на реките Струма и Места.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Бояджиев Я.* 1992.** Хронология на праисторическите култури на територията на Добруджа. – В: Добруджа, 9, 10–19.

Георгиев Г. и др.* 1979. *Георгиев Г., Н. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров. Езеро-раннобронзовото селище. – София.

***Драганов В.* 1990**. Културата Чернавода III на територията на България и по Западното Черноморско крайбрежие. – В: Добруджа, 7, 156–179.

***Змейкова И.* 1992.** Раннобронзовото селище при с. Мировци, Варненска област. – В: Хелис, I, 33–47.

***Лещаков К.* 1988**. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. – Археология, 3, 1–13.

Лихардус Я. и др.* 2001. *Я. Лихардус, Ал. Фол, Л. Гетов. Изследвания в микрорайона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германските разкопки от 1983 до 1999 г. – София.

***Массон В., Н. Мерперт*. 1982**. Энеолит СССР – В: Археология СССР, Москва.

***Николова Л.* 2003**. За погребенията в селища от ранната бронзова епоха в Карпато-Балкано-Егейския регион. – In: Studia Archaeologica, Suppl. I, Сборник в памет на д-р Петър Горбанов. София, 32–49.

***Христова Р.* 2007**. Материали от бронзовата епоха, открити при проучване на археологически обект по АМ „Тракия”, км 6 700–6 800. – ИМЮБ, XXIII, Сливен, 16–24.

***Христова Р.* 2008**. Материали от ранната и късна бронзова епоха при проучване по трасето на АМ „Тракия”, ЛОТ 5, км 6 700–6 800. (под печат).

***Govedarica B.* 2001**. Die Funde vom Typ Cernavodă III – Boleráz im ehemaligen Jugoslawien. – In: Symposium Cernavoda III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 358–368.

***Jevtić M.* 2001**. On the Stratigraphy of Cernavodă III – Boleráz Finds from the Djerdar Area. – In: Symposium Cernavodă III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 330–341.

***Köninger J. et all.* 2001. Köninger J., M. Kolb, H. Schlichtherle.** Elemente von Boleráz und Baden in den Feuchtbodeniedlungen des südwestdeutschen Alpenvorlandes und ihr möglicheRolle im Transformationsprozess des lokalen Endneolithikum – In: Symposium Cernavodă III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 641–672.

***Lichardus J., I. Iliev*. 2001**. Die Cernavodă III – Siedlung von Drama – Merdžumekja in Südostbulgarien und ihre bedeutung für Südosteuropa. – In: Symposium Cernavodă III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 166–199.

***Morintz S., P. Roman*. 1968**. Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. – Dacia, NS, XII, 45–128.

***Morintz S., P. Roman*. 1970**. Cu privire la cronologia perioadei de tranzitie de la eneolitic la epoca bronzului in Romania. – SCIV, 21, 4, 557–570.

***Nëmeti J.* 2001.** Cernavodă III – Boleráz Finds in North-West Romania. – In: Symposium Cernavoda III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 299–329.

***Nîmejcová-Pavúková V.* 1992**. Kulturhistorische Verhältnisse in Südosteuropa zu Beginn des Horizontes Ezero-Baden und die möglichen Wege von Kontakten mit dem ägäisch-anatolischen Gebiet. – Studia Praehistorica, 11–12, 362–384.

***Nikolova L.* 2001**. Approach to The Genesis and Initial Development of the Early Bronze Age Cultures in the Lower Danube Basin and in the Southern Balkans. – In: Symposium Cernavoda III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 236–260.

http://www.archaeology.ro/so_cernav_eng.htm

***Oanţă-Marghitu S.* 2007.** “The Cernavodă III-Boleráz Phenomenon” after 30 years.

***Panayotova K. et al.* 2004:** *K. Pănayotova, R. Mikov, M. Hristov*. Ein Komplex aus der Bronzezeit in der Flur des Dorfes Jasdač, Bez. Čirpan (vorläufiger Bericht). – In: Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus, Sofia, 191–197.

***Roman P.* 2001**. Die Cernavodă III – Boleráz-Kulturerscheinung im Gebiet der Unteren Donau. – In: Symposium Cernavodă III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 13–59.

***Séferiadés M.* 2001**. Dikili Tash et Cernavodă III-Boleráz: contribution aux recherches archéologiques europeénnes récentes sur la période de transition et le début de l’Âge du Bronze (Europe centrale et orientale). – In: Symposium Cernavodă III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 109–164.

***Zmeykova I.* 2001**. The Cernavodă III Culture in North-Eastern Bulgariă. – In: Symposium Cernavoda III – Boleráz in Mangalia 1999, Bucureşti, 213–235.

POTTERY DATED TO THE BEGINNING OF THE EARLY BRONZE AGE FROM THE REGION OF THE TOWN OF KARNOBAT

Rositsa Hristova
(Museum of History-Karnobat)

(Resume)

The subject of the present paper is the pottery dated to the beginning of the Bronze Age found in the course of excavations along the Trakia Highway, LOT 5 at the locality of “Badî bunar” and at site 37, LOT 4, both situated to the south of the town of Karnobat and to a distance of 2.5 km from each other. The materials from the beginning of the Early Bronze Age are interesting because they indicate new spots of habitation of the bearers of the Cernavodî III culture to the south of Stara planina and thus increase our knowledge about the Early Bronze Age in the region of Karnobat in general.

The two sites are located in the proximity of small gullies where a water source passed through in the past. On both sites one can notice common elements in the production of the pottery such as similarity in the recipes for the preparation of the clay, the smoothing of the surface of the vessels, the color scale, and the formative types. Some of the shapes and the types of decoration found at site 37 complement the pottery types from the site at the locality of “Bada bunar”. The vessels with brown and gray color of the surface predominate among the Early Bronze Age pottery at the both sites. Most of the fragments have rough, unevenly smoothed surface coated with thin “Schliker” on the inner side or both on the inner and outer side.

On the basis of the type and concentration of inclusions one can distinguish four main types of fabric: very rough, rough, semi-rough and semi-fine. While the very rough and rough fabrics predominate at the site of “Bada bunar”, most of the pottery at site 37 has semi-rough and semi-fine fabric. Form the point of view of inclusions, small stones of various size, quartz, and sand prevail, while chamotte and organic inclusions appear very rarely. The fabric consists of one, two or three layers.

Three classes of pottery from a functional point of view have been attested at both sites: tableware, kitchenware, and storage ware, which can be divided into four major categories of vessels. The first one is that of the deep vessels for storing food and liquids. They differ from the pots with the greater thickness of their walls, the rough surface and big diameter of the mouth. The second category is that of the pots for cooking and storing of food and liquids. The third is that of the bowls for serving and eating food that are rather close at their mouths.

ТОПОГРАФСКА КАРТА
по Атанас Каменаров

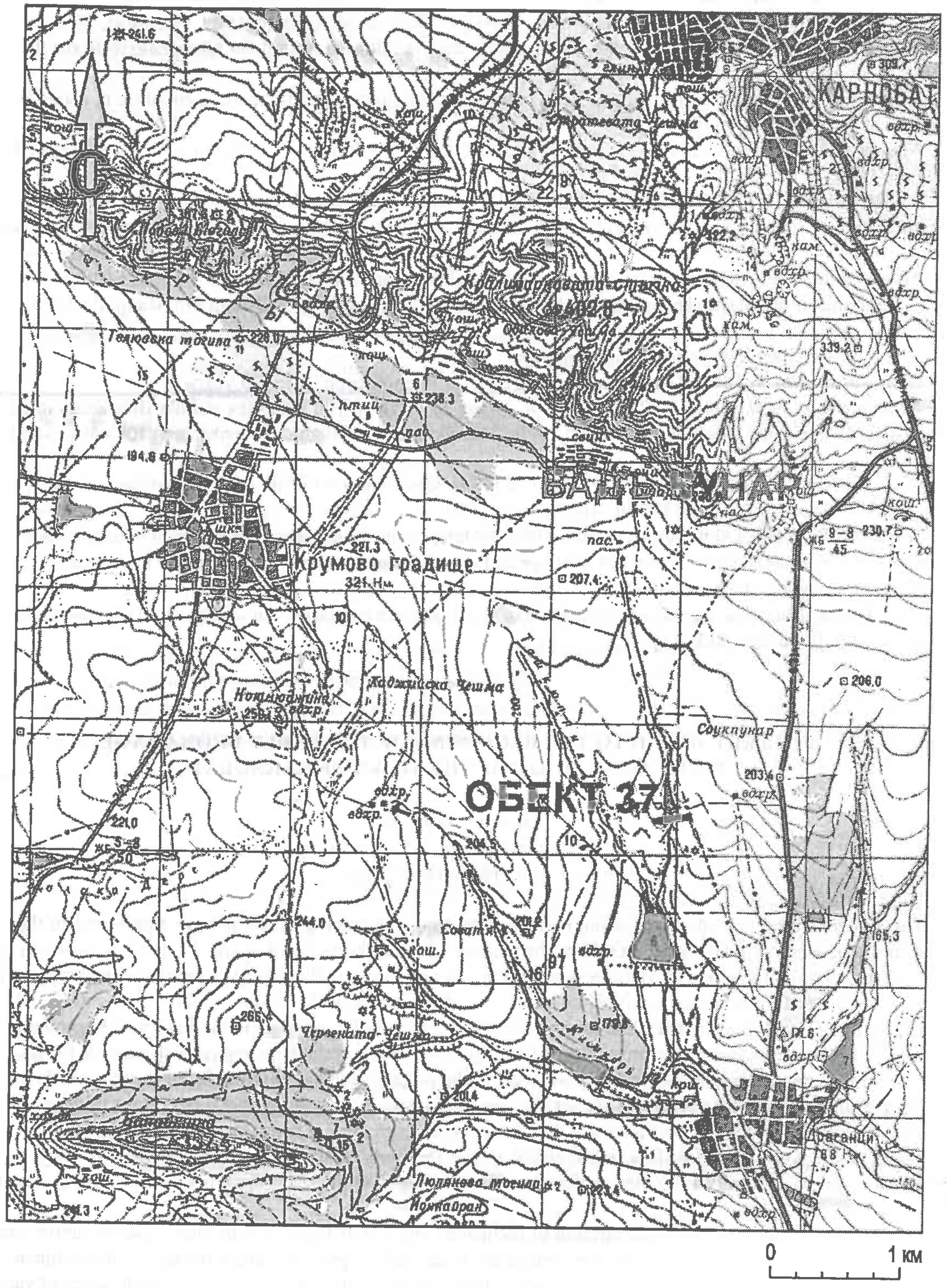
С
КАРНОБАТ
Бадъ бунар
Крумово градище
Хаджийска чешма
Соукпунар
ОБЕКТ 37
Чергената чешма
Люляново тепилю
Драганци
0
1 км

Обр. 1. Обект Бадъ бунар и обект 37 край Карнобат
Fig. 1. Site Badг bunar and site 37 near Karnobat

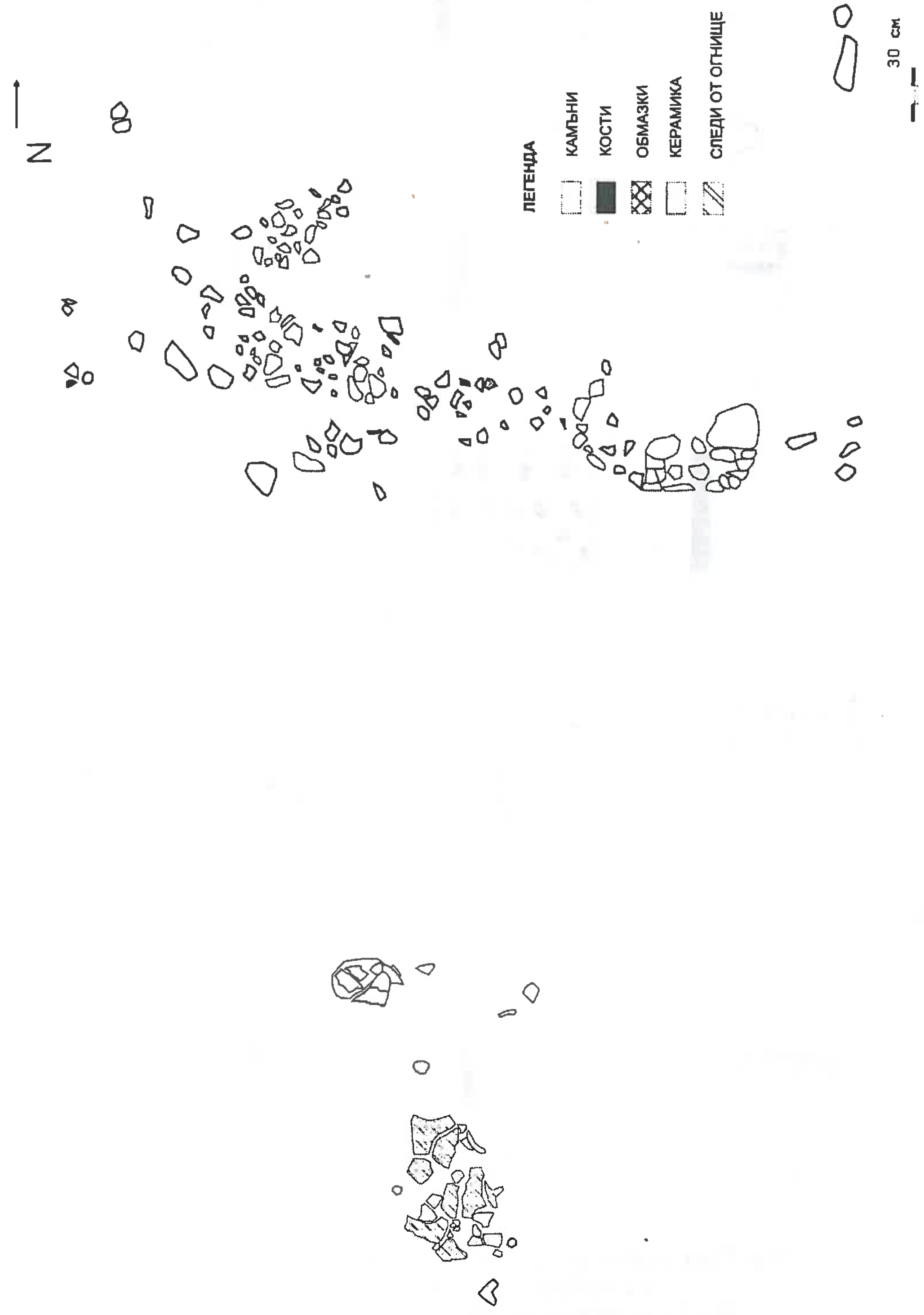
N
ЛЕГЕНДА
КАМЪНИ
КОСТИ
ОБМАЗКИ
КЕРАМИКА
СЛЕДИ ОТ ОГНИЩЕ
30 см

Обр. 2. Структура от началото на ранната бронзова епоха
Fig. 2. Structure dated to the beginning of the Early Bronze Age.

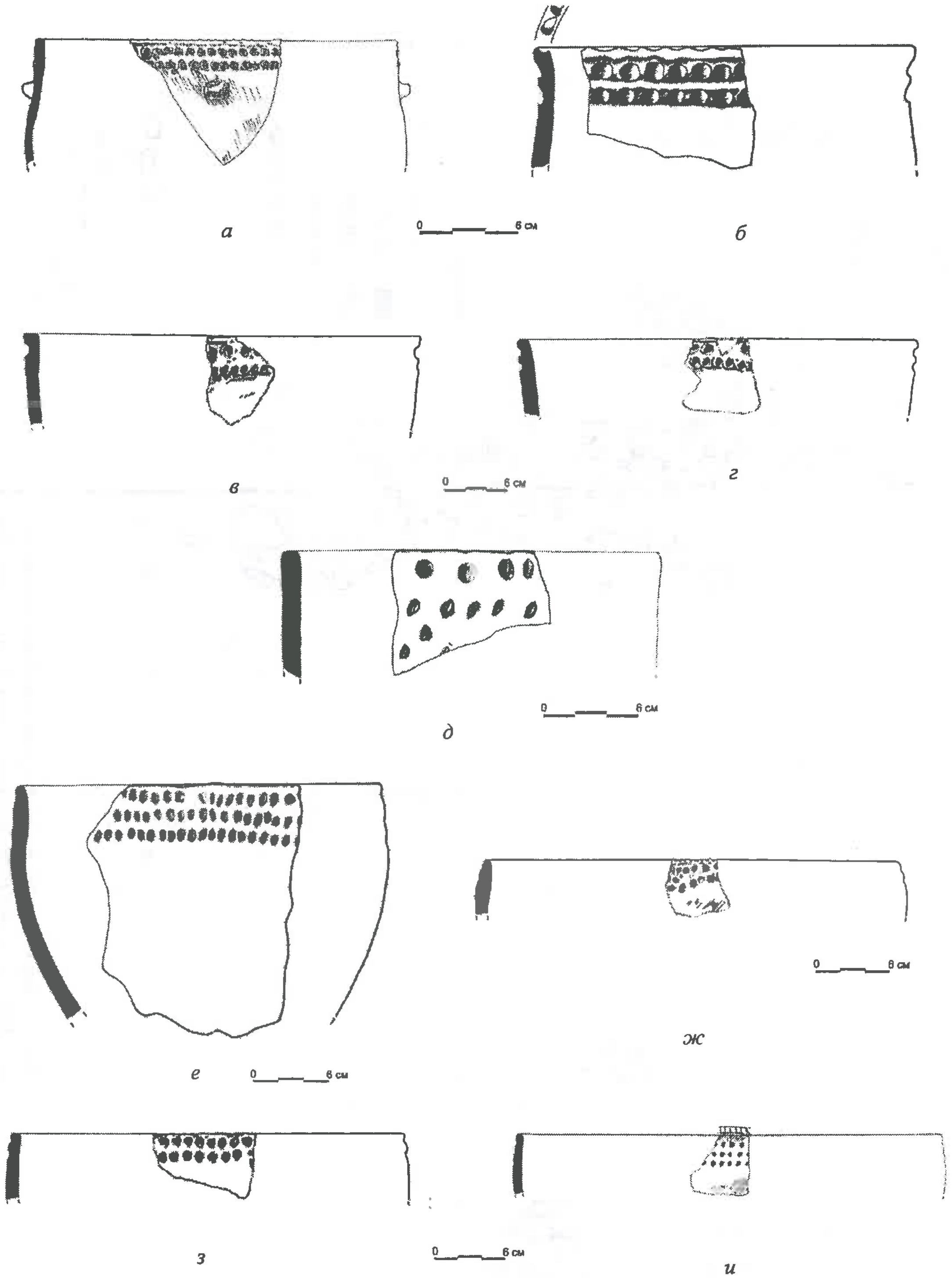
а
0 6 см
б
в
0 6 см
г
0 6 см
д
е
0 6 см
0 6 см
ж
з
0 6 см
и

Обр. 3. а-д. дълбоки съдове с прави към устието стени,
е-и. дълбоки съдове с издути стени
Fig. 3. а-д. eep vessels with straight mouth rim,
е-и. Deep vessels with bulging walls

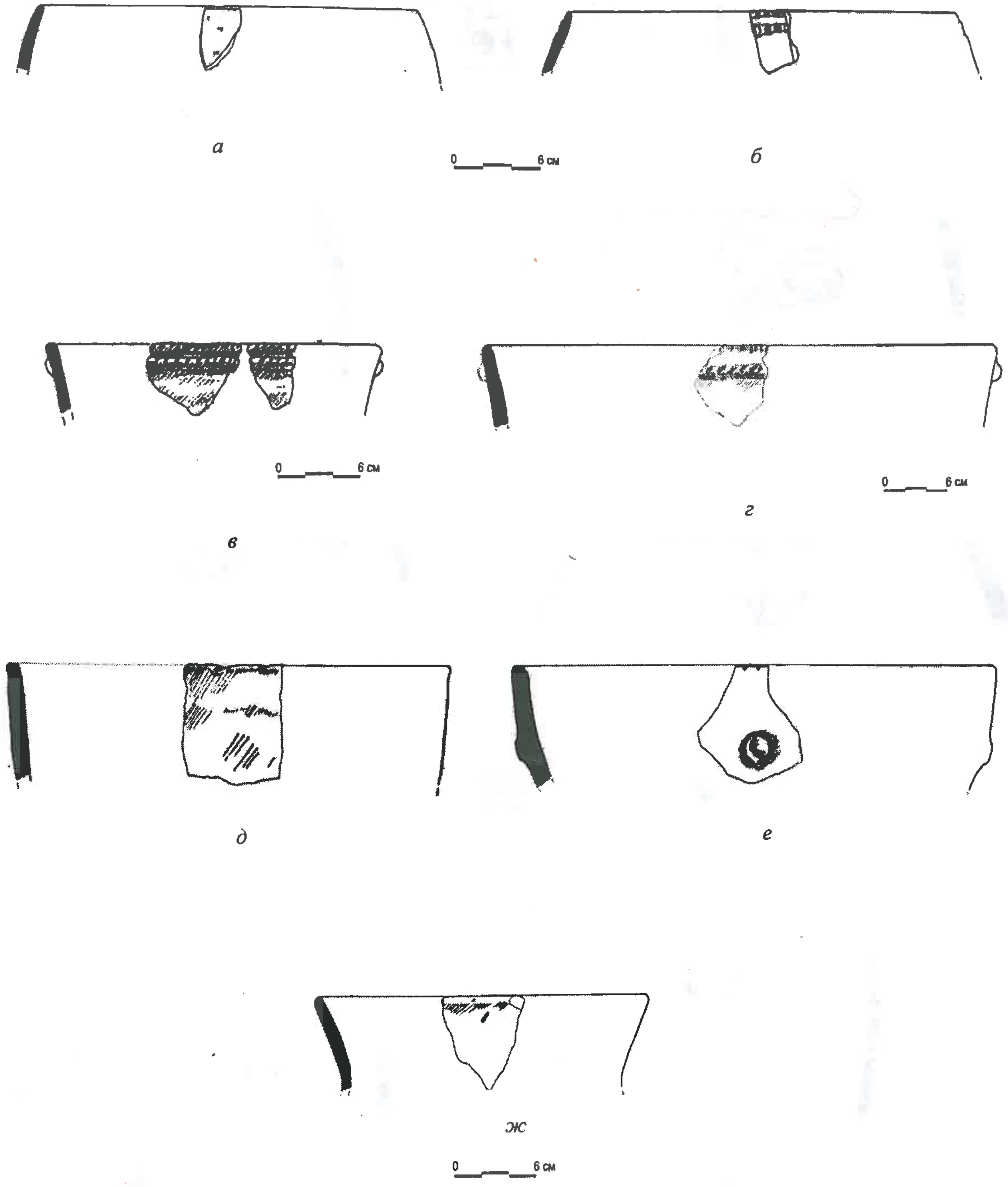
а
0 6 см
б
0 6 см
в
0 6 см
г
д
е
ж
0 6 см

Обр. 4. а-б. дълбоки съдове със стени, наклонени към вътрешността на съда,
в-е. дълбоки съдове със стени, наклонени навън,
ж. дълбоки съдове с фуниевидно извито навън устие
Fig. 4. а-б. Deep vessels with inverted walls,
в-е. Deep vessels with everted walls,
ж. Deep vessels with a funnel mouth

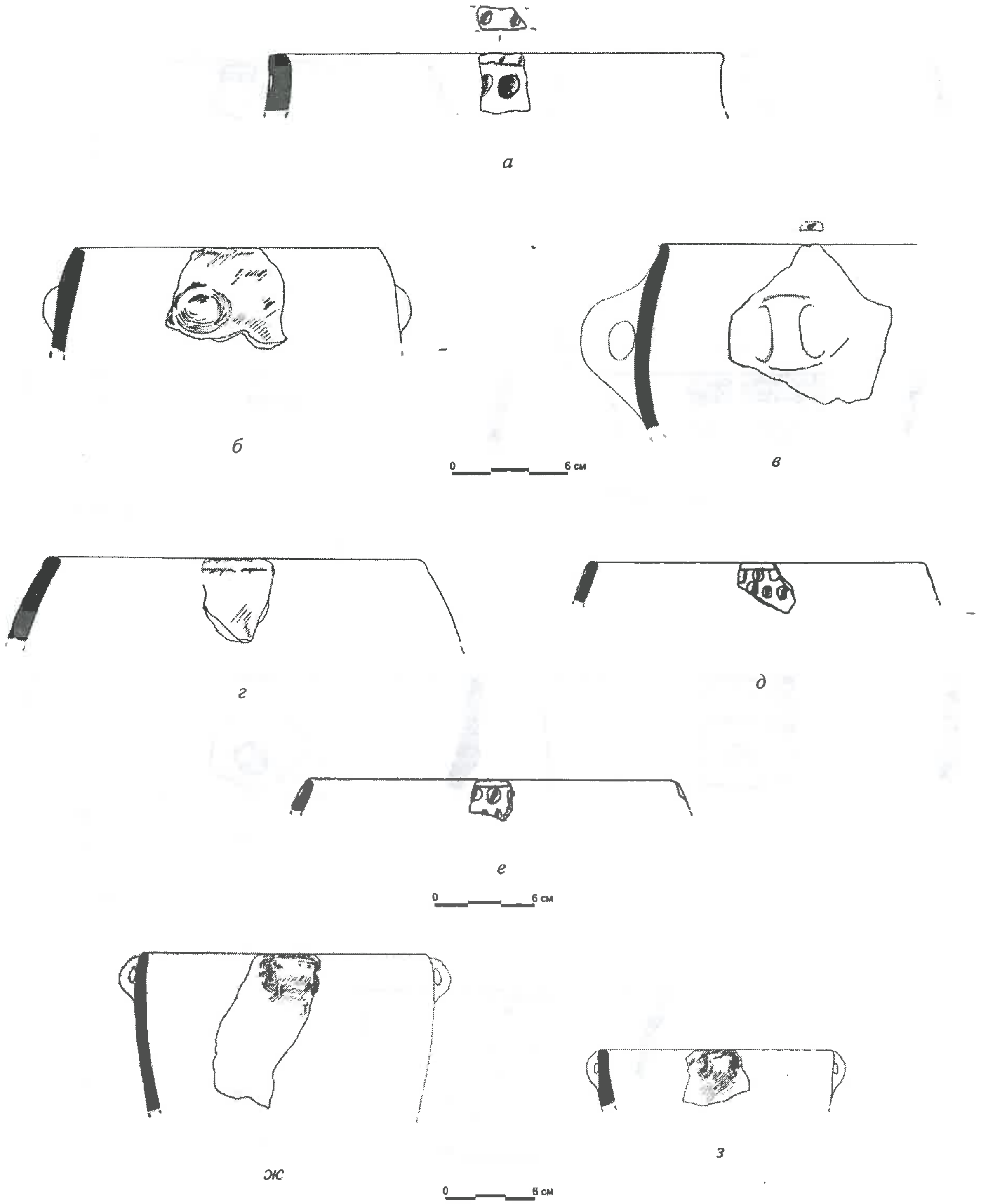

Обр. 5. а. гърнета с прави към устието стени,
б-в. гърнета със сферична форма,
г-е. гърнета със стени наклонени към вътрешността на съда,
ж-з. гърнета с тунелести дръжки под устието
Fig. 5. a. Pots with straight walls,
б-в. Spherical pots,
г-е. Pots with inverted walls,
ж-з. Pots with tunnel lugs under the mouth

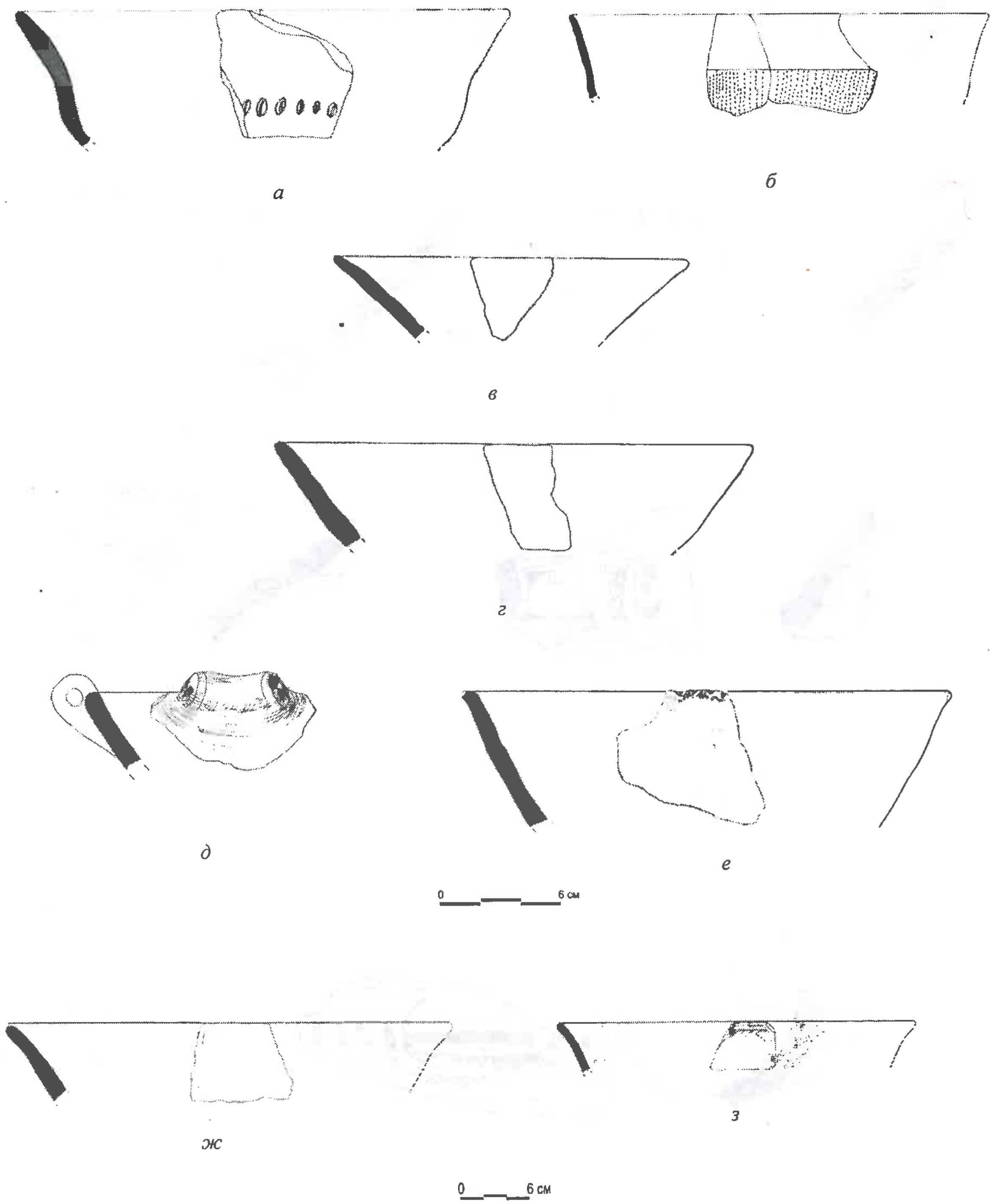

Обр. 6. а-б. паници с конусовидно тяло и фуниевидно устие,
в-з. паници с форма на обърнат конус
Fig. 6. а-б. Conic dishes with a funnel mouth,
в-з. Inverted conical dishes

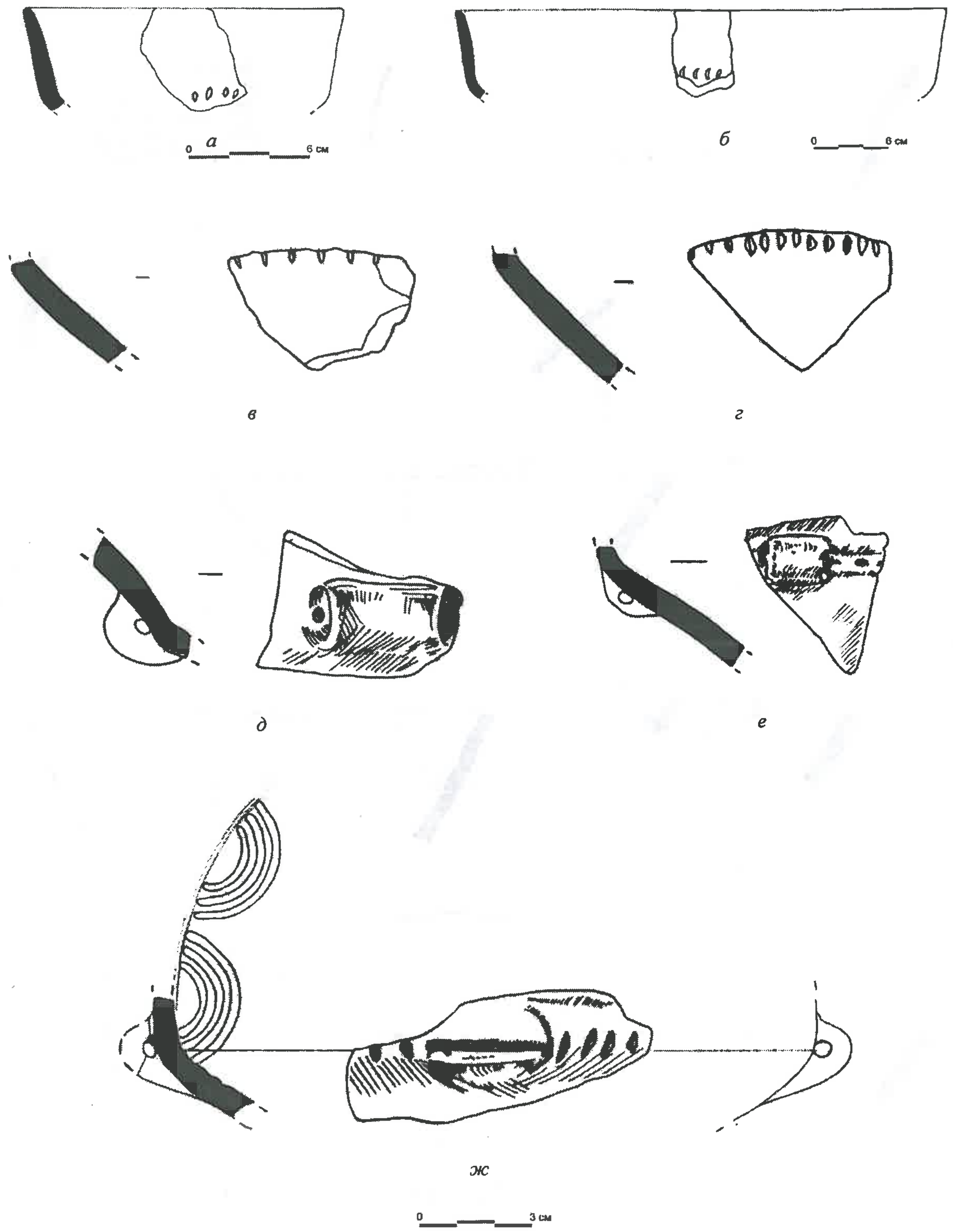
а
0 6 см
б
0 6 см
в
г
д
е
ж
0 3 см

Обр. 7. а-ж. Купи с конично тяло и фуниевидно устие
Fig. 7. а-ж. Conic bowls with a funnel mouth

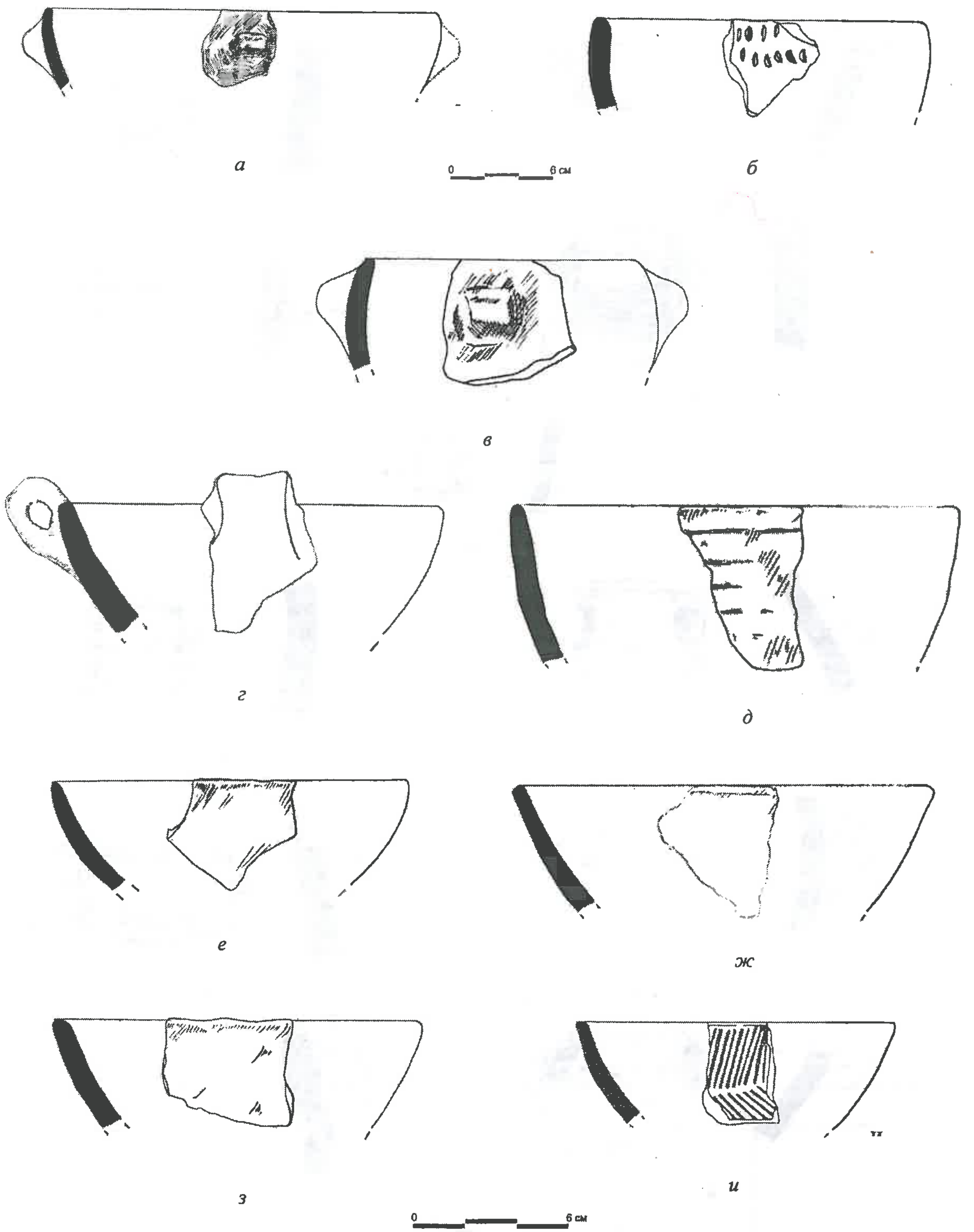
а
0 6 см
б
в
г
д
е
ж
з
и
0 6 см

Обр. 8. а-б. Купи с полусферично тяло,
в. Купи със сферично тяло,
г-и. Купи с форма на обърнат конус
Fig. 8. а-б. Hemispheric bowls,
в. Spherical bowls,
г-и. Inverted conical bowls

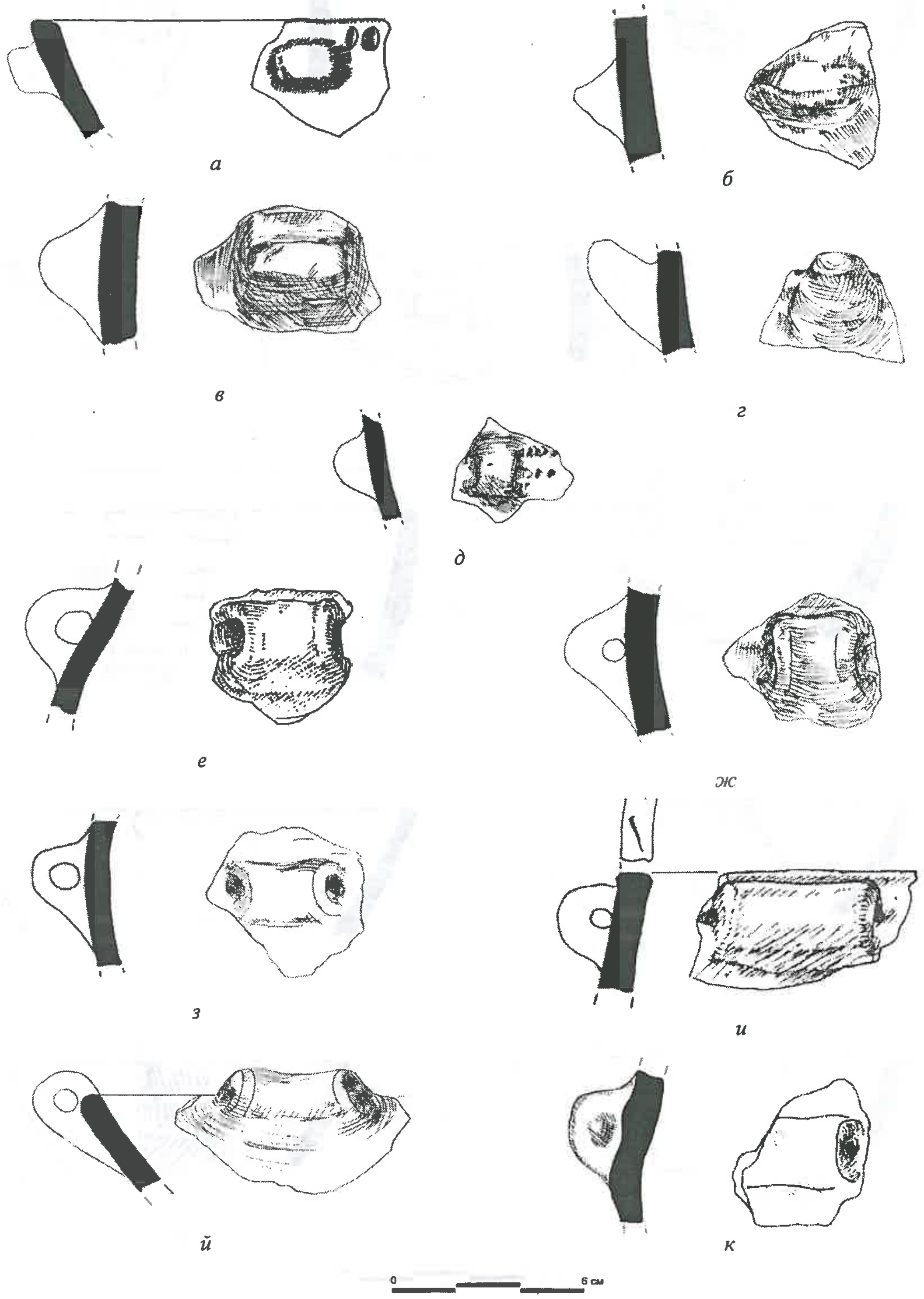

Обр. 9. а-г. Израстъци с функция на дръжки,
е-к. Тунелести и псевдотунелести дръжки
Fig. 9. а-г. Knobs, е-к. Tunnel and quasi-tunnel lugs

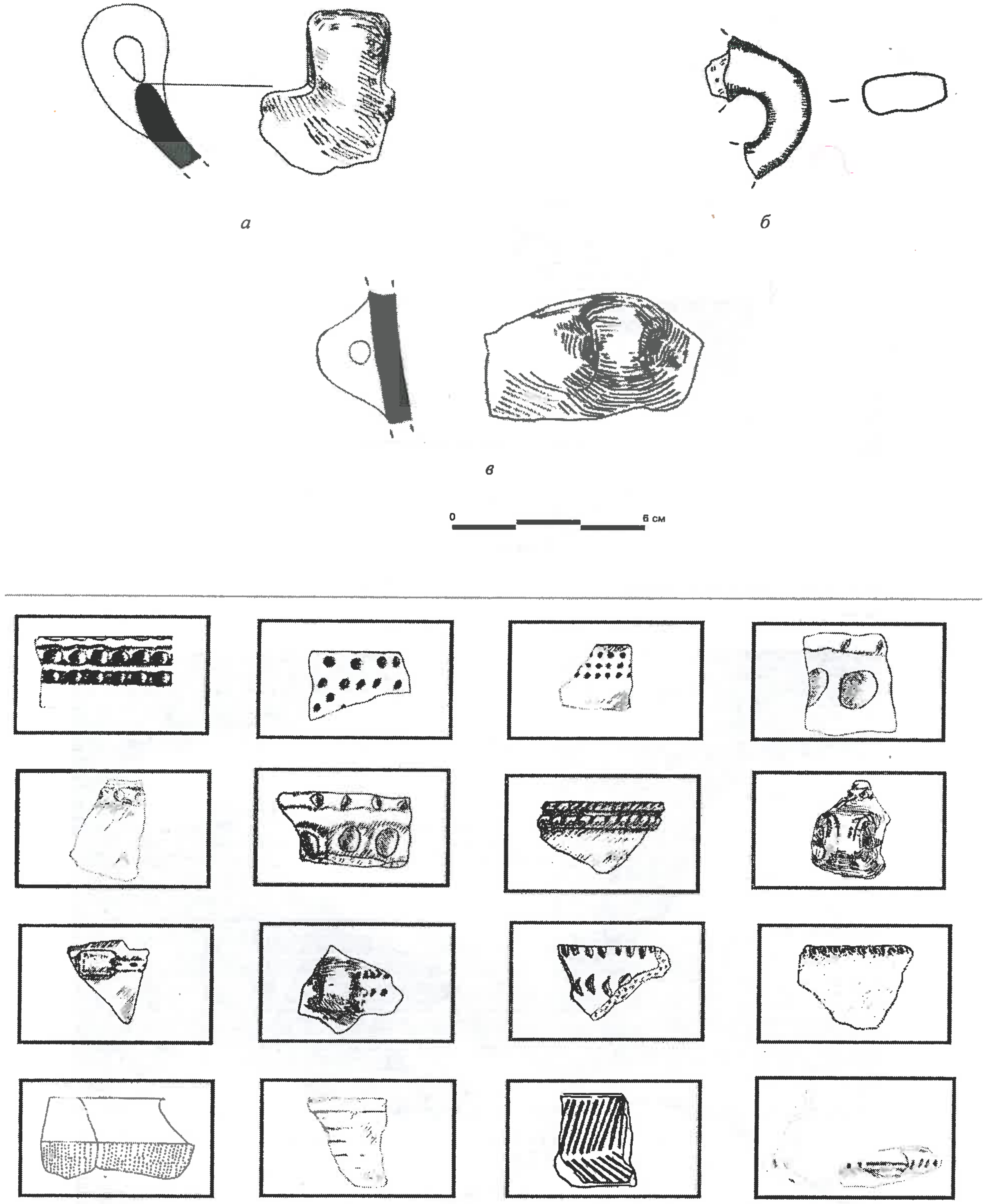

Обр. 10. а-в. Вертикални дръжки,
г. Водещи техники на украса
Fig. 10. а-в. Vertical handles,
г. Main decoration techniques

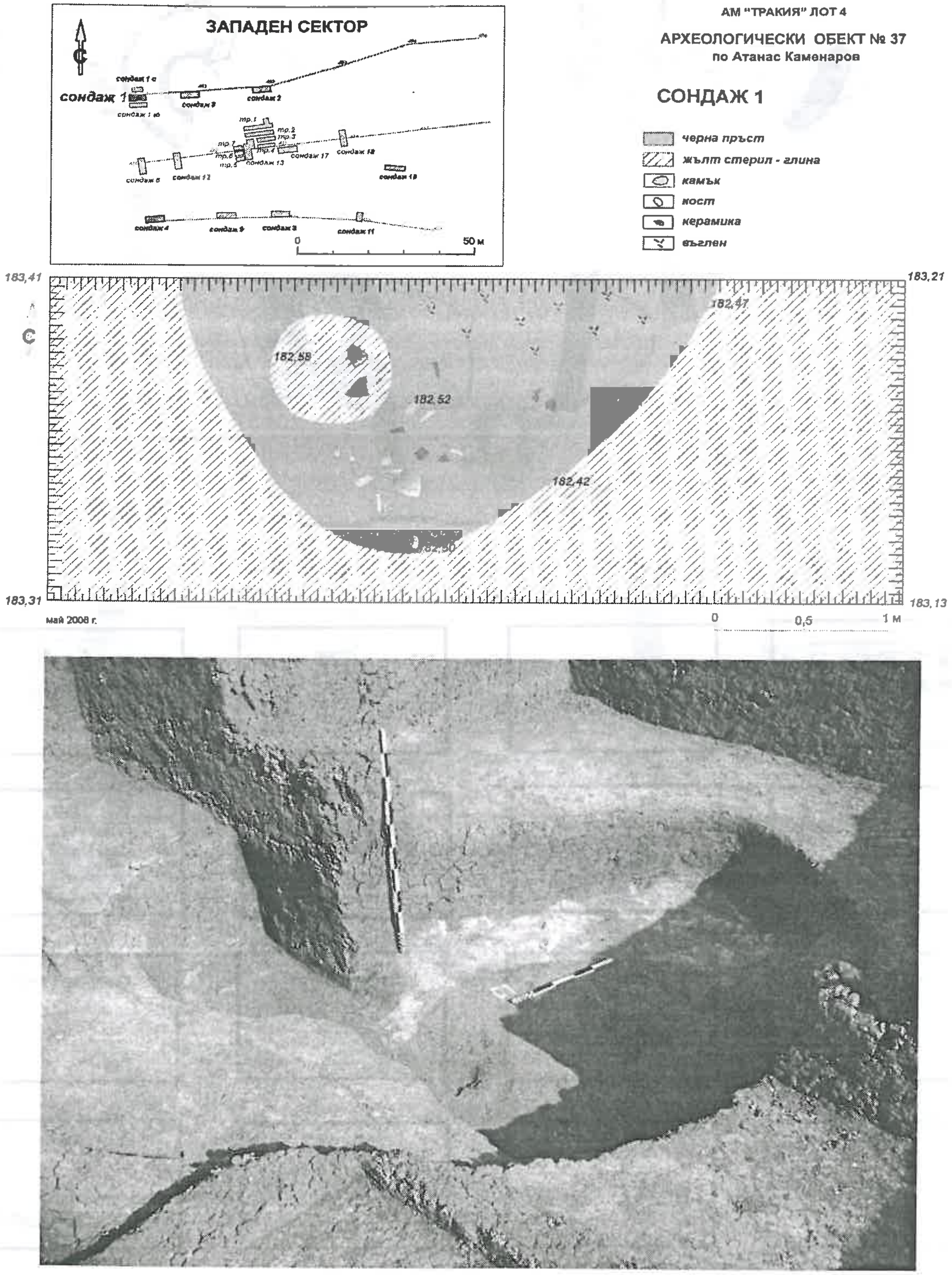
ЗАПАДЕН СЕКТОР
С
сондаж 1
сондаж 1 а
сондаж 1 ю
сондаж 2
сондаж 8
тр.1
тр.2
тр.3
тр.4
тр.5
тр.6
тр.7
сондаж 13
сондаж 17
сондаж 18
сондаж 19
сондаж 6
сондаж 12
сондаж 4
сондаж 9
сондаж 3
сондаж 11
0
50 м
АМ "ТРАКИЯ" ЛОТ 4
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТ № 37
по Атанас Каменаров
СОНДАЖ 1
черна пръст
жълт стерил - глина
камък
кост
керамика
въглен
183,41
183,21
183,31
183,13
182,58
182,52
182,47
182,42
182,50
май 2008 г.
0
0,5
1 м

Обр. 11. Обект 37. Структура с материали от началото на ранната бронзова епоха
Fig. 11. Site 37. Structure with pottery dated to the beginning of the Early Bronze Age

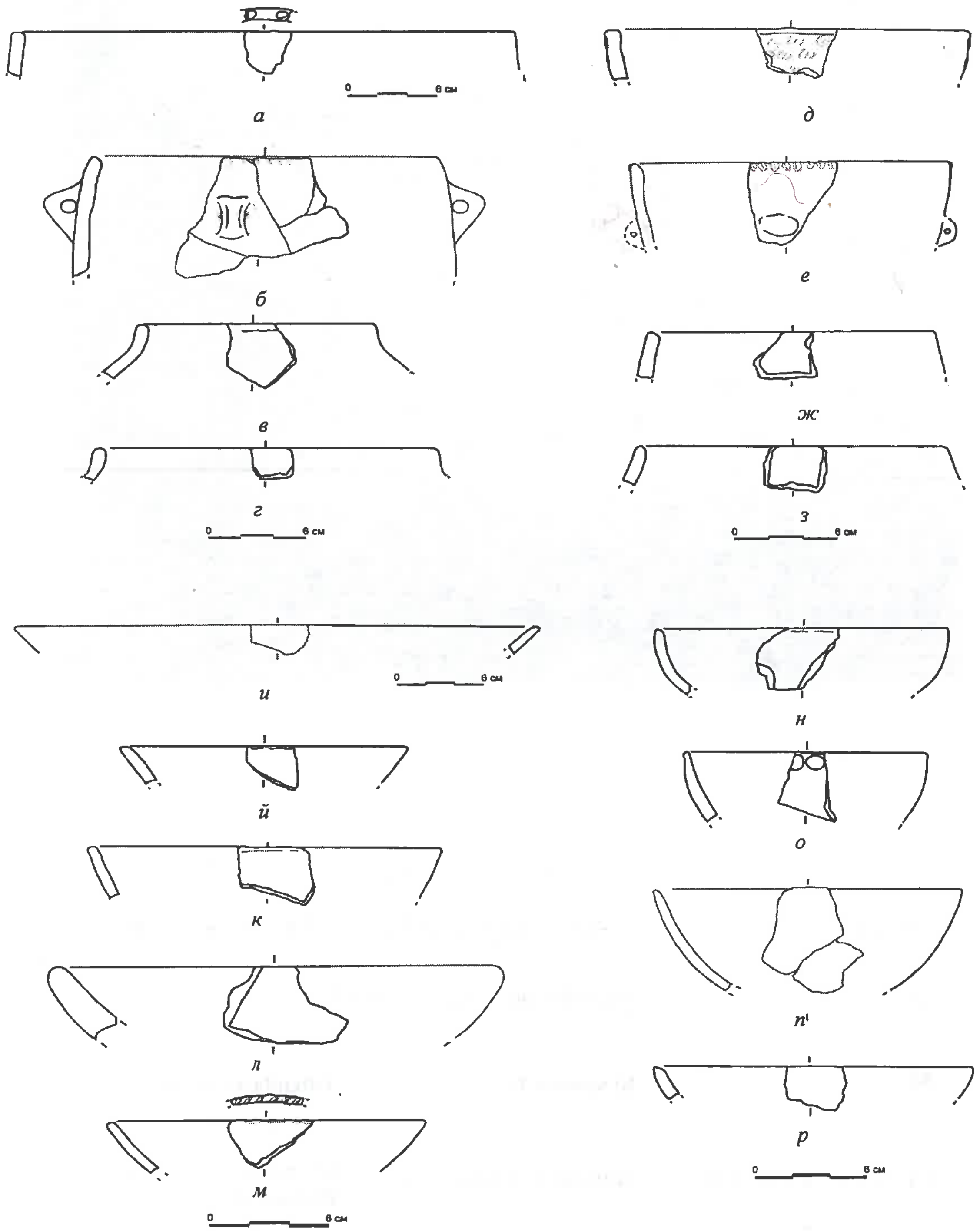
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
й
к
л
м
н
о
п¹
р
0
6 см

Обр. 12. Обект 37. Керамика от началото на бронзовата епоха
Fig. 12. Site 37. Pottery dated to the beginning of the Early Bronze Age

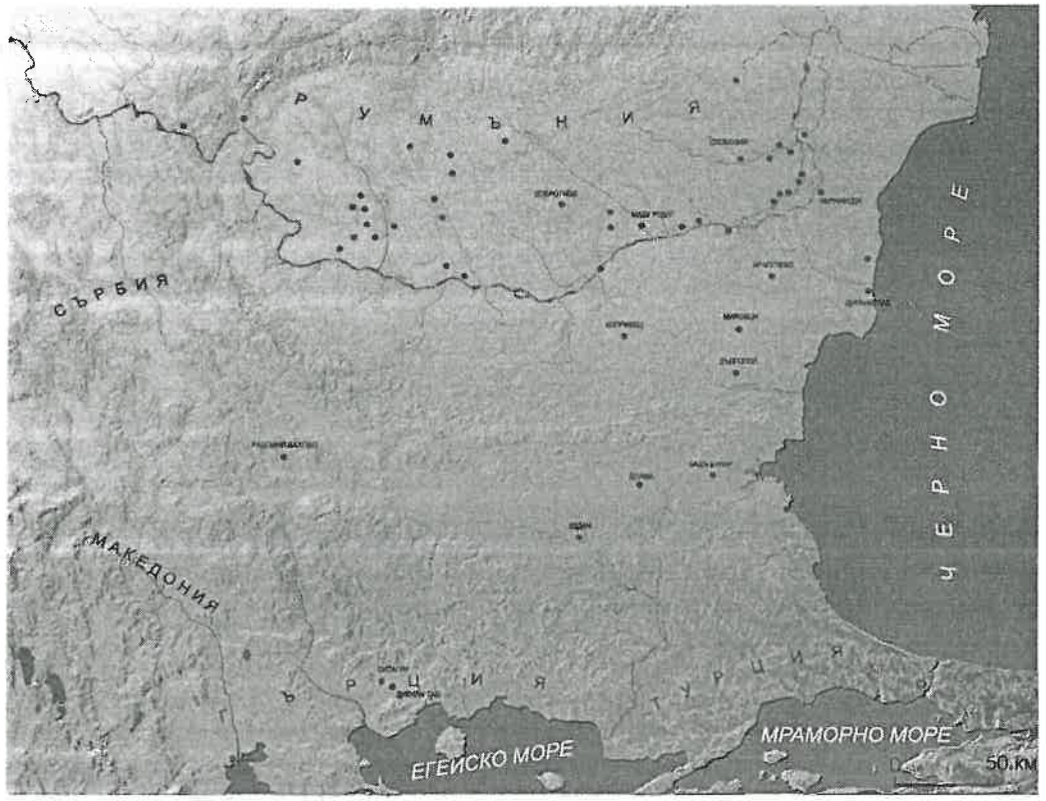
РУМЪНИЯ
СЪРБИЯ
МАКЕДОНИЯ
ГЪРЦИЯ
ТУРЦИЯ
ЧЕРНО МОРЕ
ЕГЕЙСКО МОРЕ
МРАМОРНО МОРЕ
50 км

а

ФАЗА	ОБЕКТИ В БЪЛГАРИЯ	ОБЕКТИ В РУМЪНИЯ
А1	Хотница-Водопада	
А2	Копривец IV	Olteniţa-Renie II
В (елховиден орнамент)	Мировци, Дуранкулак	Cernavodă, Slobozia, Dobroteşti etc.
С	Дуранкулак	Celei

По Л. Николова

б

Обр. 13. а. Карта на разпространение на култура Чернавода III,
б. Периодизация на Чернавода III (по Л. Николова)
Fig 13. a. Map of diffusion of the Cernavodă III culture,
б. Periodization of the Cernavodă III (by L. Nikolova)

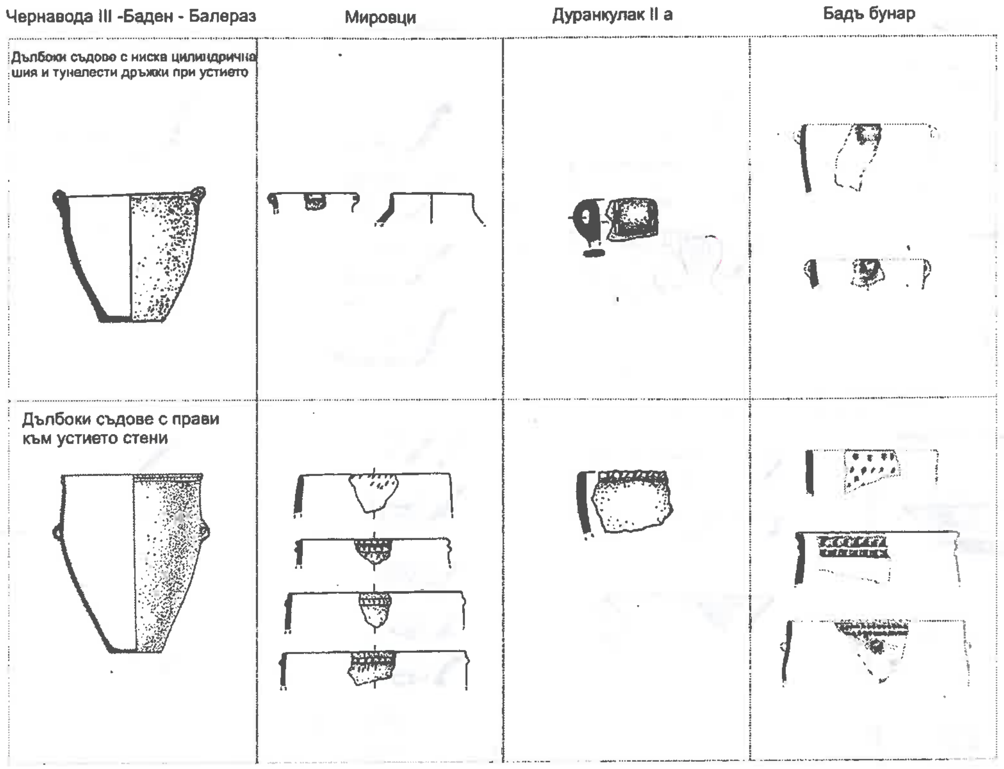
Чернавода III -Баден - Балераз
Мировци
Дуранкулак II а
Бадъ бунар
Дълбоки съдове с ниска цилиндрична шия и тунелести дръжки при устието
Дълбоки съдове с прави към устието стени

а

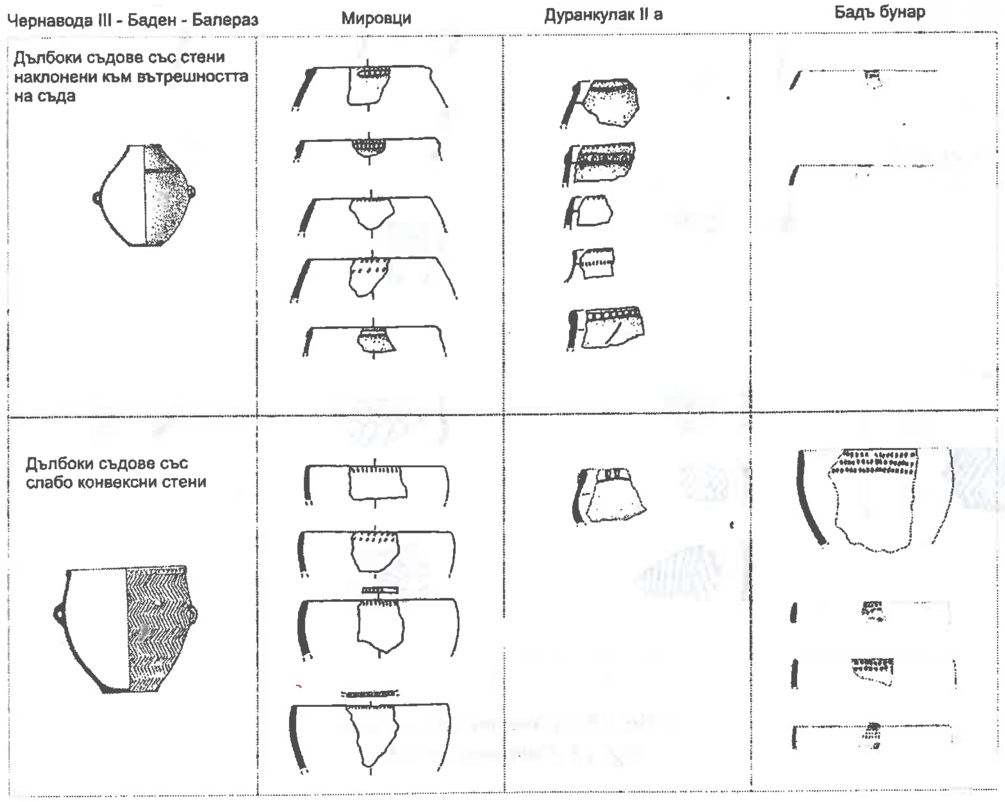
Чернавода III - Баден - Балераз
Мировци
Дуранкулак II а
Бадъ бунар
Дълбоки съдове със стени наклонени към вътрешността на съда
Дълбоки съдове със слабо конвексни стени

б

Обр. 14. Сравнителни таблици
Fig. 14. Comparative tables

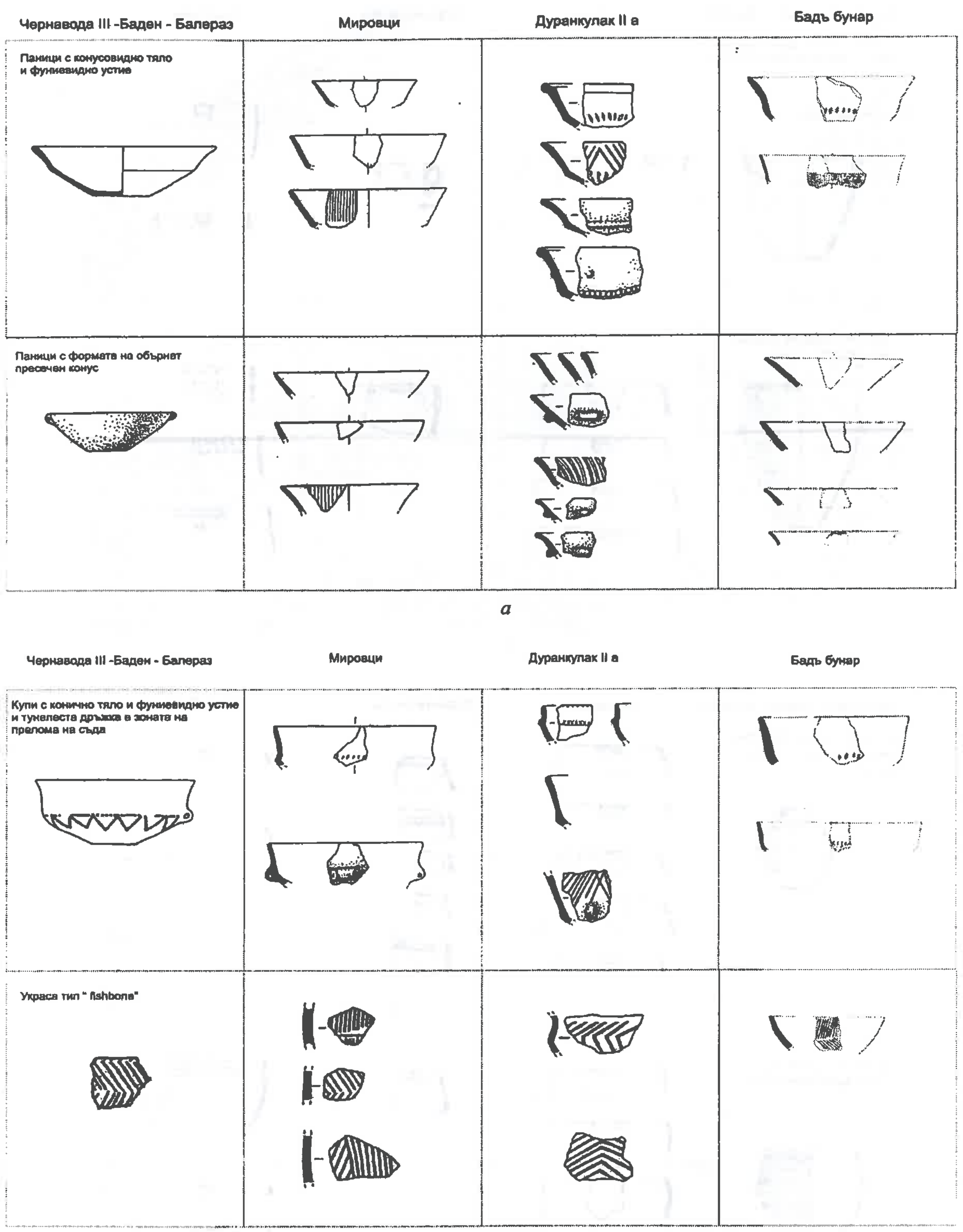
Чернавода III -Баден - Балераз
Мировци
Дуранкулак II а
Бадъ бунар
Паници с конусовидно тяло и фуниевидно устие
Паници с формата на обърнат пресечен конус
Чернавода III -Баден - Балераз
Мировци
Дуранкулак II а
Бадъ бунар
Купи с конично тяло и фуниевидно устие и тунелеста дръжка в зоната на прелома на съда
Украса тип " fishbone"

а

б

Обр. 15. Сравнителни таблици
Fig. 15. Comparative tables

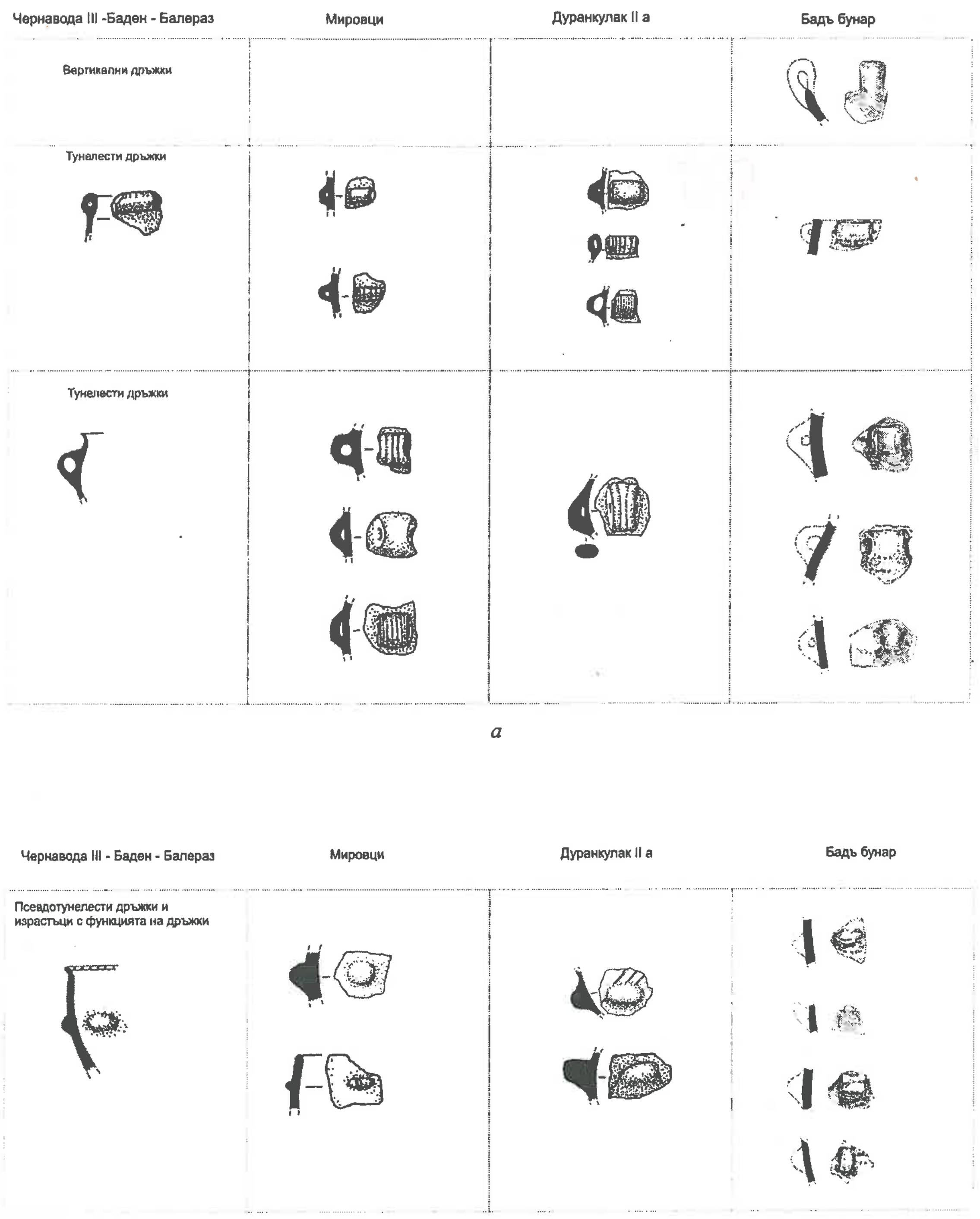
Чернавода III -Баден - Балераз
Мировци
Дуранкулак II а
Бадъ бунар
Вертикални дръжки
Тунелести дръжки
Тунелести дръжки
Чернавода III - Баден - Балераз
Мировци
Дуранкулак II а
Бадъ бунар
Псевдотунелести дръжки и израстъци с функцията на дръжки

а

б

Обр. 16. Сравнителни таблици
Fig. 16. Comparative tables

СРЕБЪРЕН НАГРЪДНИК ОТ БРОНЗОВАТА ЕПОХА ОТКРИТ КРАЙ ЯЗОВИР „РОСИЦА“, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Недко Еленски

(РИМ – Велико Търново)

При проучване на селищата от праисторическите епохи (халколит и бронз) рядко се разкриват предмети от благороден метал. В по-голямата си част те представляват вид инсигния, която разкрива мястото заемано в йерархията за изследваната общност на нейния приносител. За това всяка новооткрита находка предизвиква интереса на изследователите като свидетелство (в повечето случаи и единствени) за социалната структура на изследваната общност.

Предмет на настоящето съобщение е една колективна находка от сребърни предмети съхранявана във фонд „Средновековие” на РИМ – Велико Търново[1]. Във фондовата книга е записано, че са намерени до язовир “Росица” (сега „Александър Стамболийски”). Този язовир попада в землищата на селата Горско Косово, Горско Калугерово, Младен, Крушево и Дебелцово. За това точното локализиране на мястото поради липсата на друга информация е затруднено и според мен всеки опит за свързването и с конкретен обект ще бъде спекулативно. Находката се състои от три предмета. Първият представлява сребърна кръгла тел с дължина – 65 см и диаметър – 5 мм с инвентарен № 1227 том/с[2]. Според мен тази тел е представлявала сребърна торква. Този тип предмети се срещат в различни епохи в голям хронологичен обхват и имат идентично технологично изпълнение като това е кръгла тел с по-малък или по-голям диаметър, а понякога може да е усукана. Те могат да бъдат направени от различни видове метал.

Другите две находки представляват две сребърни пластини[3], които са един комплект като едната е дясна, а другата е лява пластина[4] с общ инв. № 1228 том/с.

Лявата пластина е изработена от един лист (обр. 1 а$_1$). По повърхността има запазени следи от шупли, които са допълнително заглаждани (вероятно допълнително зачуквани). Формата е дъговидна (луновидна). В левият край достига минималната широчина и завършва със заоблен връх. Десният край достига максималната широчина и завършва с права равна страна. Лицевата страна има два ръба, които разделят повърхността на три ленти с еднаква широчина по цялата ос. Централната лента е с равна повърхност, а страничните две са наклонени (коси). Ръбовете се получават там където трите ленти се събират и сключват ъгли. Крайните две ленти постепенно изтъняват към крайния ръб на пластината. Изтъняване има и в двата странични края с пробитите дупки. Обратната страна е равна, на която личат следите от шупли. Пластината е извита като двата края са на едно ниво, а изпъкнала остава централната вътрешна част. Тя е извита и по ширина в долната си част. Има трапецовидно напречно сечение. В двата края има пробити дупки с диаметър 0.3 см. В десния край са разположени три дупки в една колона като всяка заема центъра на оформящата се лента. Дупката на левият край е една и заема неговия център или средната лента. Те са пробити от вътрешната страна към външната (лицевата). Следите от пробиването са зачукани. Размери на лява пластина: дължина по централната ос – 19.8 см, лява широчина – 1.4 см, дясна широчина – 3.5 см, тегло – 112.67 гр, Ag над 950‰.

Дясната пластина също е изработена от един лист (обр. 1 б). По повърхността има запазени следи от шупли, които са допълнително заглаждани (вероятно допълнително зачуквани). Формата е дъговидна (луновидна). В десният край достига минималната широчина и завършва със заоблен връх. Левият край достига максималната широчина и завършва с права равна страна. По централната ос има два ръба, които разделят повърхността на пластината на три ленти с еднаква широчина по цялата ос. Централната лента е с равна повърхност, а страничните две са наклонени (коси). Ръбовете се получават там където трите ленти се събират и сключват ъгли. Крайните две ленти постепенно изтъняват към крайния ръб на пластината. Изтъняване има и в двата странични края с пробитите дупки. Обратната страна е равна, на която личат следите от шупли. От тази страна на пластина в самия край с трите дупки има отпечатък от лента с ширина 1.5 см. Той се е получил от прикрепването на пластината. Пластината е извита като двата края са на едно ниво, а изпъкнала остава централната вътрешна част като по този начин поема релеф. Тя е извита и по ширина в долната си част. Има трапецовидно напречно сечение. В двата края има пробити дупки с диаметър 0.3 см като само тази която е единична е с диаметър 0.4 см. Дупчиците са пробити от вътрешната към външната страна. Следите от пробиването са заличени като са зачукани и загладени и остава само около отвора малко кръгче. Размери на дясна пластина: дължина по централната ос – 20.2 см, лява широчина – 1.5 см, дясна широчина – 3.05 см, тегло – 115.26 гр, Ag над 950 ‰.

---

[1] Предадена на 04.09.1952 г. от партийната организация на БКП при ТКЗС с. Русаля, Великотърновско.

[2] В момента този предмет е загубен като датата на установената липса е 22.11.1972 г. За това няма да бъде разглеждан и включен в дебата на моето изложение, за да се запази коректността.

[3] Те са инвентирани като сребърен обков на нимб за икона и бяха експонирани в музейните витрини като предмети свързани с християнската религия.

[4] Дясната и лявата позиция се определят от този, който стои срещу тях и ги наблюдава.

Мотивите, които са продиктували интерпретирането на пластините като нимбове за икона ще останат неизвестни. Според нас тази трактовка е твърде погрешна и не може да бъде обоснована с реални факти. Традицията, свързана с изработването на метални нимбове през Средновековието и възраждането, а също и в изобразителното изкуство на тези епохи не може да се свърже с разглежданите пластини. Типологическите и стилови характеристики представят една картина, която изключва принадлежността на находките към този тип паметници (*Божсков А.* 1984: кат. № 70, 77, 80, 82, 201, 205, 224, 283, 285, 308, 332, 337, 374, 440, 445, 461; *Paskaleva K.* 1987).

Изработката на пластини с „луновидна" форма е засвидетелствано в началото на ранния неолит. В селищната могила Чатал Хююк е разкрита „луновидна" пластина изработена от бивни на глиган, като лицевата страна е орнаментирана (*Mellart J.* 1964:fig. 45). Много популярни стават тези находки през халколитната епоха на Балканския полуостров като такива са ни познати от Дуранкулак (*Todorova H. et all.* 2002:гроб № 991 и гроб № 1009), Еменска пещера (*Николова Я., Ангелов Н.* 1961:305, обр.12), Русе (*Георгиев Г., Н. Ангелов.* 1952:167, обр. 152), Хотница[5] и др. Те се изработват предимно от бивни на глиган, а от Варненския халколитен некропол има изработени от злато (*Иванов И., М. Аврамова.* 1997:26, обр. 13). През този период са и първите находки, които могат условно да представляват двусъставни „луновидни" пластини. Като примери може да посочим Еменска пещера (*Николова Я., Н. Ангелов.* 1961:305, обр. 12) и Хотница[6]. В литературата, този тип предмети се отнасят към групата на накитите, нагръдници или апликации. Сходно технологично идейно изпълнение като аналог за разглежданите от мен сребърни пластини произхождат от Мариуполския некропол. Той принадлежи на Днепро-Донецката култура към нейният късен етап IIв (*Телегин Д.* 1985:166) като това може да се синхронизира с късния халколит в българските земи (*Телегин Д.* 1985:110–118). Тези пластини са направени от бивни на глиган и представляват комплекти от две пластини. Едната е правоъгълна плочка, която има в четирите си ъгъла по една дупка, а другата е от типа близък на представените от мен пластини. Върху най-тясната си част имат една дупка, а в най-широката – две (*Столяр А.* 1955:19–20, рис. 2, тип 2). От посочените примери се вижда, че тази технологична идея се заражда много рано.

Пластини от този вид, изработени от сребро, са познати в българските земи от бронзовата епоха и принадлежат към луновидния тип сребърни нагръдници. Такива находки има разкрити в Табашката пещера (*Hristov M.* 2000:278, Fig. 18_2), Еменската пещера (*Николова Я., Н. Ангелов.* 1961:310–311, обр.16) и Панайот Хитово (*Конова Л.* 2003:107–120, фиг. 13–23). За нас най-важна е находката от Панайот Хитово, в която е открит тип – почти точен аналог на разглежданите от мен сребърни пластини. Това са две пластини, които са почти идентични и също са лява и дясна. Формата и размерите им са почти еднакви като тези от Панайот Хитово по-малки с 2-3 см, а широчината е една и съща. Дупчиците на пластините имат еднакъв брой и са разположени на едни и същи места. Различието между тях е, че апликациите от Панайот Хитово има един ръб разположен по централната ос (*Конова Л.* 2003:108, фиг. 13–14). Според мен и четирите сребърни находки от Еменската, Табашката пещера, яз. Росица (Ал. Стамболийски) и Панайот Хитово са депонирани по едно и също време. Интересно наблюдение е, че те попадат в на една географска ширина и природогеографски район. Това са северните склонове на Предбалкана, които граничат с Дунавската равнина. Първите три находки по своето географско разположение са близко една до друга. Две от тях са в идентичен контекст като са депонирани в пещери. В литературата са застъпени основно три мнения относно датирането на луновидните пластини-нагръдници. Най-ранното е за находката от Еменската пещера като се смята, че тя е от ранния бронз (*Николова Я., Н. Ангелов.* 1961:312). В публикацията за нагръдника от Табашката пещера датирането се отнася към средната бронзова епоха. В случаят е важно да се отбележи, че използваните аргументи са археологически и това не трябва да се игнорира (*Hristov M.* 2000:278). В публикацията за Панайот Хитово има опит тези аргументи да се игнорират и находката се отнася към късния бронз (*Конова Л.* 2003:110–112). Примерите и аналогиите, които са представени, илюстрират широката хронологическа граница на използването на този тип предмети в различни географски райони (*Конова Л.* 2003:109–113). Затова средата, в която са открити предметите остава най-сигурния източник за тяхното датиране. Най-сигурни данни за това има в находките от Еменската пещера. В последната публикация, керамиката от бронзовата епоха се отнася към финала на ранния и началото на средния бронз (*Илчева В.* 2004:263–265, обр. 4–10) като към късния бронз могат да се отнесат 2-3 фрагмента (*Илчева В.* 2004:266, обр. 11). В общия преглед за средно бронзовия период за Северна България към него са отнесени и материалите от Еменската пещера (*Krauss R.* 2006:8–16). За това отнасянето на този вид предмети към късния бронз не е обосновано, а се допускат аргументи и предположения, които не са регистрирани за промяната на датирането (*Конова Л.* 2003: 107, 114). По мое мнение, находката трябва да се постави в първата четвърт на II хил. пр. Хр.

Разглежданите сребърни пластини трябва да причислим към многосъставните „нагръдници". Този комплект се е състоял от три части като между двете „луновидни" е имало трета, свързваща ги пластина (пекторал) (обр. 1 в-г). Аналогично решение наблюдаваме в Мариуполския некропол (*Столяр А.* 1955:19–20, рис. 2, тип 2). За наличието на трети предмет към който са се свързвали тези пластини може да съдим по следите оставени върху вътрешната (невидимата при носене) страна на пластините. Където са разположени трите дупчици има лентичка, която отчетливо показва мястото на прикрепване. Останал е отпечатък с ширина от 1.5 см, като на дясната е много ясно очертан. Той се получава в резултат от прилепването на два предмета един в друг като това място се запазва от замърсяване и други влияния. В находката от Панайот Хитово се предлага друг начин за комплектуване на двусъставните нагръдници. Те се свързват един с друг и се пришиват или се занитват към основа (*Конова Л.* 2003:108). Освен предложените по горе аргументи за отхвърлянето на тази възстановка, е че ширината на едната пластина при мястото на свързване спрямо другата пластина е по-голямо с 5 мм и трите дупчици се разминават. Начинът, по който се носят този тип „нагръдници" според мен, е аналогичен на този с единичните „луновидни" нагръдници – окачени на врата с метална верижка или връв. Този начин на прикрепване е документиран на фигурка на божество, която е част от трона в Топрах-кале – Урарту (*Тирацян Г., Г. Кошеленко.* 1985:Табл. IX_{17}) и в Айн ат-Телл около района на град Алепо (*Горелик М.* 1993:Табл. LVII_7).

Според мен представата за двусъставните „луновидни" пластини, или какво те изобразяват, е причината за тяхното разграничаване и обособяване от единичните „луновидни" „нагръдници". Това е „буткрания" или двата рога на бичата глава, които са представени схематично като между тях има трети предмет. Пластините са така направени, че от видимата си част да имат обем (релефност). Като начало на тази идея за стилизирано изобразяване на бичата глава в този род предмети може да видим в един костен пекторал от епохата на късния халколит в пещерата Вертеба. Тя е почти правоъгълна като от двата горни ъгъла излизат двата рога, а върху правоъгълната плочка (главата) е изобразена женска фигура (*Мовша Т.* 1985:232–233, рис. 61_7). В подкрепа на това са и пластините от Мариуполския некропол – в средата правоъгълна пластина, а от страни луновидна (*Столяр А.* 1955:19-20, рис. 2, тип 2). Макар и аналозите да са твърде ранни, трябва да се вземе под внимание тяхната универсалност в изобразителния език на митологично и ритуално ниво.

На това равнище рогата са класификатор на изобилие, плодородие и блага, а от друга страна те могат да заместват самото животно (това което ни представя) (*Маразов И.* 1994:30). Рогата имат смисъл и в инициацията на прехода към по-висок статус (*Маразов И.* 1994:31). Бикът от своя страна е знака на мъжкото начало и като знак също е преход от един социален статус към друг (*Маразов И.* 1994:33–34). За това като цяло, всичките сребърни „луновидни" „нагръдници", според мен, са инсигнии като между двата типа има йерархично разделяне. Двусъставните показват по-висок социален статус като вероятно това може да бъде владетелят на дадена общност.

От какъв контекст произхожда находката от яз. "Росица" не може да се предложи категорично становище. Наборът от предмети като торква и нагръдник предлага едно сходство с гробен инвентар, но когато се постави в контекста на останалите находки със сребърни нагръдници се виждат общите черти. За това най-вероятно е, тя също да принадлежи към трезорираните „съкровища". Депонирането на сребърните предмети от яз. „Росица", Табашката пещера (*Hristov M.* 2000:278, Fig. 18.2), Еменската пещера (*Николова Я., Н. Ангелов.* 1961:310–311, обр.16) и Панайот Хитово (*Конова Л.* 2003:107–120, фиг. 13–23) попадат в един хронологичен период и вероятно могат да се свържат с раздвижването на индоевропейските общности в началото на II хил. пр. Хр.

---

[5] Материалите се съхраняват във фонд „Праистория" на РИМ – Велико Търново.

[6] Материалите се съхраняват във фонд „Праистория" на РИМ – Велико Търново.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Божков А.* 1984.** Българската икона. – София.

***Георгиев И., Н. Ангелов.* 1952.** Разкопки на селищната могила до Русе през 1948–1949 г. – ИАИ, XVIII. София.

***Горелик М.* 1993.** Оружие древнего Востока (IV тысяч.–IV в. до н.е.). – Москва, Наука.

***Иванов И., М. Аврамова.* 1997.** Варненски некропол. – Агато. София.

***Илчева В.* 2003.** Керамиката от пласт В на Еменската пещера. – В: Добруджа. Изследвания в чест на ст. н. с. I ст. д. и. н. Хенриета Тодорова. 21, 261–278.

***Маразов И.* 1994.** Митология на златото. – София, Христо Ботев.

***Мовша Т.* 1985.** Поздний етап трипольской культуры. – В: Археология Украинской ССР, Киев, 223–263.

***Конова Л.* 2003.** Сребърно съкровище от бронзовата епоха в НИМ. – В: Пътят. Сборник и научни статии, посветени на живота и творчеството на д-р Г. Китов. София, 107–120.

***Николова Я., Н. Ангелов.* 1961.** Разкопки на Еменската пещера. – ИАИ, XXIV, 297–316.

Столяр А. 1955. Мариупольский могильник как исторический источник. – Советская археология, XXIII, 16–37.

***Телегин Д.* 1985.** Днепро-донецкая культура. – В: Археология Украинской ССР. Киев, 156–178.

***Телегин Д.* 1985.** Вопросы культурно-хронологического членение и синнхронизация памятников неолита. – В: Археология Украинской ССР. Киев, 156–178.

***Тирацян Г., Г. Кошеленко.* 1985.** Южное Закавказье. Урарту. – В: Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва, 24–37, 120–123.

***Hristov M.* 2000.** Bronze Age Gold and Electron Adornments from Tabashka Cave in the Osum River Drainage. – British Archeologi Resarch International Series, 854, 277–279.

***Krauss R.* 2006.** Indizien für eine Mittelbronzezeit in Nordbulgarien. – Archaeologia Bulgarica, 3, Sofia, 3-26.

***Mellart J.* 1964.** Excavations at Çatal Hüyük 1963, Third Preliminary Report. – Anatolian Studies, 14, 39–119.

***Paskaleva K.* 1987.** Bulgarian Icons Through the Centuries. – Sofia.

Todorova H. et al.* 2002. *Todorova H., T. Dimov, J. Bojaziev, M. Avramova, I. Vajsov, K. Dimitrov. Durankulak, Bd. II, Teil 2, Katalog der prähistorischen Gräberfelder von Durankulak. Sofia – Berlin.

A SILVER BREASTPLATE FROM THE BRONZE AGE FOUND NEARBY THE ARTIFICIAL LAKE OF "ROSITSA" IN THE REGION OF VELIKO TARNOVO

Nedko Elenski

(Summary)

A find of three silver objects has been recorded near the artificial lake of "Rositsa" (modern "Al. Stambolijski"). This is a breastplate consisting of a pair of "crescent-shaped" massive lamellae and a torque. "Crescent-shaped" breastplates have been found near the cave of Emen, Tabashka cave, and the village of Panayot Hitovo. The objects above listed have been found at the north slopes of the Fore-Balkan. The same breastplate has been found near the village of Panayot Hitovo. The finding at the artificial lake of Rositsa dates back to the Middle Bronze Age or the first quarter of the II millennium BC. It is a complex breastplate that consists of three parts. Two of them are "crescent-shaped" massive lamellae and the middle one has a rectangular or other form. The triple plate composition probably presented a stylized image of a bull head.

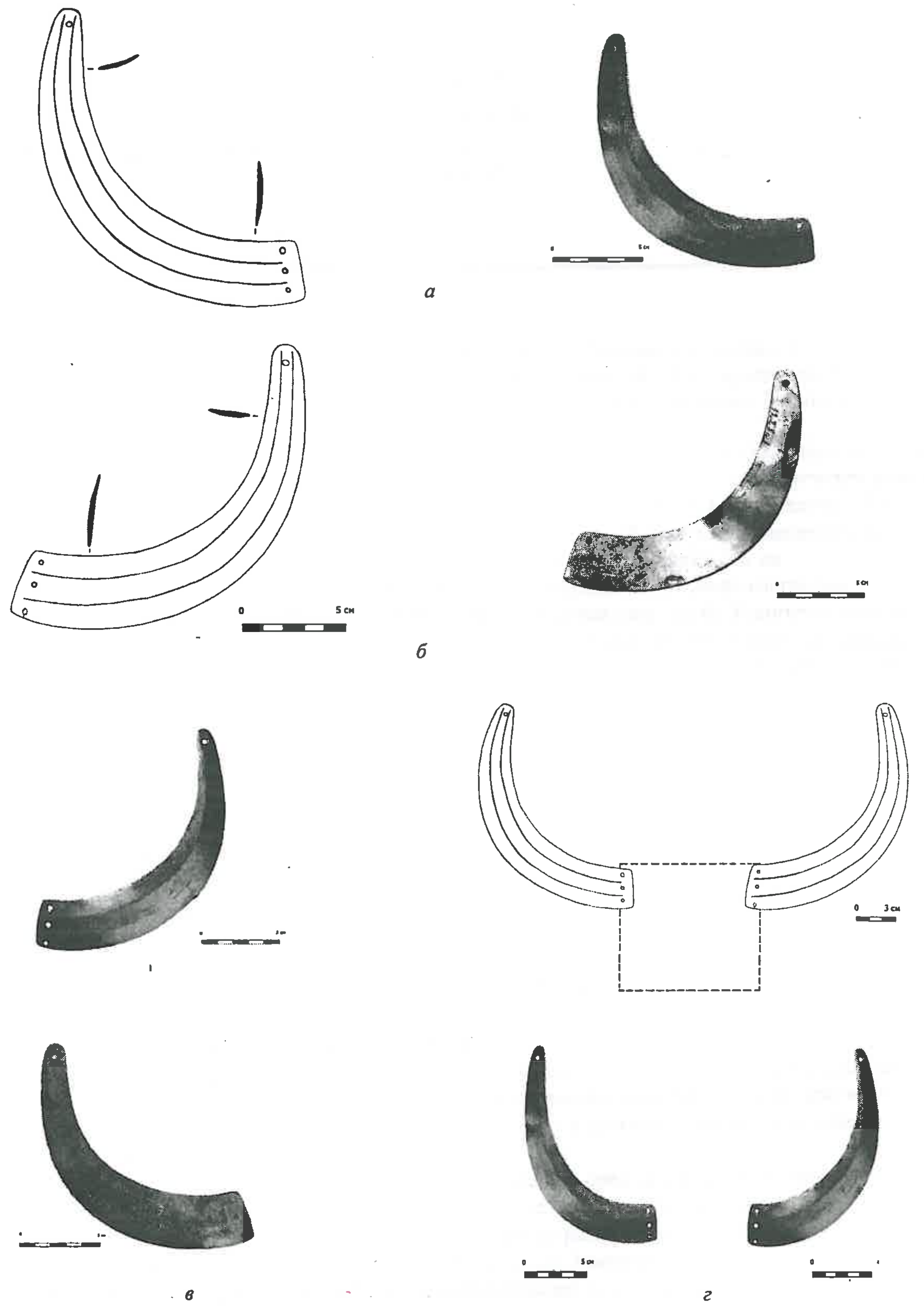

Обр. 1. а. сребърен нагръдник от язовир „Росица" – Ал. Стамболийски – 1 лява пластина, 2 дясна пластина,
б. лявата пластина на нагръдника – 1 лицева страна, 2 невидимата,
в. дясната пластина на нагръдника – 1 лицева страна, 2 невидимата страна,
г. реконструкция на позицията при носене на нагръдника – 1 графична реконструкция, 2 нагръдник
Fig.1. a. a silver breastplate from the artificial lake of "Rositsa" – Al.Stamboliiski – 1 left lamellae, 2 right lamellae,
б. the left lamellae of the breastplate – 1 frontal side, 2 – back side,
в. the right lamellae of the breastplate – 1 frontal side, 2 – back side,
г. reconstruction of the look of the wearing of the breastplate – 1 graphic reconstruction, 2 – the breastplate

БРАДВА С ДУПКА ОТ БРОНЗОВАТА ЕПОХА ОТ С. ТЕЛИШ, ПЛЕВЕНСКО

Таня Христова

(НАИМ – София)

Предмет на настоящата статия е непубликувана бронзова брадва, съхранявана във фонда на Регионален исторически музей – Плевен (*Грънчаров М.* 1999:20, обр. 44). Тя е предадена през 1981 г. като случайна находка и е заведена с инв. № 2710. Открита е в м. Лъга, в землището на с. Телиш, Плевенско, като друга информация, относно обстоятелствата на откриване, няма.

Брадвата се отнася към широко разпространената група – брадви с дупка (Schaftlochäxte) през ранната и средна бронзова епоха. Анализ за състава на метала не е правен. Тя е с тъмнозелен цвят на повърхността получен в резултат на химически процеси. Брадвата е с максимална дължина 15.8 см и максимална дебелина в областта на втулката 3.2 см, а на клина 2.1 см. Дупката на брадвата е с размери 2.3 х 2.0 см. Тилната страна на втулката е висока 7.2 см, докато режещата част е 3.5 см.

Този екземпляр (обр. 1) е с издължен и много леко стеснен в средата клин, който погледнат отстрани слабо се разширява към режещата част, а погледнат отгоре се стеснява (обр. 1 а-б). Клинът е с издължено шестоъгълно сечение към режещата част и заоблено шестоъгълно към задната страна на брадвата – втулката (обр. 1 а). Последната е издължена в долната си част. От горната страна, в областта на дупката, втулката е дъговидно извита. От долната страна също се наблюдава дъговидно извиване, което е удължено в задната част, поради факта, че втулката е с издължена пета в тила. Тези дъговидни извивки на втулката са леко удебелени от външната страна. Издължената пета в тила позволява да се констатира, че брадвата е отлята в съставен от две части напълно затворен калъп, при който отворът за изливане на метала е съвместен със задната долна страна на втулката – петата. Задната страна на петата е оформена като триъгълна плоскост (обр. 1 в), което при подобни екземпляри е разглеждано като резултат от допълнително обработване на брадвите (*Черных Е.* 1978:139, 150).

Описаната брадва най-много се доближава до тип Т-18, съгласно съществуващата типология на брадвите с дупка от българските земи (*Черных Е.* 1978:150, Табл. $24_{9, 10}$, 25_{1-6}). Като най-близки паралели от територията на България могат да се посочат две брадви от Пазарджишко (*Черных Е.* 1978:Табл. 25_{2-3}), които както по размери, така и по-цялостно оформление, са сходни с разглеждания екземпляр. Малка разлика се констатира в едната, при която непосредствено след втулката клинът се издига дъговидно нагоре. Близки до брадвата от Телиш са и тези от Еменска пещера (*Черных Е.* 1978:Табл. 25_{5}), от селищна могила Юнаците (*Катинчаров Р., В. Мацанова.* 1993:159, обр. 18_{7}) и от Лозен, Хасковско (*Черных Е.* 1978:табл. 23_{10}), но те са с по-малки размери и клинът им е по-къс. Последната е отнесена към тип Т-16 (*Черных Е.* 1978:150), но е необходимо да се отбележи, че от всички включени екземпляри в този тип само тя е със заоблено шестоъгълно, докато останалите са с издължено овално, елипсовидно или правоъгълно сечение, със заоблени ъгли.

Брадвата с дупка от Телиш намира много близки паралели и сред екземплярите отнесени към тип Pădureni от територията на Румъния, като по издължената пета на втулката е много близка с тези от втората серия на този тип (*Vulpe A.* 1970:42–46). Най-близки до разглежданата са брадвите от Bicfalău, Teişani, Racoşul de Jos, Sighişoara (*Vulpe A.* 1970:Taf. $9_{129, 135}$; $10_{147, 149}$). Някои от екземплярите от колективната находка Sinaia (*Vulpe A.* 1970:Taf. $11_{155, 159, 161, 174}$) също се доближават до тази от Телиш. Последните брадви от Sinaia, както и тази от Sighişoara показват и различие, което се състои в правоъгълното сечение на клина при тях.

Приведените паралели на брадвата с дупка от Телиш позволяват да се конкретизира хронологическата позиция на последната. Аналогичните екземпляри от българските земи, повечето от които отнесени към тип Т-18, а в един случай – Т-16 са датирани в средната бронзова епоха и по-конкретно в определената от Черних средна бронзова епоха 2 на металообработка, която е поставена в средата на II хил. пр. Хр. (*Черных Е.* 1978:152, 170). Посочените като сходни брадви с дупка тип Pădureni, от територията на север от р. Дунав, хронологически са отнесени към първата половина на румънската бронзова епоха. Те са поставени във времето на култура Monteoru I C3 – I C2 (*Vulpe A.* 1970:12, 48; *Chicideanu I.* 1995: 220, 235; *Palincaş N.* 2007:264). Разглеждайки датировката на приведените паралели трябва да имаме предвид, че брадвата с дупка от селищна могила Юнаците е открита в VI строителен хоризонт (*Катинчаров Р., В. Мацанова.* 1993:159), който хронологически се отнася към ранна бронзова епоха III. Начинът на оформяне на клина и шестоъгълното му сечение, както и на втулката, която е с издължена пета и е дъговидно извита от горната страна при дупката, много се доближава до разглеждания екземпляр, а също и до типовете Pătulele и Pădureni. Последните анализи на типа Pătulele, го датират в края на ранна бронзова епоха II – ранна бронзова епоха III (*Vulpe A.* 2001:422–423; *Maran J.* 2001:279). Същевременно е отбелязано, че брадвите с шестоъгълно сечение на клина са отляти в затворени калъпи като например тип Pătulele (*Vulpe A.* 2001:422), което като технология се появява още през ранна бронзова епоха III. От друга страна при анализа на брадвите с дупка от територията на Румъния типът Pătulele хронологически е поместен между първа и втора серия на типа Pădureni (*Vulpe A.* 1970:12). Имайки предвид датировката на типа Pătulele от една страна, а от друга формата на брадвата от Юнаците, която с по-издължената си пета се доближава до типа Pădureni, е възможно да се предположи, че началото на поява и разпространение на брадвите от втория тип (Pădureni) започва още в ранна бронзова епоха III. В този смисъл появата на брадвите отнесени от Черних към типове Т-16 и Т-18 може да се постави в ранна бронзова епоха III, като някои от тях продължават и в средната бронзова епоха.

Въз основа на направения анализ относно датирането на аналогичните брадви с дупка, както на юг, така и на север от р. Дунав, екземплярът от Телиш може да се отнесе във времето – края на ранна бронзова епоха III или началото на средната бронзова епоха.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Гръчаров М.* 1999.** Исторически музей – Плевен. Каталог.

***Катинчаров Р., В. Мацанова.* 1993.** Разкопки на селищна могила при с. Юнаците, Пазарджишко. – В: Праисторически находки и изследвания. София, 155–173.

***Черных Е.* 1978.** Горное дело и металлургия в Древнейшей Болгарии. – София, БАН.

***Chicideanu I. M.* 1995.** Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum. – In: B. Hänzel (Hrsg.) Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Frücheisenzeitlichen Südosteuropa. PAS, 11, München-Berlin, 219–242.

***Palincaş N.* 2007.** Un topor de bronz găsit în Bucureşti şi câteva observaţii cu privire la tipul Pădureni. – ISTROS, XIV, Brăila, 263–269.

***Maran J.* 2001.** Der Depotfund von Petralona (Nordgriechenland) und der Symbolgehalt von Waffen in der ersten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. Zwischen Karpatenbecken und Ägäis. – In: R. M. Bochmer, J. Maran (eds.) Lux Orientis. Archeologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archeologie. Studia Honoraria, 12, Rahden, 275–284.

***Vulpe A.* 1970.** Die Äxte und Beile in Rumänien I. – Prähistorische Bronzefunde, IX, 2.

***Vulpe A.* 2001.** Considerations upon the Beginning and the Evolution of the Early Bronze Age in Romania. – In: R. M. Bochmer, J. Maran (eds.) Lux Orientis. Archeologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archeologie. Studia Honoraria, 12, Rahden, 419–426.

BRONZE AGE SHAFT-HOLE AXE FROM TELISH, PLEVEN REGION

Tanya Hristova

(Summary)

The subject of this article is an unpublished shaft-hole axe from the Regional Museum of History – Pleven. The axe has been found at the Lîga locality, the village of Telish, Pleven region. No other information about the circumstances of its discovery is available.

The axe itself belongs to a specific category of shaft-hole axes (Schaftlochäxte) wide spread during the Early and the Middle Bronze Age in Central and South-Eastern Europe. Its maximum length is 15.8 cm, with the maximum width at the shaft-hole area of 3.2 cm and 2.1 cm at the blade. Dimensions of the shaft hole: 2.3 x 2.0 cm. The axe is 7.2 cm thick at the shaft-hole area and 3,5 cm at the blade. The blade itself has an elongated shape slightly narrowed in its middle part. The cross-section of the axe has an elongated hexagonal form in its upper (cutting) part and a rounded hexagonal form of the back side. The shaft-hole has a prolongation in the bottom back side.

The described axe finds its analogies within the type T-18 according to the E. Chernih's typology of the shaft-hole axes from Bulgarian lands. The Telish find is very close to the Pădureni type from the Romanian territory, precisely to the second group of the type with its elongated bottom back side.

On the basis of the chronological analysis of the shaft-hole axes that are spread to the south and to the north of the Danube, the axe from Telish can be date to the end of the Early Bronze Age III and the beginning of the Middle Bronze Age.

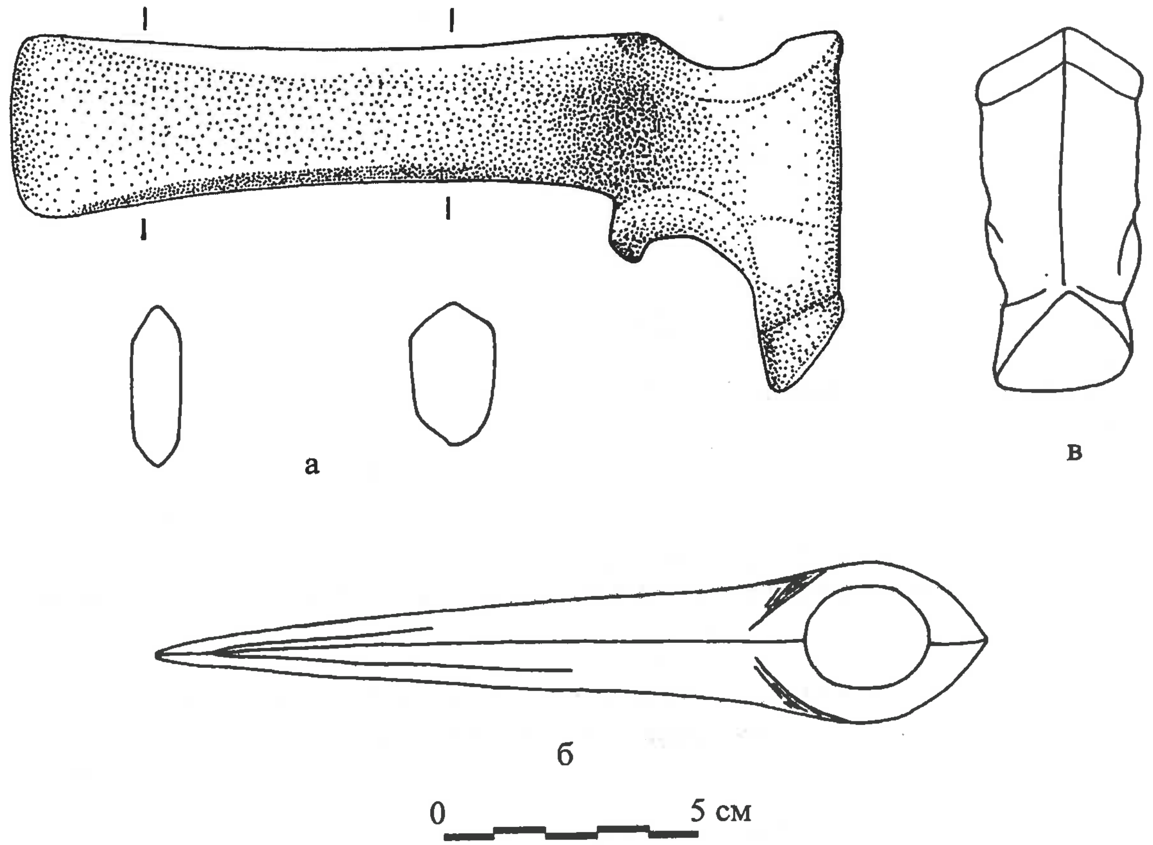

Обр. 1. Бронзова брадва с дупка от Телиш

Fig. 1. Bronze shaft-hole axe from Telish

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ПРОУЧВАНЕ НА ПОГРЕБАЛНИТЕ ОБРЕДИ ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ (СПОРЕД ДАННИ ОТ НЕКРОПОЛА ДО ОРСОЯ)

Таня Джанфезова

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" – В. Търново)

В Северозападна България, район с най-отчетливо локализирана къснобронзова археологическа култура, чрез редовни и дългогодишни археологически разкопки е проучен само един некропол – този до Орсоя, област Монтана. Обектът често е посочван като епонимен за българските земи, представящ най-голям брой гробове и определящ най-ясно характера на културата с инкрустирана керамика, но от друга страна за данните от него съществуват и по-критични мнения (*Панайотов И., Д. Вълчева* 1989:8; *Зунг Л.* 1989; *Бонев А.* 1996:206; *Şandor-Chicideanu M.* 2003:20–21; *Шалганова Т.* 2005 и др.). Характерът на публикуваната информация е сред основните причини за разликите в тези становища. Поради обстоятелствата по съхранението на теренната документация и ограничената възможност тя да се отнесе спрямо запазените находки, на този етап не е възможно да бъде въведена значителна яснота за отделните гробове. До момента не са предложени подреждане на публикуваните данни, детайлен преглед на наличните публикации и цялостно, или поне по-пълно публикуване на материалите. Вниманието е насочено предимно към проблемите, свързани с културата, към която принадлежи некрополът (*Бонев А.* 1987; *Ганева С.* 2005). Съществуват обаче конкретни проблеми при разглеждане на обекта, пречки в работата с откритите материали и трудности в опитите за установяване на елементи от погребалния обред. Настоящата работа цели изясняване на състоянието на публикуваните данни. Акцентът е поставен не върху разнообразните интерпретации на предметите или тяхната културна и хронологическа принадлежност, а върху необходимите уточнения, свързани с гробовете и обекта. Проучването на некропола е безспорен принос към по-доброто познаване на културата в района. Посочването на някои несъответствия и направените коментари не представляват самоцелна критика, а са съобразени с възможността за организиране на публикуваната информация[1].

Обект. Обектът се намира в местността Пльоска, на около 3 км северно от Орсоя – блатист, често наводняван район с високи подпочвени води. Разположен на брега на река Дунав, некрополът е открит случайно от жител на Лом през август, 1969 г. (*Филипов Т.* 1974:бел. 1). Ръководител на теренните проучвания, започнали още същия месец (*Филипов Т.* 1976:6) е Трайко Филипов. Той провежда всички археологически кампании, а по-късно материалите са включени в проучвания на Александър Бонев и Татяна Шалганова (вж. по-долу). Информация за точната продължителност на разкопките – от 1969 до 1979 г. – представя Александър Бонев, който добавя и някои детайли по обстоятелствата на откриването на некропола[2].

През 1974 г. Тр. Филипов публикува първите резултати от разкопките, посоченият брой на гробовете, открити в периода от 1969 до 1972 г., е 220 (*Филипов Т.* 1974:12). В по-късна статия същият автор отбелязва, че квадратната мрежа е положена на площ от 6500 $м^2$, а установените гробове с трупоизгаряне са 267

---

[1] Като резултат от прегледа на първичните и по-късните публикации, направените сравнения между тях, подреждането на информацията за гробовете и добавянето на сведения и за единични категории находки, в първоначалния вариант на работата са включени подробен анализ на публикациите, аналитичен комбиниран списък на материалите и детайлни текстови и илюстративни приложения за всеки от гробовете. Поради ограничения в обема настоящият вариант е съкратен, а пълният, заедно с приложенията ще бъде предложен в следващи публикации.

[2] Александър Бонев изрично посочва, че "откривателят" П. Бонев, "известен иманяр и колекционер на старинни предмети" (*Bonev A.* 1999:3), по това време работещ в митницата на ломското пристанище, извършва системни наблюдения в околностите на Орсоя и при едно от тях открива няколко урни с кости, които личат в профила на речния бряг след лятното спадане на нивото на реката. Авторът уточнява, че "броят първоначално открити урни остава неизвестен", същото се отнася и до точния брой гробове, открити при археологическите разкопки (*Bonev A.* 1999:3, *Бонев А.* 2003:14).

(*Филипов Т.* 1976:6). Като окончателен брой е посочено числото 343, некрополът е определен като “цялостно проучен”, извършено на площ 6300 м^2 (*Филипов Т.* 1978:9). Освен гробовете с трупоизгаряне в границите на некропола са проучени 4 “по-късни гроба” с трупополагане – два женски, един мъжки и един детски (*Филипов Т.* 1976:6). Според сведения от 1982 г. откритите гробове са 301, а по-късните трупополагания са 5 (*Georgiev G.* 1982:197).

Некрополът е ориентиран югоизток-северозапад (*Филипов Т.* 1978:9). В публикациите липсва план на обекта, както и топографска и тахиметрична документация (отбелязано и при *Панайотов И.* 1978:71), въпреки че проучвателят съобщава за изготвени такива (*Филипов Т.* 1976:6). Погребалният обред е трупоизгаряне, осъществено извън периметъра на обекта, тъй като не са установени следи от клади (*Филипов Т.* 1976: 7).

Гробовете са плоски. Регистрирани са на едно ниво в пясъчния слой, над който следват две льосови наслоявания, разграничени от 10-сантиметрови ивици пясък, покрити от хумус. За четирите пласта е посочена дебелина от 0,55 до 1 м (*Филипов Т.* 1974:12, *Филипов Т.* 1976:6). Поради речните наслаги дълбочините за нивото, на което са открити съдовете, варират от 0,80 до 3 м от повърхността (*Филипов Т.* 1974:12; *Филипов Т.* 1976:6; *Филипов Т.* 1978:9). Структурата на “влажния пясъчен пласт” е посочена като причина, поради която не са определени размерите и формите на гробните ями (*Филипов Т.* 1974:12; *Филипов Т.* 1976:6-7). Установена е закономерност при поставянето на урните – “неправилни редици, ориентирани югоизток-северозапад” (*Филипов Т.* 1976:7), разположени по десния бряг на реката (*Филипов Т.* 1978:9). Съдовете за съхраняване на горелите кости (*урни*), са покрити с разлати паници, а само в два случая – с друг тип, *допълнителни* съдове. Погребалните „дарове” са открити предимно *вътре* в урните, по-рядко *около* тях, а при споменатите две изключения малки съдчета са открити *върху* урните (*Филипов Т.* 1976: 6).

Поради характера на публикациите тук е обърнато специално внимание върху възможностите за уточняване на броя открити предмети. Терминологията е според използваната в първичните публикации (*Филипов Т.* 1974, 1976, 1978), без да е приета като най-подходяща. *До 1974 г.* (*Филипов Т.* 1974:12) са посочени 150 малки съдчета, 11 идола, два от които – интерпретирани като предварително счупени, 8 зооморфни съдчета с форма на птица и на рогато животно, 4 глинени модела на култови брадвички, 22 каменни мъниста, поставени в зооморфно съдче, бронзови ножчета, медни и бронзови накити и украшения и две апликации. *През 1976 г.* описаните предмети, включени като гробен инвентар, са: сферични съдчета, биконични съдчета, чаши с правилно и сплеснато сферично тяло, керамични двойни съдчета – “солнички”, модели на култови брадвички, модели на култови масички, зооморфни съдчета, идолна пластика, кремък, и по-късни материали – “фибули, пръстени, гривни, обеци, малки ножчета, апликации и др.” (*Филипов Тр.* 1976). Информацията от *1978 г.* сочи, че общият брой на екземплярите, представящи антропоморфната пластика е 21 – за добре запазените, и 7 фрагмента от “предварително начупени” фигурки (*Филипов Т.* 1978:11). По-късно са разгледани общо осем модела на брадви (*Шалганова Т.* 1994). Четири са публикувани от Т. Филипов, открити в гробове 59, 100, 137, 254; един екземпляр от гроб 346 е съхраняван в НИМ, а още три се съхраняват в ломския музей (*Шалганова Т.* 1994:бел. 3). Конкретният контекст, посочен за две от находките, са гробове 346 и 287 (*Шалганова Т.* 1994:21, 23).

Първични публикации. От трите публикации (*Филипов Т.* 1974, 1976, 1978), вниманието е насочено към “албума” от 1976 г., където е включен най-многоброен снимков материал и са посочени всички категории открити предмети. Допълнени са наблюдения, представени в отзива (*Панайотов И.* 1978:70–71) и в рецензията (*Бонев А.* 1979:57–58) за работата.

– брой публикувани гробове: според номерацията към снимките в албума те са 67. Следва да се добавят още 7 находки, открити *до* гробове, а също и 1 *неопределено погребение* в пясък, което остава без номерация. Поради специфичните подбор и определения точният брой публикувани гробове не е категорично установен.

– брой публикувани *урни*: ключов фактор за установяването на проучените гробове е броят съдове за съхраняване на костите. Според илюстрациите за общо трите “типа” урни (включително тази от гроб 1), той е 62.

– определяне на *урни*: условностите са представени с единични примери. Съд-*урна* (въпреки специфичните форма и размери) по Тр. Филипов, според други автори е *солница* (гроб 31, *Bonev A.* 2000:21, No. 149); *урни* по Тр. Филипов са *чаши* според А. Бонев, като в предложените описания украсите са сходни, но размерите се различават (гроб 157, *Bonev A.* 2000:17, No. 126). В други случаи две *урни* по Тр. Филипов са описани като урна и кантаросовиден съд (гроб 178, *Bonev A.* 2000: 8, No. 58, 11, No. 70). *Малката сферична урна* (*Филипов Т.* 1976:гроб 170) също е определена от А. Бонев като типичен

кантаросовиден съд. Въпреки че за разнообразните съдове, функционално определени като *урни,* е добре да се следват сведенията на теренния проучвател, отпадането на дефиницията в по-късни публикации подчертава условността на предполагаемия брой гробове и урни.

По отношение на типологията от 1976 г., следващите примери са свързани и с посочената в отзива необходимост от по-голяма яснота в определянето на признаци за разпределяне на находките и обособяване на йерархични нива:

– различни форми в обща категория: съдове, включени в обща категория, в която вариациите са определени от наличието и броя на дръжките, са твърде различни. Така е със „сферично съдче с похлупак” от гроб 1 и „сферично съдче с две високи дръжки” от гроб 2 (*Филипов Т.* 1976:таб. I и II).

– сходни форми, разпределени в различни категории: трудности създават типове, характеризирани като “сферични”, които са твърде сходни с урни, описани като “биконични”. Например “сферичната” урна от гроб 86 (*Филипов Т.* 1976:таб. XXXVII) и “биконичните” урни от гробове 91 и 93 (*Филипов Т.* 1976:таб. XL, XLI).

Според характеристиката на публикацията (“албум”) най-много находки са известни от предложените илюстрации. Единствено по тях биха могли да се направят предположения за “гробните комплекси” и комбинациите от предмети, които те включват. В някои случаи обаче се наблюдават несъответствия – при описанието на материала, сравнението между текстовата информация и илюстрацията и други.

– несъответствие между определение и илюстрация: в някои случаи смущават определения, които трудно могат да се съчетаят с дадена илюстрация – урната от гроб 44 е фрагментирана, липсва нейната горна половина, запазената долна част е заоблена, а съдът е определен като биконичен (*Филипов Т.* 1976:таб. XXV). При примерите за “сферична урна”, всъщност формата на съда е доста особена, за да отговори на дефиницията (гроб 53, *Филипов Т.* 1976:таб. XXVII). Не е приемливо определянето на урната от гроб 265 като “биконична” (*Филипов Т.* 1976:таб. LXXV), както и описанието “малка сферична урна с една висока дръжка” за “кантаросовиден съд” (определен така по-късно), при който една от двете дръжки изглежда фрагментирана (*Филипов Т.* 1976:гроб № 180, таб. LXVI).

– липса на текст към илюстрация: в някои случаи е илюстриран съд, който не е споменат текстово – например кантаросовиден съд от гроб 52 (*Филипов Т.* 1976:таб. XXVI). Това не би било затруднение при наличие на друг начин за регистриране на съдовете от даден гроб. В конкретния случай остава неизвестно дали има пропуск в текстовите данни или е направена грешка в подреждането на илюстративния материал и разпределянето на гробния инвентар.

Сравнението между първичните публикации и проучвания върху материала, проведени от други автори, показва значителни несъответствия.

– идентифициране на находките и дублиране: за два гроба с различна номерация е илюстриран един и същ съд (*урна* или друга категория). Възможността за наличие на еднакви находки, включени в описанието на различни гробове, обуславя значителната условност при работа с материала. Ясен пример за затрудненията в определянето на “комплекси” дава гроб 121. От три открити предмета – урна, кантаросовидно съдче и чаша с една дръжка – два повтарят други илюстрации (кантаросовидно съдче от гроб 154 и чаша от гроб 67).

Има и някои други особености, които ще бъдат представени съвсем накратко:

– “нови находки”: първоначално изглежда, че в статията от 1978 г. е включена нова находка. Всъщност фигурката, посочена в текста като открита в гроб 259 (*Филипов Т.* 1976:23), при илюстрациите е включена към находките от гроб 239 (*Филипов Т.* 1976:LXX б), а и описанието (*Филипов Т.* 1978:15) показва, че находката не е нова.

– метални находки: към инвентара от гроб 140 е включена фибула, определена като бронзова в текста и медна в илюстрациите (*Филипов Т.* 1976:таб. LII в), а другата илюстрирана метална находка е “медно ножче” от гроб 145. Възможно е погрешното включване в инвентара от къснобронзовите гробове (*Şandor-Chicideanu M.* 2003:21, No. 98) да се дължи на смесване с по-късен материал. Съдът, описан от Тр. Филипов като *пота* (*Филипов Т.* 1976: LV с, гроб 147), наподобява по-скоро поставка (*Şandor-Chicideanu M.* 2003:Pl. 196).

– разлики в определянето на техниките за нанасяне на мотивите: някои определения за използваните техники са променени – например врязана вместо вдлъбната.

С направените уговорки, при липсата на решение на проблема за преброяване на дублираните съдове и според използваната терминология, биконичните *урни* са общо около 35. Въпросът със сферичните урни е по-сложен – те са общо 20, но трябва да се вземе предвид това, че откритата в гроб 19 е много сходна със съда от гроб 25, а тази от гроб 20 е еднаква с урната от гроб 43. За гроб 157 А. Бонев посочва наличието на “чаша” с украса, много сходна с тази на представената от Тр. Филипов “урна”, двата съда обаче са с различни размери. Според Тр. Филипов в гроб 178 има две урни, докато А. Бонев посочва една урна и един кантаросовиден съд. При етажните урни, като се включи и урната от гроб 80, определена като многоетажна, условният брой е 6. И тук обаче се налага напомнянето, че съдът от гроб 82 е еднакъв с този от 160, а този от гроб 135 – с урна от гроб 154. Урни, за които не е посочена принадлежност към даден тип, са откритите в гроб 1 малка урна без дръжки, в гроб 29 съд, посочен от други автори като чаша и „солницата” от гроб 31, описана като погребална урна с двойно тяло. Остава въпросът дали да се добавят двата съда, определени от Тр. Филипов като урни и включени от А. Бонев в други категории.

Само един съд е определен като разлата *паница* (от гроб 1). По-сложен е въпросът за *сферичните съдчета*. В текста към илюстрациите за тях са посочени описания, основани на различни принципи: четири сферични съдчета с похлупак, две сферични съдчета с похлупак и букели, две сферични съдчета с букели (едно от гроб 150, и едно от гроб 126 с четири букела); едно сферично съдче без дръжки; петнадесет сферични съдчета с две високи дръжки (като това от гроб 86 е включено условно, а в гроб 267 са открити две) и едно сферично разлато съдче от гроб 37. *Биконичните съдчета* са *с* похлупак (едно от гроб 14) или с две високи дръжки (осем, от които вероятно находката от гроб 52 не е описана, а тази от гроб 121 е еднаква със съда от гроб 154). *Чашите* също имат няколко разновидности: четири сферични чаши с една висока дръжка, една сферична чаша с една висока дръжка и букели в средата на тялото, сферична чаша с букели и две високи дръжки (гроб 265), биконична чаша с една висока дръжка (гробове 140 и 160), чаша с висока дръжка и букели (гроб 15). Като чаша с една висока дръжка са описани съдове от гробове 8, 16, 53, 67, два от гроб 78 и чаша със сферично тяло от гроб 93. Останалите категории находки са: *елипсовидна култова масичка*; четири *модела на култова брадвичка*; *модел на лодка/детска играчка във форма на ладия*; общо осем *двойни съдчета/солници* (под въпрос е находката от гроб 31); две *малки съдчета с две високи дръжки* и *идолна пластика. Антропоморфните фигурки* са десет, като една е от неопределен гроб „в пясък”, характеристиките на откритата до гроб 82 са различни – тя е с плътно тяло, а в гроб 148 фигурките са две. *Зооморфните съдчета с похлупак* са общо осем, като и тук трябва да се имат предвид възможностите за дублиране на находки.

По-късни публикации. В монография от 1988 г. А. Бонев предлага типология на керамичните предмети от Орсоя (*Бонев А.* 1988), която е основа и на по-късната му по-подробна публикация. В работата от 1999 г. към посочените типове са добавени и съдовете, които ги представят (*Bonev A.* 2000), което прави възможно съпоставянето с информацията от първичните публикации. До момента в литературата по въпроса не са правени уточнения по разминаванията между публикациите. Това, заедно с предотвратяването на бъдещи проверки и избягването на повтаряне на неточностите, е причина за представянето на следващите наблюдения. Забелязаните несъответствия са както „вътрешни” (в самата публикация), така и външни (отнесени спрямо други публикации). Отново, върху определянето на гробовете пряко се отразява дублирането на урни, а върху интерпретацията на материала – променливите комбинации от съдове за даден гроб.

– гробове, известни само от по-късната публикация на А. Бонев: такива са гробове 36, 64, 130, 264, 310, и един “неизвестен”, от който е публикуван модел на брадва.

– находки, които липсват в първичната публикация: предмети, които не са включени в комплексите по Тр. Филипов са: чаша от гроб 53, похлупак от гроб 180 и чаша от гроб 137 (последната е включена в две категории).

– находки, които не са включени в по-късната обработка на материала, а присъстват в първичната публикация: фигурка до гроб 82, кантаросовиден съд от гроб 100 (дублиран?), урна с похлупак от гроб 150, урни от гробове 86, 176, 189, 239 и 267.

– „повторение” на *урни* при различните типове: някои съдове са включени в повече от един тип, понякога се различават и представените размери: за гробове 8, 14, 15, 16, 19, 20, 34, 52, 78, 88, 95, 98, 100, 132, 135, 142, 145, 147, 154 (без съответствие между илюстрация и снимка), 178 и 247.

– включване на една и съща находка в две различни категории: например като урна и чаша (гробове 29, 137, 157); или като урна и кантаросовиден съд, неизвестен от първичната публикация (гроб 178). Възможно е също така съдът, определен като *кантаросовиден* от А. Бонев, да дублира една от *урните* по Тр. Филипов (от гроб 178).

– становища по дублирането на находки: според А. Бонев някои съдове са дублирани, което влияе върху общия брой находки и съответно – гробове. Като такива са посочени: *урни* от гробове 25 и 19, 43 и 20; *зооморфен съд* от 43 и 128; *чаша* от 121 и 67. Налага се уточнението, че веднъж обособени като различни от Тр. Филипов, те са определени като еднакви от други автори (Т. Шалганова и А. Бонев), чиито мнения обаче не винаги съвпадат. В два от случаите според Т. Шалганова съдовете са еднакви, докато за А. Бонев са два сходни, но отделни съда, които имат еднакъв произход или майстор. В настоящата работа това становище не е прието – съдовете са разгледани като еднакви (кантарос от гробове 154 и121; и урна от гробове 160 и 82).

– неясно сходство: понякога два съда са определени като сходни, което обаче не личи от графичното представяне (кантаросовидни съдове от гробове 88 и 80).

– разлики в определенията: първоначално изглежда, че урната от гроб 37 е включена в два различни типа. Всъщност двете „урни”, определени от А. Бонев, са една урна и едно сферично съдче.

– условна терминология: в някои случаи *урни*, много сходни с кантаросовидните съдове, запазват определението, дадено от теренния проучвател (например съд от гроб 180).

– различия между описания и илюстрации: находка от гроб 31 е включена към инвентара от гроб 242 и илюстрирана към гроб 17, като допълнително за гроб 17 е посочена илюстрация 2.7-12 (реалната е 2.7-14), описана обаче като рисунка за съд от гроб 242, където такъв липсва. *Солницата* от гроб 113 не е описана, докато в гроб 213 е включена *солница*, която не е посочена в първичната публикация (тази от гроб 113 е разгледана като находка от гроб 213). Действителното табло за зооморфните съдове е 2.10 (гробове 43, 77, 95, 128, 178, 227, 242, 265).

– илюстрации, които не са включени: например находката, открита до гроб 151.

– несъответствия между съдове, представени чрез илюстрации и снимки: рисунката за урна от гроб 154 представя богато украсен съд, а снимката от първичната публикация – неукрасен. И за урната от гроб 178 предложената рисунка не отговаря на нито един от съдовете от снимката от публикацията на Тр. Филипов.

– поради схематичното предаване на съдовете се наблюдават значителни разлики между форми, представени на снимки в първичната публикация на Тр. Филипов и тези от рисунките на А. Бонев (гробове №№ 2–4, 8–10, 15–16, 19–20, 27, 29, 31, 34, 39, 41, 43, 44, 52–53, 78, 80, 82, 86, 88,126, 135, 140, 145, 147–148, 154, 157, 160, 176, 178, 247). Графично представяне на фрагментиран съд като цял има от гроб 93.

– различия между мотивите: по същата причина тук са посочени несъответствията между размерите, разположението, симетрията на мотивите – от броя навивки на спиралите до характера на украсата. Поясни разлики са установени в предаването на украсата от съдове до гроб 4, гробове 16, 29, 41, неопределен гроб с фигурка, 43, 53, 74, 80, 91, 100, 137, 145, 147, 148, 157, 160, 176, предна част на фигурка от гроб 239, 247.

Проблеми на некропола до Орсоя. В археологическата литература съществуват публикации върху “проблеми” на некропола до Орсоя, които всъщност засягат по-обща проблематика (*Бонев А.* 1987:49–50). За всеки от тях са потърсени възможни отговори, а осемнадесет години по-късно същите въпроси са поставени отново (*Ганева С.* 2005). Върху ограничените възможности за пълноценно проучване и интерпретиране на некропола влияят множество конкретни фактори, превърнали се в проблеми. Те започват с местоположението и обстоятелствата по откриването на обекта, обхващат условностите в характера на публикуваната информация, и завършват със състоянието на материала и документацията от теренните проучвания.

Местоположение. Характерът на района – често наводнявана блатиста местност с високи остатъчни подпочвени води, местоположението на некропола – на ронлив бряг на река Дунав със “заливна” северна част и промените в нивото на водата са причина за наличието на нарушени ситуации и за неясната принадлежност към определен гроб на откритите в пясъка “дарове” (*Филипов Т.* 1976:7). По-голямата част от урните „са начупени и отнесени от водата” (*Филипов Т.* 1978:11), „редът им е нарушен” (*Филипов Т.* 1974:13), а северната част на некропола е „разположена в самото корито на реката” (*Филипов Т.* 1978:9). Приема се, че обектът е почти напълно проучен, но селището към него не е открито (*Бонев А.* 1996:бел. 87).

Откриване. Посочено е, че “откривателят” намира урни с горели кости, чийто брой остава неизвестен (*Bonev A. 2000*:3).

Състояние на находките и документацията. Посочено е, че вече не е възможно находките да бъдат прецизно документирани (*Bonev A. 2000*:4). Масовият материал остава непубликуван в хранилището на музея в Лом, а документацията не е запазена. Според А. Бонев всички данни на теренния проучвател за гробовете не могат да бъдат потвърдени и направените предположения са условни (*Bonev A. 2000*:5).

Характер на публикациите. В общо трите първични публикации, съдържащи сходна информация, данните са съпроводени от някои неточности. Посочени са „албумният” характер на най-подробната от тях (*Шалганова Т.* 2002:26) и дори това, че всъщност некрополът остава непубликуван (*Bonev A. 2000*:4).

Условности при работата с материала. Причина за тях са 1) несъответствия в сведенията, предложени от един и същ автор, 2) между първичната публикация и по-късен автор и 3) между мнения на двама по-късни автори.

Брой гробове. Информацията за 343 гроба не може да бъде проверена. От тях е публикувана по-малко от една трета (19% от материала). Според Т. Шалганова данните за *урни* са от 66 гроба: в 52 – амфоровидни съдове и в 14 – други керамични форми (*Шалганова Т.* 2002:26). Според други автори броят на публикуваните гробове е 74 (*Бонев А.* 1996:бел. 86) или 77 (*Krauß R.* 2006:131).

Дублиране на *урни* и други съдове. Характерът на публикациите не позволява задълбочен анализ. Дублирането на съдове създава затруднения, допълнително объркване има при сравняване на мнения: според някои проучватели съдове от гробове с различна номерация са еднакви (Т. Шалганова), докато други виждат разлики между тях (кантаросовидни съдове от гробове 154 и 121 (*Bonev A.* 2000:16) и урни от гробове 82 и 160 (*Bonev A.* 2000:8). Така, според А. Бонев дублирани са *урни* от гробове 25 и 19, от 43 и 20, от 82 и 160; *зооморфно съдче* от 43 и 128; *чаша* от гробове 121 и 67, без да се включва кантаросовидния съд от гроб 154/121 и урната от гроб 160/80, вж. по-горе). Т. Шалганова също установява наличие на еднакви съдове, представени за два различни гроба: урни от гробове 20 и 43 и от 82 и 160; орнитоморфен съд от гробове 43 и 128; съд с една дръжка от гробове 67 и 121; кантаросовиден съд от гробове 121 и 154 (*Шалганова Т.* 2002:26). Тя включва двете находки, които А. Бонев не посочва, липсва и урната от гроб 25/19. По-късно М. Шандор-Кичидеану изброява дублирани илюстрации, забелязани и от Т. Шалганова, и добавя *урната* от гроб 135, еднаква с тази от гроб 154 (*Şandor-Chicideanu M.* 2003:21, No. 97). Неясно е дали поради това дублиране трябва да се намали броят на урните (съответно и гробовете), или той да се запази поради възможността Тр. Филипов да е ползвал един и същ, по-“представителен” съд за илюстрациите на два гроба, в които са открити сходни находки.

Брой находки. Върху броя на находките влияят същите фактори. В публикацията на А. Бонев са включени 184 запазени предмета (*Bonev A.* 2000:5). Т. Шалганова съобщава, че познава 380 съда от некропола, от които – пет заоблени кани с издатъци и висока дръжка (*Shalganova T.* 1995:298). От 104 кантаросовидни съда, които са познати на автора, 96 са с четириъгълно тяло и елипсовидно устие/„диамант”, а 8 имат заоблена форма. Кантаросовидните съдове с четириъгълни тела и устия, украсени с вертикални канелюри са 10, а има и амфороподобни съдове с канелюри (*Shalganova T.* 1995:298), при това в значителен брой и непубликувани (*Krauß R.* 2006:131).

Ограничения при проучване. Ясно е, че категоричното определяне на броя публикувани находки и гробове е невъзможно. Смесването на категории, дублирането, различията между описанията, предложени от авторите за материала, наличието на определения, съобразени единствено с функцията на съда (*урна*, *похлупак*), вариабилността в броя на находките – редуциран от някои автори и увеличаван от други (в зависимост от мнението им по повторенията в първичната публикация и достъпа им до материала), множеството несъответствия в публикациите и между публикациите показват част от условностите при работа с разглеждания материал. Остава невъзможно точното определяне на вътрешното групиране в некропола, отнасянето на гробовете един спрямо друг, подробностите по различията в инвентара, евентуалната разновременност на гробове, установяването на броя индивиди в даден гроб, определянето на техните възраст, пол и съотношение, детайлите по вариациите в инвентара, полагането на урните и следите от действията, съпровождащи погребалния обред.

Това, че некрополът е най-големият в ареала на културата, на този етап е единственият подобен археологически проучен обект в Северозападна България и материалите от него служат като основа за наблюденията върху погребалния обред в района обосновава детайлното разглеждане на информацията за него. В резултат от посочените наблюдения необходимостта от опит за комбиниране на публикуваната информация и посочване на проблемните несъответствия при представянето на материалите е напълно разбираема. Тя в никакъв случай не отрича приносите на дискутираните публикации, не е възможно и да реши проблемите на некропола, но спестява анализирането тепърва на публикуваните находки и изключително би улеснила предстоящи задачи като бъдещи публикации на материали от обекта.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Бонев А.* 1979.** Критика и Рецензии: Трайко Филипов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско. Албум. София, 1976. – Археология, 3, 57–58.

***Бонев А.* 1987.** Някои проблеми, свързани с кснобронзовия некропол от с. Орсоя, Михайловградски окръг. – В: Втори международен конгрес по българистика. София, 23 май-3 юни 1986 г., Доклади 6, Българските земи в древността до създаването на българската държава, България през Средновековието, 48–52.

***Бонев А.* 1988.** Тракия и егейския свят през втората половина на II хилядолетие до н.е. = РП XX. – София.

***Бонев А.* 1996.** Проучванията на културата с инкрустирана керамика по Долни Дунав (общ историографски преглед). – Годишник на Департамент Археология – Нов български университет, II–III, 193–213.

***Зунг Л.* 1989.** Развитие на къснобронзовата култура Балей-Орсоя в Северозападна България. – Археология, 2, 20–24.

***Ганева С.* 2005**. Проблематика на некропола при Орсоя. – В: Земите на България, люлка на тракийската култура. София, 40–44.

***Панайотов И*. 1978.** Отзиви: Трайко Филипов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско. – МПК, 1, 70–1.

***Панайотов И., Д. Вълчева.* 1989**. Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи. – Векове, 18, 5–15.

***Филипов Т.* 1974.** Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградси окръг. – Археология, 2, 12–23.

***Филипов Т.* 1976.** Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско. – София.

***Филипов Т.* 1978**. Идолната пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя. – МПК, 2, 9–18.

***Шалганова Т.* 2002.** Погребалният обред – извор за реконструкция на социалната структура (върху материалите на културата на инкрустираната керамика по Долен Дунав). – Проблеми на изкуството, 1, 26–30.

***Шалганова Т.* 2005.** Изкуство и обред на бронзовата епоха. Култура на инкрустираната керамика по Долен Дунав. – Монографии 3, МИФ, Издателство на НБУ, София.

***Bonev A. 2000*.** The LBA cremation graveyard of Orsoya (A typology of the ceramic finds and problems of interpretations). – Reports of Prehistoric Research Projects, 1999 (2000), 2–3, 2–33.

***Georgiev G. 1982*.** Die Erforschung der Bronzezeit in Nordwestbulgarien. – *Prähistorishe Archäologie in Südosteuropa* 1, 187–202.

***Krauß R.* 2006.** Die Prähistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra vor dem Hintergrund der Kulturgeschichte Nordbulgariens. Праисторията по долното течение на Янтра на фона на културната история на Северна България. (=Prähistorische Arhäologie Südosteuropa, Band 20 – Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden, Westf.).

***Şandor-Chicideanu M.* 2003.** Cultura Žuto brdo-Gârla mare. Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului la Dunarea Nijlocie şi Inferioară., I, II. Nereamia Napocae – Cluj-Napoca.

SOME PROBLEMS IN THE STUDY OF BURIAL RITES FROM THE LATE BRONZE AGE IN NORTHWEST BULGARIA (ACCORDING TO DATA FROM THE NECROPOLIS NEAR ORSOYA)

Tanya Dzhanfezova

(Summary)

In Northwest Bulgaria, a region with most localized late-bronze archeological culture, as a result of regular excavations of many years, only one necropolis has been studied – the one near Orsoya, district of Montana. The site has often been pointed out as eponymous for the Bulgarian lands, representing the greatest number of graves and most clearly definitive of the nature of inlaid ceramics culture, but on the other hand, more critical opinions about the data from this site have also been expressed. The nature of the published information is among the main reasons for the differences in these opinions. Because of the conditions of conservation of the terrain documentation and the limited possibility for its reference to the preserved finds, at this stage it is not possible to bring in sufficient clarity with regard to individual graves. Until now the attention has been primarily focused at the problems about the culture with which the necropolis is associated. There are, however, specific problems in the research of the site, obstacles in the work with the found materials and difficulties in the attempts to identify elements of the burial ritual. The purpose of this work is to reveal the condition of the published data. The focus is on the clarifications that are required with regard to the graves and the site. Indication of some discrepancies and the commentaries made are not a criticism for its own sake, they are consistent with the possibility for organization of the published information. As a result of study of the initial and later publications, comparisons made between them, organization of the information about the graves and also addition of data about single finds, the initial variant of the work includes detailed analysis of the publications, analytical combined list of the materials and detailed text and illustration appendices for each of the graves. This summarized variant indicates some necessary clarifications on the research of the site and the juxtaposition of the published information. The attention is focused on some characteristics of the site's location, the circumstances of discovery and research, the condition of the finds and the documentation, the nature of the publications, the possibilities for definition of the graves and the finds and so on. The indicated observations by all means do not discard the contribution of the discussed publications. The present work do not solve the problems of the necropolis, but it could henceforth save the analysis of the published finds and could significantly facilitate future works, such as publication of materials from the site.

НОВИ ДАННИ ЗА НАЧАЛОТО НА РАННОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА В ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ (МОГИЛНА НАХОДКА ОТ ДЕВЕТАКИ)

Мая Валентинова

(РИМ – Ловеч)

I. Място на намиране и културна среда

Предмет на съобщението е находка от няколко предмета, постъпили в РИМ – Ловеч, през 2006 г. Тя се състои от керамична чаша с две дръжки (кантарос), бронзова дръжка с част от предпазителя на меч и два бронзови елемента, които вероятно също са свързани с меча. За съжаление находката е без сигурни данни за археологическата ѝ среда. Според сведенията на „разкопвачите" материалите са открити в малка каменна могила, която е част от некропол, разположен на билото на Деветашкото плато, непосредствено над Деветашката пещера (обр. 1). Всички предмети били намерени на едно място, като бронзовите части били „вътре в чашката". Няма данни за някаква гробна или друга конструкци, за наличието на кости, както и за следи от въглени или пепел. Тази важна информация е загубена. Въпреки това, съдържанието на находката и откриването ѝ в могилен насип, предполагат връзката ѝ с погребални или поменални практики от началото на Ранножелязната епоха.

В подножието на платото на около 1.5 км западно от некропола, се намира Деветашката пещера. При проведените, в началото на 50-те години на XX в. спасителни разкопки тук са установени културни останки от палеолита до средновековието включително. В преддверието на сухия клон и в дъното на централната зала е документиран пласт от ранножелязната епоха с дебелина 0.3–0.5 м, който заема обща площ около 180 кв. м. Открити са следи от силно разрушени жилища без възможност за установяване на формата и размерите им (*Джамбазов Н., В. Миков* 1960:141–147). Най-вероятно с обитателите на това селище трябва да се свърже и натрупването на част от могилните насипи, разположени върху платото.

Тук трябва да бъде споменат още един интересен комплекс. На десния бряг на р. Осъм срещу входа на Деваташката пещера е съществувал некропол от десетина могили, по-голяма част от които били унищожени при селскостопанска обработка. Три от тях са проучени през 1984 г. под ръководството на д-р Г. Китов. В подмогилното пространство на могила № 1 са проучени 26 ями, запълнени с керамични фрагменти, животински кости и др., датирани в Ранножелязната епоха и един двоен гроб от края на Късната бронзова епоха (*Китов Г.* 1987:38–39; *Китов Г., С. Александров* 1999:6–8). Ямите са били предмет на различни археологически анализи, свързани с ритуалния им характер (*Георгиева Р.* 1991:1–10; *Georgieva R.* 1995:21–36), но пълните резултати от проучването все още не са публикувани и въпросът за тяхното по-тясно хронологическо ситуиране остава открит.

II. Описание на находките

1. Чаша с две високи дръжки (кантаросовиден съд), (Инв. № А3078), (обр. 1 б). Липсва една от дръжките и малка част от тялото. Ломовете при някои от липсващите фрагменти са „пресни" и може да се предположи, че съдът е фрагментиран основно при откриването му, а разкопвачите не са събрали всички части. Изработен е на ръка от глина с дребни песъчливи примеси и стрит шамот. Повърхността е добре огладена, тъмнокафява на цвят. Има ниско сплеснато тяло с биконична форма с подчертан ръб между двете части. Устието е леко профилирано и скосено навътре. Част от нащърбванията по него са с огладени ломове. Запазената дръжка е с елиптичен силует и четвъртито сечение. Дъното е конкавно. Върху максималния диаметър на тялото, срещуположно на дръжките са оформени две пъпковидни изпъкналости. Височина на тялото – 4.4–4.9 см, височина с дръжките – 8 см, диаметър на устието – 8.9 см; максимален диаметър – 9.6 см, диаметър на дъното – 5.7 см, дебелина на стените – 0.5 см.

2. Дръжка и част от раменете на предпазителя на меч (НСФ № 188 а, б). Изработени са от бронз.

2. 1. Ръкохватката има „езиковидна" форма с конвексни очертания, завършваща към тапата с разширение тип „лястовича опашка"(обр. 2 в). По краищата ѝ минава нисък перваз, обхващащ и външната

страна на „ушите". По надлъжната ос е имало три нита за захващане на облицовка от нетраен материал. Последните използвани нитовете са били изработени от желязо, като на най-горният не е запазен. Отворът му, който е добре оформен е разположен при стеснението преди „ушите". Вторият нит е поставен при най-широката част на дръжката, а третият ниско, близо до предпазителя. Те са силно корозирали и е трудно да се определи сечението им. Средният нит е леко изместен от централната ос, като за поставянето му вероятно е разширен съществуващ от по-рано отвор, разположен непосредствено до него. В самата основа на дръжката, към раменете на предпазителя, които са отчупени има още два почти симетречно разположени железни нита.

2. 2. Заедно с дръжката са открити и две издължени бронзови пластини, които могат да се свържат с раменете на предпазителя (обр. 2 г). Те са с дължина съответно 6.4 см и 6.2 см, широчина 1 см и дебелина от 0.1 до 0.3 см. В едната им половина грубо е оформен много нисък перваз, който почти липсва при едната пластина. В тази си част имат триъгълно напречно сечение, като към другия край изтъняват и сечението е плоско. Върху тях са били оформени по пет отвора за нитовете. Запазени са части от четири железни нита върху едната пластина и три върху другата. Те са разположени симетрично върху двете пластини – по един нит към края на плоската част, а останалите четири са поставени много близко един до друг в другия край. На местата, където нитовете не са запазени се вижда, че за разлика от отворите на дръжката, които са добре оформени още при изливането, тези на пластините са направени доста по-небрежно.

3. Отворена бронзова халка (скоба) (НСФ № 188 в), (обр. 2 а). Изработена от обла бронзова тел, дъговидно извита. Размери 2.3 x 2.3 см. Краищата завършват с елипсовидни уширения, в които е пробит по един отвор с диаметър 0.25 см. Какво точно е конкретното предназначението на този предмет не може да се определи със сигурност.

4. Бронзова апликация (?) (НСФ № 188 г), (обр. 2 б). Има кръстовидна форма. Рамената са дъговидно извити като плавно се стесняват и изострят към краищата. Има полуелипсовидно сечение, вътрешната страна е равна, а външната повърхност е заоблена. Двете перпендикулярно разположени части не са с еднаква дължина, въпреки че разликата не е голяма (4.5см x 3.9 см; височина – 1.7 см). По страничните ръбове личат следи от успоредни нарези, вероятно от украса. Подобно на гореописаната халка съм затруднена с определянето на функцията на този предмет.

III. Датировка и интерпретация

Чаши с ниско профилирано тяло и големи извити над устието дръжки с елиптичен силует са известни от редица обекти в Североизточна Тракия: Сборяново (*Стоянов Т.* 1997:52–56; Т. I–II), Сава Цонево (*Tončeva G.* 1980:40, Pl. XI), Русе (*Георгиев Г., Н. Ангелов* 1957:48, Обр. 9_5), Шумен (*Антонова В., Н. Попов.* 1984:Т. I_7), Бабадаг (*Hänsel B.* 1976:Taf. $16_{1,3}$, V_{15}). Те са добре представени и в Троя, добили популярност като тип А 107, където появата им се свързва с пластта VIIb2 (*Blegen et all. 1958*:165–166, 261, 288, Pl. 218, No. 32_{89}, No. 36_{1180}, No. 37_{889}, No. 37_{1003}). Най-срещаната украса при тези съдове е канелирана или релефна (ниски букелчета, пъпковидни израстъци) или съчетание от двете. Всички те имат сходен силует и твърде близки метрични характеристики – средна височина на тялото 5 см и диаметър на устието 9–10 см. Най-детайлна вътрешна класификация на тази форма от територията на България е направена за материалите от некропола при Сборяново, където са разграничени седем основни типа и няколко подтипа (*Стоянов Т.* 1997:52–58). Използването на некропола се отнася към Х – първата половина на IX в. пр. Хр., като най-ранните гробове не излизат от рамките на Х в. пр. Хр. (*Стоянов Т.* 1997:82–85). Според формата на тялото, чашата от Деветаки се доближава най-много до тип II, подтип А. Различно е обаче оформянето на дръжките. При кантаросите от почти всички типове от некропола в м. "Нивата на певеца" те са с по-малко или повече подчертана чупка при най-високата част на дръжката, докато при съда от Деветаки имат овална форма. Украсата от два ниски пъпковидни издатъка е най-характерна за съдовете от тип II. Само с два ниски букела е украсен и кантароса от селищната могила край Русе (*Георгиев Г., Н. Ангелов.* 1957:47, обр. 9–5), датиран в края на Бронзовата началото на Ранножелязната епоха. Тази украса се среща и при някои от кантаросите, характерни за последната фаза на култура Кослоджени – Радовану (*Morintz S., D. Şerbănescu.* 1985:12–13, Fig. $8_{1,12}$), както и сред чашите от Троя VIIb2 (*Blegen et all.* 1958:Pl. 218, 261, No 36_{1180}, No. 37_{889}; 288, No. 32^{89}). В северозападна посока към групата от горепредставената форма може да се привлече кантароса от Лом, който е част от колективна находка от четири керамични съда, датирана в рамките на XI–X в. пр. Хр. (*Бонев А., В. Стоичков.* 1994:21–23, обр. 2). В Южна Тракия формата също е позната, но обикновено чашите са по-профилирани и по-дълбоки (*Hänsel B.* 1976:Taf. 73_{6-8}).

Най-близък териториален паралел на чашата от Деветаки е кантарос, произхождащ от могила № 4 от некропола в м. Турлата, край гр. Троян (Инв. № AKIV31). Могилният некропол тук е проучен в периода 1979–82 г. от В. Найденова и Т. Тотевски. В могила № 4, която била трудно различима на терена, са открити фрагментирани керамични съдове и силно корозирал железен меч, датирани от разкопвачите в XI–X в. пр. Хр. (*Тотевски Т.* 1990:12–13). Няма данни за установено гробно съоръжение, както и за наличие на човешки кости. Трябва да се има предвид обаче, че насипът е бил нарушен и унищожен в голямата си част преди проучването му[1]. От могилата е възстановена една чаша кантарос (обр. 1 в)[2]. Тя има полусферична форма, две високи дръжки с елипсовиден силует и четвъртито сечение и малко конкавно дъно. Украсата се състои от един хоризонтален ред отпечатан псевдошнур върху максималния диаметър и две „дискретни" пъпковидни издатини, разположени симетрично върху най-широката част на тялото срещуположно на дръжките. Според морфологичните си характеристики тя се доближава най-много до тип II (по типологията на Т. Стоянов). Но дръжките на чашата от Троян, подобно на тази от Деветаки са с овален силует и нямат чупка при прехода между двете части. На около 250 м югоизточно от тази могила при селскостопанска обработка е намерен втори железен меч с листовидно острие и от типа Ненцинген (Ноа II), (*Т. Тотевски* 1991:4–5), отнесен към Х в. пр. Хр.

Въз основа на приведените паралели, но предвид неясния контекст на находката, може да се предложи една по-широка дата за кантароса от Деветаки в периода края на XI–X в. пр. Хр., не по-късно от началото на IX в. пр. Хр.

Според типологическите си белези, дръжката от Деветаки е част от меч от типа Nenzingen (Naue II), характеризиращ се с право или листовидно острие, косо падащи рамене на предпазителя и „езиковидна" дръжка, завършваща към тапата с разширение, подобно на два „рога". В литературата е прието мнението, че тези мечове се появяват в Карпато-Дунавските области в началото на XIII в. пр. Хр. (*Hänzel, B.* 1970:26–41; *Panayotov I.* 1980:175; *Иванова И.* 1975:338–340). Горната граница на бронзовите мечове тип Nenzingen е по-несигурна. Според И. Панайотов те достигат до На А2, като някой могат да се срещнат и в На В1. Началото на производството им от желязо в Тракия се свързва с Х в. пр. Хр. като се приема тяхната едновременност с железните мечове открити в гробове на Агората (датирани в средата на XI в. пр. Хр.) и Керамейкос при Атина и Лефканди (*Hänzel B.* 1970:26–41; *Čičikova M.* 1978:188–190). Резултатите от разкопките в м. "Нивата на певеца", потвърждават ранното усвояване на желязната технология в Тракия. Железните мечове копират формата на бронзовите си предшественици и известен период от време те съществуват едновременно. За съжаление по-голямата част от находките в България са случайни, без сигурен контекст на намиране и е трудно да се определи, кои точно типове са характерни за ранножелязната епоха. Правейки преглед на бронзовите мечове в Европа и Егея, Ян Боузек отбелязва, че мечовете с листовидно острие се появат в XI в. пр. Хр. в Южна Германия и малко по-късно проникват в Италия и на Балканите (тип Доня Долина). За този тип е характерно конвексно очертание на дръжката, един или два нита на ръкохватката и по-един нит ниско долу близо до острието, което е с форма на върбов лист. Появата на този тип той поставя в късния На А1, но отбелязва, че повечето от тях се датират в На В и са съвременни на железните мечове в Егея (*Bouzek J.* 1985:127–132). С листовидно острие са и ранните железни мечове от Тракия, докато повечето железни екземпляри от Гърция са с право острие, подобно на разпространените там бронзови мечове. Може да предположим, че най-вероятно в началото на ранножелязната епоха преимуществено с листовидно острие са и бронзовите мечове. Такъв е и мечът от с. Крушево, Севлиевско. Той има два отвора за нитове, разположени на предпазителя (дръжката липсва) и листовидна форма на острието, която обаче не е много изразена. Мечът е открит в нисък, каменно-землен могилен насип (*Милчев А., Н. Койчев.* 1967:39–40, обр. 1). Според наличните данни издигането на могили през Късната бронзова епоха не е характерно за тази част на Тракия, която попада в ареала на култура Тей. За последната е характерно трупополагане в свита позиция в ями в плоски некрополи (*Alexandrescu A.* 1973:77–97; *Китов, Г., С. Александров* 1999:6–8). Това дава основание да се допусне и възможна принадлежност на този комплекс към началото на Ранножелязната епоха. Като разбира се се отчита почти пълната липса на информация за погребалните практики през Късната бронзова епоха в района и възможността при бъдещи проучвания да се установи издигане на могили тук в този период.

Дръжката на меч от Деветаки е засега единственият известен от територията на България представител на типа Ненцинген, при който са използвани железни нитове за прикрепяне на облицовката от нетраен материал. В случая те вероятно са допълнително поставени при наложила се поправка на оръжието. Тогава е увеличен и броят на нитовете, поставени за закрепване на острието към предпазителя с цел по-голяма стабилност. Най-вероятно обаче, тази връзка не е издържала и дръжката се е отчупила. Равномерната патина върху пластините и старите счупвания показват, че това е станало преди да бъде поставена в могилата. Разглеждайки оръжието, произхождащо от гробове от преходния период между Бронзовата и Желязната епоха в Македония, Д. Митревски споменава за използвани железни нитове върху дръжката на меча от гроб 2 от Сивец–Присад като най-ранна употреба на желязо в Македония (*Митревски Д.* 1997:56–57, сл. 15_4). При първичната публикация на находката обаче той е описан с „три кръгли отвора за нитове”. Оръжието и целия комплекс са датирани от Б. Китановски в BrD–HaA1, Желязна епоха IA по М. Гарашанин (*Kitanovski B.* 1970:106–109; T. II A). Подобно на дръжката от Деветаки и при тази на меча от Сивец върху ръкохватката има три нита, но тя е с по-прави очертания. Като най-близък паралел на находката от Деветаки, според формата на металната част на дръжката, мястото на поставяне и броя на нитовете върху нея, може да се посочи бронзовият меч от Вергина, датиран в Ранножелязната епоха (*Kilian-Dirlmeier I.* 1993:Taf. 34_{232}). При повечето известни мечове дръжката и острието са изцяло излети. Н. Черних единствен обръща внимание, че при три от бронзовите екземпляри от България – от Павелско, Байкал и условно Кричим – те са изработени отделно (*Черных Н.* 1976:237–238). Възможно е такъв да е случаят и с меча от Деветаки или да имаме вторично използване на отделни части. Дръжката и останалите бронзови елементи вероятно са представлявали в могилата (гроба?) цялото оръжие на принципа pars pro toto, познат на религиозното мислене в Тракия (*Георгиева Р.* 1999:224).

---

[1] Устни свединия на разкопвача Т. Тотевски

[2] Благодаря на г-н Т. Тотевски за отзивчивостта му при посещението ми в музея в Троян, както и за предоставената ми възможност да представя тук рисунка и снимка на чашата.

Дръжката със сигурност е била по-широка от езика и вероятно е имала обло сечение, но как точно е завършвала в тилната си част тя при мечовете Ненцинген с разширение „лястовича опашка” няма сигурни данни. При рапирите тя е завършвала с една сферична или гъбовидна част, която пречи на оръжието да се изплъзне от ръката. В Източното средиземноморие тази част е била изработвана от различни материали – слонова кост, камък и дърво. Често тапите от дърво са облицовани със злато или бронз. Два гъбовидни мраморни накрайника са открити в Родопите на светилищата Ада тепе, гр. Крумовград и Аул кая, с. Долно Черковище (*Нехризов Г.* 2008:131). Едно предположение за функцията на кръстовидната апликация от Деветаки би могло да бъде закрепването ѝ към полуелипсовидна тилна част на дървен накрайник на дръжката. Друга възможност е апликирането към накрайник на ножница. С ножницата би могла да се свърже и бронзовата скоба.

Датировка в самото начало на Ранножелязната епоха изглежда приемлива и за меча. На базата на всичко казано дотук находката от Деветаки може да се постави в рамките на X в. пр. Хр., не по-късно от началото на IX в. пр. Хр.

Неясният контекст на откриване не позволява сигурното определяне на характера на находката. Както бе казано в началото на съобщението, предвид нейното съдържание и намирането ѝ в могилен насип може само да се предположи връзка с погребалните практики в началото на Ранножелязната епоха.

IV. Дискусия

В монографията си The Dark Age of Greece, A. Snodgrass цитира седем черти на прехода между бронзовата и желязната технология, изведени от Przeworski (по *Snodgrass A.* 1971)

1. Имитация на къснобронзови типове от желязо
2. Едновременна поява на бронзови и железни предмети от един и същи тип
3. Инкрустиране на бронзови предмети с желязо
4. Комбинация на железни с бронзови орнаментални части в един и същи предмет
5. Използване на железни части за захващане на части от бронзови предмети
6. Използване на бронзови нитове за захващане
7. Ремонт на бронзови предмети с железни части.

Четири от тези черти (1, 2, 5 и 7) са добре засвидетелствани към началото на Ранножелязната епоха по горното и средното течение на р. Осъм. Откриването на четири железни меча от началото на епохата в Александрово, Троян (два меча) и Хлевене (*Миков В.* 1929:63, обр. 20; *Тотевски Т.* 1991:4–5; *Валентинова М.* 2006:10–12) на една сравнително неголяма територия, свидетелства за ранното усвояване на желязната технология тук, както и за съществуването на металообработващ център в района. Това се подкрепя и от факта, че дръжката от меч, която е била поставена в могилата от Деветаки носи следи от поправки с железни нитове.

Откриването на находките от Деветаки и могила № 4 от м. Турлата, гр. Троян в ниски каменно-землени могилни насипи, типологическата близост на предметите от тях, както и на географското им местонахождение, определят принадлежността им към един хронологически и културен хоризонт от началото на ранножелязната епоха. Към тази група с известна уговорка може да се отнесе и находката от Крушево. Паралелите се откриват основно в Североизточна България макар възможностите за сравнение да са ограничени. Като най-близки комплекси могат да се посочат гробът от Топчии (*Явашов А.* 1930:13, фиг. 4 в-г) и некропола в м. Нивата на певеца при Сборяново (*Стоянов Т.* 1997), които се явяват и синхронни на могилите при Деветаки и Троян.

Според наличните данни през първата фаза на Ранножелязната епоха в Северозападна България се запазват плоските некрополи с трупоизгаряне в урна и едва към края на периода (края на IX в. пр. Хр.) се появяват могилни гробове с трупополагане съчетани с кремация (*Shalganova T., A. Gotzev.* 1995:336)

С ранното въвеждане на желязото, издигането на могилни насипи и типологическата близост на керамичните находки с тези от Североизточна Тракия, Централна Северна България изглежда да е част от Източнобалканския комплекс в началото на желязната епоха. Докато след IX в. пр. Хр. с многото и масивни бронзови накити тази част показва по-голяма близост със Западния регион.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Антонова В., Н. Попов.* 1984**. Нови данни за ранния халщат в Североизточна България (Археологически разкопки на Шуменската крепост). – Thracia, VI, 160–184.

***Бонев А., В. Стоичков.* 1994**. Колективна находка на глинени съдове от ранножелязната епоха от Лом. – Минало, 3, 21–31.

***Валентинова М.* 2006.** Железен меч от Ранножелязната епоха от с. Хлевене, Ловешко. – ИИМЛ, VII, 10–12. Ловеч.

***Георгиев Г., Н. Ангелов*. 1957**. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950–1953 г. – ИАИ, XXI, 41–127.

***Георгиева Р*. 1991.** Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр. Хр.). – Археология, 1, 1–10.

***Георгиева Р.* 1999.** Погребението (края на II–I хил. пр. н. е.). – В: Етнология на траките. София, 216–233.

***Иванова И*. 1975.** Хронология на мечовете в българските земи от периода XIV–III в. пр. н. е. – Студентски проучвания, III, СУ – ИФ, 337–349.

***Китов Г*. 1987.** Тракийски могили от III–I в. пр. н. е. край с. Дойренци, Ловешки окръг. – В: II международен конгрес по българистика. София, 37–50.

***Китов Г., С. Александров.* 1999**. Къснобронзов подмогилен комплекс при с. Дойренци, Ловешко. – Археологически вести, 1, 6–8.

***Милчев А., Н. Койчев*. 1967.** Необнародвани паметници от Севлиевско. – Археология, 2, 39–46.

***Миков В*. 1929.** Ловчанско в предисторическо време. – Ловеч и Ловчанско, 1, 57–66.

***Миков В., Н. Джамбазов*. 1960.** Деветашката пещера. – София, БАН.

***Митревски Д.* 1997**. Протоисториските заедници во Македонија преку погребувањето и погребните манифестации. – Скопие.

***Нехризов Г.* 2008.** Тракийско светилище „Аул Кая” при с. Долно Черковище, Хасковско. – АОР през 2007 г. София, 130–134.

***Стоянов Т*. 1997.** Могилен некропол от ранножелязната епоха. – Сборяново I, София.

***Тотевски Т*. 1990**. Най-старата история на Троян и Троянския край според последните археологически проучвания. – Културно-историческо наследство на Троянския край, 2. София, 10–14.

***Тотевски Т.* 1991.** Случайни археологически находки от Троянско. – Културно-историческо наследство на Троянския край, 4. София, 3–24.

***Явашов А.* 1930**. Находки въ село Топчии – Разградско. – VII-ми Отчет на Разградското археологическо дружество за 1930, Разград, 11–13.

***Черных Е*. 1978**. Горное дело и металлургия в Древнейшей Болгарии. – София.

***Alexandrescu A*. 1973.** La nécropole du bronze récente de Zimnicea (dep. De Teleorman) – Dacia, XVII, 77–97.

***Blegen C. et al*. 1958.** *Blegen C., C. Boulter, J.Caskey, M. Rawson.* Troy. Excavations conducted by the University of Cincinati 1932–1938. Settlements VIIa, VIIb and VIII. Vol. IV, Princeton.

***Bouzek J.* 1985.** The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelation in the Second Millenium B.C. (Studies in Mediterranean Arhaeology 29), Göteborg-Prague.

***Čičikova M.* 1978.** La Thrace a l'epoque Homerique et Geometrique. – In: Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaelogy, Ankara, 187–194.

***Georgieva R*. 1995**. Ritual pits in Thrace (end of 2nd–1st millennium BC). – Balcanica Posnaniensia, VII, Poznan, 21–36.

***Hänzel B*. 1970.** Bronzene Griffzugenschwerter aus Bulgarien. – Prächistorishe Zeitschrift, 45, 1, 26–41.

***Hänzel B*. 1976**. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. – Bonn.

***Kilian-Dirlmeier I.* 1993.** Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien. – PBF, IV, 12, Stuttgart.

***Kitanovski B.* 1970**. Nekoliko nalaza iz gvozdenog doba Pelagonije i Raeca. – Matrijali, VII, 1970 (1971), 105–121.

Morintz S., D. Şerbănescu. **1985.** Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctual "Gorgana a doua" (jud. Călăraşi). I. Aşezarea din epoca bronzului. – Thraco-Dacica, VI, 1–2. Bucureşti, 5–21.

***Panayotov I.* 1980.** Bronze rapiers, swords and double axes from Bulgaria. – Thracica, V, 173–198.

***Snodgrass A.* 1971.** The Dark Age of Greece. – Edinburgh.

***Shalganova T., A. Gotzev.* 1995.** Problems of Research on the Early Iron Age. – In: Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archeology N22, Prehistory Press, 327–345.

***Tončeva G.* 1980.** Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de Nord-Est. – Studia Thracica, 5, Sofia.

NEW DATA ABOUT THE BEGINNING OF THE EARLY IRON AGE IN THE CENTRAL-NORTH BULGARIA (A TUMULUS FIND FROM THE VILLAGE OF DEVETAKI, LOVECH REGION)

Maya Valentinova

(Summary)

The article presents a find from Devetaki in the context of the situation during the beginning of the Early Iron Age in Central-North Bulgaria. The find includes a small kantharos and five bronze artifacts that all probably belong to the type of Nenzingen (Naue II) swords: a bronze hilt with iron rivets, two oval symmetrical plates for safety catch with iron rivets too, a hasp with two holes for attaching and a cross-shaped appliquй with an arch cross-section. The hasp was probably serving for attach the scabbard to a belt. The appliquй might have been attached either to a pommel, or to the bottom of a scabbard both made by an unabiding material. All these artifacts have been found in a small tumulus in the immediate proximity of the Devetaki cave where Early Iron Age (EIA) layers with dwelling structures have been excavated. The analysis of both the kantharos and the bimetal sword suggests a date at the beginning of the EIA, e.g. the end of 11th–10th century BC. Similar finds from the cemetery in Troyan, Sveshtari and Topchii as well as other parallels reveal a common development of the culture in the central and eastern regions of North Bulgaria at the beginning of the EIA in contrast to the later phase when the region of the Central-North Bulgaria was mostly connected with the western region. The bimetal sword bears characteristics of the transitional phase between bronze and iron technology (bronze and iron parts on one and the same vessel and a probable repair using iron rivets)thus, thus proving the early introduction of the latter in Central-North Thrace and its connection to the East at that period.

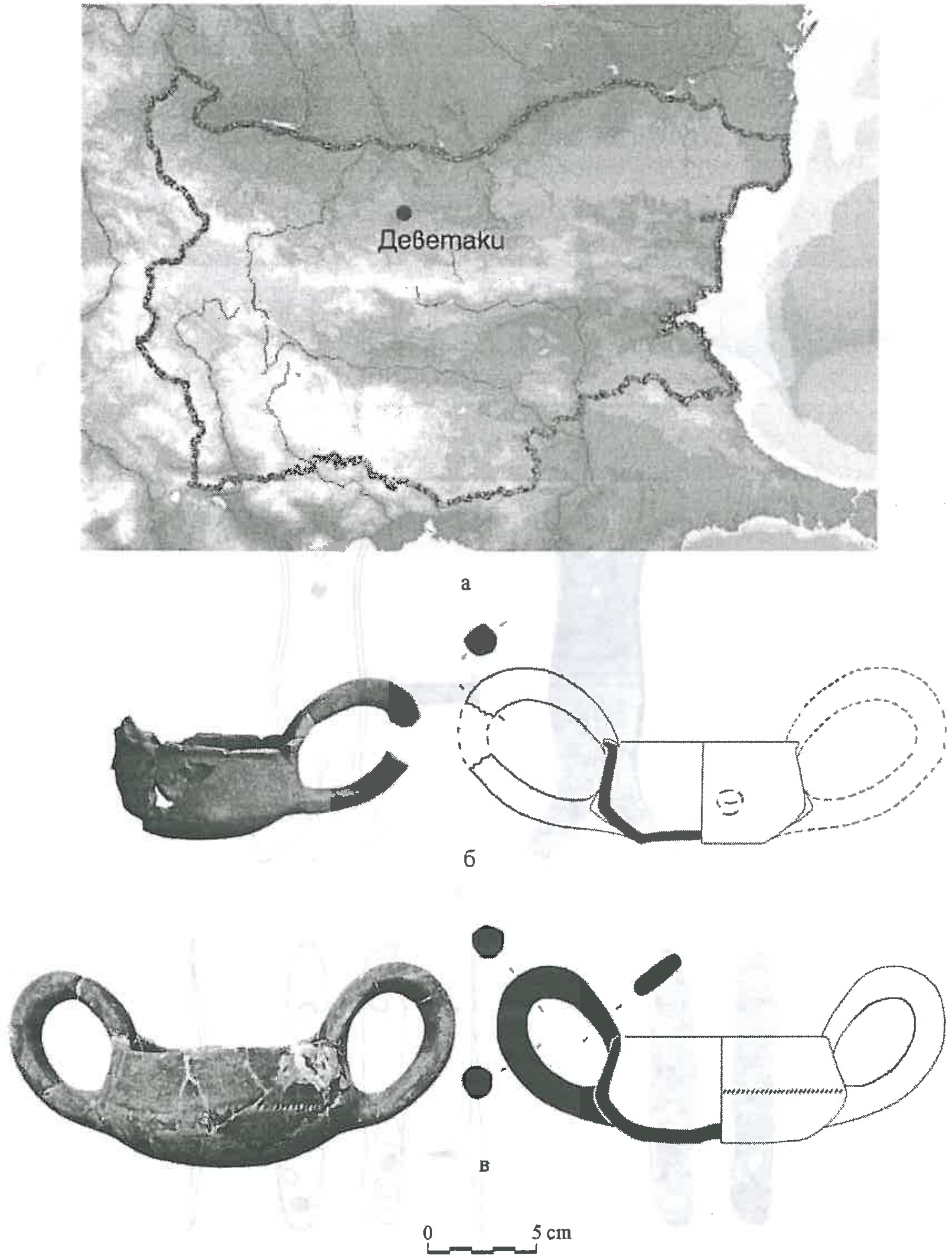

Обр. 1. а. Карта на България, показваща мястото на некропола близо до с. Деветаки,
б. Глинена чаша от с. Деветаки,
в. Глинена чаша от м. "Турлата", край Троян
Fig. 1. a. Map of Bulgaria showing the location of the cemetery near the village of Devetaki,
б. Ceramic cup from the village of Devtaki,
в. Ceramic cup from the locality of "Turlata" near Troyan

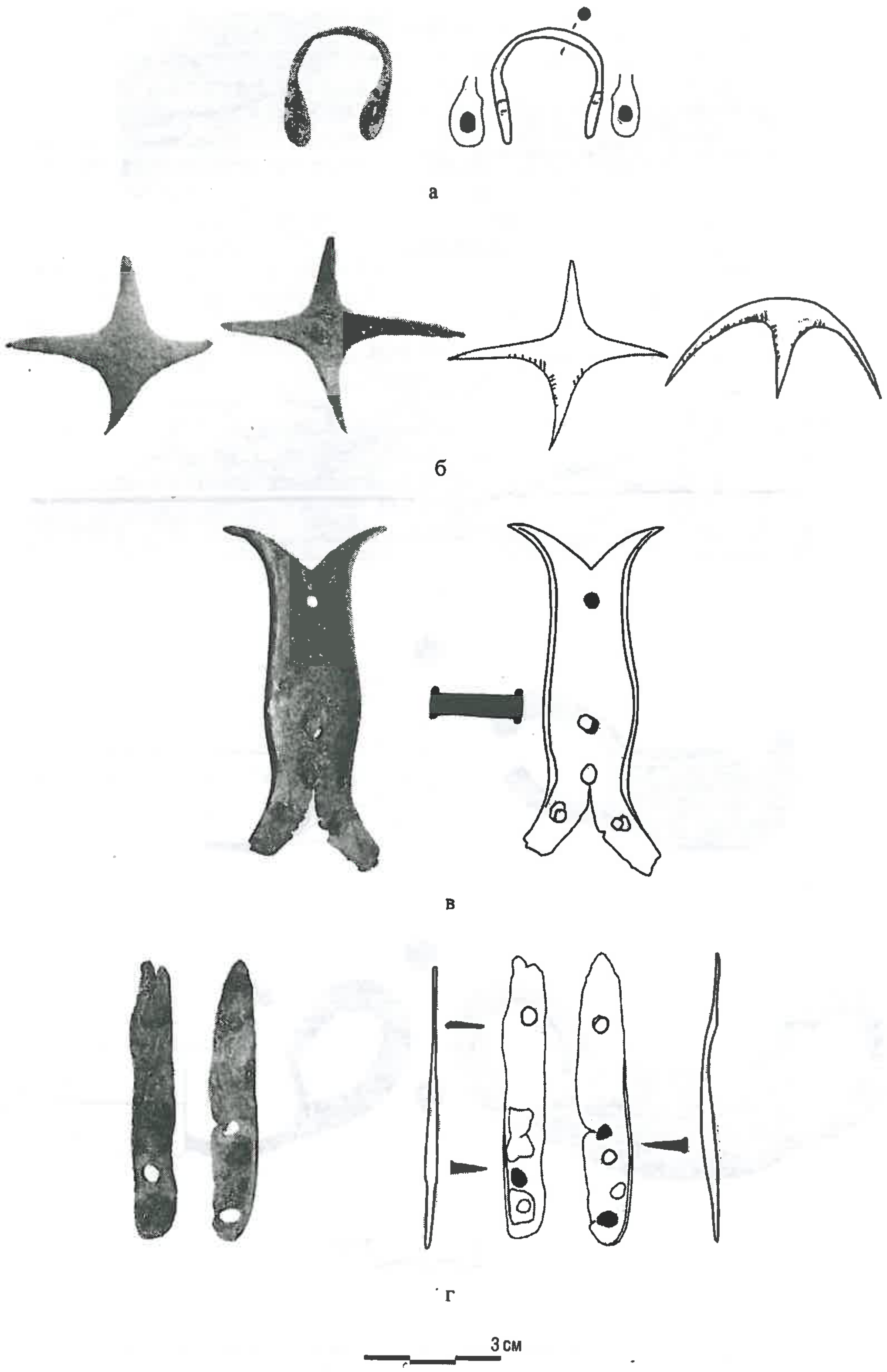

Обр. 2. Бронзови предмети от могилата при с. Деветаки:
а. бронзова скоба, б. бронзова апликация,
в. бронзова дръжка на меч със запазени железни нитове,
г. бронзови пластини от раменете на предпазителя на меч със запазени железни нитове
Fig. 2. Bronze objects from the tumulus near the village of Devetaki
a. bronze hasp, б. bronze appliqué. в. bronze hilt with iron rivets,
г. bronze plates from a scabbard with iron rivets

АНТИЧНОСТ

ВТУ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

ТОМ 1

НЕИЗВЕСТНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ I ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР. ХР. В ЮЖНА ДОБРУДЖА

Сергей Торбатов

(НАИМ при БАН – София)

Въпреки системните теренни обхождания през последните две десетилетия и проведените на редица места сондажни проучвания и редовни разкопки, вътрешността на Южна Добруджа все още отправя предизвикателства към археологическата наука. Причините за това поне отчасти се крият в чувствителните демографски и природо-географски промени, засегнали региона особено драстично през третата четвърт на XX в. Обезлюдяването и последвалото заличаване от националния регистър на множество по-малки и по-големи села поставя край на вековното обитаване в някои райони на областта, с което лишава науката от ценна информация за културно-историческото наследство там, съхранена във времето посредством местната устна традиция. От друга страна, дългогодишната дълбочинна обработка на земеделските земи с тежки машини води до постепенно обезличаване, а често – и до пълно унищожаване, не само на отделни структури, но и на цели археологически обекти.

Върху съвременната карта на Южна Добруджа могат да се открият редица обособени микрорайони, отдалечени от съвременните пътни комуникации и населени пунктове. В повечето случаи те са твърде трудно достъпни, както поради характера на релефа, така и предвид особеностите на растителната покривка. В една или друга степен, тези микрорайони продължават да са своеобразни "бели петна" в археологическото познание.

Целта на това съобщение е да се въведе в научно обръщение непубликувана досега и практически неизвестна на специалистите информация за няколко обекта от I хил. пр. Хр., разположени в две от "белите петна" на Южна Добруджа. Първото от тях обхваща част от левия бряг на каньона на Суха река между вече несъществуващите села Брестак (Община Кайнарджа, Силистренска област) и Брестница (Община Тервел, Добричка област), където преминава съвременната административна граница между Силистренска и Добричка област, а второто – гористия масив в северозападния ъгъл на долината на Батовска река, попадащ в землището на с. Прилеп (Община Добрич, Добричка област).

* * *

Изселеното през 1965 г. с. Брестак е било разположено на около 4.5 км югоизточно от с. Полковник-Чолаково. В края на XIX и през първите десетилетия на XX в. то заемало наклонена на север тераса над десния бряг на един силно разчленен и дълбок скалист дол (Малко-Караачки дол), вливащ се от запад в каньона на Суха река. Плодородието на почвата, защитеността от ветровете и изобилието на естествени водоизточници се явяват благоприятни предпоставки за възникването на уседнал селищен живот по тези места още в дълбока древност. Сигурни свидетелства за това са съхранени в архива на К. Шкорпил, който посетил Брестак (тогава Малък Караач) в края на XIX в. и описал видяните в неговата околност старини (обр. 1 а). Непосредствено на северозапад срещу селото, върху съседния широк платовиден полуостров, обграден от три страни от разклонения на споменатия дол, К. Шкорпил регистрирал "старо селище", от чиято територия произхождали "монети на Истрос и римски императорски" (*НА БАН*: ф. 165 к, оп. 1, а. е. 420, л. 65; а. е. 428, л. 29), (обр. 1 а$_1$). На около 1 км североизточно от селото, върху скалист нос, образуван в десния ъгъл на стока на Малко-Караачкия дол със Суха река, се забелязвали внушителни останки от крепост, означена в бележките с името Кале Караач (Обр. 1 а$_2$). Според приложеното описание (*НА БАН*: ф. 165 к, оп. 1, а. е. 428, л. 30), тя имала форма на отъпен клин с дължина 100 крачки, страните на който били естествено пазени с отвесни скални стени (обр. 1 б). Крепостен зид се забелязвал само от югозапад, по посока на платото. Той преграждал носа между скалистите спускове и имал вид на изпъкнала навън дъга с дължина 150 крачки. Всъщност, от въпросния "зид" нищо не е било запазено още в края на XIX в. Вместо зид, при посещението си на обекта К. Шкорпил видял на терена и надлежно документирал мощен валообразен насип (*НА БАН*: ф. 165 к, оп. 1, а. е. 428, л. 29), за който неизвестно въз основа на какво приема, че "крие значителни остатъци от зида ...

строен с хоросан, смесен с парчета тухли". Въпросният насип бил с широчина в основата около 20 м и се извисявал 4.70 м над нивото във вътрешността на укреплението. По трасето му не личали развалини на кули и порти, а местоположението на входа предположително се определя до източния край, т. е. на левия фланг на отбранителната линия. Пред насипа имало широк ров с трапецовидно сечение, чиято дълбочина приблизително съответствала на височината на насипа, а широчината му при дъното достигала 12 м. В характерния за автора стил, в текста липсва хронологическо определение на описаните останки.

През 1993 г. имах възможността да посетя тези места и да проверя на терен запазената архивна информация.

Територията на отбелязаното от Шкорпил "старо селище" беше от дълги години необработваема и там почти не се срещаха археологически материали. Събраното оскъдно количество фрагментирана битова керамика датира изключително от късната османска епоха. Очевидно някога тук се е разполагала изоставена впоследствие махала на селото Малък Караач. Все пак, сред фрагментите се оказа и една дръжка от кантарос с покритие от черен фирнис, което добре се синхронизира с известието на К. Шкорпил за намирани тук монети на Истрос и се явява допълнително свидетелство за обитаването на това място през късната желязна епоха.

Както подходите, така и цялата площ на крепостта Кале Караач, се оказаха при моето посещение гъсто обрасли с дива горска растителност, силно затрудняваща и ограничаваща възможностите за извършване на детайлен теренен оглед. Въпреки че не беше открит никакъв подемен археологически материал, направени бяха важни констатации, които допълват и отчасти коригират бележките на К. Шкорпил, като в същото време допринасят за една задоволителна хронологическа идентификация и културно-историческа интерпретация на обекта.

Установено беше, че трасето и физическите параметри на валообразния насип и разположения пред него ров са достатъчно прецизно картирани от К. Шкорпил (обр. 2 а). На няколко места по външния склон на насипа бяха регистрирани дълбоки иманярски изкопи от недалечното минало, предоставящи обективни свидетелства за неговата структура. Сега вече може уверено да се твърди, че той не се е образувал от рушевини на каменен зид, а че в случая имаме класически пример за землен вал, който очевидно е бил натрупан от извадената при прокопаването на рова пръст. За последното косвено свидетелства и приблизително равния обем на вала и рова (съответно в позитив и негатив), ако се предприеме хипотетична реконструкция на автентичния терен, заварен при началото на строежа. Иманярските изкопи разкриха и друга важна особеност от строително-технологическо естество – повърхността на вала е била преднамерено и повсеместно опалена, като дълбочината на получилото се отухляване достига 0.40 м. Изглежда външната му страна, поне отчасти или до известна височина, е била допълнително облицована с големи плочести камъни с неправилна форма. Множество такива (с дължина до 1.15 м и дебелина 0.15–0.20 м) се виждаха свлечени на различни места в рова. Друга характерна конструктивна особеност на укреплението е отсъствието на берма. Външната страна на вала се спуска под права линия от неговото било до самото дъно на рова. Макар и неспоменато изрично в текста, това е било забелязано и добросъвестно отразено от К. Шкорпил в приложената скица-разрез.

Вътрешността на укреплението представлява съвършено равна плоскост, леко наклонена на североизток. Отсъствието на каквито и да било видими следи от структури показва, че дори тук и да е имало някога градежи, те са били от нетраен материал.

Появата на землена фортификация с очертаните по-горе конструктивни параметри в североизточните предели на Балканския полуостров се отнася към ранната желязна епоха. Най-ранният пример е засвидетелстван в епонимния обект на културата Бабадаг и е свързан с регистрирания там втори етап в укрепяването на селището (*Morintz S.* 1964:102; *Morinz S.* 1971:20). Датировката на този етап не е точно посочена в публикациите, но следва да се свърже най-общо с хоризонтите Бабадаг II и Бабадаг III, съответстващи на заключителната фаза на ранния и на средния халщат (Hallstatt B и C). За разлика от останалите части на Древна Тракия, където още от самата поява на укрепените форми на селищен живот (най-късно към средата на I хил. пр. Хр.) безразделно господства каменната фортификация (*Чичикова М.* 1972:330–331; *Балабанов П.* 2000:13–22), в земите на гетите, както и сред другите севернотракийски групи, традициите на земленото укрепително строителство се оказват изключително устойчиви и се проследяват повсеместно чак до към края на I хил. пр. Хр. Примерите за укрепления от този вид, сигурно датирани в периода на късния халщат (Hallstatt D), са все още твърде малобройни (*Никулицэ И.* 1987:40–41). Сред тях могат специално да се посочат обектите край Бейдауд (*Simion G., E. Lazurka* 1977–1978:37–54) и Стънчещ (*Florescu A., S. Rața* 1969:9–21). Счита се, че масовата поява на укрепени агломерации сред гето-даките започва под гръцко влияние в V–IV в. пр. Хр. (*Crișan J.* 1974:181). Периодът IV–III в. пр. Хр. бележи вече истински бум в земленото укрепително строителство сред севернотракийските племена (*Никулицэ И.* 1987:40–41). Конструктивните и технологически характеристики на отбранителните съоръжения от това време предлагат отлични паралели практически за всички коментирани по-горе особености на укрепителната система на Кале Караач (*Никулицэ И.* 1977:26–36), което ми дава основание предположително да отнеса неговото изграждане към началната фаза на късната желязна епоха. По визуални впечатления от защитената територия, най-правдоподобно изглежда отъждествяването на това укрепление с крепост-убежище (*Crișan J.* 1974:180; *Никулицэ И.* 1977:39–40; *Балабанов П.* 2000:19).

* * *

На около 4.5 км югозападно от някогашното с. Брестак до към края на XX в. съществуваше малкото село Брестница, сега напълно обезлюдено. По различно време и при различни обстоятелства, в неговото землище са регистрирани множество археологически обекти, чиято датировка варира от ранната желязна епоха до периода на Първото българско царство. Тук ще се спра на три от тях, имащи пряко отношение към темата на настоящата работа (обр. 2 б). Те са разположени на североизток от селото, в непосредствена близост един до друг, а самата им същност – селище (обр. 2 $б_1$), некропол (обр. 2 $б_2$) и крепост (обр. 2 $б_3$), показва, че по всяка вероятност става дума за интегрални компоненти на една обособена селищна структура, възникнала на това място най-късно към края на ранната и продължила съществуването си през късната желязна епоха.

Селището е разположено на 0.6 км север-североизточно от Брестница[1], върху наклонен терен с южно изложение (обр. 3 $а_2$). В чертите му попада и сега функциониращ, изобилен естествен водоизточник. Площта на обитаваната територия възлиза на около 60 дка. Незначителното количество на събрания от повърхността керамичен материал и липсата сред него на характерни фрагменти не позволяват хронологическа прецизация в рамките на I хил. пр. Хр.

На 0.95 км север-североизточно от Брестница и непосредствено на североизток от периферията на описаното селище е локализиран плосък некропол с вероятна датировка във втората третина на I хил. пр. Хр. (обр. 3 $а_1$). През 1984 г., при оран с трактор, на дълбочина 0.40 м от повърхността, тук са били намерени останки от погребение, извършено чрез трупоизгаряне. От събраните и предадени в музея в Добрич фрагменти бяха изцяло възстановени два керамични съда.

Единият от тях представлява дебелостенна урна с височина 41.6 см, формувана на ръка от лошо пречистена глина[2] (обр. 3 $б_1$). След изпичането глината е придобила общо-взето сив цвят, но на места се забелязват керемиденочервени петна. Урната е с биконично тяло и висока конусовидна шия, завършваща с извито навън устие. Към най-широката част на тялото са прилепени четири симетрично разположени езичести дръжки, леко наклонени надолу. В основата на шията е оформена плитка околовръстна канелюра, върху която са закрепени четири пъпковидни издатъка, разположени шахматно спрямо дръжките. Съдовете от този вид са обединени в класификационната схема на Е. Москалу във вариант I/а на Тип I от работената на ръка трако-гетска керамика (*Moscalu E.* 1983:15–22). Датировката им се поставя в VI–V в. пр. Хр., а употребата им сред северните траки е засвидетелствана изключително като урни в погребалната практика. Несъмнено това е причината напоследък те да се определят не като една от разновидностите на "биконичните съдове" въобще, а собствено като "урни", формиращи новообособената Група I.1 (*Василчин И.* 2002–2003:137; *Василчин И.* 2004:93). Вторият съд е сложнопрофилирана чаша, също формувана на ръка[3] (обр. 3 $б_2$). Тялото ѝ се състои от две части. Долната е биконична, с добре очертан изпъкнал остър ръб при прехода, от който са източени три малки букела. Горната част е приблизително цилиндрична, а устието е леко извито навън. Чашата е снабдена с високо издигната над устието дръжка, прикрепена към средата на тялото от външната и вътрешната му страна. Сечението на дръжката постепенно преминава от елипсовидно в С-видно. Чашата е с диаметърът на устието 12.3 см, а максималната ѝ височина (с дръжката) е 11.6 см. Изработена е от добре пречистена глина, придобила сивокафяв цвят след изпичането. Чашите от този вид са класифицирани в Тип XVIII на работената на ръка трако-гетска керамика (*Moscalu E.* 1983:84–85). Считат се за особено характерни за VI в. пр. Хр., но употребата им е засвидетелствана и през следващото столетие.

От територията на некропола произхождат и два върха на копия, намерени с металдетектор и впоследствие откупени от музея в Добрич. И двата екземпляра са горели, в резултат на което повърхността им се е оксидирала. Единият от тях е с остролистно острие, заоблени рамена и конична втулка[4]. Той е с дължина 39.2 см, широчина на острието 4.5 см и диаметър на втулката 1.8 см (Обр. 3 $в_1$). От двете страни на острието, по надлъжната ос, са оформени широки плоски ръбове, които постепенно се стесняват към края. Върхове на копия от този вид са добре познати в пределите на Древна Тракия. В съществуващите класификации са обособени по различен начин: Х. Буюклиев ги определя като Тип II, Вариант Б (*Буюклиев*

---

[1] Всички разстояния, фиксиращи местоположението на споменатите в тази работа археологически обекти, са измерени от кметството, в чието землище те попадат, до хипотетичния център на обекта.

[2] РИМ – Добрич, инв. № Аа 2407.

[3] РИМ – Добрич, инв. № Аа 2406.

[4] РИМ – Добрич, инв. № Аа 2570.

Х. 1985:32–33), а С. Лазарова – като Тип 2 (*Лазарова С.* 1987:15–16). Употребата им е засвидетелствана както през последната фаза на ранната (*Буюклиев Х.* 1985:32–33), така и през късната желязна епоха (*Лазарова С.* 1987:13–15; *Атанасов Г.* 1995:58–60). Другият от намерените на територията на некропола върхове е с лавролистно острие и конична втулка, без подчертано окръгляне на рамената[5] (Обр. 3 $в_2$). Дължината му е 26 см, при широчина на острието 3 см и диаметър на втулката 18 см. При долния край на втулката е запазен железен пръстен, който е служил за по-здраво прикрепване към дръжката. Двустранно оформените по надлъжната ос на острието ръбове придават на сечението характерна ромбовидна форма. Разпространението на върхове на копия от описания вид също е регистрирано в края на ранната (*Буюклиев Х.* 1985:30, Тип I, Вариант В; *Vulpe A.* 1987:179–181) и през късната желязна епоха (*Лазарова С.* 1987:14–15; *Църов И.* 1994:107; *Атанасов Г.* 1995:58–60).

Третият от обектите в околностите на Брестница, подлежащ на представяне, е землено укрепление в м. Домуз азман, която отстои на 1.25 км изток-североизточно от селото (обр. 4 а). То е открито през 1986 г. от колегата Стефан Лисицов (НИПК – София), но за него досега не е споменавано в научната книжнина[6]. Посещенията ми на това място през 1992 и 1993 г. наложиха внасянето на редица корекции, както в описанието, така и по отношение на предложената от откривателя датировка на паметника[7].

Укреплението заема част от равната повърхност на един скалист нос с неправилен четириъгълен план, очертан в левия бряг на каньона на Суха река от два дълбоки странични дола. Осъществената тук фортификационна система напълно повтаря концепцията, приложена при изграждането на Кале Карaач. Североизточната, югоизточната и югозападната страни на носа са естествено защитени от почти отвесни, високи скални брегове. Леснодостъпната северозападна страна е била преградена с леко изпъкнали навън ров и вал, като размерът на защитената площ възлиза на около 20 дка. Максималната дължина на укреплението достига 180 м (югозапад-североизток), при широчина до към 120 м (северозапад-югоизток). Сега валът е широк в основата около 12 м и е запазен на височина до 1.20 м. Ясно се проследява на терена на протежение от около 170 м, като в североизточния край следите му се губят. В скалистата почва пред фронта на вала е прокопан ров с видимо триъгълен профил, чиято широчина е около 10 м, при сегашна дълбочина 1.50 м. Между рова и вала няма оформена берма. Прекъсването приблизително в средата на вала изглежда се дължи на съвременна интервенция. Входът на укреплението е бил разположен най-вероятно на левия фланг на отбранителната линия, където валът не е доведен до ръба на скалния венец, а е оставен проход с широчина около 5 м (обр. 4 б). Повърхността в защитената територия е съвсем равна и там не личат следи от градежи с траен материал. Почвената покривка е тънка, а на редица места (особено в близост до периферията на носа) е оголена материковата скала. При посещенията ми на обекта не успях да открия на терена никакъв керамичен материал. Тук обаче беше намерен един бронзов трирьб връх от стрела[8]. Той е с равна основа и вътрешна конична втулка. Дължината му е 2.5 см, а широчината при основата – 0.9 см. Върхове на стрели от този вид (тип 3, вариант Б) се срещат в големи количества върху широк географски ареал, а датировката им се отнася към VI–IV в. пр. Хр. (*Буюклиев Х.* 1991:14-15).

Пълното сходство в теренните констатации ми дава основание да предложа за описаното землено укрепление идентична на вече аргументираната за Кале Караач датировка и функционална интерпретация.

* * *

От впечатляващия с природните си дадености и археологическо богатство каньон на Суха река ще пренасоча вниманието на читателите към друг, не по-малко интересен в археологическо отношение район на Южна Добруджа – долината на Батовска река.

В края на 50-те години на XX в. Батовската долина е била обект на системно теренно обхождане с цел издирване на неизвестни паметници на културата от екип на музея във Варна. Макар и непубликувани, резултатите от проучванията на тази експедиция са запазени[9] и представляват изключително ценно градиво за съвременните и бъдещи изследвачи на района. Редица случайни археологически находки и открития от последните десетилетия обаче показват, че Батовската долина продължава да крие тайни с огромно културно-историческо значение.

През втората половина на 80-те години на XX в. в музея в Добрич започнаха да постъпват като дарения или откупки интересни археологически предмети с датировка предимно във втората половина на I хил. пр. Хр. Всички те са били открити с металдетектор, като за тяхно местонамиране се сочеше резерватният горски район между селата Дебрене и Прилеп. Значителна група сред находките съставляват нумизматичните паметници, включващи както домонетни форми (монети-стрели), така и различни номинали (хемиобол, обол, тетраобол, драхма) в монетосеченето на някои от западнопонтийските градове (Аполония, Месамбрия, Истрос) през елинистическата епоха[10]. Особена ценност представлява един златен статер на Александър III Македонски[11]. Сред другите находки се открояват два пръстена. Единият от тях е златен, с чистота на метала 23,5 карата[12] (обр. 5 $а_1$). Диаметърът му е 2-2.3 см, а теглото 3.05 г. Изработен е от спираловидно навита тел с квадратно (1.3 x 1.3 мм) сечение. Другият пръстен е железен[13] (обр. 5 $а_2$). От него е запазена само плочката с незначителна част от отлятата заедно с нея плоска халка. Плочката е с елипсовидна форма с размери 1.55 x 1.8 см. Върху равната ѝ повърхност е гравирано неясно изображение на облечена в хитон права женска фигура в ход наляво, с издигната ръка. Начинът на изработка подсказва, че в случая по всяка вероятност става дума за пръстен-печат. През 1987 г. бях заведен от сътрудник на музея до предполагаемото местонамиране на тези (или поне на част от тези!) материали, закътано сред труднопроходим горски масив и отстоящо на 1.4 км запад-северозападно от с. Прилеп (Обр. 5 б). Тук, върху един висок нос с почти квадратна форма, оформен в меандрите на малка река (ляв приток на Батовска река), отлично личаха останките от неизвестно укрепление със значителни размери.

Склоновете на носа към северозапад и югозапад са стръмни, но не и непреодолими, а от другите страни той е лесно достъпен. Това е предопределило избора на приложената затворена фортификационна схема. Укреплението е с неправилен четириъгълен план, съобразен с даденостите на терена (обр. 5 в). Ориентирано е с по-дългата си ос в посока югозапад-североизток. Дължината му достига 135 м, при широчина от 120 до 130 м. Фортификационната система се състои от землен вал, чиято широчина в основата е около 10 м. На места валът е запазен на височина до 1.50 м, но на други (по част от трасето на югозападната страна и при северния ъгъл) е напълно обезличен. Входът е бил разположен от югоизточната страна, където в средата на вала има ясно очертано прекъсване с широчина около 5 м. Твърде озадачаващо е, че от нито една страна на укреплението няма никакви податки за съществуването някога на ров. Централната част на защитената територия е издигната с 0.5 до 1 м спрямо околния терен. Тук бяха намерени няколко фрагмента от елинистически амфори, което кореспондира с датировката на повечето от находките с предположителен произход от това място.

По план и конструктивни особености, представеното укрепление край Прилеп съществено се различава от познатите ми примери на фортификационно строителство в тракийските земи през късната желязна епоха. Функционалната му идентификация очевидно ще остане неясна до провеждането тук на археологически разкопки. Все пак не мога да не отбележа поразителното сходство по външни белези на това укрепление с широко разпространените в Централна и Западна Европа келтски култови съоръжения, известни в специализираната литература под името *Viereckschanzen* (*Домарадски М.* 1984:57–58; *Bittel K. et al.* 1990:9–72), (обр. 6). Тяхната поява се отнася към последните векове на I хил. пр. Хр. Светилищата с този твърде специфичен план се отъждествяват със запазения в писмената традиция древен келтски термин *nemeton*, имащ ясно изразено типологическо значение (*Bittel K. et al.* 1990:17). Проучванията в Североизточна България от 80-те години на XX в. насетне значително увеличиха количеството на археологическите доказателства за осезаемо келтско присъствие в този район през последната третина на I хил. пр. Хр. (*Лазаров Л.* 1996:73–87; *Торбатов С.* 2006:151–153). Ето защо, възможността да бъде открит тук и архитектурен келтски култов паметник от това време съвсем не следва да се отхвърля като неправдоподобна.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Атанасов Г.* 1995.** Тракийско въоръжение от фонда на Исторически музей – Шумен. – В: *Буюклиев Х., М. Домарадски, Г. Атанасов.* Въоръжение от Древна Тракия. Шумен, 29–91.

***Балабанов П.* 2000.** Крепостно строителство в Древна Тракия. – В: *Балабанов П., С. Бояджиев, Н. Тулешков.* Крепостно строителство по българските земи. София, 9–50.

***Буюклиев Х.* 1985.** Тракийски върхове на копия от ранножелязната епоха в българските земи. – Археология, 2, 27–35.

***Буюклиев Х.* 1991.** Използването на лъка и стрелата в Древна Тракия през ранножелязната епоха. – ИМЮИБ, XIV, 7–20.

***Василчин И.* 2002–2003.** Тракийски некропол при село Крагулево, Добричко. – ИНМВ, XXXVIII–XXXIX (LIII–LIV), 135–248.

---

[5] РИМ – Добрич, инв. № Аа 2571.

[6] Материалите от обхожданията на С. Лисицов през 80-те години на XX в. в бившия Толбухински окръг се съхраняват в ръкопис в РИМ – Добрич.

[7] С. Лисицов го определя като “късноантично землено укрепление”.

[8] РИМ – Добрич, инв. № Аа 2790.

[9] *Мирчев М., Д. Димитров* 1958–1960 (ръкопис, съхраняван в Археологически музей – Варна).

[10] РИМ – Добрич, инв. №№ I 3146–3153.

[11] РИМ – Добрич, инв. №№ I 3145.

[12] РИМ – Добрич, инв. № Аа 2568.

[13] РИМ – Добрич, инв. № Аа 2569.

***Василчин И.* 2004.** Втори тракийски некропол край село Добрина, Провадийско. – ИНМВ, XL (LV), 91–123.

***Домарадски М.* 1984.** Келтите на Балканския полуостров. – София.

***Лазаров Л.* 1996.** Относно келтската държава с център Тиле в Тракия при Кавар. – Нумизматични изследвания, 2, 73–87.

***Лазарова С.* 1987.** Тракийско въоръжение от I хил. пр. н. е. в Окръжния исторически музей – Плевен. – ИМСЗБ, XIII, 9–20.

***Мирчев М., Д. Ил. Димитров* 1958–1960.** Батовска експедиция – 1958–1960 г. Варна.

***Никулицэ И.* 1977.** Геты IV–III вв. до н. э. в Днестровско-Карпатских землях. Кишинев.

***Никулицэ И.* 1987.** Северные фракийцы в VI–I вв. до н. э. Кишинев.

***Торбатов С.* 2006.** Тракийско светилище от края на късножелязната и ранната римска епоха край Ефрейтор Бакалово, Добричко. – ИАИ, XXXIX, 149–158.

***Църов И.* 1994.** Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. – ИИМВТ, IX, 97–123.

***Чичикова М.* 1972.** Поселищното развитие в Тракия през I хилядолетие пр. н. е. (по археологически данни). – В: Първи конгрес на Българското историческо дружество, 1. София, 327–333.

Bittel K. et al.* 1990. *Bittel K., S. Schiek, D. Müller. Die keltischen Viereckschanzen. Stuttgart.

***Crişan J.* 1974.** Le caractère des établissements oppidans chez les Daco-Gètes. – Thracia, III, 179–183.

***Florescu A., S. Raţa* 1969.** Complexul de cetaţi traco-getice (sec. VI–III î. e. n.) de la Stînceşti-Botoşani. – Studii şi materiale (Istorie), I, 9–21.

***Morintz S.* 1964.** Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag. – Dacia, n. s., VIII, 101–118.

***Morintz S.* 1971.** Probleme ale Hallstatt-ului în lumina cercetarilor de la Babadag. – Peuce, II, 19–25.

***Moscalu E.* 1983.** Ceramica traco-getica. – Bucureşti.

***Simion G.* 1977.** Cetatea geto-dacica de la Be-tepe (comuna Mahmudia – Tulcea). – Peuce, VI, 31–47.

***Simion G., E. Lazurka* 1977–1978.** Aşezarea hallstattiana de la Beidaud. – Peuce, VIII, 1977, 37–54.

***Vulpe A.* 1987.** Descoperiri hallstattienne de la Ploieşti – "Triaj". – Thraco-Dacica, VIII, 1–2, 177–191.

UNKNOWN MONUMENTS FROM THE 1ST MILLENNIUM BC IN SOUTH DOBROUDJA

Sergey Torbatov

(Summary)

The goal of this paper is to introduce in scientific circulation unpublished and practically unknown until now to most of the researchers information about several archaeological sites dating back to the 1st millennium BC. They are situated within two of the less studied micro regions of South Dobroudja. The former one includes a part of the left bank of the Suha Reka river canyon between the already non-existing villages Brestak (Kajnardzha Municipality, Silistra District) and Brestnitsa (Tervel Municipality, Dobrich District), and the other one – the woodland in the north-western corner of the Batovska Reka river valley, which belongs to the village land of Prilep (Dobrich Municipality, Dobrich District).

Two archaeological sites from the discussed period have been localized in the former village land of Brestak – a non-fortified settlement and an earthen fortress called Kale Karaach (Fig. 1 $а_{1-2}$). According to older evidence about coin finds as well as to pottery finds from the ground, the settlement should be dated to the Later Iron Age. Although no surface finds are known from the territory of the fortress (Fig. 1 б, 2 а), in view of the registered constructional and technological peculiarities, its building might well be attributed to the initial stage of the Later Iron Age, the function of the site being a *refugium*.

Further three sites from the discussed period – a non-fortified settlement, a plane cemetery and an earthen fortress, have been localized in close vicinity to each other in north-eastern direction from the former village of Brestnitsa (Fig. 2 $б_{1-3}$). The scanty surface finds of broken pottery from the settlement (Fig. 3 а) do not enable chronological specification within the 1st millennium BC. The ceramic vessels from a destroyed grave within the limits of the cemetery (Fig. 3 б) date back to the 6th – 5th century BC. The use of spear heads similar to those from other destroyed graves (Fig. 3 в) have been registered during the final stage of the Early Iron Age, but also in the Later Iron Age. The lack of building remains and pottery finds within the territory of the fortress (Fig. 4 а-б) seem to be arguments for its identification as a *refugium*. The only known find from here is a bronze arrow head typical for the 6th – 4th century BC. The close vicinity to each other and the very nature of the described three sites give grounds to consider them component parts of a particular settlement structure which had appeared by the end of the Early Iron Age at the latest and continued existing during the Later Iron Age.

An earthen structure of irregular quadrangular plan and considerable size (135 by 120/130 m) was registered 1,4 km west-northwest from the village of Prilep (Fig. 5 б-в). A number of various finds from the Hellenistic period come out from the site (Fig. 5 а). The structure essentially differs by plan and constructional features from the so far known monuments of fortification within the Thracian lands at that time. The closest architectural parallels are to be found among the numerous Celtic sanctuaries of the so-called *Viereckschanz* type (Fig. 6), which seems to be a rather possible explanation of the site.

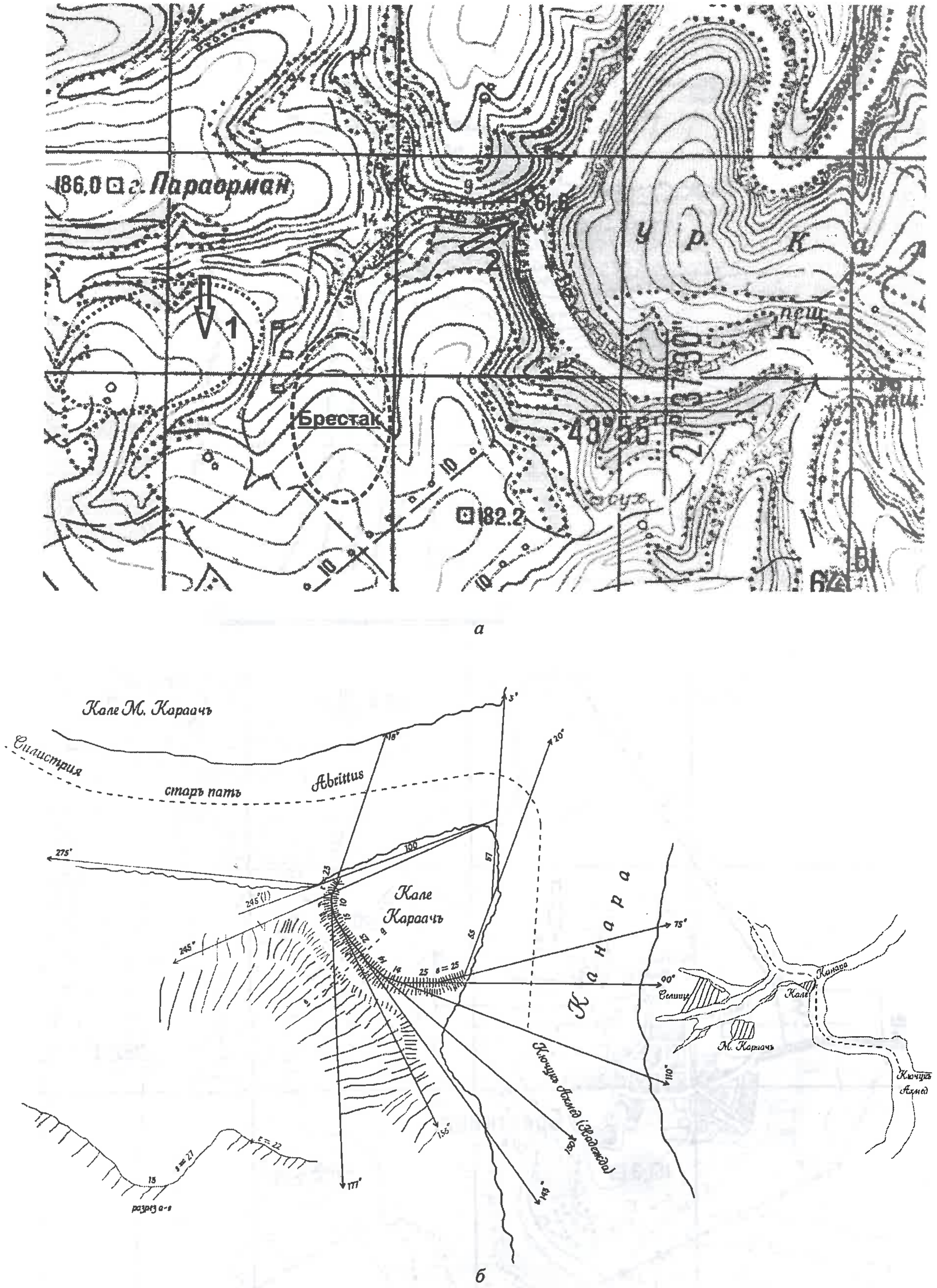

Обр. 1. а. Археологически паметници в землището на с. Брестак, Силистренско,
б. Скица на крепостта Кале Караач в землището на с. Брестак, Силистренско (по К. Шкорпил)
Fig. 1 a. Archaeological sites in the village land of Brestak, Silistra District,
б. Sketch of the fortress Kale Karaach in the village land of Brestak, Silistra District (after K. Shkorpil)

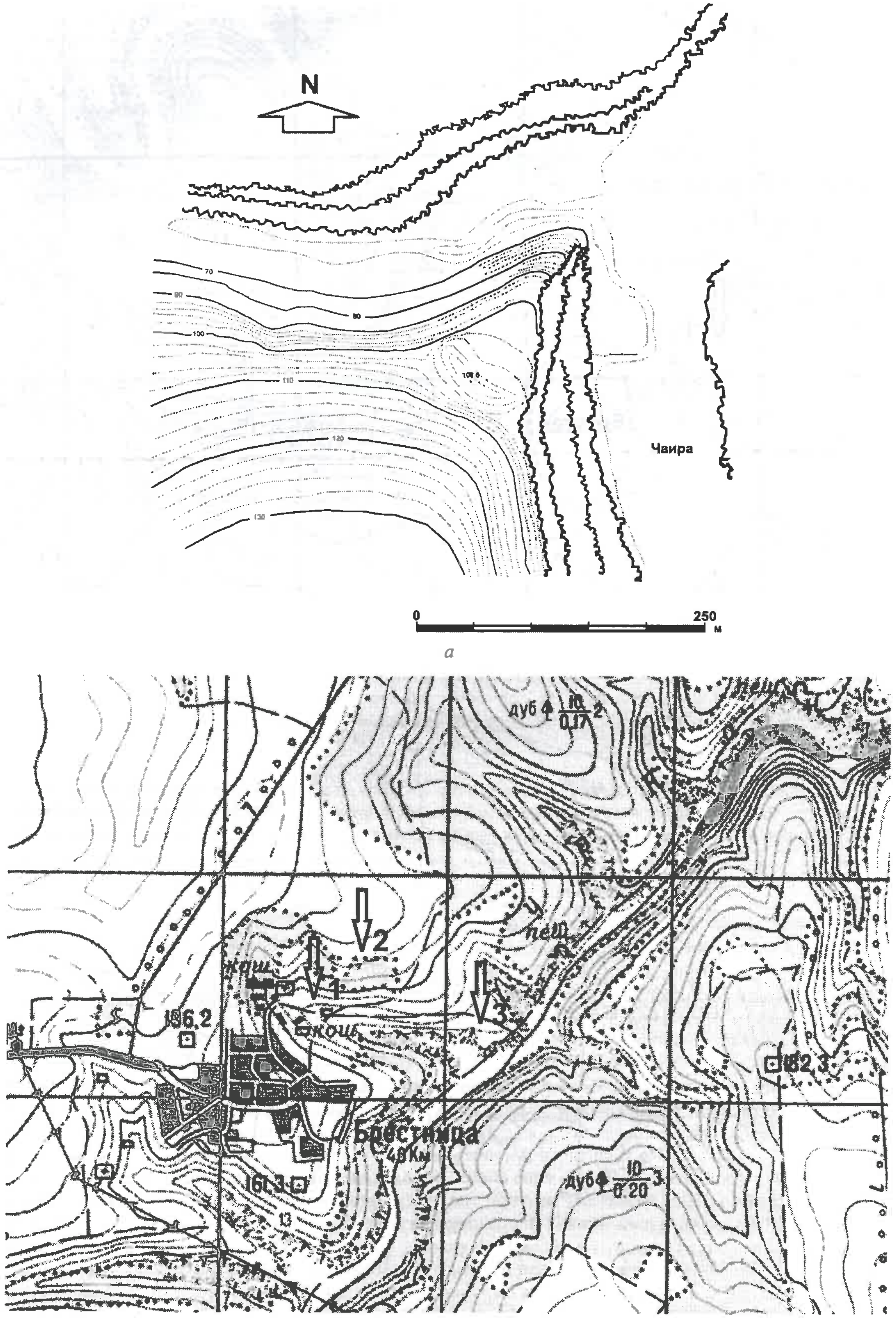
N
70
80
90
100
110
120
130
Чаира
0
250
м
а
дуб
10
0.17
2
186.2
1
2
3
кош
пещ.
Брестница
4.0Км
182.3
161.3
дуб
10
0.20
3
б

Обр. 2. а. План на крепостта Кале Караач в землището на с. Брестак, Силистренско,
б. Археологически паметници в землището на с. Брестница, Добричко
Fig. 2. a. Plan of the fortress Kale Karaach in the village land of Brestak, Silistra District,
б. Archaeological sites in the village land of Brestnitsa, Dobrich District

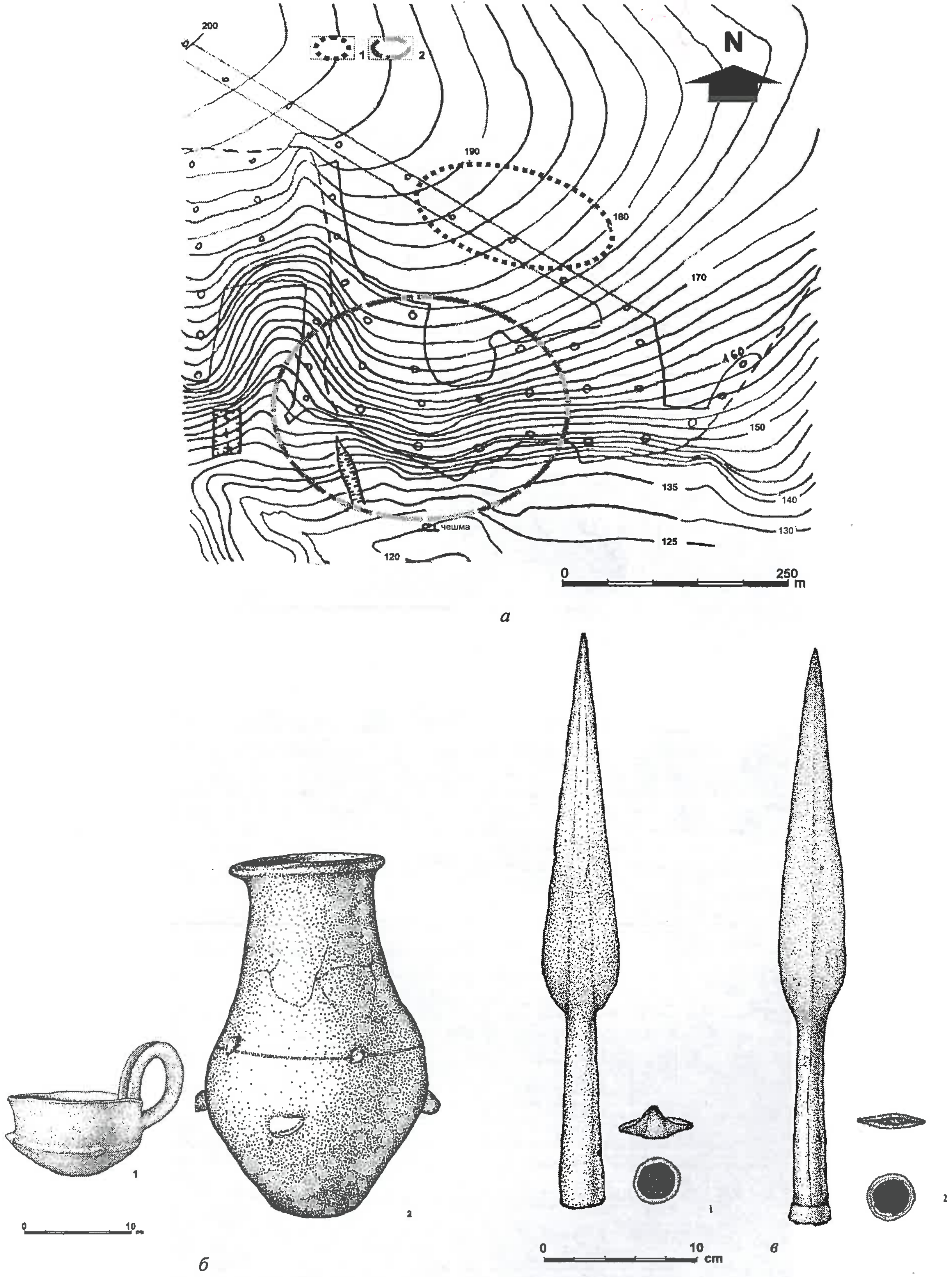
200
1
2
N
190
180
170
150
140
135
130
125
120
чешма
0
250
m
а
1
2
0
10
cm
б
1
2
0
10
cm
в

Обр. 3. а. План на селище и некропол от I хил. пр. Хр. край с. Брестница, Добричко,
б. Керамични съдове от некропола от I хил. пр. Хр. край с. Брестница, Добричко,
в. Върхове на копия от некропола от I хил. пр. Хр. край с. Брестница, Добричко
Fig. 3. a. Plan of the non-fortified settlement and plane cemetery from the 1st millennium BC near Brestnitsa, Dobrich District,
б. Ceramic vessels from the plane cemetery from the 1st millennium BC near Brestnitsa, Dobrich District,
в. Spear heads from the plane cemetery from the 1st millennium BC near Brestnitsa, Dobrich District

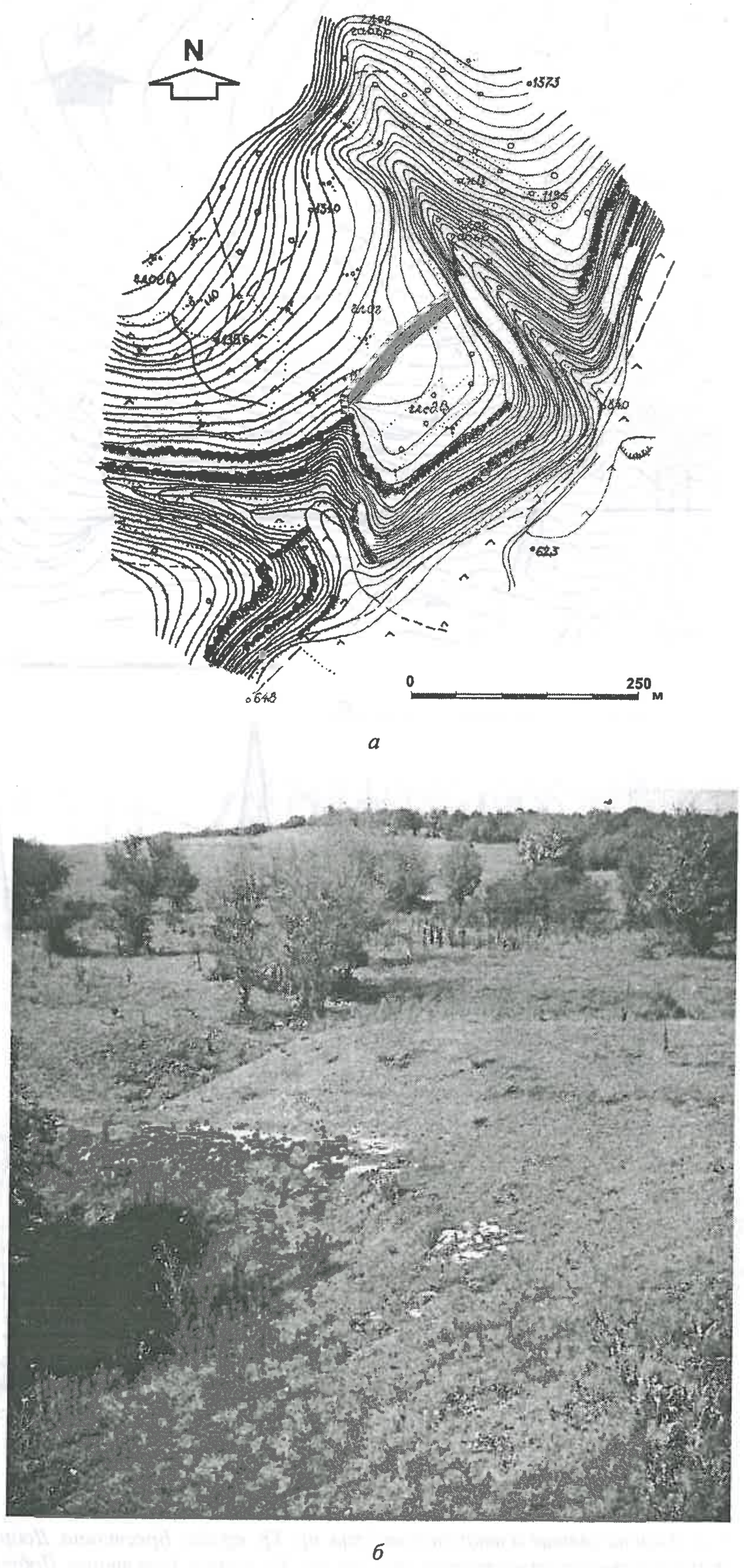

Обр. 4. а. План на землено укрепление в м. Домуз азман край с. Брестница, Добричко,
б. Левият фланг на земленото укрепление в м. Домуз азман край с. Брестница, Добричко (поглед отвътре навън)
Fig. 4. a. Plan of the earthen fortification in the locality Domuz azman near Brestnitsa, Dobrich District,
5. The left flank of the earthen fortification in the locality Domuz azman near Brestnitsa, Dobrich District

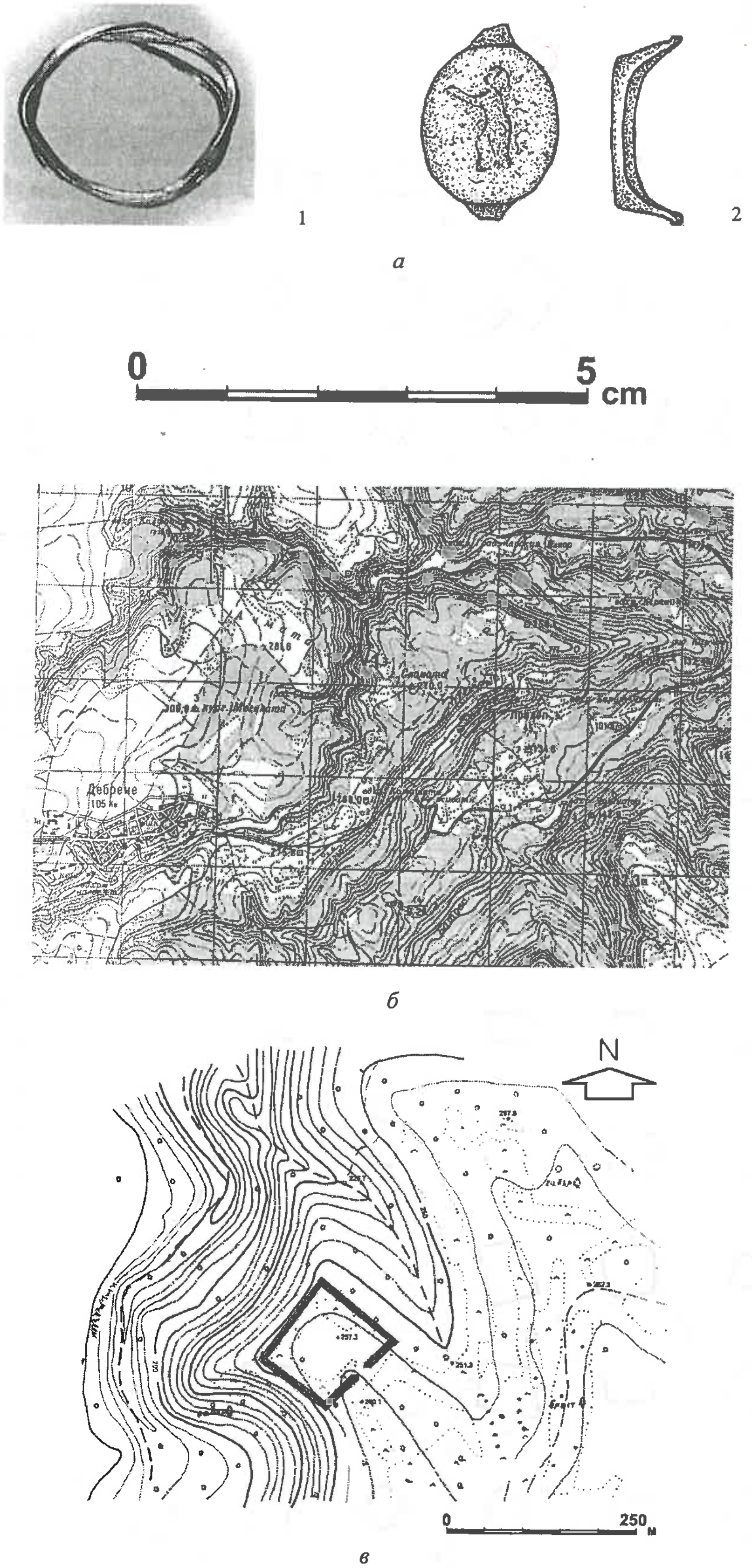

Обр. 5. а. Пръстени от I хил. пр. Хр. от землището на с. Прилеп, Добричко,
б. Местоположение на землено укрепление край с. Прилеп, Добричко,
в. План на землено укрепление край с. Прилеп, Добричко
Fig. 5. a. Rings from the 1st millennium BC from the village land of Prilep, Dobrich District,
б. Situation of the earthen fortification near Prilep, Dobrich District,
в. Plan of the earthen fortification near Prilep, Dobrich District

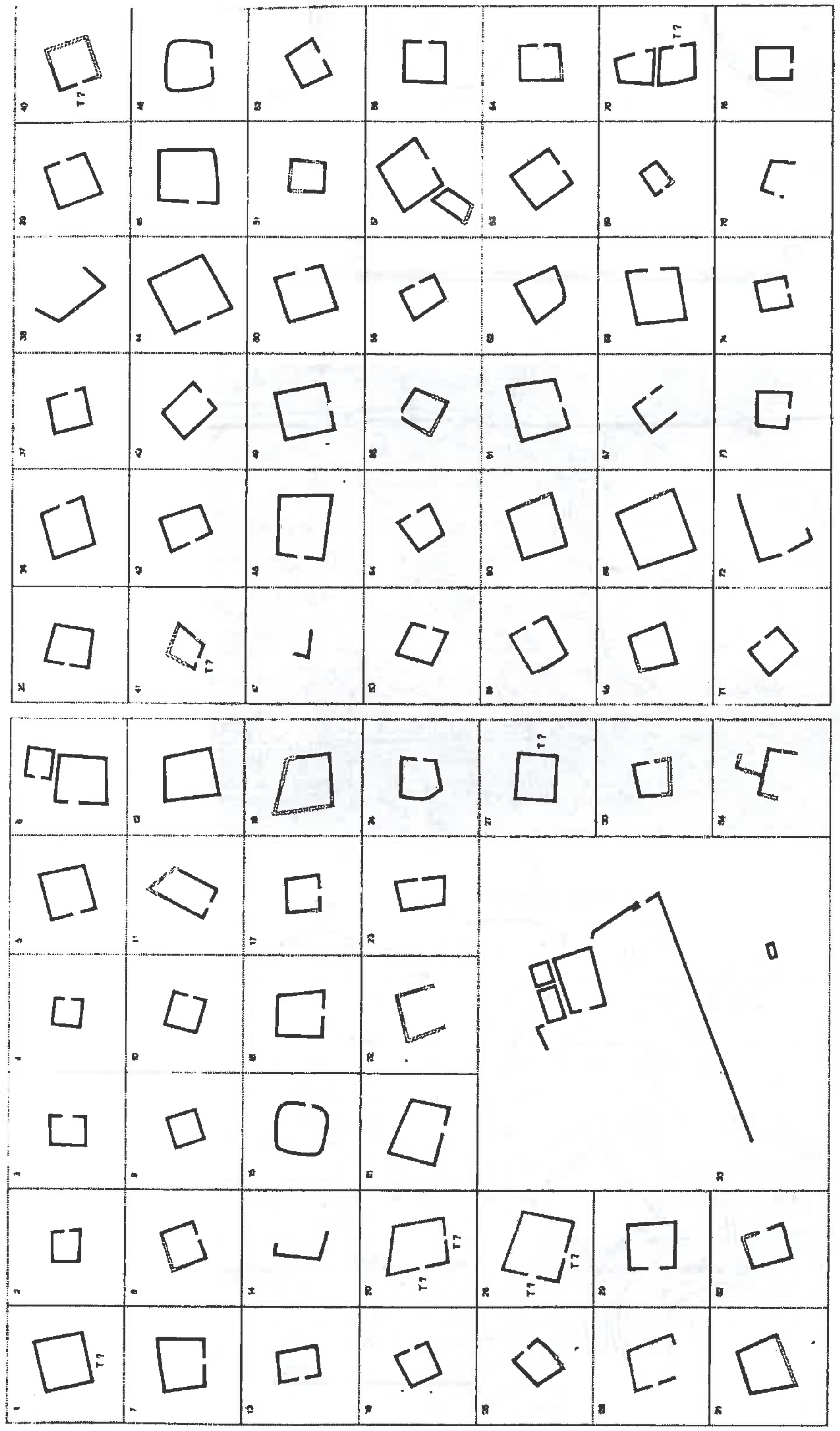

Обр. 6. Планове на Viereckschanzen в провинция Баден-Вюртемберг, Германия (по Bittel K. et al. 1990:26–27)
Fig. 6. Plans of Viereckschanzen in the province of Baden-Württemberg, Germany (after Bittel K. et al. 1990:26–27)

СИМПОЗИУМИТЕ В ДРЕВНА ГЪРЦИЯ (СПОРЕД АНТИЧНИТЕ АВТОРИ И КЕРАМОГРАФИЯТА)

Иванка Дончева

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)

Една от най-развитите форми, до които достига гръцката общителност са т. нар. симпозиуми (τα συμπόσια) – любима тема в керамографията през архаичната и най-вече класическата епоха. Те са представлявали един истински ритуал, при който компанията на отбран кръг от мъже, а в много случаи и от жени, предимно хетери, са се отдавали на удоволствията на пиенето, музиката, поезията и любовта. Симпозиумите, също така, поставят началото на нов литературен жанр, свидетелство за което са произведенията на най-големите имена в древногръцката литература – Платон (Πλάτ., *Συμπ.)*, Ксенофон (Ξεν., *Συμπ.*), Лукиан (Λουκ., *Συμπ*), Плутарх (Πλούτ., *Ηθ., Συμπ.*), Атеней (Αθήν., *Δειπν.*) и др.

Симпозиум е латинизираната форма, използвана днес, на гръцкия термин *симпосион* (*το συμπόσιον*). Самата дума *συμπόσιον* е използвана за първи път от лирическия поет Алкей от Митилина през VII в. пр. Хр. (Αλκ., Fr. 70, 3) и от Фокилид от Милет през VI в. пр. Хр. (Φωκ., *Γνωμ.*, Fr.14, 1). Συμπόσιον – в буквален превод “пиене на много лица заедно”, са наричали втората част на вечерята (το δείπνον), (*Navarre O.* 1911:1579–1581). По време на първата част (το δείπνον), която се състояла от същинското хранене, гостите се хранели без да пият. Само в някои случаи вечерята започвала с т. н. *πρόπομα* (пиене преди ядене), за което споменава Атеней – става въпрос за една чаша ароматизирано вино, която изпивали в кръг преди да започнат яденето (Αθήν., *Δειπν.*, II, 66 c-d). Вечерята се смятала за по-второстепенна по значение, траела много кратко време и преминавала без много разговори и други духовни развлечения. Виното се появявало едва към края на вечерята под формата на възлияние, посветено на Добрия Демон или за здраве. Всеки гост изпивал тогава по една глътка чисто, неразредено вино (άκρατον) в чест на Добрия Демон, който се грижел за това атмосферата на симпозиума да остане сърдечна и приятна, произнасяйки формулата: „’Αγαθοῦ Δαίμονος” (Αθήν., *Δειπν.*, X, 675 b). В гръцката митология Добрият Демон (Αγαθός Δαίμονος) е божество, което закриля житните поля и лозята. Иконографията му го представя като младеж, който държи в едната си ръка рог на изобилието (или чаша), а в другата мак или житен клас. След това на три пъти се призовавали боговете: една чаша се посвещавала на олимпийските богове, по-специално на Зевс, друга – на херосите, а третата – на Зевс Сотер, като отговарящ за божествения ред и в частност – за реда по време на симпозиума (*Schmitt-Pantel P., A. Tchernia.* 2004:44). Една от характерните особености на класическия симпозиум е именно неговото високо ниво на ритуализация, която се изразявала също и в неговата сакрална идеология, поставяща го под закрилата на боговете.

След това, след като слугите са вдигнали масите и почистили пода от всякакъв род отпадъци, започвал симпозиумът, който много често продължавал чак до зори. Тъй като не е имало салфетки по масите, гостите се избърсвали с топчета, оформени от средата на хляба, които след това изхвърляли, заедно с костите и другите отпадъци на кучетата, които свободно циркулирали или се излежавали между краката на масите и леглата, както ги виждаме изобразени често в керамографията през архаичната и класическата епоха, т. е. – и върху чернофигурните (обр. 1 а-в; 3 а-б), и върху червенофигурните съдове (обр. 4 а).

Симпозиумите са се развили като организирана и характерна обществена институция, със закони и определена обичайна практика. Те са били един вид място за събиране на обществото в епоха, когато кафенета и клубове не са съществували. От V в. пр. Хр. симпозиумите започнали да се провеждат в домовете на по-богатите граждани, който са представлявали центрове за разпространяване на идеи и на духовни ценности. Но самата институция на симпозиумите се зародила още по времето на Омир (*Λάμψας I.* 2006:601). Нестор бил на мнение, че един добър симпозиум създавал най-добрата атмосфера за разговори върху скучни теми. От Одисея на Омир познаваме великолепните симпозиуми в дворците на Алкиноос и Одисей. Симпозиумът обикновено започвал рано вечер и продължавал до сутринта, като участниците в него се настанявали на меки легла (т. н. κλίνη) с възглавници, като се облягали на лявата си ръка и са се хранели с дясната.

Обичаят да се хранят и пият легнали идва в Гърция от Изтока през VII в. пр. Хр. През класическата епоха обичаят да се провеждат симпозиуми, в които участниците са седнали, а не легнали, продължил на малко места, най-вече в райони, закъснели в културното си развитие, като о-в Крит, например J. Boardman отбелязва, че преди VII в. пр. Хр., през Геометричния период, няма податки в изкуството, че леглата са били използвани при хранене. Според W. Burkert, най-ранният паметник, илюстриращ използването на легла при пиршества, е релефът на Ашурбанипал от двореца му в Ниневия, известен като „*Празникът в градината на Ашурбанипал*" от средата на VII в. пр. Хр. (обр. 2 б), (*Burkert W.* 1991:17–18; *Michel P*. 2004), а най-ранното свидетелство в Гърция е изображението на симпозиум с участието на Херакъл и Евритос върху един коринтски кратер (обр. 3 а-б), датиран към 600 г. пр. Хр. (*Boardman J.* 1900:124; *Delanoyelle M.* 1994:38, n 14; *Carpenter H.* 1997:131, fig. 221). В Омировата епоха, напротив, пируващите са представени седнали, а не легнали (Il., XIV, 238–241; XV, 95–100; Od., I, 129–131; 144–148; III, 388–391), но това не е единственото различие във връзка със симпозиумите, което се налага в началото на архаичната епоха. Едно от най-фрапантните е присъствието на жената, като Арета, царицата на феаките, на Пенелопа, съпругата на Одисей, или Елена (Od., I, 330–331, 334–335; IV, 119–122, 136–137: VI, 303–309, XVII, 96–97; XXI, 63–66). Въпреки това, жените не са вземали участие в пиенето по време на симпозиума или най-малкото – няма данни в литературните източници, които да го предполагат.

Едно от следствията в резултат на въвеждането в пиршествата на леглата за хранене и пиене, е ограничаването на броя на участниците, защото пируващите в тази позиция заемали повече място, отколкото когато са седнали. Леглата са били поставени по схемата на буквата П и на всяко от тях се настанявали двама или трима гости, в зависимост от тяхната дължина и от броя на участниците. Ако броят на симпосиастите бил ограничен, тогава е имало само три легла – т. н. триклиниум (τρίκλινος). Леглото било поставяно диагонално, така че да има място за цялото тяло. Избирането на местата много често било от голямо значение и домакинът се стараел да настани всеки гост така, че да не предизвиква оплаквания. Лукиан в своя „Симпозиум" описва жестоки разправии между поканените философи, относно местата, на които трябвало да се настанят (Λουκ., *Συμπ.*, 9). Според Плутарх, първите две легла са били предназначени за гостите, а първото място на третото легло принадлежало на домакина. Застанал там като „водач на впряг или като кормчия на кораб", той можел с лекота да обхваща с поглед цялото обслужване, любезно да се грижи за своите сътрапезници и да им говори, без да бъде отдалечен от другите места (Πλουτ., *Ηθ.*, *Συμπ.*, I, 3).

Изглежда е съществувал известен протокол относно заемането на местата на самото легло. Когато леглото се използвало от двама, по-възрастният се излягал от дясно, на издигната част на леглото, докато по-младият, както се вижда и по изображенията по съдовете, се е разполагал в ляво, откъм краката му (обр. 4 а-в, 8 а). Срещат се изображения в керамографията, на които са представени легла с по един симпосиаст (обр. 2 а; 3 б; 8 б; 9 а-б; 10 а-б; 15 а), но най-често са изобразявани по двама (обр. 3 а, 4 а-б, 6 б-в; 8 а).

Младежите, които след навършване на 18 години са придружавали своите бащи и не можели да бъдат третирани като възрастни, са оставали обикновено седнали и не им е било позволено да консумират вино (*Bremer J. N.* 1990:135–148).

При настаняването по леглата, всички участници са били с лица едни към други, когато разговаряли. На свободното пространство, което се оформяло от П-образното разположение на леглата, са поставяли кратерите и другите помощни съдове и са се движели робите, който обслужвали участниците в пиршеството. Масите били малки и преносими – можело да има маса за един гост или една маса за едно легло. Някои от тях са били квадратни или правоъгълни (обр. 2 а, 3 а-б, 7 а, 8 а-б, 9 б, 10 а-б, 12 а-б), а други кръгли, с по три крака (обр. 6 б, 7 б). Върху тях робите поставяли ястията на предварително приготвени порции, поднесени в керамични или метални съдове.

След като участниците в симпозиума се разполагали по леглата, те се събували, а робите донасяли легени с вода и им измивали краката – върху изображенията в керамографията много често са представени събутите обувки на симпосиастите – най-често те са под леглото (обр. 8 б). След като им измиели краката, робите донасяли други съдове с вода и за измиването на ръцете на гостите – необходима и полезна практика, като се има предвид фактът, че те не са се хранели с вилици, а с пръсти (*Flacelière R.* 1959:214).

Едва ли биха могли да изредят всички случаи, при които се провеждали симпозиуми – различните семейни празници и церемонии, като сватби, рождени дни, победите в различни игри и състезания, заминаването или връщането на даден приятел, и стотици други събития от този род. Във всички тези случаи се канели роднини и приятели на вечеря, винаги последвана от симпозиум, но много често вкусът към удоволствията е бил основният или единственият претекст. Понякога решенията за организирането на симпозиуми се вземали съвсем спонтанно и импровизирано – например, срещат се приятели на агората или на улицата и се канят на вечеря. Случвало се дори някой от поканените да заведе по своя инициатива някой от своите приятели, който не е бил поканен от стопанина на дома. Паразитите, толкова осмивани от древногръцките комедиографи, са търсели винаги възможност да си хапнат и пийнат на воля безплатно (*Ibid.*).

Известен е лекомисленият и разгулен живот, който са водели в Атина по-голямата част от младежите, произхождащи от богати семейства в периода между ефебията (юношеството) и брака. Вечерите в компанията на хетери са заемали първо място сред техните развлечения. Много автори споменават за участието на хетери в симпозиумите. Така например, Посейдипос говори за четирима симпосиасти, всеки един от които бил довел възлюбената си (най-вероятно – хетера) на симпозиума (Ποσείδιπ., *Παλ. Ανθολ.* 5.183).

Гостите на симпозиума невинаги са били точно тези, които са присъствали на вечерята, която го е предхождала. След вечерята (το δεῖπνον), по-улегналите лица обикновено се оттегляли. Не били редки случаите, когато компания от младежи, повече или по-малко пийнали, са нахлували неочаквано в залата на пиршеството, самопоканвайки се най-безцеремонно. Такъв инцидент се случва дори два пъти по време на симпозиума, описан от Платон (Πλάτ., *Συμπ.*, 212 с-е; 223 b), а също и в този на Ксенофон (Ξεν., *Συμπ.*, I, 11).

Симпозиумите се провеждали в т. н. *андрон* (*ανδρών*) – отделението за мъжете в древногръцкото жилище, голяма зала на приземния етаж, от която се излизало направо в двора или на улицата. Такива зали, идентифициращи се лесно въз основа на техните характерни особености, са разкрити при археологически проучвания на различни места в Гърция. Обикновено те представляват правоъгълни помещения с врата, леко изместена от центъра, поради разположението на леглата в тях. Първото в дясно е било почетното място, а другите следвали след него, наредени до стените чак до последното, на което се разполагал т. н. *амфитрион*, който посочвал мястото на всеки от гостите. В една малка зала, обикновено, първото легло заемало пространството между вратата и ъгъла, докато от другата страна са били разположени последното и кракът на предходното легло така, че в една зала за пиршества, вратата никога не е била в центъра, а малко изместена в страни. Според броя на леглата, които са били заети от по двама, общият брой на участниците в симпозиума е бил 14, 22 или 30, поне след началото на елинистическата епоха. През архаичната и класическата епоха, участниците в такъв род събирания са били по-малко и изглежда са се позовавали на правилото, което се споменава от Марк Теренций Варон (116 г. пр. Хр.– 27 г. пр. Хр.), според което броят на участниците в симпозиума трябвало да остане между броя на Музите и броя на Грациите, т. е. – между девет и три (*Vickers M.* 1978:1–3; *Henderson W. J.* 2000:17). В симпозиума на Платон, например, са изредени имената на седем участника в него – Аристодем, Сократ, Агатон, Федър, Павзаний, Ериксимах, Аристофан, Алкивиад и Диотима (Πλάτ., *Συμπ.*).

В симпозиумите не са вземали участие нито съпругите, нито наложниците, нито естествено и свободни гражданки, а само жени, практикуващи платената любов – проститутки или хетери. Това са жените, които виждаме в многобройните сцени на симпозиуми, изобразени сред мъжете върху керамичните съдове – техният вид и поведение от пръв поглед разкриват професията им (обр. 1 а-б, 6 б-в, 7 б, 9 б, 13 а-б, 14 а-в, 18 а-б).

Както краят на вечерята, така и началото на симпозиума било ознаменувано с възлияние, направено този път не с чисто вино, а с разредено (κεκραμένος), в чест на Зевс Сотер (Δίος Σωτήρος), (Αθήν., *Δειπν.*, XV, 675 а-с). След това следвал пеан в чест на Дионис, на всички гости били раздавани венци и гирлянди, а много често и благовония (Ξεν., *Συμπ.*, II, 1). Накрая оставало да изберат т. н. *симпосиарх* (*συμποσίαρχος*), който да ръководи пиршеството, избиран най-често чрез жребий. Основната функция на симпосиарха била да определи дозирането на съотношението на водата и виното, т. е. пропорциите при разреждането на виното с вода. Ролята на симпосиарха била особено важна и Платон дори предлага да бъде регламентирана в специален закон (Πλάτ., *Νόμ.*, I, 640 с-е, 640 а). Според Платон, симпосиархът трябвало да бъде мъдър и строг, но най-вече трезвен, да има авторитет, който да му помага да овладява ексцесиите, до които често се е достигало.

Заслужава да се спомене написаното от Плутарх за качествата, които трябва да притежава симпосиархът, защото той в най-пълна степен описва идеалния ръководител на един симпозиум. Той, пише Плутарх, ще бъде най-добър от всички, ако не се напива лесно и виното никога не взема връх над него. От една страна, този който се напива, става невъздържан и непочтителен, а от друга, този, който през цялото време е трезвен е неприятен – той е по-скоро подходящ да бъде възпитател, отколкото да ръководи пиршество. И тук Плутарх дава един много уместен пример с Перикъл, който всеки път, когато бил избиран за водач на републиката, първото нещо, което си казвал било следното: “Не забравяй, Перикле, че *ти ръководиш свободни хора*, че ти ръководиш гърците, че ти ръководиш атиняните”. По подобен начин, след като го изберат, симпосиархът трябва да си каже: “Не забравяй, че *ти ръководиш приятели*”. В такъв случай, той няма да позволи недостойни неща, а в същото време няма да прогони и удоволствието. Същевременно симпосиархът трябва да познава добре сериозните неща, без да бъде чужд на удоволствията и шегите и да умее да използва добре и едните, и другите. Той също така, трябва да познава характера на всеки един от сътрапезниците, трябва да знае каква промяна извършва виното у всеки един от тях, към каква крайност са склонни и как понасят чистото вино. Не може да се отрече, че различните вина трябва да се смесват с вода в различни пропорции и симпосиархът трябва да умее да избере най-подходящите. Според Плутарх, всеки пияч може да изпие определено количество вино и симпосиархът трябва знае това и да го съблюдава, подканвайки едните да пият повече, а другите по-малко. Така той ще може да сведе различните характери на симпосиастите до едно хармонично цяло, до едно идеално съзвучие. Той не трябва да измерва равенството им пред чашите, а според обстоятелството и силата на телата им и на всеки да налива толкова, колкото може да носи. Вярно е, че е трудно един симпосиарх да познава всички тези особености, но от него ще се изисква да познава основно общи положения върху човешката природа и възрастта. Всеизвестно е, че старците се напиват много по-бързо от младите. Тези, които се движат повече, се напиват по-бързо от тези, които остават спокойни. Тъжните и угрижени хора се напиват по-бързо от веселите и доволни хора. Тези, които пеят непрекъснато силно викайки, се напиват по-бързо от тези, които мълчат. Този, който познава добре всички тези нюанси, би съумял много по-добре от този, който не ги знае, да поддържа благоприличието и хармонията по време на едно пиршество. Симпосиархът трябва да изпитва чувства на доброжелателност и на приятелство към всички и да не изпитва тайна омраза към някого от присъстващите, нещо което е общопризнат факт. В противен случай, той ще е непоносим, както в заповедите, които издава, нито ще е справедлив в своите разпоредби, нито пък духовит в своите шеги (Πλουτ., *Ηθ.*, *Συμπ.*, 1, 4).

В действителност, гърците не са пиели виното чисто, което се обяснявало най-вече с алкохолната сила на повечето техни лозя. Да се пие чисто, неразредено вино (ἄκρατον) се възприемало като варварски обичай, присъщ на скитите и траките, който предизвиквал пагубни последици, такива като загубата на съзнание и оглупяването. Такива навици се считали за унизителни и пагубни. Дори смесването на водата и виното в равни части (ἴσον ἴσῳ) се смятало за прекалено и опасно (Αριστοφ., *Πλ.*, 1132). Обикновено приетото съотношение на виното към водата било една част вино на три части вода – пропорция, препоръчана от Хезиод, но шегаджиите го наричали „жабуняк” (Ησίοδ., *Ἔργα*, 594).

В литературните източници сведенията за начина на разреждане на виното са много богати, особено в поезията и комедията. Пропорциите можели да варират според питието, повече или по-малко силно, в зависимост това как са го предпочитали, от характерните особености на самото вино, а също така и от настроението и естеството на компанията. Общата тенденция била да преобладава водата и заради това са избягвали съотношението 50 на 50%, каквото не е засвидетелствано преди V в. пр. Хр. Виното, смесено с вода в съотношение пет части вода на три части вино или две части вода на една част вино, се смятало за доста силно от древните гърци. Много по-препоръчвани били комбинациите от две части вино на пет части вода или една част вино на три части вода, които са и най-цитираните в литературата (Ανακρ., Fr. 24, 33: Αλκ., Fr. 346). Най-лекото от всички било виното, което съдържало четири части вода на една част вино, макар, че минавало за доста разредено (Ἀλεξ., Fr. 228). В някои други случаи, пропорциите са обърнати, но те са слабо засвидетелствани (Φερ., Fr. 76).

Според сезона и предпочитанията на гостите, за разреждането на виното се използвала топла или студена вода. Използването на охладителни съдове е било вече познато. За охлаждането на виното, например, се използвали *псиктери*. (обр. 2 а, 13 а). Със същата цел са използвали снега и леда, който знаели как да съхранят чак до сред лято, завивайки го в слама или в нетепани вълнени тъкани (Ξεν., *Συμπ.*, II, 1, 30). Смесването на виното с водата се правело най-напред в един голям съд, наречен поради тази причина „*кратер*” (*κρατήρ*), (обр. 3 а, 4 а, 5 а-б, 7 б). Робът гребял от кратера разреденото вече вино с помощта на *киатос* (*κύαθος*=черпак) или друг съд – *ойнохое* (*οἰνοχόη*) или *аристир* (*ἀρυστήρ*), и го наливал в чашите (обр. 5 а-б, 6 а). Виночерпците (οἰνοχόοι) били избирани специално за тази дейност, която изисквала много сръчност и бързина. Тяхната дейност също е любим сюжет за керамографите, поради което се срещат често изобразени по най-употребяваните чаши за вино – киликсите (обр. 5 а-б). Понякога, най-вече по време на симпозиуми на млади хора, тази дейност се изпълнявала от хетери.

В прерогативите на симпосиарха влизало да определи първоначално броя на чашите, които е трябвало да изпие всеки симпосиаст – това се наричало πίνειν πρõς βίαν (Πλάτ., *Συμπ.*, 176 b). Трябвало да се изпие цялото съдържание на чашата на един дъх (ἀμυστί, ἀπνευστί πίνειν, ἀμυστίζειν), (Λουκ.,

Λεξ., 8; Σχολ. Αριστοφ., *Αχ.*, 1229). В Атина обичаят бил да се започне да се пие с малки чаши и да се завърши с големи, така че пиршеството често преминавало в оргия. Само по изключение, по общо съгласие, събралите се предварително са решавали, че на всеки е позволено да пие колкото иска. Така е, например, в „Симпозиумът” на Платон, където гостите, които още са изпитвали повече или по-малко последиците от оргията на предишната безсънна нощ, са имали нужда да се разтоварят (Πλάτ., *Συμπ.*, 170 a-c). Но освен този случай, всеки гост е трябвало да изпие определеното количество, ако не – трябвало да си върви, или най-малко да изтърпи наказанието, наложено му от симпосиарха. Тези наказания не винаги са били благоприлични и в тон с добрия вкус: така например, задължавали провинилия се да се обсипе с най-непристойни обиди, да танцува съвсем гол, да обиколи три пъти залата с флейтистката на ръце, да подскача на един крак (обр. 11 а-б). В други случаи карали някой пелтек да пее или плешивец да се среше, сакат да подскача и т.н. (*Navarre O.* 1911:1580).

Още един случай за пиене без мярка, са тостовете: всеки симпосиаст е бил длъжен да вдига последователно наздравици за всеки един от присъстващите (προπίνειν φιλοτησίας). Този обичай, също така, е бил много характерен и за Рим, където по-късно е бил възприет, наричайки го „*more graeco bibere*” (*Lavedan P.* 1964:157). Античните автори споменават немалко наистина впечатляващи примери за подвизи, извършени от някои пиячи. В „Симпозиумът” на Платон виждаме Алкивиад и Сократ, които след като са пили цялата вечер, да пресушават един съд, който съдържал осем котилета, т.е. малко повече от два литра (Πλάτ., *Συμπ.*, 213 e–214 a).

Успоредно с различните пропопорции за разреждане на виното, в литературата изобилстват и препоръките за умереност и сдържаност при пиенето. За Ксенофон, изпитото количество вино трябва да е такова, че да не пречи на пияча да се прибере сам, без чужда помощ, у дома си (Ξεν., Fr. 1). За Евбул тази граница се поставя при третия кратер – първият се пие за здраве, вторият за удоволствието и любовта, а третият за сън, защото следващите кратери биха довели пиячите до наглост, гняв и даже лудост (Εὔβ., Fr. 92). За Теогнис също е важно да се избегне пиянството, защото то води до загубването на приличието и достойнството (Θέογν., *Ελεγ.*, 41–4, 475–519, 843–4). Когато започнеш да се напиваш, най-доброто нещо, според поета е да се прибереш в къщи. Пиенето на вино не трябва да преминава границите на умереността, защото на бога на виното „не се нрави компанията нито на лоши, нито на невъзпитани хора” (Ἀλεξ., Fr. 285). На крайната противоположност на това, което би трябвало да бъде един истински симпозиум, Анакреон поставя необузданите гуляи, при които пиянството се изразява в крясъци и чупене на предмети сред пълен безпорядък, което е по-присъщо на варварите, отколкото на цивилизованите гърци (Ανακρ., Fr. 33). Според него, за да не се изпада в ексцесии по време на симпозиуми, най-добре е да се смесят десет части вода с пет части вино (Ανακρ., Fr. 11). Ето защо, на пиенето на неразредено вино не се е гледало добре и се е приемало само в определени случаи – като възлиянието в чест на Добрия Демон, с което започвал симпозиумът или при някои заболявания. Извън тези случаи, пиенето на чисто неразредено вино древните гърци отдавали на липса на ред и благоприличие и го смятали за варварство и лудост, които можели да предизвикат загуба на съзнание. От обичая да се разрежда виното в кратери, произлиза и етимологията на самата дума вино в гръцкия език – *краси* (το κρασί). Пиенето на чисто неразредено вино се смятало за присъщо на варварите и най-вече на скитите, от където произлязъл и изразът „*пиене по скитски*” – за пиене на неразредено вино (Ανακρ., Fr. 33). Херодот разказва как спартанският цар Клеомен, който се научил от скитите да пие неразредено вино, изпаднал в умопомрачение и се самоубил. (Ηροδ., *Ιστ.*, VI, 84). Въпреки това, трябва да се отбележи, че пълното въздържане от пиене на вино, също се смятало за обществено неприемливо и то до такава степен, че поетът Теогнис заключава, че е също толкова лошо да не пиеш, колкото и да преминаваш границите в пиенето (Θέογν., *Ελεγ.*, 837–40). Сътрапезник, който отказвал да пие, трябвало да напусне компанията в момента, в който приготвяли залата за симпозиума и на това се гледало с неодобрение, тъй като било в ущърб на компанията и намалявало нейната стойност (*Villard P.* 1992: 80).

Пиршеството можело да продължи дълго, поради което е изключително важно разреждането на виното с вода, което намалява въздействието на алкохола и предлага предимството да се избегне или забави напиването. Ставало въпрос да се изпие едно такова количество вино, което да развесели сътрапезниците, но също така и да ги остави в състояние на буден ум и увереност в разговорите, песните и останалите дейности. Задачата на симпосиарха е била именно тази – да определи точната мярка, която да задържи участниците в симпозиума на границата между прекаленото въздържание и притесняващото пиянство (*Lissarague F.* 1987:11–12). В своите „Закони” Платон защитава ролята на контролираното опияняване с вино, което благоприятства процеса на сближаване и общуване и разкрива истинския характер на индивида (Πλάτ., *Νομ.*, 642 a), от където произлиза и репутацията на виното като „огледало на човека”, отразена и в поезията на Алкей (Αλκ., Fr. 333). Според изчисленията, направени от W. J.

Henderson, количеството вино, изпито по време на един симпозиум, би могло да се равнява на нивото на алкохола, равностойно на един литър или литър и половина бира (*Henderson W. J.* 2000:18). Аристотел е на мнение, че при едно добре направено смесване на виното с вода, не се усеща водата, а само мекотата на виното (Αριστ., *Προβλ.*, 873 b 34-5). Това, което изглежда ясно е, че от гледна точна на древните гърци, каквито и да са пропорциите на смесване с вода, виното запазва винаги същността си на вино: то винаги е питието на Дионис, дори и когато е станало почти безобидно (Πλούτ., *Εθ., Συμπ.*,15 e-f).

За да се поддържа жаждата и същевременно, за да се даде на виното повече сладост, по време на симпозиумите са сервирали някои съвсем обикновени ястия – сладки или пикантни, аналогични на днешните „ордьоври” или десерти: мед, сирене, плодове – пресни или сушени, сол – чиста или смесена с мащерка, кимион, чесън, лук и най-вече – солени сладкиши, т. н. *ἰπίπαστα.* По-късно, на гостите се предлагала, също така, една истинска втора вечеря (δεύτεραι τράπεζαι), при която са сервирали месо – рагу, птици, дивеч. Но тези свръхпрояви на лакомия са били присъщи предимно на елинистическата епоха.

Пиршествата, като тези, които са описали Платон и Ксенофон, където духът и фантазията на самите гости са вземали участие във всички видове развлечения, със сигурност са били много редки. Това са силно идеализирани картини. Никакво съмнение няма, обаче, относно това, че очарованието на един лек разговор, жив и радостен, е бил за гърците едно от основните развлечения по време на симпозиумите. Доказателство за това са многобройните литературни произведения, посветени на симпозиумите, чиито автори, под фиктивната форма на разговор по време на маса, воден от известни личности, са дискутирали, или най-малкото са засягали най-различни сюжети, свързани с философията, политиката, науката, литературата и изкуствата. От цялата тази литература, най-известните „Симпозиуми”, които са достигнали до нас, са тези на Ксенофон, Платон, Плутарх, Лукиан, Атеней. Но това е само една малка част – за симпозиумите са писали Аристотел, Епикур, Пританос, Хиеронимос, Дион и др. Все пак, освен разговорите, по време на тези пиршества е имало и някои традиционни развлечения, които в очите на по-обикновените гости са имали по-висока цена. На първо място трябва да се спомене музиката. Немислимо е било без флейтата за възлиянията и пеана. Следователно, на всеки симпозиум е имало флейтистки (αὐλητρίδες), (обр. 4 а, 6 б-в, 7 а, 9 а, 13 а), а често и музикантки, свирещи на лира (ψαλτρίαι). Към тези инструменти по изображенията в керамографията виждаме добавени и кастанети и тамбурини (вид продълговати барабани). Често всички тези инструменти са изобразени в ръцете на симпосиастите, които акомпанират както танците, така и песните (обр. 1 в, 4 в, 8 а-б, 12 а-в, 17 б). Между впрочем, знае се, че в Гърция танцът е бил много разпространен вид изкуство. Той е включвал, освен различните движения с краката и това, което наричали мимика или пантомима. В „Симпозиума” на Ксенофон, една истинска професионална трупа е наета от богатия Калиас да изнесе спектакъл на гостите (Ξεν., *Συμπ.*, II, 1). Тя се състояла, без да се брои Сиракузинът, който бил неин ръководител, от една флейтистка, една танцьорка-акробатка и едно младо момче, което било едновременно китарист и танцьор. Тримата артисти са показали най-напред всеки по отделно своите таланти. След това представлението завършило с една обща пантомима, изиграна от цялата трупа, показваща една поредица от живи картини, имитиращи сватбата на Ариадна и Дионис. Освен тези общи изпълнения от професионални артисти, гостите, най-вече по време на симпозиумите на хетери, са се отдавали често сами на удоволствието на танца. Танците по време на симпозиумите много често не са оставали благоприлични и традиционни. Под влияние на виното, те прераствали в неконтролируеми, дезорганизирани движения или пък обратното – пиячите са искали да покажат, че все още владеят тялото си много добре и изпълнявали необичайни упражнения на сила и сръчност: например, те еквилибрирали танцувайки в най-рисковани позиции съдове с вино – картини, често изобразявани в керамографията (обр. 11 а). Жените, които са присъствали на симпозиумите, предимно хетери, са се включвали също в този вид развлечения.

Всичко, което е можело да допринесе за очарованието или за веселбата на пиршеството, е било добре дошло. Почетно място са заемали песните. Песните, изпълнявани по време на пиршества, наречени *сколии* (*τα σκόλια*), варирали и се трансформирали в течение на няколко века, като са били за гърците едновременно забавление и литературен жанр, който има своя история (*Navarre O.* 1911:1581).

Според схолиаста на Платон (Πλάτ., *Γοργ.*, 451 e) и на Аристофан (Αριστοφ., *Σφ.*, 1222), песента, под акомпанимента на флейта или лира, имала две форми. Първата предполагала последователното участие на всеки един от сътрапезниците. Един от тях, с миртова клонка в ръка, се изправял прав и започвал да пее някаква позната, известна на всички песен. В даден момент, той спирал и подавал клонката на друг, който трябвало да продължи и който, на свой ред, я предавал на друг от участниците. Тези, които не можели да пеят избраната песен, трябвало да се оттеглят и така до момента, в който оставал само победителят. В други случаи, използването на една основна тема и нейните вариации била предпочитана (*Vickers M.* 1978:11; *Henderson W. J.* 2000:11–12).

По време на симпозиумите са се развличали и с различни видове игри. Само Полукс изрежда около 50 от тях в една специална глава, посветена на игрите по време на симпозиумите. Наистина, една голяма част са били като детски занимания, но сред този списък, все пак, има в частност игри на ума, които могат да се разделят на два основни вида: 1) загадки (αἰνίγματα) и гатанки (γρίφοι) и 2) игри за сръчност, от които най-известен бил т. н. *κότταβος*.

Играта на коттабос се състояла в изхвърлянето (изплискването), след пиене, на последните капки от виното, останали на дъното на чашата така, че да улучат, без да се разпиляват, някаква определена от сътрапезниците цел. Името κότταβος обозначавало както самата игра, така и целта, която трябвало учели играчът (Αθήν., *Δειπν.*, XV, 666 c-d; Σχολ. Αριστοφ., *Ειρ.*, 343, 1244). Тази цел била наричана, също така, коттабейон (κοτταβείον), (Ησύχ., *Λεξ.*). Течността, каквато и да е била (вино или вода), наричали *λάταξ* или *λατάγη*, а играенето на коттаб се наричало κατταβίζειν.

Най-много светлина върху тази игра хвърля Атеней, който в своето съчинение „Δειπνοσοφισταί” („Вечеря на мъдреците”) е използвал сведения от множество други автори, чиито произведения не са достигнали до нас, като Еврипид, Есхил, Софокъл, Пиндар, Критиас, Анакреон, Антифан, Алкифрон и много други, които не само са описали, но и сами с удоволствие са се отдавали на тази игра.

Изображенията във вазната живопис показват, че играта се е практикувала като се е държала едната дръжка на киликса с един или два пръста, докато другите пръсти са били свити „като при свирене на флейта” (αυλητικώς), (Αντιφ.=Αθήν., *Δειπν.*, XV, 667a), (обр. 1 в, 4 в, 6 в, 7 а, 8 а, 12 а-б, 13 б, 14 а-б, 15 а). Китката е извита (απ’αγκύλης), (Αντιφ.=Αθήν., *Δειπν.*, XV, 667 c). Хвърлянето се правело по-скоро чрез завъртане само на китката, отколкото чрез движението на цялата ръка, както е при хвърлянето на копие (αγκυλητός), (Αντιφ.=Αθήν., *Δειπν.*, XV, 667 c). Ловкостта не била достатъчна – важно било да хвърляш гъвкаво, с мекота (υγρώς), (Αθήν., *Δειπν.*, XV, 479 e) и изисканост (ευσχημόνως), (Σχολ. Λουκ., *Λεξιφ.*, 3), за да се предизвика всеобщо възхищение (καλώς), (Αθήν., *Δειπν.*, XV, 782 c).

Докато хвърлял последните си капки вино, симпосиастът произнасял името на възлюбената или възлюбения си. Този, който улучел целта и успеел да възпроизведе най-силен звук, печелел, тъй като това се приемало за знак, че любовта му ще бъде споделена. Следователно, това е било съчетаване на любовната мантика с развлечението (*Λεντάκης Α.* 1998:202.) Както възлиянието е било жертвоприношение за боговете, така и коттабосът е бил възлияние в чест на възлюбените (Αθήν., *Δειπν.*, X, 427 d). Играта изглежда е била много популярна и се е разпространила постепенно, изнамирайки и други още по-сложни начини, които да направят още по-интересно съперничеството и съревнованието между симпосиастите.

Схолиастът на Аристофан, схолиастът на Лукиан и Атеней, които както изглежда черпят от един и същи първоизточник, пишат, че са съществували два вида коттабос (Σχολ. Αριστοφ., *Ειρ.*, 1244; Σχολ. Λουκ., *Λεξιφ.*, 3; Αθήν., *Δειπν.*, XV, 667 e). Единият бил κότταβος εν λεκάνη или κότταβος δι’οξυβάφων, а другият – κότταβος κατακτός. При κότταβος εν λεκάνη, в един съд с вода се поставяли много малки плитки съдчета (οξυβάφα), наподобяващи, според B. Sparkes, чинийки за чашки за кафе (*Sparkes B.* 1960:202), които се задържали на повърхността на водата в съда. Съдът поставяли сред симпосиастите така, че всички сътрапезници да са на еднакво разстояние от него. Този, който потопял най-много съдчета с хвърлените от него капки вино (т. н. λάταξ), се обявявал за победител и получавал като награда яйца, сладкиши, орехи (Αθήν., *Δειπν.*, XV, 667 d), а също така и целувки, ботушки на хетера или κοτύλη – чашата за вино на симпосиаста (Αθήν., *Δειπν.*, XV, 666 e).

Вторият тип коттабос – т. н. κότταβος κατακτός (прилагателното κατακτός – от глагола κατάγω = смъквам, свалям надолу, означава „който може да се смъкне, свали”), наричан също така κατεβατός или κατεβαστός (Αριστοφ., *Αχ.*, 1244), е игра с пръчка (ράβδος), на върха на която е закрепен т. н. *πλάστιγξ* (везна) и една статуетка отдолу, наречена μάνης. Пръчката на коттабоса, т. н. κοτταβική ράβδος, се състояла от две части. Едно кухо (като тръстика) стъбло, което представлявало долната част на ствола и едно плътно, по-тънко стъбло, което влизало вътре в него. И върху двете имали отвори, в които били поставени малки оловни щифчета за регулиране на височината. Следващата горна част на пръчката (ствола) можела да се издига и спуска, поради което се нарича ράβδος κατακτή. Както отбелязват някои автори, наподобявал е на канделабър с височина на човешки ръст. Изображения на κότταβος κατακτός се срещат по редица рисувани съдове. Едни от най-известните паметници, изобразяващи κότταβος κατακτός са два камбановидни кратера – единият съхраняван в Болоня, датиращ от първата четвърт на IV в. пр. Хр. (обр. 7 б), а другият – в Неапол, датиращ от 340 г. пр. Хр. (обр. 6 б) (*Metzger A. et H., J. P. Sicre* 1984:240).

Всеки симпосиаст, надигайки се, от разстояние изхвърлял виното във везната, за да я напълни, да натежи и да я събори, докато падайки надолу удари главата на статуетката, наречена μάνης, намираща се под водата, предизвиквайки по този начин силен шум. Ако не разлеел нито капка от виното, тогава се смятал за победител и бил щастлив, защото се вярвало, че възлюбената му го обича, а ако го разлеел – губел играта.

Играта на коттабос била много популярна и на нея се отдавали всички гърци – не само мъжете, но и жените (хетерите), които понякога са организирали дори отделни симпозиуми. Едни от най-известните изображения на играещи на коттабос хетери са върху един псиктер на Евфроний, съхраняван в Ермитажа (обр. 13 а-б), върху един червенофигурен киликс на Онесимос, датиращ от 500 г. пр. Хр. (обр. 14 б) и върху една червенофигурна хидрия на Пинтиас и Евтимидес, датираща от 520–510 г. пр. Хр. (обр. 14 а), намираща днес в Мюнхен (*Seltman Ch.* 1956: 96; *Λεντάκης A.* 1999:164).

По време на симпозиумите към игрите се добавяли всякакви шеги и фарсове, повече или по-малко благоприлични, които фантазиите и пиянството са вдъхвали на симпосиастите. Когато някой от пиещите заспивал, без да е изпил определеното количество вино, например, обикновено го събуждали като му изливали на главата сосовете от яденето от предходната вечер. Тази традиционна шега се наричала *έωλοκρασία* (*Navarre O.* 1911:1581).

При някои симпозиуми (από σπιρίδων), всеки от симпосиастите е донасял своята част от провизиите в специални кошници, т. н. *σπυρίς* (обр. 15 б) (*Flaceliure R.* 1959:213), които често се срещат изобразени в керамографията, закачени на стените до всеки от присъстващите (обр. 10 б, 12 а-б). Изобразените в тези сцени гости пият, жестикулират, пеят или свирят на флейта или лира. Часът за танците и удоволствията, които предизвиква пиянството, още не е настъпил. Изображенията в керамографията показват до какви крайности може да се стигне, особено при веселите пиянски шествия, т. н. *комос* (*κώμος*), понякога съвсем спонтанно организирани след края на симпозиумите (обр. 12 в, 17 б, 18 а-б). Често симпозиумите завършвали във всеобщо пиянство и сцените по керамичните съдове показват как прекалилите с виното повръщат (Обр. 16 а-б) или уринират (обр. 17 а), а понякога са в толкова безпомощно състояние, че жени с усилие ги крепят, за да ги отведат по домовете им.

Изразът "*Μισέω μνάμονα συμπόταν*" (*Мразя сътразпезник, който има добра памет*), според някои автори, е бил формулиран по повод ръководителите на симпозиумите, които по един непоносим и дразнещ начин са упражнявали своята власт над пиячите (Πλούτ., *Ηθ.*, *Συμπ.*, 1,0). В този смисъл, дорийците от Сицилия, например, са наричали симпосиарха "*Човек с добра памет*". Според други, тази поговорка е по-скоро *покана да се забрави това, което се казва и прави по време на пиене*. Ето защо древногръцката традиция дава на боговете правото на забравата и строгото наказание, с което от една страна се намеква, че или не трябва да се припомнят никакви грешки, извършени по време на пиене или пък, че тези грешки не трябва да бъдат строго съдени и наказвани, а от друга, че те не трябва да оказват влияние върху приятелските отношения на участниците в симпозиума. Според Еврипид, това е акт на проява на мъдрост, а в подкрепа на едно такова становище се изправят свидетелствата на най-прочутите философи – Платон, Ксенофон, Аристотел, Епикур, Пританис, Хиероним, Дион и др.

Симпозиумът е една от най-важните институции на древногръцкото общество, която е спомогнала много за развитието на поезията, като едновременно е имала и много важен политически характер, тъй като е изиграла важна роля за сформирането на различните видове сдружения – т. н. *εταιρείες* (*Λεντάκης A.* 1998:180). Симпозиумът, както много правилно подчертава O. Murray, станал от много гледни точки, едно място различно от местата, които обикновено са били създавани от обществените закони. Симпозиумът имал свой строг код на честта към вярата, която се създала в него, и по своя воля създал и определил закони, които са се противопоставяли като цяло на законите, създадени от обществото (*Murray O.* 1983:257–272).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНТИЧНИ АВТОРИ

Αθήν., *Δειπν.*: Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*
Άλεξ., **Fr.**: Άλε. nazdraveξις, *Fragmenta*
Αλκ., Fr.: Άκατος, *Fragmenta*
Ανακρ.: Ανακρέων
Αριστ., *Προβλ.*: Αριστοτέλης, *Προβλήματα*
Αριστοφ., *Αχ.*: Αρισυοφάνης, *Αχαρνής*
Αριστοφ., *Ειρ.*: Αρισυοφάνης, *Ειρήνη*

Αριστοφ., *Πλ.*: Αρισυοφάνης, *Πλούτος*
Αριστοφ., *Σφ.*: Αρισυοφάνης, *Σφήκες*
Εύβ., Fr.: Εύβουλος, *Fragmenta*
Ηροδ., *Ιστ.*: Ηροδότες, *Ιστορίες*
Ησίοδ., *Έργα*: Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*
Ησύχ., *Λεξ.*: Ησύχιος, *Λεξικών*
Θέογν., *Ελεγ.*: Θέογνις, *Ελεγείες*
Λουκ., *Συμπ.*: Λουκιανός, *Συμπόσιον η Λαπίθαι*
Λουκ., *Λεξιφ.*: Λουκιανός, *Λεξιφάνης*
Ξεν., *Συμπ.*: Ξενοφών, *Συμπόσιον*
Πλάτ., *Γοργ.*: Πλάτων, Γοργίας
Πλάτ., *Νόμ.*: Πλάτων, *Νόμοι*
Πλάτ., *Συμπ.*: Πλάτων, *Συμπόσιον*
Πλούτ., *Ηθ.*, *Συμπ.*: Πλούταρχος, *Ηθικά, Συμποσιακές*
Ποσείδ., *Παλ. Ανθολ.*: Ποσείδιππος, *Παλατινή Ανθολογία*
Φερ., Fr.: Φερεκράτης, *Fragmenta*
Φωκ., *Γνωμ.*: Φωκυλίδης, *Γνωμικά*

СЪВРЕМЕННИ АВТОРИ

Boardman J. 1990. Sympotic Furniture. – In: O. Murray (ed.), Sympotica. A Symposium on the Symposion. Oxford, 122–133.

Bremmer J. N. 1990. Adolescents, Symposion, and Pederasty. – In: O. Murray (ed.), Sympotica. A Symposium on the Symposion. Oxford, 135–148.

Burkert W. 1991. Oriental Symposia: Contrasts and Parallels. – In: W. J. Slater (ed.), Dining in a Classical Context. Ann Arbor, 7–24.

Carpenter H. 1997. Les mythes dans l'art grec. – Paris.

Delanoyelle M. 1994. Chefs-d'oeuvre de la céramique grecque dans les collections du Louvre. – Paris.

Flaceliиre R. 1959. La vie quotidienne en Grèce au siècle de Péricles. – Paris, Hachette.

Henderson W. J. 2000. Aspects of the Ancient Greek Symposion. – Akroterion, 45. – 2000, 6–26.

Λάμψας I. 2006. Συμπόσιον. – Λεξικό του Αρχαίο κόσμου. Τόμος Δ. Εκδ. Δομή. – Αθήνα, 599–601.

Lavedan P. 1964. Banquet. – Dictionnaire ilustré de la Mythologie et des Antiquités grecques et romaines. Paris, Hachette, 157–158.

Λεντάκης A. 1998. Ο έρωτας στην Αρχαία Ελλάδα. Τόμος Τρίτος. Η πορνεία. – Αθήνα.

Lissarrague F. 1987. Un flot d'images. Une esthétique du banquet grec. – Paris.

Metzger A. et H., J. P. Sicre 1984. La Beauté nue. Quinze siècles de peinture grecque. – Paris.

Michel P. 2004. Le Banquet sous la treille d'Assourbanipal à Ninive. – Unité de langues et civilisations de la Mésopotamie. Voyage d'études 2004 au British Museum. Université de Genève.

Murray O. 1983. The Greek Symposion in History. – in: Tria Corda. Scritti in onore di A. Momigliano, a c. di E. Gabba. Como, 257–272.

Navarre O. 1911. Symposium. – Daramberg et Saglio, Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines, t. IV, vol. 2. Paris, 1579–1581.

Reinsberg G. 1999. Γάμος, εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα. – Αθήνα.

Seltman Ch. 1956. Women in Antiquity. London.

Schmitt-Pantel P., A. Tchernia. 2004. Vin et civilisation. – in: J.-P. Brun, M. Poux, A. Tchernia (ed.), Le Vin: nectar des dieux, génie des hommes. Strasbourg, 2004, 43–55.

Sparkes B. A. 1960. Kottabos: An Athenian After-Dinner game. – Archaeology, 13 (1960), 202–207.

Vickers M. 1978. Greek Symposia. – London.

Villard P. 1992. Boire seul dans l'Antiquité grecque. – in: M. Aurell, O. Dumoulin, F. Thelamon (ed.), La sociabilité à table: commensalité et convivialité à travers les âges (Actes du colloque de Rouen, 14–17 novembre 1990). Mont-Saint-Aignan.

LES BANQUETS EN GRECE ANCIENNE
(selon des données des auteurs antiques et la céramographie)

Ivanka Dontcheva

(résumé)

Les banquets (τα συμπόσια) constitue la forme la plus élaborée de la sociabilité grecque. Le mot *συμπόσιον*, qui apparaît attesté la première fois dans Alcée et Phocylide, renvoie étymologiquement au fait de boire en compagnie. C'est d'ailleurs l'un des thèmes favoris des peintres et des décorateurs de céramiques. C'est un véritable rituel où en compagnie des membres d'un cercle, les hommes et souvent des hétaires s'adonnent aux plaisirs de la boisson, de la musique, de la poésie et de l'amour. Pas de banquet, sans danseuses et musiciennes qui sont aussi plus prosaïquement des prostituées de condition servile, les femmes libres étant exclues des banquets.

Le banquet commence généralement par un repas rapide et peu élaboré où l'on boit peu, c'est une phase purement alimentaire sans portée sociale. Le banquet proprement dit peut alors commencer. Allongés sur des lits (κλίναι) recouverts d'étoffes agrémentés de quelques tables légères et de trépieds, les convives commencent par faire des libations aux divinités, notamment en l'honneur de Zeus Soter, puis ils entonnent un péan adressé à Dionysos. Ils désignent un chef de banquet (συμποσιάρχος), tiré au sort, qui est chargé d'indiquer aux esclaves la proportion à observer entre le vin et l'eau dans la préparation de la boisson. Le symposiarque devait aussi fixer les règles du chant et des éventuels jeux, ainsi que le maintien d'une conduite ordonnée parmi les buveurs, et même mettre des amendes pour chaque infraction aux normes.

La consommation du vin a pour les Grecs un caractère nettement social, raison pour laquelle ils ne le conçoivent que mélangé avec de l'eau, pour tempérer ses effets. Él est bu en compagnie des égaux au milieu d'une agréable conversation.

La prise de boisson est entrecoupée de spectacles, divertissements, chansons de table interprétées à tour de rôle et de jeux assez puérils (devinettes, charades, énigmes) ou érotiques. Le jeu du cottabe consiste ainsi après avoir vidé sa coupe à en lancer les dernières gouttes vers une cible (un plat ou un vase) tout en prononçant le nom de la personne désirée.

La poésie interprétée dans le banquet, complétée par les témoignages d'autres genres littéraires postérieurs, nous permet de connaître ses principales composantes (participants, objets employés, activités). On peut y ajouter aussi les représentations sur la céramique utilisée pour l'occasion, sur les vases qui étaient employés pour mélanger, verser ou boire le vin, et qui, à la façon de miroirs, reflétaient les comportements des participants au banquet.

Strictement réservé aux hommes, à l'exception des danseuses et des courtisanes, le banquet est un élément essentiel de la sociabilité grecque.

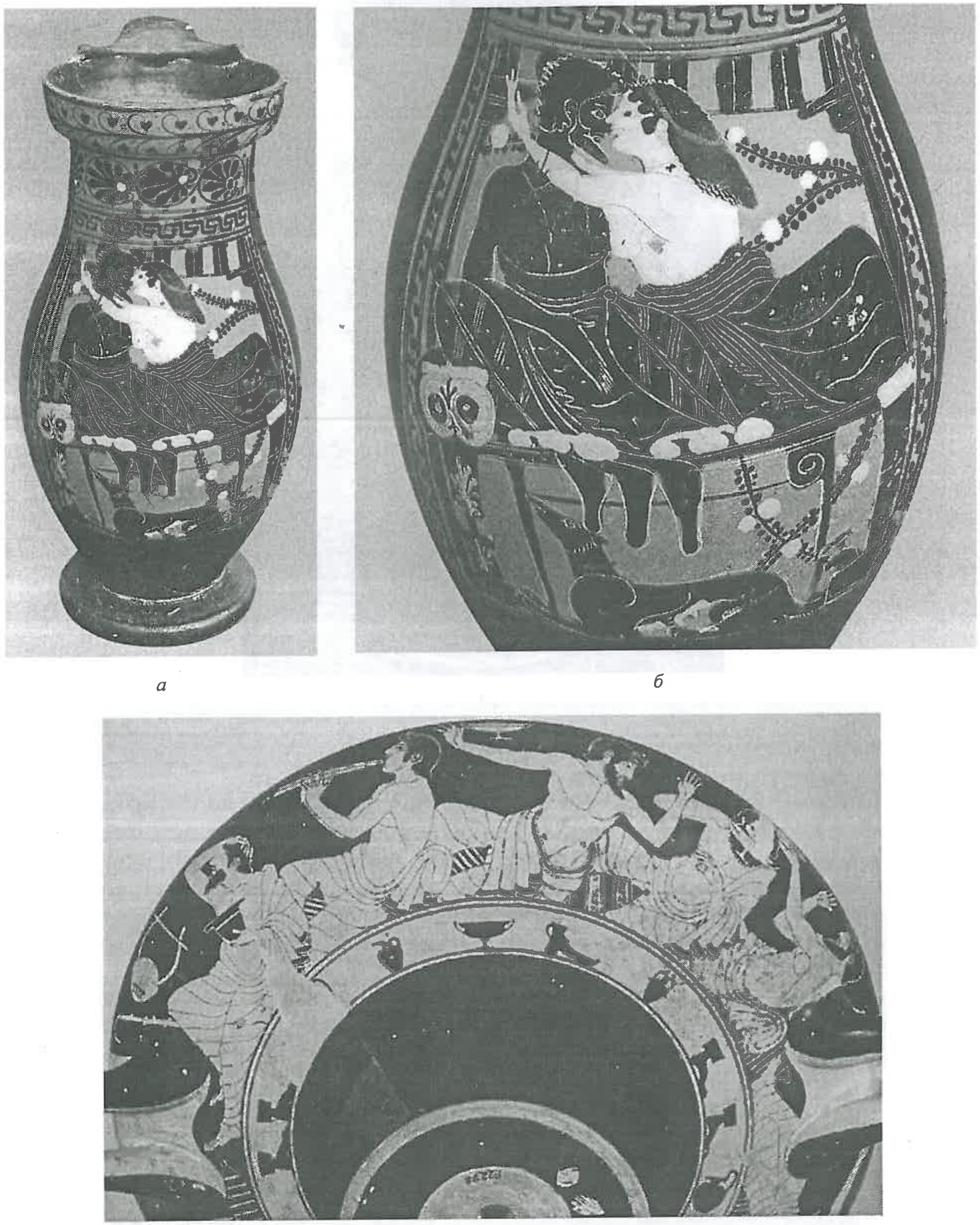

а *б*

в

Обр. 1. а. Чернофигурно атическо олпе със сцена на симпозиум – VI в. пр. Хр., Археологически музей в Родос,
б. Чернофигурно атическо олпе със сцена на симпозиум, детайл – VI в. пр. Хр., Археологически музей в Родос,
в. Сцена на симпозиум – атически червенофигурен киликс от Вулчи, Етрурия,
490 г. пр. Хр., Берлин, Antikenmuseen
Fig. 1. а. Olpé attique à figures noires avec scène de banquet – VI s. av. J.-C., Musée Archéologique de Rhodes,
б. Olpé attique à figures noires avec scène de banquet, détail – VI s. av. J.-C., Musée Archéologique de Rhodes,
в. Scène de banquet – kylix attique à figures rouges de Vulci, Etrurie, 490 av. J.-C., Berlin, Antikenmuseen

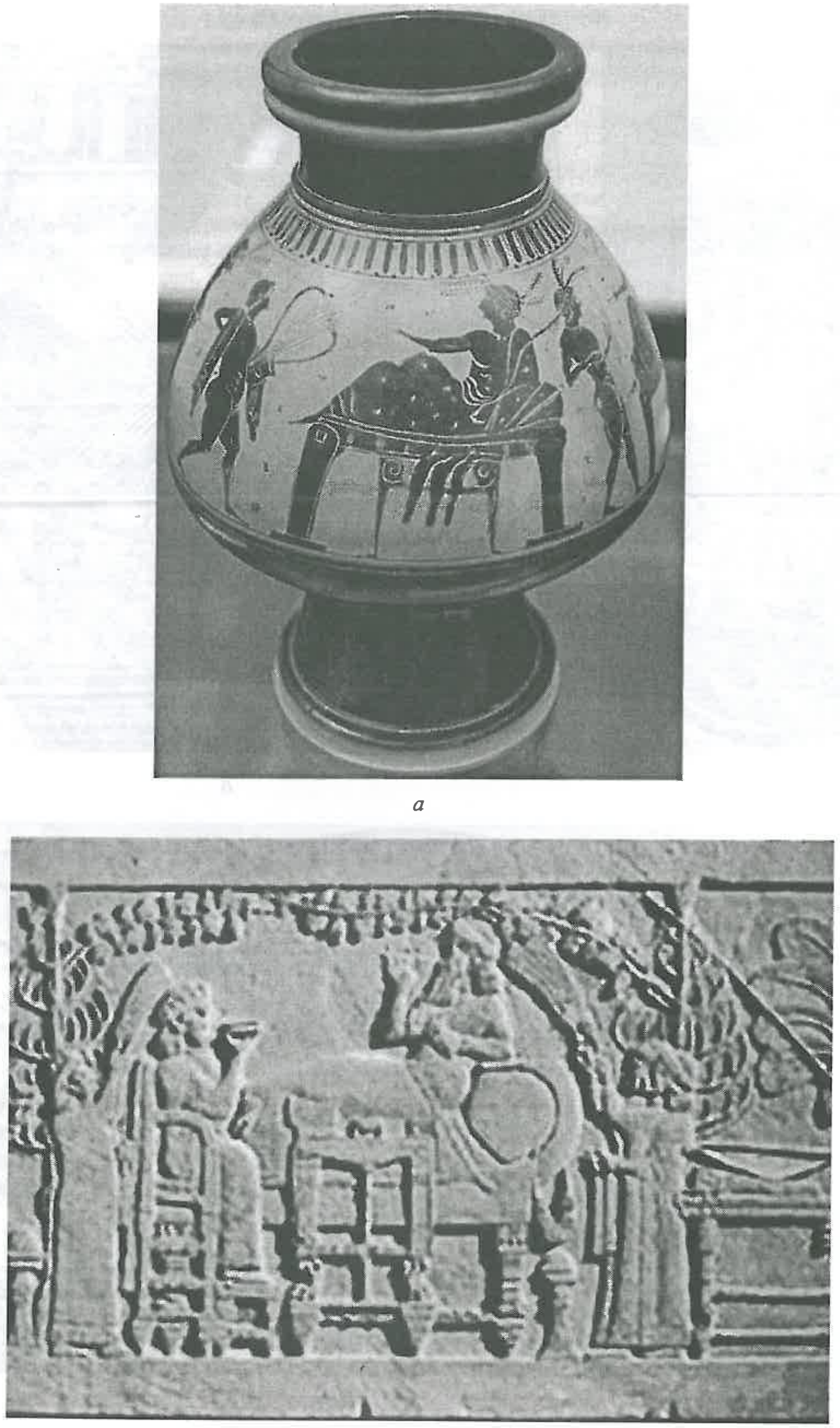

а

б

Обр. 2. а. Сцена на симпозиум – атически чернофигурен псиктер, 510 г. пр. Хр., групата на Леагрос, Мюнхен, Staatliche Antikensammlungen,
б. Релеф от двореца на Ашурбанипал в Ниневия, ок. 645 г. пр. Хр., Лондон, British Museum
Fig. 2. a. Scène de banquet – psykter attique à figures noires, 510 av. J.-C. München, Staatliche Antikensammlungen,
б. Relief de palais d'Assurbanipal à Ninive, vers 645 av. J.-C., London, British Museum

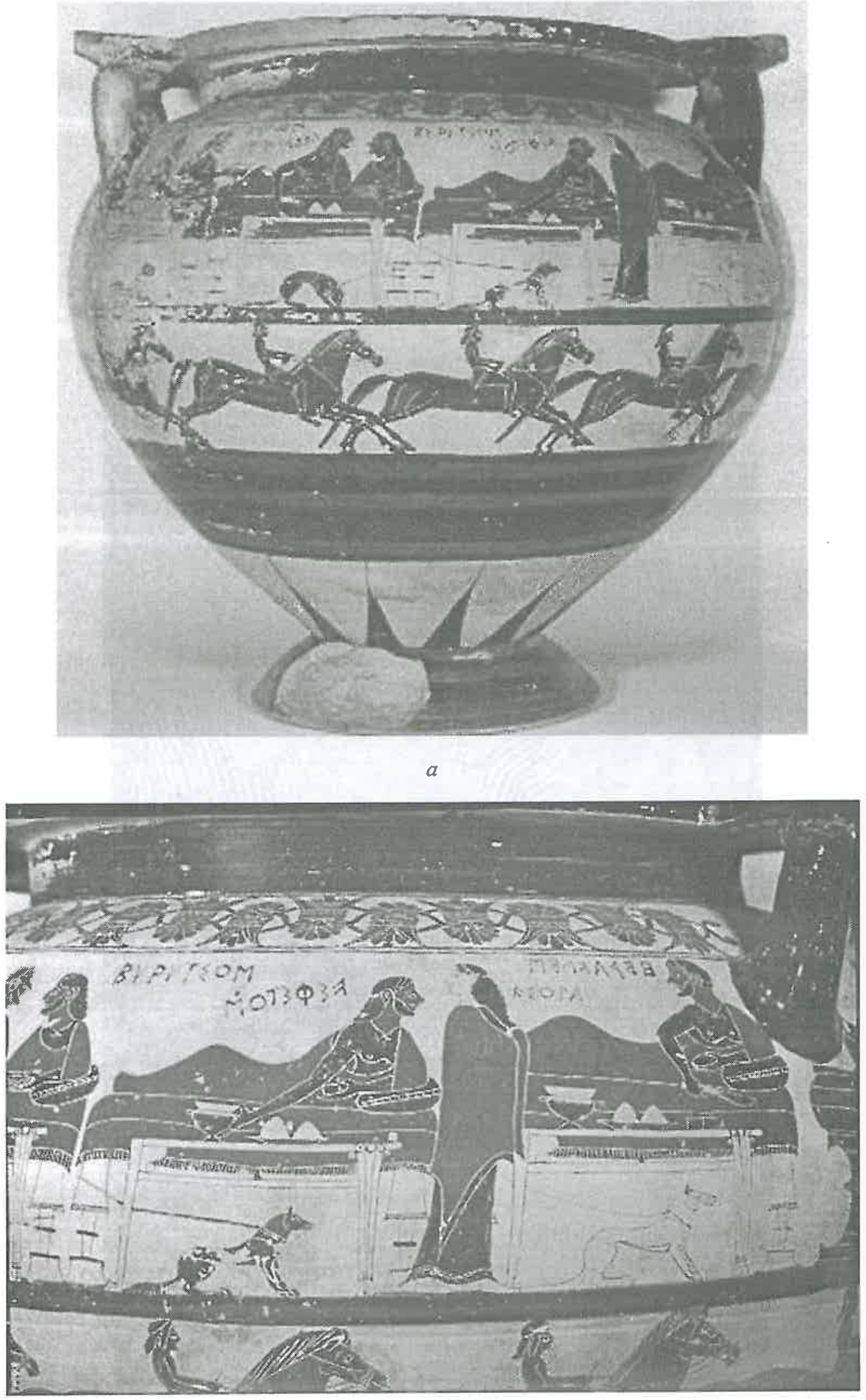

а

б

Обр. 3. а. Сцена на симпозиум – коринтски чернофигурен кратер от Цере, Етрурия, 600–590 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre, б. Сцена на симпозиум – коринтски чернофигурен кратер от Цере, Етрурия, детайл, 600–590 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre.
Fig. 3. a. Scène de banquet – kratère korinthienne à figures noires de Caeré, Etrurie, 600–500 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre,
б. Scène de banquet – kratère korinthienne à figures noires de Caeré Etrurie, détail, 600-500 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre.

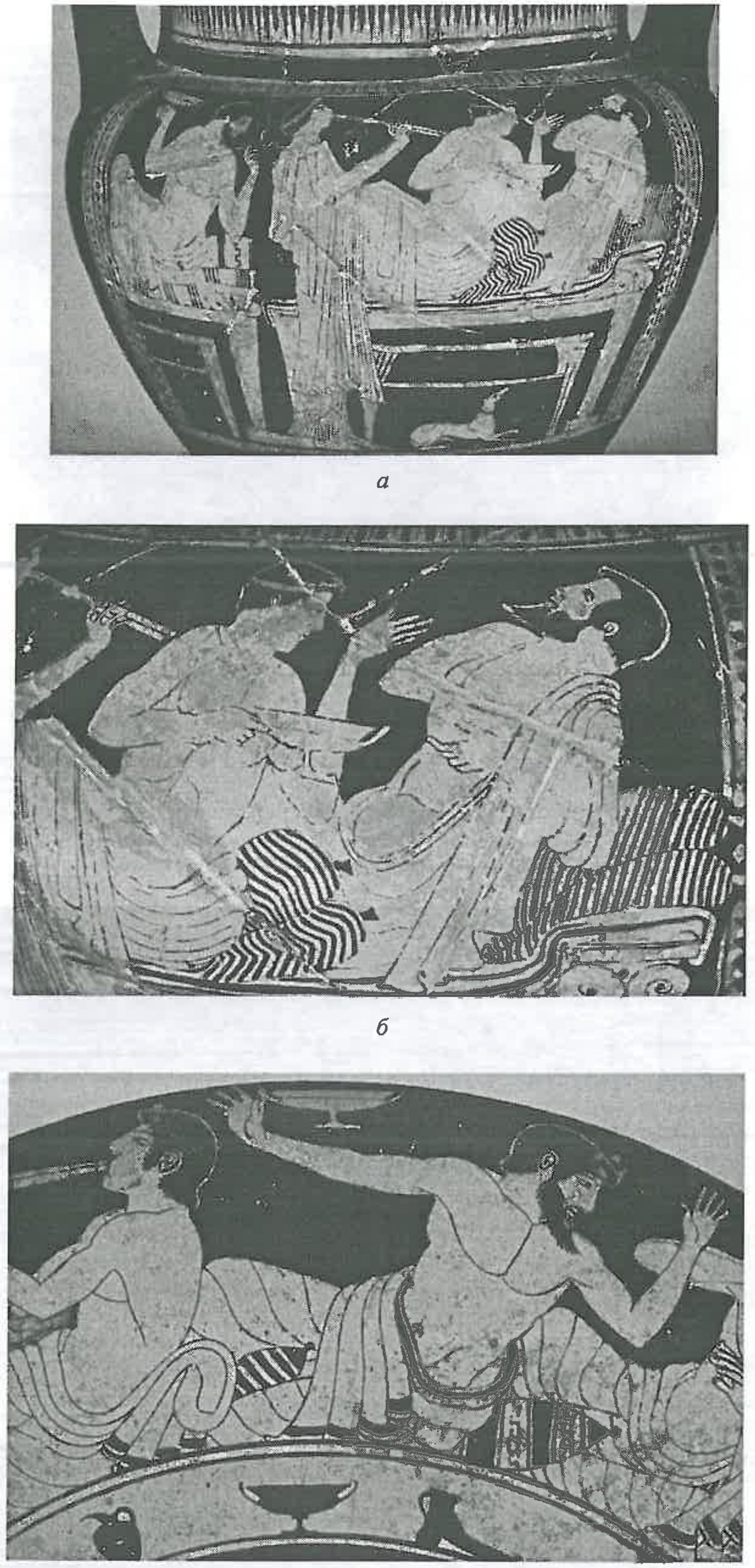

а

б

в

Обр. 4. а. Сцена на симпозиум – атически червенофигурен кратер, 470 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre,
б. Сцена на симпозиум – атически червенофигурен кратер, 470 г. пр. Хр., детайл, Париж, Musée du Louvre,
в. Сцена на симпозиум – атически червенофигурен киликс от Вулчи, Етрурия, 490 г. пр. Хр., Берлин, Antikenmuseen
Fig. 4. a. Scène de banquet – kratère attique à figures rouges, 470 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre,
б. Scène de banquet – kratère attique à figures rouges, détail, 470 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre,
в. Scène de banquet – kylix attique à figures rouges de Vulci, Etrurie, 490 av. J-C., Berlin, Antikenmuseen

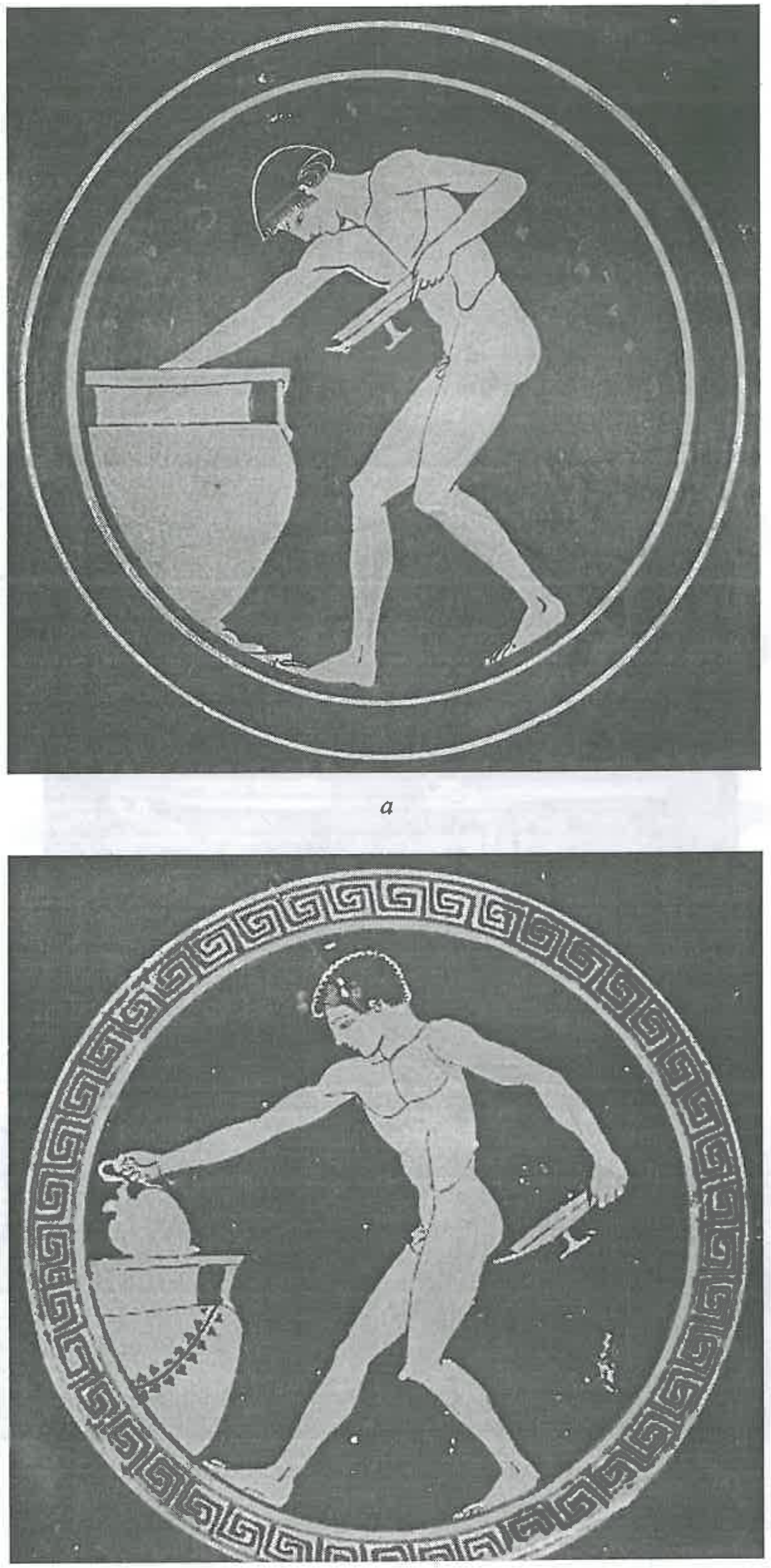

а

б

Обр. 5. а. Тондо на атически червенофигурен киликс на Антифон с изображение на виночерпец, 490–480 г. пр. Хр., Атина, Музей на Цикладското изкуство,
б. Тондо на атически червенофигурен киликс с изображение на виночерпец, 490 г. пр. Хр. Париж, Musée du Louvre
Fig. 5. a. Tondo d'un kylix attique à figures rouges d'Antiphon, avec une représentation d'un échanson, 490–480 av. J.-C., Athènes, Musée d'Art Cycladique,
б. Tondo d'un kylix attique à figures rouges avec une représentation d'un échanson, 490 av. J.-C., Paris, Musée de Louvre

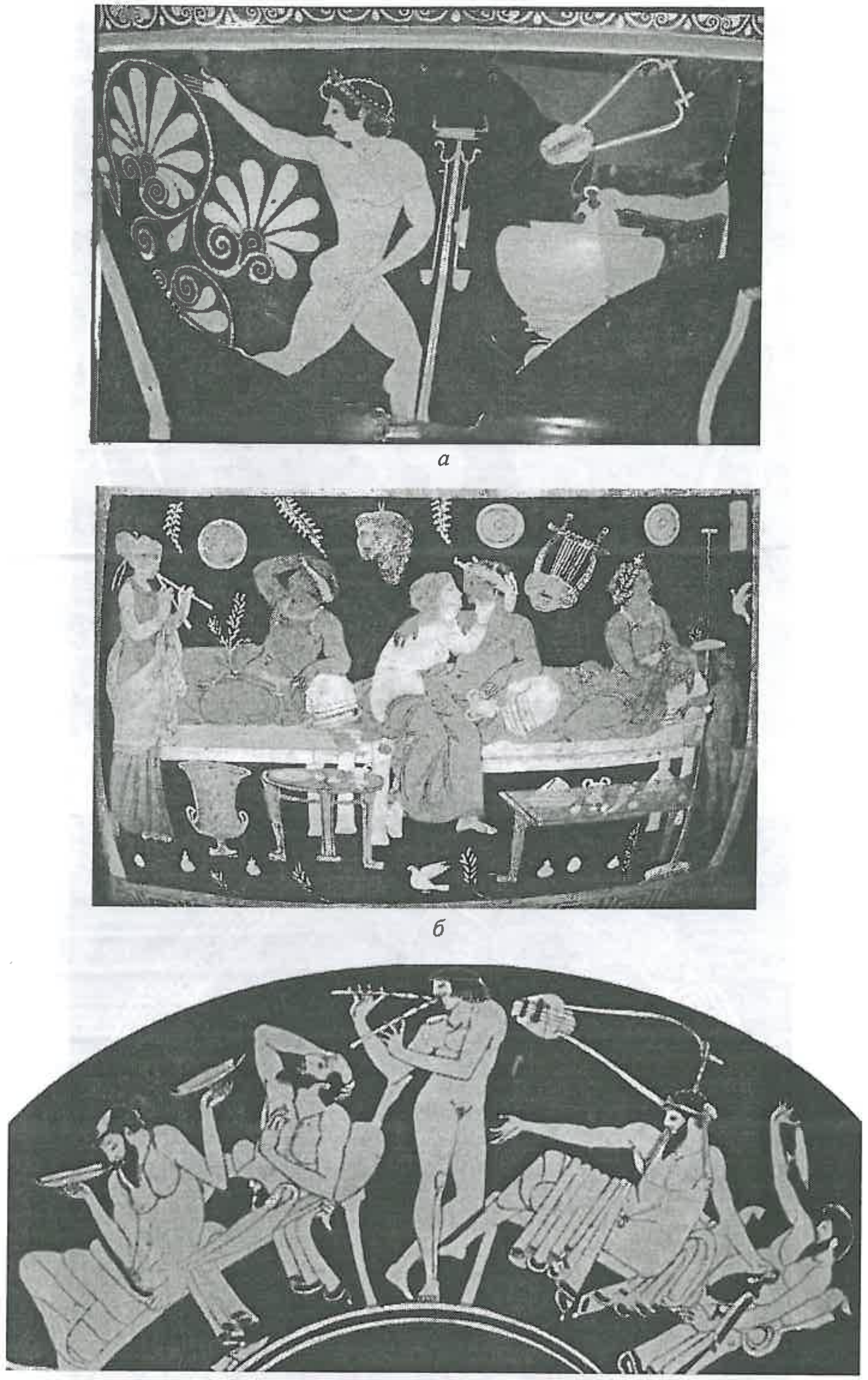

Обр. 6. а. Виночерпец с изобразени до него окачени киатоси за загребване на вино – червенофигурен кратер на Евфрониос – 512 г. пр. Хр., Мюнхен, Antikensammlungen,
б. Сцена на симпозиум с участие на хетери, на която е изобразен κότταβος κατακτός – червенофигурен кратер от Куме, 430 г. пр. Хр., Неапол, Museo Nazionale,
в. Сцена на симпозиум с хетера-флейтистка и игра на коттабос – екстериор на атически червенофигурен киликс – 480 г. пр. Хр.
Fig. 6. a. Echanson avec des cyathes de puiser le vin, représentés accrochés près de lui – kratère à figures rouges d'Euphronios – 512 av. J.-C, München, Antikensammlungen,
б. Scène de banquet avec participation des hétaïres, sur la quelle est représenté κότταβος κατακτός – kratère à figures rouges de Cumes, 430 av. J.-C., Napoli, Museo Nazionale,
в. Scène de banquet avec une hétaïre-flûtiste et jeu de kottabos – kylix attique à figures rouges – 480 av. J.-C.

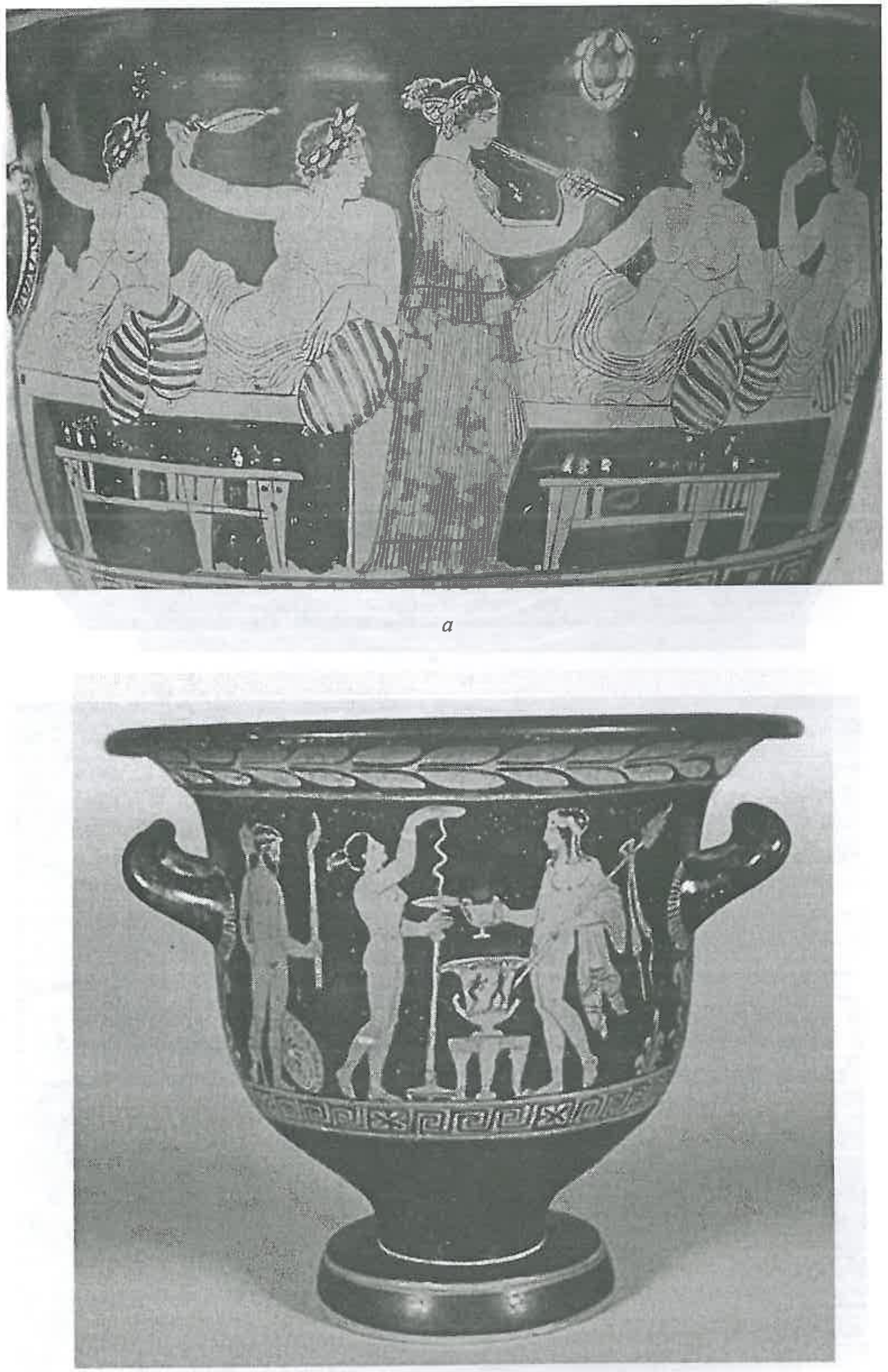

Обр. 7. а. Сцена на симпозиум – атически червенофигурен кратер, ок. 420 пр. Хр., Мадрид, Museo Arqueológico Nacional de España,
б. Игра на κότταβος κατακτός – червенофигурен камбановиден кратер, първата четвърт на IV в. пр. Хр., Болоня, Museo Civico Archeologico di Bologna
Fig. 7. a. Scène de banquet – kratère attique à figures rouges, env. 420 av. J.-C., Madrid, Museo Arqueológico Nacional de España,
б. Jeu de κότταβος κατακτός – kratère à figures rouges, premier quart de IV s. av. J.-C, Museo Civico Archeologico di Bologna

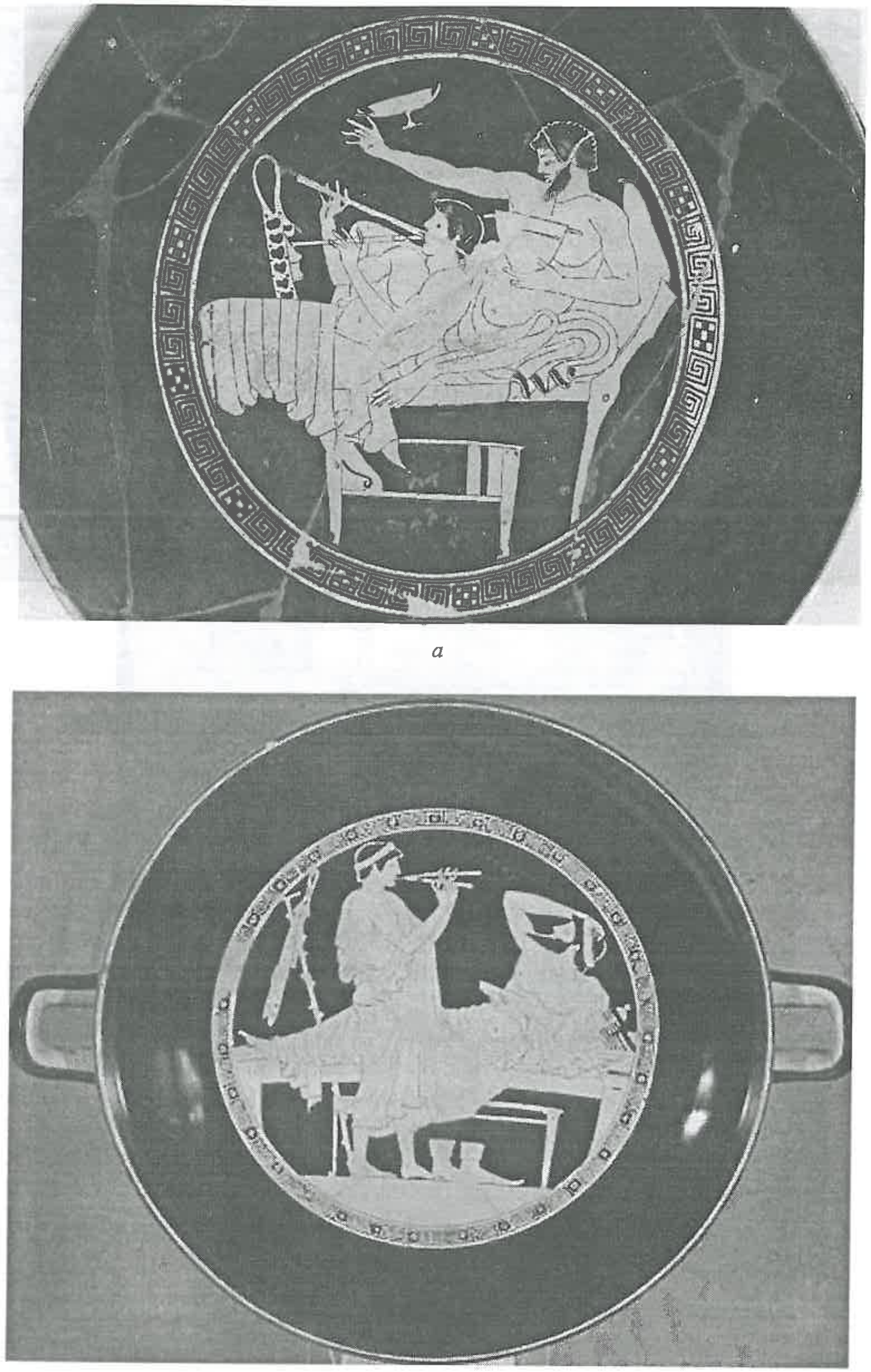

а

б

Обр. 8. а. Симпосиаст, играч на коттабос – тондо на атически червенофигурен килиск,
490–470 г. пр. Хр., Бостън, Museum of Fine Arts,
б. Сцена на симпозиум – тондо на атически червенофигурен килиск на Онесимос, 500 г. пр. Хр., Малибу,
Калифорния, Collection of The J. Paul Getty Museum
Fig. 8. a. Banqueteur, joueur de kottabos – tondo d'un kylix attique à figures rouges – 490-470
av. J.-C., Boston, Museum of Fine Arts,
б. Scène de banquet – tondo d'un kylix attique à figures rouges d'Onesimos, 500 av. J.-C.,
Malibu, Californie, Collection of The J. Paul Getty Museum

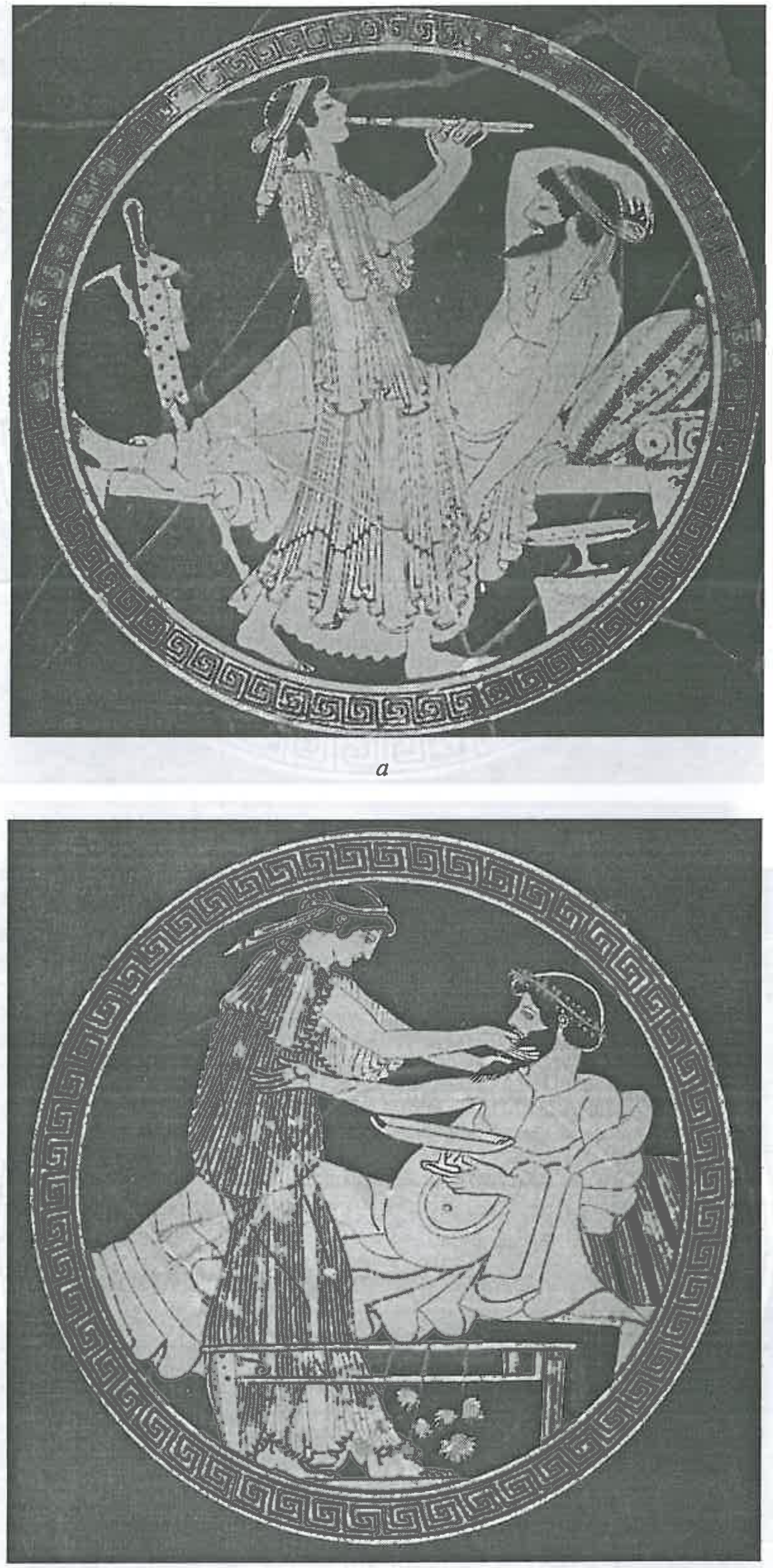

а

б

Обр. 9. а. Сцена на симпозиум с хетера-флейтиска – тондо на атически червенофигурен килиск,
ок. 490 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre,
б. Хетера и симпосиаст – тондо на атически червенофигурен килиск на Макрон, от Орвието,
Етрурия, 490-480 г. пр. Хр., Бостън, Museum of Fine Arts
Fig. 9. a. Scène de banquet avec une hétaïre-flûtiste – tondo d'un kylix attique à figures rouges – 490 av.
J.-C., Paris, Musée du Louvre,
б. Hétaïre et banqueteur – tondo d'un kylix attique à figures rouges de Makron, d'Orvieto, Etrurie – 490-480 av.
J.-C., Boston, Museum of Fine Arts

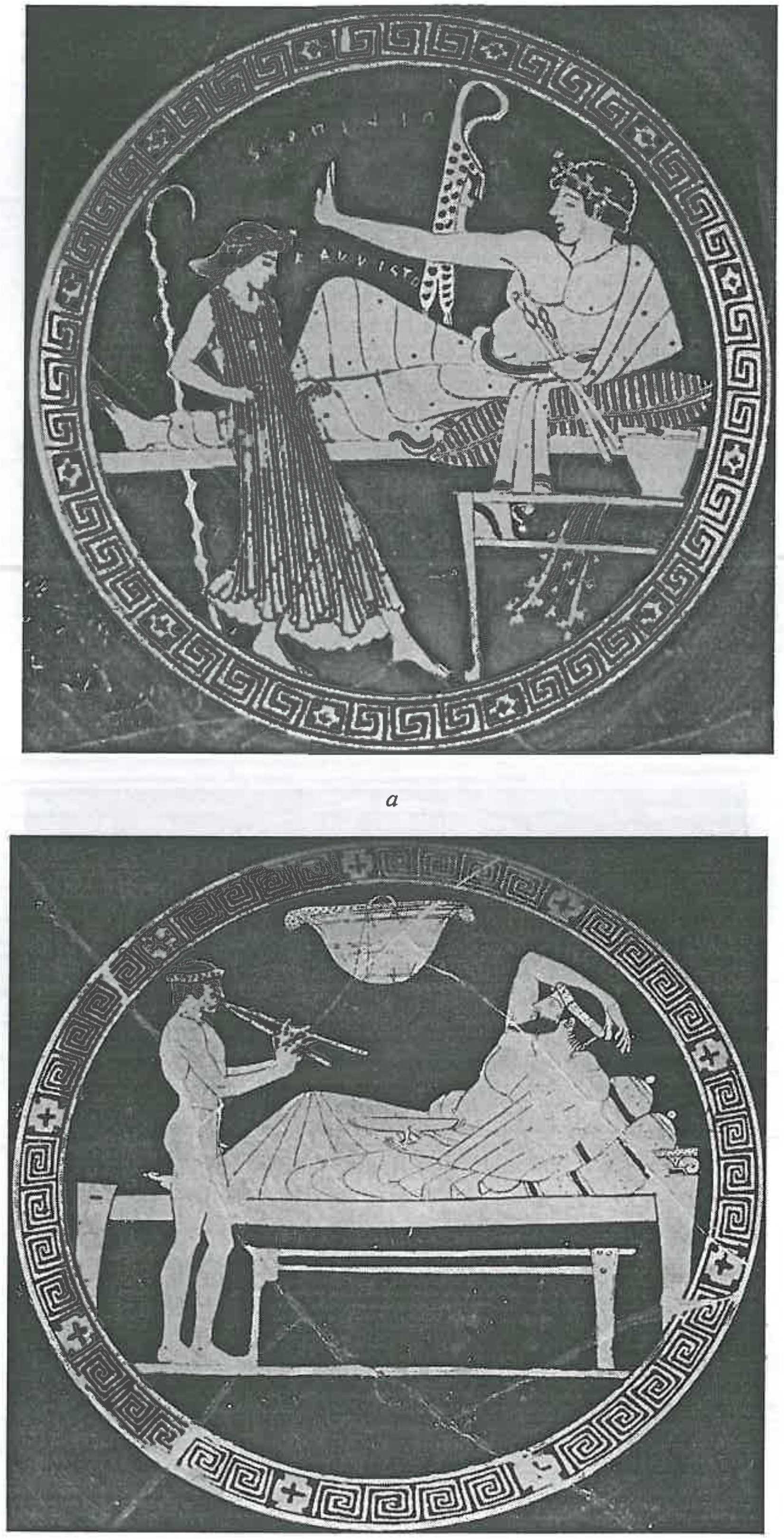

а

б

Обр. 10. а. Сцена на симпозиум с танцуваща хетера – тондо на червенофигурен киликс на Бригос, от Вулчи, Етрурия, 490–480 г. пр. Хр., Бригос, Лондон, British Museum,
б. Сцена на симшпозиум – тондо на атически червенофигурен киликс на Евайон – 460–450 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre
Fig. 10. a. Scène de banquet avec une hétaïre qui danse – tondo d'un kylix attique à figures rouges de Brigos, de Vulci, Etrurie, 490–480 av. J.-C., London, British Museum,
б. Scène de banquet – tondo d'un kylix attique à figures rouges d'Evaion – 460–450 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre.

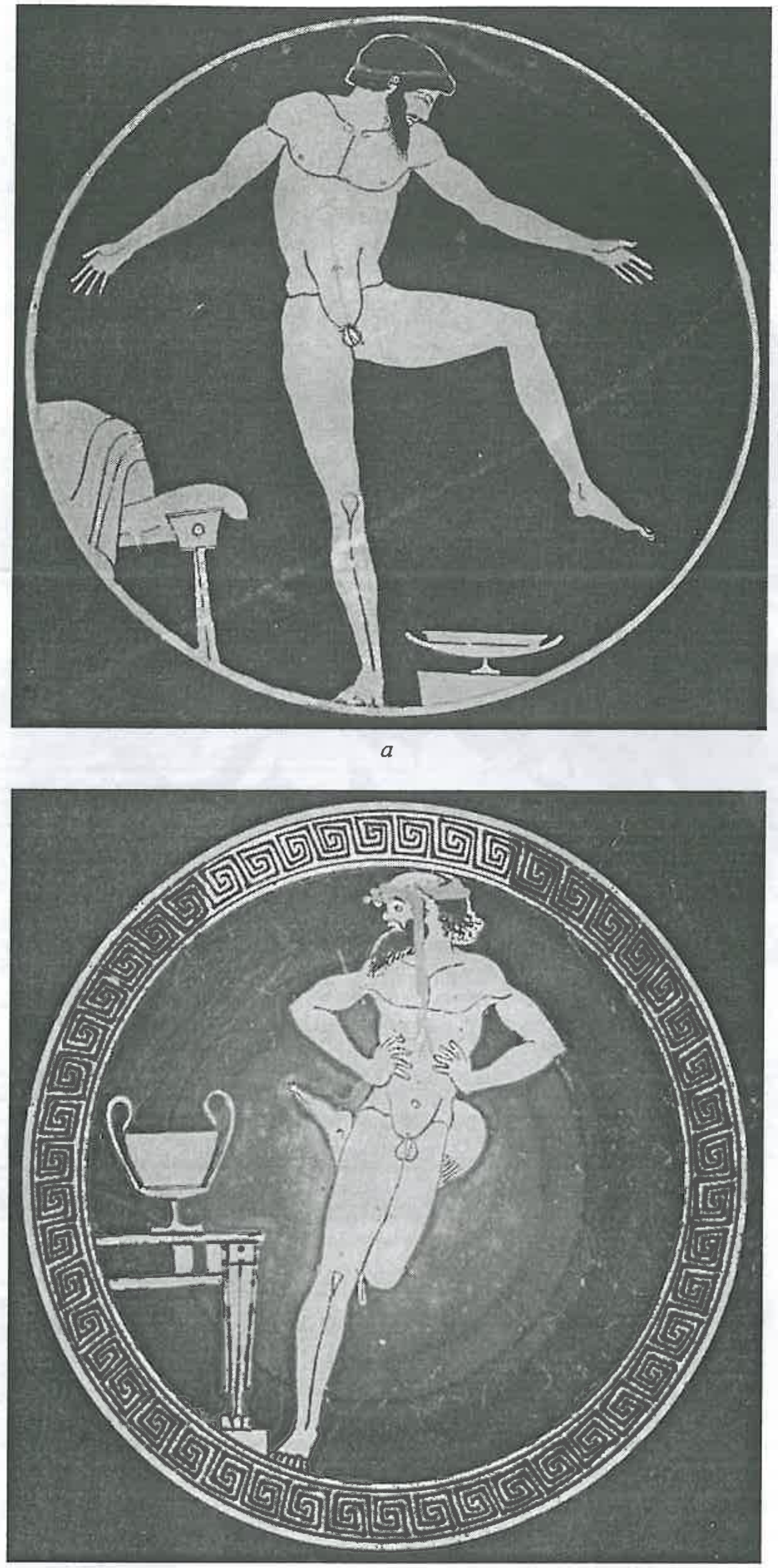

а

б

Обр. 11. а. Танцуващ симпосиаст – тондо на атически червенофигурен киликс на Дурис, 485 г. пр. Хр., Бостън, Museum of Fine Arts,
б. Подскачащ на един крак симпосиаст (сатир?) – тондо на атически червенофигурен киликс Макрон, 500 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre
Fig. 11. a. Banqueteur (symposiaste) qui danse – tondo d'un kylix attique à figures rouges de Douris, 485 av. J.-C., Boston, Museum of Fine Arts,
б. Symposiaste (satyr?) qui saute sur un pied – tondo d'un kylix attique à figures rouges de Makron, 500 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre

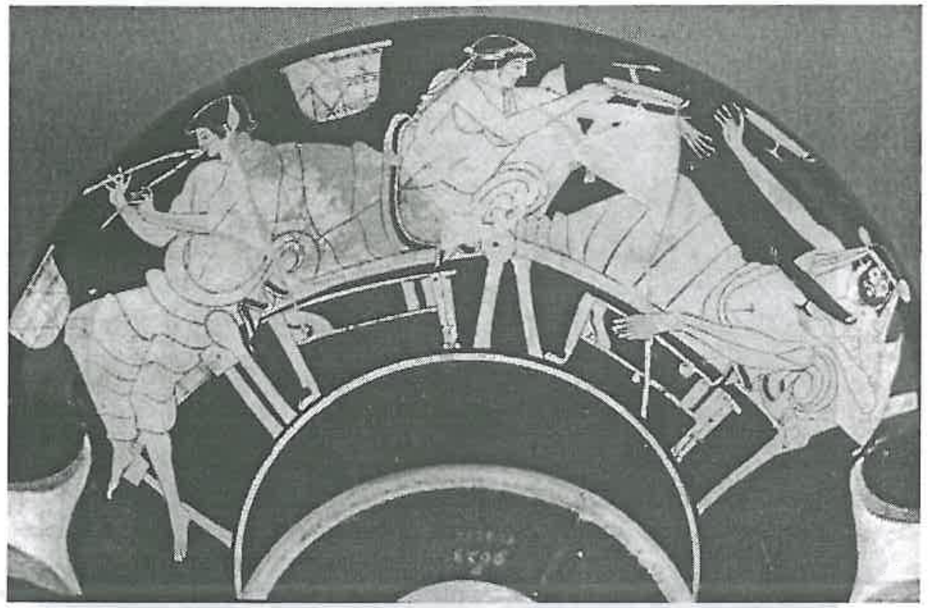

а

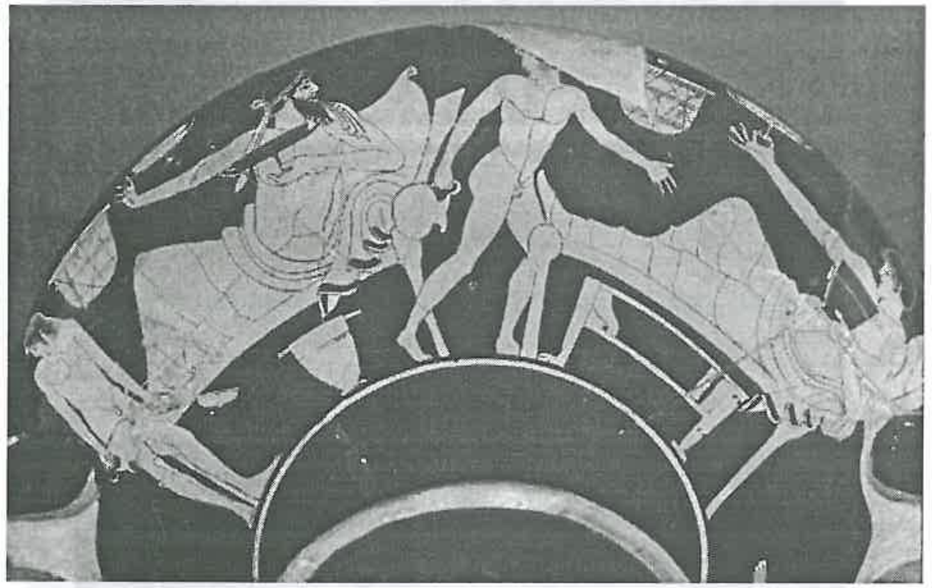

б

Обр. 12. а. Сцена на симпозиум – атически
червенофигурен киликс, 490–470 г. пр. Хр., Бостън,
Museum of Fine Arts,
б. Сцена на симпозиум – атически червенофигурен киликс
(от другата страна), 490–470 г. пр. Хр.,
Бостън, Museum of Fine Arts
в. Комос – екстериор на атически червенофигурен киликс
на Дурис, 485 г. пр. Хр., Бостън, Museum of Fine Arts
Fig. 12. a. Scène de banquet – kylix attique à figures rouges,
490–470 av. J.-C., Boston, Museum of Fine Arts,
б. Scène de banquet – kylix attique à figures rouges, de l'autre
côté, 490–470 av. J.-C., Boston, Museum of Fine Arts,
в. Comos – extérieur d'un kylix attique à figures rouges de
Douris, 485 av. J.-C., Boston, Museum of Fine Arts

в

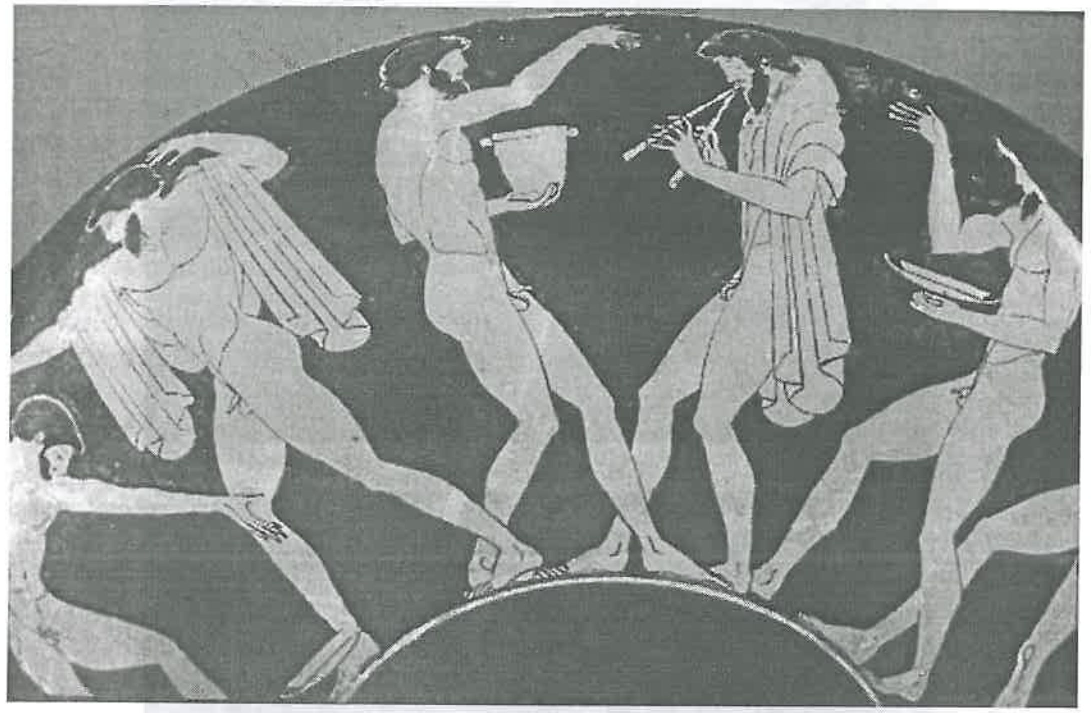

а

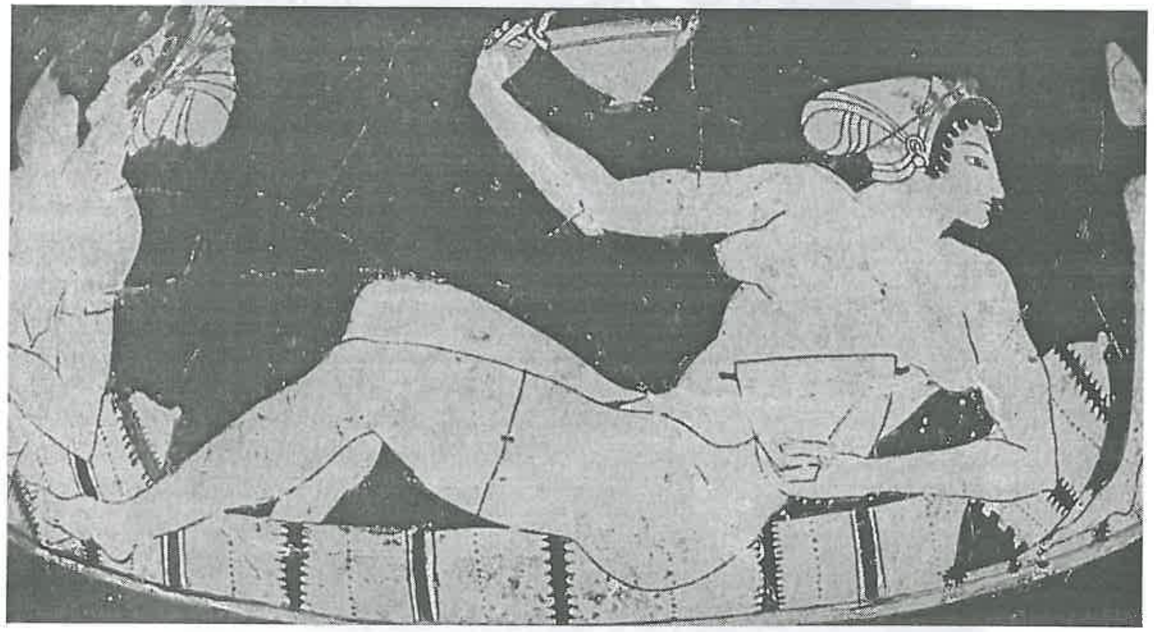

б

Обр. 13. а. Хетера на симпозиум – атически червенофигурен псиктер на Евфроний, от Цере, Етрурия, ок. 510 г.
пр. Хр., Санкт Петербург, Государственный Эрмитажя
б. Хетера, играеща на коттабос – червенофигурен псиктер на Евфроний, от Цере, Етрурия, ок. 510 г. пр. Хр.,
Санкт Петербург, Государственный Эрмитажя
Fig. 13. a. Hétaïre au banquet – psykter attique à figures rouges d'Eurphronios, provenant de Càeré, vers 510 av. J.-C., Saint-
Pétersbourg, Musée de l'Ermitageў
б. Hétaïre qui joue au kottabos – psykter attique à figures rouges d'Eurphronios, provenant de Càeré, vers 510 av. J.-C., Saint-
Pétersbourg, Musée de l'Ermitageў

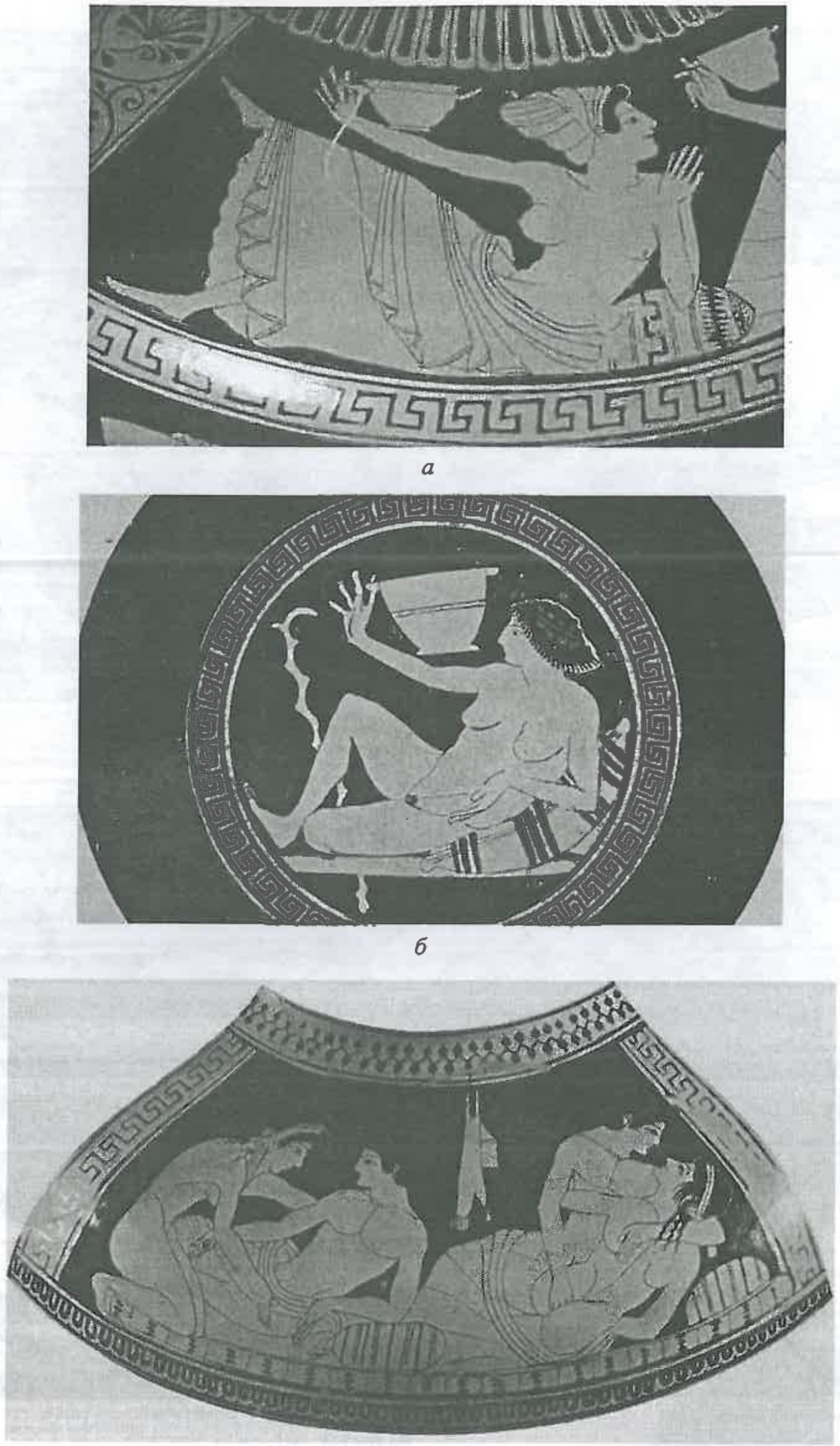

а

б

в

Обр. 14. а. Хетера, играеща на коттабос – атическа червенофигурна хидрия на Пинтиас и Евтимидес, детайл, 520–510 г. пр. Хр., Мюнхен, Staatliche Antikensammlungen,
б. Хетера, играеща на коттабос – тондо на червенофигурен киликс на Онесимос, 500 г. пр. Хр., Малибу, Калифорния, Collection of The J. Paul Getty Museum,
в. Хетери на симпозиум – атическа червенофигурна хидрия, детайл, 510 г. пр. Хр., Брюксел, Musée Royaux d'Art et d'Histoire
Fig. 14. a. Hétaïre qui joue au kottabos – hydrie attique à figures rouges de Pynthias et Eutimides, détail, 520-510 av. J.-C., München, Staatliche Antikensammlungen,
б. Hétaïre qui joue au kottabos – tondo d'un kylix attique à figures rouges d'Onesimos, 500 av. J.-C., Malibu, Kalifornie, Collection of The J. Paul Getty Museum,
в. Hétaïres au banquet – hydrie attique à figures rouges, détail, 510 av. J.-C., Bruxelles, Musées Royaux d'Art et d'Histoire

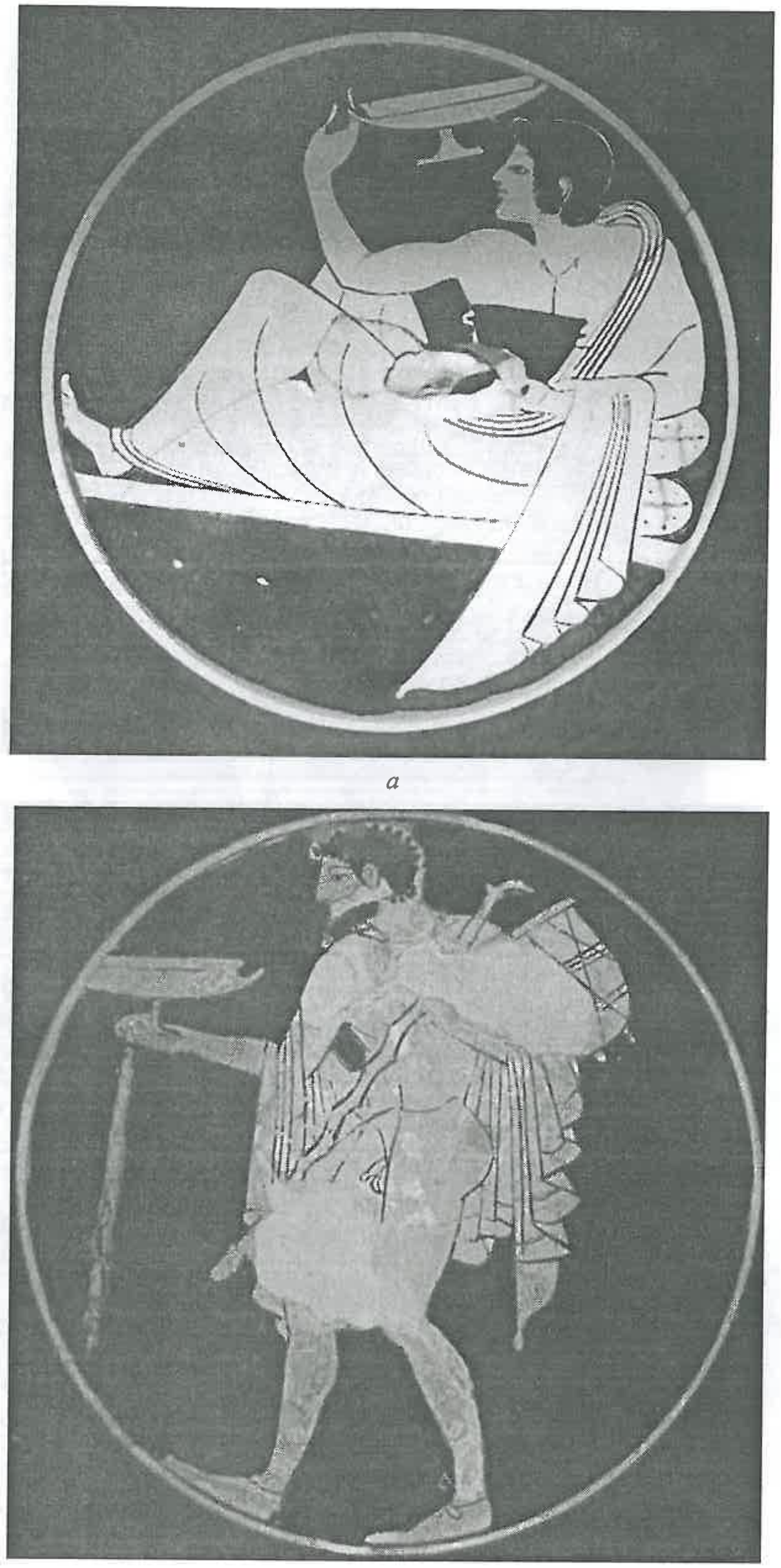

а

б

Обр. 15. а. Симпосиаст, играч на коттабос – тондо на атически червенофигурен киликс на Памфайос, ок. 510 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre,
б. Симпосиаст – тондо на атически червенофигурен киликс на Макрон, 490 г. пр. Хр., Бостън, Museum of Fine Arts
Fig. 15. a. Banqueteur qui joue au kottabos – tondo d'un kylix à figures rouges, de Pamphaios, 510 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre,
б. Banqueteur – tondo d'un kylix à figures rouges, de Makron, 490 av. J.-C., Boston, Museum of Fine Arts

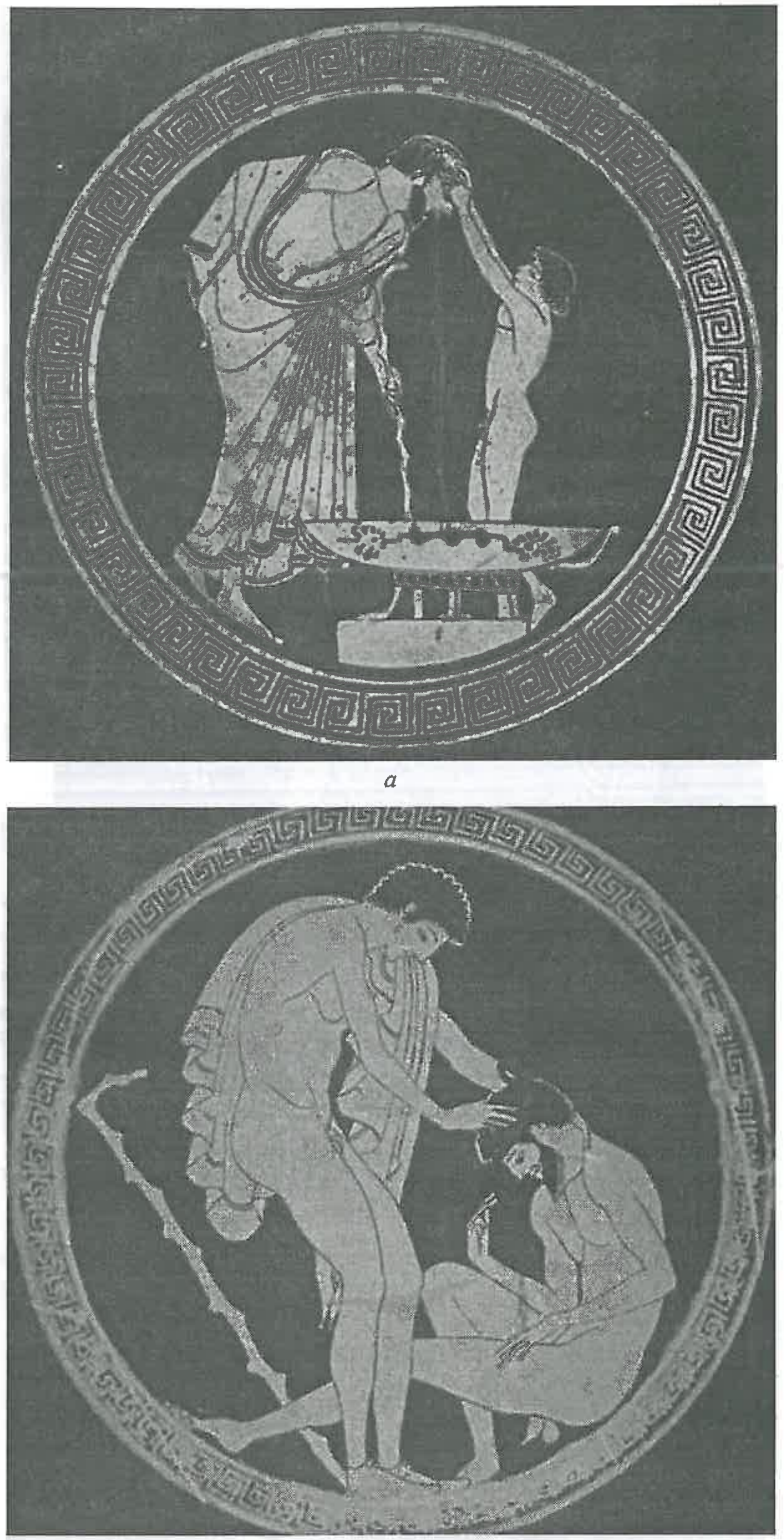

а

б

Обр. 16. а. Повръщащ симпосиаст и момче, което му помага – тондо на атически червенофигурен киликс – 490 г. пр. Хр., Капуа, Кампания, Berlin Antikenmuseen,

б. Повръщащ симпосиаст – тондо на атически червенофигурен киликс на Онесимос и Евфрониос, 490 г. пр. Хр., Малибу, Калифорния, Collection of The J. Paul Getty Museum

Fig. 16. a. Banqueteur vomissant et un garçon qui lui vient en aide – tondo d'un kylix attique à figures rouges – 490 av. J.-C., de Capue, Campanie, Berlin Antikenmuseen,

б. Banqueteur vomissant – tondo d'un kylix attique à figures rouges d'Onesimos et Euphronios, 490 av. J.-C., Malibu, Californie, Collection of The J. Paul Getty Museum)

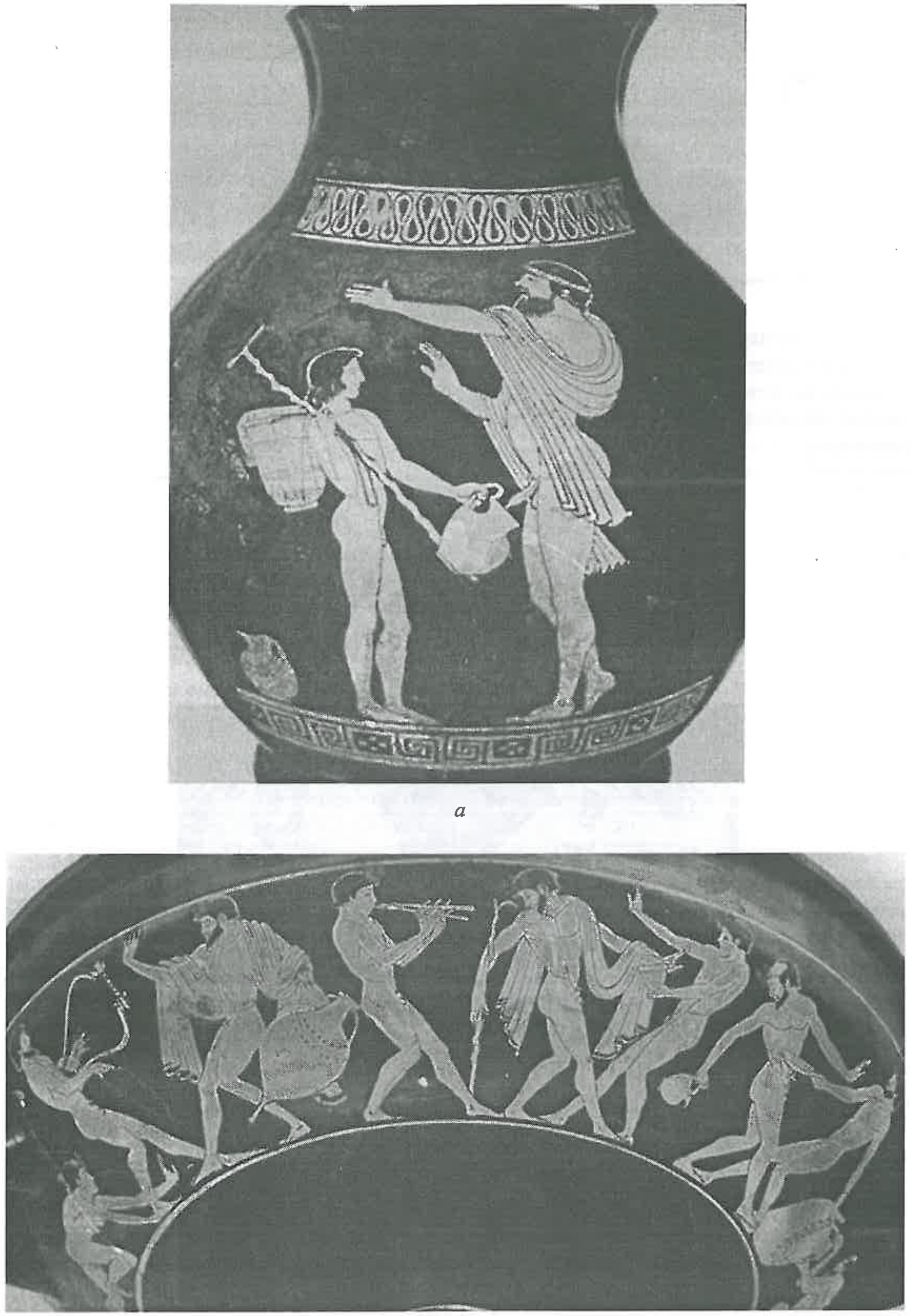

а

б

Обр. 17. а. Уриниращ симпоисаст – атическо червенофигурно ойнохое, 470 г. пр. Хр., Малибу, Калифорния, Collection of The J. Paul Getty Museum,

б. Комос – екстериор на атически червенофигурен киликс, 490 пр. Хр., от Капуа, Кампания, Берлин, Antikenmuseen

Fig. 17. a. Banqueteur urinant – œnochoé[1] attique à figures rouges, 470 av. J.-C., Malibu, Californie, Collection of The J. Paul Getty Museum,

б. Comos – extérieur d'un kylix attique à figures rouges, de Capue, Kampanie, Berlin, Antikenmuseen

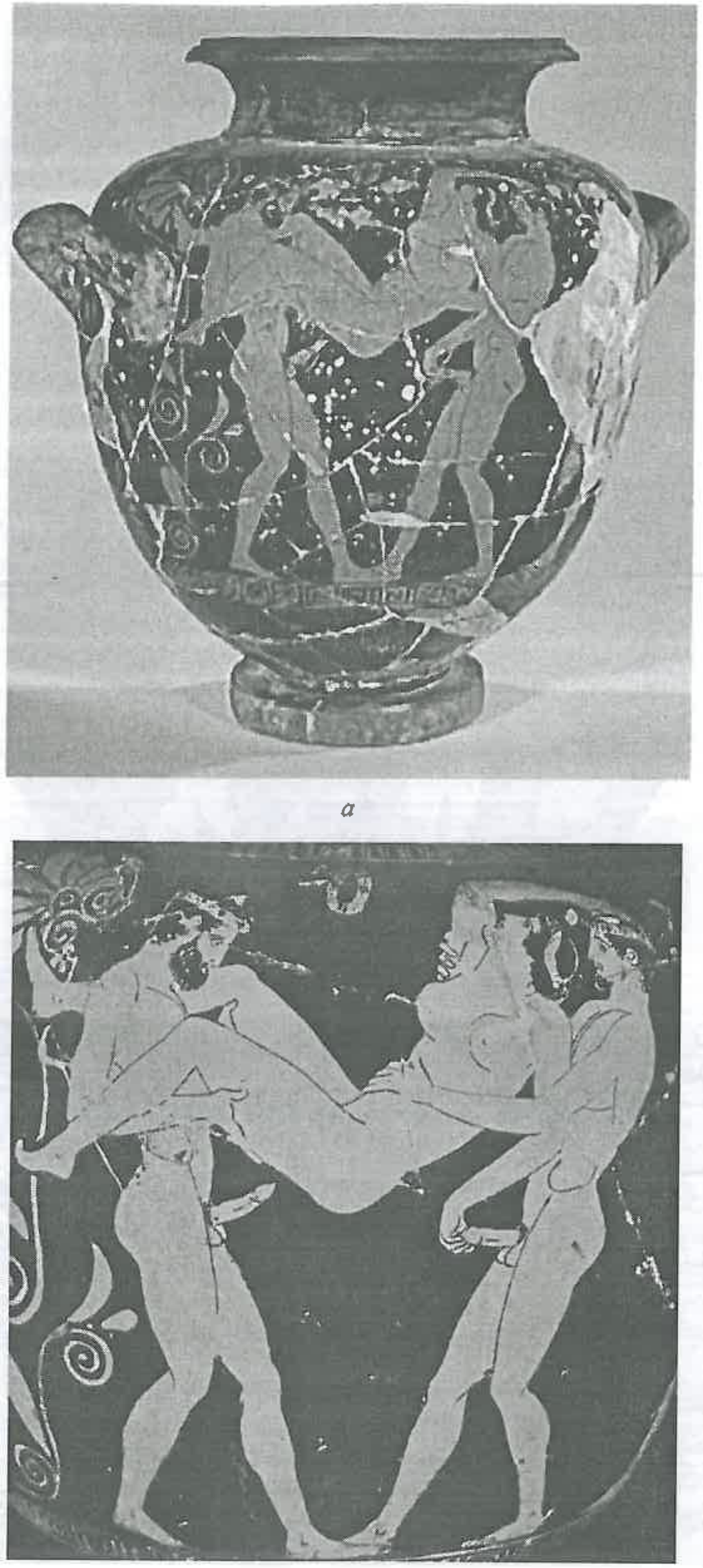

а

б

Обр. 18. а. Еротична сцена по време на комос – червенофигурен стамнос на Полигнот, 440 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre,
б. Еротична сцена по време на комос – червенофигурен стамнос на Полигнот, детайл, 440 г. пр. Хр., Париж, Musée du Louvre
Fig. 18. a. Scène erotique pendant le comos – stamnos attique à figures rouges de Polygnote, 440 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre,
б. Scène erotique pendant le comos – stamnos attique à figures rouges de Polygnote, détail, 440 av. J.-C., Paris, Musée du Louvre

ЕЛИНИСТИЧЕСКА ГРОБНА НАХОДКА ОТ РАЙОНА НА С. ВЕДРИНА, ДОБРИЧКО

Елина Мирчева

(Археологически музей – Варна)

През 1992 г. във Варненския археологически музей постъпва гробен инвентар от керамични съдове, бронзово огледало и различни накити. Гробът е разкрит при изкопни работи за залесителен пояс на 1.5 км югозападно от с. Ведрина, Добричко. При оглед на мястото от специалисти на Варненския археологически музей е установено, че четири необработени каменни плочи са оформяли гробната яма, а една по-голяма плоча е покривала отгоре. Самите предмети от гробния инвентар са открити в изровената от машината пръст. Кости не са намерени, което подсказва, че погребалният ритуал най-вероятно е бил кремация.

Гробният инвентар се състои от:

Чифт сребърни **гривни**, изработени от тел с кръгло напречно сечение, извит във формата на отворена елипса. Двата края са удебелени, равно отрязани и пластично оформени като стилизирани животински глави, зад които е разположена украса от напречни врязани линии и полета от изчукани точки. Двете гривни се различават слабо в детайлите на украсата и по размерите си:

а) Диаметър: 6.1 см, сечение: 0.5 см, Инв. № II. 8467 (обр. 1 а).

б) Диаметър: 6.3 см, сечение: 0.6 см, Инв. № II. 8468 (обр. 1 б).

Сребърни гривни, идентични на описаните, се съхраняват във фонда на РИМ – Шумен[1]. Те са постъпили като случайна находка и са най-общо от района на Североизточна Тракия. Фрагмент от още една такава сребърна гривна е известен от района на с. Никола Козлево, Шуменско[2] (обр. 1 в). Близък паралел на описаните гривни е златната гривна от могилен гроб край с. Долище, Варненско с дата във втората половина на V в. пр. Хр. (*Дончева М.* 2004:126), (обр. 1 г).

Този тип гривни не са характерни (поне от досега публикуваните материали) за тракийските земи, но са често срещан тип в гръцкото и източното изкуство през класическата и елинистическата епохи (*Higgins R.* 1961:129). Близки прототипи са златна гривна от Гордион, с дата VI в. пр. Хр. (*Bingöl F.R.* 1999:174, cat. No. 197), една от гривните от съкровището в Оксус (Иран), датирана в V в. пр. Хр. (*Minns E.* 1971:254–256, fig. 177), чифт сребърни гривни със златни лъвски глави от Пантикапей от края на V–началото на IV в. пр. Хр. (*Williams D., J. Ogden* 1994:156, cat. No. 96), златните гривни от елинистическия некропол на Вани, с дата във втората половина на IV началото на III в. пр. Хр. (*Kacharava D., G. Kvirkvelia* 2008:138, Pl. 7 b;160, Pl. 25 a-c; 187, Pl. 40 d) и др.

Огърлица от четиринадесет стъклени мъниста с различна форма и украса. Инв. № II. 8474 (обр. 2 а).

а) две големи, цилиндрични, с широк вертикален отвор. Изработени са от бяла, синя и жълта стъклена паста и представляват стилизирано, четирилико човешко изображение.

б) два броя къси цилиндрични, изработени от черна паста с „очички” от бяла и синя паста, разположени шахматно в три реда.

в) два броя с неправилна призматична форма, изработени от тъмносиня паста с украса от неравномерно разположени бели, жълти и светлосини петна.

г) едно четиристенно от тъмносиня паста с украса от жълт „перест” орнамент.

д) едно късо, цилиндрично от жълта паста с бели „очички” със сини точки, разположени шахматно в два реда.

е) два броя пръстеновидни: едното от тъмносиня, а другото от светлосиня паста с жълти „очички” в един ред.

ж) две пръстеновидни, тъмносини и полупрозрачни, с „очички” от бяла паста в един ред.

з) едно синьо-зелено с „очички” от бяла и синя паста в два реда и едно сферично, от жълта паста с бели „очички”, частично запазено.

---

[1] За тази информация изказвам сърдечна благодарност на колегата С. Стойчев от РИМ – Шумен.

[2] Изказвам благодарност на колегата Боян Тотев от РИМ – Добрич.

Във Варненския археологически музей се съхраняват такива мъниста от още няколко гробни находки, открити на територията на античния Одесос и в околностите му (*Георгиева М.* 1992:74–72). Мънистата от стъклена паста се появяват в голямо количество по Черноморието през втората половина на IV в. пр. Хр. Те са характерен дар в елинистическите некрополи на Аполония (*Младенова Я.* 1963:табл. 165, 166, 167), Месембрия (*Čimbuléva J.* 2005:92–93, Fig. 1), Бизоне (*Салкин А.* 1989:11), Томи (*Bukovală M.* 1967:60, fig. 38, 70, fig. 44), Олбия (*Reinach S.* 1892:124) и др. Посредством елинските колонии по Черноморието стъклените мъниста се разпространяват и във вътрешността на Тракия, за което свидетелстват проучванията в Историко-археологически резерват (ИАР) "Сборяново" (*Стоянов Т. и др.* 2006:39) и находките от тракийските аристократични гробове (*Китов Г.* 2008:166, обр. 248).

Най-точна дата сред мънистата от гробната находка при с. Ведрина дават цилиндричните мъниста с четиристранно човешко лице. Те могат да се причислят към група С II по типологията на Вероника Татън-Браун, с дата IV–III в. пр. Хр. Този тип мъниста според авторката са продукт на пуническите и по-специално на картагенските ателиета и са разпространени в цялото Средиземноморие през епохата на елинизма (*Totton-Brown V.* 1981:164).

Бронзови **фибули.** Две от фибулите са билатерални, с плосък, дъговидно извит лък и декоративна билатерална спирала при крачето, което извива нагоре и назад към лъка. По дължината на лъка на едната фибула е разположена декорация от две врязани зигзагообразни линии, а спиралата ѝ е деформирана. Лъкът на другата фибула е гладък, без украса. Размери:

а) дължина 2.2 см; височина 1.2 см . Инв. № II. 8470 (обр. 2 б).

б) дължина 2.6 см; височина 0.9 см . Инв. № II. 8471 (обр. 2 в).

Третата фибула е едноспирална. Лъкът е масивен, извит дъговидно и най-широк в билната си част. По лицевата му загладена страна е разположена украса от врязани линии – по три напречни в двата края и три диагонални помежду им. Крачето е с кръгло сечение, извито е S-овидно и завършва с канелирана полусферичка.

Размери: дължина 2.5 см; височина 1.3 см. Инв. № II. 8469 (обр. 2 г).

Фибулите с декоративна билатерална спирала при крачето се отнасят към края на фазата LT B2 (*Bujna J.* 2003:55–56, obr. 21) и се разпространяват на територията на почти цяла Тракия от края на IV и началото на III в. пр. Хр. (*Anastasov J.* 2008:277–278, 328, Fig. 4; *Домарадски М.* 1984:117 и сл.; *Лазаренко И. и др.* 2008:84–85; *Боспачиева М.* 1995:46–48; *Василчин И.* 2002–2003:169, табл. XXVI, кат. № 231; *Дремсизова Ц.* 1962:176–177:обр. 18–5). Проучванията в Севтополис и ИАР "Сборяново" показват, че тракийските майстори са произвеждали успоредно с тракийския тип фибули и такива, които имитират различни варианти на латенски типове (*Огненова-Маринова Л.* 984:162, обр. 2; *Стоянов Т.* 2005:213; *Мирчева Е.* 2000–2001:169; *Mircheva E.* 2007:71). Тези данни, както и широкото разпространение на фибулите с декоративна спирала при крачето, успоредно с тракийския тип фибули, позволяват да се допусне местното им производство.

Тракийската фибула може да се причисли към Тип II, вариант 203 по типологията на М. Домарадски (*Домарадски М.* 1997:53). Този тип фибули са най-широко използвани в югоизточните райони на Балканския полуостров от края на IV и през целия III в. пр. Хр (*Măndescu D.* 2000:87–88, Fig.8).

Бронзов **пръстен-печат** с масивна елипсовидна плочка, от която е изтеглена халката. В полето на плочката е врязано изображение на клекнал странично млад мъж с препаска през кръста. Дясната му ръка е изнесена напред, над коленете, а лявата е отпусната назад. Над лявото му рамо и по линия на ръката е изобразена птица с дълга опашка, чийто клюн опира врата на мъжа. II. 8472 (обр. 3 а).

Липсата на точен паралел по отношение на изобразения сюжет (поне сред достъпната ми литература), налага датирането на пръстена да се опре на по-общи паралели.

От територията на Тракия са известни вече множество златни пръстени-печати сходни по форма на описания (*Китов Г.* 2008:44, обр. 59; 11, обр. 152; 206, обр. 322; 276, обр. 482). Те са класически примери на гръцкото ювелирно изкуство, разпространено сред тракийската аристокрация от V–IV в. пр. Хр. Най-близки до пръстена от с. Ведрина са бронзовите пръстени-печати от Танева могила край с. Калояново, Сливенско (*Китов Г.* 2008:255, обр. 442), датирани в средата на IV в. пр. Хр. Към същото време би трябвало да се отнесе и пръстенът от гробната находка при с. Ведрина.

Огледало от бронз. Представлява масивен диск с плосък издатък в долната част, към който е била прикрепена желязна дръжка. Лицевата му страна е била излъскана, гърба е леко конкавен. Диам. 13.7 см; деб. 0.35 см. Инв. № II. 8473 (обр. 3 б).

Подобно огледало е намерено заедно с елинистическа керамика, теракотна статуетка на Ерос и златни обеци с изображение на богинята Нике в могилен гроб от края на IV в. пр. Хр. в покрайнините на античния Одесос (*Савова О.* 1971:5). Такива огледала са откривани в гробове от некрополите на Аполония от IV в. пр. Хр. (*Венедиков И.* 1963:320), Бизоне (*Салкин А.* 1989:10) и Томи от III–II в. пр. Хр. (*Bukovală M.* 1967:70).

Аскос от оранжева глина. Тялото е лещовидно и приплеснато, със заоблено дъно, без столче. Горната му част завършва с релефна пъпка в средата, а около нея е изрисувана украса с червеникав фирнис – многолистна розета. В предната част на тялото е била разположена наклонената навън цилиндрична шийка с двете дръжки – сега отчупени. Размери: височина 5.8 см; диаметър на тяло 9.8 см. Инв. № II. 8475 (обр. 4 а).

Лещовидните аскоси с две дръжки са един от най-често срещаните съдове, откривани в елинистическите гробни комплекси на Западнопонтийските колонии и околностите им (*Иванов Т.* 1963:141; *Тончева Г.* 1961:29–30, Табл. I, обр. 4; Табл. II, обр. 10, 12; *Тончева Г.* 1974:301; *Иванов Т.* 1956:95, Табл. IV, обр. 2, 4; *Георгиева М.* 1991:33; *Гатев Й.* 2004:11; *Велков В.* 1930–31:254, обр. 182; *Лазаренко И. и др.* 2008:85–86). Голяма част от тези съдове са местно производство, имитиращо оригиналните гръцки форми и украса (*Минчев А.* 2007:95). Макар производствените центрове да не са установени със сигурност може да се предполага, че един от тях е бил Одесос. Това предположение се основава на големия брой аскоси, открити на територията му, част от които имат производствени дефекти (*Тончева Г.* 1974:301). Аскосите с две дръжки се отнасят към края на IV–началото на III в. пр. Хр. В тези хронологически рамки трябва да се постави и аскоса от с. Ведрина.

Лакримарий, изработен от добре пречистена оранжева глина. Тялото е издуто, с максимална ширина под плещите. Шийката е висока, разширяваща се към устието. Плещите са слабо скосени надолу. Стъпва върху дисковидно плоско отдолу столче. По шийката и плещите е запазена украса от симетрични пояси, изрисувани с червеникав фирнис. Размери: височина 8.5 см; диаметър на тялото 4.6 см. Инв. № II. 8478 (обр. 4 б).

От втората половина на IV в. пр. Хр. глинените лакримарии са типичен елемент от гробния инвентар в некрополите на античните градове и по-малките селища по Северното и Западното Черноморие (*Иванов Т.* 1963:246).

Лакримарият от гробната находка край с. Ведрина може да се определи към тип II по типологията на Т. Иванов (*Иванов Т.* 1963:246, обр. 97_{688}). Тези съдове според автора имат местен произход и се отнасят към началото на III в. пр. Хр. Такива лакримарии са известни от некрополите на Одесос и неговите околности (*Савова О.* 1971:5), от некропола на Месамбрия (*Čimbuléva J.* 2005:95, Fig. 4; 99, Fig. 12) и др.

Арибаловиден лекит от оранжева глина, работен на колело. Тялото е яйцевидно, стъпило върху ниско пръстеновидно столче. Шийката и дръжката не са запазени. Без фирнис и украса. Размери: височина 8.5 см; диаметър на тялото 4.6 см. Инв. № II. 8478 (обр. 4 в).

Каничка (ойнохое?) от оранжева глина, работена на колело. Запазена е горната част на тялото с широки заоблени плещи. Шийката е ниска и фуниевидно разширена. Ръбът на устието е с издаден навън венец. По плещите личи украса от спираловидно разположени ленти, нанесени с червеникав фирнис. Размери: запазена височина 9.3 см; диаметър на тялото 8.2 см. Инв. № II. 8479 (обр. 4 г).

Арибаловидните фирнисови лекити са обект на импорт в черноморските колонии от втората половина на IV в. пр. Хр. (*Минчев А.* 2007:88). Липсата на лаково покритие по съда от гробната находка край с. Ведрина говори за неговото местно производство, вероятно в края на IV или началото на III в. пр. Хр. Същите заключения могат да се направят и за каничката (ойнохое?), която намира по своята форма паралели сред импортните чернолакови съдове. В подкрепа на това трябва да се добави наблюдението, че арибаловидният лекит, каничката (ойнохое?), аскосът и балсамарият от гробната находка са изработени от еднаква на вид глина и имат сходна украса от пояси червеникав фирнис.

Съд от сива глина, работен на колело. Тялото е биконично, със слабо заоблени стени. Шийката е цилиндрична, къса, с разширяващ се навън, заоблен ръб на устието. Дъното стъпва върху ниско пръстеновидно столче с малка пъпка в средата. Върху стената на съда – неправилна вдлъбнатина, вероятно технологичен дефект. Размери: височина 10.3 см; диаметър на тялото 6.0 см; диаметър на устието 9 см. Инв. № II. 8477 (обр. 5 а).

Подобни съдове са известни от тракийските некрополи край селата Добрина (*Василчин И.* 2004:94, Табл. IV_{18}), Равна (*Мирчев М.* 1962:100, Табл. IX_{6}), Кюлевча (*Дремсизова-Нелчинова Ц.* 1966:47, обр. 8_{8}), Янково (*Дремсизова Ц.* 1955:68, обр. 11_{3}) и др. Те са поставяни в повечето случаи като гробни дарове, но някои са употребявани и като урни.

Кратер-лекане от сива, добре пречистена глина, с форма на обърнат пресечен конус върху ниско пръстеновидно столче. Ръбът на устието е скосен навън и леко деформиран. Под него са прилепени четири симетрично разположени усукани дръжки. Работен на колело. Размери: височина 22 см; диаметър на устието 38 см; диаметър на дъното 13.2 см. Инв. № II. 8480 (обр. 5 б).

Подобни на описания съд са известни от некропола при светилището на Херос Карабазмос в Одесос (*Тончева Г.* 1974:300–301), от некропола при с. Равна, Варненско (*Мирчев М.* 1962:101 и сл., Табл. X_4, Табл. XII_4, Табл. XVII_3), от гробна находка при с. Изворско, Варненско (*Георгиева М.* 1991:32–33, табл. I_4), от елинистическа гробница край с. Баново, Варненско (*Лазаренко И. и др*. 2008:87–88), от некрополите край с. Добрина, Провадийско (*Василчин И.* 2004:95–96, кат. № 23), с. Крагулево (*Василчин И.* 2002–2003:141, Табл. XXIX) и с. Пчелник, Добричко (*Василчин И.* 1993:29–30, Табл. $I_{2,3}$), с. Черна (*Бобчева Л.* 1975:126, Табл. VI_8) и с. Друмево, Шуменско (*Дремсизова-Нелчинова Ц*. 1965:64, обр. 17_2, 17_3) и други места.

Това е една от най-характерните за тракийските некрополи от днешна Североизточна България и Добруджа форми, с дата в рамките на V–IV в. пр. Хр. (*Георгиева, Бъчваров* 1994:21). Приема се, че нейното разпространение е резултат на местно производство, възпроизвеждащо гръцки форми (*Moskalu E.* 1983:121–123; *Василчин И.* 1993:30).

Освен описаните предмети, в насипа са открити още: силно корозирал железен пръстен и железни люспи, вероятно от дръжката на огледалото, фрагменти от още три малки съдчета и от урна с дъговидни, прилепени под устието дръжки. Предвид ситуацията на разкриване на гроба, трябва да се направи уговорката, че не е ясно какво работниците са унищожили (или взели) от инвентара. Трудно е да се каже и нещо по-конкретно за самото гробно съоръжение. От оскъдните сведения, може да се предположи, че става въпрос за малък цистов гроб от четири необработени каменни блока, оформящи камерата и един по-голям, служещ за покритие. Такива гробове са открити при проучването на елинистическия некропол край светилището на Херос Карабазмос в Одесос (*Тончева Г.* 1974:287–289) и на тракийските некрополи при селата Равна (*Мирчев М.* 1962:112 и сл.), Кюлевча (*Дремсизова-Нелчинова Ц.* 1966:40–41), Янково (*Дремсизова Ц.* 1955:67 и сл.) и др.

Липсата на точен археологически контекст все пак, налага датирането на инвентара да се опре на паралели. Най-точна дата дават билатералните фибули, стъклените антропоморфни мъниста и елинистическата керамика. Въз основа на тях би трябвало целия комплекс да се отнесе към началото на III в. пр. Хр.

Характерът на даровете не оставя съмнение, че гробът е принадлежал на жена, а наличието сред инвентара на фибули, типични повече за тракийските, отколкото за елинските гробни комплекси, дава индикация за нейната етническа принадлежност. В подкрепа на това трябва да се добавят кратера-лекане и фрагментите от урна. Тези керамични форми са неизменна част от инвентара на тракийските некрополи, еднотипни в районите на Варна, Шумен и Добрич, с чиято поява се засвидетелства формирането на гетската племенна общност в тази част на Тракия (*Стоянов Т.* 1992:89–91).

Сходствата на част от останалите гробни дарове с паметници от Централна Европа, Северното Черноморие, Средиземноморието и Югозападна Азия не противоречи на географското разположение на находката. През периода от края на VI до началото на III в. пр. Хр., бележещ разцвета на тракийската държавност, в бита и изкуството на траките навлизат нови сюжети и стилови похвати от гръцкото, келтското, скитското и източното изкуство. В непосредствена близост до влиянието на елинските колонии по Черноморието, скитските територии отвъд Дунав и експанзията на келтските племена, Североизточна Тракия е един от районите, където следите от тези културни взаимовлияния са най-добре засвидетелствани.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бобчева Л. 1975. Тракийски некрополи при селата Кръгулево и Черна, Толбухински окръг. – ИНМВ, XI (XXVI), 119–128.

Боспачиева М. 1995. Могилно погребение от елинистическия некропол на Филипопол. – Известия на музеите от Южна България, XXI, 43–61.

Гатев Й. 2004. Археологически разкопки на нос Чиракман край Каварна (Античното Бизоне) през 2002 г. Проучвания на късноантичен некропол от IV–VI век. – Минало, 2, 9–13.

Георгиева М. 1991. Гробна находка от село Изворско, Варненско. – ИНМВ, 27 (42), 32–35.

Георгиева М. 1992. Гробни находки от околностите на Варна. – ИНМВ, 28 (43), 73–80.

Георгиева Р., И. Бъчваров. 1994. Тракийски некропол при с. Професор Иширково, Силистренско. – Силистра.

Василчин И. 1993. Тракийски некропол в с. Пчелник, Добричко. – ИНМВ, 29 (44), 28–36.

Василчин И. 2002–2003. Тракийски некропол при село Крагулево, Добричко. – ИНМВ, 38–39 (53–54), 135–248.

Василчин И. 2004. Втори тракийски некропол край село Добрина, Провадийско. – ИНМВ, 40 (55), 91–123.

Велков В. 1930-1931. Могилна гробна находка от Злокучене. – ИАИ, VI, 251–256.

Венедиков И. 1963. Метални и костени предмети от некропола на Аполония. – В: Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949, София.

Домарадски М. 1984. Келтите на Балканския полуостров. – София.

Домарадски М. 1997. Тракийски тип фибули. – Анали, 1–4, 44–58.

Дончева М. 2004. Златни накити от тракийски могилен гроб от втората половина на V в. пр. Хр., открит край село Долище, Варненско. – ИНМВ, 40 (55), 124-131.

Дремсизова Ц. 1955. Надгробни могили при с. Янково. – ИАИ, XIX, 61–83.

Дремсизова Ц. 1962. Могилният некропол при с. Браничево (Коларовградско). – ИАИ, XXV, 165–186.

Дремсизова-Нелчинова Ц. 1965. Могилен некропол при с. Друмево, Коларовградско. – Археология, VII, 4, 54–65.

Дремсизова-Нелчинова Ц. 1966. Тракийски некропол в с. Кюлевча, Шуменско. – Археология, 4, 40–51.

Иванов Т. 1956. Тракийски могилни погребения в Одесос и околността му през ранноелинистическата епоха. – ИВАД, 0, 87–108.

Иванов Т. 1963. Антична керамика от некропола на Аполония. – В: Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949. София.

Китов Г. 2008. Могили, храмове, гробници. – София.

Лазаренко И. и др. 2008. Лазаренко И., Е. Мирчева, Д. Стоянова. Елинистическа гробница до с. Баново, Варненско. – Миф 14. Тракия и околният свят, 75–102.

Минчев А. 2007. Одесос през елинистическата епоха (края на IV в. пр. Хр. – началото на I в. сл. Хр.). – Варна.

Мирчев М. 1962. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. – ИАИ, XXV, 97–164.

Мирчева Е. 2000-2001. Фибула със зооморфен пръстен от Великотърновско. – ИНПВ, 36–37, 164–170.

Младенова Я. 1963. Предмети от стъкло и алабастър от некропола на Аполония. – В: Аполония. Разкопки на некропола в Аполония през 1947–1949, София.

Огненова-Маринова Л. 1984. Дребни находки, теракоти, скулптура. – В: Севтополис. I, 159–227.

Савова О. 1971. Две гробни находки във Варна от елинистическата епоха. – МПК, 3, 3–9.

Салкин А. 1989. Два тракийски гроба от околностите на Бизоне. – ИНМВ, 25 (40), 9–12.

Стоянов Т. 1992. Погребалните обичаи в Североизточна Тракия през Ранножелязната епоха в светлината на новите проучвания. – В: Хелис I, 82–91.

Стоянов Т. 2005. Гетската столица в ИАР “Сборяново” – нови резултати. – Миф 9. Тракия и околният свят, 203–227.

Стоянов Т. и др. 2006. Стоянов Т., Ж. Михайлова, Кр. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Гетската столица в Сборяново. 20 години проучвания. – София.

Тончева Г. 1961. Гробни находки от Одесос. – ИВАД, 12, 29–52.

Тончева Г. 1974. Некрополът край светилището на Херос Карабазмос в Одесос. – ИНМВ, 10 (25), 287–302.

Anastasov, J. 2008. Objets Laténiens du musée de Shoumen (Bulgarie). – Тракия и околният свят. МИФ 14, София, 273–336.

Bïngöl F. R. 1999. Museum of Anatolian civilizations. Ansient jewellery. – Ankara.

Bukovală Ě. 1967. Necropole elenističe la Tomis. – Constanţa.

Bujna, J. 2003. Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska. (Typovo-chronologické triedenie LTB- a C1-spôn). – Slovenská archeológia LI, 1, 39–103.

Čimbuléva J. 2005. La necropole antique de Messambria. Materiaux et études. – In: Nessebre III, Burgas.

Higgins, R. A. 1961. Greek and Roman Jewellery. – London.

Kacharava D., G. Kvirkvelia 2008. The Golden Graves of Ancient Vani. – In: Wine, Worship and Sacrifice: The Golden Graves of Ancient Vani, New York.

Mãndescu D. 2000. Fibula de schema tracica – noi puncte de vedere. – SCIVA, 51, 1–2, 71–92.

Minns E. 1971. Scythians and Greeks. – New York.

Mircheva E. 2007. ‘La Tène C’ Fibulae kept in the Varna Archaeological Museum. – In: The Lower Dunabe in Antiquity (V^2 C BC – VI C AD), Sofia, 65-72.

Moscalu, E. 1983. Ceramica traco-getică. – Bucureşti.

Reinach S. 1892. Antiquités du Bospore Cimmérient. – Paris.

Totton-Brown V. 1981. Rod-formed Glass Pendants and Beads of the 1st Millennium BC. – In: Catalogue of Greek and Roman glass in the British Museum, Volume I.

Williams D., J. Ogden. 1994. Greek Gold. Jewllery of the Classical World. – London.

A HELLENISTIC GRAVE FIND FROM THE VILLAGE OF VEDRINA, DOBRICH REGION

Elina Mircheva
(Museum of Archaeology – Varna)

(Summary)

In 1992, a set of grave finds, consisting of pottery, a bronze mirror and various decoration items were delivered to Varna Museum of Archaeology. The grave was unearthed during digging works about 1.5 km southwest of the village of Vedrina, Dobrich region. An investigation of the place showed that there was a small grave shaped by four roughly cut stone slabs and covered by a larger one. No human bones were found which suggests that the burial ritual was a cremation.

The grave inventory consists of two silver bracelets that are not typical of Thracian territory yet were common enough in Greek and Eastern art during the Classical and Hellenistic period; a bronze Thracian fibula and two bronze La Tène fibulas of the LT B2 phase; a necklace with fourteen glass beads various in shape and color; a bronze signet-ring; a bronze mirror with partially preserved iron handle; Hellenistic and local Thracian ceramic ware.

The characteristic of the gifts leaves not doubt that the grave belonged to a woman while the fibulas, which are more typical in Thracian rather than in Greek graves, indicate her ethnic origin. The fibulas, the glass beads and the Hellenistic ceramic ware help to date the grave back to the beginning of the 3rd century BC.

The similarities of some of the gifts with other finds from Central Europe, the Northern Black Sea region, the Mediterranean region and Southwestern Asia does not contradict the geographic location of the find. During the period from the end of the 6th c. to the beginning of the 3rd c. BC, marked by heyday of the Thracian state, new themes and styles from the Greek, Celtic, Scythian and Eastern art penetrated the Thracian everyday day life and art. Subjected to the immediate influence of the Greek colonies along the Western Black Sea coast, the Scythian territories along the north bank of the Danube river and the expansion of the Celtic tribes deep into the Balkans, the lands of North-Eastern Thrace appear to have been one of the regions where the traces of those cultural interactions were preserved at their best.

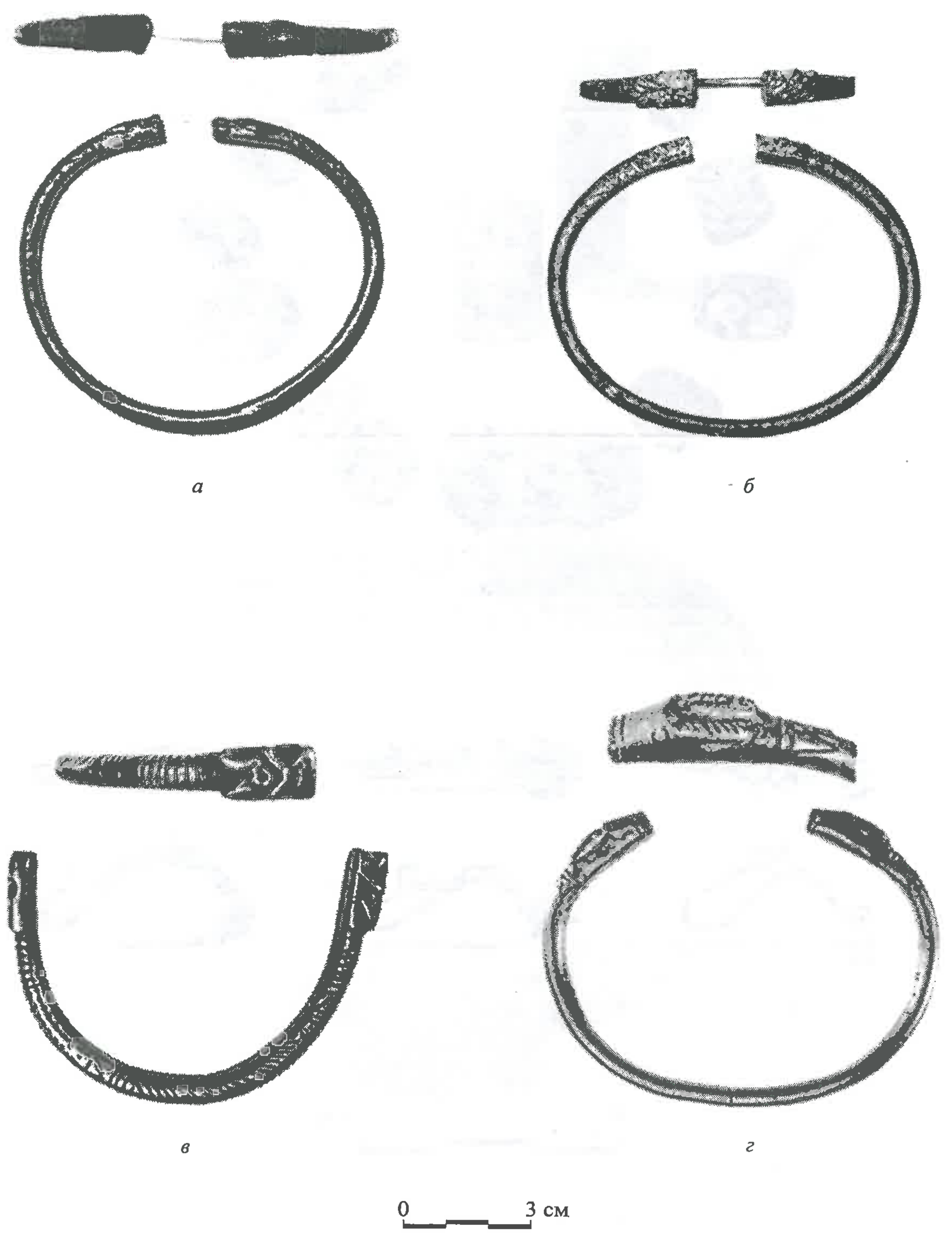

Обр. 1. Сребърни гривни, а-б. Ведрина,
в. Никола Козлево, Шуменско, г. Долище, Варненско
Fig. 1. Silver bracelets, а-б. Vedrina,в. Nikola Kozlevo, Šumen district, г. Dolište, Varna district

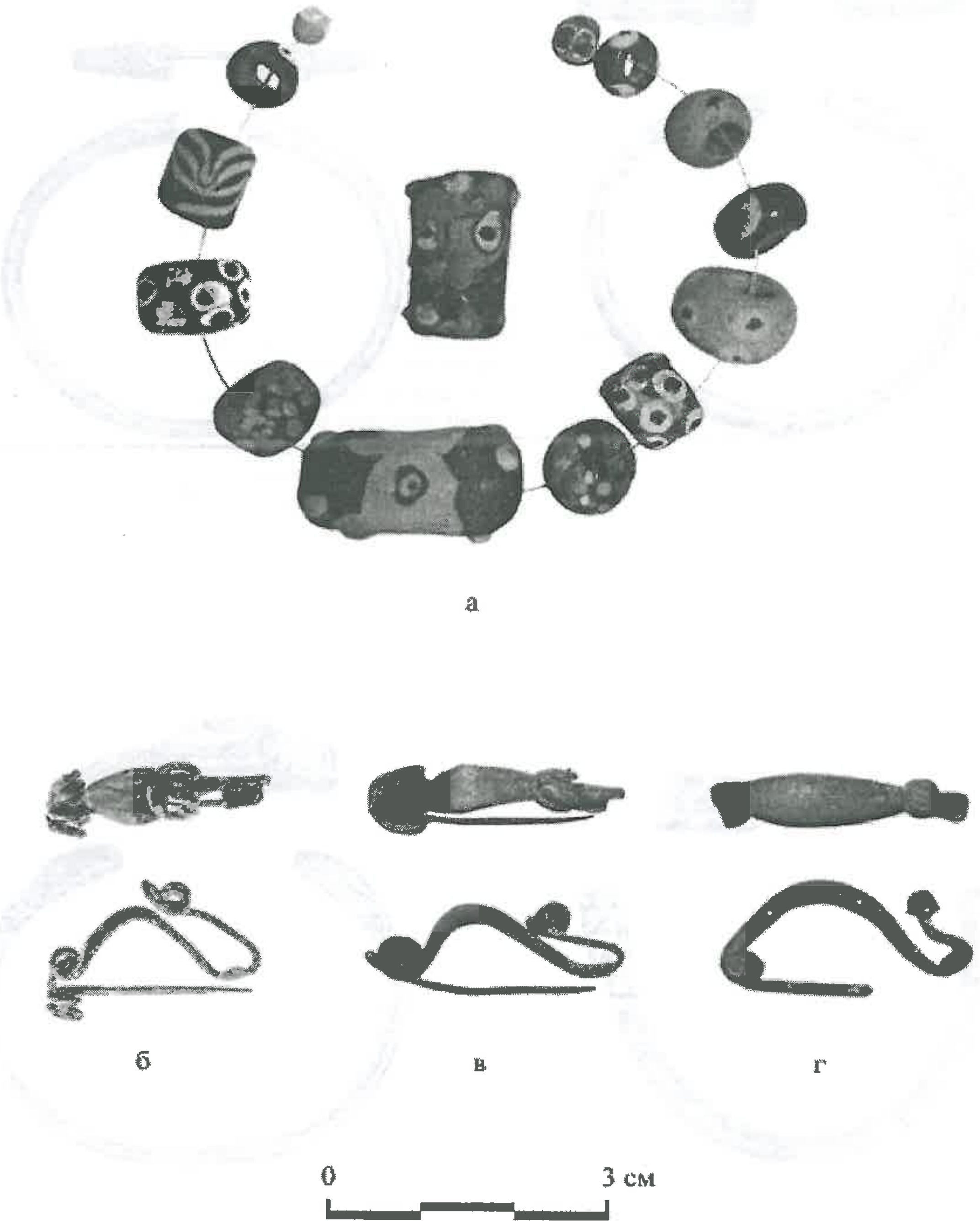
а

б в г

Обр. 2. а. Огърлица, б-г. Фибули
Fig. 2. а. Necklace, б-г. Fibulas

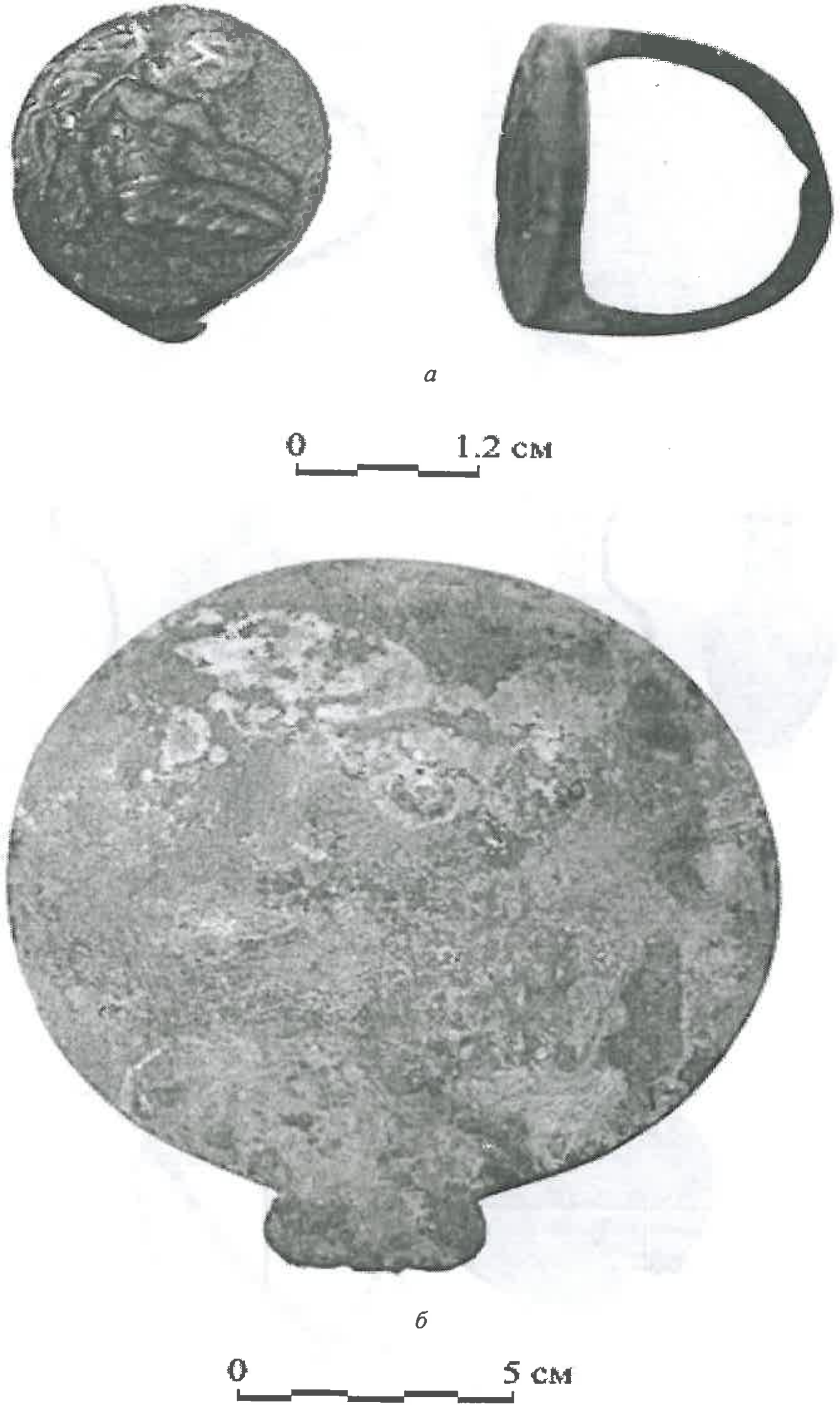
а

б

Обр. 3. а. Бронзов пръстен, б. Бронзово огледало
Обр. 3. а. Bronze signet-ring, б. Bronze mirror

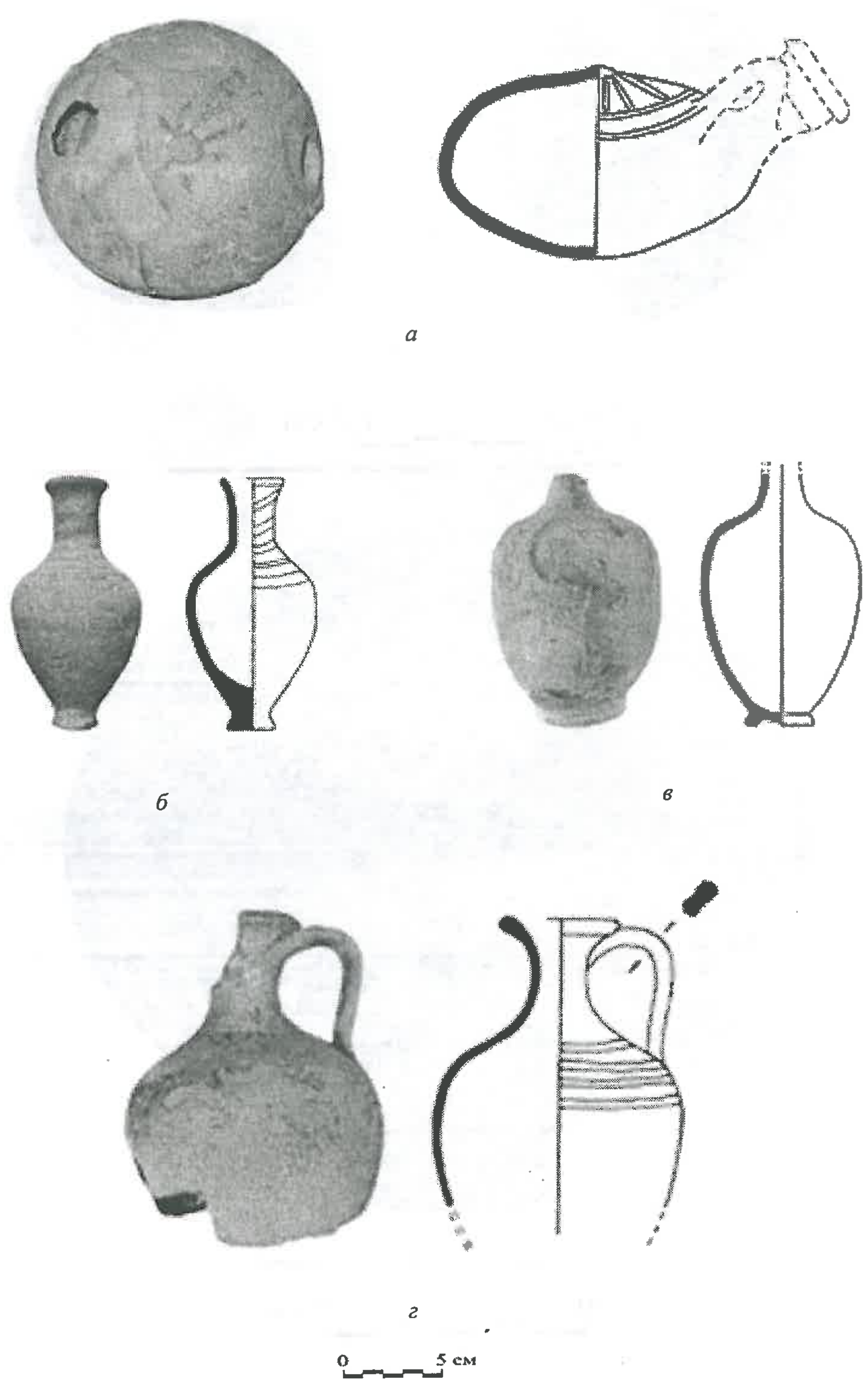

Обр. 4. а. Глинен аскос, б. Глинен лакримарий,
в. Арибаловиден лекит, г. Глинена каничка (ойнохое)
Обр. 4. а. Pottery askos, б. Pottery lachrymatory,
в. Aryballos-like lekythos, г. Small pottery jug (oinochoe)

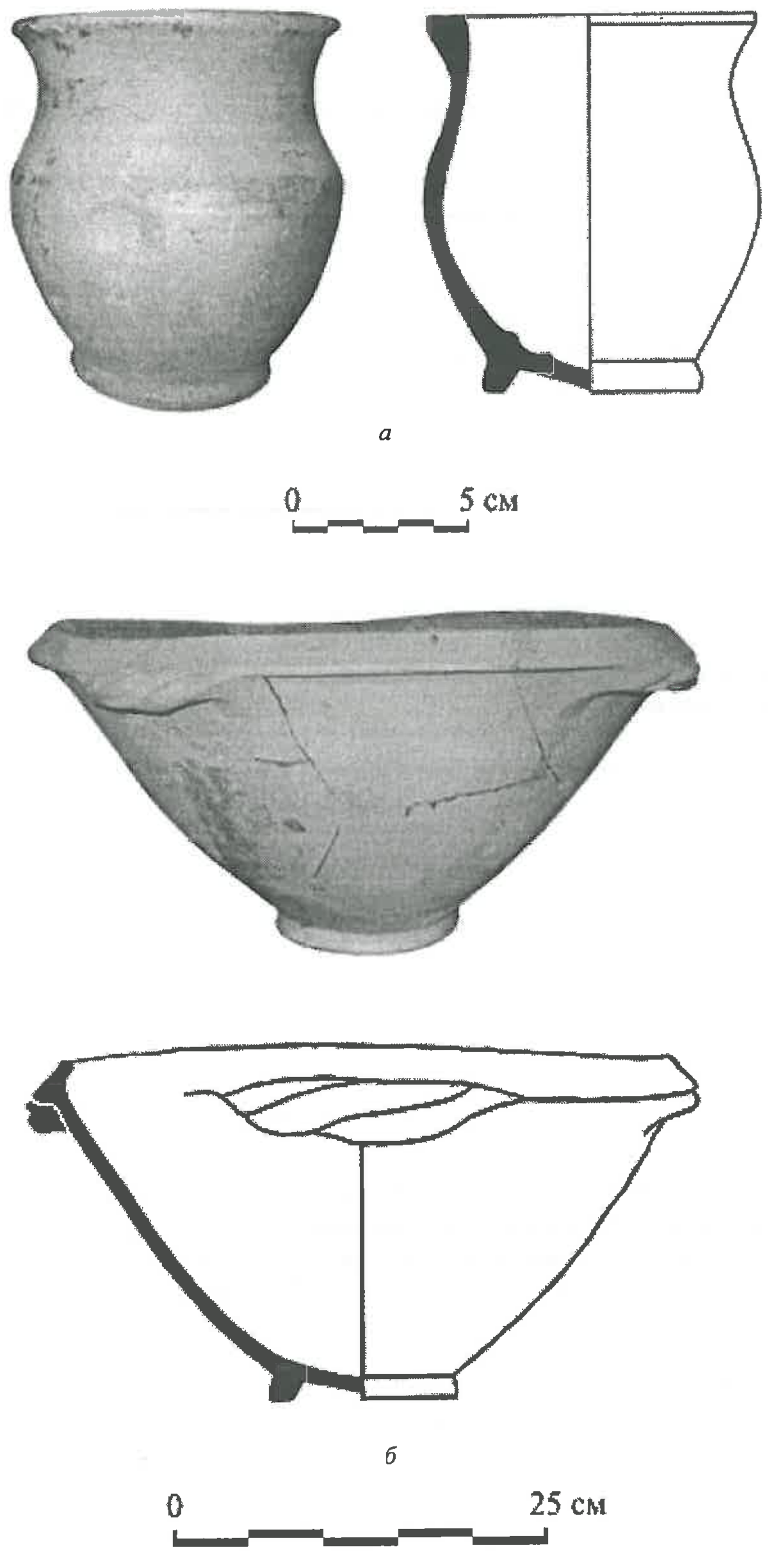

Обр. 5. а. Глинен съд, б. Глинен кратер-лекане
Обр. 5. а. Pottery vessel, б. Pottery krater-lekane

КУЛТОВЕТЕ И СИМВОЛИЗМЪТ ПРИ ПЕОНИТЕ

Васка Белчовска

(Македония)

Територията на днешна Р. Македония през желязната епоха е имала специфични белези в своето културно развитие. Намирайки се в централния балкански регион, тази територия не представлява нито в географски, нито в културен, нито в етнически план затворена цялост, а място подложено на различни влияния и движения, които в известен смисъл определили културното развитие на тази територия (*Пашик Р.* 1994:62).

В края на II и през I хилядолетие пр. Хр. територията на днешна Република Македония и част от съседните ѝ държави България и Гърция били заселени с пеонски племена. Античните автори са оставили много малко данни за тях. Омир първи споменава пеоните, като локализира Пеония на широкия Аксий (Вардар) и споменава като пеонски град Амидон. Данни за пеоните и Пеония срещаме и в съчиненията на Херодот, Тукидид, Страбон, Ливий и други (*Петрова Е.* 1991:10).

Въз основа на писмените извори и археологическите изследвания пеоните в ранните векове на тяхното съществуване са локализирани в долното течение на р. Вардар. През VI в. пр. Хр. те са вече широко разпространени в югоизточната част на Балканския полуостров. През V в. пр. Хр. пеоните от района на Долен Вардар са изтласкани от македонците на север на територията на средното и горното течение на р. Вардар, (*Петрова Е.* 1991:41).

В периода на своята най-голяма мощ Пеония може да се локализира от Стримон (р. Струма) на изток до Пелагония на запад, от Егейско море на юг до изворите на река Стримон и река Аксий на север (обр. 1).

Според Полибий, Ематия (областта между Долен Халиакмон и устието на река Вардар) се наричала Пеония. Страбон съобщава, че някогашните пеони завзели голяма част от Македония, подчинили Крестония и земята на агрияните до Пангей. Но пеонската област по двата бряга на река Вардар, от Демир Капия до Егейско море рано е била завзета от македонците. На север Пеония граничела с дарданите; град Стоби (до Градско) се споменава от Ливий като пеонски; град Билазора (днешен Велес) бил пеонски. Страбон казва, че Аксий извира от пеонска област. Според Херодот, и река Киос (Искър) извира от пеонско (трябва да се разбира агрианско). Планините по границите на Дардания Страбон нарича Пеонски планини. Изобщо, на север и на запад пеоните едва ли са имали строго определена граница; може би те са достигали до планината Бигла, Баба и Суха гора. В тези покрайнини те се смесили с илирийските племена (*Кацаров Г.* 1921:3–5).

Пелагоните се споменават в Илиадата, като етнически сродни с пеоните, защото техният герой епоним Пелагон, син на Аксий, е баща на пеонския вожд Астеропай (*Петрова Е.* 1991:50). Страбон пише, че пеоните се разширили до Пиерия и Пелагония, поради което са се наричали и пелагони. Според Тит Ливий, река Еригон (Черна река) тече през Пеония и се влива в река Вардар. Следователно областите, които според Страбон били населени с девриопи, линкести и пелагони, за Ливий са пеонски (*Митревски Д.* 1997:191).

На изток долините на реките Брегалница, Луковица и Струмица са били пеонски. Пеония на изток се простирала до планината Месапион (Малешевски планини), която разделя пеоните от медите. Тукидид съобщава, че границата между пеоните и тракийските синти била планината Керкине (Благуша и Беласица). В неизвестно за нас време пеоните прогонили медовитите от долината на Струма и се установили в Долнострумската област. Тук срещаме пеонските племена: пеопли, източно от тях сиреопеони или сиреи, пеони при езерото Прасиада. Като отделни пеонски племена се явяват граите и лаите, които живеели по река Струма между Кюстендил и устието на река Струмица; агрианите, които се простирали по горна Струма на запад до границата на дарданите; на юг от тях живеели медите (*Кацаров Г.* 1921:5–7).

Тукидид споменава и независимите пеони, които живеели западно от агриани и лаи. Своронос смята, че тези независими пеони са дероните, които живеели в областите около Дойран, Струмица и Щип. Птолемей локализира пеонските племена астраи и иори северозападно от Пангей. Страбон, описвайки Балкана казва, че Пеония е в средата и че цялата е бреговита; от Тракия я делят Родопите, на север граничи със земите на дарданите и аутариатите. Според него, Пеония се простирала от Пелагония до Пиерия (Егейското крайбрежие между река Бистрица и Пангей) и голяма част от Македония по-рано била пеонска; Амфакситида от двете страни на Аксий, както и Мигдония и Крестония (*Петрова Е.* 1991:14–15).

Между пеонските племена Плиний споменава: парахеи, еордаи, алмопи, пелагони, деуропи. Същите ги споменава и Страбон, а Стефан Византийски споменава и племето скирти като пеонско (*Митревски Д.* 1997:192).

Както за останалите сфери на пеонската култура и история, така и за култовете и символизма и изобщо духовния живот на пеоните имаме малък брой сведения. Като става дума за сведения, имам преди всичко предвид античните автори. За този сегмент от пеонския начин на живот най-много данни получаваме от материалната култура на пеонските племена и от нумизматичния материал, а историческите данни и митологията само отчасти успяват да допълнят сведенията.

Почитането на слънцето е един от най-ранните култове, застъпени при народите от един по-широк средиземноморски и европейски комплекс. Неговата поява в символизма на бронзовата епоха в Европа и на Балканите е в контекст с почитането на слънцето в северните части на Европа като извор на топлината и светлината, т. е. изворът за тяхното съществуване. От друга страна, почитането на слънцето и неговото обожествяване е било застъпено и при средиземноморските и малоазийските народи още от разцвета на цивилизацията. Чрез Египет и Анатолия елементи на соларния култ най-вероятно са донесени и на гръцка територия, откъдето са се пренесли и сред пеоните.

При пеоните не са познати храмове, олтари и култови статуетки, т. е. развит пантеон. Израз на техните религиозни вярвания през II фаза на желязната епоха са предметите от т. нар. група “Пеонски бронз” (обр. 2).

Добра представа за пеонските култови бронзови предмети дава гроб № 15 от некропола Лисичин дол – Марвинци, в който най-вероятно е била погребана местната жрица (*Видески З.* 1999:84–103), (обр. 3).

В гроба чрез трупополагане е погребана жена на около 35 години с богат гробен инвентар. В областта на ушите са открити по една обеца, всяка оформена от по едно биконично бронзово мънисто. Такива обици се срещат за първи път, вместо обичайния чифт обици от спирално усукана жица. На раменете и върху гръдния кош са открити по една очилата фибула. Вляво от гърдите е намерено кръгло бронзово копче с 4 дупки, а на ръцете – по две гривни – една спирална и една масивна. Дясната ръка е скръстена върху гръдния кош и в нея погребаната е държала малък камбановиден медальон. Около талията бил опасан пояс от по-големи и по-малки бронзови правоъгълни плочки, с едно издължено и едно кръгло копче на краищата за връзване. Както и в другите, така и в този гроб са открити керамични съдове – кана със скосено устие и дълбока кантаросовидна чаша. На пояса били прикачени медальони. Върху корема била положена перфорирана кръгла бронзова плочка с врязана украса от радиални линии около централната изпъкнала част. Тя била зашита за широк пояс от платно или кожа, украсен от двете страни с пришити копчета (общо 27), подредени в 6 реда, докато по цялата дължина, като висулки са зашити общо 67 кръгли медальони. Между бедрените кости е открит дълъг предмет, съставен от различни елементи, свързани помежду си в два реда, които на единия край завършват с т. нар. издължени висулки, усукани във форма на псалии. Двата реда в долния край са свързани с една тръгълна висулка. Според разположението в гроба, може да се предположи, че под нея е била прикачена бронзова чашка с форма на афион и с капак с протоме на птица. За предназначението на пеонските бронзови чашки е общоприето, че били използвани с религиозни цели – за съхранение на магически предмети (*Митревски Д.* 1999:76–81).

Най-силното изразяване на почит към слънцето са изображенията на птици, птичите протомета и кръгове в различни варианти (обр. 4). Почти не съществува находка на пеонски бронз без присъствието на някой от тези елементи.

Най-любим и най-разпространен начин за изобразяване на почитта към слънцето бил кръгът. За този слънчев символ има сведения от гръцкия ретор от II в. пр. Хр. Максим Тирски. Според него пеоните почитали слънцето във форма на малък диск, прикрепен към висока пръчка. В некрополите от желязната епоха на територията на Македония се намират голям брой висулки с форма на кръг или кръг разделен с две, четири или шест пръчки. Този слънчев символ се среща и на рисувана керамика като концентрични кръгове или свързани кръгове и даже като орнаменти на бронзовите предмети. Деронските монети също са с реални или схематични представи на слънцето. На тях се среща и магическият кръг с двойно соларно значение. Първо като слънце-кръг, което се движи и второ като част от свещената кола, за която по-надолу ще стане дума (*Петрова Е.* 1991:55).

Вторият соларен символ, характерен за територията на Европа и Балканите, в т. ч. и за територията на пеонските племена, са птиците. Те са широко разпространени като находки и като протомета в други култови бронзови предмети в пеонските некрополи. Често, съставна част на соларния символизъм заедно с птиците е свещената (божествената) кола. Тя се среща през бронзовата епоха на по-широка балканска

територия и конкретно находката на глинена кола от Дуплая от Дубовачко-жутобръдската група. Върху паметника са изобразени барски (блатни) птици, соларно божество и свещена (божествена) кола. За подсилване на соларността цялата композиция е украсена с концентрични кръгове (обр. 4).

С появата на парите и увеличената монетна продукция при пеонските племена елементите на соларния култ започнали да се явяват на аверсите и реверсите на монетите. Това са слънцето и неговите схематични стилизации, магическото колело, свещената (божествената) кола и барските (блатните) птици (обр. 4).

През III фаза на желязната епоха много елементи от късноархаичната култура са възприемани от пеоните и адаптирани към техните нужди и схващания.

С увеличаването на влиянието на културата от юг и с приемането на елинистическите вярвания (през V–IV в. пр. Хр.) от страна на пеонските племена е приет и гръцкияТ пантеон. Обаче почитането само на едно определено божество от този пантеон е потвърждение за доминирането на соларния култ. Имено през V в. пр. Хр. главно божество при пеоните станал Аполон. През IV в. пр. Хр. Аполон се изобрзява на аверсите на монетите на пеонските царе Ликей и Патрай. За почитането на Аполон от страна на пеоните потвърждение дават и античните извори. В пеана за гражданите на Абдера, Аполон е наречен пеонски Дерайнос. Този епитет несъмнено насочва към връзката му с пеонското племе дерони. Епитетът Дерайнос се среща и на тетрадрахмите (*Петрова Е.* 1993:129).

Соларният култ бил почти единственият и основният при пеонските племена, макар че материалната им култура показва и елементи на хтоничност, т. е. култове и символизъм свързани с почитането на земния и подземния свят.

Хтоничността при пеоните била потисната от почитането на слънцето и символите на почитане на хтонични култове се явяват като влияния от други култури, а по-малко като автохтонна проява. Между находките, символи на хтоничните култове, най-многобройни са змийските символи, които се явяват главно като змийски протомета – завършеци на други предмети. Животинските мотиви (змията), дават на тези находки по-дълбоко култово съдържание и представят отражение на култ в духа на съществуващите норми (*Митревски Д.* 1988:83–96).

Другият хтоничен символ – конят, не е познат в материалната култура на пеоните през желязната епоха. При тях конят е свързан с почитането на слънцето още в по-ранните периоди. През Античността този култ търпи по-широко разпространение, за което свидетелстват данните от античните автори. Конете се свързват с античната представа за Хелиос – богът на слънцето. Те се принасяли в жертва на слънцето, а Херодот пише, че Ксеркс, тръгвайки за Елада принесъл в жертва бели коне, за да се умилостиви Стримон. За пеоните се знае, че още от Омирово време отглеждали коне, а Омир ги нарича „хипокористай” – борци на коне. На един екземпляр на тетрадрахма, Патрай с глава на кон на реверса и изображение на Аполон на аверса, още повече е засилено почитането на соларния култ. Конят се среща и като изображение на монетите на Аудолеон от реверсната страна. Липсата на изображения на коне, конски глави или протомета във вид на коне при пеоните през желязната епоха, води до мнението, че при тях по това време хтоничният култ още не е проникнал. Конете били познати още от бронзовата епоха, когато се свързват със слънцето. Това определя принадлежността на коня към соларните символи на пеоните (*Петрова Е.* 1993:130).

Пеоните почитали още един бог който представлява слънцето – Кандеон или Кандавон. Според В. Томашек, Кандеон бил пеонският Хелиос. Той бил бог на крестоните и мигдоните, племена сродни на пеоните. Тяхната територия през бронзовата и ранножелязната епоха била заселена с пеонски племена, което навежда на мисълта, че Кандеон бил пеонски бог (*Петрова Е.* 1993, 131).

Интересен е паралелът между Аполон и Хелиос, които са всъщност две соларни божества, но с различни атрибути и с различна функция. Ако Аполон през античността е представен като бог на пророчеството, музиката и лечението, заедно с функцията защитник на животните и земите, тогава всички тези функции го правят много значим и необходим за цялото човечество. Хелиос е само една персонификация на слънцето, без функция полезна за хората. И името на отделно божество – Кандеон, със значение пеонски Хелиос, според Е. Петрова подсилва почитането на соларното, а не означава почитане на паралелно божество с Аполон (*Петрова Е.* 1993:133).

В Пеония, както споменава Хизихий, бил почитан и Дионис, наричан Δύαλος, но за мащабите на култа му в тази страна днес се знае малко. Известна е една монета на пеонския владетел Аудолеон, където е изобразена главата на Дионис. Познати са посвещенията и даренията, които извършвали пеонските царе за храма в Делфи. В граничните територии между пеоните и македоните, в най-общ план, се локализира и легендата за улавянето на Силена от фригийския цар Мидас (*Кацаров Г.* 1921:61).

Още едно, недостатъчно познато божество, било почитано от пеоните, а именно богинята Артемида. Херодот съобщава, че тракийските и пеонските жени принасяли на царица Артемида (т. е. Бендида) жертви, увити в пшенична слама, които приличали на жертвите на хиперборейците. Предполага се че в сламата на тия жертвени дарове бил поставен някакъв символ на демона на плодородието (*Кацаров Г.* 1921:62).

Накрая трябва да се спомене, че най-вероятно пеоните почитали и други божества от елинския пантеон, като Зевс, Атина и Херакъл, но за тяхното почитане за съжаление нямаме данни от античните автори.

Във всеки случай, през античната епоха, особено през IV–III в. пр. Хр. на пеонска територия вече не става дума за пеонски култове, а за елинистически култове, приети от цялата елинистическа цивилизация.

Централното местоположение на пеоните – между илири, траки и елини, обуславя културни влияния и смесването им на пеонска територия. Това се отразява и в религията, култовете и символизма. Темата за сходствата и разликите в култовете и символите при пеоните, траките и илирите е отделен въпрос, за който може да се говори.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Видески З. 1999. Лисичин дол – Марвинци. – МАА, 15, 91–111.

Кацаров Г. 1921. Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония. – София.

Митревски Д. 1988. Карактеристични форми на “Македонски Бронзи” од наоѓалиштата по долината на Вардар. – МАА, 9, 83–100.

Митревски Д. 1997. Протоисториските заедници во Македонија. – Скопје.

Митревски Д. 1999. Гробот на пајонската свештеничка од Марвинци. – МАА, 15, 69–85.

Пашиќ Р. 1994. Железно време. – В: Археолошка карта на Р. Македонија, I, Скопје, 62–79.

Петрова Е. 1991. Пајонските племиња и пајонското кралство во II и I милениум пр. н. е. – МАА, 12, 9–130.

Петрова Е. 1993. Култовите и симболизмот кај пајонските племиња компарирани со илирските и тракиските. – МАА, 13, 125–140.

PAEONIAN CULTS AND SYMBOLISM

Vaska Belchovska

(Summary)

The territory of the present day Republic of Macedonia and parts of the neighboring countries Bulgaria and Greece were settled by Paeonian tribes towards the end of the second and during the first millennium BC. During the Classical and Hellenistic period some of them partly accepted the tradition of the Hellenistic civilization in the economic, cultural and political sense.

The historians of the Antiquity had left very little data about the Paeonian tribes and generally, about the population that settled in the Balkan Peninsula. For the first time, the Paeonians are mentioned by Homer and information about them can be found later in the works of Herodotus, Thucydides, Strabo, Livy and others.

Like for the most of the spheres of the Paeonian culture and history, we have insufficient data about their cults, symbolism and spiritual life as a whole. In fact, information on the Paeonian cults and symbolism we get mostly from their material culture and coins.

The worship of the Sun, which was specifically characteristic for the entire Balkan region already in the Bronze Age, had found its devotees among the Paeonians as well. In the Paeonian long history, the solar cult had become predominant and almost the only one. The Paeonian material culture shows also elements of adoration of the chthonian cult. The best idea for the solar symbols we get from the artifacts found in grave No. 15 from the necropolis of Lisichin dol – Marvinci.

The solar cult had been worshiped in the images of circle, migratory birds, etc. In the Iron Age, the elements of adoration of the chthonian cult can be encountered to some extent in addition to the solar one. The snake appears to have been the most frequent symbol, whereas the horse, which had been worshiped as a chthonian deity in the West Balkan area during the Iron Age, had been charged with a solar connotation in Paeonian symbolism due to a tradition going back to the Bronze Age.

In the Classical period the Paeonians adopted the Hellenistic pantheon. Through the late Hellenistic period and in Roman times, Apollo became very popular in the Paeonian territory.

The location of the Paeonian tribes between Thrace and the Illyrians led to great mutual influences and interactions in all the spheres of live.

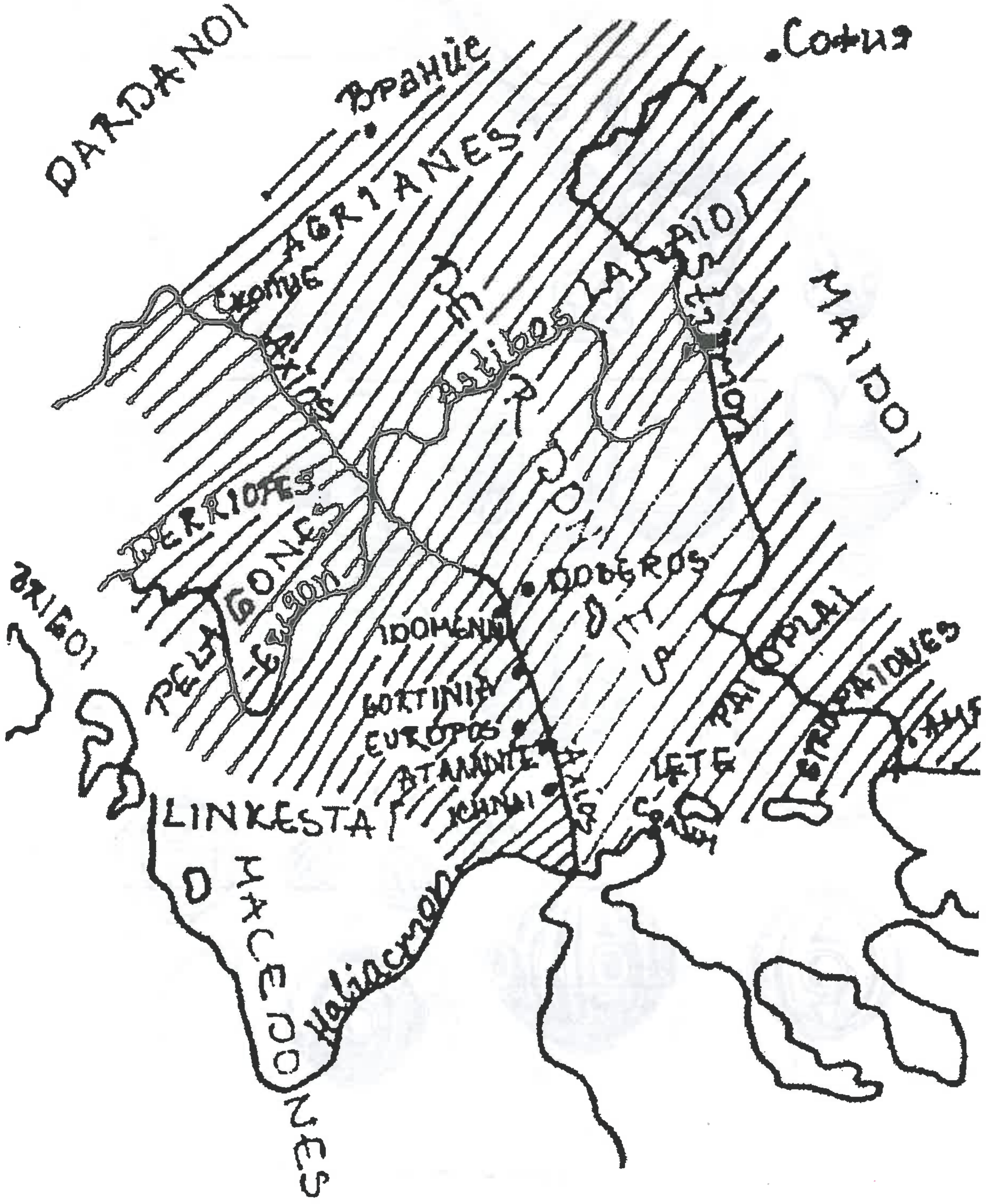

Обр. 1. Пеонските племена през VI в. пр. Хр. (по Петрова Е. 1991)
Fig. 1. Paeonian tribes through 6th c. BC (after Petrova E. 1991)

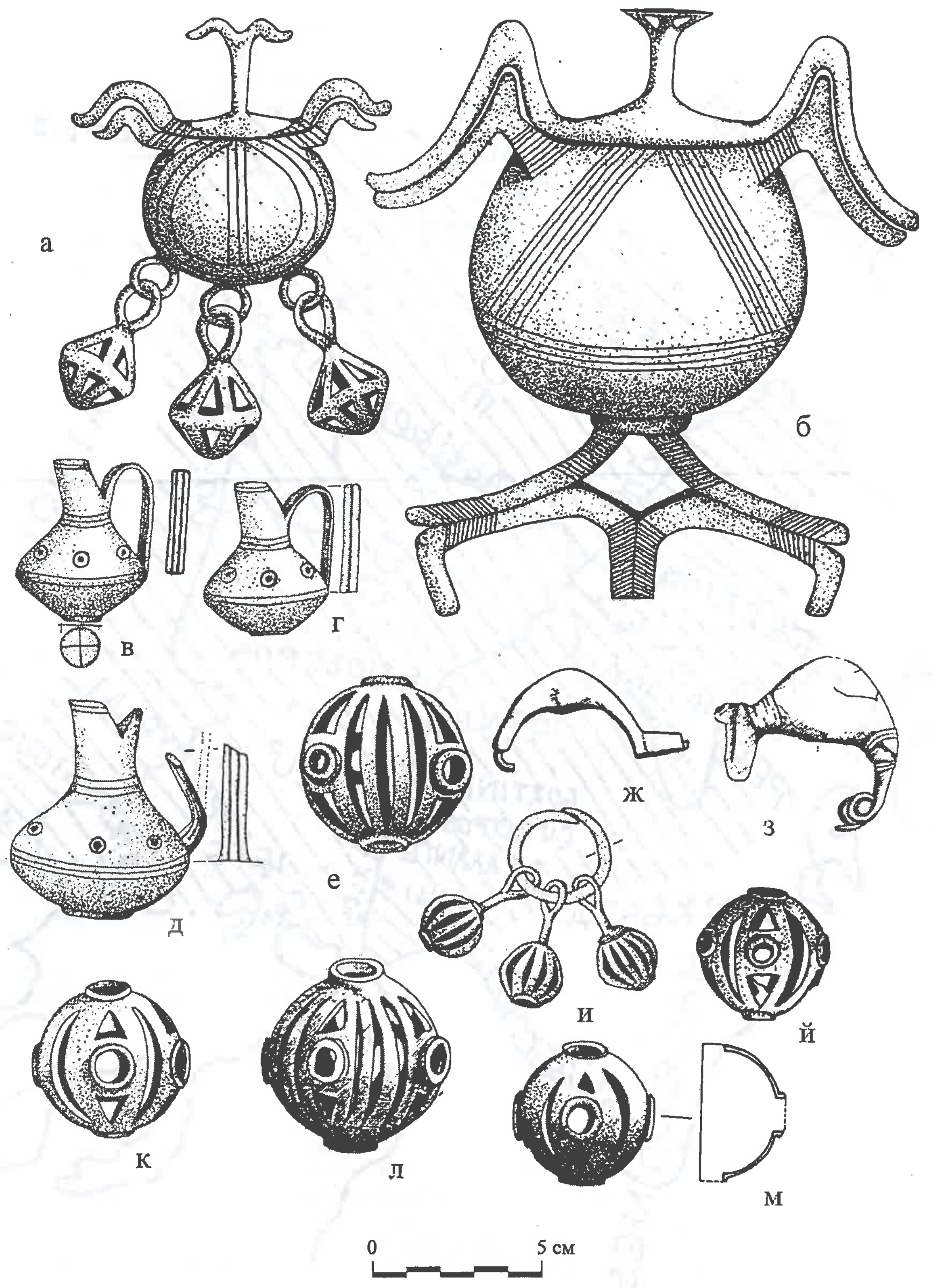

*Обр. 2. "Пеонски бронз": а-б) висулки – съдчета от некропола Сува река
в-г. канички от некропола Градище, д. каничка от некропола Градище
е, и, й. кафези за птици от некропола до с. Дедели, ж. фибула от некропола до с. Дедели, з. фибула от некропола до с. Дедели, к. кафез за птици от некропола до Демир Капия, л-м. кафези за птици
от некропола Милци (по Митревски Д. 1988)*
Fg. 2. Paeonian bronze: а-б. pendants from the necropolis Suva Reka, в-г) pitcher from the necropolis Gradishte, д. pitcher from the necropolis Gradishte, е, и, й. bird cage from the necropolis near v. Dedeli, ж. fibula from the necropolis near v. Dedeli, з. fibula from the necropolis near v. Dedeli, к. bird cage from necropolis near Demir Kapija, л-м. bird cage from the necropolis Milci (after Mitrevski D. 1998)

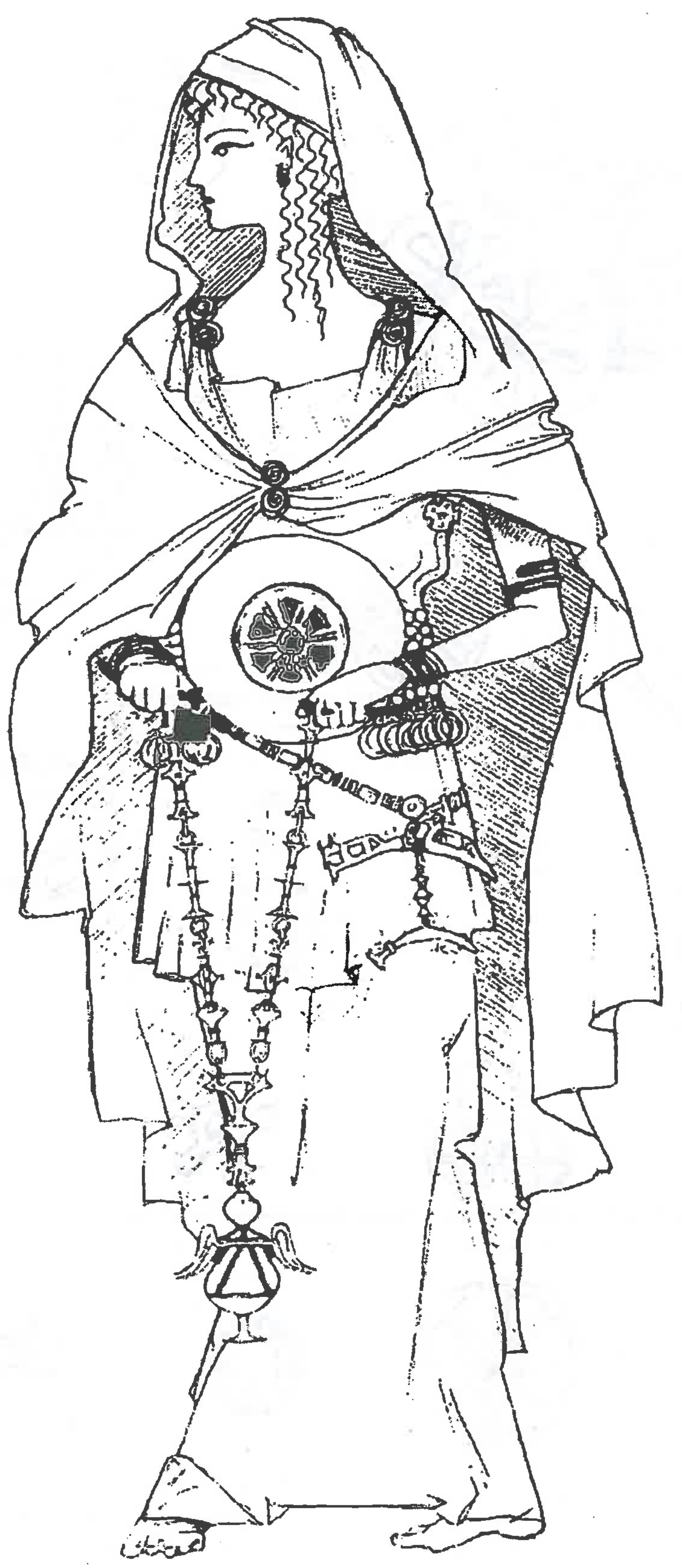

*Обр. 3. Реконструкция на "пеонската жрица" от гроб №15 от некропола
Лисичин дол – Марвинци (по Видески З. 1999)*
*Fig. 3. Reconstruction of the "Paeonian Priestess" from the grave 15 from the necropolis
Lisichin dol – Marvinci (after Videski Z. 1999)*

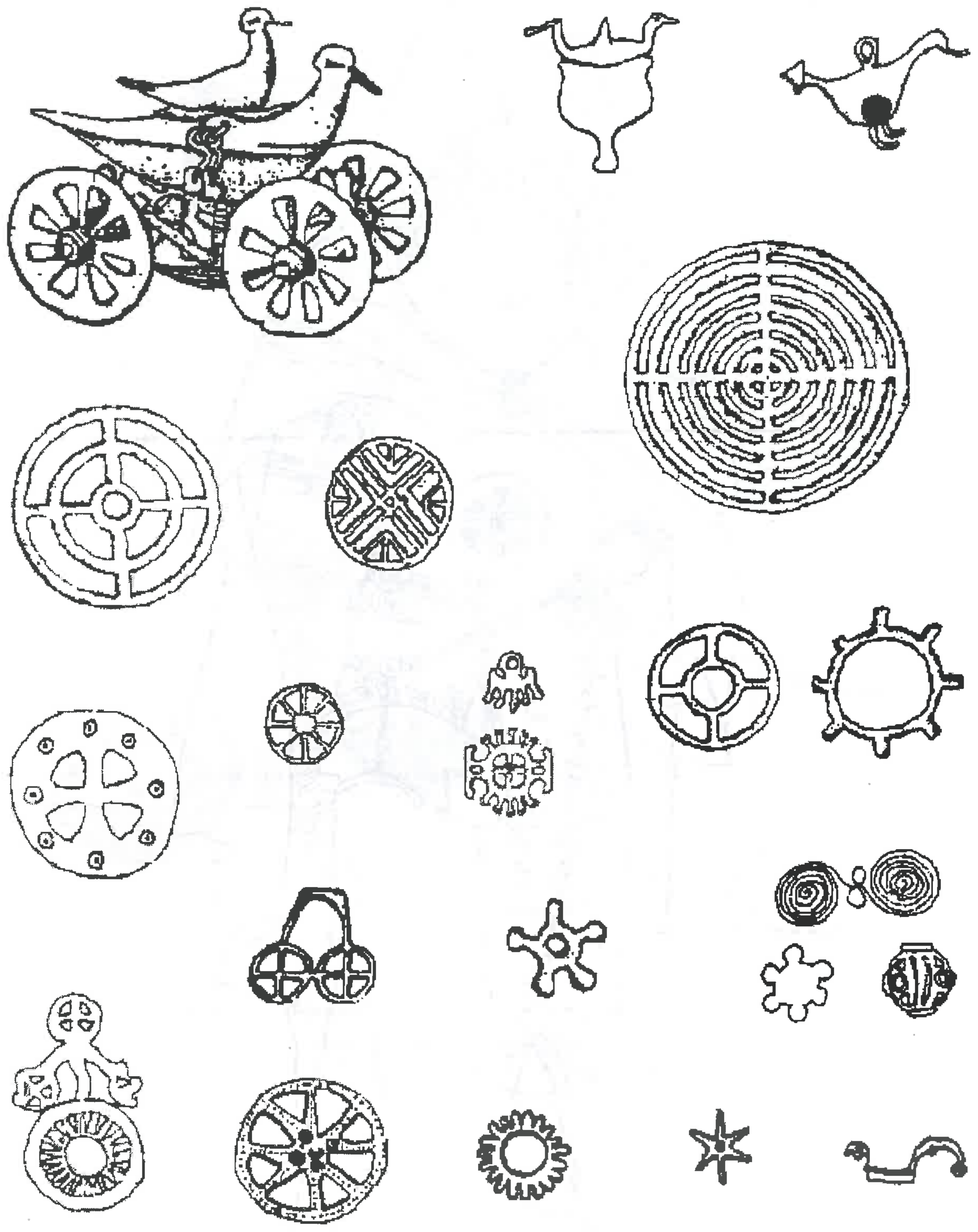

Обр. 4. Част от елементите на соларните символи на територията на Балканския Полуостров (по Петрова Е. 1993)
Fig. 4. Part of the elements of the solar symbols on the Balkan territory (after Petrova E. 1993)

ХРОНОЛОГИЧНО И ТЕРИТОРИАЛНО РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ НАГРЪДНИЦИ*

Ангелина Пировска

В гробни съоръжения по цялата територия на днешна България се откриват малки тънки пластинки изработени от сребро, злато, а понякога и в комбинация с бронз в правоъгълна, ромбовидна, елипсовидна и полукръгла форма. Първоначално в литературата Б. Филов ги определени като диадеми (*Филов Б.* 1913: 206). След като проследява закономерност в местоположението на пластинките върху гръдната част на скелета, той променя своето мнение и ги представя с термина нагръдници (*Дякович Б.* 1930:187; *Филов Б.* 1932–1933:231; *Филов Б.* 1934:195–196). В литературата се използва като синоним и латинската дума pectoralis, е ← гръден.

Появата на нагръдниците на Балканите може да се постави в късно неолитната епоха (VI хил. пр. Хр.). Най-ранният екземпляр е открит в м. Усое, с. Аспарухово, Варненско. Има форма на трапец с дъговидно извита горна част. Изработен е от малахит и е без украса (*Todorova H., I. Vajsov* 2001:69–70). От каменно-медната епоха са открити няколко костени и златни нагръдника като повечето са с правоъгълна форма – открити са костени нагръдници край с. Кирилово (обр. 1 а), с. Дуранкулак, Добричко (обр. 1 б) и две златни правоъгълни и една кръгла нагръдни пластинки от Варненския халколитен некропол (*Аврамова М.* 1997:51–52; *Иванов И., М. Аврамова* 1997). Пластинките от неолита и халколита могат да се приемат като далечен прототип на тракийските нагръдници, но не може да се говори за пряка връзка между тях (*Кръстева М.* 1985:154).

В по-късен период нагръдници се откриват по цялото Източно Средиземноморие като се забелязва зависимост в хронологията и разпространението им. Най-късният екземпляр открит до сега в Иран е този от Зивие, Западен Иран – VII – началото на VI в. пр. Хр. (края на предахеменидската култура), като по същото време на запад има в Етрурия (*Чичикова М.* 1969:58). Нагръдниците са се употребявали широко и в Урарту, като това се вижда от представянето им, гравирани или апликирани, върху статуи. Една Асирийска статуя също представя нагръдник върху гърдите на принц. Интерес предизвиква един екземпляр от Финикия – XVIII в. пр. Хр., който е изработен под силно египетскко влияние и подсказва, че полукръглият нагръдник е част от по-старата заварена от иранските племена култура (*Венедиков И.* 1969:21–23).

По-различно е положението на Балканите, където нагръдниците са широко разпространени. На територията на Гърция – Кипър, Родос, Микена, се датират във времето между XII–VIII в. пр. Хр. Тези в Македония се ограничават в периода VII–V в. пр. Хр., като е трудно да се установи пряка зависимост с източните форми.

Присъствието на нагръдните пластинки в гробния инвентар на територията на Гърция, Македония и Тракия не съвпада по време, а преминава последователно през тях. Най-рано нагръдници са засвидетелствани в Гърция, а в Тракия се появяват едва когато в Македония са към края на използването им (*Венедиков И.* 1964:89). Проследявайки това различие в хронологията на отделните групи пекторали, открити в различните области на средиземноморския свят, не може да се разкрие сигурна генетична връзка между тях. Възможно е да са се развили независимо една от друга върху основата на един общ прототип (*Чичикова М.* 1969:58).

Забелязва се разнообразие във формата – докато в Етрурия, Урарту, Асирия, Финикия нагръдниците са полукръгли, тези, които се откриват на Балканите са правоъгълни, елипсовидни и ромбовидни. Полукръглата форма се проследява в Македония, но постепенно се замества от ромбовидната и елипсовидната. Най-старият нагръдник от Балканския полуостров е този, открит край Требенище, Македония – втората половина на VI в. пр. Хр. Това е времето, когато Мала Азия влиза в обсега на ахеменидската култура. Културното влиянието, което тя оказва от своя страна, е основа за продължение на традицията да се използват нагръдници (*Венедиков И.* 1969:25).

Проследява се зависимост между формата и територията на разпространение на този тип артефакти. Гръцките нагръдни пластинки са най-често елипсовидни, докато в Македония преобладава ромбовидната форма (*Венедиков И.* 1964:20). В Тракия са засвидетелствани полукръгли, елипсовидни, ромбовидни и правоъгълни със специфични особености – яка, изрязване в горната част. От казаното до тук може да се изкаже хипотезата, че тракийските нагръдници са най-късното проявление на тази група артефакти на Балканите.

---

* Проблемите свързани с нагръдниците са разгледани в цялостна разработка – дипломна работа към ВТУ под ръководството на доц. д-р И. Дончева

Влиянието на отделните култури и хронологията на разпространението на нагръдниците може да се проследи и в украсата. Използват се растителни, геометрични, зооморфни и антропоморфни орнаменти. Геометричния тип украса използван в Тракия наподобява този от Македония, но не се долавя ясно местно развитие, а си проличава опит за имитация (*Венедиков И., Т. Герасимов.* 1973:103–106). В тракийските сюжети често се открива стилизираният образ на "дървото на живота" – Арабаджийска могила, Дуванлии, Пловдивско (*Филов Б.* 1934) (обр. 1 в), Скалица, Ямболско (*Иванов Т.* 1960), (обр. 1 г), Кралево, Търговищко (*Гинев Г.* 2000) (обр. 1 д). Този мотив е свързан с идеята за безсмъртие – широко застъпено в тракийските вярвания. Проличава си опит за подражание от страна на местните тракийски майстори, които заимстват от елинистически и финикийски златари. Няма ясно развитие във формата и украсата, което от своя страна води до постоянния упадък (*Венедиков И., Т. Герасимов.* 1973:103–106). Наблюдават се едни и същи орнаменти, но изпълнението им не е достатъчно точно. В по-късните паметници впечатление прави по-груба и небрежна изработка, без чувство за симетрия.

Може да се направи изводът, че няма развитие в привнесените сюжети. Малко са нововъведенията от местен характер, но ако ги има те се отличават с варварски стил (*Миков В.* 1950:233). До IV в. пр. Хр. тракийските племена имат допир с други култури, в които присъстват нагръдници, следователно тези в Тракия се обогатяват сюжетно. След като в съседните територии този атрибут изчезва, в тракийските земи нагръдните пластинки остават като една традиция, която бавно отмира (*Венедиков И., Т. Герасимов.* 1973:103–106).

Според мнението на И. Венедиков известните ни нагръдници от територията на днешна България, които могат със сигурност да се датират се откриват в гробове от V–IV в. пр. Хр. За най-ранен екземпляр може да се посочи този от могила Мушовица с. Дуванлии, Пловдивско (*Венедиков И., Т. Герасимов.* 1973:214) (обр. 1 е) от края на VI – първата четвърт на V в. пр. Хр., а като най-късен този от с. Хаджидимово, Гоцеделчевско датиран с една сребърна тетрадрахма от Филип II Македонски (359–336 г. пр. Хр.) (*Димитров Д.* 1950:232; *Миков В.* 1937:211), (обр. 2 а). И. Венедиков по-късно изказва мнението, че всички добре датирани находки от този тип в Тракия се поставят в периода от края на VI до към средата на III в. пр. Хр. (*Венедиков И.* 1964:89; *Същият.* 1969:25). М. Кръстева поддържа неговото мнение, че в земите на юг от Стара планина разпространението на нагръдниците е засвидетелствано от VI в. пр. Хр. (*Кръстева М.* 1985:154). Д. Агре от своя страна предлага друга датировка на разпространението на тракийските нагръдници, поставяйки ги през V–III в. пр. Хр. (*Божкова А., Д. Агре* 1995:32).

Най-ранният нагръдник открит до момента в Тракия е този от могилата Мушовица от некропола край с. Дуванлии (обр. 1 е). Гробът е датиран в края на VI – първата четвърт на V в. пр. Хр., следователно той определя долната граница на разпространение на нагръдниците в тракийските земи. Според някои учени горната граница дава находката от Месембрия (дн. Несебър), (обр. 2 б) – златна пластинка с елипсовидна форма, открита припоена чрез билатерална спирала към лъка на бронзова латенска фибула (III в. пр. Хр.). Украсата се състои от шест скъпоценни камъка (*Венедиков И., Т. Герасимов.* 1973:221). В изработката на този артефакт се открива ясно изразено гръцко влияние (*Китов Г., Д. Агре.* 2002:282), поради което може да се предположи, че пластинката е изработена от гръцки бижутер. Използваната украса е неприсъща за тракийската торевтика. Подобна е елипсовидната пластинка от Месембрия, изобразяваща борба на Персей с Горгона, от страни Кефей, Касиопея, Андромеда и Ерос (*Венедиков И., Т. Герасимов.* 1973:225).

Някои учени смятат този вид украшения на дрехи за аграфи. Според И. Гълъбов аграфите по-късно играят ролята на нагръдниците, познати от тракийския гробен инвентар. Формите и размерите не се противопоставят на това допущане, а наличието на гръцки декоративни мотиви е само още едно указание за това силно художествено влияние, на което е подложено населението в гръцките колонии (*Гълъбов И.* 1955:136). Все пак нагръдниците се различават от аграфите и имат друга семантика и се изработват в стила на тракийската торевтика, поради което аграфата от Месембрия не може да ни даде горната граница на разпространение на тракийските нагръдници.

Според малкото налична информация, последните няколко тракийски пекторала, които са датирани през III в. пр. Хр. са: един от колекцията "Божков" (*Маразов И.* 2005:71), (обр. 2 в) и един екземпляр, който се съхранява в НИМ с инв. № 43820 (*Ancient gold* 1997:280), (обр. 12 г).

В периода VI–III в. пр. Хр., който се ограничава от наличните материали могат да се отбележат няколко закономерности. Забелязва се увеличаване на броя на нагръдниците датирани в V в. пр. Хр., в сравнение с по-ранните. Тези с полукръгла форма се появяват през V в. пр. Хр. и се използват до края на IV в. пр. Хр. Различават се от останалия тип пекторали по своята семантика, тъй като се свързват със защитното или представително облекло на тракийския войн. В същия период се ограничават и такива с ромбовидна форма. Времето от V до IV в. пр. Хр. може да се приеме като връхна точка в разпространението на пекторали в Тракия, след което традицията постепенно започва да отслабва.

До момента не са датирани нагръдници в периода от III в пр. Хр. до средата на I в. от Хр. Два екземпляра от могила Рошава Драгана край с. Чаталка, Стара Загора са датирани в средата на I в. (*Николов Д., Х. Буюклиев.* 1967:15–25), а този от Пандурска могила край с. Драгодан, Кюстендил (обр. 2 д) е датиран между 134–138 г. (*Теодосиев Н., М. Манов.* 1993:38–40). Наличието на по-късни материали показва, че традицията, свързана с изработватката и използването на нагръдници не изчезва, просто намалява. Тези екземпляри имат близки характеристики до тракийския тип. Може да се предположи, че имат същата семантика или поне опит за продължаване на традициите от предходния период. Нагръдникът, открит край днешен гр. Хисар, е положен в гроб, чието изграждане е датирано в края на III в. и не по-късно от първата половина на IV в. Той е тракийска изработка, употребяван вторично и през римско време (*Маджаров К.* 1993:195), което подсказва предаване на предмета като семейна реликва.

Според горепосоченото въз основа на достъпния материал, хронологичните граници на разпространение на тракийския тип нагръдници се ограничават от края на VI в. пр. Хр. до III в. (обр. 3 а) Трябва да се отбележи, че липсата на пекторали датирани в периода III в. пр. Хр. – I в. може да се свърже с изоставяне на тракийските традиции в торевтиката, като резултат от намалена или напълно изоставена потребност. След като се установи семантиката и характера на нагръдниците, връзката им с политическата, религиозната или административната власт или просто с представителната им функция би могло да се характеризират промените, който са настъпили в оказания период за представите на траките. Друга причина може да се свърже с недостатъчното проучване на гробни съоръжения от същия период в Тракия.

Интересна информация ни дава местоположението на гробните съоръжения, в които са открити нагръдници. Те са разнообразни по своя характер и по количеството и богатството на гробния инвентар. Очертавайки границите на племенните образувания на траките и поставяйки върху тях разпространението на нагръдниците се проследяват няколко зони на концентрация (обр. 3 б).

Първа – по горното и средното течение на р. Марица (обр. 3 б$_{7, 8, 15, 18, 19, 20, 21, 24, 30, 32, 36, 37, 39, 40}$) – повечето нагръдници са открити в пределите на могилния некропол край Дуванлии, Пловдивско. Изследванията показват, че той е свързан с тракийското племе беси (*Данов Х.* 1982:44), но според други е родов некропол на одриската династия на Терес (V–IV в. пр. Хр.), (*Тачева М.* 1993:146; *Тонкова М.* 2002:496–500). Напоследък се изказва мнението, че това са погребения на персийски принцеси или принцове свързани с династически бракове. Нагръдниците от тази територия са датирани в рамките на V в. пр. Хр.

Втора – край гр. Етрополе (обр. 3 б$_{22, 25, 27, 29}$) – всички имат елипсовидна форма с геометрична украса и се датират през V–IV в. пр. Хр. Влияние върху наличието на златни и сребърни артефакти е оказал добива на метал в тези територии.

Трета – край гр. Варна (обр. 3 б$_{4, 12, 13, 28}$) – повечето нагръдници са без контекст и са датирани по аналогии през V–III в. пр. Хр. В тази група преобладава използването на сребро за изработката, а украсата е основно от геометрични орнаменти.

Останалите тракийски нагръдници са най-вече в Централна България (обр. 3 б). Слабо е присъствието на такъв тип артефакти в цяла Западна и Североизточна Тракия. Зоните на концентрация могат да се свържат с териториите на тракийските племена беси, одриси и серди.

Разпространението на тракийските нагръдници зависи от географските и политическите особености на отделните райони, където са открити. Това са стратегически важни места или области, където влиянието на гръцката и македонската култура е засилено. Районите, където населението е с висок социален статус, като центрове на племенни обединения или важни търговски средища – Дуванлии, Варна, поречието на р. Хеброс (р. Марица).

Мненията на авторите за границите на разпространение, произхода, характера, семантиката и начина на използване на нагръдниците са различни, като в повечето случаи се допълват. Повечето статии, които са свързани с тях са само съобщителни с оскъдна информация за средата, местонамирането и характеристиките им. До момента пекторалите, за които има достъпна информация са приблизително петдесет, като все още има екземпляри, които не са публикувани.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамова М. 1997. Нагръдникът – един древен символ. – Проблеми на изкуството, 3–4, 51–52.

Аврамова М., Б. Тодориева. 2002. Колективна находка от метални предмети – средна бронзова епоха. – В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 474–479.

Божкова А., Д. Агре. 1995. Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе. – Археология, 4, 28–36.

Венедиков И., Т. Герасимов. 1973. Тракийско изкуство. София.

Венедиков И. 1964. Находки от Старо село, Сливенско. – ИАИ, XXVII, 77–110.

Венедиков И. 1969. Предахеменидски Иран и Тракия. – ИАИ, XXXI, 5–45.

Гълъбов И. 1955. Каменни гробници от Несебър. – ИАИ, XIX, 141–144.

Данов Х. 1982. Траки. – София.

Димитров Д. 1950. Тракийска гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. – РП, IV, 232–235.

Дякович Б. 1930. Тракийската гробница при с. Опълченец. – ГПНБМ, 187–195.

Иванов Т. 1960. Тракийско могилно погребение при с. Скалица, Ямболско. – Археология, 2, 40–47.

Иванов И., М. Аврамова. 1997. Варненски некропол. – София.

Китов Г., Д. Агре. 2002. Въведение в тракийската археология. – София.

Кръстева М. 1980. Тракийските нагръдни пластинки. – В: Thracia Antiqua, 9, 182–189.

Кръстева М. 1985. Тракийските нагръдници (V–IV в. пр. н. е.) от Североизточна България. – В: Североизточна България – древност и съвремие, 154–158.

Маразов И. 2005. Тракийският войн. – София.

Маджаров К. 1993. Диоклецианопол, I. – София, БАН.

Миков В. 1937. Гробна находка от Горняни, Неврокопско. – ИБАИ, XI, 207–213, 190.

Миков В. 1950. Тракийски накитни предмети от V–IV в. пр. н. е. – ИАИ, XVII, 146–155.

Николов Д., Х. Буюклиев. 1967. Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско. – Археология, 3, 10–25.

Тачева М. 1994. Надгробните могили при Дуванлии, Пловдивско. – В: Първи международен симпозиум "Севтополис", Велико Търново, 145–148.

Теодосиев Н., М. Манов. 1993. Могилно погребение при с. Драгодан, Кюстендилско. – Археология, 1, 31–42.

Тонкова М. 2002. Аристократични накитни украси от V в. пр. Хр. в Тракия. – В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 494–505.

Филов Б. 1912/1913. Златен пръстен с тракийски надпис. – ИБАД, III, 202–221.

Филов Б. 1930/1931. Античната гробница при с. Дълбоки Старозагорско. – ИБАИ, VI, 45–55.

Филов Б. 1932/1933. Новооткрити тракийски гробници отъ Дуванлии. – ИБАИ, VII, 217–276

Филов Б. 1934. Надгробните могили при Дуванлии в Пловдивско. – София.

Фол А., Т. Спиридонов. 1983. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. и атлас. – София.

Чичикова М. 1969. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. – ИАИ, XXXI, 45–91.

Ancient gold. 1997. The wealth of the Thracians (I. Marazov – edit.). – New Work.

Todorova H., I. Vajsov. 2001. Prähistorische Bronzefunde. Abteilung XX, 6. Stuttgart, 69–70.

CHRONOLOGICAL AND TERRITORIAL DISTRIBUTION OF THRACIAN PECTORALS

Angelina Pirovska

(Summary)

The pectorals are known in the Balkans since the late Neolithic period (6000 BC). Later they got spread all over the Eastern Mediterranean. For the very first time the pectorals had been found in Greece in the 12th–8th century BC. In Thrace they appeared at the time when their usage in Macedonia had started to fade away (*Венедиков И*. 1964:68). There is a clear link between the pectoral's shape, decoration and the territorial distribution. In Thrace there is a great variety of shapes and decorations that had been influenced by the neighbouring cultures.

The chronological framework of the spreading of the Thracian pectorals covers the period from the 6th century BC until the 3rd century AD. The earliest dated pectoral has been found in Mushovitsa mound near Duvanliy, Plovdiv and dates to the end of the 6th century BC– the first quarter of the 5th century BC. The latest one has been found in a grave near Hissar and dates to the end of 3rd century– the first half of the 4th century AD. It had been made by a Thracian jeweller but was still in use during the Roman times as well. No pectorals dated between the 3rd century BC and the 1st century BC have been found until now. The reason might have been that the Thracians abandoned their traditions in toreutics.

We can outline several areas of concentration of pectoral finds within the borders of the Thracian tribes: the Maritsa valley, the vicinity of Etropole, and the vicinity of Varna. Those are important strategic areas where the Greek and the Macedonian influence were remarkable enough. Those regions displayed high standards of living, typical for centers of Thracian tribal unions and trade zones – Duvanliy, Varna, and the Maritsa valley.

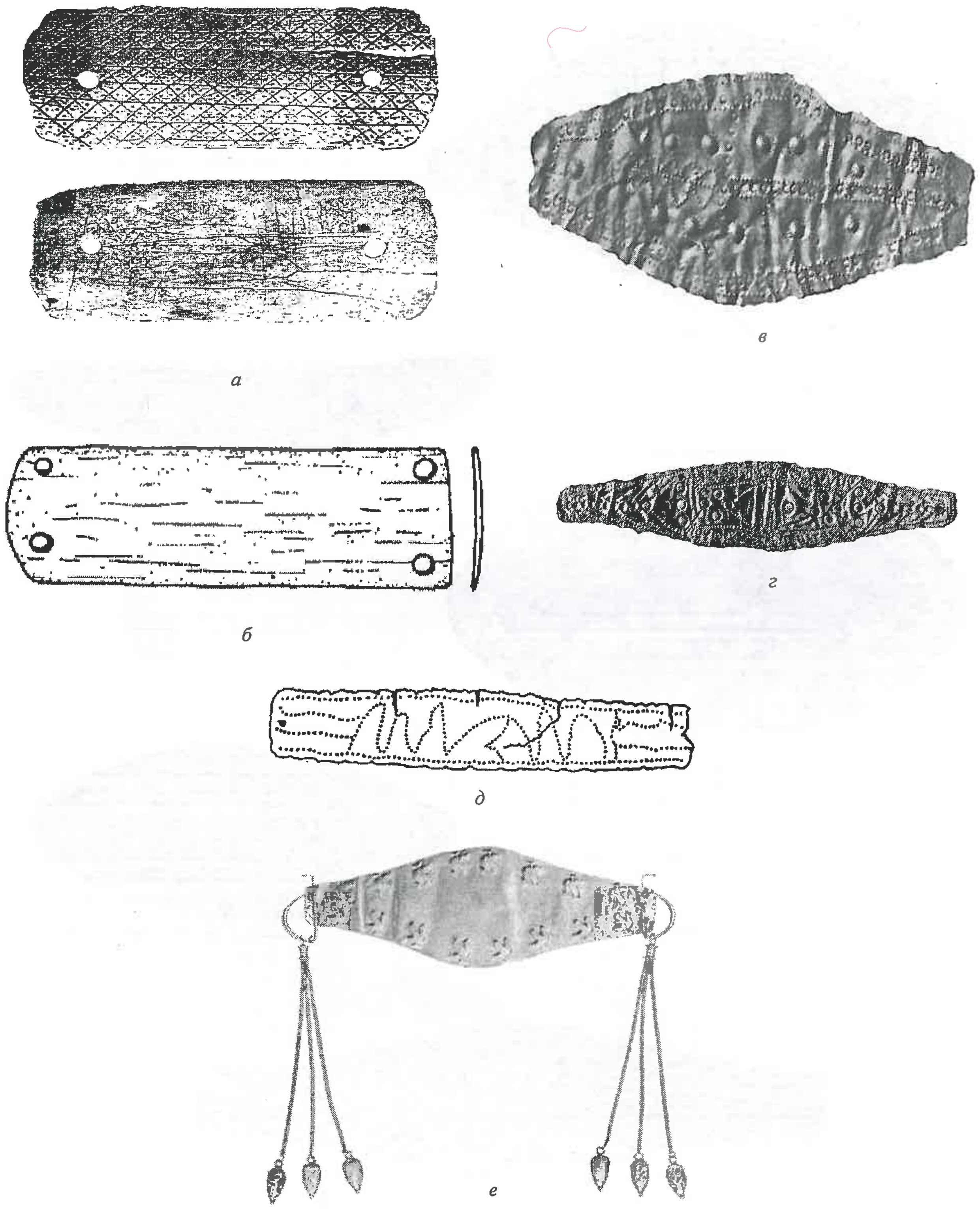

обр. 1. а. Нагръдник открит край с. Кирилово,
б. Нагръдник, открит край с. Дуранкулак, Добричко,
в. Нагръдник, открит в могила Арабаджийска могила при Дуванлии, Пловдивско,
г. Нагръдник, открит в могила Миньова могила край с. Скалица, Ямболско,
д. Нагръдник, открит край с. Кралево, Търговищко (по Гинев Г. 2000: 22),
е. Нагръдник, открит край с. Мушовица, Дуванлии (по Тонкова М. 2002)

Fig. 1. а. Pectoral from Kirilovo, б. Pectoral from Durankulak, Dobrich,
в. Pectoral from Arabadzhiiska mogila, Duvanlii, Plovdiv, г. Pectoral from Minyova mogila near Skalitsa, Yambol,
д. Pectoral from Kralevo, Targovishte (after Гинев Г. 2000:22), е. Pectoral from tumulus Mushovitsa,
Duvanliy, Plovdiv (after Тонкова М. 2002)

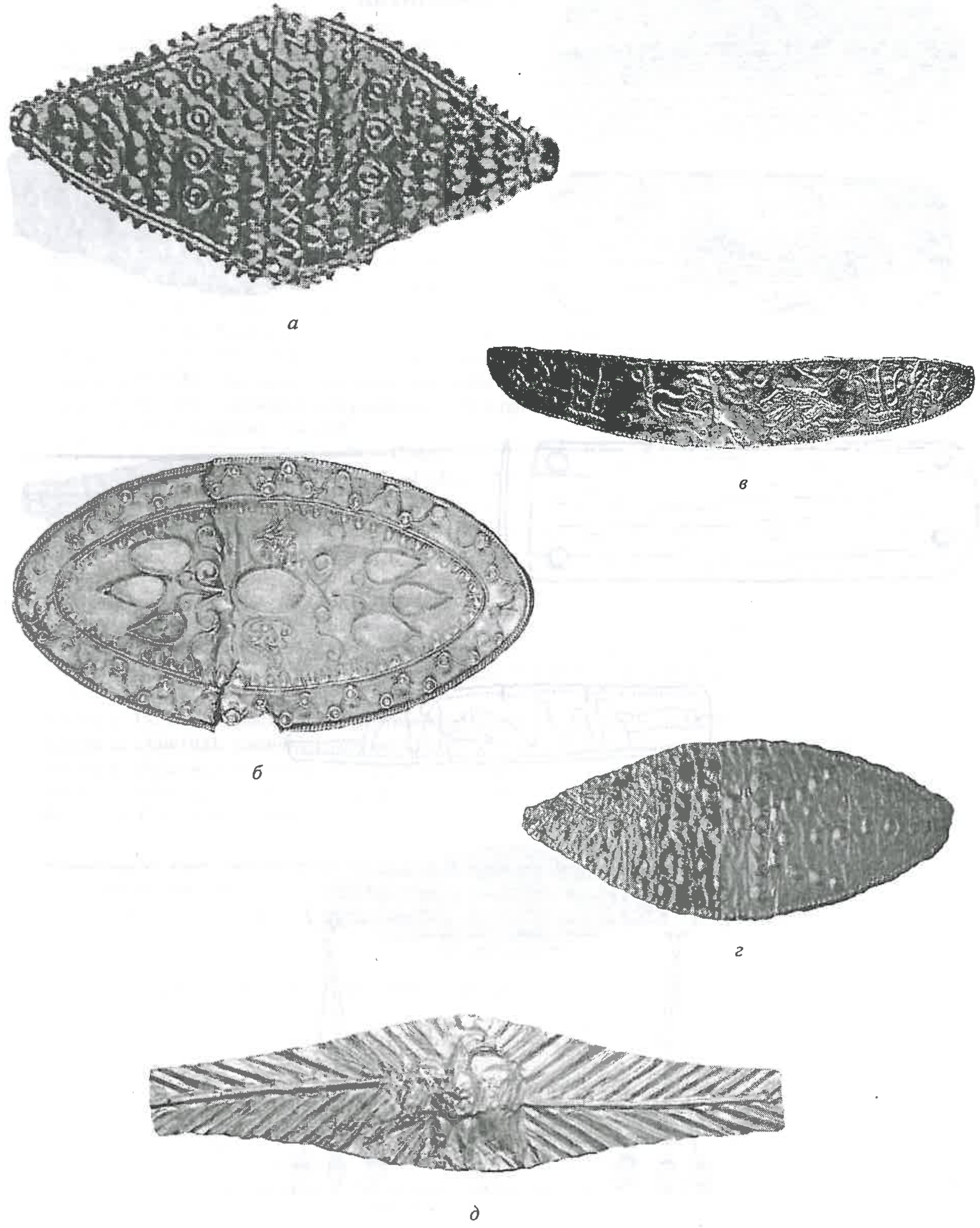

обр. 2. а. Нагръдник, открит край с. Хаджидимово, Гоцеделчевско, б. Месембрия (дн. Несебър),
в. Нагръдникът е част от "колекция Божков" (по Маразов И. 2005),
г. Нагръдникът се съхранява в НИМ с инв. № 43820 (по Antion gold 1997),
д. Нагръдник от Пандурската могила (по Теодосиев Н., М. Манов 1993: 38–40),
Fig. 2. a. Pectoral from Hadzhidimovo, Gotsedelchev, б. Pectoral from Nessebar, в. Pectoral from Bozhkov collection (after Маразов И. 2005), г. The pectoral is in NHM – № 43820 (after Antion gold 1997),
д. Pectoral from Pandurska mogila (after Теодосиев Н., М. Манов. 1993:38–40)

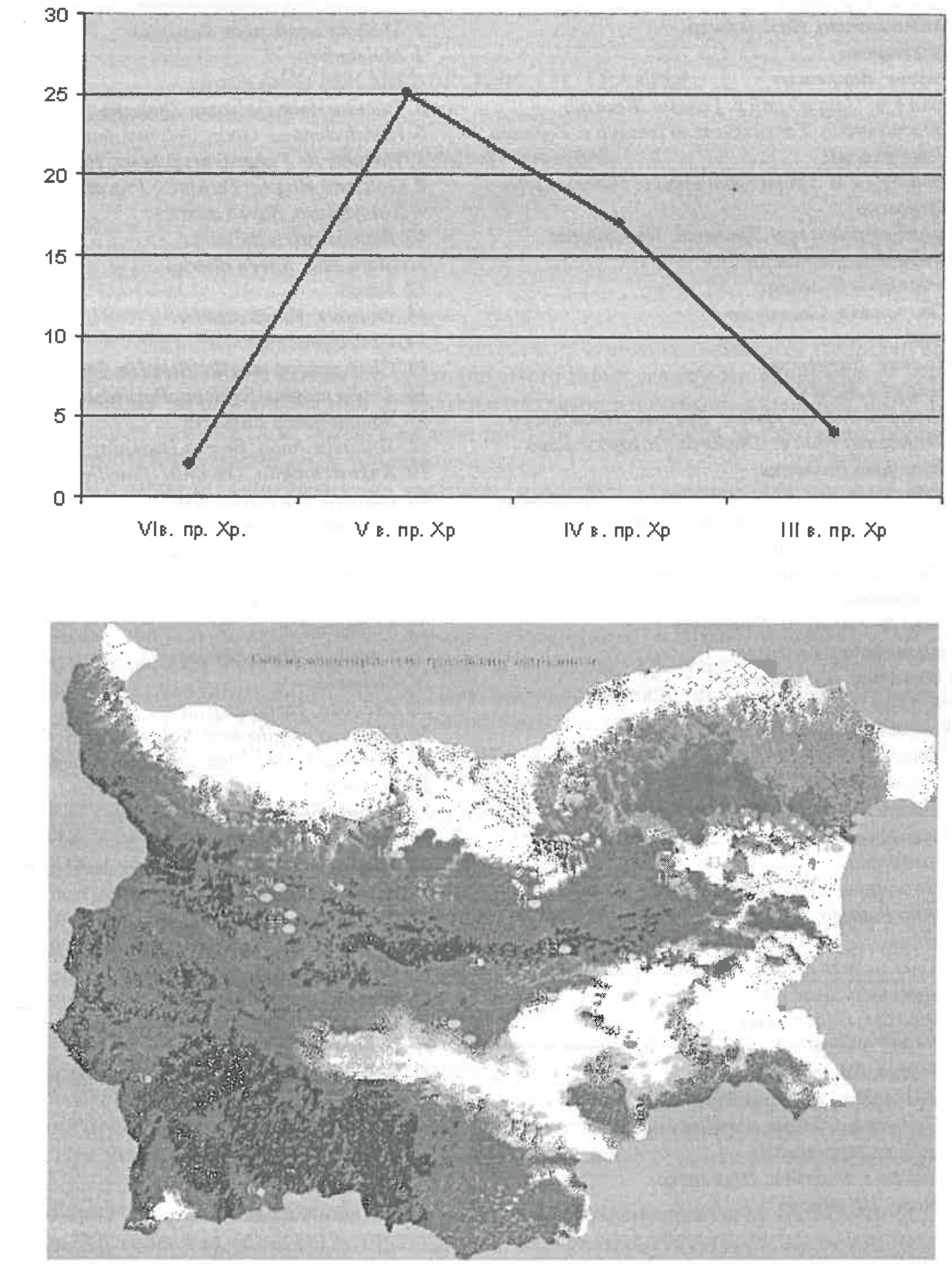

обр. 3. а. Разпределение на тракийските нагръдници според датировката,
б. Разпространение на тракийските нагръдници
Fig. 3. a. Distribution of the Thracian pectorals according to their date,
б. Areas of concentration of Thracian pectorals

1 с. Кралево, Търговищко	*1. Kralevo, Targovishte district*
2. Малката могила, Казанлъшко	*2. Malkata tomb, near Kazanlak*
3. с. Мулетарово	*3. Muletarovo*
4. с. Долище, Варненско	*4. Dolishte, Varna district*
5. Могила в м. Чаира край с. Голяма Железна	*5. Tumulus near Golyama Zhelezna*
6. с. Хаджидимово, Гоцеделчевско (старо с. Горняни, Неврокопско)	*6. Hadzhidimovo, Gotse Delchev district*
7. Могила № 2 в м. Трите чуки край с. Горски извор, Хасковско	*7. Tumulus № 2 near Gorski Izvor, Haskovo district*
8. Голямата могила при Дуванлии, Пловдивско	*8. Golyama mogila, Duvanlii, Plovdiv district*
9. с. Калояново, Сливенско	*9. Kaloyanovo, Sliven district*
10. Югозападна България	*10. Southwestern Bulgaria*
11. с. Старо село, Сливенско	*11. Staro selo, Sliven district*
12. Варна	*12. Varna*
13. с. Долище, Варненско	*13. Dolishte, Varna district*
14. Колекция в Женева	*14. Collection in Geneva*
15. Червенкова могила край с. Брезово, Пловдивско	*15. Chervenkova mogila, Brezovo, Plovdiv district*
16. Жаба могила край с. Стрелча, Пазарджишко	*16. Zhaba mogila, Strelcha, Pazardzhik district*
17. Югозападна България	*17. Southwestern Bulgaria*
18. с. Войниците (дн. Братя Даскалови), Чирпанско	*18. Voinitsite (mod. Bratya Daskalovi), Chirpan district*
19. Кукува могила при Дуванлии, Пловдивско	*19. Kukuva mogila, Duvanlii, Plovdiv district*
20. с. Езерово, Първомайско	*20. Ezerovo, Parvomay district*
21. Арабаджийска могила при Дуванлии, Пловдивско	*21. Arabadzhiiska mogila, Duvanlii, Plovdiv district*
22. Могила № 4 край гр. Етрополе	*22. Tumulus № 4 near Etropole*
23. Североизточна България	*23. Northeastern Bulgaria*
24. с. Опълченец, Пловдивско	*24. Opalchenets, Plovdiv district*
25. Ботевград	*25. Botevgrad*
26. с. Копривец, Русенско	*26. Koprivets, Ruse district*
27. Етрополе	*27. Etropole*
28. с. Осеново, Варненско	*28. Osenovo, Varna district*
29. Гечева могила край с. Калугерово, Софийско	*29. Gecheva mogila near Kalugerovo, Sofia district*
30. Могила Мушовица край с. Дуванлии, Пловдивско	*30. Tumulus Mushovitsa, Duvanlii, Plovdiv district*
31. с. Големаните, Великотърновско	*31. Golemanite, Veliko Tarnovo district*
32. с. Долно Ботево, Хасковско	*32. Dolno Botevo, Haskovo district*
33. Твърдица	*33. Tvarditsa*
34. Миньова могила край с. Скалица, Ямболско	*34. Minyova mogila near Skalitsa, Yambol district*
35. От колекция "Божков"	*35. Bozhkov collection*
36. с. Чернозем, Пловдивско	*36. Chernozem, Plovdiv district*
37. Голямата могила при Дуванлии, Пловдивско	*37. Golyama mogila, Duvanlii, Plovdiv district*
38. с. Дълбоки, Старозагорско	*38. Dalboky, Stara Zagora district*
39. Башова могила при Дуванлии, Пловдивско	*39. Bashova mogila, Duvanlii, Plovdiv district*
40. Мал Тепе при с. Мезек, Свиленградско	*40. Mal tepe, Mezek, Svilengrad district*
41. с. Върбица, Преславско	*41. Varbitsa, Preslav district*
42. Могила до с. Кьолмен, Шуменско	*42. Tumulus near Kyolmen, Shumen district*
43. с. Янково, Шуменско	*43. Yankovo, Shumen district*

БРОНЗОВИ БРОНИ ОТ ТРАКИЯ

Станимир Димитров
Велико Търново

Последните години интензивните археологически проучвания поднесоха изобилен материал, свързан с бита на траките. Сред находките достойно място заема защитното въоръжение. Настоящата статия е посветена на бронзовите брони от българските земи, използвани в периода V–IV в. пр. Хр. Целта е да се открие причината за появата на тези доспехи в една чужда за тях среда, тяхната функционалност, както и евентуалната им датировка.

В началото ще направя едно уточнение, свързано с оръжейните термини. В българската литература, често за твърдите доспехи, изковани от метален лист се използва названието ризница. Същевременно някои автори обозначават с него и доспехите от метални пластини, или такива изплетени от тел. Считам, че е по-правилно за твърдите доспехи да се използва названието броня. То може да намери аналог в английското *cuirass*, немското *panzer*.

Най-старата открита до сега бронзова броня от територията на Европа произхожда от микенска гробница при Дендра, Пелопонес и датира от края на XV в. пр. Хр. (обр. 1 а), (*Connolly P.* 1981:12; *Ducrey P.* 1986:27–28; *Snodgrass A.* 1967:24–25). При нея, въпреки наличието на допълнителни защитни елементи за раменете и горната част на бедрата, съществуват две части свързвани помежду си, покриващи гърдите и гърба. Тази технологическа особеност ще остане характерна за кирасите през цялото им хилядолетно съществуване. Бронята от Дендра представляваща чудо на оръжейната технология, би следвало да е имала своите предшественици. За съжаление такива за сега не са открити. Синхронни и по-късни части от бронзови брони са открити във Фестос, на о. Крит и в Тива, като последната датира от началото на XIV в. пр. Хр (*Snodgrass A.* 1967:24–25).

Бронзови брони произхождат от множество находки от територията на Централна и Западна Европа. Като цяло датировката им се помества в периода XII–VII в. пр. Хр. Тяхна особеност е липсата на допълнителни защитни елементи, както при доспехите от Гърция (*Born H., S. Hansen.* 2001:252–257; *Schauer P.* 1978: 92–130). Според Антъни Снодграс, те са взаимствани от племената, обитаващи Централна Европа от микенската култура, при което са въведени местни специфични белези (обр. 1 б), (*Snodgrass A.* 1967:41–43). Тези брони са съставени от гръдна и гръбна плоча, които са се свързвали чрез щифтове и ремъци, минаващи в специално направени отвори. Отворът за врата не е дълбок, като при повечето екземпляри се наблюдава малка "яка", имаща за цел да защитава шията. Повърхността им е украсена чрез изпъкнали орнаменти, при което винаги са обозначени стилизирано гръдните мускули, а понякога и коремните. При някои екземпляри гърдите са маркирани чрез виещ се дракон, интересна особеност, на която ще се спра отново.

За първи път след Бронзовата епоха, броня на Балканите е открита в богат гроб от Аргос, датиращ около 700 г. пр. Хр. (обр. 1 в), (*Courbin P.* 1957:323–386; *Snodgrass A.*1967:41–43; *Ducrey P.* 1986:53–54). Тя без съмнение е повлияна от централноевропейските образци, без да има връзка с доспехите от микенско време. В края на VII в. с появата на хоплитите като бойна сила, бронзовите кираси се превръщат в тяхно обичайно защитно въоръжение, заедно с шлема и щита. Броните обхващат торса на война, от шията до бедрата, където леко се разширяват, поради което са назовани и камбановидни. Гърлото е защитено с издадена от основната повърхност "яка". Всички доспехи имат характерно придадени с релефни линии стилизирани гръдни и коремни мускули.

Най-стари от бронзовите брони, открити в България, са тези от Тарничане, Казанлъшко (*Димитров Д.* 1949:231, обр. 30 и 31), Татарево, Пловдивско и Светлен, Поповско (*Велков Ив.* 1928–29:52, обр. 78; *Домарадски М.* 1995:21; *Китов Г., Д. Агре.* 2002:331), (обр. 2 а-б). Те се явяват прекрасни произведения на гръцката оръжейна промишленост от VI в. пр. Хр. Спадат към т.нар. камбановиден тип, разпространен в Елада през VII–края на VI в. пр. Хр. (обр. 2 в), (*Hoffmann H., Raubitschek A.* 1972:7–8). Този доспех се превърнал в един от символите на хоплита, тежковъоръженият пехотинец, гръбнак на гръцката фаланга.

Изброените по-горе брони са изработени чрез коване, при което бронзовият лист е изтеглян, като са оформени изрези за шията и ръцете. От корпуса на бронята се издава ниска яка, за предпазване на шията и леко разширение в долната част, около кръста. Гръдните и коремните мускули са предадени чрез релефни линии, които в краищата си са украсени с дракончни глави, покрити със сребро при бронята от Светлен. Точно между тях, под гърлото е врязана палмета. Често срещано в българската научна литература е твърдението, че тази украса е изработвана тук и е чисто тракийска. Редица екземпляри от Западна и Централна Европа отнасящи се към края на бронзовата и ранната желязна епоха, имат същия тип украса (обр. 2 г), (*Born H., S. Hansen*. 2001:252–257). Това доказателство категорично отхвърля възможността въпросният тип украса да се свърже с местната тракийска култура.

Прекрасен образец на гръдна плоча от броня с богата пластична украса, сред която и дракони маркиращи гръдните мускули, е намерен при Афрати, на о. Крит (*Ducrey P*. 1986:53). Подобна се съхранява в Museo Archaeologico National, Мадрид. Дракони са изобразени и върху гърдите на бронята от Елисаветинск (*Блаватский В*. 1954:32), (обр. 3 а).

Както показват чернофигурните вази, камбановидната броня не е снабдена с птерюги – фестонирана пола от кожа или плат, чиято функция е била да защитава горната част на бедрата до наколенниците (*Richardson E*. 1996:94).

Редица изследователи се мъчат да датират описваните доспехи в V в. пр. Хр., което противоречи на съществуващите синхронни образци (*Огненова Л*. 1959:30–37). В гръцкото военно дело, след началото на V в. пр. Хр. се появява нова броня, наследник на архаичната камбановидна. Тя е известна в литературата като мускулна броня. Моделирана е като гол мъжки торс, с отчетливо придадени мускули, с релефно моделирани зърна на гърдите. Тя е по-голяма от камбановидната, като защитава и горната част на корема на боеца (*Richardson E*. 1996:94). Най-рано е документирана върху купа на художника Дурис, около 490 г. пр. Хр. Виждаме я и върху ездачите от фриза на Партенона, датиращ от 447–432 г. пр. Хр. Екземпляри от този тип не са открити в Тракия, което явно говори, че през V–IV в. пр. Хр. представителите на местния войнски елит не са я носели. Подобна теза напоследък застъпва и К. Кисьов (*Кисьов К*. 2004:56).

Лошата съхраненост на бронзовите брони от България пречи да се заключи категорично как гръдната и гръбна плоча са се закрепяли една към друга. От синхронни доспехи в Гърция и Италия се вижда, че свързването става под мишниците най-често чрез специални щифтове, или с ремъци, закопчавани с токи (*Конноли П*. 2001:54–55). Навярно подобен ремък е зафиксиран при гръбната плоча на доспеха от Чернозем, неправилно определен от разкопвача като ремък на колчан (*Кисьов К*. 2004:54–56).

От земите на древна Тракия имаме и художествен паметник, показващ носенето на разглежданият тип доспех. В такава броня е изобразен един от конниците върху колана от Ловец, като въпреки малкият размер добре са предадени гръдните мускули и самия контур на бронята.

Друга група брони, подобни на вече разгледаните, предизвикват интерес в две насоки: – по какъв начин са били конструирани и защо са създадени. Тези доспехи са акцент на настоящата работа.

Преди няколко десетилетия Люба Огненова обособи в отделна група доспехите от Руец, Търговище, Башова могила, Дуванлий, Дълбоки, Стара Загора (*Огненова Л*. 1959:30–37; *Филов Б*. 1930–1:45–54), (обр. 3 б-г). Комплексите от които произхождат датират от втората половина на V в. пр. Хр. Кирасите имат широк изрез за врата, камбановидно разширение за кръста липсва, което ги прави значително по-къси от разгледаните вече. Авторката смята, че това са кавалерийски брони, които са придавали по-голяма подвижност на ездача, а широкият изрез на врата е затварян от луновиден нагръдник. Тази теза все още е безрезервно възприемана в българската археологическа литература (*Китов Г., Д. Агре*. 2002:332–333).

Към тези брони в последните години се добавиха от Чернозем, Пловдивско (*Кисьов К*. 2004:54–56) и могилата Светица, Казанлък (*Китов Г*. 2003:61–62), както и броня, добита от незаконни разкопки и съхраняваща се в НИМ – София (обр. 4 а-в).

Прави впечатление фактът, че краищата на всички са обточени с желязо с изключение на тази от Руец. Особено добре железните части са съхранени при бронята от Светицата, която след реставрация разкри един неподозиран до тогава доспех. Към бронзовия корпус са занитени широки железни полоси, които изграждат висока яка, широко, подобно на камбановидните брони, уширение под кръста и масивни нараменници. Напоследък Меглена Първин разгледа тези доспехи, като ги означава с названието биметални (*Първин М*. под печат)*. Тя счита, че отворите, оставени по краищата на броните, са служели за прикрепяне на железните части, които са имали за задача да ги подсилят.

На практика никой от изследователите не отбелязва няколко много важни детайла. Ясно е видно, че с наличието на висока яка излизаща от гръдната плоча, напълно е невъзможно, а и ненужно врата да се пази от допълнителен нагръдник. Така че откритите такива принадлежат на явно незапазен до нас доспех. Никъде с откритите предпазни нагръдници не са намерени брони (*Китов Г., Д. Агре*. 2002:332). Това едва ли се дължи на ограбването им от злосторници. Предполагам, че тези защитни детайли са принадлежали на друг тип доспех, който не е метален. За съжаление в българската литература слабо се засяга фактът за наличието на матерични доспехи през Античността. Те широко са се използвали по бреговете на цялото Средиземно море, явявайки се алтернатива на скъпите бронзови, а по-късно и железни защитни облекла.

От началото на V в. пр. Хр., брони изработвани от лен, масово започнали да се носят от гръцките хоплити. Те предоставяли сравнително добра защита на тялото, давайки възможност на голям брой бойци да си ги набавят. Поради причина, че тракийските земи са се намирали под силно гръцко военно влияние, меки доспехи вероятно са проникували и в тракийските земи. За такава интервенция говорят останките от Голямата могила при Дуванлий (*Огненова Л*. 1959:30–37). Предлагам като възможна хипотеза че нагръдниците, открити на територията на Древна Тракия, са били комбинирани именно с гореописаните защитни облекла. Така може да се обясни отсъствието на метални брони при комплексите с нагръдници.

Възможен пример за комбинация на мека броня с луновиден нагръдник ни дава един релеф от Бозкир, Южна Турция (обр. 4 г). На него е изобразен воин с конусовиден шлем, тип пилос, ленена броня и лежащ върху нараменните ѝ части нагръдник, подобен на тези от Мезек, Върбица и Светицата (обр. 4 а).

От земите на Анатолия, Скития и Централна Азия имаме още примери за използването на метален нагръдник към доспех от мека материя. С луновиден бронзов нагръдник е снабден материчният доспех от могила 493 при Илинци, Украйна, датиращ от IV в. пр. Хр. (*Горелик М*. 1993:314–315). Такива защитни де-тайли се срещат и сред войните на Урарту през VIII–VII в. пр. Хр.

С подобен доспех се е сражавал и Александър при Гавгамела. От Плутарх знаем, че сутринта на сражението той облякъл ленена двойна броня, взета като трофей от персите, а отгоре сложил желязна защита, украсена с камъни, изработена от някой си Теофил. Вероятно става дума за броня от плат, при която шията се е защитавала с нагръдник, подобен на разгледаните по-горе.

От написаното до тук става ясно, че бронзовите брони не са се носели с метални нагръдници, а последните са се комплектували с доспехи от органична материя.

Последните археологически находки дават възможност да се проучи последователността на създаването на биметалните брони. При тази от Светицата е видно, че украсата от палмети при мускулната стилизация е застъпена от железните полоси. Това показва, че те са сложени в един по-късен етап, последващ първоначалното производство. С тяхното добавяне бронята значително е увеличила своите размери – т. е. тя е преправяна за по-едър мъж.

Всичко това показва, че тази група от доспехи е постъпвала на въоръжение без железните си добавки. Това ясно се вижда при прекрасно съхранения екземпляр от Руец, където следи от допълнително укрепване липсват.

Бронята от Руец е интересна с още една своя особеност, която категорично отхвърля възможността за използване от кавалерист – т. е. преди да бъде променен оригиналният ѝ вид. Тя е единствен доспех от Тракия, който има закрепена отпред защита за корема и слабините, съставена от две бронзови части, свързани шарнирно. В археологическата ни литература често се споменава, че тя е предназначена за конник, но достатъчно е да си представим възсядането с тази допълнителна защита и нейната несъвместимост между боеца и животинската шия, за да се разбере несъстоятелността на този довод (*Китов Г., Д. Агре*. 2002:332; *Огненова Л*. 1959:30–37). Древните гърци наричат този допълнителен предпазен полукръг митра. Интересна особенност е неговата характерност преди всичко за о. Крит, като на континента се среща много рядко (*Ducrey P*. 1986:53–54).

Известни са ми няколко бронзови брони с останки от железни фрагменти по тях, които се намират в различни музеи и частни сбирки по света. Такава броня се съхранява в Metropolitan museum of Art, New York, гръдна плоча със следи от железен обков, произхожда от бившата колекция на Аксел Гутман, записана под № R 263.

За съжаление не може да се посочи тяхното първоначално местонамиране. Допустимо е, част от тях да произхождат от територията на България.

Преработката на бронзовите брони, извършвана вторично от майстори, вероятно в Тракия, се е налагала от различни причини. За една от тях податки можем да намерим в група брони, произхождащи от Италия. Те датират от IV в. пр. Хр. и се различават от стандартните за времето си доспехи. В долната си част двете метални плочи, гръдна и гръбна, чувствително са удължени и разширени напред и назад. Това според Питър Коноли е спомагало ездача да възсяда по-лесно коня си, което според него явно говори за защита специализирана за кавалеристи (*Connolly P*. 1981:56, 58). Вероятно с подобна цел са преправяни и екземплярите от територията на България. Така тракийската аристокрация, съставяща тежковъоръжената конница, е получила един подходящ доспех, добре защитаващ собственика си.

---

* Сърдечна благодарност на Меглена Първин за проявеното разбиране.

Трудно би могла да се намери друга причина, която би накарала тракийските оръжейници да видоизменят доспехите, наподобявайки камбановидните брони – т. е една вече отдавна отмряла защита.

Възможно е да се допусне по-късният им внос в тракийските земи, когато те вече са излезли от въоръжение в Елада (*Webber C.* 2003:547–548). Подобно времево закъснение е познато при доспехите от различни периоди и не би трябвало да поражда учудване. Продължителната им бойна употреба, свързана с множество повреди и поправки, е добре документирана при броните от Светлен, Чернозем (*Кисьов К.* 2004:54–56) и Дълбоки (*Филов Б.*1930–1:45–54).

Попаднали на местна почва, старите бронзови брони се преправят, като с помощта на железни полоси значително увеличават размерите си, превръщайки се в кавалерийски доспехи. По такъв начин тракийските войни разполагат с една необходима защита, същевременно копирайки модерните мускулни. Категорично може да се заключи, че те не са били снабдени с митра и с допълнителен бронзов нагръдник.

Надявам се горното изложение да осветли и популяризира един оръжеен феномен, характерен за древна Тракия – бронзовите брони с допълнителни укрепващи елементи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Блаватский В. 1954. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерномория. – Москва, 32.

Велков И. 1928–29. Нови могилни находки. – ИБАИ, V, 13–55.

Горелик М. 1993. Вооружение древнего Востока. – Москва.

Димитров Д. 1949. Тракийска гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. – РП, IV, 207–241.

Домарадски М. 1995. Тракийско предпазно въоръжение. Въоръжение от Древна Тракия. – Шумен.

Кисьов К. 2004.'Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Струма през втората половина на I хил. пр. Хр. – София.

Китов Г., Д. Агре. 2002. Тракийското изкуство. – София.

Конноли П. 2001. Греция и Рим. Енциклопедия военной истории. – Москва.

Огненова Л. 1959. Ризници на траки от V–III в. пр. Хр. – Археология, 1–2, 30–37.

Първин М. под печат. Параден нагръдник от инвентара на гроб в могила „Голямата Косматка". Благодаря на авторката за възможността да ползвам нейният труд.

Филов Б. 1930–1931. Античната гробница при с. Дълбоки, Старозагорско. – ИАИ, VI, 45–54.

Born H., S. Hansen. 2001. Helme und Waffen Alteuropas. – Mainz.

Connolly P. 1981. Los ejércitos griegos. – Madrid.

Courbin P. 1957. Une tombe géométrigue d'Argos. – BCH 81, 323–386.

Ducrey P. 1986. Warfare in Ancient Greece. – New York.

Richardson E. 1996. The Muscle Cuirass in Etruria and Southern Italy: Votive Bronzas. – AJA, Vol. 100, 1, 91–120.

Hoffmann,H., A. Raubitschek. 1972. Early Cretan Armorers. – Mainz.

Schauer P. 1978. Schauer. Die urnenfelderzeitlichen Bronzepanzer von Fillinges, Dép. Haute. – Savoie, Frankreich. JRGZM, 25, 92–130.

Snodgrass A. 1967. Arms and Armor of the Greeks. – London.

Taylor T. 1985. Palmettes on the cuirass from Dalboki. – OJOA, 4, 293–303.

Webber C. 2003. Odrysian Cavalry Arms, Equipment, and Tactic. – In: Nicola, L. (ed.) Early Symbolic Systems for Communication in South-East Europe. BAR International Series 1139.

BRONZE CUIRASSES FROM THRACE

Stanimir Dimitrov

(Summary)

The bronze cuirasses found in Bulgaria can be divided into two groups. The first includes the so-called bell-shaped cuirass used in Ancient Hellas during the archaic period. Those armors infiltrated in Thrace in different ways. What deserves to be mentioned is that they were laid in the graves with a considerable delay with respect to the time of their distribution being already an out-of-fashion military suit.

The second group comprises examples of a later stage in the development of the discussed armor that were considerably shorter and lighter. One of the peculiarities of the cuirasses used by the Thracians is the enforcement by means of iron plates which, on their turn, significantly enlarged the size of the cuirasses. This clearly indicates that those armors had not been produced in the Thracian lands either, but rather had been imported and remodeled, apparently for more stout warriors.

In light of several arguments, listed bellow one has to deny the wide spread opinion in our scholarship that the crescent shaped pectorals found in Thrace were used together with bronze cuirasses: first, it is impossible to combine those two types of armor; second, cuirasses lack in graves with pectorals, and third comes the pictorial evidence.

The pectorals mentioned by Xenophon and Plutarch were used either with soft armors from felt that were typical for the Mediterranean, or with scaly armor.

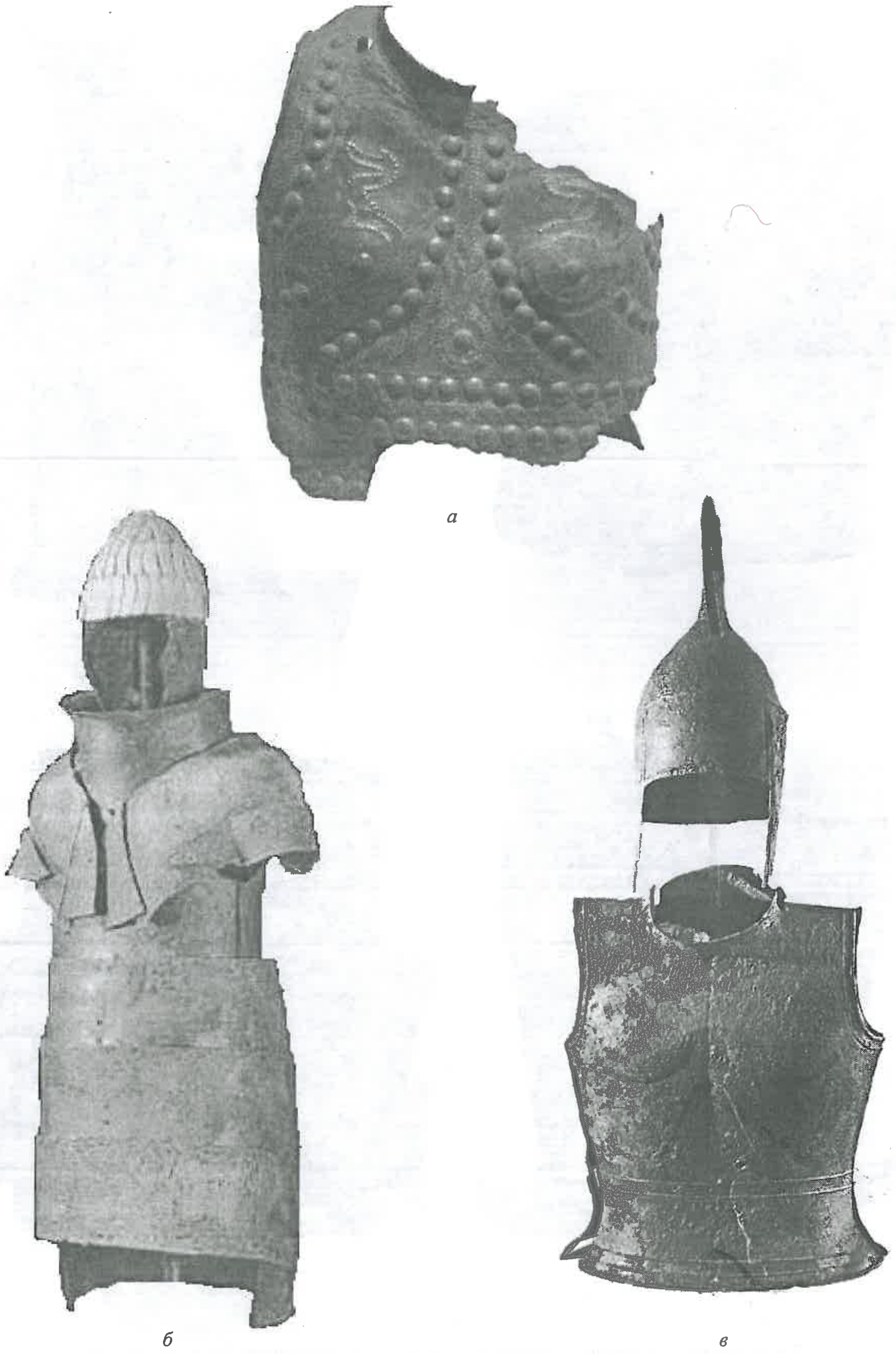

Обр. 1. а. Броня от Дендра, Гърция, б. Броня от музея на Земята и хората, Майнц, Германия, в. Броня от Аргос, Гърция.

Fig. 1. a. Cuirass from Dendra, Greece, б. Cuirass from the Museum of Earth and people in Mainz, Germany, в. Cuirass from Argos, Greece.

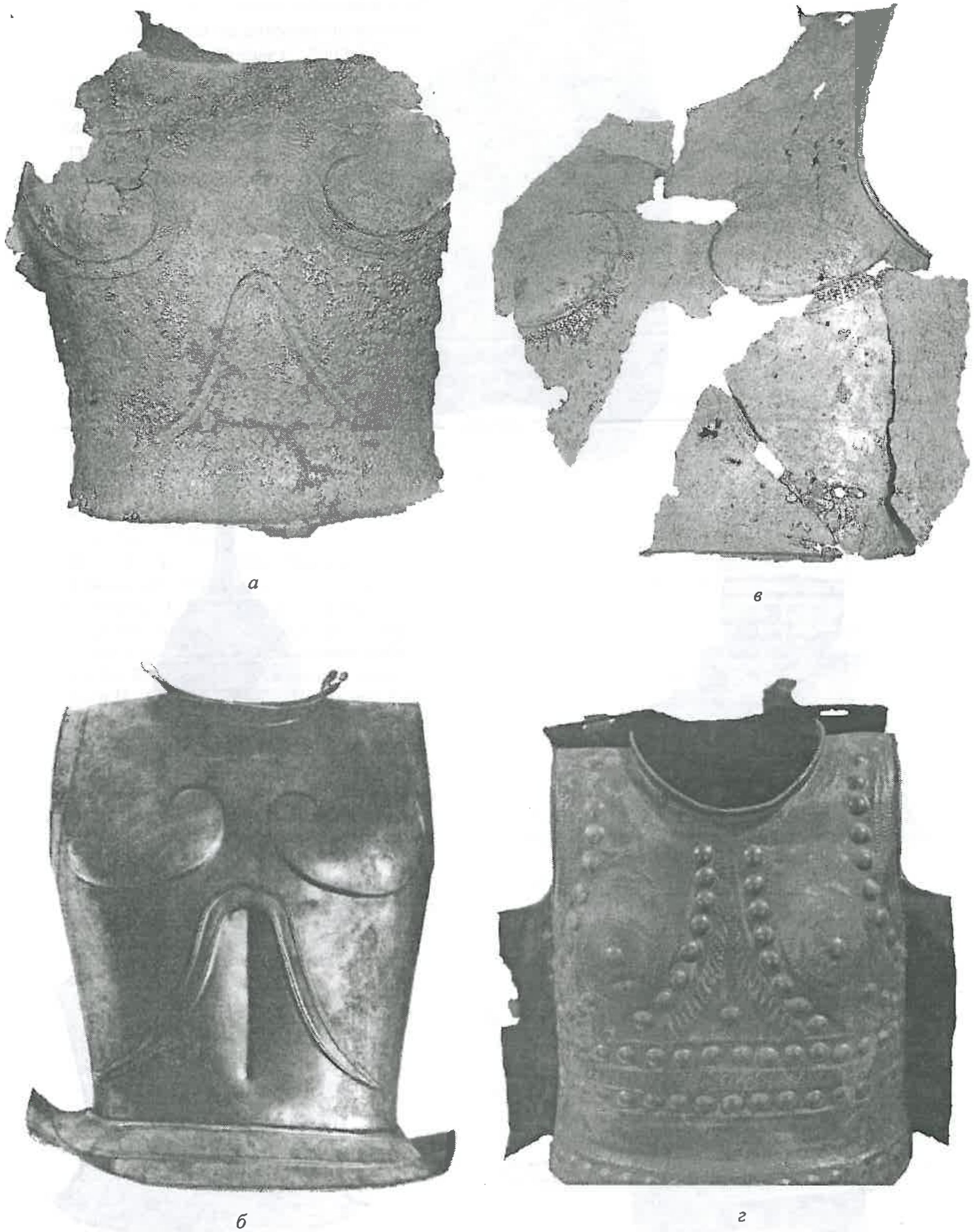
а в

б г

Обр. 2. а. Броня от Тарничане, б. Броня от Светлен, в. Камбановидна броня от VI в. пр. Хр. Музей Олимпия, Гърция, г. Броня от музея на Земята и хората, Майнц, Германия
Fig. 2. а. Cuirass from Tarnichane, б. Cuirass from Svetlen, в. Bell-shaped cuirass 6 th c. BC from Olympia Museum, Greece, г. Cuirass from Römisch-Germanisches Museum in Mainz, Germany

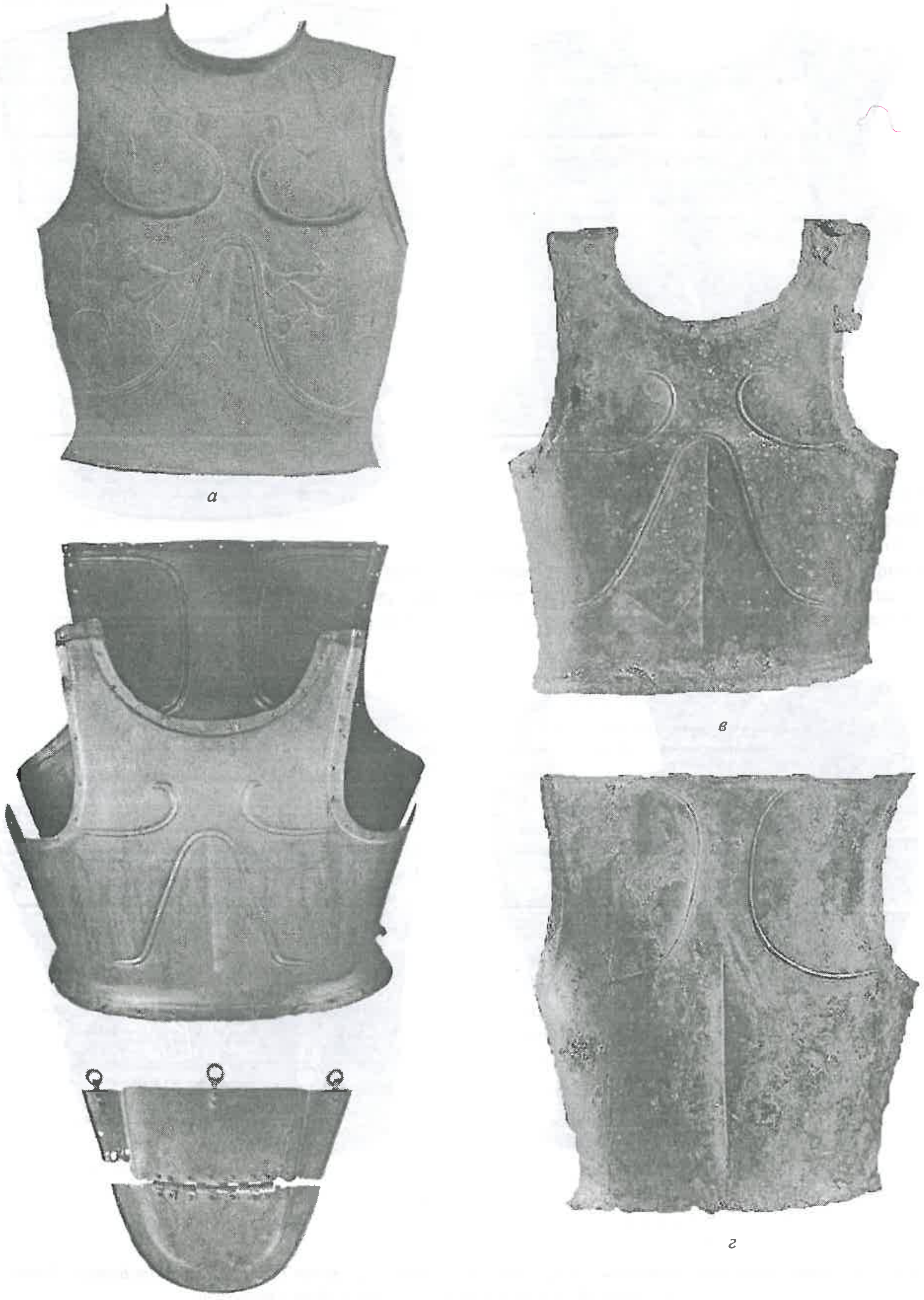
а

в

б

г

Обр. 3. а. Броня от Афрати, Крит, б. Броня от Руец, в-г. Броня от Дълбоки, гръдна и гръбна плоча
Fig. 3. а. Cuirass from Afrati, Crete, б. Cuirass from Ruets, в-г. Cuirass from Dalboki, breast and backplate

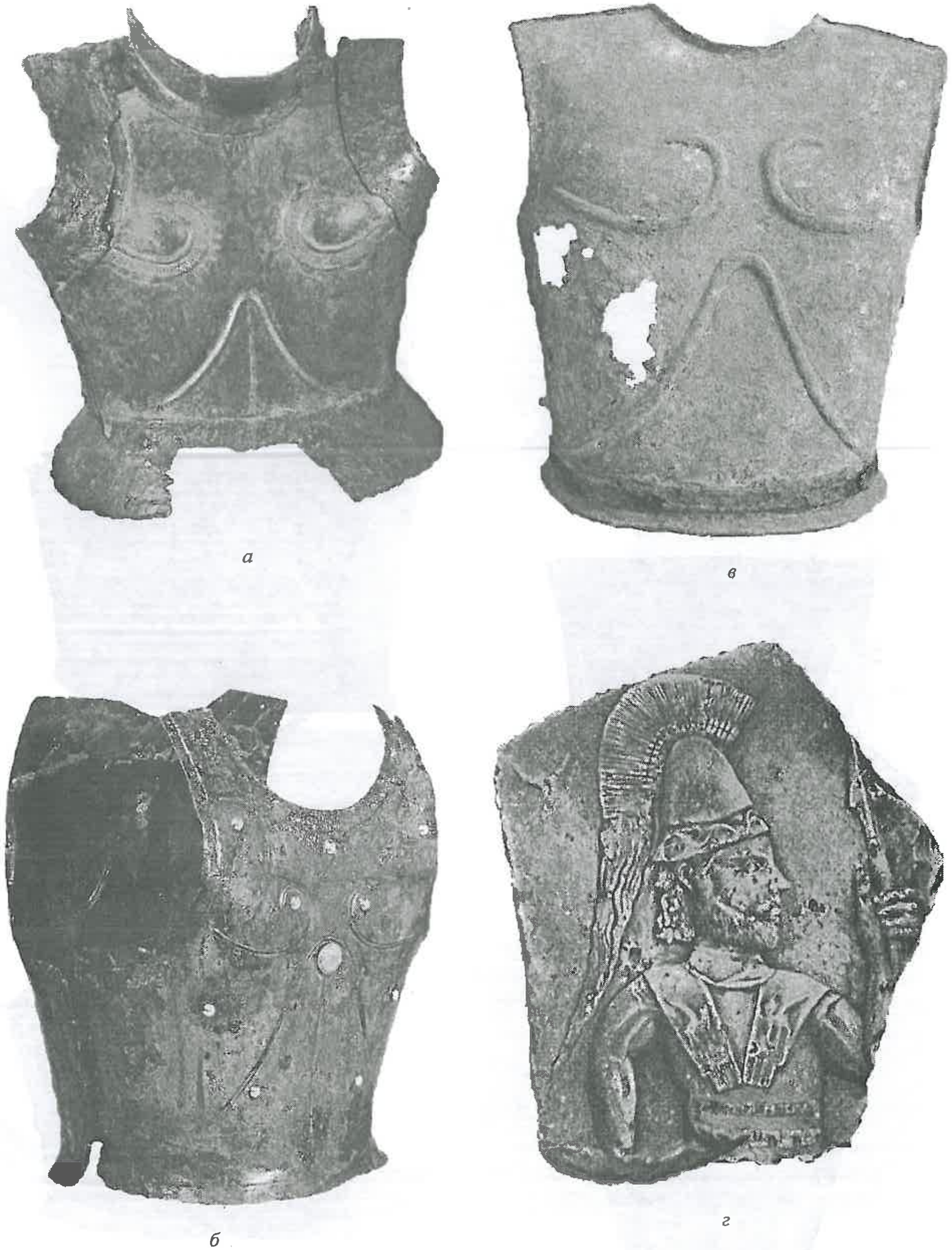

Обр. 4. а. Броня от могила Светицата, б. Броня от Чернозем, в. Броня от НИМ, г. Релеф от Бозкир, Турция
Fig. 4. a. Cuirass from tumulus Svetisa, б. Cuirass from Chernozem
в. Cuirass from National Historical Museum in Sofia, г. Relief from Bozkir, Turkey.

БИМЕТАЛНИ БРОНИ ОТ ТРАКИЯ

Меглена Първин
(ИМ „Искра" – Казанлък)

През 2004 г. при проучването на могила Светица край гр. Шипка са открити останките от богат саркофагоподобен гроб, датиран в последното десетилетие на V в. пр. Хр. (*Китов Г.* 2005:143, обр. 14; *Рехо М.* 2008:113). Сред находките е намерена броня, която впечатлява с материала и изработката си.

Тя е с размери: обща височина 43 см; височина на бронзова част 35 см; широчина на рамене 36 см; максимална широчина на камбановидното разширение 42 см.

По-долу представяме пълното ѝ описание с две ѝ половини – гръдна и гръбна.

Гръдна половина (обр. 1 а)

Основната част е изработена от бронзов лист, очертаващ пластично гръдната част на човешки торс. Горният край е дъговидно изрязан и в периферията му е оформен отстъп, широк 1.7 см. Подобни отстъпи има и при раменните накрайници, извивките пред мишниците и страничните вертикални ръбове. Те са широки по 1.8 см. Долният край на бронзовата част е леко извит навън, равно отсечен отдолу. Кантът с отстъп е с широчина 2.1 см. На равни интервали по протежение на цялата и периферия има отвори за неподвижно свързване с нитове, благодарение на които са прикрепени железните части на гръдната половина, а именно: яка с максимална височина 4.3 см, ленти с широчина 6.7 см и камбановидно разширение широко 9 см.

Чрез пластична и врязана украси са предадени гръдната и коремна мускулатури. При гърдите симетрично и с гръб един спрямо друг са представени две морски създания (κῆτος). Телата им са покрити с люспи, а на гърба имат гребен от заострени пластини. Над главата е предадено по едно ухо, а под шията – извит кичур (брада?). Муцуната е разтворена, с остри зъби и издаден напред език. Краят на тялото, там където е опашката, попада в зоната на канта с отстъп под железните ленти при предмишниците (обр. 1 б-в). Мускулите на диафрагмата са предадени чрез изпъкнала пластична лента със заоблен връх и в краищата на основата с по една врязана седемлистна палмета. Вертикална негативна линия свързва върха със средата на основата и също завършва със седемлистна палмета (обр. 1 г). Четвърта такава палмета е врязана над третата, точно в основата на желязната яка.

Гръбна половина (обр. 2 а)

Предадена е като пластична гръбна част на човешки торс. По аналогия на гръдната основната част е бронзова пластина, чиято периферия е оформена като кант с отстъп и чрез припокриване и свързване с нитове са прикрепени железните елементи – тилна половина на яката (максимална височина 6.6 см), странични вертикални ленти и задната половина на полата. По средата има вертикална, слабо изразена врязана линия на мястото, означаващо гръбначен стълб. Плещите са означени от три успоредни релефни линии – вертикални в средата и извити навън в краищата. В долните два края има по една седемлистна палмета (обр. 2 б). Горната дясна преди реставрацията се вижда върху канта с отстъп (т. е. лежи под желязната лента). Горната лява е покрита от лентата.

Подобно на големите бронзови пластини оформящи бронята, които са две, и железните елементи образуват две части – предна и задна (обр. 2 в). Всяка от тях е изработена като своеобразна “рамка” (т. е. предна/задна част на камбановидното разширение, странична вертикална лента и ленти, оформящи предните/задните дъги на отворите за ръце). Железните части са прикрепени към бронзовите, посредством нитове.

Камбановидното разширение в долната част на бронята оформя овал близък до кръг. Стените му са почти прави под ъгъл 50–60° спрямо вертикалните части на бронята, т. е. то има по-скоро пресеченоконусовидна форма. От двете страни на тялото се развива във вертикални ленти, които на височина 19 см преминават в лентите, оформящи извивките на отворите за ръце.

Единствените железни части от бронята, които са изработени отделно и впоследствие свързани, са двете части на яката-нагръдник. Предната част е права, като спрямо шията се е издавала под ъгъл като в основата си се извива почти под прав ъгъл, оформяйки лента, чрез която се е закрепвала с нитове към бронзовия лист. Горният ръб на яката е ясно подчертан. На дясното рамо отдолу яката и лентата оформяща предната извивка за ръката са свързани чрез желязна плочка с неправилна правоъгълна форма, прикрепена към тях отдолу чрез нитове. Отгоре върху тази плочка има бутон с овална форма, който е служел за свързване на двете части на бронята. Тилната част на яката-нагръдник е малко по-различно оформена. Тя е по-висока от предната, вертикална и има хоризонтален релефен горен ръб, като е най-висока в средата, а в краищата си се стеснява. Долната част също се извива под ъгъл и оформя лента, чрез която се е закрепяла за гръбната бронзова пластина.

Тази изключително интересна и ценна находка позволява да се направят наблюдения върху някои въпроси свързани с производството и употребата на броните като елемент от защитното въоръжение на траките, а на свой ред повдига и доста нови.

В статиите си, посветени на въоръжението в Тракия (*Огненова Л.* 1959:30–37; *Ognenova L.* 1961:501–538; *Ognenova L.* 1969:397; *Ognenova-Marinova L.* 2000:11–24), разглеждайки находките на брони Л. Огненова обособява намерените при с. Руец, Търговищко (*Велков И.* 1928–29:39–41, обр. 53–55), с. Дълбоки, Старозагорско (*Филов Б.* 1930–31:53; *Димитров Д. П.* 1949:213 и 215, обр. 2$_{4-5}$) и с. Дуванлий (Башова могила), Пловдивско (*Велков И.* 1930–31:9–10, обр. 12; *Филов Б.* 1934:72, обр. 91) в самостоятелна група. Позовавайки се на дълбокото изрязване в горната част на гръдните им половини и около мишниците тя изказва предположение, че те са били носени комбинирани с отделно изработени, т. е. подвижни нагръдници и така са давали по-голяма свобода на движение на воина. Това е преимуществото им пред другата група брони (от с. Татарево, Първомайско, с. Търничене, Казанлъшко и с. Светлен, Поповско), при които всички елементи са изработвани от един цял бронзов лист.

В светлината на находката от могила Светица интерес предизвикват части от описанията на изследователите при публикуването на броните с дълбок изрез при гърдите.

За екземпляра от Руец И. Велков споменава за „остатъци от железни колани.... по краищата... където навсякъде има дупчици, посредством които железните пластинки са били захванати с бронята" (*Велков И.* 1928–29:39). За бронята от Дълбоки Б. Филов казва: „двете половини... обточени с особен перваз... подобен и то от желязо... при бронята от Башова могила" (*Филов Б.* 1930–31:53). Д. П. Димитров допълва, че „ръбът е бил обточен с железен бордюр, от който са останали само следи" (Димитров Д. 1949:213). За находката от Башова могила: „навсякъде по ръбовете на ризницата... се виждат малки дупки за приковаване, както и следи от някаква желязна обкова" (*Филов Б.* 1934:72).

Принос към разглежданата проблематика има намирането на бронята от с. Черноземен, Пловдивско (*Кисьов К.* 2005:54–56, табл. XIII–XV), която представлява почти пълен аналог на тези от с. Дълбоки и с. Дуванлий (разликата е единствено в допълнително прикрепените чрез нитове 10 златни апликации). Интерес предизвиква фактът, че идентична е намерена от иманяри в могила при същото село (*Кисьов К.* 2005:14–15, 55).

Допълнителни щрихи към цялостната картина добавят и двата новооткрити екземпляра от разкопките на Г. Китов и неговия екип тази година в Сливенско и Старосел*.

При с. Крушаре, Сливенско, в гроб датиран в края на VI в. пр. Хр. е намерена броня от две основни бронзови части, окантени по периферията с железни пластини. За съжаление бронзовите части предварително са били сгънати на две преди полагането им в гробната яма, а поради напредналата корозия голяма част от железните елементи са намерени счупени в непосредствена близост. Пълна информация ще е възможно да се придобие след окончателната реставрация на находката.

Край с. Старосел, Хисарско в Шивачева могила е проучен гроб от V в. пр. Хр. (с кремация), сред инвентара на който е броня от същия тип.

Тя има размери: обща височина 47 см; максимална широчина 33 см; широчина на лентата-пола 8 см.

Гръдна половина

Основата ѝ е голяма бронзова пластина, върху която са предадени пластично мускулите на гърдите и стомаха. Най-близък паралел може да се направи с броните от с. Дълбоки, с. Дуванлий и с. Черноземен. По периферията минава прикрепената с нитове желязна „рамка" (запазени са лентите при изрезите за ръце, и липсват вертикалните встрани). На място е запазена предната половина на неподвижно закрепена яка, както и камбановидното разширение, украсено с редуващи се полета от успоредни врязани линии. Периферията на железните части е подчертана с удебелен ръб.

---

* Изказвам посмъртно дълбоката си признателност към ст. н. с. д-р Георги Китов за възможността да работя с материалите от неговите разкопки, както и благодаря на Диана Димитрова за предоставените ми сведения за непубликуваните находки от сезон 2008 и за възможността да ги спомена в работата си.

Гръбна половина

Тя е в много лошо състояние, силно деформирана и прегъната на две. В средата при гръбнака личи вертикален ръб, а от пластичните ленти, представящи лопатките е запазена долната част на дясната. По-голямата част от железните елементи, включително и тилната половина на желязната яка са намерени счупени непосредствено встрани и до бронзовата основа. Пълно описание ще може да се направи след реставрацията ѝ.

Така представените осем брони (бройката ще нарасне ако прибавим и един екземпляр от „неизвестно място", показан в сайт на аукционна къща, който е идентичен с останалите)* образуват една хомогенна в технологично отношение група. Двете бронзови части на бронята са формувани по матрица (съответно за гръдна и гръбна половина) и са окантвани по периферията си с железни ленти като при шията те преминават в предна и задна половина на висока яка, а долу при кръста – в камбановидно разширение. За да бъдат свързани бронзовите и железни части на тези брони, в периферните на бронзовите е оформен чрез отстъп кант, като на равни разстояния в него са направени отвори за неподвижна връзка с нитове. При някои екземпляри яката е отделна от останалите железни елементи (Светица, гр. Шипка), при другите тя е едно цяло с желязната „рамка". Но при всички елементът ангажиран със защитата на шията е бил изработван отделно от бронзовата част и след това е свързван неподвижно с нея. Това е необходимо уточнение за тази група брони. Предположението на Л. Огненова, че те позволяват по-голяма маневреност в движенията поради по-големите изрези за ръцете е вярно. Към това може да се добави, че благодарение на железните кантове са постигнати едновременно няколко цели – удобство (бронята има по-голям обем и дава свобода на движение), функционалност (най-уязвимите части са укрепени с по-здрав метал) и естетически елемент от съчетаването на двата метала.

В хронологическо отношение находките от групата също са сравнително компактно разпределени. За повечето от тях има достатъчно данни за условията им на намиране. Те са част от инвентара на затворени комплекси, принадлежащи към т. нар. първи хоризонт на богатите погребения, който се вмества в границите края на VI–края на първата четвърт на IV в. пр. Хр. (*Домарадски М.* 1988:78–85).

Що се отнася до териториалното разпространение (с пълното съзнание за приблизителността на групирането), находките могат да се съберат в три групи. Първата включва броните от с. Черноземен, с. Дуванлий и с. Старосел. Във втората влизат екземплярите от с. Дълбоки, гр. Шипка (Светица) и с. Крушаре. Третата е съставена от примера от Руец. И трите района са засвидетелствани благодарение на множество материални и писмени извори като центрове на активна държавообразувателна и политическа дейност на траките. Любопитен факт е, че трите брони от първата обособена от Л. Огненова група брони (Татарево, Търничене, Светлен) като териториално разположение се разпределят така, че по една попада във всеки от така определените три района. Това не е случайно, имайки предвид, че двата типа брони са в употреба по едно и също време.

Съществуването на един доста разпространен тип брони със сходни технологични характеристики, имащ сравнително добре очертани рамки на хронологическо и териториално разпространение спомага за определянето на етническата принадлежност на поръчителите/ползвателите им.

Не така стои въпросът обаче с майсторите, които ги изработват. В научната литература са изказвани различни мнения по този въпрос. Според едни учени, във време, когато в самата Гърция типът архаични брони е излязъл от употреба, гръцките работилници ги произвеждат само за варварите. Но, както се вижда, това не са същите брони. Вероятно идеята е заимствана от тях, но определено е модифицирана и подобрена. Други смятат, че това са наследени вещи от по-ранни поколения и вече ненужни са полагани в гробовете. Още Д. П. Димитров изказва контрааргумента, че при бронята от с. Дълбоки има следи от репарации (*Димитров Д.* 1949:213, 231). Подобни следи от поправка има и при бронята от с. Черноземен (*Кисьов К.* 2005:55). Фактът, че има такива изящни шедьоври на тракийската торевтика, както и множество примери на въоръжение, изработено от местни майстори (върхове на копия и стрели), би трябвало да наклони везните в полза на предположението за местния характер на производството на тези брони.

Макар да сме на мнение, че производителите и ползвателите на този тип брони са с обща етническа принадлежност, по-удачно би било в научно обръщение да се въведе терминът „биметални брони".

---

* Благодаря на колегата Станимир Димитров за предоставената информация.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Велков И*. 1928–29.** Нови могилни находки. – ИБАИ, V, 13–55.

***Велков И*. 1930–31.** Могилни гробни находки от Дуванлий. – ИБАИ, VI, 1–44.

***Димитров Д*. 1949.** Тракийска гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. – РП, IV, 207–241.

***Домарадски М*. 1988.** Тракийски богати погребения. – ТАВ, III, 78–86.

***Кисьов К*. 2005.** Тракия и Гърция в древността. ч. I. Могилни гробници от класическата епоха в община Калояново. – Пловдив

***Китов Г*. 2005.** Проучвания на надгробна могила Светица край Шипка. – Археология, 1–4, 137–146.

***Огненова Л*. 1959.** Ризници на траки от V–III в. пр. н. е. – Археология, 1–2, 30–37.

***Рехо М*. 2008.** Херакъл и сатири: за сцена изобразена върху атическо червенофигурно ойнохое от Казанлъшката долина. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура., III, 108–115.

***Филов Б*. 1930-31.** Антична гробница при с. Дълбоки, Старозагорско. – ИАИ, VI, 45–56.

***Филов Б*. 1934.** Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. – София.

***Ognenova L*. 1961.** Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace. – BCH, LXXXV, II, 501–538.

***Ognenova L*. 1969.** Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IV s. av. n. è. – In: I Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européenes, 2, Sofia, 397.

***Ognenova–Marinova L*. 2000.** L'armure des Thraces. – Archaeologia Bulgarica, IV, 11–24.

BI-METAL ARMOUR FROM THRACE

Meglena Parvin
(Summary)

The article presents the first complete publication of the armour, discovered in the sarcophagus-like tomb in the Svetitza tumulus, near the town of Shipka.

For the sake of a comparative analysis the author reviews similar finds from the villages of Ruets, Dalboki, Duvanliy, Chernozem, Krushare and Starosel. The find from the Svetitsa tumulus is the best preserved example which provides the opportunity to correct and update published information on the shape and original look of that type of body protection.

The technological similarities of fabrication, the clearly framed chronological period of manufacture and usage (from the end of the 6th century BC to the end of the first quarter of the 4th century BC) and the pattern of location of the finds (coinciding with the political centres) are evidence for the existence of a popular type of body protection, which formed an integral part of the defensive armor of the Thracians.

Although the manufacturers and users of this variety of armour were Thracians, it would be better to classify the type in accordance with the material of their manufacture. Therefore, the article proposes the term "bi-metal" for this type of armour.

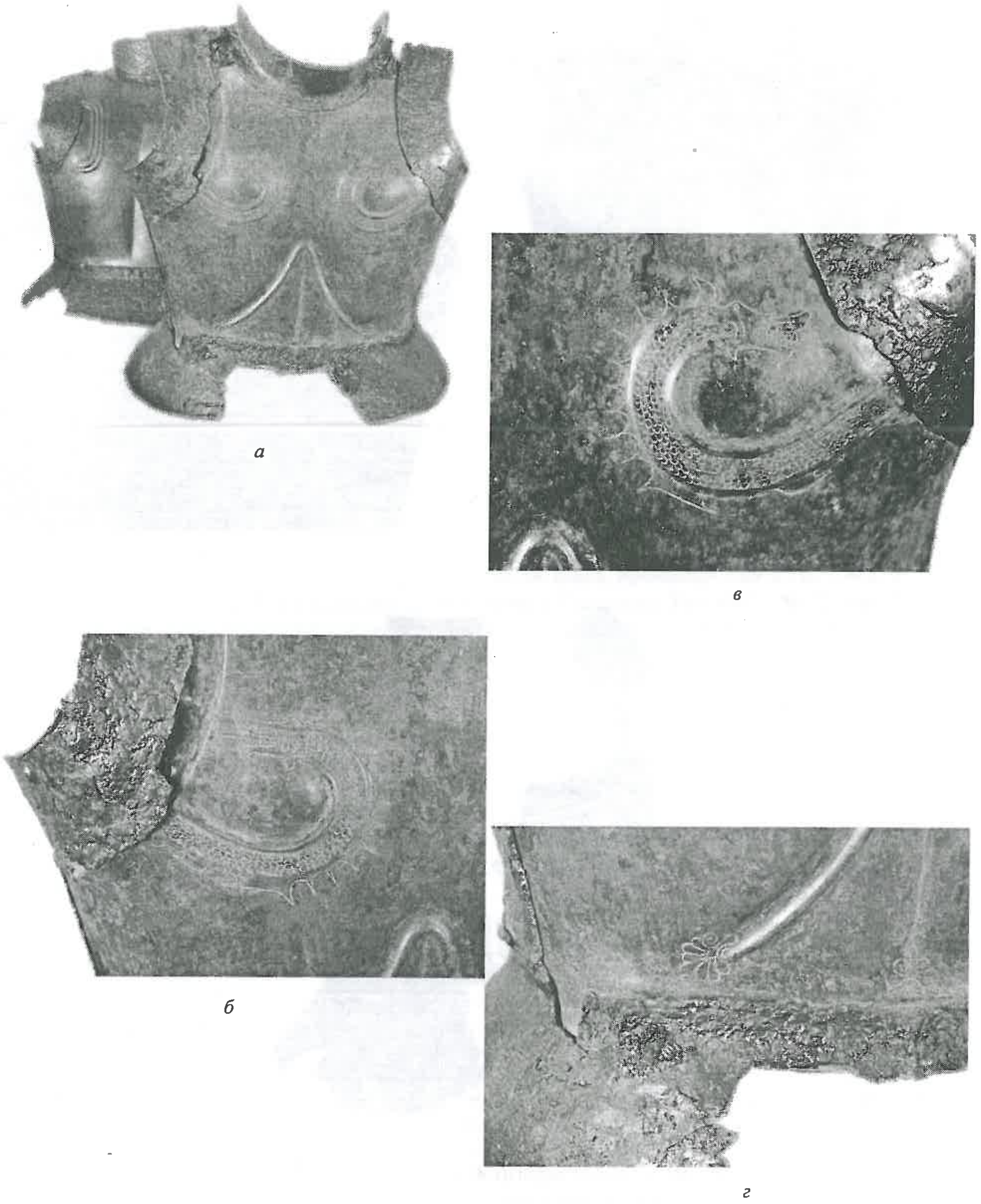

Обр. 1. а. Гръдна половина на бронята от могила Светица, б. Гръдна украса, дясна половина, в. Гръдна украса, лява половина, г. Детайл от украсата в основата на гръдната половина на бронята,
Fig. 1. a. Breast plate of corslet from the Svetitsa tumulus
б. Breast decoration, right half, в. Breast decoration, left half,
г. Decoration of the base of breast plate, a detail

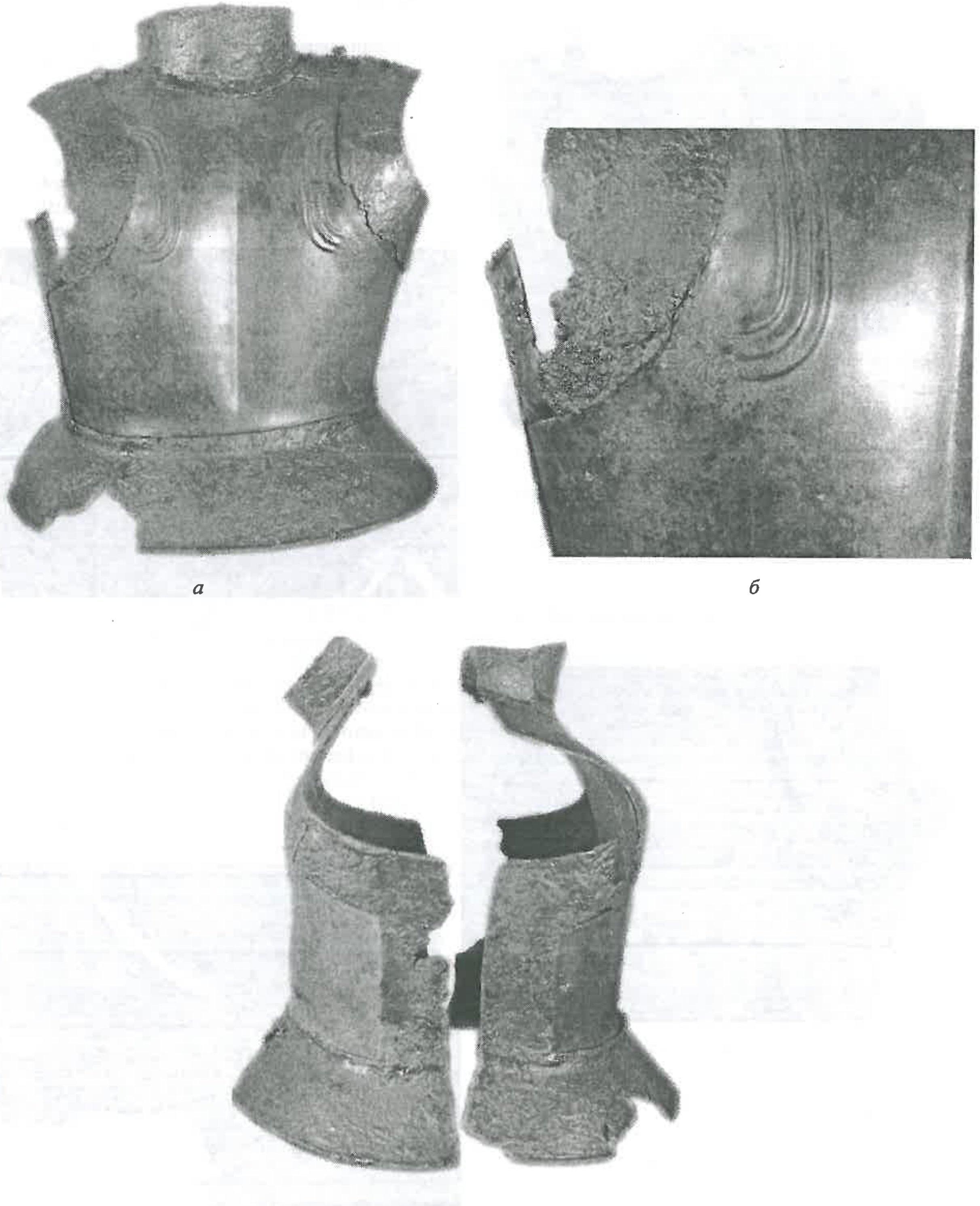

а

б

в

Обр. 2. а. Гръбна половина на бронята от могила Светица,
б. Детайл от украсата на гръбната половина на бронята,
в. Броня от могила Светица – поглед отстрани
Fig. 2. а. Back plate of corslet from Svetitsa tumulus,
б. Decoration of back plate, a detail,
в. Plate corslet from Svetitsa tumulus , side-view

РИМСКИ ЛАМПИ ОТ КОЛЕКЦИИТЕ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВРАЦА, И ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ОРЯХОВО, СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Нарцис Торбов
(РИМ – Враца)

Голяма част от лампите, които се съхраняват в Регионален исторически музей (РИМ) – Враца, произхождат от некропола на античния град Рациария до село Арчар, Видинско: Тип XVII – № 3–21, 23 (обр. 1 в-п; обр. 2 а-д, ж); Тип XVIII – № 1–7 (обр. 2 з-н); Тип XIX – № 1–7 (обр. 3 а-ж); Тип XXI – № 2, 5, 8–10, 14–18 (обр. 3 к, м, п; обр. 4 а, б, е-к); Тип XXII – № 1–2 (обр. 4 к, л). Постъпили са в музея като дарение, за което свидетелстват инвентарните книги. Останалите екземпляри са от археологически разкопки, проведени в античните крепости Августа до село Хърлец, Врачанско: Тип XVII – № 1–2 (обр. 1 а, б) и до град Мездра в местността Калето: Тип XXI – № 1, 7, 11–13 (обр. 3 и, о; обр. 4 в-д). Една от лампите е открита в иманярски изкоп в селище в местността Оризаня до село Алтимир, Врачанско: Тип XXI – № 6 (обр. 3 н).

Екземплярите от Исторически музей (ИМ) – Оряхово, са намерени по време на археологически обход и разкопки в античната крепост Вариана до село Лесковец, Врачанско: Тип XVIII – № 8–9 (обр. 2 о, п); Тип XIX – № 8 (обр. 3 з) и селището до село Байкал, Плевенско: Тип XVII – № 22 (обр. 2 е); Тип XXI – № 3 (обр. 3 к). Изключение прави една лампа, която не е инвентирана и местонамирането ѝ е неизвестно: Тип XXI – № 4 (обр. 3 л).

Екземпляри, подобни на намиращите се в РИМ – Враца, и ИМ – Оряхово, са открити в различни райони на българските земи (*Василчин И.* 1988:62–65, табл. II–IV, 1–2; *Дремсизова-Нелчинова Ц.* 1992:53–61, табл.1–3, 1–8; *Кузманов Г., А. Салкин.* 1981:54–58, табл. IV–VI; *Кузманов Г., И. Бъчваров.* 1986:43–50, табл. I–VII, 48-49; *Султова С.* 1991:116–126, обр. 1–31; *Харалампиева А.* 1985:65–66, табл. I). В настоящето изследване е предложена типология на публикуваните екземпляри, съобразена с тази, която е възприета в археологическата наука (*Кузманов Г.* 1992). Те влизат в групата на керамичните лампи с изображения (Bildlampen), които първоначално са само върху диска и съставят цялата украса. Тя преминава по-късно върху плещите, които са с геометричен и растителен орнамент. Формата на фитилника определя типовете.

Тип XVII. Лампи с ъгловат фитилник, украсен с волути – № 1–23 (обр. 1 а-п; обр. 2 а-ж). Екземплярите са с конкавен диск, скосени или хоризонтални плещи. Върху дисковете са представени човешки изображения, митологични мотиви, животински и растителни образи. Екземплярите са произведени в края на I в. – началото на II в. Лампата с № 23 (обр. 2 ж) е по-късна – тя е с променена форма и има пръстеновидна дръжка.

Тип XVIII. Лампи със закръглен фитилник с волути – № 1–9 (обр. 2 з-п). Типът се развива успоредно с тип XVII, но формата на фитилника е различна – той е закръглен. Плещите са наклонени навън. Част от екземплярите са с дръжки – пръстеновидна – № 2, 9, (обр. 2 и, п) или плътна – № 1 (обр. 2 з). Дисковете са с – човешки изображения, митологични мотиви, животински и растителни образи и въоръжение. Лампите от този тип се появяват през първата четвърт на I в., а най-късните са от средата на II в.

Тип XIX. Лампи със закръглен фитилник и волути върху плещите – № 1–8 (обр. 3 а-з). Екземплярите са с форма подобна на тези от тип Тип XVIII, но волутите са разположени и върху плещите. Лампите са с диск без украса и широки конвексни плещи с релефен растителен орнамент – № 3, 5–6 (обр. 3 в, д, е), който постепенно става схематизиран – № 2, 8 (обр. 3 б, з). Всички екземпляри са с дръжки – пръстеновидни – № 3–5, 7–8 (обр. 3 в-д, ж, з) или плътни – № 1-2, 7-8 (обр. 3 а, б). Изделията са използвани от средата на I в. до началото на III в. – № 1-2 (обр. 3 а, б). Едно от тях вероятно е по-ранно – то е с по-голям диск с орнамент – № 1 (обр. 3 а).

Тип XXI. Лампи с къс и закръглен фитилник – № 1–18 (обр. 3 и-п; обр. 4 а-й). Екземплярите са с форма, свързана с типове XVII-XIX. Фитилниците са без волути и са къси и закръглени. Тяхната основа е различна и лампите са разделени в три варианта: Вариант 2. Фитилникът е отделен от плещите с права врязана линия – № 1–4 (обр. 3 и-л); Вариант 3. Плещите граничат с фитилника посредством дъговидна

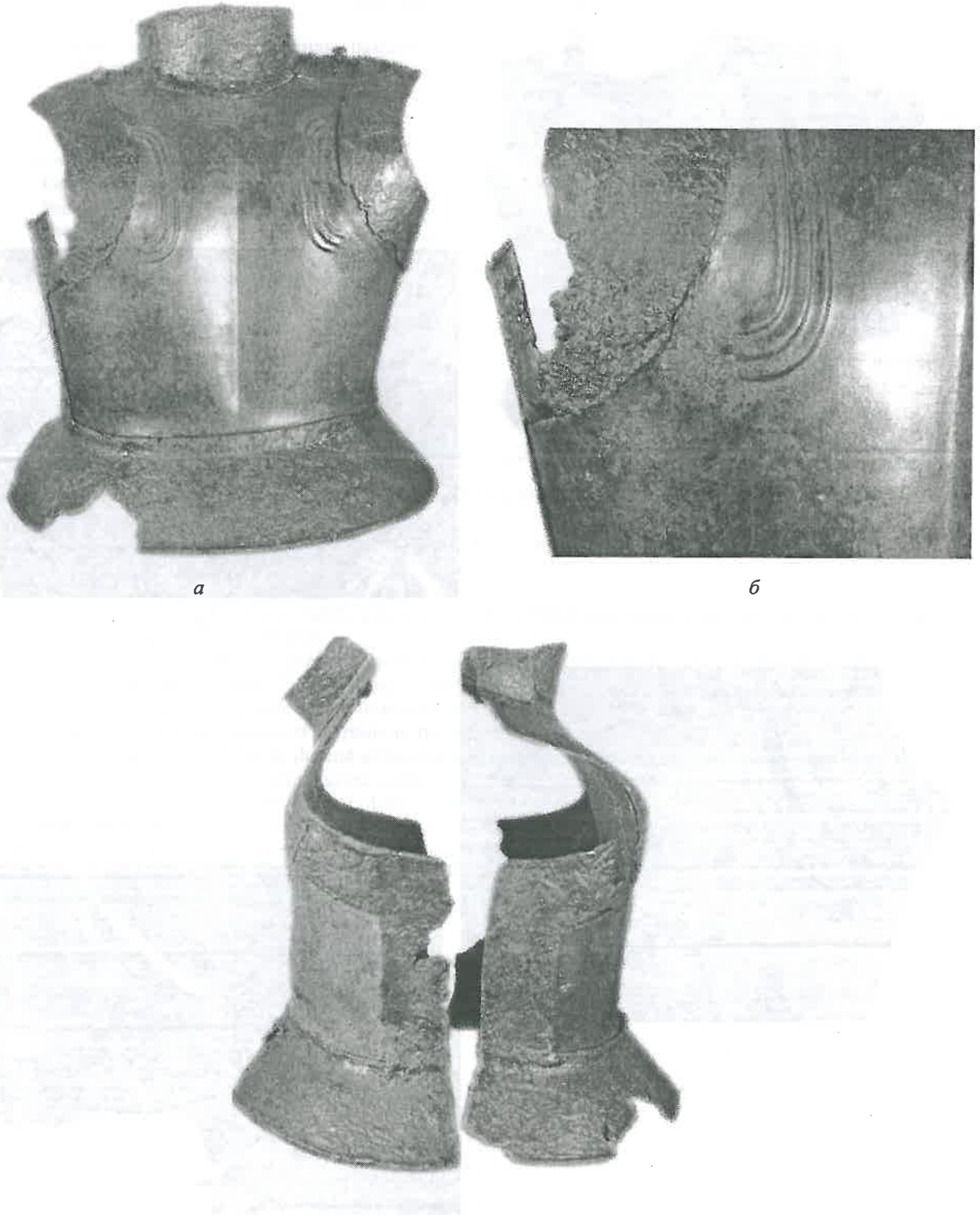

а б

в

Обр. 2. а. Гръбна половина на бронята от могила Светица,
б. Детайл от украсата на гръбната половина на бронята,
в. Броня от могила Светица – поглед отстрани
Fig. 2. a. Back plate of corslet from Svetitsa tumulus,
б. Decoration of back plate, a detail,
в. Plate corslet from Svetitsa tumulus , side-view

РИМСКИ ЛАМПИ ОТ КОЛЕКЦИИТЕ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВРАЦА, И ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ОРЯХОВО, СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Нарцис Торбов
(РИМ – Враца)

Голяма част от лампите, които се съхраняват в Регионален исторически музей (РИМ) – Враца, произхождат от некропола на античния град Рациария до село Арчар, Видинско: Тип XVII – № 3–21, 23 (обр. 1 в-п; обр. 2 а-д, ж); Тип XVIII – № 1–7 (обр. 2 з-н); Тип XIX – № 1–7 (обр. 3 а-ж); Тип XXI – № 2, 5, 8–10, 14–18 (обр. 3 к, м, п; обр. 4 а, б, е-к); Тип XXII – № 1–2 (обр. 4 к, л). Постъпили са в музея като дарение, за което свидетелстват инвентарните книги. Останалите екземпляри са от археологически разкопки, проведени в античните крепости Августа до село Хърлец, Врачанско: Тип XVII – № 1–2 (обр. 1 а, б) и до град Мездра в местността Калето: Тип XXI – № 1, 7, 11–13 (обр. 3 и, о; обр. 4 в-д). Една от лампите е открита в иманярски изкоп в селище в местността Оризаня до село Алтимир, Врачанско: Тип XXI – № 6 (обр. 3 н).

Екземплярите от Исторически музей (ИМ) – Оряхово, са намерени по време на археологически обход и разкопки в античната крепост Вариана до село Лесковец, Врачанско: Тип XVIII – № 8–9 (обр. 2 о, п); Тип XIX – № 8 (обр. 3 з) и селището до село Байкал, Плевенско: Тип XVII – № 22 (обр. 2 е); Тип XXI – № 3 (обр. 3 к). Изключение прави една лампа, която не е инвентирана и местонамирането ѝ е неизвестно: Тип XXI – № 4 (обр. 3 л).

Екземпляри, подобни на намиращите се в РИМ – Враца, и ИМ – Оряхово, са открити в различни райони на българските земи (*Василчин И.* 1988:62–65, табл. II–IV, 1–2; *Дремсизова-Нелчинова Ц.* 1992:53–61, табл.1–3, 1–8; *Кузманов Г., А. Салкин.* 1981:54–58, табл. IV–VI; *Кузманов Г., И. Бъчваров.* 1986:43–50, табл. I–VII, 48-49; *Султова С.* 1991:116–126, обр. 1–31; *Харалампиева А.* 1985:65–66, табл. I). В настоящето изследване е предложена типология на публикуваните екземпляри, съобразена с тази, която е възприета в археологическата наука (*Кузманов Г.* 1992). Те влизат в групата на керамичните лампи с изображения (Bildlampen), които първоначално са само върху диска и съставят цялата украса. Тя преминава по-късно върху плещите, които са с геометричен и растителен орнамент. Формата на фитилника определя типовете.

Тип XVII. Лампи с ъгловат фитилник, украсен с волути – № 1–23 (обр. 1 а-п; обр. 2 а-ж). Екземплярите са с конкавен диск, скосени или хоризонтални плещи. Върху дисковете са представени човешки изображения, митологични мотиви, животински и растителни образи. Екземплярите са произведени в края на I в. – началото на II в. Лампата с № 23 (обр. 2 ж) е по-късна – тя е с променена форма и има пръстеновидна дръжка.

Тип XVIII. Лампи със закръглен фитилник с волути – № 1–9 (обр. 2 з-п). Типът се развива успоредно с тип XVII, но формата на фитилника е различна – той е закръглен. Плещите са наклонени навън. Част от екземплярите са с дръжки – пръстеновидна – № 2, 9, (обр. 2 и, п) или плътна – № 1 (обр. 2 з). Дисковете са с – човешки изображения, митологични мотиви, животински и растителни образи и въоръжение. Лампите от този тип се появяват през първата четвърт на I в., а най-късните са от средата на II в.

Тип XIX. Лампи със закръглен фитилник и волути върху плещите – № 1–8 (обр. 3 а-з). Екземплярите са с форма подобна на тези от тип Тип XVIII, но волутите са разположени и върху плещите. Лампите са с диск без украса и широки конвексни плещи с релефен растителен орнамент – № 3, 5–6 (обр. 3 в, д, е), който постепенно става схематизиран – № 2, 8 (обр. 3 б, з). Всички екземпляри са с дръжки – пръстеновидни – № 3–5, 7–8 (обр. 3 в-д, ж, з) или плътни – № 1-2, 7-8 (обр. 3 а, б). Изделията са използвани от средата на I в. до началото на III в. – № 1-2 (обр. 3 а, б). Едно от тях вероятно е по-ранно – то е с по-голям диск с орнамент – № 1 (обр. 3 а).

Тип XXI. Лампи с къс и закръглен фитилник – № 1–18 (обр. 3 и-п; обр. 4 а-й). Екземплярите са с форма, свързана с типове XVII-XIX. Фитилниците са без волути и са къси и закръглени. Тяхната основа е различна и лампите са разделени в три варианта: Вариант 2. Фитилникът е отделен от плещите с права врязана линия – № 1–4 (обр. 3 и-л); Вариант 3. Плещите граничат с фитилника посредством дъговидна линия – № 5–7 (обр. 3 м-о). Вариант 4. Фитилникът е със сърцевидна форма – № 8–10 (обр. 3 п; обр. 4 а, б). Лампите от този тип са с дръжки – пръстеновидни – № 5–10 (обр. 3 м-п; обр. 4 а, б) или плътни – № 1, 3, 11–16 (обр. 3 и, к; обр. 4 в-з). Той се появява през втората четвърт на I в. и има голямо разпространение в края на I и II в. Формата деградира в края на периода и изображенията стават груби. Изделия са произвеждани в III в. и в провинция Мизия – вероятно това с № 1 (обр. 3 и).

Част от екземплярите, публикувани в изследването, влизат в отделна подгрупа – гръцки лампи от римско време.

Тип XXII. Лампи с трапецовиден фитилник – № 1–2 (обр. 4 к, л). Те се появяват в Атина в началото на III в. като имитация на коринтския тип. От него са взаимствани трапецовидната форма на фитилника и широките плещи. Екземплярите намират масова употреба през III–IV в. Те постепенно понижават художествените си качества. Двете лампи са вероятно от първата половина на III в. Те са с дръжки – пръстеновидна – № 1, (обр. 4 к) и плътна – № 2 (обр. 4 л).

Публикуваните в изследването екземпляри обогатяват информацията за керамичното производство в рамките на Римската империя. Те свидетелстват за ранния римски импорт в северозападните тракийски земи, включени в границите на провинция Мизия. От особено значение са лампите от град Рациария, който е подложен на иманярски набези и голяма част от античните паметници са унищожени.

КАТАЛОГ

Съкращения:

Р – релефно изображение върху диска

Тип XVII

1. РИМ – Враца, инв. № 108 (обр. 1 а). Дълж. 9.9 см, шир. 7.2 см, вис. 3.2 см. Светлокафява глина, тъмнокафяв лак. Р – птица кацнала на клон с ябълка.

2. РИМ – Враца, инв. № 145 (обр. 1 б). Дълж. – 9 см, шир. 6.5 см, вис. 2.8 см. Светлокафява глина, светлокафяв лак. Р – мъж седи на легло и свири на струнен инструмент.

3. РИМ – Враца, инв. № 724 (обр. 1 в). Дълж. 6.9 см, (преди реставрацията), 7.2 см (след реставрацията), шир. 5.15 см, вис. 2.1 см. Светлокафява глина, червенокафяв лак. Р – бягащ мъж с кобилица и ведра на рамо. Дъно с марка – изтрита, вероятно врязано IV.

4. РИМ – Враца, инв. № 735 (обр. 1 г). Дълж. 6.4 см (преди реставрацията), 7.5 см (след реставрацията), шир. 5.25 см, вис. 2.4 см. Светлокафява глина, следи от червен лак. Р – клонка с жълъд. Дъно с релефна марка – изтрита.

5. РИМ – Враца, инв. № 738 (обр. 1 д). Дълж. 8.7 см, шир. 6.3 см, вис. 2.3 см. Светлокафява глина, тъмнокафяв лак. Р – клонка с ябълка.

6. РИМ – Враца, инв. № 779 (обр. 1 е). Дълж. 7.7 см, шир. 5.6 см, вис. 2.25 см. Светлокафява глина, червен лак. Р – човешка глава.

7. РИМ – Враца, инв. № 784 (обр. 1 ж). Дълж. 7.8 см, шир. 5.6 см, вис. 2.6 см. Светлокафява глина, сивокафяв лак. Р – птица с дълги крака.

8. РИМ – Враца, инв. № 852 (обр. 1 з). Дълж. 8.6 см, шир. 6.2 см, вис. 2.35 см. Светлокафява глина, светлочервен лак. Р – делфин, (вероятно захапал риба), в скок над вълни.

9. РИМ – Враца, инв. № 900 (обр. 1 и). Дълж. 8.7 см, (преди реставрацията), 8.8 см (след реставрацията), шир. 6.5 см, вис. 2.7 см. Светлокафява глина, следи от червенокафяв лак. Р – митично същество – брадат мъж, долната част на тялото е като на риба.

10. РИМ – Враца, инв. № 902 (обр. 1 к). Дълж. 7.1 см, (преди реставрацията), 7.6 см (след реставрацията), шир. 5,3 см, вис. 2.4 см. Светлокафява глина, следи от червен лак. Р – клонка с жълъд. Дъно с релефна марка – изтрита.

11. РИМ – Враца, инв. № 903 (обр. 1 л). Дълж. 8.8 см, шир. 6.3 см, вис. 2.4 см. Светлокафява глина, червен лак. Р – клонче с две листенца.

12. РИМ – Враца, инв. № 906 (обр. 1 м). Дълж. 9.9 см, шир. 6.9 см, вис. 2.5 см. Светлокафява глина, следи от червенокафяв лак. Р – запазени са краката на мъж.

13. РИМ – Враца, инв. № 923 (обр. 1 н). Дълж. 7 см, шир. 5 см, вис. 2.1 см. Сивокафява глина, сивокафяв лак. Неясно Р.

14. РИМ – Враца, инв. № 924 (обр. 1 о). Дълж. 7.4 см, (преди реставрацията), 7.5 см (след реставрацията), шир. 5, 35 см, вис. 2 см. Сивокафява глина, червен лак. Р – крокодил сред растителност.

15. РИМ – Враца, инв. № 951 (обр. 1 п). Дълж. 6.9 см (преди реставрацията), 8.2 см (след реставрацията), шир. 4.5 см (преди реставрацията), 5.8 см (след реставрацията), вис. 2.5 см. Светлокафява глина, оранжевочервен лак. Р – клонка.

16. РИМ – Враца, инв. № 952 (обр. 1 р). Дълж. 6.8 см, (преди реставрацията), 7 см (след реставрацията), шир. 5 см, вис. 2.05 см. Светлокафява глина, оранжевочервен лак. Р – лозов лист и два грозда; врязан орнамент върху плещите – окръжности с център. Дъно с марка – врязана окръжност с център.

17. РИМ – Враца, инв. № 959 (обр. 2 а). Дълж. 7, см, шир. 5.4 см, вис. 2.3 см. Светлокафява глина, червен лак. Р – легнал кон.

18. РИМ – Враца, инв. № 961 (обр. 2 б). Дълж. 8.5 см, шир. 6.3 см, вис. 2.6 см. Светлокафява глина, червен лак. Неясно Р – змия или чудовище.

19. РИМ – Враца, инв. № 962 (обр. 2 в). Запазени част от диска и фитилника. Дълж. 6.9 см, (преди реставрацията), 9.2 см (след реставрацията), шир. 6 см (преди реставрацията), 6.4 см (след реставрацията), вис. около 1.7 см. Светлокафява глина, тъмнокафяв лак. Р – орел държи в ноктите си мъртва птица.

20. РИМ – Враца, инв. № 963 (обр. 2 г). Дълж. 10.9 см (преди реставрацията), 11.2 см (след реставрацията), шир. 8 см, вис. 2.8 см. Светлокафява глина, червен лак. Р – лъв в скок.

21. РИМ – Враца, инв. № 1026 (обр. 2 д). Дълж. 7.35 см, шир. 5.3 см, вис. 2.6 см. Светлокафява глина, тъмнокафяв лак. Неясно Р, подобно на № 7 – птица-вероятно щъркел.

22. ИМ – Оряхово, инв. № 123 (обр. 2 е). Дълж. 8.8 см, шир. 7.5 см, вис. 3.2 см. Светлокафява глина, светлокафяв лак. Р – четирилистна детелина.

23. РИМ – Враца, инв. № 741 (обр. 2 ж). Дълж. 9.4 см, (преди реставрацията), 9.7 см (след реставрацията), шир. 5.5 см, вис. 4 см. Светлокафява глина, следи от чернокафяв лак.

Тип XVIII

1. РИМ – Враца, инв. № 737 (обр. 2 з). Дълж. 10.3 см, шир. 6.3 см, вис. 3.4 см. Светлокафява глина, без лак. Р – богиня до олтар, държи факел; врязан орнамент върху плещите – палмети. Дъно с марка – “planta pedis”.

2. РИМ – Враца, инв. № 739 (обр. 2 и). Дълж. 11 см, шир. 6.8 см, вис. 3 см. Оранжева глина, червен лак. Неясно Р – две риби с преплетени опашки. Дъно с марка – “planta pedis”.

3. РИМ – Враца, инв. № 775 (обр. 2 к). Дълж. 7.8 см, шир. 6.3 см, вис. 2.9 см. Светлокафява глина, светлочервен лак. Р – копия, мечове, наколенници и шлемове – вероятно гладиаторско въоръжение. Дъно с врязана марка N.

4. РИМ – Враца, инв. № 90 (обр. 2 л). Дълж. 8.5 см, шир. 5.6 см, вис. около 2.6 см (дъно – счупено и реставрирано). Светлокафява глина, следи от червен лак. Р – птица на клонче.

5. РИМ – Враца, инв. № 904 (обр. 2 м). Дълж. 8.8 см, (преди реставрацията), 11.7 см (след реставрацията), шир. 7.8 см, вис. 2.7 см. Светлокафява глина, червен лак. Р – колесница (бига), управлявана от войн.

6. РИМ – Враца, инв. № 956 (обр. 2 н). Дълж. 7.9 см, (преди реставрацията), 9.2 см (след реставрацията), шир. 4.7 см, (преди реставрацията), 5.6 см (след реставрацията), вис. около 1 см (запазени дискът и част от фитилника). Светлокафява глина, кафяв лак. Р – птица на клонче.

7. РИМ – Враца, инв. № 960 (обр. 2 о). Дълж. 9.05 см, шир. 6.3 см, вис. 2.4 см. Светлокафява глина, чернокафяв лак. Изтрито Р – овчар седнал под дърво, държи овца, около него още две овци.

8. ИМ – Оряхово, инв. № 2739 (обр. 2 п). Дълж. 10.5 см, шир. 6.4 см, вис. 2.5 см. Светлокафява глина, следи от кафяв лак. Р – октопод или сепия.

9. ИМ – Оряхово, инв. № 2748 (обр. 2 р). Дълж. 10.2 см, шир. 6.4 см, вис. 4 см. Светлокафява глина, тъмнокафяв лак. Р – стилизирана черупка на мида или раковина.

Тип XIX

1. РИМ – Враца, инв. № 968 (обр. 3 а). Дълж. 7.9 см, шир. 5.8 см, вис. 3.8 см. Светлокафява глина, оранжевочервен лак. Р – орел, радиални резки и две S – видни врязвания върху плещите.

2. РИМ – Враца, инв. № 800 (обр. 3 б). Дълж. 8 см, шир. 5.4 см, вис. 4.2 см. Оранжевокафява глина, следи от оранжевочервен лак. Р – розета, къси резки върху плещите, наподобяващи растителен орнамент. Дъно с марка – вероятно “planta pedis”.

3. РИМ – Враца, инв. № 849 (обр. 3 в). Дълж. 8.5 см, шир. 5.4 см, вис. 4 см. Светлокафява глина, червенокафяв лак. Релефен орнамент върху плещите – растителен орнамент – лозови клонки и гроздове.

4. РИМ – Враца, инв. № 850 (обр. 3 г). Дълж. 7.7 см, шир. 5.1 см, вис. 3.6 см. Жълтокафява глина, без лак. Релефен орнамент върху плещите и фитилника – волути.

5. РИМ – Враца, инв. № 896 (обр. 3 д). Дълж. 8.5 см, шир. 6 см, вис. 3.8 см. Светлокафява глина, следи от оранжевочервен лак. Релефен орнамент върху плещите – изтрит, вероятно растителен. Дъно с марка – изтрита, вероятно “planta pedis”.

6. РИМ – Враца, инв. № 907 (обр. 3 е). Дълж. 10.2 см (преди реставрацията), 10.8 см (след реставрацията), шир. 6.5 см, вис. 2.9 см (преди реставрацията), 4.4 см (след реставрацията). Светлокафява глина, оранжевочервен лак. Релефен орнамент върху плещи-те – вероятно клонки и листа.

7. РИМ – Враца, инв. № 965 (обр. 3 ж). Дълж. 8.5 см, шир. 6.2 см, вис. 3.9 см. Светлосива глина, следи от червен лак. Релефен орнамент върху плещите – вероятно растителен. Дъно с марка – изтрита, вероятно “planta pedis”.

8. ИМ – Оряхово, инв. № 2749 (обр. 3 з). Дълж. 8.6 см, шир. 5.8 см, вис. 3.7 см. Светлосива глина, червен лак. Къси резки върху плещите, наподобяващи растителен орнамент. Дъно с марка – “planta pedis”.

Тип XXI

Вариант 2.

1. РИМ – Враца, инв. № 414 (обр. 3 и). Дължина 6.5 см, шир. 5.9 см, вис. 3.6 см. Червенокафява глина, следи от червен лак. Р – стилизирана бича глава, врязан геометричен орнамент върху плещите и основата на фитилниците. Дъно с врязана марка Ф.

2. РИМ – Враца, инв. № 797 (обр. 3 к). Дълж. 8.4 см, шир. 5.65 см, вис. 3.9 см. Светлокафява глина, следи от кафяв лак. Р – розета, врязан геометричен орнамент върху плещите – две концентрични окръжности.

3. ИМ – Оряхово, инв. № 121 (обр. 3 л). Дълж. 8.8 см, шир. 6.2 см, вис. 4.5 см. Оранжевочервена глина, без лак. Пояс от две врязани окръжности очертава диска.

4. ИМ – Оряхово, без инв. № (обр. 3 м). Запазени четири части. Дръжка – отчупена. Дълж. 7.4 см, шир. 5.8 см, вис. 3 см. Светлосива глина, следи от кафяв лак. Р – изтрито, вероятно геометричен орнамент.

Вариант 3.

5. РИМ – Враца, инв. № 778 (обр. 3 н). Дълж. 6.85 см, шир. 5.5 см, вис. 3.4 см. Светлокафява глина, следи от червен лак. Р – орел.

6. РИМ – Враца, инв. № 1181 (обр. 3 о). Дълж. 8.2 см, шир. 6.1 см (преди реставрацията), 6.6 см (след реставрацията), вис. 4.2 см. Оранжевочервена глина, оранжевочервен лак. Врязан геометричен орнамент – върху плещите – палмети, върху диска резки.

7. РИМ – Враца, инв. № 411 (обр. 3 п). Дълж. 6.9 см, шир. 4.7 см, вис. 2.7 см. Светлокафява глина, следи от червен лак. Р, подобно на кат. № 2– розета.

Вариант 4.

8. РИМ – Враца, инв. № 736 (обр. 3 р). Дълж. 7.8 см, шир. 5.7 см, вис. 3.7 см. Оранжевочервена глина, без лак. Врязан геометричен орнамент върху плещите – две палмети. Дъно с марка – врязан палмов лист.

9. РИМ – Враца, инв. № 740 (обр. 4 а). Дълж. 9.3 см, шир. 6.8 см, вис. 4.25 см. Светлокафява глина, червен лак. Р – бик, релефни пъпки върху плещите. Дъно с марка – изтрита, вероятно “planta pedis”.

10. РИМ – Враца, инв. № 971 (обр. 4 б). Дълж. 9 см, шир. 7.4 см, вис. 3.9 см. Светлокафява глина, чернокафяв лак. Релефен геометричен орнамент върху плещите и основата на фитилника. Дъно с марка – “planta pedis”.

Без варианти.

11. РИМ – Враца, инв. № 413 (обр. 4 в). Дълж. 8.9 см, шир. 6.3 см, вис. 3.2 см. Сивокафява глина, кафяв лак. Две врязани окръжности очертават диска.

12. РИМ – Враца, инв. № 416 (обр. 4 г). Дълж. 8.6 см, шир. 6.3 см, вис. 3 см. Орнжевочервена глина, следи от червен лак. Две врязани окръжности очертава диска.

13. РИМ – Враца, инв. № 423 (обр. 4 д). Дълж. 8.1 см, (преди реставрацията), 8.2 см (след реставрацията), шир. 6.1 см, вис. 3.2 см. Дръжка – кръгла и плътна. Светлокафява глина, следи от червен лак. Р – куче, релефен орнамент върху плещите – две радиални ленти и пъпки.

14. РИМ – Враца, инв. № 782 (обр. 4 е). Дълж. 6.6 см, шир. 4.7 см, вис. 2.9 см. Светлокафява глина, следи от кафяв лак. Р – съд-кратер, геометричен релефен орнамент върху плещите – звезди редуващи се с правоъгълници с врязвания.

15. РИМ – Враца, инв. № 798 (обр. 4 ж). Дълж. 8.5 см, шир. 5.9 см, вис. 3.8 см. Светлокафява глина, червен лак. Р – розета, геометричен релефен орнамент върху плещите – медальон от пъпки.

16. РИМ – Враца, инв. № 860 (обр. 4 з). Дълж. 7.9 см (преди реставрацията), 8 см (след реставрацията), шир. 5.5 см, вис. 3.6 см. Светлокафява глина, следи от червен лак. Р – розета, геометричен орнамент върху плещите – две концентрични врязани окръжности.

17. РИМ – Враца, инв. № 898 (обр. 4 и). Дълж. 8 см (преди реставрацията), 8.1 см (след реставрацията), шир. 5.8 см, вис. 3.3 (преди реставрацията), 4.4 см (след реставрацията). Светлокафява глина глина, следи червен лак. Геометричен орнамент върху плещите – врязана окръжност с център.

18. РИМ – Враца, инв. № 967 (обр. 4 к). Дълж. 6.8 см, шир. 5.5 см, вис. 3.6 см. Светлокафява глина, оранжевочервен лак. Р, подобен на № 15 – розета, релефен орнамент върху плещите – изтрит.

Тип XXII

1. РИМ – Враца, инв. № 957 (обр. 4 л). Дълж. 9.1 см, шир. 7.3 см, вис. 4.7 см. Светлокафява глина, оранжевочервен лак. Врязан геометричен орнамент върху фитилника – две врязани окръжности с център.

2. РИМ – Враца, инв. № 969 (обр. 4 м). Дълж. 8 см, шир. 6.5 см, вис. 4.4 см. Оранжевокафява глина, следи от сивокафяв лак. Релефен орнамент върху плещите – три концентрични реда пъпки. Дъно с марка – изтрита, вероятно“planta pedis”.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Василчин И. **1988.** Глинени лампи от Черноморското крайбрежие на Южна Добруджа. – ИНМВ, 24 (39), 59–70.

Дремсизова-Нелчинова Ц. **1992.** Глинени лампи от римската вила край Мадара. – В: Мадара III, Шумен, 53–71.

Кузманов Г., А. Салкин. **1981.** Колекция от антични лампи в музея на Каварна. – ИНМВ, 17 (32), 50–63.

Кузманов Г., И. Бъчваров. **1986.** Колекция от антични лампи в Силистренския музей. – ИНМВ, 22 (37), 43–62.

Кузманов Г. **1992.** Антични лампи. Колекция на Националния археологикчески музей. – София, БАН.

Султова С. **1991.** Глинени лампи тип “Бутово”. – ИИМВТ, 6, 116–128.

Харампиева А. **1985.** Антични лампи от музея в Провадия. – ИНМВ, 21 (36), 65–71.

RÖMISCHE LAMPEN AUS DER SAMLUNG DES REGIONALHISTORISCHES MUSEUM – VRATSA UND DES HISTORISCHES MUSEUM – ORIACHOVO, NORDWEST BULGARIEN

N. Torbov

(Zusammenfassung)

Die Lampen aus der Samlung des Regionalhistorisches Museum (RIM) – Vratsa stammen aus der römischen Stadt Ratiaria bis Dorf Artschar, Gebiet Vidin: Typ XVII – Nr. 3-21, 23, Taf. I/3-16, II/1-5, 7; Typ XVIII – Nr. 1-7, Taf. II/8-14; Typ XIX – Nr. 1-7, Taf. III/1-7; Typ XXI – Nr. 2, 5, 8-10, 14-18, Taf. III/10, 13, 16; IV/1-2, 6-10; Typ XXII – Nr. 1-2, Taf. IV/11-12 aus der Festungen bis Dorf Harlez: Typ XVII – Nr. 1-2, Taf. I/1-2 bis Stadt Mesdra: Typ XXI – Nr. 1, 7, 11-13, Taf. III/9, 15; IV/3-5 und aus der Siedlung bis Dorf Altimir, Gebiet Vratsa: Typ XXI – Nr. 6, Taf. III/14.

Lampen aus der Samlung des Historisches Museum (IM) – Oriachovo sind aus der römischen Stadt Wariana bis Dorf Leskovec, Gebiet Vratsa: Typ XVIII – Nr. 8-9, Taf. II/15-16; Typ XIX – Nr. 8, Taf. III/8 und aus Siedlung bis Dorf Baikal, Gebiet Plewen: Typ XVII – Nr. 22, Taf. II/6; Typ XXI – Nr. 3, Taf. III/11. Ein Exemplar ist aus inbekannten Örtlichkeit: Typ XXI – Nr. 4, Taf. III/12.

Keramische Lampen. Bildlampen. Die Reliefabbildungen auf dem Diskus sind typisch für diese Gruppe. Sie sind ursprünglich die einzige Verzierung den Lampen. Sie erscheint später auf die Schultern. Sie sind mit geometrischen und pflanzlichen Ornamenten. Die Form der Schnauze bestimmt die Typen.

Typ XVII. Lampen mit eckiger Volutenschnauze – Nr. 1-23, Taf. I/1-16, II/1-7. Die Lampen haben konkawen Diskus, abffalende oder horizontale Schultern mit einer oder zwei tiefen Rillen. Es gibt menschliche Abbildungen, mythologische Motive, pflanzliche und tierische Gestalten auf die Disken. Die Tonwaren sind erzeugt am Ende des I Jh. – Anfang des II. Jh.

Typ XVIII. Lampen mit runder Volutenschnauze – Nr. 1-9, Taf. II/8-16. Der Typ entwickelt gleichlaufend mit dem Typ XVII. Die Form der Schnauze ist verschiedlich – sie ist gerundet. Die Schultern sind schief nach draußen. Teil der Exemplaren haben Ringhenkel – Nr. 2, 9 Taf. II/9, 16 oder Bandhenkel – Nr. 1, Taf. II/8. Die Disken haben menschliche Abbildungen, mythologische Motive, Gestalten der Pflanzen, Tieren und Bewaffnung. Die Lampen dieses Typ erscheinen im ersten Viertel des I Jh. und die spätesten sind von der Mitte des II. Jh.

Typ XIX. Lampen mit gerundeter Schnauze und Voluten auf den Schultern – Nr. 1-8, Taf. III/1-8. Die Form der Lampen ist ähnlich diser von Typ XVIII, aber Voluten sind geledt noch auf die Schultern. Der Diskus, der Exemplaren ist ohne Verzierung. Die breite konvexe Scultern sind mit reliefartigen, pflanzlichen Ornament – Nr. 3, 5-6, Taf. III/3, 5-6. Er wird allmählich schematisiert – Nr. 2, 8, Taf. III/2, 8. Alle Tonwaren sind mit Ringhenkeln – Nr. 3-5, 7-8, Taf. III/3-5, 7-8 oder Bandhenkeln – Nr. 1-2, 7-8, Taf. III/1-2. Die Lampen waren benutzt von der Mitte I Jh. bis den Anfang III. Jh. Ein Exemplar ist wahrscheinlich früherer – er ist mit größeren ornamentierten Diskus – Nr. 1, Taf. III/1.

Typ XXI. Lampen mit kurzer gerundeter Schnauze – Nr. 1-18, Taf. III/9-16, IV/1-10. Die Form der Exemplaren ist verbindet mit den Typen XVII–XIX. Die Schnauze sind kurz, gerundet und ohne Voluten. Die Lampen sind geteilt in drei Varianten: Variante 2. Die Schnauze ist durch eine gerade Linie von den Schultern getrennt – Nr. 1-4, Taf. III/9-12; Variante 3. Von den Schultern durch eine rundbogige Linie begrenzte Schnauze – Nr. 5-7, Taf. III/13-15. Variante 4. Herzförmige Schnauze – Nr. 8-10, Taf. III/16, IV/1-2. Die Lampen sind mit Ringhenkeln – Nr. 5-10, Taf. III/13-16, IV/1-2 oder Bandhenkeln – Nr. 1, 3, 11-16 Taf. III/9, 11, IV/3-8. Der Typ erscheint im zweiten Viertel des I Jh. und ist weit verbreitet im Ende I Jh. – II. Jh. Die Form degradiert am Ende der Periode und die Abbildungen werden grob. Die Lampen waren erzeugt im III. Jh. in Mösien Provinz – wahrscheinlich diese mit Nr. 1, Taf. III/9.

Griechische Lampen aus der Römerzeit – Untergruppe.

Typ XXII. Lampen mit trapezförmiger Schnauze – Nr. 1-2, Taf. IV/11-12. Die Lampen erscheinen als Imitation des korintischen Typ im Anfang III. Jh. in Athen. Sie entlehnen von Ihm Trapefvorm der Scnnauze und der breiten Schultern. Die Exemplare kommen zur Massverwendung durh III–IV Jh. Sie senken Ihre könstliche Qualität. Die zwei Lampen sind wahrscheinlich von der ersten Mitte III Jh. Sie sind mit Ringhenkeln – Nr. 1, Taf. IV/11 oder Bandhenkeln – kat. Nr. 2, Taf. IV/12.

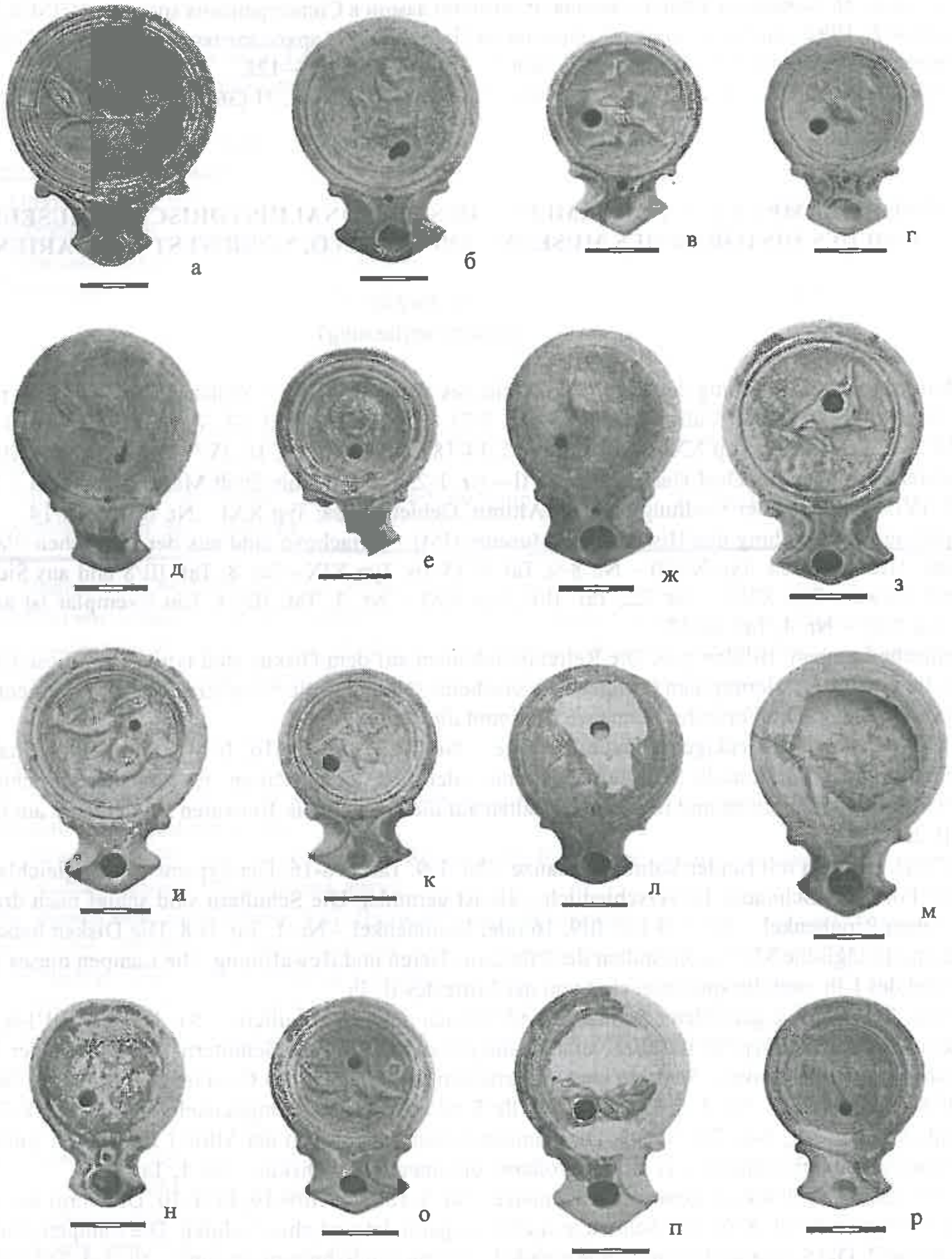

Обр. 1 – Тип XVII
а – кат. №1, РИМ-Враца, инв. № B108.
б – кат. № 2, РИМ-Враца, инв. № B145.
в – кат. № 3, РИМ-Враца, инв. № B724.
г – кат. № 4, РИМ-Враца, инв. № B735.
д – кат. № 5, РИМ-Враца, инв. № B738.
е – кат. № 6, РИМ-Враца, инв. № B779.
ж – кат. № 7, РИМ-Враца, инв. № B784.
з – кат. № 8, РИМ-Враца, инв. № B852.
и – кат. № 9, РИМ-Враца, инв. № B900.
к – кат. № 10, РИМ-Враца, инв. № B902.
л – кат. № 11, РИМ-Враца, инв. № B903.
м – кат. № 12, РИМ-Враца, инв. № B906.
н – кат. № 13, РИМ-Враца, инв. № B923.
о – кат. № 14, РИМ-Враца, инв. № B924.
п – кат. № 15, РИМ-Враца, инв. № B951.
р – кат. № 16, РИМ-Враца, инв. № B952.

Abb. 1 – Typ XVII
а – Nr. 1, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B108.
б – Nr. 2, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B145.
в – Nr. 3, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B724.
г – Nr. 4, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B735.
д – Nr. 5, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B738.
е – Nr. 6, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B779.
ж – Nr. 7, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B784.
з – Nr. 8, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B852,.
и – Nr. 9, RIM-Vratsa, Inv. Nr. № B900.
к – Nr. 10, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B902.
л – Nr. 11, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B903.
м – Nr. 12, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B906.
н – Nr. 13, RIM-Vratsa, Inv. Nr B923.
о – Nr. 14, RIM-Vratsa, Inv. Nr. № B924.
п – Nr. 15, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B951.
р – Nr. 16, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B952.

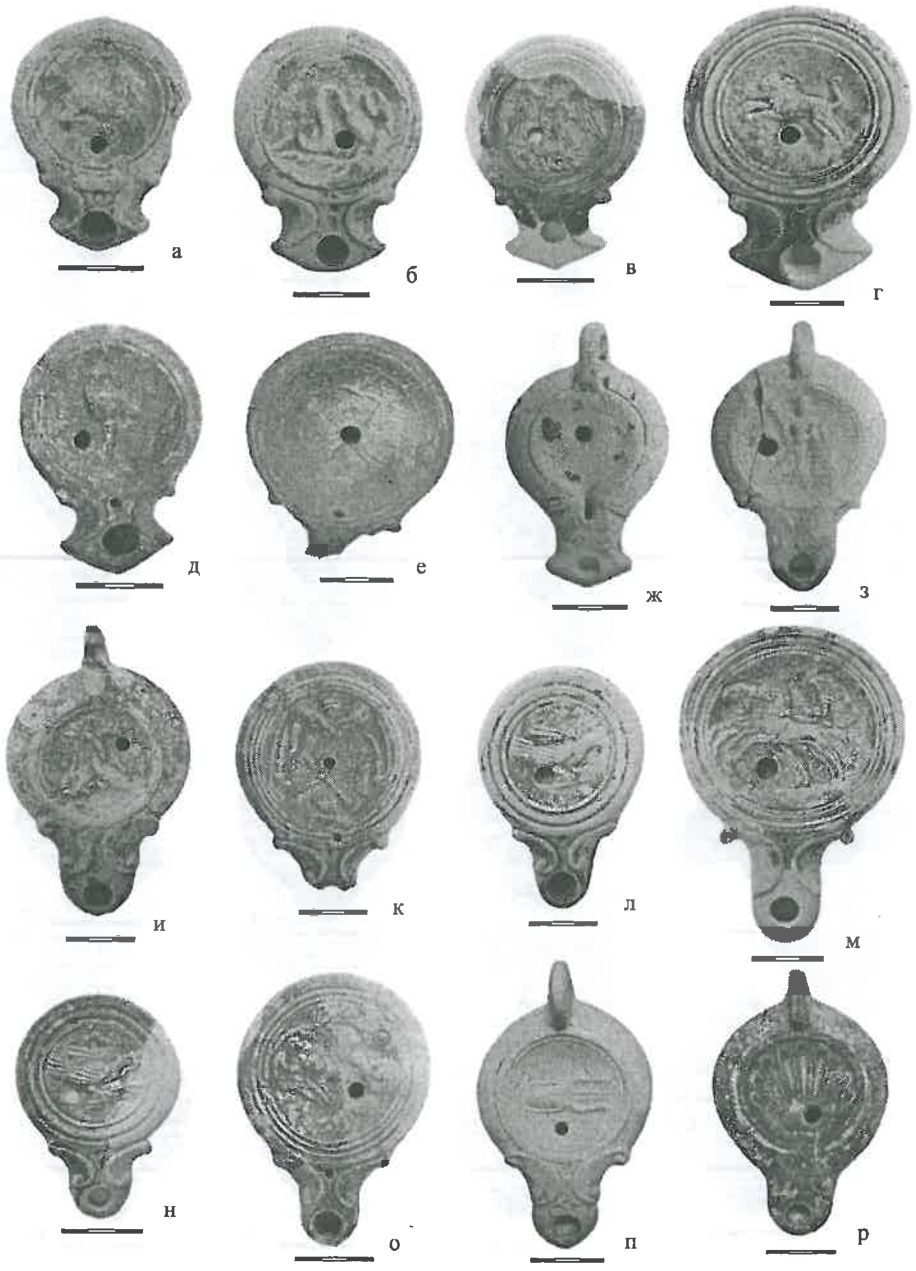

Обр. 2 – Тип XVII
а – кат. № 17, РИМ-Враца, инв. № B959.
б – кат. № 18, РИМ-Враца, инв. № B961.
в – кат. № 19, РИМ-Враца, инв. № B962.
г – кат. № 20, РИМ-Враца, инв. № B963.
д – кат. № 21, РИМ-Враца, инв. № B1026.
е – кат. № 22, ИМ-Оряхово, инв. № 123.
ж – кат. № 23, РИМ-Враца, инв. № B741.

Обр. 2 – Тип XVIII
з – кат. № 1, РИМ-Враца, инв. № B737.
и – кат. № 2, РИМ-Враца, инв. № B739.
к – кат. № 3, РИМ-Враца, инв. № B775.
л – кат. № 4, РИМ-Враца, инв.№ B901.
м – кат. № 5, РИМ-Враца, инв. № B904.
н – кат. № 6, РИМ-Враца, инв. № B956.
о – кат. № 7, РИМ-Враца, инв. № B960.
п – кат. № 8, ИМ-Оряхово, инв. № 2739.
р – кат. № 9, ИМ-Оряхово, инв. № 2748.

Abb. 2 – Typ XVII
а – Nr. 17, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B959.
б – Nr. 18, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B961.
в – Nr. 19, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B962.
г – Nr. 20, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B963.
д – Nr. 21, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B1026.
е – Nr. 22, IM-Oriachovo, Inv. Nr. 123.
ж – Nr. 23, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B741.

Abb. 2 – Typ XVIII
з – Nr. 1, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B737.
и – Nr. 2, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B739.
к– Nr. 3, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B775.
л – Nr. 4, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B901.
м – Nr. 5, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B904.
н – Nr. 6, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B956.
о – Nr. 7, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B960.
п – Nr. 8, RIM-Vratsa, Inv. Nr. 2739.
р – Nr. 9, IM-Oriachovo, Inv. Nr. 2748.

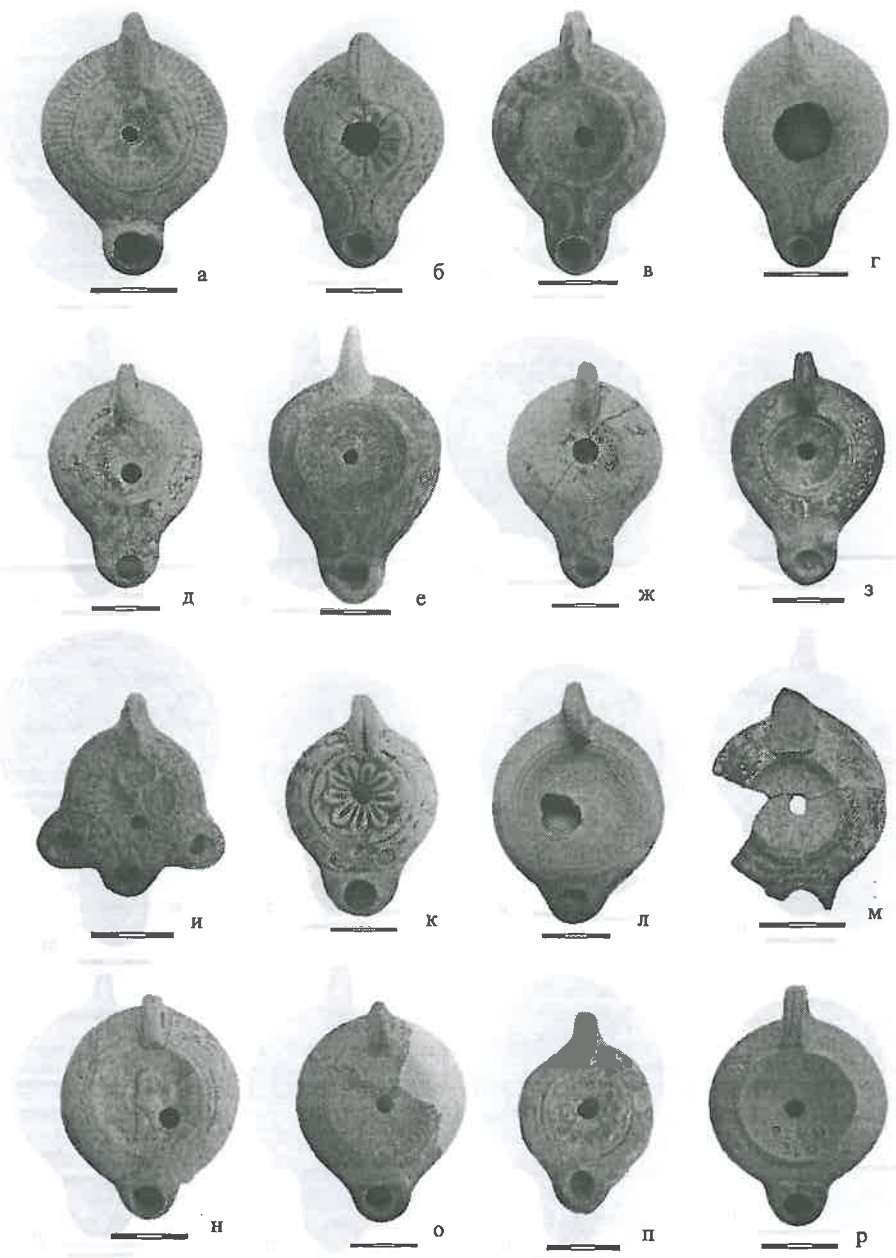

Обр. 3 – Тип XIX
а – кат. № 1, РИМ-Враца, инв. № B968.
б – кат. № 2, РИМ-Враца, инв. № B800.
в – кат. № 3, РИМ-Враца, инв. № B849.
г – кат. № 4, РИМ-Враца, инв. № B850.
д – кат. № 5, РИМ-Враца, инв. № B896.
е – кат. № 6, РИМ-Враца, инв. № B907.
ж – кат. № 7, РИМ-Враца, инв. № B965.
з – кат. № 8, ИМ-Оряхово, инв. № 2749.
Обр. 3 – Тип XXI
и – кат. № 1, РИМ-Враца, инв. № B414.
к – кат. № 2, РИМ-Враца, инв. № B797.
л – кат. № 3, ИМ-Оряхово, инв. № 121.
м – кат. № 4, ИМ-Оряхово, без инв. №.
н – кат. № 5, РИМ-Враца, инв. № B778.
о – кат. № 6, РИМ-Враца, инв. № B1181.
п – кат. № 7, РИМ-Враца, инв. № B411.
р – кат. № 8, РИМ-Враца, инв. № B736.

Abb. 3 – Typ XIX
а – Nr. 1, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B968.
б– Nr. 2, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B800.
в – Nr. 3, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B849.
г – Nr. 4, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B850.
д – Nr. 5, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B896.
е – Nr. 6, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B907.
ж– Nr. 7, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B965.
з – Nr. 8, IM-Oriachovo, Inv. Nr. 2749.
Abb. 3 – Typ XXI
и – Nr. 1, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B414.
к – Nr. 2, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B797.
л – Nr. 3, IM-Oriachovo, Inv. Nr. 121.
м – Nr. 4, IM-Oriachovo.
н – Nr. 5, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B778.
о –Nr. 6, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B1181.
п – Nr. 7, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B411.
р – Nr. 8, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B736.

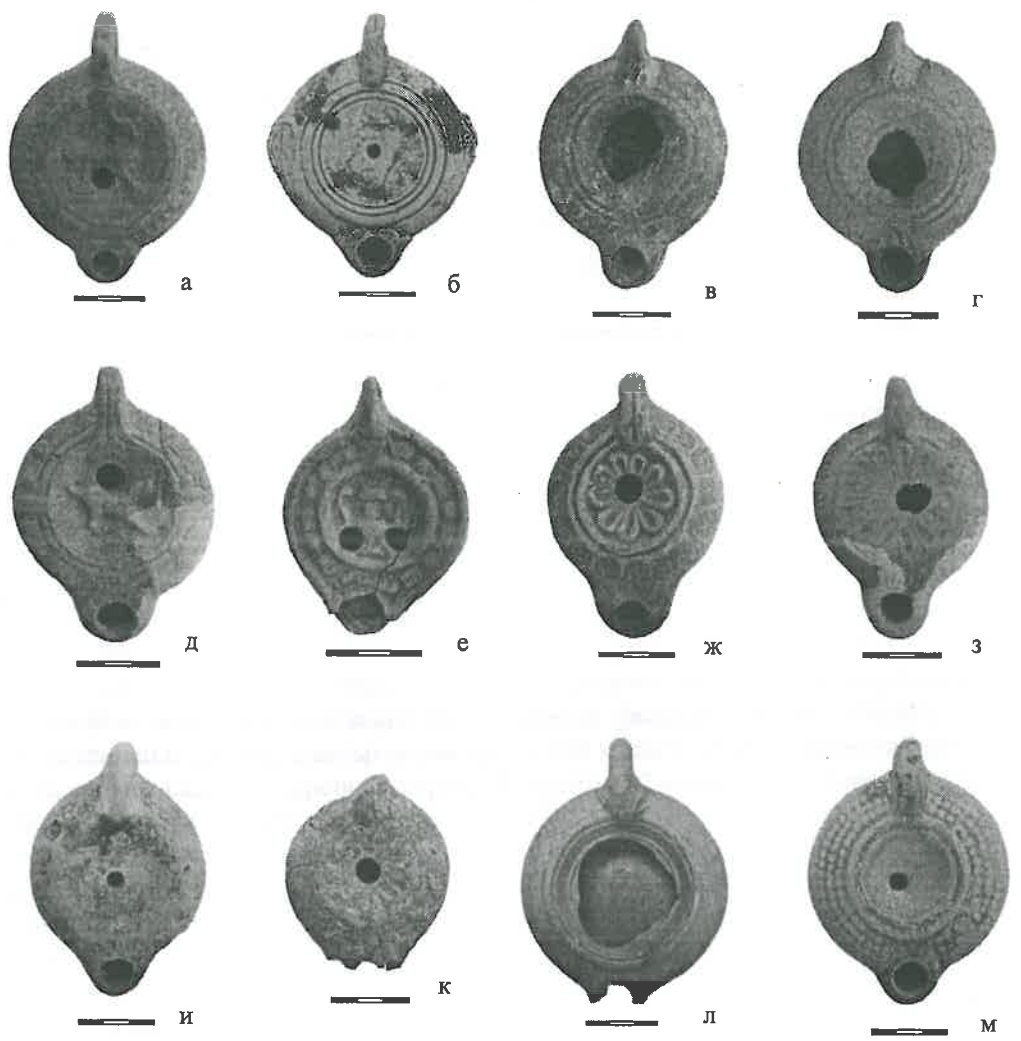

Обр. 4 – Тип XXI
а – кат. № 9, РИМ-Враца, инв. № B740.
б – кат. № 10, РИМ-Враца, инв. № B971.
в – кат. № 11, РИМ-Враца, инв. № B413.
г – кат. № 12, РИМ-Враца, инв. № B416.
д – кат. № 13, РИМ-Враца, инв. № B423.
е – кат. № 14, РИМ-Враца, инв. № B782.
ж – кат. № 15, РИМ-Враца, инв. № B798.
з – кат. № 16, РИМ-Враца, инв. № B860.
и – кат. № 17, РИМ-Враца, инв. № B898.
к – кат. № 18, РИМ-Враца, инв. № B967.

Обр. 4 – Тип XXII
л – кат. № 1, РИМ-Враца, инв. № B957.
м – кат. № 2, РИМ-Враца, инв. № B969.

Abb. 4 – Typ XXI
а– Nr. 9, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B740.
б – Nr. 10, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B971.
в – Nr. 11, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B413.
г – Nr. 12, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B416.
д – Nr. 13, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B423.
е – Nr. 14, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B782.
ж – Nr. 15, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B798.
з – Nr. 16, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B860.
и – Nr. 17, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B898.
к – Nr. 18, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B967.

Abb. 4 – Typ XXII
л – Nr. 1, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B957.
м – Nr. 2, RIM-Vratsa, Inv. Nr. B969.

ЗА ПРОИЗВОДСТВОТО НА ГЛИНЕНИ ЛАМПИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ДИСКА В КЕРАМИЧНИТЕ ЦЕНТРОВЕ НА АВГУСТА ТРАЯНА

Мария Камишева

(РИМ – Стара Загора)

Периодът от края на I–края на II в. се смята за време на реорганизация на обществено-политическия живот в Тракия. Част от тракийската аристокрация получава римско гражданско право, започва основаването на първите римски колонии и заселване на ветерани от римската войска. Развиват се търговията, селското стопанство и занаятчийското производство. Започва усвояването на нови технологии, които достигат своя най-голям разцвет през III в. (*Велков В.* 1979:24).

Интензивните археологически проучвания през последните години в Стара Загора доказват съществуването на няколко центъра за производство на керамични съдове и предмети. Те са разположени в различни части, както в непосредствена близост извън крепостните стени, така и в очертанията на укрепената площ. Откритите производствени съоръжения доказват наличието на интензивно керамично производство през III в., задоволяващо нуждите на жителите на града (*Иванова М.* 1996:69). Най-големият до момента регистриран и проучен център се намира на 200 м южно от югозападната порта на Августа Траяна, в района на югозападния некропол на града. Разкрити са 7 пещи за изпичане на керамика и 2 ями с бракувана, фрагментирана керамика (*Kalcev K.* 1991:245). В една от разрушените пещи (№ 4) са открити голямо количество цели и фрагментирани лампи. Нейното съществуване е отнесено към периода от началото до края на III в. Освен от стратиграфски наблюдения, тази датировка се потвърждава и от откритите материали в и около пещта. Откритите цели и фрагментирани глинени лампи принадлежат към т. нар. „гръцки тип", който придобива най-голямо развитие именно през III в. Тогава този тип започва да се произвежда и в ателиетата на Атина, където особен разцвет придобиват дисковите изображения (*Perlzwejg J.* 1961:17). Върху дисковете на лампите са изобразени различни сцени: отвличането на Ганимед от Зевс, лъв напада елен, глиган, еротични сцени. От други археологически проучвания в града, във фонда на РИМ – Стара Загора се съхраняват още лампи от „гръцки тип" с различни изображения върху диска (*Калчев К.* 1982:19, табл. $\text{II}_{5,6}$; табл. III; табл. IV_{12}).

През 2005 г. при спасителни археологически проучвания в Стара Загора, в непосредствена близост до крепостната стена на античния град, се откри огромно количество фрагменти от костени игли и глинени лампи (*Янков Д., М. Камишева.* 2006:276). Голяма част от лампите се отнасят също към „гръцкия тип". Представените типове се датират средата–края на III в., според типологията на лампите от Атинската агора (*Perlzwejg J.* 1961:No.No. 246, 653, 729).

Сред огромното количество фрагменти се открояват няколко типа: „Ерос с факла и патера", „Атина с коринтски шлем" и „Пан"*.

Първият тип – Ерос с факла и патера – е представен от два екземпляра. От единия е запазена малка част от диска с дръжката. Изобразен е Ерос, с наведена към дясното рамо глава, над която са оформени релефни листа. Изображението е много ясно и пластично (обр. 1 а). Вторият екземпляр представлява трифитилна лампа, от която са счупени два от фитилниците и дръжката (обр. 1 б). Представен е Ерос, в цял ръст, с приведена към дясното рамо глава. В лявата си ръка държи факла, а в дясната – патера над олтар. На дъното личи релефен надпис ***ΕΛΠΙΔΗΦΟΡΟΥ***. Изображението е размито, но ясно личи приликата между двата екземпляра. Съвсем вероятно е първият да е служил като прототип за изработване на втория. Откритите подобни фрагменти и цели форми при проучването на Атинската агора са датирани от средата на III до първата половина на IV в. (*Perlzwejg J.* 1961:17–18, No.No. 729–741). Идентична лампа, но само с един фитилник, е открита при археологическите проучвания на гроб № 1 от могила 273 край Мъглиж, датирана от проучвателите в III в. (*Лилова Б.* 2000:518, обр. 8а, 8б; *Първин М.* 2006:133).

---

* Графичните илюстрации са дело на Мариана Гинзарова – фондопазител в РИМ – Стара Загора, на която изказвам искрената си благодарност.

Лампа от този тип, но с друга марка на дъното, е известна и от колекцията на Археологическия музей в гр. Варна (*Чичикова М.* 1961:314, фиг. 2, 9).

Вторият тип – Атина с коринтски шлем – също е представен от два екземпляра (обр. 2 а-б). За съжаление от тях са запазени само дисковете, които представят Атина Промахос в бюст наляво. Изображенията и при двата екземпляра са еднакви и не е изключено те да са работени от един калъп. Този тип лампи е датиран в средата на III в. при проучването на Атинската агора (*Perlzwejg J.* 1961:No. 653). Подобни лампи са открити и край с. Извор, Ямболско, сега в колекцията на НАМ (*Кузманов Г.* 1992:30, обр. 185) и в Кюстендил (*Чичикова М.* 1961:312).

Към третия тип „Пан” се отнасят четири екземпляра. Три от тях са открити заедно с описаните по-горе. При тях също са запазени само дискови изображения (обр. 2 в-д), представящи глава на Пан с буйна коса и брада. Над и около нея релефно са представени бръшлянови листа. Цялото изображение е поставено в кръгло поле. Отворите за масло са разположени непосредствено над главата. Последният екземпляр е открит при спасителни археологически проучвания в непосредствена близост до северната крепостна стена на античния град*. Изображението на диска е идентично с описаните три екземпляра (обр. 3). Лампата е почти изцяло запазена, като липсват части от дъното и фитилника. Плещите са богато украсени. Снабдена е с една пръстеновидна дръжка. На дъното е имало релефен надпис, от който сега личат само три букви:...***YOI***..., което не е достатъчно да се определи с точност майсторът-производител. Като тип, това изображение не е представено в Атинската агора. Лампа с подобно изображение е представена в колекцията на музея в Трир, където образът е интерпретиран като сатир (*Goethert K.* 1997:203, M. 53). По аналогия с по-горе представените лампи, този тип също би трябвало да се датира в периода след средата на III в. Сред останалите фрагменти от глинени лампи се откриват и дъна, върху които са врязани марки и на други производители – ***Φ***, ***ΔΙΝΙΟΥ*** и други, от които е запазена малка част.

В проучения обект, където са открити фрагментите, са установени останки от мощен пожар в сграда с дървена конструкция, която вероятно е била на два етажа. Сградата се датира в границите до края на III–началото на IV в. (*Янков Д., М. Камишева.* 2006:276). В близост до коментирания обект, през 2006 г. е разкрита пещ за керамика, която е функционирала кратко време и е била разрушена в едната си част от яма за добиване на глина. Вероятно в близост до нея ще се открият още производствени съоръжения, което дава възможност да се оформи още един – четвърти център за производство на керамика в Августа Траяна (*Камишева М.* 2007:302–3003), (обр. 4). Той със сигурност не е работил само лампи, но вероятно това е било едно от основните производства, предвид огромното количество открит материал. Може дори да се предположи, че в тази част на антична Августа Траяна е имало един оформен занаятчийски квартал, в който освен глинени са се произвеждали и костени изделия. Вероятно в този район са били разположени и помещенията за дистрибуция на готовата продукция.

До скоро се предполагаше, че през II–III в. малоазийските и сирийските преселници в Августа Траяна подготвят свои ученици, които развиват масово керамично производство, което спира вноса отвън. Откриването обаче на лампи, произведени в атинските центрове през втората половина на III в., опровергава тази теза. Това се потвърждава и от епиграфските данни. В периода от края на II до началото на IV в. Августа Траяна е много популярна във външния свят. Редица надписи говорят за дейностите, осъществени от граждани на града в различни провинции на империята, както и за прояви, осъществени от чужденци в Августа Траяна и в административната ѝ територия (*Буюклиев Хр.* под печат). По-скоро трябва да се приеме, че вносът на изделия в Августа Траяна, продължава, но е с намален интензитет. Вероятно вносните предмети са задоволявали нуждите на по-богатата част от населението на града, а са използвани и за модели при местното производство. Подобни наблюдения са направени и за произведените във Филипопол реплики на атически лампи (*Чернева-Тилкиян С.* 2002:429).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Буюклиев Хр*. (под печат).** Контактите на Августа Траяна с външния свят по епиграфски данни. – В: Юбилеен сборник в чест на 75 годишнината на проф. Александра Милчева.

***Велков В*. 1979.** Българските земи под римска власт. – Векове, 5, 20–32.

***Иванова М.* 1996.** Керамични производствени центрове в Августа Траяна II–IV в.– Епохи, IV, 4, 64–71.

***Калчев К.* 1982.** Антични и късноантични глинени лампи от Стара Загора. – ИМЮИБ, V, 7–22.

***Камишева М.* 2007.** Археологически проучвания в АР Августа Траяна–Верея–Стара Загора (ул. „Х. Д. Асенов” 139 – УПИ XVI3536, кв. 67 в гр. Стара Загора). – АОР през 2006 г., София, 302–304.

---

* Археологически проучвания през 2008 г. с научен ръководител Мария Камишева.

***Кузманов Г.* 1992.** Антични лампи. – София, БАН.

***Лилова Б.* 2000.** Антични лампи от Казанлъшко. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения Професор „Иван Гълъбов”, Велико Търново, 14-17 ноември 1996 г., Велико Търново, 515–528.

***Първин М.* 2006.** Погребални ритуали, отразени в могила No. 237 край гр. Мъглиж, Старозагорско. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, I, 129–140.

***Чернева-Тилкиян С.* 2002.** Реплики на атически лампи от III–IV в., открити във Филипопол. – In: The roman and late roman city. The international conference Veliko Turnovo, 26–30 July 2000, 429–432.

***Чичикова М.* 1961.** Антични лампи с марки от Одесос. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, БАН, 307–319.

***Янков Д., М. Камишева.* 2006.** Проучвания на обект УПИ $II_{3333,\ 3334}$, кв. 68, ул. „Сава Силов” 81-83 от регулационния план на Стара Загора – Крепостни стени” в АР „Августа Траяна–Верея–Стара Загора”. – АОР през 2005 г., София, 275–278.

***Goethert K.* 1997.** Römische Lampen und Leuchter. – Trier, Rheinisches Landesmuseum.

***Kalcev K.* 1991.** Zur Herstellung der antiken Keramik in Augusta Trajana/Stara Zagora. – RCRF, XXIX/XXX, 245–273.

***Perlzwejg J.* 1961.** Lamps of the Roman period 1st to 7th century after Christ (=The Athenian Agora, VII). – Princeton, New Jersey.

SOME INSIGHTS ON THE PRODUCTION OF CLAY OIL LAMPS WITH PICTURES ON THE DISK IN THE POTTERY CENTERS IN AUGUSTA TRAIANA

Mariya Kamisheva

(Summary)

This article discusses some types of oil lamps of the “Greek type” – “Eros with torch and patera”, “Athena with Corinthian helmet” and “Pan”, found during archaeological excavations in Augusta Traiana. They are dated to the 3rd c. AD. Both the clay lamps presented in the article and the pottery kiln discovered nearby provide the main ground for the identification the fourth production centre in the western part of the ancient city.

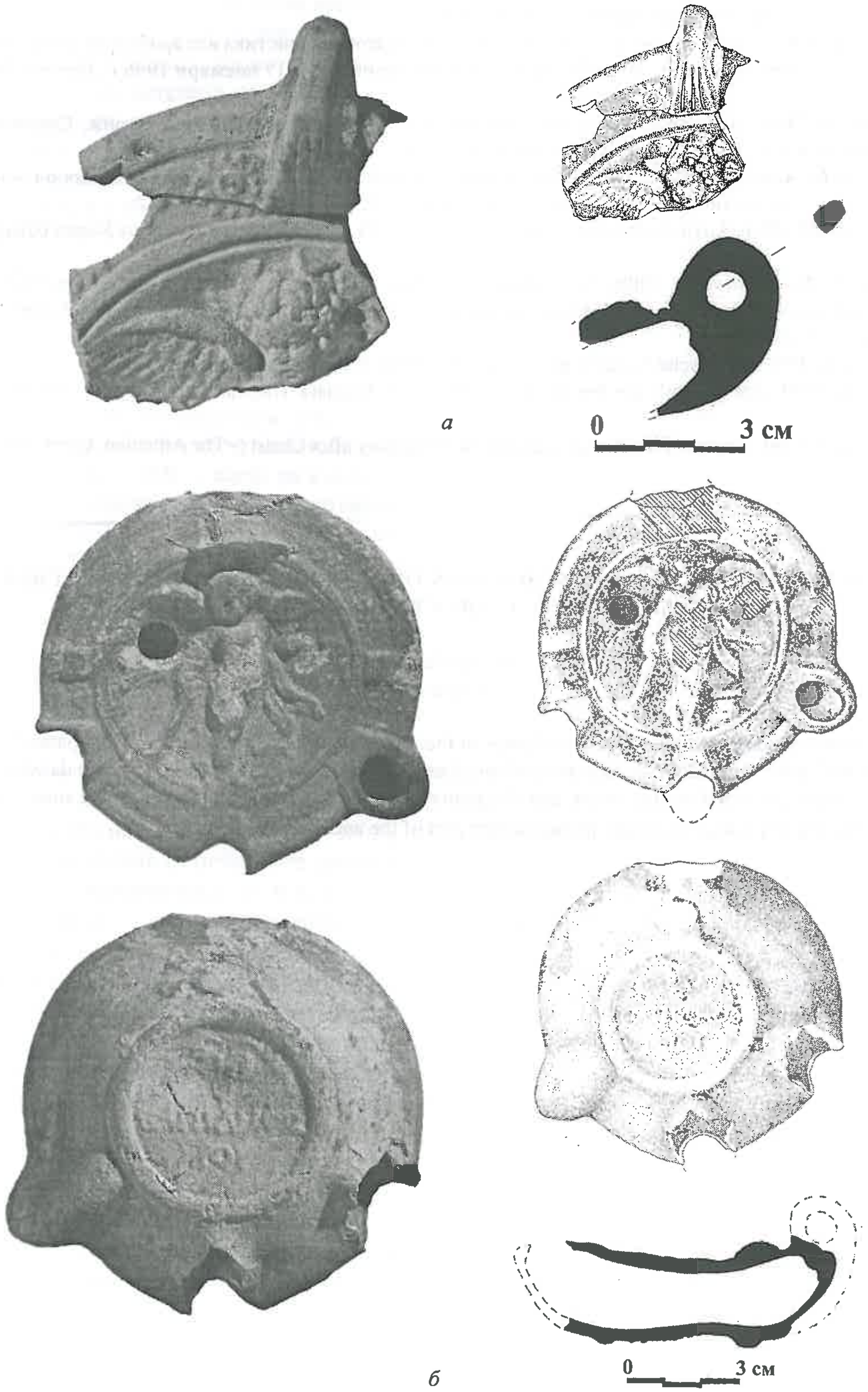

Обр. 1. Глинени лампи с изображение на Ерос с факла и патера
Fig. 1. Clay oil lamps with an image of Eros with torch and patera

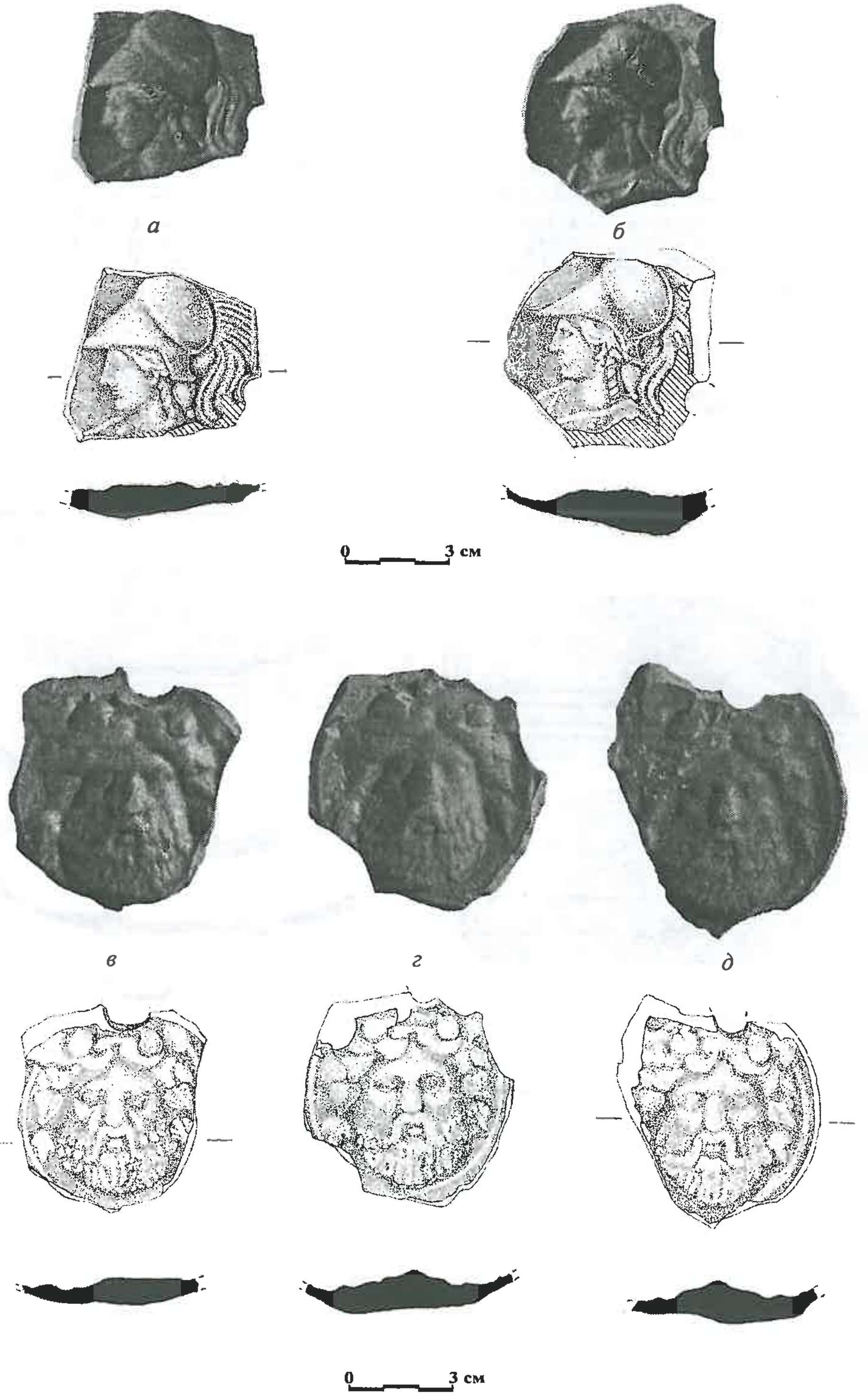

Обр. 2. Дискове на глинени лампи с изображение на Атина с коринтски шлем (а-б) и Пан (в-д)
Fig. 2. Clay oil lamps with an image of Athena with Corinthian helmet (а-б) and Pan (в-д) along the shoulder

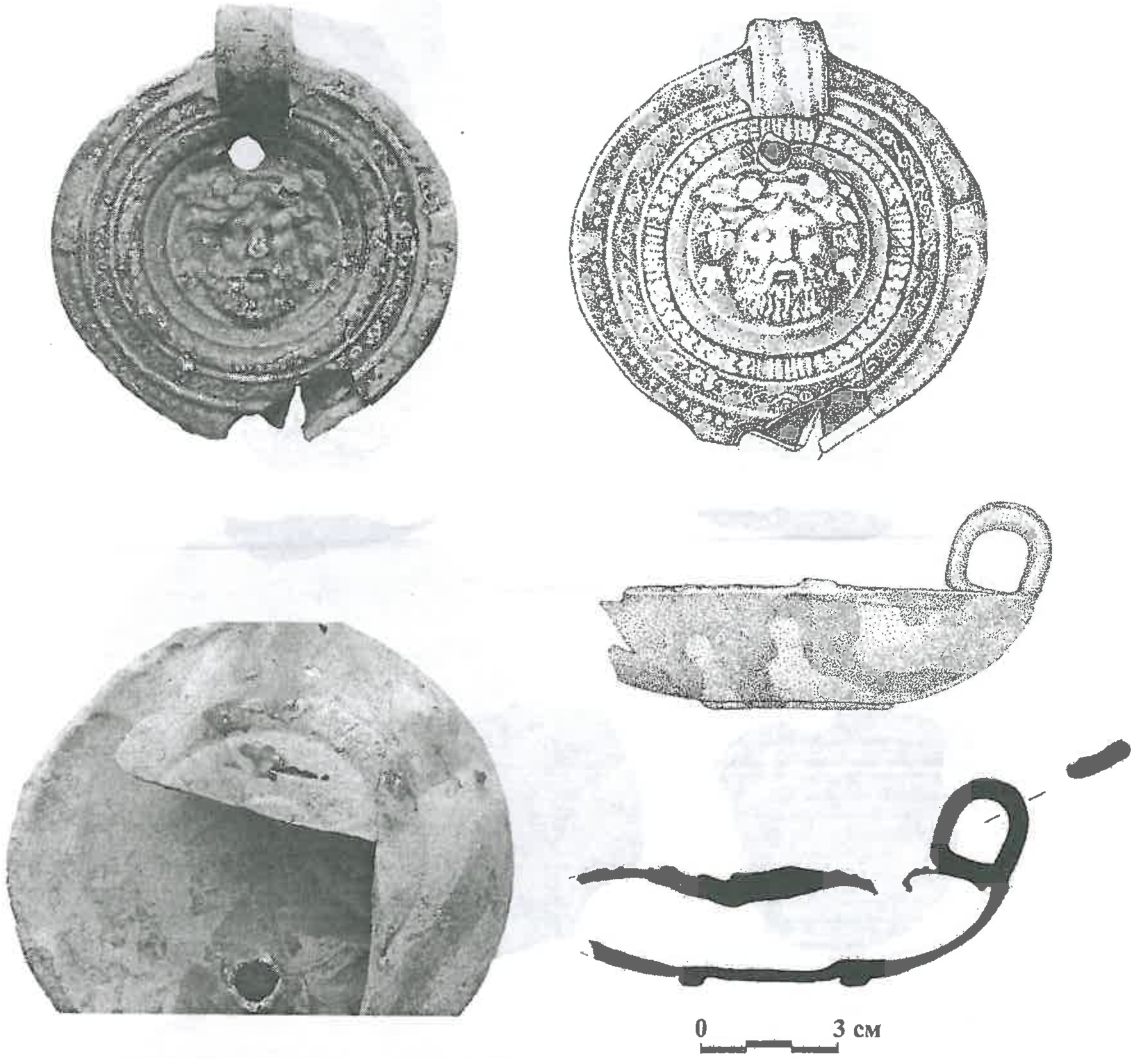

Обр. 3. Глинена лампа с изображение на Пан
Fig. 3. Clay oil lamp bearing an image of Pan

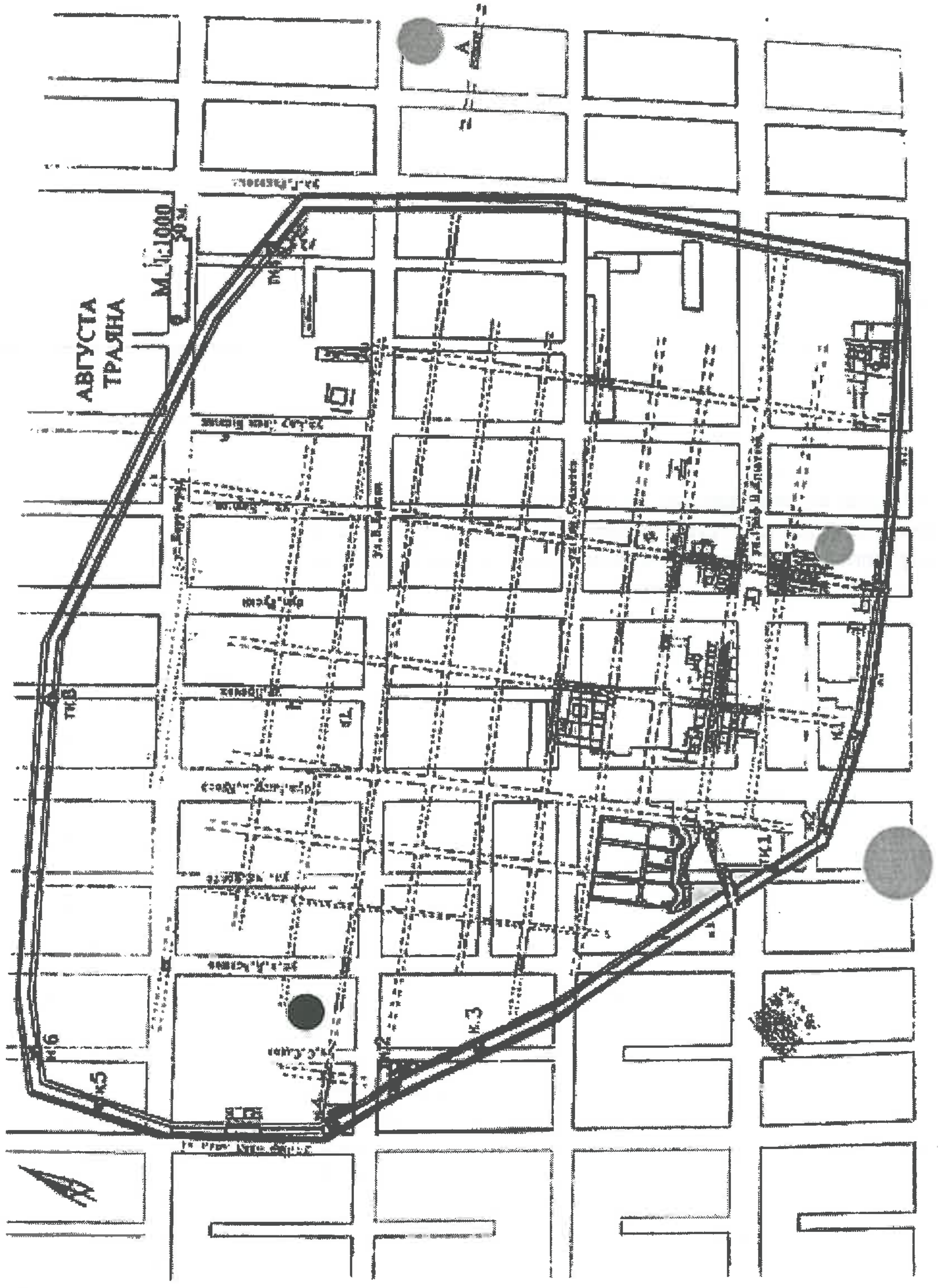
АВГУСТА ТРАЯНА
М 1:1000
0
50 м
к.1
к.3
к.5
к.6
к.8

● Локализирани производствени центрове
● Новолокализиран производствен център

Обр. 4. План на Августа Траяна с означени керамични производствени центрове
Fig. 4. Plan of Augusta Traiana showing the ceramic production centers

КАЛЪПИ ЗА ПРОИЗВОДСТВО НА ГЛИНЕНИ ЛАМПИ ОТ СТАРА ЗАГОРА

Георги Илиев
(РИМ – Стара Загора)

Напоследък в границите на археологическия резерват „Августа Траяна –Верея – Стара Загора" се провеждат интензивно спасителни археологически разкопки. Причината са редица инвестиционни проекти, имащи за цел построяването на нови жилищни сгради в централната част на град Стара Загора. През 2008 г. бяха проведени проучвания върху четири различни археологически обекта. Калъпите за производство на глинени лампи, предмет на настоящата статия произхождат от обект с адрес бул. “М. Кусев” № 64. Мястото се намира северно от очертанията на античния град, близо до външното лице на протейхизмата. Разкопките имаха за основна цел да изяснят наличието или отсъствието на защитен ров по протежение на северната част на фортификацията на късноантичния Берое (*Kaltschev K.* 1998:97). Резултатите от проучването се оказаха много полезни, защото освен, че беше ясно доказано присъствието на крепостен ров пред стените, беше локализирано ново, неизвестно досега водоснабдително съоръжение, доставящо питейна вода в града, добиха се косвени данни за локализиране на занаятчийски квартал и евентуално на северната порта на града. Споменатият акведукт в сектора, който се откри, представлява сложно съоръжение поради конфигурацията на терена (преодоляването на защитния ров).

По време на археологическите проучвания бяха намерени 4 калъпа за производство на глинени лампи (един от тях напълно запазен, а останалите три – фрагментирани). Всички те бяха открити в ограничен периметър, което подсказва, че най-вероятно това е точното местоположение на ателие за производство на глинени лампи. Досега в Августа Траяна са локализирани четири центъра за производство на керамика (в южния некропол, в източния некропол и два във вътрешността на града), но това е първият случай, в който конкретно може да се говори за специализирана работилница за производство на глинени лампи.

Досега от Августа Траяна са известни редица образци на глинени лампи, представящи разнообразие от форми и украси. В същото време калъпите за тяхното производство са единични бройки. Разкопките на обекта на бул. “М. Кусев” № 64 обогатиха колекцията на Регионален исторически музей – Стара Загора с четири нови калъпа.

1. Калъп за производство на лицева (горна) половина на еднофитилни лампи с плътна издължена нагоре дръжка (обр.1 а). Изработен от жълто-оранжева глина с дребни кварцови примеси. По повърхността е нанесена оранжево-червена ангоба. Размерите на калъпа са дълж. 10.9 см, шир. 8.4 см, вис. 4 см, пол. инв. № 264. Калъпът е напълно запазен. Средната му част е издигната, за да се оформи правилен отвор за наливане на маслото. Около него е врязан овал, продължаващ и обикалящ фитилника. Средната част на калъпа е оформена конвексно. От двете страни на този издатък, по надлъжната ос на калъпа са нанесени две дъговидни линии с коси насечки. Последните са обиколени отвън от Y-образни мотиви, завършващи с точка в края си (обр. 1 б). На обратната страна на калъпа е врязана гръцката буква ‘Y’ (обр. 1 в), а с точки е изобразен друг символ, наподобяващ буквата – ‘Ф’ (обр. 1 г). За предназначението на тези два символа може само да се гадае. Вероятно имат отношение към правилното комбиниране на долен и горен калъп или представляват някаква номерация.

2. Калъп за производство на лицева (горна) половина на еднофитилни лампи (обр. 2). Запазена е само предната половина от калъпа. Около фитилника и отвора за наливане на маслото е врязан овал, който ги обикаля. Външно от него, по надлъжната ос на калъпа са врязани две дъговидни линии с коси насечки. След това следва пояс с мотиви, наподобяващи стрелки, насочени към периферията. Най-външната част от украсата се състои от леки врязвания, нанесени вероятно със зъбно колело. В задната част на фрагмента личи част от отвора за дръжката, от която може да се заключи, че произвежданите лампи са били с плътни издигнати дръжки. Калъпът е изработен от пречистена оранжево-червена глина. Размерите на запазената част са дълж. 8 см, шир. 8 см, вис. 2.8 см; пол. инв. № 349.

3. Фрагмент от калъп за производство на глинени лампи. По запазената част не може да се отсъди за конкретния вид на произвежданите образци. Все пак ясно личи украсата, врязана в калъпа. В най-вътрешната част е врязан лек улей, следва ивица с насечки, зигзагообразен мотив и точки (обр. 3). Размерите на фрагмента са дълж. 5.1 см, шир. 2.9 см, вис. 3.6 см; пол. инв. № 336.

4. Фрагмент от калъп за производство на глинени лампи. Украсата е нанесена с щемпелче във формата на човешко стъпало, т. нар. мотив planta pedis (обр. 4). Във вътрешната част на калъпа са запазени части от линия с насечки. Запазена е част от задната част на калъпа, която показва, че произвежданите чрез него глинени лампички са имали плътни, издължени нагоре дръжки. Размерите на фрагмента са дълж. 7.5 см, шир. 3.6 см, вис. 3.8 см, пол. инв. № 66. В Старозагорския музей се съхранява една почти изцяло запазена глинена лампичка (Инв. № 2Сз 741), носеща същата украса като калъпа. Открита е при разкопките на частния римски дом, част от който сега е експонирана на бул. „Ген. Столетов" № 117 (*Калчев К.* 1982:18).

Калъпи №№ 1 и 2 са представители на групата калъпи за производство на глинени лампи с т. нар. крушообразна форма. Тази група традиционно се датира в периода V–VI в. Подобни по форма и сходни по украси калъпи са открити в керамичната работилница край с. Кранево (*Тончева Г.* 1953:81–83; *Кузманов Г.* 1992:56). В музея в Стара Загора се съхранява само един подобен калъп с крушообразна форма (инв. № 2Сз 1233). За формата на фрагментите от калъпи №№ 3 и 4 не може да се каже нищо конкретно поради малките размери на откритите фрагменти, но имайки предвид археологическата среда (открити са в същия пласт), би могло да се допусне, че са от същото време и със сходна форма и размери.

Настоящите калъпи за производство на глинени лампи са открити при редовни археологически разкопки в пласт с материали от VI в. (керамични фрагменти и монети, сечени по времето на император Юстиниан I), което сигурно ги датира от това време. Стратиграфските наблюдения правят възможно прецизирането на датировката на тези типове калъпи, които досега се датираха в интервала IV–VI в.

Откриването на това ателие за производство на глинени лампи и ковашката работилница, северно от стените на Августа Траяна – Берое е показателно, че в тази част се е намирал един от занаятчийските квартали на града. Проучването на същинската част от работилниците предстои.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Бонева И. 1989. Глинени лампи от римската епоха и късната античност от музея в Бургас. – ИМЮИБ, XII, 37–52.

Василчин И. 1976. Антични лампи от музея в Толбухин. – ИНМВ, 12 (27), 111–117.

Василчин И. 1984. Късноантични глинени лампи и калъп от Калиакра. – ИНМВ, 20 (35), 23–28.

Калчев К. 1982. Антични и късноантични глинени лампи от Стара Загора. – ИМЮИБ, V, 7–22.

Кузманов Г. 1992. Антични лампи. – София, БАН.

Тончева Г. 1953. Керамична работилница край с. Кранево. – ИВАД, 9, 81–88.

Kaltschev K. 1998. Das Befestigungssystem von Augusta Traiana-Beroe (heute Stara Zagora) im 2.–6. Jh. U. Z. – Archaeologia Bulgarica, 3, 88–107.

LAMP MOULDS FROM STARA ZAGORA

Georgi Iliev

(Summary)

Four moulds have been unearthed recently in the course of rescue excavations on 64 M. Kusev Blvd. in Stara Zagora. All the four clay moulds reported in the present article were employed for production of the lamps' top. Only one of the moulds is intact, while the other three are fragmented. The excavations did recover securely stratified lamps, shards of clay lamps and moulds and thus, clearly demonstrated lamp production in this area in the 5th–6th c. AD. The lamp workshop appeared to have been operating in the second and third quarter of the 6th c. AD in light of coin finds from the reign of Justinian I.

The evidence for a lamp workshop is Stara Zagora is rather complex and controversial. Given the importance of the site, it is especially regrettable that the bulk of the material has been found in a very limited area. Probably, the lamp workshop itself was situated very near to the spot, in the northern periphery of the excavated area.

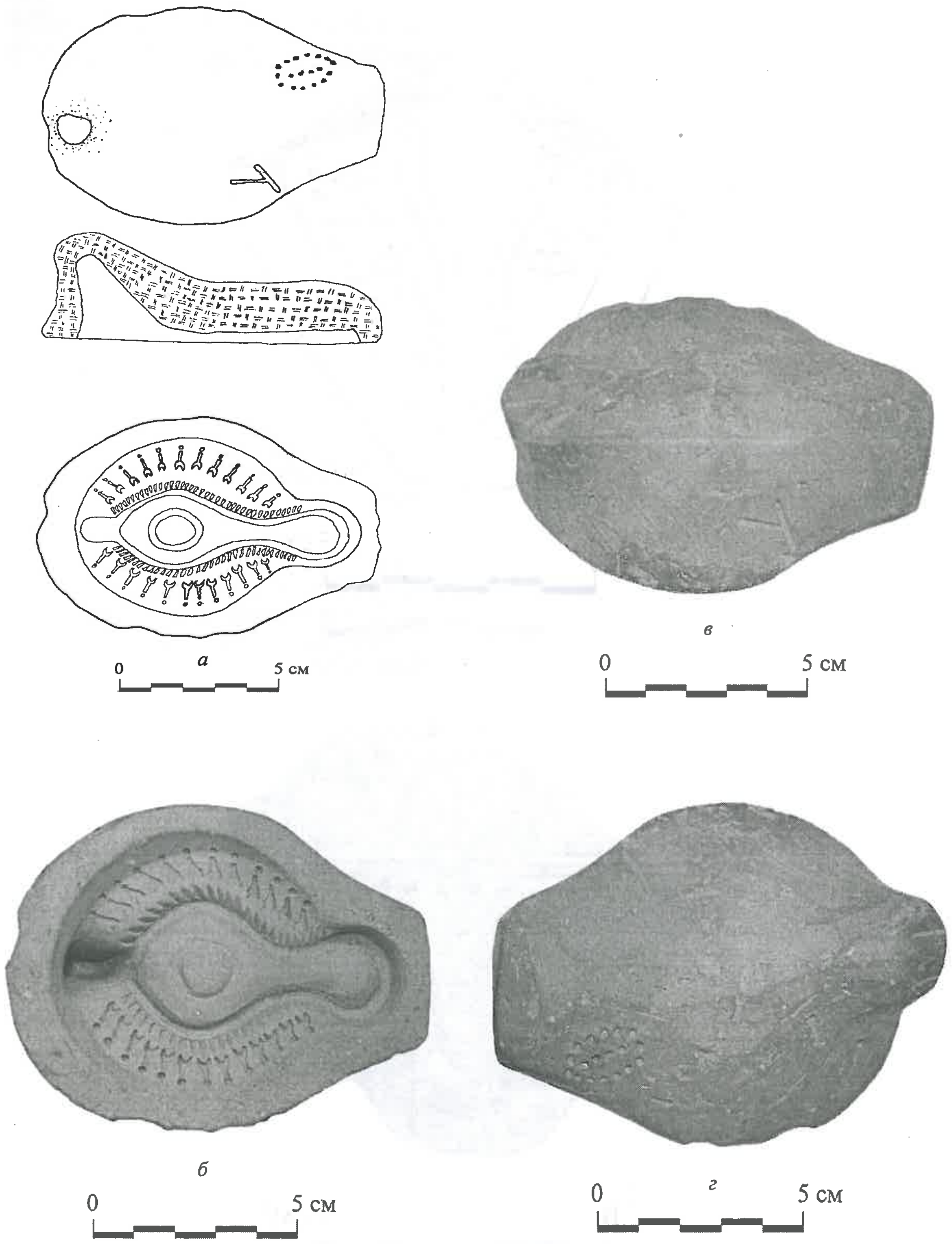

Обр. 1. Глинен калъп за лампа
Fig. 1. Lamp mould

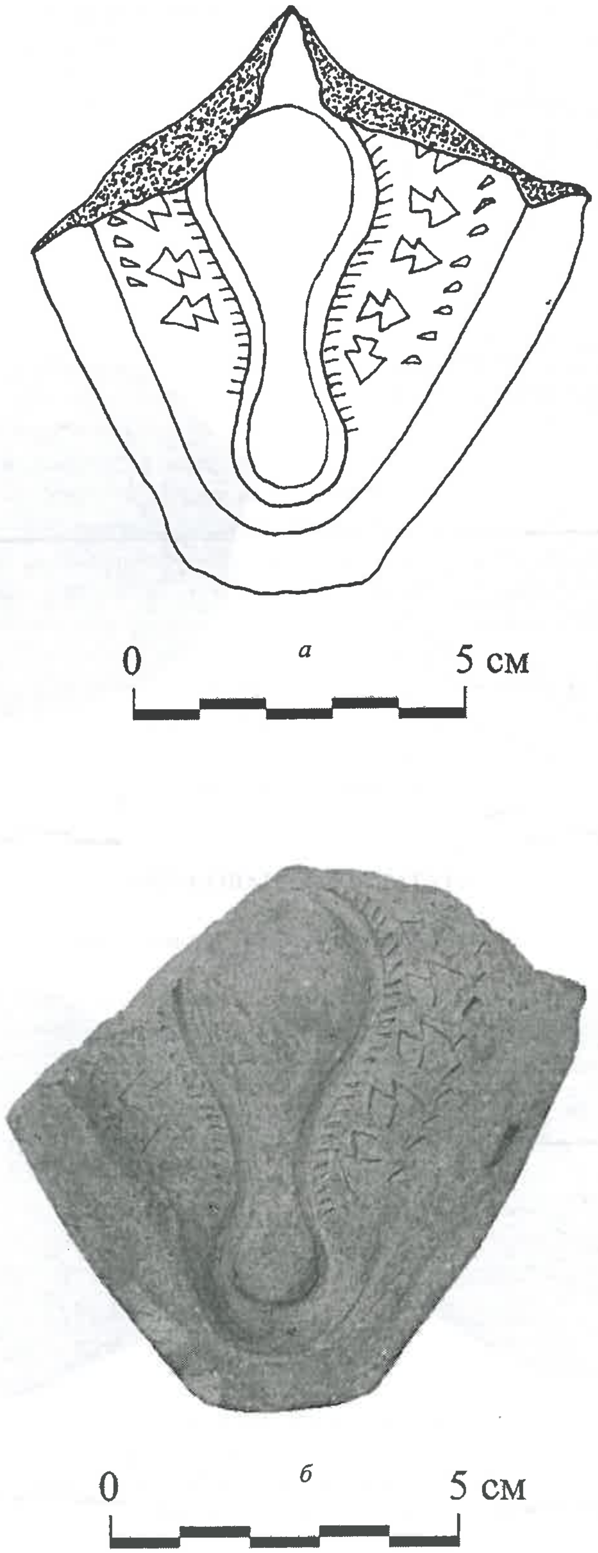
0
а
5 см
0
б
5 см

Обр. 2. Глинен калъп за лампа
Fig. 2. Lamp mould

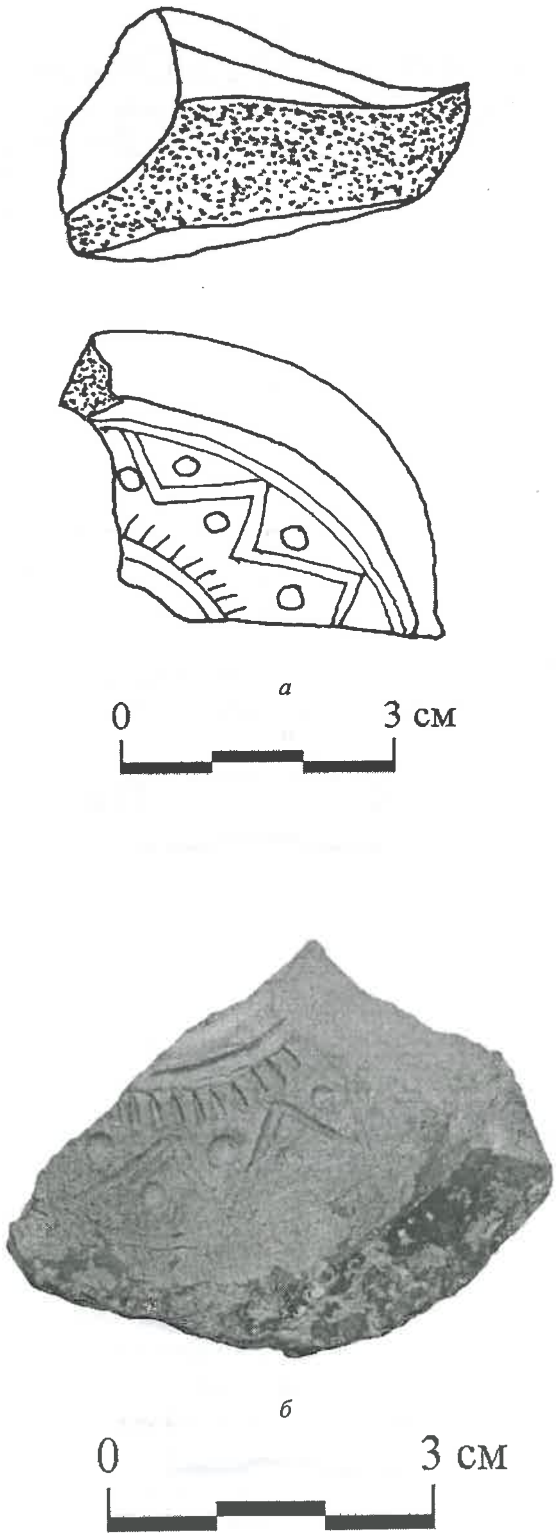
а
0
3 см
б
0
3 см

Обр. 3. Глинен калъп за лампа
Fig. 3. Lamp mould

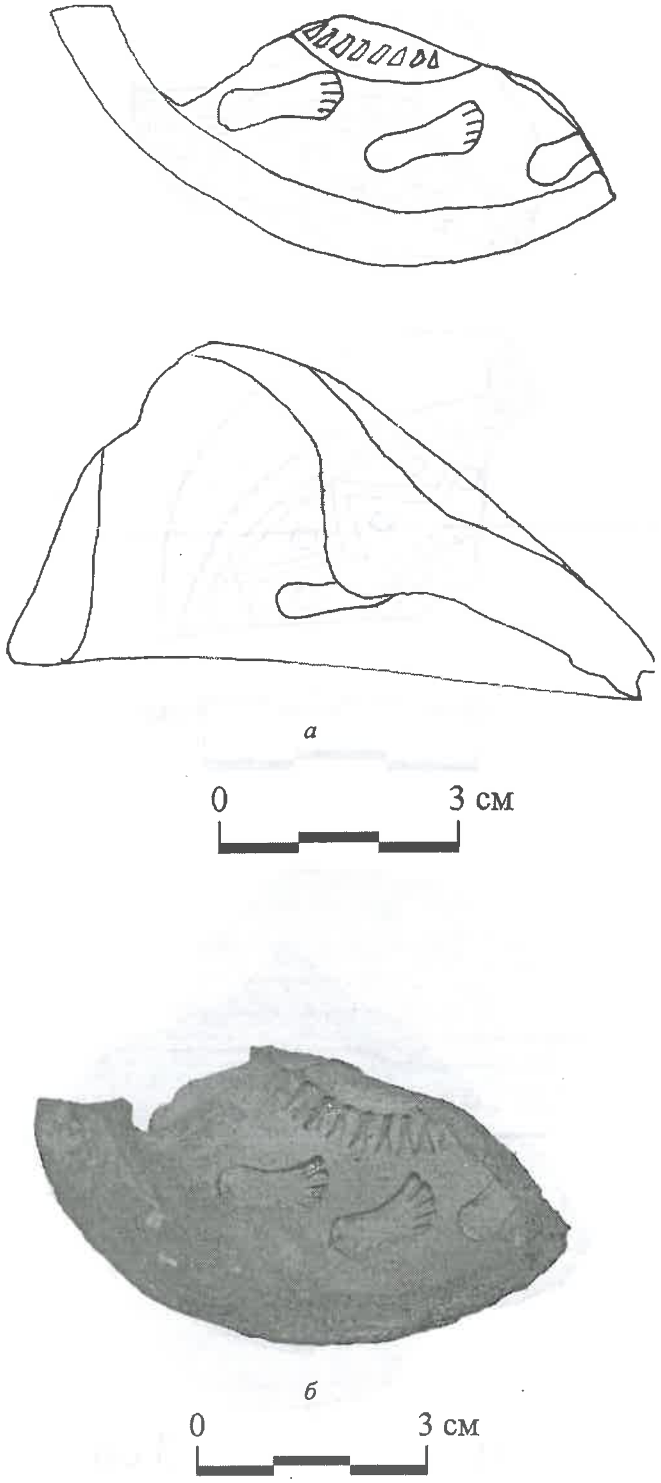

а

б

Обр. 4. Глинен калъп за лампа
Fig. 4. Lamp mould

АНТИЧНИЯТ ПРОИЗВОДСТВЕН ЦЕНТЪР ПРИ ПАВЛИКЕНИ: ИЗРАБОТКА И ПОТРЕБЛЕНИЕ НА КЕРАМИЧНИ ИЗДЕЛИЯ

Павлина Владкова
(РИМ – Велико Търново)

Римската вила край Павликени и керамичният архитектурен комплекс около нея отдавна са известни на специалистите, които се занимават с проблемите на римската провинциална керамика и на римската култура по българските земи. Изследването започна в началото на 70-те години на XX в., с проучването на част от самата вила, пещи за строителна, битова и художествена керамика и стопански постройки. Разкопките са преустановени през 1980 г. До настоящия момент една много малка част от откритите движими паметници, включително и керамични изделия, са обект на научни изследвания и интерпретация. Проучвателят Богдан Султов успя единствено в своята дисертация да представи формите на някои от откритите глинени съдове, вкарани в цялостната типология и класификация на керамиката от Павликени и от другите керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм – Бутово, Хотница и Бяла черква. За по-задълбочено и цялостно изследване на резултатите от над 10-годишните проучвания не му достигна времето.

Целта на настоящата статия е да бъдат поставени и доколкото е възможно на настоящия етап да бъдат дадени отговори на следните проблеми: Какъв е характерът на вилата? Кога възниква? Как се датират отделните строителни периоди? Дали всички открити керамични изделия, открити във вилата са местно производство или там се изработват само определени групи предмети? Освен тези, има още много други неизяснени въпроси, но те ще бъдат обект на следващо изследване.

Отчитайки резултатите от анализа на някои от находките, произхождащи от Павликени, както и привличането на други данни, които има от теренното проучване, смятам, че не трябва да определяме комплекса единствено като център за производство на керамични изделия. Още повече че вилата възниква към края на I в. сл. Хр., още преди основаването на римския град Никополис ад Иструм. Като доказателство за горните твърдения по-долу ще приведа някои от вижданията си за интерпретацията на плана на комплекса през отделните строителни периоди, както и ще направя коментар на колективната и единични монетни находки. Те категорично дават основание за представянето на нова хронология на строителство и функциониране, различна от тази, която прави проучвателят в своите публикации (*Султов Б.* 1977:25–32; *Sultov B.* 1985:22–24).

Според Б. Султов изграждането на вилата започва през първото десетилетие на II в. Той смята, че през ***първия строителен период*** е построена жилищната сграда, състояща се от 7 верижно разположени помещения, три от които с хипокауст, както и голяма стопанска, ситуирана западно от жилищната. Постройките са изградени от местен пясъчник с хоросанова спойка. Поради голямата нужда от строителни материали в близост са функционирали 3 двукамерни, полувкопани пещи за строителна керамика, в които са изпичани тухли, тегули и имбрекси. Югозападно от пещите, на площ от половин декар, е разположена кариерата за глина.

От запазените планове, колкото и да са неточни и непълни, се вижда, че става дума за сградата, разположена в централната южна част на комплекса. Не може да се приеме, че това е постройка, свързана с първия строителен период на вилата, а описанието, което дава проучвателят, не отговаря на действителния ѝ план. Локализираната и частично проучена кариера за глина, запълнена впоследствие с битови и строителни отпадъци, също не може да бъде отнесена към I строителен период. Логично е твърдението, че пещи за строителна керамика са изградени и функционират още с началото на изграждане на вилата и тяхната продукция е от изключително важно значение при строителството. Естествено използваните при градежа материали от глина не са носени и купувани от далеч, а природните дадености (вода и глина с отлични пластични свойства) са използвани пълноценно. Споменатите три пещи обаче пресичат една частично проучена сграда с правоъгълен план и ориентация изток-запад, което показва, че има по-ранен строителен период. Източно от постройката е открита част от още една, с по-големи размери и също с правоъгълен план, като зидове на двете сгради са с еднаква ширина и в ос, и те безспорно са от един и същ строителен период.

Според Б. Султов към второто десетилетие на II в. започва строителство на двукамерни керамични пещи. Недалеч от изоставените ями за добив на глина, южно от пещите, е издигната голяма сграда, за която проучвателят дава следните данни: с централно помещение и четири по-малки около него. Към този период отнася и построената в източната част на комплекса сграда с вход от юг и голям атриум с колонада. Категоричен е, че в североизточния ъгъл на атриума е открита работна площадка, която обслужва двукамерна пещ, построена от външната страна на сградата. Според него в източната част на комплекса започва експлоатацията на нови ями за добив на глина. По това време поставя и сградите в западната част на комплекса, някои от които, според Султов, повтарят плана на тези от източната и той ги интерпретира като работилници за производство на керамични изделия (*Sultov B.* 1985:22).

Отново доста трудна е ориентацията за кои точно архитектурни останки става въпрос. Според мен, авторът има предвид източното крило на комплекса и сградата, която заема северната му централна част. Категорично не съм съгласна с датировката на двете сгради. Напротив, смятам, че те принадлежат към I строителен период на вилата. В южната част на комплекса няма констатирани следи от вход. Не е възможно да функционират пещи за керамика, разположени в атриума или непосредствено до централната сграда. Изхождайки от плана на северната постройка, нейните функции трябва да бъдат интерпретирани по съвсем друг начин.

Б. Султов смята, че *началото на третия строителен период* съвпада с управлението на император Марк Аврелий (161–168), като строителството в източната част на комплекса е най-интензивно. Според него нови конструкции са издигнати до вече съществуващите по-стари сгради и така се оформя голям архитектурен комплекс, включващ помещения с различна големина и предназначение, разположени около вътрешен двор с колонада. Старите грънчарски пещи не се използват през този период, защото керамичното производство се обособява в отделен квартал (*Sultov B.* 1985:23).

За датировката на началото на III строителен период авторът не се аргументира по никакъв начин. Явно той има предвид началото на управлението на М. Аврелий, защото към този период отнася колекивната монетна находка, последната монета от която е от времето на М. Аврелий и Луций Вер – 169 г., т. е. разкопвачът свързва унищожаването на вилата с нападенията на костобоките. Не интерпретира предназначението на помещението, където са намерени монетите. Не става ясно дали всички останали постройки продължават да функционират през този период и какви са техните функции.

Според проучвателя, след опустошителните разрушения през 170 г. се слага край на керамичния център и тук повече не се произвеждат глинени изделия както за пазара, така и за задоволяване на потребностите на обитателите,т. е. *четвъртият строителен период* на комплекса Б. Султов поставя след края на съществуването на античния керамичен център през 170 г. до средата на III в., когато околността става жертва на готската инвазия (*Sultov B.* 1985:23–24). По това време в помещенията на вилата, според проучвателя, са изградени нови такива, като хипокаустните инсталации престават да функционират. Открити са и няколко огнища. Променен е строителният материал – вече се използва базалтов камък на глинена спойка. И още нещо – Б. Султов е категоричен, че през този период, т. е. в края на II–средата на III в. местната керамична продукция е заменена с тази от центъра край Бутово.

Противоречията при определянето на строителните периоди на комплекса са забелязани и от В. Динчев в неговото обобщително изследване за римските вили в България (*Динчев В.* 1997:47). Поради липса в публикациите на пълен план на комплекса и непознаване на движимия материал, открит в него, тъй като той не е бил обект на изследване и обнародване, авторът е в невъзможност да изкаже свои хипотези.

Действително, в нито в една статия, касаеща вилата край Павликени, няма представен четлив план на проучените участъци и сградите в тях, още по-малко с разграничени строителни периоди. Освен това квадратната мрежа на обекта е многократно променяна, без да са правени винаги корекции на местонамирането на дребните находки.

Очевидно е, че въз основа на досегашните археологически проучвания на комплекса и съществуващите публикации е трудно да бъде дадена точна датировка на строителните периоди и план на всеки един от тях. Ще се опитам на базата на съществуващата оскъдна документация, откритите находки и личните си наблюдения да представя една по-точна картина на ситуацията, която обаче, убедена съм, при археологически проучвания ще претърпи корекции. Все пак тя ще бъде една по-сигурна основа за последващо изследване, документиране и интерпретация.

Единичните монетни находки, според мен, на този етап на изследване; единствени дават относително сигурна датировка на строителните периоди на комплекса.

Определени и публикувани са 74 броя монети и още 20 бр. остават неразчетени поради лошото състояние, в което са открити (*Цочев М.* 1998:109–123). От всички тях една се датира в 134 г. пр. Хр., а останали са от императорската епоха.

Най-ранната монета е на император Тиберий (14–37). Без прекъсване монети са открити до Антонин Пий (138–161) – общо 33 броя, което е 44,6 % от общото количество датирани екземпляри. Най-многобройни са монетите от Домициан (81–96) – 6 бр., Траян (98–117) – 7 бр. и Хадриан (118–138) – 5 бр. Няма съмнение, че вилата е създадена през втората половина на I в. сл. Хр., най-късно при император Домициан и *първият период* на нейното съществуване обхваща времето до нападението на костобоките през 170 г. Сред единичните находки липсват монети на Марк Аврелий (161–168) и Луций Вер (161–169), но най-късните екземпляри от откритата във вилата колективна монетна находка принадлежат точно на тези императори (*Цочев М.* 1998:100).

Какви са пораженията през посочената година не е изяснено при археологическите проучвания, но е факт, че животът тук много бързо се възстановява в обичайния си ход. Открити са монети, сечени при император Комод (180–192). Най-многобройни са екземплярите от времето на императорите Септимий Север (193–211) – 8 бр., Каракала (211–217) – 6 бр. и Елагабал – 5 бр. Най-късната монета от династията на Северите е на император Александър Север (222–235). Липсват монети на императорите Максимин (235–238), Гордиан III (238–244), Филип баща (244–249) и Деций Траян (249–251). Общо откритите от този период монети са 27 броя (36,4 % от количеството определени монети) и се вместват в границите от последните 20 години на II до 30-те години на III в. Това е и *вторият строителен период* на комплекса. Фактът, че най-късната монета принадлежи на Александър Север дава основание да се допусне, че вилата не е унищожена по време на големите готски нашествия в средата на III в., а при някое по-ранно нападение. Възможно е това да е станало през 239 г., когато изворите документират нападения на карпите в Долна Мизия (*Velkov V., M. Tačeva.* 1973:75), а колективните монетни находки от провинцията доказват доста сериозните поражения, които са нанесени на селища и вили.

До възстановяването на живота върху руините минава значителен период от време, около 50 години, защото следващите по хронология монети са от времето на императорите Диоклециан (284–305) и Максимин Галерий (305–311), т. е. става дума чак за последното десетилетие или самия край на III в. Общият брой намерени монети е 13, т. е. 19% от цялото количество. Този период също не е продължителен, най-късната монета е на Констанций II (337–361), т. е. *третият строителен период* продължава около 70-80 години. Нумизматичният материал е категоричен, за да има място за съмнение в разграничаването на строителните периоди на съществуване на вилата при Павликени.

В такъв случай се решава и въпросът с времето на съществуване на поствилния викус. Той може да се датира от последните двадесет години на III до 70-те – най-късно 80-те години на IV в., а не значително по-рано, както допускат някои автори, базирайки се на противоречивите сведения на проучвателя (*Динчев В.* 2000:192). Според мен не подлежи на съмнение и това, че собственикът и обитателите на вилата нямат общо с живеещите във викуса, защото са минали около 50 години, докато селото възникне върху руините на полуразрушената вила.

Няма данни, както нумизматични, така и от другите находки, открити при проучванията, които да потвърждават съществуването на комплекса през V в. Мястото е изоставено и никога по-късно тук не е съществувало селище.

Създаването на вилата край Павликени не е изолирано явление за провинция Мизия, тя се явява като част от останалите големи земевладелски имения, създадени по същото време в резултат на колонизацията и настаняването на ветерани по средното течение на р. Росица. Красноречиво доказателство за засилената романизация в този регион са откритите надгробни плочи и посветителни надписи от Вишовград, Бяла черква, Върбовка, Павликени (*ILBulg* 422-425). Собственикът в началните години след създаването на вилата се занимава със скотовъдство. От това време са двата железни печати-дамги, открити при разкопките, върху които са изписани неговите инициали – ***T F S,*** и които със сигурност указват съществуването на домен (*Геров Б.* 1980:112). В литературата има изказани няколко предположения за предназначението на този вид печати – за подпечатване на строителна керамика, за сигниране на дървените колове, които ограничават съответното земеделско имение или за маркиране на добитък. Третото мнение намира най-много поддръжници. Резултатът от проучванията не дава основание да говорим за пазарно производство на строителна керамика край Павликени. В самата вила са открити няколко пещи за строителна керамика, но те са функционирали при изграждането на вилата и стопанските постройки. С посочените инициали до настоящия момент не са открити тухли, тегули или имбрекси нито на този, нито на друг археологически обект. Занимането със земеделие според мен е дотолкова, доколкото да задоволи нуждите на живеещите в комплекса – собственици и обслужващи. Сградата в западната част на вилата, разположена непосредствено до югозападния вход и долепена до оградния зид, може да бъде интерпретирана като хореум. В подкрепа на това мнение е правоъгълният план с две редици основи на стълбове, поддържали висящия под, контрафорсите и близостта ѝ до входа. Тя обаче е единствена и нейните размери предполагат, че складираните и съхранявани тук зърнени храни са използвани за задоволяване на потребностите на обитателите и не са предназначени за пазара. Според мен собственикът на вилата организира далеч по-мащабно развитие на скотовъдство. Като резултат от тази му дейност в един момент започва и обработката на кожи. Доказателство за това, освен печатите – дамги, са откритите при разкопките многобройни кремъци-стъргалки и костните и металните игли за шев, тип губерки. Тяхното голямо количество категорично показва, че не става дума само за обработка на кожи за задоволяване на нуждите на фамилията, а със сигурност и за пазара. Впрочем, един епиграфски паметник, открит в близост до съвр. град Павликени, също е косвено доказателство за мнението, че през първия строителен период на вилата основната дейност, развивана в нея, е скотовъдството. Става дума за мраморна ара (*ILBulg* 425) с посвещение на Юпитер Оптимус Максимус и Юнона Регина, направено от един бенифициарий консуларис. Известно е, че тези длъжности се изпълняват от офицери от легиона, в случая I Италийски, като освен чисто военни задачи, те имат грижата да организират поддръжката на пътищата и пътните станции, а също и да съдействат при доставката на коне, транспортирането на добитък и др. стопански задачи. Този паметник, както и някои други надписи от региона, дават основание да се допусне, че в близост до Павликени, съответно до производствения център, се е намирала и пътна станция, охранявана от вексилацио на легиона. Всички епиграфски паметници се датират през времето на династията на Северите, когато е и разцветът на вилата.

Друго производство, регистрирано чрез откритите находки, е металообработването. Макар, че по време на разкопките не е отрита пещ, многобройните метални изделия, използвани при строителството и ежедневния бит, доказват това. Особено показателни са железните фибули, които не са типични за римската епоха (*Генчева Е.* 1994:57). Пет от тях са от тип, характерен за римските провинции за края на I – началото на II в. Намерени са също и фибули, които са „деривати” на тези от типа Aucissa (четири железни и три бронзови), които с опростената си форма и изработка категорично са произведени в малка работилница, функционираща при вилата (*Генчева Е.* 1994:58). Интересен факт е, че от Никополис ад Иструм произхожда фибула, абсолютно идентична с тези от Павликени. Едва ли обаче производството на метални изделия е толкова разширено, че да обслужва и градския център, който при това не се намира в непосредствена близост. По-скоро изработваните във вилата изделия са задоволявали нуждите както на обитателите на комплекса, така и на разположените в близост други селища, вили и пътна станция. Датирането на материалите се отнася към края на I–III в., което показва, че това производство трябва да бъде поставено към I и II строителни периоди.

Казаното по-горе показва, че собствениците на вилата организират отглеждането на животни, обработката на кожи, металообработване и производство на керамични изделия, всички предназначени за пазара. Именно тази е причината да смятам, че когато се говори за Павликени, трябва да се има предвид, че става дума за производствен център, а не единствено за грънчарство.

Както съм отбелязала в заглавието, искам да се спра конкретно на въпроса какви глинени изделия се изработват в Павликени и, от друга страна, какви са находките от същия материал, които се използват от обитателите на вилата.

Най-многобройни сред керамичните изделия, произведени в Павликени, са различни типове паници, купи, чаши, кадилници, похлупаци и гърнета, направени от фина глина, с лаково покритие. Това, което прави впечатление е, че всички те са изработени на грънчарско колело. В Павликени няма открити калъпи, в които да се отливат различни по форма съдове.

Украсата е правена вторично, като основно са използвани три начина, еднакво популярни и разпространени – шприцоване, апликиране и щемпелуване. Най-многобройни са целите и фрагментирани съдове, чиято външна повърхност или устие са украсени с помощтта на шприц. Често използван като декорация е растителният орнамент, като обикновено по устията са поставени „запетайки”, а върху горната част на съдовете композиции от лозови клонки, повеи, листа, гроздове. Особено популярен е шишарковидният орнамент.

Втора група съдове са украсявани чрез апликиране (обр. 1 а, б). В музея във Велико Търново се съхраняват 23 фрагмента с такъв тип украса, всички изработени в ателиетата в Павликени, което добре личи по състава и цвета на глината и лаковото им покритие. Само в два случая е запазена и част от устието, но независимо от това няма съмнение, че става дума за еднотипни форми. Съдовете са сравнително големи (достигат до височина 20-30 см), с горна цилиндрична и долна конусовидна част. Дъното е оформено с`пръстеновидно или високо цилиндрично столче (по класификацията на Б. Султов група „Съдове фина керамика с две дръжки”, тип 1 с (*Sultov B.* 1985:76, Т. XXXV$_5$). Типът е популярен както в Дакия (*Benea D.* 1976:161–168), така и в западните (*Vertet H.* 1969:124–126) и източните (*Loeschke S.* 1912:385) провинции на империята. Апликациите са изработени в еднолицеви калъпи, като е открит един с изображение на Силен и е намерена и част от съд с апликация, изработена в същия калъп. В по-голямата си част медальоните не са с кръгла, а с неправилна правоъгълна форма. Те се редуват концентрично, с разстояние между тях, запълнено с други шприцовани или апликирани орнаменти, най-често змия, която се вие вертикално или хоризонтално. Тематиката на изображенията е разнообразна, но най-често са представени божества – Херакъл (обр. 1 а), Дионис, Силен, Аполон, глави на богини, Медуза. В един случай е изобразена еротична сцена (обр. 1 б) и в два – две фигури, може би сцена от гладиаторски или други борби. Върху два фрагмента е представена глава на мъж, като подобни апликации в литературата се тълкуват като изображения на Митра. При единия съд в близост до медальона е запазена и част от виеща се змия. Лъв и орел са единствените апликации, представящи животни.

Глинените съдове с апликации без съмнение са предназначени за използване при култови церемонии, свързани с честването на някои от посочените по-горе божества, сред които Херакъл и Дионис са най-популярни в региона, което доказват многобройните открити и публикувани епиграфски паметници и скулптурни изображения. Популярността на култа към Херакъл може да се свърже със засилената романизация в тази най-западна част от територията на Никополис ад Иструм. Божеството, както е известно, е сред най-почитаните от действащите военни и от ветераните. Вероятно производството на апликирани съдове е предназначено за нуждите на светилище, намиращо се в близост до Павликени. Известни са намерените в съвр. град мраморни статуарни групи на Дионис и на Херакъл (*ILBulg* 421), както и надпис от Бутово с информация за 109 члена на Дионисов тиаз (*ILBulg* 438), като всички те са вернакули, т. е. родени са там, където е организиран тиазът.

Третият начин на украса върху съдовете е чрез щемпелуване. При проучванията са открити както цели и фрагментирани съдове с релефни изображения, направени чрез тази техника, така и 10 печата (обр. 1 в-е). Шест от тях са двустранни, два едностранни и за два не може да се каже със сигурност, защото са фрагментирани. Някои са носени свързани или окачени на верижка, защото в едната си част имат пробити отвори. Най-популярният мотив, който се среща върху работната част на пет печата, е „planta pedis”. С такова изображение са украсявани дъната на паници, изработвани в Павликени, каквито цели и фрагментирани съдове са открити при проучването в голямо количество. Стъпалото е представено детайлно и релефно. В нито един случай няма изписано името на производителя или негови инициали, което навежда на мисълта, че практиката на маркиране на изделията, произлизащи от ателието в Павликени, не е популярна сред местните грънчари. Това е един доста интересен момент – голям производствен център, какъвто е Павликени, не слага марка върху своята продукция. От друга страна, има достатъчно данни, че съдове, произвеждани там, се разпространяват далеч извън региона – в Тракия, Долна Мизия, Дакия, на Кримския полуостров и др., т.е. не са предназначени само за задоволяване на потребностите на местния, локален пазар. Дали собственикът на работилниците не е имал самочувствие за високото качеството на своята стока или пък съзнателно е искал да остане анонимен – това никога няма да се установи. Други изображения върху печатите са стилизирани розети, геометрични фигури (ромб, триъгълник с украса) и растителни орнаменти (лист, стилизирана иглолистна клонка). Подобни печати са известни от крепостта Калето при Мездра (*Лука К.* 2006:164–165, обр. 7) и от Монтана (*Димитрова А.* 1961:31, обр. 7). От самите изделия могат да се извлекат и данни за технологията на изработка на печатите. Те са моделирани на ръка, понякога тилната им част е доста грубо оформена, като върху глината личат дори пръстите на грънчаря. Отворите са правилни, което показва, че са пробивани върху още неизсъхналия предмет с твърд инструмент. Работната част на печатите в повечето случаи е оформена доста прецизно, явно моделът е бил качествено изработен. Няколко печата са с лаково покритие не само върху дръжката, но и върху работната част. Защо е било необходимо това няма логично обяснение. Впоследствие, при употребата, част от лака е паднал. Изхождайки от глината, покритието и изработката, смятам че всички печати са правени в Павликени. Няма внос на този вид инструменти за украса на керамичните изделия. Интересен е фактът, че от Бутово не произхожда нито един печат за щемпелуване, а са открити паници и фрагменти от такива, които безспорно са производтво на този център, украсени върху вътрешната страна на дъната със стъпка. Това дава основание да се приеме, че грънчарите от Бутово не използват глинени, а дървени печати, недостигнали до нас.

Една група глинени съдове заслужава специално внимание. Това са патерите или може би по-точно касероле, доколкото може да се установи формата от запазените фрагменти от устия и стени, които не са многобройни (обр. 1 ж-и). В голямо количество са намерените дръжки, както и няколкото калъпа, които не оставят съмнение, че този тип ритуални съдове са произвеждани в Павликени и са свързани с потребността от тях при честването на култ към някое от божествата от гръко-римския пантеон. Най-многобройни са дръжките (намерен е и един калъп) с изображения на сфинкс, овен, козел и др., т. е. персонаж, който може да бъде приет като част от обкръжението на Дионис. Данните за производство на патери потвърждават мнението, че основното предназначение на изделията е задоволяване потребностите на намиращо се в близост светилище на Дионис, където вероятно е честван и култът към Херакъл. На този въпрос ще се спра още веднъж по-долу.

В Павликени не се произвеждат глинени подноси. Намерени са само няколко фрагмента от този тип съдове, при това не около или в работилница и пещ. Един екземпляр представлява част от мраморизиран съд с украса по периферията от маски, лъв и растителни орнаменти. Безспорно той произхожда от някоя от големите панонските работилници. Пет фрагмента принадлежат към групите на кръглите, елипсовидни и правоъгълни подноси и мястото на производство е Бутово, където са открити и калъпи за изработка на същия тип. Три много малки фрагмента представляват части от дръжки и периферия на съдове, произведени в Павликени според цвета и състава на глината и лаковото покритие, но отличаващи се като форма и украса от типичните подноси (обр. 2 а-б). По-скоро става дума за кръгли плитки паници, работени в калъп, чиято периферия е украсена със стилизирани растителни орнаменти. Няма открити части от калъпи за подобен тип съдове, което показва, че тяхното производство не е масово, а са изработени само единични екземпляри, предназначени за употреба в самата вила.

В подкрепа на горното мнение се явяват и трите медальона с формата на лист. Те са изработени в калъп, върху лицевата им повърхност е нанесена релефна украса, а гърбът е плосък. Два от тях са направени в един и същ калъп и са украсени със стилизиран грозд. Третият е от по-фина глина и прецизна изработка, с украса по периферията и в централната част от стилизирани клонки (обр. 2 в). За разлика от другите, той е с лакирана повърхност. Предназначението на тези медальони може да бъде единствено при култови церемонии (те са доста тежки и неудобни за всекидневно използване), като, изхождайки от украсата им може да се предположи, че става дума за Дионисови чествания. Може би са носени от членовете на тиаза или от лица, които имат важна роля в ритуала и едва ли всички участници в церемониите са имали подобни знаци.

Когато става дума за медальони, не може да се отмине откритата част от такъв, представящ в запазената си половина борба на кентавър с лъв (обр. 2 г). Изделието не е местно производство и принадлежи на западно ателие. За съжаление не е известно точното местонамиране в комплекса. Може да се допусне, че този вносен качествен образец, ако е открит в някоя от работилниците, е използван от местните грънчари като модел за изработка на медальони за култови церемонии. Разбира се, на този етап на проучване това е само една идея, която не почива на сериозно аргументирана база.

В производствения център край Павликени не са се произвеждали теракоти, които да са предназначени за пазара. Общо са открити 11 броя цели и фрагментирани, една поставка и нито един калъп. Бюстът на войник и едно от петлетата – детска играчка, са работени в Бутово, откъдето произхождат многобройни подобни екземпляри и калъпите за тях. Второто петле е направено от глина, различна по състав и цвят от тази от центровете в Павликени и Бутово и много доближаваща се до глината, използвана в ателиетата на Никополис ад Иструм. Без химически анализи на състава на суровината не е възможно да се твърди категорично, че играчката е произведена в работилниците на града, но със сигурност не е правена в Павликени. Още три от теракотите са дело на грънчарите от Бутово – две глави на богини и глава на войник (калъпите се съхраняват в РИМ – Велико Търново с местонамиране Бутово). Фалосът е единичен екземпляр, свързан с някой от честваните култове или приумица на грънчаря. Само за пет теракоти може да се приеме, че са местно производство. Четирите от тях си приличат твърде много като начин на изработка – две войничета и двете фигурки, направени много неумело и грубо на ръка (обр. 3 а-в). Може да се допусне, че те не са дело на грънчар, а на дете, на което майсторът само е помагал. Една, изработена в калъп, но много грубо ретуширана, фигурка на Венера може би не е теракота, а дръжка на съд, но долната част на предмета е отчупена и не може да се определи със сигурност. Или казано общо, грънчарите от Павликени не изработват теракоти както за потребление във вилата, така и за пазара. Когато имат необходимост от такъв вид стока, те си я доставят по търговски път. Върху поставката, която е единствен екземпляр, е имало статуетка на някое божество и тя е стояла в едно от помещенията на вилата, както показва мястото на нейното намиране. Открит е само един екземпляр строителна теракота (обр. 3 г).

Глинените лампи представляват една голяма група сред намерените предмети в Павликени (обр. 4 а-д). Общо са известни 62 екземпляра, цели и фрагментирани, на базата на които може да се направи типология и класификация. Вероятно в процеса на разкопките са намирани и други фрагменти, които обаче, поради силната си фрагментарност, не са постъпили във фонда на музея. Калъпите са десет броя

от три типа. Лампите могат да бъдат разграничени в осемнадесет типа, със съответните варианти. Очевидно е, че в Павликени не се изработват лампи за пазара. Малобройните калъпи, при това доближаващи се като типове, са доказателство, че единствено за нуждите на обитателите на комплекса са правени изделия от този вид, като вероятно калъпите са изработени по закупен (вносен или местно производство) модел. Освен това, за разлика от Бутово, част от лампите са източвани на грънчарско колело, като са разграничени пет типа: еднофитилни с тръбовиден фитилник; еднофитилни с фитилник, присвит с пръсти; еднофитилни с широк отвор и без диск; многофитилни с плоски плещи и диск; многофитилни с тръбовиден фитилник. Това многообразие иде да покаже, че при направата на този вид изделия грънчарите в Павликени предпочитат да използват грънчарското колело, а не калъпи. Дали защото не са владеели достатъчно добре технологията на работа с калъпи или обратно, владеели са до съвършенство работата с грънчарското колело, не може да се отговори. В помещенията лампите са поставяни върху поставки от глина, каквито са открити няколко. Те също са правени на колело, като тялото им е сложно профилирано, а често външната повърхност богато украсена чрез щемпелувана украса. В Бутово не са открити такъв вид предмети. Според мен намерените поставки доказват, че откритите лампи в Павликени са част от интериора на помещения от вилата с различно предназначение, а не стока, предназначена за пазара.

Последната група керамични изделия, открити в Павликени, включва оброчните плочки (обр. 4 е). Намерени са три готови и един калъп. Върху тях са изобразени Дионис, Херакъл и Диана. За първите две божества вече споменах, че са доста популярни както в самия център, така и в региона. Иконографията на Херакъл върху плочката е абсолютно същата като тази на божеството от описаните по-горе апликации за кратеровидни съдове. Възможно е дори да е използван един и същ калъп за направата на двата вида изделия или пък калъпите са вадени от един и същ модел. Дионис и в двата случая е представен прав, гол и с тирс в ръката. Но едното изображение е по примитивно, докато при другото детайлите са по-изчистени. И двата иконографски типа се откриват върху паметници от Долна Мизия и Тракия.

Изхождайки от известните оброчни паметници, намерени в селища и вили в близост до Павликени (Бяла черква, Бутово, Димча, Върбовка), може да се твърди, че култът към Артемида/Диана е популярен в региона. Съвсем близо до производствения център Павликени е локализирано и светилище на Диана, функционирало през късния II – средата на III в., т. е. синхронно с разглеждания комплекс. Откритите оброчни плочки от глина от Павликени не са достатъчни като количество, за да се твърди, че те са произвеждани за пазара. На този етап на проучване по-скоро трябва да се приеме, че тяхната изработка е свързана с нуждите на живеещите и работещите в и около вилата, които са ги предпочитали пред далеч по-скъпите каменни и мраморни изделия.

Разбира се, най-категоричното доказателство, че в Павликени не са произвеждани подноси, теракоти, лампи и оброчни плочки за пазара е фактът, че няма нито една открита пещ за тези видове изделия, нито пък следи от бракувана продукция или шлака.

Анализът на откритите керамични изделия в производствения център край Павликени дава основание да се твърди, че в него се произвеждат за пазара единствено съдове, чието предназначение е основно за обслужване на нуждите на намиращите се в близост светилища. Според мен фактът, че изработени тук изделия се откриват както в Никополис ад Иструм и Нове, така и далеч извън границите на провинция Долна Мизия, е свързан именно с това, че ритуалните съдове са отнасяни от притежателите им, основно лица, имащи отношение по един или друг начин с войската, тъй като те имат култово предназначение и се използват многократно. Освен това в литературата не се прави разлика между изделията на работилниците от Павликени и тези от Бутово, двата центъра се поставят под един знаменател, а това не е правилно. Макар че те функционират паралелно, има разграничаване и диференциация в тяхното производство.

С настоящата статия направих опит да дам отговор на част от проблемите, свързани с вилата в м. Върбовски ливади край Павликени. Безспорно е, че те са много и разрешаването им е трудоемка и не лека задача. На първо място е необходима нова интерпретация на архитектурните останки и цялосно публикуване на откритите паметници, а подновяването на археологическите проучвания ще даде възможност за прецизирането на стратиграфията и датировката на комплекса. Така този уникален комплекс, единствен в Югоизточна Европа и позабравен в последните години, ще намери своето достойно място в проучването на провинциалната римска култура.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Генчева Е.* 1994.** За някои допълнителни производства в градската територия на Никополис ад Иструм. Фибули. – В: Ряховец, Габрово, 57–60.

***Геров Б.* 1980.** Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.). – ГСУ, ФКНФ, LXXII, 2, 5–173.

***Димитрова А.* 1961.** За производството на terra sigillata в нашите земи. – Археология, 4, 27–33.

***Динчев В.* 1997.** Римските вили в днешната българска територия. София.

***Динчев В.* 2000.** Селата в днешната българска територия през римската епоха (I–края на III век). – ИНИМ, XI, 185–219.

***Лука К.* 2006.** Находка от керамични калъпи за производство на съдове с апликирана украса от крепостта Калето край Мездра. – Археология, 1–4, 161–170.

***Султов Б.* 1977.** Павликенският край през античността. – В: Павликени и Павликенският край. София, 9–62.

***Цочев М.* 1998.** Монети и монетна циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово. В. Търново, 109–123.

***Benea D.* 1976.** Citeva fragmente de vase votive descoperite la Drobeta. – Drobeta, 161–168.

ILBulg. Gerov B. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae. MCMLXXXIX.

***Loeschke S.* 1912.** Sigillata-Topferein in Tshandarli – Mitteilungen des Deutschen Archäologisches Instituts, 370–390.

***Sultov B.* 1985.** Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (IInd–IVth century). – TAB, I, Serdicae.

***Velkov V., M. Tačeva.* 1973.** Eléments orientaux méditerranéens en Thrace et Mésie – Bulletin de l'Association internationale d'études du sud-est Européen, 11, 1–2, 70–75.

***Vertet H.* 1969.** Observation sur les vases à médaillons d'applique de la vallée du Rhône. – Galia, XXVII, 93–113.

THE ANTIQUE PRODUCTION CENTRE NEAR PAVLIKENI: MANIFACTURING AND USAGE OF CLAY WARE

Pavlina Vladkova

The villa and the architectural complex near Pavlikeni were found in the beginning of the seventies of the past century. According the numismatic material, three building periods can be distinguished: *the first* begins in the eighties of the 1st c. AC and continues to 170 AD; *the second* spans the period from the last twenty years of the 2nd c. to the middle of the 3rd century; the beginning of *the third period* are the last decades of the 3rd century and its end is the seventies or the eighties of the 4th century.

In its early years of existence, the villa is a centre of a huge land estate. The owner organized the production of grain, stock-breeding, leather tilling and limited metal-working.

The building of the pottery kilns relates to the second building period. Mainly, clay vessels with a different form and size were produced in Pavlikeni. Their specific decoration (applications, stamping etc.) and subject of the scenes proves their usage during a cult rituals. The lamps and the terracotta, found in Pavlikeni, are very few. Some of them were made there (few moulds were found) and their purpose was the satisfaction of the needs of the villa's inhabitants.

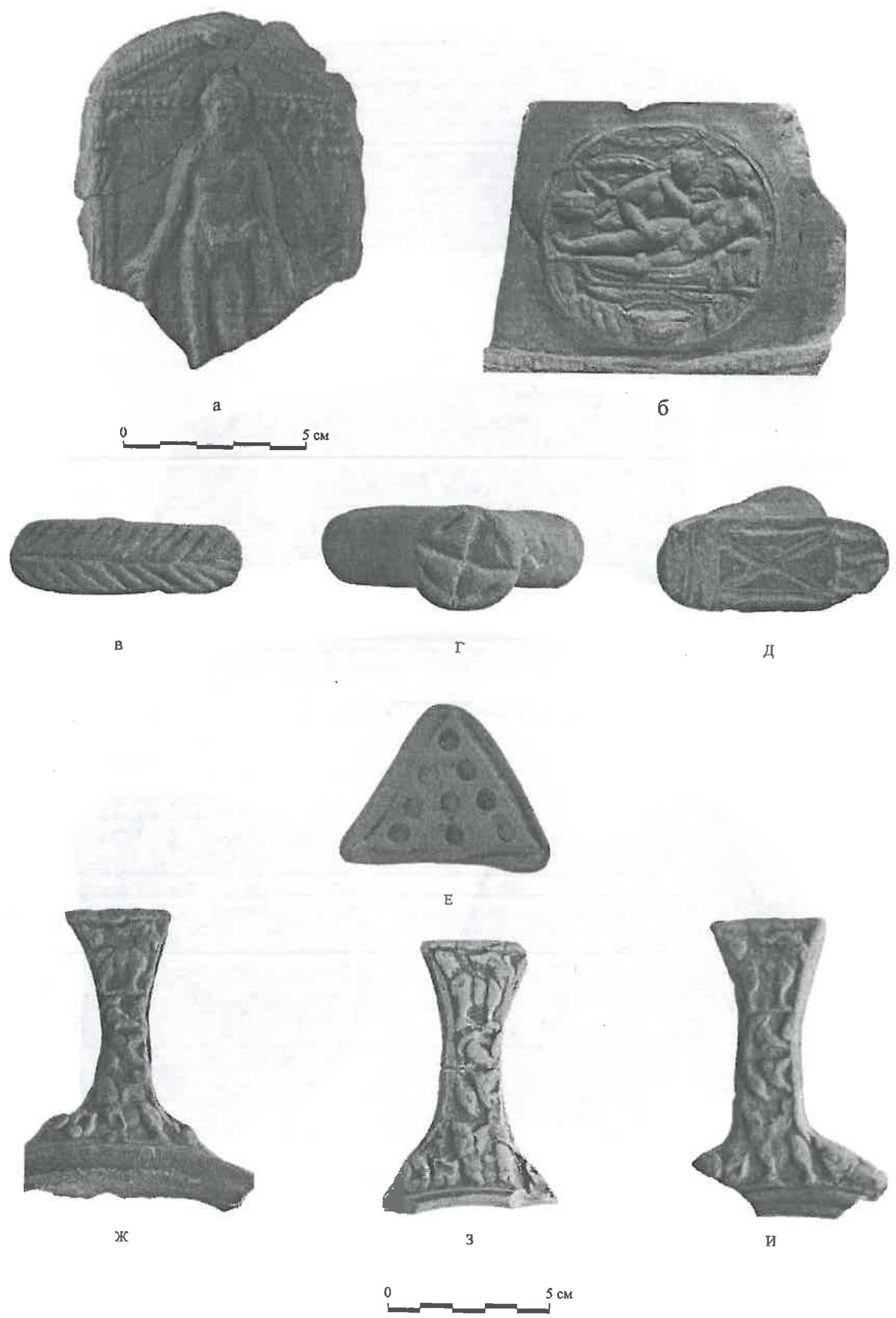

Обр. 1. а. Апликация за съд – Херакъл, б. Апликация за съд – еротична сцена, в-е. Печати за щемпелуване на керамични изделия, ж-и. Дръжки на патери със запазена част от устието

Fig. 1. a. Application for a vessel – Heracles, б. Application for a vessel – erotic scene, в-е. Stamps for the pottery production, ж-и. Handles of paters with a part of the orifice preserved

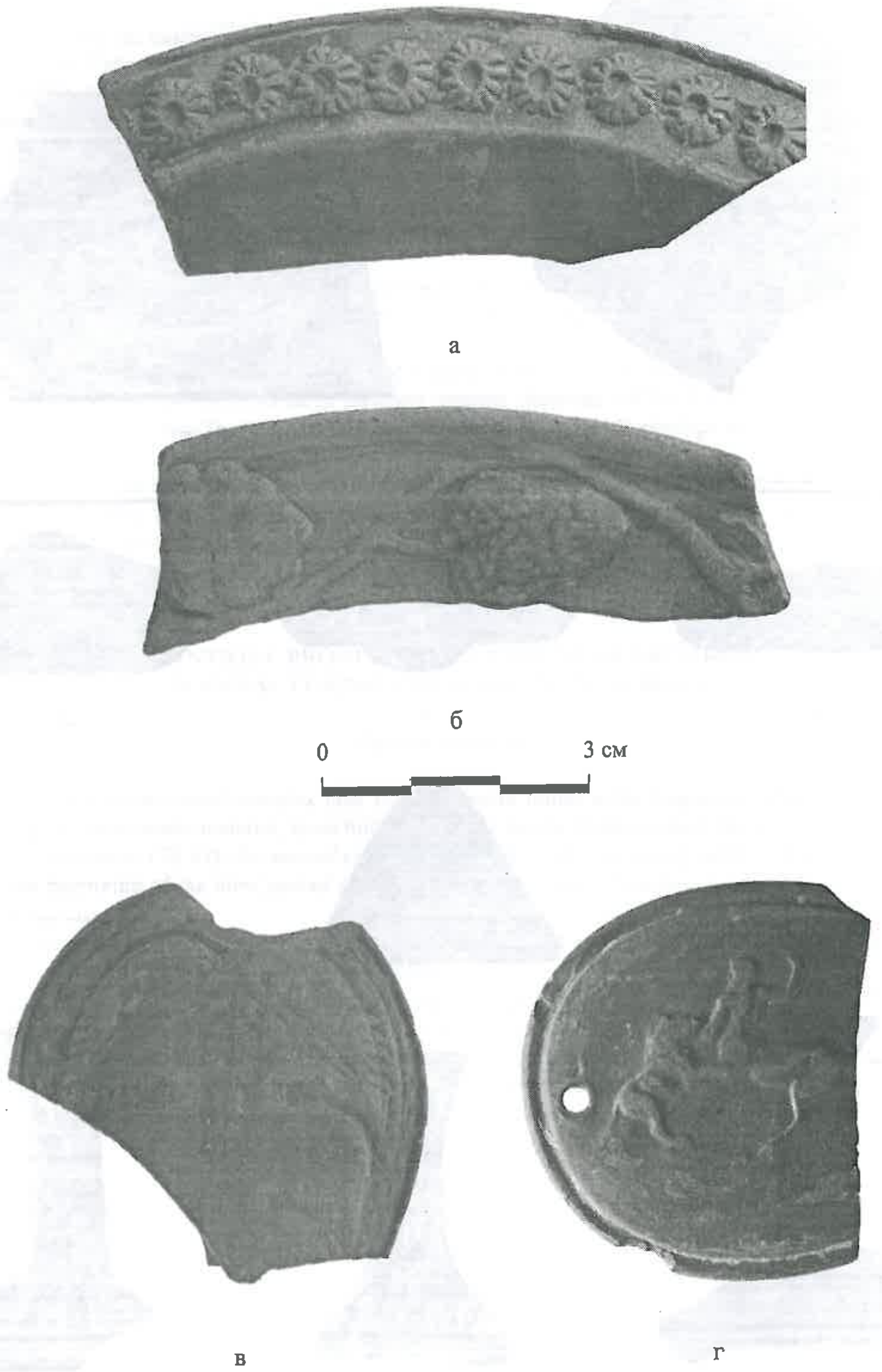

Обр. 2. а-б. Устия на подноси, в-г. Медальони
Fig. 2. а-б. Orifices of trays, в-г. Medallions

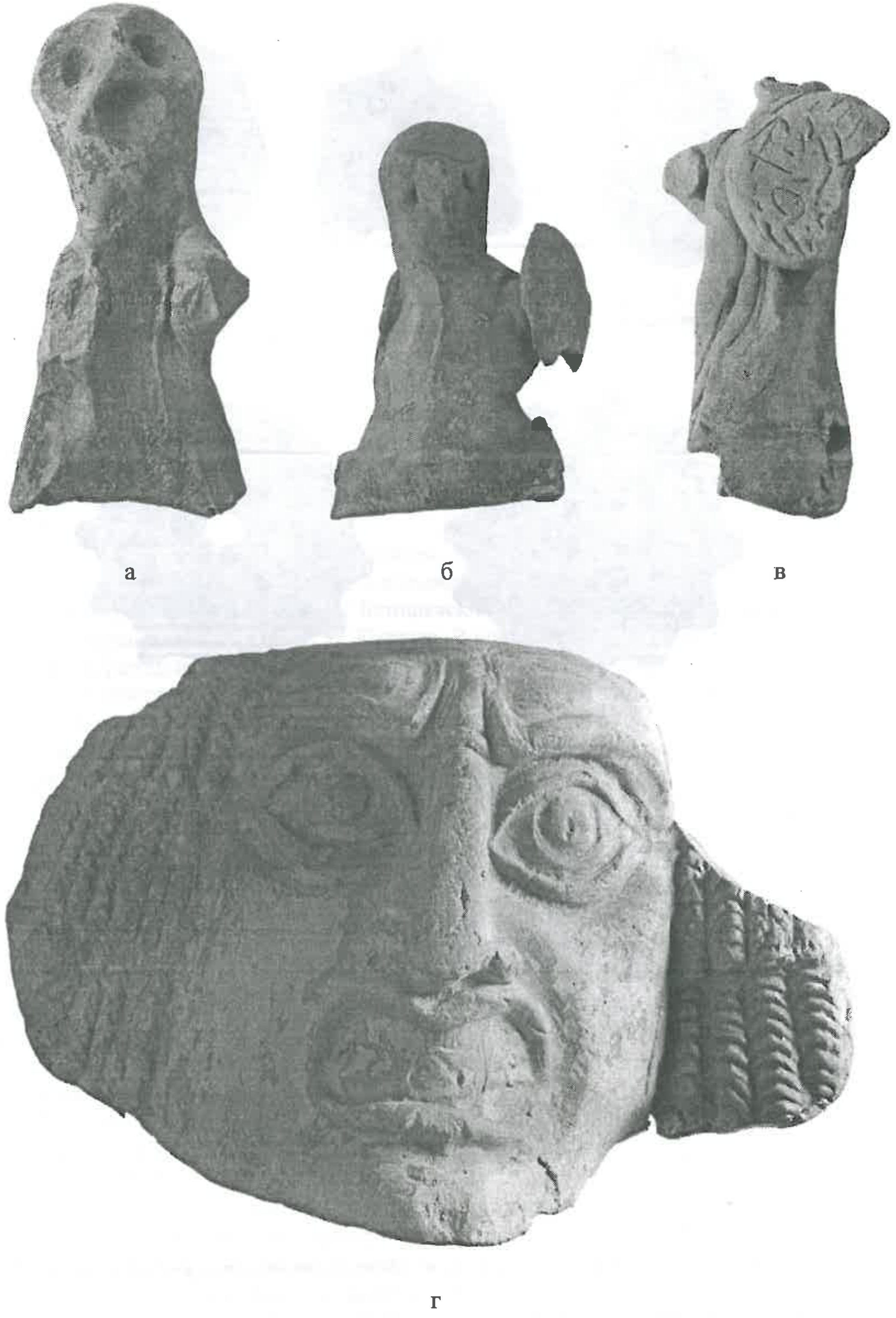

Обр. 3. а-в. Теракоти – детски играчки, г. Антефикс
Fig. 3 а-в. Terracotta – toys, г. Antefix

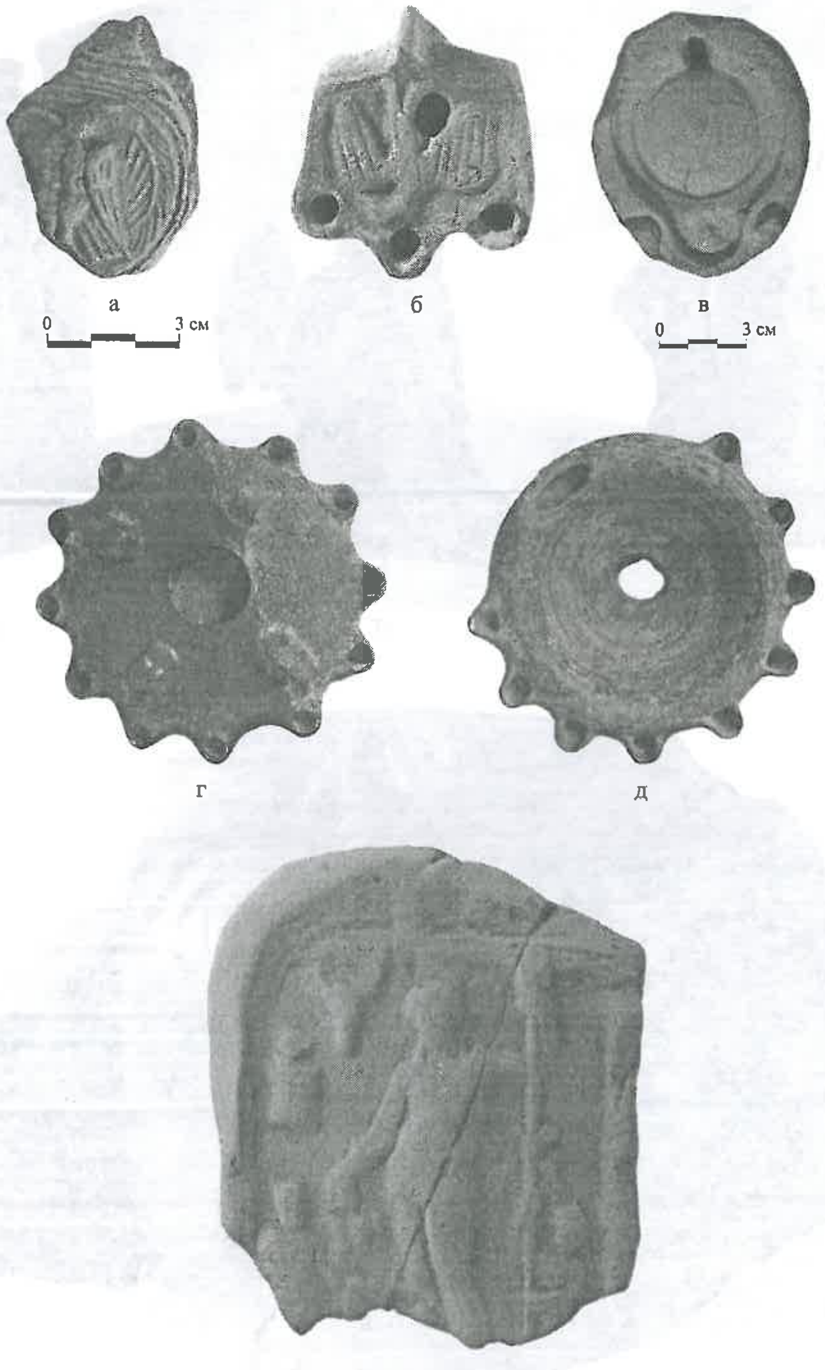

Обр. 4. а-б. Лампи, в. Калъп за лампа, г-д. Многофитилни лампи, работени на колело, е. Оброчна плочка с изображение на Дионис
Fig. 4. а-б. Lamps, в. Mould for a lamp, г-д. Manywicks lamps, made on a potter's wheel, е. Votive tile with an image of Dionysus

ВОТИВНИ ПРЪЧКИ ОТ КРЕПОСТТА ХОТАЛИЧ КРАЙ СЕВЛИЕВО

Надежда Ботева

(Исторически музей Севлиево)

През лятото на 1871 г., минавайки през Севлиево, големият познавач на Дунавска България Феликс Каниц между другото пише „…в град Севлиево изобщо нищо не се знае за старинни находки. При все това Севлиево представлява изгодно по разположението си стратегическо място. Това ме кара да мисля, че доказателства в тази насока ще се открият”(*Коледаров П.*1967:166–169).

Днес повече от 130 години след Ф. Каниц, никой вече не може да каже, че в Севлиево не знаят нищо за миналото си. За това огромен дял има Симеон Симеонов – откривателят и изследователят на Хоталич, градът предшественик на Севлиево. За изясняване историята на града преди завладяването му от турците, за която липсват всякакви писмени сведения той отдаде повече от двадесет години от живота си. (*Симеонов С.* 2007; *Ботева Н.* 2004).

Старото поколение историци са категорични, че градът е възникнал в следствие на турската колонизация в средата на XV в. Въпросът кога е възникнало Севлиево отново става актуален след като Кацев Бурски публикува каменен надпис от Батошевския манастир датиращ от средата на XII в. През 1959 г. надписът е публикуван и от проф. Н. Ковачев. В новобългарски превод той гласи „Съгради този храм Гено от Хотел, Петър от Търнов, лето 67…”(*Ковачев Н.*1957:143).

В по-късните извори от турския период названието Хотел се видоизменя като Хоталич. Точно под такава форма го срещаме многократно в турските данъчни регистри от XV до XVII в. В резултат на почти тридесет години археологически проучвания в местността Джевизли бунар, съпоставка на резултатите от тях и сведенията от писмените извори става ясно, че именно това е средновековният Хоталич.

В миналото за съществуване на крепост в най-западната част на Севлиевската планина се е разбирало от разхвърляните из гората камъни, вар, части от глинени съдове и монети–скифати. Севлиевци наричали местността „Калето”, а жителите на близкото село – Царева дупка.

Севлиевската планина затваря плодородното севлиевско поле от север. В най-високите си части тя достига надморска височина от 550 м. В най-западната част протича р. Росица, която е пробила красив пролом. Тук на десния му бряг в най-високата част се намира крепостта Хоталич.

В резултат на дългогодишните проучвания ясно се очертава външният град, разположен на южния слънчев скат, с четири ясно обособени квартала. В тях са открити около 90 жилищни и стопански помещения. На труднодостъпния терен над него се издига цитаделата. Там са проучени повече от 600 м. крепостни стени, запазени на височина до 3 м, четири порти, християнски храм и значителен брой жилищни и стопански помещения (обр. 1).

През 1994 г. Хоталич е обявен за археологически обект с национално значение.

Между стотиците находки от дългогодишните археологически проучвания са и две бронзови вотивни пръчки (обр. 2 а).

Едната е намерена при разкопките в западния квартал на селището. Представлява пръчка с почти кръгло сечение, с деб. 0.4–0.5 см, която при единия край завършва с изображение на птица, а в другия с плоска халка. Общата ѝ дължина е 20 см. Халката е с диам. 2.2 см и в долната си част завършва с плосък издатък с дълж. 1.3 см.

На 6.5 см. от халката пръчката има пръстеновидно удебеляване, с украса от кръгове и напречни линии (обр. 2 б).

Птицата е разположена перпендикулярно на халката като е поставена върху конусовиден плосък орнамент с украса от две напречни линии. Още при намирането птицата е била с отчупена опашка. На пръв поглед прави впечатление подчертания клюн на птицата.Той е масивен и извит като на орел. По птицата личат следи от украса „птиче око”, на мястото на окото и коремчето ѝ. Находката е във фонда на Исторически музей Севлиево от 1983 г., с инв. № ГИМС-3879 /1983.

Втората пръчица е намерена в близост до първата мана същото място, девет години по-късно. Общата ѝ дължина е 17.4 см. Халката липсва. Приблизително по средата и тази пръчка има удебеляване украсено с надлъжни плитко врязани линии. Птицата както и при предишната е разположена върху призматично тяло с вис. 0.6 см. Тук тя е по-запазена и с по прецизна изработка.Отново прави впечатление масивният извит клюн. На мястото на окото и коремчето има украса “птиче око”. С много подробности и майсторство е придадена опашката на животното. Украсена е с три центрирани кръга като краят и завършва зигзагообразно. По този начин е придадено оперяването на птицата. Украсата и широко разперената опашка ни дава основание да допуснем, че това е по-скоро паун отколкото орел (обр. 2 в).

Двете вотивни пръчки се различават по своята изработка и начина, по който са придадени птиците.Това подсказва, че те са работени в различни ателиета.

Подобни вотивни пръчки са известни и от други обекти. През 1920 г. Й. Иванов публикува от Кюстендилския Хисарлък вотивна пръчка, чиято половина липсва. В публикацията той изказва предположение, че това е умалено изображение на римско военно звание (*Иванов Й.*1920:105–106).

От Пернишката крепост произхождат 6 изцяло запазени вотивни пръчки. На една от тях на халката има закрепен кръст, което показва, че вотивните пръчки са имали предназначение в християнския култ. Те са датирани в ранновизантийския период (*Чангова Й.* 1981:188–189).

Такава е датировката и на вотивна пръчка от селището край с. Попина, Силистренско (*Въжарова Ж.*1965:161). Засега предоположението, че вотивните пръчки са имали ритуално предназначение в раннохристиянския култ е най-правдоподобно.

Една от пръчките има пряк паралел с пръчка от Пернишката крепост. Те вероятно произхождат от едно и също място и имат една и съща датировка – ранновизантийският период.

За съществуването на Хоталич в периода IV–VI в. говори и значителното количество керамика и архитектурни останки от времето на ранното християнство. Намерен е и значителен по количество нумизматичен материал. Към него се отнася и една тъмно синя екзагия, както и монети от императорите Константин Велики (306–337), Констанций I (337–361), Теодосий II (408–450), Юстин I (518–527), Юстиниан I (527–565) и Юстин II (565–578).

Датировката в ранновизантийския период се подкрепя и от факта, че в крепостта Хоталич липсват каквито и да е сведения и археологически материали за съществуването ѝ в римския период.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Ботева Н*. 2004**. Археологическите проучвания на Хотали. – Севлиево.

***Въжарова Ж*. 1965**. – Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI в. – София.

***Иванов Й*. 1919–1920**. Кюстендилският Хисарлък и неговите „старини”. – ИБИД, 105–106.

***Ковачев Н*. 1957**. Новооткрит фрагмент от Батошевския надпис. БЕ, бр. 2, 143.

***Коледаров П*. 1967**. Севлиево през погледа на чуждите пътешественици от XVII в. до освобождението на България. В: Севлиево и севлиевският край. – София.

***Симеонов С*. 2007**. Хоталич, средновековният град – крепост край Севлиево. – Севлиево.

***Чангова Й. и др*. 1981**. *Чангова Й., А. Радунчева, В. Любенова, В. Герасимова-Томова, Й. Юрукова*. Перник, 1.

VOTIVE RODS FROM THE FORTRESS OF HOTALICH NEAR SEVLIEVO

Nadezhda Boteva

(Summary)

The “ancient and medieval frortress of Hotalich” has been discovered as a result of long-going archeological excavations in the outskirts of Sevlievo. In 1994 it has been recognized as a cultural site of a national significance.

The two bronze votive rods are among the hundreds of finds. They differ in their make and in the position of the birds. Those differences indicate that they have been produced in different workshops. There are several opinions about the purpose and dating of the votive rods. The most probable opinion is that they have a ritual function in the Early Christian cult. The votive rods from Sevlievo find a direct parallel with finds from other archeological sites. Votive rods are known from the excavations at the Hisarlak of Kustendil, the fortress of Pernik, and the settlement nearby the village of Popina. They are dated to the Early Byzantium period of the 4th – 6th century. The same date is proposed for the votive rods found in the fortress at the outskirts of Sevlievo.

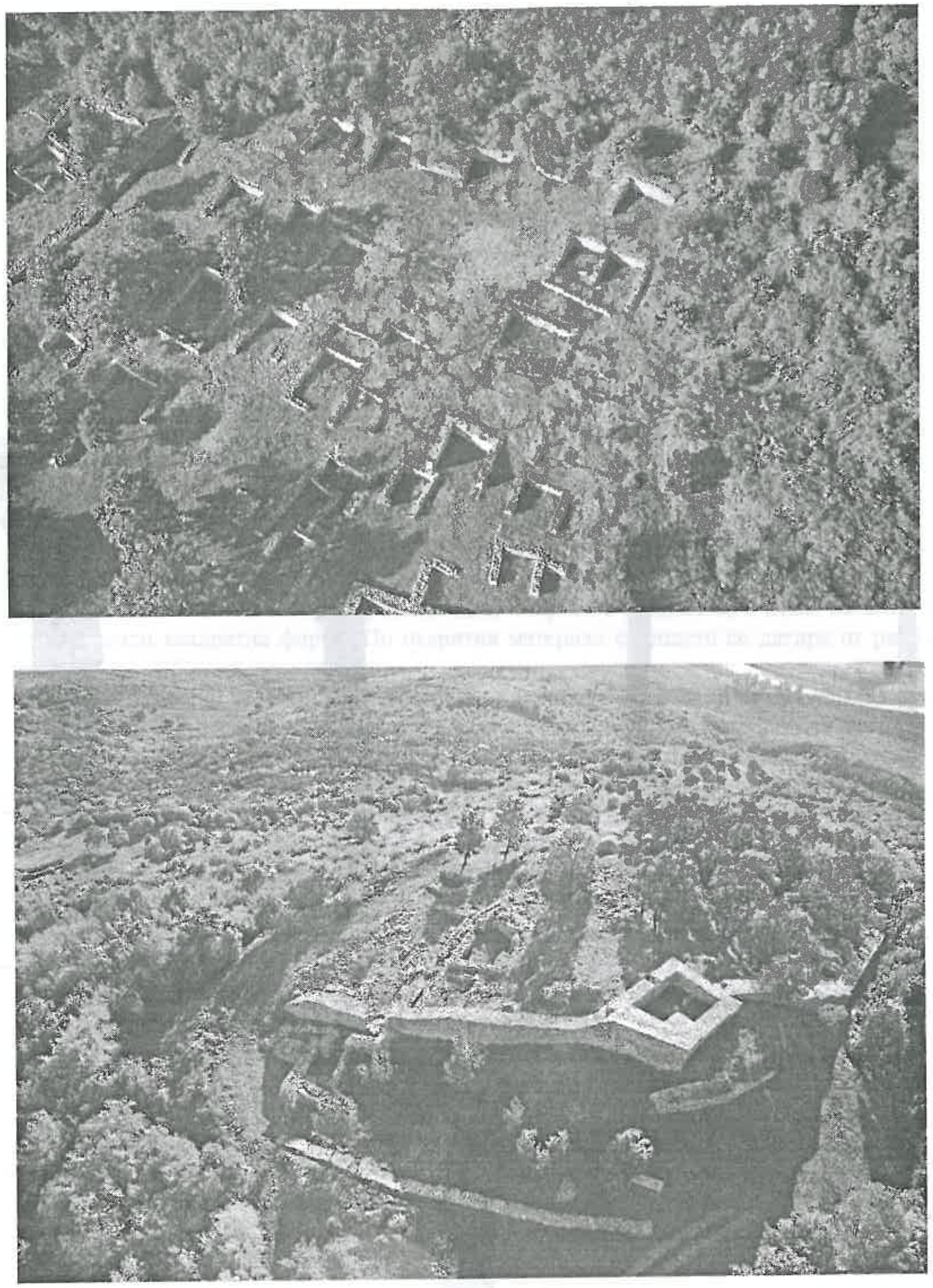

Обр. 1. Крепостта Хоталич (самолетна снимка)
Fig. 1. The fortress of Hotalich (aerial photo)

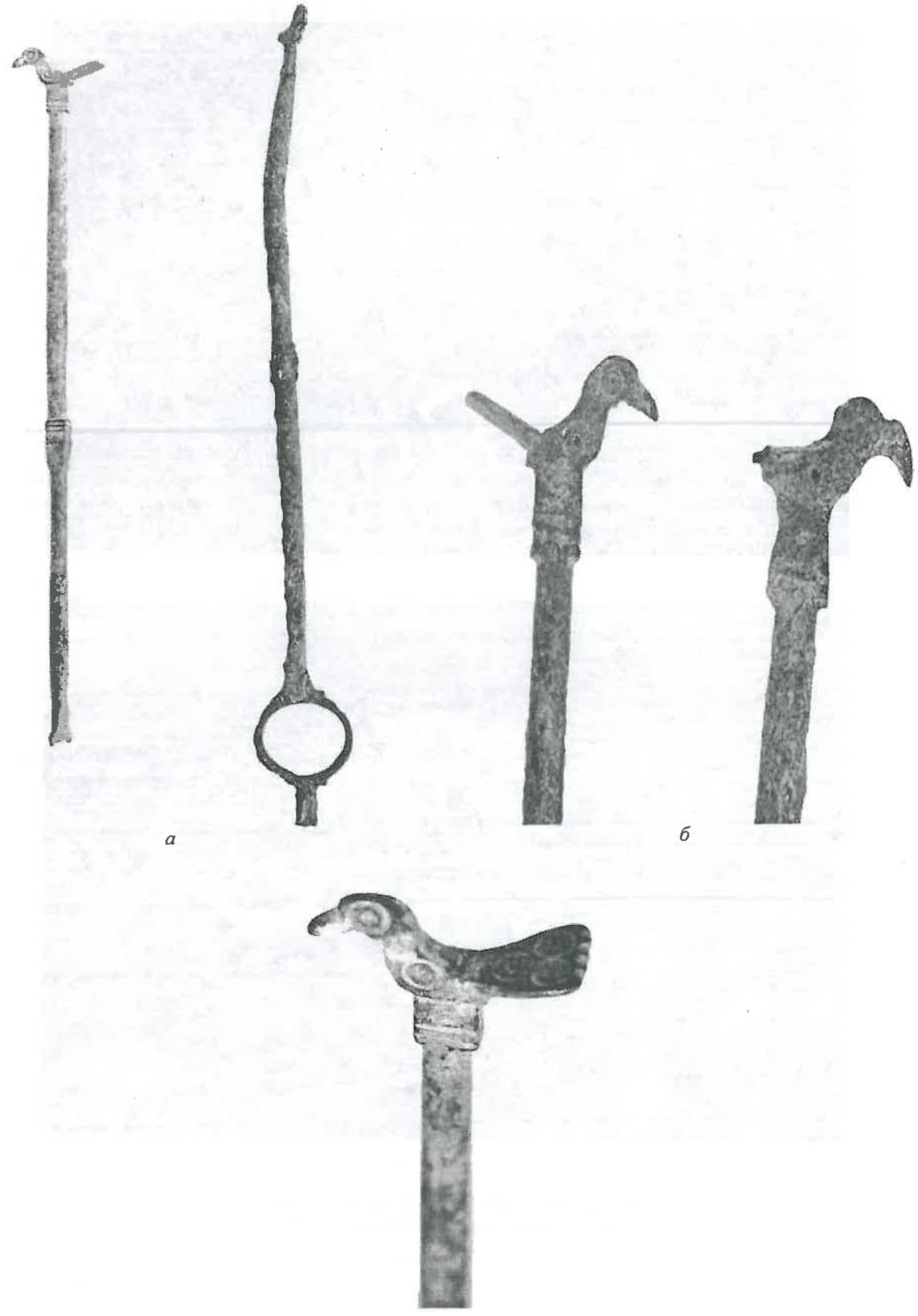

а б в

Обр. 2. а. Вотивни пръчки, б. Вотивни пръчки – детайл, в. Вотивна пръчка – детайл
Fig. 2. a. Votive rods, б. Votive rods – detail, в. Votive rod – detail

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ И НАХОДКИ ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА ГРАД КАРЛОВО

Мария Деянова
(ИМ – Карлово)

Карлово е град, известен преди всичко с голямата си роля в историята на Българското възраждане, което е безспорен факт и малко се знае за археологическите паметници, открити тук. В научната литература се смята, че градът е възникнал като наследник на редица селища и крепости, съществували в близката околност (*Фъргов Х.* 1995:13), но не всички останки от тези селища и крепости, и археологическите находки от землището на Карлово са описани и систематизирани.

Земите около днешния град са били обитавани още през праисторическата епоха. Северозападно от града в м. Ясъ тепе (Полигона) на десния бряг на р. Суловрач са открити следи от праисторическо селище (*Детев П.* 1970), днес голяма част от него е унищожена. Откритият керамичен материал е изцяло фрагментиран. Има фрагменти от тънкостенни фино изработени съдове с червена повърхност, някои са орнаментирани с бяла боя. Една интересна находка, открита в селището, е глава на антропоморфен глинен идол с почти квадратна форма. По откриния материал селището се датира от ранния неолит (Караново I).

В подкрепа на факта, че земите около днешно Карлово са обитавани от древността са останките на четири крепостни съоръжения, разположени в близост едно до друго в околностите на града в южните склонове на Стара планина. Две от тях са на границата на землището с град Сопот.

Крепостта при "Св. Троица" за пръв път е описана от проф. П. Мутафчиев (*Мутафчиев П.* 1973:294) при обиколката му на стари крепости в долината на р. Стряма. Тя се намира върху стръмна планинска чука с надморска височина около 800 м, точно над аязмото и параклисчето "Св. Троица". Разположението на крепостта е стратегическо. От високия планински рид се вижда цялата източна половина на Стремската долина. Така от крепостта е могло да се наблюдава долината и входа към нея от юг, както и планинската пътека, която на север прехвърля планината. От двете страни възвишението, върху което е разположена крепостта, е обградено от дълбоките и стръмни долове: от изток дерето при "Св. Троица", наричано още Манастирско дере или Манастирска река, а от запад на Дълбокия дол. Погледнато от южното подножие високите скали на рида от юг сами приличат на крепост.

Мястото на крепостта представлява наклонена на юг скалиста площадка и заема приблизително площ около 300 кв. м (обр. 1 а). На север тя минава в тесен скалист гребен, който води до билото на планината, а на изток свършва със скала висока около 100 м. При огледа на калето проф. П. Мутафчиев не е видял зидове. Само на северната страна грамада камъни, размесени с парчета ронлив хоросан и тухли, които сочели мястото на някаква голяма постройка – вероятно входната северна кула, тъй като пред нея в тесния гребен на скалата е направен изкуствен просек 7–8 м широк. Точно там днес иманяри са разкопали основите на тази голяма постройка – входната северна кула. Кулата има правоъгълна форма с приблизителна дължина на източната стена 10 м. Изградена е от ломен камък с тухли и бял хоросан.

Разрушени материали от градежи има по цялото планинско възвишение особено по западния и южния склон. Вероятно материалите от западната крепостна сетна са се свлекли по склона, а от юг крепостната стена е била фундирана направо върху скалите като по-високите са били вградени в градежа. Проф. П. Мутафчиев определя крепостта като малък кастел.

При теренните наблюдения бяха открити фрагменти от строителна и битова керамика, както и части от големи и по-малки долиуми, което говори за по-продължителното обитаване на крепостта.

Откритата битова керамика в изкопите е предимно от ранновизантийския период (V–VI в.): стени, дъна, устия, дръжки от керамични съдове предимно с черна и сиво-черна повърхност. Бяха открити и няколко фрагмента от средновековна керамика от XII–XIV в. и от груба, работена на ръка керамика от ранножелязната епоха. Възможно е преди възникването на крепостта естествената защитеност на високия планински рид и скалите на него да са били използвани и от траките.

По техника на градеж и откритите материали, крепостта при “Св. Троица” е била построена през V–VI в. и е продължила да изпълнява функциите си и през периода на Българското средновековие (*Джамбов И.* 1991:173).

Крепостта, известна като Сопотското градище, Триъгълника или Калето при р. Леевица се намира западно от крепостта при “Св. Троица” (обр. 3). К. Иречек, пише, че западно от Карлово, под самите поли на Стара планина, високо над сегашното шосе за Сопот, е забелязал тясна изравнена ивица земя, която продължава 300–400 крачки и се губи към сопотските лозя. Вероятно това е следа от някогашния Подбалкански път от Сердика през Златишкото, Казанлъшкото поле за Сливен и Черно море. В пътуването си К. Иречек е видял остатъци от този път – “калдаръм до 3 м широк” източно от Карлово и по-нататък, из долината на Тунджа (*Иречек К.* 1889:368). Може би него е имал предвид и арабския географ Идриси, когато говори, че от Крън до крепостта Щипоне при Ихтиман се стигало за шест дни (*Мутафчиев П.* 1973:293).

До началото на XX в. при мястото, където той прехвърлял пороището, западно от Карлово стояли останките на стария “Калугеров мост” (*Мутафчиев П.* 1973:293).

По посока на този път, на около 2 км североизточно от Сопот, се намират развалините на тази малка крепост. Мястото представлява слабо наклонена към юг равнина, заградена от изток и запад с дерета, които се вливат в р. Леевица. Формата на крепостта е неправилен триъгълник с приблизителни размери 124 x 135 x 147 м. Южната част на крепостния зид до началото на XX в. е била запазена на височина до 1.50 м, а при югозападния ъгъл на повече от 2 м. Градежът е от ломени камъни с ронлив хоросан. При всеки от ъглите е имало кули с четириъгълен план (обр. 3). Западната кула, чиито развалини били сравнително най-добре запазени, в основата си е квадрат със страни около 7 м. Кулата при северния ъгъл е била съвсем разрушена. Фрагменти от тухли и керемиди се срещали из рохкавата почва, но не е могло да се определи със сигурност откъде произхождат – от сгради вътре в крепостта или пък от селище извън нея, каквото може би е съществувало (*Мутафчиев П.* 1973:294). Днес склона, върху който е калето е залесен с борова гора и не личат почти никакви следи от строежи по повърхността. По техника на градеж и откритите материали крепостта се датира от V–VI в.

Крепостно съоръжение, което досега не бе описано никъде бе открито на левия бряг на реката при “Св. Троица”. Намира се източно от крепостта при “Св. Троица” и предвид малкото пространство с възможност за градеж е било малко по размери. От запад тясното възвишение е обградено от дола на реката при “Св. Троица”, а от изток от малко дере, което се влива в същата рекичка.

Крепостното съоръжение заема малка площ върху неголяма тераса заключена между двете дерета. Тук е открито лицето на много добре запазен зид с височина 1,20 м, ориентиран изток-запад. Изграден е от ломени камъни споени с бял хоросан. В градежа са използвани и доста тухли с размери: 30/30 см и дебелина 4.8 см. По целия склон и по стръмната пътека по него се откриват фрагменти от строителна керамика. Битова керамика не беше открита, но по техника на градеж можем да отнесем построяването на това крепостно съоръжение към края на IV–VI в. Възможно е откритият зид да е част от наблюдателна кула, която преграждa и охранява пътеката към билото на планината и да брани подстъпите към крепостта при “Св. Троица”.

Тази така охранявана пътека, вероятно е продължението на пътеката от северните склонове на планината, едно от разклоненията от долината на р. Черни Осъм, наричана в Троянско “Римски път” (*Христов И.* 2002:75). По сведения на хижарите от хижа “Амбарица” при разклонението на зимната и лятната пътека за х. “Добрила” стояли основите на малки сгради, изградени от камък и хоросан. В тях е била откривана керамика от “лошо изпечени съдове” и ковани гвоздеи. Вероятно пътеката е подсичала от север връх Амбарица и се е насочвала на юг в близост до Калето при “Св. Троица”. В билната си част тази пътека е била широка до 2 м, стръмна и върви по течението на реката на юг. Преди да пресече реката тя се разделя на две: едната завива на ляво и тръгва нагоре към Калето, а другата продължава по течението на реката на юг, преминава през крепостното съоръжение на левия бряг на реката при “Св. Троица” и слиза в равнината. Вероятно тук някъде тя е пресичала Подбалканския римски път от Златишкото поле за Черноморието. Възможно е пътеката през този проход на планината да е била използвана непрекъснато, поддържана и охранявана през различни епохи: още от тракоримско време през Късна античност и Ранно средновековието като е имала не само местно значение. За охраната на този невралгичен пункт в планината, през който е могло сравнително бързо да се проникне в Тракия, през периода на Късната античност са били изградени тези три крепостни съоръжения. Те са част от цялостната система от укрепления, затварящи достъпа в планината по течението на реката, с важна роля в ранновизантийската укрепителна система.

Засега може да се каже, че само крепостта при “Св. Троица” е била обитавана по продължително време, а другите две по-малки крепостни съоръжения, разположени от двете и страни, представляват укрепителни съоръжения с отбранителни и наблюдателни функции, използвани до края на VI в.

Между двете крепости при “Св. Троица” и “Триъгълника” в самите поли на планината, в началото на XIX в. били открити основите на стара църква (параклис), около, която били намерени няколко големи делви. По сведения на местни жители сегашния параклис “Св. Троица” е бил построен в края на XIX в. Недалеч от него е имало по-стар със същото име, разрушен при земетресение.

В южния му зид е вграден каменен старогръцки надпис. Блокът, върху който е надписът е счупен на две, но надписът не е повреден. При сегашното му състояние има размери: 70 x 47 см.

Надписът е разчетен от проф. В. Бешевлиев. Разположен е по дългата страна на камъка. Състои се от два реда. Първият ред е прекъснат в средата от вертикалното рамо на кръста. Съдържа една единствена дума ΚΥΡΙΔΑΗΩ. По всяка вероятност върху камъка е изписано името “КЮРИДАНО” в дателен падеж. Тъй като площта не е позволила да бъде изписано изцяло на едни ред, последните две букви са пренесени. След тях е поставена точка. Буквите не са еднакви по големина, но са разположени сравнително на еднакво разстояние една от друга. Кръстът, който преминава през средата на първия ред, е от типа “латински”. Страничните му краища са разширени. Иконографски, независимо от грубия материал, композицията е естетически издържана. Очевидно надписът съдържа собствено име. Формата и материалът, върху който е направен дават, основание да се предполага, че се касае за надгробен паметник. Датиран е в V–VI в.

Възстановеният параклис “Св. Троица” е продължение на разрушената от природно бедствие по-стара църковна постройка. Този факт се подкрепя и от вградения каменен надпис в единия от зидовете му. По всяка вероятност е донесен от по-стария параклис и умишлено използван в градежа на сегашния. За това съдим и от мястото, където е разположен – в най-горната част на южния зид. Така традицията била спазена. Още едно доказателство в полза на казаното е и това, че майсторът-строител е използвал точно частите от него, с което съдържанието на надписа не се е нарушило.

Наличието на старогръцки надпис, говори за вероятното съществуване на култов паметник (църква или манастир) в близката околност (*Джамбов И.* 1986:95–98).

За друг старогръцки надгробен надпис, който се пазел в двора на гражданския клуб в Карлово, съобщава и Ал. Пеев (*Пеев А.* 1924).

Друго малко укрепително съоръжение, което досега не беше описано никъде е Карловското кале (*Деянова М.* 2006:392).

Крепостта се намира на малък скалист скат над м. “Райновата градина” северно от парка Беш бунар в Карлово. Височината на планинското възвишение, на което е разположено Калето е около 500 м. От север е обградено от дълбокия дол на Сухото дере, а от изток и от юг от Кайкчийското дере. Крепостта е малка по размери и се причислява към т. нар. кастели. Заема площ около 500 кв. м. Планът на крепостното съоръжение не е установен окончателно. По предварителни данни има триъгълна форма и двойни крепостни стени. Външният крепостен зид е изграден от бял плочест камък с бял хоросан. Запазената височина на суперструкцията на места е 60 см. Дължината на северната външна стена е около 135 м, а на източната 50 м. Дебелина на стената е 1.10 м (обр. 1 б).

Вътрешната крепостна стена е силно обрушена и трасето и се проследява от каменни струпвания. Изградена е от ломен камък като засега не може да се каже дали спойката е калова или с хоросан. Дължината на вътрешната северна крепостна стена е около 95 м, а на източната около 45 м (обр. 1 в). На разстояние 20 м от североизточния крепостен ъгъл на вътрешната крепостна стена се очертава зид, който затваря един триъгълник във вътрешността на крепостта. Този зид е изграден също от ломени камъни.

В този укрепен триъгълник са открити основите на голяма сграда с правоъгълен план. Дългият зид е ориентиран северозапад-югоизток и е с дължина 9.60 м, а напречният зид е със запазена дължина 1.30 м. Вероятно входът на сградата е от запад. Зидовете са изградени от ломени камъни на калова спойка.

Най-вероятно е входовете на крепостта да са от изток и от запад. В южния и западния сектор на терена липсват очертания на зидове. В западната част най-вероятно камъните от зидовете са използвани за заздравяване на терена при залесяването на ската, а от юг са се срутили в дерето и в м. “Райновата градина” под Калето.

Вероятно североизточният и северозападен ъгъл на външната крепостна стена са завършвали с бойни кули.

От повърхността и от иманярските изкопи се откриват фрагменти от строителна и битова керамика, които се датират към IV–VI в. Преобладават фрагментите от V–VI в. Други находки от Калето, които се пазят във фонда на ИМ – Карлово, са: бронзова кана – ойнохое (обр. 2 а), столче от стъклена чаша и глинена лампичка. Каната е с вис. 24.5 см, изработена е от бронзова сплав чрез изковаване. Този тип кани се датират в широките граници I–IV в. (*Буюклиев Х.* 1973:35–44). Тук са откривани и късноримски монети от IV в.

Планировката на крепостта, разположението, техниката на градеж и откритите находки, датират крепостното съоръжение от периода на късната античност IV–VI в.

То е служило за охрана и наблюдение на пътищата пресичащи планината, така и на Подбалканския римски път в полите ѝ.

През тази малка крепост преминавал един от най-старите пътища (пътека) през Карловското землище за Северна България. Първоначално всички пътеки за билото на планината са минавали през Калето и веднага се делели, както и досега: лява – през Сипея за Стара река и нататък Малката река, Троянския манастир и по Голямата река – Топалица за Северна България (с. Видима и Зла река) и направо и стръмно нагоре по доскорошната пътека, която се наричала Дик йолу (Стръмна пътека) вляво от Кайкчийското дере – Алай Бозан – Дюз чал за Калоферския Балкан.

През Малкия Дюз чал, минавал някогашен и досега запазен път (пътека), наричана в миналото Тахтаджи йолу (Дъскарския път), който минавал почти по хоризонтала на Топалица, Купена, Амбарица. Този път идва от Калоферския Балкан през Малкия Дюз чал и продължава на запад за Сопотския балкан. Според едно предание, този път водел от Черно море за Сърбия и по него някога като по-безопасно (навярно през кърджалийско време XVIII–XIX в.) прекарвали царската хазна. На основание на това предание, се търсят в Балкана толкова много царски хазни, ограбени и закопани от поп Мартин, Вълчан войвода и др. (*Фъргов Х.* 2005:5).

На върха на Сипея – голям триъгълен скат пред водопада Сучурум, днес укрепен и залесен с борова гора, също до скоро са личали следи от зидове. През него и до днес минава пътеката за левия бряг на Стара река, която някога е била главна за Голямата и Малката река. Вероятно това са останките от наблюдателна кула, която е свързана с Калето под нея. Следите от тези съоръжения показват, че тези пътеки през планината за Северна България са били използвани и старателно охранявани още през Античността.

На изток от Карлово в землището на днешния квартал Сушица в близост до трасето на Подбалканския римски път са разположени тракийски надгробни могили. През 1930 г. Иван Велков съобщава за открита бронзова статуетка на Зевс, намерена в гроб с фрагменти от съдове от II–III в. При разкопаване около него са открити 10 големи разтрошени глинени кюпа, глинена лампичка и керемиди (*Велков И.* 1926–27:312). Във фонда на музея се пази друга бронзова статуетка на богиня от II–III в., намерена в същия разсадник източно от града (обр. 2 б). Изобразената фигура е с височина 12 см, седнала на стол, който е отчупен и липсва. Липсват главата и ръцете, като лявата е прегъната в лакътя и вероятно е държала нещо. Фигурата е облечена в широк плащ (химатион), завързан отпред. Плащът загръща горната част на раменете като гърдите и корема не са покрити, а на гърба е кръстосан отзад. Пластично са моделирани къдриците на косата, падащи на гърба, както и гънките на плаща. Фигурата е обута в сандали, стъпила върху поставка. Формите на тялото откритите и тези под химатиона са добре очертани. Фигурата е много добре запазена, вероятно е изображение на Венера.

През 1981 г. в южната част на града при изкопаване на водопровод за нов жилищен блок е открита колективна монетна находка от бронзови римски монети. Монетите били намерени на дълбочина 2 м в глинен съд до зид от суха каменна зидария с височина около 1.50 м. За съжаление тук разкопки не са правени, кварталът е застроен и откритите старини са били затрупани. Находката съдържа 1022 бронзови монети като при откриването им част от тях са взети от работници, съседи и ученици и вероятно не всички са предадени в музея, така че е възможно броят им да е бил малко по-голям. Хронологическите рамки на съкровището е времето от Диоклециан до Константин I т. е. 284–337 г. и се разпределят така: Диоклециан (284–305) – 1 бр., Галерий (305–311) – 23 бр., Галерия Валерия (втората жена на имп. Галерий и дъщеря на Диоклециан) (305–311) – 5 бр., Максимин II Даза (305–314) – 110 бр., Максенций (306–312) – 1 бр., Лициний I (307–324) – 630 бр., Крисп (317–326) – 2 бр. и Константин I Велики (306–337) – 250 бр.

В съкровището е представена монетната продукция на най-значимите монетарници от Изтока, които са задоволявали нуждите на икономиката в източните провинции и най-вече на Балканския полуостров: Хераклея, Кизик, Тесалоника, Антиохия, Никомедия. Съкровището е натрупано след 305 г. до 337 г.

Под Калето в сегашния кв. “Бадемлика” в северозападната част на града под полите на Балкана, при изкопи за канализация е открит средновековен некропол. Освен гробове тук са откривани и зидове и основи от градежи. Гробовете са ориентирани запад – изток. Във фонда на музея се пазят 5 бр. бронзови обеци, намерени заедно с човешки кости в гробове от същото място (обр. 2 в). Не във всички гробове е

имало накити. Намерени са отворени надушници. Те представляват халки с усукано спиралообразно кръжило, върху което са надянати три кухи сферични тела. Най-голямото е съставено от две полусфери, изработени от изтеглена нишка, завита във форма, наподобяваща растителен орнамент с прорези, които имат ажурна украса. Върху една от обеците има следи от посребряване. Този вид обеци се датират от XII–XIV в., което отнася некропола към периода на Второто българско царство. Откритите гробове свидетелстват вероятно за съществуване на средновековно българско селище, разположено на същото място или в непосредствена близост до него. Проучвания тук не са правени, тъй като кварталът е застроен.

При строежа на Читалището в центъра на града в близост до кв. “Бадемлика” са намерени две бронзови гривни, изработени от обла тел с нанизани малки пръстенчета и халка от бронзов пръстен от XII–XIV в.

В края на XIX в. в землището на Карлово са били открити 79 сребърни монети на българския цар Иван Александър със сина му Михаил Асен (1331–1371), (*Авдиев С.* 1981:32) и шест златни византийски монети от Андроник II Палеолог (1282–1328), (*Мушмов Н.* 1914:272). Във фонда на музея се пази бронзов кръст- енколпион, открит в землището на кв. Сушица източно от Карлово, датиран от X–XI в. (обр. 2 г) Кръстът е в отлично състояние с размери: вис. 10.3 см, дълж. на напречното рамо 5.8 см, деб. 0.3 см. Изработен е чрез леене и гравиране, а от него е запазена горната половина. Изображението е в примитивен стил, представя фигурата на разпънатия Христос, облечен в дълга дреха – колобиум, гънките на материята са предадени с плитко врязани вълнообразни линии. На раменете има наметка, гънките на която са представени схематично с врязани наклонени линии. Лицето е удължено със заострен овал, с удължен нос и широко отворени очи. Над главата на фигурата има надпис Н Р с, под тези букви под права врязана линия О С Н. Рамената на кръста се разширяват леко трапецовидно в краищата. Ръцете на фигурата са разположени на хоризонталното рамо на кръста, схематично предадени, които се подават от ръкавите. В горната част на кръста е запазено ухо с прикачена на него халкичка за окачване.

За съществуването на по-старо българско селище, наричано Сушица, пише и Ив. Унджиев (*Унджиев И.* 1968:27). Къде точно се е намирало средновековното селище преди османското завоевание в кв. “Бадемлика” или източно от днешния град не може да се каже със сигурност.

Провеждането на археологически разкопки и проучвания ще изяснява все повече картината на етническото, културното и историческото развитие на този район през Античността и Средновековието.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Авдиев С*. 1981**. Монетните находки от България, намерени в периода 1823–1899 г. (По архивни и литературни данн). – Нумизматика, № 2, 24–40.

***Буюклиев Х*. 1973**. Тракийски могилни погребения от околностите на Ст. Загора. – Археология, 35–44.

***Велков И*. 1926–27**. Новооткрити старини. – ИБАИ, IV, 312.

***Детев П*. 1970**. Открито неолитно селище в Карлово. – В-к “Отечествен глас”, бр. от 7.07.1970, 7960, 1970, 7 юли.

***Деянова М*. 2006**. Теренни обхождания в землищата на гр. Карлово, с. Иганово и с. Куртово, община Карлово. – АОР през 2005 г., 392–393.

***Джамбов И*. 1991**. Средновековната крепост край Сопот. – Пловдив.

***Джамбов И*. 1986**. Един неизвестен надпис от Сопот. – ИМЮБ, XII, 95–98.

***Иречек К*. 1884**. Пътни бележки за Средна гора и Родопските планини. – Периодическо списание, IX, 39–41.

***Мушмов Н*. 1914**. Колективни находки на монети през 1891–1914. Археологически вести. – ИБАД, IV, 272.

***Пеев А*. 1924**. В-к “Правда”, № 427, 16. III.

***Унджиев И*. 1968**. Карлово. История на града до Освобождението. – София.

***Фъргов Х*. 1995**. Карлово. Минало, сегашно, бъдеще. – Карлово.

Фъргов Х. 2005. Карлово. Енциклопедичен речник. – Карлово.

***Христов И*. 2002**. Пътища и крайпътни съоръжения в Хемус. Принос към историческата география на Тракия. – София.

ARCHEOLOGICAL MONUMENTS AND ARTIFACTS IN THE VICINITY OF THE TOWN OF KARLOVO

Mariya Deyanova

(Summary)

Karlovo is a town known for its important contribution to the history of the Bulgarian Revival. However, all archeological monuments and artifacts found in its surroundings have not been described and systematized yet.

A prehistoric settlement which dates back to the Early Neolithic Age (Karanovo I) has been found to the west of the modern town.

In the vicinity of the town there are remains of four fortifications which secured the Roman road from Serdica to the west coast of the Black Sea (so-called *podbalkanski "pat"*), the roads which crossed the mountain as well as the settlements which probably existed near the roads. So far we can say that only the fortress of the "Holy Trinity" was inhabited for a longer period of time including the Middle Ages. The other three, the fortress of "The Triangular", the fortification to the east of the fortress of the "Holy Trinity" and the citadel of Karlovo were built at the end of the 4th century and continued to exist until the 6th century.

The medieval cemetery found in the north part of the modern town as well as the numerous archeological artifacts from different periods, such as an ancient Greek inscription, a hoard of Late Roman bronze coins, medieval jewelry, a bronze cross - encolpion, medieval coins and many others demonstrate that this territory has been inhabited from the Antiquity until the Middle Ages.

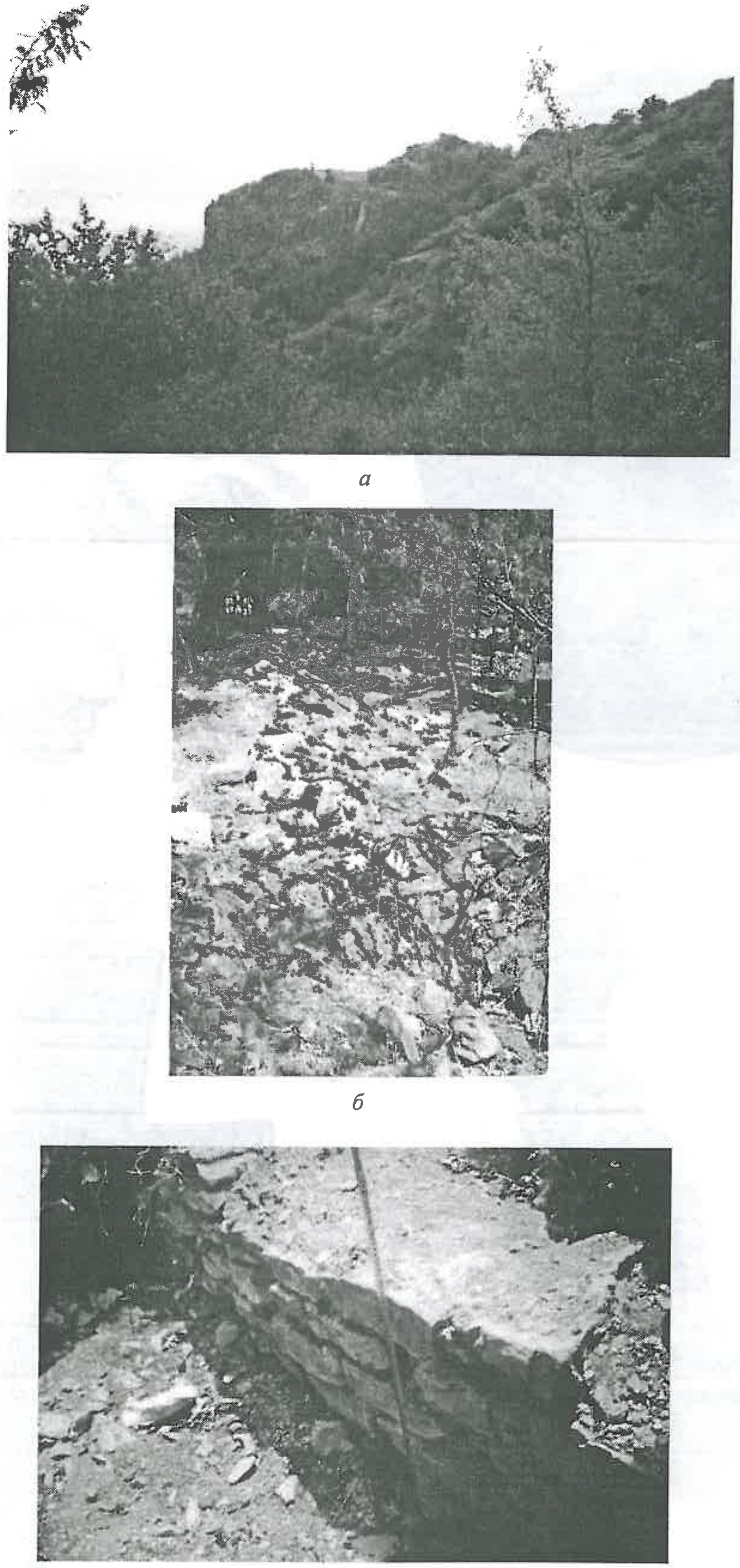

Обр. 1. а. Мястото на крепостта при "Св. Троица" западно от гр. Карлово, б – Външен крепостен зид на Карловското кале IV–VI в., в. Останки от вътрешния крепостен зид на Карловското кале IV–VI в.

Fig. 1. a. The location of the fortress of the "Holy Trinity" to the west of Karlovo
б. Outer face of the fortress wall of the citadel of Karlovo, 4th–6th c.
в. Remains of the inner face of the fortress wall of the citadel of Karlovo, 4th–6th c.

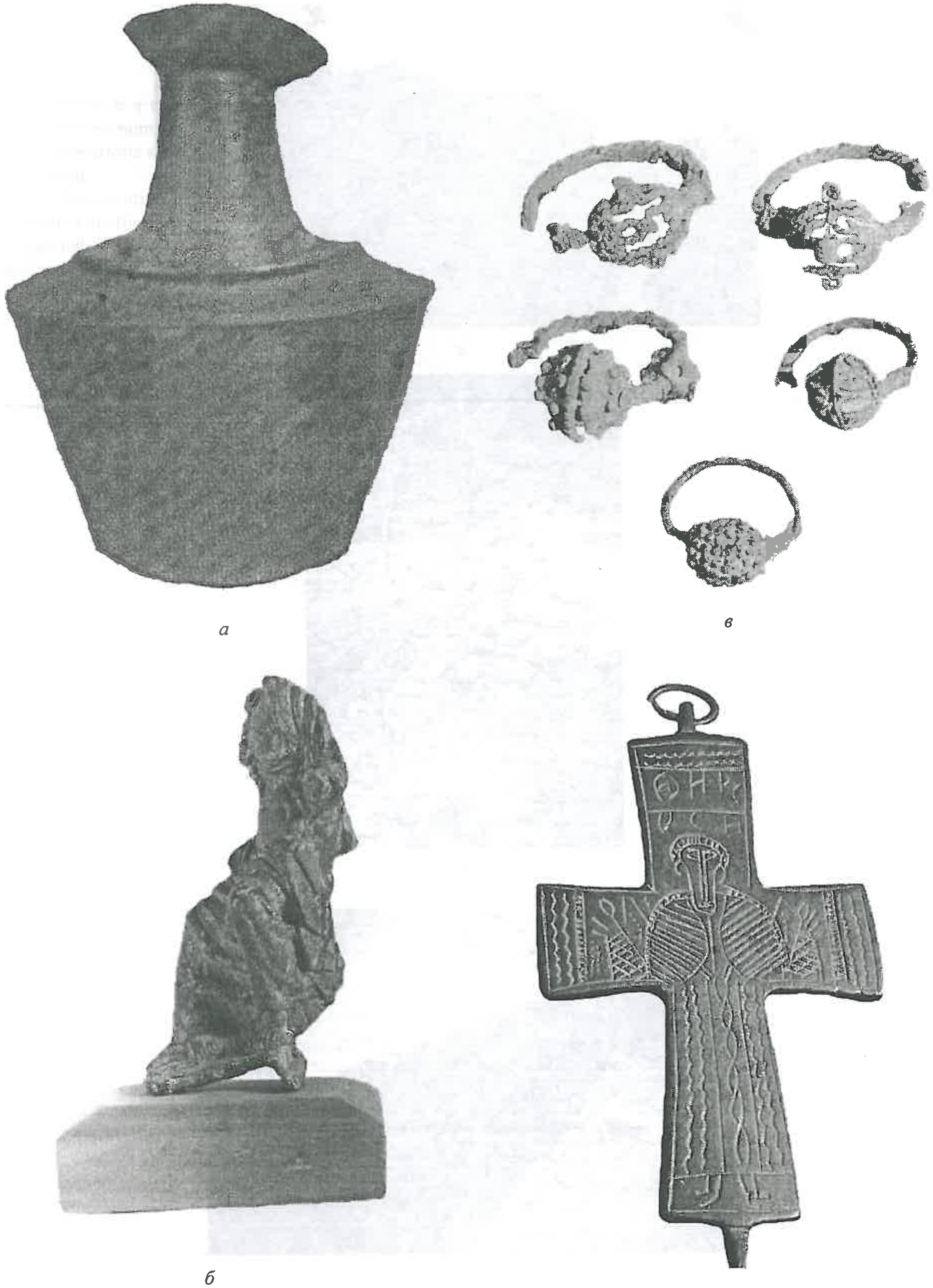

а в б г

Обр. 2. а. Бронзова кана-ойнохое, б. Бронзова статуетка на богиня, в. Бронзови обеци, г. Бронзов кръст – енколпион
Fig. 2. а. A bronze jug-oenochoe, б. Bronze statue of a goddess, в. Bronze carrings, г. Bronze cross-encolpion

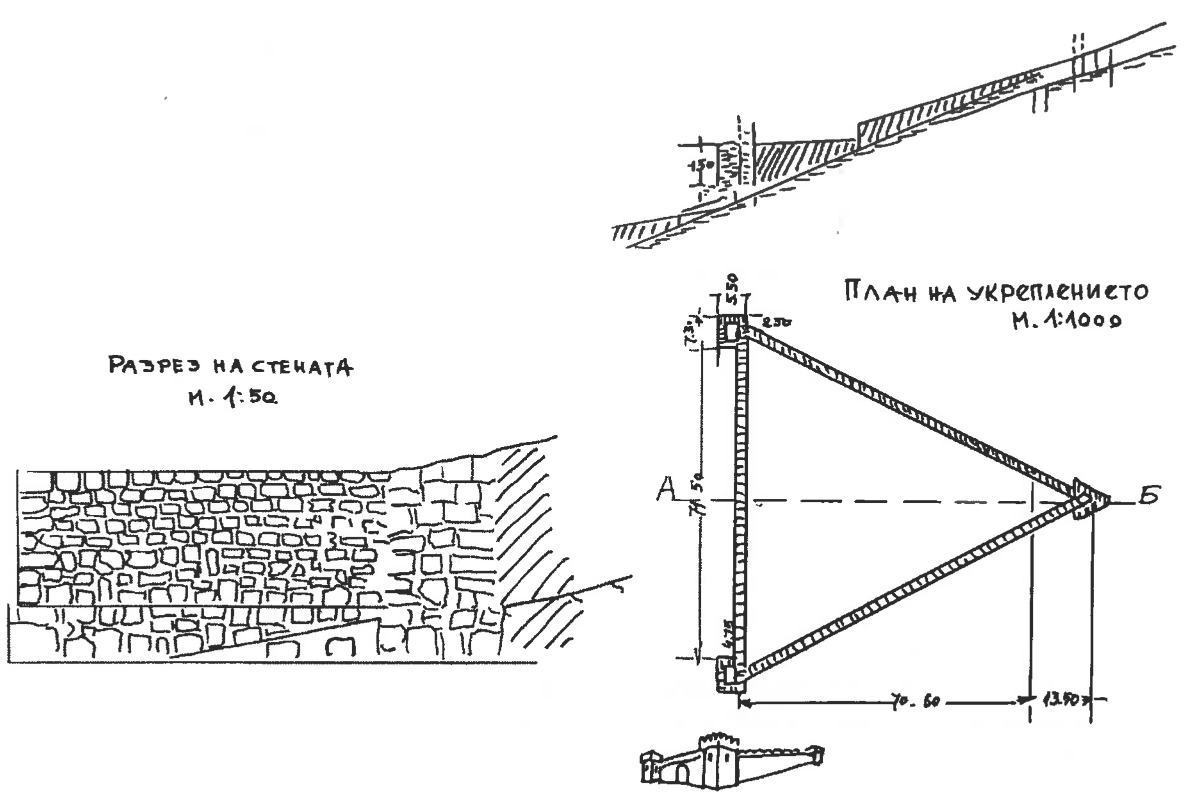
Напречен профил. АБ.
1.50
План на укреплението
М. 1:1000
Разрез на стената
М. 1:50
5.50
7.31
2.50
А
Б
71.50
4.75
70.60
13.90

Обр. 3. План на крепостта "Триъгълника" V–VI в., западно от Карлово – план и разрези
Fig. 3. Plan of the fortress of the "Triangular" from the 5th -6th c. to the west of Karlovo

ЗА ЕТНИЧЕСКИЯ СЪСТАВ НА РИМСКАТА АРМИЯ В ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ ПРЕЗ II–III ВЕК

Олег Александров

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)

Етническият състав на военнослужещите е един от най-сложните проблеми, свързани с римската армия в провинция Долна Мизия. Малцина са българските учени, които в своите изследвания засягат поставения проблем в неговата цялост (*Геров Б.* 1949:3–91; 1950/52:17–121; 1952/53:307–415; *Тодоров Я.* 1928).

Трудността, при определяне на етническата принадлежност на военнослужещите, произлиза от невъзможността произходът да бъде определен със сигурност на базата на ономастичните данни от надписите. В случаите, когато войниците носят шаблонни имена, заключенията често остават само хипотетични. Императорски гентилни имена приемат новоприелите римско гражданство траки, но и войниците с гръцки и източен произход, а така също и произлизащите от провинция Македония.

Допълнителни сведения дават посветителните надписи на римските военнослужещи, в които са почетени различни божества с техните специфични епитети. Посвещенията са свързани както с официалната религия в римската армия, така и с личните предпочитания на отделните войници. Различията в почитането на многобройните божествата, в повечето случаи зависят от военния чин на посветителите, който от своя страна, е в зависимост от социалния и етнически произход на войниците. Ето защо, ще направим някои наблюдения относно етническия състав на посветителите военнослужещи на база тяхния военен чин и издигнати посвещения.

Естествено, при разглеждане на този интересен аспект от римската култура по нашите земи, трябва да се имат предвид някои важни особености: етническият състав на римската армия се намира в динамично състояние и непрекъснато се променя (*Геров Б.* 1949:12–15). В I в. пр. Хр. легионите са набирани само от римски граждани, произхождащи най-често от Италийския полуостров, докато през III в. сл. Хр. армията е значително варваризирана; след въвеждането на локалното рекрутиране от Хадриан (117–138) огромно значение за етническия състав на войската изобщо, има територията, в която са дислоцирани легионите; но трябва да се има предвид, че дори и след средата на II в. продължава набирането на рекрути от съседни провинции, от източните провинции и от провинции, където временно са настанени вексилации; съществува диспропорция в разпределението на надписите. Трябва да се вземе под внимание фактът, че запазените епиграфски паметници са само част от реално издигнатите от римските войници; неравномерното проучване на лимеса също е от значение (бъдещото откриване на нови паметници и светилища би могло да промени някои заключения, относно поставения проблем); в зависимост от военната йерархия, отделните групи римски войници са оставили различен брой посвещения.

Следователно, всички заключения относно етническия състав на посветителите, а оттам и за състава на римската армия в провинцията като цяло, биха били само хипотетични или в най-добрия случай – приблизителни. В този смисъл нашата работа не претендира за изчерпателност, нито дава единствения възможен отговор на този вариантен за решение проблем.

Като положително преимущество, обаче, бихме изтъкнали съсредоточаването на голяма част от посветителните паметници в относително кратък хронологически отрязък: над 80 % от посвещенията се отнасят във времето от средата на II в. до средата на III в.

Най-малко трудности, при определяне етническия произход на личния състав, срещаме във върховете на военната йерархията. Управителите на провинции, които са същевременно и главнокомандващи на провинциалната армия, спадат към сенаторскито съсловие на Рим и са най-често с италийски произход: legati Augusti pro praetore (*CIL III* 12387; *IGLN* 12, 18, 25, 47; *ILBulg* 242=243, 260, 264; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№№ 2, 59); dux limitis (*ISM II* 144); praeses provinciae (*Доневски П.* 1976:61–62, обр. 2). Управителите с неиталийски произход са единици: източен – Domitius Antigonus

(*ILBulg* 261), Iulius Asclepiodotus (*ILBulg* 8a)[1]; африкански – Afranius Hannibalianus (*ILBulg* 8b); и дори тракийски – Aurelius Dizzo (*Доневски П.* 1976:61–62, обр. 1). Провинциалните управители са назначавани лично от императора и са от съществено значение за римската власт в дадена провинция. След средата на III в., обаче, значението им силно намалява и това проличава както от почетените божества, така и от имената на управителите и наименованията на техните длъжности (*Доневски П.* 1976:61–62, обр. 1–2; *ISM II* 144, 290).

Легатите на легиони също са от сенаторското съсловие и са назначавани от имепаратора за срок от 2–3 години. Имената им сочат, отново, стари фамилии с италийски произход (*IGLN* 25; *ISM V* 155, 158; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 48; *Kolendo J.* 1998(1999):58–60, N 2, fig. 2a-b; *Kolendo J.* 1998(1999):58, N 3) и лица с ранна романизация (*CIL III* 7474).

Останалите чинове на командващи офицери са заемани от лица, принадлежащи към конническото съсловие. Трибуните на кохорти носят италийски имена – Aelius Maximus (*Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 4), Titus Aurelius Aquila (*ILBulg* 260), Tiberius Claudius Ulpianus (*Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 9), Publius Aelius Antoninus (*Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 80). Италийският произход на имената обаче не винаги означава сигурен италийски произход на лицата, дори на служещите на командни длъжности. Това важи особено за имената, в чиито съставки влизат гентилни имена на императори.

До конническия ранг често достигат и военни лица с дълга кариера, произхождащи от провинциите. От Novae е известен един tribunus legionis, произхождащ от Napoca – Дакия (*IGLN* 10). Неговото семейство е приело римско гражданство вероятно при управлението на Траян (98–117) (*Kolendo J., V. Božilova.* 1997:50). Паметникът е от времето на Северите. От Tomis произлиза посвещение на префект на ала с гръцко име, производно от божеското Аполон (*ISM II* 127). Шаблонно римско име притежава и един praefectus equitum от Капидава (*CCET IV* 206).

До времено на Галиен от конническото съсловие произлизат и префектите на лагери. От Novae са ни известни три лица на тази длъжност. Най-ранният надпис е издигнат в чест на Митра от Caius Iulius Maximus (*IGLN* 36). Името показва нов романизъм на лице с най-вероятно източен произход (*Геров Б.* 1949:71, № 10). Също с вероятен източен произход е префектът на лагера – Aurelius Saturninus, издигнал посвещение на Деа Плацида в края на III в. (*IGLN* 40). От същия период е и посвещението на друг praefectus castrorum – Titus Flavius Sammius Terentianus, издигнал посвещение на Sol Augustus (*Naydenova V.* 1994:225–228). Името е с италийски произход, но също сочи стара романизация.

Препозитите на нумери в провинцията също носят италийски имена – Lucius Cocceius Marcus (*Велков В., Г. Александров* 1994:№ 65) или имат императорска номинация – Titus Flavius Iulius (*Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 30, 44). Имената във всички случаи свидетелстват за лица с неиталийски произход.

Всички надписи на висши военни са на латински език с някои редки изключения (*ISM I* 137; *ISM II* 127). Надписите на гръцки език са от градовете по Черноморието, което е напълно разбираемо.

От краткия преглед на имената на висшите военни от провинцията, става ясно, че с някои изключения почти всички носят италийски имена. Италийският произход на легатите на императора, както и на легатите на легиони е в повечето случаи безспорен. Що се касае за висшите длъжности, заемани от лица с коннически ранг и италийски имена, западният им произход не винаги е сигурен. В някои случаи се касае за лица със стара романизация, произхождащи от градските слоеве на провинциалното общество, успели да авансират до тези постове в края на II в. или през III в. Почетените божества са в повечето случаи с официален характер и не кореспондират с етническия произход на посветителите (обр. 1 а).

Основна роля за разпространение на римската култура в провинцията играят нисшите офицери и подофицери. Най-високият пост сред тези длъжности е този на примипила. Имената на посветителите примипили, както и техните посвещения, свидетелстват за лица с разнообразен етнически произход, успели след дълга кариера да заемат високия пост. Посвещението към Юпитер Оптимус Максимус Депулсор от Novae е издигнато със сигурност от лице произхождащо от провинция Норик – Caius Baienius Ianuarius (*ILGN* 25). Статуята на прозхода, издигната в чест на орела на легиона е поставена от примипил (Marcus Aurelius Paulinus) със североиталийски или норикски произход (*ILGN* 47). От Нарбонска Галия произхожда Lucius Maximius Gaetulicus, направил посвещение на Виктория за благоденствието на императора (*ILGN* 46). От Галия или Испания е примипилът на Legio I Italica – Caius Iulius Carianus, издигнал посвещение на Либер Патер (*ILGN* 30).

В други надписи откриваме лица с безспорен италийски произход – Lucius Flavius Lucii filius Palatina Victor Ostia, примипил на Legio XI Claudia (*Velkov V.* 1972:121–123). Marcus Maesius Geminus, произхождащ от Bononia (вероятно дн. Болоня, Италия) е издигнал две посвещения на Bonus Eventus (*ILGN* 3, 4).

До този пост достигат и военнослужещи с тракийски корени и относително стар романизъм – Marcus Valerius Marci Valerii Mucacenti filius Quirina Flavianus domo Cirta (*ILGN* 33). Надписът свидетелства, че Marcus Valerius, примипил на Legio I Italica, произхожда от Cirta (Северна Африка), но неговият баща носи тракийското име Mucacentus. В конкретния случай е налице пълна проибщеност към римската култура от страна на лице с тракийски корени, достигнало до висока военна длъжност и коннически ранг.

От съседната провинция Горна Мизия (от Horreum Margense) произхожда друг примипил на Legio I Italica – Marcus Aurelius Iustus, направил посвещение на военните богове (*ILGN* 12). Посветителят е получил римско гражданство най-вероятно във времето на Марк Аврелий (161–180) или Комод (180–192).

Сред примипилиге се регистрират и лица с източен произход. Caius Tullius Apollinaris, издигнал посвещение на Луна, произхожда от палестинския град Scytopolis (*ILGN* 31).

В друг надпис на примипил на Legio I Italica, открит край Никопол (*ILBulg* 143), е трудно да се каже със сигурност от какъв произход е името (*Геров Б.* 1952/53:397, № 759). Посвещението е към Diana Augusta.

Запазените до наши дни посветителни надписи на примипили, свидетелстват, че дори и в началото на III в. военнослужещите на тази длъжност продължават да произхождат предимно от западните провинции (*ILGN* 3, 4, 25, 30, 46, 47; *Velkov V.* 1971:121–123). Произхождащите от балканските, източните и африканските провинции са малобройни (*ILGN* 12, 31, 33). С тракийски корени е само един посветител (*ILGN* 33). Всички надписи са на латински език, както и повечето имена са с италийски произход, дори когато етническият произход на посветителя е различен.

Постът на примипила е твърде важен за прокарване на римската имперската политика сред войниците в легионите, както и за унифицирането на религиозната система и спазването на точно определени празници с конкретно значение. Тъй като са отговорни за религиозния живот в легиона, посвещенията на примипилите (обр. 1 б) се доближават, в най-голяма степен, до отбелязаните във военния календар от Dura Europos божества от официалния пантеон на римската армия (*Fink R. et al.* 1940:41–49). Изглежда, че поне до средата на III в. на този пост са допускани само изявени центуриони, в чието лице държавната власт е виждала силна опора (*Kolendo J.* 1980(1982):49–60).

Силна романизация се констатира и в средите на редовите центуриони (обр. 2 а). По-голямата част от тези офицери носят италийски имена (*CIL III* 6125=7420, 14211=12386, 14433; *CIMRM II* 2273, 2311, 2312; *ILBulg* 241; *ILGN* 17; *ISM II* 140; *ISM V* 159, 221, 239, 297; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№ № 10, 14, 16, 18, 26, 34, 38, 39, 42, 50, 58, 71, 78, 88). Произхождащите от италийския полуостров, обаче навярно са малко (*ISM II* 140; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 78). Вероятно, по-голямата част от тези лица, произхождат от силно романизираните западни провинции. В някои от надписите, това е видно (*CIL III* 6125=7420; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№№ 18, 38).

Други имена свидетелстват за стара романизация – още от I в. пр. Хр. (*Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 47). Името Cornelius става популярно след диктатурата на Сула и е разпространено в някои части на Балканите, като Македония, откъдето се рекрутират и войници за долномизийските легиони (*ISM V* 297; *CIMRM II* 2273). Разпространено също на Балканите е името Honoratus (*ILGN* 17). Със сигурност от Дакия, произхожда центурионът Caius Firmidius Lucanus (*Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 26).

Като сигурно произхождащи от източните провинции, могат да се определят само отделни случаи (*CIL III* 12388; *Велков В., Г. Александров*. 1994:№№ 47, 51). Посвещенията на центуриони към източните култове не са, според нас, достатъчно основание да определим етническият им произход като източен. Голяма част от посветителите носят италийски имена и вероятно са повлияни от засилващото се значение на източните култове през епохата (*CIL III* 7483; *CIMRM II* 2273, 2312; *ILBulg* 343; *ISM V* 221).

Тракийският произход на част от центурионите е възможен, но е трудно да се посочи със сигурност. Дори посвещението към Херос Сурегет от Durostorum е извършено по римски обичай, а в името на посветителя няма тракийска съставка (*CCET II* 177). Посвещението към Юпитер Оптимус Максимус от Tomis, в което божеството носи епитетът Херос, е издигнато от римски гражданин, произхождащ от столицата на империята (*ISM II* 140). Оброчна плочка на Асклепий и Хигия поставя Annaeus Pulcher в близост до Troesmis (*ISM V* 239). Името на посветителя обаче е италийско. Тракийският произход е твърде възможен за центурион на Legio I Italica, който прави посвещение на Нимфите в светилището им край Мадара (*Геров Б.* 1952/1953:№ 97). Първата съставка на името сочи императорска номинация, а от втората са останали само първите букви Di… или De…, които според нас може да се допълнят в тракийското име Dizzo, Dizias или друго производно.

---

[1] Посветителите от надписа са обозначени като praefecti praetorio – началници на префектура Ориент.

Тракийският произход може да се допусне за центуриони с императорска номинация (*CCET IV* 177; *Велков В., Г. Александров*. 1994:№ 44), както и за носещите шаблонни римски имена (*ILBulg* 204). В последния случай, върху оброчната плочка е изобразен Тракийския конник, а посветител е Iulius Valens, който е декурион. Паметникът се отличава от всички останали по своето съдържание и местонамиране, но вероятно декурионът служи в някоя помощна част, а всички известни ни центуриони са от състава на долномизийските легиони.

Етническият състав на центурионите е труден за определяне. При всички случаи е ясно, че при повечето от тях откриваме напреднала романизация. Голямата част от тях произхождат от фамилии, получили римско гражданство още в началото на принципата или дори преди това. Италийският им произход далеч не е сигурен, а по-скоро се касае за жители на западните, източните и дори балканските провинции на империята. Всички надписи, без изключение, са на латински език. Тракийският елемент е все още трудно доловим на това ниво във военната йерархия.

Италийският и изобщо западният произход на войниците все повече намалява в средите на принципалите. Оригиналните имена и специфични паметници са редки и относително ранни (*CIMRM II* 2313; *IGLN* 27; *Иванов Р*. 1991:93–96; *Иванов Р*. 1993:27–29). Голяма част от римските имена са шаблонни (*IGBulg I* 24; *IGBulg II* 515, 529, 530; *IGLN* 19, 32, 174; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 53; *Машов С.* 1983:92–93) или съдържат императорски гентилициум, свидетелстващ за недалечна романизация (*CCET II* 485; *IGBulg II* 496, 514, 520, 553; *ILBulg* 208, 235, 425, 438; *ISM I* 137; *ISM V* 127; *Вахтел К., В. Найденова.* 1984:41; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№№ 19, 22, 35, 41, 57, 91; *Мирчев М*. 1953:79; *Петков Х*. 1960:25–28; *Naydenova V*. 1994:225–228).

Процесите на романизация в тази група на военната йерархия са по-слаби. Част от надписите са на гръцки език (*CCET II* 494; *IGBulg I* 24; *IGBulg II* 513, 514, 515, 520, 529, 530, 553, 867bis; *IGLN* 174; *ISM I* 137; *Петков Х.* 1960:25–28; *Торбатов С.* 2005:80–87). Влиянието на елинизма се чувства дори в надписи на латински език, открити край военни лагери до р. Дунав (*Вахтел К., В. Найденова.* 1984:41). Нерядко са запазени и гръцките имена като когномен (*ILBulg* 438; *Вахтел К., В. Найденова.* 1984:41) или имената са изцяло гръцки (*IGBulg II* 513), или като цяло номинацията свидетелства за балканския произход на посветителя (*Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 49). Зад шаблонните римски имена е вероятно също да се крият лица с гръцки или изобщо източен (малоазийски) произход (името Valens например е широко разпространено в паметниците на гръцки език край военни лагери – *Dean L.* 1916:301–308). Източният произход е до голяма степен сигурен в случаите, когато лице с шаблонно име, издига посвещение на източно божество (*IGBulg I* 24; *Радославова Г., Г. Дзанев.* 2003:120, обр. 20; *Naydenova V*. 1994:225–228). Някои имена сочат директен източен произход (*Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 20).

Тракийският етнически елемент е засвидетелстван доста по-чувствително в подофицерските редици. Голяма част от паметниците на принципали са свързани с местната религия (*CCET II* 485, 494, 613; *IGBulg II* 514, 529, 530, 553, 867bis; *ILBulg* 208; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 91; *Мирчев М*. 1953:79; *Петков Х*. 1960:25–28; *Торбатов С*. 2005:80–87). Шаблонните имена в паметниците на тракийската религия с голяма сигурност са на войници с тракийски произход. Тракийският произход на други военнослужещи е пряко засвидетелстван чрез имената на принципали от редица надписи (*CCET II* 485; *IGBulg II* 520; *Велков В., Г. Александров*. 1994:№ 57, 91).

Подофицерите в римската армия в Долна Мизия са с разнообразен етнически произход[2]. В тази група отслабва притокът на население от западните провинции. Рекрутите на войници от изток, едва ли надвишават 15 %. В съгласие с принципа за локално набиране на войници, принципалите в Долна Мизия са предимно с балкански произход. Не са изключени и рекрути от Мала Азия, от гръцкото или елинизирано население. В този смисъл, е най-вероятно да предположим, че посветителните надписи на принципали, с които разполагаме днес (обр. 2 б), са оставени от население с предимно местен произход – траки, гърци, елинизирано или романизирано население от Долна Мизия и съседните й провинции.

Местният и особено тракийски етнически елемент се чувства още по-осезаемо в редиците на обикновените войници. Голяма част от посветителните надписи на milites са свързани с тракийската религия (обр. 3 а,б). Посвещенията са отправени към Тракийския конник, Тракийския Асклепий, Тракийския Аполон и Зевс. В част от паметниците тракийският произход е видим от името (*CCET II* 566, 567; *IGBulg II* 521, 541, 755; *ILBulg* 259; *Велков В., Г. Александров*. 1994:№ 103). В други паметници имаме индиректни данни от шаблонното или императорско име и посвещение към същите божества (*CCET II* 535; *CIL III* 12442; *IGBulg II* 518, 885; *ILBulg* 199, 200, 205, 206, 244, 245; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 84; *Геров Б*. 1952/1953:357, № 8; *Добруски В*. 1907:80, № 111; *Константинов К*. 1980:168, № 92; *Stančev D*. 2006:245, № 16, fig. 5). Посочените паметници, свидетелстват за повърхностната романизация на тракийските войници.

Гръцкият език също има своето влияние в посветителните надписи на обикновените войници (*CCET II* 443, 479, 535; *IGBulg II* 277; *IGBulg II* 518, 521, 541, 755,778, 885; *Константинов К*. 1980:168, № 92). Гръцките имена, обаче (*CCET II* 443; *IGBulg II* 277; *IGBulg II* 521, 778; *Геров Б*. 1952/1953:362, № 96), едва ли във всички случаи насочват към гръцки етнически произход, а по-скоро за рекрути на войници от тракийските земи, които са слабо романизирани, а от друга страна от векове са под силното влияние на елинската култура.

В някои надписи на войници (предимно от II в.) се откриват посветители със западен произход (*CIL III* 14214; *IGLN* 13; *ILBulg* 255; *ISM V* 218). Посвещенията са отправени към Юпитер Оптимус Максимус, Херкулес и Либер Патер и рязко се отличават по съдържание от надписите на войници с местен произход. С нетракийски произход, според нас, е и войникът (eques) направил посвещения към Юпитер Оптимус Максимус (*ILBulg* 192) и към Диана (*ILBulg* 193), носещ императорското име на Каракала (вероятно след Constitutio Antoniniana през 212 г.). В други надписи се откриват слабо романизирани войници от провинциален произход (*ILBulg* 226; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 40; *Ковачева Т., В. Герасимова-Томова.* 1983:112–113).

С изключение на последните, посочените паметниците произхождат предимно от светилища, които най-вероятно се намират в близост до родните места на войниците. Местонамирането на надписите свидетелства, че преобладаващата част от обикновените войници, произхождат от селските райони на север от Хемус, населени със старо тракийско население. Това е пряко указано в някои надписи (*CCET II* 550).

Известен проблем създават посвещенията на Тракийския конник (*IGBulg* 587; *ILBulg* 210; *Петков Х.* 1960:25-28), които са дело на войник с оригинално италийско име (*Геров Б*. 1952/53:№№ 58, 460). Според нас обаче всички данни – начина на посвещение, почетеното божество, използваните епитети, мястото на посвещение и др. – говорят за местния тракийски произход на войника. Ако все пак се доверим само на името сме длъжни да отбележим, че подобна проява на почитане на чужд бог е обичайно явление в Римската държава и е знак на уважение към местните традиции или израз на търсене на помощ от бога, покровителстващ конкретната територия.

Съществуването на подобен род паметници ни кара да бъдем внимателни и предпазливи при определянето на етническия произход на войниците, извършващи посвещения към Тракийския конник и носещи римски имена. Безспорно е, че в по-голямата си част това са повърхностно романизирани траки (особено в случаите, когато носят императорски гентилициум), но съществуват и изключения.

С източен произход е войник на завърналия се в Долна Мизия в края на III в. Legio V Macedonica (*ILBulg* 41).

Проблемът за етническия произход на ветераните в Долна Мизия потвърждава общите тенденции през епохата, относно широкото включване на тракийско население, както в редиците на помощните войски в провинцията, така и в състава на долномизийските легиони (*Боянов И*. 2008:245-250).

Все пак сме длъжни да отбележим, че имената и характерът на паметниците, издигнати от ветерани, допринасят в относително по-малка степен за изясняване на етническия състав на римската армия в Долна Мизия. В по-голямата си част, ветераните носят шаблонни римски имена (*CCET II* 585; *CCET IV* 198; *IGBulg II* 590; *ILBulg II* 214, 242=243; *ISM V* 23, 115, 156; *Banev K*. 2001:31–35; *Stančev D*. 2006:245, № 19) или правят посвещения във връзка със служебните си амбиции (*ISM V* 115, 155, 156, 158). В голяма част от надписите са отбелязани с общото название – veterani (*CIL III* 14442; *IGLN* 54; *ISM I* 324, 326, 328, 330, 331, 332; *ISM V* 154, 233; *Иванов Т*. 1955:175–177). В редки случаи е даден техният точен произход (*ILB* 9, 10; *ISM V* 155, 158) или името е оригинално (*IGLN* 24; *ILBulg* 207; *Kolendo J*. 1998(1999): 66–67, № 11) и се свързва с определена област (*ILBulg* 32; *Геров Б*. 1952/53:361, № 84). В останалите надписи е налице романизация на войници с гръцки (*Геров Б*. 1952/53:388, № 589) или тракийски произход (*CCET II* 585; *IGBulg II* 590, 750; *Велков В., Г. Александров.* 1994:№ 100).

* * *

В периода II–III в. римската армия в Долна Мизия е с разнороден етнически състав. Сред посветителите се откриват лица от почти всички краища на империята – от Италийския полуостров, западните провинции, Балканите, Мала Азия, Африка и източните провинции. Наблюдава се до голяма степен зависимост между заемания пост и произход на военнослужещите. Тази зависимост е не толкова в резултат на проявена дискриминация, колкото е предпоставена от степента на приобщеност към римската култура и традиции на различните народи, влизащи в състава на огромната държава.

---

[2] Единственото посвещение на военнослужещ от провинцията към келтски култ е на бенефициарий (*Иванов Р.* 1993:27–29).

Начело на империята стоят императора и старите патрициански родове. Естествено, ръководните длъжности, както в столицата, така и в провинцията са тяхно право и отговорност. Поради тази причина, постовете на провинциални управители и легати на легиони (легионите са основен фактор за прилагане на имперската власт) се заемат от лица от сенаторското съсловие на Рим. Лицата от конническото съсловие също заемат част от по-нисшите командни постове – префекти, трибуни, коменданти, примипили. Голяма част от тях не са с италийски произход, но те са възприели римската култура и порядки като свои. Повечето от тях произхождат от западните провинции, т. е. от места, които са част от римската държава още от I в. пр. Хр. и дори преди това.

Гръбнакът на римската армия – центурионите – също са в повечето случаи дълбоко романизирани лица. Макар, да са само 59 във всеки легион, те са от изключителна важност в армейската организация, тъй като са междинното звено между командващите и обикновените войници. Ето защо, за тези постове са подбирани лоялни кандидати, приобщени към латинския език и традиции. По тази причина, до този пост достигат не само войници от западните, но и произхождащи от източните и балканските провинции лица, наследници на пионерите на романизма по тези места или от рано романизирани семейства от местния градски елит.

Постепенно към средата на II в. започва да се оформя групата на принципалите (подофицерите в римската армия), които стават междинно звено между центурионите и обикновените войници. Обикновено до тези постове успяват да достигнат най-изявените сред нисшия състав. По същото време (средата на II в.) притокът на военнослужещи от запад е вече ограничен и се въвежда локалното рекрутиране, първоначално в помощните войски и постепенно в легионите. Надписите на принципали свидетелстват, че това са лица с местен (балкански) произход.

Както в редиците на центурионите и тук се регистрират около 15% военнослужещи с източен произход. Романизацията на тази група войници може да се определи като слаба. Влиянието на елинизма започва да се чувства осезаемо, тъй като голяма част от принципалите произхождат от земи, подложени на силно елинско влияние от векове. Вероятно, голяма част от достигналите до подофицерския чин войници, произхождат от градските центрове или от други селища. Обикновено, това са лица, които владеят относително добре латински и местен език. Значението им се увеличава, тъй като във все по варваризиращата се армия, която все по слабо говори латински, принципалите стават лицата, които най-често комуникират с нисшите войници. Именно по тази причина, още по времето на Септимий Север на тях са прехвърлени някои командни права върху пряко подчинените им.

Етническият състав на обикновените войници, според запазения епиграфски материал, може да бъде определен категорично, като преобладаващо местен. Характерът на паметниците (местонамиране, иконография, епиграфски данни) (обр. 4 а,б) свидетелства, че голяма част от военнслужещите имат тракийски произход. Трябва да добавим, че в повечето случаи се касае за бедно селско население, произлизащо от слабороманизираните тракийски земи. Това население постъпва в армията без да е запознато с римските традиции, език и култура. Непознаването на работния език в армията – латинският, не позволява на преобладаващата част от траките да авансира до по висока длъжност. Останали на най-ниското стъпало във войската и слабо запознати с романизма, в повечето случаи траките остават верни на своите родни божества. По тези причини епиграфските следи на тези войници са незначителни в сравнение с тяхната многочисленост – тракийският войник няма вътрешна потребност да прави посвещения на своите божества чрез поставяне на надпис върху оброка. Именно поради това в тракийските светилища се откриват десетки и дори стотици оброчни плоки без надпис, а в тези с надписи рядко е изрично посочено, че посветителите са войници. Несъмнено обаче траките, произхождащи от ниските слоеве на обществото, са получавали добра възможност в римската армия. Заплатата, която получават им е давала възможност да поставят посвещения, за които са нужни известни средства. Със сигурност след своето завръщане по родните си места, са се отличавали от останалите си сънародници, по своята, макар и доста повърхностна, романизация.

След направените наблюдения върху характера на паметниците и епиграфските данни, може да твърдим, че в края на II в. – средата на III в. преобладаващата част от римската армия в Долна Мизия е съставена от местно тракийско население. Многочислената армия от траки е ръководена от една относително малобройна, но стройна организация от приобщени към романизма военни лица, начело на която стояли преките представители на имперската власт.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Боянов И.* 2008.** Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I–III в.). – София.

***Вахтел К., В. Найденова.* 1984.** Паметници за култа на Либер и Митра от Ятрус (Долна Мизия). – Археология, 4, 39–45.

***Велков В., Г. Александров.* 1994.** Монтана 2 (Епиграфски паметници от Монтана и района). – Монтана.

***Геров Б.* 1949.** Романизмът между Дунава и Балкана от Август до Хадриан. ч. I. – ГСУ, Историко-филологически факултет, 45, 3–91.

***Геров Б.* 1950/52.** Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ч. II. 1. – ГСУ, ФФ, 47, 17–121.

***Геров Б.* 1952/53.** Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ч. II. 2. – ГСУ, ФФ, 48, 1952/1953, 307–415.

***Добруски В.* 1907.** Тракийско светилище на Асклепий до Глава Панега. – Археологически Известия на Народния Музей, 1 (книга единствена), 3–86.

***Доневски П.* 1976.** Латински надписи от Силистра. – Археология, 4, 61-64.

***Иванов Р.* 1991.** Към военната история на Долна Мизия (епиграфски бележки). – ВИСб, 2, 93-98.

***Иванов Р.* 1993.** Два надписа на beneficiarii consularis от Абритус. – Археология, 3, 26-30.

***Иванов Р.* 1999.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. – София.

***Иванов Т.* 1955.** Два надписа от античния град при Разград. – ИАИ, 167–185.

***Ковачева Т., В. Герасимова-Томова.* 1983.** Епиграфски паметници от Сторгозия. – ИМСБ, 8, 105–116.

***Константинов К.* 1980.** Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговищко. – В: Тракийски паметници, 2 (Тракийски светилища), 142-172.

***Машов С.* 1983.** Епиграфски паметници (Антични паметници от Врачански окръг). – ИМСБ, 8, 92–100.

***Мирчев М.* 1953.** Латински епиграфски паметници от Черноморието. – ИВАД, 9, 69–80.

***Петков Х.* 1960.** Новооткрито сребърно съкровище от с. Голяма Брестница, Плевенско. – Археология, 1, 25–28.

***Радославова Г., Г. Дзанев.* 2003.** Абритус (Abritus). – В: Римски и ранновизантийски селища в България, София, 110–148.

***Тодоров Я.* 1928.** Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. – София.

***Торбатов С.* 2005.** Ἥρος Ἡφαίστος (предварителни данни за античния култов център край Телериг, Южна Добруджа). – В: Ἥρος Ἡφαίστος. Юбилеен сборник в чест на Люба Огненова. София, 80–87.

***Banev K.* 2001.** Addenda et corrigenda epigraphica (II). – Archaeologia Bulgarica, V, 2, 31–35.

***Dean L.* 1916.** A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions. – Princeton.

***Doruţiu-Boilă E.* 1980.** Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae, V. Capidava, Troesmis, Noviodunum **(ISM V)**. – Bucureşti.

***Fink R, et al.* 1940.** *Fink R., A. Hoey, W. Snyder.* Feriale Duranum. – Yale Classical Studies, 7, 5–222.

***Gerov B.* 1989.** Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae **(ILBulg)**. – Serdicae.

***Goceva Zl., M. Oppermann.* 1984.** Corpus Cultus Equitis Thracii Monumenta inter Danubium et Haemum reperta, II, 1–2 **(CCET II)**. – Leiden.

***Hampartumian M.* 1979.** Corpus Cultus Equitis Thracii, IV. Moesia Inferior (Romanian section) and Dacia **(CCET IV)**. – Leiden.

***Kolendo J.* 1980 (1982).** Le róle du primus pilus dans la vie religieuse de la légion. – Archeologia (Warszawa), 31, 49–60.

***Kolendo J.* 1998 (1999).** Inscriptions en l'honneur d'Esculape et d'Hygie du valetudinarium de Novae. – Archeologia (Warszawa), 49, 55–70.

***Kolendo J., V. Božilova.* 1997.** Inscriptions Grecques et Latines de Novae (Mesie Inferieure) **(IGLN)**. – Bordeaux.

***Mihailov G.* 1958.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae, II **(IGBulg II)**. – Serdicae.

***Mihailov G.* 1970.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Inscriptiones orae Ponti Euxini, I (2nd. ed.) **(IGBulg I)**. – Serdicae.

***Naydenova V.* 1994.** Un sanctuaire syncrétique de Mithra et de Sol Augustus découvert a Novae. – Dans: Studies in Mithraism. Storia delle regioni, 9. Roma, 225–228.

***Pippidi D. M.* 1983.** Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae, I. Inscriptiones Histriae et vicinia **(ISM I)**. – Bucureşti.

***Stančev D.* 2006.** Ein Heligtum des thrakischen Heros in Sexaginta Prista. – Pontos Euxeinos, 237–252.

***Stoian I.* 1987.** Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae, II. Tomis et territorium **(ISM II)**. – Bucureşti.

***Velkov V.* 1971.** Un Ostiense nel III sec. d. C. – Archeologia Classica, 23, 121–123.

***Vermaseren M. J.* 1960.** Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithraicae, II **(CIMRM II)**. – Hague Comitis.

ETHNIC COMPOSITION OF THE ROMAN ARMY IN LOWER MOESIA PROVINCE (2nd–3rd c. AD)

Oleg Alexandrov

(Summary)

One of the most complex problems related to the Roman army in Lower Moesia is the ethnic composition of the soldiers. Additional facts about the given problem come from devotional inscriptions by the Roman soldiers, in which gods with their particular epithets are honoured. The dedications are connected with the official religion of the Roman army, as well as the personal preferences of every soldier, which in turn are mostly related to their ethnic background. Taking this possibility into account, we have included all devotional inscriptions in our research, which have definitely been erected by individuals with a military career.

Following this short review, it is obvious that during the period 2nd–3rd c. AD the Roman army in Lower Moesia had a heterogeneous ethnic composition. Among the devotees were found individuals from almost all corners of the empire – from the Appenine Peninsula, western provinces, the Balkans, Asia Minor, Africa and the eastern provinces. To a large extent, a relation between the position occupied and the descent of the military personnel is observed. This relation is not so much a result of overt discrimination, as it is a set prerequisite for the degree of assimilation in the Roman culture and traditions of the various nations composing the huge country.

The local and in particular the Thracian ethnic element is felt most tangibly in the ranks of the ordinary soldiers. A large proportion of the devotional inscriptions on *milites* are related to the Thracian religion.

In conclusion, we will note that when taking into account the observations on the features of monuments and epigraphic data, we can assert that at the end of 2nd c. AD – middle of 3rd c. AD, the predominant part of the Roman army in Lower Moesia was composed of local Thracian population. The numerous army made up of Thracians was lead by a relatively small in number but disciplined organisation from assimilated into romanism military individuals, at the head of which stood the direct representatives of imperial authority.

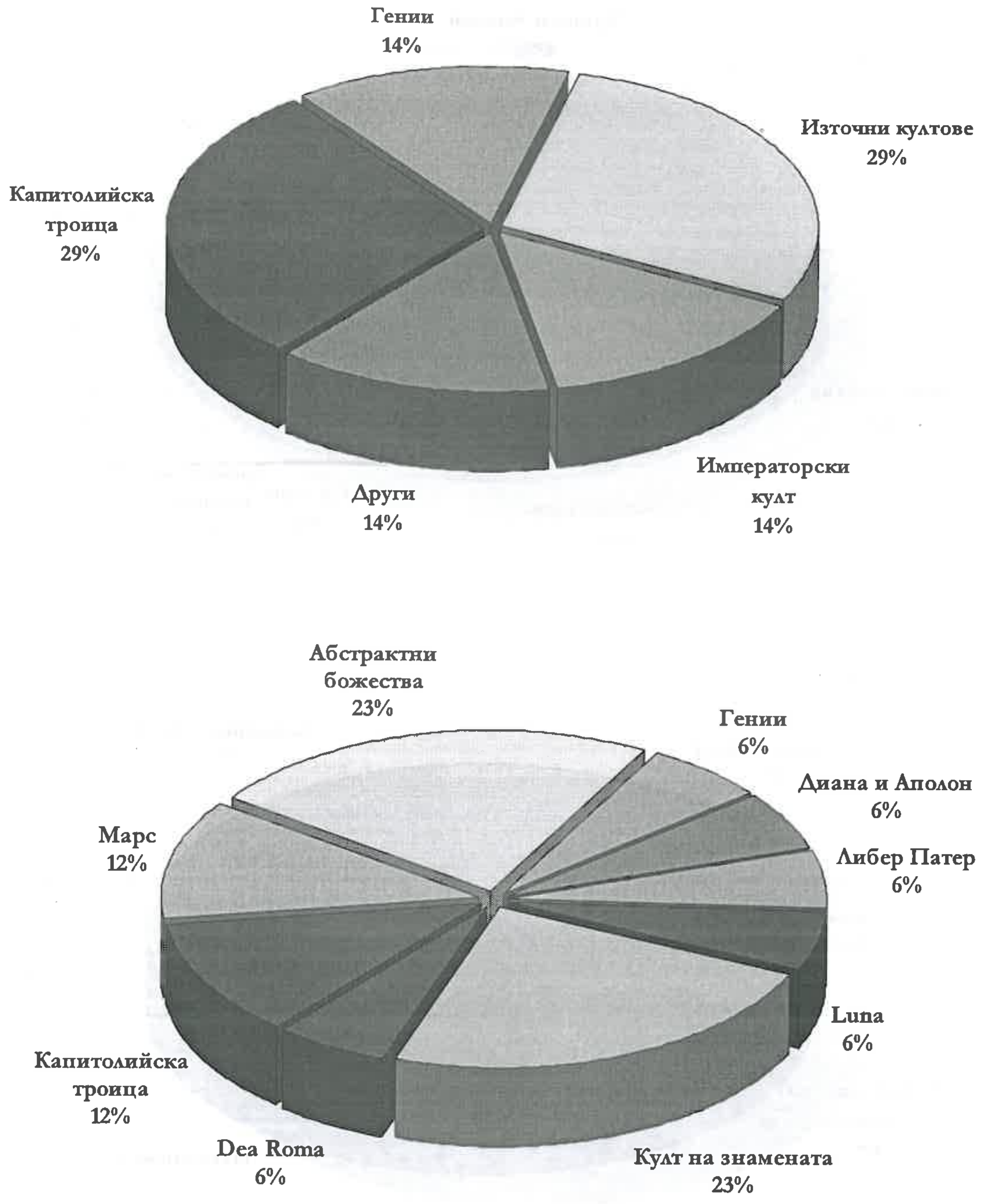

Обр. 1. а. Разпределение по култове на посвещенията на провинциални управители в Долна Мизия,
б. Разпределение по култове на посвещенията на примипили в Долна Мизия
Fig. 1. a. Distributions by cults of the dedications of provincial governors from Lower Moesia,
б. Distributions by cults of the dedications of primipili from Lower Moesia

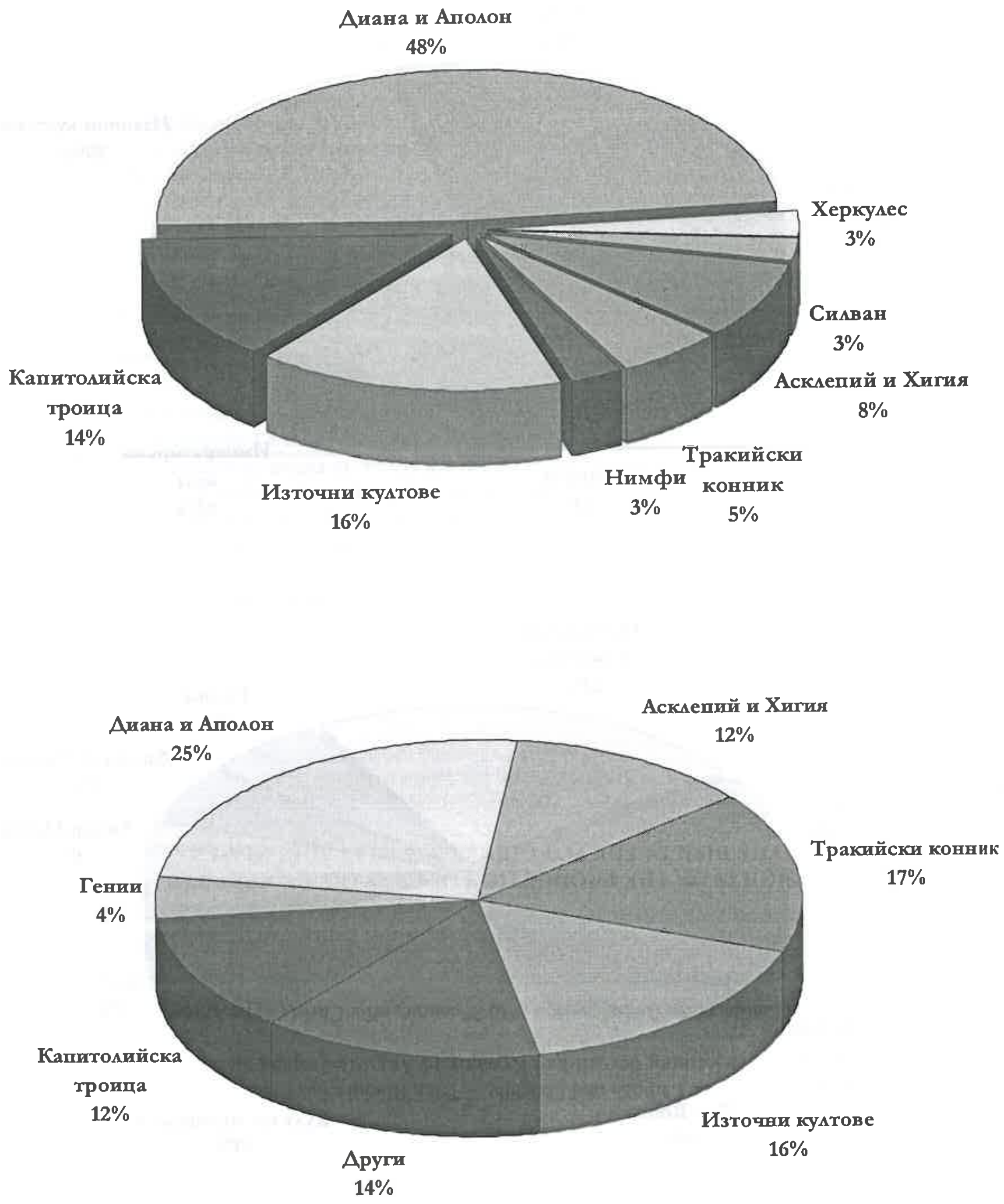

Обр. 2. а. Разпределение по култове на посвещенията на центуриони в Долна Мизия,
б. Разпределение по култове на посвещенията на принципали в Долна Мизия
Fig. 2. a. Distributions by cults of the dedications of centuriones from Lower Moesia,
б. Distributions by cults of the dedications of principales from Lower Moesia

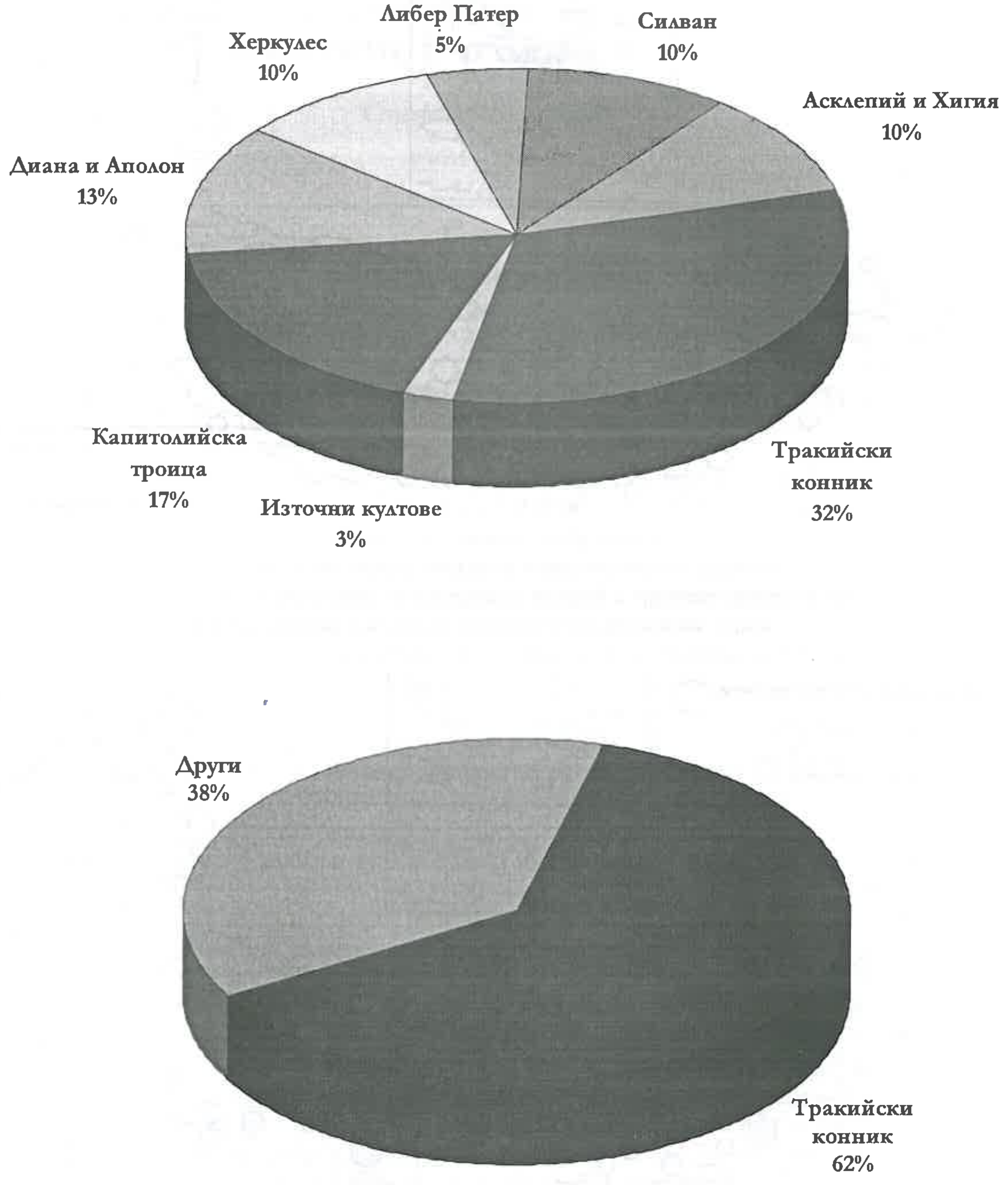

Обр. 3. а. Разпределение по култове на посвещенията на войници и кавалеристи в Долна Мизия,
б. Разпределение по култове на посвещенията на войници (milites) на действителна военна служба в помощните войски в Долна Мизия
Fig. 3. a. Distributions by cults of the dedications of milites and equites from Lower Moesia,
б. Distributions by cults of the dedications of military men in the auxiliary troops from Lower Moesia

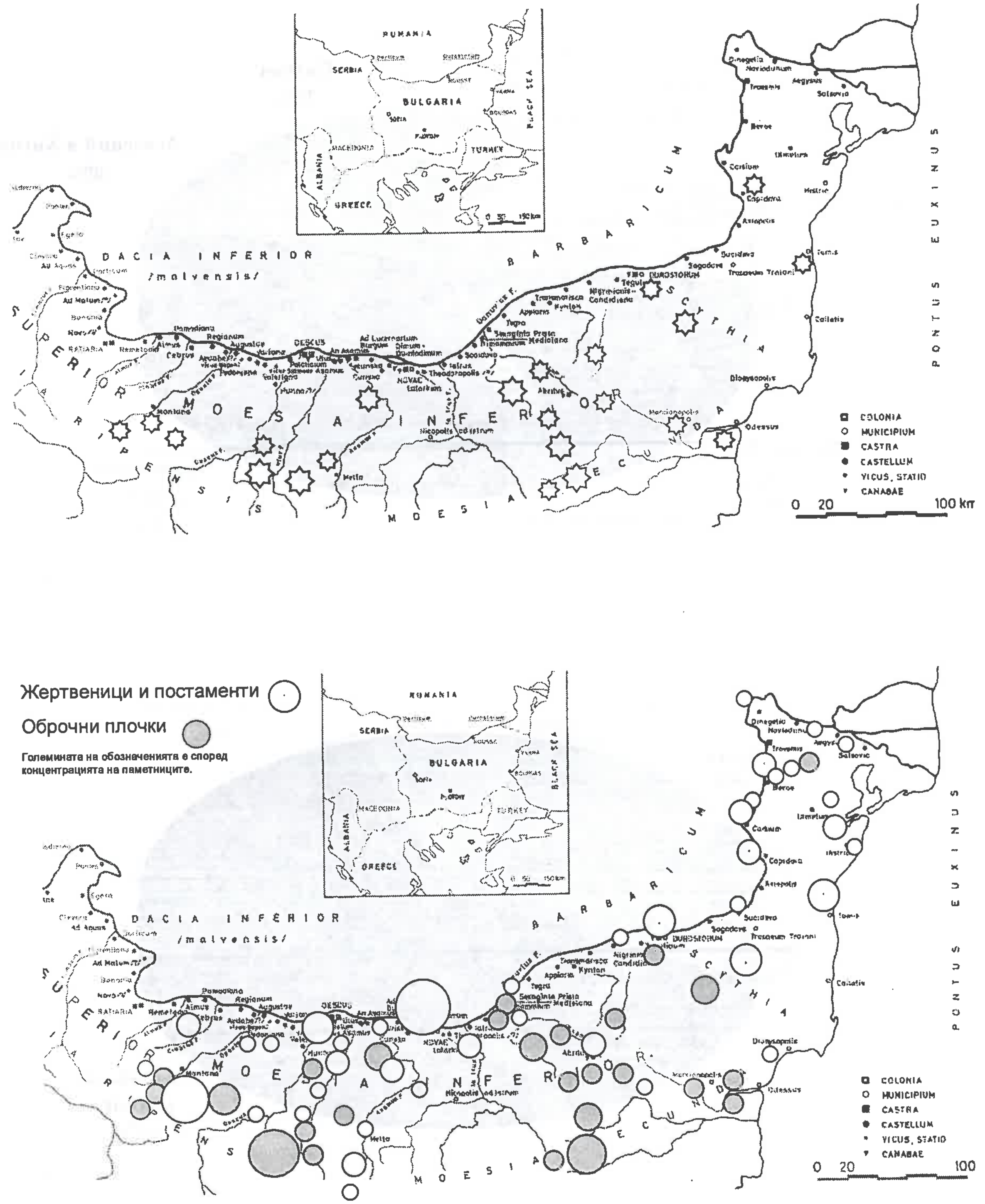

Обр. 4. а. *Разпространение на посвещенията на Тракийския конник, издигнати от лица с военна кариера, на територията на провинция Долна Мизия (картата на Долнодунавския лимес е по Иванов Р. 1999),*
б. Разпространение на посвещенията, извършени от лица с военна кариера, на територията на провинция Долна Мизия
Fig.4. a. Distributions of the dedications to the Thracian Horseman by military men on the territory of Lower Moesia province (the map of the Lower Danube limes is after Иванов Р. 1999),
б. Distribution of the dedications by military men on the territory of Lower Moesia province

НАХОДКИ ОТ ТРАКИЙСКА НАДГРОБНА МОГИЛА В М. КАРАЧИТЕ, С. КРУМОВО, ЯМБОЛСКО

Стефан Бакърджиев
(РИМ – Ямбол)

Местността Карачите представлява платовидно възвишение на левия бряг на р. Калница между селата Драма и Крумово (обр. 1 а). В местността е регистриран голям некропол от 17 надгробни могили. Те са разположени изключително близко една до друга имат почти еднакви размери: височини ок. 1.8–2.5 м, и диаметри между 22 и 28 м.

През 2002 г. във връзка с проучванията на микрорегиона на Драма от Българо-германската експедиция, бе извършен обход на могилния некропол. При обхода бе установено, че една от централно разположените могили е разкопана от иманяри.

Могилата с размери: височина – 2.1 м и диаметър – 26.85 м. В центъра на могилата бе констатиран иманярски изкоп с приблизително правоъгълна форма и размери 1.8 х 1.2 м, ориентиран най-общо север-юг. Изкопът е пресякъл целия могилен насип и достигаше дълбочина от 2.40 м. При огледа на изхвърлената пръст и ямата се откриха много въглени, пепел, овъглени човешки кости и фрагменти от железни предмети. При своите действия имянярите очевидно са попаднали на гроб с трупоизгаряне на място. Кремацията е била извършена на подравнена овална площадка на нивото на античния терен.

След разчистването на ямата и пресяването на пръста, бяха открити още фрагменти от железни предмети, малък керамичен съд – купа и малка бронзова фибула (*Lihardus J. et al.* 2002:176–177).

При извършената реставрация от железните фрагменти, бяха възстановени напълно – крив тракийски нож и три броя върхове на копия (обр. 1 б).

Кривият нож принадлежи към широко разпространените, особено в Северозападна и Централна Северна България махайровидни бойни ножове с украса (*Торбов Н.* 2005:358–367; *Радославова Г.* 2005:278–279). При реставрацията това оръжие бе възстановено изцяло.

Махайровидният нож е извит в плавна дъга и има дължина 0.54 м. Най-широката част е при извивката, острието има сечение на издължен триъгълник, прехода между острието е овална пластина. Дръжката има правоъгълно сечение и форма на издължен трапец, по дължината има два малки отвора за нитовете, които са придържали ръкохватката изработена вероятно от нетраен материал. Дръжката завършва със занитена плоска, елипсовидна пластина, украсена отвън с четири щемпелувани кръга с център, разположени симетрично два по два един срещу друг. По дължината на острието преминават два успоредни улея, с прекъсвания в най-широката част на ножа. Първите два улея завършват от двете страни със запетайковидни вдлъбвания. Вторите, в средата на ножа, също имат подобни вдлъбвания, но към върха звършват с щемпелуван триъгълник, обърнат с острия връх към острието. В средата украсата е ред от два щемпелувани кръга с център и под тях ред от три триъгълника, обърнати с острите си ъгли към режещата част. Към дръжката също има ред от три триъгълника, те са разделени от две щемпелувани точки. На отделни места има изчуквания с вълнообразна форма (обр. 2 а-б).

Предполага се, че украсата на този вид оръжия е повлияна от развитието в тракийската металопластика която бележи разцвет през IV в. пр. Хр., както и от чужди влияния в резултат на динамичните културни контакти през III–II в. пр. Хр. (*Торбов Н.* 2005 а:693–700). На обратната страна няма украса, но там има отпечатък от текстилна тъкан (обр. 2 в).

Откритите копия могат да бъдат означени с термина lancea (*Христов И., В. Христова.* 2004:69). Прави впечатление, че и трите върха са от различни типове (обр. 2 г).

Единият връх има подчертано сплескано-елипсовидна форма и също елипсовидно сечение, вторият е с издължено-листовидна форма, но с ромбовидно сечение, а третият връх, който е и най-къс, има подчертано издължена ромбовидна форма. Той има плоско счение и плосък надлъжен ръб, който започва от най-широката част на острието.

Трябва да се отбележи и фактът, че ширините на върховете, дължините на втулките и диаметрите им са почти еднакви. Различни са само съотношенията на дължината на втулките към дължината на самото острие. При първите два върха съотношението е приблизително 1:3, а при третия съотношението е 1:2.

Според нас различията във формите на върховете предполагат и различния им начин на използване.

От едната страна върху върховете на копията се е отпечатала фина текстилна материя.

Следвашият предмет е малка висока купа. Тя е изработена на грънчарско колело от фино пречистена глина. Отвън и отвътре има следи от качествен лак. Съдът е вторично горял, опушен е и лакът има кафяво-черен цвят. Има прав, леко завит навътре устиен ръб и малко, леко конкавно дъно. Изработката е местна, но формата е по-скоро римска, отколкото елинистическа и най-вероятно се явява преходен етап (обр. 2 д).

Последният предмет, открит при пресяването е малка бронзова фибула (обр. 2 е). Тя принадлежи към типа на силнопрофилираните римски фибули с два релефни пръстена върху дъгата. Пружината е с горна тетива. Иглодължателят е плътен, въпреки че има малък кръгъл отвор – Група IV по Алмгрен (*Almgren O*. 1897:238, Taf. IV, fig. 82) и Тип I/1 по Генчева, които най-рано могат да се датират по времето на имп. Тиберий (14–37), и имат най-силно разпространение между 20-те и 70-те години на I в. сл. Хр. В Тракия са рядко срещани и са били в употреба до II в. (*Генчева Е.* 1987:30–43).

Използвайки фибулата като датиращ материал, следва датировката на кривите бойни ножове с украса да бъде изтеглена най-рано в рамките на I в. сл. Хр.

Освен това, вече в доста от проучените гробове от I и нач. на II в. в окомплектовката на въоръжението присъстват по 3 копия – Гроб № 30 от некропола в м. "Кайряка", с. Драма (*Лихардус Я. и др.* 2001:119), Могила № 2 и Могила № 3 при Чаталка (*Николов Д., Х. Буюклиев.* 1967:19–31; *Х. Буюклиев.* 1986:113, обр.117,114, обр.123, 74, кат. № 117), могилните погребения в района на Нефтохимическия комбинат, Бургас (*Карайотов И.* 1976:61, обр. 15), могилното погребение край с. Просеник, Бургаско (*Лазаров М.* 1962:46, обр. 5) и Ангелова могила, с. Тополчане, Сливенско (*Китов Г. и др.* 2008:245–246).

За съжаление обаче, много често по отношение на този тип находки, поради тяхното лошо състояние и неатрактивност, не се предприемат необходимите действия за реставрацията им, като по този начин не е възможно да бъдеопределена точната форма на върха на копието. Освен това в почти всички публикации в българската научна литература върховете на копията от римския период са описвани като листовидни, без стремеж към уточняване на формата и съотношенията на втулките към остриетата (*Христова В.* 2002:15). Формата на острието на копието, обаче, е в пряка зависимост с функцията му, т.е. с неговото бойно приложение, иначе не би имало смисъл да се променя нито форма, нито съотношение на втулката към бойната част. Показателен за това е паралелът с проучения гроб № 30 в м. Кайряка при с. Драма. В него е открит комплект от три копия , които въпреки разликата в размерите типологически напълно съответстват на копията от м. Карачите. Посоченият гроб се датира в кр. на I в. (*Лихардус Я. и др.* 2001:119, 134, Таб. 33, обр. 1–3).

Каталог на находките:

1. **Връх на копие.** Изработен е от желязо чрез коване. Има сплескано-елипсовидна форма на острието и конусовидна втулка. Елипсовидно сечение. Вторично изкривен връх. Реставриран.

Размери:
Дължина (об.) – 0.47 м.
Дължина (вт.) – 0.14 м.
Диаметър (вт.) – 0.02 м.
Инв. № KL 02:1066

2. **Връх на копие.** Изработен е от желязо чрез коване. Има издължено-листовидна форма на острието и конусовидна втулка. Ромбовидно сечение. Реставриран.

Размери:
Дължина (об.) – 0.465 м
Дължина (вт.) – 0.14 м.
Диаметър (вт.) – 0.02 м.
Инв. № KL 02:1067

3. **Връх на копие.** Изработен е от желязо чрез коване. Има издължена ромбовидна форма на острието и конусовидна втулка. Плоско сечение и плосък надлъжен ръб. Реставриран.

Размери:
Дължина (об.) – 0.38 м
Дължина (вт.) – 0.13 м.
Диаметър (вт.) – 0.02 м.
Инв. № KL 02:1068

4. **Крив боен нож – махайра**. Изработен от желязо чрез коване. Той е еднноостър, дъговидно извит като острието е по вътрешната страна. Острието има триъгълно сечение. Предпазителят е елипсовиден. Запазена е основата на дръжката с два отвора, завършваща със занитена елипсовидна пластина, украсена отвън с четири щемпелувани симетрично разположени кръга. По острието от едната страна има два успоредни жлеба в съчетание с украса от щемпелувани кръгове и триъгълници. Реставриран.

Длъжина (об.) – 0.54 м.
Ширина (макс.) – 0.055 м.
Дължина (др.) – 0.115 м.
Инв. № KL 02:1065

5. **Фибула**. Малка, изработена от бронз. Добре запазена. Принадлежи към типа на силно профилираните римски фибули с два релефни пръстена и плътен иглодължател. На иглодържателя има малък кръгъл отвор. Пружината е с горна тетива.

Дължина – 0.031 м
Височина – 0.018 м
Инв. № KL 02:0672

6. **Купа**. Изработена на грънчарско колело от финно пречистена глина. Има прав, леко завит навътре устиен ръб и малко, леко конкавно дъно. Отвън и отвътре има следи от качествен лак. Съдът е вторично горял, опушен е и лакът има кафяво-черен цвят.

Диаметър (уст.) – 0.125 м
Височина – 0.068 м
Диаметър (д.) – 0.052 м
Инв. № KL 02:0852

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Буюклиев Х.* 1986.** Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – София, БАН = РП, XVI.

***Генчева Е.* 1987.** Типология и датиране на ранноримските фибули от Южна България. – Археология, 4, 30–43.

***Карайотов И.* 1976.** Могилни погребения в района на Нефтохимическия комбинат край Бургас. – ИМЮИБ, I, 51–72.

Китов Г. и др.* 2008. *Китов Г., Д. Димитрова, Н. Сираков. Тракийски могили в Сливенско – АОР през 2007 г., 245–250.

***Лазаров М.* 1962.** Тракийско могилно погребение при с. Просеник, Бургаско. – Археология, 1, 44–49.

Лихардус Я. и др.* 2001. *Лихардус Я., А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев. – В: Сб. Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германските разкопки от 1983 до 1999 г. София, СУ, 119–134.

***Николов Д., Х. Буюклиев.* 1967.** Тракийски могилни гробове от Чаталка, Старозагорско. – Археология, 1, 19–31.

***Радославова Г.* 2005.** Въоръжение на воин – една находка от с. Езерче, Разградско. – МИФ, 9, 277–284.

***Торбов Н.* 2005.** Криви тракийски ножове от Северозападна България. – In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova, София, 358-367.

***Торбов Н.* 2005 а.** Украса на тракийското въоръжение и снаряжение, открито в Северозападна България (III–I в. пр. Хр.) – In: Studia Arhaeologica Universitatis Sardicensis, Supl. IV, Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov, София, 693–700.

***Христова В.* 2002.** Типология на римските копия от Мизия и Тракия (територията на дн. България). – Acta Musei Varnaensis, I, Варна, 15–24.

***Христов И., В. Христова*. 2004.** Колективна находка на римско нападателно въоръжение от района централна Стара планина. – ИНИМ-София, XIV, София, 68–82.

***Almgren O.* 1897.** Studien über Nordeuropäishe Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömishen und südrussischen formen. – Stockholm.

***Lihardus J. et al.* 2002.** *Lihardus J, Al. Fol, L. Getov, R. Eht, I. Iliev.* – In: Bericht DRAMA – 2002, Saarbrüken.

FINDS FROM THE THRACIAN BURIAL MOUND AT THE LOCALITY OF „KARACHITE", NEAR THE VILLAGE OF KRUMOVO, YAMBOL DISTRICT

Stefan Bakardzhiev

(Summary)

One of the mounds at the locality of "Karachite", already disturbed by the treasure hunters, has been discovered in 2002 during terrain walks on the left bank of river Kalnitsa between the villages of Drama and Krumovo. A few objects have been found- a machaira-sword, a small ceramic bowl and a bronze fibula. The archeological situation, the finds and the cremation remains suggest that the treasure hunters found and destroyed a grave from the Early Roman period, namely the second half of the 1st century AD.

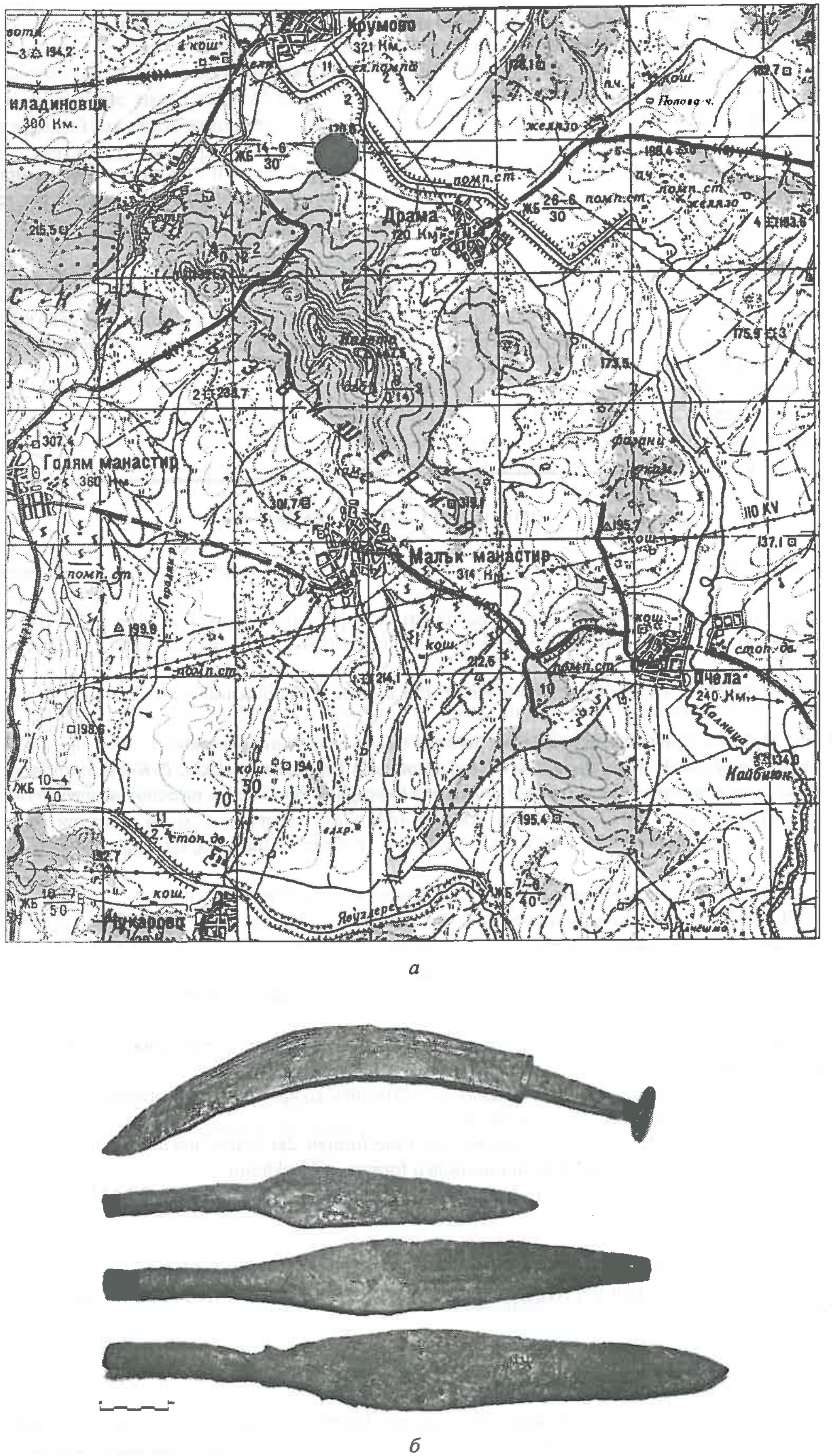
Крумово
321 Км.
иладиновци
300 Км.
Драма
120 Км.
Голям манастир
360 Км.
Малък манастир
314 Км.
Чела
240 Км.
Кайбилон
помп.ст.
желязо
кош.
а
б

обр. 1. а. Карта на местоположението на могилата, б. Снимка на оръжието
Fig. 1. a. Map of the location of the mound, б. Photo of the weapon

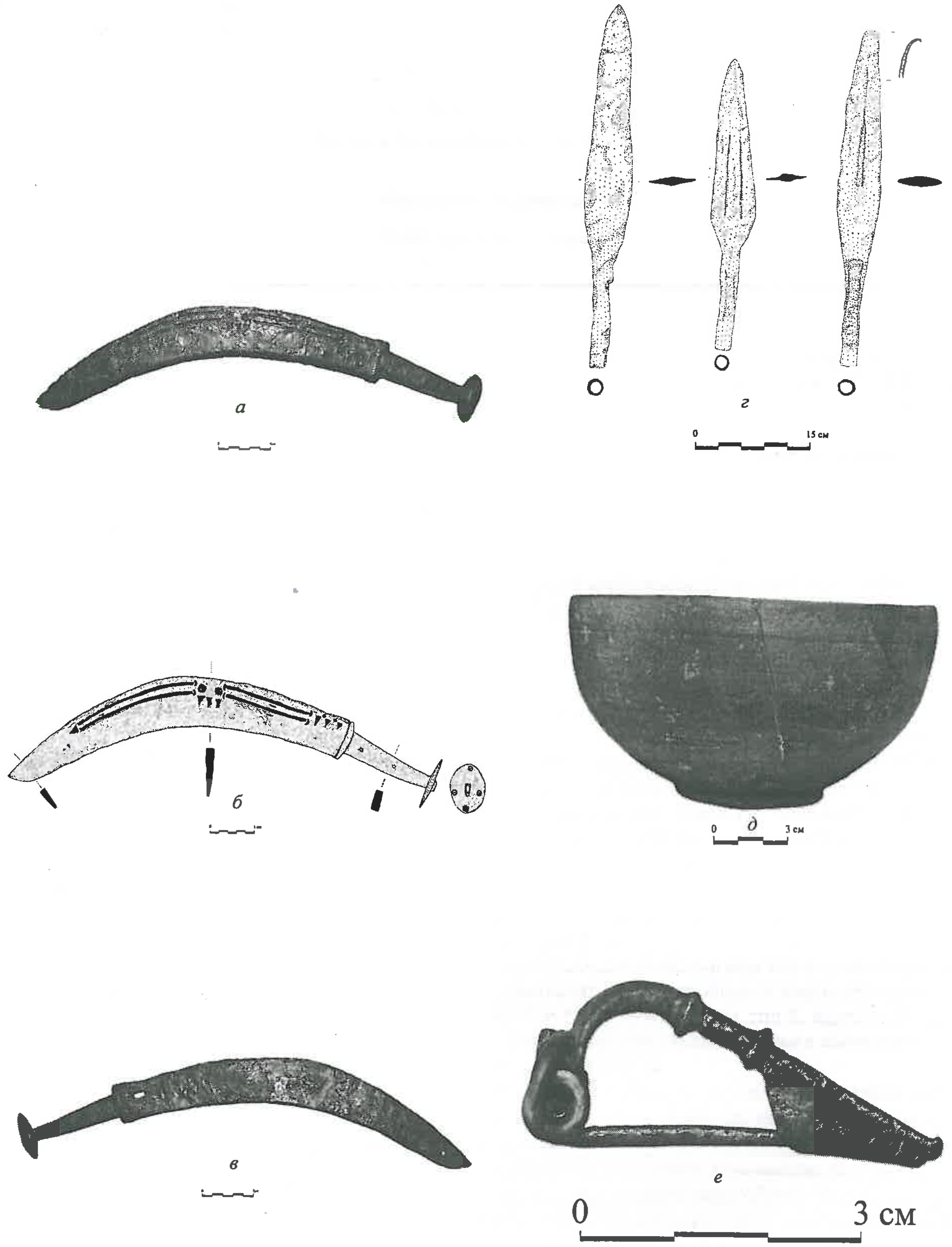
а
г
0
15 см
б
д
0
3 см
в
е
0
3 см

обр. 2. а. Снимка на украсената част на махайрата, б. Рисунка на махайрата,
в. Снимка на обратната страна на махайрата, г. Рисунка на копията,
д. Снимка на купата, е. Снимка на фибулата
Fig. 2. a. Photo of the decorated part of the machaira-sword, б. Drawing of the machaira-sword,
в. Photo of the back side of the machaira-sword, г. Drawing of the spears, д. Photo of the bowl,
e. Photo of the fibula

СПАСИТЕЛНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ НА НАДГРОБНАТА „ОСМАНОВА“ МОГИЛА В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО РАДЕЦКИ, В ЕНЕРГИЙНИЯ КОМПЛЕКС „МАРИЦА-ИЗТОК“

Веселина Георгиева

(НАИМ при БАН – София)

Бившето село Радецки попада в Сливенска област, община Нова Загора и се намира на 26 км югоизточно от гр. Нова Загора, на автомобилния път за Тополовград (обр. 1), (*Кираджиев С.* 1999:327).

През 1982 г. Б. Борисов проучва надгробната “Османова” могила, която се е намирала на 3 км южно от с. Радецки, в непосредствена близост с двора на ТЕЦ “Марица-изток-2”. Тя е била застрашена от разрушаване от предстоящото му разширение. Могилата е била висока 1.50 м, с неправилна елипсовидна форма и диаметри при основата: север-юг 25 м, изток-запад 30 м (обр. 2), (*Кънчев М., Б. Борисов.* 1983:93)*. Натрупването на могилата е станало постепенно. Първоначалният могилен насип е бил предназначен за първичния гроб. Впоследствие тя е била донасипвана и в нея са били оформяни вторичните гробове. Поради обстоятелството, че е попадала в кооперативен блок, могилата е била подлагана ежегодно на неколкократна машинна обработка, при което някои от вторичните гробове в нея са разрушени. Свидетелство за това са намерените части от човешки кости по повърхността, както и откритият инвентар, принадлежащ на един такъв гроб.

В резултат на археологическото проучване в могилата са открити 18 гроба. В 15 от тях погребенията са извършени чрез трупоизгаряне, а в 3 – чрез трупополагане. Те са вкопани на различна дълбочина в могилния насип, която при вторичните гробове варира от 0.50 до 1.40 м.

Първичният гроб е открит почти в центъра на могилата, на нивото на античния терен. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, като кремацията е била извън рамките на могилата. По-голямата част от горелите кости са събрани на куп и захлупени с фрагмент от голямо гърне, работено на ръка. Около него е открито петно от разпръснати въглени, пепел и горели кости, което е с диаметър около 1 м. Инвентарът, намерен в гроба, се състои от глинена чаша (обр. 5 в) и глинена паница (обр. 3 б).

При 12 от вторичните гробове, в които погребенията са извършени чрез трупоизгаряне, кремацията е била осъществена извън рамките на могилата. Само при два гроба (№№ 17 и 18) трупоизгарянето е било на място в гробната яма. Доказателство за това са силно обгорелите стени и дъна на гробните съоръжения и огромното количество пепел и въглени открити в тях.

Гробните съоръжения, доколкото са оформени, могат да бъдат отнесени към тип I (гробове-клади) по типологията на Л. Гетов. Към тип I, вариант Б се причислят всички гробове, в които кремацията е извършена извън рамките на могилата. Гробове №№ 17 и 18 се отнасят към тип I, вариант А. Трупоизгарянето при тях е извършено на място в елипсовидни гробни ями. Дължината им е съответно 1 м и 0.90 м. Широчината и на двете ями е 0.50 м, а дълбочината им е 0.20 м.

Както посочва Л. Гетов, при тези извънредно прости гробни съоръжения не са проявявани почти никакви грижи за изгорените останки на покойните, освен издигането на надгробната могила. Хронологически те се вместват в границите: края на I – началото на II до IV в. Най-масово са разпространени през II–III в. Двата варианта се появяват едновременно, но вторият е по-масово разпространен през късната римска епоха, което е резултат от общото намаляване броя на надгробните могили. То води съответно към увеличаване броя на вторично извършените погребения върху вече готовите надгробни могили. Очевидно вариант Б е задоволявал нуждата от едно просто гробно съоръжение, удобно за извършване на вторични погребения с трупоизгаряне (*Гетов Л.* 1970:2).

При част от погребенията, извършени чрез трупоизгаряне, горелите кости са събрани в една или две глинени панички или чашка, служещи за урни, като са захлупвани най-често с паница или части от по-големи съдове (обр. 7 а-б). При няколко гроба останките от кремацията са събрани на куп, без да е използвана урна. В двата гроба, в които трупоизгарянето е извършено на място, горелите кости, въглени и пепел са разстлани на дъното на ямата. Като гробен инвентар са поставяни по един или няколко глинени съда, абсолютно идентични с тези, в които са поставени костите (паници, чаши, купи, амфори, гърне). Прави впечатление, че в някои от гробовете е бил намиран и по един глинен съд – най-често голяма паница или гърне, работени на ръка. За съжаление всички те са се разпаднали при откриването им, поради факта, че са били само сушени или много слабо изпечени. Това дава основание на проучвателите да изкажат предположението, че тези съдове са били използвани само при погребалния обред (*Кънчев М., Б. Борисов.* 1983:94).

---

* Изказвам благодарност на доц. д-р Б. Борисов за предоставената ми възможност да публикувам резултатите от археологическите проучвания на “Османова” могила.

При четири от гробовете с трупоизгаряне (№№ 4, 8, 10 и 12) не е намерен никакъв инвентар. Останките от кремацията – горели кости, въглени и пепел, са събрани и поставени на куп.

В могилата са открити три гроба (№№ 9, 13 и 16), в които погребенията са извършени чрез трупополагане. И при трите формата на гробната яма не е установена. Те съответстват на тип II (погребения чрез трупозаравяне в неоформени гробове), по типологията на Л. Гетов. Както посочва авторът, при вторично извършените погребения е налице известно вкопаване, но при всички случаи гробът не е оформен във вид на яма. Това вкопаване е продиктувано от нуждата да се “вложи” трупът в могилния насип. Този вид погребения се появяват спорадично през II в., докато през III в. и особено през IV в. са масово разпространени (*Гетов Л.* 1970:2).

Начинът на полагане на покойниците е различен при трите гроба. В гроб № 9 погребението е извършено чрез трупополагане в изпънато положение по корем. Дясната ръка е сгъната и е паднала под кръста, а лявата е вертикално сгъната към главата. Ориентацията е запад-изток (обр. 8 б). Погребението в гроб № 13 е извършено отново в изпънато положение, но по гръб. Ръцете са опънати по тялото. Скелетът е ориентиран в посока югозапад-североизток. Покойникът в гроб № 16 е погребан в свито, хокерно положение с ориентация запад-изток.

В гробовете не е открит никакъв инвентар.

В 11 гроба с кремация е открит инвентар, състоящ се от няколко категории глинени съдове (паници, купи, чаши, амфори и гърне). В четири гроба един или два глинени съда са използвани за урни, в които са сложени горелите кости. В гроб № 1 за урна е използвана паница, в №№ 6 и 7 – по две паници, а при №№ 3 и 5 останките от кремацията са събрани в по една чашка. Със сравнително по-богат инвентар се отличават гробове №№ 7 и 15. В първия са намерени 2 паници, служещи за урни, купа, три чаши и амфора (обр. 7 б). Във втория са открити паница, купа, две чаши и гърне. Инвентарът във всички останали гробове се състои от един, два или три глинени съда. Тъй като съдовете, използвани като урни и тези поставени като гробни дарове са абсолютно идентични, по-долу те ще бъдат анализирани заедно. Към гробния инвентар са включени и два съда, които произхождат от разрушен гроб. Поради обстоятелствата, които бяха изложени по-горе няма данни за устройството на гробното съоръжение, както и за начина на извършване на погребението.

В осем гроба (№№ 1, 2, 3, 6, 7, 15, 17 и 19) са намерени 11 паници.

От гроб № 15 произхожда една дълбока паница с почти конусовидна форма на тялото. Ръбът на устието е прав и хоризонтално отрязан. Дъното е широко и плоско. Размерите ѝ са: Н 9 см, Ду 20 см, Дд 11.5 см (обр. 3 а). Аналогична по форма паница е намерена в могилния насип на могила “Рошава Драгана” (могила № 1) от некропола в Чаталка, Старозагорско (*Буюклиев Х.* 1986:103, табл. 1, обр. 4).

В гробове №№ 1 и 7 като урни са използвани две абсолютно еднотипни малки среднодълбоки паници. Те са с конусовидна форма на тялото. Ръбът на устието е профилиран навън, оформящ слабо завита надолу хоризонтална периферия. Дъната на съдовете са конкавни. Размерите на паниците варират в границите: Н 4–4.5 см, Ду 11.3–11.5 см, Дд 3.7–4 см. Изработени са от добре пречистена глина със следи от червенолаково покритие (обр. 3 б-в).

Подобна паница е открита в гроб № 3 в могила 2 от могилния некропол източно от Стара Загора. Кр. Калчев датира гроба в средата на III в. (*Калчев К.* 1994:171–177, табл. 5, обр. 39). Сходна паница е намерена в гроб № 27 в могила № 1 край с. Пет могили, Новозагорско, датирана в III–IV в. (*Игнатов В.* 1996:72–92, табл. XV, 27$_1$). Подобен съд произхожда от разрушена могила в землището на с. Омарчево, Новозагорско, датирана във II–III в. (*Велков К.* 1996:127, табл. II$_7$). Аналогични паници са открити в гробове №№ 8 и 13 в могила № 14 от могилния некропол в Чаталка, Старозагорско. Хр. Буюклиев датира гробовете от края на I до края на III или началото на IV в. (*Буюклиев Хр.* 1986:58, табл. 34–35, обр. 482, 486, 510). Сходни съдове са открити в три гроба в могилния некропол в местността “Деветте чуки” край Свиленград. Двата гроба са датирани с монети на Фаустина Млада (180 г.), а третият – с монета на император Комод (176–193), (*Велков И.* 1937:151, обр. 141$_3$; 157–158, обр. 147$_3$; 162–163, обр. 156$_5$). Две други аналогични паници са намерени в гроб, проучен в местността Черковците край с. Турия, Казанлъшко, който е датиран в края на III в. (*Гетов Л.* 1969:40–41, обр. 9 а-б). Подобна паница е открита в могилния некропол от римската епоха край с. Драшан, Врачанско. Датирана е в периода II–III в. (*Машов С.* 1975:43–44, обр. 6 а).

Въз основа на приведените паралели съдовете могат да се датират в границите: края на I – края на III в.

При гроб № 7 заедно с гореописаната паница за урна е използвана и втора. Тя е с полусферична форма на тялото. Ръбът на устието е завит навън, оформящ средноширока периферия. Дъното е пръстеновидно. Абсолютно аналогична паница е намерена и в първичния гроб № 2. Размерите на съдовете варират в границите Н 3.5–4 см, Ду 15–16 см, Дд 5 см. Изработени са от много добре пречистена глина. Първата е покрита с кафяв, а втората с червен лак (обр. 3 г-д).

Подобна паница е намерена в гроб № 8 в могила № 1 край с. Пет могили, Новозагорско (*Игнатов В.* 1996:106, табл. V, 8$_3$). Открита е заедно с паница, датирана във II–III в. Сходни съдове произхождат от гроб № 13 в могила № 14 от некропола в Чаталка, Старозагорско (*Буюклиев Х.* 1986:137, табл. 35, обр. 505–507). В гроб № 5 в могила V от некропола край с. Меричлери е намерена подобна паница (*Аладжов Д.* 1965:118, табл. Б V 5, 2). В гроб № 6 в могила VI от същия некропол е открита аналогична паница. Гробът е датиран във втората половина на III–началото на IV в. (*Аладжов Д.* 1965:115; 121, табл. Д VI 6, 1). Подобна фрагментирана паница е известна от Сливен. Различава се единствено по релефната си украса (*Бацова Е.* 1964:57, обр. 12). Две аналогични паници произхождат от гроба в могила III от некропол край с. Вишеград, Кърджалийско. Датировката е II–III в. (*Дремсизова-Нелчинова Ц.* 1980:19–23, обр. 3 а). Четири подобни, но по-ниски паници, са открити в гроб № 1 в могила до с. Тутраканци, Провадийско. Датирани са във II в. с известна допустимост и за III в. (*Лазаров Л., Н. Митков.* 1993:79; 86, табл. V$_4$).

Двете паници от “Османова” могила спадат към тип IX по типологията на червенолаковите паници в Тракия на Г. Кабакчиева. Тя датира тези съдове във II в. (*Кабакчиева Г.* 1983:6, обр. 9).

Въз основа на посочените аналогии този тип паници може да се отнесе към периода II–III в.

В гроб № 17 са намерени две паници. Едната е с конусовидна форма на тялото и слабо изразен конвексен профил на стените. Ръбът на устието образува широка хоризонтална периферия, много слабо завита надолу. Дъното е конкавно. Размерите ѝ са: Н 3 см, Ду 11 см, Дд 4 см. Изработена е от много добре пречистена глина (обр. 3 е).

Аналогична паница произхожда от насипа на могила № 4 от некропола в Чаталка, Старозагорско (*Буюклиев Х.* 1986:75, табл. 12, обр. 128). Друга подобна паничка е открита в гроб № 1 в могила I до с. Мъглиж, Казанлъшко. Л. Гетов датира гроба в средата или най-късно във втората половина на II в. (*Гетов Л.* 1969:42–45, обр. 15 б). В гроб № 3 в могила II от некропола край с. Меричлери е намерен сходен съд. Авторът датира гроба в началото на II–III в. (*Аладжов Д.* 1965:89–90, табл. Б II 3, 2; 115). Подобна паница е открита в първото обредно огнище, проучено в надгробната могила край с. Гледка, Кърджалийско (*Дремсизова-Нелчинова Ц., И. Балкански.* 1973:58–59, обр. 4$_4$). Тя е датирана по аналогии от средата на II до края на III в.

Паниците могат да се отнесат към периода началото на II–първата четвърт на III в.

Втората паница е среднодълбока, с полусферична форма на тялото. Ръбът на устието е изтеглен навън и образува широка, хоризонтална, дъговидно извита надолу периферия. Върху нея е нанесена украса от хоризонтално врязана линия. Дъното е плоско. Размерите и са: Н 4 см, Ду 10 см, Дд 3.8 см. Изработена е от много добре пречистена, сива след изпичането, глина. Покрита е с кафяв лак (обр. 3 ж).

Четири аналогични паници произхождат от тризната в надгробна могила Рошава Драгана край с. Искрица, Гълъбовско, датирани по аналогии във II –първата половина на IV в. (*Шейлева Г.* 2004:272, обр. 11$_{5-8}$). Подобна паница е открита в гроб № 3 в могила 2 от некропола източно от Стара Загора. Датирана е в III в., въз основа на паралели и на качеството и цвета на материала, от който е изработена (*Калчев К.* 1994:176–187, табл. 5, обр. 40). Аналогични паници са открити в гробове № № 5, 8, 26, 27, 30 и 31 в могила № 1 край с. Пет могили, Новозагорско. Датировката им е във II–първата половина на IV в. В насипа на могилата също е открита подобна паница (*Игнатов В.* 1996:81, 83, 104–105, 115–118, 121, табл. III, 5$_3$, V, 8$_{1-2}$, XIV, 26$_3$, XV, 27$_2$, XVI, 30$_4$, XVII, 31$_{3-4}$, XX, 9). Сходна паница е намерена в гроб в местността “.Делииваново усое”. в Чаталка, Старозагорско (*Буюклиев Х.* 1986:140, табл. 38, обр. 558). Тя се различава само с по-малката си височина.

Паницата от гроб № 17 се отнася към тип V по типологията на червенолаковите паници в Тракия. Г. Кабакчиева ги датира във II–III в. (*Кабакчиева Г.* 1983:3–6, обр. 5, обр. 8).

Паниците от този тип се датират в рамките на II – първата половина на IV в.

При гроб № 6 останките от кремацията са поставени в две паници, служещи за урни. Едната е много дълбока, с биконична форма на тялото. Ръбът на устието е слабо профилиран навън. Дъното е тясно и плоско. Под ръба на устието има украса от хоризонтално врязана линия. Размерите ѝ са Н 9.3 см, Ду 14.5 см, Дд 4.5 см. Изработена е от много добре пречистена глина (обр. 3з).

Втората паница е среднодълбока, с полусферична форма на тялото. Ръбът на устието е много слабо завит навътре и заоблен отгоре. Дъното е пръстеновидно. Размерите ѝ са Н 4 см, Ду 15 см, Дд 4 см. Изработена е от много добре пречистена, охрава след изпичането, глина. Покрита е с червен лак (обр. 4 в).

Аналогична, но малко по-дълбока, паница произхожда от тризната в могила Рошава Драгана край с. Искрица, Гълъбовско, датирана в периода I – началото на IV в. (*Шейлева Г.* 2004:272, обр. 11_9). Подобни паници са открити в гробове №№ 7, 21 и 25 в могила № 1 край с. Пет могили, Новозагорско. Датирани са във II – първата половина на III в. (*Игнатов В.* 1996:89; 91; 105, 113, 115, табл. IV, 7_2, XII, 21_{3-4}, XIV, 25_1). Сходен съд, но с по-голям диаметър на дъното, е открит в гроб 5 в могила V от некропола край с. Меричлери. Гробът е датиран в края на III–началото на IV в. (*Аладжов Д.* 1965:115; 118, табл. Б V 5, 4). Подобни паници са открити и в гробове в могилния некропол в местността "Деветте чуки" край Свиленград. Една произхожда от гроб № 2 в могила № 1, датиран с монета на Фаустина Млада (180 г.). Втора е открита в гроб № 2 в могила № 3, датиран отново с монета на Фаустина Млада (180 г.). Аналогичен съд е намерен в гроб 1 в могила № 8, датиран с монета на император Комод (176–192), (*Велков И.* 1937:150–151, обр. 141_2; 158, обр. 147_2; 162–163, обр. 156_2).

Този тип паници може да се отнесе към широките граници на I–началото на IV в.

От разрушения гроб произхожда една много дълбока паница с конусовидна долна и цилиндрична горна част на тялото. Горната част е със съвсем слабо изразен конкавен профил, завършващ с прав и заоблен отгоре ръб на устието. Между двете части на паницата минава гладък релефен ръб. Дъното е пръстеновидно. Размерите ѝ са: Н 8.4 см, Ду 15 см, Дд 3 см. Изработена е от много добре пречистена глина (обр. 4 б).

Сходна по форма паница е открита в насипа на могила "Рошава Драгана" от некропола в Чаталка, Старозагорско. Единствената разлика е в това, че паницата от Османова могила е с по-висока цилиндрична част на тялото. Аналогична паница е намерена в гроб № 14 в могила № 14 от същия некропол. Датировката, която дава авторът, е краят на I – края на III или началото на IV в. (*Буюклиев Х.* 1986:58; 103, табл. 1, обр. 1; 138, табл. 36, обр. 516). Подобен съд е намерен в гроб № 1 в могила 1 от могилния некропол източно от Стара Загора. Ръбът на устието му е завит навън. Датировката е в първата половина или средата на III в. (*Калчев К.* 1994:176; 183, табл. 1, обр. 3). Сходна паница е намерена в гроб № 3 в могила V от могилния некропол край с. Меричлери, датирана по аналогии във II в. (*Аладжов Д.* 1965:103, обр. 25_1, табл. А V 3, 1). Друг сходен съд е известен от могилен гроб от Нова Загора, датиран във II в. (*Койчев Н.* 1952:366–367, обр. 369). Подобна паница е открита в римския некропол в североизточния край на Сливен, датиран във II–III в. (*Бацова Е.* 1964:55–57, обр. 10 в).

Датировката на този тип съдове е в широките граници от края на I – началото на IV в.

В гроб № 3 е намерена една много дълбока паница с полусферична форма на тялото. Ръбът на устието е профилиран навън и скосен към вътрешността на съда. Дъното е пръстеновидно. Размерите на съда са: Н 9 см, Ду 21.5 см, Дт 21 см, Дд 7 см. Изработена е от много добре пречистена, охраво-червена след изпичането, глина. Покрита е с червено-кафяв лак (обр. 4 а).

Най-точен паралел на паницата е един съд от гроб № 3 в могила 2 от могилния некропол източно от Стара Загора. Авторът я датира в III в. (*Калчев К.* 1994:186; 187, табл. 5, обр. 37). Сходен съд произхожда от насипа на могила III от некропола край с. Меричлери (*Аладжов Д.* 1965:91–93, обр. 151, 118, табл. Б III). Аналогични съдове са намерени сред керамичния инвентар на римската вила в с. Кралев дол, Пернишко (*Найденова В.* 1985:29, табла 7–9). Подобен съд произхожда от случайно открит гроб от некропола край с. Вардим, Свищовско (*Вълов В.* 1965:32, обр. 10 а).

На базата на посочените паралели този тип паници може да се датира в границите II–III в.

В гробове №№ 7 и 15 е намерена по една купа. Такъв съд произхожда и от разрушения гроб.

Купата от гроб № 7 е дълбока, с биконична форма на тялото и средновисока шийка. Ръбът на устието е много слабо завит навътре. Дъното е пръстеновидно. Съдът е снабден с две симетрично разположени, вертикални, канелирани дръжки, започващи от основата на шийката и достигащи до най-изпъкналата част на тялото. Те са с елипсовидно напречно сечение. Върху шийката има украса от три хоризонтално врязани линии. Размерите на съда са: Н 11 см, Ду 14.5 см, Дт 16 см, Дд 5.4 см. Изработена е от добре пречистена глина. Покрита е с червен лак, съсредоточен върху горната част на тялото (обр. 4 д).

Аналогични купи са намерени в гробове в могила 1 край с. Пет могили, Новозагорско. Горна част от такъв съд е открита в гроб № 1. По една купа е намерена в гробове №№ 5, 10, 11, 12, 15, 16, 19, 20, 23, 24. Един съд произхожда от насипа на могилата. Некрополът е датиран в периода втората половина на I – края на III или началото на IV в. Най-ранният (първичен) гроб № 20 е отнесен към края на I – първата половина на II в. (*Игнатов В.* 1996:78; 102, 107–112, 114, 120, табл. I, 1_3, III, 5_1, IV, 10_1 и 11_1, VII, 12_1, VIII, 15_2, IX, 16_1, X, 19_1, XI, 20_9, XIII, 23_1 и 24_1, XIX, 2). Подобна купа е намерена в надгробна могила южно от с. Млекарево, Новозагорско. Датирана е въз основа на аналогии във II–III в. (*Велков К.* 1996:127; 135,

табл. II_3). Сходен по форма съд, но с равно дъно е открит в гроб № 9 в могила № 5 от некропола в Чаталка, Старозагорско. Датиран е във II–III в. (*Буюклиев Х.* 1986:57; 134, табл. 32, обр. 445). Аналогична купа произхожда от могила в местността "Триъгълника", източно от Нова Загора (*Койчев Н.* 1952:367–368, обр. 370). В гробове №№ 3, 4 и 5, в могила 1 от некропола източно от Стара Загора, е намерен по един сходен на съд (*Калчев К.* 1994:183, табл. 1, обр. 10; 184, табл. 2, обр. 13 и 15). Авторът ги датира в първата половина или средата на III в. Кр. Калчев отбелязва, че тези съдове са едни от най-често срещаните при могилни гробове, но са разпространени и използвани и в бита на населението през II–IV в. Две аналогични купи произхождат от могила I западно от с. Мъглиж, Казанлъшко. Едната е от могилния насип, а втората е открита в гроб № 2. Л. Гетов посочва, че тези купи са често срещани у нас и в другите римски провинции през II–III в. (*Гетов Л.* 1969:41–44, обр. 13 и 18). Един подобен съд е открит в гроба, проучен в могила II от некропола от римската епоха край с Виница, Първомайско. Датиран е на базата на аналогии в периода II–III в. (*Панайотов Ив. и др.*, 2006:табл. XXI, 3).

На базата на посочените паралели купите могат да се датират в периода втората половина и края на I – края на III (най-късно до началото на IV в.).

Намерената в гроб № 15 купа е много дълбока, с полусферична форма на тялото и средновисока цилиндрична шийка. Ръбът на устието е изтеглен навън и скосен навътре. Дъното е широко пръстеновидно. Две симетрично разположени вертикални, канелирани дръжки започват от ръба на устието и достигат до раменете на тялото. Дръжките имат елипсовидно сечение. В основата на шийката и в горната част на раменете има украса от две хоризонтално врязани линии. Размерите на купата са: Н 21 см, Ду 22.2 см, Дт 24 см, Дд 10.5 см. Съдът е изработен от недобре пречистена глина, с примеси от слюда и пясък (обр. 4 е).

Подобен съд, но с по-големи размери, е открит в гроб № 7 в могила № 1 край с. Пет могили, Новозагорско (*Игнатов В.* 1996:105, табл. IV, 7_5). Подобни купи са известни от римската вила край Ивайловград (*Кабакчиева Г.* 1986:137–138, табл. 34–35, обр. 395–409). Авторът ги определя като "урноподобни съдове". Примерите за откриването им в некрополи в България са многобройни. Тези съдове са били произвеждани масово в античните керамични центрове до Бутово и Павликени през II–III в. На базата на аналогии Г. Кабакчиева ги датира именно във II–III в. (*Кабакчиева Г.* 1986:24–25).

От разрушения гроб произхожда дълбока купа с биконична форма на тялото. Ръбът на устието е прав и заоблен отгоре. Дъното е широко пръстеновидно. Съдът е снабден с две симетрично разположени хоризонтални дръжки, излизащи от средния ръб. Те са с елипсовидно сечение. Горната част на съда е украсена с хоризонтални бразди, върху които са врязани плитки, косо разположени ямички. В горната част на купата е оформено малко чучурче. Н 13 см, Ду 19 см, Дт 22.5 см, Дд 7 см. Изработена е от добре пречистена глина (обр. 4 г).

Аналогичен съд, но с по-големи размери, е открит в насипа на могила № 1 до с. Пет могили, Новозагорско. Могилата е датирана в периода втората половина на I – края на III в. (*Игнатов В.* 1996:78; 121, табл. XX_5).

В седем от гробовете с инвентар (№№ 1, 2, 3, 5, 7, 14 и 15) са намерени глинени чаши. Осем от тях са абсолютно еднотипни. При гробове №№ 3 (обр. 7 а) и 5 чашите са използвани като урни и в тях са намерени останките от кремацията – горели кости, въглени и пепел. Чашите са с биконична форма на тялото и цилиндрична шийка с конвексен профил. Ръбът на устието е по-слабо или по-силно завит навътре. Дъната са пръстеновидни. При 6 от съдовете под ръба на устието, а при 2 и по шийката има украса от хоризонтално врязани линии. Всички чаши са снабдени с по две малки симетрично разположени вертикални дръжки, започващи от основата или средата на шийката и достигащи до най-изпъкналата част на тялото на съда. Дръжките са с елипсовидно или с кръгло сечение. Размерите на чашите варират в границите: Н 5.5–6.4 см, Ду 9.2–11 см, Дт 10–10.8 см, Дд 3–3.7 см. Изработени са от много добре пречистена глина, придобила след изпичането червен, охрав или охраво-сив цвят. Върху съдовете има следи от червен, червено-кафяв или кафяв лак (обр. 5 а-з).

Аналогични чаши са открити в могила № 1 край с. Пет могили, Новозагорско. Произхождат от гробове №№ 5, 11–13, 15–17, 19–24, 26, 28, 30–31. Датирани са във II–IV в. (*Игнатов В.* 1996:81, 104, 107–122, табл. III, 5_2, VI, 11_2, VII, 12_2 и 13_1, VIII 15_1, IX 16_2 и 17_1, X, 19_2 и 22_2, XI, 20_{10}, XII, 21_2, XIII 23_2, 24_{2-3}, XIV, 26_2, XV, 28_1, XVI 30_9, XVII 31_2, XIX 4, XXI 10). Три аналогични съда произхождат от разрушена надгробна могила до с. Люлин, Ямболско (*Велков К.* 1996:134, табл. $I_{8-9, 12}$). По две сходни чашки са известни от разрушени надгробни могили до с. Кортен и с. Караново (*Велков К.* 1996:136–137, табл. III_{3-4} и IV_{1-2}). Два аналогични съда са открити в разрушен гроб в могила от некропол в местността Дългите могили в землището на с. Крумово, Новозагорско. Датировката е II в. (*Койчев Н.* 1952:366–368, обр. 369). Друга подобна чашка е открита в могила в местността Триъгълника, източно от Нова Загора (*Койчев Н.* 1952:366–368, обр. 370). В двете могили, проучени източно от Стара Загора, са намерени аналогични чашки. Такива са открити в гробове №№ 1, 2, 4–8 в могила 1 (*Калчев К.* 1994:183, табл. 1, обр. 4 и 7; 184, табл. 2, обр. 14 и 16; 185, табл. 3, обр. 21, 23 и 25) и в гробове №№ 2 и 3 в могила 2 (*Калчев К.* 1994:187, табл. 5, обр. 36 и 38). Датировката, която авторът посочва въз основа на аналогии, е II–IV в. Той подчертава обаче, че разглежданите екземпляри са изработени от по-светла глина и са покрити с по-тъмен червено-кафяв или светлокафяв лак. Тези особености му позволяват да стесни границите на тяхната изработка през първата половина или средата на III в. (*Калчев К.* 1994:176). Аналогични чаши са открити в могилния некропол в Чаталка, Старозагорско, някои от които са датирани с монета на Юлия Меза (222–235), (*Буюклиев Х.* 1986:57; 95; 132–133, табл. 30, обр. 432 и табл. 31, обр. 444). В гробове №№ 3 и 4 в могила III и в гроб № 4 на могила V от некропола край с. Меричлери са намерени по един сходен съд. Датирани са по аналогии във II в. (*Аладжов Д.* 1965:117, табл. А III 3, 2, табл. А III 4, 2 и табл. А V 4, 1). Две сходни чаши са открити в гроба, проучен в могила II от некропола от римската епоха край с Виница, Първомайско (*Панайотов И. и др.*, 2006:табл. XXI_{1-2},). Датирани са в периода II–IV в. Аналогична чаша е намерена в римския некропол в североизточния край на Сливен (*Бацова Е.* 1964:55–56, обр. 9 б). От могилния некропол в местността “Деветте чуки”, край Свиленград произхождат сходни съдове. Един е открит в гроб № 2 в могила № 1, датиран с монета на Фаустина Млада (180 г.), (*Велков И.* 1937:150–151, 161–162, 164, обр. 141_1, 155_3). Подобни чаши са открити сред керамичния инвентар на римската вила край Ивайловград (чаши тип II по типологията на Г. Кабакчиева). Авторката отбелязва, че тези съдове са сред най-разпространените в Тракия и Мизия през II–IV в. (*Кабакчиева Г.* 1986:17–18, табл. 17, обр. 238–244). Аналогични чаши са известни сред производството на керамичния център от римската епоха край с. Хотница, Великотърновско. Датировката е II–IV в. (*Султов Б.* 1969:20–21, обр. 11 в).

Въз основа на гореизложеното може да се изкаже мнението, че чашите от този тип са много широко разпространени през римската епоха. Те се датират в широките граници – II–IV в.

Другите две чаши са открити съответно в гроб № 7 и гроб № 15. Първата е с конусовидна форма на тялото. Ръбът на устието е прав, хоризонтално отрязан отгоре и наклонен надолу. Дъното е широко и равно. Една подковообразна дръжка, с елипсовидно напречно сечение, започва от ръба на устието и достига докъм средата на съда. Н 7.2 см, Ду 17 см, Дд 7.5 см. Изработена е от добре пречистена глина (обр. 5 и). Подобна чаша е намерена в случайно открит, датиран в III–IV в. гроб в гр. Каварна (*Тончева Г.* 1962:56–57, обр. 7 а).

Чашата от гроб № 15 е с биконична форма на тялото и цилиндрична шийка с конвексен профил. Ръбът на устието е леко завит навън и заоблен. Дъното е конкавно. По средата на шийката има украса от хоризонтално врязана линия. В най-изпъкналата част на тялото има релефна украса от листовидни орнаменти. Размерите на съда са: Н 6 см, Ду 11.5 см, Дт 12 см, Дд 4.3 см. Изработен е от много добре пречистена глина и има червенолаково покритие (обр. 5 к).

Точен паралел на гореописаната чаша са четири съда, открити в гроб № 30 в могила № 1 край с. Пет могили, Новозагорско (*Игнатов В.* 1996:117, табл. XVI, 30_{5-8}). Аналогични чаши са намерени в пещи за изпичане на керамика от Августа Траяна и в нейния източен некропол (*Kalcev K.* 1991:248, Abb. 22_{69}, 24_9).

В гробове №№ 5–7, 11, 14 и 18 са намерени глинени амфори. От гроб № 11 произхождат две (обр. 8 а), а от останалите гробове по една. Едната амфора от гроб № 11 е с биконична форма на тялото и висока цилиндрична шийка. Ръбът на устието е профилиран навън и заоблен. Дъното е пръстеновидно. Две симетрично разположени вертикални дръжки, с елипсовидно сечение, започват от шийката и достигат до средата на раменете на съда. Размерите ѝй са: Н 29 см, Ду 8 см, Дт 22 см, Дд 8.5 см. Изработена е от недобре пречистена глина, с примеси от слюда и пясък, керемиденочервена след изпичането (обр. 6 а).

Две аналогични амфори са намерени в разрушени надгробни могили край с. Руманя, Старозагорско и с. Люлин, Ямболско. Датирани са въз основа на аналогии във II–III в. (*Велков К.* 1996:126, 134, 136, табл. $I_{1,3}$ и III_2). Сходна амфора е намерена в гроб № 1 в могила № 1 от некропола източно от Стара Загора. Авторът я датира във II–III в. (*Калчев К.* 1994:178, 183, табл. 1_3). По един подобен съд е открит в гробове №№ 12 и 13 на могила № 13 в Чаталка, Старозагорско. Друга амфора е намерена в гроб № 5 в могила № 11 от същия некропол. Гробът е датиран с монета на Юлия Меза (222–235). Хр. Буюклиев датира амфорите във II–III в. (*Буюклиев Х.* 1986:57, 133, 137, табл. 31, обр. 435, табл. 33, обр. 466 и 473).

На базата на посочените аналогии амфорите могат да се отнесат към периода II–III в.

Втората амфора от гроб № 11 е с овоидна форма на тялото, преминаващо във висока цилиндрична шийка. Устието е пръстеновидно с профилиран навън ръб. Дъното е пръстеновидно. Двете симетрично разположени вертикални дръжки започват под ръба на устието и достигат до средата на раменете на тялото. Сечението им е елипсовидно. Размерите на съда са: Н 23.5 см, Ду 7.5 см, Дт 17.5 см, Дд 8.5 см. Изработен е от недобре пречистена глина, с примеси от слюда и пясък (обр. 6 б).

Сходна амфора е намерена в гроб № 3 в Дългата могила до с. Караново, Новозагорско. Датирана е във II–III в. (*Кънчев М., Т. Кънчева-Русева.* 1996:19, табл. XVIII_7).

Другите пет амфори са еднотипни. При три от тях част от шийката и устието липсват, поради което няма данни за начина на оформяне на устийния ръб. Амфорите са със сферична форма на тялото и цилиндрична шийка. Ръбът на устието на единия цял съд е силно профилиран навън, при което устието придобива фуниевидна форма. Другата цяла амфора е с ниска цилиндрична шийка, в горната част на която е оформен гладък релефен ръб. Ръбът на устието е профилиран навън. Дъното ѝ е плоско. При всички останали амфори дъната са пръстеновидни. Съдовете са снабдени с по две симетрично разположени вертикални, дръжки, започващи от шийката и достигащи до средата на раменете на тялото. Сечението им е елипсовидно. При четири от съдовете дръжките са канелирани. Размерите варират в границите: Н (на целите съдове) 13.5–17.5 см, Ду (на целите съдове) 5–5.5 см, Дт 10.5–14 см, Дд 4–6.5 см. Амфорите са изработени от добре пречистена глина (обр. 6 в-ж).

Аналогична амфора е намерена в насипа на могила № 1 край с. Пет могили, Новозагорско (*Игнатов В.* 1996:120, табл. XIX_3). Подобен съд е открит в могилен гроб от Новозагорско, датиран във II в. (*Койчев Н.* 1952:366–368, обр. 369). Сходна амфора е открита в гроб № 2 в могила № 2 от некропола източно от Стара Загора. Авторът я датира във II–III в. (*Калчев К.* 1994:178, 187, табл. 5_{35}). Аналогичен съд е известен от римския некропол в североизточния край на Сливен (*Бацова Е.* 1964:55–57, обр. 9). Подобна амфора, но с по-висока шийка, е намерена в първичния гроб в т. нар. Консулова могила, южно от с. Александрово, Казанлъшко. Гробът е датиран в III в. (*Гетов Л.* 1969:40–41, обр. 11 а). В гроб № 2 в могила I край с. Мъглиж, Казанлъшко е открита подобна амфора. Гробът е датиран в средата или втората половина на II в. (*Гетов Л.* 1969:42–45, обр. 19). От гроб № 14 в могила VI от некропола край с. Меричлери е известен аналогичен съд. Гробът е датиран в III в. (*Аладжов Д.* 1965:115, 121, табл. Д VI, 14, 1). Сходни по форма амфори, но с по-високи шийки, са открити сред продукцията на керамичния център от римската епоха край с. Хотница, Великотърновско (*Султов Б.* 1969:20, обр. 11 д).

На базата на посочените паралели амфорите могат да се отнесат към периода II–III в.

В гроб № 15 е намерено гърне със сплеснато биконична форма на тялото и конусовидна шийка. Ръбът на устието е профилиран навън и непосредствено под него има жлеб. Дъното е широко пръстеновидно. Две симетрично разположени вертикални, канелирани дръжки започват от основата на шийката и достигат до най-изпъкналата част на тялото. Сечението им е елипсовидно. Върху основата на шийката и върху горната част на раменете на тялото има украса от две хоризонтално врязани линии. Размерите на гърнето са: Н 15.5 см, Ду 16 см, Дт 21.5 см, Дд 10 см (обр. 6 з). Съдът е изработен от недобре пречистена глина.

Въз основа на погребалния обред и открития инвентар може да се заключи, че гробовете, в които погребенията са извършени чрез трупоизгаряне могат да се отнесат към периода II–III в. Трите гроба, в които погребенията са извършени чрез трупополагане са предхристиянски и се отнасят към периода III–IV в. (*Кънчев М., Б. Борисов.* 1983:94). Безспорно доказателство за това е начинът на полагане на покойниците. Натрупването на могилния насип е станало след извършването на първичното погребение, за което свидетелства фактът, че то е открито почти в центъра на могилата, на нивото на античния терен. Впоследствие насипът е бил донатрупан и в него са вкопани вторичните гробове.

Гробният инвентар включва различни категории глинени съдове. В процентно отношение най-голям е делът на паниците – 34.37% (11 бр.), следвани от чашите – 31.25% (10 бр.). Амфорите съставляват 21.87% (7 бр.), купите 9.37% (3 бр.), а единственото глинено гърне – 3.12%. Всички те намират многобройни паралели, а голяма част от тях са едни от най-използваните съдове през римската епоха, както в ежедневието, така и във връзка с погребалния обред.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аладжов Д.* 1965.** Разкопки на трако-римски могилен некропол край Меричлери. – ИАИ, XXVIII, 77–122.

***Бацова Е.* 1964.** Нови археологически материали от Сливен. – Археология, 2, 53–58.

***Борисов Б.* 2002.** Керамика и керамично производство през XI–XII в. на територията на днешна Югоизточна България. – Раднево = “Марица–изток”. Археологически проучвания, 6.

***Буюклиев Х.* 1986.** Тракийски могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – РП, XVI, София.

***Велков И.* 1937.** Разкопки около Мезек и гара Свиленград. – ИБАИ, XI, 147–170.

***Велков К.* 1996.** Случайни находки от надгробни могили в музея – Нова Загора. – В: Проучване на надгробните могили в Новозагорско, София, 125–137.

Вълов В. **1965.** Антични некрополи в Свищовско. – Археология, 1, 27–34.

Гетов Л. **1969.** Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко. – Археология, 1, 36–47.

Гетов Л. **1970.** Погребални обреди и гробни съоръжения от траките през римската епоха (I–IV в.). – Археология, 1, 1–12.

Дремсизова-Нелчинова Ц. **1980.** Тракийски могилен некропол (II–III в.) край с. Вишеград, Кърджалийски окръг. – Археология, 1, 19–27.

Дремсизова-Нелчинова Ц., И. Балкански. **1973.** Надгробна могила край с. Гледка, Кърджалийски окръг. – Археология, 3, 58–69.

Игнатов В. **1996.** Тракийските надгробни могили от римската епоха край село Пет могили, Новозагорско. – В: Проучване на надгробните могили в Новозагорско. София, 71–124.

Кабакчиева Г. **1983.** Типология и хронология на червенолаковите паници от Тракия (I–IV в.). – Археология, 4, 1–7.

Кабакчиева Г. **1986.** Керамика от вилата при Ивайловград II–IV в. – РП, XV. София.

Калчев К. **1994.** Надгробни могили източно от Стара Загора. – В: "Марица–изток". Археологически проучвания, 2, 171–188.

Кираджиев С. **1999.** Енциклопедичен географски речник на България. – София.

Койчев Н. **1952.** Нови находки в Новозагорско. – ИАИ, XVIII, 366–368.

Кънчев М., Б. Борисов. **1983.** Разкопки на надгробната "Османова" могила в землището на с. Радецки, Сливенски окръг. – АОР, Плевен. 93–94.

Кънчев М., Т. Кънчева-Русева. **1996.** Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новозагорско. – В: Проучване на надгробните могили в Новозагорско. София, 17–70.

Лазаров Л., Н. Митков. **1993.** Гробни находки от могила при с. Тутраканци, Провадийско. – ИНМВ, 29 (44), 64–86.

Машов С. **1975.** Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан, Врачански окръг. – Археология, 1, 41–49.

Найденова В. **1985.** Римска вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. – РП, XIV. София.

Панайотов И. и др. **2006.** ***Панайотов И., С. Александров, Х. Буюклиев, А. Георгиева.*** Могилен некропол от римската епоха в м. Керакова могила до с. Виница, Пловдивско. – Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2004 г., 27–61.

Султов Б. **1969.** Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. – Археология, 4, 12–24.

Тончева Г. **1962.** Римски некрополи от Толбухинско и Варненско. – Археология, 4, 55–60.

Шейлева Г. **2004.** Тракийска колесница от надгробна могила "Рошава Драгана" край с. Искрица, Гълъбовско. – Епохи, 1–2, 252–279.

Kalcev K. **1991.** Zur Herstellung der Keramik in Augusta Trajana\Stara Zagora. – Rei cretariae romanae favtorum, Acta XXIX\XXX. In Agro Rauracense, 245–273.

RESCUE ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE "OSMANOVA" MOUND ON THE TERRITORY OF THE VILLAGE OF RADETSKI, IN THE ENERGY COMPLEX "MARITSA-IZTOK"

Veselina Georgieva

(Summary)

The "Osmanova" mound which had been found 3 km to the south of the village of Radetski was studied in 1982. It had been threatened by a demolition as a result of the extension of the thermal power plant "Maritsa-Iztok – 2" which was planned at that time. The mound was 1.50 m in height. It had an irregular elliptic shape with diameters of 25 m along the north-south axis and 30 m along the east-west axis.

Eighteen graves have been discovered in the mound. They were cut in the burial mound to a depth that varied from 0.50 to 1.40 m with respect to the secondary graves. The primary grave was discovered almost at the centre of the mound, on the level of the ancient terrain.

In fifteen graves the burials were accomplished by means of cremation: in thirteen graves the cremation was performed outside the mound, while on-the-spot cremation has been attested in two of the graves. In the remaining three graves the deceased were buried by means of inhumation.

In the greatest part of the graves in which the deceased were cremated, the remains of the cremations were collected in one or several vessels used as urns, and only in several of the graves the remains were piled up in the grave pit itself. In the two graves where the cremation was performed on the spot, the burnt bones, coals and ashes were spread out over the bottom of the grave pit.

With regard to the graves with inhumation, the shape of the grave pit cannot be established. The position of the body differs in each of the three graves: the bodies were laid in a prone extended position, in a supine extended position, and in a flexed position with the legs bent to the chest. The deceased were buried along the west-east axis.

Some objects including several categories of clay vessels (bowls, pewter, mugs, amphorae and one pot) have been found in eleven graves with cremations. No objects have been found in the graves with inhumation.

On the basis of the burial ritual and the objects found in the graves, one may concluded that the graves with cremations can be dated to the period of the 2nd–3rd century. The three graves with inhumation are pre-Christian and date back to the period of the 3rd–4th century.

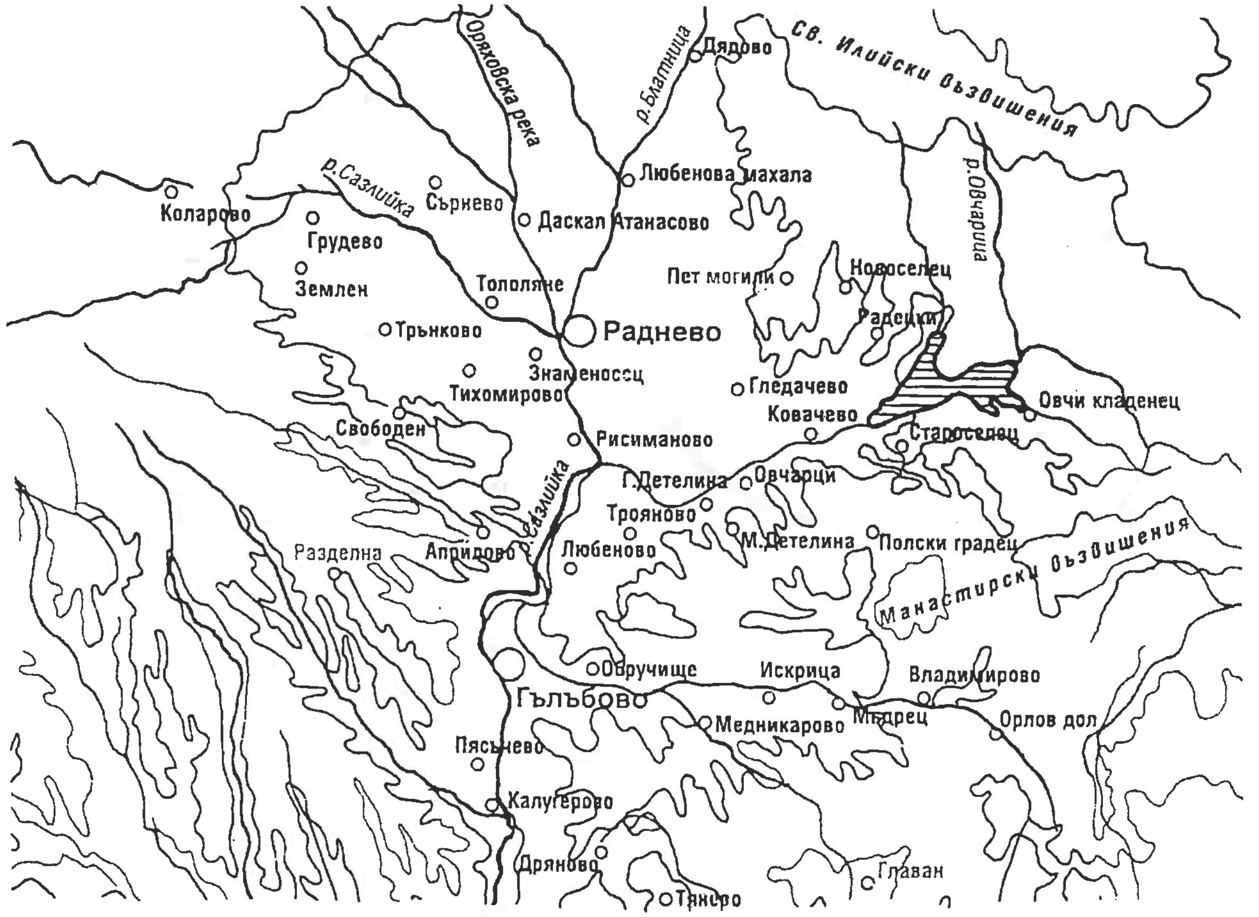
Оряховска река
р. Блатница
Дядово
Св. Илийски възвишения
р. Сазлийка
Сърнево
Любенова махала
Коларово
Грудево
Даскал Атанасово
р. Овчарица
Землен
Тополяне
Пет могили
Новоселец
Радецки
Трънково
Раднево
Знаменосец
Тихомирово
Гледачево
Ковачево
Овчи кладенец
Свободен
Рисиманово
Староселец
Г.Детелина
Овчарци
Трояново
Разделна
Априлово
Сазлийка
Любеново
М.Детелина
Полски градец
Манастирски възвишения
Обручище
Искрица
Владимирово
Гълъбово
Медникарово
Мъдрец
Орлов дол
Пясъчево
Калугерово
Дряново
Главан
Тънково

Обр. 1. Географско положение на комплекса "Марица–изток" (по Борисов Б. 2002)
Fig. 1. Geographical location of the complex "Maritsa–Iztok" (after Борисов Б. 2002)

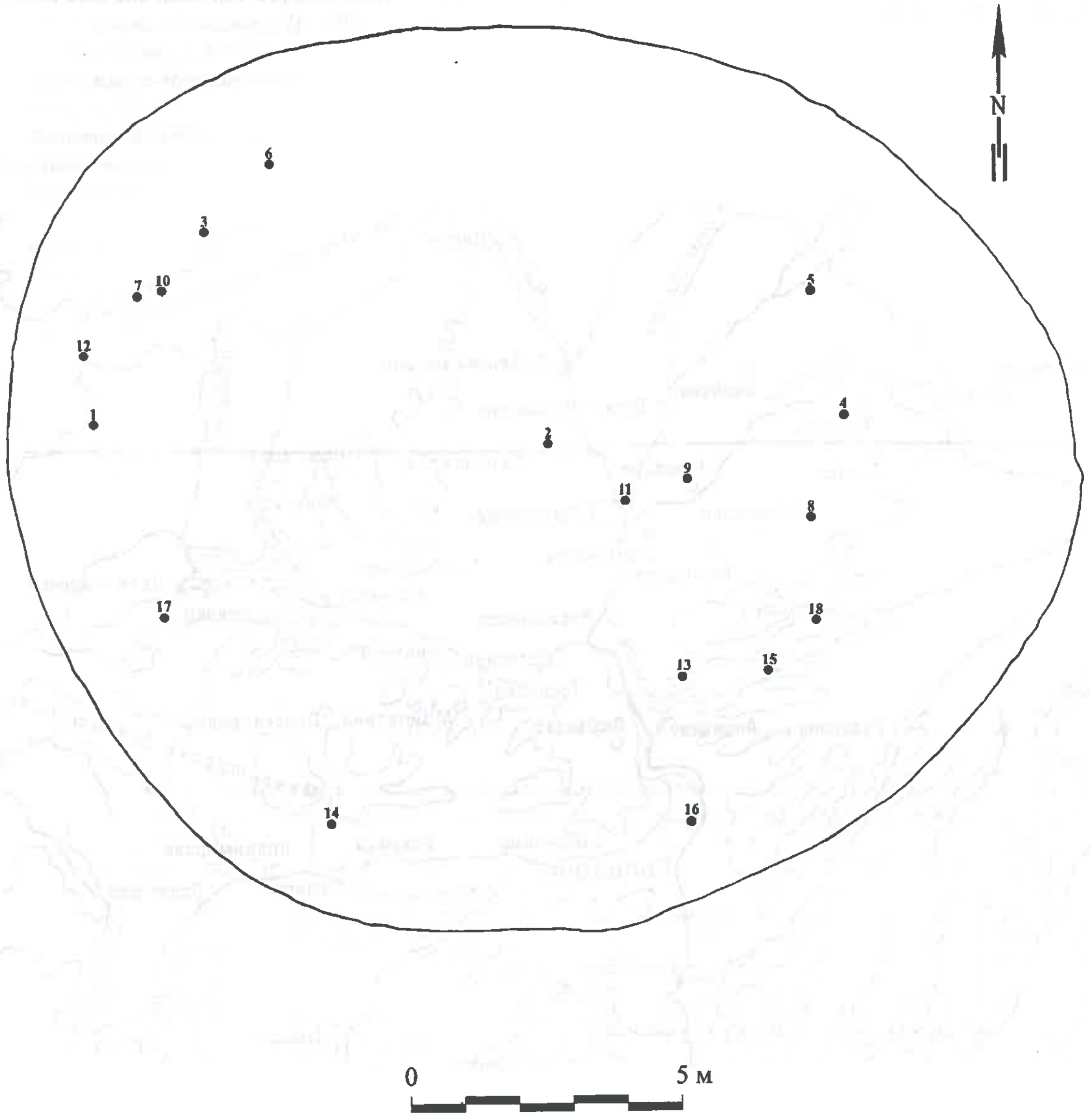
N
6
3
7
10
5
12
4
1
2
9
11
8
18
17
13
15
14
16
0
5 м

Обр. 2. План на "Османова" могила (по Кънчев М., Б. Борисов 1983)
Fig. 2. Plan of "Osmanova" tumulus (after Кънчев М., Б. Борисов. 1983)

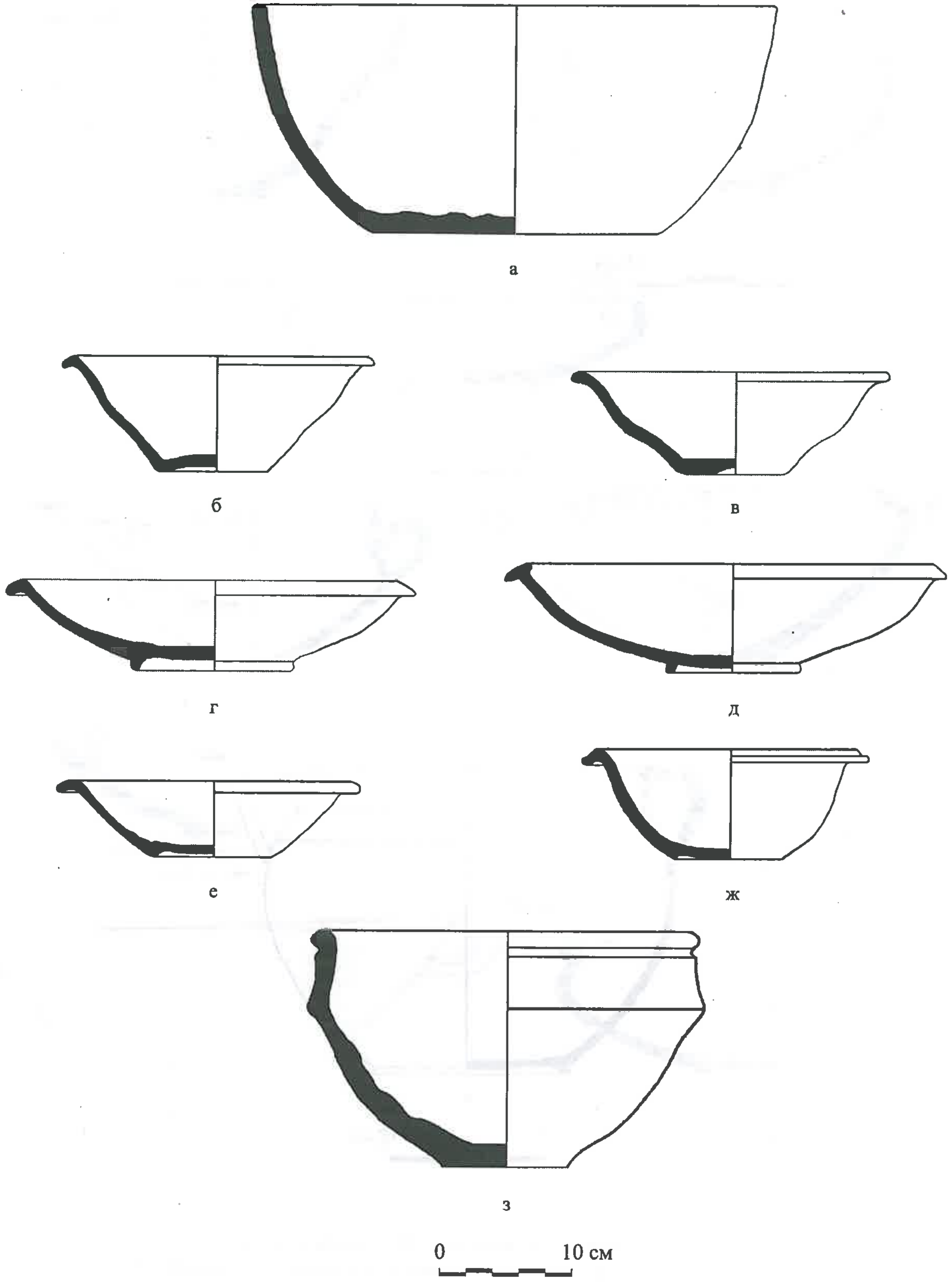
а
б
в
г
д
е
ж
з
0
10 см

Обр. 3. Паници: (по Кънчев М., Б. Борисов 1983)
а. гроб № 15, б. – гроб № 1, в-г. гроб № 7,
д. гроб № 2, е-ж. – гроб № 17, з. гроб № 6
Fig. 3. Bowls (after Кънчев М., Б. Борисов. 1983)
a. Grave № 15, б. Grave № 1, в-г. Grave № 7, д. Grave № 2, е-ж. Grave № 17, з. Grave № 6

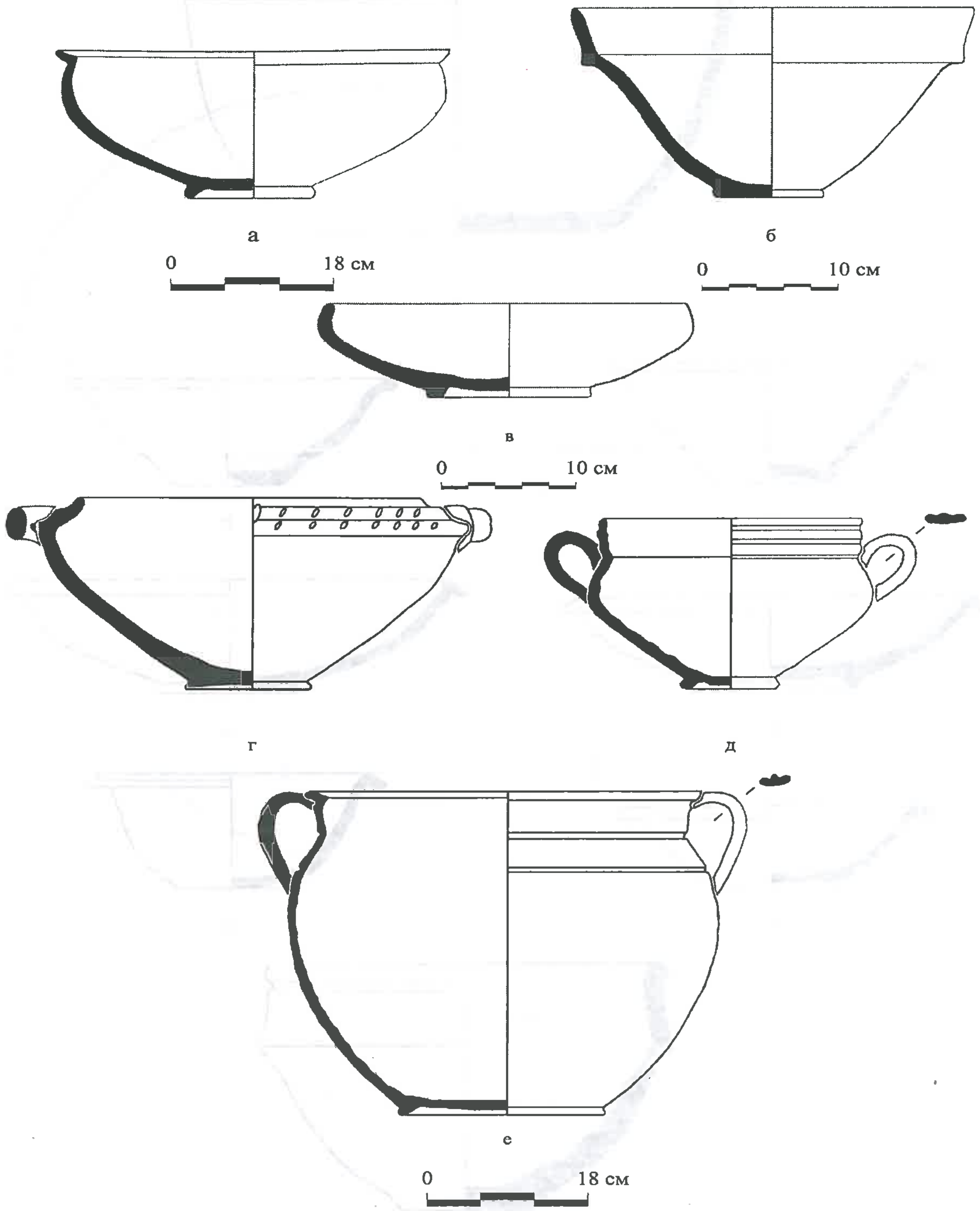
а
б
0
18 см
0
10 см
в
0
10 см
г
д
е
0
18 см

Обр. 4. Паници и купи (по Кънчев М., Борисов Б. 1983)
а. гроб № 3, б-г. разрушен гроб, в. гроб № 6, д. гроб № 7, е. гроб № 15
Fig. 4. Bowls and pewters (after Кънчев М., Б. Борисов. 1983)
а.– grave № 3, б-г. destroyed grave, в. Grave № 6, д. Grave № 7, е. Grave № 15

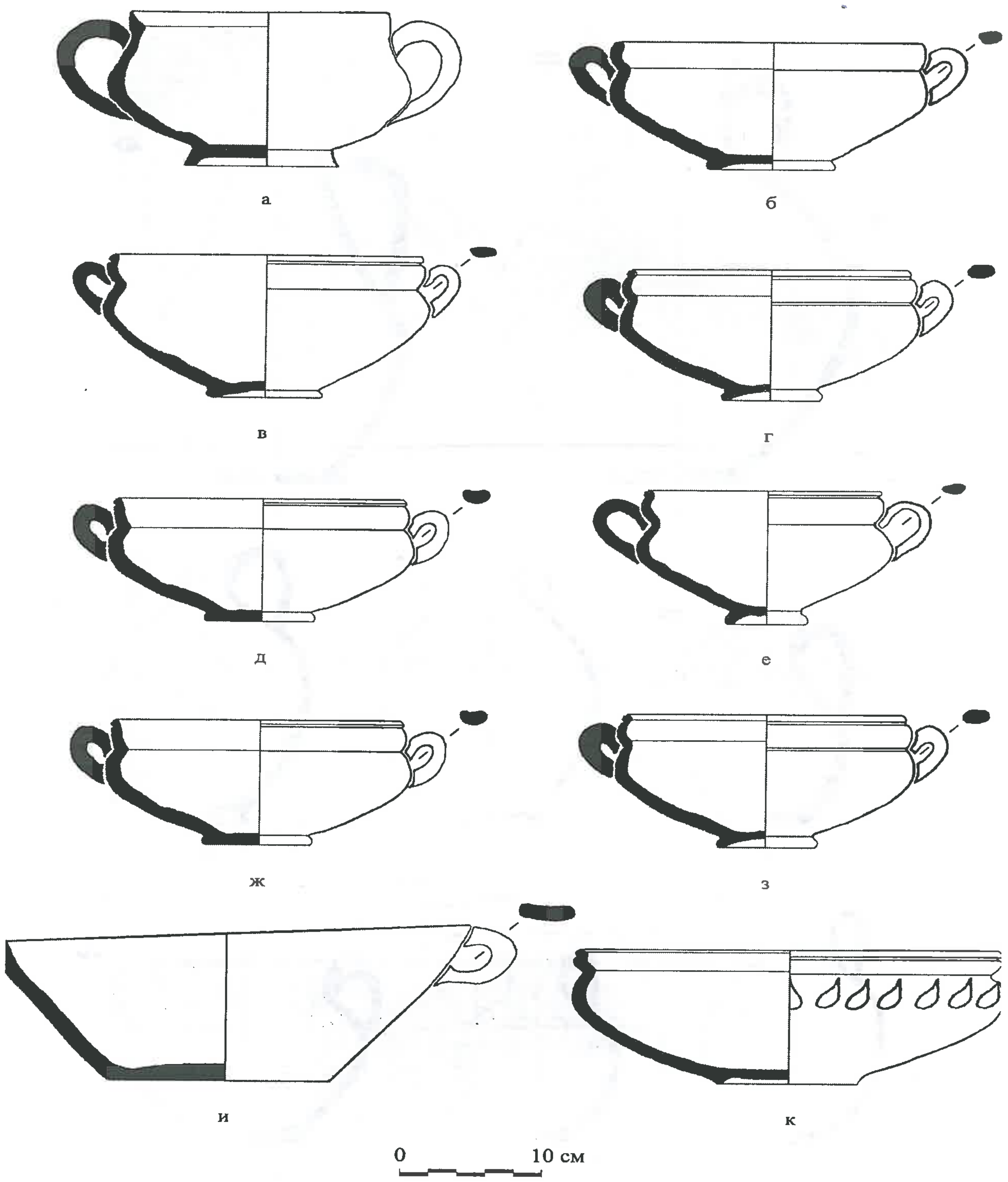
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
0
10 см

Обр. 5. Чаши а. гроб № 2, б, ж, и. гроб № 7, в. гроб № 1
г. гроб № 5, д. гроб № 3, е-к. гроб № 15, з. гроб № 14
Fig. 5. Cups (after Кънчев М,. Б. Борисов. 1983)
а. grave № 2, б, ж, и. Grave № 7, в. Grave № 1, г. Grave № 5
д. Grave № 3, е-к. Grave № 15, з. Grave № 14

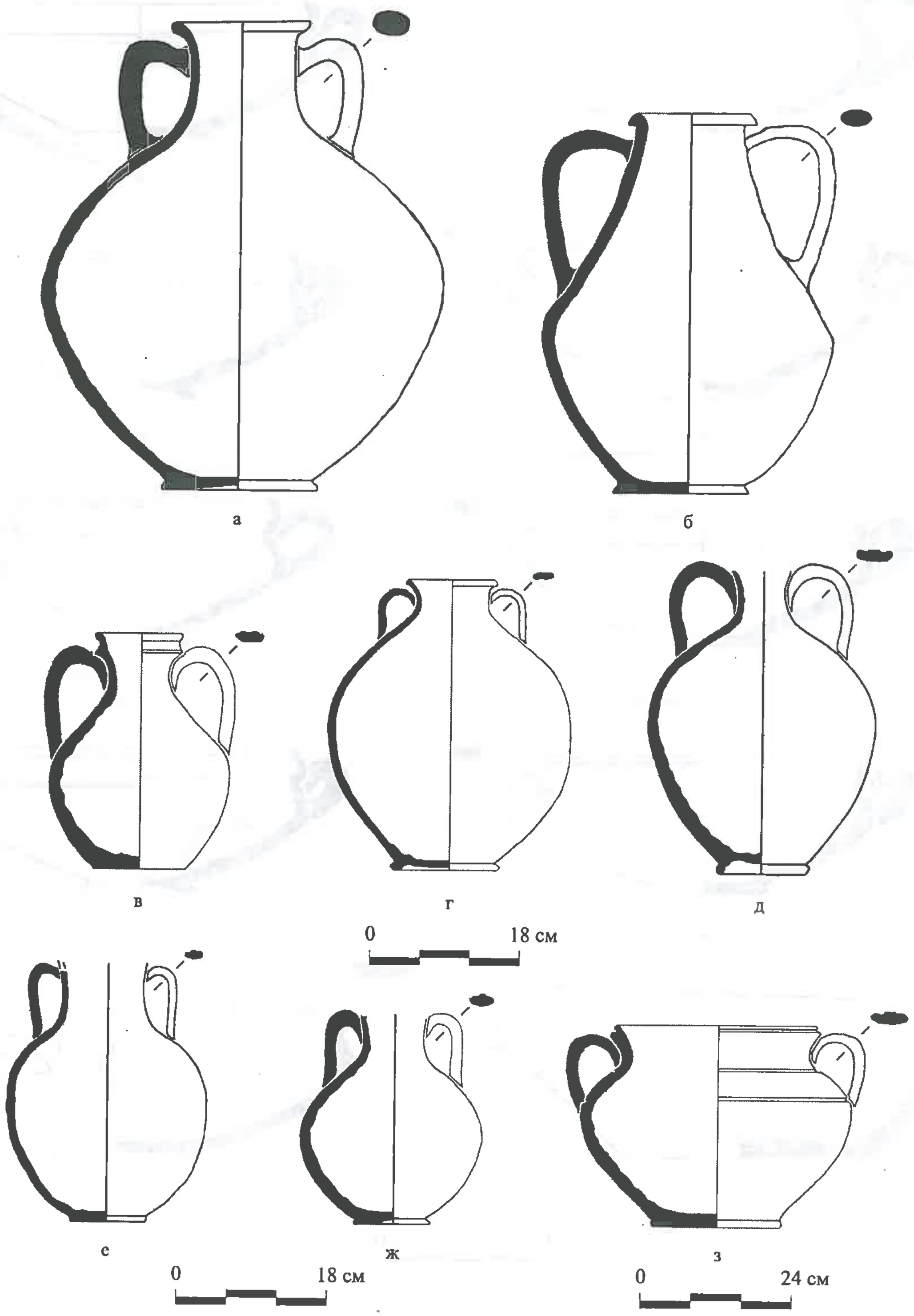

Обр. 6. Амфори и гърне (по Кънчев М., Борисов Б. 1983)
а-б. гроб № 11, в. № 6 гроб, г. гроб № 18, д. гроб № 5
е. гроб № 7, ж. гроб № 14, з. гроб № 15
Fig. 6. Amphorae and a pot а-б. № grave 11
в. Grave № 6, г. Grave № 18, д. Grave № 5, е. Grave № 7
ж. Grave № 14, з. Grave № 15

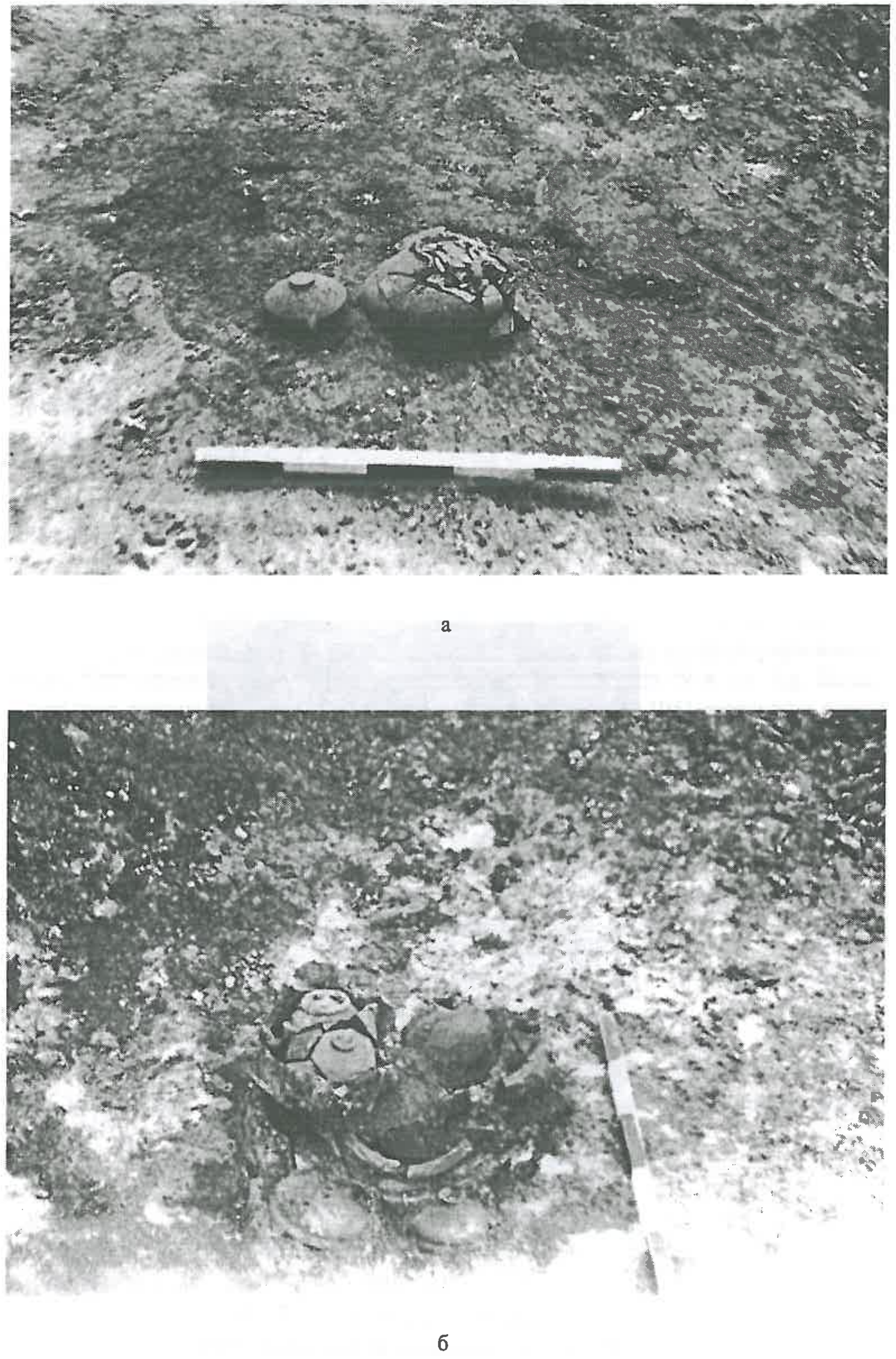

Обр. 7. а. гроб № 3,
б. гроб № 7 (по Кънчев М., Борисов Б. 1983)
Fig. 7. а. Grave № 3, б. Grave № 7 (after Кънчев М., Б. Борисов. 1983)

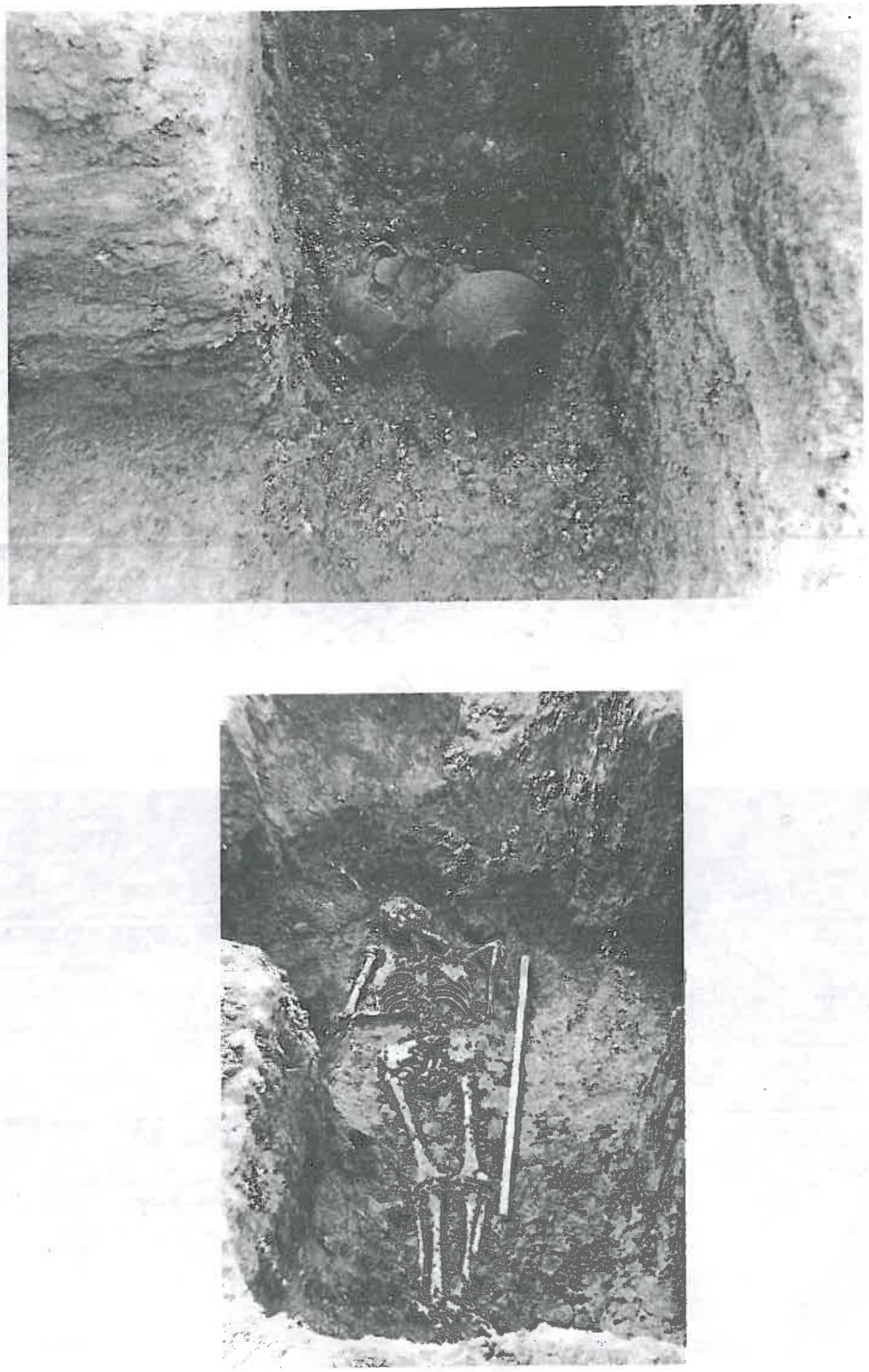

Обр. 8. а. гроб № 11,
б. гроб № 9 (по Кънчев М., Борисов Б. 1983)
Fig. 8. a. Grave № 11,
б. Grave № 9 (after Кънчев М., Б. Борисов. 1983)

КОСМОГОНИЧНИ КОМПОЗИЦИИ В РИМСКИТЕ ФИГУРАЛНИ МОЗАЙКИ ОТ ПРОВИНЦИЯ ТРАКИЯ II–IV в.

Атанас Атанасов
(РИМ – Стара Загора)

Римските фигурални мозайки, открити по българските земи заемат, по-малък дял в сравнение с орнаменталните мозайки. Изработването на една фигурална мозайка е изисквало наемането на добър майстор мозаист, съответно и възнаграждението също е било по-високо в сравнение с изработването на една чисто орнаментална мозайка. Хронологичният обсег II–IV в. сл. Хр., е избран поради факта, че на територията на днешните български земи най-ранните датирани фигурални мозайки са от II в. сл. Хр. През периода II–IV в. сл. Хр. мозайката се разпространява изключително много в римските провинции Тракия, Мизия и Македония. Ако се следва административното устройство в късната Античност, част от тези провинции тогава влизат в състава на Вътрешна Дакия. През II–IV в. сл. Хр. мозайката освен като средство за украсата на подове на обществени и частни сгради, се среща почти навсякъде в интериора на сградите. Откритите великолепни образци на мозаичното изкуство говорят за възможността на местната управа и отделни граждани да отделят средства за поръчка на мозайки, които да украсяват обществени и частни сгради. Като краен период от моето изследване се спирам на IV в. сл. Хр. Тогава в римската империя настъпват редица промени – император Диоклетиан (284–305) ликвидира старата форма на управление Принципата и се слага началото на новата форма – Домината. Тези промени са съпътствани от провеждането на реформи и от реорганизацията на военноадминистративната система, която довежда до промени в провинция Тракия. Но по-важната причина е появата на раннохристиянските мозайки, които са следващ етап от мозаичното изкуство.

Изборът ми, провинция Тракия да бъде разглеждана в настоящата работа не е случаен. На първо място е важното местоположение, на което се намира географски провинцията, обуславяйки една контактна зона на влияние между Изтока и Запада. Провинция Тракия е по-късно заселена от римляните в сравнение с другите провинции на Балканите. Тук римляните се принуждават отначало да използват завареното административно устройство. С утвърждаването на римското господство и с постепенното развитие на градския живот броят на стратегиите постепенно намалява. И това става факт още при император Веспасиан (69–79 г.). Този процес към началото на II в. особено се засилва, когато броят на стратегиите е само 14. По времето на Хадриан (117–138 г.) наличието на такива военно – административни обединения е ликвидирано. По този начин градовете получават големи територии, което способства за развитието на урбанизацията в Тракия (*Попов Д.* 2004:474).

В резултат на урбанизацията, започва процес на икономическа и политическа стабилност на територията на провинция Тракия. Стабилността бива нарушена в средата на III в. сл. Хр., когато Долнодунавският лимес бива преодолян и през 250 г. сл. Хр. започва нахлуването на готски племена. Всички тези исторически и политически промени имат пряко въздействие върху появата и развитието на римската мозайка в Тракия.

В римското изкуство на мозайката е отделено специално място, в което липсва официалният култов характер (*Brendel O.* 1979). Той е поет от кръглата скулптура и релефа, чрез които на официално ниво се демонстрират държавните култове – на Капитолийската Триада, богинята Рома и към римския император. Всяка епоха отделно почита определени божества, най-вече според личните предпочитания на императора, както са например Венера Генетрикс при Август, Сарапис при Септимий Север и пр. Със средствата на мозайката не се обрисуват и ограничените в рамките на провинциите и отделните градове култове.

Все пак мозайката, предимно с орнаментален или геометричен характер, се среща, рядко в култови сгради. Много повече тя е използвана в такива с граждански и частен характер – граждански базилики, терми, бани, домове и вили. В нито една от сградите, в които са намерени мозайки, не са извършвани ритуални действия. Никъде не е доказано, че дадена мозайка е част от даден култ. Друго доказателство за некултовото използване на мозайката е начинът, по който се избират отделните изображения или сцените. Книги с шаблони (образци) са предлагани на клиента, а той според образоваността и личните предпочитания, избира сюжета или фигурата. По-честото разположение на мозайките като украса на пода, където хората са ходели по тях, също премахва възможността мозайката да обслужва и обезпечава култови действия. В йерархията на римското изкуство мозайката се нарежда заедно с живописта и скулптурата, като в мозайките се наблюдават детайли, заимствани буквално от гръцката живопис и скулптура, впоследствие мозаистите успяват да оформят един специфичен стил, характерен за отделните видове мозайки.

Изследователите разделят условно мозайките от римската епоха на орнаментални и фигурални, като последните се считат като един по-висш етап от мозаичното изкуство. За изработването на красивите и сложни фигурални мозайки мозаистите черпят своите представи от различни митологични сцени и персонажи, като тези митологични сцени не са били свързани с извършването на определени култови действия. Мозайката не е била част от ритуала, а е била илюстрация на отделните литературно обработени митове. Чрез използването на мозайките, стопаните на къщите с богати украси са искали да представят своите разбирания за света, космогонията, изобразявали са същества, които да предпазят дома и обитателите. Другаде са представени разбиранията и търсенията на стопаните, свързани с живописта и културата. Богатите собственици на имения са поръчвали на големите майстори изработването на техните образи и на техните деца, като несъмнено тези образи са копия от съществуващи живописни портрети или скулптури. Другаде мозаистът е работил своите портрети директно, наблюдавайки живия образец пред себе си. Тогавашните хора са имали голям интерес към чуждите страни и държави, въобще към непознатото в цялата природа. Този интерес поръчителите показват в мозайките, където се наблюдават красиви морски пейзажи с прекрасно изрисувани водни създания. Едни от тях са реално пресъздадени защото художникът ги е виждал, но други са плод на неговата фантазия, като например “кентавъра–тритон” от Филипопол.

Фигуралните мозаични пана са тясно обвързани като сюжет с функцията на съответната сграда. Например, в едните терми във Филипопол е представена една морска сцена (марина), изобразяваща плуващи морски бик и морски кентавър. Такива морски чудовища са известни още в термите на много други градове както на Изток, така и на Запад. Следващият пример е от вила Армира. Там най-впечатляващи са портретите на собственика на вилата и неговите деца, открити в помещение, използвано от стопаните като лични покои. Като друг пример можем да изложим таблиният с еленчето и писцината в Августа Траяна, където отново мозайките са открити в помещение–приемна на заможен местен гражданин. Изградените в периода II–IV в. сл. Хр. мозайки у нас носят свои характерни особености. В тях се наблюдава както профанирано подражателство, така и подчертано майсторство, често учудващо ни с оригиналните си постижения. В края на периода, в който са изградени римските мозайки у нас, вече ехтят финалните акорди на късната античност. Бавно и неотменно, под напора на историческите събития се ражда новата икономическа формация – феодализмът, в чиято тъкан ще се вплетат всеобхватните нишки на християнската догматика.

В римската мозайка са възприети някои наследени от гръцката и елинистическата епоха жанрове, а други нови се появяват едва през I–III в. сл. Хр. Към наследените се отнасят най-вече митологичните, пейзажните, марините, натюрмортите и др. Новопоявилите се жанрове представят битови сцени, гладиаторски игри, venatio, бестиарии, циркови игри, борба, индивидуален, семеен и надгробен портрет. Някои от жанровете, например атлетическите и др., преди римската императорска епоха са известни само в пластика. До голяма степен принадлежността на даден мозаист към определена школа, град, регион или провинция е определяща за използваните жанрове. Така например, в Александрийската школа още в I–II в. сл. Хр. е създаден т. нар. Нилски пейзаж с широка панорама, в който са изобразени реката с тръстика, лотоси, крокодили, лодки, риби, рибари, беседки, архитектурни съоръжения и сражаващи се с жерави пигмеи. Отделни елементи на този пейзаж, особено рибарят с островърха шапка, носещ на прът двете пълни с риба мрежи, постепенно се възприемат в цялата империя. Пример за това е изображението на рибар от помещение 10 на вила Армира. В големите и значими селища на римската империя преобладават, наред с митологичните, сцени от игрите и забавленията с официален характер. В частните домове могат да се срещнат отново митологичните, но и битовите сцени, натюрмортът и относително по-рядко портретите. Битовите сцени са вплели в сюжета си реалния живот на провинцията. Те са представяли конни състезания, състезания с колесници в цирка, селскостопанския живот в фермата и др.

По-рядко в цялата империя, в това число и в Тракия и Мизия, могат да се наблюдават космогонични сцени. Основната идея, която се проследява е създаването на космоса т. е. превръщането на хаоса (нищото или неовладяното пространство) в подредения космос и мястото на отделния човек и на общността като цяло в този вече създаден свят. Оттук изхожда и глобалната идея за повторението на акта на космогонията. Идеята за космоса у древните се базира на изградения хоризонтален или вертикален модел на света, а точката, в която те се пресичат, се възприема като сакрален център. Митологическите символи функционират по такъв начин, че личното и социалното поведение на човека и мирогледът му се подържат взаимно в рамките на единна система. Митът обяснява и санкционира съществуващия социален ред в онова негово разбиране, което е свойствено за съответната култура. Религията така обяснява този свят, че подържа този порядък. Едно от практическите средства за подържането му е възпроизвеждането на митовете в редовно повтарящи се ритуали (*Илиева С.* 2001:http://thracology.dir.bg/myth_bg.html).

В изкуството на Античността космогонистичният мит повтаря първоначалния мит на сътворението и така подържа реда в природата и социума. Актовете на първотворение могат да бъдат резултат от спонтанно превръщане на същества или предмети в други или да имат съзнателен, целенасочен и творчески характер. Митовете за сътворението са митове за пораждането на всички обекти, от които се състои света. Актът на създаване може да се реализира по двата по-горе споменати начина, но те много често се преплитат един в друг. Може да се каже, че промеждутъчните форми между словесно агическото и нормалнофизическото дори преобладават количествено над двата основни варианта. В гръцката олимпийска космогония богинята-Майка Гея “ражда” небето – Уран и морето – Понт. Бог Кронос се съвкупява със сестра си Рея и тя ражда Зевс. От съвкуплението на Зевс с богини и смъртни се раждат божества и герои (*Илиева С.*2001:http://thracology.dir.bg/myth_bg.html).

Тенденцията на сътворение чрез нормално физическо зачеване и раждане е значително по-отчетлива в римската митология, вероятно поради факта, че древните римски автори са си представяли митологията като ранната история на град Рим. Ромул и Рем са родени от Рея-Силвия, техен баща е богът на войната Марс. Но се случва сътворението да не бъде извършено по един от двата типични случая. Боговете пораждат богове или хора често по доста необикновен начин; от частите на тялото (глава, бедра) или от неговата секреция (мъжко семе, слюнка) (*Илиева С.* 2001:http://thracology.dir.bg/myth_bg.html).

Представата на древните римляни, свързана с космогонията и митологията от римската епоха, е още по-пълно представена в композицията на помещение № 6 на вила Армира (обр. 1 а). В центъра на композицията е представена главата на горгоната Медуза (обр. 1 б). Различно предадените мъжки образи около нея персонифицират четирите световни вятъра, духащи по посоките на света (обр. 1 в). Ваня Попова-Мороз определя еросите (обр. 1 г) с техните различни атрибути като алегории на сезоните, като например Есента с поднос, отрупан с плодове. Цялостното значение на композицията, според изследователката, е представянето на света, осигуряване на изобилие и богатство чрез митологичния кръговрат на природата и изобилието на сезоните (*Попова-Мороз В.* 1987:10).

Уникална като композиционна схема и символика е откритата през 1955 г. мозайка на улица “Генерал Столетов” в централната част на Стара Загора. Тя украсява пода на приемната зала – таблиний, на голям частен дом от началото на IV в. сл. Хр. Композицията е космогонична. В центъра около водния фонтан са изобразени водната сфера, и нереидите, плуващи сред риби и раци (обр. 2 а). В следващия пояс мозаистът представя земната сфера – плодове и двойки животни представени от мечка, вълк, глиган, заек, бик и куче (обр. 2 б-в). Според автора, изследвал мозайката, групираните по двойки животни представят годишните сезони. В средната част е представено правоъгълно поле, символ на небесната сфера, чрез сцената “Извор на живота”. При този древноюдейски символ Раят е представен чрез лозница, излизаща от голям съд за вода, а именно хидрията символизира Фонтана на живота. Под виещите се клонки на лозницата са изобразени сърна и патица, символизиращи душата на вярващите и праведниците и преминаването им при блажените след приемането на светото тайнство (*Калчев К.* 2001:77).

Друга характерна особеност на мозайката, за която ни съобщават В. Попова-Мороз и Кр. Калчев е синкретизирането на езически атрибути, например рог на изобилието, кадуцей, кривак и овчарска гега, с раннохристиянски символи, като “малтийски кръст”, чаша с вино за причастие и др. Едновременното присъствие на тези символи в полетата на геометричната рамка на мозайката показва преходния ѝ характер (*Калчев К.* 2001:77; *Попова-Мороз В.* 1987:10).

Мозайката от Стара Загора засега е единствената в България, която ни представя цялостната вертикална и хоризонтална структура на Космоса. За това В. Попова-Мороз пише: “Но поради естеството си на подово покритие, тя го трансформира в хоризонтална центрична композиция. Прототипът ѝ е известен още от дълбока древност, но в този вид се разработва едва през Късната античност и Старохристиянския период. Дали това е зала за гости в частен дом или зала на някакво езическо религиозно сдружение, дом за молитви на преселници юдеи или частна капела на тайни християни преди официалното признаване на християнството в 313 г., е трудно да се отговори със сигурност. Разликата между символите на изобразителната програма на езичници, християни и юдеи от диаспората (разселени в Рим и провинциите след разрушаването на Ерусалим в края на I в. сл. Хр.) е трудно доловима. От късната тетрархия (началото на IV в. сл. Хр.) до Късноконстантиновото време (средата на IV в. сл. Хр.) се използват едни и същи иносказателни и наивни изображения (кантаросът с виещата се лозница, вазата, нереидата и най-вече "Изворът на живота". Представата за вертикалната и хоризонтална структура на космоса, за сакралната ос или свещения център, обединяващ различните му сфери ("Изворът на живота" с Дървото на живота) и ритуалите на приобщаване към божественото чрез определени обреди не са нови, а наследени от древните индо-ирански митологични вярвания. Но от Дионис до християнския бог в мозайката от Августа Траяна все още остава неизвървяна крачка. От края на IV – началото на V в. сл. Хр. се забелязва изграждането на цялостна изобразителна програма на църковната архитектура и се появяват първите обширни повествователни цикли от Новия завет" (*Попова-Мороз В.* 1987:9–10).

Не по-малко важен и значим е комплексът с мозайки, открит през 1983 г. при изграждането на пощенската палата на Стара Загора. Композиционната схема е центрична – голям кръг в центъра, украсен с т. нар. люспест орнамент. С него са свързани четири арки с растителни символи на четирите сезона. Между тях има четири полета с изобразени големи съдове – кратери, пълни с вода. От съдовете излизат цветни стволове, изобразяващи Дървото на живота. На дръжките на кратерите има по две птици – гълъби, фазанчета и папагали. В ъглите на композицията са изобразени четири квадрата с вписани цветни "завъртени" кръстове, символизиращи вечния кръговрат на живота. Цялото поле е обрамчено с пояс от гирлянди, а от изток, пред входа има аркада от сини и червени колони. Композицията, която се представя чрез мозайката, символизира Рая с небесната сфера в центъра и с четирите съда с дървото на живота. Земната сфера е представена с помоща на арките със сезоните и кръговрата на живота (*Калчев К.* 2001:79).

Важен е въпросът дали достигналите до нас произведения на мозаичното изкуство са само илюстрации, белег на начетеност или и на култови вярвания. Естеството на показаните изображения не може да изключи присъствието на определен местен култ, защото в наличните изображения не може да се срещнат изображения, показващи иконографията, например на келтите или галите. Защото изготвяните изображения отговарят на търсенията на хората, поръчали конкретната мозайка. Характерното местоположение на нашата територия благоприятства проникването на множество влияния, всяко от които остава следи в местното изкуство. Но макар, че в една част от мозайките да са изобразени култови сюжети, то тези изображения не са с култов характер, тяхната функция е по-скоро познавателна. Тези мозайки са имали задачата да запознаят госта със сюжета на представения мит. Те не могат да бъдат с религиозен подтекст, защото на изображенията няма следи върху тях да са се извършвали религиозни обреди. Самото разположение на пода също отрича те да са били използвани в службите, защото по тях се е ходило а и многократното повторение ги прави профанни.

Местоположението на Тракия и влиянията върху нейната култура правят възможно съществуването на източни, западни и синкретични сцени. Като пример за източно влияние може да бъде посочена мозайката от вила Армира, докато в сцената от термите на Филипопол са изразени ясно западни влияния. Понякога не може да се каже, че тези влияния са точно западни или източни, защото съществува едно преплитане между двете, което е проявено в мозайката от Стара Загора. На изток в мозаичния пейзаж е съставен главно от оскъдни дървета, а при мозайките със сезоните е представена ксения като част от космогонията, което е също източна традиция. Характерните на запада гладиаторски игри и мозайки със забавления не са открити засега по нашите земи. Също така, няма представени все още битови сцени.

Анализът на паметниците показва, че творците от периода II–IV в. сл. Хр. в Римската империя са имали определени предпочитания към дадени сюжети, които са обвързани с местните специфики, като например марините са били използвани като сюжет от майсторите във Филипопол. Съществува практика на местните богати граждани или обществени поръчители да бъдат представени в техните сгради сюжети от митологията, които в повечето случаи са свързани с божества и герои, познати и предпочитани от местното население. Но все пак, в границите на провинция Тракия се наблюдават множество жанрове във фигуралната мозайка. Като пример може да се посочи вила Армира, където по уникален начин са вплетени източни и западни мотиви, оформящи един своеобразен стил. Римската фигурална мозайка е един чудесен представител на античното изкуство, което и днес все още вълнува нашите умове.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Илиева С.* 2001.** Митологията като възможност за движение на създадения космос. – http://thracolology. dir. bg/myth_bg. html.

***Калчев К.* 2001.** Античните мозайки на Августа Траяна – Берое. – Везни, XI, 8, 77–80.

***Кожухаров А.* 1997.** Древни мозайки в България. – София.

***Младенова Я.* 1965.** Разкопки на вилата при Ивайловград през 1964 г. – Археология, 2, 1965, 20–33.

***Попова-Мороз В.* 1987.** 24 Древни мозайки от България. – София.

***Попов Д.* 2004.** Древни общества и култури. – София.

***Brendel O.* 1979.** Prolegomena to the Study of Roman Art. – New Haven.

COSMOGONIC COMPOSITIONS IN THE ROMAN FIGURAL MOSAICS FROM THE PROVINCE OF THRACE 2nd TO 4th C.

A. Atanasov

(Summary)

The present article derived from my diploma paper which resulted of my interest towards mosaic art and the insufficient state of study of that art in the province of Thrace. The article discusses the cosmogonic images and scenes in the mosaics discovered until now and examines in details the reasons for the appearance of those images. The single cosmogonic images or scenes belong to the genres in Roman figural mosaics along with mythological compositions, allegories and personifications, the apotropaion, the portrait images and the scene of the still life, which will be a subject of future studies.

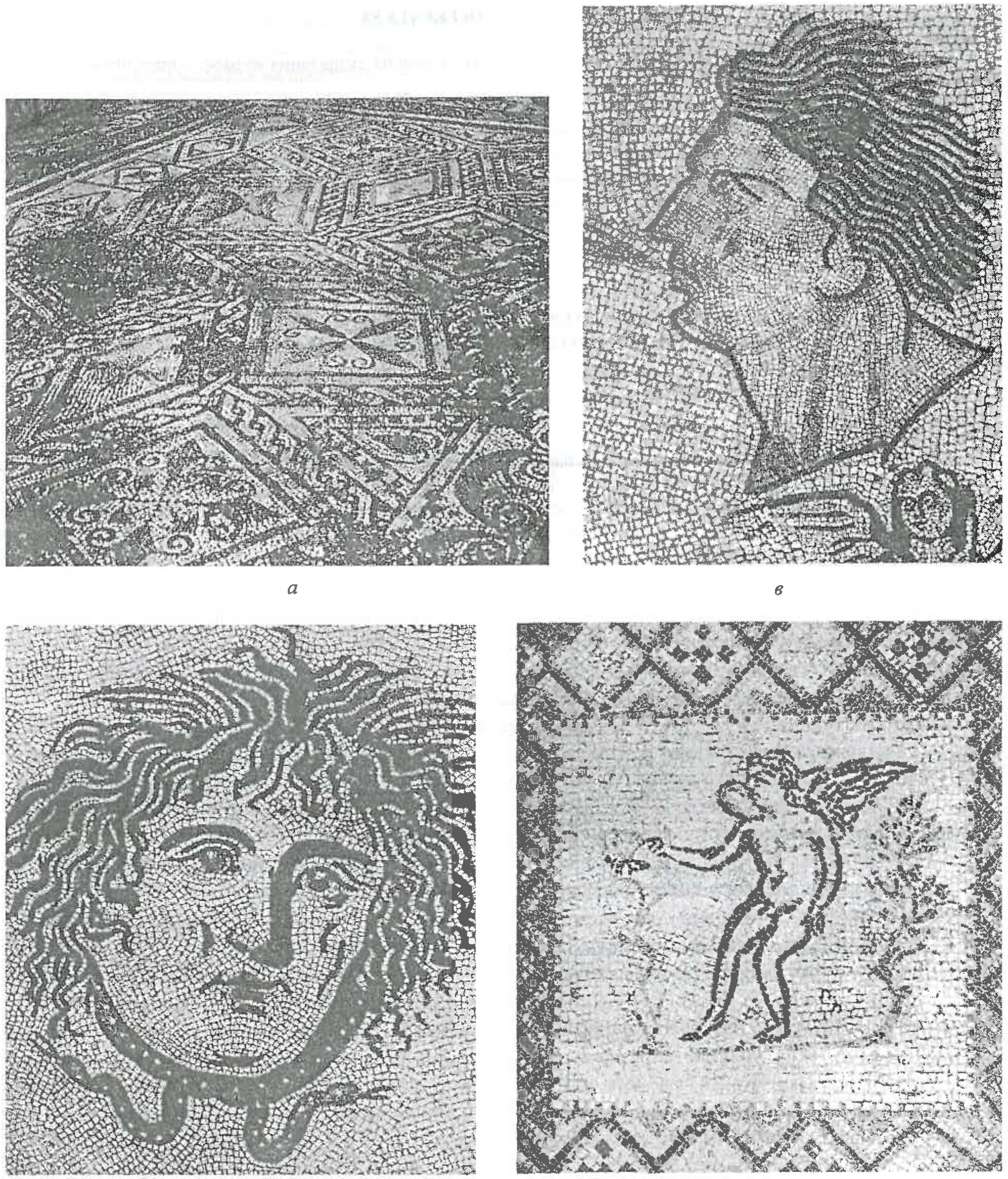

а в

б г

Обр. 1. а. Помещение № 6. Вила Армира (по Младенова Я. 1965),
б. Глава на горгона-Медуза. Мозайка в помещение № 6 на вила Армира (по Попова-Мороз В. 1987),
в. Глава на млад мъж. Мозайка от помещение № 6 на вила Армира (по Попова-Мороз В. 1987),
г. Ерос. Мозайка от помещение № 10 на вила Армира (по Попова-Мороз В. 1987)
Fig. 1. a. Room No.6 in Villa Armira (after Младенова Я. 1965),
б. Head of Gorgone-Meduse. Mosaic in room No.6 in villa Armira (after Попова-Мороз В. 1987),
в. Head of a young man. Mosaic in room No.6 in villa Armira (after Попова-Мороз В. 1987),
г. Eros. Mosaic in room No.10 in villa Armira (after Попова-Мороз В. 1987)

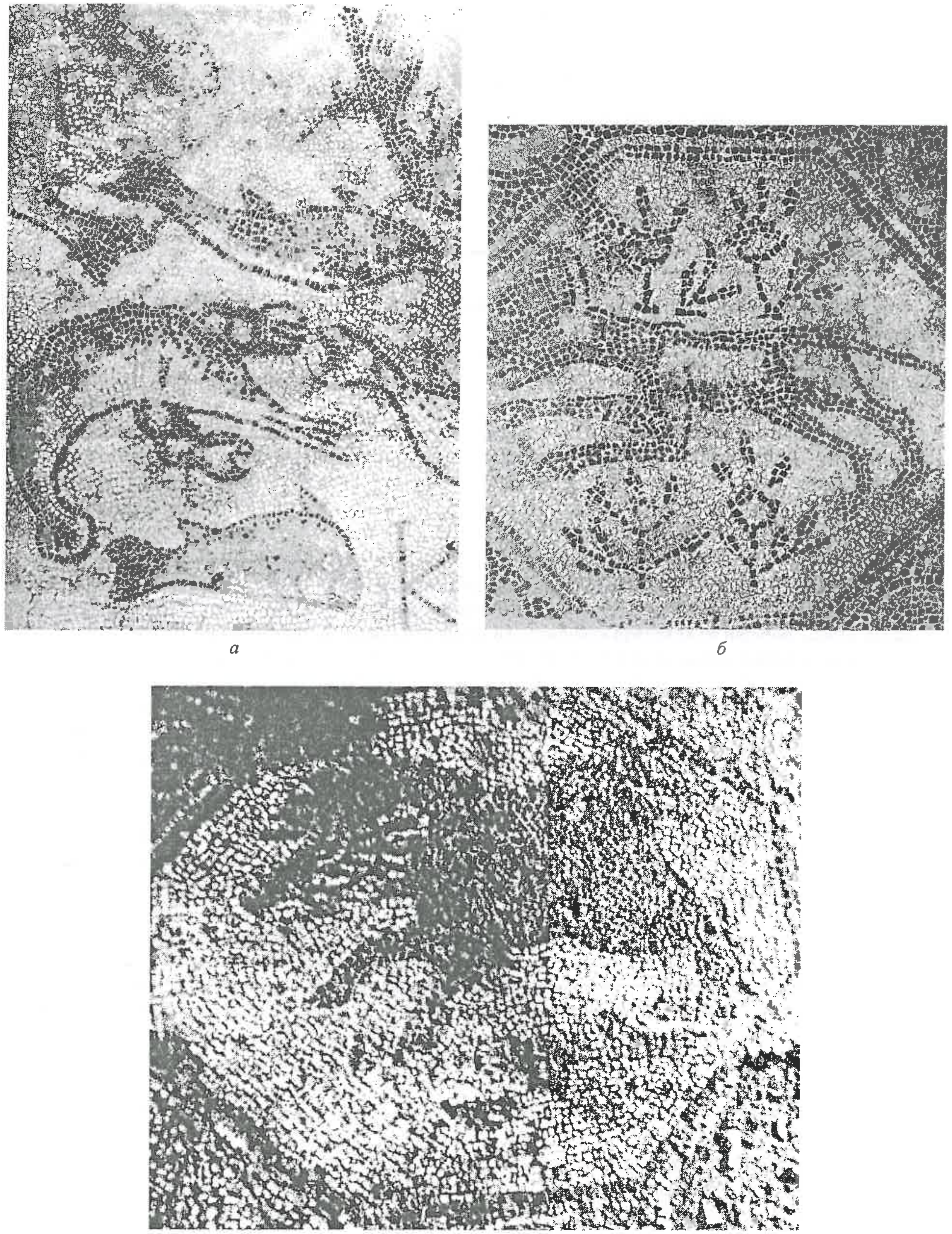

а б

в

Обр. 2. а. Рак, риби и част от приветстващ надпис. Мозайка от Августа Траяна
(по Попова-Мороз В. 1988), б. Глиган. Мозайка от Августа Траяна (по Кожухаров А. 1997),
в. Преследващо куче. Мозайка от Августа Траяна (по Попова-Мороз В. 1987)
Fig. 2. a. Crab, fishes and a greeting inscription. Mosaic from Augusta Traiana (after Попова-Мороз В. 1988),
б. Wild boar. Mosaic from Augusta Traiana (after Кожухаров А. 1997).
в. Hunting dog. Mosaic from Augusta Traiana (after Попова-Мороз В. 1987)

РАННОХРИСТИЯНСКИ ОЛТАРНИ ПРЕГРАДИ В ЕКСПОЗИЦИЯТА НА РИМ – ПАЗАРДЖИК

Любка Тодорова

(РИМ – Пазарджик)

Християнският храм е мястото където се извършват тайнството причастие и кръщене, както и всички церемонии, свързани с църковния ритуал. С това се обяснява връзката и зависимостта между литургичните обреди и църковната сграда, която трябва да е пригодна за нуждите на култовите действия. В този смисъл олтарните прегради – разположение, конструкция и украса, са обект на детайлни проучвания.

Олтарната преграда е част от обзавеждането на олтара (*altaara* – възвишен жертвеник). Това е мястото, предназначено само за свещениците, участващи в богослужението (обр. 1 а-б). Според някои автори, издигането на олтарна преграда се прави с цел да се закачи на нея завеса, която да скрива действията на свещениците за кратко време от очите на богомолците, за да се подчертае тайнствения характер на Божествената литургия (*Чанева-Дечевска Н.* 1999:28). Според други автори, ако олтарът е трябвало да бъде скриван, то ниската преграда би била устроена във висока (*Досева И.* 2002:13). Олтарната преграда може да бъде два вида – под формата на буквата П или на обикновена преграда, ориентирана на запад (*Sodini J.* 1984:445). Централният достъп до олтара е в средата на канцела. Във всички известни съчинения на византийски автори, централните врати на олтарната преграда се наричат „свети двери” – αγιαι или μεγαλαι πύλαι (θύραι). Преградите от IV и началото на V в. са ниски парапети и се състоят от каменни, с размери: 1 x 1.5 м, прикрепени една за друга със стълбчета, с приблизително квадратно сечение (0.22 x 0.22), с височина около 1 м. Отгоре те със заоблен край. Олтарните прегради се монтират директно върху пода или върху издигнат над нивото му стилобат. През VI в. в Константинопол съществуват едновременно църкви с високи и с ниски олтарни прегради (*Досева И.* 2002:10). Декорацията им от двете страни се състои от геометрични, растителни и животински мотиви и християнски символи. За раннохристиянското изкуство не е присъща реалистичната трактовка на света, вместо това се използват символи, явяващи се носители на информация, достъпна само за посветени. Те са отражение на тогавашните възгледи и ценности (*Зубарь В., А. Хворостяный.* 2000:85).

Олтарните прегради които са част от експозицията на РИМ – Пазарджик, не се отличават от откритите вече такива на територията на България. Три от тях са с неизвестен произход. На първата мраморна плоча (обр. 2 а, кат. № 1), релефът от едната страна е съставен от двойни рамки, ограждащи триъгълно поле. В средата му е изобразен грозд с клончета и листа. На гърба си има двойна рамка, с празно поле. От втората плоча е запазен фрагмент с двустранно изображение (обр. 2 б, кат. № 2). От едната страна са представени четири успоредни линии и част от поле, в което се виждат два крака, напомнящи на хищно животно и кръгъл орнамент. На гърба на олтарната плоча (обр. 2 в, кат. № 2) са изобразени две успоредни линии, а над тях – стилизиран растителен орнамент и птичи крак, вероятно на гълъб. Третата е дясна половина от олтарна плоча, с богата украса (обр. 3 а, кат. № 3). По края тя е с двойна рамка. В нея са поместени стилизирани цветя, гроздове и част от друг (може би геометричен) елемент.

Останалите шест фрагмента (плочи и колонки) са от олтара на църква № 1 в крепостта Цепина, край с. Дорково, община Ракитово. Тя е разкопавана три пъти, като първият е от руския езиковед и историк П. Сирку, който я датира в XII–XIII век. По-късно при разкопки до южната стена на църквата е открита византийска монета от VI век. Според С. Георгиева, църквата е по-ранна (*Георгиева С.* 1963:50). От едната страна плочата е украсена с релефен кръст с разширени краища, вписан в кръг, а по края има четвъртита рамка. Другата страна също е обрамчена. Върху нея са изобразени квадрати и кръгове, оградени с двойна преплетена рамка. В запазените две части се виждат три гълъба, две розети, акантови листа и една животинска глава (бивол?), (обр. 3 б-в, кат. № 7–8).

Две от колонките са с квадратно напречно сечение. И двете от едната си страна имат еднаква релефна украса – две успоредни, вдлъбнати прави линии, които в горната си част образуват отворен кръг (обр. 4 а-б, кат. № 4-6). Едната колонка от дясната си страна има правоъгълна дупка. На другата колонка от срещуположната страна все още личи същата украса, а от страни в дясно има жлеб.

Третата колонка от едната си страна има същата релефна украса, като първите две, но от дясната си страна има врязани лозови листа и гроздове. От другата е малко по-тясна и в средата завършва с дупка (кат. № 5).

Последната колонка е с подобна лицева украса, но кръгът в горния край е много по-отворен. Встрани отдясно има доста по-голям жлеб от останалите и дупка над него. Останалите две страни са гладки (кат. № 9).

Украсата на парапетните плочи е с разнообразни, често срещани мотиви. В тях са скрити богословски идеи, обслужвани от символичния характер на раннохристиянското изкуство.

Едно от най-разпространените изображения е растителният елемент, който е представен от цветя, листа и клонки, символизиращи рая. Ако в Античността лозата е свързвана с Дионис, то в християнското изкуство изображението на лоза се появява през IV в. (*Зубарь В., А. Хворостяный*. 2000:78). Част от него е лозовата вейка, съставена от грозд и листа, напомнящи на истинската лоза (предобраз на Христа) или пръчки, символизиращи вярващите. В иконографията лозата често пъти е изображение на Дървото на Живота.

Лозата е важен символ най-вече поради това, че от нея произвеждат виното, което е израз на познанието. Евангелските текстове правят от лозата символ на Небесното царство, чийто плод е Евхаристията (*Шевалие Ж., А. Геербрант*. 1995:624).

От растителните мотиви едни от най-често срещаните украси в скулптурата и релефа са акантовите листа и палметите (обр. 3 в, кат. № 8). Те имат своето разнообразие като остър и мек релеф, което придава богатство на отразяващата се в него светлина. Това противопоставяне на тъмното и светлото е плод на византийското изкуство и на духовната изява на християнската религия, с нейните изисквания по отношение на атмосферата в култовата сграда (*Овчаров Д., М. Ваклинова*. 1978:31).

Друг срещан мотив е розетата (обр. 3 б-в , кат. №№ 7–8). Тя се появява в значителен брой от плочите като основен декоративен елемент. Счита се, че е получена от преминаването на примитивния христов монограм в декоративна форма на монограматичното колело. Интересен пример е плоча от голямата базилика в раннохристиянския център на хълма Царевец във Велико Търново, където полето на плочата е изцяло заето от плетеница и вписани в нея розети (*Овчаров Д., М. Ваклинова.* 1978:43). Хризмата е важен символ в първичната, раннохристиянската Църква, който е познат под две основни форми: първата е съставена от буквите I и X (гръцките инициали на Иисус Христос), а втората, наричана още Константинова хризма и просъществувала до наши дни, се състои от буквите X и P, които на гръцки са началните букви на Христос (*Шевалие Ж., А. Геербрант*. 1995:548).

Първата фигура, която е вписана в окръжност (най-честия случай), представлява колело с шест радиуса (понякога осем, ако към тях е прибавен и един хоризонтален диаметър). Тук символът е космически и слънчев; според литургията Христос е *Sol Invictus* (непобедимото слънце).

Втората се получава като се прибави отличителния белег на P – резултатът от Христовото Изкупление (*Шевалие Ж., А. Геербрант.* 1995:549).

Животни със символичен характер са изобразени и на парапетните плочи изложени в Лапидариума на РИМ – Пазарджик (кат. № 2). На една от тях се виждат два крака на животно (обр. 2 б), също и много малка част от тялото, което подсказва, че то е седнало. Начинът, по който са представени ноктите, навежда на мисълта, че е хищно животно, може би грифон. Тези митични същества могат да се срещнат както върху фиала от Рогозенското съкровище с датировка V–IV в. пр. Хр., така и в българското средновековие, където вече придобиват друго значение. За периода на късната античност, интерес представлява изображението на митични същества върху олтарна маса от Никополис ад Нестум (*Чичикова М.* 1972:252–253). В случая става дума за „езически" сюжети, които се срещат и в християнски паметници. Митични животни се виждат и върху раннохристиянски капител от гр. Обзор, Варненско (*Овчаров Д., М. Ваклинова*. 1978:37). Грифонът като митологично същество има и своя християнски символ. Той се изобразява и като демон, и като Христос. Той по-скоро представлява безмилостната сила. В християнската символика е образ на демона до такава степен, че за светите писатели изразът *hestisequi* е синоним на Сатаната. В действителност грифонът притежава и земни и небесни черти, което го прави символ на двете природи – човешка и божествена. Явява се посредник между небето и земята (*Шевалие Ж., А. Геербрант*. 1995:255).

От другата страна на преградата изображението също е във висок релеф, но тук се вижда една много малка част от птичи крак (обр. 2 в). Може би на гълъб или паун. Тези две птици са широко разпространени в украсата на раннохристиянските църкви както в релефите, така и в стенната живопис. Гълъб присъства и в олтарната преграда от Цепина (обр. 3 б – в, кат. № 7–8). Тази птица още в ранното християнство е символ на душата и мира, а мирът в представите на ранните християни е отъждествяван с рая (*Зубарь В., А. Хворостяный*. 2000:78). Паунът е често срещан декоративен елемент и е символ на безсмъртието на човешката душа. В античната митология паунът се счита за птица, посветена на Хера, а неговото изображение отразява вярата в безсмъртието (*Зубарь В., А. Хворостяный*. 2000:78). Изображението на паун е най-вече характерно за изкуството на ранното християнство, когато настъпва преосмислянето на античното художествено наследство и приспособяването му към нуждите на християнската религия.

Пак на преградата от Цепина се вижда рогато животно, приличащо на бик. Такъв има изобразен и върху олтарна плоча от с. Осеново, Варненско, също и на плоча с неизвестен произход в НАИМ – БАН (*Овчаров Д., М. Ваклинова*. 1978:44). Търсенето на християнски символ тук стига само до тълкуването му като посвещение на жертвената природа на Христос.

Най-често срещаният символ е кръстът. Има го както върху плочите, така и върху колонки и капители. Като символично изображение кръстът е оръдие на спасителната смърт на Иисус Христос, символ на победата над смъртта (*Левкийски епископ Неофит*. 1992:210). Според някои автори, кръст вписан в кръг може да се разглежда като символ на безсмъртието (*Уваров А*. 1908:41–43, кат. № 8). Той е традиционен за интериора на християнските храмове. Това е сдържаната и изискана украса на VI в., като най-добрите примери са парапетните плочи от църквите в гр. Хисар, също и плочата от базиликата в Ракитово (*Чангова Й*. 1996: 57). Традицията обогатява необикновено много символиката на кръста, като събира в този образ историята на спасението и на мъченичеството на Христос. Кръстът символизира Разпнатия Христос, Господ, Словото, Вторият елемент на Троицата. Той е нещо повече от олицетворение на Иисус Христос, отъждествява се с човешката му природа, дори с личността му (*Шевалие Ж., А. Геербрант*. 1995:561).

Една част от олтарната преграда на църква № 1 в крепостта Цепина е запазена във фонда на РИМ – Пазарджик, а друга в Археологическия музей в София. Украсата им се отличава с комбинацията от геометрични, растителни и животински мотиви в обща композиция (*Овчаров Д., М. Ваклинова*. 1978:43).

Всъщност, каквото и разнообразие да срещаме в запазените паметници от този вид в България, репертоарът на същинското византийско производство за широка употреба е един и същ и затова еднакви екземпляри с тези в България могат да се видят по всички краища на Империята. Едни и същи са и центровете на производство и разпространение на архитектурни детайли (*Овчаров Д., М. Ваклинова*. 1978:43). Разбира се съществуват много декоративни изделия (капители, олтарни прегради, корнизи и т. н.), изработени в местни ателиета и от местни суровини, имитиращи проконеските образци (*Завадская И*. 1998:270). Интерес представлява фактът, че частите от олтарна преграда от църква № 1 на крепостта Цепина, са почти идентични с тези от Ракитовската базилика, като колонките като тип украса се повтарят (*Чангова Й*. 1996:57).

Поради липсата на подробни публикации относно украсата на отделните части на множеството раннохристиянски църковни постройки в българските земи, проучването им представлява известна трудност. В някои случаи то може да бъде сведено само до систематизиране на известния материал.

Каталог:

№ 1. Фрагмент от плоча – обр. 2 а.
1. Инв. № 405
2. Местонамиране: Неизвестно
3. Размери: Дължина – 0.49 м, широчина – 0.41 м, дебелина – 0.06 м
4. Украса: Двойна рамка ограждаща триъгълно поле с грозд, клончета и лиса.
5. Материал: Мрамор
6. Датировка: IV–VI в.

№ 2. Фрагмент от плоча – обр. 2 б-в.
1. Инв. № 406
2. Местонамиране: Неизвестно
3. Размери: Дължина – 0.49 м, широчина – 0.38 м, дебелина – 0.04 м
4. Украса: а) Част от четворна рамка с крака на грифон и кръгъл орнамент; б) двойна рамка с птичи крак и растителен орнамент
5. Материал: Мрамор
6. Датировка: IV–VI в.

№ 3. Част от плоча – обр. 3 а.
1. Инв. № 409
2. Местонамиране: Неизвестно
3. Размери: Височина – 0.81 м, широчина – 0.36 м, дебелина – 0.09 м
4. Украса: По края рамка със стилизирани цветя
5. Материал: Камък
6. Датировка: IV–VI в.

№ 4. Част от колонка – обр. 4 а.
1. Инв. № 516
2. Местонамиране: Крепостта Цепина, с. Дорково; църква № 1, олтара
3. Размери: 0.24 х 0.24 м, височина – 0.56 м, диам. на дупката – 0.02–0.03 м, дълбочина – 0.03 м
4. Украса: Две вдлъбнати успоредни линии образуващи отворен кръг
5. Материал: Мрамор
6. Датировка: V в.

№ 5. Част от колонка.
1. Инв. № 517
2. Местонамиране: Крепостта Цепина, с. Дорково; църква № 1, олтара
3. Размери: 0.24 х 0.24 м, височина – 0.57 м, диам. на – 0.05 м, дълбочина – 0.055 м
4. Украса: Две успоредни вдлъбнати линии образуващи отворен кръг
5. Материал: Мрамор
6. Датировка: V в.

№ 6. Част от колонка – обр. 4 б.
1. Инв. № 518
2. Местонамиране: Крепостта Цепина, с. Дорково; църква № 1, олтара
3. Размери: 0.22 х 0.22 м, височина – 0.55 м, широчина на жлеб – 0.04 м, дълбочина – 0.01 м
4. Украса: Две успоредни вдлъбнати линии, образуващи отворен кръг
5. Материал: Мрамор
6. Датировка: V в.

№ 7. Фрагмент от плоча – обр. 3 б.
1. Инв. № 519
2. Местонамиране: Крепостта Цепина, с. Дорково, църква № 1, олтара
3. Размери: Дължина – 0.60 м, широчина – 0.50 м, дебелина – 0.10 м
4. Украса: а) Релефни изображения на гълъб и розета, оградени с двойни, рамкирани, кръгли и четвъртити полета; б) две успоредни релефни линии, част от рамка
5. Материал: Мрамор
6. Датировка: V в.

№ 8. Фрагмент от плоча – обр. 3 в.
1. Инв. № 520
2. Местонамиране: Крепостта Цепина, с. Дорково; църква № 1, олтара
3. Размери: Дължина – 0.32 м, широчина – 0.44 м, дебелина – 0.10 м
4. Украса: а) Релефни изображения на два гълъба, палмета, розета и рогато животно, оградени в кръгли и четвъртити полета; б) кръст с разширяващи се краища
5. Материал: Мрамор
6. Датировка: V в.

№ 9 Част от колонка
1. Инв. № 521
2. Местонамиране: Крепостта Цепина, с. Дорково; църква № 1, олтара
3. Размери: 0.24 х 0.24 м, височина 0.60 м, широчина на жлеба – 0.08 м, дълбочина – 0.01 м, диаметър на дупката – 0.04 м, дълбочина – 0.03 м
4. Украса: Две успоредни линии, образуващи отворен кръг

5. Материал: Мрамор
6. Датировка: V в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Георгиева С.* 1963.** Църква в родопската крепост Цепина. – Археология, 3, 47–54.

***Досева И.* 2002.** Ранновизантийските олтарни прегради в Тракия и Дакия. – Проблеми на изкуството, 3, 9–18.

***Левкийски епископ Неофит* 1992.** Молитвата. – В: Сборник материали за кандидат студенти по богословие. Велико Търново, 207–212.

***Овчаров Д., М. Ваклинова.* 1978.** Ранновизантийски паметници от България IV–VII век. – София.

***Шевалие Ж., А. Геербрант.* 1995.** Речник на символите, 1. – София.

***Шевалие Ж., А. Геербрант.* 1996.** Речник на символите, 2. – София.

***Чанева-Дечевска Н.* 1999.** Раннохристиянската архитектура в България IV–VI век. – София.

Чангова Й. 1996. Базиликата в Ракитово. – Археология, 4, 47–59.

***Чичикова М.* 1972.** Mensa sacra от Nicopolis ad Nestum. – ИАИ, XXXIII, 254–258.

***Завадская И.* 1998.** О происхождении христианской архитектуры ранневизантийского Херсонеса. – Материалы по археологии, истории и етнографии Таврии, VII, 261–290.

***Зубарь В., А. Хворостяный.* 2000.** От язычества к христианству. Начальны этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III–первая половина VI вв.). – Киев, Национáльная академия наук Украины, Институт археологии.

***Уваров А.* 1908.** Христианская символика. Символика древне-христианского периода. – Москва.

***Sodini J.* 1984.** Les dispositifs liturgiques des basiliqies paléochretiénnes on Grèce et dans les Balkans. – In: Corso di ciltura sull'arte bizantina, 31, 441–473.

EARLY CHRISTIAN CHANCEL SLABS IN THE EXPOSITION OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – PAZARDZHIK

Lyubka Todorova
(Summary)

The Christian sanctuary is the place where the Eucharist and the other main rituals in the Holy Liturgy are set in. Its arrangement therefore fully corresponds to the liturgical performance. In this respect the structure and decoration of the chancel barrier are one of the more frequent objects of study.

The chancel barrier is a part of the interior of the sanctuary, the place accessible only to the priests participating in the liturgy. The chancel barrier may appear in two shapes - like the letter П or like a common screen oriented to west. The slabs of the chancel barrier were usually decorated on both sides with relief geometrical, floral, and zoomorphic motifs, as well as with Christian symbols.

The chancel slabs in the permanent exhibition at the Regional Museum of History - Pazardzhik, do not differ much from those already found on the territory of Bulgaria. Three of them are of an unknown origin. On one of the marble slabs, the relief is set in a double frame which outlines a triangular panel. A grape with small branches and leaves is represented in the middle of the panel. On slabs' back side the panel closed by the double frame is unfilled.

The second slab is à fragment framed by four concentric relief lines. In the panel one can recognize two legs, perhaps of a griffin, and a round shaped ornament. A double frame outlines the back side of the slab. A relief image of a bird's leg (a pigeon?) and a floral ornament are represented in the panel.

The third fragment of a chancel barrier is the right part of a stone slab richly decorated. It is edged by means of a double frame of stylized floral ornaments and grapes.

Six more fragments (a slab and columns) originated from the chancel barrier in church ' 1 in the fortress of Tsepina, near the village of Dorkovo, Rakitovo municipality. All of them are marble. The slab is decorated with an embossed cross with extended ends to a set on the front side. The back side is decorated with relief images of two doves, two rosettes, acanthus leaves and an animal head (a buffalo?), all set within round and rectangular frames.

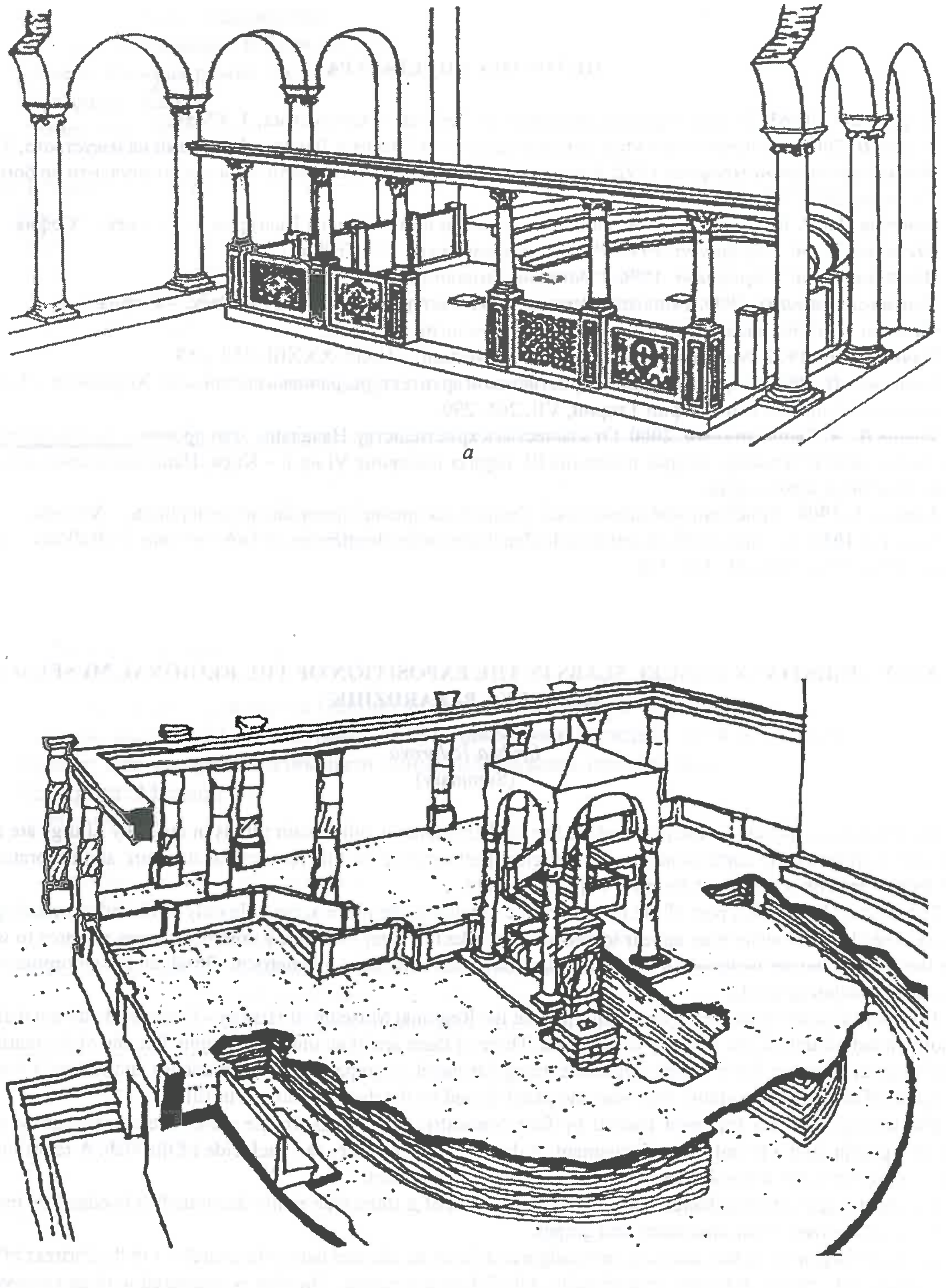
а

б

Обр. 1. а-б. Олтар – аксонометрична проекция, по Р. Краутхаймер
Fig. 1. а-б. Altar – axonometric projection (after R. Krauthaimer)

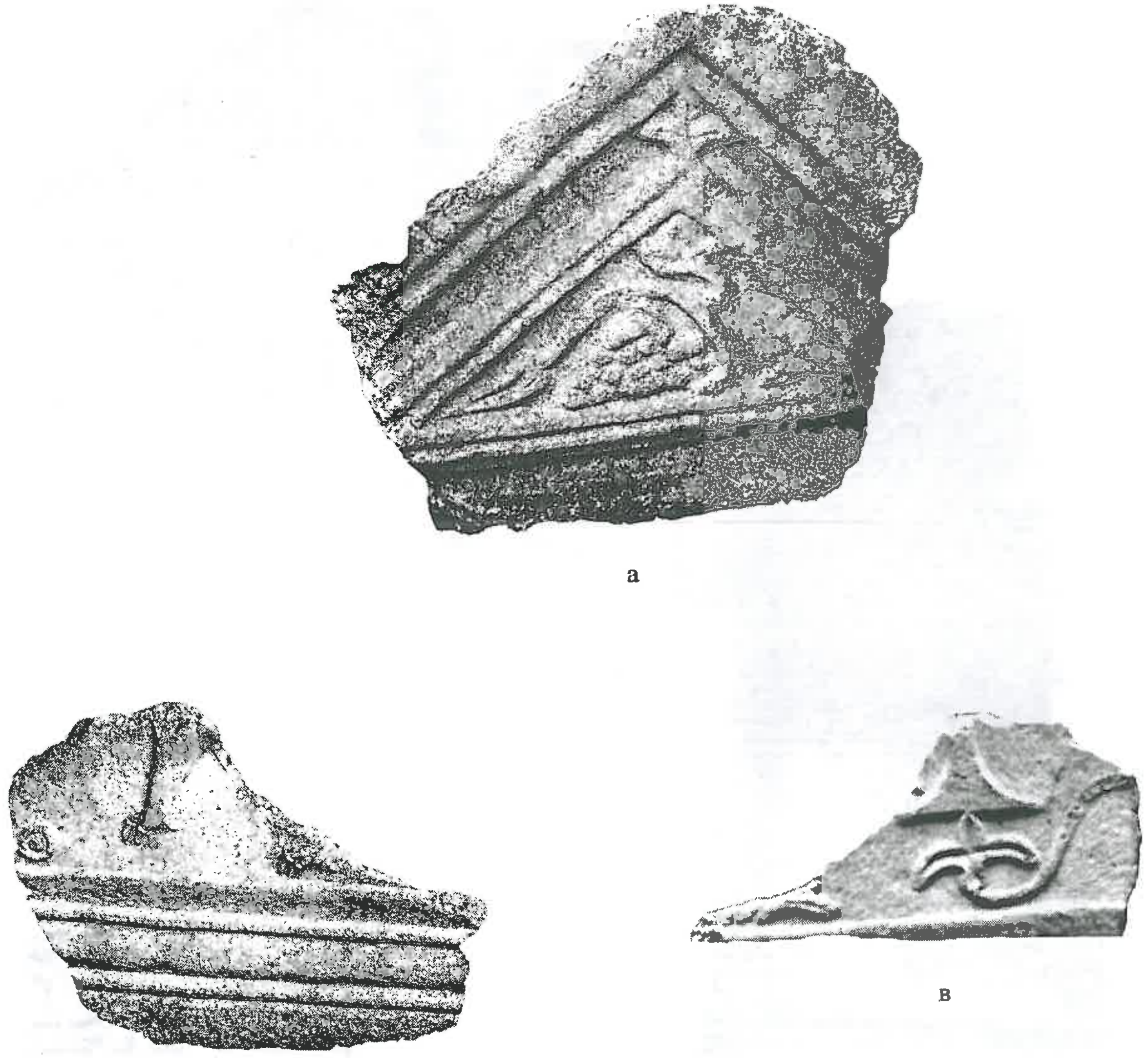
а

б

в

Обр. 2. а. Фрагмент от плоча, б-в. Фрагмент от плоча
2. а. Fragment of a slab, б-в. Fragment of a slab

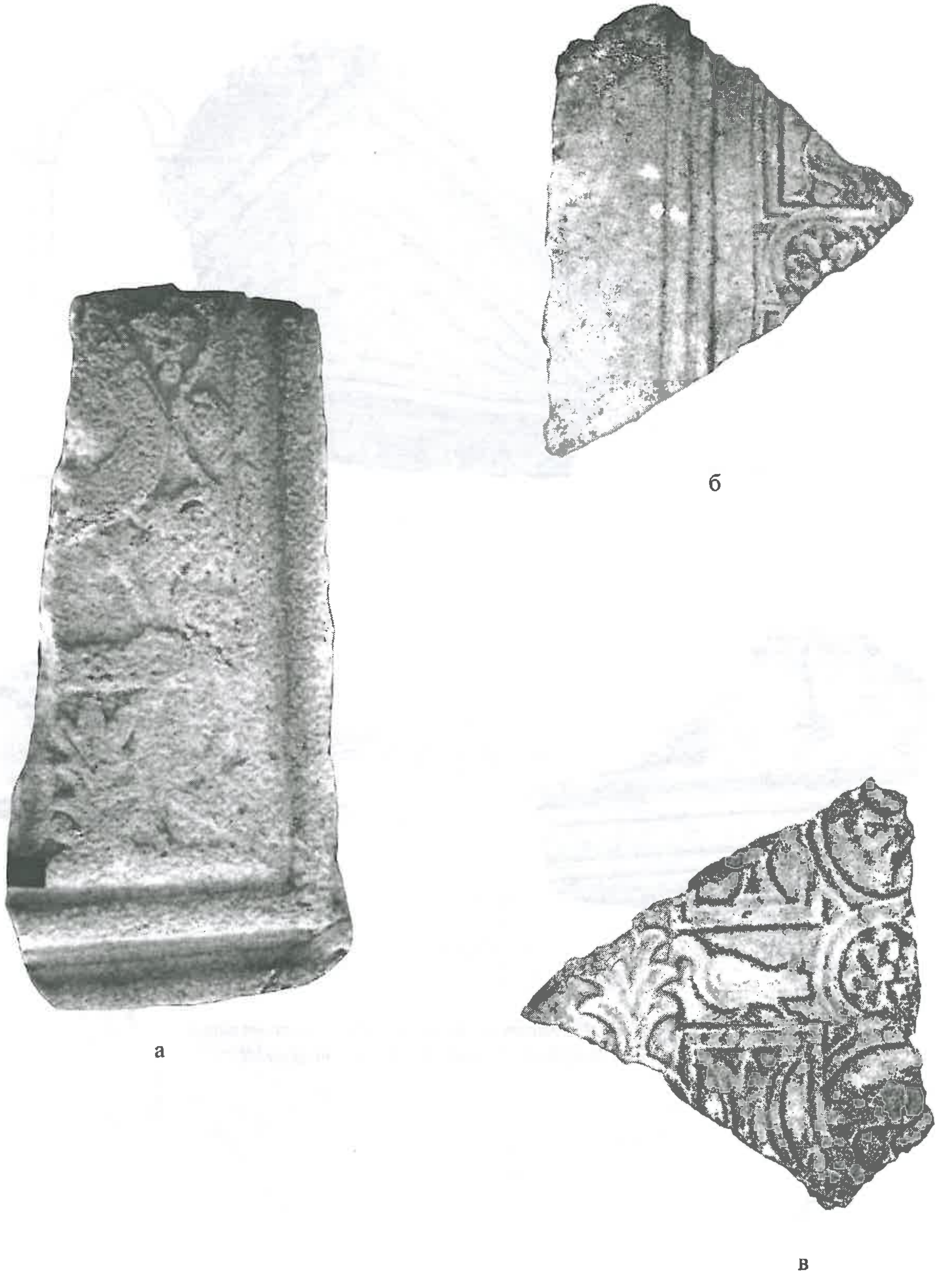

Обр. 3. а. Фрагмент от плоча, б. Фрагмент от полоча, в. Фрагмент от плоча
Fig. 3. а. Fragment of a slab, б. Fragment of a slab, в. Fragment of a slab

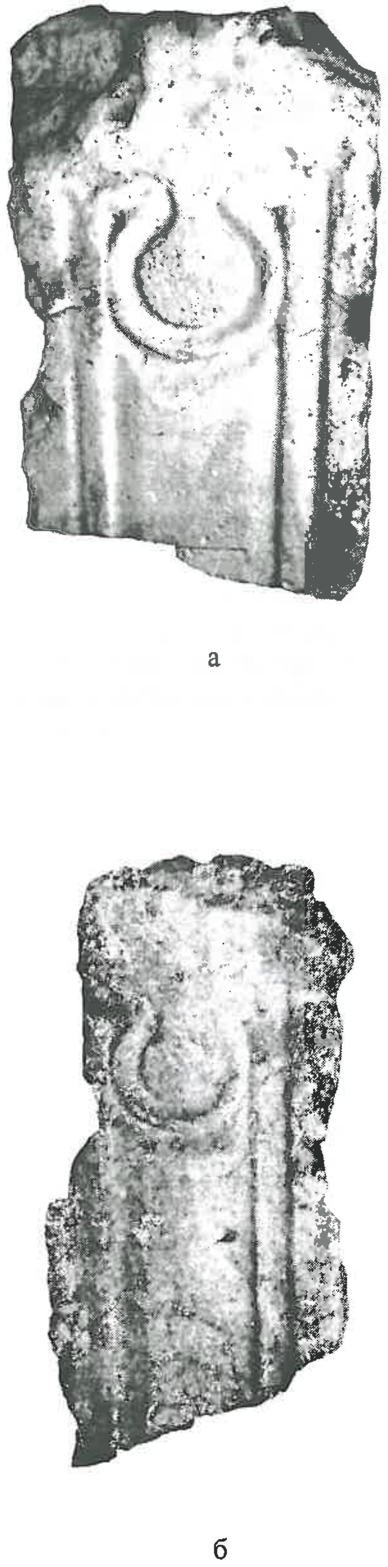

Обр. 4. а. Част от колонка, б. Част от колонка
Fig. 4. а. Part of a column, б. Part of a column

ИЗТОЧНИЯТ ПРЕЗРОДОПСКИ РИМСКИ ПЪТ

Митко Маджаров

(Археологически музей – Хисар)

Източният презродопски римски път като самостоятелна сухопътна артерия, която е осъществявала най-пряката връзка на двата големи града в провинция Тракия – Филипополис и Берое през Тополовския проход с вътрешността на Родопа планина и долината на р. Арда, досега не е бил предмет на цялостно проучване и разглеждане (обр. 1 а). Проблемът за неговото устройство и трасе не е бил подлаган на дискусия в българската археологическа наука. Този път, както и останалите два главни презподопски римски пътища – Централният и Западният, не е отбелязан в нито един от известните антични пътеводители. Изследванията на Източния презродопски римски път, извършени в периода от 2005 г. до 2008 г., дадоха възможност тази сухопътна артерия да бъде класифицирана като един от основните презродопски римски пътища, имащ важно значение за развитието на търговските и икономическите отношения в източнобалканските римски провинции (*Маджаров М. и др*. 2007:608–611).

Основната причина за изграждането на римски път през Тополовския проход безспорно е било наличието на богати рудни находища в района на Родопите, които са били известни на местното тракийско население още от дълбока древност (*Карамандж укoв Х.* 1923:5–6; *Коняров Г.* 1953:13 сл.; *Колев К.* 1985:240 сл.). Крайните опорни пунктове на този път са били големите градове Филипополис и Берое на север и Адрианополис на югоизток. Чрез т. нар. Източен презродопски път тези градове са имали най-пряк достъп до рудните залежи в Родопа планина.

В равнинната част, южно от Филипополис, днес е трудно да бъдат установени следи от трасето на Източния презродопски римски път. Най-вероятно след този град той се е отправял на югоизток по ниските североизточни склонове на родопския дял Добростан към Тополовския проход. Направлението му най-общо може да се определи на базата на съществуващите останки от антични селища и намерения край тях нумизматичен материал. В най-общ план след Филипополис вероятната посока на римския път е била на юг, към землището на с. Гълъбово, Пловдивско. За следи от каменна настилка на стар път в района на с. Гълъбово ни съобщава в изследванията си още П. Делирадев. Според него този път е свързвал Филипополис с Беломорието (*Делирадев П.* 1953:272). От съобщението на автора обаче не е ясно за кой път към Беломорието става въпрос. Ако Делирадев е имал предвид римския път през планинския дял Чернатица и връх Персенк за Беломорието, то пътят, за който ни споменава в района на с. Гълъбово, се намира значително на изток от трасето на Централния презродопски римски път (*Маджаров М.* 1988:97–104). Без съмнение „Старият път" при с. Гълъбово, за който пише Делирадев, е част от Източния презродопски римски път, който е продължавал по североизточните склонове на планинските дялове Чернатица и Добростан и през Тополовския проход е започвал изкачването на Родопския масив. По всяка вероятност пътят е преминавал в подножието на местността Градището. За нея Б. Дякович още в началото на XX в. споменава за наличието на останки от антични зидове, градени от камъни и тухли на хоросанова спойка. Според автора съществуващите антични градежи са принадлежали на храмова постройка (*Дякович Б.* 1903:141–148). В същата местност са откривани монети от римската и ранновизантийската епоха. На около 2 км североизточно от с. Гълъбово се намира пещерата „Царна", в която, според П. Делирадев, в предримската епоха е имало светилище, посветено на бог Асклепий (*Делирадев П.* 1953:272).

След с. Гълъбово вероятното направление на римския път е на изток към с. Куклен. В землището на с. Куклен (в местността Банище) през 1953 г. случайно е открита монетна находка, състояща се от 23 сребърни тетрадрахми на остров Тасос (*Герасимов Т.* 1955:606; *Кацарова Г.* 1961:53–58). Според Г. Кацарова монетите са едни от най-ранните тасоски тетрадрахми, датирани в последната четвърт на II в. пр. Хр.

По всяка вероятност Източният презродопски римски път след с. Куклен е следвал ниските североизточни родопски възвишения в посока към с. Горнослав, Асеновградско. За останките от стария път при с. Горнослав, който през Тополовския проход се е отправял към Родопите и Беломорието, ни съобщава П. Делирадев (*Делирадев П.* 1953:119).

Следващата и най-важна опорна точка на Източния презродопски римски път е с. Тополово, Асеновградско. Южно от селото, непосредствено до Тополовския проход, се намират останките от антична крепост, която П. Делирадев определя със значение на крайпътна станция (*Делирадев П.* 1953:128). Тази станция е била разположена на стратегическото място в североизточното подножие на Тополовския проход. От нея на северозапад се е отправял път към поречието на р. Марица, който при станцията Ранилум (с. Оризово, Чирпанско) се е свързвал с Диагоналния римски път и пътя за Берое. Трасето на този път попада изцяло в равнинни терени и поради дългогодишното им обработване, днес е невъзможно то да бъде установено чрез археологически проучвания

Редица автори са писали за направлението на римския път през Тополовския проход, но малцина са тези, които пряко са се докосвали до неговото трасе. В трудовете на повечето от тях прозира кабинетният изследователски подход, който в повечето случаи не съответства на действителността и не дава реална представа за направлението и трасето на римския път. Верен на принципа самият път да покаже откъде е преминавал той, през 2008 г. предприех теренно изследване в района, южно и югозападно от с. Тополово.

При с. Тополово Източният презродопски римски път е променял посоката си на юг и през Тополовския проход е започвал изкачването на родопския рид Добростан (обр. 1 б). Пътят е следвал правата линия по източния склон на планинския масив над с. Тополово, като е преминавал през местностите Св. Георги, Долната Търла, Горната Търла, Капчиков алан, Липите, Узун бунар и Кунгидик. Местността Кунгидик представлява своеобразно кръстовище на два пътя.

В посока запад се е отклонявал път, който още в предримската епоха е водил към загадъчния скален култов комплекс „Беланташ” (*Боев Н.* 2003:3 сл.). Този комплекс е разположен на обширно плато с надморска височина 1255 м (обр. 1 в). Местността „Беланташ” е едно от предполагаемите местоположения на прочутото Дионисиево светилище в Родопа планина (*Найденова В.* 1986:15 сл.). На това място са налице характерните белези на главното тракийско светилище, посветено на бог Дионис–Сабазий, най-подробно описано от късноантичния автор Макробий. Според него светилището е било разположено на високо, равно място и е нямало покрив (*Macrob. Sat*. I, 18, 8–10). Изсечените в скалите на „Беланташ” монументални стълби, олтари, ями, улеи за свещенодействия и щерни, винаги пълни с вода, са показател за сложните тайнствени обреди и вярвания на траките (обр. 2 а-б). Почти в централната част на платото е разположен представителният олтар. Той е представлявал леко издълбан (във форма на чиния) кръг с диаметър 3 метра (обр. 2 в). В кръга са били изсечени четири кръгли дупки, които затварят пространство с квадратна форма със страна 2 метра. Всяка от дупките е имала диаметър по 0.23 м. По всяка вероятност тези дупки са представлявали гнезда за дървени греди, които са оформяли централната част на олтара – мястото на жреца.

Редовни археологически проучвания в местността Беланташ не са провеждани, но от случайно откриваните на това място археологически находки, както и от направените аналогии с други светилища в Родопите се предполага, че скалното светилище при Беланташ е започнало да функционира още от края на IV хил. пр. Хр. (*Радунчева А.* 1990:146 сл.). След едно продължително прекъсване от около 2000 г. към края на бронзовата епоха светилището се е възродило. По всяка вероятност то е продължило да съществува през ранната желязна епоха и античността чак до приемането на християнството като официална религия (*Колев К.* 1988:95 сл.; *Кисьов К.* 1990:69; *Фол А., В. Фол*. 2005:21).

Светилището в местността „Беланташ” е едно от най-големите тракийски скални светилища в Родопите. Освен свещено място за древните траки, то е представлявало и своеобразна слънчева обсерватория (*Стоев А. и др.* 1990:156 сл.).

След разклона за скалното светилище при “Беланташ” римският път е променял посоката си на югоизток и след около 300 м в направление югозапад е навлизал в местността Инкая. В тази местност пътят е преминавал по югозападното подножие на вр. Сини връх (1517 м). В непосредствена близост до трасето на римския път се намира природен феномен – скална композиция с изображение на човешки фигури (обр. 3 а). В този район трасето на римския път днес попада в територията на ловно стопанство „Кормисош”.

Продължавайки в посока югозапад, пътят е бил трасиран по най-високите части на планината, като е преминавал през местностите Турската кула, Момин камък и Сеитьов камък. На около 250 м след „Сеитьов камък” той е преминавал през скален масив, който е бил изсечен за трасирането на пътя (обр. 3 б). В района на местността Сеитьов камък трасето на Източния презродопски римски път е много добре запазено. Широчината му не надвишава 2 метра (обр. 4 а). Отново в посока югозапад римският път е преминавал през местността Долната каба. Тя представлява невисоко възвишение, на което и днес се намират стъпаловидно наредени масивни каменни блокове с посока север–юг (обр. 4 б). Спазвайки югозападната посока, пътят е достигал до местността Аривова гудичка, от която на юг в далечината се вижда входът на Гарван пещера (обр. 5 а). Местността Аривова гудичка е високо, равно скално възвишение, простиращо се на площ от около150 кв. м. Трасето на римския път е преминавало в северозападното подножие на това възвишение. Поради отвесния скалист терен от югозападната страна на местността Аривова гудичка пътят рязко променя посоката си на северозапад. В този участък той е преминавал покрай природния феномен Караджов камък. Това е скално образувание, на което природата е изваяла композиция от човешки фигури, скални ниши, една животинска глава (вероятно на котка) и двама харамии с препасани на кръста ножове (обр. 5 б).

След местността Караджов камък римският път се е спускал по югозападния склон на Крушевската планина към поречието на Юговската река и гр. Лъки. Преди да достигне до гр. Лъки обаче, от трасето на римския път на северозапад се е отклонявал по-късен път, който е слизал до Чепеларска река и по нейния десен бряг се е насочвал към Бачковския манастир, с. Бачково и средновековното селище Станимака. Този по-късен път е подробно описан от френския пътешественик Пол Лукас, който през 1706 г. е пропътувал разстоянието от гр. Станимака през Юговската планина и гр. Смолян за изворите на р. Арда и град Драма (*Lucas P.* 1712, I; *Миков В.* 1936:142–149).

Районът на гр. Лъки със своите сребърно-оловни и медни находища е бил известен на тракийските племена от най-дълбока древност (*Радославов Б.* 1913:10 сл.; *Джамбов Х.* 1960:50–52; *Колев К.* 1985:242 сл.). От археологическите проучвания, проведени по тези места, става ясно, че местното население е добивало цветни метали през късната бронзова епоха и е поддържало интензивни търговски контакти с племената, обитавали северните брегове на Егейско море.

От гр. Лъки римският път е продължавал на югозапад към билото на Радюва планина. Достигайки до хижа „Пашалийца”, той е променил посоката си на юг. Археологическите проучвания, проведени в района на хижа „Пашалийца” през 2005 г., установиха, че в южното подножие на едноименния връх, който е с надморска височина 1642 м, има останки от зидове, градени от масивни камъни без свързващ разтвор (*Маджаров М. и др.* 2006:395–396; *Същите.* 2008:256–265, обр. 8). Посоката на единия зид е североизток–югозапад, а суперструкцията му е запазена до 0.20 м. Археологически разкопки в района на връх „Пашалийца” досега не са провеждани, но без съмнение на посоченото място е съществувала сграда. Тя по всяка вероятност е представлявала пътна станция с неизяснена на този етап планировка. От станцията при вр. „Пашалийца” е имало отклонение от главния римски път, което се е спускало към с. Павелско и тракийската крепост „Зареница” (*Колев К.* 1985:250–259). Между с. Павелско и крепостта „Зареница” е запазен участък от това отклонение – в него и днес се вижда част от каменната настилка на пътя и единия бордюр (*Маджаров, М. и др.* 2008:256–265, обр. 9).

В района на с. Павелско са констатирани следи от стари рудници и обработка на руда от края на бронзовата и началото на ранната желязна епоха (*Делирадев П.* 1953:125 сл.). От с. Павелско произхожда интересна бронзова фибула (тип очилата), която се датира от I хил. пр. Хр. (*Дякович Б.* 1921–1922:32 сл.). В околностите на селото е намерено малко монетно съкровище, състоящо се от 4 тасоски тетрадрахми и 3 римски републикански денара от I в. пр. Хр. (*Юрукова Й.* 1978:58). Пак при с. Павелско, в местността Чернаки, е открита друга колективна монетна находка от времето на императорите Теодосий II (408–450), Марциан (450–457), Леон I (457–474) (*Герасимов Т.* 1943:284). На около 1 км североизточно от с. Павелско, в местността Котланица, по посока на крепостта Зареница е намерено съкровище, състоящо се от около 4 кг медни византийски монети от императорите Анастасий I (491–518) и Юстиниан Велики (527–565), (*Колев К.* 1968:163). В едно свое изследване Б. Филов съобщава за наличието на масивна сграда от римската епоха край с. Павелско, която е била снабдена с хипокауст (*Филов Б.* 1912–1913:338).

В землището на съседното на Павелско с. Хвойна, в близост до тракийската крепост Зареница, случайно е намерено гърне с монети – тетроболи на гр. Парион в Мала Азия от IV в. пр. Хр. (*Герасимов Т.* 1964:244).

Източно от трасето на римския път при вр. Пашалийца е разположена надгробна могила с височина 2 м и диаметър 12 м. Тя е част от могилен некропол, състоящ се от 6 надгробни могили. Некрополът не е проучен, но в един от иманярските изкопи е открита римска керамика, характерна за периода I–III в.

След станцията при вр. Пашалийца римският път е продължавал в южна посока все по билото на Радюва планина. И до днес на отделни места е добре запазена неговата каменна настилка. Широчината на пътното платно е около 2 м (обр. 6 а). При местността Пандурова чука пътят е преминавал през скален масив и при трасирането му се е наложило изсичане на естествената скала.

Продължавайки в южна посока, римският път се е изкачвал по възвишението Дрънденица и след около 2 км е навлизал в местността Солището. След тази местност той е бил трасиран по най-високата част на планината, чийто хоризонтал е с 1891 м надморска височина. Поддържайки посока юг, пътят е преминавал през обширната равнинна местност Морените, която е богата на масивни плочести камъни. Последните са били използвани при изграждането на пътната настилка. Разстоянието от връх Пашалийца, където е било вероятното местоположение на една от пътните станции на римския път, до местността Морените е приблизително 12 км (VIII римски мили). Толкова, колкото е нормалното разстояние между пътните станции, разположени в планините. Географското местоположение на местността Морените и отдалечеността ѝ от станцията при вр. Пашалийца дават известно основание да се допусне, че и на това място е съществувала постройка за краткотраен отдих, която е изпълнявала функциите на пътна станция. Местността Морените е единственото равнинно място по трасето на римския път в района на Радюва планина – факт, който предлага най-благоприятни географски условия за изграждането на пътна станция. Къде точно е била разположена тя и каква е била нейната планировка, ще стане ясно едва след провеждането на цялостни археологически изследвания в местността Морените на билото на Радюва планина.

След местността Морените, която е широко отворена на югозапад, римският път е продължавал в югозападна посока и след преодоляването на няколко серпентини в продължение на 1.2 км е достигал до западното подножие на връх Студенец. В района на този планински връх е запазен участък от каменната настилка на пътя, чиято дължина е от около 50 м (обр. 6 б). Широчината на пътното платно е от 1.80 до 2 м. Камъните, използвани за градеж на пътя в този участък, имат почти правилна правоъгълна форма с размери 0.30 x 0.40 м. С едно прекъсване от около 200 м след вр. Студенец каменната настилка на римския път отново се открива в местността Бръшляната. Камъните, оформящи пътното платно, са наредени на високата си страна върху здравия терен със съвсем тънка песъчлива подложка за подравняване. От местността Бръшляната посоката на пътя сочи на югоизток с 30° отклонение от оста север – юг. Преминавайки покрай могилен некропол от края на бронзовата и началото на ранножелязната епоха, пътят е навлизал в землището на с. Момчиловци, Смолянско.

След с. Момчиловци трасето на римския път все още не е изследвано. За сигурна отправна точка на неговото направление следва да се приеме районът на селата Тополово и Долни Главанак, Хасковско, разположени по долното течение на р. Арда. Там и до днес са много добре запазени значителни сектори от каменната настилка на пътя (*Аладжов Д.* 1973:бр. 89; *Същият.* 1975:74 сл.).

Археологическите проучвания в района на с. Момчиловци показаха, че южно от селото е продължавал античен път, който през землището на с. Бостина се е спускал към кв. „Устово” на гр. Смолян. На територията на с. Стража, Смолянско, въпросният път е преминавал край могилен некропол от къснобронзовата и ранножелязната епоха. От този некропол са разкопани и проучени две надгробни могили (*Дамянов Д.* 2006:106). Същият този път, поддържайки южна посока, е преминавал през землището на с. Полковник Серафимово и западно от гр. Рудозем се е отправял към прохода Елидже.

Пътят през прохода Елидже е бил използван интензивно през епохата на средните векове (*Asdracha C.* 1976:39 sqq.). Последните археологически проучвания обаче, проведени на вр. Циганско градище, разположен над прохода Елидже, констатираха силно присъствие на археологически находки от предримската епоха (IV–II в. пр. Хр.), (*Кисьов К.* 2007:152–154; *Кисьов К.* 2008). Резултатите доказаха, че на споменатия връх (един от най-високите в Западните Родопи – 1820 м) се е намирало тракийско светилище и храм. Особен интерес представлява нумизматичният материал, състоящ се от монети на о-в Тасос, една сребърна монета на гр. Абдера и една монета на Истея. Твърде вероятно е античният път през прохода Елидже (който по най-пряка линия е свързвал вътрешността на Родопите с един от най-значимите търговски центрове на Егейското крайбрежие – град Абдера) в предримската епоха да е представлявал основната сухопътна артерия от Егейска Тракия към долината на р. Хеброс. В подкрепа на това мое предположение са както топографските дадености на терена и личните ми изследвания в посочения регион, така и нумизматичните находки, произхождащи от районите на градовете Смолян, Рудозем и Златоград от периода V–I в. пр. Хр. (*Юрукова Й.* 1977:68 сл.; *Същата.* 1978:72 сл.; *Същата.* 1979:60; *Прокопов И.* 1990: 56 сл; *Същият.* 1991; *Същият.* 2007:137 сл.).

Наблюденията ми през 2007 г. в района на гр. Ксанти (Република Гърция) също са в потвърждение на изказаното предположение за съществуването на път в предримската епоха, който е свързвал гр. Абдера с вътрешността на Родопите и долината на р. Хеброс. При гр. Ксанти родопският масив представлява своеобразно фуниевидно дефиле, което плавно се издига на север и дава възможност за по-леко преодоляване на планината в този район. Северно от гр. Ксанти пътят е преминавал по долината на малката река Ксантия, прехвърлял е с каменен мост реката и право на север се е насочвал към прохода Елидже. На р. Ксантия и днес са запазени останките от стария каменен мост, който е известен сред местното население като „Мостът на Александър Велики” (обр. 6 в).

Комплексният анализ от археологическите изследвания в горепосочения географски ареал е в подкрепа на изказаното вече предположение за трасето на пътя на македонския владетел Александър, който през пролетта на 335 г. пр. Хр. е повел войските си от Амфиполис към вътрешността на Родопите и Хемус. Според Т. Спиридонов в Родопския масив Александър Велики е навлязъл по античния път, трасиран северно от гр. Ксанти към местността Циганското градище (*Спиридонов Т.* 1992:13 сл.). Оттам обаче пътят не е продължавал на северозапад към изворите на р. Арда, а е минавал през прохода Елидже, Радюва планина, Крушивската планина и Тополовския проход към долината на р. Хеброс и планината Хемус.

След с. Момчиловци Източният презродопски римски път по всяка вероятност се е спускал по югоизточния склон на планинския дял Преспа, откъдето се е отправял към долината на р. Арда. Следи от неговата каменна настилка са запазени и до днес при селата Тополово и Долни Главанак, Хасковско (*Аладжов Д.* 1975:74 сл.). На около 600 м североизточно от с. Долни Главанак трасето на римския път е запазено в почти оригиналния си вид (обр. 7 а). Дължината на запазения участък е около 350 м. Широчината на пътното платно е била точно 3.40 м (обр. 7 б). От двете страни платното е ограничено от по-големи камъни, които очертават бордюри, широки по 0.35 м. За направата на пътя в посочения участък са били използвани различни по големина речни камъни. Те са били наредени плътно един до друг на високата си страна върху предварително вкопания и подравнен с тънка песъчлива подложка терен. В близост до десния бряг на малката река Олу дере естественият терен е сравнително нисък – това обстоятелство е наложило при трасирането на пътя в този участък теренът да бъде повдигнат чрез насипване. Височината на насипа е около 0.70 м (обр. 8 а).

При с. Долни главанак в посока североизток от Източния презродопски римски път се е отклонявал локален античен път. Той е преминавал през северозападните покрайнини на с. Малко Брягово и през землището на с. Ефрем се е изкачвал на билото на Източнородопския масив Горoccurs. Следвайки посока изток, локалният път е преминавал покрай вр. Св. Марина, на който съществуват останки от зидове, градени от ломени камъни на суха зидария. Според Д. Аладжов въпросните зидове са принадлежали най-общо на антична крепост (*Аладжов Д.* 1997:150 сл.). Твърде вероятно е на вр. Св. Марина да е имало тракийско светилище от предримската епоха. В източното подножие на този връх е разположен скалният комплекс Глухите камъни с издълбани в скалите ниши. В изследванията си П. Делирадев и Д. Аладжов определят скалния комплекс при „Глухите камъни” със значение на светилище (*Делирадев П.* 1953:59; *Аладжов Д.* 1997:151). Отговорът на въпроса за точното предназначение на този комплекс ще бъде даден едва след провеждането в посочената местност на редовни археологически изследвания.

Споменатият локален античен път е преминавал от северната страна на скалния комплекс при Глухите камъни и следвайки посока изток, се е отправял през местностите Курт Кале, Шарения дъб, Ленчов панаир, Големите парнари и Чинара към землищата на селата Сива река и Мезек. На около 2.5 км югозападно от с. Сива река и до днес е запазено трасето от стар път, известен сред местното население с името Друма (обр. 8 б). В този район пътят е преминавал покрай неизвестно досега антично селище, което на базата на открития на повърхността керамичен материал най-общо може да се датира от предримската епоха. Селището е разположено в местността Къшлата, на около 1 км югозападно от с. Сива река, Свиленградско.

На югоизток след местността Друма пътят се е спускал към долината на р. Марица и вероятно при пътната станция Бурдипта се е свързвал с първостепенния Диагонален римски път.

След землището на с. Долни Главанак Източният презродопски римски път е продължавал на изток по поречието на р. Олу дере и през землищата на селата Малки Воден и Дъбовец, все по южните склонове на планинския масив Гората, се е спускал на югоизток към Одринското поле. Оттам той се е отправял към голямата пътна станция и град Адрианополис.

Направеният преглед на Източния презродопски римски път показва, че тази сухопътна артерия през Родопа планина е имала важно значение за източнобалканските римски провинции и по конкретно за провинция Тракия. Тя е била трасирана по обходния и по-лесен за преодоляване Родопски масив през планинските дялове Добростан, Крушевската планина и Радюва планина. В най-общ план пътят е следвал посоката северозапад–югоизток, като само в района на Крушевската планина (поради географските особености на терена) е променял посоката си на югозапад и северозапад, достигайки до гр. Лъки. През Радюва планина Източният презродопски римски път е спазвал посоката север–юг. След с. Момчиловци той се е отправял в източна посока към долното течение на р. Арда и Одринското поле.

Изследванията показаха, че Източният презродопски римски път е бил устроен съобразно терените, през които е преминавал, и възможностите за най-бързо и лесно снабдяване с камъни за оформянето на пътната му настилка. В планинските масиви за настилка на пътя са били използвани плочести камъни, които се срещат на повечето места в Родопския масив. В равнинните части, по долината на р. Арда, настилката е била оформена със средни и едри по големина речни камъни. В планината широчината на пътното платно не е надвишавала 2 метра, а по долината на р. Арда то е било широко 3.40 метра.

Наличните край трасето на римския път тракийски селища, крепости и намереният нумизматичен и друг археологически материал от предримската епоха показват, че пътят е бил интензивно използван далеч преди римляните да завладеят Тракия и да я превърнат в своя провинция. С особена сила този факт се отнася за участъка от пътя, северно от с. Момчиловци, Смолянско. Южно от това село в предримската епоха пътят е продължавал към прохода Елидже. Концентрацията на археологически находки от периода V–I в. пр. Хр. в района на градовете Златоград, Рудозем и Смолян, както и откритото светилище и храм на връх Циганското градище, са красноречив показател за съществено значение на предримския път през прохода Елидже. В подкрепа на това становище са археологическите изследвания северно от гр. Ксанти и запазеният античен каменен мост на р. Ксантия.

Твърде интересен и загадъчен е фактът, че трасето на римския път е преминавало в близост до скалния култов комплекс Беланташ на родопския рид Добростан. Не е изключено, както предполагат някои автори, на това място да се е намирало прочутото тракийско светилище на бог Дионис в Родопите, което без съмнение е било разположено край важна сухопътна артерия.

Анализът на историческите извори и резултатите от археологическите изследвания по проблемите на античните пътища в района на Западните Родопи ми дава основание да приема, че в предримската епоха най-пряката сухопътна артерия от Егейска Тракия към Филипополис и долината на р. Хеброс е била с направление: гр. Абдера – прохода Елидже – Радюва планина – Крушевска планина – Тополовски проход – долината на р. Хеброс. Твърде вероятно е този маршрут да е бил използван и от Александър Македонски по време на похода му от Амфиполис през Родопите за вътрешността на Тракия и Хемус.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов Д. **1973**. Стари пътища през Хасковски окръг. – Хасковска трибуна, бр. 89/31. 07.

Аладжов Д. **1975**. Новооткрит римски път в Източните Родопи. – Векове, 1, 74–79.

Аладжов Д. **1997**. Селища, паметници, находки от Хасковския край. – Хасково.

Боев Н. **2003.** Блясъкът на Белинташ. – Пловдив.

Герасимов Т. **1943**. Колективни находки на монети през 1940 г. – ИАИ, XIV, 282–285.

Герасимов Т. **1955**. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. – ИАИ, XX, 602–611.

Герасимов Т. **1964.** Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. – ИАИ, XVII, 237–248.

Делирадев П. **1953.** Принос към историческата география на Тракия, II. – София, БАН.

Джамбов Х. **1960.** Тракийски некропол край рудник в Родопите. – Археология, 3, 50–52.

Дякович Б. **1903**. Тракийско оброчище до с. Новосело. – Псп, XLV, 141–148.

Дякович Б. **1921–1922.** Халщатски и латенски фибули в Археологическия музей при Народната библиотека в Пловдив. – ИБАИ, 31–40.

Караманджуков Х. **1923**. Родопа и родопската област. – Родопа, II, 5–6.

Кацарова Г. **1961**. Колективна находка от тасоски тетрадрахми при с. Куклен, Асеновградско. – Археология, 4, 53–60.

Кисьов К. **1990**. Скални светилища в Родопите и Горно тракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян, 64–74.

Кисьов К. **2007**. Археологически разкопки на тракийско светилище в м. Циганско градище, край с. Мочуря, община Рудозем. – АОР през 2006. София, 152–154.

Кисьов К. **2008**. Археологически проучвания на тракийско светилище на връх Циганско градище край с. Мочура, община Рудозем. – В: Рудозем и околността му – археология, етнография и история, I. София.

Колев К. **1968**. Колективни монети на монети през последните години. – ГНАМП, VI, 163.

Колев К. **1985**. Раннотракийската крепост „Зареница" край Нареченски бани и археологическите материали от района. – ГСУИФ, 2. София, 238–259.

Колев К. **1988.** Археологически находки от култовия масив Беланташ, свързани с астрономическите представи в древността. – Интердисциплинарни изследвания, XV, 94–95.

Коняров Г. **1953**. Принос към историята на рударството и металургията в България. – София.

Маджаров М. **1988.** Римски път от Филипопол през Родопите за Егейско море. – ИМЮБ, 14, 97–104.

Маджаров М. и др. **2006.** ***Маджаров М., Д. Дамянов, Н. Бояджиев.*** Теренни обхождания в Радюва планина. – АОР през 2005. София, 395–396.

Маджаров М. и др. **2007**. ***Маджаров М., Д. Дамянов, Н. Бояджиев.*** Източен презродопски римски път по Радюва планина. – АОР през 2006. София, 608–611.

Маджаров М. и др. **2008.** ***Маджаров М., Д. Дамянов, Н. Бояджиев.*** Римският път през Радюва планина. – В: Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр.–началото на VII в. сл. Хр.). София, 256–265.

Миков В. **1936**. Едно пътуване през България преди 230 години. – ИБГД, III, София, 142–149.

Найденова В. **1986**. Скални светилища в Тракия. – В: Поселищен живот в Тракия. Втори симпозиум, Ямбол, 15–30.

Прокопов И. **1990**. Монетна циркулация в Централнородопския район от V в. пр. н. е. до VI в. от н. е. – В: Тракийска култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян, 56–63.

Прокопов И. **1991**. Нумизматична колекция на Смолянския музей V в. пр. н. е.–VI в. – София.

Прокопов И. **2007**. Монетна циркулация на днешната територия на Смолянска област в периода V в. пр. Хр.–VI в. – Rhodopica, 1, 137–156.

Радославов Б. **1913.** Минното дело в България. Неговото минало, настояще и мерките, които трябва да се вземат за повдигането му. – София.

Радунчева А. **1990**. Скални светилища от каменномедната епоха в Източните Родопи. – Интердисциплинарни изследвания, XVII, 141–150.

Спиридонов Т. **1992**. Големият път през Родопите. – В: Поселищни проучвания. София, 1, 7–29.

Стоев А. и др. 1990. ***Стоев А., П. Мъглова, В. Гинева, Ц. Радославова.*** Тракийско скално светилище Белинташ край с. Мостово, Пловдивска област. – В: Интердисциплинарни изследвания, XVII. София, 156–167.

Филов Б. **1912-1913**. Новооткрити старини. – ИАД, III, 328–339.

Фол А., В. Фол. **2005.** Траките. – София, издателство Тангра, 2005.

Юрукова Й. 1977. Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология, 3, 67–73.

Юрукова Й. **1978.** Монетни находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – Археология, 4, 58–62.

Юрукова Й. **1979**. Монетни находки, открити в България през 1977 и 1978 г. – Археология, 4, 59–65.

Asdracha C. **1976**. La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etudes de géographie historique. – Athen.

Lucas Đ. **1712.** Voyage du seur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grèce l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, I. – Paris.

THE EASTERN ROMAN ROAD THROUGH THE RHODOPE MOUNTAINS

Mitko Madjarov

(Summary)

The Eastern Roman road through the Rhodope Mountains provided the most direct connection between the two large towns in the province of Thrace – Philippopolis and Beroe, and the interior of the Rhodope Mountains and the valley of the river Arda through the pass of "Topolovski Prohod". The investigations of this road accomplished in the period from 2005 to 2008 have enabled to define that land thoroughfare as one of the main Roman roads through the Rhodope Mountains which was important for the development of the commercial and economic relations in the Eastern Balkan Roman provinces. The main reason for construction a Roman road through the pass of "Topolovski Prohod" was undoubtedly the presence of rich ore deposits in the region of the Rhodope Mountains which were known to the local population even back to the Antiquity. The final stations of support of that road were the large towns of Philippopolis and Beroe to the north and Adrianopole to the south-east. Through the so called "eastern road through the Rhodope Mountains" those towns had the most direct access to the ore deposits in the Rhodope Mountains.

The Eastern Roman road through the Rhodope Mountains was constructed along the more common and easier route for passing the Rhodope massif through the mountain parts of Dobrostan, the Krushevska Planina and the Radyuva Planina. Most generally, the road followed the direction northwest – southeast and only in the region of the Krushevska Planina because of the geographic peculiarities of the terrain it changed its course to the southwest and northwest by reaching the town of Laki. Through the Radyuva Planina the Eastern Roman road through the Rhodope Mountains followed the north-south direction. After the village of Momchilovtsi it sets off to the east towards the lower stream of the river Arda and the field of Edirne.

The investigations have shown that the Eastern Roman road through the Rhodope Mountains was constructed according to the terrain it passed through and the possibilities for the fastest and easiest supply of stones for the road pavement. Stone slabs were used in the road pavement in the mountainous sectors since they could have been found at many spots all over the Rhodope massif. In the low parts, along the valley of the river Arda, the road pavement was accomplished by means of rubble from the river of an average and large size. In the mountain the width of the road lane did not exceed 2 m and along the valley of the river Arda it was 3,40 m wide.

The Thracian settlements and fortresses along the Roman road as well as the numismatic and other archaeological material from the pre-Roman period found there indicate that the road was intensively used long before the Roman conquest of Thrace and the establishment of the province there. This is particularly valid for the section of the road to the north of Momchilovtsi, Smolyan region. South of that village the road continued to the pass of "Elidzhe". The concentration of archaeological finds from the period of the 5th – 1st c. BC in the region of the towns of Zlatograd, Rudozem and Smolyan, as well as the sanctuary and temple found on the peak of "Tzigansko Gradishte" demonstrate the significance of the pre-Roman road through the pass "Elidzhe". This statement is also supported by the archaeological excavations to the north of Xanthi and the surviving ancient stone bridge over the river Xanthia.

Quite interesting and mysterious is the fact that the road-bed of the Roman road passed in the proximity of the rock-cult complex "Belantesh" at the Rhodope ridge of Dobrostan. It is possible that the famous Thracian sanctuary of Dionysus in the Rhodope Mountains was situated at that place since it was undoubtedly located near an important land thoroughfare.

The analysis of the historical sources and the results from the archaeological investigations of the ancient roads in the region of the Western Rhodopes allow me to assume that in the pre-Roman period the most direct land thoroughfare from the Aegean Thrace towards Philippopolis and the valley of the river Hebros had the following direction: town of Abdera – pass "Elidzhe" – the Radyuva Planina – the Krushevska Planina – the Topolovski Pass – the valley of Hebros. Most probably that route was also employed by Alexander the Great during his march from Amphipolis through the Rhodope Mountains to the interior of Thrace and Haemus.

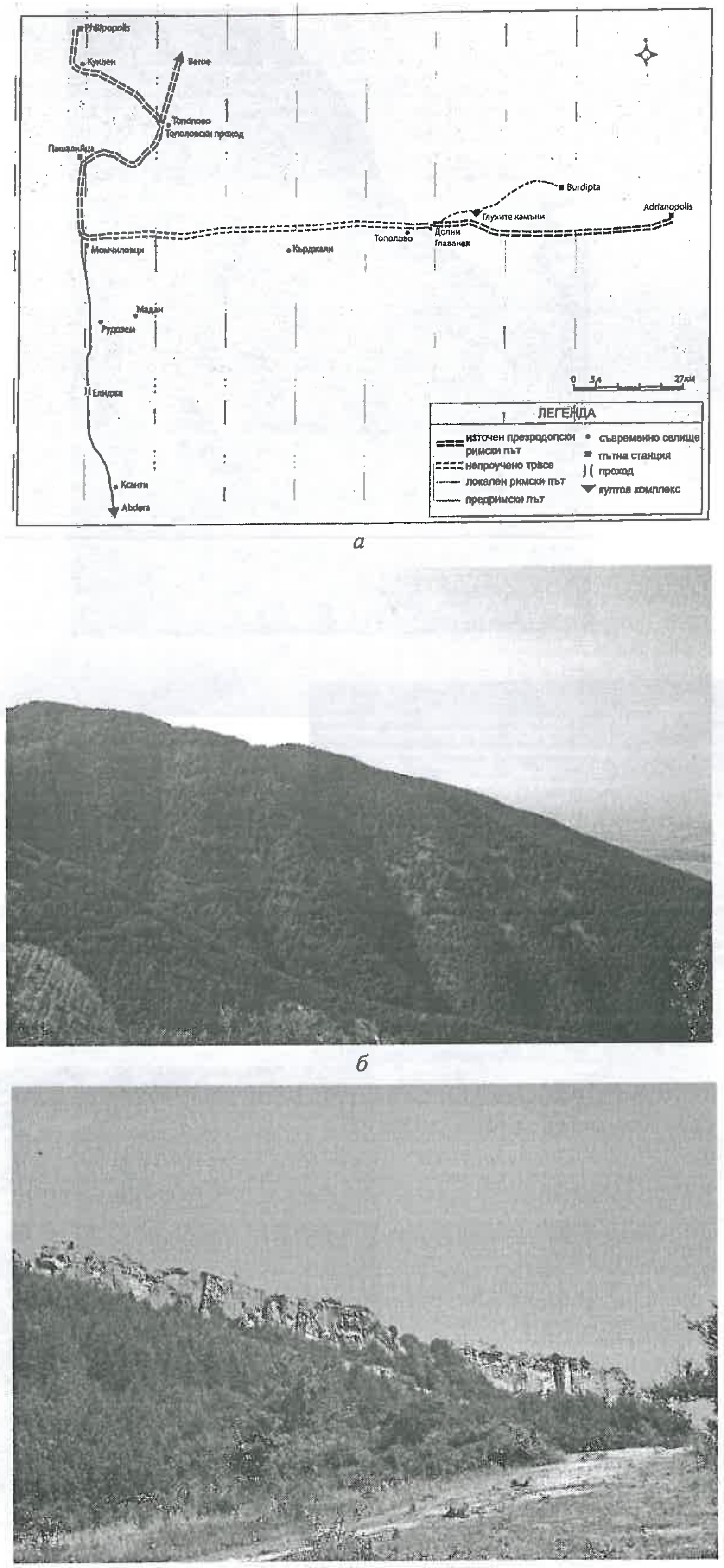
Philippopolis
Куклен
Beroe
Тополово
Тополовски проход
Пашалийца
Burdipta
Adrianopolis
Глухите камъни
Тополово
Долни Главанак
Момчиловци
Кърджали
Мадан
Рудозем
Елидже
Ксанти
Abdera
0
5,4
27км
ЛЕГЕНДА
източен презродопски римски път
непроучено трасе
локален римски път
предримски път
съвременно селище
пътна станция
проход
култов комплекс

а

б

в

Обр. 1. а. Карта на Източния презродопски римски път, б. Трасето на Източния презродопски римски път по югоизточния склон на планинския дял Добростан, в. Общ изглед на скалния култов комплекс „Беланташ"
Fig. 1. a. Map of the Eastern Roman Road through the Rhodope Mountains, 6. The road-bed of the eastern Roman road through the south-eastern mountain side of the mountainious part of Dobrostan, в. General view of the rock-cult complex of "Belantesh"

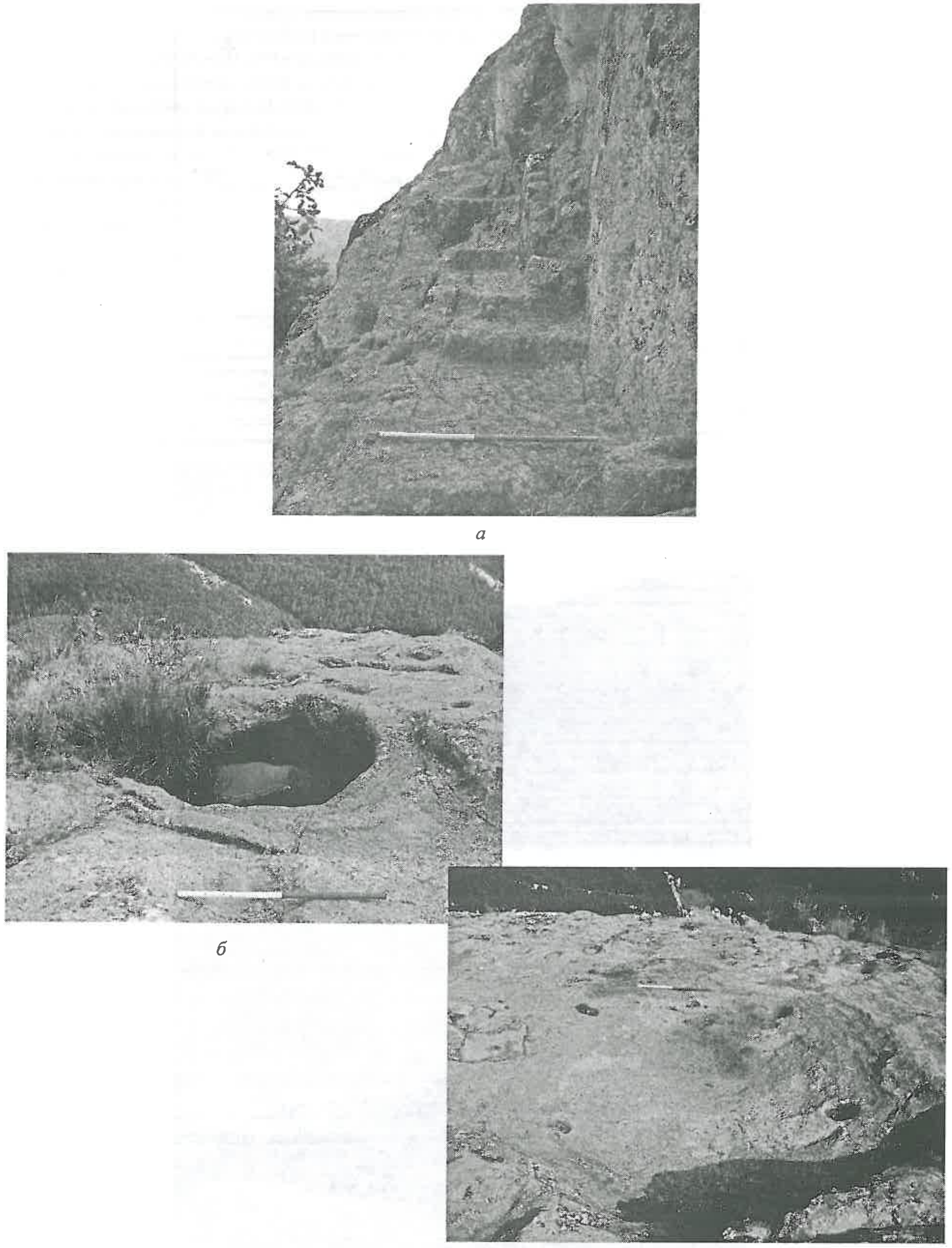

Обр. 2. а. Изсечени каменни стълби в югоизточната част на скалния култов комплекс „Беланташ", б. Щерна за вода в скалния култов комплекс „Беланташ", в. Олтар за свещенодействия в скалния култов коммплекс „Беланташ"

Fig. 2. a. Stone stairs cut into the south-eastern part of the rock-cult complex of "Belantesh", б. Water reservoir in the rock-cult complex of "Belantesh", в. Altar for rituals in the rock cult complex of "Belantesh"

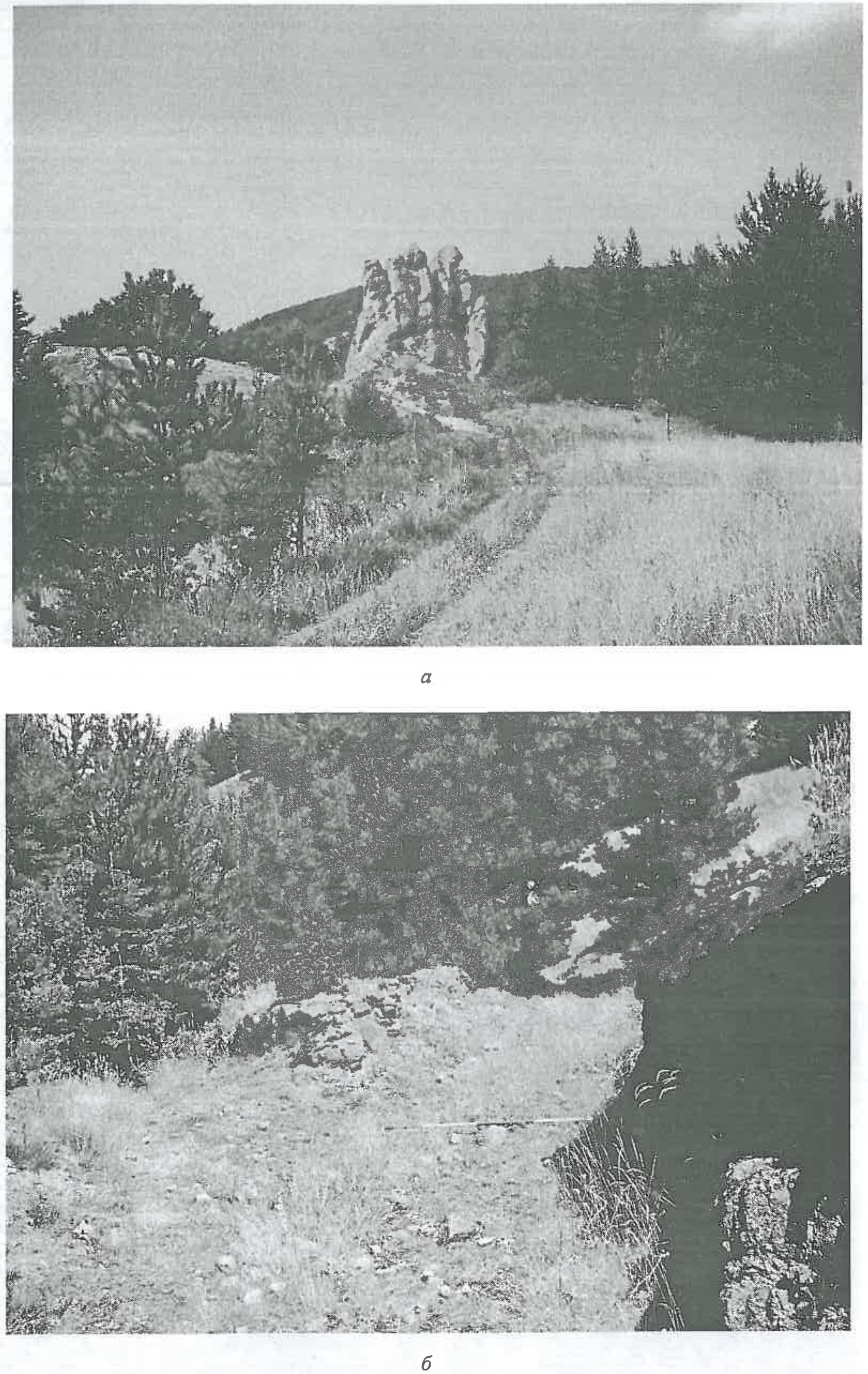

Обр. 3. а. Скална композиция край трасето на римския път в подножието на вр. Сини Връх, б. Изсичане на скален масив за трасирането на римския път в подножието на местността Сеитьов камък

Fig. 3. a. Rock composition along the road-bed of the Roman road in the foot of the peak of "Sini Vrah", б. Rock massif cut for the construction of the Roman road in the foot of the area of "Seityov Kamak"

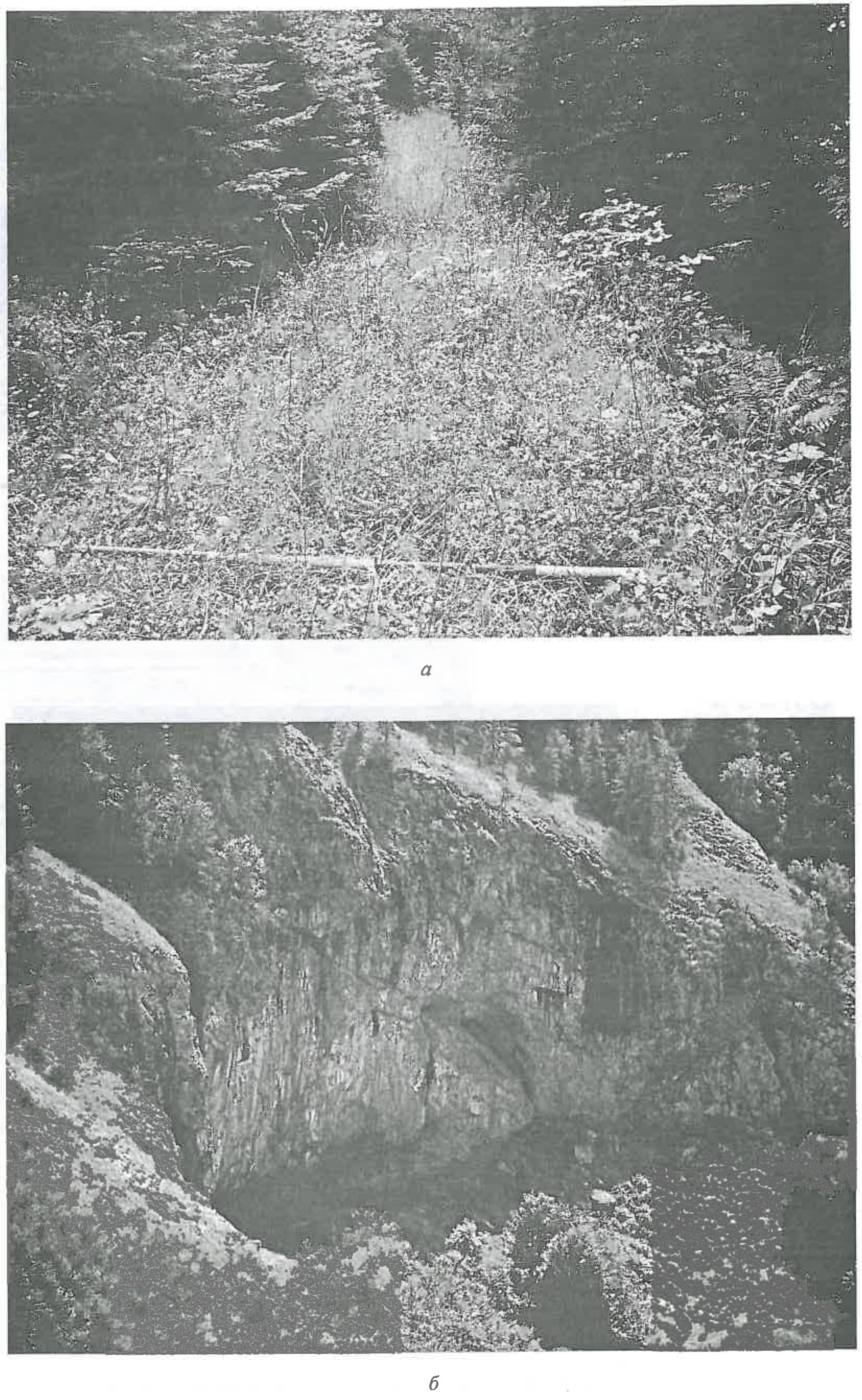

Обр. 4. а. Част от трасето на римския път в местността Сеитьов камък,
б. Стъпаловидно наредени каменни блокове в местността Долната каба
Fig. 4. a. Part of the road-bed of the Roman road in the area of "Seityov Kamak",
б. Stone blocks in a terraced arrangement in the area of "Dolnata Kaba"

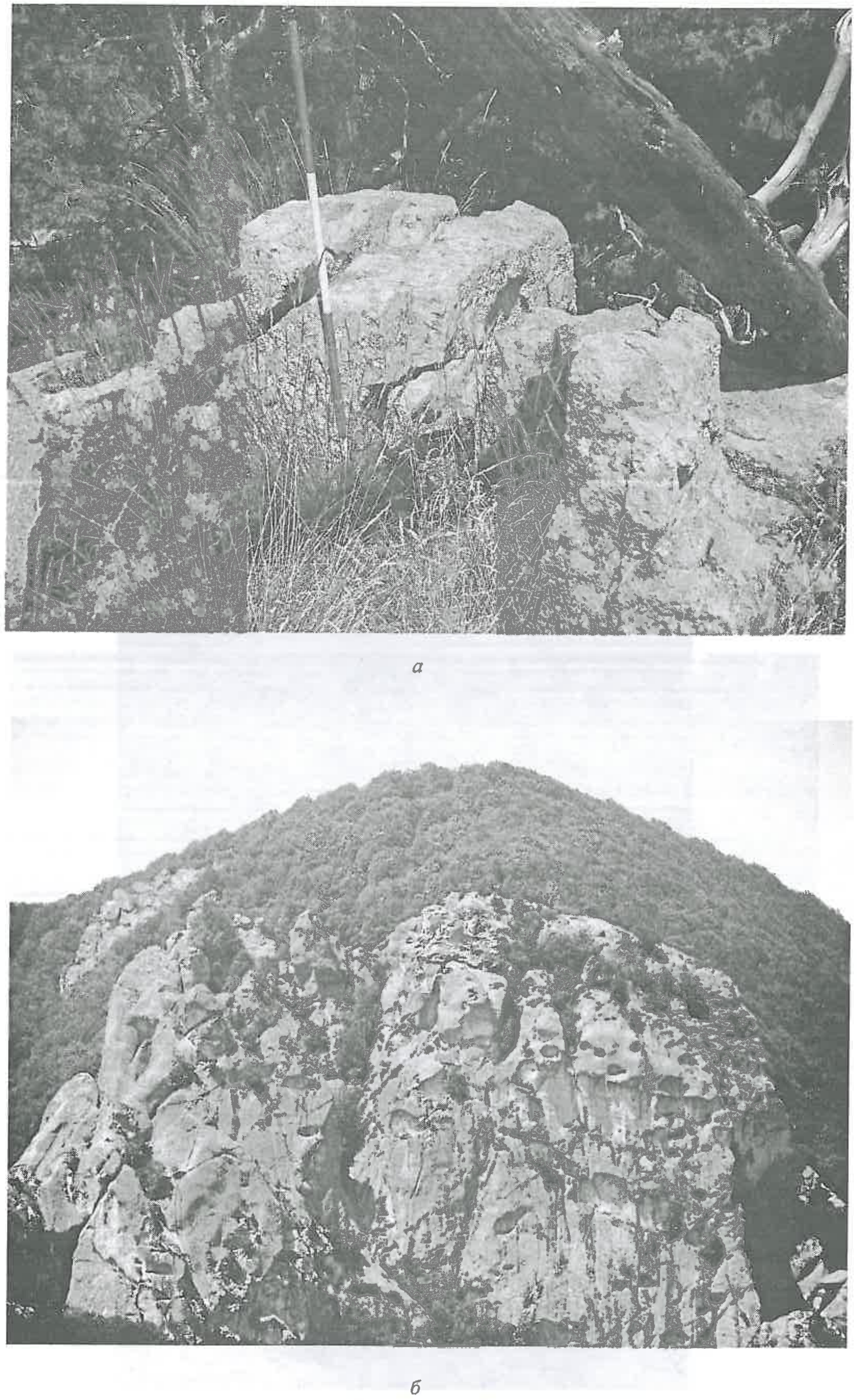

Обр. 5. а. Входът на Гарван пещера,
б. Скална композиция в местността Караджов камък
Fig. 5. a. The entrance of the cave of "Garvan peshtera",
б. Rock composition in the area of "Karadzhov Kamak"

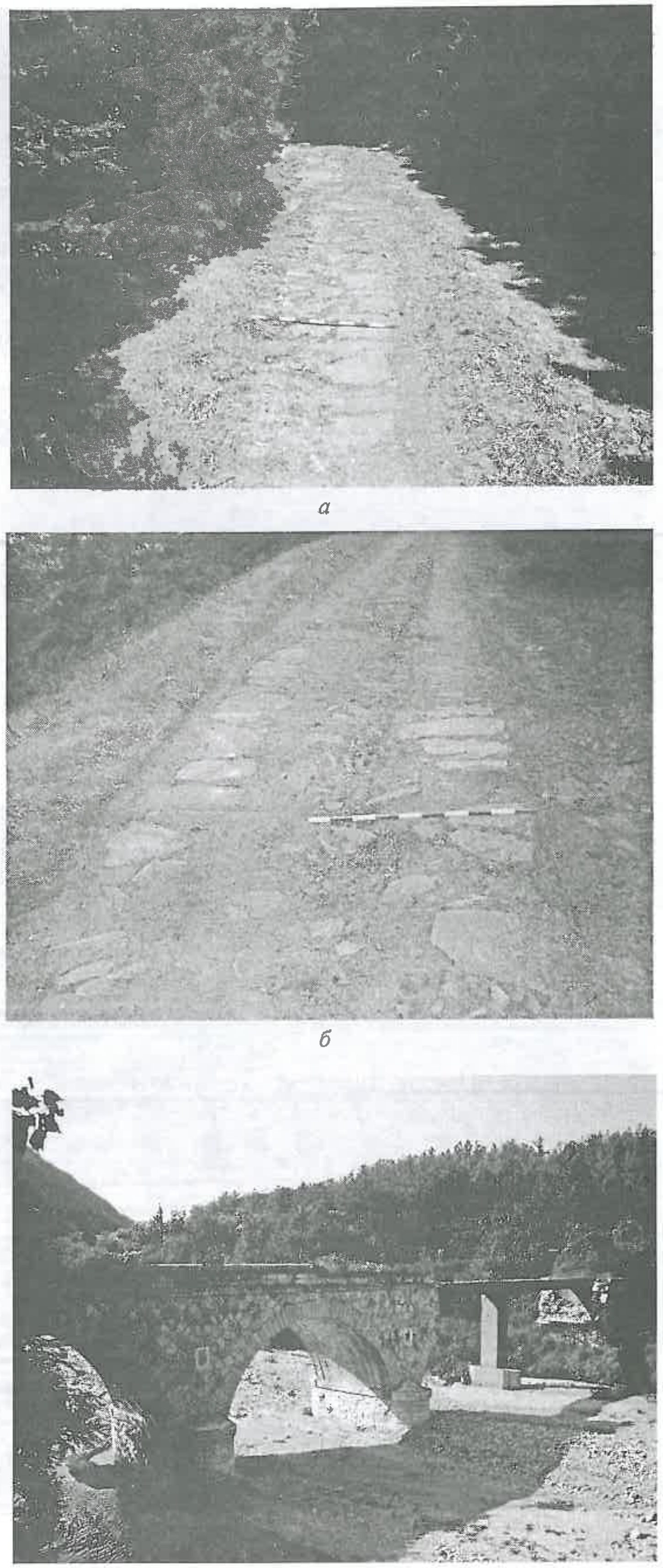

а

б

в

Обр. 6. а. Част от трасето на римския път в района на Радюва планина, б. Каменната настилка на римския път в района на Радюва планина, в. Античният каменен мост на р. Ксантия (Република Гърция)
Fig. 6. a. Part of the road-bed of the Roman road in the region of "Radyuva Planina", б. Stone pavement of the Roman road in the region of "Radyuva Planina", в. The ancient stone bridge on the river Xanthia (Greece)

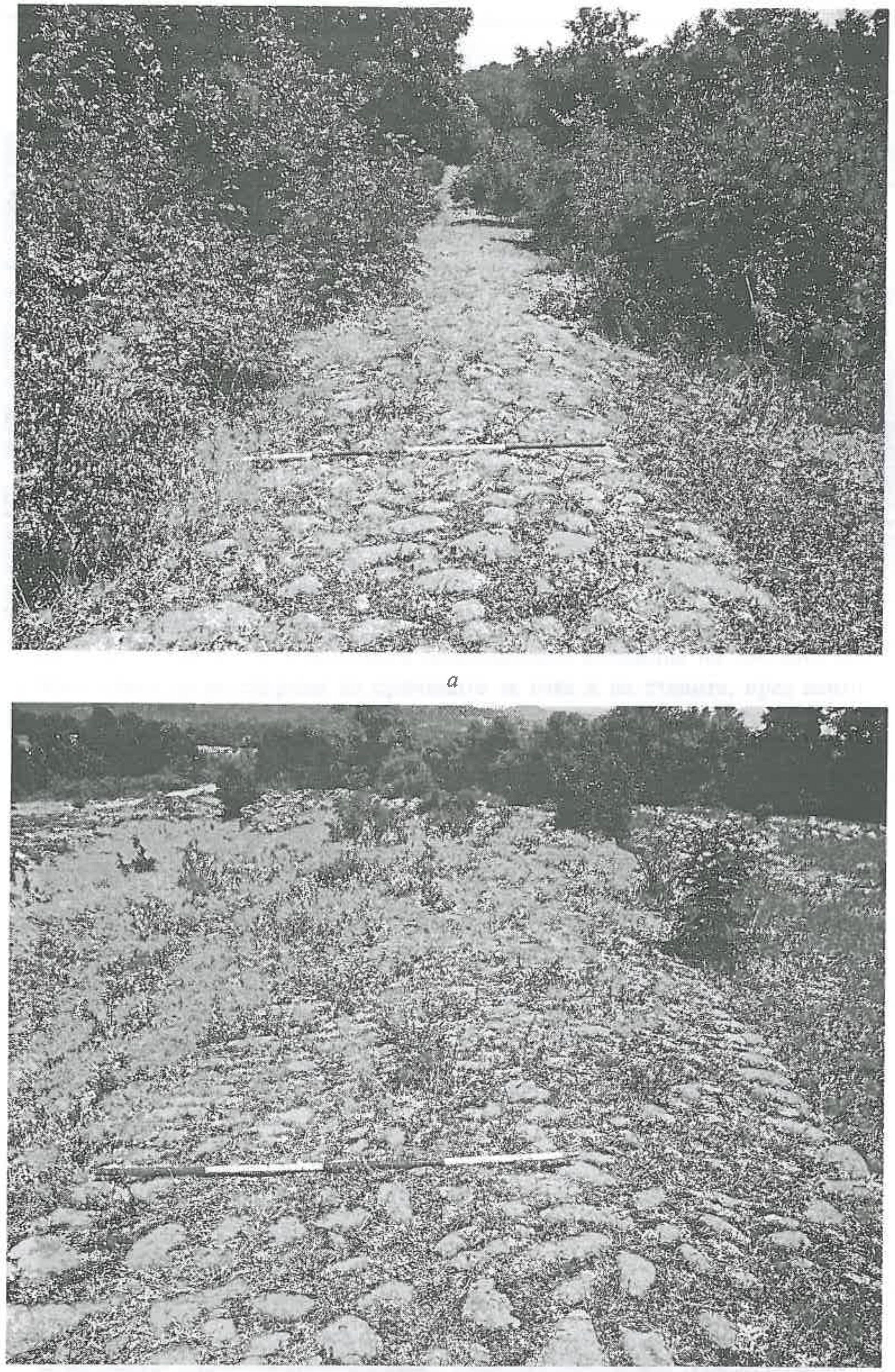

а

б

Обр. 7. а. Част от трасето на римския път при с. Долни Главанак,
б. Каменната настилка на римския път при с. Долни Главанак
Fig. 7. a. Part of the road-bed of the Roman road by the village of Dolni Glavanak,
б. Stone pavement of the Roman road near the village of Dolni Glavanak

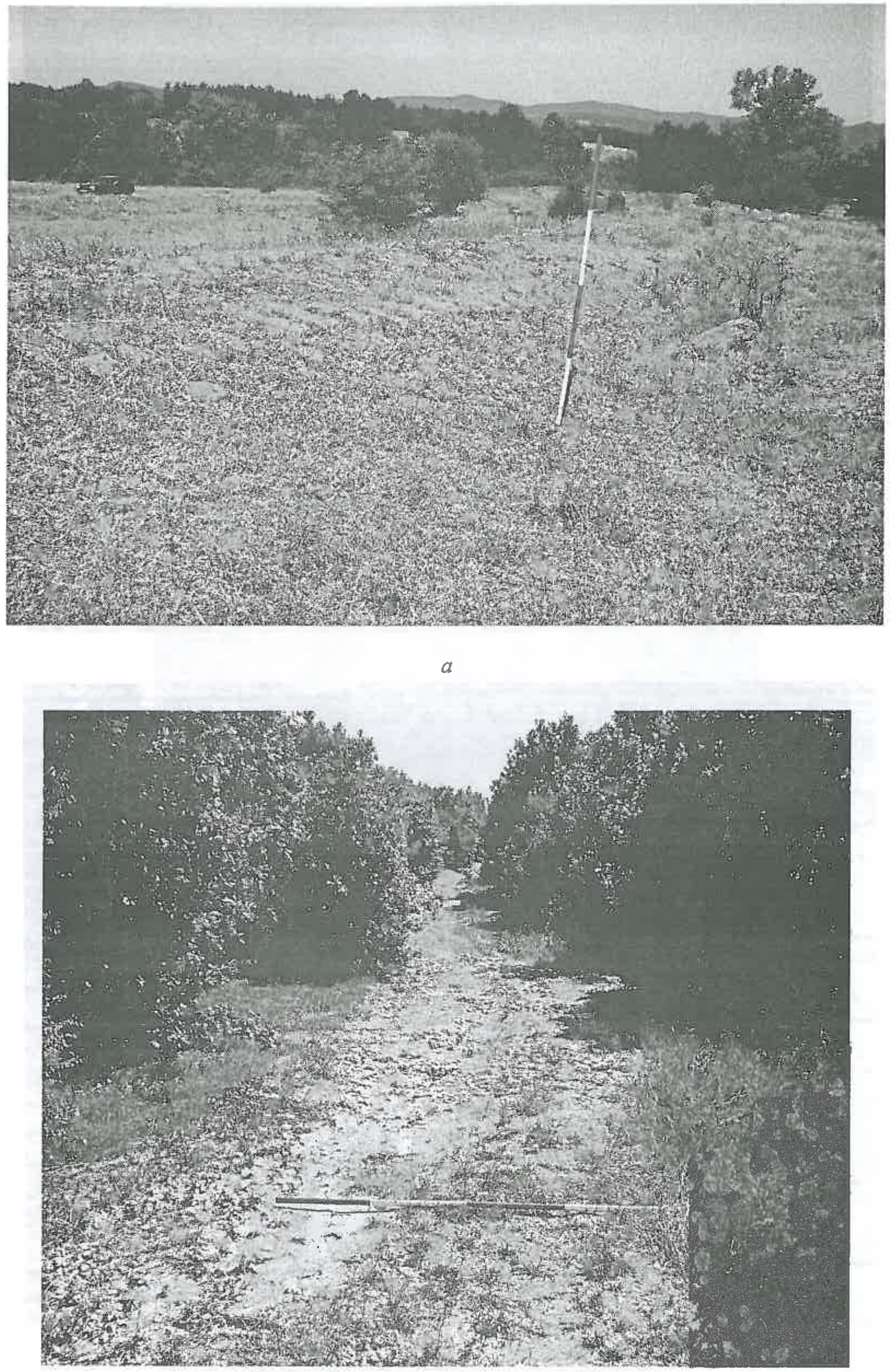

а

б

Обр. 8. а. Повдигане на трасето на римския път чрез насипване при с. Долни Главанак,
б. Част от трасето на локалния античен път в местността
Друма, землище на с. Сива река, Свиленградско
Fig. 8. a. Raising the road-bed of the Roman road by means of piling up near the village of Dolni Glavanak,
б. Part of the road-bed of the local Roman road in the area of "Druma", the vicinity of the village
of Siva Reka, Svilengrad region

ОТНОВО ЗА ГОТИТЕ И ЕПИСКОПСКИЯ ЦЕНТЪР ОТ IV–V в. ДО С. ХАН КРУМ, ШУМЕНСКО

Тодор Балабанов

(НАИМ при БАН – Филиал Шумен)

Въпросът за готите и тяхното присъствие в земите на днешна България има значение не само за изясняване историята и демографските промени в римските провинции Мизия, Тракия, Дакия и Скития през Късната античност. Той има голямо значение и за изясняване параметрите на културно-историческото наследство, което те оставят в земите, където е положено началото на българската държава, следователно и за българската история. Въпросът има и общоевропейско значение, защото през III–VI в. от тук не само преминават, а се заселват за кратко или за повече от два века значителни маси вестготи, остготи и други сродни на тях германски племена. Тук, под въздействието на провинциалната гръко-римска култура и християнството, проповядвано от техният епископ Вулфила (311–383), с преведената на готски език Библия, се утвърждават новите им духовни и културни ценности, които готите пренасят в държавните си образования, възникнали през V–VII в. в Централна и Западна Европа. За съжаление българската историческа наука дълго време не е обръщала необходимото внимание на готското наследство по българските земи. Няма да се спираме на причините за това и на етапите, през които преминава българската историческа и в частност археологическа наука за решаването на готския въпрос. Това вече е сторено (*Елдъров С.* 2003 а:34–37; *Милев Р.* 2003:3–8). Само ще отбележим, че в най-големия форум за културното наследство на готите – Международната изложба в Милано през 1994 г., придружена с научен симпозиум за готите в Европа, български музеи и български учени не вземат участие (*I Goti.* 1994). Този факт едва ли се дължи на липса на представителни находки в българските музеи, свързани с готите заселили се на териториите включени в границите на днешна България. По-скоро става въпрос за традиционно подценяване на проблема.

За пръв път присъствието на готите по българските земи и дейността на епископ Вулфила намериха място като **самостоятелен** научен проблем с изключителна стойност, в инициираната от Българската медийна академия дискусия през 2002 г. По страниците на в. "Литературен форум" бяха публикувани поредица от статии, които насочиха вниманието не само към историческите, богословски и филологически аспекти на проблема, но го поставиха в контекста на европейското културно наследство и интеграция (*Елдъров С.* 2003:37). По инициатива на Р. Милев, председател на Българската медийна академия, и ръководител на Готския проект (2002–2011 г.) на БМА, през 2003 и 2006 г. излязоха от печат два тома със студии: Готите и старогерманско културно-историческо наследство по Българските земи и Готите – съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. В тези издания са включени изследванията на широк кръг специалисти: историци, археолози, лингвисти, теолози, етнолози, изкуствоведи и др., което стимулира, до голяма степен, работата по готската проблематика в България. Може би не е случаен фактът, че през м. ноември 2008 г. бе защитен първият дисертационен труд, посветен изцяло на източногермански паметници от територията на Източната римска империя в периода V–VI в. (*Станев А.* 2008).

През 2004 г. на годишните археологически отчети представихме резултатите от проучването на нова раннохристиянска църква, основите на която са останали под могила 1 в аула на хан Омуртаг до с. Хан Крум. Тя се явява четвърта по ред в раннохристиянския епископски център, открит през 60-те години на XX в. в рамките на аула (*Антонова В., Ц. Дремсизова-Нелчинова.* 1981:19). Изказахме твърде смелото предположение, че този епископски център е обслужвал не толкова местно романизирано население, а християнизираните готи, заселили се в полите на Стара планина (Хемус) заедно с епископ Вулфила. Това предположние не бе прието от специалистите. Наистина аргументите за такова твърдение тогава бяха твърде малко: липсват следи от късноантична крепост или градски център в близката околност, заради които да са построени четирите базилики. Второ – в и около откритата под могила № 1 четвърта по ред раннохристиянска базилика бе намерена значително количество федератска керамика. А християнизирани федерати през втората половина на IV и V в., когато възниква и съществува епископският център са главно вестготите, покръстени от епископ Вулфила и неговите последователи. За щастие многобройните иманярски изкопи не са засегнали и унищожили напълно непроучените терени в и около църквите. През 2004 и 2006 г. при допълнително разчистване на църкви 1 и 2, и в наоса на църква 4, попаднахме на гробове с разнообразни и богати находки. В едно предварително съобщение през 2006 г. ние се опитахме да представим накратко резултатите от тези археологическите проучвания и категорично да заявим, че накитите принадлежат към стила на готското ювелирно изкуство от IV–VI в. а четирите църкви са един от епископските центрове на мизийските готи (*Балабанов Т.* 2006:76). Причина да се върнем отново към разглежданата тема е неправилното според нас отнасяне на почти всички находки от територията на днешна България (определени като готски), към наследството на остготите и най-вече остготите на Теодорих Велики. От историческа гледна точка такова абсолютизиране е неприемливо, защото остготското присъствие в Долно Долнодунавските провинции Малка Скития, Долна Мизия, Дакия и Тракия е твърде краткотрайно, в рамките на 15–20 години, и то след разпада на полиетническото хунско обединение на Атила. Реално, осезателното присъствие на остготите в тези провинции започва след 60-те години на V в. с появата на остготите водени от Теодорих Страбон в Тракия и Македония. Това присъствие се засилва след 474 г., когато Тиудимир и неговият син Теодорих преминават с останалите панонски остготи Дунава и започват успешни военни действия в южните балкански провинции. Поради опустошенията, които сеят в тези провинции, през 476 г. император Зенон предоставя на Теодорих сина на Тиудимир, земи за заселване в провинция Долна Мизия и Дакия. Въпреки че от 476 г до 488 г. Нове (до гр. Свищов) става център на областите, заселени с тези панонски остготи, те не усядат трайно, а са в постояни военни походи, главно в южните провинции Тракия и Македония. В 488 г. Теодорих Велики напуска Мизия и тръгва за Италия, където в 493 г. основава Остготската държава със столица Равена (*Вольфрам Х.* 2003 б:89–396). Само част от остготите и потомците на християнизираните от епископ Вулфила вестготи, които не последват близо 100 г. преди това крал Аларих в Италия, остават в старите си местоживелища. За тях в 551 г. Йорданес пише: “ Има и други готи, които се наричат малоготи. Те са многоброен народ. Техен епископ и първосвещеник бил Вулфила. И днес те се намират в Мизия и обитават Никополската област в полите на Хемимонт (Стара планина). Те са многобройно племе, но бедно и невойствено, имат в изобилие само стада от разнороден добитък, пасбища и гори. Земята им е малко плодородна с пшеница и други плодове …” (*ЛИБИ I.* 1958:359). На тази територия (Долна Мизия) готите живеели *под един покрив и в мир* с местното романизирано население, но са я чувствали като своя автономна област. За тях епископ Вулфила създал готската азбука и превел на готски език писанията на Стария и Новия завет. А готите *“щом получили писменост и християнски закон, веднага си направили църкви според своето вероизповедание*. Според Изидор Севилски, “… *те поддържали това скверно богохулство (арианството) в продължение на 213 години, след което се присъединили към единната християнска църква”*. Тук нямаме възможност да продължим с подробен анализ за особеностите на вероизповеданието и църковната организация на готите в Мизия. Ще подчертаем само, че в писмените извори не се посочват преки данни за организацията на Готската племенна църква в Мизия. За нея можем да съдим само по сана на епископ Вулфила – “хориепископ”, църковен сан даван на лица отговарящи за селски общности. В действителност ако проследим пътните карти, които отразяват състоянието на пътищата и градовете по тях от тази епоха, ще установим, че във вътрешността на Долна Мизия, между големите късноантични градове Никополис ад Иструм и Марцианопол не е отбелязан нито един град. Значимите градове, които стават епископски центрове са разположени по брега на р. Дунав и близо до Черно море. Независимо че в тези градове готското присъствие е значимо, те винаги са оставали под контрола на централната власт, а в църковно отношение са били подчинени на архиепископа в Марцианопол. Реалната автономия на готите, в това число и църковна, е упражнявана във вътрешните селски райони на Мизия, между Хемус и градовете-крепости по брега на Дунав. Откритият до с. Хан Крум епископски център се намира в средата на този регион, което не е случайно. Той е имал възможност да обслужва гъсто заселените с готи северни склонове на Хемус. Според изворите, след голямото преселение на готите през 376 г. и последвалите съдбоносни за империята събития, готите се превърнали от “пришълци и чужденци” в “граждани и господари”…(които) владеят всички северни области чак до Дунава. Това е една от причините за подписването през 382 г. на нов договор с император Теодосий I, който юридически окончателно регламентира готската автономия. Израз на тази автономия е възникването на епископския център до с. Хан Крум. В следващите редове ще се опитаме, на базата на археологическите материали да проследим накратко хронологията на църковното строителство без да правим архитектурен и стилов анализ. Без стилов анализ ще останат и находките които представяме, защото това е невъзможно в регламентирания обем на настоящата статия. Това ще сторим при цялостното обнародване на резултатите от проучването на епископският център до с. Хан Крум, което не е завършило.

При първите археологически проучвания в аула на хан Омуртаг, проведени с чести прекъсвания от 1958 г. до 1977 г. от В. Антонова и Цв. Дремсизова-Нелчинова, в рамките на ранносредновековния аул са открити една късноантична баня и три раннохристиянски базилики. Наличието на баня и три базилики, една от които с богата стенописна украса, а другата със синтрон, дават основание на проучвателите да изкажат предпазливо предположението, че “…Те са обслужвали значителен раннохристиянски епископски център” от средата на IV до края на V в. (*Антонова В., Ц. Дремсизова-Нелчинова.* 1981:19). Обстоятелството, че в близката околност не са открити следи от късноантичен град и тези църкви стоят изолирано на това място, оставя без аргументирано обяснение за кого са строени и кого са обслужвали те. При подновените археологически проучвания на обекта през 2002 г., провокирани от многобройните иманярски изкопи се оказа, че под могила № 1 се намират основите на две сгради. Едната представлява трикорабна едноапсидна базилика (№ 4), след разрушаването, на която върху основите на северния кораб и северното крило е била построена нова, октогонална постройка, чиито северни стени преминават в дълбока апсида, обърната на север. При иманярските набези в рамките на тази сграда са били разбити и ограбени два гроба (на тях ще се спрем по-надолу). Находките, макар и малко, позволиха да отнесем базиликата и сградата над нея към късната античност, в рамките на IV–V в. Така раннохристиянският епископски център в аула на хан Омуртаг придоби нов облик (обр. 1).

За да предотвратим нови разрушения и ограбвания на гробове, успоредно с разкопките на базилика № 4 предприехме вторично проучване на базилика № 1 и № 2. Резултатите се оказаха изключително важни за интепретацията на епископския център, затова ще ги представим накратко в хронологическа последователност.

Базилика № 1 (обр. 2). Според В. Антонова тя е малка, (с размери 14.50 x 6,90 м.) еднокорабна, едноапсидна базилика без притвор. Датирана е с монети от Констанций II (337–361) и Хонорий (393–423) към средата на IV до средата на V в. При вторичното проучване в църквата бяха намерени още 22 монети от същия период. Оказа се, че църквата е имала притвор, покрай северната стена на който бе открит гроб, останал незабелязан при първите разкопки. Размесената с горели строителни отпадъци пръст и разбърканите кости в гроба сочат, че ценните находки са били ограбени още в Античността, след опожаряването на църквата. На място, под главата и на гърдите на погребания са запазени само една бронзова фибула, набор от бронзови козметични прибори, части от костен гребен и две миниатюрни златни тръбички от мъниста (обр. 3). Освен тях в разбъркания насип на гробната яма се откриха фрагмент от бронзово огледало, две части от втора бронзова фибула и една бронзова монета от началото на V в. Вторият важен резултат от допълнителните проучвания е, че под строителното ниво на базиликата се откриха следи от по-ранен културен пласт в който бяха намерени монети, от император Каракала (198–217), сребърен динар на Елагабал (218–229), Гордиян и Транквилина (238–244), Лициний (308–324), Константин Велики (320–334) и Констанций II (337–361). На 5 м южно от църквата бе открита добре запазена керамична пещ, запълнена с натрошена провинциална късноантична керамика, няколко фрагмента от федератска керамика и животински кости. Около пещта се откриха нови 29 монети от времето на Констанций II до Валентиниан III (425–455). Целият нумизматичен материал сочи категорично, че църквата е построена по времето на Констанций II и е опожарена към средата на V в., най-вероятно при опустошителния поход на Атила в Долна Мизия през 447 г.

Базилика № 3. Допълнителни проучвания на църквата не са правени, защото попада изцяло под основите на базилика № 2. Нашето кратко описание се основава изцяло на публикуваните от В. Антонова и Цв. Дремсизова данни. Според тях базилика № 3 е трикорабна, едноапсидна с притвор и размери 16.20 x 9 м. Тя възниква в първата половина на IV и е опожарена в края на века, вероятно по време на големите готски нашествия. Последното твърдение ни се струва недостатъчно аргументирано по няколко причини. Първо, защо при същите нашествия не е разрушена базилика № 1. Второ, освен трите монети на императорите Констанций II, Валентиниан I (364–375) и на Теодосий I (379–392), открити в църквата, в насипа около нея са открити още 2 монети от Констанций III (421) и от Хонорий (393–423). Фреските, особено човешките изображения открити в църквата, дават допълнително основание на разкопвачите да датират църквата от началото до края на IV в. Те обаче са отнесени от Д. Овчаров и М. Ваклинова по-късно – към V–VI в. Според тях по-ранното им датиране *не е приемливо* (*Овчаров Д., М. Ваклинова.* 1978:24–30). Явно стиловият анализ на фреските и особено на човешките изображения, не може да служи за точна датировка, но те показват, че базилика № 3 е имала по-специално предназначение и е обслужвала духовни и светски лица с висок обществен ранг. Интересна подробност в стенописите са фрагментите от изображения на два меча, които според В. Антонова и Цв. Дремсизова са атрибути на военни светци. Мечовете обаче са изобразени на чист фон, без следи от доспехи или дрехата на даден светец. Не е изключено тук да е изобразяван митичният, наследствен меч “Тервинг”, който според Хервиг Волфрам е символ и олицетворение на вестготите, познати и с името тервинги (*Волфрам Х.* 2003 б:161–165). За да бъде потвърдена подобна идея е необходимо по-прецизен анализ на всички останки от фреските, открити в базилика № 3, която по всяка вероятност е разрушена не от готите в края на IV в., а при хунско нашествие през 447 г. Скоро след това върху основите на базилика № 3 е построена базилика № 2.

Базилика № 2 е трикорабна, едноапсидна църква с притвор и размери 23.50 x 16 (обр. 4). Построена изцяло върху базилика № 3, но с по-големи размери и разлика в подовите нива 1 м. Датирана е в V и първата половина на VI в. В. Антонова изрично споменава, че стиловият анализ на базиликата не позволява, тя да бъде отнесена след Юстинияновата епаха. Единствената монета, намерена в базиликата, е от император Зенон (474–491). Липсата на монети, сечени след император Зенон и типичната за VI в. ранновизантийска гребенчата керамика ни дават основание да стесним горната хронологическа граница на базиликата до края на V в. При какви обстоятелства е била опожарена, ще се опитаме да обясним в края на изложението.

През 1967 г. при първите разкопки, до южната страна на апсидата е открит само един гроб на възрастен индивид, без гробен инвентар. През 2004 г. ние подновихме проучването на терена източно и южно от базиликата. В сектора югоизточно от апсидата открихме нови 5 гроба, в два от които бяха запазени in situ, уникални гробни находки.

В гроб 1 е бил погребан индивид на средна възраст. По-голяма част от костите са напълно изтлели, поради което полът и точната възраст на погребания не могат да се определят. От двете страни на гърдите се откриха две еднакви сребърни фибули, украсени с позлата и ниело. В коремната област попаднахме на масивна сребърна тока с правоъгълна, богато орнаментирана плочка. Езичето на токата представлява стилизирана глава на орел, чиито очи са отбелязани с малки зърна алмадин. Плочката и халката са украсени със стилизиран растителен орнамент, позлата и ниело. Около токата бяха открити различни по големина и форма мъниста от кехлибар, тамян, карнеол и стъкло (обр. 5).

В гроб 2 костите също бяха разложени на прах. От двете страни на главата се откриха по една златна висулка с форма на кух диск, от външната страна на който е вложено кръгло зърно алмадин, под брадата – едно мънисто от кехлибар. В коремната област и дясната страна на таза се намираха две масивни сребърни фибули, чиито полукръгли челни плочки завършват с по пет лъча. В украсата на фибулите са включени стилизирани животински фигури с орлови глави, инкрустирани със зърна алмадин, позлата и ниело. В източния край на гроба, върху костите на ходилата, се намираха бронзови обкови и ключалка от ковчеже, в което е било поставено бронзово огледало (обр. 6).

Базилика № 4 (обр. 7). Открита е при разкопките през 2002–2008 г., а проучванията още не са приключили. Базиликата е трикорабна, едноапсидна, без притвор. От североизточната и югоизточната страна има конструктивно свързани с основите крила, които образуват псевдотрансепт. Върху северното крило и част от северния кораб, веднага след разрушаването на базиликата е била построена октогонална сграда, чиито северни стени преминават в дълбока апсида, обърната на север. Външните размери на базиликата с апсидата и двете крила са: дължина 26.20 м. и широчина 29.85 м. За съжаление в културния пласт, разбъркан от дълбоки иманярски изкопи, не бяха намерени монети или други точно датиращи находки. Фрагментите от керамични съдове са сравнително малко и се отнасят най-общо към провинциалната римска керамика от IV–V в. Една част от фрагментите са от съдове с черна и тъмнокафява излъскана повърхност, с украса и форми характерни за така наречената “федератска” керамика. Липсват фрагменти от типичната за VI и VII в. ранновизантийска керамика, поради което на този етап може само да се предположи, че октогоналната сграда е опожарена в края на V в., а базиликата е престанала да съществува много по-рано. Липсата на следи от пожар извън октогоналната сграда, дава основание да се предположи, че базиликата се е срутила при голямо земетресение или свлачище на земни пластове, към средата на V в. В рамките на базиликата и около нея бяха открити 11 гроба, но само четири от тях могат със сигурност да се отнесат към Късната античност, а останалите са от Ранното средновековие. Единствено гроб № 4 е пряко свързан с базиликата. Той се намира в източната част на наоса и е вкопан на 1.70 м. от подовото ниво на базиликата. Мъртвият е бил погребан в дървен ковчег с ръце опънати покрай тялото и ориентация запад-изток. В гроба бяха намерени in situ две бронзови фибули, бронзова тока за колан, бронзова позлатена брошка (фибула) с кръгла форма, мъниста от стъкло, кехлибар и планински кристал, бронзово огледало и желязно ножче (обр. 8).

За предназначението на октогоналната сграда с апсида, обърната на север, могат да се изкажат няколко предположения – баптистерий, параклис, мавзолей или мартириум. Обстоятелството, че в центъра и покрай южните стени на октогона, на дълбочина 1.80 до 2 м от опожарения под, иманяри са открили и разрушили два богати гроба на 30–35-годишна жена с изкуствено деформиран череп и на млад мъж (вероятно войн) със зараснал белег на челото, позволява предварително да се изкаже хипотезата, че октогона с апсида на север е служил за мавзолей. Тук няма да се спираме на описанията на “очевидци” за златни гривни, пръстен, позлатен дълъг нож и други накити. Те явно са преувеличени. Но при костите на мъжа открихме части от плетена ризница, а по дясната ръка на жената отпечатъци от гривна или друг накит. Без съмнение става въпрос за войн и дама с голям престиж сред местното население, за да бъдат погребани специално в мавзолея. Изкуствената деформация на черепа е характерен белег за много варварски народи в Късната античност и Ранното средновековие – готи, хуни, сармати, авари, прабългари и др. В случая, обаче нямаме доказателства, че във втората половина на V в., когато е съществувал мавзолеят, в този район има трайно присъствие на християнизирано хунско, аварско или прабългарско население.

Изложените в началото сведения за осезателното присъствието на готите в Долна Мизия и представените находки от гробове в трите църкви ни задължават да свържем раннохристиянския епископски център до с. Хан Крум с готите, които, въпреки че живеят “под един покрив” с местното романизирано население се чувстват господари на тези територии.

В заключение ще се опитаме да представим нашето виждане за хронологията на появата, съществуването и края на този неспоменат в историческите извори епископски център, който е част от неизвестна за сега Мизийска Готия.

Археологическите находки сочат, че най-рано е построена малката еднокорабна базилика № 1. Това е станало в средата на IV в., вероятно няколко години след пристигането на епископ Вулфила и неговите християнизирани вестготи. Не по-късно от десетилетие след това, след като с голямо усърдие той проповядва на три езика – гръцки, латински и готски сред цялото население и местните църкви се умножили, се появява нуждата от по-големи храмове, които постепенно се превръщат в епископски центрове на устройващата се автономна готска църква. По всяка вероятност за тази цел, не без поддръжката и личното участие на Вулфила, към 60-те години на IV в. е била построена и богатата на стенописи базилика № 3. Вероятно, след заселването на огромно количество вестготи в Мизия през 376–377 г. и бързото им приобщаване към уседналия християнски начин на живот какъвто водят съплеменниците им, водени от епископ Вулфила, нуждите налагат изграждането на много по-голямата базилика № 4. Съдбата и на трите църкви е решена приблизително по едно и също време. Базилика № 1 и Базилика № 3 са били опожарени при наказателния поход на Атила в Мизия през 447 г. Няколко години преди това Базилика № 4 вероятно е рухнала при голямо земетресение. Със строителния материал от базилика № 4 са построени мавзолеят и базилика № 2. Каква може да бъде причината за тяхното опожаряване в края на V в., когато реален господар на Мизия до 488 г. е Теодорих Велики? Не е изключено при последната му грабителска война в Тракия, когато император Зенон вика на помощ българите, те в отсъствието на Теодорих да са разграбили и опожарили мавзолея и базилика № 2, при която бяха намерени единствените гробове с богати остготски накити. Със сигурност може да се твърди, че след император Зенон епископският център на готите е престанал да съществува. 330 години по-късно на същото място прабългарите построяват аула на хан Омуртаг.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Айбабин А. И. **1999.** Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь.

Антонова В. и Ц. Дремсизова-Нелчинова. **1981.** Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. – София, ДИ “Септември”.

Балабанов Т. **2006.** Готски епископски център от IV–VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: Готите – съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. Студии, съст. Р. Милев, София, Балканмедия, 71–76.

Вагалински Л. **2002.** Излъсканата керамика от I–началото на VII век южно от Долен Дунав (България). – София.

Велков В. **1959.** Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV–VI в.). – София, БАН.

Велков И. **1937.** Разкопките при Садовец. Готски поселения по долината на р. Вит – Училищен преглед, XXXVI, 4, 481–495.

Волфрам Х. **2003 а.** Готите на територията на Днешна България. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи, Студии, съст. Р. Милев, София, Балканмедия, 26–33.

Волфрам Х. **2003 б.** Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической етнографии). – Изд. “Ювента”. Руски превод на Herwig Wolfram. Die Goten. Munchen, 1990.

Генчева Е. **2003.** Готското присъствие в Нове (достижения и проблеми). – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Студии, съст. Р. Милев, Балканмедия, София, 63–68.

Гюзелев В., И. Божилов. **1999.** История на средновековна България. – София, 14–19.

Елдъров Г. **2003.** Вулфила (311–383) – пограничният просветител. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Студии, съст. Р. Милев. София, Балканмедия, 43–46.

Елдъров С. **2003 *а*.** Готите и Вулфила в българската хуманитаристика. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Студии, съст. Р. Милев. София, Балканмедия, 34–37.

Елдъров С. **2003 б.** Готската следа и визитката на готите. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Студии, съст. Р. Милев. София, Балканмедия, 38–41.

Магомедов Б. **1987.** Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. – Киев.

Милев Р. **2003 а.** Старогерманското културно-историческо наследство по българските земи. Готите, българският етногенезис и европейската ни идентичност. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи, Студии, съст. Р. Милев. София, Балканмедия, 3–8.

Милев Р. **2003 б.** Вулфила, Аларих, Теодорих Велики – строители на Европа. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи, Студии, съст. Р. Милев. София, Балканмедия, 9–14.

Милев Р. **2004.** Вулфила, готите, Европа. – София, Балканмедия.

Овчаров Д., М. Ваклинова. **1978.** Ранновизантийски паметници от България IV–VI век. – София.

Пиоро И. С. **1990.** Крымская Готия. – Киев.

Станев А. **2003.** Източногермански паметници от епохата на остготското присъствие на Балканите. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи, Студии, съст. Р. Милев. София, Балканмедия,76–85.

Станев А. **2008.** Източногермански паметници от територията на Източната Римска империя (V–VI век). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен “доктор”. София.

Хараламбиева А. **1984.** Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите. – Археология, 1, 45–51.

Хараламбиева А. **1991.** Фибули от V век от Североизточна България. – Археология, 1, 33–38.

Хараламбиева А. **1992 а.** Фибули от епохата на Великото преселение на народите в Плевенския музей. – ИМСЗБ,18, 45–51.

Хараламбиева А. **1992 б.** Две готски фибули от Западния некропол на Одесос. – ИНМВ, 28 (43), 137–143.

Хараламбиева А., Г. Атанасов. **1994.** Фибули от епохата на Великото преселение на народите. – ИНМВ, 30 (45), 103–121.

Щукин М. **2005.** Готский путъ (готы, Рим и Черняховская культура). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ.

I Goti. **1994**. Elekta. – Milano.

Jordanes. Getica. – ЛИБИ, I, София, БАН, 1958, 334–367.

Jsidorus Hispalensis, episcope Sevilensis. Historia Gotorum. – ЛИБИ, I, София, БАН, 1958, 380–385.

Vagalinski, L. et al. **2000.** *Vagalinski L., G. Atanassov, D. Dimitrov*. Eagle-Head Buckles from Bulgaria (6th – 7th centuries). – Archaeologia Bulgarica, 2000, 3, 78–91.

Velkov V. **1995.** Der Wohnsitz Der Gothi minores (Der Wulfilagoten) in Moesien. – Studia in honorem Georgii Mihailov. Sofia, 491–496.

Velkov I. **1935.** Eine Gotenfestung bei Sadowetz, Nordbulgarien. – Germania, XIX, 1935, 149–158.

Velkov I. **1937.** Eine Gotenfestung bei Sadowetz. – Das Bild, 3, 65–69.

ONCE MORE ON THE GOTHS AND THE EPISCOPAL CENTRE FROM THE 4th -5th C. NEAR THE VILLAGE OF KHAN KRUM, ŠUMEN DISTRICT

Todor Balabanov

(Summary)

The article notes the great importance of the cultural-historical heritage of the Goths in the European context and in the Âulgarian history in particular since they passed through and remained in the present-day Bulgarian territory in the 3rd–6th c. A brief account is offered on the main achievements of the Bulgarian scholarship made in the course of the last decades in relation to the study of the Gothic material and spiritual heritage in the Bulgarian culture. The author provides a resume of the results of his archaeological excavations conducted during the last six years at the Early Christian episcopal center near the village of Khan Krum, Šumen district discovered in the 1960s by V. Antonova and Tsv. Dremsizova in the course of the excavations of the early medieval fortress of Khan Omurtag.

The opinion of the first excavators that the Early Christian episcopal center served a great Late Roman town has been denied since traces of such a town have not been attested in the vicinity until now. On the basis of the finds in the graves around the basilicas No. 1, 2 and 4, the author suggests that the Early Christian episcopal center near the village of Kahn Krum served Christianized peasant population-*foederati*. In the second half of the 4th and in beginning of the 5th c. when the Early Christian episcopal center functioned, the greatest part of the Christianized *foederati* was constituted by the Vestgoths converted by the bishop Wulfila and his successors. The appearance of provincial Late Roman and coarse Thracian pottery together with glossy pottery associated with the *foederati* as well as coins from the beginning of the 3rd until the beginning of the 5th c. suggests that the Goths-*foederati* settled among the local Romanized population. The *terminus post quem* is defined by the coin finds (the latest one is issued by Zenon (474–491)). Finally, the author makes an attempt at explaining as to why that episcopal center had not been mentioned the episcopal lists of the province of Lower Moesia the administrative and metropolitan center of which was Marcianopolis.

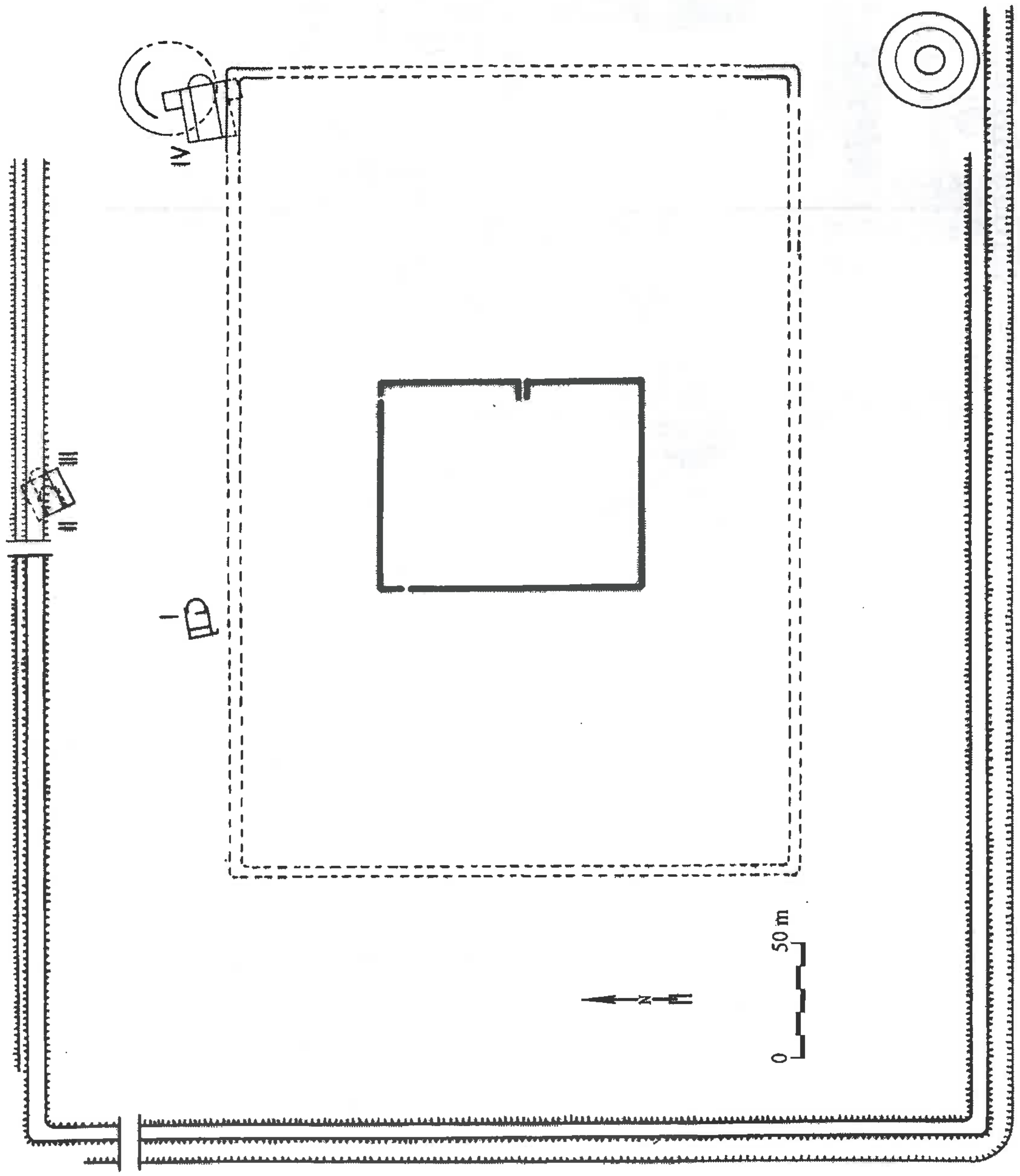

Обр. 1. План на укрепленията на аула на хан Омуртаг от IX в. с местоположението на ранохристиянските църкви №№ 1, 2, 3, и 4

Fig. 1. Plan of the fortifications of khan Omurtag from the 9th c. showing the location of the Early Christian churches Nos. 1, 2, 3, and 4

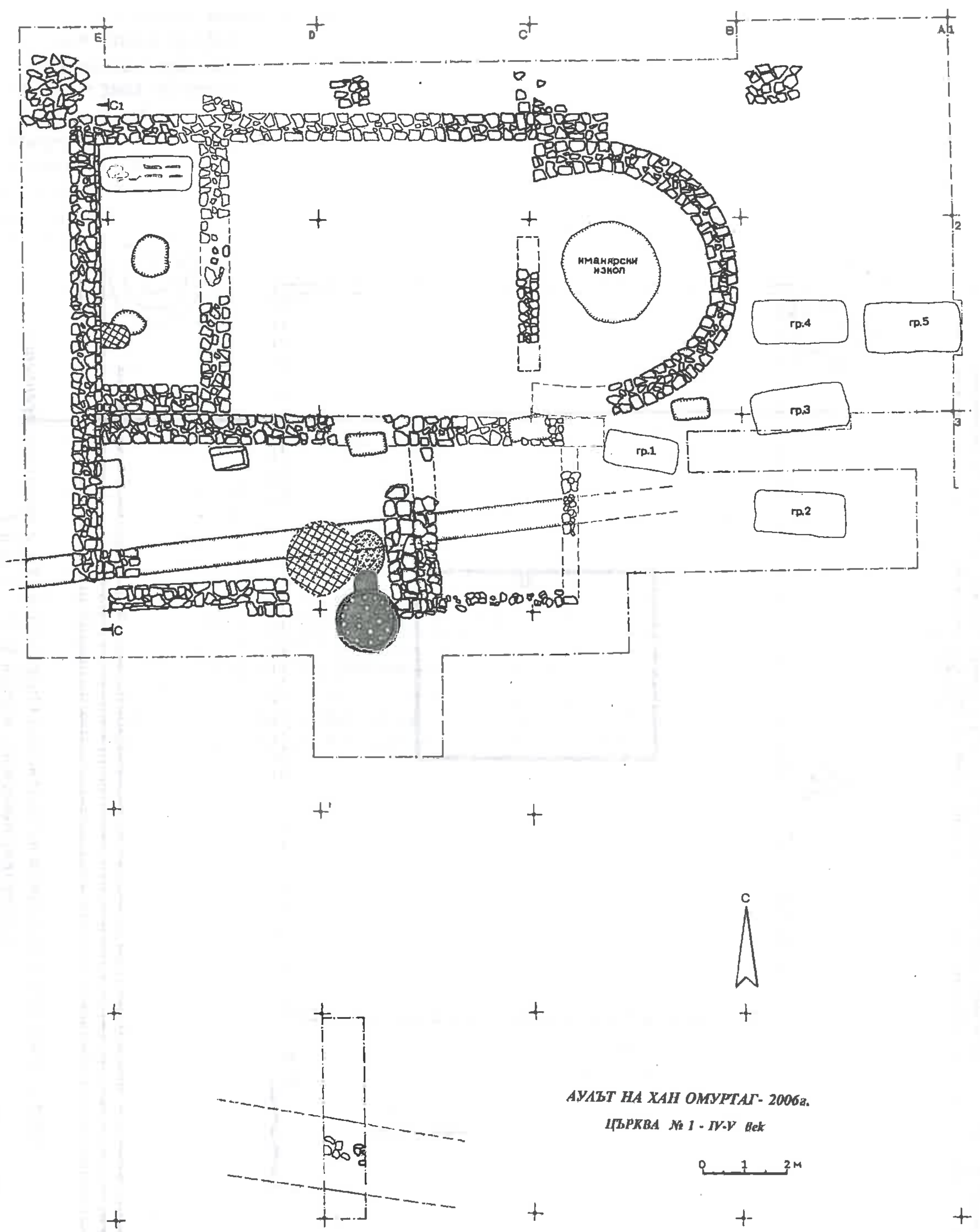
E
D
C
B
A1
C1
C
2
3
иманярски изкоп
гр.1
гр.2
гр.3
гр.4
гр.5
С
АУЛЪТ НА ХАН ОМУРТАГ- 2006г.
ЦЪРКВА № 1 - IV-V век
0 1 2м

Обр. 2. План на базилика № 1
Fig. 2. Plan of basilica No. 1

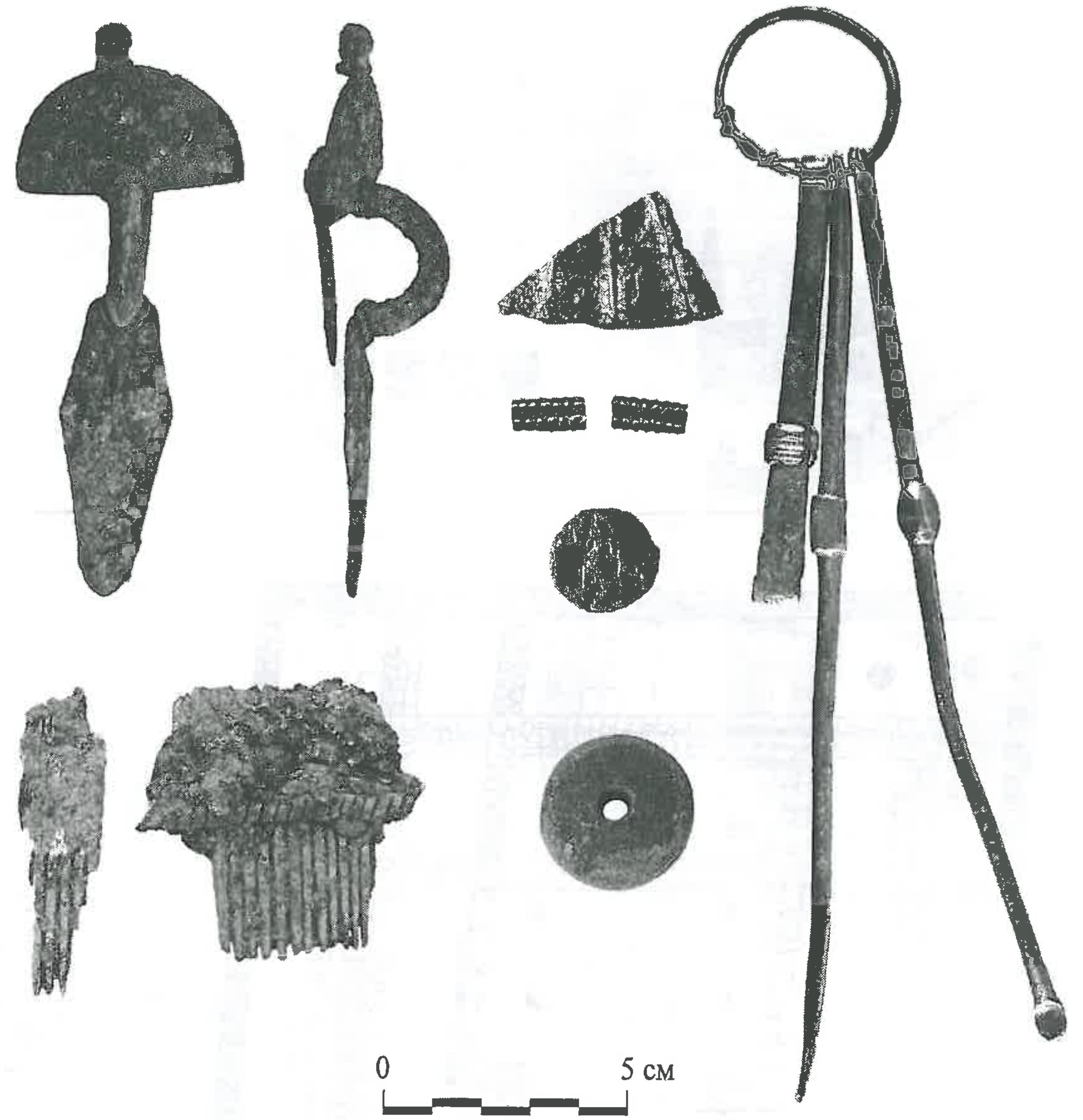

Обр. 3. Находки от гроба в притвора на базилика № 1
Fig. 3. Finds from the grave in the narthex of basilica No. 1

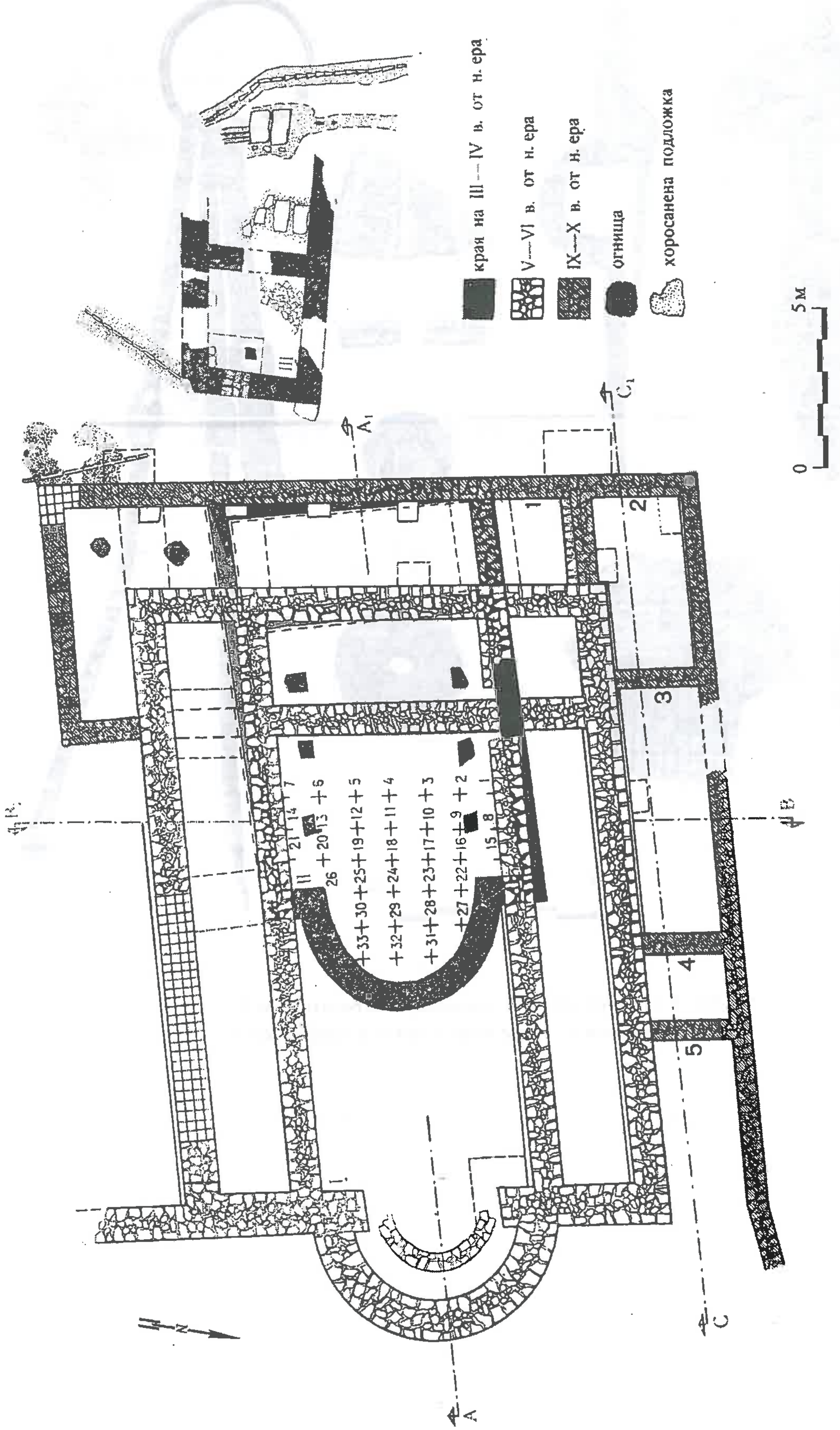
края на III—IV в. от н. ера
V—VI в. от н. ера
IX—X в. от н. ера
огнища
хоросанена подложка
0
5 м
A
A₁
B
C
C₁
1
2
3
4
5
I
II

Обр. 4. План на базилики №№ 2 и 3
Fig. 4. Plan of basilicas Nos. 2 and 3

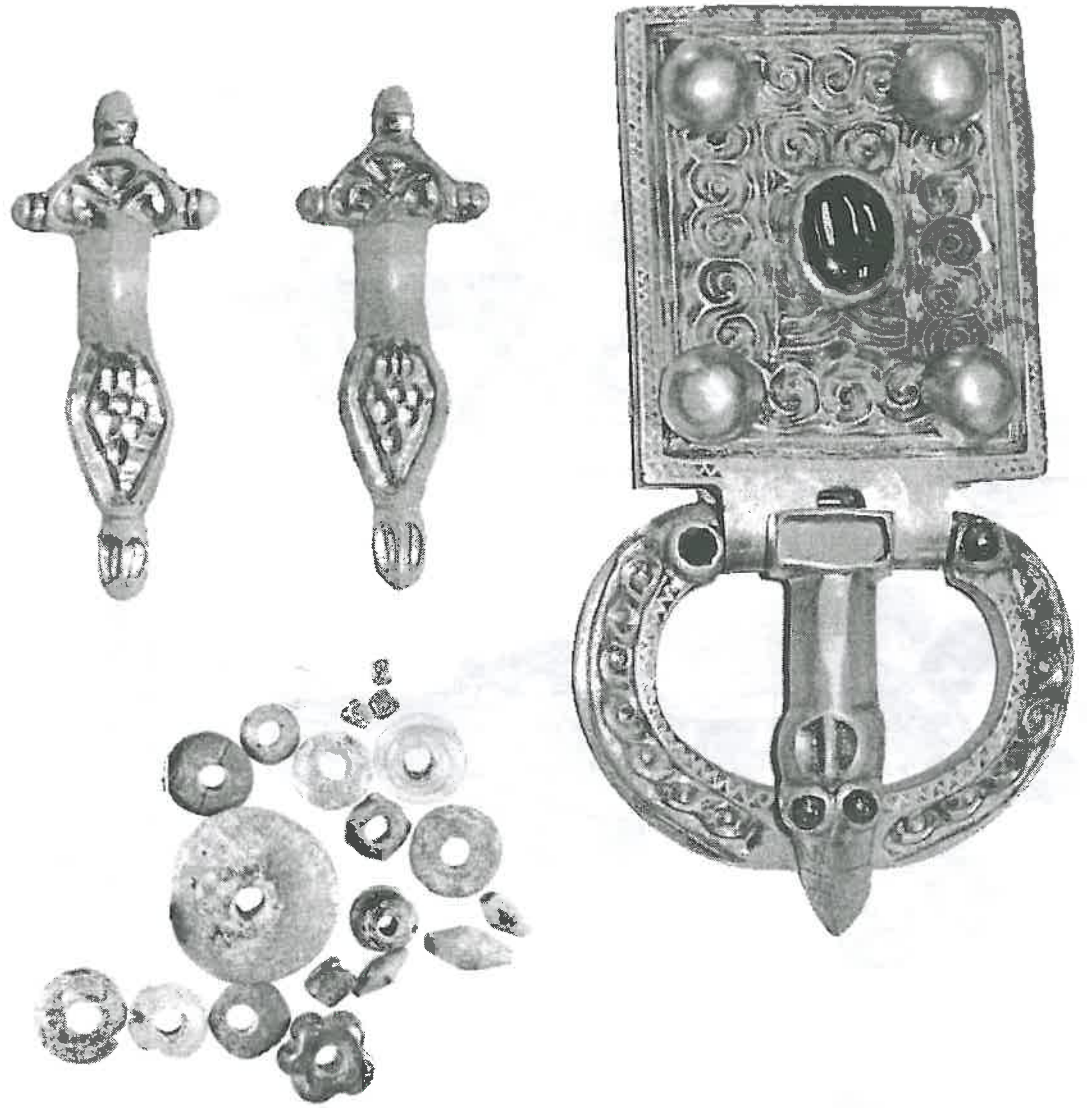

Обр. 5. Находки от гроб 2 югоизточно от апсидата на базилика № 2
Fig. 5. Finds from grave 2 southeast of the apse of basilica No. 2

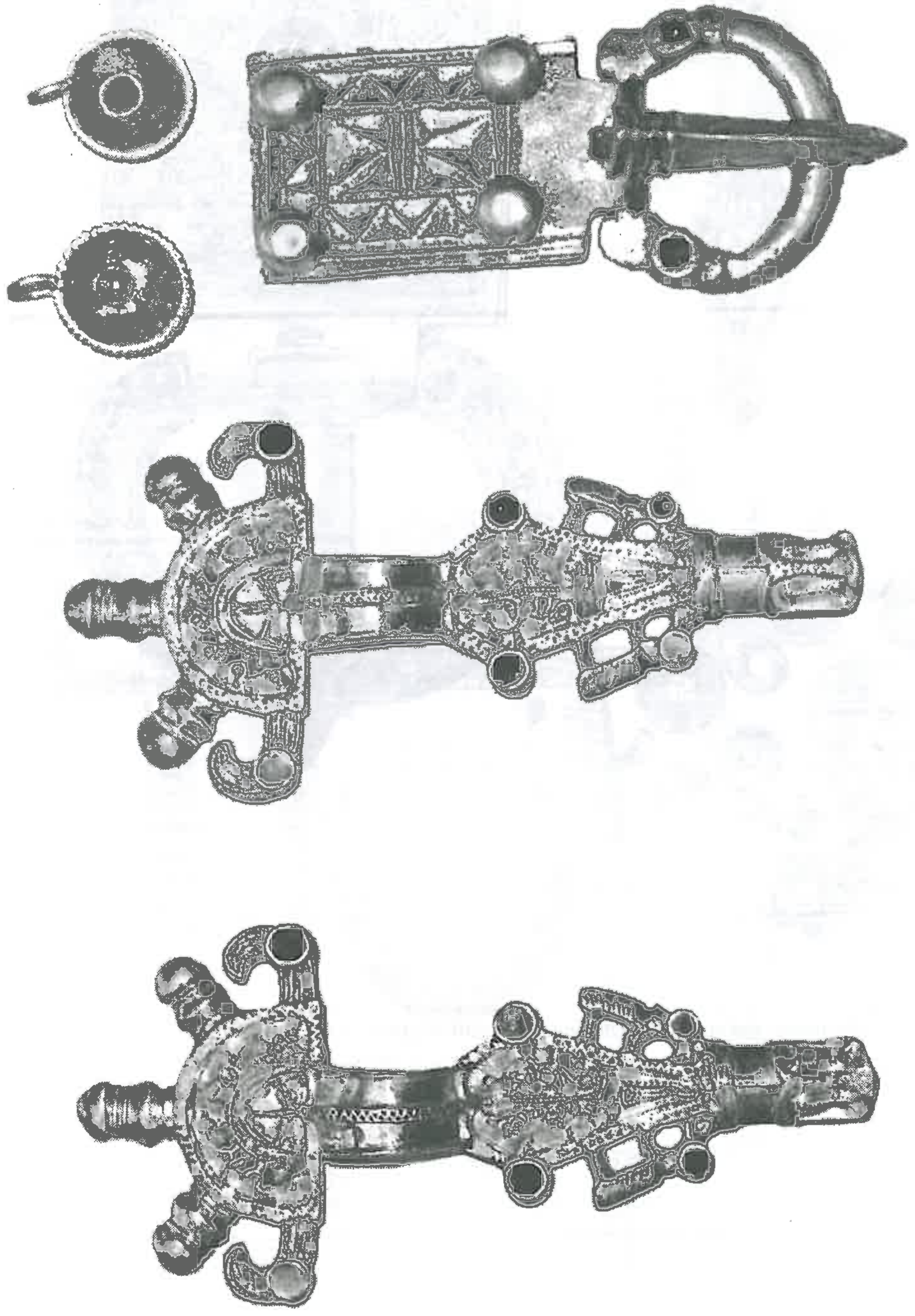

Обр. 6. Находки от гроб 3 югоизточно от апсидата на базилика № 2.
Fig. 6. Finds from grave 3 southeast of the apse of basilica No. 2

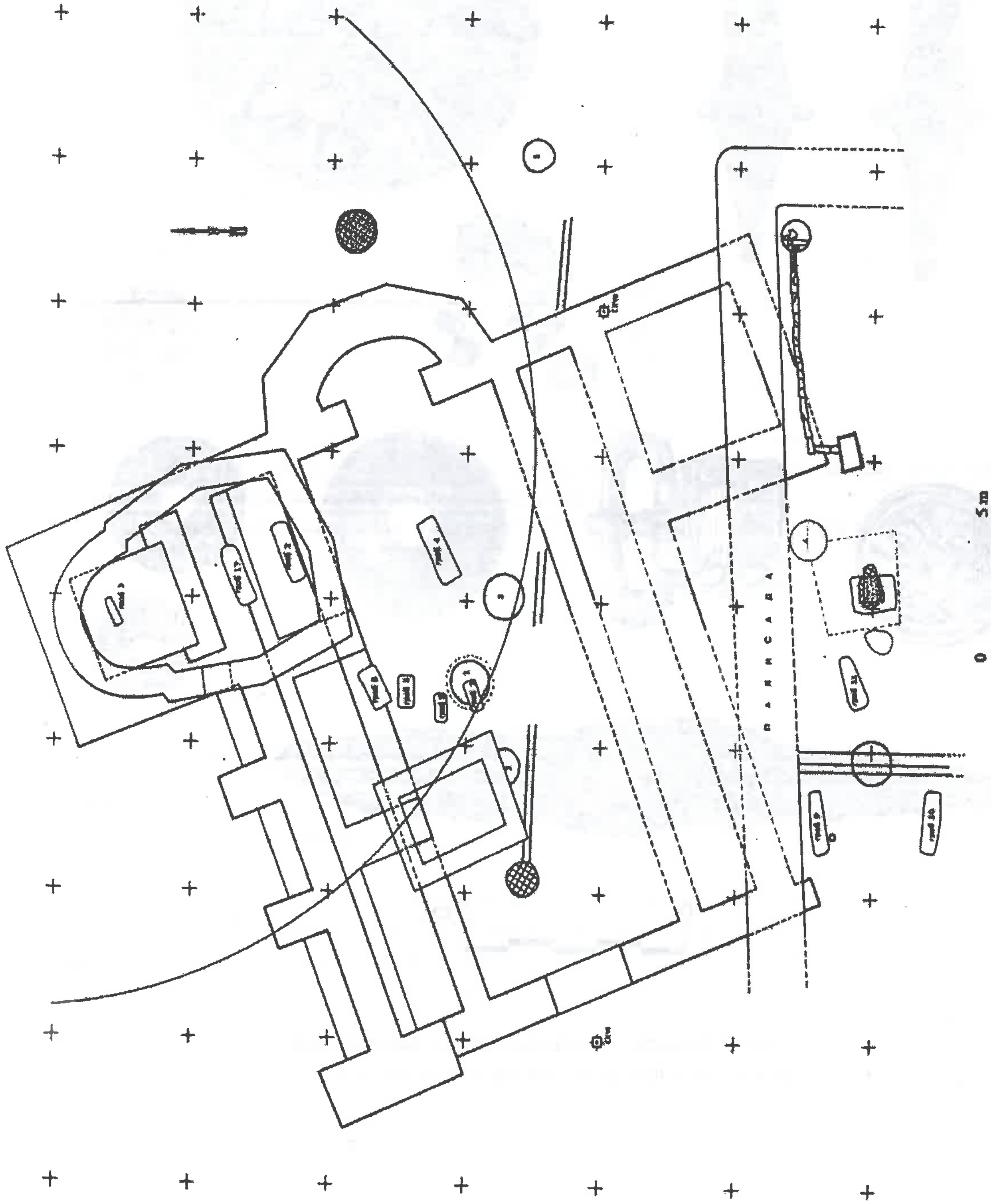

Обр. 7. План на базилика № 4 и "мавзолея" върху нея
Fig. 7. Plan of basilica No. 4 and the "mausoleum" over it

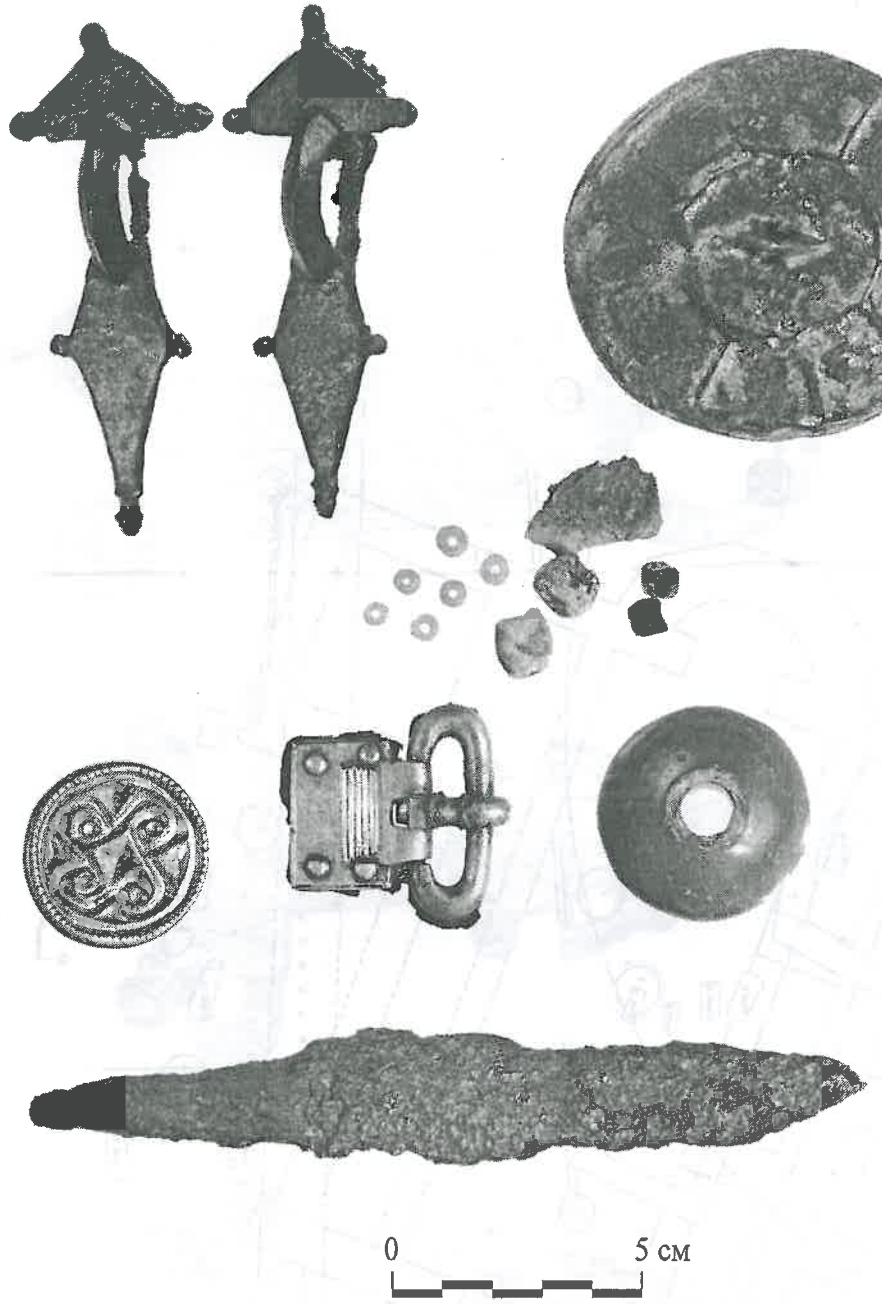

Обр. 8. Находки от гроб 3 в наоса на базилика № 4
Fig. 8. Finds from grave 3 in the nave of basilica No. 4

РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КРЕПОСТ ДО с. ДЯДОВО, НОВОЗАГОРСКО, И МЯСТОТО Ѝ В РАННОВИЗАНТИЙСКАТА УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Борис Д. Борисов
(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)

Ранновизантийската крепост до с. Дядово, Новозагорско, е проучена цялостно през 1981–1984 г. Тя е разположена върху висока 12-18 м селищна могила (обр. 1 а). По-късно около средата на XI в. върху руините ѝ възниква средновековно селище, което е отдавна известно на науката (*Borisov B.* 1989).

Крепостта има неправилна четириъгълна форма (обр. 1 б). Ориентирана е изток-запад с отклонение от 65° на северозапад, спрямо надлъжната ос. Дължините на отделните ѝ стени са както следва: източната – 49.50 м, северната – 85.39 м, западната – 52.30 м и южната – 76.15 м. Точната площ, която ограждат крепостните стени, без кулите е 4 397.12 кв. м (обр. 2 а). Северната и южната стена правят леки чупки, за да се избегнат стръмните склонове на могилата. На четирите ъгъла има по една кула с петоъгълен план и издаден навън остър ръб, а над входа е издигната кула с правоъгълен план. Крепостните стени и кулите са градени от средни и големи дялани камъни по лицата и пълнеж от енплектон, състоящ се от дребни и средни ломени камъни и хоросан. В субструкцията за спойка е използван бял хоросан, а в суперструкцията хоросанът е примесен обилно с късчета чукани тухли.

Крепостта има само един вход, който е разположен почти по средата на източната стена, на най-достъпното място. През портата се е влизало по път, настлан със силно трамбован чакъл, който продължава и във вътрешността. В изграждането на входа и кулата над него са установени три строителни периода.

В първоначалния си вид входът не е бил защитен с кули, а портата по всяка вероятност е била оформена направо в куртината. За съжаление колко е била точната ѝ широчина не може да се установи, тъй като през втория строителен период, при изграждането на кулата-порта страниците на вратата са били разрушени и между тях е оставено разстояние от 5.90 м, но по всичко изглежда, че портата е била по-тясна.

Изграждането на порти направо в куртината, без кули, се среща често в ранновизантийското крепостно строителство, а по-късно и през Средновековието. Според класификацията на Д. Овчаров, това е най-опростеният тип крепостна порта (*Овчаров Д.* 1982:110–111, обр. 64). Незащитени с кули са входът в югозападната стена на Чепиш Ивановото кале край с. Оброчище, Добричко (*Торбатов С.* 2002:374), двата входа в източната крепостна стена на Градът на Мадарското плато (*Антонова В.* 1973:127–158; *Динчев В.* 2006:11, 27, обр. 20) и западният вход на Големаново кале, край Садовец от VI в. (*Werner J.* 1992:391–419; *Динчев В.* 2006:12, обр. 28). С входове направо в куртината, без кули са и редица крепости в съседна Сърбия. Към тях се отнасят квадрибургиумът Равна (Caupsa), (*Кондић В.* 1984:231–237, сл. 7). Без кули, направо в куртината, е изграден и входът в западната крепостта стена на римския и ранновизантийски кастел Салдум (*Петровић П.* 1984:129–134, сл. 2). По същия начин е изграден входът в източната стена на кастела край Хайдучка Воденица (*Јовановић А.* 1984:319–235, сл. 1). Не са фланкирани с кули и трите входа в югоизточната куртина на кастела край Паник Ьорени на територията на Турция (*Harper R.* 1972:27–28, fig. 5).

По-късно, през втория строителен период над входа е издигната кула с неправилна правоъгълна форма, като са били изградени два напречни на куртината зида, които са огледално разположени спрямо надлъжната ѝ ос. Те са градени по аналогичен на куртината начин, т. е. от ломени камъни и бял хоросан в субструкция и от подобни камъни и примесен обилно с късчета чукани тухли хоросан в суперструкция. Кулата е с дължина 8.90 м, и широчина – 8.50 м (обр. 2 б).

По страниците на външната порта не са запазени легла от падаща врата (катаракта), което показва, че и двете врати – външната и вътрешната са били двукрили. По абсолютно същия начин са оформени и двете порти на крепостта край с. Изворово, Харманлийско (*Борисов Б.* 2007:85–86, обр. 7). Портите са разположени в центъра на източната и западната страна на входната кула. Между тях има пропугнакулум с широчина 6.05 м и дължина 4.70 м. Широчината на външната порта е 2.85 м, а на вътрешната 2.35 м. Макар и със значително по-сложен план, входната кула на крепостта се отнася към последния стадий на развитие на портите с опростен план по класификацията на Д. Овчаров (*Овчаров Д.* 1982:11–12, обр. 64).

Кога е станало изграждането на входната кула не е съвсем ясно, тъй като липсват археологически данни за това. Дали крепостта е претърпяла някакво разрушение и после е била възобновена, или още в хода на строителството е бил променен планът на входа е трудно да се отговори. По всяка вероятност във вътрешността на кулата, непосредствено до една от стените е била разположена дървена стълба, която е водела за горния етаж на кулата. Според реконструкцията на арх. Ст. Бояджиев в северната част на пропугнакулума е имало дървена стълба, която е водела към горните етажи на кулата. Връзката между горния етаж и платформата на кулата се е осъществявала чрез иззидани каменни стълби, носени от стените на кулата. Те са водели към платформата на входната кула и оттам посредством други иззидани стълби, носени от куртините се е стигало до бойната пътека на крепостната стена (обр. 3). В своята реконструкция Ст. Бояджиев допуща, че входната кула е била най-много триетажна, т. е. освен приземния, тя е имала един горен етаж и платформа с парапет и зъбери. Според него отгоре първият (приземен) етаж е бил засводен, а върху каменния под на втория етаж са стъпвали иззиданите стълби, водещи към платформата.

Според мен обаче кулата-порта е била най-малко четириетажна със своята височина от около 12 м (обр. 4). Подовете на отделните етажи са били изградени от дървени талпи, за което свидетелстват огромното количество овъглени греди, открити по време на разкопките на входната кула. Връзката между отделните етажи се е осъществявала посредством дървени стълби, чрез които се е стигало до нивото на третия етаж. Връзката между последния и платформата на кулата се е осъществявала от друга дървена стълба, стъпваща върху арката, прехвърлена между издадените на запад към вътрешността на крепостта северен и южен зид на кулата. До платформата се е стигало и по иззиданите каменни стълби, носени от куртината (обр. 5). Този начин на изграждане на входната кула е предоставял по-голяма маневреност на защитниците, които са можели бързо да се пренасочват в най-застрашения участък от крепостта по време на вражеско нападение.

В планово отношение входната кула от крепостта до с. Дядово намира най-точни паралели с цяла поредица паметници – кулата над главния вход на Шуменската крепост (*Антонова В.* 1978:16–18, обр. 4; *Biernacka-Lubańska M.* 1982: 201, fig. 142 A), надвратната кула в североизточния ъгъл на крепостта край с. Одърци, Добричко (*Dončeva-Petkova L., S. Torbatov*. 2001:237–239, Abb. 1; *Торбатов С.* 2002:356–369, обр. 101; *Динчев В.* 2006:21, 27, обр. 16), кулата-порта в чупката на югоизточната стена на кастела Ятрус (*Herrmann J.* 1986:5–6, Abb. 2; *Динчев В.* 2006:10–22, обр. 6–7), южните порти на Абритус (*Иванов Т.* 1980:100–101, обр. 113), Нове (*Димитров Д. и др.* 1964:217–218, рис. 1), крепостта в м. Яйлата до с. Камен бряг, Добричко (*Salkin A., D. Toptanov*. 1987:24–30, fig. 2; *Торбатов С.* 2002:217–220, обр. 43; *Динчев В.* 2006:49), крепостта край с. Изворово, Харманлийско (*Борисов Б.* 2007:85–86, обр. 7), входната кула от втората отбранителна линия на крепостта Тириса (Акре) на нос Калиакра (*Джингов Г.* 1990:86–88, обр. 78, 93; *Торбатов С.* 2002:229–230, обр. 51), западната входна кула на Баргала (*Белдедовски З.* 1990:31, пл. III) в Македония. Със съвсем аналогични кули са и входните порти на цяла поредица от крепости в провинция Скития, на територията на дн. Румъния – Диногеция, (*Ştefan G. et al.* 1967:9; *Barnea I.* 1966:238, fig. 1; *Gajewska H.* 1974:48–54, fig.13), Топракьой, край Бабадаг (*Opaiţ A.* 1977–1978:415; *Opaiţ A. et al.* 1991 a:183; *Opaiţ A. et al.* 1991 b:217; *Zahariade M., A. Opaiţ*. 1986:565; *Торбатов С.* 2002:276–278, обр. 72), Аргамум (*Coja M.* 1972:42) и др.

С напълно идентични планове са и северозападната порта на крепостта "Годлик" в Сочи (*Овчинникова Б.* 2004:181–182, рис. 1–2), северните входни кули на укреплението на църквата "Св. Богородица" в Израел (*Magen Y.* 1993:86) и военната крепост в Тимгад в Алжир (*Pringle D.* 1981:546–547, fig. 2).

През III строителен период външната порта е била изоставена, а входът зазидан. По всичко изглежда, че това е станало в последния момент от съществуването на крепостта. Зидът, с който е зазидана външната порта на крепостта се различава коренно от този на куртината и кулата. Той е изграден от средни и големи ломени камъни, споени с недоброкачествен, бял ронлив хоросан, в който липсват късчета чукани тухли, за разлика от този в крепостните стени. Зидът няма субструкция и стъпва направо на нивото на терена, а широчината му е едва 0.70 м (обр. 6 а). Зидарията му е много груба и очевидно направена много набързо. По всяка вероятност в последния момент от съществуването на крепостта портата е била набързо изцяло зазидана, предвид на опасността от вражеско нападение, което се е оказало фатално за по-нататъшното ѝ съществуване. Може би по време на последната вражеска атака е бил разрушен именно този допълнителен зид, който прекъсва на 0.60 м от северната страница на портата, без да оформя страница за вход. Вероятно точно през този тесен проход са проникнали нападателите, след което крепостта престанала да съществува.

Подобни зазиждания на потерни, стесняване или цялостно зазиждане на порти е често наблюдаващо се явление в ранновизантийското крепостно строителство през втората половина на VI в. (*Иванов Т.* 1973:25–33). То е свързано с масираните аварски и славянски нашествия през последните десетилетия на века и на практика представлява в повечето случаи последен и отчаян опит за засилване на отбранителната мощ на отделните укрепления. Много често обаче тези зазиждания и стеснявания на портите не са се оказали ефикасни и не са успели да предотвратят превземането на крепостите от варварите.

Ъгловите кули са с петоъгълна форма, с издаден навън остър ръб (обр. 6 б-д). Градени са в opus mixtum и се състоят от две части – задна (вътрешна) – правоъгълна и предна (външна) – триъгълна. Дължината по надлъжната им ос варира от 10.65 до 11.40 м, а широчината – от 8.50 до 9.10 м. Фугите между камъните във вътрешността на кулите са много старателно измазани, а на места, върху хоросановата мазилка с декоративно предназначение е нанесена украса от врязани линии, очертаващи "квадров градеж" (обр. 7 а).

Сведения за кулите с издаден навън остър ръб се съдържат и в писмените исторически извори. Откриваме ги в съчиненията на Филон, Витрувий, а по-късно на Прокопий Кесарийски и на Анонимния Византиец. През VI в. кулите с издаден навън остър ръб наистина бележат широко приложение в крепостното строителство на Балканите, в Мала Азия и Сирия, докато в Италия те се срещат значително по-рядко.

Тук няма да се спирам на предимствата на този вид кули, тъй като по въпроса има достатъчно литература, а само ще си позволя да подчертая, че кулите с петоъгълна форма се срещат в най-различни разновидности. При някои от тях вътрешността е едноделна, а предната им част е апсидно оформена – кулите в Несебър (*Бобчев С.* 1961:117, обр. 14; *Biernacka-Lubańska M.* 1982:186–189, fig.132), Марцианопол (*Ангелов А.* 2002:114–115, обр. 6), крепостта Стенос в м. Маркова воденица (*Митова-Джонова Д.* 1994:90, обр. 7). В други случаи се срещат кули с едноделна вътрешност с форма на неправилен шестоъгълник – кулите фланкиращи северната порта на Града върху Мадарското плато (*Велков И.* 1934:124, обр. 101; *Динчев В.* 2006:36, обр. 87). Много близки до кулите от тази разновидност са и двете кули фланкиращи източната порта на Сердика. Вътрешното им пространство е сложно оформено. При северната от тях то има форма на правоъгълник, към който отпред е прибавен неправилен петоъгълник. Вътрешното пространство на южната кула се състои също от правоъгълна отзад и неправилна шестоъгълна част отпред. С петоъгълни кули са фланкирани още западната и северната порти на Сердика. При северната порта обаче западната част е с форма на шестоъгълник, а източната е с кръгло вътрешно пространство (*Бояджиев С.* 2002:126–134, обр. 2, 4, 6 и 7).

Наред с кулите с апсидно оформено вътрешно пространство са известни и петоъгълни кули с квадратна вътрешност и плътно иззидана издадена навън триъгълна част. Подобна кули са известни от крепостите в м. Хайдушка воденица в съседна Македония (*Јовановић А.* 1984:320, сл. 1; *Динчев В.* 2006:25, обр. 40), Корикос в Мала Азия (*Guyer S., E. Herzfeld* 1930:168) и крепостта Кула, край с. Любанци, в Скопската Црна гора (*Чаусидис Н.* 1989:183–191, Т. II а-б).

Освен посочените примери са известни и едноделни кули с петоъгълно вътрешно пространство – кулата към южната стена на Сайганското кале край с. Кипилово, Сливенско (*Лисицов С.* 1977:32, фиг. 6; *Митова-Джонова Д.* 1979:103; *Бобчев С.* 1961:166–117; *Радева М.* 2007:150, обр. 1), една от кулите към северната крепостна стена на Красен кале край Панагюрище (*Топтанов Д. и др.* 1994:87, фиг. 2; *Динчев В.* 2006:28, обр. 35), западната кула на централната крепост от "Преградата" в м. Гермето, край с. Голица, Варненска област (*Динчев В. и др.* 2007:119, обр. 3, 4, 49), крепостта Звечан край Косовска Митровица (*Scabo G.* 1934:174–176) и т. н.

С петоъгълни едноделни кули с петоъгълно вътрешно пространство са разполагали ранновизантийските крепости между селата Драмче и Бигла в долината на р. Брегалница (*Микулчиќ И.* 1996:185, Сл. 52; *Микулчиќ И.* 1999:371, Сл. 247), крепостта край с. Дебреще (*Микулчиќ И.* 1996:255–256, Сл. 107; *Микулчиќ И.* 1999:341, Сл. 217), Марково кале (Маркова Сушица) край с. Малчище (*Микулчиќ И.* 1996:294–295, Сл. 135; *Микулчиќ И.* 1999:384–385, Сл. 267), крепостта край Титов Велес (*Микулчиќ И.* 1996:340–343, Сл. 169). С повече от 15 петоъгълни кули е укрепена източната половина на кастела Маркови кули (Водно) край Скопие (*Микулчиќ И.* 1999:382–383, Сл. 263).

Една подобна кула с петоъгълно вътрешно пространство е открита и на южната крепостна стена на Дура Европос (*Gumont F.* 1926). Повече от 40 кули с правоъгълен план и издаден навън остър ръб са разположени и по трасето на северната крепостна стена на Салона (*Digve E.* 1928:18–19; *Бобчев С.* 1961:120–121, обр. 21).

Друга разновидност в ранновизантийското крепостно строителство са петоъгълните кули с изцяло плътен градеж. Прекрасени примери за това са кулите от портата на крепостта край с. Долна Кабда, Търговищко (*Овчаров Д.* 1971:20, обр. 4, 10), край с. Крамолин, Ловешко (*Милчев А. и др.* 1994:27, обр. 2; *Милчев А. и др.* 2003:431, обр. 2; *Динчев В.* 2006:21, обр. 34), Шуменската крепост (*Антонова В.* 1975:26, обр. 2; *Аладжова Д.* 2003:153–154; *Динчев В.* 2006:11, обр. 20), ранновизантийския кастел край с. Пчиня, Кумановско (*Ѓеорѓиев З.* 1989:201–202, Сл. 2). Четири плътни петоъгълни кули са открити и във византийска крепост Драч (Дурацо), (*Rey L.* 1925:33; *Бобчев С.* 1961:122–123, обр. 22).

Най-точни паралели във формата на ъгловите кули от ранновизантийската крепост от Дядово е една петоъгълна кула към южната крепостна стена на външното укрепление на Царичин град (*Sodini J.-P.* 1993:144, fig. 7). Напълно еднакви по форма са и кулите в Кастра Претория в Рим. За разлика от нашите обаче, които като цяло са едновременни, тези от Рим имат два строителни периода. През първия, от времето на Аврелиан, кулите са били квадратни или правоъгълни, а през втория, при управлението на Юстиниан (536 г.), към тях са пристроени триъгълни части, с което кулите са получили петоъгълен план (*Бобчев С.* 1961:130–131, обр. 31).

Крепостта е разполагала с две каменни стълби. Първата е разположена в североизточния ѝ ъгъл, а втората заема южната половина на западната крепостна стена. И двете стълби са еднораменни и са градени по аналогичен на крепостната стена начин. Основите им са залепени на фуга за куртината, но пиластрите в западната стълба са конструктивно свързани с нея, което свидетелства за едновременния им градеж (обр. 7 б-в).

Подобни крепостни стълби са известни от редица ранновизантийски крепости. Обикновено по-малките крепости са имали и по-малък брой стълби, докато по-големите са били снабдени с повече. Красноречиво доказателство за това е Хисарската крепост, която е разполагала с 13 стълби (*Овчаров Д.* 1982:51). Най-често еднораменните стълби са с плътна основа, макар че се срещат и такива, които стъпват върху засводени пиластри. В този смисъл стълбите от Дядовската крепост намират най-точен паралел в римския и ранновизантийски кастел Салдум на територията на съседна Сърбия (*Петровић П.* 1984:129–134, сл. 2). По-късно обаче М. Васич, изследвайки ранновизантийския лимес в провинция Първа Мизия представя план с две напълно еднакви стълби – в южната и северната стена (*Vasić M.* 1995:54, Fig. 3). С три еднораменни стълби, отново стъпващи върху засводени пиластри е разполагал и градът на Мадарското плато (*Велков И.* 1934:124, обр. 101; *Динчев В.* 2006:36, обр. 87). Напълно подобна еднораменна стълба има и към източната крепостна стена на Кюстендилския Хисарлък (*Biernaska-Lubańska M.* 1982:72, fig. 33; *Динчев В.* 2006:35, обр. 81).

Крепостта е разполагала с казармено помещение и водохранилище.

Първото е разположено в североизточния ъгъл на крепостта и заема цялото пространство между входната и североизточната ъглова кула (№1). Помещението има вътрешни размери: 18.10 х 5.95 м (обр. 8). Входът му е разположен в непосредствена близост с входа на крепостта и по този начин се е осъществявала непосредствена връзка с портата и казармено помещение, а оттам и с платформата на ъгловата кула и бойните пътеки по куртината, което е неминуемо свързано с отбраната на крепостта.

В помещението е открито огнище с дължина 1.50 и широчина 1.30 м. Без съмнение огнището е служело за отопление на охраняващите крепостта войници, а не е изключено на него е да е била приготвяна храна.

Казарменото помещение е изградено напълно в духа на ранновизантийските казармени помещения, които са разположени в непосредствена близост до портите и са приютявали защитниците които ги охранявали. Казармени помещения са известни от редица крепости от периода края на V–VI в. – Одърци, Добричко, Лозарево, Карнобатско, Калето край Берковица, Калето при Ръждавица и редица др. (*Динчев В.* 2006:33–44, обр. 18, 22, 25, 84), Шуменската крепост (*Антонова В.* 1981:22, обр. 13), в укрепеното селище Кратискара (*Динчев В.* 2003:138, обр. 8; *Динчев В.* 2006:29, обр. 36), крепостите до Минерални бани, Хасковско (*Аладжов Д.* 1975:330, обр. 3; *Аладжов Д.* 1997:169, обр. 80), Монтана (*Огненова-Маринова Л. и др.* 1987:15, план 2), “Градът” на Мадарското плато (*Велков И.* 1934:124, обр. 101; *Динчев В.* 2006:36, обр. 87), крепостта край с. Кипилово, Сливенско (*Лисицов С.* 1977:32, фиг. 6; *Митова-Джонова Д.* 1979:103; *Радева М.* 2007:150, обр. 1; *Динчев В.* 2006:37, обр. 88), Кюстендилския Хисарлък (*Иванов Й.* 1920:90, обр. 66). С най-много казармени сгради е ранновизантийската военна крепост Тимгад в Алжир, която е издигната през 539 г. Цялата източна половина на крепостта е заета изцяло от големи многоделни казарми, което, разбира се, е и в пряка връзка с предназначението на самата крепост (*Pringle D.* 1981:546–547, fig. 2; *Динчев В.* 2006:39, обр. 99).

Водохранилището е разположено в западната половина на крепостта и е с правоъгълна форма и външни размери 3.30 м х 2.65 м и дълбочина 0.70 м (обр. 9 а). Стените му са градени от половин квадратни тухли с размери: 0.28/0.28/0.04 м. За спойка е използван хоросан, обилно примесен с късчета чукани тухли (обр. 9 б). От вътрешната страна стените са измазани с дебел слой червен, хидрофобен хоросан.

Цялостният анализ на откритите крепостни съоръжения и намерените, макар и оскъдни археологически материали (бронзова статуетка на конник, фибули с подвито назад краче, обувна тока и керамика), отнасят изграждането на крепостта към началото на VI в. Това се потвърждава и от намерените монети, които се вписват в границите на периода 518–582 г., т. е. те не излизат извън рамките на VI в. Кога точно е започнало изграждането на крепостта дали към края на управлението на Анастасий или в началото на царуването на Юстиниан остава не съвсем ясно, но това едва ли е най-важното. По-важното е, че през първата половина на VI в. крепостта вече е била изградена и е функционирала до края на $70^{те}$ или началото на $80^{те}$ години на VI в., т. е по времето на Тиберий Константин, когато е била нападната, разрушена и напълно изоставена.

В крепостта липсват каквито и да е жилищни или стопански помещения, което спомага за определянето на нейното предназначение и функции. Както бе отбелязано вече, единствената постройка в укреплението е казармата, разположена между входната и североизточната ъглова кула. Без каквото и да е съмнение казарменото помещение е било предназначено за военния гарнизон, охраняващ крепостта. Сравнително малките размери на постройката с обща площ от 107.7 $м^2$, показва че квартируващият в крепостта гарнизон едва ли е наброявал повече от 35–40 войници. Следователно устройството на укреплението показва, че то е имало функция на военна крепост, чието предназначение е било да приютява населението от околните села по време на опасност. Крепостта е разполагала и с малко водохранилище с вместимост 5 $м^3$, което е било предназначено да водоснабдява защитниците и затвореното вътре население при непродължителна обсада.

Крепостта до дн. с. Дядово е разположена в централната част на провинция Тракия и по всяка вероятност е охранявала един от второстепенните пътища, свързващи Долна Мизия и Дунав с византийската столица Константинопол. Тя едва ли е била включена в някаква конкретна отбранителна линия, а по-скоро е едно звено от общата отбранителна система на Византийската империя през VI в.

През ранновизантийската епоха крепостите с чисто военно предназначение са сравнително малко и се отличават обикновено с малките си размери. Те са разположени обикновено по по-важните пътища и проходи. Значително по-голяма концентрация на военни крепости се наблюдава в Източна Стара планина, където е изградена цялостна отбранителна линия и минават и най-преките пътища от Дунав към столицата Константинопол. Втора подобна линия е била разположена около “Анастасиевата” стена. Причината за малкия брой военни крепости се дължи на обстоятелството, че през V и особено през VI в. по-големите военни подразделения са били съсредоточени в големите градски центрове (*Динчев В.* 2006:43).

С най-близък план и предназначение е сондажно проучената крепост край с. Любеново, Хасковско, (*Аладжов Д., Д. Балабанян.* 1972:107–136). С почти идентичен план е и крепостта, ограждаща Еленската църква край Пирдоп, която се отнася към края на V–началото на VI в., (*Мутафчиев П.* 1915:78–79; *Динчев В.* 2006:50, обр. 95).

Със съвсем близки планови решения и с военен характер са цяла поредица крепости по дунавския лимес, в провинция *Moesia Superior*. Всички укрепления от тази група имат квадратен или почти квадратен план, в който прозират традициите на военния квадрибургиум от римската епоха. Площта им е малка и почти никъде не надхвърля 2.5 дка. Една голяма част от крепостите са издигнати по времето на Юстиниан върху по-ранни градежи от римската епоха, докато останалите са новоизградени. Накрая голяма част от преустройваните или новоизградени крепости през VI в. са споменати от Прокопий в съчинението му “За строежите” (De aedificiis), (*Procopii Caesariensis.* IV, 6).

Към тази група се отнасят редица крепости в областта Аквис (*Јанковић Ђ.* 1981).

Крепости с аналогични планове и устройство са известни от цялата територия на Римската, а по-късно и на Византийската империя. Прекрасен пример в това отношение са военните крепости в Muhattet el-Haj в провинция Арабия (*Lander J.* 1984:145, fig. 136), и крепостта в Diyate в Сирия (*Lander J.* 1984:145, fig. 137).

Приведените дотук примери съвсем ясно показват, че квадратната или близка до квадрат форма на малките военни крепости, реконструирани или издигнати наново по време на Юстиниановото строителство се явява по-нататъшно развитие на широко разпространените през римската и къснoримска епохи класически военни квадрибургиуми. Прототипите им се откриват по цялата територия на Римската империя (*Lander J.* 1984:206).

Наред с укрепленията с форма на квадрибургиум, през ранновизантийската епоха обаче се срещат и немалък брой военни крепости с най-разнообразна форма, която в повечето случаи е продиктувана от конкретните особености на терена. Тук на първо място бихме посочили малката военна крепост в м. Свети дух в Хасковските минерални бани (*Аладжов Д*. 1997:169–174; *Динчев В*. 2006:33, обр. 78), крепостта на Яйлата край с. Камен бряг, Добричко (*Salkin A., D. Toptanov*. 1987:31).

Много близко до крепостта в Дядово по отношение на плана е укреплението Küçük bedesten край Гюмюшпинар (Gümüşpinar), в съседна Турция, която е част от Анастасиевата "Дълга стена", с която е свързана (*Crow J., A. Ricci*. 1997:251). Изграждането на крепостта е синхронно с това на Анастасиевата стена, т. е. се отнася към началото на VI в. До известна степен сходство с крепостта до Дядово показва и кастелът Стенос (Στενοσ, Stenes), който се намира в м. Маркова механа в прохода Суки (дн. Траянови врата), (*Митова-Джонова Д*. 1994:92–93, обр. 7).

От приведените примери на военни крепости от балканските и източни провинции на Византия става ясно, че една част от тях продължават традициите на късноримския военен квадрибургиум и запазват квадратната форма, други са с правоъгълна форма, а при трети формата е продиктувана от конкретните особености на терена. Всички крепости обаче се отличават с малките си размери, които рядко надхвърлят 3.5 дка. Обикновено крепостите имат водохранилища, които са ги водоснабдявали по време на обсада. Не на последно място обикновено вътрешността на крепостите остава незастроена. Липсата на постройки във вътрешността е осигурявала от една страна по-голяма маневреност на войниците, а от друга е позволявало събирането на повече население от околните неукрепени селища по време на вражеско нападение. Точно тези принципи на ранновизантийското крепостно строителство са спазени и при крепостта върху селищната могила до с. Дядово. Следователно тя е представлявала една неделима част от цялостната укрепителна система на Византия през VI в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов Д. **1975**. Крепости и селища в Югоизточна България по време на Първата българска държава. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 121–136.

Аладжов Д. **1997**. Селища, паметници, находки от Хасковския край. – Хасково.

Аладжов Д., Д. Балабанян. **1972**. Разкопки в село Любеново през 1968 г. – Родопски сборник, 3, 105–140.

Аладжова Д. **2003**. Шуменската крепост. – В: Римски и ранновизантийски селища в България, II, София, 149–159.

Ангелов А. **2002**. Марцианопол (Marcianopolis). – В: Римски и ранновизантийски градове в България, София, 105–122.

Антонова В. **1973**. Археологически проучвания на Шуменската крепост (предварително съобщение за тракийското, римското и ранновизантийското селище). – ИНМШ, VI, 127–158.

Антонова В. **1975**. Град Шумен до XV в. (В светлината на археологическите проучвания). – Векове, 6, 22–30.

Антонова В. **1978**. Шуменската крепост през римската епоха (II–IV в.). – Археология, XX, 4, 13–24.

Антонова В. **1981**. Шуменската крепост. Твърдина през вековете. – ДИ Септември – София.

Белдедовски З. **1990**. Брегалничкиот басен во римскиот и раниот средновековен период. – Штип = Зборник VI.

Бобчев С. **1961**. Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове. – ИАИ, XXIV, 104–143.

Борисов Б. **2007**. Входните кули на ранновизантийските крепости до с. Дядово, Новозагорско и край с. Изворово, Харманлийско и техните паралели с кулите-порти от Каварненско. – В: Каварна – средище на българския Североизток. Каварна, 83–100.

Бояджиев С. **2002**. Сердика (Serdica). Градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробнични сгради през II–VI в. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 125–180.

Велков И. **1934**. Разкопки в Мадара. – В: Сб. Мадара. София, 77–146. = РП, 1.

Ѓеорѓиев З. **1989**. Градиште, с. Пчиња – доцноантички и рановизантиjски кастел. – МАА, 10, 1985–1986, 199–214.

Джингов Г. **1990**. Средна укрепителна линия. – В: Калиакра, 1. – София, БАН, 76–130.

Димитров Д и др. **1964**. ***Димитров Д., М. Чичикова и Б. Султов.*** Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году. – ИАИ, XXVII, 217–235.

Динчев В. **2003**. Късноримската резиденция Scretisca и ранновизантийското селище Κρατισκαρα (Археологически проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990–1994 г.). – София. = РП, XXX.

Динчев В. **2006**. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia). – София. = РП, XXXV.

Динчев В и др. **2007**. ***Динчев В., Б. Божкова, В. Кацарова, А. Чолакова, М. Христов.*** Археологическо проучване на Хемските порти (в м. Гермето при с. Голица, Варненска област) през 2005 г. – София. = РП, XXXVII.

Иванов Й. **1920**. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. – ИБАД, VII, за 1919–1920, 66–123.

Иванов Т. **1973**. За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V–VII в.). – Археология, XV, 3, 24–34.

Иванов Т. **1980**. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия, 1. – София, БАН.

Јанковић Ђ. **1981**. Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века. – Београд.

Јовановић А. **1984**. Хајдучка Воденица, касноантичко и рановизантјско утврhење. – Старинар, XXXIII–XXXIV, 1982–1983, 310–331.

Кондић В. **1984**. Равна (Caupsa), римско и рановизантјско утврhење. – Старинар, XXXIII–XXXIV, 231–251.

Лисицов С. **1977**. Сайганското кале – късноантична крепост в Източния Хемус (в района на с. Кипилово, Сливенски окръг). – ГНПМ, 5, 21–35.

Микулчиќ И. **1996**. Средновековни градови и тврдини во Македонија. – Skopje.

Микулчиќ И. **1999**. Антични градови и тврдини во Македонија. – Skopje.

Милчев А. и др. **1994**. ***Милчев А., К. Койчева, П. Димитров.*** Ранновизантийска базилика при с. Крамолин, Ловешка област. – Археология, XXXVI, 1, 26–36.

Милчев А. и др. **2003**. ***Милчев А., К. Койчева, П. Димитров.*** Производствен център за строителна керамика в Долна Мизия. – Studia Archaeologica, Suppl. I, Сборник в памет на д-р Петър Горбанов. София, 430–450.

Митова-Джонова Д. **1979**. Разкопки на Кипиловската крепост "Хърсулград" през 1978 г. – АОР през 1978 г. София, 103–104.

Митова-Джонова Д. **1994**. Confinium Succi и mutation Soneium през античността и ранновизантийската епоха. – Анали, I, 2–3, 77–99.

Мутафчиев П. **1915**. Еленската църква при Пирдоп. – ИБАД, V, 20–84.

Овчаров Д. **1971**. Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. – Археология, XIII, 4, 18–31.

Овчаров Д. **1982**. Византийски и български крепости V–X век. – София, БАН.

Овчинникова Б. **2004**. Крепост "Годлик" Лазаревского района города Сочи. – В: Россия – Крым – Балканы: диалог культур, Екатеринбург, 180–187.

Огненова-Маринова Л. и др. **1987**. ***Огненова-Маринова Л., В. Божилова, Г. Александров.*** Разкопки на светилището на Диана и Аполон (1968–1978). – Монтана, 1. София, 14–19.

Петровић П. **1984**. Салдум, римско и рановизантјско утврhење на ушhу потока Кожица. – Старинар, XXXIII–XXXIV, 1982–1983, 129–134.

Радева М. **2007**. Кипиловската крепост и нейното значение през средновековието. – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV век, Варна, 144-152.

Топтанов Д и др. **1994**. ***Топтанов Д., А. Меламед, Г. Абдулов.*** Археологически проучвания на крепостта "Красен" край град Панагюрище, Пловдивска област (1976–1988). – ИМЮБ, XX, 85–107.

Торбатов С. **2002**. Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). – В. Търново, Фабер.

Чаусидис Н. **1989**. Новооткриени доцноантички тврдини на скопска Црна гора. – МАА, 10, 183–197.

Barnea I. **1966**. L' incendie de la cite de Dinogetia au VIe siècle. – Dacia (n. s.) 10, 237–259.

Biernacka-Lubańska M. **1982**. The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Notrhern Thrace. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. Lódz.

Borisov B. **1989**. Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th–12th Century). – Tokai University Press, Tokyo.

Coja M. **1972**. Cercetări noi în aşezarea greco-romană de la capul Dolojman – Argamum (?). – BMI, XLI, 3, 179–190.

Crow J., A. Ricci. **1997**. Investigating the hinterland of Constantinople: interim report on the Anastasian Long Wall. – Journal of Roman Archaeology, 10, 235–262.

Gumont F. **1926**. Fouilles de Doura Europos. – Paris.

Digve E. **1928**. Récherches à Salone. – Copénhague.

Dončeva-Petkova L., S. Torbatov. **2001**. Zür Chronologie der Architektur der spätrömischen Befestigung und frühbyzantinischen befestigten Siedlung bei Odărci (Provinz Skythien). – In: Karasura, I, Weissbach, Beier&Beran, 237–245.

Gajewska H. **1974**. Topographie des fortifications romaines en Dobroudja. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Guyer S., E. Herzfeld. **1930**. Meriamlik-Korikos. – Manchester.

Harper R. **1972**. Recent archaeological research in Turkey. – Anatolian Studies, XXII, 11–62.

Herrmann J. **1986**. Die altbulgarische Siedlung über dem antiken Kastell Iatrus/Krivina bei Ruse, VR Bulgarien. Zum Abschluß der Ausgrabungen. – In: Iatrus-Krivina, III. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche diedlung an der untenen Dunau, Akademie-Verlag, Berlin, 5–16.

Lander J. **1984**. Roman Stone Fortification Variation and Change from the First Century AD to the Fourth. – BAR, Int. Series.

Magen Y. **1993**. The Church of Mary Theotokos on Mt. Gerizim. – In: Y. Tsafrir (ed.)., Ancient Churches Revealed, Jerusalem, 83–89.

***Opaiţ A.* 1977–1978**. O nouă fortificaţie romano-byzantină în nordul Dobrugei – Topraichiori. Raport preliminar. – Peuce, VIII, 415–436.

Opaiţ A. et al.* 1991**. ***Opaiţ A., M. Zarariade, Gh. Poenaru-Bordea, C. Opaiţ. Fortifikaţia şi akaezarea romană tîrzie de la Babadag-Topraichioi. – Peuce, X, 1, 183–353.

***Pringle D.* 1981**. The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest. An account of the military history and archaeology of the African provinces in the sixth and seventh centuries (BAR, International Series, 99). Oxford.

Procopii Caesariensis. De Aedificiis. IV, 6. 20. = ГИБИ, II, София, 1958, 103–178.

***Rey L.* 1925**. Les ramparts de Durrazo, Albania. – Rèvue d'archéologie, 33.

***Scabo G.* 1934**. Grad Zvečan kod kosovske Mitrovice. – Годишњак Myseja Јужне Србије, 174–176.

***Salkin A., D. Toptanov.* 1987**. Forteresse de la haute époque Byzantine au lieu dit "Jajla" pres du village Kamen brjag, department de Tolbuhin. – In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles, Sofia, 22–35.

***Sodini J.-P.* 1993**. La contribution de l'archéologie a la connaissance du monde byzantin (IVe–VIe siècles). – DOP, 47, Harvard University, Washington DC, 139–184.

***Ştefan G. et al.* 1967**. *Ştefan G., M. Comşa, E. Comşa şi I. Barnea.* Dinogetia. – Bucureşti.

***Vasić M.* 1995**. Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première. – Старинар, XLV–XLVI, 42–53.

***Werner J.* 1992**. Golemanovo Kale und Sadovsko Kale: Zuzammenfassung der Grabungsergebnisse. – In: Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien), Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch-Österreichischen Ausgrabungen 1934–1937 (Münchner Beiträge zur Vor – und Frühgechichte, 43, München, 391–419.

***Zahariade M., A. Opaiţ* 1986**. A New Late Roman Fortification on the Territory of Romania: the Burgus at Topraichioi, Tulcea Country. – In: Unz, Chr. (Hrsg.). Studien zu den Milutärgrenzen Roms., III, Stuttgart, 565–572.

EARLY BYZANTINE FORTRESS NEAR THE VILLAGE OF DYADOVO, IN THE VICINITY OF THE TOWN OF NOVA ZAGORA AND ITS PLACE IN THE EARLY BYZANTINE SYSTEM OF FORTIFICATION

Boris D. Borisov

(Summary)

The Early Byzantine fortress near the village of Dyadovo, in the vicinity of the town of Nova Zagora was thoroughly excavated in the period 1981–1984. It is situated on a tumulus with a height of 12–18 metres. The fortress has an irregular quadrangular shape. Its orientation is east-west with a north-west deviation of 65 degrees to the longitudinal axis. The exact area which the fortress walls surround, without the turrets, is 4 397.12 square metres. The north and south walls are slightly curved to avoid the steep slope of the tumulus. At the four corners there are turrets with pentagon shape and outwardly projecting sharp edge and above the entrance a rectangular turret is erected. The fortress walls and the turrets were built of medium- sized and big ashlars on the face and enplecton filling, which is made of small and medium- sized crumbled stones and mortar. White mortar was used for soldering in the substructure and in the superstructure the superstructure was mortar was amply mixed with pieces of crumbled bricks.

The fortress lacks living and farm buildings, which helps define its designation and functions. The only building in the fortress is the barracks, located between the entrance and northwest corner turrets. Undoubtedly the barracks was meant to be used by the military garrison, guarding the fortress. The comparatively small dimensions of the building with a total area of 107.7 square metres shows that the garrison billeted at the fortress numbered no more than 35 to 40 soldiers. Therefore, the arrangement of the fortification shows that it acted as a military fortress which had to house the populace of the surrounding villages in times of danger. The fortress had also a small water tank with a volume of 5 cubic metres which had to supply with water the soldiers and the people locked inside during short sieges.

The overall analysis of the uncovered fortress facilities and the scarce archeological artifacts (a bronze statuette of a horseman, fibulae with a backward curved leg, shoe buckle and some ceramics), date the building of the fortress to the beginning of the 6th century. This is also confirmed by the coins, which also belong to the period 518–582, i.e. do not go beyond the limits of the 6th century. Therefore, the fortress was in the first half of 6th century the fortress had already been built and was functioning until the end of the 70s or the start of the 80s, at the time of Tiberius Constantine (578–582), when it was attacked, destroyed and abandoned.

The fortress near present-day village of Dyadovo is located in the central part of the province of Thrace and in all probability guarded one of the secondary roads, connecting Moesia and the Danube with the Byzantine capital Constantinople. The fortress was hardly part of a defensive line, but was rather a link of the total defensive system of the Byzantine Empire in the 6th century.

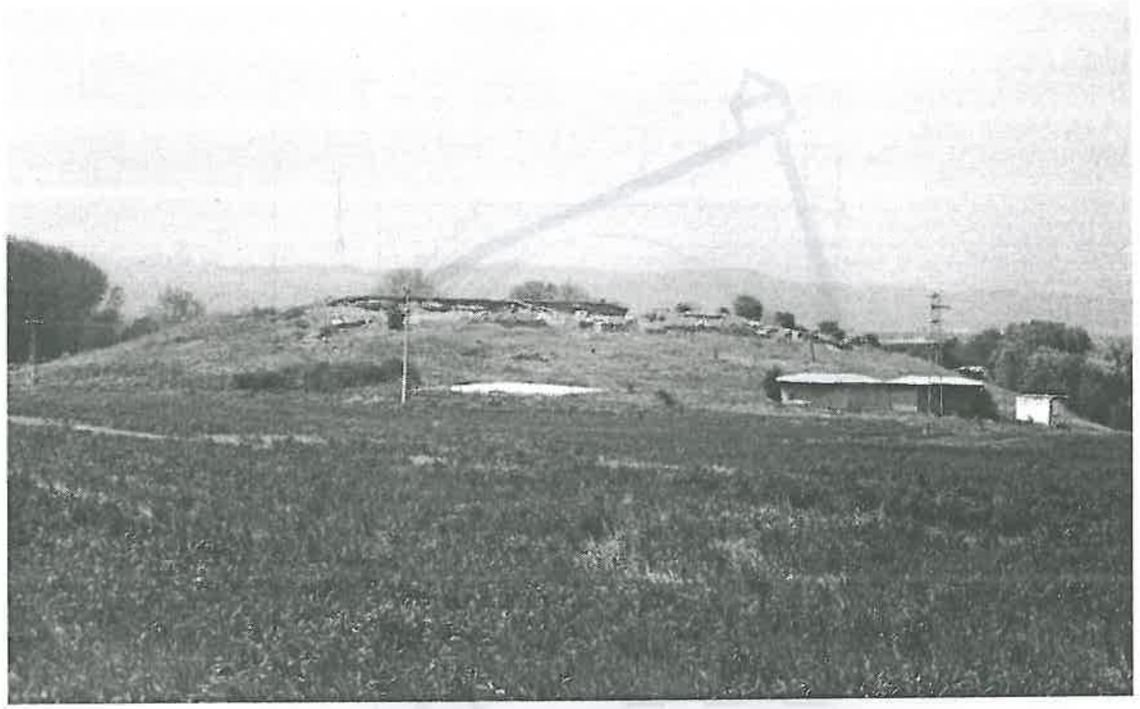

а

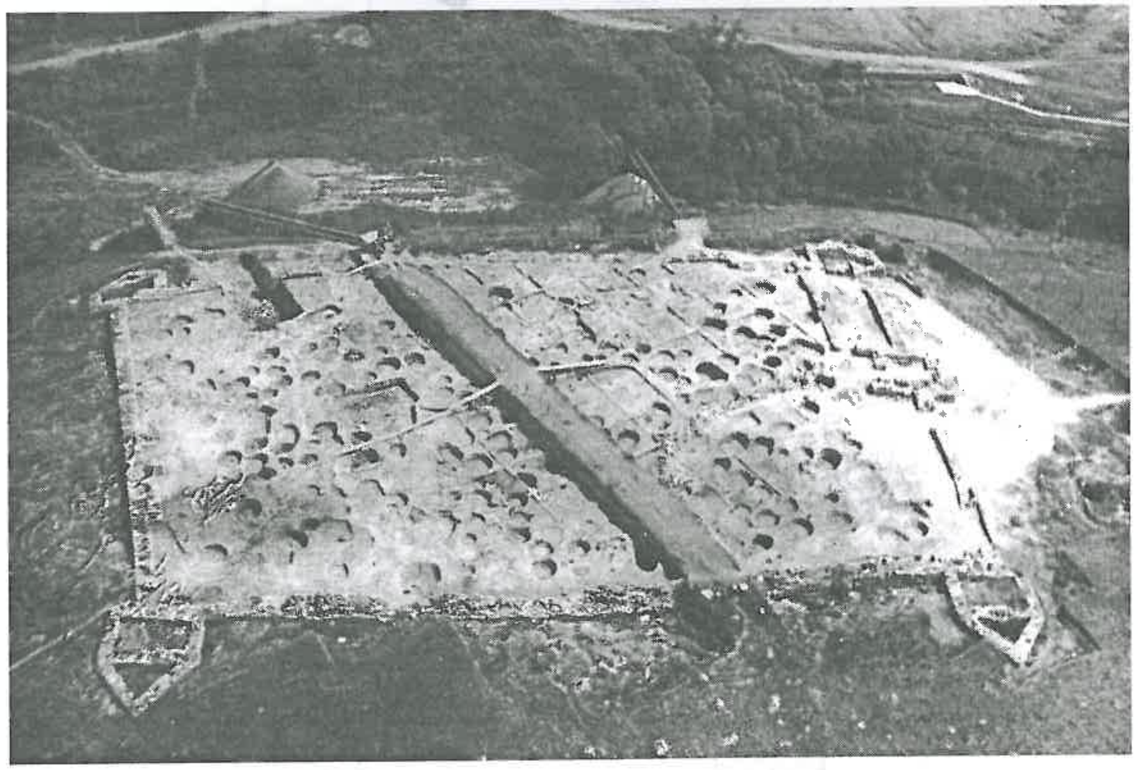

б

Обр. 1. а. Селищната могила до с. Дядово,
б. Самолетна снимка на крепостта
Fig. 1. a. The tumulus near Diadovo,
б. Aerial photograph of the fortress

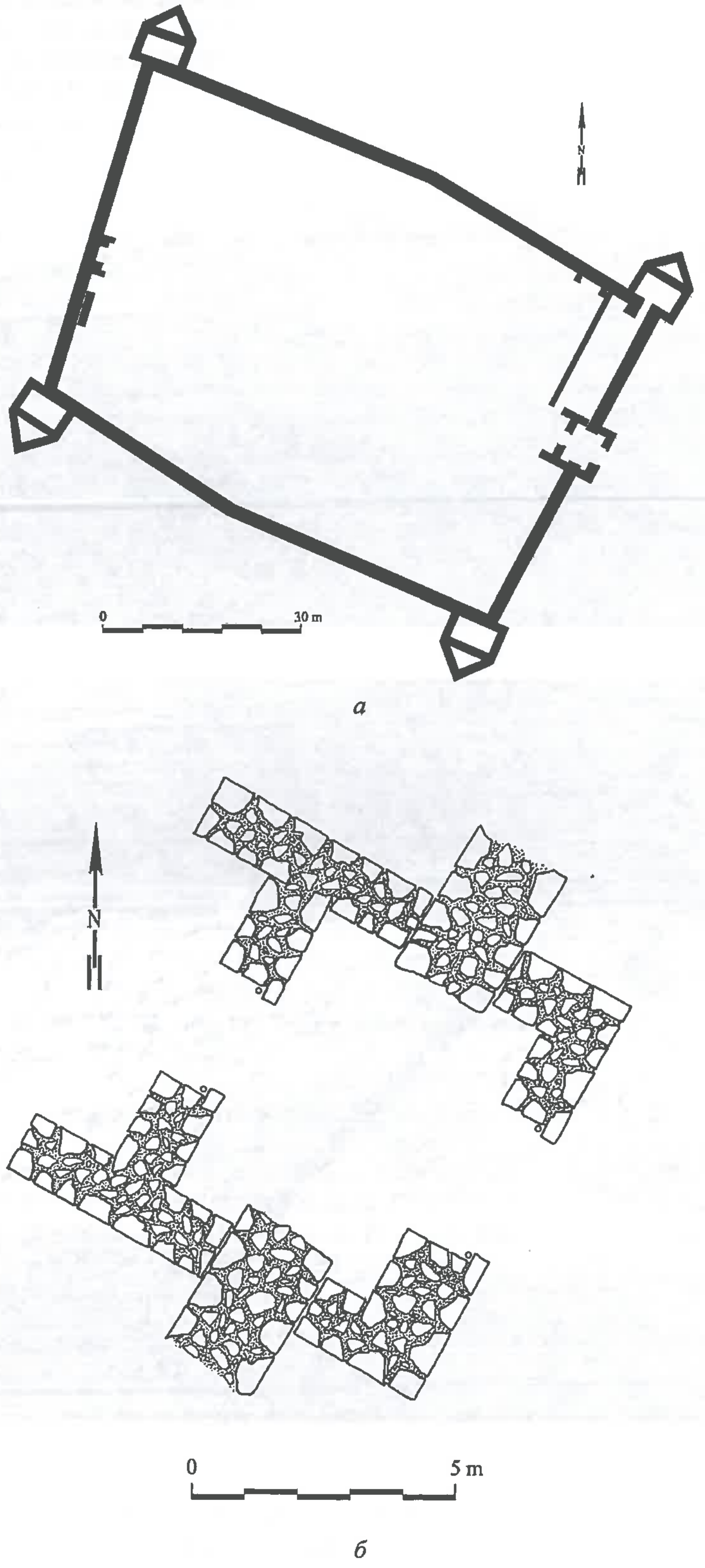

Обр. 2. а. План на крепостта, б. План на входната кула
Fig. 2. a. plan of the fortress, б. Sample Plan of the entrance turret.

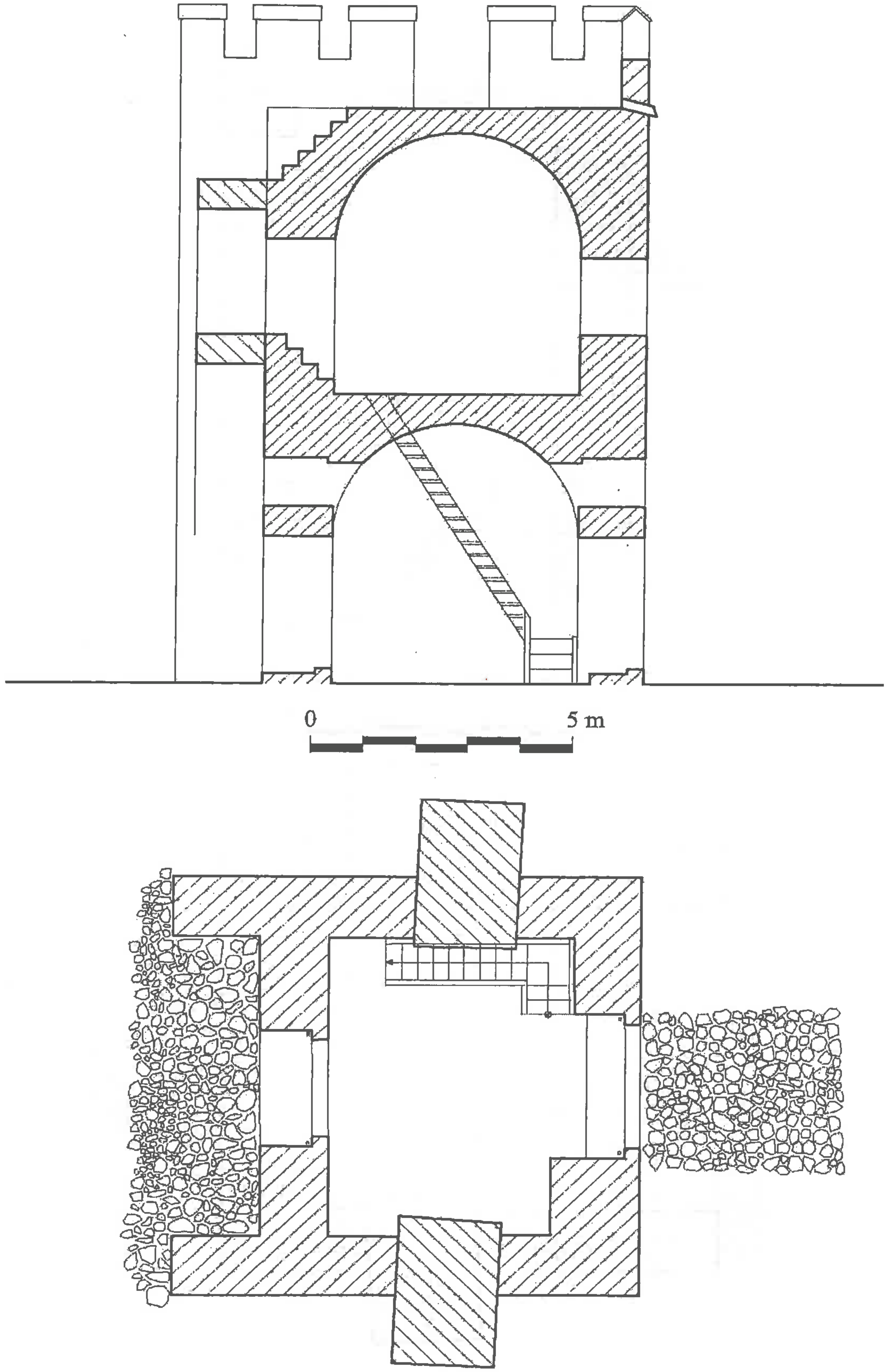

Обр. 3. Вертикален и хоризонтален разрез на входната кула (по арх. Ст. Бояджиев)
Fig. 3. Vertical and horizontal section of the entrance turret (after architect St. Boyadzhiev)

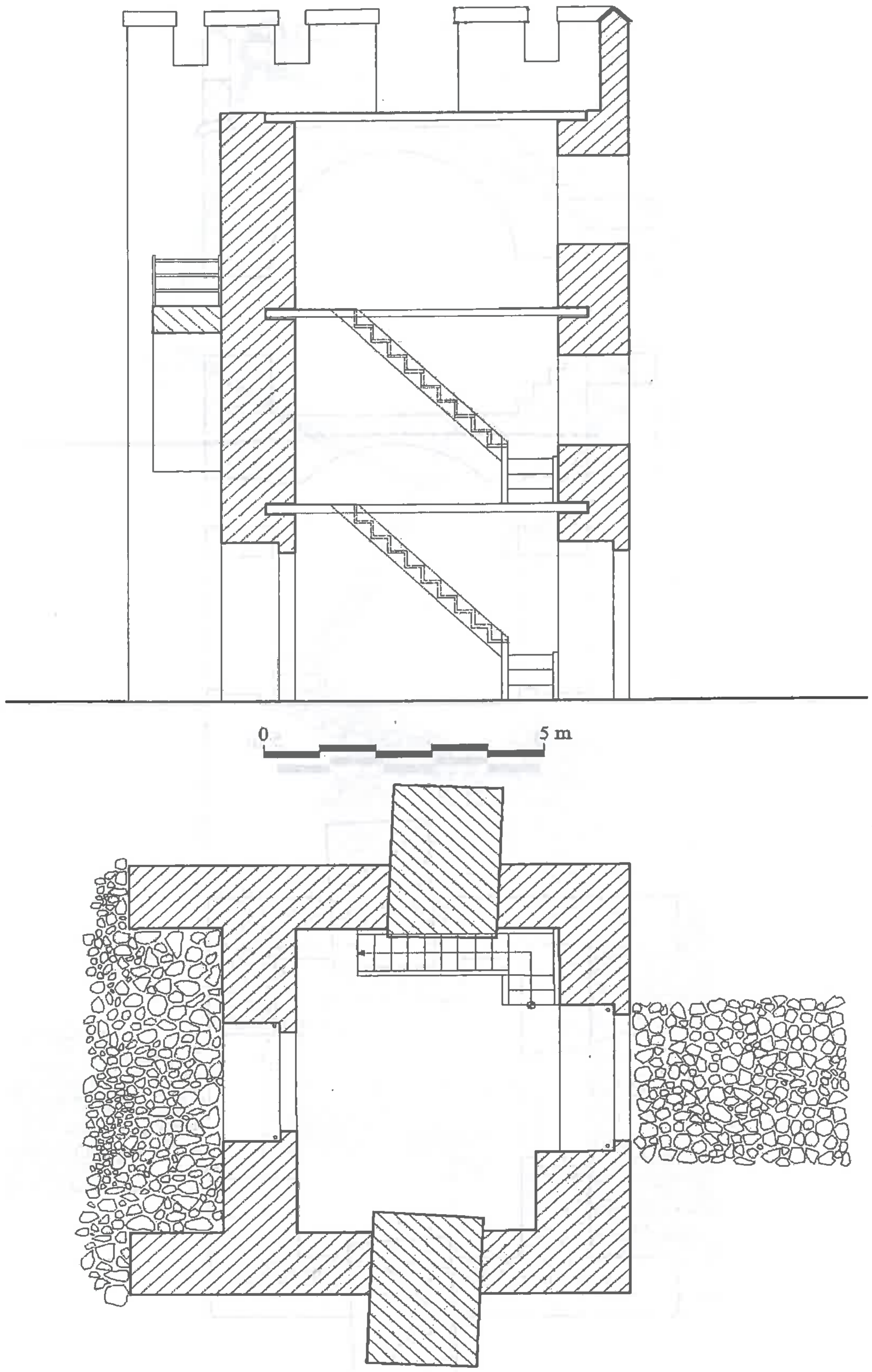

Обр. 4. Вертикален и хоризонтален разрез на входната кула (по Б. Борисов)
Fig. 4. Vertical and horizontal section of the entrance turret (after B. Borisov)

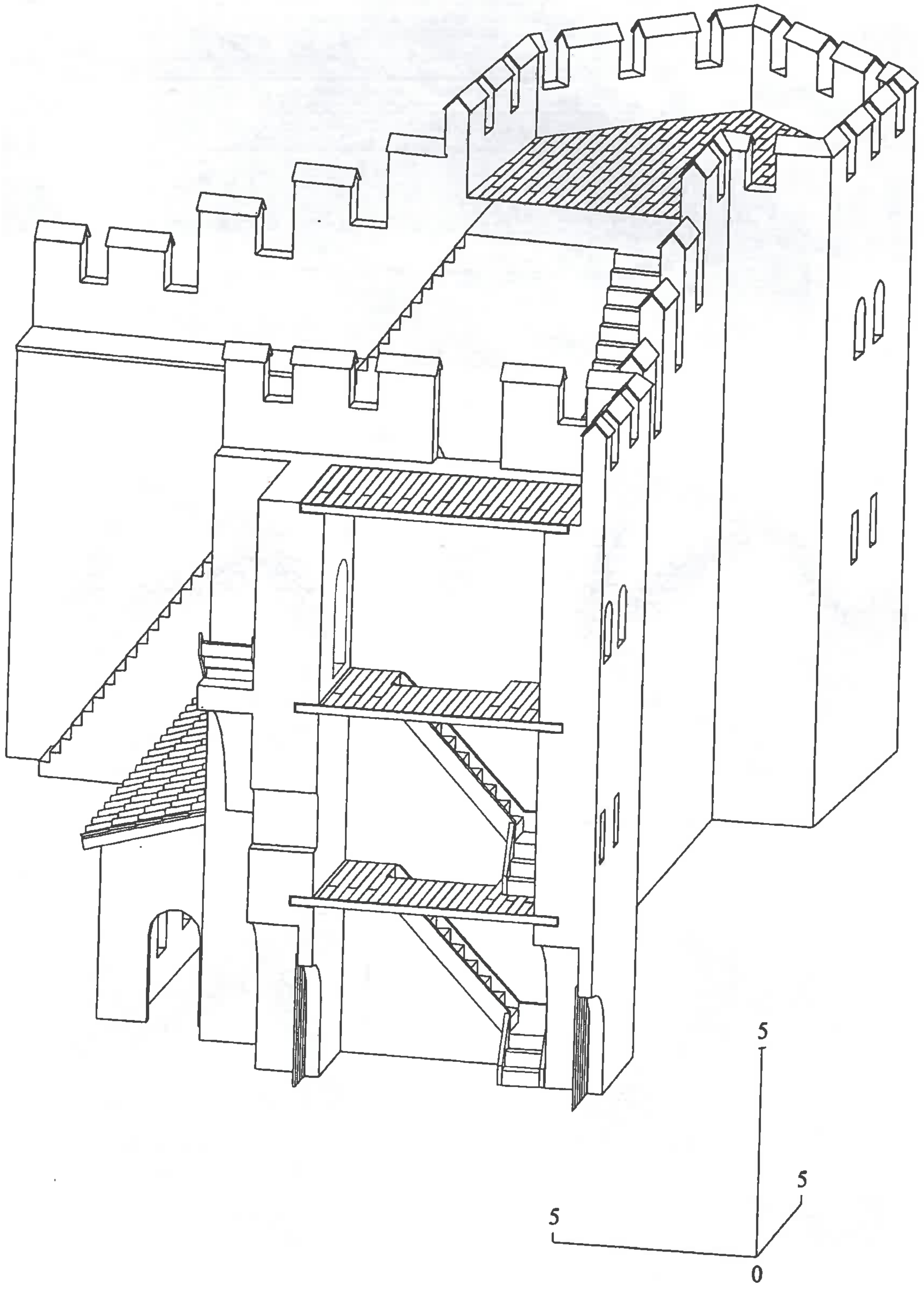

Обр. 5. Вертикален разрез на входната кула
Fig. 5. Vertical section of the entrance turret

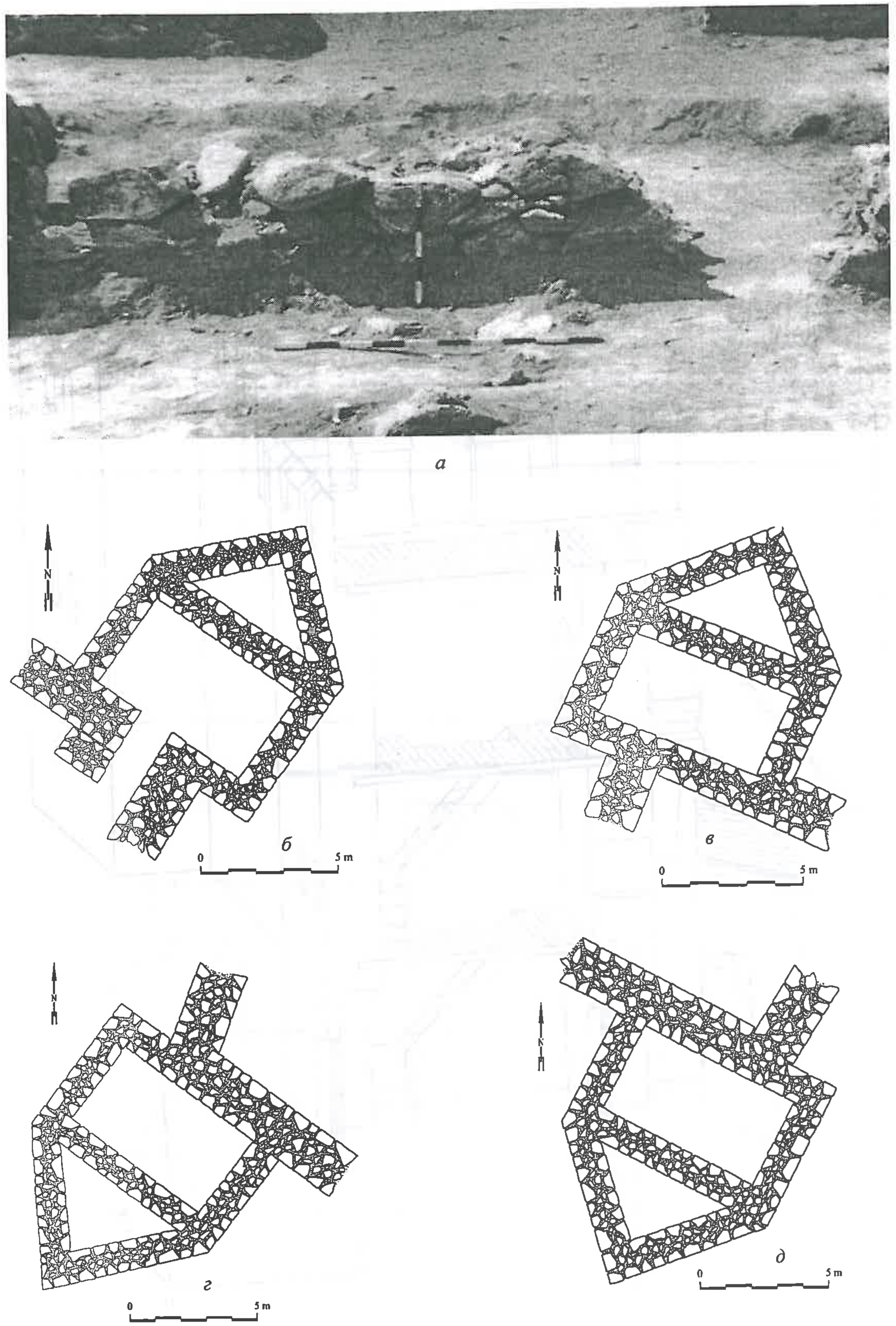

Обр. 6. а. Зазиданият външен вход на външната порта, б-д. Планове на ъгловите кули
Fig. 6. а. The blank outer entrance of the gate, б-д. Plans of the corner turrets

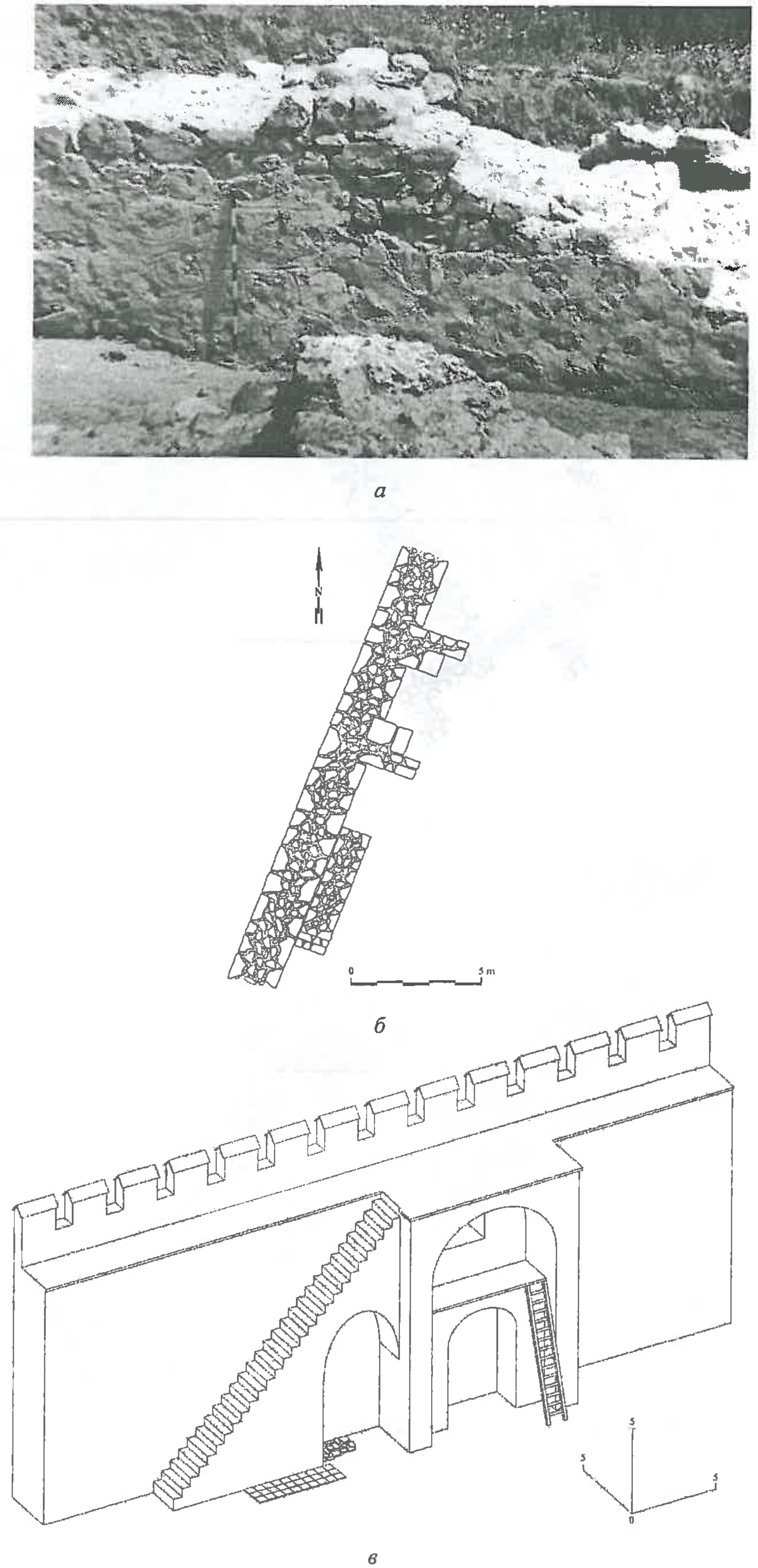

Обр. 7. а. Измазаните фуги в кула № 1, б. План на западната крепостна стълба, в. Западната стълба – аксонометрия
Fig. 7. а. The plastered gaps and turret No. 1, б. Plan of the western fortress staircase, в. The western staircase – Axonometry

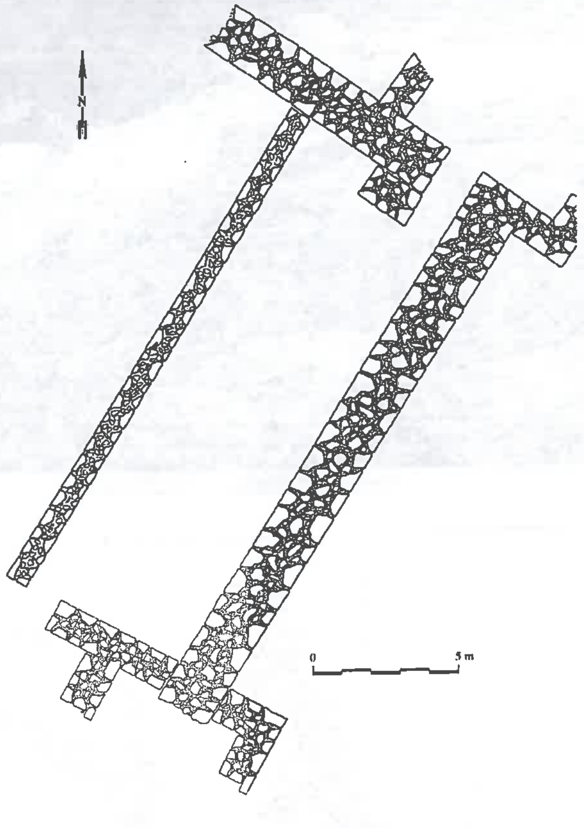

a

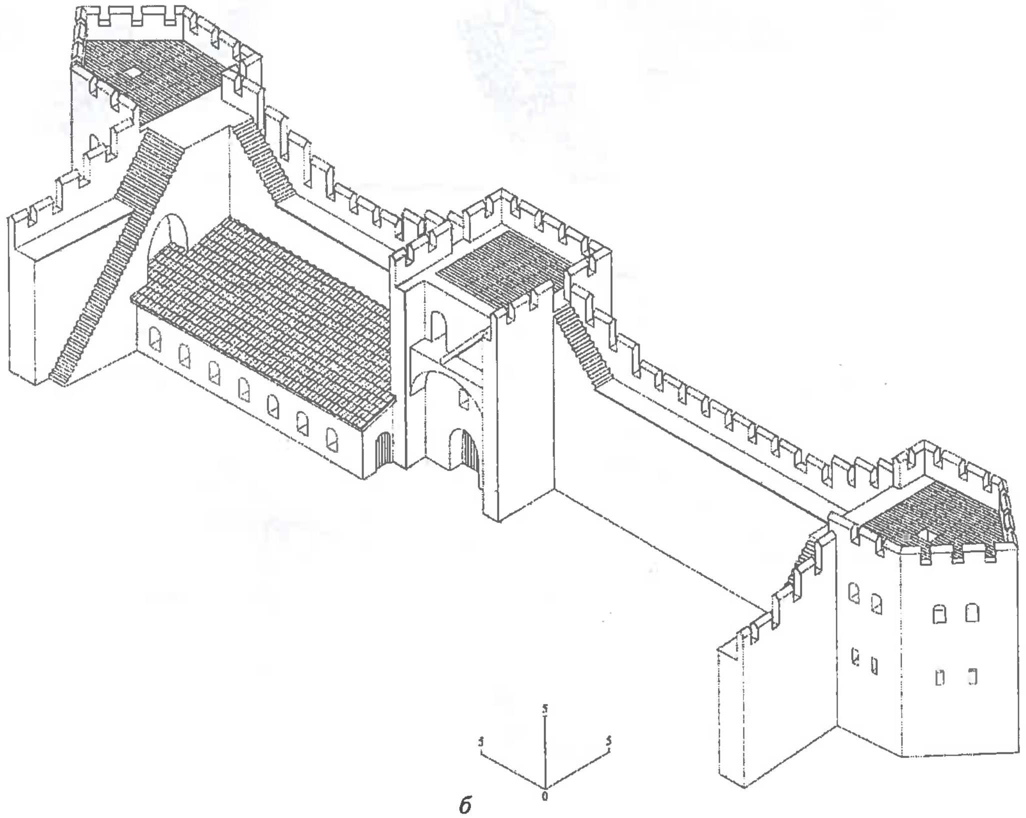

б

Обр. 8. а. План на казарменото помещение, б. Източната крепостна стена с входната, ъгловите кули, северната стълба и казарменото помещение – аксонометрия
Fig. 8. a. Plan of the barracks, б. The eastern fortress wall with the entrance turret, the corner turrets, the northern staircase and the barracks – Axonometry

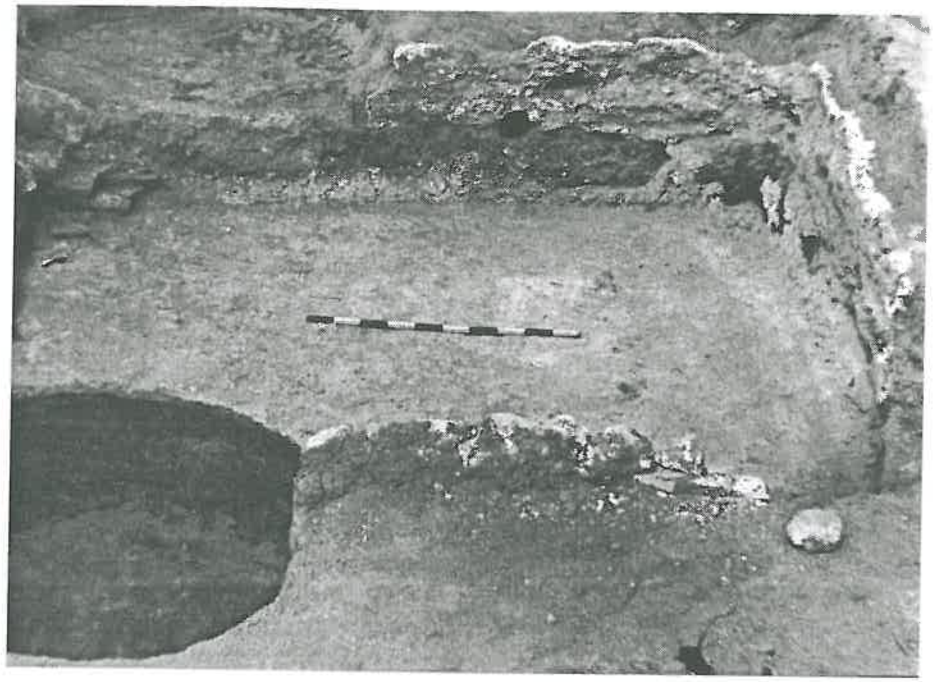

a

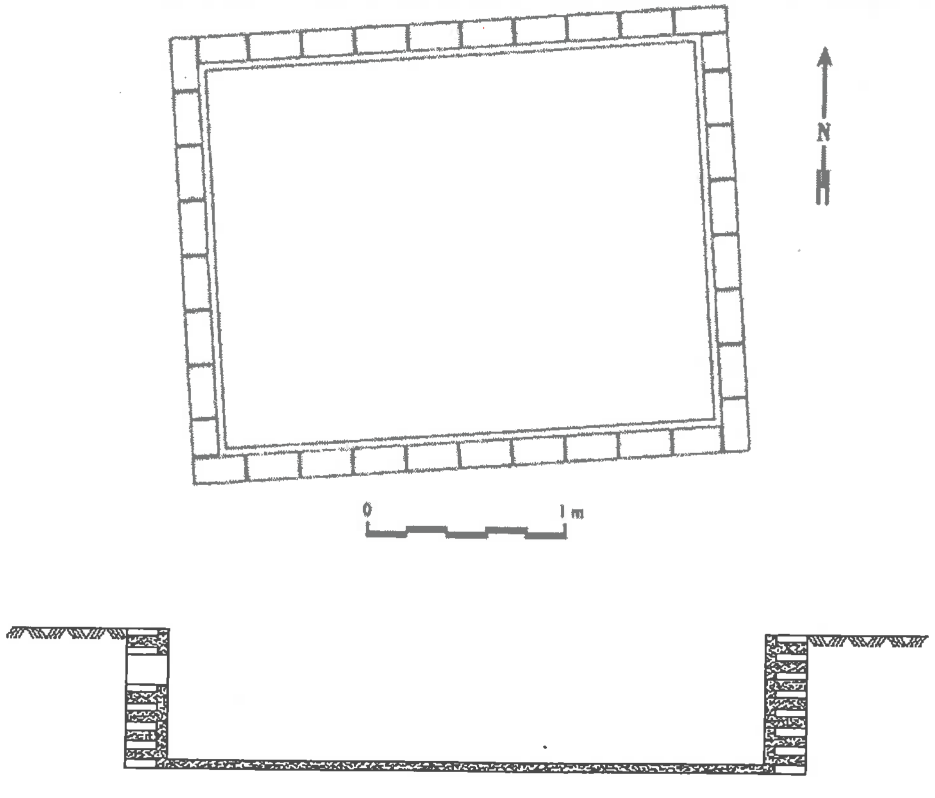

б

Обр. 9. Водохранилището
Fig. 9. The water tank

ДЪЛБОКОВОДНИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

Преслав Пеев

(Институт по океанология – БАН)

Устойчивото навлизане на най-модерните технологии в археологическите проучвания е факт от десетилетия. Днес почти не се провеждат разкопки или други теренни изследвания, лабораторни анализи и пр. без помощта на информационните технологии.

През последните десет-петнадесет години съвременната морска археология все повече започна да използва най-разнообразни съоръжения и апаратура за своите конкретни нужди. Различните подводни обитаеми апарати (ПОА) и дистанционно управляемите апарати (ДУА) претърпяха сериозно развитие и придобиха оперативни качества, полезни при разнообразни океанографски дейности.

Малки, но с високи качества апарати са удачно използвани за разнообразни подводни проучвания, картиране и измервателни задачи. Способността на ПОА (или т. нар. миниподводници) да работят свободно от кабели, от скъпи динамичнопозиционирани научноизследователски плавателни съдове и без човешка интервенция при последователни спускания, представлява голям потенциал за заменяне на традиционните дистанционно управляеми апарати и теглените от кораб системи. Но най-важното предимство е, че ПОА имат уникални способности, като непосредствен теренен поглед, висока маневреност, многобройни съдови операции и изключителна продължителност на работа (*Bellingham J.* 1997:34–37; *Yoerger D. et all.* 1998:1031–1044).

През същия период, когато подводните апарати се развиха, археологията се откри за дълбоководието. В археологическата дейност леководолазни и сходни техники за професионална работа на относително малки дълбочини са използвани за първи път през 60-те години на миналия век (*Бас Д.* 1982:32–67). Малко след това започва използването на дълбокопотапящи се съдове, първоначално създадени за военни и океанографски приложения, при изследване на корабокрушения на по-големи дълбочини. Откриването на презокеанския лайнер “Титаник” през 1985 г. приблизително на 4000 m постави корабокрушенията на големи дълбочини в публичното и научното съзнание. Съвременните проекти в Скерки Банк в Тиренско море (*Ballard R. et all.* 2000:1591–1620), край Ашкелон, Израел (*Ballard R. et all.* 2002:151–168), в Егейско море (*Delaporta K. et all.* 2006:79–81; *Hale et all.* 2005), в Черно море (*Ballard R. et all.* 2001:605–624; *Пеев П.* 2004:259–299) и още много други в почти всички морета и океани, демонстрират, че археологията може да бъде осъществявана с дистанционно управляеми и обитаеми подводни апарати.

Дълбоководната археология поставя редица задачи, касаещи проблематиката. Теоретично те са представени от Д. Миндел и Б. Бингхам (*Mindell D., B. Bingham.* 2001). Те включват, но без да са ограничени само до тях:

А. Сонарни проучвания
Б. Идентифициране на цели
В. Прецизни огледи
Г. Разкопки

Преди стартирането на същинската археологическа работа по откриването, локализирането и идентифицирането на паметник на културата на дъното на морето е необходимо извършването на подготвителна работа, която се изразява в запознаване на екипа с конкретните природни и океанографски условия на района, предвиден за изследване. Това са изучаването на климата и вълнението на дадения воден басейн, морските повърхностни и придънни течения (скорост и посока), плътността и солеността на водата и редица други. Много важен елемент без който не може да мине подобно проучване са знанията за скоростта на седиментация в работния полигон. За предпочитане са райони при които седиментационните процеси протичат бавно, което благоприятства откриването на обекти. При по-висока скорост на седиментация съществува вероятност обектите да са покрити с дебел слой тиня, което ще направи много трудно тяхното намиране, точно локализиране и по-нататъшно проучване. Затова се избират предимно райони разположени на значително разстояние от устия на големи реки, където седиментационните процеси са бавни.

По-долу са разгледани А, Б и В и техните връзки с дизайна и операциите на подводната апаратура, която може да бъде използвана от морската археология. Дистанционните разкопки, дори и от ДУА, са в своята детска възраст и поне за сега остават извън днешните технологии и възможности (*Sureide F., M. Jasinski.* 1998:95–112). Въпреки това през 2003 г. бяха направени първите опити за професионално разкопаване на обекти на значителна дълбочина (*Ward Ch. et all.* 2005), приключили за съжаление без да бъдат постигнати значими резултати.

А. Сонарни проучвания

Първата стъпка на дълбоководната археология изисква откриването на културни останки (преди всичко корабокрушения, но също и потънали селища). Проучването е насочено от "изследователския замисъл", че специфични въпроси относно миналото на човека трябва да бъдат изследвани и изучавани и да се получат използваеми факти (исторически, археологически, геоложки, геоморфоложки, метеорологични и т.н.) за даване на спецификация на проучваната територия. Археологическите останки на морското дъно са разпръснати нарядко и затова трябва да бъдат покривани далеч по-обширни зони отколкото при полевата археология. Съществуващите локатори за страничен обзор се оказват изключително полезни за целта.

Новите моменти при тези устройства е тяхната оптимизация за широкообхватни проучвания, подчертано висок енергиен капацитет и навигация в неструктурираната и слабопозната океанска среда. Тези апарати предоставят няколко предимства за археологическите проучвания. Като платформи за локатори за страничен или кръгов обзор например, те не се нуждаят от кабелни и други системи и могат да оперират от по-малки кораби. Това предимство се засилва с увеличаване на дълбочината и е важно при археологическата работа в места, които са труднодостъпни и скъпи за океанографски кораби.

Както с повечето технологии обаче, истинската важност на ПОА идва от техните уникални способности. В случая на автономните апарати те включват следването на терена и устойчивостта на платформата. При свързаните системи височината е обвързана с променящата се скорост на кораба и дължината на кабела. Оттук следва, че те работят най-добре там, където дълбочината на терена е сравнително постоянна или в променлив терен се движат по изобатите. ПОА, за разлика, могат да навигират през трудни и пресечени терени и това подобрява вероятността за локализиране на цели. В момента повечето системи са 75–150 kHz, но бързо навлизат и сонари от 500 и дори 1000 kHz.

По време на изследванията в западната част на Черно море през 2001 и 2008 г. бяха регистрирани повече от 120 цели, чиято диагностика ще бъде задача на следващи проучвания (*Peev P.* 2007:525–526). През 2001 г. геофизичните наблюдения бяха проведени в пет полигона на територията на България и Румъния (обр. 1 а) на дълбочини между 70 и 350 m. За сонарните записи бе използван роботът "*Echo*", с работни честоти между 100 и 400 kHz.

Б., В. Идентификация на цели и прецизни огледи

Често идентифицирането на цел и прецизният детайлен оглед съвпадат като операция, особено при нискобюджетни експедиции. Поради тази причина тук ще бъдат разгледани заедно.

Сонарните изследвания представляват само началото за морската дълбоководна археология. От изключително значение е разчитането на сонарните записи. Инженери и археолози интерпретират геофизичните записи и локализират цели, които след това трябва да бъдат идентифицирани при бъдещи огледи. Археологическите обекти имат трудно доловими акустични изображения. Те са не по-различни от геоложки или други дънни особености, изхвърлени товари, боклуци и пр. Често са скрити от скали, водорасли и тиня. Дори и съвременните локатори с висока резолюция не могат да разграничават естествените форми от артефактите.

Подобен пример имаме от експедицията "Черно море 2002" при идентифицирането на цел № 19. Формата и размера на записа (обр. 1 а) изцяло говореха, че става въпрос за потънал кораб. Впоследствие при огледа с подводната лодка на ИО-БАН PC 8B бе установено, че целта всъщност представлява древна мидена банка на дълбочина 155 m (обр. 1 а-б).

Няколко опции са възможни при събирането на изображения. Традиционно сонарните проучвания са последвани от дистанционно управляеми апарати за идентификацията на целите. В редки случаи, както с американската военноморска атомна изследователска подводница NR-1, сонарните изследвания и визуалната идентификация могат да бъдат направени едновременно при едно потапяне (*Ballard R.* 1985:451–459).

Важен е въпросът за типа информация, която е нужна за определянето на дадена цел като археологически обект. Трябва да се отговори на няколко въпроса. Първо, дали е естествена или антропогенна целта? Второ, ако е антропогенна, какви са нейните триизмерни параметри? Трето, каква е приблизителната възраст на обекта? За съвременните корабокрушения това често се преценява по формата на корпуса и материала и дори от запазения надпис с името на кораба. За древните, корпусът често е заровен и/или изгнил, и датирането се извършва чрез наблюдение на товара, обикновено керамични съдове. Формата и размерът на амфорите приблизително маркират датата и произхода на кораба. От тази информация, екипът определя дали обектът е подходящ за бъдещи проучвания.

Подводното археологическото проучване представлява внимателно и пълно документиране на обекта. В плитки води, това обикновено се извършва от леководолази, които използват специално конструирани план--квадратни мрежи и ръчно записват голям брой точки за следващото компютърно включване на триангулация. За дълбоководието обаче, това е неприложимо. За целта отново се прибягва до услугата на дистанционно управляеми или обитаеми апарати.

По време на експедиция "Черно море 2002" бяха изследвани 8 от регистрираните около 100 цели през предходната година. Диагностиката и визуалните огледи бяха извършени с НИК "Академик" и мини-подводницата на ИО-БАН, съоръжена с локатор за кръгов обзор. Четири от целите се оказаха корабокрушения на дълбочини от 81 до 171 m (*Пеев П.* 2004:295–299; *Peev P.* 2007:527–529).

Пространствените връзки са крайъгълния камък при археологическите изследвания и интерпретации. За това преди всичко трябва да се извърши колкото е възможно по-прецизно детайлно картиране, локализация и ориентация на всеки един артефакт и едва след това да се премине към механично вмешателство, като лифтинг на предмети и/или подводни разкопки.

И въпреки, че технологиите са напреднали неимоверно много през последните няколко години все още има критици, които се отнасят с ирония към дълбоководните археологически изследвания и вярват в неспособността да бъдат провеждани професионално.

Пробивът в това отношение е направен през 90-те години на XX в. при експедициите провеждани в Средиземно море. Прогресът в получаването и обработката на фотографски изображения посредством автоматизирани техники се използват вече и от подводната археологията. Тези фотомозайки и изображения на подводни обекти са особено важни елементи при археологическите анализи. Те ни разкриват подводните обекти по начин, който до сега е бил просто немислим, предоставят ни възможността да бъдат видени и определени възрастта и произхода на предмети лежащи на дъното без да е необходимо тяхното изваждане на повърхността. Необходимо е да бъде осъзната важността на тези техники за бъдещите археологически изследвания особено при събирането на информация по недеструктивен път (*Singh H. et al.* 2000:27–30; 2000 a:143–161).

След като е набран първичният снимков материал е необходимо той да бъде обработен в цифрови фотолаборатории, за да бъде премахнато влиянието на подводната среда. Фотомозайката се използва за избягването на ограниченията, които поставят единичните изображения. При последните е невъзможно да бъде проследен голям обект и то не само на морското дъно. Чрез фотомозайката се получава цялостен панорамен изглед на изучавания обект.

Първоначалната мозайка е сглобена, като са използвани малко на брой изображения направени от голяма височина. Впоследствие тази композиция е асоциирана с голям брой други изображения с висока резолюция, направени от малка височина над обекта и покриващи малка площ. Използвайки първичната мозайка за шаблон, е конструирана и мозайката с много по-висока резолюция и качество.

По същество това е трудоемък процес, чиято цел е покриването на цялата площ на обекта със застъпващи се изображения и плътна концентрация на сонарните звуци. В резултат има дигитална цифрова снимка (обр. 3 а) и детайлна батиметрична скала на повърхността на корабокрушение (обр. 3 б).

Процесът е с доказана високоефективност. Веднъж създадена фотомозайката предлага на археолозите пълен фотографски запис и база данни, която показва ориентацията и размера на всеки заснет предмет.

Акустичната батиметрична карта осигурява по-добър поглед върху корабокрушението, както и премахва евентуално получени грешки при фотомозайката, която показва единствено повърхността на обекта. От друга страна, батиметричната карта обезпечава механизма за изготвянето на съвсем точни количествени измерения на интересуващия ни обект.

Г. Разкопки

В началото на XXI в. все още не можем да говорим за дълбоководни разкопки. Макар че има успешни опити в това направление, понастоящем е по-добре находките да остават на самите обекти, като се изваждат само отделни образци за датиране на корабокрушенията. Така се процедира при всички проведени до момента експедиции.

След приключването на прецизния оглед става подбор от археологическия екип на отделни предмети, които ще са в състояние да датират обекта, да установят произхода на товара и въобще да дадат преценка за значимостта на кораба и пр. и на които предстои да бъдат извадени от морското дъно. С цел да бъде избегнато повреждането от подводните роботи на артефакти, лежащи в периферията на обекта, задължително е първо те се изберат за изваждане. Самото повдигане става с помощта на хидравличните устройства на подводните апарати: щипци, механични ръце и др., чрез които става и разхлабването на предмета, ако не е свободно лежащ, а е покрит с утайки, които го задържат към дъното.

С помощта на локатора на апарата, операторът на ДУА или пилотът на ПОА отнасят избраните предмети до елеватор или кошница, където след това бавно и внимателно се поставят. Необходимо е да се каже, че ако взетите проби подлежат на разрушаване, например дървесина, то силата на захвата на манипулатора може да бъде определена от пилота на подводницата. Друг проблем, който може да се появи впоследствие, е при показването на предметите на самата водна повърхност. Трябва много внимателно да се прецени дали има вълнение и дали то може да наруши целостта или дори да разруши взетите от дъното предмети или проби. Препоръчително и много удобно в случая е да се използва леководолаз, който на два или три метра под повърхността да укрепи товара в кошницата или елеватора, в зависимост от използваната апаратура. Следва качването на предметите на борда на изследователския кораб, разтоварването на елеватора, потапянето му във вода и отново отправянето му към обекта.

Проблемът с повдигането от дъното на предмети е особено сложен и деликатен. Корабокрушенията могат да съдържат практически всичко – от поленови зърна до 20-30 тонни двигатели на параходи. Как трябва да бъде конструиран ПОА или ДУА, за да може да вземе с манипулатор или с кош подбран предмет? Понастоящем съществуват апарати разработени от нефтени компании или военно- морски сили, които да извършват по крупни и груби операции, но те са неефективни при изваждането на фини артефакти, като например порцелан, керамика и пр. В настояще време няма нито един апарат, който да даде отговор на поставените задачи за провеждане на дълбоководни разкопки. За това археолозите и морските инженери трябва да обединят усилия за създаването на подводен робот от нов клас, който да предостави условия и възможности за цялостно археологическо проучване на обект без значение от дълбочината на която се намира.

Именно при този заключителен и безспорно най-важен за историческата наука етап ще предстоят бъдещите успешни дни. Тук морските инженерни технологии ще трябва да подпомогнат археологическите екипи, за да довършват своите начинания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бас Д. **1982.** Археология на морското дъно. – Варна, Георги Бакалов.

Пеев П. **2004.** Българско-американска дълбоководна експедиция “Черно море 2002”. – В: Черно море между Изтока и Запада. IX Понтийски четения, Варна, 295-299.

Ballard R. **1985.** NR-1: the navy’s inner space shuttle. – National Geographic Magazine, 167.4, 451–459.

Ballard et al. **2000.** ***Ballard R., A. McCann, D. Yoerger, L. Whitcomb, D. Mindell. J. Oleson, H. Singh, B. Foley, J. Adams, D. Piechota, G. Giangrande.*** The discovery of ancient history in the deep sea using advanced deep submergence technology. – Deep-Sea Research, Part 1, vol. 47.9, 1591–1620.

Ballard et al. **2002.** ***Ballard, R., L. Stager, D. Master, D. Yoerger, D. Mindell, L. Whitcomb, H. Singh, D. Piechota.*** Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel. – American Journal of Archaeology, 106.2, 151–168.

Bellingham J. **1997.** New oceanographic uses of autonomous underwater vehicles. – Marine Technology Society Journal, 31.3, 34–47.

Delaporta et al. **2006.** ***Delaporta, K., M. Jasinski, F. Sureide.*** The Greek Norwegian Deep – Water Archaeological Survey. – International Journal of Nautical Archaeology, 35.1, 79–87.

Foley B., D. Mindell. 2002. Precision survey and archaeological methodology in deep water. – The Journal of the Hellenic Institute of Marine Archaeology, VI, 49–56.

Hale et al. **2005.** ***Hale J., R. Hohlfelder, S. Wachsmann.*** The Persian War Shipwreck Project 2003: Deep-Water Survey off Mount Athos. – In: 105th Annual Meeting of the AIA. Abstracts, Boston.

Peev P. 2007. Advanced technologies in deep-sea archaeology applied in the Black Sea. – In: In Honorem Annorum LXX Mihaili Lazarov. Acta Musei Varnaensis V, Varna, 523–531.

Singh H. et al. 2000. Singh H., J. Adams, B. Foley, D. Mindell. Imaging for underwater archaeology. – American Journal of Field Archaeology, 27.3,

Singh H. et al. 2000 a. Singh, H., L. Whitcomb, D. Yoerger, O. Pizarro. Microbathymetric mapping from underwater vehicles in the deep ocean. – Journal of Computer Vision and Image Understanding, 79.1, 143–161

Sureide F., M. Jasinski. 1998. The Unicorn wreck, central Norway underwater archaeological investigations of an 18th-century Russian pink, using remotely – controlled equipment. – International Journal of Nautical Archaeology, 27.2, 95–112

Ward et all. 2005. Ward, C., R. Ballard, F. Hiebert. Archaeological Survey and Subsurface Testing in the Black Sea. – In: 105th Annual Meeting of the AIA. Abstracts, Boston.

Yoerger et al. **1998.** ***Yoerger, D., A. Bradley, B. Walden, H. Singh, R. Bachmayer.*** Surveying a subsea lava flow using the autonomous benthic explorer (ABE). – International Journal of Systems Science, 29.10, 1031–1044.

DEEP-SEA ARCHAEOLOGY

Preslav Peev

(Summary)

The deep sea archaeology poses a range of difficulties, interesting problems of advanced technologies. These include broad area sonar searches, target identification, and precision survey. Broad area sonar searches for archaeology have requirements similar to those in other applications collecting sonar data to locate targets for further inspection. We briefly discuss what available vehicles can contribute to archaeological searches. We then describe the challenges for AUVs in identifying archaeological sites. Then, we discuss the importance of a precision survey of archaeological sites and its implications for vehicle design and control. Using computer – controlled tracklines over an archaeological sites an AUVs could collect sonar data and imagery for precision mapping of a particular site. The Black Sea region has a high potential for marine deep water archaeological investigations. Using of contemporary underwater technologies and equipment (ROVs, AUVs, scan sonars etc.) enable collection of sufficientl data for the creation of the archaeological map of the deep sea part of the Black Sea.

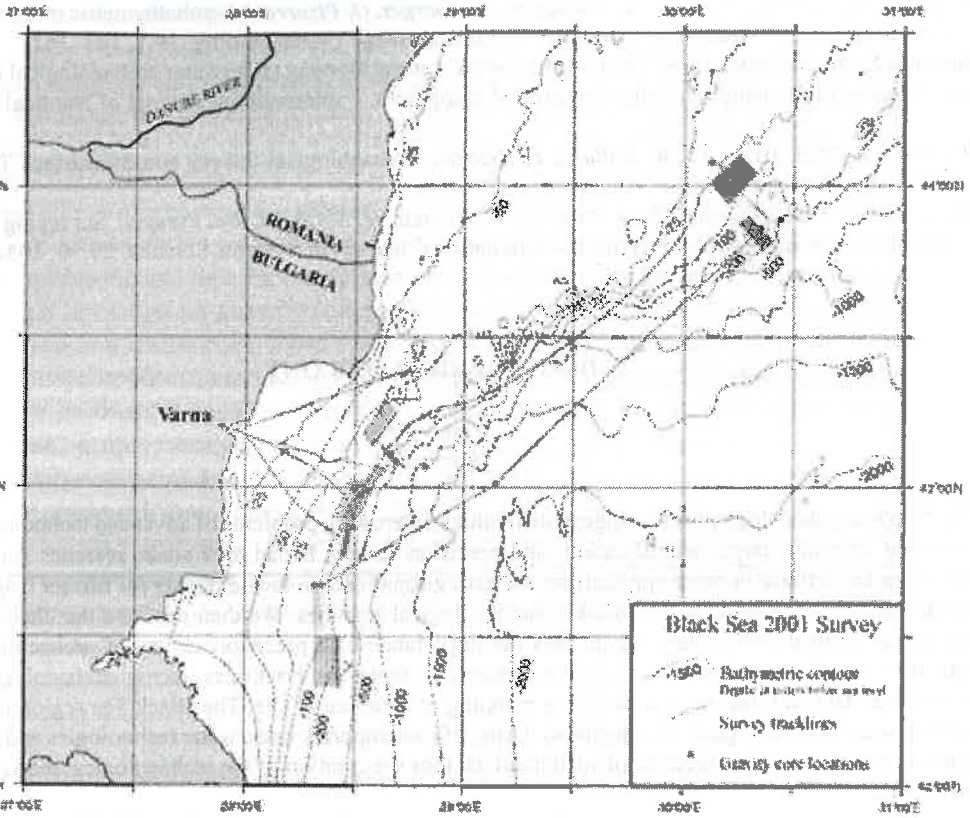
DANUBE RIVER
ROMANIA
BULGARIA
Varna
44°00'N
43°00'N
42°00'N
30°00'E
31°00'E
Black Sea 2001 Survey
Bathymetric contour
Depths in meters below sea level
Survey tracklines
Gravity core locations

a

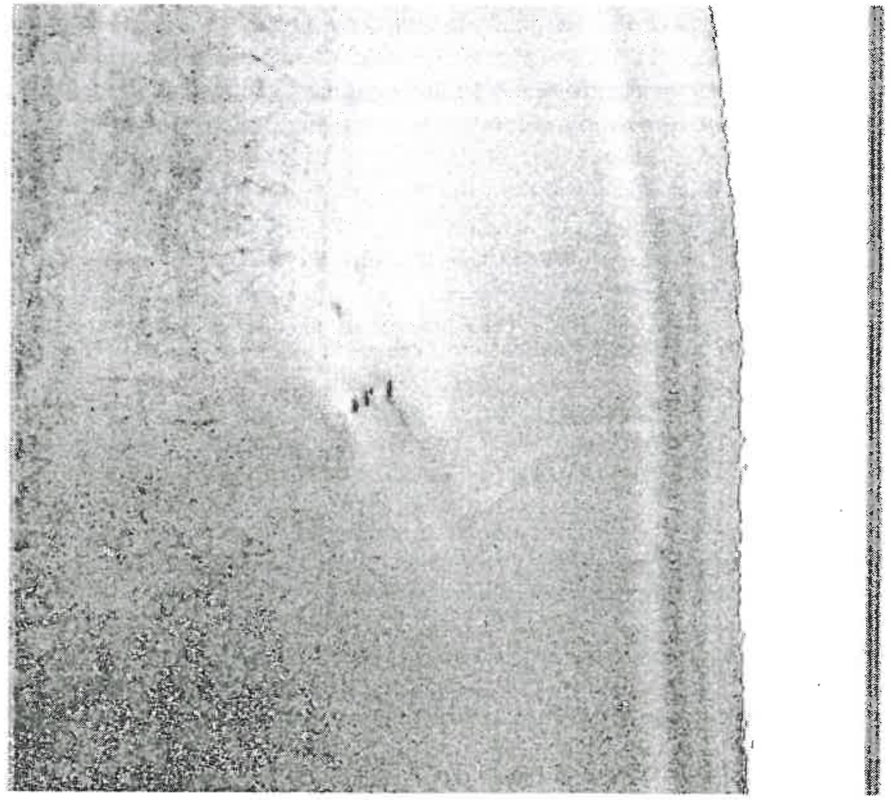

б

Обр. 1. а. Карта на работните полигони от 2001 г.,
б. Сонарен запис на цел № 19 от 2001 г.
Fig. 1. a. Map of the polygons 2001 survey (Bulgaria and Romania),
б. Side scan sonar record of target 19

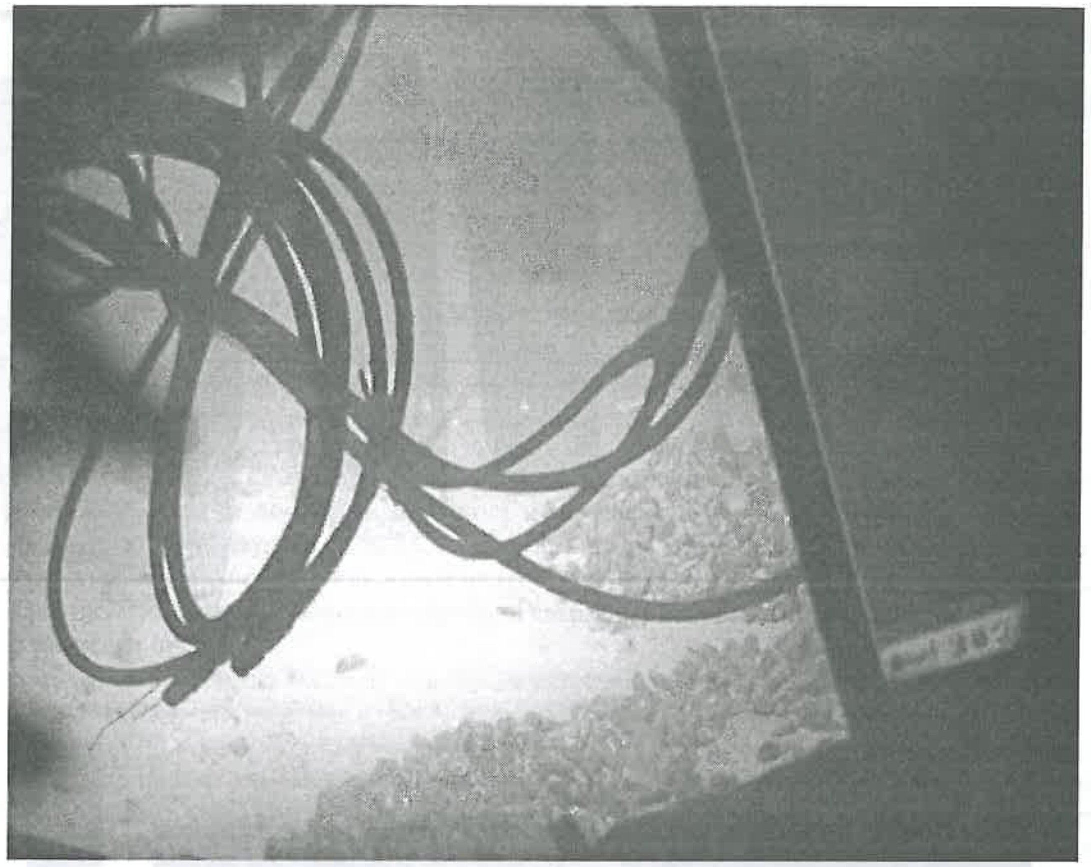

a

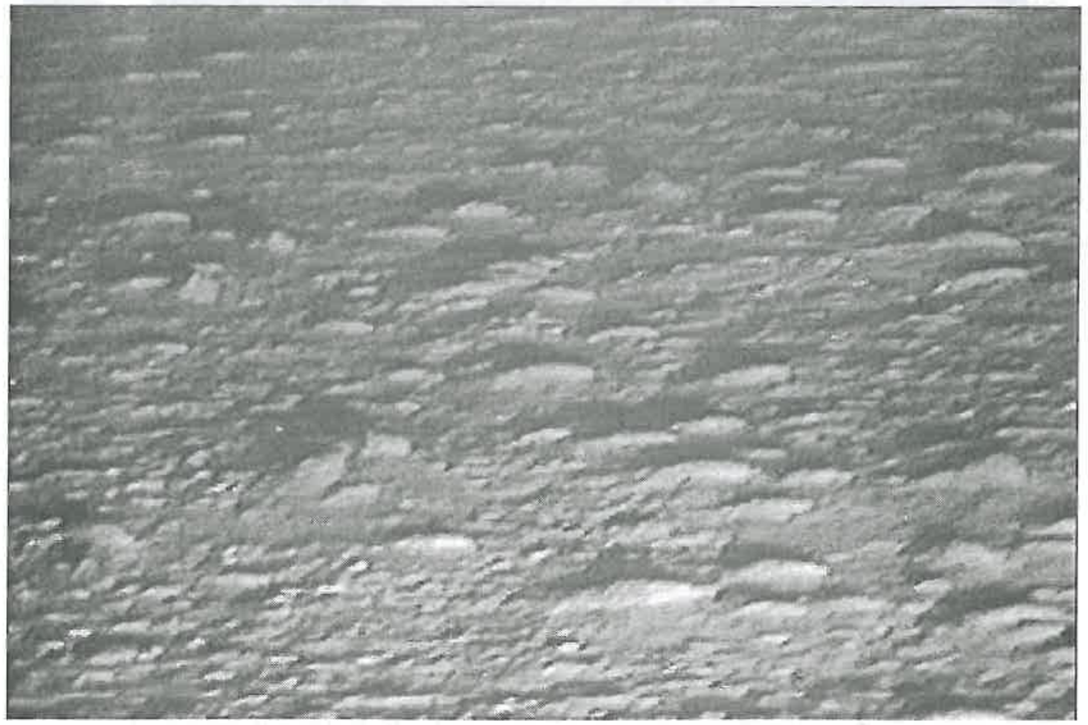

б

Обр. 2. а. Снимка на мидена банка, дълбочина 155 m (снимка 2002 г.),
б. Близък план на мидената банка, дълбочина 155 m (снимка 2002 г.)
Fig. 2. a. Image of the shell bank at depth 155 m (photo 2002),
б. A short distance shot of the shell bank at depth 155 m (photo 2002)

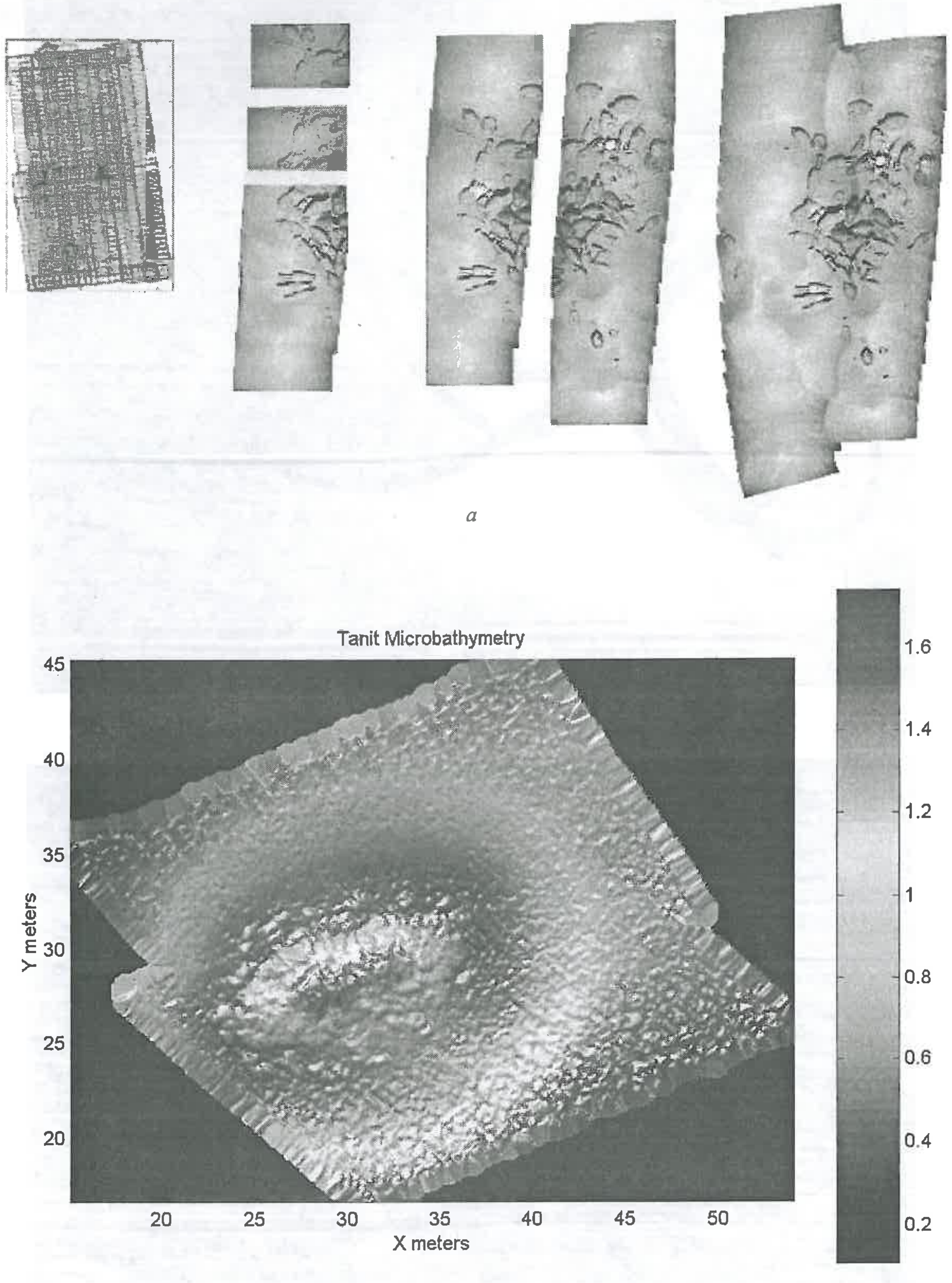

а

б

Обр. 3. а. Фотомозайка на потънал кораб (по Foley, B., D. Mindell. 2002:fig. 3),
б. Микротопографска скала на обект Таниат (по Ballard R. et al. 2002)
Fig. 3. a. Photomosaic of wreck (after Foley, B., D. Mindell. 2002:fig. 3),
б. Microtopography of the site Taniat (after Ballard R. et al. 2002)

СЪДБАТА НА МАРТИРИУМИТЕ В СЕВЕРНА АФРИКА ПРЕЗ IV–V в. В СВЕТЛИНАТА НА ЦЪРКОВНИТЕ КАНОНИ

Тодор Енчев

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)

Когато се разглеждат причините, довели до преместване на мощите на мъчениците от мартириумите, намиращи се extra muros, в храмове и мартириуми в градовете, на първо място обикновено се поставя желанието за по-голяма сигурност и запазване на мощите. Преместването на мощите в градовете всъщност е резултат от много причини, като не малка част от тях са свързани с различни тенденции и промени в литургичния живот на Църквата. В това изследване ще се направи опит да бъдат разгледани възможно по-подробно само причини свързани с богословската страна на този многопластов и продължителен процес.

Като основна причина за преместването на мощите от изградените за тях мартириуми extra muros, в храмове намиращи се в градовете, трябва да се изтъкне изключително голямата почит на християните към мъчениците и техните мощи, запазила се през първите 6–7 века от историята на Църквата. Почитта към тях започва още от I в., след убийството на св. архидякон Стефан и след смъртта на апостолите. Християните вярват, че по време на мъченията Бог се намира до мъченика, подкрепя го в неговата борба и той се изпълва с Божия Дух и Божествена благодат. Още през II в. вече се оформя така нареченото “Богословие на мъченичеството”, както личи от прочутия текст на житието на св. Поликарп (*Αντουράκης Г.* 1997:314–315).

Християните се гордеели със своите мартириуми и мощите на мъчениците разположени в тях, смятали ги за неоценими религиозни съкровища – “*по-благородни от скъпоценни камъни и по-скъпи от златото*”, както се казва в гореспоменатото житие. Още от времето на гоненията срещу християните през първите три века, почитта на вярващите към мощите била тясно свързана със събранията около гроба на светеца (*Αντουράκης Г.* 1997:310).

Център на “рождения ден” (деня на мъченичеството) на светеца, е извършването на Светата Евхаристия. Освен обичайните четива от Свещеното Писание, в подготвителната част на Литургията е включено и четене на житието на мъченика, и изпяване и тълкуване на някои песнопения в чест на Христос и пострадалия за Него мъченик. Освен Света Евхаристия, при честванията се извършвали и всенощни бдения наричани “*παννυχίδες*”, тъй като през цялата нощ преди празника се отправяли молитви към Бога и мъченика, пеели се химни в тяхна прослава и др. Всички тези особености на почитанието към мъчениците намерили място в религиозния живот на християните още от III и IV в., а и след това, според свидетелствата на Отците на Църквата (*Αντουράκης Г.* 1997:317). Така например, от свети Атанасий научаваме, че християните имали обичай да преспиват в мартириумите, за да могат чрез сънища да получат откровения за бъдещето си (т. нар. incubatio), (*Браун П.* 2000:76), както и чрез ползването на светена вода от мартириума (*Frankfurter D.* 1994:33).

Тази голяма почит към мощите се запазва и след 313 г. Константин Велики изгражда доста мартириуми, като почти всички се намират extra muros (*Γούναρης Г.* 1999:61–70). Тази практика явно се запазва почти през целия IV в., като продължава да съществува и разликата между мартириумите извън градовете и храмовете-мартириуми в градовете, които също разполагали с мощи. Главната литургична разлика между тях е следната: в храмовете-мартириуми, които се намират вътре в градовете, Светата Евхаристия се извършвала всеки неделен ден и на всеки празник, а в онези, които са extra muros – веднъж годишно, в деня на смъртта на мъченика. За последната практика имаме свидетелства от много Свети Отци на Църквата, като например св. Василий Велики (*EPE*, 6:189), (*Αντουράκης Г.* 1997: 325–326).

Въпреки това, тези мартириуми били изключително популярни и посещавани от християните, което се потвърждава дори само от мащабите на построените от Константин Велики мартириуми. Достатъчно е да споменем, че само от текстовете на бл. Августин знаем, че в Картаген имало не по-малко от двадесет мартириума, като посветените на св. Киприян Картагенски били три (*Quasten J.* 1940:254). Споменатият по-горе факт от св. Атанасий също говори за това. Трудно е да се каже, колко време се задържала гореспоменатата разлика при отслужване на Светата Литургия в мартириумите и градските храмове. Най-вероятно отслужването на повече от една литургия годишно в мартириумите започва с активното изграждане на такива постройки след 313 г. За това косвено свидетелства 20-то правило от Гангърския поместен събор от 340 г., в което се казва следното: “*Който от надменност, отвращавайки се, осъжда събранията в чест на мъченици, или извършваните там литургии, и възпоменания за тях, да бъде анатема*”. Гръцкият текст е следният: «*Ει τας αιτιώτο, υπερηφάνω διαθέσει κεχρημένος, καί βδελυσσομένος τας συνάξεις τών μαρτύρων, ή τας εν αυταίς γινομένας λειτουργίας, καί τας μνήμας αυτών, ανάθεμα έστω*» (*Νικόδημος*, 1998:404). Фактът, че тук става въпрос за “събрания в чест на мъченици – *συνάξεις τών μαρτύρων*”, “литургии – *λειτουργίας*” и “възпоменания – *μνήμας αυτών*”, ясно показва, че става въпрос за голям брой събрания, а не за еднократна служба. При това, едва ли едно евхаристийно събрание веднъж годишно би могло да предизвика някаква сериозна реакция от страна на някои християни. Явно е, че още преди 340 г. засилената почит към мощите на мъчениците довела и до противоположни мнения за тях, сред част от християните. Църквата веднага реагирала на този проблем, чрез издаване на споменатото правило.

От правилото става ясно, че тази засилена почит към мъчениците, която намерила израз в определени литургични действия в мартириумите, постепенно влязла в противоречие с развиващия се литургичен живот на християните вътре в града. След 313 г. християните започват да строят големи и импозантни храмове (*Γούναρης Γ.* 1999:61), а епископите заемат важно място не само в религиозния живот, но и в социалната и обществено-политическата сфери, за което говори даденото им от Константин Велики право да упражняват правосъдие при частни спорове (*Χριστοφιλοπούλου Αι.* 1996:136). За това свидетелства и примерът с Павел Самосатски, който преди да стане еретик, съвместявал функциите на епископ на Антиохия и офицер при царицата на Палмира – Зиновия. (*Γλαβίνα Α.* 1992:204–205). Църквата и Империята се свързали тясно. Йерархичната организация на Църквата, която станала силна още от периода 260–305 г., се затвърдила и започнала да следва един път, успореден на управленческата организация на империята. Селата и енориите имали свои клирици, а всеки град свой епископ. Епископите от големите провинциални градове засилили своята духовна и управленческа власт, която по-рано упражнявали по традиция (*Krautheimer R.* 1991:49).

Но по това време се получило и едно своеобразно “раздвоение” на християните между мартириумите, разположени extra muros и градските храмове, както личи от едно конкретно правило, което ще разгледаме по-долу. Струва ми се, че този процес дори е по-сложен, понеже същевременно в употреба били и домашните църкви, използвани на места до средата на VI в. (*Γούναρης Γ.* 1999:56). “Раздвоението” на християните между различни по своя характер храмове, трябвало да бъде преодоляно, както за да се утвърди окончателно епископската институция, така и за да се консолидират всички християни в Църквата Христова. Това отговаряло на ранната практика, всички християни да се събират на едно място по едно и също време за Светата Евхаристия, което събрание било наричано от тях “επί το αυτό” – израз който трудно може да се преведе на български език. Този израз по-късно е заменен с термина εκκλησία – събрание, църква (*Афанасиев Н. 1999:14*). Заедно с това протича и естествен процес на преместване на мъченически мощи вътре в градовете, тъй като в новопостроените храмове трябвало да бъдат влагани мощи на мъченици.

Ситуацията около преместването на мощите явно била доста деликатна в северните територии на Африка, понеже делегатите на събора в Картаген отделят специално място за проблемите, произтичащи от вече празните мартириуми. Както личи от 94 правило на Поместния събор в Картаген (419), този процес на преместване на мощите в градовете продължил доста дълго и към годината на провеждане на събора, християните упорито продължавали да посещават празните вече мартириуми издигнати extra muros. Ето и правилото: *“Ομοίως ήρεσεν, ίνα τα πανταχού ανά τους αγρούς και τους αμπελώνας θυσιαστήρια, ωσανεί εις μνήμην μαρτύρων καθιστάμενα, εν οίς ουδέ εν σώμα, ή λείψανον μρτύρων, αποκείμενα δείκνυνται, από τον εντοπίων επισκόπων, ει έστι δυνατόν, καταστρέφωνται, ει δε τούτο θορύβοις δημοτικοίς ου συγχωρείται, όμως τα πλήθη νουθετηθώσι μη οχλαγωγείν τους τόπους εκείνους. Και ίνα οι τα ορθά φρονούντες μηδεμιά δεισιδεμονία των τοιούτων τόπων καταδεσμώνται. […]”* (*Αλιβιζάτου Α.* 1997:353).

Превод: “*Постановено е и следното: всички олтари, които са издигнати било на полета, било по лозя за спомен на мъченици, ако в тях не са положени тела или части от мощи на мъченици, трябва, по възможност, да бъдат разрушени от местните епископи; а ако това не може да стане, поради народни смутове, в такъв случай поне да се поучава народа да се не събира в тия места. И които мислят право, да се не привързват суеверно към тях; нито под какъв и да било предлог да се извършва помен за мъченици там, гдето или няма тяхно тяло, или мощи, или пък по достоверно старинно предание не е доказано, че то е било тяхно жилище, или притежание, или място на страдания. А ония олтари, които са поставени, гдето и да било, вследствие на съновидения и празни откровения на някои люде, да бъдат по всеки начин разрушени*” (*Правила.* 1936).

Още от самото начало на правилото става ясно, че към 419 г. част от мощите на мъчениците все още се намират в мартириуми разположени “*било на полета, било по лозя*”. Друга част от мощите отдавна били пренесени в градовете и мартириумите всъщност били празни. Епископите нареждат онези от тях, в които няма мощи да бъдат разрушени от местните епископи. За да се стигне до такова крайно решение има две основни причини. Първата е, че миряните продължават упорито да посещават празните вече мартириуми, за сметка на храмовете в градовете. Авторитетът на мъчениците вероятно надминавал всички други авторитети. Но любовта и привързаността на миряните към мощите на мъчениците явно били дълбоко вкоренени в техния религиозен живот, щом епископите, участващи на събора веднага правят уговорка, това събаряне на мартириумите да стане там, където няма опасност от народни смутове. Най-малкото, което са длъжни да направят тези епископи е да проповядват сред вярващите, да не бъдат посещавани тези места.

Втората причина се корени в своеобразието на култа към мъчениците в Северна Африка, което до голяма степен ни дава отговори на въпроса, защо се стига до това правило. Този култ всъщност използва голям брой елементи от античния култ към мъртвите, но и пострадал от някои обичаи. Едно от предимствата (на култа към мъчениците) било това, че той се радвал на изключителна популярност; един от недостатъците, че никъде нововъденията не се сблъсквали с по-голяма опозиция. Хората възприемали култа към мъчениците, както този към мъртвите, като повече или по-малко тяхна лична работа; като материя с лична обвързаност, като домашния култ, който не принадлежи на служението на духовенството, или поне не във същата степен, както официалния култ към Бога (*Quasten J.* 1940:256). Тази „лична” работа обаче бързо се изродила. Гуляите и пиянствата се превърнали в чума за възпоменанията. Църквата с гроба на св. Киприян станала сцена на подобна поквара, съпроводена от танци, бъркотия и всеобща безредица. В някои от своите проповеди бл. Августин много остро критикувал тези действия на святото място (*Quasten J.* 1940:259).

Силата на култа към мъчениците и проблемите предизвикани от него са толкова значими, че докато е епископ на Тагасте, бл. Августин (354–430) отделя специално внимание на този проблем. Ние имаме прекрасен препис на негово писмо до един от най-добрите му приятели, епископ Алипий от Тагасте. Според това писмо, съборните постановления (на Събора състоял се в Ипон през 393 г. – бел. моя) изглежда били оповестени в началото на 394 г., понеже на празника на мъченика Леонтий, бивш епископ на Ипон, имало бунт против новите разпоредби. Августин ни казва, че вече няколко седмици преди празника “някои явно прибягнали към насилие и заявили, че те не могат да приемат забраните за този празник, когото те наричат Laetitia, напразно опитвайки се да прикрият своите гуляи зад името на празника” (*Quasten J.* 1940:264). Обръщайки се към това, какво той смята за неморално и нерелигиозно поведение, свързано с култа към мъчениците, Августин повтаря отново и отново през живота си, варианти на единствената основна формулировка: празниците се правят, казва той, така че по време на празненството у паството, истински членове на Христа, трябва да се породи подражание на мъчениците христови. Това е единствената причина. Няма друга (*Brown P.* 2000:3).

Следващата част от правилото всъщност почти повтаря неговото начало, но с други думи, като посещаването на тези места се приравнява със суеверие. Забраняват се и възпоменанията в празните вече мартириуми, което отново цели завръщането на миряните в градските храмове. Думите *“или пък по достоверно старинно предание не е доказано, че то е било тяхно жилище, или притежание, или място на страдания”* ни разкриват и една друга страна на почитта към мъчениците и могат да разширят обхвата на нашето понятие “мартириум”. Въз основа само на този текст, ние можем да разширим и обхвата на религиозната изява на вярващите извън постройката, която наричаме мартириум. Явно е, че обект за проява на почитта към отделен мъченик може да бъде не само мястото, в което са съхранени (или са се съхранявали) неговите мощи, но и постройки от съвършено различен тип и дори места, без каквито и да било постройки по тях.

От богословска гледна точка, тези постройки и места били осветени от съприкосновението си с мъченика, израз на което е масовата погребална практика ad sanctos (*Grossmann P.* 2002:136). Не би трябвало да има никаква богословска причина, която да промени статута на мартириумите, дори когато в тях вече няма мощи. Факт е, че от страна на миряните се появяват доста крайности при почитанието на тези места, но е странно, че Църквата прибягва до това крайно решение, за да реши проблема.

Последната част от правилото се отнася до "*олтари, които са поставени, гдето и да било, вследствие на съновидения и празни откровения на някои люде*", които трябва "*да бъдат по всеки начин разрушени*". В тази група би трябвало да влизат всички храмове – големи и малки, вероятно намиращи се извън стените на града. Не може да се отрече фактът, че както някога, така и днес се изграждат храмове и дори манастири от отделни християни, водени от различни мотиви и основания. Много трудно е обаче да се определи, дали някакъв малък параклис издигнат някога в полето е изграден въз основа на съновидение или празно откровение. Разбира се, има и такива постройки. Включването на тази много общо определена група в края на правилото, към която лесно могат да се причислят и мартириуми, оставя впечатление за постройки, които нямат нищо общо с християнския култ и които трябва да бъдат "*по всеки начин разрушени*". Не бихме могли да отнесем към тази група езически храмове и култови места, понеже следващото правило се отнася точно за тях, като се изисква от царете да унищожават всички остатъци от идолопоклонството.

Ситуацията около мартириумите се утежнявала и от различни еретици, които се появявали в Църквата и се опитвали да заемат своя територия в прекия и преносния смисъл на тази дума. За подобно явление научаваме от правило 9 на Лаодикийския Поместен събор (343 г.): "*На църковни лица не се позволява да отиват на молитва или за лекуване на гробища на всякакви еретици, или в така наричани у тях мъченически места. А ония, които отиват, ако са верни, нека бъдат лишени от църковно общение за известно време. Ония пък, които се каят и изповядват греха си, нека бъдат приемани в общение*". Тези молитви и лекуване на гробища, всъщност се извършват в мартириумите или при гробовете на мъчениците, намиращи се в гробищата. Християните посещавали мартириумите и с надеждата да се излекуват от някакви болести, чрез поклонение, молитва към светеца и други действия. Но когато тези "гробища" принадлежат на "всякакви еретици", те вече са осквернени, по простата причина, че са в тяхно владение. Следващият израз "*или в така наричани у тях мъченически места*" указва за какви места става въпрос, но с уговорката, че това са "така наричани", тоест Църквата не ги признава за мартириуми. Тя не би и могла да ги признае, защото в противен случай би трябвало да признае принадлежността на еретиците към Църквата и действията извършвани от тях за благодатни, което е абсурдно. В правилото не е казано, че мартириумите са осквернени, но изразите "*гробища*" и "*така наричани*", ясно показват, че тези места вече не притежават тази святост и благодат, за което стана въпрос в началото. Те са десакрализирани, осквернени. В подобни случаи християните може би се опитвали да приберат мощите. Пример за това е случаят в Антиохия, предаден ни от св. Йоан Златоуст. Там, в мартириума при Римската порта, в крипта под олтарното пространство, в удобни за пренасяне саркофази, били положени мощите на много светци. Когато в края на IV в. криптата преминала във владение на арианите, мощите на православните светци били преместени на безопасно място в горната част на църквата. (*Milburn R*. 1988:92–93). Своеобразието при почитането на мощите на мъчениците се увеличавало от различните секти, които се появили в Северна Африка през разглеждания период. Показателен е случаят със сектата на мелитианите от IV в., които балсамирали телата на мъчениците и ги държали по домовете си. Негодуванието на св. Атанасий Александрийски към тях било голямо – „светците принадлежат на земята", аргументирал се той, и налагал своята гледна точка с многократно споменаване особено на гробовете на еврейските патриарси в Светите земи (*Frankfurter D*. 1994:31, бел.33).

В заключение може да се обобщи, че преместването на мъченическите мощи в храмове разположени в градовете, е продиктувано от желанието да се консолидират всички християни около епископския център и градските храмове, понеже голямата почит към мъчениците привличала много християни в мартириумите извън града. Празните мартириуми, различни постройки и места непосредствено свързани с мъченика, също били обект на религиозно почитание от страна на християните.

Въз основа на някои извори може да се твърди, че от гледна точка на Църквата, един мартириум може да бъде осквернен, ако премине във владение на еретици. Мощите във всички случаи остават свети.

Днес е трудно да установим, до каква степен 94 правило на Картагенския Поместен събор е било спазвано или прилагано от отделни епископи в Северна Африка. Факт е обаче, че то им давало власт да разрушават празните мартириуми и вероятно някои от ранните паметници са разрушени от самите църковни власти, с цел да не привличат християните за поклонение, молитви и други изяви с религиозен характер, като е възможно някои от тях да са излизали от рамките на християнското изповедание и традиции, както личи от думите на Св. Атанасий.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Афанасиев прот. Н.* 1999.** Трапеза Господня. – Велико Търново.

***Браун П.* 2000.** *Авторитетът и свещеното*. – София.

Правила на Св. Православна Църква, събрал и превел, протоиерей Иван Стефанов. – София.

***Brown P.* 2000.** Enjoying the saints in late antiquity. – Early Medieval Europe, 9 (1), 1–24.

***Frankfurter D.* 1994.** The Cult of the Martyrs in Egypt before Constantine: The Evidence of the Coptic „Apocalypse of Elijah". – *Vigiliae Christianae*, 48, 1, 25–47.

***Grossmann P.* 2002.** Christliche Architektur in Agypten. – Leiden, Boston, Koln, Brill.

***Quasten J.* 1940.** "Vetus Superstitio et Nova Religio" the Problem of Refrigerium in the Ancient Church of North Africa. – *The Harvard Theological Review*, 33, No. 4, 253–266.

***Milburn R.* 1988.** Early Christian Art & Architecture. – Berkeley and Los Angeles.

***Αλιβιζάτου Αμιλκά*. 1997.** *Οι ιεροί κανόνες*. – Αθήνα.

***Αντουράκη Γ.* 1997.** *Αρχαία Μαρτύρια και Χριστιανικοί ναοί*, Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης, Α΄ τόμος. – Αθήνα.

***Γλαβίνα Α.* 1992.** Οι διωγμοί κατά της εκκλησίας στην προκωνσταντίνεια εποχή. – Κατερίνη.

***Γούναρης Γ.* 1999.** Εισαγωγήστην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία, Ι Αρχιτεκτονική Θεσσαλονικγ.

***Krautheimer Richard*.** Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Αρχιτεκτονική. – Αθήνα, ΜΙΕΤ.

***Νικόδημος Αγιορείτης*. 1998.** *Πηδάλιον*. – Θεσσαλονίκη.

***Χριστοφιλοπούλου Αι.* 1996.** *Βυζαντινή Ιστορία* Α΄ 324–610. – Θεσσαλονίκη.

THE FATE OF MARTYRIA IN NORTH AFRICA IN THE 4th-5th CENTURIES IN LIGHT OF THE CHURCH CANONS

Todor Enchev

(Summary)

The present article focuses on the reasons of theological nature that led to the transfer of relics situated *extra muros* inside towns, and the fate of some of the emptied martyria after the transfer of the relics. What can be pointed out as a primary reason is Christians' great love and reverence for the relics of martyrs and the great respect relics commanded in the Church. According to some Church canons, Christians continued to gather in emptied martyria where the Liturgy was celebrated. In reality, the consolidation of all the faithful made it difficult for the local bishops, and, in addition, the veneration for the relics of martyrs involved serious distortion and deviation. This led to a reaction from the Church that found an expression in the formulation of canons which assigned the local bishops the destruction of emptied martyria situated *extra muros*.

ПЪТИЩА, ПРОХОДНИ МЕСТА, ПЪТНИ И УКРЕПИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ В ЦЕНТРАЛНИЯ БАЛКАН ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА И СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Венелин Бараков

(Специализиран музей – Трявна)

Проблемът за пътищата в района на Централния Балкан е подробно разглеждан от В. Аврамов, К. Дочев и Ив. Христов, като епизодично се среща и в изследванията на Ат. Попов и Ат. Милчев (*Аврамов В*. 1929:40–77; *Милчев А*. 1979:439–448; *Попов А*. 1982:31; *Дочев К*. 1994:61–77; *Христов И*. 2002:68–88). С изключение на В. Аврамов, останалите автори разглеждат проблема за пътищата твърде повърхностно, без да са извършвали необходимите теренни обхождания и наблюдения, което рефлектира върху редица техни изводи и заключения за направлението и трасетата на пътищата в планината, идентифицирането и датирането на крайпътните и укрепителните съоръжения, определянето на техните функции и пр. Настоящата статия, без да претендира за изчерпателност, на основата на нови проучвания на пътната система в планината и разкопки на възлови археологически паметници край някои от най-интензивно използваните пътни трасета в Централния Балкан, внася някои корекции в предишните схващания за пътната мрежа, доуточнява характера и направлението на пътните трасета и, представлява опит за систематизация на основните пътни структури в Балкана и тяхната връзка с компонентите на селищната структура. Специално място е отделено и на естеството на природните дадености и проходите, предвид тяхното огромно значение за пътните комуникации между селищата в изследвания географски ареал, за един широк хронологически период, обхващащ Античността и Средновековието.

Овладяването на планината става организирано едва през ранножелязната епоха (X–VI в. пр. н. е.). Проникването се дължи на засиленото търсене на естествено защитени места или пещери, които предлагат по-голяма сигурност за тракийските селища, изграждането на светилища в планината и подчертаната им връзка с усложняването на тракийското религиозно мислене, при което планината/скалата заема особена роля; търсенето на суровини (желязна руда, дървен материал). За движение се използват долините на реките и седловините между планинските хребети. През ранножелязната епоха тракийските селища са малки по размери, с тънък културен пласт и се характеризират с нетрайност на обитаването. Липсват изградени пътни артерии. Едва през късножелязната епоха се формира трайна селищна мрежа, при която най-големите селища се превръщат в „централни” населени места. Между последните и големите центрове на тракийската култура на юг от планината се създават активни комуникации, чиито цели са преди всичко търговски, а нерядко и военни, особено след нарастването на политическата мощ на одрисите.

I. Пътни трасета и комуникации в предримската епоха (обр. 4 а)

Запазени трасета с каменна настилка, които категорично могат да се датират в I хил. пр. н. е. няма. Поради липсата на трасирани пътища, възстановяването на пътната мрежа в предримския период е възможно чрез комплексен анализ на следните фактори: разположение на тракийските селищни центрове спрямо проходните места в планината (косвени свидетелства за наличието на пътна мрежа са проучванията на тракийски укрепени селища, които са разположени и изградени на възлови места в проходите, или пред тях); картиране на местата с укрити колективни монетни находки; локализирането на селища или некрополи с импортна продукция, произведена на юг – проникването ѝ северно от Балкана през старопланинските проходи, свидетелства за търговските контакти на местната тракийска аристокрация с занаятчийските центрове на юг от Хемус.

В резултат на археологически разкопки през втората половина на XX в. на удобни и естествено защитени хълмове са разкрити няколко големи тракийски укрепени селища, които принадлежат на тракийските племена кробизи (крепостите при с. Градница и връх Голям Острец до гр. Априлци), гети (селищата при гр. В. Търново, гр. Г. Оряховица и с. Царева ливада) и одриси (крепостта над гр. Шипка).

Селищата при Градница, Велико Търново и Горна Оряховица възникват като търговски центрове (емпории) в близост до гънките на Предбалкана, на удобни места в началото на проходи, от където вносната продукция се е разпространявала на север сред останалите селища на севернотракийските племена, като са се използвали реките Янтра (ант. Атрис) и Росица. За това свидетелстват многобройните амфорни печати, открити при разкопки в посочените селища – Градница (непубликувани); В. Търново и Г. Оряховица (*Църов И.* 2007:36). При проучванията на тези селища са установени следи от укрепителна система, жилища, многобройна битова керамика. Разкопките показват, че те постепенно се разрастват по площ и обитаваното им пространство обхваща склоновете на хълмовете до бреговете на протичащите в близост реки (*Чокоев И., М. Станчева.* 1999:54, 68). Тези селища се явяват „централни", по отношение на останалите населени места, които в последствие еволюират в протоградове. Разцветът им през V–I в. пр.н.е. се дължи на стратегическото им място в началото на проходи и контрола над пътните артерии през Балкана.

Крепостите при гр. Априлци (вр. Голям Острец), северно от планинското вододелно било, и гр. Шипка (м. Градишката могила) южно от него, представляват друг модел в селищната организация през късножелязната епоха, свързан с проходите и пътищата. Двете укрепления възникват като военни крепости за осигуряване на контрол над определена територия. Крепостта на вр. Голям Острец е изградена в северното подножие на Русалийския проход като флангово укрепление за защита на племенната територия на кробизите. Една от най-важните му функции е охраната на пътя през прохода. По време на нашествията на келтите през III в. пр.н.е. крепостта се превръща в укрепено убежище за траките от планината (находки: въоръжение, стъклени гривни със син цвят).

Крепостта в м Градишката могила, над гр. Шипка е изградена на възлово проходно място – пътя през Шипченския проход. Археологическите разкопки, проведени през 2000 г., изясниха етапите на функциониране и функциите на крепостта (*Христов И., В. Бараков.* 2002:9–15). Според Ив. Христов тя е сполучлив пример за укрепена тракийска крайпътна станция (*Христов И.* 2002:109–111). Това е мнение, с което не мога да се съглася. То привнася механично един друг модел на организация на пътната система, до който траките в своето обществено развитие не достигат (както е известно римляните имат добре организирана пътна мрежа с крайпътни станции и съоръжения, обслужващи и подпомагащи търговския и военния трафик по пътищата, служещи за смяна на конете, за почивка и пр.).

Крепостта възниква през втората половина на IV в. пр. н. е. като тракийски военен пункт за защита на държавата на Севт III в Казанлъшката котловина. Като военно укрепление от края на IV–началото на III в. пр. н. е., тя контролира движението през прохода между Севтополис – големия тракийския град, резиденция на Севт на юг, и земите на гетите на север, по поречието на р. Янтра, където се намира техния голям търговски център Зикидева – селището на хълма Царевец във Велико Търново. За предназначението ѝ свидетелства археологическият материал от разкопките – тракийски криви бойни ножове – махайровиден тип (*Христов И., В. Бараков.* 2002:11).

Търговският обмен между северотракийските племена и южнотракийските земи и откритата импортна продукция по северните склонове на Предбалкана, са сред основните показатели за локализиране на пътните трасета и проходни места, по които се движат луксозните стоки, предназначени за аристокрацията на гети и кробизи. Друг показател са случайно откритите колективни монетни находки и единични монети, които маркират местата на придвижване и проходите в планината. Тяхното картиране на географската карта очертава трасетата на основните пътища между отделните селища. Тук могат да се посочат монетите на гръцката колония Маронея, открити по поречието на р. Янтра, трасиращи комуникациите през Шипченския проход; бронзовата ситула от Трявна от могилен гроб, маркираща пътя през Тревненския/Мъглижкия проход; скифос и бронзовата хидрия с позлатени дръжки от некропола на с. Градница, колективната находка от хемидрахми на Парион, намерени в кв. Видима на гр. Априлци, трасиращи пътя през Русалийския проход (*Христов И.* 2002:92–99); споменатите по-горе амфорни печати на Родос, Синопе и Тасос, свидетелстващи за търговията с вино и зехтин от двете страни на Балкана.

Резюмирайки изнесените данни можем да посочим няколко трасета на тракийски пътища активно използвани в предримската епоха в Централен Хемус:

1. Път Зикидева – Кабиле през прохода Хаинбоаз. От търговския център при В. Търново пътят се е насочвал на юг към дн. Килифаревски манастир, долината на р. Белица и с. Вонеща вода. Оттам пътят изкачва прохода при селата Пчелиново и Димовци, преваля билото и по течението на р. Радова е излизал на юг в крепостта „Хисаря" при гр. Николаево, откъдето поема към Кабиле.

2. Път Зикидева – Севтополис през Шипченския проход. От селището на хълма Царевец във В. Търново пътят се е насочвал към околностите на с. Гостилица, където има голяма концентрация на тракийски селища. Следвайки долината на р. Янтра (Атрис), пътят е достигал пролома, който реката е издълбала в платото Стражата при с. Янтра, и преминавайки през него, трасето се е насочвало към дн. гр. Габрово. Оттук покрай хълма Градище пътят изкачва м. Киселчова могила и през Етъра и с. Нова махала, следвайки коритото на р. Янтра, е поемал нагоре към върха на Балкана. След преодоляване на вододелното било, пътят се е насочвал на юг към скалистия връх Градишката могила. Върху него е изграден голям тракийски военен пункт за охрана на пътя. От крепостта трасето поема на югозапад и излиза от прохода при гр. Шипка, за да продължи към тракийския град Севтополис.

3. Път Зикидева – района на дн. гр. Мъглиж през Тревнеския/Мъглижкия проход. От Зикидева пътят се е насочвал към Дряновския манастир, покрай тракийската крепост в м. Градът, край с. Царева ливада, и по долината на река Дряновска/Тревненска през гр. Трявна и с. Престой, трасето подхожда към Балкана през вр. Ковачка и вр. Кръстец за вододелното било на Стара планина. Оттук през вр. Панагюра и м. Калаянка пътят е превалял прохода и е слизал в тракийската военна крепост Горненския град и се е отправял на юг към околностите на гр. Мъглиж, където в предримската епоха са концентрирани голям брой тракийски селища. Най-голямото от тези селища е разположено на северозападно от гр. Мъглиж и на него е принадлежала прочутата Мъглижка гробница със стенописи.

4. Път от крепостта при с. Градница – селищния микрорайон при с. Тъжа през Русалийския проход. От селищния център при с. Градница пътят се е отправял на юг към Предбалкана покрай селата Столът, Ново село и Кръвеник, след което минава покрай вр. Голям Острец, където е изградена тракийска военна крепост за охрана на пътя през Русалийския проход. От вр. Осрец пътя рязко катери нагоре прохода и покрай вр. Марагидик, м. Манастира и вр. Паунов камък слиза в околностите на с. Тъжа – район, наситен с тракийски селища.

Тракийските пътища представляват утъпкани, черни пътища от трамбована пръст. Те следват конфигурацията и гънките на местността, като се придържат към най-малкия възможен наклон. След навлизането в пресечения планински терен трасетата следват долините на планинските реки и седловините между хребетите, след което пътищата рязко се изкачват по ридовете към вододела на Стара планина, спускайки се към южния край на съответния проход. Проучванията показват, че високата и недостъпна Централна Стара планина, всъщност е използвана като комуникационна артерия от дълбока древност и не само че не е разделяла, но е била свързващо звено за контакти между отделните тракийски племена.

II. Пътна мрежа и пътни съоръжения през римската и ранновизантийската епоха (обр. 4 б)

Римляните оценяват важното местоположение на областта. Римският военен ред и селищна организация обръщат голямо внимание на заварената пътна мрежа, която поправят и пригаждат за военни и търговски нужди, като паралелно с това прокарват нови пътни артерии. През римската и ранновизантийската епоха в Централна Стара планина се изграждат редица пътни съоръжения. Крайпътните съоръжения е условен термин, terminus technikus, който се използва за означаване на съоръжения, строени на или в близост до пътищата, за да улесняват в мирно време движението и безпрепятственото им преминаване, като осигуряват почивка, охрана и контрол (пътни станции от типа мутацио); във военно време предназначението им е да приютяват военен гарнизон и да възпират вражески войски (укрепления от типа бурги и фрурии (отделни кули).

През I в. от н. е., следствие на римското завоевание, тракийските земи стават римски провинции. Победата на имп. Траян (98–117) над даките (106 г.), измества границите на империята далеч на север и осигурява спокойното съществуване на провинциите Долна Мизия и Тракия. Северно и южно от Централна Стара планина имп. Траян основава двата големи града – Никополис ад Иструм и Августа Траяна (*Иванов Р.* 2006 а:58; *Същият.* 2006 б:35). По времето на Марк Аврелий (161–180) е основан емпориумът Дискодуратере върху по-ранно тракийско селище (*Велков И.* 1922/25:127–137). През II–IV в. в териториите на двата града се наблюдава значителна плътност на селищната мрежа (*Владкова П.* 1992:138–139). Градската територия на Августа Траяна през II–III в. е била защитена със специални военни укрепени пунктове, упоменати в надписи от времето на имп. Антонин Пий (138–161), (*Буюклиев Х., Л. Гетов.*1964:29). Освен по границите ѝ, въпросните укрепления, наречени президии, бурги и фрурии, били изграждани основно по пътищата и проходите.

Всички тези фактори обуславят появата на мрежа от пътища с трайни каменни настилки, сред които най-важен е пътя:

1. Никополис ад Иструм – Августа Траяна през Крънския проход. Първият проучвател на пътя е В. Аврамов, които сравнително точно определя неговото трасе (*Аврамов В.* 1929:40–77). Пътят излиза от Никополис ад Иструм, пресича р. Росица и поема в югозападна посока, като се движи по долината на р. Бохот (десен приток на Росица). Следвайки направление на юг, постепенно изкачва височините над селата Балван и Еленци, преминава в близост до емпорион Дискодуратере (край с. Гостилица, Дряновско), откъдето се насочва между селата Геша и Караиванца към м. Стражата. Трасето на пътя пресича карстовото плато над с. Велковци и покрай селата Дядо Страти, Трапезковци и Боженци, край вр. Черни връх, достига до м. Сечен камък (Тревненско). Пътното трасе е изцяло запазено в един участък над с. Трапезковции и над с. Боженци. Ширината на пътя е 3–4 м. Изграден е от два пласта. Долният е от трамбована пръст, настлана с дребни чакълести камъни. Горният пласт, които оформя пътното трасе е от подредени плочести камъни. По краищата на пътя отвесно са изградени бордюри (обр. 1 а). Над с. Боженци, в м. „Манастира“ личат следи от постройка, която според първия изследовател на пътя В. Аврамов представлява пътна станция (*Аврамов В*. 1929:73). Разкопки не са провеждани. На това място са открити тухли и керамика от римската епоха. Подобна следи от градеж има и в м. Сечен камък, където при оран са намирани множество железни предмети (основно пирони), колониални монети от III в., върхове на стрели (наблюдения на автора). Допреди години личаха и основите на правоъгълна постройка, вероятно кула, която е била свързана с пътната станция в м. Манастирището. Сега на терена личат следите от разсипани камъни. След м. Сечен камък пътят продължава на юг покрай вр. Овчар, вр. Мъхченица, и през седловината Пряслапа се отправя към билото на Средна Стара планина, като достига вр. Бедек. В м. Улеите край вр. Мъхченица пътят пресича скалист участък, които изкуствено е изсечен, за да мине неговото трасе. Тук личат следите от древни коловози, които са се получили от преминаването през местността на тежки коли, теглени от животински впряг. От вр. Бедек, през вр. Атово падало пътят слиза в крепостта Градовете (през Късната античност тук възниква голямо укрепено селище върху по-старото тракийско военно укрепление, чийто име е с тракийски произход – Мезидева) и дн. с. Крън (в околностите е проучена голяма римска вила от II–IV в.), за да продължи към Августа Траяна.

Пътят е изграден на чист терен през първата половина на II в. като комуникационна артерия, свързваща големите градове на двете съседни провинции – Никополис в Долна Мизия и Августа Траяна в Тракия. Значението му особено нараства през втората половина на II в., когато, край дн. с. Гостилица е основан емпорион Дискодуратере. За охраната му през II–III в. са строени фрурии – кули (м. Сечен камък, вр. Мъхченица). Археологически поддатки за пътни станции съществуват, но на тях все още не са провеждани разкопки. Пътят интензивно използван и в ранновизантийската епоха (IV–VI в.).

2. Разклонение на основния път Никополис ад Иструм. – Августа Траяна:

2. 1. *Път Дискодуратере – Августа Траяна през Шипченския проход*. Пътят в общи линии следва трасето на тракийската пътна артерия от предримската епоха (вж. по-горе 2). От емпориума Дискодуратере трасето продължава в югозападна посока по долината на р. Янтра. В пролома на реката в карстовото плато „Стражата” при с. Янтра, пътят започва да катери хълмистата местност и минава покрай малка крепост (бург), изградена през късната античност за охрана на пътното трасе. От бурга при с. Янтра пътят се е насочвал към дн. гр. Габрово в м. Градище. В началото на IV в. на хълма Градище е изграден военен лагер, укрепен със землено съоръжение – вал (*Койчева К*. 1986:149–157). Военното присъствие тук е продиктувано от контрола на пътя през Шипченския проход. От Градище трасето поема на юг през м. Киселчова могила и през Етъра и с. Нова махала, се изкачва по един от хребетите на Шипченска планина. Пътят пресича вододелното било и се насочва към скалистия връх Градишката могила. В началото на IV в., тракийската военна крепост на върха е преизползвана като укрепление за охрана на пътя и прохода. През Късната античност крепостта заема само високата, горна тераса на хълма и представлява военно укрепление от типа бург. Пътят минава през крепостта и излиза от прохода при дн. гр. Шипка. Това разклонение на основния път през римската епоха е слабо използвано. Значението му нараства през Късната античност (IV–VI в.), когато по протежение на пътя, са строени крепости на различно разстояние една от друга, за контрол на движението и охрана на пътя. От този период са открити няколко колективни монетни находки (последни монети на имп. Теодосий II (408–450) при крепостите Градище (гр. Габрово) и Боруна (над Дряновския манастир (*Койчева К*. 1993:под печат), които трасират пътя през Шипченския проход и показват местата на проникване на хуните. През II–IV в. пътят е бил настлан с каменна настилка от разноформатни камъни с различни размери. Ширината му е около 4 м, като в двата края пътното трасе е ограничено с бордюри, изградени от по-големи плочести камъни (обр. 5 б).

2. 2. *Път Дискодуратере – Августа Траяна през Тревненския проход*. Пътят излиза от емпориума Дискодуратере и продължава на югоизток към платото над дн. Дряновски манастир. Трасето преминава през пролома на р. Дряновска и изкачва платото над с. Царева ливада. Тук от двете страни на пътя през пролома, през късната античност са изградени две крепости в м. Боруна и м. Куклите. При археологическите разкопки на крепостта в м. Боруна през 70-те години, освен фортификационните съоръжения от IV–V в., са открити следи от по-ранно строителство от III в. с подчертано военен характер (*Милчев А*. 1979:444). Вероятно става въпрос за строежа на малка крепост (бург), която е охранявала пътя през пролома. От с. Царева ливада пътят изкачва околните височини, като следва посока на юг към гр. Трявна. Трасето минава през селата Бочуковци, Войници и Бижевци, и се насочва в посока към дн. гр. Трявна. Пътната настилка е много добре запазена в околностите на с. Бижевци. Ширината на пътя е 3–4 м. Изграден е от отвесно побити заоблени камъни. По краищата му са изградени бюрдюри от вертикално забити каменни плочи (обр. 1 б). От гр. Трявна пътят рязко катери височините около града и продължава през м. Даев кладенец в посока към с. Престой. В м. Ковачка, която представлява издължен хълм с два ясно обособени върха, пътят изкачва хълма, като преминава последователно през двата върха от север на юг (обр. 2 а). На билото на северния връх е била изградена стражева кула (фрурия) за наблюдение и охрана на пътя. Следите ѝ личат като купчина струпани камъни. На южният връх на хълма през II–III в. е построено съоръжение, за кратка почивка и приютяване на пътуващите – от типа на малка крайпътна станция. На върха са провеждани археологически разкопки под ръководството на проф. Румен Иванов и автора, които предоставиха много интересни резултати (*Иванов Р., В. Бараков*. 2008:под печат). Откритите материали категорично свидетелстват за предназначението на обекта – основи на зид, монети (I–III в.), над 100 бр. цинтове за войнишки сандали, въоръжение (върхове на копия и стрели). Трасето на пътя е запазено на южния връх и в подножието между двата върха. Пътят е изграден от два пластта (обр. 2 б). Върху предварително подравнения терен и трамбована пръст, се полага настилка от дребни, чакълести камъни. На места се използва здравата скала. От вр. Ковачка пътят изкачва планината към вр. Кръстец, където се разделя на две. Първото трасе се отправя по вододелното било през вр. Виса, през вр. Панагюра, се спуска през м. Калоянка и м. Белия бряг в крепостта Горненския град над дн. гр. Мъглиж. Пътят е използван интензивно през II–III в. Това се доказва категорично от многобройните находки по неговото трасе (основно монети, оръжие), както и от съоръженията, строени за негова охрана. През Късната античност почти не се използва, за сметка на съседните на него проходни места – Крънски и Енински. Второто трасе следва вододелното било на Тревненска планина от вр. Кръстец на запад към вр. Българка. От вр. Българка пътят се отправя на юг по хребета, минава покрай вр. Високата могила, м. Беклемето и се насочва към м. Маркови прегради. В тази местност през Късната античност е издигната преградна стена (дема), която до този момент не е известна в научната литература (срв. *Попов А*. 1982:44–85). Демата е дълга около 80 м. Пътят преминава през средата на преградната стена, през порта, която не е запазена. Портата е била охранявана от правоъгълна кула, изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Преградната стена е с фронт на север. Предназначението е да спира варварските войски, които са проникнали в прохода. Пътят, които пресича демата е изграден по същия начин, както при съоръжението на вр. Ковачка. От м. Маркови прегради, покрай вр. Саръяр, трасето се отправя на югозапад към крепостта Чилечито над с. Енина.

2. 3. *Път Зикидева – селищния район Крън/Енина*. От ранновизантийския град във В. Търново пътят следва югозападна посока към късноантичните селища при гр. Дебелец, с. Маноя, гр. Дряново и с. Царева ливада. От тук през гр. Трявна, вр. Ковачка – вр. Кръстец по билото достига вр. Българка, и през преградната стена при вр. Саръяр слиза в Енина.

3. *Път Зикидева (В. Търново) – Цуида (Сливен) през прохода Хаинбоаз*. Трасето на този път съвпада с път 1 от предримската епоха, описан по-горе. С разрастването на ранновизантийския град на хълма Царевец във В. Търново, този път заема важно място като основна комуникационна артерия през късната античност. За негова охрана са построени крепостите при дн. Килифаревски манастир от северната, и гр. Николаево от южната страна на прохода. По средата на прохода е изградена малка крепост (Градището) и свързана с нея преградна стена (Преградата) в м. Зли дол. По този начин е осъществена особено типичната за ранновизантийската епоха (V–VI в.) максимална и ефективна отбрана на пътя и прохода в дълбочина. През Късната античност едно разклонение на този път минава от Килифарево в посока долината на р. Белица, през вр. Белноврък, м. Килиите, където е издигната кула (фрурия) за наблюдение и охрана на пътя, откъдето се насочва за вр. Кръстец и Дъбовския проход. В южната част на прохода, след с. Яворовец, е построена малка крепост (бург) на площ от 2 дка. Стените ѝ са градени в opus implectum, от обли, речни камъни, споени с бял хоросан, примесен със счукана керемида.

4. Път селищния район на с. Градница – селищния район на с. Тъжа през Русалийския проход. Трасето повтаря това на пътя от предримската епоха. Поради липсата на големи градски центрове на север и на юг в тази част на Балкана, пътят през римската епоха е слабо използван. Значението му нараства през късната античност, когато на север по течението на р. Видима и Росица, на естествено защитени хълмове възникват множество укрепени селища (с. Градница, с. Батошево, с. Столът, гр. Севлиево, с. Кормянско и др.). От късноантичната крепост в м. Пречиста при с. Градница пътят се е отправял през вр. Голям Острец (късноантична крепост за охрана на пътя) към вр. Марагидик на билото на планината. През V в. северно от билото, в м. Табиите, е построена преградна стена с порта и правоъгълна кула, с фронт на север (*Попов А*. 1982:83–84). Устройството на демата е идентично с това на тази в м. Маркови прегради в Енинския проход. Пресичайки стената и върха на планината пътят се отправя в м. Манастирчето, където в резултат на археологически разкопки са открити основите на малка постройка от IV–VI в. (обр. 3 а). Идентификацията ѝ като крайпътно съоръжение е приемлива (*Христов И*. 2002:155–156). Освен функциите на сграда за краткотраен отдих, съоръжението е било свързано с преградната стена северно от него, и е приютявало малък гарнизон за охрана на прохода и пътя през него. От крайпътното съоръжение в м. Манастирчето пътят се спуска на юг покрай вр. Паунов камък и м. Манастира, където през ранновизантийската епоха са изградени съответно малка крепост (Паунов камък) и самостоятелна кула (фрурия) за охрана на пътя в южната част на прохода (обр. 6). По този начин по цялото трасе на пътя през прохода е подсигурено с фортификационни съоръжения, позволяващи отбрана в дълбочина и затрудняващи придвижването на евентуален противник, проникнал в прохода. Пътят излиза от прохода в околностите на с. Тъжа – значим селищен район през Късната античност. В землището на селото са открити още три укрепени късноантични селища (*Попов А*. 1982:74–82).

През римската епоха и късната античност в Централен Хемус настъпват осезателни промени в организацията на пътната система, които се изразяват в няколко аспекта:

♦ наблюдава се приемственост с предримската епоха по отношение на основните направления на пътните трасета и проходни места в планината;

♦ изграждат се трайни каменни настилки върху старите тракийски пътища;

♦ прокарват се нови пътни артерии, отговарящи на военните и икономическите нужди на римската администрация и войска, и на нарасналия брой и разнообразие на селищни форми, възникнали през II–III в., които са обвързани с пътна мрежа през проходите в Балкана, позволяваща активни комуникациите и връзки между тях.

♦ за улесняване на движението по пътищата и преминаването на проходите са строени крайпътни съоръжения за краткотраен отдих от типа мутацио (м. Манастира над с. Боженци; м. Ковачка над гр. Трявна; м. Манастирчето на върха на Русалийския проход и др.).

♦ за контрола и охрана на пътищата и проходите през II–IV в. са изграждани малки крепости от типа фрурии (вр. Голям Острец и м. Манастира в Русалийския проход; вр. Ковачка над Трявна в Тревненския проход; м. Градището при с. Маноя; вр. Сечен камък и вр. Мъхченица в Крънския проход; м. Килиите в Дъбовския проход и др.) и бурги (м. Градището в м. Зли дол в прохода Хаинбоаз; крепостта при с. Янтра и крепостта на вр. Градишката могила в Шипченския проход, при с. Яворовец в Дъбовския проход и др.).

♦ през Късната античност (IV–VI в.) в Централния Балкан се появяват първите укрепителни съоръжения, преграждащи проходите – преградни стени (деми) – Хаинбоаз (м. Преградата), Енински проход (м. Маркови прегради) и Русалийски проход (м. Табиите), чийто предназначение е да затрудняват и спират преминаването на голяма варварска войска и обоз от север – първо на готи и сармати, а по-късно на хуни, авари и славяни;

♦ наред с укрепителните съоръжения през IV в. се строят и военни крепости, упражняващи контрол над определена територия, проходните места и пътищата през тях военния лагер в м. Градище (гр. Габрово), крепостта Боруна над Дряновския манастир в Шипченския проход; военния лагер в м. Хисаря (гр. Николаево) в прохода Хаинбоаз. Те са резултат от реформите във военната и фортификационната система на Долна Мизия, при която се предприема и осъществява т. н. „отбрана в дълбочина”. В тях са дислоцирани по-големи военни части. През V–VI в. те загубват чисто военния си характер и заедно с други, новопостроени крепости (с. Царева ливада, с. Батошево, с. Градница, Килифаревския манастир, с. Тъжа, с. Крън, гр. Мъглиж), и се превръщат в укрепени селища. Включването на тези крепости в някаква въображаема укрепителна линия по Стара планина е остаряла теза в нашата историография и не отговаря на историческата действителност от визирания период.

При трасирането на римските пътища в Централния Балкан се наблюдават някои специфични особености, които са подчинени както на римските технически принципи, така и на характера на пресечения терен в планината. Пътищата през римската и ранновизантийската епохи не се съобразяват с наклона; винаги следват възможно най-високите части на местността и търсят най-преките възможности за свързване между отделните селища и крайпътни структури. При избиране на по-преки маршрути, с цел по-бързо придвижване са избягвани естествени препятствия като реки, речни завои, пресечени местности, естествени скали; съзнателно са търсени била и височини, през които да бъде трасиран пътя, което позволява околния терен да бъде наблюдаван и да бъдат предотвратени изненадващи нападения.

При строежа на пътища през римската епоха са спазвани следните принципи в устройството на пътната настилка:

– полагане на каменна настилка от типа на т. нар. калдаръм – наименованието произхожда от римския термин – calea d‘armata – път на войската. Тя е предшествана от изравняване на терена между

две точки или местности, които трябва да бъдат свързани чрез пътна настилка. Преди полагането на каменната настилка задължително се предприемат операции по трамбоване на пръстта или допълнително настилане на пътя с пръст. Римските пътища в Централния Балкан обикновено се състоят от два пластта: долен – от трамбована пръст и ситни, чакълести камъни, и горен – от подредени камъни с различна форма и размери. Пътищата са с ширина 3–4 м и имат бюрдюри в двата си края, които ограничават ясно пътното трасе.

– от съображения за икономия на труд и строителен материал (камък), често трасето на пътя е използвало здравата скала, която на места е била изсичана за да премине пътя (м. Улеите под вр. Мъхченица; м. Маркови прегради над вр. Саръяр).

III. Пътища през Средновековието (обр. 5 а)

През средните векове в Централния Балкан има археологически свидетелства за използването на старите римски пътища в периода XII–XIV в. Няма данни за изграждането на нови пътни трасета. Някои пътни артерии и проходи, които с местоположението си не отговарят на новата обществена и политическа действителност, през Развитото средновековие са изоставени постепенно запустяват. Емблематични примери в това отношение са пътищата през проходите Хаинбоаз и Шипченски, основни комуникационни артерии през ранновизантийския период, които западат за сметка на Крънския, Енинския и Мъглижкия и Дъбовския проходи. По на запад през Второто българско царство е използван и Русалийският проход. Данни за движението по пътищата и проходите през ВБЦ се откриват в някои официални документи, в които се споменава за наличието на куриери и пощенска служба. Други писмени свидетелства са сведенията за пренасянето на свети мощи през проходите – събития, придружавани от съответните церемонии и литийни шествия, в които участвали както духовници, така и обикновен народ. Най-обективни и точни остават археологическите паметници и обекти, свързани с пътната мрежа. През Второто българско царство като основни, доминиращи селищни форми се налагат укрепените селища върху естествени хълмове и възвишения. На север и на юг от Централния Балкан се наблюдава струпване на крепости около един по-голям, селищен център, който в представите на хората от Средновековието, е представлявал град. Тези селищни агломерации са ориентирани към съответните проходни места и са използвали за комуникации пътищата от римската епоха. Според данните от археологическата карта на средновековните крепости, могат да бъдат обособени няколко селищни района:

***Северно от Балкана*:**

♦ Столицата на Второто българско царство – Търновград и нейният хинтерланд с укрепените селища при гр. Горна Оряховица, гр. Килифарево (м. Градът), крепостта над дн. Килифаревски манастир, крепостта над с. Маноя, крепостта над с. Царева ливада).

♦ Районът на гр. Севлиево – средновековният град Хотел (в м. Дживизли бунар, над дн. гр. Севлиево и р. Росица); крепостите при с. Крамолин (м. Градът), Здравковец (м. Витата стена), с. Градница (м. Пречиста), Дебнево (Калето).

***Южно от Балкана*:**

♦ Районът на с. Ветрен – гр. Мъглиж. В тази област прави впечатление наличието на големи крепости – м. Калето при с. Ветрен (10 дка) и крепостта в м. Горненския град над Мъглиж (15 дка).

♦ Областта между селата Крън – Енина. Над двете посочени села, през Второто българско царство са издигнати големи укрепени селища – Калето (Крън) и Чилечито (Енина).

Особено убедително доказателство за това кои проходи и пътища през тях са използвани през Второто българско царство са локализирането на построените в края на XII–XIII в., преградни стени (деми) с фронт на юг, високо в планината, непосредствено под вододелното било. Тези археологическите обекти са описани подробно от Ат. Попов през 70-те години на миналия век (*Попов А*. 1982:51–53).

Пътищата през Централния Балкан през XII–XIV в. са свързвали столицата Търново със селищните центрове, разположени по южните склонове на планината. Те са използвани за придвижване на хора, стоки и войска и между посочените по-горе укрепени селища в обособените селищни райони.

През Второто българско царство като основни са използвани следните пътища:

1. *Път Търновград – Мъглиж през Тревнеския/Мъглижкия проход – Берое*. От столицата Търново пътят се отправя в посока към с. Маноя и с. Царева ливада (крепост в м. Градът), като следва поречието на Дряновска река. В района на с. Царева ливада и Дряновския манастир е открита колективна монетна находка от билонови корубести номизми, трасираща пътя, в която последните монети са на имп. Теодор Комнин (1224–1230). Згубването или укриването на находката се отнася към 1230–1231 г. (*Дочев К*., *К. Койчева*. 1992:105–106). От с. Царева ливада пътят набира височина и преминава през днешните села

Бочуковци, Войници и Бижевци, през гр. Трявна и с. Престой за вр. Кръстец. От тук през вододерното било, пътят се насочва към седловините Марков ток и Хайдушки преслап и продължава покрай вр. Панагюра. В подножието на върха в м. Калаянка е изградена преградна стена с фронт на юг (*Попов А.* 1982:52–53). Дължината и е около 100 м. Стената не е запазена във височина. На терена личи като ивица разсипани камъни. От демата пътят стръмно се спуска на юг и през седловината Пастовански преслап, през м. Ръта, вр. Остра могила, излиза северно от вр. Побък над средновековната крепост Горненския град (Средновековен Мъглиж).

Едно разклонение на пътя идващ от Търново върви в посока към крепостта над дн. Килифаревски манастир, откъдето поема по поречието на р. Белица. В околностите на дн. с. Белица при редовни разкопки през 1980 г. Ат. Милчев и Ив. Бонева (директор на Тревненския музей) разкриват основите на мост, изграден от дървена скара, обилно залята с бял хоросан, върху която са положени камъните, изграждащи конструкцията на моста. На 300 м южно от него проучвателите разчистват трасето на пътя, които е изграден от два пласта: долен – от по-дребни, чакълести камъни, и горен – от по-големи, подредени камъни. От поречието на р. Белица пътят изкачва вр. Белновръх и през м. „Килиите се отправя към вр. Кръстец, където се съединява с описаното по-горе трасе.

2. *Път Търново – крепостта при с. Ветрен през Дъбовския проход – Берое.* От Търново пътят се насочва на юг, като минава над дн. гр. Килифарево и Килиферевския манастир (крепости в м. Градът и м. Стражницата), изкачва височините при селата Габровци, Деветаци и Фъревци и по поречието на р. Белица изкачва вр. Белновръх за вр. Кръстец. От тук пресича вододелното било и по хребета преминава през вр. Купена и м. Конарското за да достигне до голямата преградна стена, изградена в м. Царската могила, над с. Борущица. Демата е с фронт на юг и има впечатляваща дължина 305 м. По трасето ѝ личат следи от кули (*Попов А.* 1982:51–52). Пътят пресича преградната стена и поема на юг през стеснения вододел на р. Борущенска, през рида Леска достига до т. н. римски мост, изграден през Късното средновековие. Пътят продължава на юг по вододелния хребет през м. Ада баир (крепост за охрана на пътя) и достига равнината между селата Дъбово и Ветрен. Тук е открита колективна монетна находка от 38 монети на имп. Исак II Ангел (1185–1195), която е свидетелство за използването на пътя през XII–XIII в.

3. *Път Търново – селищния район Крън – Енина през Крънския/Енинския проходи – Берое.* От Търново пътят следва трасето на път 1. От с. Царева ливада е използван старият римски път през Трявна, с. Престой, вр. Ковачка – за вр. Кръстец – вр. Българка – вр. Саръяр – средновековната крепост Чилечито над с. Енина. Едно разклонение на пътя от Трявна по долината на р. Тревненска през с. Енчевци, изкачва седловината Пряслапа под вр. Мъхченица, от където поема по трасето на стария римски път за вр. Бедек – вододелното било – вр. Атово падало, и слиза в средновековната крепост Калето над дн. с. Крън.

4. *Път Крепостта при с. Градница – Подбалканската котловина през Русалийския проход.* Селищният район на дн. Севлиевско поле представлява значим кръстопът, където се събират пътища от укрепените селища и крепости, разположени по околните хълмове. От Средновековния Хотел (Севлиево) е тръгвал път в посока крепостта при с. Градница, който е пресичал Балкана през Русалийския проход и е излизал в равннините полета в околностите на с. Тъжа. Пътят свързва града при Севлиево със средновековния Копсис при дн. гр. Сопот. За целта се използва старият трако-римски път. Свидетелство за използването на трасето през Русалийския проход се открива в преустройството на два обекта от късната античност. Това са крайпътното съоръжение на върха на Русалийския проход (обр. 3 б), което през XII–XIV в. било преустроено за нуждите на средновековната поща и комуникации (*Христов И.* 1999:18). Допълни преустройства (надзиждане над стария градеж и използването на сантрачна система) са извършени и на кулата в м. Манастира над с. Тъжа, която по този начин е пригодена за самостоятелна отбрана, редом с функциите ѝ за охрана на пътя и южната част от прохода.

При условие, че използват старите римски пътища, от направените наблюдения е видно, че на места трасетата на средновековните пътища се отклоняват от римските и избират по-удобен, макар и по-заобиколен маршрут. За тази цел пътищата слизат от височините и билата в долините на планинските реки, заобикалят високите хълмове и преминават през удобни седловини, след което отново се изкачват, за да продължат по утъпканите римски трасета. За доброто и ефикасно функциониране на пътната мрежа старите пътища са поправяни – изграждани технически пътни съоръжения с оглед съхраняването на пътната настилка – това са мостове, отводнителни съоръжения, подзиждания и укрепвания на пътищата чрез каменна зидария и др. През Средновековието основните крайпътни структури са преградните стени, чийто предназначение е да спират движението на големи армии (конница) и техния обоз (тежките дървени коли, теглени от животни, превозващи храна и муниции). Укрепените селища и крепостите се строят в началото на проходите или в тяхна близост, но задължително на естествено защитен хълм или възвишение.

Това обезсмисля ранновизантийската тактика и система, целяща „отбрана в дълбочина” на всеки проход и защитаването му по този начин от варварските нападения. При средновековната политическа действителност всеки отделен голям селищен център – град или крепост – организира самостоятелно своята отбрана, разчитайки на естествено защитения терен и на мощните си укрепителни съоръжения, и на помощта чрез сигнали, подавани на съседните укрепления, с които е поддържана визуална връзка.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аврамов В*. 1929**. Войната на България с Византия през 1190 г. и погромът на император Исак Ангел при гр. Трявна. – София.

***Буюклиев Х., Л. Гетов*. 1964**. Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия. – Археология, 1, 29–33.

***Владкова П*. 1992**. Проучвания на римската и ранновизантийската култура във Великотърновския регион. Резултати и проблеми. – ИИМВТ, VII, 135–146.

***Велков И*. 1922/1925**. Антични паметници из България. – ГНМ, София, 127–137.

***Дочев К., К. Койчева*. 1994**. Колективна находка с корубести (XIII в.) от района на град Дряново. – ГМСБ, XVIII, 105–118.

***Иванов Р*. 2006 а**. Римски градове в България, 1. – София, Български Бестселър.

***Иванов Р*. 2006 б**. Римски градове в България, 2. – София, Български Бестселър.

***Иванов Р., В. Бараков*. 2008**. Археологически разкопки на крайпътно съоръжение на вр. Ковачка през 2008 г. – АОР, под печат.

***Койчева К*. 1986**. За поселищното развитие на Долна Мизия през късната античност. – В: Поселищен живот в Древна Тракия, II, Ямбол, 149–157.

***Койчева К*. 1993**. За характера и развитието на късноантичните укрепления по горното течение на реките Янтра и Росица. – В: Сб. Иван Велков, под печат.

***Милчев А*. 1979**. Габрово и неговия окръг през праисторическата и античната епоха. – ГСУ-ИФ, 68, 388–424.

***Попов А*. 1982**. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. – София, БАН.

***Христов И*. 1999**. Русалийският проход в Централна Стара планина. Проучвания и материали. – В: Старопланински проучвания, I, 15–22.

***Христов И*. 2002**. Пътища и крайпътни съоръжения в Хемус. – В. Търново, Фабер.

***Христов И., В. Бараков.* 2002**. Античната и средновековна крепост до град Шипка. – Минало, 4, 9–15.

***Църов И*. 2007**. Траките край Атрюс. Търговски контакти с гръцкия свят през елинизма. – ИРИМВТ, XXII, 21–38.

***Чокоев И., М. Станчева*. 1999**. Към въпроса за поселищния живот през тракийската епоха на територията на Велико Търново (по данни от разкопките на църквата „Св. Четиридесет мъченици” и некропола към нея през 1992–1995). – ИИМВТ, XIV, 50–77.

ROADS, PASSES, AND ROAD AND FORTIFICATION STRUCTURES IN THE CENTRAL BALKAN MOUNTAINS DURING THE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

Venelin Barakov

(*Summary*)

This article, without claiming to be exhaustive, on the basis of new research of the mountain road system and excavation at crucial archaeological monuments near some of the most intensively used routes in the Central Balkan Mountains, aims at making some amendments of the previous assumptions about the road network. It also clarifies the character and direction of the road permanent ways and attempts systematization of the main road structures in the Balkan and their relation with the components of the settlement structure.

The Thracian roads were black paths of beetled earth. They were laid down in accordance with the configuration and curves of the terrain and they follow the smallest possible gradient. After entering the broken mountain area, the routes follow the mountain river valleys between the ridges and then roads sharply ascend the banks towards the Stara Planina, descending to the south slope of the corresponding pass. The research shows that the high and inaccessible Central Stara

Planina was in fact used as a main line of communication since ancient times and it did not divide but played the role of a connection between the separate Thracian tribes.

In the Roman times and during the Late Antiquity there were considerable changes of the road system in Central Haemus:

There was continuity from the pre-Roman period in relation to the main directions of the roads and passes in the mountain;

Long-lasting stone pavement was constructed over the old Thracian roads;

There were new road lines which met the military and economic needs of the Roman administration and army, as well as the needs of the increased number and diversity of settlements that emerged in the 2nd–3rd century, which were integrated with a road network going through the mountain passes, which assured their communications;

To make things easier for moving on the roads and going through the passes there were structures which were built near the roads and those were meant for places to rest (*mutacio*)

In order to keep the control and guard the roads and passes in the 2nd–4th century small fortresses were built (*phrouria*);

In the Middle Ages the Roman roads remained also in use. The old roads were repaired and new technical structures, such as bridges, dykes, stone walls, etc., were built to keep the road pavement. In the Middle Ages the basic structures near the roads were walls used to hide the movement of large armies. The fortified settlements and fortresses were built at the beginning of the passes or in their proximity yet it was necessary that they were built on naturally defended hills. In the context of the medieval political life every single large settlement, a town or a fortress, organized its defense independently, relying on the naturally protected area and on its mighty defensive structures as well as on the system of warning through light signals, transmitted to the neighboring fortresses by means of the visual contact.

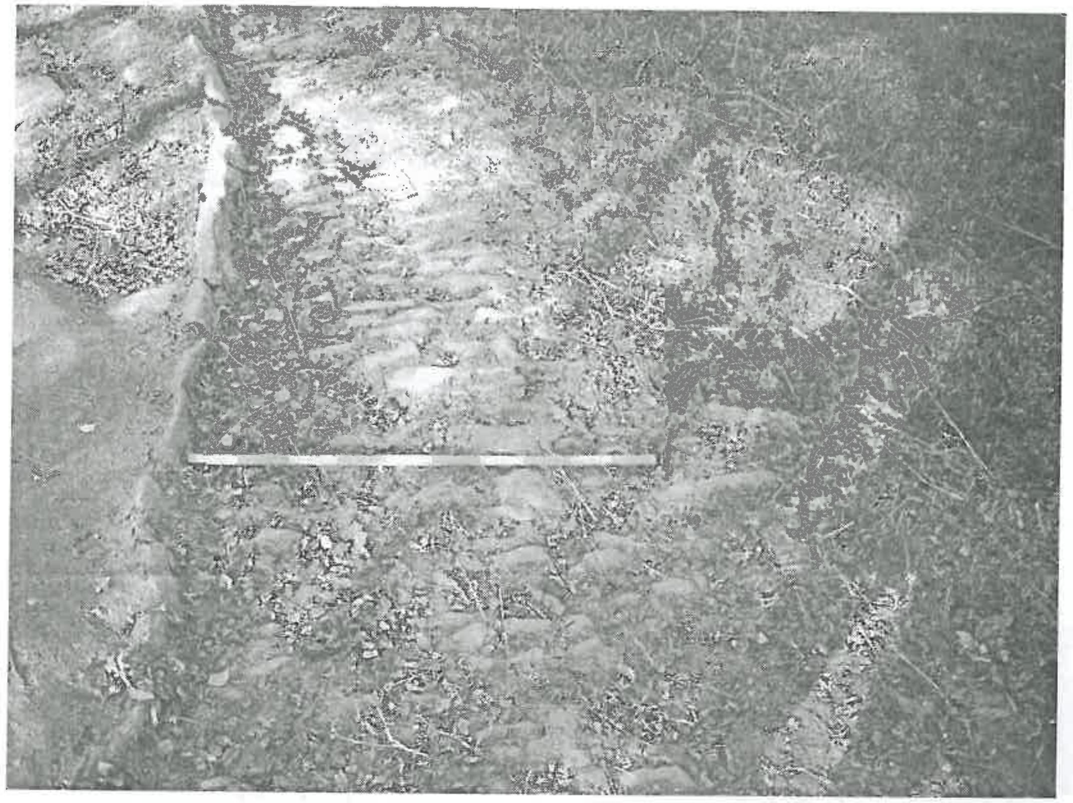

а

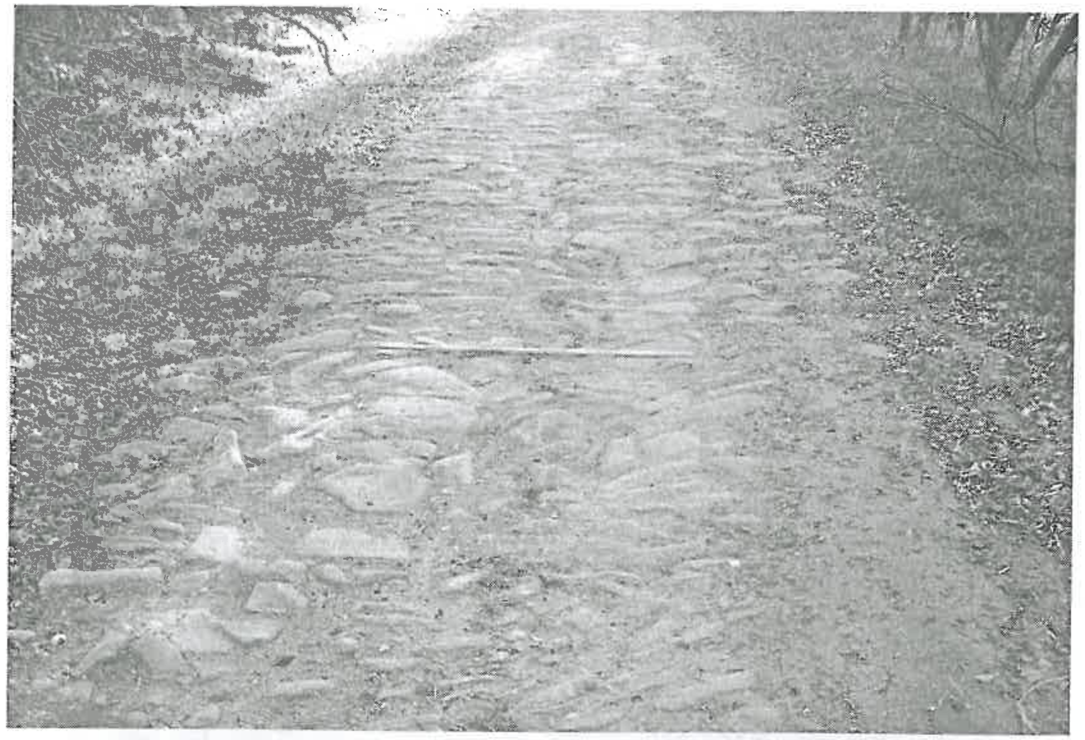

б

Обр. 1. а. Римският път Никополис ад Иструм – Августа Траяна през Кърнския проход, б. Римски път през Тревненския проход
Fig. 1. a. Roman road Nicopolis ad Istrum-Augusta Traiana through the Kranski pass, б. Roman road through the Trevnenski pass

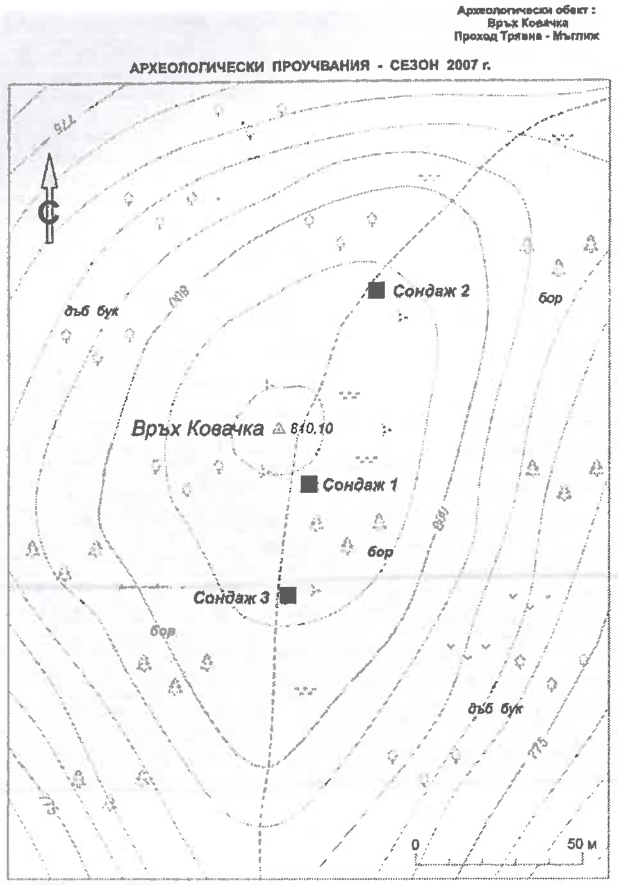
Археологически обект :
Връх Ковачка
Проход Трявна - Мъглиж
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ - СЕЗОН 2007 г.
С
775
800
дъб бук
Сондаж 2
бор
Връх Ковачка
810.10
Сондаж 1
800
бор
Сондаж 3
бор
дъб бук
775
775
0
50 м

а

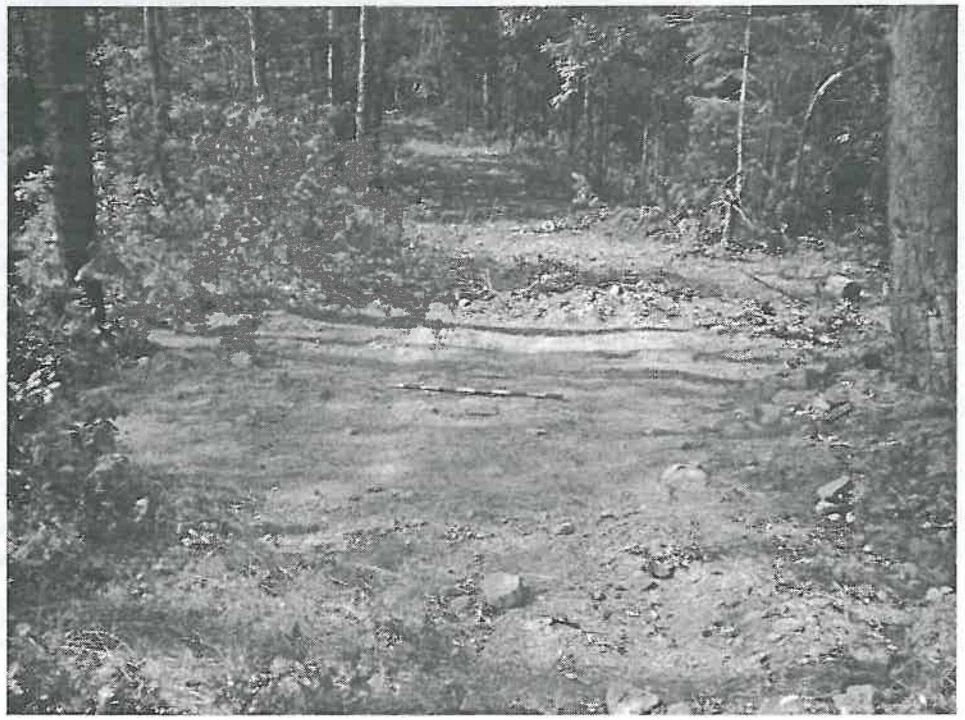

б

Обр. 2. а. Ситуация на пътното трасе в района на вр. Ковачка, Тревненски проход,
б. Път в района на вр. Ковачка, Тревненско
Fig. 2. a. Layout of the road in the area of Kovachka peak, Trevnenski pass,
б. Road in the area of Kovachka peak, Tryavna region.

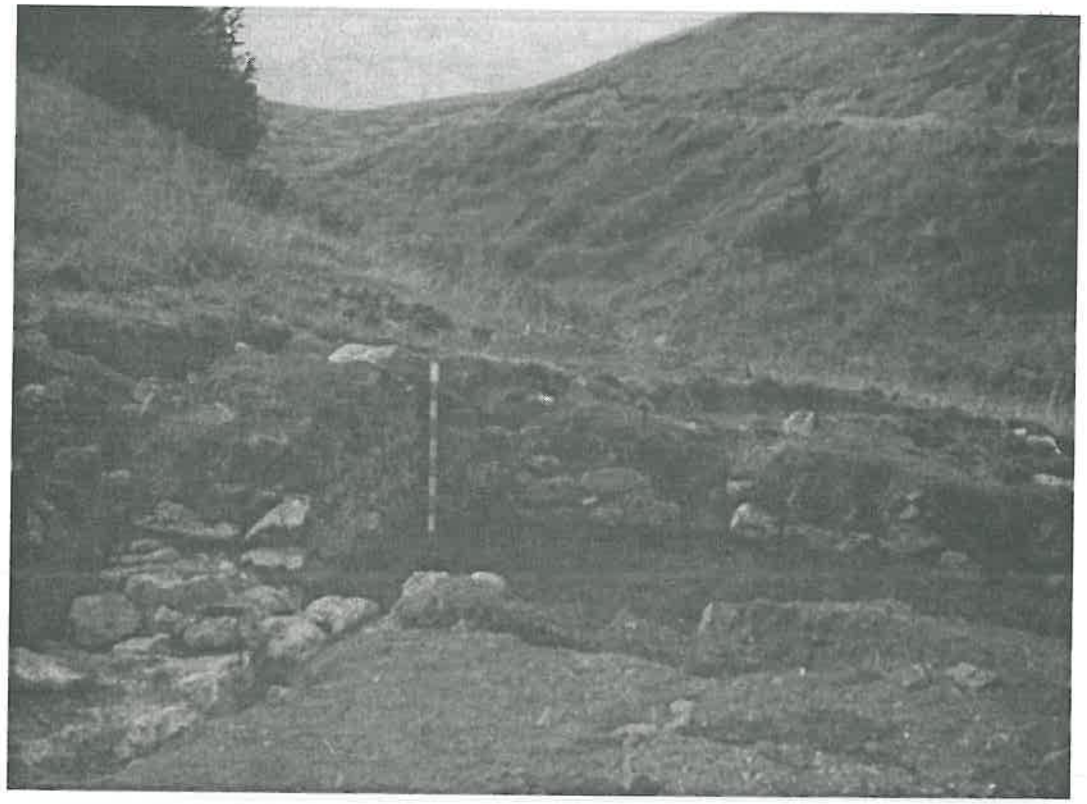

а

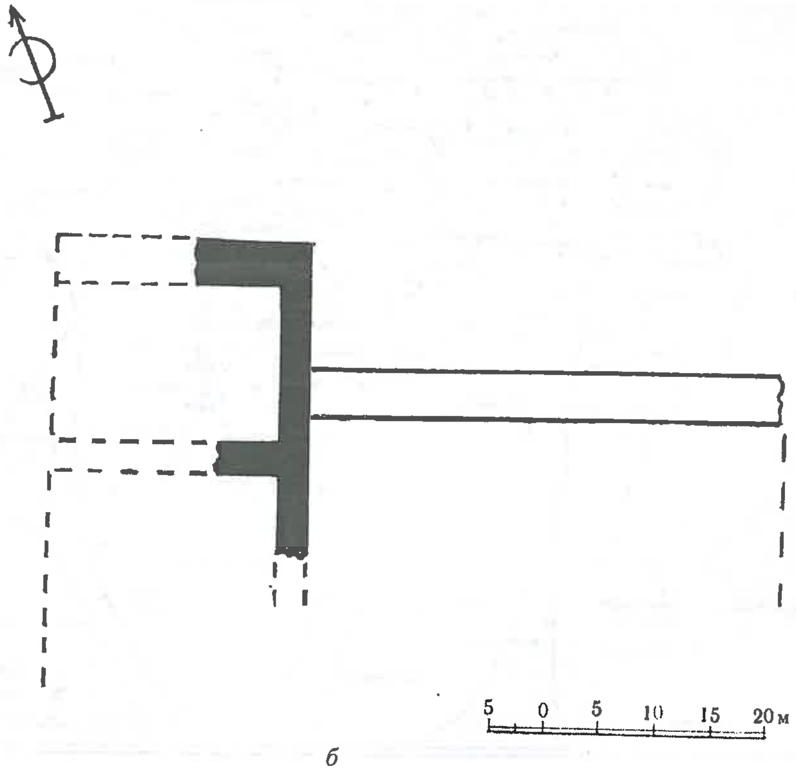
5 0 5 10 15 20 м

б

Обр. 3. а. Пътна станция от типа мутацио в м. Манастирчето в Русалийския проход,
б. Крайпътно съоръжение от Средновековието в Русалийския проход
Fig. 3. a. Road station of the mutacio type in the locality of "Manastircheto" in the Rusaliyski pass,
б. Roadside structure from the Middle Ages in the Rusaliyski pass.

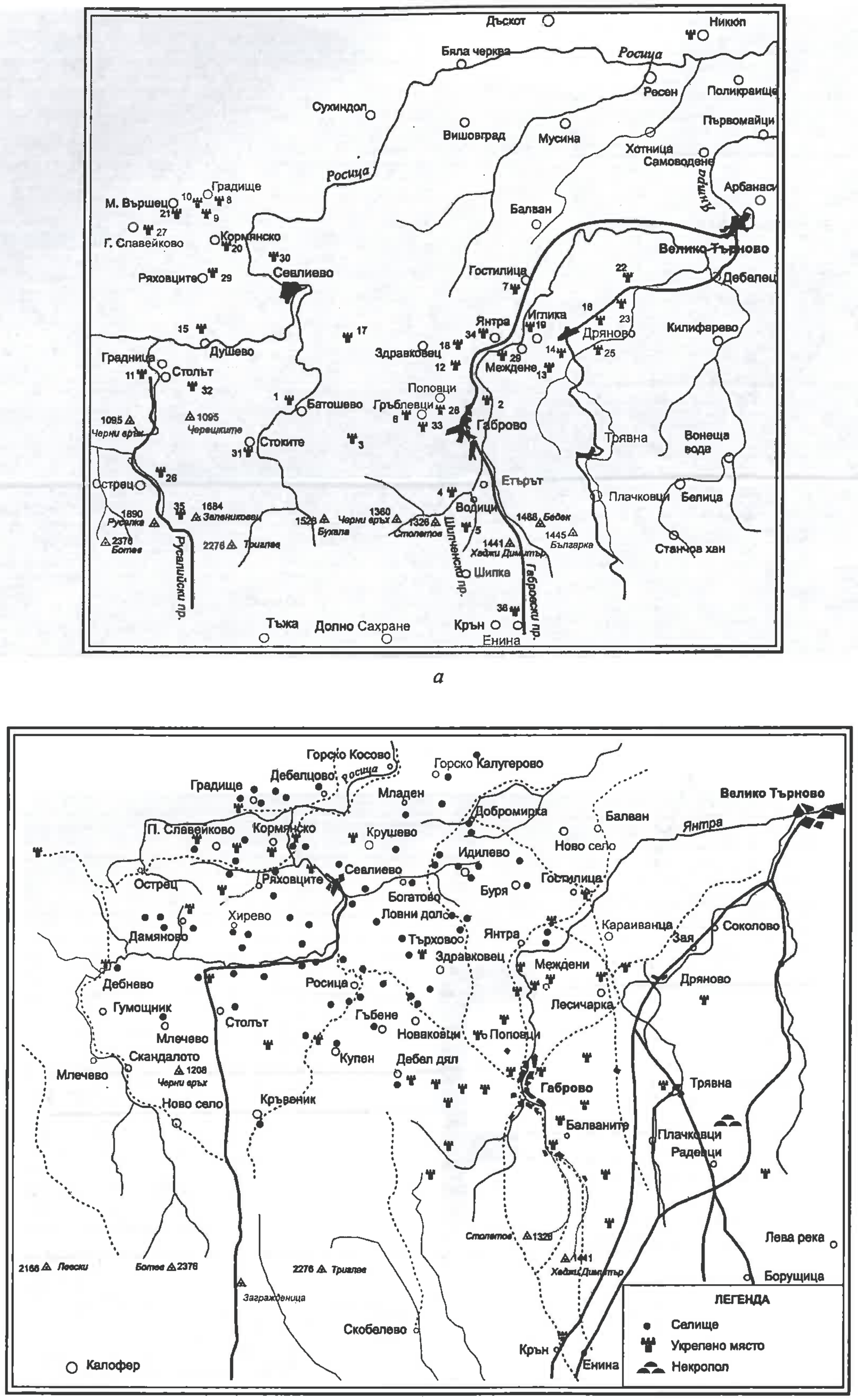
а
б
ЛЕГЕНДА
Селище
Укрепено място
Некропол

Обр. 4. а. Карта на пътищата от предримската епоха в Централния Балкан,
б. Карта на пътищата през римската и ранновизантийската епохи в Централния Балкан
Fig. 4. а. Map of the roads from the pre-Roman period in the Central Balkan,
б. Map of the roads in the Roman and Early Byzantine period in the Central Balkan

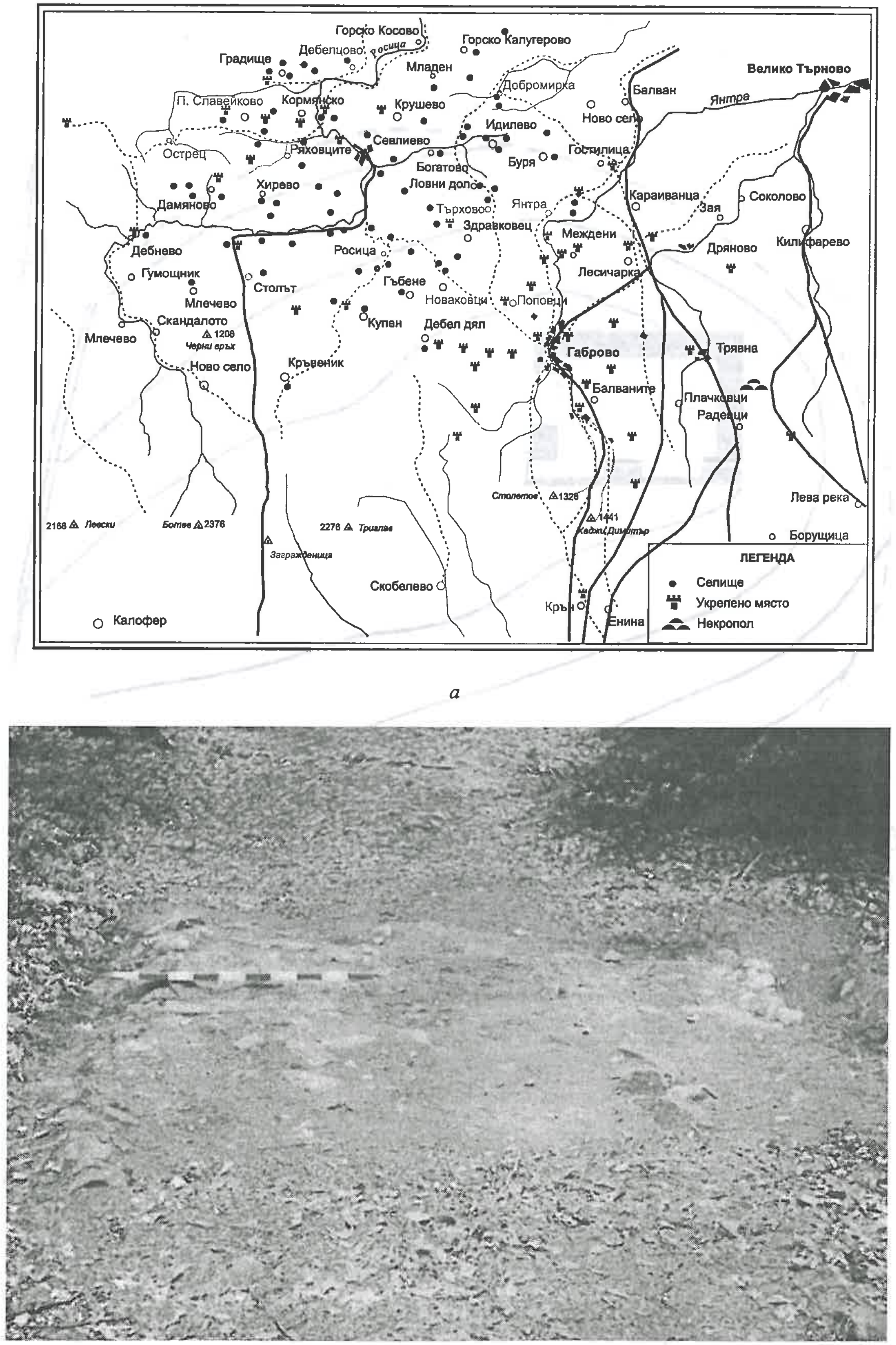
а
б
ЛЕГЕНДА
Селище
Укрепено място
Некропол

Обр. 5. а. Карта на пътищата през Средновековието в Централна Стара планина,
б. Римски път през Шипченския проход
Fig. 5. а. Map of the roads in the Middle Ages in the Central Stara planina,
б. Roman road through the Shipchenski pass

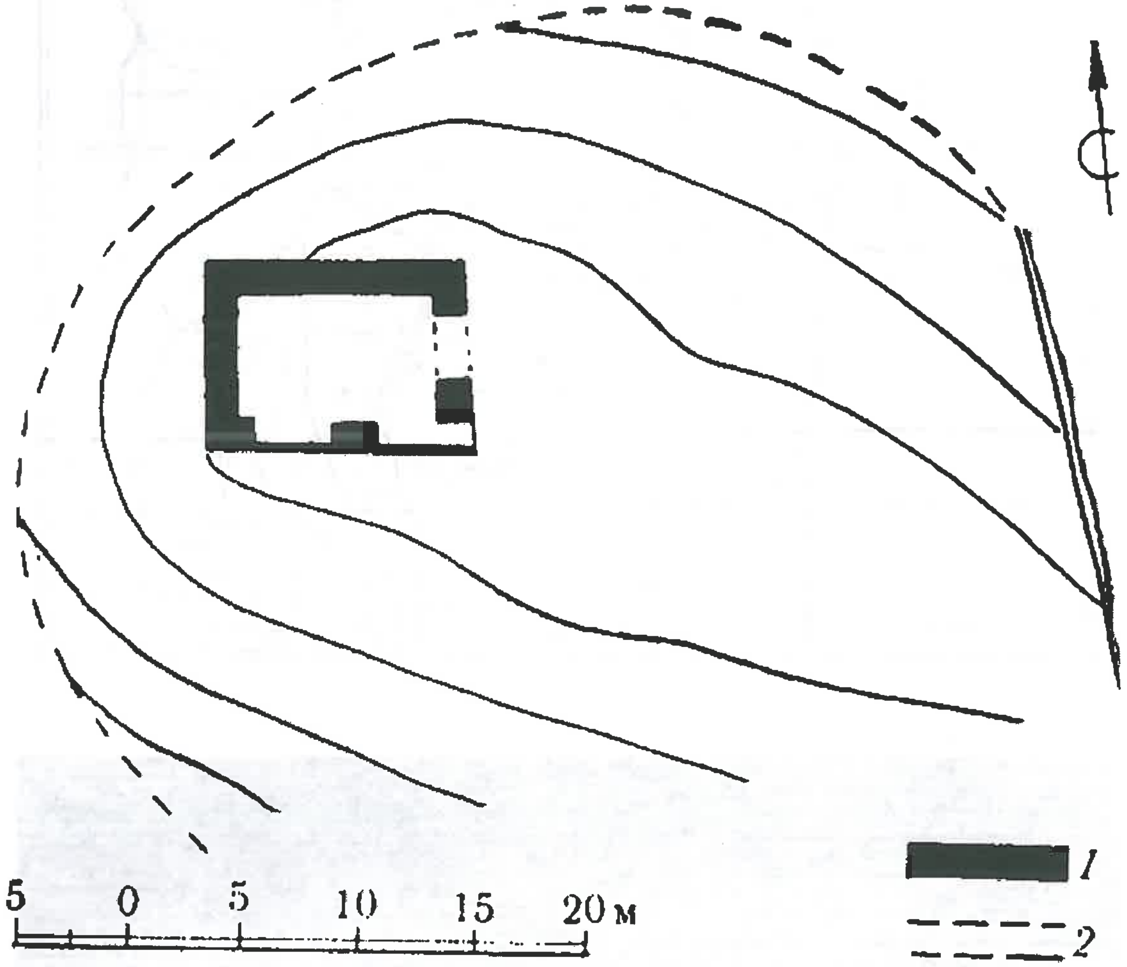

Обр. 6. Самостоятелна кула (фрурия) за охрана на пътя през Русалийския проход
Fig. 6. Self-defending tower (phrourion) for guarding the road of the Rusaliyski pass

СРЕДНОВЕКОВИЕ

ВТУ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

ТОМ 1

МАЛКИЯТ ЗЕМЛЕН ВАЛ В ДОБРУДЖА – СЪЩНОСТ И ДАТИРОВКА

Павел Георгиев
(НАИМ при БАН – София)

Защитните валове в Добруджа са позната и много дискутирана тема за изследователите на Балканския североизток (последен преглед вж. у *Squatriti P.* 2005:66 sqq.; *Fiedler U.* 2008:167–169). Настоящата работа е посветена само на Малкия землен вал. В нейната основа лежат добре познатите археологически данни, както и непривличани за целта писмени източници. Така формулирана, задачата се явява продължение на нашето изследване върху Големия землен вал (*Георгиев П.* 2005:23 и сл.). Тя има за цел да предложи ново решение за неговия характер и датировка.

Трасе. Малкият землен вал (МЗВ) се простира на дължина от 61 км и пресича Добруджа между Дунав и Черно море, оставайки почти изцяло южно от останалите две укрепления: Големият землен вал (ГЗВ) и Каменният вал (стена), (КВ), (обр. 1). Приема се, че крайната му точка на дунавския бряг е срещу езерото Кокирлени, а на изток в околностите на Констанца (Кюстенджа), (*Шкорпил К.* 1925:544 и сл.; *Barnea J., S. Stefanescu.* 1967:97 sqq.; *Рашев Р.* 1982:27 и сл., табл. XLIII).

Трасето на Малкия вал е безспорно само в частта си на юг от Големия. Най-западната му точка е установена на 3.8–3.9 км от дунавския бряг. Съвременните изследователи приемат, че на запад той остава под Големия и това е главното основание да се смята, че последният е построен по-късно. К. Шкорпил, който застъпва становището, че МЗВ е "по-нов", смята, че той следва трасето на Големия вал (*Шкорпил К.* 1905:518). Но той не е уверен, че валът в западния си край съвпада с Големия и съобщава, че в румънска военна карта от 1912 г. "е отбелязан" на юг от "големия окоп" чак до дунавския бряг, но не могъл да го установи на терена (*Шкорпил К.* 1925:546, бел. 3).

За основа на съвременното тълкуване на Малкия вал като най-старо съоръжение днес се вземат наблюденията от разреза на П. Дякону при село Кокирлени (*Diaconu P.* 1973–1975:199 sqq.; *Рашев Р.* 1982:77, табл. XXV_4), (обр. 2 а). Наличието на две прослойки от черна хумусна пръст в неговия насип обаче не е достатъчно основание да се докаже, че са от Малкия вал. Големият вал е с ровове от двете си страни и двете ивици от хумусна пръст в него са от тяхното прокопаване. Подобна картина предлага и разрезът на същия вал от Е. Комша в района на Меджидия, както и на А. Панаитеску при шосето Констанца-Мурфатлар, макар че там Малкият вал е на километри от неговата линия (*Рашев Р.* 1982:78, табл. XXV_5). При първия от тях хумусната пръст лежи върху погребана почва, а над нея има дебел слой от глина със стръмни склонове, над които е насипана допълнително кафява пръст, постъпила от южния ров (обр. 2 б). Това регистрира и Д. Папук при разрез на ГЗВ при гара Палас до Констанца (*Papuc P.* 1992: 323 sqq.).

Най-важният довод за датиране на Големия вал в IX или в X в. са фрагментите от керамични съдове от ранното средновековие, открити при разрезите (*Рашев Р.* 2007:38–39). Те обаче също не са надеждна основа за датиране на огромното съоръжение, тъй като са от по-късно време (*Barnea J., S. Stefanescu.* 1971:115; *Manucu-Adamesteanu G.* 2001:79). Тяхната датировка е не по-рано от средата на X, а не към началото на IX в., когато най-рано се отнася построяването на вала.

Оспорими са и наблюденията върху източния край на Малкия вал. Повечето от изследователите считат, че е пресечен от ГЗВ на 2.5 км от черноморския бряг (*Шкорпил К.* 1905:518; *Същият.* 1925:549). По думите на Шкорпил обаче "короната на малкия окоп достига до короната, т. е. стената на Каменния окоп; между Каменния и големия окопи няма никакви следи от Малкия окоп, което обстоятелство е причина за предположението, че Малкия окоп е бил пресечен от другите два и унищожен и следователно, че е по-стар от другите два (мнение на К. Шухард, а по-късно и на Г. Точилеску – *бел.* П. Г)". Друго важно наблюдение на Шкорпил е, че "ровът на Големия окоп на местокръстосването е засипан и прекъснат от насипа на Малкия окоп; от това ясно се вижда, че Малкият окоп е по-нов и само между двата други окопа не е бил направен" (схематично изражение на пресечката у *Рашев Р.* 1982:табл. XXVI). От това произтича извод, който е противоположен на тезата за хронологическия приоритет на МЗВ. Безспорно е само, че неговото трасе прекъсва при насипа на Каменния и се появява отвъд северния ров на Големия вал слабо изразено.

Според К. Шухард и К. Шкорпил Малкият вал е "завършвал в чертите на Констанца, до античната крепост Томи" (*Рашев Р.* 1982:27). К. Шухард допуска, че се е допирал до западната стена, а К. Шкорпил свидетелства, че се проследява докъм "старата порта на града", напомняйки за първоначалното мнение на К. Шухард, че е свършвал при залива, западно от съвременния град (*Шкорпил К.* 1925:550).

Наблюденията на първите изследователи за източния фланг на МЗВ издават известна несигурност. В първата си публикация К. Шкорпил пише: "град Кюстенджа се намира на коса, която извън града е отрязана с вал около 1 м височина, имащ от външната си страна ров с дълбочина 1 м. Moltke и Vinke считат този окоп за римски, а Schuhardt за турски". Още тогава Шкорпил заявява, че това е "старобългаско землено укрепление", което е защитавало "област, считана за първоначално владение на Аспарух", наречено във Видението на пророк Исайа "велик презид" (*Шкорпил К.* 1905:518–519, 566).

Съгласно наложилото се становище, валът в отсечката, северно от Големия вал е първична и неразделна част от Малкия вал. "Кръстосването" на двете линейни съоръжения се приема за "умишлено, с цел да се образуват разклонения, в края на пограничната линия" (*Шкорпил К.* 1925:550).

Днес се знае, че късноантичната стена на Томи следва откъм сушата начупена линия, преграждайки част от залива с пристанището (*Торбатов С.* 2002:188 и сл., обр. 33–34 и цит. там лит.). Напоследък стана факт и разширение на късноантичния град от югозапад (*Cliante L.* 2006:249 sqq.; *Торбатов С.* 2002:192). То се датира към края на V или началото на VI в. В този сектор се ситуират и останките от средновековната Констанция, която вероятно е използвала късноантичната крепостна стена (*Mapucu-Adamesteanu G.* 1991:318–319). Съгласно наблюденията на А. Арическу, тя е издигната върху землен защитен вал, насипан още през II–III в. (*Торбатов С.* 2002:189, бел. 113). Той се насочва на югозапад и изглежда съвпада по направление със считания за част от Малкия вал землен насип. Това поставя въпроса за тяхната идентичност или за евентуалното им застъпване. На този етап от проучвания, това не може да се приема за сигурно. Трябва само да признаем, че наличните данни не са достатъчни за безспорното ѝ възприемане като част от първоначалното трасе на Малкия вал.

На тази основа може да се формулира хипотезата, че Малкият вал не е самостоятелно укрепително съоръжение.

Всъщност, още през 1925 г. К. Шкорпил посочи следното: "отбранителната линия Axiopolis–Tomis се състои от две изкуствени отбранителни системи: I. по стара, наречена Буюк – Герме – Голяма преграда (окоп) и II. по-нова, наречена Таш – Герме – Каменна преграда" (*Шкорпил К.* 1925:544). Безспорните факти подкрепят това становище. Без самостоятелни флангове Малкият вал изглежда като спомагателна защитна линия към Големия. Неговото "разклонение" от изток е заварено или допълнително оформено и, както допуска К. Шкорпил, позовавайки се на примери с Еркесията и Хайрединския вал (към тях бихме добавили и случаят с "валовете" при античния Ерите на устието на Камчия), може да е служело за подсилване на фланга на Големия вал.

Същност и функции. Неоспоримото трасе на Малкия вал го характеризира като "тилово" съоръжение на Големия вал, което прикрива от юг повечето от неговите лагери. В такъв случай южната насоченост на МЗВ изисква друго обяснение (досещане за това у *Squatriti P.* 2005:68–69). Тя е осигурявала кръгова отбрана при обхождане на фланговете на основната защитна линия. За простиращо се на дължина от 54 км съоръжение това е било важно, тъй като е било лесно уязвимо, особено при атака с конница. Изграденият от юг вал и ров ще да е имал за задача да подсигурява тила на защитниците, както и разположения там обоз и друга войскова инфраструктура. Разбираемо по нов начин става и извиващото в дъга трасе на Малкия вал. То не следва пряката линия между Дунав и морето, а се отдалечава постепенно от нея, затваряйки площ с дълбочина до 9 км.

Традиционното схващане, че валът е самостоятелно съоръжение оставя необясними въпроси: 1. Защо неговата линия е с около 7 км по-дълга от линията, по която е прокаран Големия вал и 2. Защо се отдалечава от естествения рубеж по долината Карасу, към която се придържат другите две прегради. С какво тогава е била важна ивицата по южния бряг на долината Карасу, че заради нея първоначалната, според съвременната интерпретация на българските и румънски учени, отбранителна линия е била прокарана по невисоки и лесно преодолими "плоски възвишения"? Впрочем, в източната си част валът следва "северните склонове на възвишенията", като слиза и в долините пред тях. По неговото трасе Шкорпил отбелязва десетки по-стари надгробни могили, като някои от тях са включени във вала (*Шкорпил К.* 1925:547 и сл.). Напоследък Ж. Наполи с основание допусна, че те са играели ролята на tours de guette, т. е наблюдателници към защитната линия (*Napoli J.* 1997:102 sqq.). Обзорът от тях обаче е не само на юг, но и на север към равнината, която прегражда Големия вал.

В подкрепа на това, че Малкият вал е спомагателна линия на Големия говори и това, че подобно на "брешата" в Големият вал при блатистата долина Карасу, той също е имал "прекъсване" от 3.6 км (*Шкорпил К.* 1925:548–549). То остава в средната му част срещу лагери 24 и 26. Тези отвори в двете землени прегради са играели може би ролята на устия на тактически "чувал" за увличане на противник в най-защитения сектор между тях.

Тълкуването на Малкия вал като съоръжение за охрана на действащите към времето на неговото построяване лагери към Големия вал и евентуално за негово продължение към Томи, решава на практика дискусионните проблеми около взаимоотношенията и характера на двете землени фортификации.

Нашата интерпретация предлага отговор на въпроса и за трасето на Каменния вал. В по-голямата си част то следва Големия, но в източната си третина се отдалечава от него и ограничава площ, аналогична на оформената от Малкия. В централния си участък Каменният вал затваря непрокараната част от Големия (между лагери 27 и 28). След това го пресича и се насочва към античния Аксиополис, наследен от средновековна крепост XXVII срещу остров Хиног (*Рашев Р.* 1982:165, табл. XLIX). Там, Каменният и Големият валове образуват вилообразна структура, общо взето симетрична на тази, която е между тях и продължението на Малкия в окрайнините на Томи–Констанца. Лагери XXV и XXV A към Каменния вал са разположени от северната му страна, докато лагерите от Големия вал са на противоположната, южна страна. По такъв начин двете разновременни укрепителни линии обхващат и защитават уязвимата откъм Дунав Valea Mare. Достъпът до нея е бил контролиран от лагери XXVIII, XXIX и XXX (известна като Четатя Патулулуй). Те фланкират входа към нея и така подсигуряват фланга на отбранителна линия. Според нас, неговият "вилообразно" разклонен край е в основата на названието Cetatea Pâtulului за крепост XXX (лагер 35), тъй като напоследък то се извежда от латинското patibulum, "вила за мъчение" (*Nasturel P.* 2004:521 sqq.).

Дублирането, попълването или подсигуряването на трасето на Големия вал от Каменния вал, показва, че последният е актуализация на амортизирана през вековете фортификация с две землени прегради: основна в лицето на Големия и спомагателната в лицето на Малкия. По времето на Каменния вал те са били преизползвани и са оформяли защитени зони при фланговете, подобни на устроената в централния участък на първоначалната фортификация. Такава е структурата при някои от римските пригранични валове (*Guey J.* 1939:223; *Napoli J.* 1997:passim).

Валовете в Добруджа са вътрешна, а не гранична преграда, която с постоянната си, мирновременна, функция е контролирала движението на хора и стоки, които проникват от двете посоки в буферната зона между варварския и средиземноморския свят (*Napoli J.* 1997:84). Контролът е осъществяван от постове при многобройните пасажи или в съседните на тях castra. Обширната територия зад тях може да се сравни с т. нар. "зона за сигурност" зад Хадрияновата стена в Британия, защитена от тази си страна също със землен вал (*Napoli J.* 1997:27, 89; за МЗВ, вж. 102–104, 341). С ешалонирана структура е и германският лимес, където зад палисада, ров и стена следва отвътре втора стена с каменни кули (*Napoli J.* 1997:205, fig. 103). Двата землени вала в Добруджа са имали за задача да затварят, а при нужда и да отбраняват, дифузна военно-полицейска зона между варварите и Империята. В нея трябва да е била съсредоточена инфраструктурата на подразделения, изпълняващи в мирно време полицейски и митнически задачи, а във военно – отразяване на неприятелски нападения. Най-правдоподобно изглежда защитената зона да е била използвана за разполагане на войскови обоз, включително и за пасище за коне и друг добитък. Потребността от подобна площ е била най-значителна в централния участък на линейната фортификация и съвсем естествено там тя достига дълбочина до към 6 римски мили. Параметър, който заедно с нейната "островна" форма има важно значение за отъждествяването й в историческите източници.

Датировка. Хронологията на Малкия вал е в пряка зависимост от тази за лагерите към Големия. Извън неговия обхват остават някои от фланговите лагери на последния. От общо 35 на брой големи и вероятно първично изградени, извън дъгата на Малкия вал остават лагери №№ 1 и 2 на източния фланг и №№ 33, 34 и 35 – на западния. От 28-те малки, допълнително построени, лагери извън този обхват са два: "вв" и "сс", разположени на западния участък. Това показва, че строителите на малките лагери ги съсредоточават основно в оградената от Малкия вал зона[1]. Отстоянието на малкия лагер "а" от морския бряг възлиза на около 4 км (3 964 м). Същото е разстоянието от брега на Дунав до мястото, откъдето започва Малкият вал. Тази симетрия не е случайна. Тя подсказва отново, че той е съобразен със структурата на Големия. Що се отнася до построените на запад от Малкия вал лагери: "вв" и "сс", това може да се обясни с тяхното разположение в тясната ивица на северния бряг на езерото Кокирлени. Прокарването на тилова преграда там е било просто излишно.

---

[1] Обратното, Малкият вал да е съобразен с малките лагери е трудно приемливо. Първо, заради ситуацията на западния му фланг (вж. тук по-долу) и второ, поради хипотетичната възможност отсечката от вал по посока на Томи да е била заварена.

Всичко това води до извода, че Малкият вал е построен преди малките лагери. Те играят ролята на terminus post quem non.

Съотношението на Малкия вал с големите лагери е установено при №№ 30 и 31 от тях. Там дори Р. Рашев признава, че използват "за южна страна Малкия землен вал" (въпреки чертежите на Шухард), (*Рашев Р.* 1982:91, табл. XXXII–XXXIII), (обр. 3). Това отбелязва още К. Шкорпил (*Шкорпил К.* 1925:547). Посочените лагери запълват ивицата между двата паралелни вала. Тази ситуация може да се получи: 1. Ако лагерите са заложени след прокарването на Малкия вал; 2. Ако те са изпълнени едновременно; 3. Ако все пак допуснем, че землената преграда е прерязала южните им стени, съобразявайки се с тяхната основна част.

При всички тези случаи Малкият вал може да се отнесе още към първия период от съществуването на Големия вал.

В такъв случай, датата на изграждане на Малкия вал трябва да се търси още през Късната античност, когато ГЗВ със системата си от оцелели големи и новопостроени малки лагери е запазвал своята цялост. Изтеглянето на датата на който и да е от етапите в реализацията на грандиозната землена фортификация е немислимо за условията на Ранното средновековие не само поради писмените свидетелства за съществуването ѝ още през IV в. (*Георгиев П.* 2005:32 и сл.), но и поради отсъствието на подобни примери извън античното и късноантично строителство[2] (вж. за това: *Pohl W.* 2005:260; *Георгиев П.* 2005:25; *Рашев Р.* 2008:39). За Големия вал в Малка Скития споменава още Клавдий Клавдиян, наричайки го Vallum или Reliquias, т. е. "останка от миналото" или conjungere castris, т. е. "свързаните лагери" (*Георгиев П.* 2005:29 и сл.). Тридесет и петте първични негови лагери са свързани в едно не само от същинската отбранителна линия, но и от обща площ, защитена и отзад с вал и ров.

Този извод насочва нашето внимание към издирване на писмени сведения за съществуването на двете землени прегради през Късната античност и Ранното средновековие.

Неведнъж е посочвано, че техен прототип са римските валове (*Napoli J.* 1997:102, 344). За паралел обикновено се сочи т. нар. Хадриянов вал (стена) в Британия. Според Дион Касий (LXXIII, 8) императорът построил стената ἐν τῇ νήσῳ ἐθνῶν ὑπερβεβηκότων, за да разграничи "варварите" от римските лагери (*PWRE* 1927:633). В Добруджа, на север от изкуствено изградените прегради, е налице аналогична ситуация и в различни източници областта е наричана "остров". Специализираните изследвания върху лексиката за граничните зони сочат, че окачествяването им като "остров" или "краен остров" се среща често (*Casevitz M.* 1993:23). За Долен Дунав това е имало допълнителни основания, произлизащи от географското положение и описания на речната делта.

В античната географска и историческа литература Добруджанският "остров" е известен с името Певка или Певки (според едни източници, наречен така на името на сарматска нимфа, според други, поради иглолистните гори, които растяли някога при Дунав). Разполага се, както сочи изрично Клавдий Птолемей, между два от най-южните ръкави на делтата, наброяващи в различните източници от пет до седем (подробно вж.: *Златарски В.* 1970:181 и сл.). Според Амиан Марцелин например реката има седем устия и най-северното от тях носи едноименно название Певки, докато най-южното е "тинесто и черно, с изглед на блато" (*ЛИБИ* 1958:142–143). За най-южно устие на Дунав, включително и през средновековието (данни за това: *Madgearu A.*1999–2000:13 sqq., note 49), се приема долината, която до ново време носи ираноезично название със значение "Черна вода" (тур. Карасу), (*Nasturel P.* 2004: и цит. там лит.). Това означава, че островът Певки е оставал между същинската дунавска делта и долината Карасу.

Първите свидетелства за Добруджанските валове са от времето на заселването на готите отсам Дунав. За разквартирувани "знатни готи", толерирани от император Теодосий I, край Томи говори Зосим (*ГИБИ.* 1954:180–181; *Георгиев П.* 2005:31). Техният стан се е намирал на обозримо разстояние от неговите крепостни стени и тамошния извънградски храм. Това позволява неговото идентифициране с някой от тамошните лагери на Големия вал, каквато е обичайно практиката за настаняване на охраната от "варвари" при вътрешните или гранични линии на Империята в края на IV и началото на V в.

Важни данни за състоянието на провинция Малка Скития ни предоставя Прокопий Кесарийски. В "За строежите"(IV, 11) той определя Малка Скития и част от Втора Мизия τὰ Θρᾳκῶν λειπόμενα (*ГИБИ* 1959:177; *Георгиев П.* 2005:37). С това авторът признава, че към средата на VI в. тези земи от диоцеза Тракия са били за римската власт"евакуирана територия". В нея Прокопий разграничава две области: "покрай Евксинския понт и реката Истър" и "месогей (вътрешност)". Първата включва крайбрежията на морския и на речния басейн, докато "тамошния месогей" си остава между тях. Изброените градове и крепости позволяват разграничаването по линията Томи – Аксиопол на северна и южна част на "крайбрежието" (*Aricescu A.* 1970:308 sqq., fig. 1). Така Прокопий, подобно на своите предшественици, отчита съществуването на мнимия Дунавски ръкав, който разделя градовете в провинцията. Точно тази картина предлага схемата им в Notitia Dignitatum (Or., XXXIX), (*ЛИБИ* 1958:242). От северозапад на югоизток там е очертана водна ивица, означена като Fl. Danuvius.

Тази представа у старите автори доказва още веднъж, че "вътрешността" на Малка Скития е била възприемана като реален остров, разположен между три дунавски и една черноморска брегови ивици.

Между крепостите, принадлежащи към "скитския" месогей Прокопий сочи Аксиопол и Томи. Заедно с тях споменава и за Φοσσᾶτον, чието название издава, че се отнася за нещо укрепено с ров, така че е възможно да се отъждестви със защитената зона от юг на долината Карасу. Наред с тях фигурират и имена като Κωνσταντιανά, Γρατίανα, Πρέϊδις, Πρεσιδίω, които подхождат за лагери от Големия вал.

В началото на VII в. Теофилакт Симоката (II, 10) продължава да определя северната част от Малка Скития "блатлив остров" (λιμναζομένη νῆσος) (*ГИБИ* 1959:304). През 587 г. той именно осигурил убежище на аварския хаган. Тогава, пълководецът Мартин "като дошел в околностите на град Томи, узнал, че там са се разположили на стан хаганът и аварските войски" (*ГИБИ* 1959:300). Ромеите ги нападнали "изневиделица", но хаганът успял да избяга "на един остров", който се намирал в "езеро" (гръцката дума λίμνῃ означава още "блато"). По думите на един от участниците във военните действия "блатливият остров скри хагана: той не издаде на Мартин онзи, който се беше загнездил там, но го криеше като забранено тайнство от непосветените". Оказва се, че два века след "знатните готи" на Аларих близката околност на Томи е отново място за станувaне и убежище на "варвари". Това закономерно поставя въпроса: не е ли затвореното с валове пространство на няколко километра от града островът-убежище за аварския хаган?

В подкрепа на тази възможност може да се привлече свидетелството на Евагрий Схоластик, че след изграждането на т. нар. Дълга стена, Константинопол с неговата околност "от полуостров станал почти остров" (*ГИБИ* 1959:25). Павел Дякон, говорейки (IV, 20) за действията на аварите към 601–602 г., свидетелства, че с построените, благодарение на крал Агилулф кораби (вероятно речни) "хаганът превзел един остров в Тракия" (*ЛИБИ* 1958:413). Със сигурност става дума за остров Певки, тъй като в опитите си да се закрепят в крайните части на Малка Скития или пък в Панония, аварите са се стремяли да овладеят естествено защитени от реки и други препятствия области. За това пише Менандър, наричайки областта около Сирмиум – също остров: Σιρμιαὴν ἅπασαν οἰκειώσηται νῆσον (*ГИБИ* 1959:255, 250, бел. 3).

Безспорно най-важно за нас е свидетелството от началото на VIII в. на Козма Йерусалимски: *"Има в областите на Тракия място (sic! – П. Г.), заемащо пространство от 6 мили суша, разположено между моретата, отгдето е лесен достъпът на Тракия за готите, а Готия за тракийците"* (PGr 38, 534 sqq., по: *Байер Ж.-Б.* 2001:280, бел. 790). Няма съмнение, че това "място" се е намирало в провинция Малка Скития в диоцеза Тракия. Неговата роля е служела, според автора, за контактна зона между Империята и готите на Дунав. Големината от 6 мили отговаря на максималната дълбочина на ивицата между двата землени вала. Така че е обосновано тя да бъде отъждествена с устроеното по типичен начин място за гото-ромейска дифузия. То остава непосредствено от юг на остров Певки, който още през античността е бил притегателен за редица варварски народи и е обичайно място за тяхното настаняване.

Споменът за Добруджанските валове като южна граница на "остров" е пазен с векове и го откриваме в тяхното описание от Евлия Челеби (*Божилов И., В. Гюзелев.* 2004:257).

Отъждествяването на двете землени укрепления в Добруджа като южен предел на "остров Певки" конкретизира още повече нашите представи за "местообитаването" на Аспаруховите българи преди 680 г. К. Шкорпил, Г. Фехер, Р. Рашев и други, приеха с основание, че първоначалната им територия е оставала на север от Добруджанските валове. За заселването им там съобщава Анани Ширакаци: "Дунав, който се разделя на шест ръкава, дава naissance à un lac et à une île qui s`appelle Piwki" (*Maricq A.* 1952:343), (у Златарски: "образува езеро и остров, наречен Пюки (Певки)". Настаняването на българите там, както и на редица "варварски" народи преди тях, е резултат не само от търсене на надеждна защита от Империята, но е целяло и признание на статута им на нейни съюзници. Осигуряването и на двете е било гарантирано срещу задължения по охрана на лимеса по Дунав, както и по контрола на буферната територия в Малка Скития, чиито землени валове са играели ролята на последна преграда между Barbaricum Imperio Romànorum. В този смисъл Аспаруховите българи са били поредните "господари" на буферната зона със укрепената землена преграда в нейния южен край.

---

[2] Позоваването на Тутраканския вал (дълж. 20 км) е неправомерно не само поради наличието само на пет лагера към него, но поради основанията неговият насип да е трасе от античния Крайдунавски път. Непубликувани проучвания на автора.

Да се отстоява обаче, че българите са строители на Малкия вал е ненужно, тъй като неговото тълкуване като самостоятелно и най-ранно отбранително съоръжение тук е погрешно. Единственият аргумент в подкрепа на това широко известно заключение остава Българската апокрифна летопис за построяването от Испор цар (Аспарух) на "велик презид от Дунава до морето".

То обаче също подлежи на ревизия, въпреки несъмнената си историческа стойност. Неговият автор живее най-рано в края на XI в. (*Иванов Й.* 1970:282, бел. 4), а използваните от него означения на създаденото от цар Испор съоръжение изключват възможността то да бъде отъждествено със земенасипно укрепление. Названието велик прѣзидь носи смисъла за нещо "зидано", а глаголната форма сьзда означава "съзида". Съществителното прѣзидь произлиза от латинското praesidium, което означава "укрепено място, укрепление, лагер, военен пост". В късноримската практика така са наричани малки укрепления, строени за военно-полицейски нужди в окрайнините на провинциални или градски територии в това число и по дунавския бряг (*Торбатов С.* 2002:77 и сл.). Регистрираното от Прокопий в "месогея" на Малка Скития местно име Πρεσιδίω ни подсеща за възможността да е в основата на старобългарското прѣзидь и насочва към предположението, че Прокопий нарича така може би главния пункт на землената фортификация (Fossaton?).

В такъв случай афишираната като Аспарухово творение отбранителна линия от юг на остров Певки трябва да се отъждествява по място с изградените през IV в. Голям и Малък землени валове, въпреки че авторът на летописта е имал предвид преди всичко изградената векове по-късно, но с величествени по негово време останки, Каменна стена и крепости.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Байер Ж.-Б.* 2001.** История крымских готов. – Екатеринбург.

***Божилов И., В. Гюзелев.* 2004.** История на Добруджа, 2. – София.

***Георгиев П.* 2005.** Големият землен вал в Добруджа – исторически бележки. – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.), Acta Musei Varnaensis, III, 1. Варна, 23–40.

***ГИБИ.* 1954.** Гръцки извори за българската история, I. – София.

***ГИБИ.* 1959.** Гръцки извори за българската история, II. – София.

***ГИБИ.* 1954.** Гръцки извори за българската история, I. – София.

***ГИБИ.* 1959.** Гръцки извори за българската история, II. – София.

***Златарски В.* 1970.** История на българската държава през средните векове, I,1. – София.

***Иванов Й.* 1970.** Богомилски книги и легенди. – София.

***ЛИБИ.* 1958.** Латински извори за българската история, I. – София.

***Рашев Р.* 1982.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). – Варна, Г. Бакалов.

***Рашев Р.* 2008.** Българската езическа култура VII–IX в. – София, Класика и стил.

***Торбатов С.* 2002.** Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в. В. Търново, Фабер.

***Шкорпил К.* 1905:** Окопы и землянные укрепления Болгарии. – ИРАИК, X, 503–543.

***Шкорпил К.* 1925.** Пограничен български окоп между р. Дунав и Черно море. – В: Сборник в чест на Васил Златарски. София, 543–553.

***Aricescu A.* 1970.** Quelques précisions sur le carte de la Scythia Minor. – Dacia, 14, 297–309.

***Barnea J., S. Stefanescu.* 1971.** Din Istoria Dobrogei, III. – Bucarest.

***Casevitz M.* 1993.** Les mots de la frontière en grec. – In: La Frontière, sous la dir. d'Yve Roman (=Travaux de la Maison de l'Orient, 21). – Paris, 17–24.

***Cliante L.* 2006.** Un nou segment al incintei Tomitane tarzii. – Pontica, XXXIX, 249–258.

Diaconu P. Date noi privind "Valul mare de pamint" din Dobrogea. – Peuce, 4, 199–209.

***Fiedler U.* 2008.** Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the Archaeological evidence and of the state of current research. – In: The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Ed. by Fl. Curta. – Leiden, Boston, 152–236.

***Guey J.* 1939.** Note sur le limes romain de Numidie et de Sahara au IV siècle. – In: Mélanges d'archéologie et d'histoire, LVI, fasc. I–IV, 178–248.

***Madgearu A.* 1999–2000.** The restoration of the Byzantine rule on the Danube. – RESEE, 1–2, 5–23.

***Manucu-Adamesteanu G.* 1991.** Tomis – Constantia – Constanta. – Pontica, 24, 299–327.

***Manucu-Adamesteanu G.* 2001.** Istoria Dobrogei in perioada 969–1204. Contributii arheologice si numizmatice. – Bucarest.

***Maricq A.* 1952.** Notes sur les Slaves dans le Péloponèse et en Bithinie et sur l'emploi de "slave" comme appelatif. – Byzanion, XXII, 337–356.

***Napoli J.* 1997.** Récherches sur les fortifications linéaires Romaines (Collection de l'Ecole française de Rome, 229). – Roma.

***Nasturel P.* 2004.** Axiopolis sous les Comnènes. Une relecture de Kinammos (III,3). – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. – Braila, 521–534.

***Papuc D.* 1992.** Despre valurile transdobrogeanae. – Pontica, XXV, 323–330.

***Pohl W.* 2005.** Frontiers and ethnic identities: some final consideration. – In: Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. Ed. by Fl. Curtea. Brepols, 255–265.

***PWRE* 1927.** Pauly-Wissowa Realencyclopädie, XIII. – Stuttgart, s.v. Limes.

***Squatriti P.* 2005.** Moving earth and making difference: dikés and frontiers in early ;edieval Bulgaria. – In: Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. Ed. by Fl. Curta. Brepols, 59–90.

***Schuchhardt C.* 1901.** Die Anastasius-Mauer bei Konstàntinopel und die Dobrudscha-Wälle. – Jahrbuch des Kaiserliche Deutchen Archäologischen Instituts, B. XVI, 107–127.

THE LITTLE DYKE IN DOBRUDZHA – CHARACTER AND DATE

Pavel Georgiev

(Summary)

The author suggests a new interpretation of the character and chronology of the barrier line that has been a subject of a long going discussion.

According to him, the line of the Little Dyke can be considered undisputable only in the sector which is situated to the south of the Great Dyke and in the segment at the fortress walls of the Late Roman Tomis eventually. There is no reliable data about its function as an independent fortifying line as noted already by K. Škorpil. In fact, it appears to have been a subsidiary line which defended the rear of the camps at the Great Dyke that was turned to the north. The zone between them served for dislocation of the supply unit and infrastructure of the military or military-police units. Thus, interpreted in this way the Little Dyke appears to have been an element of the Great Dyke that contributed to the increase of the effectiveness of the latter in the defense against numerous enemies.

As a result of the analysis of the correlation of the Little Dyke with the Great Dyke and the Stone Dyke the author concludes that for the *terminus post quem non* of the Little Dyke one must consider the date of the construction of the small earthwork camps. Consequently, the Little Dyke must have been constructed already in the Late Antiquity, most likely together or shortly after the construction of the earlier big earthwork camps.

The review of some written sources outlines the role played by the Dobrudzha linear fortification in the period of the 4th -7th c. It had been arranged along the south bank of the marshy valley of Karasu considered the seventh mouth of the Danube and thus constitutes the south boundary of the frequently noted "island of Pevki". Cosmas of Jerusalem (8th c.) provides evidence for the character of the zone at the south edge of that "island" defended by dykes: *"In the districts of Thrace there is a place that covers six miles on land, situated between the seas where the access to Thrace is easy for the Goths as well as Gothia for the Thracians"* (*PGr* 38, 534). The "land" between the two earthwork barriers (the Great and the Little Dyke) has the maximal depth of 6 miles (ca. 9 km). In the Late Antiquity it served for a zone of contacts between the barbarian world and the empire in accordance with the Roman traditions.

The evidence for the stay of Asparouch on the "island of Pevki" until AD 680 provided by Anania Shirakatsi as well as the note in the Bulgarian Apocryphal Annals that he (Tsar Ispor) built "a great castle from the Danube to the sea" only prove that the Bulgarians used the earthwork fortification there but they are not sufficient enough to support the thesis that it had been constructed by them at the end of the 7th and beginning of the 9th c.

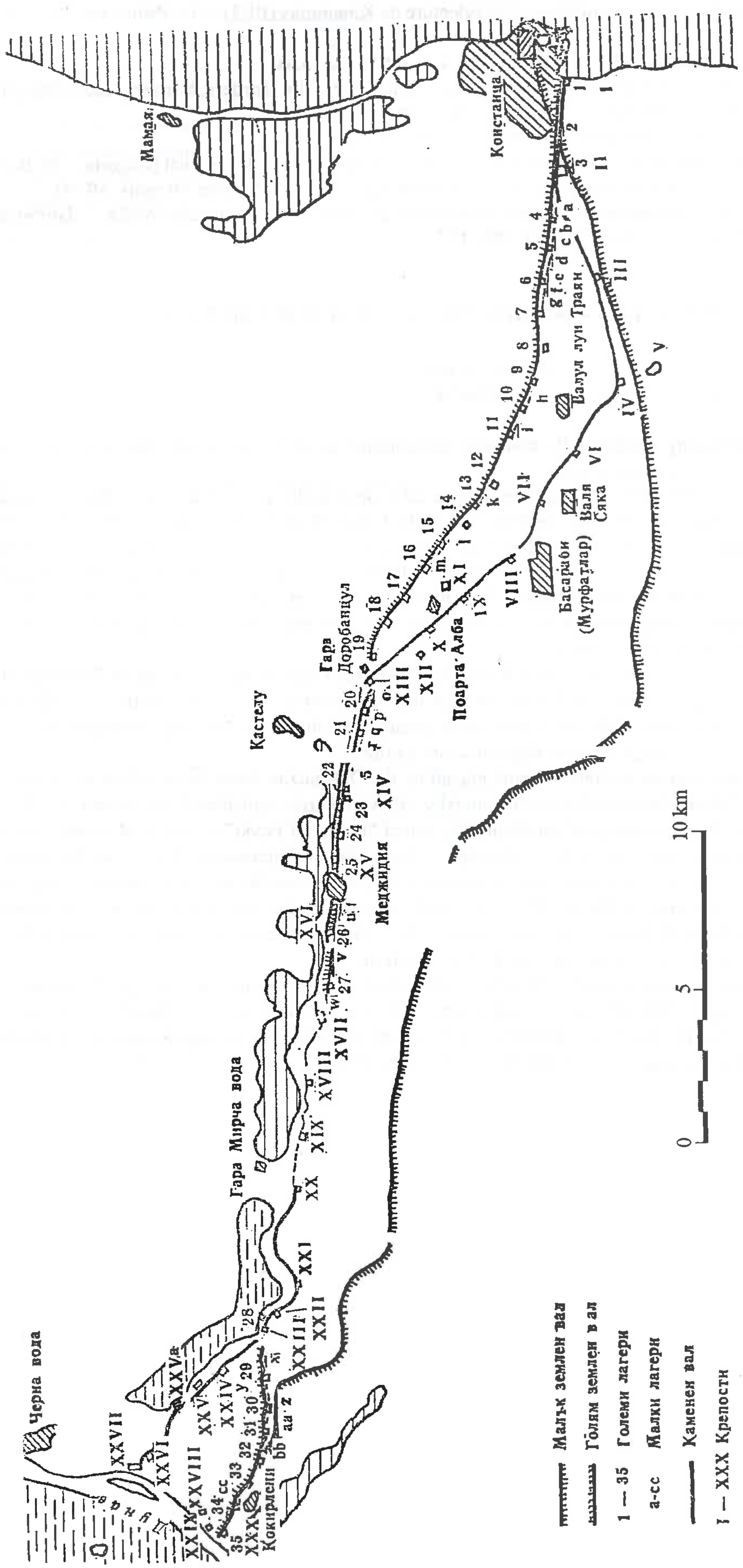
Черна вода
Мамая
Констанца
Валул луй Траян
Вали Сяка
Басараби (Мурфатлар)
Поарта Алба
Гара Дорбанцул
Кастелу
Меджидия
Гара Мирча вода
Кокирлени
0
5
10 km
Малък землен вал
Голям землен вал
1 — 35 Големи лагери
a-cc Малки лагери
Каменен вал
I — XXX Крепости

Обр. 1. Схема на Добруджанските валове (по Р. Рашев 1982)
Fig. 1. Scheme of the Dobrudzha dykes (after P. Рашев 1982)

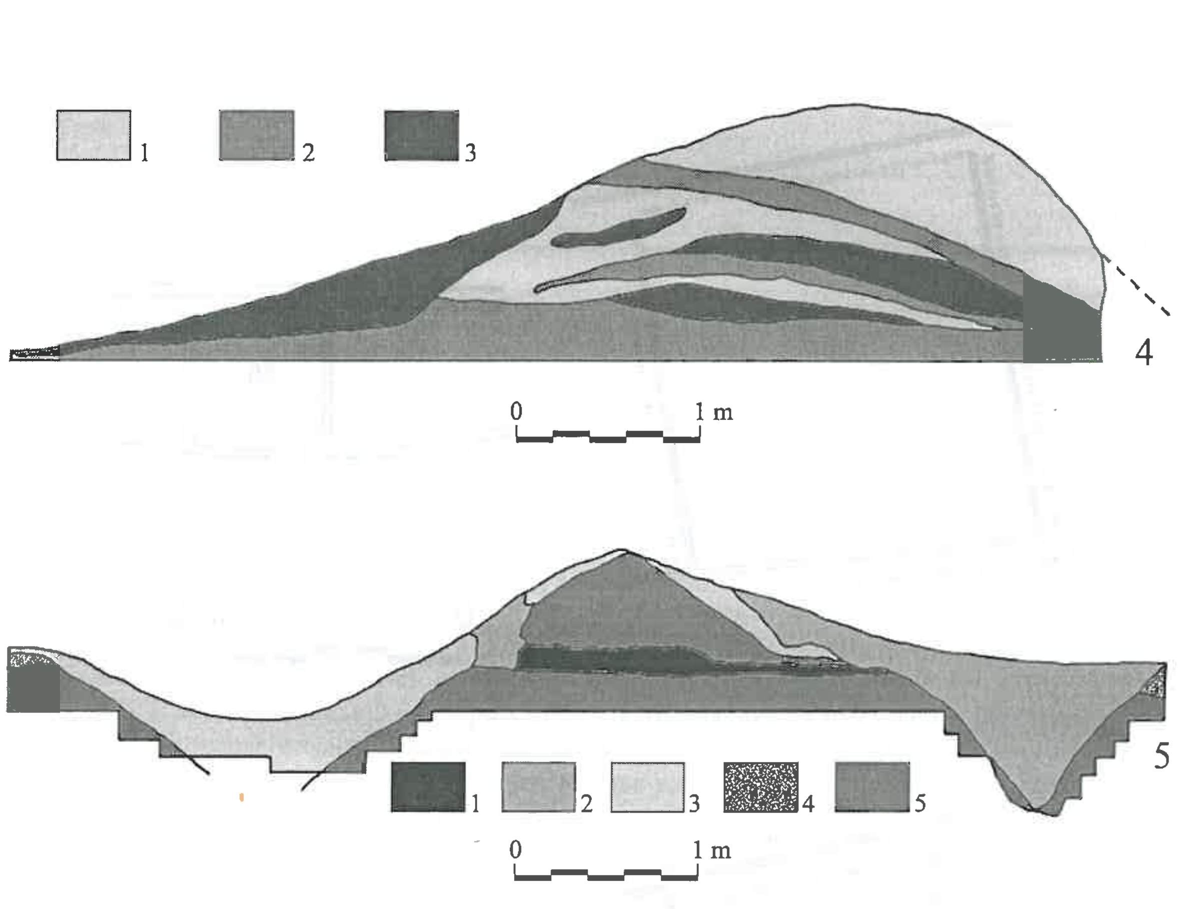
1
2
3
4
0
1 m
1
2
3
4
5
5
0
1 m

Обр. 2. Изглед от разрези на Големия вал: а) при Кокирлени (по П. Дякону)
б) при Меджидия (по Е. Комша)
Fig. 2. Cross-sections of the Great Dyke:
a) At Kokirleni (after P. Diaconu), б) At Medgidia (after E. Komşa)

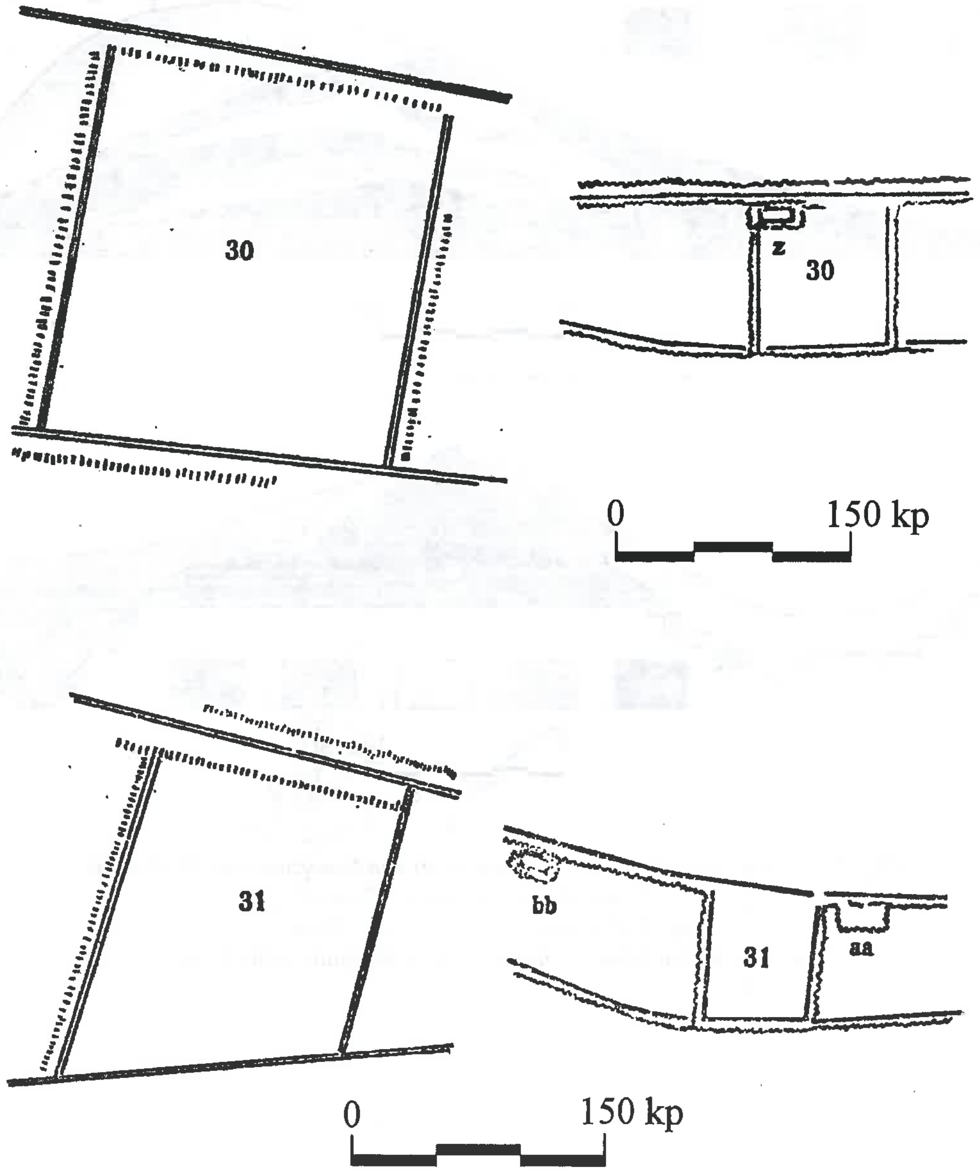

Обр. 3. Лагери № 30 и 31 от Големия вал (по Шухардт и К. Шкорпил)
Fig. 3. Camps Nos. 30 and 31 at the Great Dyke (after C. Schuchhardt and K. Шкорпил)

ХУДОЖЕСТВЕНИЯТ МЕТАЛ НА ЗЛАТНИЯ ВЕК (IX–XI В.). ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА ТЕМАТА

Станислав Станилов
(НАИМ БАН – София)

Темата

Темата на изследването е „Художественият метал в старобългарската култура VII–XI в." Първата част беше написана през 90-те години на миналия век, а излезе от печат на български и немски език, едва през 2006 г. (*Станилов С.* 2006), (обр. 1). Там бе формулиран терминът в следния вид: „*Аргументацията, която предлага контекстът на многобройните изследвания е всъщност, разбирането, че изследователския интерес предизвикват предимно паметниците, които представят различна пластика, означаваща всякаква образност и стилистика. Така в репертоара на анализите, едни паметници са подложени на обстоен коментар, а други са просто споменати, докато трети, предимно накити, остават извън неговия обзор. В този случай, терминът означава едно културно явление – обработката на цветни метали и производството на вещи с всякаква художествена стойност, постигната чрез орнаменти, човешки и животински изображения.*" В първия том са изложени и обосновани всички предимства, които предлага художественият метал на изследователя – изключителното място, което заема историята на човешката цивилизация, подвижност във времето и пространството и реактивност на различните политически, икономически и културни промени. Първата част на изследването има подзаглавие „Опит за емпирично изследване", което отразява стремежа „*всяко съображение и аргументация да бъдат здраво свързани с материала*". Това се отнася и за „продължението на темата" и, в случая, предоставя много повече възможности, разбира се, заедно с много повече презизвикателства. Защото материалът от IX–XI в. е несравнимо повече, отколкото този от предишния период. Предварително той се разделя по стилови белези на шест части, които трябва да структурират изследването в шест глави.

1. *Венчелистният стил. Византийската декорация от слединоборческия период в художествения метал на българското царство* (*Станилов С.* 1992:47–51; *Същият* 1994:87–96; *Същият* 1998:3–11). Означена по този начин, стилистичната група изисква, както е редно, формулирани основните белези. През 30-те години германският учен Курт Вайтцман (*Weitzmann K.* 1935) формулира двата стила в орнаменталната украса от разцвета на византийското илюминативно изкуство – венчелистния и резбения. „Венчелистен" (може "цветолистен" от немското blutenblatt) и идва от преобразуваната в цвят палмета, посредством втори вътрешен контур и тичинка в средата. „Резбен" (laubsage) идва от ефекта, които се получава при използуването на арабеската в украсата на книги – фигурата и фонът има една и съща стойност и трудно се различават.

Всъщност обаче в старобългарското изкуство двата стила в значителна степен са смесени. Пример за такова съчетание е известната чаша на великия жупан Сивин от Преслав (обр. 2 а), която по морфологията на надписа върху дъното се датира във втората половина на IX в. Венчелистният стил е документиран и посредством различни други паметници, повечето във фрагментарен вид, като например сребърния пандантив от конска сбруя също от Велеки Преслав (обр. 2 б).

Когато, обаче, става дума за художествен метал, който може да се означи, като византийски по произход или по стил, към него трябва да се отнесат две златни брошки – специфична украса за дреха от X–XI в. (*Stanilov S.* 2009) пластината с пауните от преславското съкровище (*Тотев Т.* 1986:81–107; *Тотев Т.* 1993), (обр. 2 в), фрагмент от бронзова бутилка, намерена на територията на Вътрешния град на Велики Преслав (*Витлянов С.* 2004:156, фиг. 30), както и отделни фрагменти от различни, най-вече бронзови, украси.

2. *Кръстовете-енколпиони в старобългарския художествен метал.*

Производството на кръстове-енколпиони има важно място в изучаването на паметниците по темата. Те обособяват отделен морфологичен дял и поради своята многобройност, създават възможности за търсенето на центрове за производство, а също и за търговските пътища, по които се разпространяват. В темата имат място само паметниците с ясно изразена пластика т. е. по един или друг начин, тяхната морфология излиза извън рамките на обичайната форма.

Слабото място, така да се каже, на материята в този случай е, почти пълната липса на орнаментална украса върху кръстовете-енколпиони. Във всеки случай трябва да се разчита на морфологията и изображенията на човешки фигури в рамките на християнската иконография. Тяхната стилистика много често е безлична, поради масовото производство предизвикало и лошото качество, или поради силна износеност, с което класификацията остава трудна задача. В общи линии, тези паметници могат да се разделят на два части – кръстове с релефни изображения (обр. 2 д) и кръстове с гравирани (цизелирани), (обр. 2 е) изображения. В тази рамка може да се извърши внимателно сравнителният анализ, което в едни случаи, вече е направено от различни изследователи (*Pitarakis B*. 2006; *Дончева-Петкова Л*. 2009). Задачата на изследването е кръстовете енколпиони да се впишат в „темата”. Това означава, на базата на постигнатото в тяхното изучаване, да се структурира производство в различни центрове (ателиета) и обособят търговски пътища.

Сред материала, добит от културните отлагания на средновековните обекти в България, има един еталонен паметник. Това е златният кръст-енколпион от Плиска (обр. 2 г) публикуван през 70-те години на миналия век (*Doncheva L*. 1976:59–66). Украсен е с евангелски сцени изпълнени с ниело и засега няма друг паралелен паметник, който да показва алтернатива на луксозни кръстовете с плоска (гравирана, цизелирана или с ниело) украса. Не е открит и равностоен луксозен паметник на кръстовете с релефни изображения. Това затруднява една от задачите по изследването на кръстовете-енколпиони като художествен метал, а именно техните социални и от там художествено-естетически нива.

3. *Стилът на обособените палмети – обкови за колани.*

Формулирането на част от изследването на старобългарския художествен метал по този начин е предизвикано от огромния по количество материал, какъвто представляват металните обкови за колани от IX–XI в. За тях са написани многобройни статии и студии, повечето първични публикации (*Станилов С*. 1991:2–70; *Станилов С*. 1995:111–135; *Плетньов В., В. Павлова*. 1994–1995:24–239). В тях са изказани различни идеи по генезиса, хронологията, технологията и пр. проблеми. Има дори опити за обобщаващо съчинение (*Инкова М*. 2004; *Stanilov S., U. Fiedler*. 2009), но фундаментално изследване, което да вземе предвид целия натрупан материал и то по смисъла на спецификата на темата за художествения метал, все още няма.

Обковите за колани от IX–XI в. имат най-различна форма, а формата подсказва разнопосочен генезис. Металните обкови за колани на евразийските конни народи в периода на късносасанидската и ранноарабската култура в Средна Азия произхождат от орнаменталните мотиви на металните съдове. Българските обкови за колани от IX–XI в. произхождат в повечето случаи от тези форми, но на Долния Дунав получават специфични белези (*Станилов С*. 1993:153–163). Най-многобройни сред тях са сърцевидните апликации с палмета в полето, обикновено органично свързана с морфологията на формата. Апликирани върху ремъка по определен начин, те образуват съответни естетически редове (обр. 3). Някои от апликациите имат дори „съставна” форма (обр. 4) – те могат да бъдат сглобени в непрекъснати ленти, буквално „снети” от постсасанидските метални съдове.

Българските обкови за колани имат многобройни паралели сред обковите на ранните унгарци, които по това време се разселват на Средния Дунав. Така излиза, че модата на този тип колани идва с тяхното разселение. Все още не е направено перфектно сравнение на материала от Средния, с този от Долния Дунав, по смисъла на типологичните редове. При подобно сравнение, е възможно да се отделят онези форми, които нямат съответните аналогии. Само по този начин ще се разбере, доколко традицията на това производство е инфилтрирана в българската култура и, какви са иновациите, добити в съседство с такава културна метрополия, каквато е Византия. Вече е изказана, например, тезата, че органичната връзка на палметата (пъпките по периферията на апликациите) с морфологията на сърцевидните форми се появява на Долен Дунав (*Плетньов В., В. Павлова* 1994–1995: 113–114), което е твърде вероятно, но трябва да се докаже с конкретни емпирични примери.

Трябва да се каже, че стилът на обособените палмети има някаква опосредствена връзка с резбения стил на византийските (и старобългарски) ръкописи. Това се отнася предимно за формите на палметите, и в едни случай подреждането им по ръкописите, подобно на това върху коланите. Иначе, върху апликациите за колани почти не се срещат венчелистни палмети, а това е, едва ли не, е удивително, като се има предвид появата им, например, върху старобългарски гривни.

В литературата съществуват и бележки върху технологията на производството на обковите за колани (*Инкова М*. 2004:18–20; *Плетньов В*. 2004, 228–240). Те са, в известен смисъл, противоречиви, нуждаят се от нови изследвания и обобщение. Публикувани са лабораторни изследвания на отделни паметници, което дава несигурни резултати. За перфектни заключения са необходими анализи на дълги серии. Лабораторните проучванията на технологията на масовия материал обаче, е много скъпо начинание, чиято реализация вероятно ще остане във времето.

4. *Изображенията на животни върху обковите за колани.*

Тази част трябва да се раздели на две стилистично напълно независими части, обединени единствено, и то условно, от сюжета изображения на животни.

4. А Преди повече от две десетилетия Рашо Рашев създаде тезата за лицевия езически образ в старобългарската култура *(Рашев Р*. 1984:129–135). Тезата се състои в това, че той „прочете” в една серия от обикновени апликации за колани антропозооморфни лица (обр. 5 а). Вярното е, че обърнатите с върха надолу, огледално-рефлексни палмети върху тези апликации наистина имат черти на антропозооморфни лица. В едни случаи дори се наблюдава почти геометричен израз – палметата е изчезнала, нейните растителни реалии са превърнати във фантастично, но във всички случай лице, годно за обективна прочит (*Станилов С*. 1997:375–381; *Станилов С*. 2005:113–123). Лицевият образ се наблюдава и в апликациите за колани в културата на ранните унгарци от X–XI в. (*Istvan F*. 1996:78–79, Fig. 5; 85, Fig. 5–6; 122–124, 133, Fig. 4; 140–141, Fig. 2 и т. н.) както и в Салтово-маяцката култура, идентифицирана като култура на Хазарския хаганат от VIII–X в. (*Плетнева С*. 1989:79, рис. 36, бляшки: 1, 5; бляшки с кольцом: 1–2). Това изследване изключва изследване на семантиката на артефактите, но тук трябва да се отбележи, нещо особено важно. Няма съмнение, че вярванията, предизвикали появата на лицевия образ върху обкованите с метал колани, имат езически характер. Времето на появата и развитие на тези артефакти, е време на появата и възхода на християнството в средновековна България. Това е една друга иновация, резултат от вътрешно развитие на културата на профанно равнище по смисъла на крипоезичеството. Това е иновация, предизвикана от вътрешни процеси, чието начало се намира в езическия период.

4. Б Има отделна група паметници, върху които са изобразени животни – отделни или в сцени – върху специфични токи за колани с трапецовидна форма (*Плетньов В*. 1997:71–88; *Плетньов В*. 2005:124–130), (обр. 5 б). Трудно е да се каже, дали това са токи на коланите от т. н. „унгарски тип”. Сред унгарските паметници има отделни случаи, да са намерени токи с изображенията на животни в комплект с познатите апликации (*Istvan F*. 1996:237–238, Fig. 3; 292, Fig. 1). Множеството колани обаче са комплектовани със съвсем друг тип токи. С други думи, по-вероятно е, трапецовидните токи да са от колани без апликации. Обяснението на тяхната поява има емпирична база и тя е в сравнително многобройните токи, които се намират на територията на Византийската империя в културните отлагания от X–XI в. При това, на тази територия и в тези отлагания, не са намирани нито апликации, нито накрайници на българските и унгарските колани, много разпространени в този период по Средния и Долния Дунав.

Изображенията са на лъвове, които у нас преобладават, но има изображения на пегас, грифон, сцената „терзание”, дори фронтално изображение на конски впряг, което идва от популярната сцена на възнесението на Александър Македонски на небето. Тази иновация в старобългарската култура, чието начало е вероятно някъде в края на IX в., идва от византийската култура. У нас личи и профанация на образите – при най-разпространеното изображение на лъв, в едни случаи, главата носи почти човешко лице или пък, едновременно наподобява котешка, на краката, вместо лапи, има копита на глиган. Това е едно, много характерно за средните векове, явление – размиване на образа и неговата, ако може така да се каже, симбиотичност. Изобразено е страшно животно, но какво – няма значение – важното е да бъде страшно, ако е непознато, толкова по-добре.

5. *Стилът на щрихованите листа.*

Означението, разбира се е условно, или по-скоро, частично, отразява най-характерния белег на стила. Става дума за орнаментални мотиви, изразени чрез цизелиране върху ограничена група паметници.

Най-сложният по своята украса паметник, е една сребърна с позлата украса от конска сбруя, която по своето устройство е звънящ амулет (*Витлянов С*. 1994:209–214; *Станилов С*. 2004, 184–186, обр. 2_1), (обр. 6 а). Има листовидна форма, а лицевата част е покрита със сложен орнаментален мотив: В средата лице със смесени антропозооморфни и зооморфни черти в „рамка” от палметен повлек. Палметните стебла, листа и лицето са изобразени с тънки цизелирани линии, които имат щриховани с коси черти бордюри. Щриховки има и при „колената" между листата, както по „брадата" и „косата" на лицето. Вторият характерен белег на този орнаментален стил е тънката ивица по средата на листото или стеблото, която завършва с точка (ямка).

Другият преставлява, ажурно изрязан от бронзова ламарина, лист с форма далече напомняща листа на лозата (*Тотев Т.* 1998:Табл. XXXIV_1; *Станилов С.* 2004:184–186, обр. 2_4), (обр. 6 в). В средата има кръгло отверстие, в което може да се постави малък съд. От основата на листа израства дълга дръжка от тел с полрукъгло сечение, чиито край е заострен и свит по ъгъл. Реконструкцията се налага от само себе си – паметникът е обков, стойка, държач на кандило, най-вероятно стъклено, което горяло постоянно пред икона. Закривеният край е бил забит в долната тясна страна на иконата, а в кръглото отверстие стояло стъкленото кандило, пълно със зехтин и вътре фитил. Листът е дебело позлатен, която го отнася към предметите на лукса, на елитарния художествен метал. Въпросната орнаментална украса е съобразена с контура, тя го допълва и развива, щрихът заема, не само краища на листата и техните „колена", но и вътрешния кръг.

Освен тези паметници има още една бронзова позлатена украса от конска сбруя във вид на растителен лист (*Мавродинов Н.* 1959:231, обр. 276 (горе вляво); *Станилов С.* 2004:184–186, обр. 2_3), (обр. 6 б), бронзова пластина с изображение на безкрил грифон (*Овчаров Д.* 1985:155–156, обр. 44; *Станилов С.* 2004:184–186, обр. 2_3), която е била инкрустация на мебел, златните накрайник и тока на колан от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска (*Инкова М.* 2000:64–66, обр. 16) няколко бронзови обкови за колани, където тази орнаментика е като изключение. „Щрихованите листа" имат аналогии само върху характерните пластини-обкови за чанти на ранните маджари от X в. на Средния Дунав (*Fodor.* 1996:70–73, Fig. 1–2; 88–89, Fig. 11–12; 112–113, Fig. 1; 126–127; 177–178, Fig. 1–3; 282–284, Fig. 1; 294–296, Fig. 279, 307–308, Fig. 1; 360–368; 381, 388–382, Fig. 1) и украси за ремъци от територията на Киевска Рус от X–XI в. (*Орлов Р.* 1984:32–52 и цит. лит) Във византийската орнаментика тя напълно отсъствува, но за това пък е инфилтрирана в преславската рисувана керамика (*Станилов С.* 2004:184–195) и това именно е най-забележителното като културно явление – ясно отчертана иновация на втория етап от развитието на старобългарската култура.

6. Преславското съкровище и проблемът за емайлите в художествения метал на Златния век.

Съкровището, открито през 70 години на миналия век и все още не е подложено на всестранно изследване. Верният, по смисъла на първична публикация, анализ на Тотю Тотев (*Тотев Т.* 1986:81–107; *Тотев Т.* 1993; *Тотев Т.* 1993 а:102–117) е предизвикателство за разширена, несравнимо по-подробна прочит, съпроводена от технологично кабинетно и лабораторно проучване.

Съкровището се състои от различни паметници, предимно накити (бижутерия), сред които най-значителният е диадемата (части от диадема), после огърлицата, обеците и т. н. Повечето от тях са изработени с използуването на клетъчен емайл, при което, още на пръв поглед става ясно, че пред нас са едни от най-качествените средновековни емайли, открити до сега. При една класификация по качество, първо място ще заемат плочките на диадемата, (обр. 7 а), които са намерени в твърде лошо състояние. Проучването изисква, преди всичко да се възстановят образите, преди се се чете образография или стилистика. Сюжетите (изображенията) са четири върху седем плочки, от които са запазени пет – централна, един чифт и две единични, които са били чифтове (общо диадемата се състои от седем плочки). Благодарение на щастливия случай имаме всички сюжети: възнесението на Александър Македонски на колесница теглена от два грифона, лъвоглав грифон, орлоглав грифон и сенмурв (чифт). Емайли има и върху огърлицата – изображението на Богородица, птици и растения – както и върху обеците. Изключително сложно декорираните изображения върху плочките предизвикват едно, неизползувано до сега, сравнение. Става дума за плоскостното третиране на морфологията на тялото (мускули и стави), чрез използването на орнаментални елементи. Тук няма как да вляза в подробности, но без всякакво съмнение, трактовката на емайловите изображения е взета от художествените тъкани, чиито средноазиатски произход е отдавна коментиран.

Освен емайлите от съкровището, други емайли са открити на различни места в Преслав, но остават незначителен брой. Най-забележителния от тях е един едър дъбов лист (обр. 7 б), изработен с изключително качество, и напълно равностоен на плочките за диадема. Според Маргарита Ваклинова, това е част от корона, каквато, може би, е показана на керамична плочка от Велики Преслав (*Ваклинова М.* 2009).

В началото на 90-години на миналия век направих кратки бележки, чиито смисъл беше, дали не може да се установи някаква връзка между художественият метал на езическа и този на християнска

България, чрез Преславското съкровище. Иначе такава връзка се забелязва при внимателната прочит на орнаментиката на профанното производство (*Станилов С.* 2006:184–188, обр. 11). Става дума за паметници от съкровището, чието производство се отнася към VIII–IX в. пирамидално и сферични копчета, а също и апликации, които повтарят формите на обкови за колани от VIII–IX, но и от X–XI в. Една от тези форми (четири кръгчета, разположени като в квадрат) е изпълнена сравнително грубо от злато и с употреба на бял емайл, което наумява, че производството на емайли е въведено и в царския ергастерион на Велики Преслав (*Станилов С.* 1993 а:138–164).

Преславското съкровище се нуждае от нова оценка, която е изключително трудна, както трудна е оценката на византийската група емайли изобщо и, по тази причина, коментариите в тази посока са твърде малобройни.

7. Залезът

Политическият залез на втората метрополия на Българското царство Велики Преслав има изключително място за развитието на елитарните равнища на старобългарската култура. 972 г. е, като че ли пределът на това развитие, защото, каквато и да е, а и доколко е на лице, връзката между преславската култура на Златния век и тази на новите метрополии – Преспа и Охрид – ще има различен израз. Това предположение има за своя логика в други примери от развитието на средновековните култури.

Най-качествените произведения на художествената металопластика, каквито без съмнение са в съкровищницата на българските царе, отиват след триумфа на император Йоан Цимисхий, както е обичайно, най-вероятно в ризницата на катедралата „Света София". Дали обаче, на профанно равнище продължава производството на метални украси? Малко излишен въпрос, защото културните отлагания, добре датирани с монети в края на X–XI в. предоставят значително количество материал. Проблемът, за сега, не е специално разработван, макар в отделни бележки да са изразени различни наблюдения. Сигурното е, че в края на X – началото на XI в. се появяват нови форми на пластиката, нов стил на изразяване, нова орнаментика. Те обаче, в много отношения, приличат на старите, освен това, част от старите форми се запазват. Появява се един вид нова мода, но нейното проникване трябва да бъде оценено след пълна обработка на материала от XI–XII в.

Културата на XI-ия век на Долния Дунав, поне що се отнася до художествения метал, показва в значителна степен, едно профанно развитие на тази от X-ия век, но иновациите също са значителни и променят общата характеристика. През XII в. обаче, производството на такива паметници се прекратява. Дали замира или изчезва внезапно, не може да се каже, но така или иначе, в културата на XII в. те отсъствуват.

Последни думи

Темата за художествения метал, особено на елитарното равнище, е част от голямата тема за изкуството на Първото българско царство. Разбирането, какво е изкуство и какво – художествен занаят – за Средновековието не е еднозначно. От Ренесанса насам, те са в определен смисъл разграничени – изкуството е авторско, художественият занаят не е авторизиран. През Ранното средновековие цялата "продукция", която има естетически качества, трябва да се определи като изкуство. Така изкуството на старобългарската култура рамкира няколко направления: украсите на ръкописи (*Иванова-Мавродинова В.* 1968:80–124) каменна пластика (*Ваклинова М.* 1993:68–102), рисувана (художествена) керамика (*Миятев К.* 1936), художествен метал (*Мавродинов Н.* 1959), косторез (*Бонев С.* 1980:51–53; *Бонев С.*1983:149–159). И докато украсите на ръкописи могат да се проучват само по сравнително късни копия, то останалите са представени от археологически паметници: каменната пластика и рисуваната керамика почти изключително във Велики Преслав, а художественият метал и косторезът – по тогавашната територия на цялата страна.

Вниманието на хуманитарното знание към изкуството на ранното българско средновековие е неравномерно и с различна дълбочина. Фундаментални изследвания на отделните направления няма или, ако има, те са отдавна остарели. Въпросното внимание се изразява предимно в първична публикация на отделни, или пък в аналитични изследвания на групи паметници. Причината за това е, че самото изследване, колкото и интересно да бъде, отнема изключително много време, понеже модерната археология и изкуствознание отделят специално внимание на детайлите в морфологията и стилистиката, както и на технологиите на производството. В такъв случай, работата върху фундаментални изследвания е, в известен смисъл, неблагодарна и не носи никакво друго удовлетворение, освен това от творческия процес. Всъщност обаче само такива изследвания могат да предложат глобална дешифровка и оценка на постиженията на една от най-впечатляващите култури на ранното европейско средновековие, каквато е старобългарската култура. Освен това проблемът е свързан пряко и със съвременната легитимност на българското хуманитарно знание, а от там и с културната идентичност на българската нация в европейското обществено пространство.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Бонев С.* 1980.** Новонамерено произведение на малката пластика (костен триптих от Преслав IX–X в.). – Проблеми на изкуството, 4, 51–53.

***Бонев С.* 1983.** Художествената резба върху кост – връзки и влияния с другите приложни изкуства. – Сборник Преслав 3. Варна, 149–159.

***Ваклинова М.* 1993.** Материали и производство на преславската каменна пластика. – Сборник Преслав 5. София, 68–102.

***Ваклинова М.* 2009.** Златна украса с емайли от Велики Преслав. – Сборник в памет на Иванка Акрабова-Жандова. София, (под печат).

***Витлянов С.* 1994.** Интересна творба на старобългарската торевтика. – Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, София, 209–214.

***Витлянов С.* 2004.** Военноадминистративни сгради от Двореца във Велики Преслав IX–X в. София, 156, фиг. 30.

***Дончева-Петкова Л.* 2009.** Кръстовете-енколпиони в България. – София (под печат) и приложената там литература.

***Иванова-Мавродинова В.* 1968.** За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – Сборник Преслав I. София, 80–124.

***Инкова М.* 2000.** Коланът от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав 8. Шумен, 52–73.

***Инкова М.* 2004.** Старобългарските колани края на VII – началото на XI в. (Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор") София.

Мавродинов Н. 1959. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. – София.

***Миятев К.* 1936.** Преславската керамика. – София.

***Овчаров Д.* 1985.** Разкопки и проучвания на Източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. – Плиска-Преслав 4. София, 132–160.

***Орлов Р.* 1984.** Среднеднепровская традиция художественной металообработки в X–XI вв. – Культура и исскуство средневекового города, Москва, 32–52.

***Плетньов В.* 1997.** Токи с изображение на животни от Североизточна България. – Епохи, 3–4, 71–88.

***Плетньов В.* 2004.** Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България. – Сборник Преслав 6. София, 228–240.

***Плетньов В.* 2005.** За датировката и произхода на трапецовидните токи с изображения на животни. – Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. – Велико Търново, 124–130.

***Плетньов В., В. Павлова.* 1994-1995.** Ранносредновековни ремъчни апликации от Варненския музей. – ИНМВ 30–31 (45–46), 24–239.

***Плетнева С.* 1989.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. – Москва.

***Рашев Р.* 1984.** За лицевия езически образ (по повод някои коланни апликации). – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 129–135.

***Станилов С.* 1991.** Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. – РП, XXII. София. 2–70.

***Станилов С.* 1992.** Сребърни украси за конска сбруя от Преслав. – Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев", 84–85 (4). София 47–51.

***Станилов С.* 1993.** Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. – Плиска-Преслав, 6. София, 153–163.

***Станилов С.* 1993 а.** Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. – Сб. Преслав, 5, 138–164.

***Станилов С.* 1994.** Още веднъж за чашата на жупана Сивин от Преслав. – Историко-археологически изследвания. в памет на проф. Станчо Ваклинов. Велико Търново, 87–96.

***Станилов С.* 1995.** Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав. – Плиска-Преслав 7. Шумен, 111–135.

***Станилов С.* 1997.** Антропоморфни езически изображения от IX–XI в. в България и проблемът със славянските божества. – Проблемы славянской археологии, 1, Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Москва, 375–381.

***Станилов С.* 1998.** Венчелистният стил в художествения метал на Първото българско царство. – Проблеми на изкуството, 4, 3–11.

***Станилов С.* 2004.** Принос към проучването на преславската рисувана керамика. – Сб. Преслав, 6. София, 184–195.

***Станилов С.* 2005.** Тезата за лицевия образ и паметниците на художествения метал на Долния Дунав. – Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 113–123.

***Станилов С.* 2006.** Художественият метал на българското ханство на Дунав VII–IX в. Опит за емпирично изследване. – София, (Die Metallkunst des Bulgarenkhanats der Donau 7.–9. Jh. Versuch einer emprischen Untersuchung. – Sofia,

***Тотев Т.* 1986.** Преславското съкровище. – ИНМВ, 22 (37), 81–107.

***Тотев Т.* 1993.** Преславското златно съкровище. – Шумен.

***Тотев Т.* 1993 а.** Бележки за проникването на техниката на клетъчният емайл в Преслав. – Сб. Преслав 5, 102–117.

***Тотев Т.* 1998.** Дворцовият манастир в Преслав. – София.

***Doncheva L.* 1976.** Une croix pectorale-reliquaire en or récemment trouvée a Pliska. – Cahiers archéologiques 25, 59–66.

***Istvan F.* 1996.** The Ancient Hungarians. – Exhibition Catalogue, Budapest.

***Pitarakis B.* 2006.** Les crois-reliquaires pectorals Byzantines en bronze. – Paris, ed. Picard.

***Stanilov S.* 2009.** Der Pfau und der Hund. Zwei goldene broschen aus Veliki Preslav. – Mainz, (sous press).

***Stanilov S, U. Fiedler.* 2009.** Trdgen die Bulgaren Gürteln von magyarischen Typ? – Varia Arhaeologica, (под печат).

***Weitzmann K.* 1935.** Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10 Jahrhunderts. – Berlin.

DAS KUNSTMETALL DES GOLDENEN ZEITALTERS (9. – 11. Jh.). FORTSETZUNG DES THEMAS

Stanislav Stanilov
(Zusammenfassung)

Der Autor legt das Konzept für den zweiten Teil seiner Forschung über das Kunstmetall in der archäologischen Kultur des Mittelalterlichen Bulgarien (7.–9. Jh.), genannt *altbulgarische Kultur*, dar. Der erste Teil, gewidmet dem Material aus dem 7.– 9. Jh. wurde als Monographie in bulgarischer und deutscher Sprache im Jahr 2006 veröffentlicht.

Der zweite Band wird in sechs Teile (Kapitel) gegliedert, je nach Absonderung des Materials vor allem nach stilistischen Merkmalen. Der erste Teil, genannt *Der Kronblattstil und das Problem der byzantinischen Verzierung aus der Nachbilderstürmer-Zeit im Kunstmetall des Bulgarischen Reichs,* ist der Gruppe von Denkmälern gewidmet, deren Stil sie unzweideutig mit dem byzantinischen Kunstmetall aus dem 10. Jh. verbindet. Der zweite Teil kommentiert die in Bulgarien entdeckten *Kreuze-Enkolpione* und verweilt auf das Problem ihrer Produktion. Der dritte Teil erforscht die astbulgarischen Gürtelbeschläge, die während dieser Periode besonders zahlreich sind. Ausser der neuen Klassifizierung, verweilt der Autor hier auf die Herkunft und Bildung des *Stils der abgesonderten Palmetten – Gürtelbeschlägen.* In diesem Kapitel betrachtet der Autor auch die sog. *„zusammengesetzten" Beschläge*. Im vierten Teil beschäftigt er sich mit den *antropomorphen und zoomorphen* Darstellungen auf den Gürtelbeschlägen. Der fünfte Teil beinhaltet eine weitgreifende Erkundung des von dem Autor formulierten *Stil der Strichblötter,* bekannt auch als „zweiter ungarischer Stil". In dem letzten, sechsten Teil der Monographie wird eine stilistische und teilweise technologische Analyse des Schatzes von Preslav gemacht, wobei eine ausfьhrliche Klassifikation der Denkmäler geschaffen wird. In der Schlussfolgerung, benannt „Der Untergang", werden das Problem der oberen chronologischen Grenze der Erscheinung und die Änderungen in der Kultur des XI. Jhs. in den bulgarischen Territorien kommentiert.

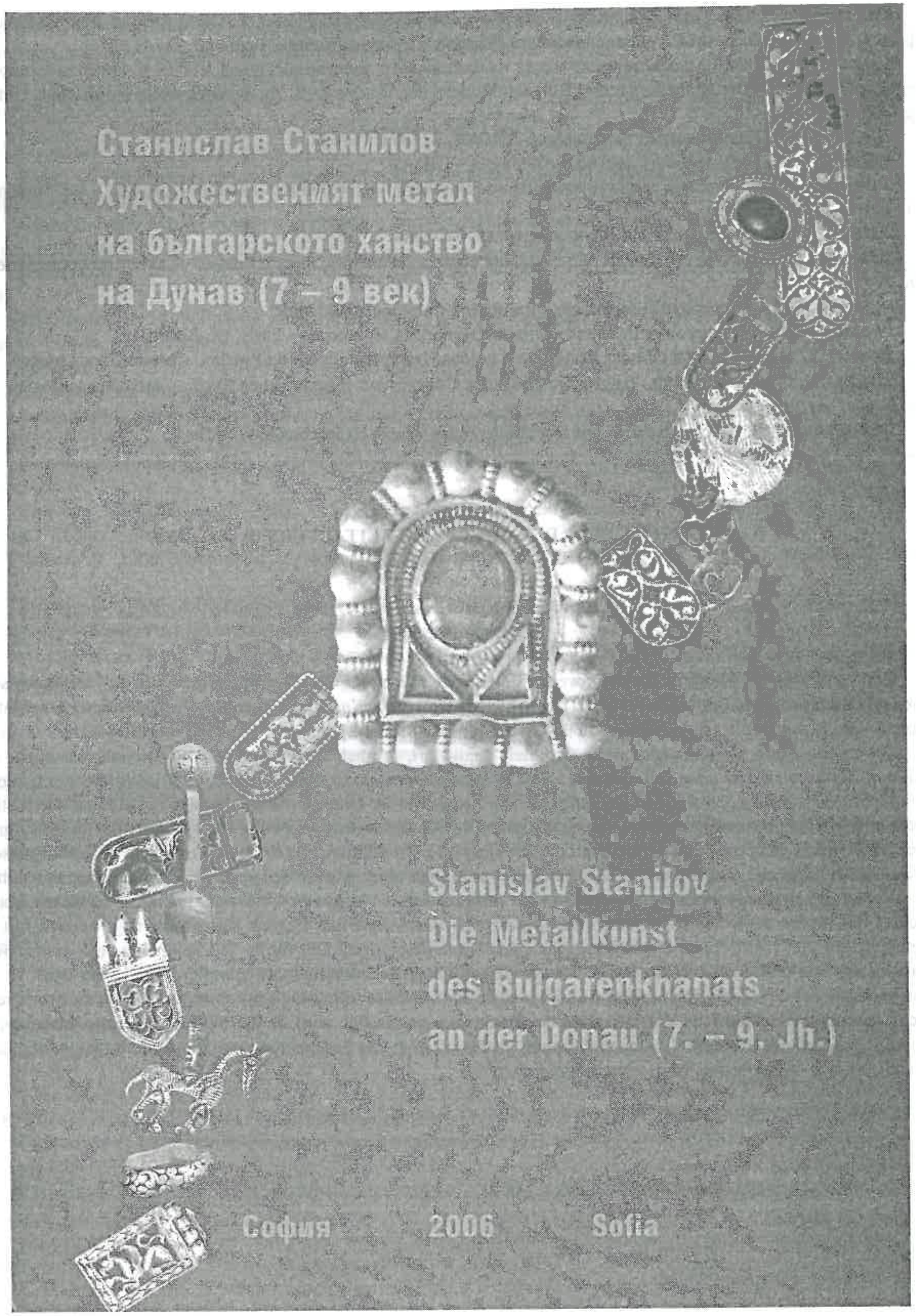

Станислав Станилов
Художественият метал
на българското ханство
на Дунав (7 – 9 век)

Stanislav Stanilov
Die Metallkunst
des Bulgarenkhanats
an der Donau (7. – 9. Jh.)

София 2006 Sofia

Обр. 1. Монографията „Художественият метал на българското ханство на Дунава (VII–IX в.)".
Abb. 1. Die Monographie „Das Kunstmetall des bulgarischen Khaganats an der Donau (7.–9. Jh.)"

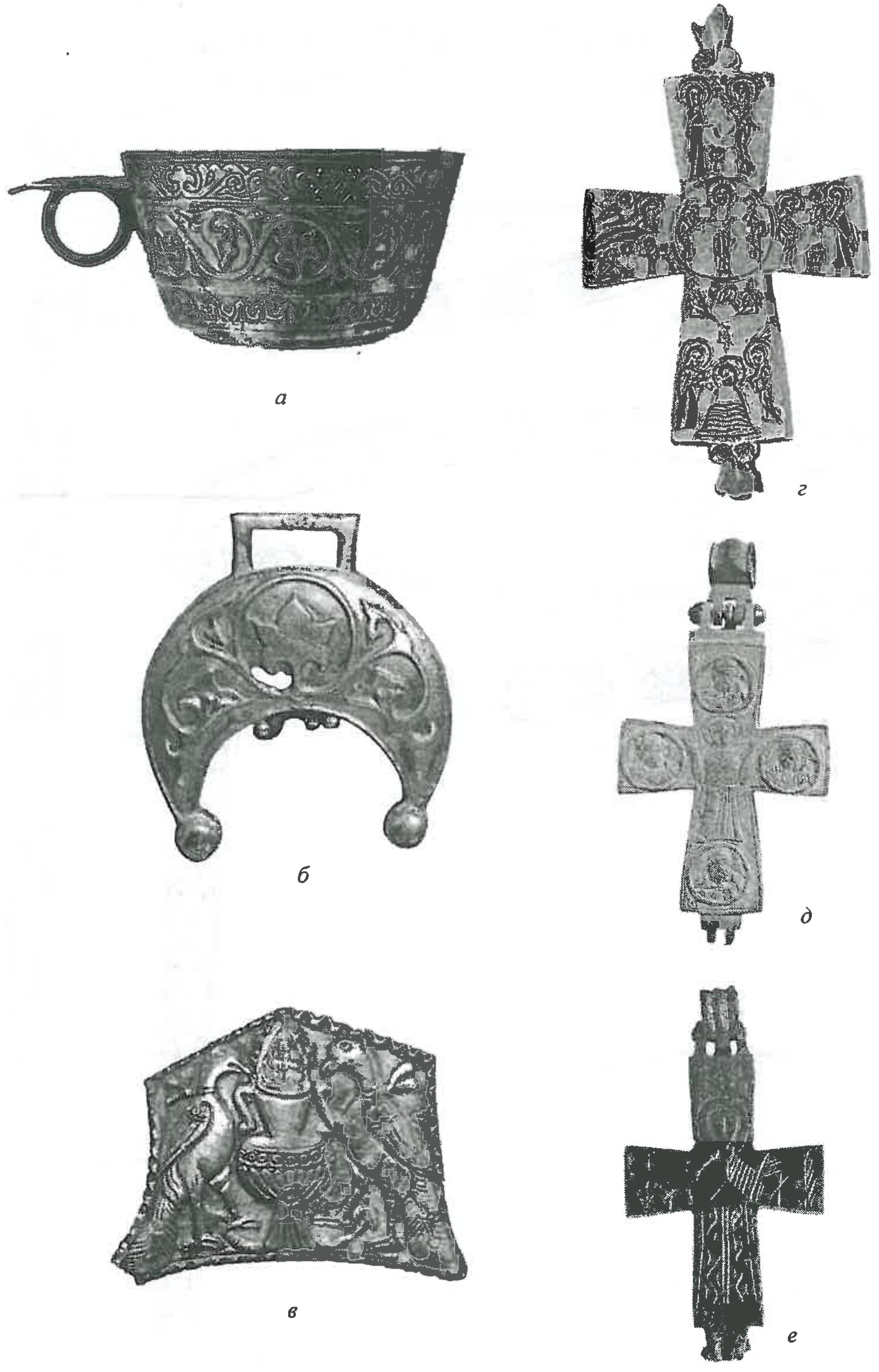

Обр. 2. а. Чашата на жупана Сивин, б. Пандантив от конска сбруя от Велики Преслав, в. Пластината с пауните от Преславското съкровище, г. Златния кръст с ниело изображения от Плиска, д. Бронзов кръст с релефни изображения, е. Бронзов кръст с цизелирано изображения.
Abb. 2. а. Der Becher des Zhupans Sivin, б. Anhänger von Pferdegeschirr aus Veliki Preslav, в. Das Plättchen mit Pfauen aus dem Schatz von Preslav, г. Das Goldkreuz mit Nielo-Darstellungen von Pliska, д. Bronzekreuz mit Reliefdarstellungen, е Bronzekreuz mit ziselierten Abbildungen.

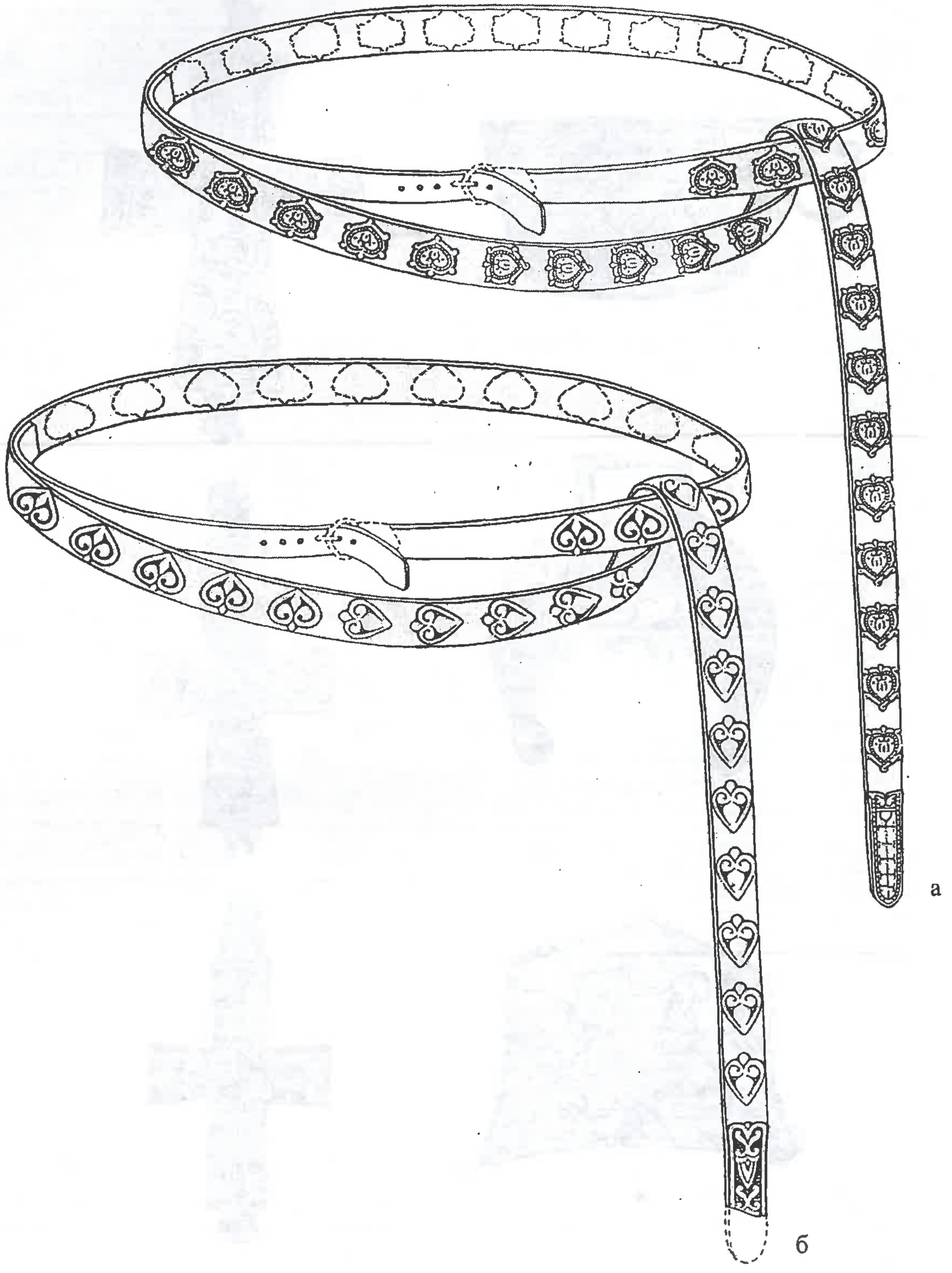

Обр. 3. Старобългарски колани от IX–X в. (реконструкция по М. Инкова).
Abb. 3. Altbulgarische Gürtel aus dem 9.–10. Jh. (Rekonstruktin nach M. Inkova).

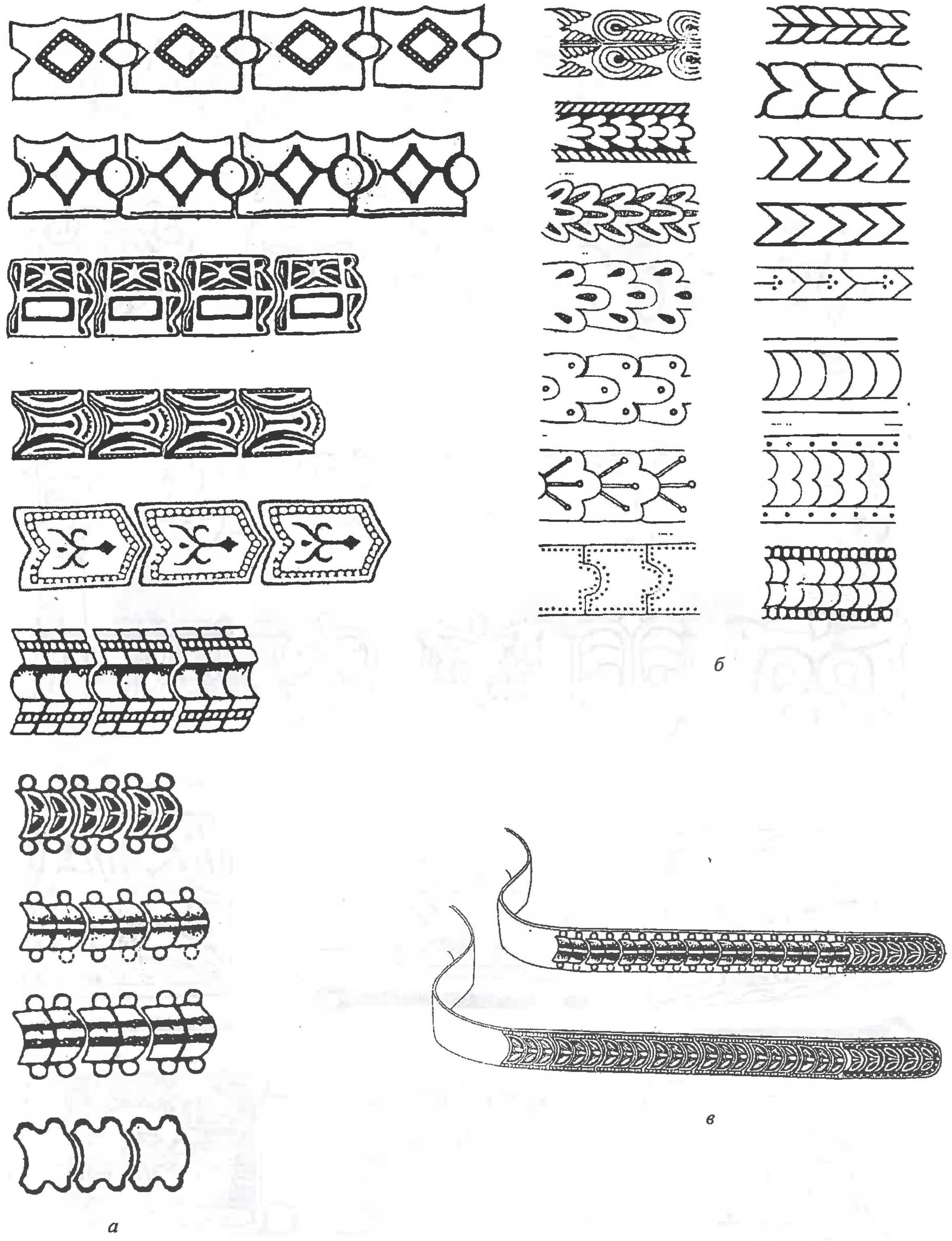

Обр. 4 а. Редове от съставни апликации от България, б. Бордюри на средноазиатски кани, в. Старобългарски колани със съставни апликации (реконструкция по М. Инкова)
Abb. 4. a. Reihen von zusammengesetzten Beschlägen aus Bulgarien, б. Borten von mittelasiatischen Kannen, в. Altbulgarische Gürtel mit zusammengesetzten Beschlägen (Rekonstruktion nach Mariela Inkova).

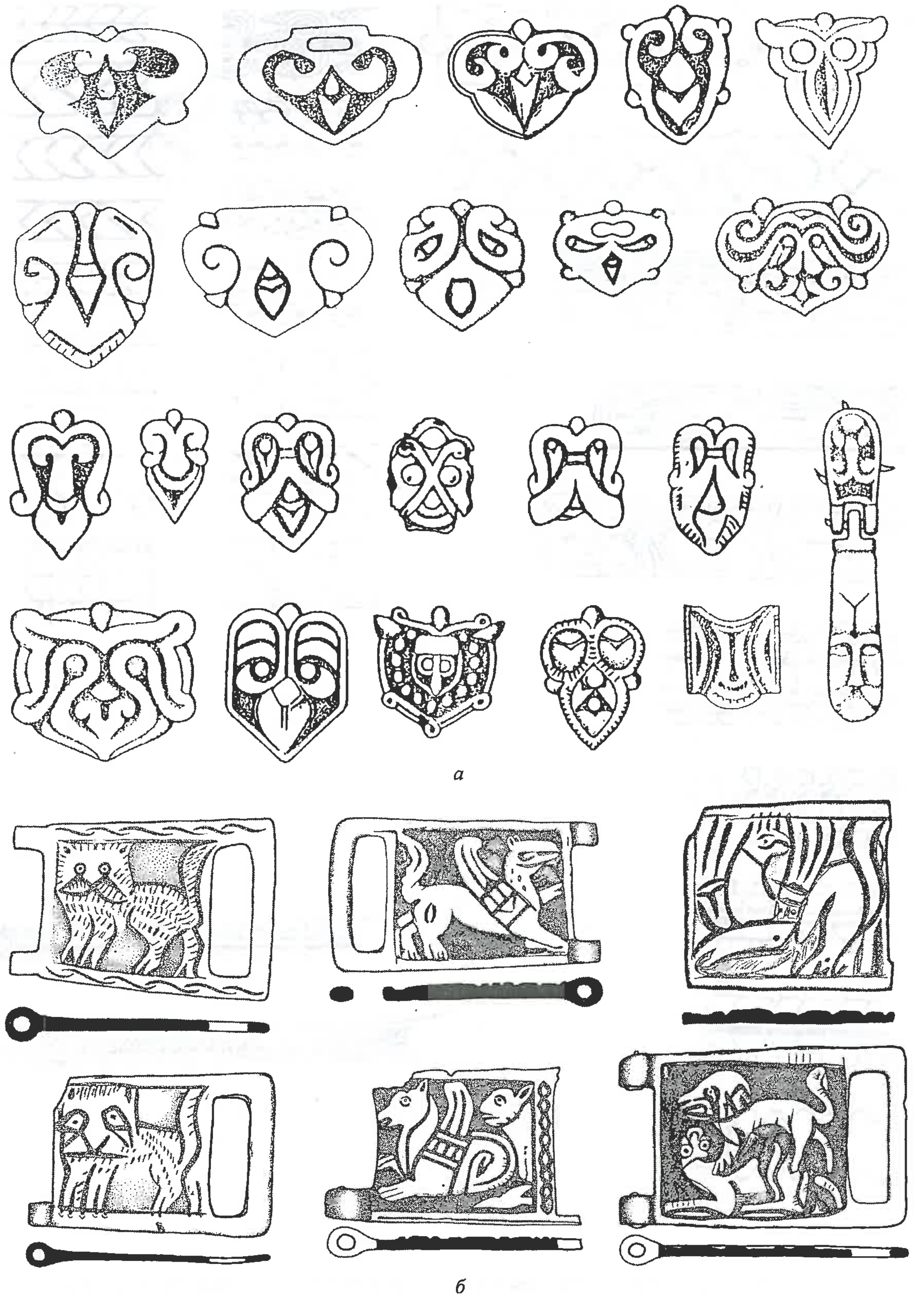

Обр. 5 а. Апликации с езически лицеви образи (по Ст. Станилов),
б. Трапецовидни токи с изображения на животни.
Abb. 5. a. Beschläge mit heidnischen Darstellungen auf der Vorderseite (nach St.Stanilov),
б. Trapezförmige Schnallen mit Tierdarstellungen.

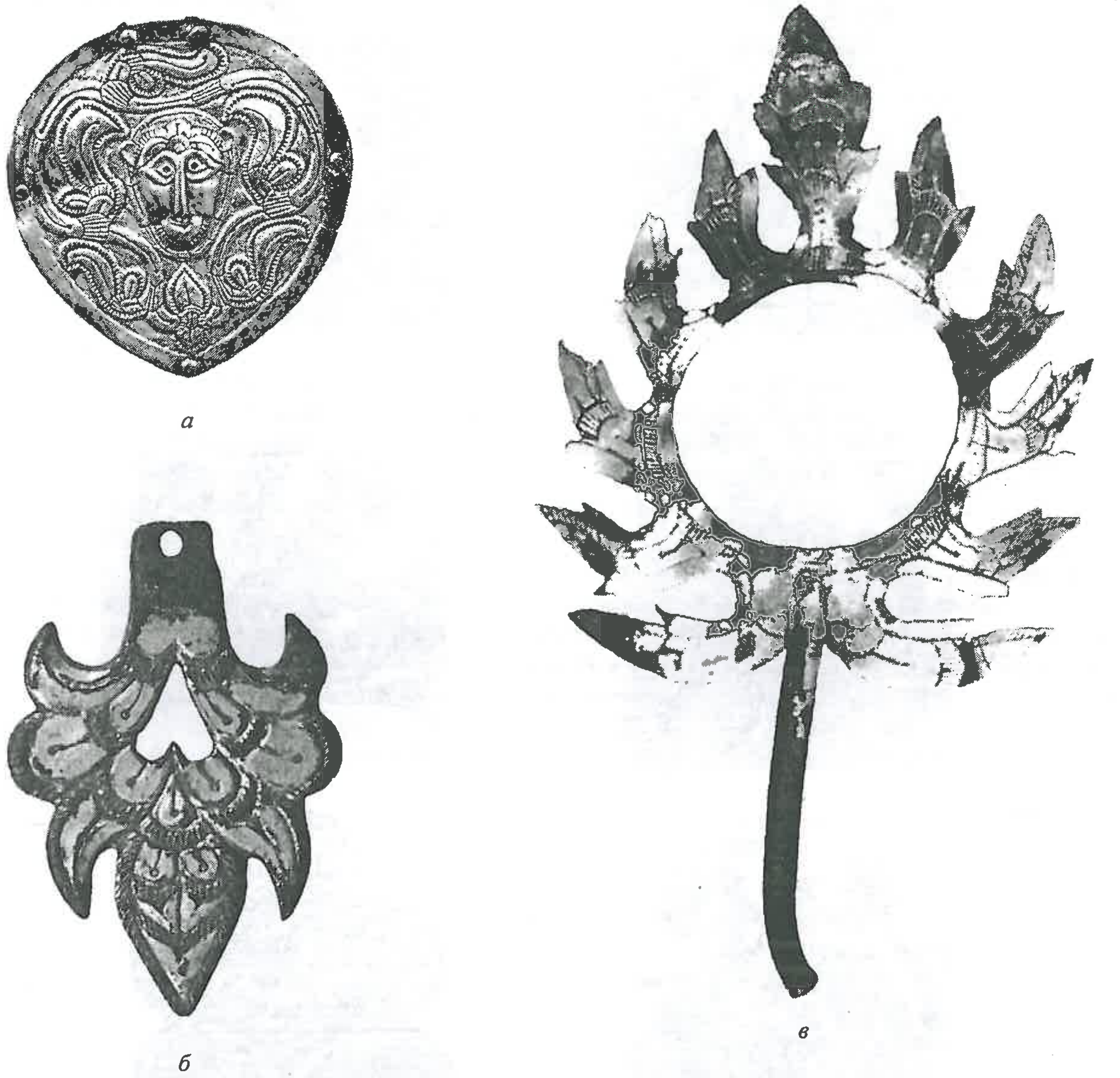

Обр. 6 а. Медальон с антропоморфно изображение от Велики Преслав,
б. Пандантив от конска сбруя от Велики Преслав,
в. Гарнитура за кандило от „Под манастира" във Велики Преслав.
Abb. 6. a. Medaillon mit antropomorpher Darstellung aus Veliki Preslav,
б. Anhänger von Pferdegeschirr aus Veliki Preslav,
в. Ölfunzelverzierung aus „Pod manastira" in Veliki Preslav.

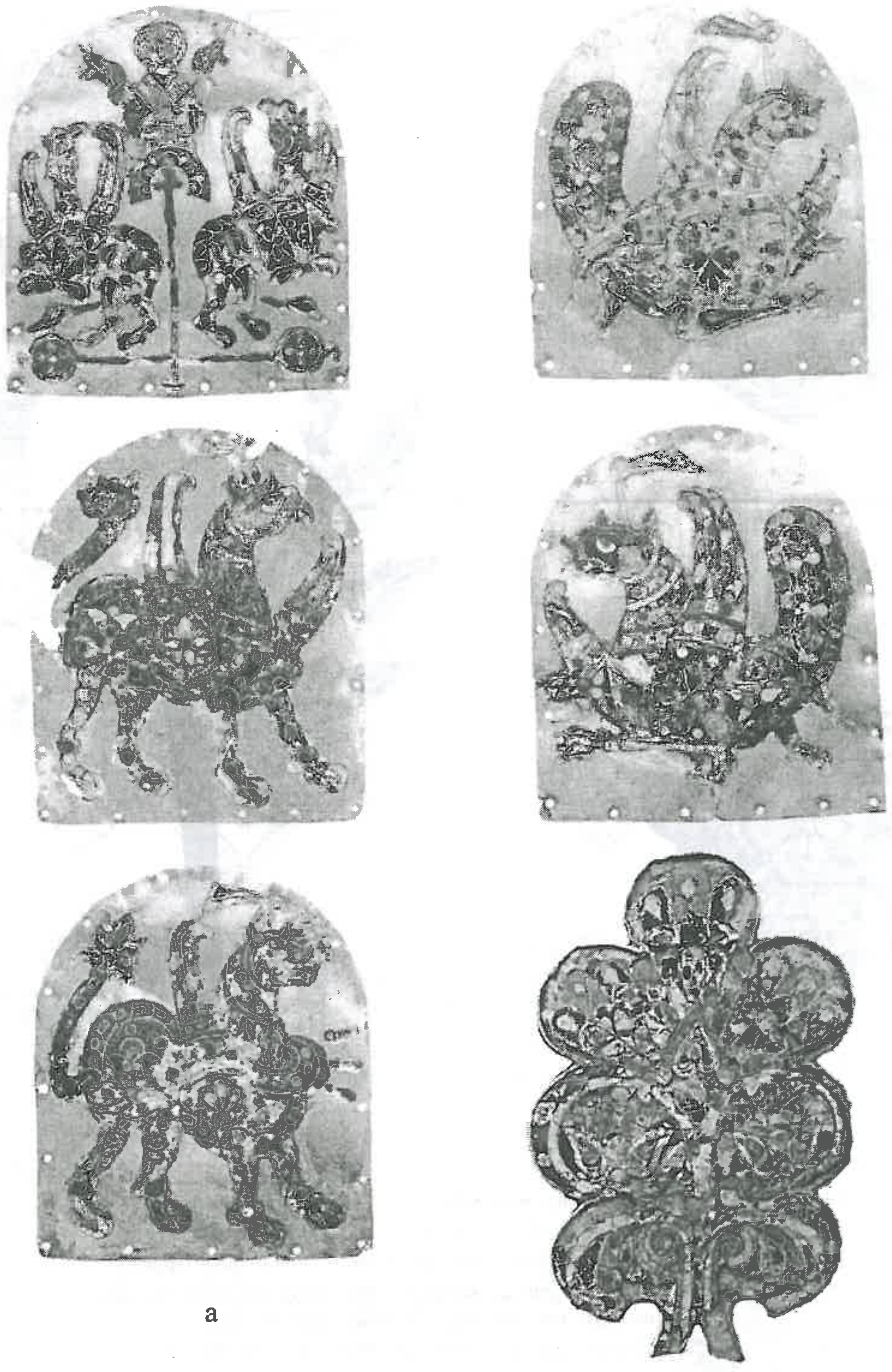

а

б

Обр. 7. а. Плочките на диадемата от Преславското съкровище,
Обр. 7. б. Плочка с емайли от Дворцовия комплекс във Велики Преслав
Abb. 7. a. Die Plättchen des Diadems aus dem Schatz von Preslav,
б. Plättchen mit Emaillen aus dem Schloßkomplex in Veliki Preslav

РОЛЯТА НА АНХИАЛО И МАРКЕЛИ ПРИ ВОЕННИТЕ КОНФЛИКТИ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Димчо Момчилов
(ИМ – Карнобат)

В последните две десетилетия в българската медиевистика ролята на Маркели започна да се налага все по-осезателно. Последен пример е наскоро издаденият сборник "Тракия и Хемимонт IV–XIV в." В няколко научни материала се налага релацията Плиска–Маркели (*Момчилов Д.* 2007 б:58–65). Според мен и към настоящия момент българската медиевистика не е дала достатъчно задоволително обяснение на войните между България и Византия през периода на Първото българско царство, провеждани в двете направления Анхиало (Месемврия)–Варна и Маркели–Плиска. В същия контекст съвсем не са завършени изследванията по оперативните направления в тази част на Източна Стара планина. Предложените разработки за самите войни и битки в няколкото издания на "Българска военна история" (*Атанасов Щ. и др.* 1958; *Ангелов Д. и др. 1983*) са доста свободни импровизации. Поставя се въпросът защо само и единствено през тези две направления протичат българо-византийските военни конфликти.

Целта, която си поставям тук, е да обособя мястото и ролята на Анхиало и Маркели в българо-византийските военни конфликти през VIII, началото на IX в. и този през 917 г., и то не защото това е нещо неизвестно и за тях не е писано, а защото и до момента историографията не е извела на полагаемите им се места Анхиало и Маркели.

Анхиало и Маркели заемат възлово място във военно-стратегическите и оперативни планове на Византия във войните ѝ срещу България. От своя страна България е принудена да провежда своята военна политика (отбрана и нападения) също при и през тези направления. Все в същия контекст не са из-ведени общите черти и отликите на двата най-крупни успеха на българите от Първото българско царство – от 792 и 917 г.

Когато се проследяват военните сблъсъци между Византия и България през Първото българско царство, пред погледа на всеки един изследовател изпъкват два пункта – Анхиало и Маркели. Големите военни походи на Византия, тежките и кръвопролитни сражения, преговорите и мирните договори са все в зоните на Анхиало и Маркели.

Ролята на средновековния Анхиало в ранните българо-византийски отношения е дебело подчертана от В. Гюзелев (*Гюзелев В.* 2004:43). Трябва да отдадем заслужения принос на К. Иречек (*Иречек К.* 1974: 854–855). Няколко българо-византийски сблъсъка в тази зона (включвайки и Месемврия) определят целия район като първостепенен в стратегически план за Византия в първите десетилетия след 681 г. Ще си позволя да маркирам редицата военни операции. На първо място, това е походът на император Юстиниан II срещу Тервел в 708 г. През 763 г. (на 16 юни) при своя втори поход (срещу Телец) император Константин V се установява край Анхиало. Тук може да се вметне, че малко по-късно българският владетел Сивин през Несебър се спасява във Византия. При грандиозния пети поход на Константин V, когато самият император със сухопътната си армия се разполага край Верегава, към Несебър и Анхиало отплуват 2 600 кораба. След няколко години затишие през 774 г. (месец май) Константин V организира нов голям поход за превземането на България – до Несебър и Анхиало от 2 000 кораба е стоварена конна армия от 24 000 конници, за да преодолее източностарапланинските проходи. Друг интересен епизод е демонстративният поход на императрица Ирина през 794 г. (месец май), когато възстановява няколко града в Тракия, между които и Анхиало (*Божилов И., В. Гюзелев.* 1999). Докато събитията край Анхиало през VIII в., както се установява по източници са доста, съвсем не така е споменаването на Анхиало през IX и X в. Счита се, че при офанзивата на хан Крум през пролетта на 812 г. в Тракия при бягството на редица гарнизони от крепости, Анхиало остава в български ръце. Малко по-късно – през октомври същата година, е превзета и Месемврия. Кулминационна точка в българо-византийския вековен двубой е генералното сражение на 20 август 917 г. на Анхиалското поле. В контекста на редица други изследвания дотук могат да се отбележат няколко момента. На първо място, е стратегическото значение на Анхиало и Анхиалското поле, стоящо в основата на оперативните военни направления на Византия през по-голямата част от VIII в. срещу българския държавен политически център. Тук внасям допълнителни пояснения – вече много сериозно се акцентира, че първоначалният столичен (държавен) център на юг от река Дунав е разположен в района на Варна – приемам добре аргументираната теза на П. Георгиев (*Георгиев П.* 2002:208–227). Това изцяло обяснява непрекъснатите военни действия на Византия от тези изходни позиции – районът на Анхиало и Месемврия, както, разбира се, и политическите контакти и събития пък във Варненско (битки, войни, преговори, бягства). Само по този начин – че цел на Византия е българският държавно-политически център (резиденция) в района на Варна, се извежда първостепенната роля на Анхиало (и Месемврия) за времето 708–774 г. Явно във военностратегическо отношение около средновековния град Анхиало ландшафтът е отговарял на тогавашните условия за водене на войни. В такава посока следва да се тълкуват сведенията на Георги Монах "…долините и равнинните места около града" (*Georg. Mon.*:52), макар и отнесени към конкретно събитие – походът на Константин V и войната с българите на 16 юни 763 г. На второ място, тук идва един изцяло необяснен факт в българската история – името Тутхон (считано за прабългарско). Изследвачите на събитията при настъплението на българския владетел Крум през 812 г. в Тракия (изоставянето на крепости от гарнизони) Б. Димитров (*Димитров Б.* 1981:215–217) и В. Гюзелев (*Гюзелев В.* 2004:45) считат, че при тези събития Анхиало получава прабългарското име Тутхон. Тук обаче българската историография има за задача да обясни разминаването, произлязло от сведение, посочващо по-ранно събитие, при което се разчита името Тутхон. То е свързано с похода на византийския император през 766 г. В Хрониката на Симеон Логотет и Метафраст е отбелязано:"Царят се отправи срещу българите по суша и море и пристигна в Тутхон" в превод на Румяна Златанова (Сб. Стара българска литература 1983:196). На трето място, идват археологическите свидетелства, известни към настоящия момент – основно това е керамиката, придобита при проведените археологически проучвания при Палеокастро през 1966 г. от Михаил Лазаров и колектив. Върху резултатите от тези средновековни находки има предварителна публикация от М. Лазаров. (*Лазаров М.* 1969:16–19). Проучвателят отчита, че в Палеокастро над римския Анхиало на дълбочина от 0.40 до 1.40 м е открит средновековен пласт, изобилстващ с керамика. Действително за обема на проведените проучвания керамиката е в големи количества. Ще се спра по-обстойно само на керамиката от периода на Първото българско царство. Тя произхожда от няколко подобекта: кв. A_{II}, кв. B_{II}, кв. C_{II}. Съдовете са изработени на усъвършенствано колело. Основният керамичен масив е от гърнета, а има и части от свещници. Измежду многото фрагменти от стени, дъна, устия, преобладават тези от стените. С изключение само на отделни по-груби късове (1–2 бр. по-груби с дебелина на стените 8 мм) керамиката от Палеокастро е много фина. Изпълнена е от добре пречистена глина, като в тестото много рядко се открива кварц. Изпечена е много добре – ломът е с еднакъв (сив) цвят. Преобладава сравнително по-тънкостенна с дебелини от 4–5 до 5–6.5 мм. Има и с по-големи дебелини: примерно 8.5–9 мм, а дъната са обикновено до 10 мм. Доминиращите цветове на съдовете са в широката палитра: светло и тъмночервен, сив, сиво-черен, черен. Част от керамиката е горяла. Отвътре почти без изключение съдовете са много добре загладени, само няколко фрагмента са изпълнени по-грубо и са в различни цветови нюанси, включително и до светлочервен. Няколко от дъната са с подсипка от пясък. Украсата е врязана и от вертикално излъскани ивици. По-разнообразна е врязаната украса. Състои се от линейна – гъста и по-рядка, вълнообразни снопчета, ямички, комбинации и съчетания между хоризонтални и успоредни линии с отвесни или наклонени снопчета; вълнообразна с линейна по плещите на гърнетата. Късовете с вертикално излъскани ивици не са незначителен брой, а доста сериозна част от фрагментираната керамика (обр. 1–7).

За по-точна илюстрация ще бъде разгледан подробно характерен фрагмент. Това е устие от гърне без дръжки, произхождащо от кв. A_{II}. Изработен е на усъвършенствано колело от хомогенно тесто без примеси с гладки, равномерни стени с дебелина 7.5 мм. Фрагментът е от добре изпечен съд с едноцветен равномерно плътен сив лом. Устието е запетаеобразно, силно обърнато навън. В класификацията на Л. Дончева-Петкова това устие от гърне се отнася към тип 1 вариант A_3. Тези гърнета по принцип са с добре оформени, широко и силно извити навън устия, със сложен запетаеобразен венец. Изработени са от чиста, добре обработена глина и са с еднакви гладки стени. Датировките им са в по-широките хронологически граници на VIII–XI в. (*Дончева-Петкова Л.* 1977:41–43). Както за този конкретен фрагмент, така и за по-голямата част от целия керамичен материал от Палеокастро край Поморие е характерно добро и качествено изпълнение. От всичката обработена керамика от Североизточна Тракия – от Маркели, Вратица, Карнобатския край и др. (*Момчилов Д.* 2007 а:60–113), тази е най-качествена и фино изработена. Комплексният анализ на материалите от Палеокастро го отнасят към IX–XI и след XI в. Няма достатъчно основание долната граница на старобългарската керамика да се изтегли в VIII в. в тази зона, т. е. датирането е в синхрон с общоприетата долна граница. Още повече, че според проучвателя М. Лазаров датирането на керамиката се съпровожда и с монетни находки – бронзови византийски монети от IX–XII в. (*Лазарав М.*1966:16). Фактът, че старобългарската керамика от Палеокастро се датира във времето IX–X–XI и след XI в., е от изключително значение. Редица изследователи досега теоретично отбелязват, че вероятно България при Крум е предприела колонизиране в зоната на Анхиало (*Лазаров М.* 1966:16–19; *Димитров Б.* 1981:215–217). Стига се по-далече – като следствие от масовото и трайно българско заселване точно в Анхиало и района (не в Несебър и Созопол) се променя названието Анхиало в българското Тутхон. Трябва да се приеме, че именно старобългарската керамика, открита от М. Лазаров в местността Палеокастро край днешния град Поморие, изцяло потвърждава това обстоятелство. Тук изниква въпросът защо този колонизационен процес засяга преди всичко Анхиало и прилежащия му район, а не в такава значителна степен Несебър, Созопол и други черноморски градове и защо тук се е установило новото българско население (щом е наложило топонимията си)? Отговорът на тези въпроси следва да се търси в няколко посоки. Но проблемът тук става още по-сложен – откритата досега старобългарска керамика от този период при проучванията през 1966 г. от М. Лазаров и колектив в "Палеокастро" не може да бъде датирана в VIII в. Най-рано тя се отнася в IX и следващите X–XI в. Наличието на името Тутхон (настоящата публикация няма за цел етимологията на това название), което обаче начално трябва да се свърже със събития от 766 г., според мен не дава основание Тутхон безрезервно да се обвързва с Анхиало, така, както някои изследователи приемат. Не може в масовата изворова база градът да е Анхиало (или подобна форма) и само в Хрониката на Симеон Логотет и Метафраст да се среща Тутхон и да се приеме като паралелно българско название на Анхиало. Не може при настъплението на Крум през 812 г. и превземането на Анхиало (т. е. след опразването му), да се наложи името Тутхон, при положение, че името е регистрирано още през 766 г. В текста на "Хрониката на Симеон Логотет и Метафраст" изразът гласи: "Царят се отправи срещу българите по суша и по море и пристигна в Тутхон" и след разгром и победа на българите Константин V е победен и по-нататък "…и до ден днешен костите на избитите лежат в Тутхон" (Сб. Стара българска литература. 1983:196), като според Ив. Божилов походът е в 766 г. (*Божилов И.* 1983:196).

Интерес представляват последвалите събития – примерно походът на Ирина през 784 г. Пак в Хрониката на Симеон Логотет и Метафраст пищно е описан демонстративният поход на Константин VI и Ирина през месец май 784 г.: "Излезе и царят със своята майка в Тракия, с музикални инструменти и голяма войска и стигнаха до Боруя. И като го застроиха, неговата майка го нарече Иринопол, сиреч Иринин град; застрои се и Тутхон и се върнаха с веселие" (Сб. Стара българска литература. 983:196). Сведенията за този демонстративен поход съвсем не са само от тази хроника, а най-вече от Теофан (*Throph. Con.* 276). Според него императрица Ирина, след като излиза на поход в Тракия, стига до Бероя. "Тя заповядала да застроят този град и го преименувала Иринупол. Спуснала се също и до Филипопол в пълна безопасност и се завърнала в мир, като застроила и Анхиало". Споменатите от Теофан и Анхиало, и Берое са известни по изворови данни като градове много от по-рано, така че терминът "застрояване" следва да се ползва крайно предпазливо. Абсолютно аналогично е и споменатото известие пак от Теофан за застрояване на Маркели през 792 г. от император Константин VI, което също влиза в противоречие с по-ранни данни. Никъде най-информираните автори Теофан, Никифор и др. не отбелязват Тутхон. Втори пункт е самото противоречие в Хрониката на Симеон Логотет и Метафраст, където веднъж се говори за война и успех на българите в 766 г. край Тутхон, а втори път за застрояването на Тутхон през 784 г., който като че ли изниква именно при този поход на Ирина и Константин, също така, както и Берое, а и Маркели през 792 г. Колкото до Анхиало бих обърнал внимание на още няколко сведения. Известно е, че през 708 г. Юстиниан II за "благодарност" воюва с Тервел и губи решаващо сражение при Анхиало (достатъчно сведения има за тези събития: Теофан, Никифор) и не е без значение как това събитие е отразено в Хрониката на Симеон Логотет и Метафраст: "Той наруши мира с българите, воюва срещу тях и като бе победен, избяга в някаква малка крепост и там подсече жилите на конете, качи се на ладия и със срам дойде в Константинопол" (Сб. Стара българска литература. 1983:189). Всичко дотук ми дава основание да допусна, че ако средновековният Анхиало (Ахело) се препокрива с "Палеокастро" то поне на този етап от историческите дирения Тутхон следва да се търси на друго място в района на Анхиалското поле (да се установи обект със старобългарска материална култура от третата четвърт на VIII в.). Това означава, че тезата, че името Тутхон е въведено след събитията от 812 г., не е точна. В посока, че Тутхон много вероятно не е Анхиало, е и обстоятелството, че Тутхон не успява да се наложи като название – а причината може да бъде само една този топоним не е използван дълго време. Дали следва да се тълкува като: вятър носи лодка, вятър носи платноходка, не е предмет на изследването. На четвърто място, идва въпросът дали при събитията след 811 г. – настъплението на Крум в Тракия, отвоюването и, подготовката и успешните военни действия срещу византийските територии и най-вече Адрианопол и Константинопол, и при преобразуването на Маркели в прабългарския лагер на юг от Източна Стара планина като плацдарм за настъпление срещу Византия каква роля играе Анхиало. Дали причерноморската зона, особено районът около Анхиало, е включена като ляво (източно) крило= саракт на събитията в Тракия или не? И ако този район е включен, изградена ли е в него землена фортификационна система, част от лявото крило на този център на прабългарската войска (а след изграждането на "Еркесията" и част от лявото крило на българската държава в Тракия), т.е. това би могло в случая именно да бъде Тутхон. И на пето място, необясненият досега въпрос защо след като последните военни действия между Византия и България по направлението Анхиало-Варна са през 774 г., след като в следващите десетилетия оперативното направление е сменено в посоката Маркели-Плиска, след като от края на IX в. (както, разбира се, и до 70-те години на X в.) столица е Преслав, то почти 150 години по-късно именно на Анхиалското поле (край река Ахелой) е проведена битката между двете държави? Т. е. все още няма задоволително обяснение защо точно тук се е провела тази битка – това генерално сражение с решаващ изход за цялата война. В по-предно свое изследване (*Момчилов Д.* 2007 б:61) допуснах, че значимостта на тази зона – района на Анхиало, е изведена едва ли не в приоритетна във войната от 917 г. именно и най-вече заради ролята и значението на Варна. Не може да се разказва войната и главното сражение край Ахелой при положение, че Анхиало е в центъра на събитията във времето 708–774 г., през 812 г. при похода на Крум срещу Несебър дори не е споменато, повече от петдесет години главните военно-политически контакти са в зоната при и през Маркели и изведнъж в 917 г. България и Византия увенчават края на войната именно и точно край Анхиало, една зона, която пряко не е спомената във военни сблъсъци почти 150 години, ако имаме предвид 774 г. или пък индиректно включена 105 години, ако приемем за база 812 г. Още повече, че през 812 г. Анхиало е опразнен от християните (т. е. от небългарското население) от страх от настъплението на Крум в Тракия без никой да ги преследва – междувпрочем тогава са изоставени освен Анхиало и още Брроя, както и градовете Малка Никея, Проват, Филипопол и др. (*Theoph. Con*.:284–289). Фактът, че Анхиало е опразнен и навярно обезлюден, независимо, че най-вероятно вече след 812 г. България провежда процес на демографско насищане, означава, че градът губи своето значение при събитията от месец юни 812 г. Това още повече изисква обяснение на въпроса защо именно край Анхиало е битката, защото независимо от резултатите от археологическите проучвания през 60-те години и възстановените през настоящата явно ролята на Анхиало след 812 г. е сериозно накърнена, ако ли не и изцяло обезличена. Т. е. за да се обясни военния триумф на X в. на българския военен гений край Анхиало, първо трябва да се обясни ролята на Анхиало в периода 774–917 г. Три са преките военни операции, свързани с Маркели и на два пъти градът е отправна точка на водени преговори. През 760 г. българите губят битка, решила според Ив. Божилов и В. Гюзелев съдбата на българския владетел Винех (*Божилов И., В. Гюзелев.* 1999:115). На 20 юли 792 г. тогавашният владетел на България Кардам нанася решително за съдбата на Първото българско царство поражение на византийския император Константин VI с изключително благоприятни последици за българската държава. Пак през месец юли, но вече в 811 г., Маркели е изходният пункт на византийската армия, отново командвана лично от императора (Никифор I Геник) за поредната война между двете държави. Два са сигурните момента на договаряне или осъществяването на опити за преговори край Маркели. Не е установено със сигурност къде и как са протекли преговорите след войната в 792 г. с условия изцяло в превес на българската политика. Със сигурност обаче е известно, че в 796 г. Константин VI прави опит да вземе реванш именно край Маркели, като при дислокациите на армиите на Византия и България в тази зона има интензивни контакти. Отново през 811 г. Маркели влиза в обсега на опити за преговори – изворите сочат, че в цитирания по-горе поход на Никифор Геник "Крум, уплашен от многобройната войска, още докато била в Маркели, поискал мир" (*Theoph. Con*.:277).

Какво е общото във военно-политическите събития и сблъсъци между България и Византия през периода на ПБЦ, свързващо Анхиало и Маркели. Тези пунктове са няколко. На първо място и двата града са в обсега на византийската военна доктрина, целяща да унищожи българската държава чрез директни военни удари в посока към българския държавно-политически център – първоначално района на Варна (през Анхиало и Месемврия), а от средата на втората половина на VIII в. – Плиска (през направлението Маркели). На второ място – това са сраженията през 792 и 917 г. На 20 юли 792 г. България нанася най-тежкото поражение на империята от стогодишното си съществуване, което на практика е и най-голямото поражение от езическия период на ПБЦ. В 917 г. Симеон напълно разгромява византийската армия, което пък е най-изявената българска победа от християнския период на ПБЦ. На трето място – след двете крупни български победи се достига до важни положителни последици за българската държава – в първия случай – вътрешна стабилизация, във втория – сломяване на Византия. И пак в двете войни след категоричния военен неуспех Византия временно преустановява своите завоевателни планове относно България. И при двете най-кръвопролитни войни от ПБЦ българската армия, командвана от владетеля, е ръководена лично от него в сраженията. И в двата случая следва пълен разгром на византийската армия. Има обаче още един паралел – 150 години след поредното показване на сила в тази част на Тракия, Византия се връща към един отминал и използван през VIII в. военен способ – пренасяне на войната по добре познатата схема от VIII в. чрез комбиниране на морски и сухопътен удар (прийом, който независимо от фактите, че е довел до редица успехи на Константин V Копроним и серия от неуспехи на българите, не е решил най-важния въпрос – унищожаването на българската държава). Още един паралел – и при двете сражения българските войски, слезли от проходите, изчаквали, разузнавали и приели византийския удар.

Въпреки редицата паралели, има едно важно разминаване. Докато в 792 г. през Маркели Византия директно атакува българския държавно-политически център Плиска, то в 917 г. при Анхиало в никакъв случай византийските войски не застрашават нито директно, нито дори индиректно българската столица Преслав.

В такава посока според мен следва в съвременен план да се разглеждат връзките Анхиало-Маркели, като историографията пристъпи към обясняване на редицата поставени въпроси.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ангелов Д. и др.* 1983.** ***Ангелов Д., С. Кашев, Б. Чолпанов. Българска военна история от античността до наши дни. – София.

Атанасов Щ. и др.* 1958. *Атанасов Щ., И. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Б. Чолпанов. Българското военно изкуство през феодализма. – София.

***Божилов И., В. Гюзелев.* 1999**: История на средновековна България VII–XIV в. – София.

***Георгиев. П.* 2002**. За столицата на Аспарухова България. – Исторически преглед, 5–6, 208–227.

***Гюзелев В.* 2004.** Средновековният Анхиало VI–XV в. – В: История на Поморие. – Поморие, 43–76.

***Димитров Б.* 1981.** Следи от прабългарско заселване по Южното Черноморие. – В: Плиска-Преслав., 2. София, 215–217.

***Дончева-Петкова Л.* 1977.** Българска битова керамика през ранното средновековие. – София, БАН.

***Иречек К.* 1885.** Пътувания по България. – София.

***Лазаров М.* 1969.** Археологически разкопки и проучвания в Бургаски окръг – резултати, проблеми, задачи. – Известия на българските музеи, 1, 1969, 16–19.

***Момчилов Д.* 2007 а.** Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. – Варна, "Зограф".

***Момчилов, Д.* 2007 б**. Плиска и Маркели (средата на VIII–началото на IX в.). – Тракия и Хемимонт IV–XIV в., 1. Варна, "Зограф", 58–65.

***Симеон Логотет.* 1983.** Хроника. – В: Стара българска литература (превод на Румяна Златанова). София, 185–213.

Georg. Mon. Georgius Monachus. Chronicon. – Гръцки извори за българската история, 4, София, БАН, 1961.

Theoph. Con. Theophanes Confessor. Chronographia. – Гръцки извори за българската история, 3, София, БАН, 1960.

THE POSITION OF ANCHIALOS AND MARKELAI IN MILITARY CONFLICTS BETWEEN BULGARIA AND BYZANTIUM IN THE TIME OF THE FIRST BULGARIAN KINGDOM

Dimcho Momchilov

(summary)

The analysis of the military conflicts between Bulgaria and Byzantium during the 7th-9th c. outlines two main routes of the campaigns: the first was Anchialos (Messembria) – Varna and the other was Markelai – Pliska.

An aspect of study in the present article is the analysis of the medieval Bulgarian pottery from Paleokastro found in the course of the excavations conducted by M. Lazarov in the 1960s. The analysis of the pottery in addition to the scanty written evidence and the opinions of some scholars provide convincing arguments for new conclusions with regard to the localization and identification of Anhialo, Tuthon and Paleokastro. Thus, if medieval Anchialos can be identified with Paleokastro, Tuthon must have been located somewhere else in the Anhialo field.

There is no a convincing statement in our native scholarship yet, however, as to why the final battle in the most victorious Bulgarian military campaign in the time of the First Bulgarian Kingdom took place exactly near Acheloos.

In the course of the comparative analysis of Anchialos and Markelai one may encounter a number of common features yet some differences in respect to their role they played as stations along the main military routes between Bulgaria and Byzantium.

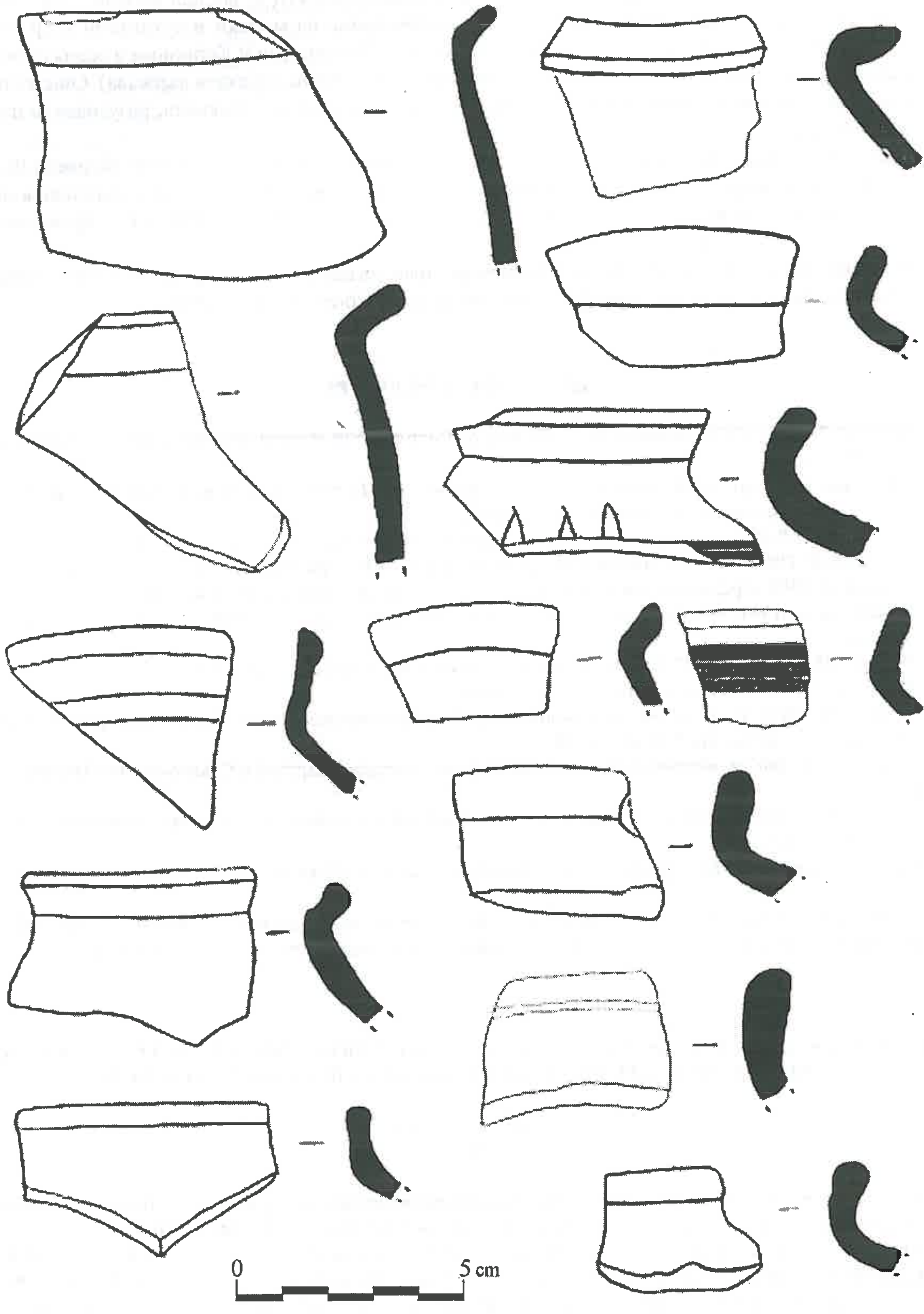

Обр. 1. Рисунки на старобългарска керамика от "Палеокастро
Figs. 1. Drawings of medieval pottery from Paleokastro

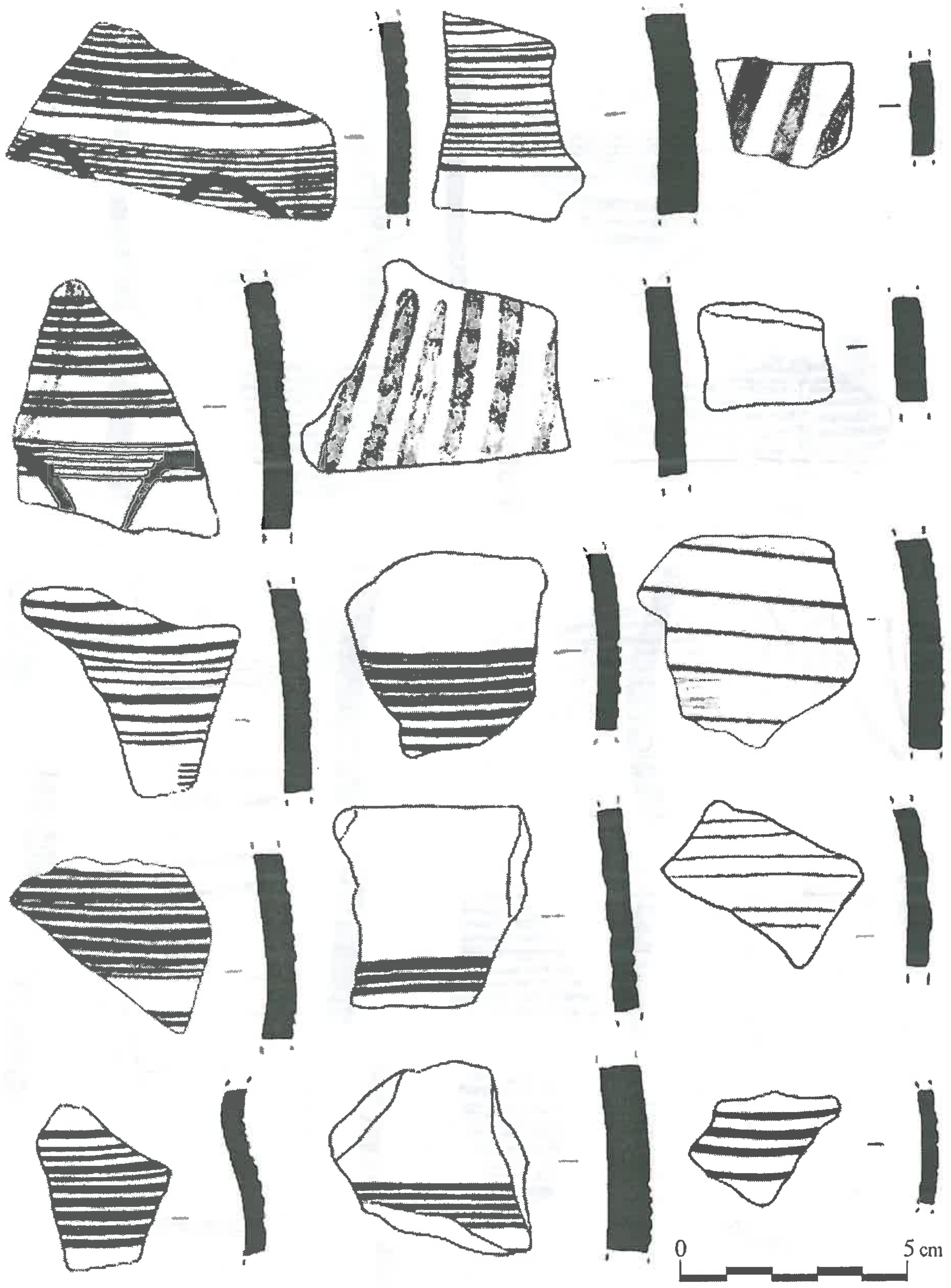

Обр. 2. Рисунки на старобългарска керамика от "Палеокастро
Figs. 2. Drawings of medieval pottery from Paleokastro

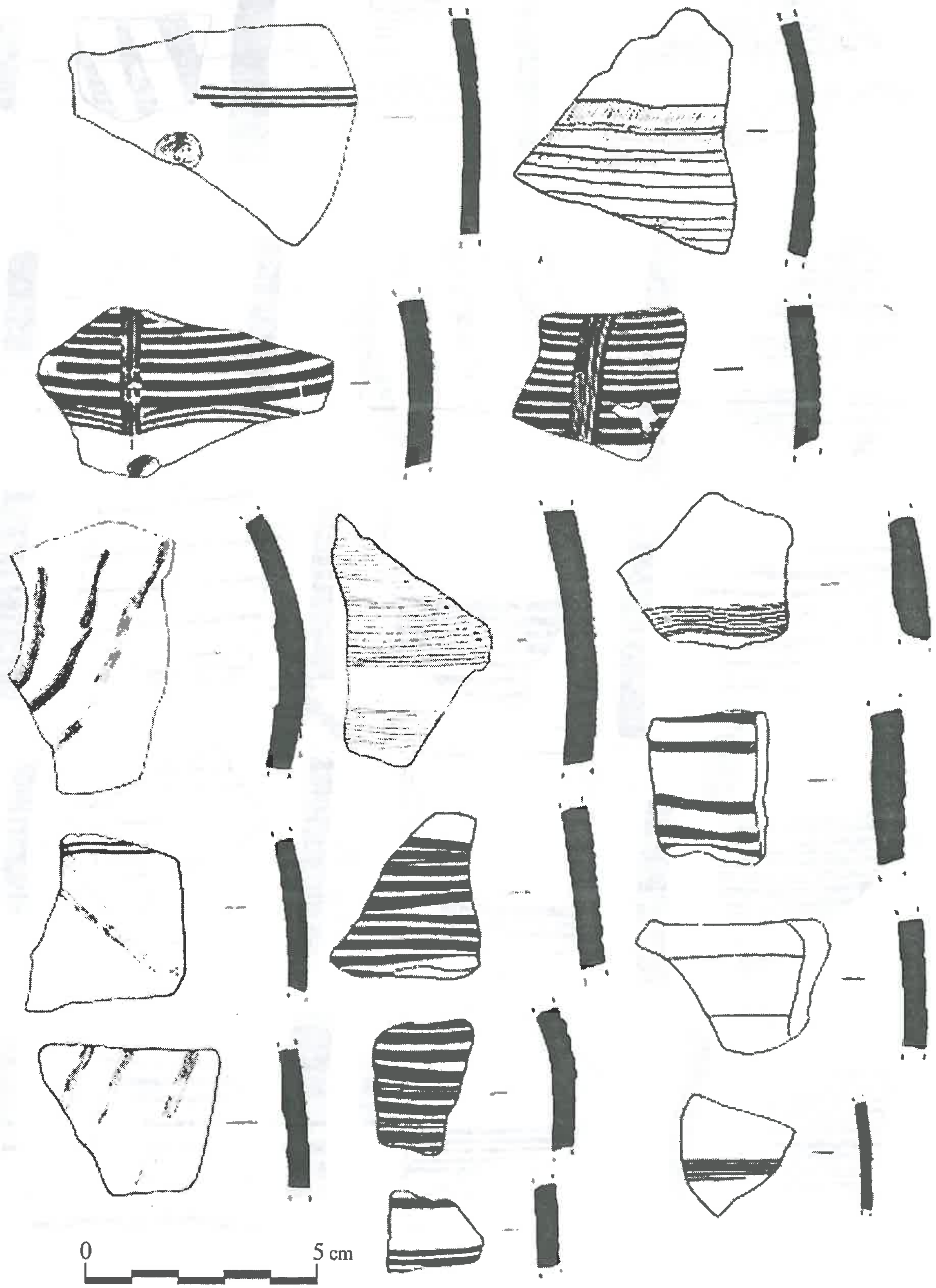

Обр. 3. Рисунки на старобългарска керамика от "Палеокастро
Figs. 3. Drawings of medieval pottery from Paleokastro

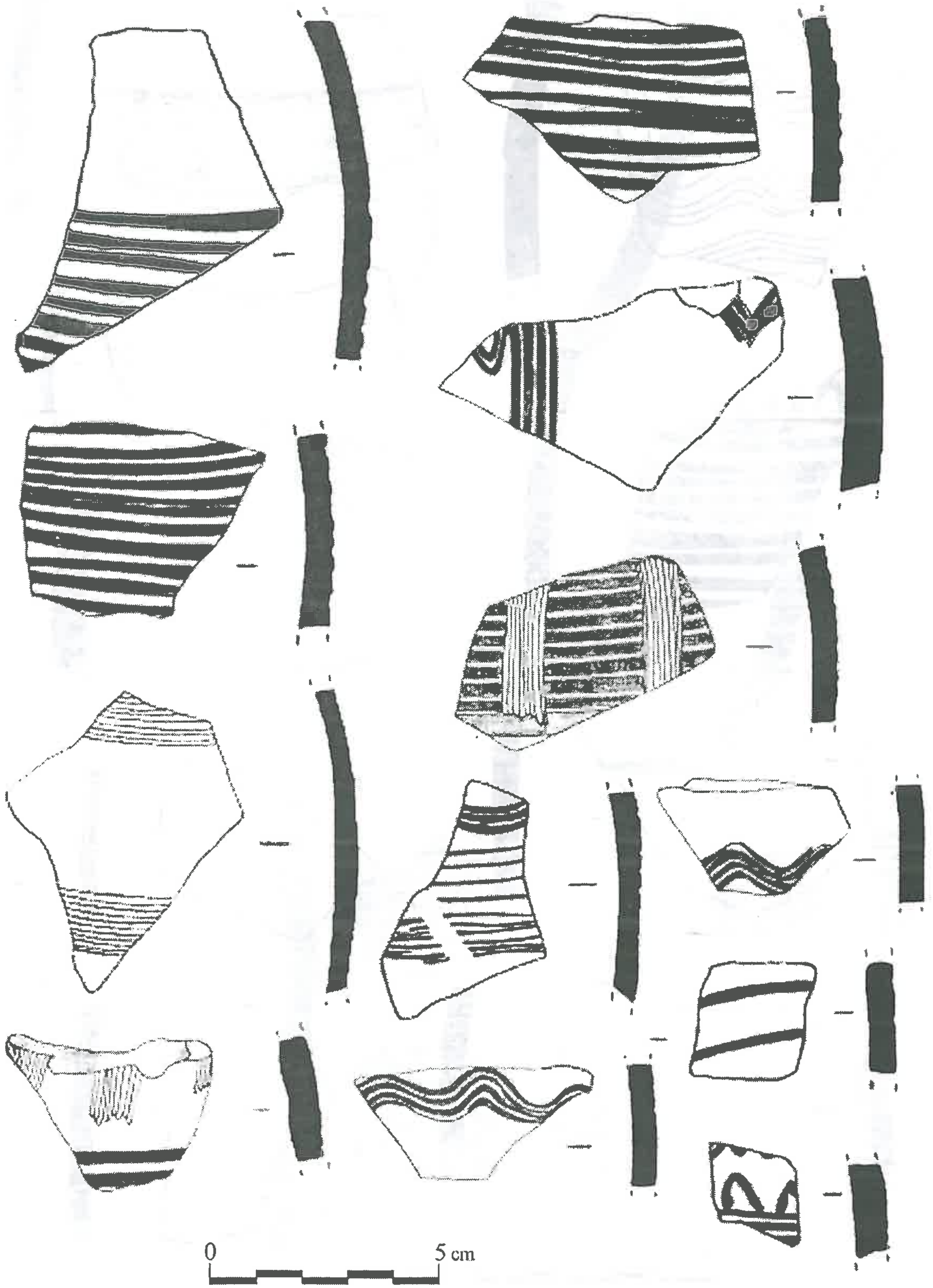

Обр. 4. Рисунки на старобългарска керамика от "Палеокастро
Figs. 4. Drawings of medieval pottery from Paleokastro

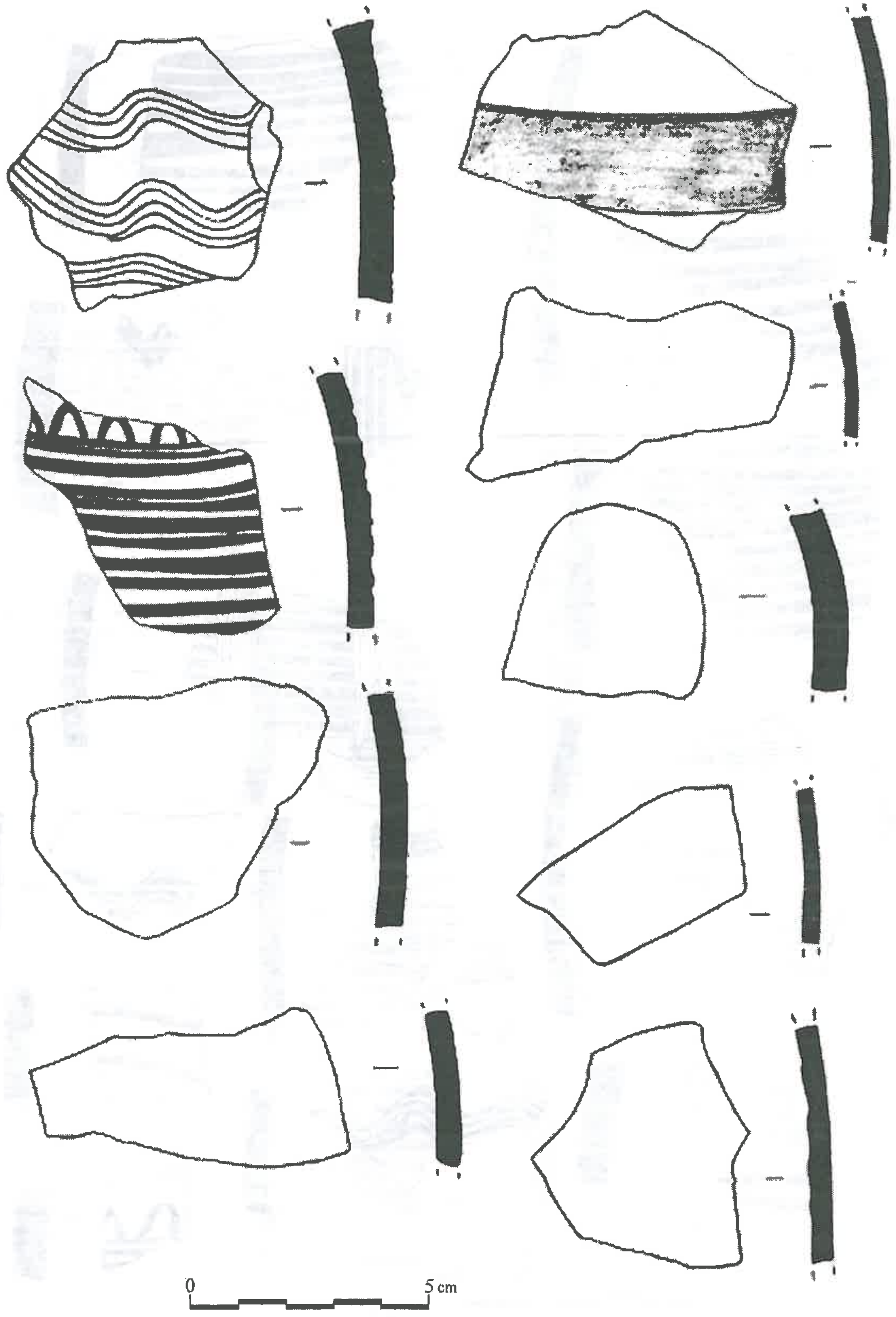

Обр. 5. Рисунки на старобългарска керамика от "Палеокастро
Figs. 5. Drawings of medieval pottery from Paleokastro

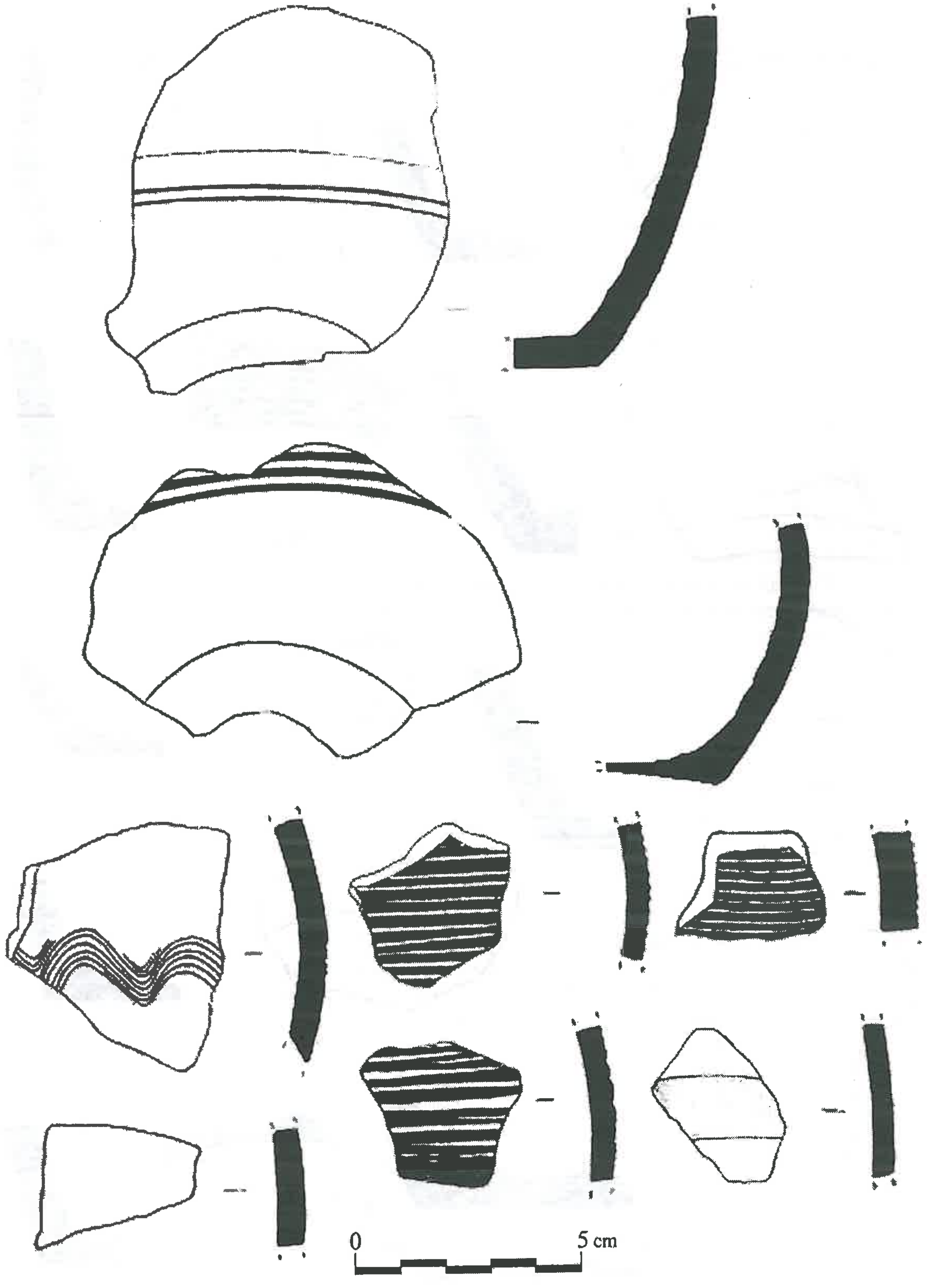

Обр. 6. Рисунки на старобългарска керамика от "Палеокастро
Figs. 6. Drawings of medieval pottery from Paleokastro

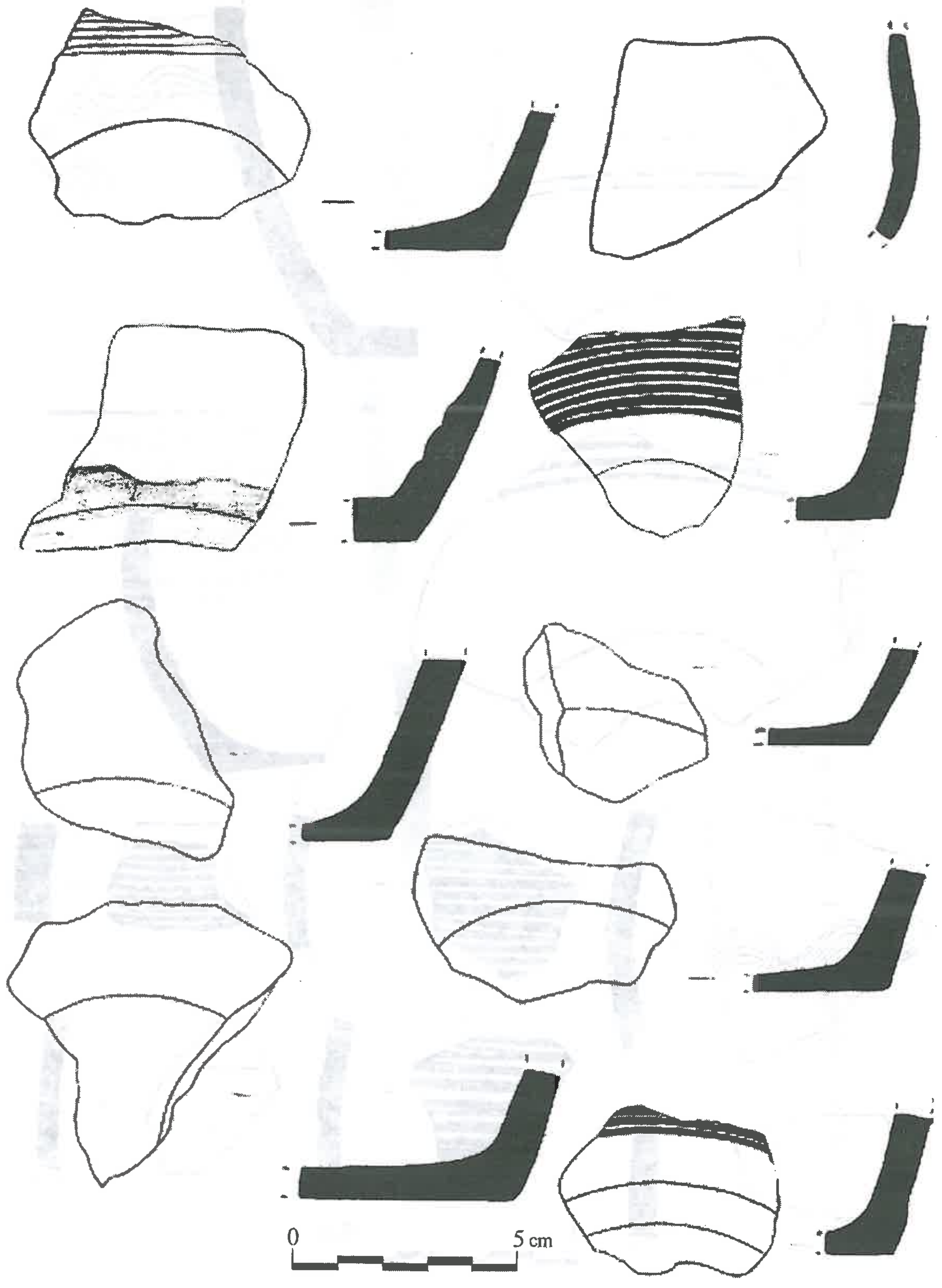

Обр. 7. Рисунки на старобългарска керамика от "Палеокастро
Figs. 7. Drawings of medieval pottery from Paleokastro

ОЩЕ ПО ВЪПРОСА ЗА ХАРАКТЕРА НА КРАЙГРАДСКИТЕ ИМЕНИЯ В ПЛИСКА

Стоян Витлянов

(ШУ – Константин Преславски")

Образуването на българската държава на Долния Дунав през 681 г. поставя началото на редица нови промени в стопанско-икономическия живот на балканските земи. Настанявайки се в новите територии, прабългарите и славяните запазват традициите на своята обществено-икономическа система и едновременно с това налагат нови форми на селищни и производствени структури.

Процесите на локализиране и структуриране на ранните производствени единици и тяхното развитие през ранните етапи от изграждане на българската държава все още не са достатъчно проучени в българската историография (*Панова Р*. 2000:22–82; *Mihailov S*. 1986:224–23; *Михайлов С*. 1983:192; *Vitlyanov S*. 2008:69–79). На някои от тези аспекти, свързани с характера и развитието на крайградските имения на столичния град Плиска, ще се спрем накратко в следващите редове.

Веднага трябва да отбележим, че доскоро, при изучаването на производствените структури, българската историческа наука използваше методите на старата традиционна концепция, която акцентуваше преди всичко на тяхната типология. Днес този метод започна да прераства в нова, по-широка методология чиято философия, се основана преди всичко на социално-икономическия подход. Във връзка с това, днес съвременната археология е ориентирана преди всичко към изучаване на селищните и производствени структури и отношенията вътре в отделните екологически системи на нивото на селищния ареал. Така постепенно се създава възможност за решаване на редица основни въпроси на териториално-пространственото устройство на селищните единици, на производствено-стопански им характер, както и на човешките взаимоотношения в тях. В селищните и производствени системи и мрежата в която те се организират, протича животът на всички човешки общности и във всички човешки времена. Тази констатация, конкретизирана в редица изследвания, се явява, както отбелязват с основание някои учени, генерална постановка за археологията. Като селищна и производствена структура, териториално пространствената характеристика на града, налага своя отпечатък върху всички сфери на неговото създаване и развитие. На динамиката и значението на тези процеси през XV–XVII в. сериозно внимание обърна Цв. Георгиева (*Георгиева Ц*. 1996:32).

Като най-развити в това отношение изпъкват селищно-производствените структури на Плиска. Възникването в тяхно лице на ранносредновековния български град, като специфична селищна структура, е свързано не само с неговото политическо, военно и духовно съграждане, но и с превръщането на градовете в центрове на редица специализирани стопански дейности и занаятчийски производства. Тяхното развитие и пространствено локализиране се явява част от концептуалния модел на ранносредновековния български град. В този смисъл градът, като селищна и производствена структура, се явява актуален проблем не само за нашата, но и за европейската историография и поради тази причина е предмет на обсъждане и дискутиране на редица национални и международни форуми.

Характерът на селищната мрежа и производствените структури, техните параметри, плътност и динамика се възприемат като основен показател за уседналост и овладяност на притежаваното пространство, както в антропологичен, така и в исторически план (*Георгиева Ц*. 1996:32; *Панова Р*. 2000:22–82). По същество усвояването на териториалното пространство, неговото планиране и застрояване има комплексен и интегрален характер. В този смисъл, пространственото развитие се явява съществен момент от общия процес на развитие на човешкото общество. Погледнато в теоретичен план, разпределението и усвояването на столичния селищен ландшафт на Плиска се характеризира с концентрична подредба, иерархичност, дискретност и сегментарност на селищните и производствени структури. Очевидна е и корпоративността – всички видове структурни и функционални подразделения са подчинени и закономерно разпределени по отношение на цялата система, както и към единното цяло. В тази подредба намира отражение архитипът на организацията на обитаемото пространство, а така също и социално-икономическото и политическо устройство на целия регион на Първото българско царство. Независимо от предприетите през последните години широкомащабни археологически проучвания в столичния център Плиска, все още липсва необходимата научна информация, осветляваща характера и предназначението на крайградските архитектурни комплекси известни днес в науката като "държавни имения", "усадби" " родови имения обособени в квартали", "вилни имоти на богати граждани", "феодални имения" "имоти на отделни крупни собственици", "манастирски имения".

Какви общи белези показаха разкопките на тези обекти? На първо място се вижда, че ядрата на разкритите крайградски имения представляват обширни свободно развити архитектурни комплекси, на свободен от градския терен план. В същото време те са затворени комплекси, обградени с обща стена и организирани около големи вътрешни дворове. Освен това те имат многобройни двустайни и тристайни жилищни постройки, предназначени за собственика на имението и за наемните работници. В някои от техните дворове се издигат църкви. Стопанската част е съставена от помещения за складове, работилници, хамбари, обори, винарници и други свързани с опазването и преработката на произведената занаятчийска и селскостопанската продукция. Няма съмнение, че наличието на тези разнообразни по предназначение помещения, образуващи сложен комплекс от сгради, както и откритите в тях археологически находки, свързани предимно с потребностите на земеделското и занаятчийско производство, определят тези архитектурни структури като едри производствени единици с разностранна стопанска и занаятчийска дейност. Редица находки свидетелстват, че в някои от тях се практикували обикновени и художествени занаяти, чиито произведения задоволявали най-належащите нужди на феодалното общество, както и изтънчените вкусове на заможните представители на градската аристокрация. Тяхната продукция служела както за самозадоволяване на собствените им нужди, така и за обезпечаване чрез пазарните механизми на градските столични центрове със занаятчийска и селскостопанска продукция.

Изясняването на характера и предназначението на тези извънградски производствени единици се обуславя в значителна степен от настъпилите в началото на IX в. промени в обществено-икономическия строй на българската държава. Именно тогава, с утвърждаването на феодалните отношения, настъпват съществени промени в облика на крайградското пространство на Плиска, които се проявяват както в социалния състав на населението, така и в характера на селищната мрежа (*Георгиев П.* 2000:16–30). Едновременно с развитието на производителните сили се задълбочавало и по-нататъшното обособяване на частната собственост, както и разложението на общината. Земеделската община постепенно започнала да губи правото си върху онези имоти, които съставлявали общинна собственост. След IX в. покупко-продажбата на земя станала обикновено явление. В Беседата на Презвитер Козма против богомилите, се съобщава за голям брой монаси, които се занимавали с покупко-продажба на земя и които в резултат на това създавали свои поземлени имения (*Попруженко М.* 1936:56).

Свободната покупко-продажба на земя свидетелства недвусмислено, че през този период поземлената собственост е вече напълно частна. В резултат на разложението на общината и обособяването на частната собственост, големите патриархални семейства все повече отстъпвали място на индивидуалното семейство. Честите войни с Византия допринесли за разоряване и обезземляване на част от селячеството в България и улеснили аристокрацията да тури ръка върху имота на голям брой селяни. В много писменни паметници от X в. се говори за настъпилото обедняване на селячеството. Появили се нови социални прослойки, известни като "наимники" и "мъздъники" (*Цухлев Д.* 1911:341; *Ганев В.* 1953:204; *Трифонов Ю.* 1926:3). Сполетявани от раличии беди, тези обеднели селяни бягали из разни манастири, други пък били принудени да се наемат като слуги и ратаи по имениятa на едрите собственици. В много от крайградските имения в Плиска, възникнали на основата на предоставена от централната власт земя, на приближени на двора, срещу определени заслуги и лоялност към владетеля и държавата, вероятно се заселвали обеземлени селяни, изпаднали в нищета занаятчии и търговци, свързани дотогава с укрепения столичен център.

Териториалното разширение в първата половина на IX в. още повече улеснило превръщането на аристокрацията в едър поземлен собственик. Така настъпил процес на "бърза концентрация" на земя в ръцете на едрите поземлени собственици (*Андреев М., Д. Ангелов.* 1959:168). При този процес не всички членове на общината успявали да организират свое самостоятелно стопанство в териториалните граници на селото или града. Някои от тях, вероятно по примера на съществуващото византийско законодателство, изграждали производствени стопанства и жилища в околностите на града или селото и по такъв начин създавали извънселски и извънградски поселения, известни като заселки (заселкоі). В много отношения те наподобяват ранновизантийските селищни структури, известни с термина προαστια αγριδια τηματα (*Dölger F.* 1927:115). За този вид поселения, за постройка на къща или сграда вън от селището ("в чужда нива") се споменава и в Земеделския закон (с. 21), (*Липшиц Е.* 1961:59–60). Тези извънградски форми на поселения (προάστειον), представляващи поначало извънградски имения (вила, чифлик или по-голямо поселение), (*Dölger F.* 1927:115) започнали постепенно да се превръщат в големи поземлени имения, собственост на едри земевладелци. С утвърждаването на феодалните форми на експлоатация, все по-голям ставал броят на зависимите селяни, изполичарите и на ратаите, които били принудени да работят по имениятa на богатите поземлени собственици (*Каждан А.* 1956:99–100; *Литаврин, Г.* 1960:170–180).

Утвърждаването на феодалните отношения в българската държава имали като последица не само промени в социалния състав на населението, но и върху характера на селищата. Обезземлените по различни причини селяни се заселват като "преселници" в новооснованите извънградски или извънселски имения на едрите поземлени собственици, които постепенно се превръщат във феодални. Там често били настанявани и дошлите от други места семейства. Така около основаните извънградски имения се създавали поселенията, известни в Беседата на Презвитер Козма (*Попруженко М.* 1936:32, л. 515 а), като села, села, заселкоі, зевгел а, които означават веднъж поселение, а друг път – част от владение на едър поземлен собственик (*Лишев С.* 1963:155–157). Същата двойственост се забелязва при употребата на гръцки термин χωρὶον, който по време на ранния феодализъм във Византия означава населено място, а през X в. е синоним на част от феодално владение (*Цанкова-Петкова Г.* 1964:31). Това обстоятелство навежда на мисълта, че терминологичните промени отговарят на известна промяна в характера на селищната структура на средновековното село а именно, че в резултат на утвърждаването на феодалните отношения се появяват феодален тип поселения (заселкоі, ἀγρίδια, προάστεια). Там обезземлените по различни причини селяни получавали земя за обработване, а тези които притежавали умения упражнявали различни занаятчийски дейности.

От приведените по-горе аналогии и съображения относно характера на крайградските архитектурни комплекси на Плиска става ясно, че независимо от съществуващото за тях в литературата терминологично разнообразие, можем не без основание да отбележим, че това са преди всичко частни или семейни производствени единици със земеделско-занаятчийски характер. За тяхното обозначаване според нас най-удачният термин, който включва всички нюанси на функционалното им предназначение е ***имение***. Прави са според нас някои учени (*Аладжов Ж.* 1997:102) които виждат в тях, ако се изразим с терминологията от близкото минало, чифлици (от тур. *çiftlik*) в смисъл на големи имоти в или в покрайнините на града или селото, чийто собственик е крупен земевладелец. Тази форма на стопанисване на семейно поземлено владение възниква у нас през късното средновековие с разпадането на големите феодални имения. Тяхното съвременното звучене е семейно стопанство или често срещаното напоследък ферма.

Към крайградската територия на Плиска вероятно са принадлежали множество такива имения. Една част от тях вече са разкопани и обнародвани (*Михайлов С.* 1955:118; *Михайлов С.* 1963:7 и сл.; *Попконстантинов К.* 1980:117–131; *Същият*. 2000:87–92; *Същият*. 2002:183–291; *Vitlyanov S.* 2007:383–391; *Аладжов. Ж*. 1997:102–104; *Петрова П., Ж. Аладжов.* 1986:37–48; *Петрова П.* 1984:57–59), а друга тепърва ще бъде проучвана. Бъдещите археологически изследвания трябва да бъдат насочени към издирването на нови обекти от този характер, за да се добие по-цялостна представа за облика на крайградския живот на Плиска през IX–X в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аладжов Ж.* 1997**. За облика и характера на комплексите от Външния град на Плиска. – ИИМШ, 9, 102–106.

***Андреев М., Д. Ангелов.* 1959**. История на българската държава и право. – София, БАН.

***Ганев В.* 1953**. Законь соудный людьмь. – София.

***Георгиев П.* 2000**. Селищната структура на Абоба–Плиска. – Археология, 3–4, 16–30.

***Георгиева Ц.* 1996**. Природна среда и модел на селищната мрежа в българското пространство през XV–XVII век. – ИПр., LII, 2, 31–57.

***Каждан А. П.* 1956.** Формирование феодального поместья в Византии X вв. – ВВр, XI, 99–100.

***Литаврин Г.* 1960**. Болгария и Византия. – София.

***Липшиц Е.* 1961**. Очерки истории византийского общества и культуры. – Москва.

***Лишев С.* 1963**. За генезиса на феодализма в България. – София, БАН.

***Михайлов С.* 1955**. Археологически материали от Плиска (1948–1951). – ИАИ, XX, 49–181.

***Михайлов С.* 1963**. Разкопки в Плиска през 1959–1961. – ИАИ, XXVI, 5–46.

***Михайлов С.* 1983**. За някои характерни черти на българския средновековен град. – В: Преслав, 3. София, 188–197.

***Панова Р.* 2000**. Структура на производственото пространство в Първото българско царство. – ИПр, 1–2, 22–82.

***Попконстантинов К.* 1980**. Гражданските комплекси в Плиска и Преслав. – В: Средновековния български град. София, 117–131.

***Попконстантинов К.* 2002**. Новооткрит стопански комплекс в Плиска. – ИНИМ, 11, 183–291.

Попконстантинов К. **2000**. Археологически данни за икономическия облик на Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 87–92.

Попруженко М. **1936**. Козма Презвитер Болгарский писатель X века. – Български старини, XII. София, 2–63.

Петрова П. **1984**. Археологическо изследване на архитектурни комплекси от IX–X век. – Археология, XXV, 1, 57–59.

Петрова П., Ж. Аладжов. **1986**. Археологическо проучване на комплекс “А” (обект 40) във Външния град на Плиска. I. – ГМСБ, XII, 37–48.

Трифонов Ю. **1926**. Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоана Екзарха. – СпБАН, XXXV, 1–26.

Цанкова-Петкова Г. **1964**. За аграрните отношения в Средновековна България XI–XIII в. – София.

Цухлев Д. **1911**. История на българската църква I. – София.

Dölger F. **1927**. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung. – Leipzig–Berlin.

Mihailov S. **1986**. Problémes de la ville féodale naissante en Bulgarie. – In: I Mikędzynarodowy kongres archeologii słowiańskej. Warszawa, 224–231.

Vitlyanov S. **2008**. On the topography of the production structures in the capital centers of the First Bulgarian Kingdom. – In.: Studia Hungaro-Bulgarica, 2, Sumen–Seged. 69–79.

Vitlyanov S. **2007**. Ein Herrenhof des 10.–11. Jahrhunderts in der Äußeren Stadt von Pliska. – In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. Walter de Gruyter. Berlin. New York, 383–391.

MORE ON THE QUESTION OF THE CHARACTER OF THE SUBURBAN SETTLEMENTS IN PLISKA

Stoyan Vitlyanov

(Summary)

The author of the present research deals with some aspects of the estates in the suburban area of the capital centre of Pliska. He draws on analogies of similar production units in Byzantium whose parallels are those located in the suburbs of Pliska so as to enlighten their character.

Finally the author reaches the conclusion that these estates appear to be a specific production structure connected with the practice of a number of specialized farm and craft activities. Their purpose and localization is of a particular importance for the Bulgarian archaeology since they appear a part of the conceptual model of the early medieval Bulgarian city.

НОВООТКРИТИТЕ ГРОБНИ СЪОРЪЖЕНИЯ В „МАНАСТИРА НА МОСТИЧ“ В ПРЕСЛАВ

Росина Костова

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)

Проблемът за погребалните практики в българските манастири в периода на утвърждаване на християнството след втората половина на IX в. до края на съществуването на Първото българско царство не е бил предмет на специален изследователски интерес в българската археологическа наука. Но проучването на значителен брой комплекси в държавните центрове Плиска и Преслав и извън тях, които бяха идентифицирани като манастири, изправи техните проучватели пред необходимостта от интерпретация на някои от откритите в тях гробни съоръжения в контекста на погребалните практики, следвани от монашеските братства (*Тотев Т.* 1982:24; *Тотев Т.* 1998:38–46; *Витлянов С.* 1979:62–63; *Георгиев П., С. Витлянов.* 2001:161–171; *Попконстантинов К.* 1992:268–275; *Костова Р.* 2006:277–279)[1]. Натрупването на множество и разнообразни примери закономерно доведе до опит за систематизиране и класификация на гробните съоръжения както от манастирски, така и от цивилни комплекси, макар и само от територията и близкия хинтерланд на Преслав (*Чанева-Дечевска Н.* 1980:105–106; *Георгиев П.* 1993:79–107)[2].

Разкопките на “Манастира на чъргубиля Мостич” през 2006 и 2007 г. поднесоха неочаквани резултати, които не само открехнаха вратата към истинската история на манастира, но хвърлиха нова светлина върху гробните съоръжения и погребалните практики в българските манастири през X в. като цяло (*Попконстантинов К., Р. Костова.* 2007:567–569; *същите.* 2008:629–631).

“Манастирът на чъргубиля Мостич”

Комплексът е разположен в югоизточния край на източната равнинна част на Външния град на Преслав, известна като м. “Селище”, която през IX–X в. е била обитавана от високопоставени светски лица, които не само са живеели в монументалните комплекси, но и са изпълнявали там своите служебни функции (*Рашев Р.* 1993:54), (обр. 1 а). Надгробният надпис на ичиргу-боила-монах Мостич (обр. 1 б), врязан върху каменната плоча, покривала гробна камера до западната част на северната стена на кръстокуполната църква на комплекса, утвърждава обозначаването на църквата като “Църквата на Мостич”, а на комплекса около нея, като “Манастира на Мостич” (*Станчев С.* 1955:16; *Чанева-Дечевска Н.* 1984: 181). Резултатите от археологическите проучвания през 1982–1987 г. и 2005–2007 г. в значителна степен изясниха неговата строителна история. Най-ранните структури на територията на средновековния комплекс са полувкопани жилища, вероятно от селище, което въз основа на керамичния материал, е датирано в IX в. Вторият строителен период е представен от няколко сгради, чиито основи стъпват върху пласта от опожарените жилища и са проследени в централната и южна част от наоса на църквата, както и южно от самата нея. Построяването на “църквата на Мостич” бележи следващият етап от функционирането на комплекса, който е бил съпроводен с цялостното му преустройство. Свидетелство за това е хоросановото строително ниво, което се проследява южно, западно и северно от църквата. Именно тогава са построени двете сгради югоизточно от нея, като прохода помежду им свързва дворовете около “църквата на Мостич” и разположената на 35 м източно от нея църква № 5 (*Иванова В.* 1955:49; *Костова Р.* 2006:274–277; *Попконстантинов К., Р. Костова.* 2007:567–569; *същите.* 2008:629–631), (обр. 2).

Трудно може да се каже кога е станала трансформацията на селището в архитектурен комплекс, но намереният там печат на цар Симеон (893–927) (*Герасимов Т.* 1960:67–71), който се датира след 917 г. подсказва, че в първата половина на X в. тази промяна вече е осъществена. Освен това безспорно доказателство не само за активността, но и за значението на комплекса в X в. са шестте печата на Георги, монах и синкел български, открити при проучванията до сега (*Герасимов Т.* 1955:587–588; *Popkonstantinov K., O. Kronsteiner.* 1994:18), както и споменатият вече надгробен надпис на ичиргу-боила-монах Мостич, датиран в 50–60-те години на X в. (*Станчев С.* 1955:15). Приблизително в гореописания вид комплексът е просъществувал до края на X в., когато сградите са били напуснати и разрушени. Около църквата се формира християнски некропол, който се е развил между края на X и XIII в., видно от гробния инвентар. Вероятно и самата "църква на Мостич" е била в руини, защото сполии от нейната архитектурна украса са били употребени в някои от гробовете, разположени североизточно и южно от църквата. Смесеният характер на некропола и особено значителният брой детски гробове показва, че той е бил свързан със селище. Макар то да не е локализирано в проучената част от комплекса, полувкопаното жилище, открито южно от църквата, както и керамиката и монетите (анонимни български и латински имитации) от този период дават основание да се предположи, че това селище трябва да се търси в близост до "църквата на Мостич" (*Иванова В.* 1955:51; *Костова Р.* 2006:276–277, обр. 4; *Попконстантинов К., Р. Костова.* 2007:567–569; *същите.* 2008:629–631).

---

[1] Гробните съоръжения в скалните манастири от този период също не са изследвани достатъчно обстойно. Виж някои наблюдения у *Костова Р.* 2000:131–153; *Костова Р.* 2005:289–325.

[2] Цялостен преглед на гробните съоръжения в българските манастири от IX–X в. е направен от мен в друга статия: Monastic burial practices in 9th–10th c. Bulgaria: the archaeological evidence. – In: Сборник в памет на проф. д-р Николай Кочев (под печат).

Така въз основа на данните от археологическите проучвания и сравнителен анализ със средновизантийските монашески практики и манастири в своя по-ранна публикация изказах предположението, че комплексът е претърпял промяна в своя облик и функция от частно цивилно имение в манастир, но ичиргу-боилът Мостич не е бил собственикът на това имение и съответно, основател на манастира, а вероятно се е замонашил в него след като му е дарил цялото си имущество (*Костова Р.* 2006:278–282). Един от основните аргументи в тази теза бе анализът на известните дотогава гробни съоръжения в – и до "църквата на Мостич". Именно този аргумент получи своето сериозно потвърждение в откритите през 2006 и 2007 г. гробни съоръжения.

Новооткритите монашески гробници и "погребението" на Мостич

През 2006 г. бяха проучени три гробни камери южно от "църквата на Мостич", които хвърлиха светлина и върху обстоятелствата, при които са били погребани тленните останки на ичиргу-боила-монах Мостич (*Попконстантинов К., Р. Костова.* 2007:567–569).

Първата гробна камера (№ 1) бе открита на дълбочина 0.60 м от запазената субструкция на южната стена на диаконикона, вкопана в пясъчников пласт на разстояние 0.20–0.25 м от нея (обр. 3 а). Камерата е правоъгълна по план с ориентация североизток-югозапад[3], покрита с масивна каменна плоча (0.74 x 0.50 x 0.84 x 0.41 м, деб. 0.07 м), плътно обмазана с хоросан (обр. 3 б). Стените ѝ са градени от цели и фрагментирани тухли, измазани от вътрешната страна с фина хоросанова мазилка като част от нея установихме и върху тухления под (обр. 3 в). Гробната камера изглежда е отваряна повече от един път, като вероятно при едно от тези отваряния горният ред на северната стена е бил частично разрушен и поправен с фрагментирани тухли и плочести камъни, свързани с глинен разтвор преди повторното затваряне. При вдигането на плочата установихме, че камерата е запълнена с пръст при чието разчистване открихме човешки костни останки, които не бяха положени в анатомичен порядък. В североизточния ъгъл на камерата бе открит черепът, а долната челюст бе в югоизточния ъгъл, притисната от бедрената кост (обр. 3 г). В западната част на камерата една над друга бяха открити костите на ръцете, а в насипа на различни места бяха открити прешлени, ребра и фаланги от пръсти на ръце и крака. Според антропологическия анализ костните останки са на мъж на 50–55 г., висок 1,72 м[4]. Освен тях бяха открити пет железни гвоздея, една бронзова тока (вероятно за ремък на торбичка) и половинка от оловен византийски печат на Йоан, антипат, патрикий, императорски протоспатарий и императорски сакеларий на Хризотриклиния (обр. 3 д).

Непосредствено западно от гробна камера № 1 открихме долепена до нея друга гробна камера (№ 2), (обр. 4 а), покрита с три каменни плочи, които обаче не бяха обмазани с хоросан. Подобно на гробна камера № 1, тя също е правоъгълна по план с ориентация североизток-югозапад и е била изградена в предварително вкопана яма на дълбочина 1 м от суперструкцията на църквата (обр. 4 б). Гробна камера № 2 обаче е с по-големи размери[5] и е била замислена и изградена едновременно с храма. За това свидетелства факта, че 0,10 м от северната стена на гроба попадат под суперструкцията на южната стена на храма (обр. 4 в). Стените и пода на гробната камера са изградени от тухли и плътно покрити с фина хоросанова мазилка с примес от ситно стрита тухла. След отместването на трите плочи се оказа, че тя е запълнена с пръст, но в нея нямаше костни останки освен една фаланга на малък пръст на ръка. Размерите на гробната камера показват, че тя е била предназначена за първично погребване. Изглежда обаче тленните останки на погребания в нея са били извадени и пренесени другаде.

На 0.30 м южно от югозападния ъгъл на гробна камера № 2 и на 1.50 м южно от южната стена на наоса на "църквата на Мостич" бе открита още една гробна камера (№ 3), (обр. 5 а). Подобно на другите две тя има правоъгълен план, но е ориентирана по оста запад-изток. Най-интересното в нейното устройство обаче се оказа това, че тя е разделена на две отделения от зидана тухлена стена. Източното отделение, което бе разкрито първо, бе покрито с две пясъчникови плочи (обр. 5 б)[6]. То е иззидано от тухли, като стените му са частично измазани с бял хоросан. Подът на отделението е застлан с десет тухли, подредени по пет в два реда, а край западната стена върху пода е оформена "възглавница" от един ред фрагментирани тухли. В отделението бяха открити силно изтлелите останки на скелет в изпънато положение (обр. 5 в). Поради твърде лошото състояние на костните останки бе възможно да се определи само, че те принадлежат на възрастен индивид. От второто (западно) отделение открихме само източната половина, тъй като останалата част е унищожена от варница (обр. 6 а-б)[7]. За разлика от източното отделение, западното бе запълнено с пръст. В нея бяха открити препогребани кости от трима възрастни индивида като двама от тях най-вероятно са от мъжки пол (обр. 6 в).

Пространствената обвързаност с "църквата на Мостич", сходният начин на изграждане, както и мъжкият пол на препогребаните индивиди в две от гробните камери (№ 1 и № 3) ни дават основание да определим новооткритите гробни камери като монашески. Нещо повече, пространствената и функционална връзка между камери за първично погребване (№ 2) и препогребване (№ 1), особено ясно демонстрирана от двуделната камера № 3 (обр. 6 г), позволява за първи път да се установи специфичната погребална практика в средновековен български манастир: първоначално погребване на починалите монаси в зидани тухлени гробни камери и пренасяне на тленните им останки след време (обикновено след 10 г.) в подобни, но по-малки гробни камери, предназначени за препогребване. И двата вида гробни съоръжения са били устроени в (гробните камери в североизточната и югоизточна част на наоса), (*Иванова В.* 1955:50, 80–97) и до самата църква както от север (гробната камера на Мостич), така и от юг (гробни камери №№ 1–3), (обр. 2).

Такава пространствена и функционална организация на гробни съоръжения не е установена досега в нито един манастирски или цивилен комплекс не само в Преслав, но и в Плиска и останалите проучени центрове от периода на Първото българско царство. Трябва да посочим обаче, че препогребването на високо почитани монаси и игумени във Византия е добре документирано от агиографски текстове от средновизантийския период[8]. Още по-ценни данни за погребалните практики във византийските манастири ни дават съхранените до днес манастирски типици. В немалко от тях съставителите им, основатели или обновители на монашеските обители, посочват как и къде да бъдат погребвани членовете на братството. Общото при представянето на тази рубрика в типиците независимо от тяхната дата и статута на манастира (независим, фамилен или императорски), е че манастирският храм и пространството около него са най-почетното място за погребване и то е било запазено изключително за манастирските ктитори, техните роднини и приближени, както и за богати дарители, които за целта дарявали значителна движима или недвижима собственост на манастира[9]. Погребването на останалите монаси често е ставало в специално предназначено за това пространство извън главния манастирски двор. Например след като Исак Комнин изрично поставя условие монасите да не бъдат погребвани в манастирския двор поради неговата застроеност, той определя специално място извън стените на манастира като самият той очертава границите на терена и основите на параклис. Според идеята му, която остава нереализирана до неговата смъртта, дворът е трябвало да бъде ограден със стена с една порта и освен параклис е трябвало да има мавзолей с две отделения, разделени или от плочи, или от зидана преграда (*Kosmosteira.* 2000:849).

---

[3] Вътрешни размери: дължина 0.70 м, ширина 0.48 м, дълбочина 0.43 м.

[4] Антропологическият анализ на костните останки от археологическите проучвания през 2006 г. и 2007 г. е направен от чл. кор. д. м. н. проф. Й. Йорданов и д-р Б. Димитрова (Институт по експериментална морфология и антропология при БАН), на които проучвателският екип изказва своята благодарност.

[5] Вътрешни размери: 0.58 x 1.90 x 1.84 x 0.50 м, дълбочина 0.52 м.

[6] Вътрешни размери: дължина 2.07, ширина 0.66 м, дълбочина 0.50 м.

[7] Запазени размери: дължина 1.07, ширина 0.66 м, дълбочина 0.50 м.

[8] Например, според житията им двамата високопочитани монаси Теофан Изповедник и Теодор Студит са били преместени в техните постоянни гробници една година след тяхната кончина, а известният монах и основател на манастир Павел Латрийски е бил погребан първоначално в общ гроб и по-късно чудодейно съхранилото се тяло е било преместено в отделен гроб (*Abrahamse D.* 1984:131–132).

[9] Виж, например разпореждането на севастократор Исак Комнин за устройването на неговия гроб в дясната (т. е. южна) част на нартекса на манастирската църква, както и за това неговия секретар Михаил и най-приближеният от личната му свита Лъв Кастамонитис да бъдат погребани в лявата или дясна част на екзонартекса в мраморни саркофази, разположени в стенописани аркосолии, а големите дарители да бъдат погребани в нартекса и около църквата: *Kosmosteira* 2000:823–824, 837–838, 844–845.

Макар да липсват повече подробности в типика (1152 г.), а и от самия манастир “Св. Богородица Космосотера (Спасителка на света)” до Вира (дн. Ферес в Егейска Тракия, Гърция), би могло да се предположи, че дворът е бил предназначен за монашески некропол, като след определен период от време тленните останки са били пренасяни и препогребвани в мавзолея. Подобно решение е отразено и в типика на императорския манастир “Христос Пантократор” (1136 г.) в Константинопол. В него император Йоан II Комнин (1143–1180) посочва, че монасите, които са починали в болницата и старопиталището към манастира ще бъдат погребани в манастира при Медикариу (вероятно отвъд Златния рог). По-точно, некрополът там е трябвало да има площ от два модия (ок. 1800 кв. м), оградена със стена с една порта, като в това пространство е трябвало да бъде построен и параклис (*Pantokrator.* 2000:766).

Типикът на друг императорски манастир обаче разкрива по-различна практика. Така императрица Ирина Дукаина Комнина в типика за основания от нея в Константинопол девически манастир “Св. Богородица Кехаритомене (Благодатна)” (1110–1116 г.), се разпорежда погребването на монахините и техните прислужници да се извършва в патриаршеския девически манастир *“Ta Kellaraias”*. От описанието на самото място за погребване, а именно параклис с отделни засводени гробни камери (κρυπτή) за жените-прислужници на монахините, за игуменките, за монахините от великата схима, за останалите монахини и техните прислужници, и за монахините от самия манастир *“Ta Kellaraias”*, става ясно, че всъщност този текст регламентира реда на препогребване (*Kecharitomene.* 2000:699). Макар и без съответстващи текстове в типика (1083 г.), костницата на манастира “Св. Богородица Петрицонитиса” в Бачково представя материално свидетелство именно за такава практика: костницата е извън манастира и освен гробовете на основателя на манастира Григорий Бакуриани и неговият брат и дарител на манастира Апасий, в приземния етаж са устроени четиринадесет гробни камери, предназначени за тленните останки на монасите (*Бакалова Е.* 1977:27–28; *Pakourianos.* 2000:509).

Все пак, някои типици и то на т. нар. независими манастири, основани от частни лица през XII в., регламентират погребването на монасите вътре в самите манастири. Такъв е случаят с обновения манастир “Св. Мамас” в Константинопол (типик от 1158 г.) и манастира “Св. Богородица на Олтарите на Слънцето” на брега на Мраморно море (до дн. с. Куршунлу, Бурса, Турция), обновен от Никифор Мистик (типик от 1162 г.). В тях е посочено, че след подготовката на телата на починалите монаси и опелото, които се извършват в екзонартекса, те били пренасяни и погребвани в гробове от дясната (т. е. южната) стена на църквата[10] (*Mamas.* 2000:1020; *Heliou Bomon.* 2000:1077).

Така в контекста на представените примери може да се каже, че новооткритите гробни съоръжения в “манастира на Мостич” съчетават почти всички практики за погребване на монаси, документирани в типиците на византийските манастири. Този извод не може да бъде изненада като се има пред вид, че развитието на българското монашество става под институционалното влияние на византийското монашество чрез преводите на манастирските типици, както и чрез общуването между български и византийски монаси. Така разполагането на гробни камери за погребване и препогребване на монасите до южната стена на манастирския храм в преславския манастир показва, че това е било почетното пространство, запазено за тленните останки на членовете на братството, подобно на манастирите “Св. Мамас” и “Св. Богородица на Олтарите на Слънцето.” В същото време гробните камери имат различно предназначение и по различен начин са свързани с църквата. И докато първото е резултат от съчетаването на първично и вторично погребване в едно пространство (южният двор на църквата), то второто по-скоро показва различните привилегии, които погребаните са получили приживе при устройването на своите гробове. Това се отнася преди всичко до гробна камера № 1, която е долепена до диаконикона и е била предназначена за препогребването на един индивид. Но следите от поправка в горната част на северната стена, най-вероятно причинена от разрушаване при предишно отваряне, поражда въпроса дали откритият от нас препогребан мъж е бил единственият, чиито тленни останки са били положени в нея или по-скоро, последният. А дали е бил монах? Ако се позовем отново на византийските типици, ще видим, че редица от тях строго регламентират забраната външни за монашеската общност хора, включително и роднини на монасите и монахините, на игумените и игуменките, или на ктиторите на манастирите, да бъдат погребвани на едно място с монасите и монахините (*Kecharitomene.* 2000:699; *Mamas.* 2000:1020). Ето защо, няма основание да се съмняваме, че препогребаният в гробна камера № 1 е бил монах, както и останалите в гробните камери от южната стена на църквата. Гробна камера № 1 обаче е изградена по същия начин и има почти същите размери както гробната камера на ичиргу-боила-монах Мостич[11], а и костите и в двете гробници са положени по един и същ начин (обр. 3 г и обр. 6 д).

---

[10] Всъщност правилата за погребване на монасите в типика на манастира “Св. Богородица *ton Heliou Bomon*” са почти напълно преписани от типика на манастира “Св. Мамас”.

[11] Вътрешни размери: дължина 0.76 м, ширина 0.45 м, дълбочина 0.50 м.

Тези сходства безспорно доказват, че Мостич не е бил погребан, а препогребан в камерата до северната стена на притвора подобно на мъжа, препогребан в гробна камера № 1[12]. Византийският печат, открит в тази камера пък свидетелства за кореспонденцията, която препогребаният мъж е водил с високопоставен сановник в императорския дворец в Константинопол. Особено внимание заслужава фактът, че печат на същия сановник е открит през 1972 г. в имение на около 300 м югозападно от “Манастира на Мостич” (*Попконстантинов К.* 1980:117–131; *Jordanov I.* 2006:128–129, No. 65). Може само да се предполага дали препогребаният в гробна камера № 1 е пребивавал известно време в другия комплекс, поддържайки кореспонденция с византийския сановник Йоан или пък Йоан е кореспондирал с обитатели на имението и манастира.

Така или иначе, разположението на гробна камера № 1 извън църквата, подобно на гробната камера на Мостич до северната стена на притвора, със сигурност показва, че препогребаният там, макар и да е имал привилегировано положение спрямо останалите, бидейки препогребан в самостоятелна камера, не е бил сред основателите на манастира. В своя предишна статия аз отхвърлих и възможността Мостич да е бил основател на манастира. Като основен аргумент за това посочих именно препогребването, а не погребването на Мостич в предварително изградена гробна камера. Такава ситуация наистина изглежда странна, ако Мостич е бил основател на манастира и следователно е имал възможност да избере и предварително да подготви своя гроб така, както са заложени останалите гробни съоръжения в църквата и особено гробната камера за първично погребение в нартекса. Ето защо предположението, че най-вероятно Мостич се е замонашил във вече съществуващ манастир като става негов дарител, оставяйки му своето имущество, срещу което е поискал специално място за погребване би могло да се отнесе и до препогребаният в гробна камера № 1 до диаконикона (*Костова Р.* 2006:281–282).

Тогава кой е основал благочестивата обител в столичния град, в която се е замонашил най-високопоставеният държавен служител в средновековна България? Археологическите проучвания на “манастира на Мостич” през 2007 г. като че ли дадоха отговор на този въпрос. По-точно, отговорът бе даден от откриването на поредната гробна камера за препогребване (№ 5), разположена в северната половина на портика пред западния вход на нартекса на “църквата на Мостич” (обр. 2). Кирилският надпис врязан върху правоъгълна тухла преди изпичането ѝ, както и антропологическият анализ на препогребаните тленни останки в двете отделения на гробната камера показа, че препогребването в манастира е било прилагано и за светски лица, които обаче са имали тази привилегия благодарение на роднинството си със синкела (*Попконстантинов К., Р. Костова.* 2007:630)[13]. Споменатите вече печати на Георги монах и синкел български, открити западно от “Църквата на Мостич” не оставят много място за колебание, че той е синкелът препогребал майка си в портика на “църквата на Мостич”, както посочва надписът върху тухлата. Грижата и самочувствието, с което Георги синкел определя и изгражда вечния дом за своята майка в манастирската църква съответстват на статуса само на един човек, имащ отношение към “Манастира на Мостич” и това е неговият основател. Действително, както показва добре документираната византийска практика, само основател на манастир може да определи мястото на гробовете на своите роднини в създадената от него обител: нека си припомним типика на Теодора Палеологина от 1294–1301 г. за манастира на Липс в Константинопол, където тя изрично се разпорежда за мястото на своя гроб, за този на майка си, както и за гробовете на своите деца, зетьове, снахи и внуци (*Lips.* 2000:1278). И в този типик, както и в разположението на гробна камера № 5 в “Манастира на Мостич” виждаме още едно потвърждение на коментираното по-горе правило светските лица, били те и най-привилегированите, да не бъдат погребвани в едно пространство с монасите или монахините.

И така, новооткритите гробни съоръжения дават отговор на важни въпроси, свързани с историята на т. нар. “Манастир на Мостич” и монашеските погребални практики в средновековна България. Не малко въпроси обаче остават открити като този за първичните гробове на Мостич, майката и останалите роднини на Георги синкел. Търсенето на техните отговори ще продължи в следващите сезони на археологическо проучване на вече известния като “Манастира на Георги синкел” и съседните му архитектурни комплекси. Защото прецизните археологически проучвания и внимателното съпоставяне с добре документираната византийска монашеска практика дават изключителната възможност за обективна реконструкция на отношенията “светско-монашеско” в България през X в.

---

[12] За спора около погребването или препогребването на Мостич виж: *Станчев С.* 1955:5; *същият* 1962:73–75; *Иванова В.* 1955:49; *Михайлов С.* 1962:76–77; *Боев П.* 1962:75–76; *Попконстантинов К.* 1992, 269–270; *Йорданов Й.* 2005: 211–215; *Костова Р.* 2006:278–282.

[13] Цялостно представяне на гробна камера № 5 и надписа е направено в съвместна статия с К. Попконстантинов, Манастирът на Георги синкел български във Велики Преслав. – Археология (под печат).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Бакалова Е.* 1977.** Бачковската костница. – София, Български художник.

***Боев П.* 1962.** Върху една критика на Сборника за Мостич. – Археология, 1, 75–76.

***Витлянов С.* 1979.** Манастирски некропол при Голямата базилика в Плиска. – Векове, 6, 62–65.

***Георгиев П.* 1993.** Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. – Преслав, 4, София, 79–106.

***Георгиев П., С. Витлянов.* 2001.** Архиепископията-манастир в Плиска. – София, БАН.

***Герасимов Т.* 1955.** Нов моливдовул на Георги монах и синкел български. – ИАИ, 20, 587–588.

***Герасимов Т.* 1960.** Новооткрит оловен печат на цар Симеон. – ИАИ, 23, 67–71.

***Иванова* В. 1955.** Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. – В: Надписът на чъргубиля Мостич, София, БАН, 43–145.

***Йорданов Й.* 2005.** Чъргубиля Мостич (костни останки, образ, гроб). – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, В. Търново, Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 211–215.

***Костова Р.* 2000.** Скалният манастир при Басараби, Северна Добруджа: някои проблеми на интерпретацията. – В: Българите в Северното Причерноморие, 7. В. Търново, Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 131–153.

***Костова Р.* 2005.** Скалният манастир при Крепча: още един поглед към монашеските практики в България през Х в. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, В. Търново, Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 289–305.

***Костова Р.* 2006.** Манастирът "на Мостич" и въпросът за манастирите, основани от частни лица в България през Х в. – ИАИ, 39, 271–287.

***Михайлов С.* 1962.** Първично ли е погребението на Мостич ? – Археология, 1, 76–77.

***Попконстантинов К.* 1980.** Граждански комплекси в Плиска и Преслав. – В: Средновековният български град, София, БАН, 117–131.

***Попконстантинов К.* 1992.** Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич. – Плиска-Преслав, 5, Шумен, Хермес и Хермес, 268–274.

***Попконстантинов К., Р. Костова.* 2007.** Манастира на чъргубиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – АОР през 2006 г., София, Фабер, 567–569.

***Попконстантинов К., Р. Костова.* 2008.** Манастир на чъргубиля Мостич, м. Селище, В. Преслав. – АОР през 2007 г., София, Фабер, 629–631.

***Рашев Р.* 1993.** Към топографията на Преслав през Х в. – Преслав, 4. София, Военноиздателски комплекс "Св. Георги Победоносец", 49–55.

***Станчев С.* 1955.** Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. София, БАН, 3–43.

***Станчев С.* 1962.** За датирането на гроба и надписа на Мостич. – Археология, 1, 73–75.

***Тотев Т.* 1982.** Манастирът в "Тузлалъка" – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. София, БАН. = РП, VIII.

***Тотев Т.* 1998.** Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, Антос.

***Чанева-Дечевска Н.* 1980.** Църкви и манастири от Велики Преслав. – София, БАН.

***Чанева-Дечевска Н.* 1984.** Църковната архитектура на първата българска държа-ва. – София, БАН.

***Abrahamse D.* 1984.** Rituals of death in the Middle Byzantine period. – Greek Orthodox Theological Review, 29/2, 125–135.

***Heliou Bomon.* 2000.** *Typikon* of Nikephoros Mysikos for the monastery of the Mother of God ton *Heliou Bomon* or *Elegmon*. – In: J. Thomas and A. Constantinides-Hero (eds.), Byzantine Monastic Foundation Documents 3, Washington D. C., Dumbarton Oaks Library and Collection, 1042–1092.

***Jordanov I.* 2006:** The seals of Byzantine fiscal institutions (815/816–971) discovered in Bulgaria. – In: Studies in Byzantine sigillography, 9, Berlin, New York, W. de Gruyetr, 97–143.

***Kecharitomene.* 2000.** *Typikon* of Empress Irene Doukaina Komnene for the Convent of the Mother of God *Kecharitomene* in Constantinople. – In: J. Thomas and A. C. Hero (eds.), Byzantine Monastic Foundation Documents 2, Washington D. C., Dumbarton Oaks Library and Collection, 649–725.

***Kosmosteira.* 2000.** *Typikon* of the *Sebastokrator* Isaac Komnenos for the monastery of the Mother of God *Kosmosoteira*. – In: J. Thomas and A. C. Hero (eds.), Byzantine Monastic Foundation Documents 2, Washington D. C., Dumbarton Oaks Library and Collection, 782–859.

***Lips.* 2000.** *Typikon* of Theodora Palaiologina for the Convent of Lips in Constantinople. – In: J. Thomas and A. Hero (eds.), Byzantine Monastic Foundation Documents 3, Washington D. C., Dumbarton Oaks Library and Collection, 1254–1287.

***Mamas.* 2000.** *Typikon* of Athanasios Philanthropenos for the Monastery of St. Mamas in Constantinople. – In: J. Thomas and A. C. Hero (eds.), Byzantine Monastic Foundation Documents 2, Washington D. C., Dumbarton Oaks Library and Collection, 973–1041.

***Pakourianos.* 2000.** *Typikon* of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Bachkovo. – In: J. Thomas and A. C. Hero (eds.), Byzantine Monastic Foundation Documents 2, Washington D. C., Dumbarton Oaks Library and Collection, 507–64.

***Pantokrator.* 2000.** *Typikon* of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople. – In: J. Thomas and A. C. Hero (eds.), Byzantine Monastic Foundation Documents 2, Washington D. C.: Dumbarton Oaks Library and Collection, 725–782.

***Popkonstantinov K., O. Kronsteiner.* 1994.** Altbulgarische Inschriften, 1 (Die Slawischen Sprachen, 36). Salzburg-Wien.

THE NEWLY DISCOVERED BURIAL STRUCTURES IN THE "MONASTERY OF MOSTICH" IN PRESLAV

Rossina Kostova

(*Summary*)

The "monastery of Mostich" is situated at the southeastern part of the Outer city of Preslav, presently known as the locality of Selichte. In 1952 the church of the complex has been excavated under the supervision of S. Vaklinov and became known as the "Church of Mostich" due to the tomb with the burial inscription of the ichirgou-boilas Mostich found along the north wall of the church. As a result of the regular archaeological excavations conducted in 1982–1987 and 2005-2007, it has been established that the site survived three major stages of development from the 9th until the end of the 10th c.: settlement of light semi-subterranean dwellings, lay estate, and monastery. After its abandonment by the end of the 10th c. the monastic complex was replaced by a cemetery and perhaps, a settlement that functioned between the 11th and the 13th c.

According to the author, as stated in her previous publication, the transformation of the lay residence into a monastery at the beginning of the 10th c. was not related to the personality of the ichirgou-boichas Mostich. In other words, Mostich was not the founder of the monastery but rather entered it at a later stage after leaving to the monastery all his property as stated by his burial inscription. One of the major arguments of that thesis was the fact that Mostich was reburied in a tomb outside the monastic church.

The tombs discovered in the course of the excavations in 2006-2007 did not only confirm that statement, but also threw light on te monastic burial practices in 9th -10th c. Bulgaria. Three of those tombs (No. 1-No. 3) are in the focus of the present article. All of them are situated to the south of the "church of Mostich", yet in a variable relation to it. Thus, tomb No. 1 is situated along the south wall of the diakonikon, tomb No. 2 is attached to the foundation of the south church wall, while tomb No. 3 is placed 1.50 m to the south of the latter. The three tombs differ also in their arrangement and function: tomb No. 1 was intended only for a reburial, tomb No. 2 served for a primary burial, while the bipartite tomb No. 3 was designed for both burial and reburial. The fact that bone remains in tombs No. 1 and 3 belonged to males implies that they were used for monks' burial as well as tomb No. 2 which apparently was functionally related to tomb No. 1. Thus, in light of the evidence of the three tombs south of the church, for the first time the specific burial practice followed in a Bulgarian medieval monastery has been attested: the deceased monks were first buried in brick and well-plastered tombs and after a certain period of time their remains had been reburied. The monks with a privileged status were reburied in a single tomb (e. g. tomb No. 1 and the tomb of Mostich), while the rest of the brothers were reburied in collective tombs (tomb No. 3).

In fact, the three tombs combined in a way almost all the known monastic burial practices recorded in the Byzantine foundation documents from the middle and late Byzantine period (e. g. the typika for the monasteries of the Mother of God Kecharitomene, the Mother of God Kosmosteira, Lips, St. Mamas, and the Mother of God ton Heliou Bomon). Such similarities cannot be a surprise since the monasticism in Bulgaria had been established under the institutional influence of the Byzantine monasticism and through the personal experience of relationships between te monks in Bulgaria and Byzantium.

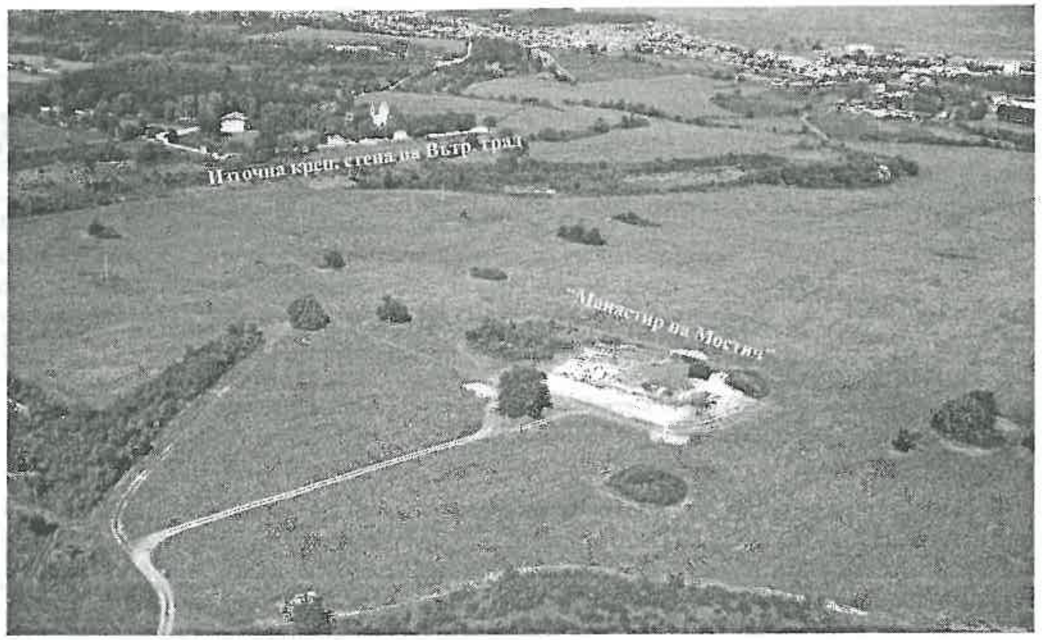
Източна креп. стена на Вътр. град
"Манастир на Мостич"

а

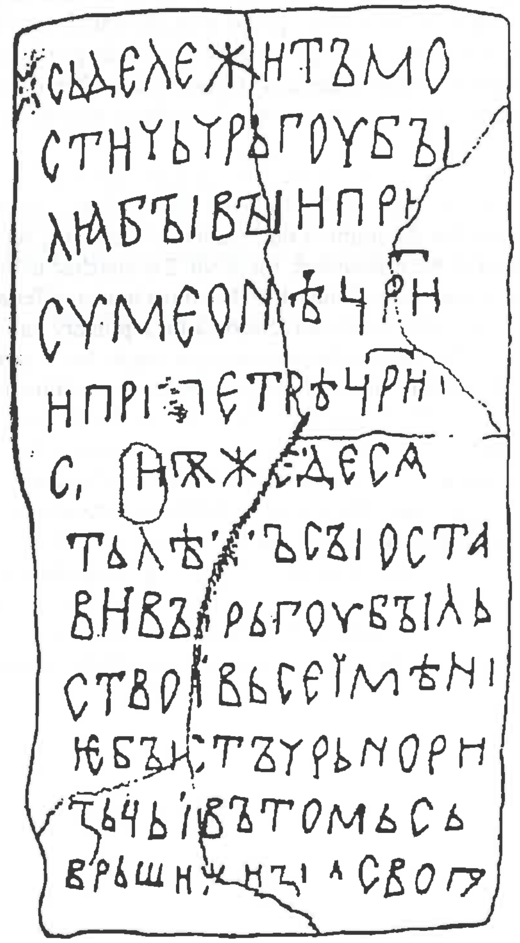
СЬДЕЛЕЖИТЪМО
СТИЧЬЧРЬГОУБЪI
ЛꙖБЪIВЪIИПРИ
СУМЕОНѢЦРИ
ИПРИПЕТРѢЦРИ
С. ИѪЖЕДЕСА
ТЬЛѢЪСЪIОСТА
ВИВЪЧРЬГОУБЪIЛЬ
СТВОИВЬСЕИМѢНI
ѤБЪIСТЪЧРЬНОРИ
ЗЬЦЬIВЪТОМЬСЬ
ВРЬШИЖИЗНЬСВОѪ

б

Обр. 1. а. "Манастира на Мостич" в м. Селище, Преслав: поглед от югоизток (сн. н. с. П. Димитров, НАИМ-БАН), б. Надгробен надпис на чъргубиля Мостич, м. Селище, Преслав (по Popkonstantinov K., O. Kronsteiner. 1994:185)

Fig. 1. a. The "monastery of Mostich" at the locality of Selichte, Preslav: a look from the southeast (photo P. Dimitrov, NAIM-BAS), б. Burial inscription of ichirgou-boilas Mostich (after Popkonstantinov K., O. Kronsteiner. 1994:185).

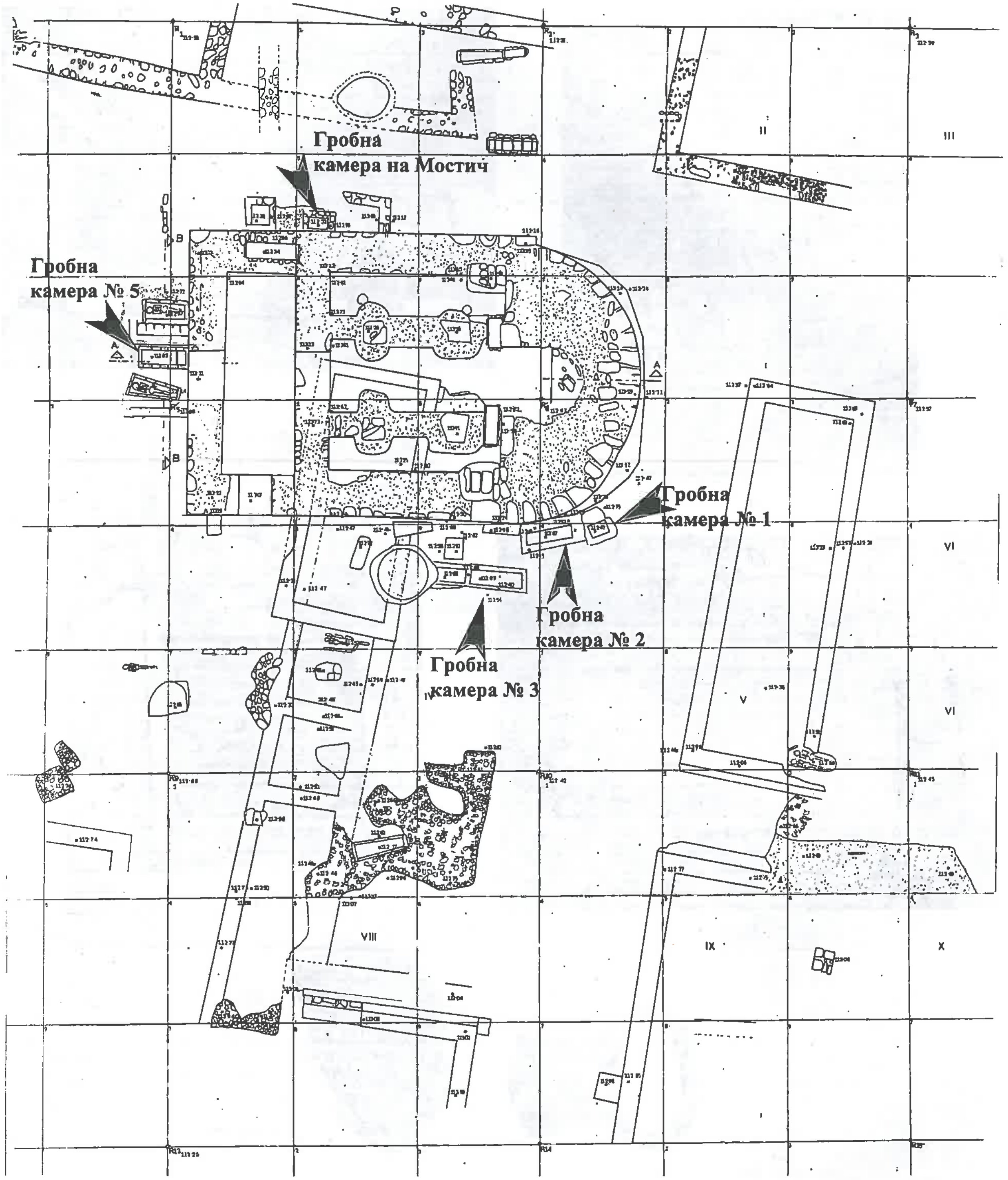
Гробна камера на Мостич
Гробна камера № 5
Гробна камера № 1
Гробна камера № 2
Гробна камера № 3
II
III
VI
V
VI
VIII
IX
X

Обр. 2. План на проучените структури в "Манастира на Мостич" до 2008 г. (по Св. Бояджиев)

Fig. 2. Plan of the unearthed structurech in the "monastery of Mostich" until 2008 (after Sv. Bojadzhiev).

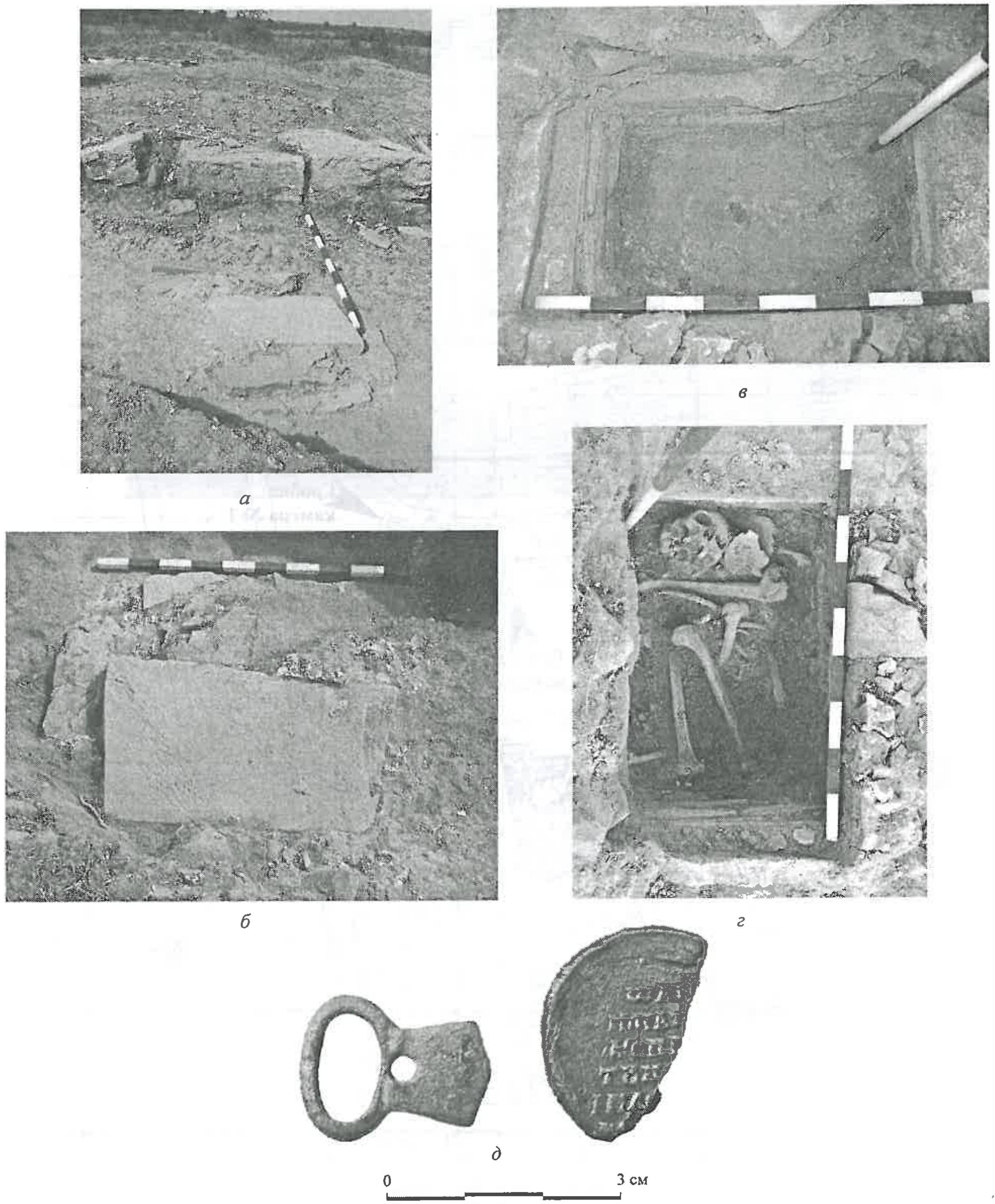

а в б г д

Обр. 3. Гробна камера № 1, а. Разположение на гробна камера № 1 спрямо диаконикона на "църквата на Мостич": поглед от юг (сн. К. Попконстантинов), б. Преди отварянето (сн. К. Попконстантинов) в. След разчистването на пръстта и изнасянето на костните останки (сн. К. Попконстантинов), г. Костните останки в гробна камера № 1: поглед от запад (сн. Р. Костова) д. Бронзова тока за ремък и половинка от оловен византийски печат, открити в гробна камера № 1 (сн. К. Попконстантинов)

Fig. 3. Tomb No. 1, a. Location of tomb No. 1 towards the diakonikon of the "church of Mostiu": a look from the south (photo K. Popkonstantinov), б. Before opening (photo K. Popkonstantinov), в. After the removal of the earth and the bone remains (photo K. Popkonstantinov), г. The bone remains in tomb No. 1: a look from the west (photo R. Kostova). д. Bronze buckle and a half of a lead Byzantine seal found in tomb No. 1 (photo K. Popkonstantinov).

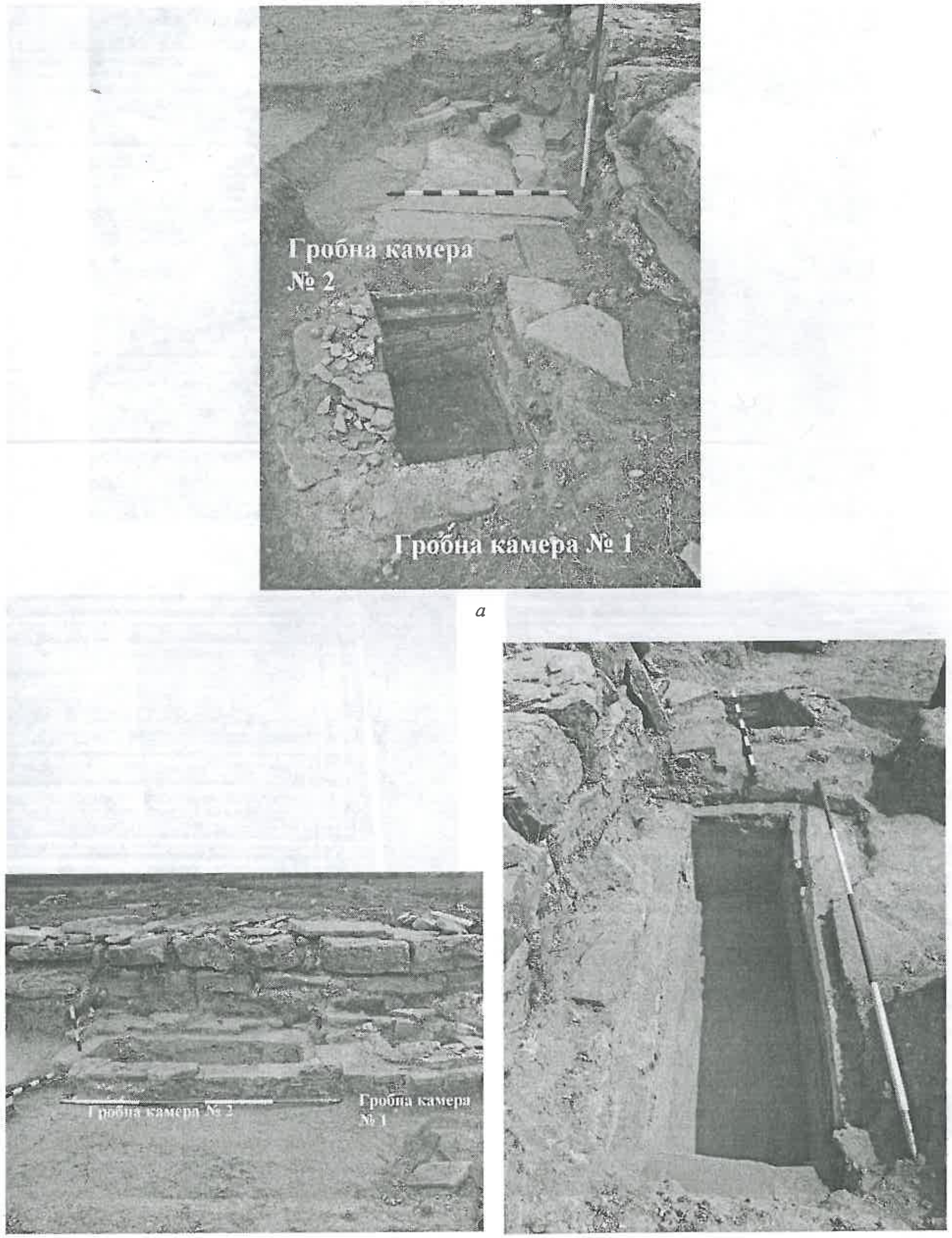

а б в

Обр. 4. а. Гробна камера № 2 преди отварянето: поглед от изток (сн. К. Попконстантинов), б. Гробни камери № 1 и 2: поглед от юг (сн. К. Попконстантинов), в. Гробна камера № 2: поглед от запад (сн. К. Попконстантинов)

Fig. 4. а. Tomb No. 2 before opening: a look from the east (photo K. Popkonstantinov), б. Tombs No. 1 and No. 2: a look from the south (photo K. Popkonstantinov), в. Tomb No. 2: a look from the west (photo K. Popkonstantinov)

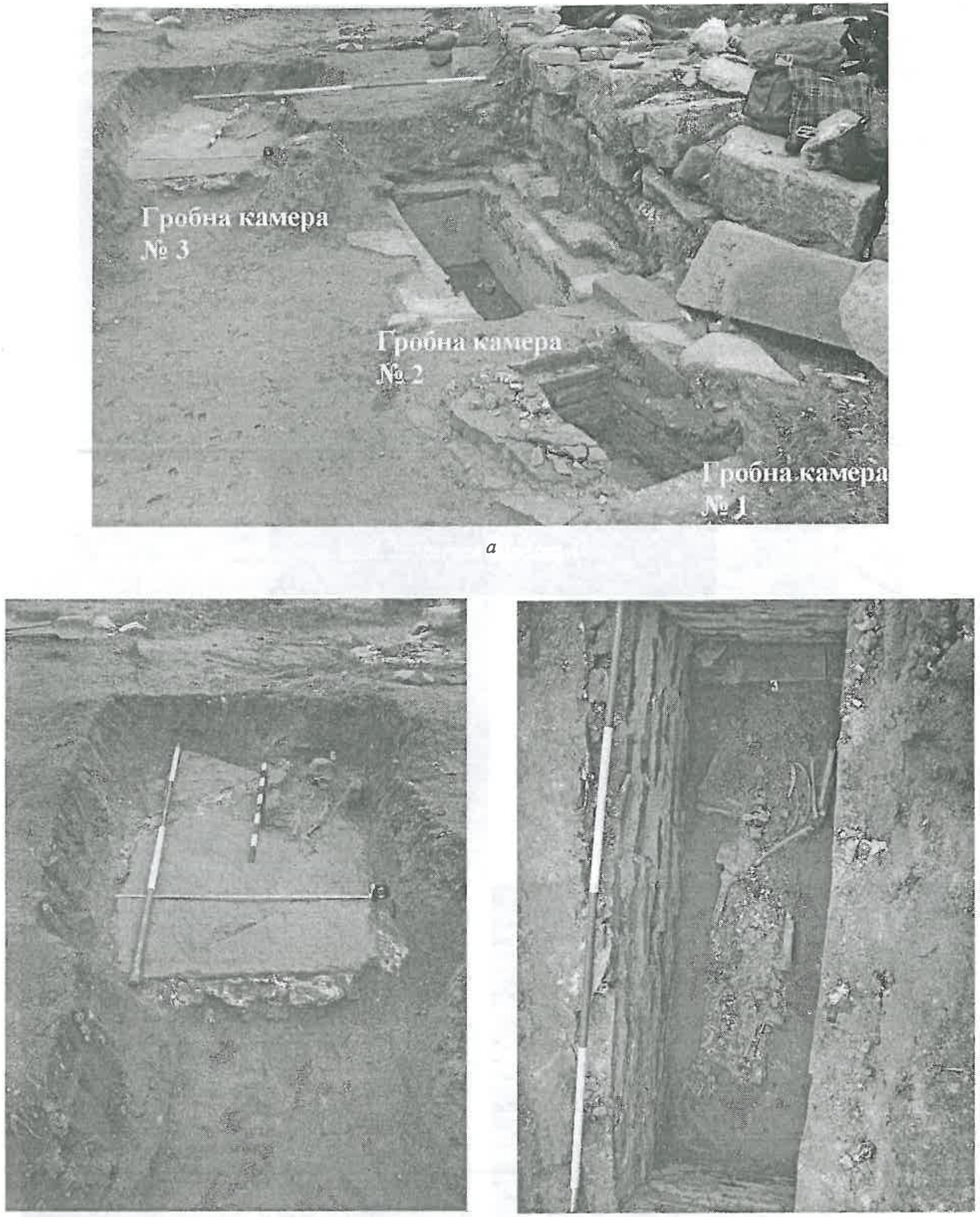

а

б

в

Обр. 5. Гробна камера № 3, източно отделение, а. Разположение на гробна камера № 3 спрямо гробни камери № 1 и 2 (сн. К. Попконстантинов), б. Преди отварянето: поглед от изток (сн. К. Попконстантинов), в. След отварянето: поглед от север (сн. К. Попконстантинов)

Fig. 5. Tomb No. 3, eastern compartment, a. Location of tomb No. 3 towards tombs No. 1 and No. 2 (photo K. Popkonstantinov), б. Before opening: a look from the east (photo K. Popkonstantinov), в. After the opening: a look from the north (photo K. Popkonstantinov).

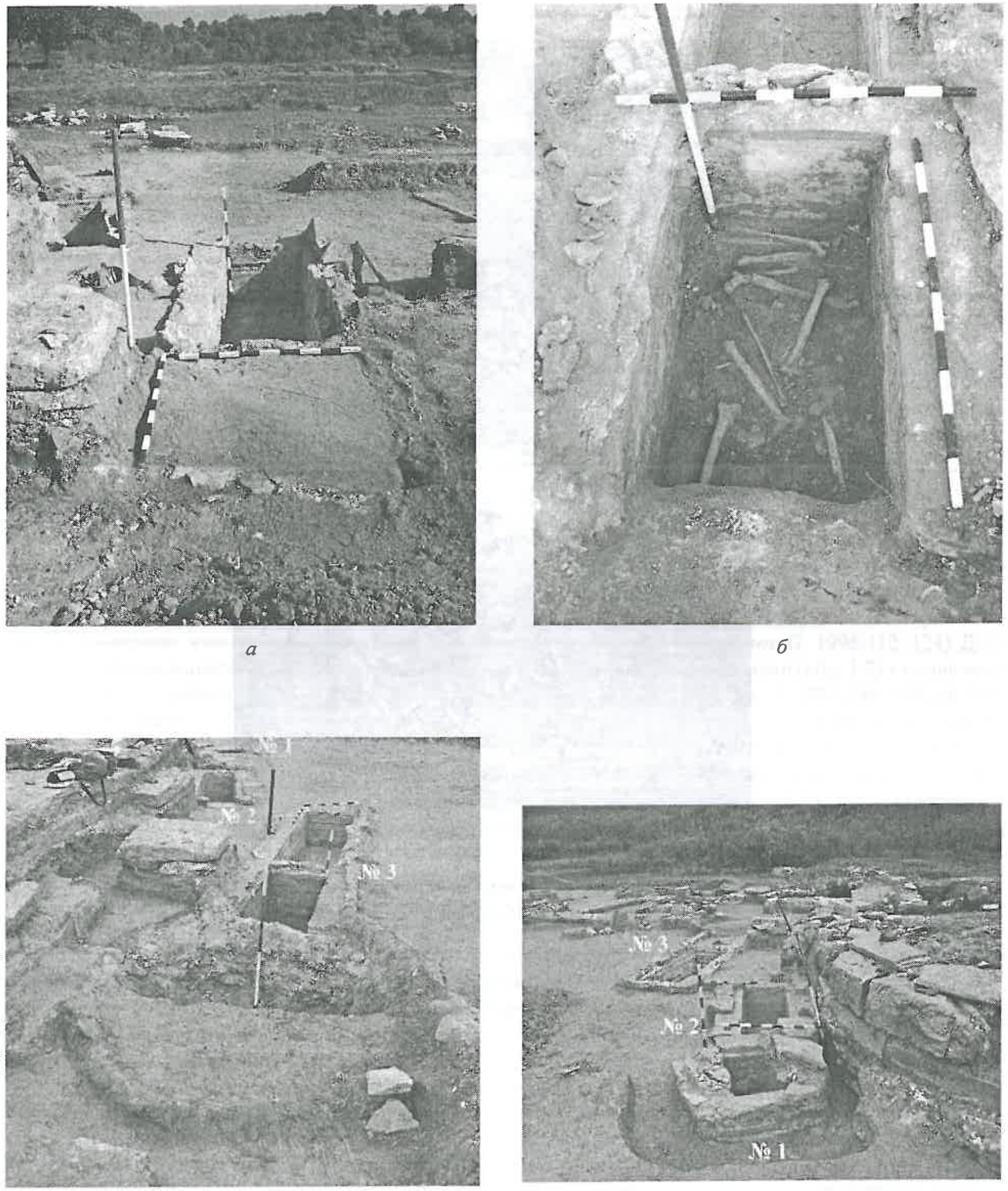

а

б

в

г

Обр. 6. Гробна камера № 3, западно отделение а. Преди отварянето: поглед от запад (сн. Р. Костова), б. След отварянето и разрез на варницата: поглед от запад (сн. Р. Костова), в. Костни останки в западното отделение на гробна карема № 3 поглед от запад (сн. Р. Костова, г. Разположение на гробните камери южно от "църквата на Мостич": поглед от изток (сн. К. Попконстантино),

Fig. 6. Tomb No. 3, west compartment, a. Before opening: a look from the west (photo R. Kostova), б. After the opening and a cut of the lime-pit: a look from the west (photo R. Kostova), в. Bone remains in the west compartment of tomb No. 3: a look from the west (photo R. Kostova), г. Location of the tombs south of the "church of Mostiu": a look from the east (photo K. Popkonstantinov)

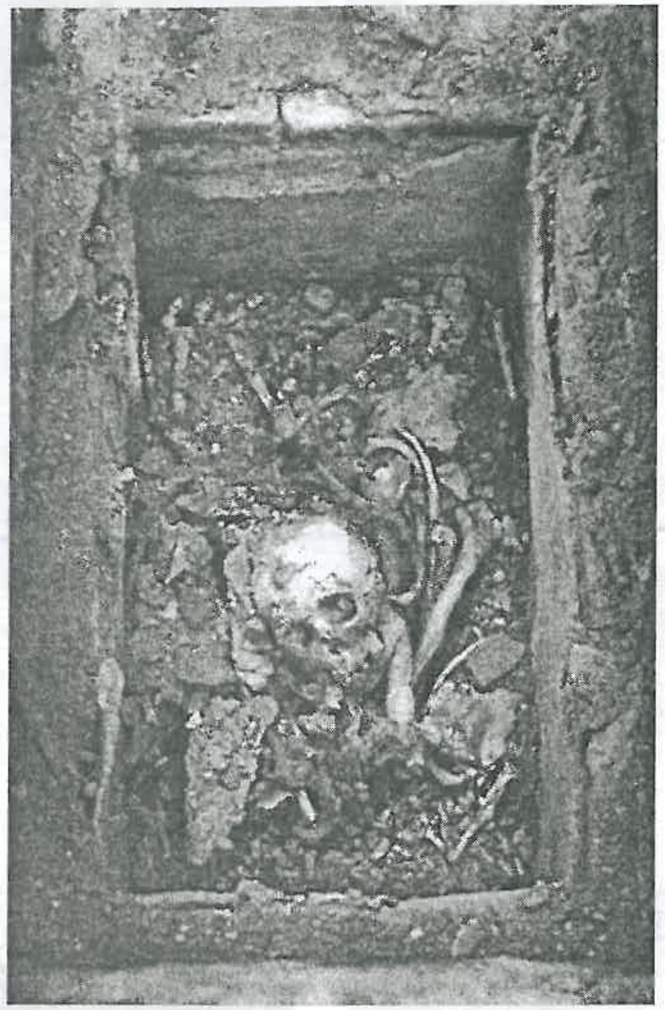

Обр. 7. Костните останки в гробната камера на Мостич (по Станчев С. 1955:фиг. 13).
Fig. 7. Bone remains in the tomb of Mostich (after Станчев С. 1955: фиг. 13).

ОЩЕ ЗА ДАТИРОВКАТА И МОНАШЕСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В СКАЛНАТА ОБИТЕЛ ДО МУРФАТЛАР (БАСАРАБИ)

Георги Атанасов
(РИМ – Силистра)

Скалната обител се намира на около 20 км югозападно от Констанца по посока на Дръстър (*Barnea I., Ş. Ştefănescu*. 1971:180 etc.; *Barnea I.* 1981:17 etc.; *Atanassov G.* 1996:112–124; *Атанасов Г.* 2007:188–201). В каменна кариера, открита в началото на X в. за строителството на добруджанския каменен вал, са изсечени шест църкви, три крипти с килии, две килии без крипти и четири свързващи ги комуникационни галерии (обр. 1 а). Според номенклатурата, предложена от Й. Барня църквите са B-1 (обр. 1 б), B-2 (обр. 2 а, 3 б), B-3 (обр. 2 б, 3 б), B-4 (обр. 2 в, 3 б), E-3 и E-5, криптите с килии са C-1 (обр. 3 а), и C-2 и E-4, килиите са E-1 и E-2 (обр. 2 г), галериите съответно G-1-4. Прави впечатление, че мурфатларските църкви са многобройни, но малки по размери, с изключение на храмовете B-4 и E-3 (обр. 2 в, 2 г). Схождат си по план (едноапсидни, еднокорабни, сводести параклиси) и имат обширни притвори. Друга специфика е окръглената форма на апсидите, плътните олтарни прегради и разположението на олтарните маси в самите апсиди. В тази насока те нямат преки успоредици с останалите скални църкви в България и по-скоро гравитират към кападокийските скални църкви от VIII–X в. (*Atanassov G.* 1996:112–124) Дори планът и оформлението на скална църква B-1 (може би най-ранната) в Мурфатлар (обр. 1 б) в пълна мяра повтарят кападокийската скална църква от IX в. в Гюлю дере (обр. 4 а), (*Rodley L.* 1985:186–188, pl. 168–170). За кападокийските скални църкви от VIII–IX в. са характерни изсечените вани (коритца) за ритуално измиване (*Teteriatnikov N.* 1996:95–98, 154–155) и живописната едноцветна архитектонична живопис (*Restle M.* 1967:15; *Verzone P.* 1962:134, fig. 17–18; *Restle M.* 1978:1052, 1080), каквато се вижда в мурфатларската скална църква B-4 (обр. 4 б-в), (*Barnea I.* 1981:52, 59, pl. 15). На този фон могат да се правят предположения за кападокийски културни влияния в оформянето и украсата на някои от обителите в Мурфатлар (*Atanassov G.* 1996:112–124). Те биха могли да дойдат в резултат на контакти или придвижване на старобългарско население от Крим, където кападокийските влияния в църковната архитектура са още по-отчетливи и документирани в писмените извори. Освен това е известно, че през Средновековието в монашеските обители прииждат и живеят монаси от различни етноси. Това се долавя и от многобройните надписи в Мурфатлар. Действително преобладават старобългарските кирилски, глаголически и рунически текстове, но има и гръцки надписи (*Barnea I., Ş. Ştefănescu.* 1971:202–221; *Beševliev V.* 1977:50–57; *Popkonstantinov K.* 1987:115–146). Определено обаче българските монаси са подавляващо мнозинство и това личи не само от текстовете, но и от стотиците рисунки и знаци-графити (*Barnea I.* 1981:52–88, pl. 27–29) с многобройни успоредици в Плиска, Преслав, Дръстър и скалните обители по Канагьол (*Овчаров Д.* 1982:36–51, табл. I–XIV; *Овчаров Д.* 1975:2–7; *Атанасов Г.* 1990:193–214). Подобно на скалните обители по р. Канагьол преобладават графитите с религиозно съдържание – стотици кръстове във всички възможни варианти (равнораменни, латински, гръцки, малтийски, двойни–патриаршески), християнски символи (кораби – алегория на църквата направлявана от Христос, в качеството му на кормчия (*DACL*. 1935:1007–1012), лабиринти – символи на Светата Църква (*Рашев Р.* 2006:65–75), ботуши – символи на поклонничеството и пр. (*Костова Р.* 1996:149–172; *Николова Б.* 2006:709–806), изображения на храмове, светци, монаси, свещеници и пр. (обр. 5). Освен надписите, рисунките и знаците графити, важен белег за датировка са многобройните керамични фрагменти и възстановените цели съдове. Основно те са работени на бавно грънчарско колело, като са представени пет групи съдове – гърнета с врязана украса и релефни знаци по дъната (обр. 6), съдове от добре пречистена глина със сивочерна излъскана повърхност (обр. 7), светлоглинени съдове на бавно колело, покрити (или рисувани) с червена ангоба (обр. 8), съдове на бавно колело, покрити с тъмнозелена или тъмнокафява глеч (обр. 9 а-б) и тара (обр. 9 в-г), включваща десетина фрагмента (основно дръжки) от амфори (*Barnea I.* 1962:349–371). Тези типове керамика са добре познати от старобългарските центрове в Североизточна България и Добруджа и благодарение на съдове от

---

[1] Коректността изисква да уточня, че по-пълни изводи в тази насока могат да се правят едва след като колегата Михай Василе представи студията си за целия керамичен комплекс от Мурфатлар.

затворени комплекси се датират между втората половина на IX и края на X в.[1] Действително керамиката със сиво-черен цвят и с червена ангоба има terminus ante quem на разпространение около средата на X в. Нещо повече, фрагменти от гърнета и кани със сиво-черен цвят и излъскан мрежест орнамент (обр. 7), белоглинени съдове на бавно колело, покрити с червена ангоба (специално една почти запазена кана), (обр. 8), някои типове глазирани амфоровидни стомни и гърнета с дебели стени и дъна от глина с много примеси и дълбоко врязана украса покриваща цялото тяло (обр. 6 а-б) имат своите аналози сред керамичния ансамбъл в Плиска и други старобългарски центрове от втората половина на IX в., но някои от тях продължават да се разпространяват и след началото на X в. (*Дончева-Петкова Л.* 1977:21, 27–28, 60, 75, 114–118, 121–124, 129–131). И все пак, ако само върху керамичния ансамбъл трябва да определим началото на обитаването в скалната обител Мурфатлар, то засега може да посочим периода между средата на IX и началото на X в. Без съмнение обаче всички типове керамика открити в Мурфатлар имат своето най-масово разпространение през X в. Забележително е почти пълното отсъствие на керамика работена на бързо колело (включително глазирана и ангобирана)[2] и гърнета на бавно колело украсени само с ямички под шийката. Посочените типове навлизат масово в Североизточна България и Добруджа в последните десетилетия на X в. при увладяването на тази зона от армиите на Йоан Цимисхи и особено след 1000 г., когато тези земи трайно влизат в границите на Византия[3]. С византийски импорт могат да се свържат десетина фрагмента от крушовидни окръглени амфори (основно дръжки), (*Дончева-Петкова Л.* 1977:100; *Йотов В., Г. Атанасов.* 1998:74), (обр. 9 в-г) и един фрагмент от белоглинена „константинополска" керамика на бързо колело (не е ясно дали е от съд с щемпелована или рисувана украса) с яркозелена глеч (обр. 9 е), които се датират в границите на X в. (*Talbot-Rice D.* 1930:211; *Stevenson R.* 1947:45; *Morgan C.* 1942:42–49). На този фон, ако се доверим на керамичния ансамбъл от Мурфатлар, то terminus ante quem на обитаване може да се отнесе към втората половина – края на X в. Действително в три от кирилските надписи някои автори виждат изписани дати от края на X в., но при внимателно вникване в текстовете се оказва, че такива липсват *(Popkonstantinov K.* 1987:115–146). Затова може да се мисли в посока дали обителта в Мурфатлар не е изоставена още по време на походите на руско-варяжкия княз Светослав. През 968–971 г. с огромна армия на два пъти той преодолява добруджанския каменен вал, плътно до който е паметникът до Мурфатлар. Ако монаси продължаваха да обитават църквите и килиите, в тях несъмнено щяха да попаднат характерните след края на X и началото на XI в. керамични типове, така често откривани в съседни крепости и селища – Констанца, Капидава, Пъкуюл луй Соаре, Дервент, Дръстър, Ветрен, Скала, Цар Асен, Руйно. Тези типове обаче почти липсват в Мурфатлар!

Още първите проучватели забелязват необикновено големия брой на църквите в Мурфатлар. Въпреки това те и последователите им не се отказват от идеята, че Мурфатлар е общежителен скален манастир (*Barnea I., Ş. Ştefănescu.* 1971:181–190; *Barnea I.* 1981:17–18). Въз основа на стотици проучени скални манастири в Мала Азия, Египет, Южна Италия, Крим и Балканите познаваме добре плановете на общежителните (киновиални или още наричани трапезарни) манастири от IX–XI в., но в сектор „В" в Мурфатлар не се вижда нищо подобно. Липсват големите католикони, трапезариите, общомонашеските спални или верижно подредените килии, както и други специфики, за да приемем, че това е манастир – киновий в традиционния смисъл на това понятие (*Atanassov G.* 1996:112–124). Р. Костова приема идеята ми, че Мурфатлар не е киновиален манастир, но основателно ме коригира с аргументи, че през X в. не само киновиите, но и другите монашески обители могат да се наричат манастири (*Костова Р.* 2000:135–136).

За разлика от Й. Барня аз смятам, че в сектор „В" едновременно са функционирали четирите църкви с четири килии[4]. Затова предположих, че Мурфатлар е обитаван от група келиоти, като всеки

---

[2] От няколкото хиляди фрагмента, които разгледах във фондовете на Археологическия институт в Букурещ, благодарение любезността на д-р Оана Дамян, Силвиу Ангел и Михай Василе забелязах само два от края на X – началото на XI в. са работени на бързо колело.

[3] Подробно за керамичния ансамбъл от края на X и началото на XI в. от затворени комплекси датирани с монети в крепостта Скала, Силистренско виж: *Йотов В, Г. Атанасов*. 1998:64–87.

[4] *Atanassov G.* 1996:112–124. Р. Костова оспорва предположението ми, че четирите църквици са параклиси към килиите на четирима келиоти в лаврата и смята, че двата или три са погребални параклиси, а другите два параклиса са към килиите на двама монаси. (*Костова Р.* 2000:135–136). Така достига до заключението, че лаврата в Мурфатлар е включвала двама, най-много трима члена. Не приемам тази постановка по няколко причини. Първо – има достатъчно източници, които свидетелстват, че в една килия обикновено се обитава от двама монаси (*Patrich J.* 1995:16–17, 19). Второ – още юстиниановото законодателство, основа на по-късните монашески устави не допуска формирането на манастир с по-малко от трима монаха (*Cod. Just.* Nov. 67; *Patrich J.* 1995:32) Трето – такава голяма структура като комплекса в Мурфатлар, оформянето на която изисква много труд и средства, едва ли е предназначена само за двама обитатели. Четвърто – известно е, че още преживе някои монаси оформят своя гроб в или до собствената си килия (*Rodley L.* 1985:88 и по-долу бел. 227) – т. е. допустимо е някои от помещенията-гробници да са обитавани и като килии. Затова приемам, че е възможно в Мурфатлар да са обитавани едновременно четири килии, в което са живеели по един или двама монаси – т. е. лаврата е включвала 7–8 члена.

сам, с помощта на ктитор и местни строители, ангажирани със строителството на вала (оформянето на каменния вал и изсичането на обителта изглежда почти съвпадат) изсичат килия за живеене и собствен параклис (*Atanassov G.* 1996:112). В това отношение е многозначително, че параклисите са много малки (между 3.3 и 8.5 м²) и само една от църквите В-4 е по-обширна (около 25 м²). Ето защо допускам, че в сектор „В" в Мурфатлар няма манастир в традиционния смисъл на това понятие (по-точно киновий), а представлява обител, включваща група автономни монаси. На пръв поглед тя напомня скитовете, които набират популярност тъкмо през X в. (*Соколов И.* 1894:316). Обикновено скитът се състои от няколко килии, като монасите сами избират духовен наставник, но се ползват с известна самостоятелност в личния и духовен живот. Освен това към X в. те вече имат и собствена църква, правило, регламентирано в една от новелите на Василий I Македонски (*Соколов И.* 1894:339). Най-после, скитовете произхождат и са в дъщерни отношения с някой голям киновий, спрямо който са в определена степен на зависимост. Близо до Мурфатлар обаче не е регистриран подобен значителен манастир от IX–XI в., за да твърдим, че става дума за дъщерен скит. Споменах вече, че монасите в скитовете имат само един параклис (до IX–X в. изобщо няма църква), а в Мурфатлар всяка отделна килия или две килии разполагат със собствен параклис (В-1 е свързана с килиите С-1 и С-2, а В- 2 и В-3 с други три килии), без да смятаме сравнително големия храм В-4 (обр. 2 в, 4 б). Ето защо реалиите на описаната монашеска практика трябва да се търсят не в киновиите и скитовете, а в някои по-специфични монашески практики и на първо място келиотството и лавриотството[5]. Те се зараждат още през IV в., като първоначално бележат най-голяма популярност в египетските скални обители (*Patrich J.* 1995:4–22; *Rodley L.* 1985:237–238; *Brehier L.*1949:530–532*; DACL.* 1929:1965–1976). Обикновено всеки келиот разполага със самостоятелна килия, а през Средновековието с кухня и параклис (*DACL.* 1929:1965–1966; *Rodley L.* 1985:237; *Patrich J.* 1995:11–16). Към V в. в Египет, Сирия и Палестина тази практика получава известно развитие, защото разположените наблизо в една местност келиоти формират структура, наумяваща Лавра (*Brehier L.* 1949:530–531, 547–551; *Rodley L.* 1985:237, not. 58–59; *Patrich J.* 1995:13–15, 26)

За целта си избират ръководител (авва) и си изграждат по-голям общ храм, където се събират за седмичните литургии и приемат причастие. Обичайно килиите на лавриотите и келиотите се намират наблизо или най-малкото на видимо разстояние една от друга (*Patrich J.* 1995:15). Въпреки големия размах в изграждането на киновии през VI в., стимулиран от Юстиниановото законодателство, келиотството и лаврите никога не губят популярност, особено що се отнася до Изтока (*Соколов И.* 1894:330; *Brehier L.* 1949:531, 539, 547–563; *Rodley L.* 1985:237–238.). Истинското им възраждане е след краха на иконоборството, защото през втората половина на IX и първата половина на X в. келиотите и лавриотите доминират в най-значителните византийски монашески средища като Олимп, Кападокия, Латра и пр. (*Соколов И.* 1894:313–314; *Brehier L.* 1949:547–563; *Rodley L.* 1985:237; *Papachrissanthou D.* 1987:158–168). Келиотите и Лаврите на Атон до края на X в. дават облика на най-големия балкански православен монашески център, който оказва несъмнено влияние върху духовния живот на Първото българско царство (*Соколов И.* 1894:216 сл.; *Brehier L.* 1949:547–551). Освен това се знае, че българският цар Петър I (927–969), известен със своето боголюбие и пристрастност към монасите (самият той завършва земния си път като монах), е в лична кореспонденция с един от идеолозите на лавриотите през X в. Павел Латрийски (*Brehier L.* 1949:546, 560; *Papachrissanthou D.* 1987:166–169; *ГИБИ*, 1964: 230). Затова не изключвам пряко или косвено, както известния Павел Латрийски, така и процесите в Атон, да са допринесли за популярността на келиотите и Лаврите по българските земи. Най-сетне, вече са коментирани някои съвпадения в планировката, украсата и литургичните особености на мурфатларските църкви и галерии, както и начина на строителство, с кападокийските скални обители (*Atanassov G.* 1996:113–124; *Атанасов Г.* 1999:282–284). Известно е, че последните също са под силното въздействие на Латра и латрийските монашески практики (*Brehier L.* 1949:560–562). Дори преките паралели не са изобщо сред кападокийските манастири, а точно сред обителите на келиотите Никита Стилит и Симеон Нови Стилит от IX–X в. Подобно на В-1 в Мурфатлар, те включват еднокорабни едноапсиддни сводести параклиси и килия (*Rodley L.* 1985:188–192). На този фон Мурфатлар не е Лавра в класическия смисъл (*Костова Р.* 2000:135–136), защото обикновено лавриотите не разполагат с индивидуални параклиси. Същевременно има елементи, които наумяват лавриотската организация, но това по-скоро е нещо като Лавра, включваща няколко келиоти, всеки със собствена килия и миниатюрен параклис. На този фон и при тази тази хибридна монашеска организация в сектор В в Мурфатлар ще си позволя за въведа термина „Келиотска Лавра”. Общ изглежда е големият скален храм В-4, където са провеждани празничните литургии. За разлика от останалите лавриоти и келиоти, които са сравнително разпръснати, Мурфатлар е твърде компактен. В такъв смисъл се явява нещо средно между киновиите (като топография) и лаврите (като организация). Въпреки всичко на един по-късен етап в Мурфатлар се достига до формирането на малък общежителен (киновиален) манастир, като това се реализира на около 60 м в южна посока от входа към В-4 (обр. 1 а). Там идентифицираме сравнително голяма църква Е-3, а вляво от нея (северно) параклис Е-5 (обр. 2 г). Вдясно (южно) от църквата разпознаваме кухня–магерница с хромелно съоръжение за мелене, преса за вино и долапчета, обозначена като Е-1 (обр. 10), (*Barnea I, V. Bolcuresсu*. 1959:552–553). Чрез стъпала се осъществява пряка връзка с трапезарията Е-2, разположена на нивото на църквата (обр. 10). Тя има апсида на източната стена, пред която по правило е мястото на игумена. Наосът на църквата е свързан с килия, разположена в северна посока, която може да се разглежда като игуменарница. Северно от нея и от параклиса Е-5 има още три свързани помежду си килии, снабдени с гробни камери. Комплексът е структуриран така, че килиите и параклиса да останат усамотени, а общомонашеските помещения, каквито са църквата, магерницита и трапезарията да са достъпни за външни лица. Забележително е, че точно пред вратите към църквата, магерницита и трапезарията, на малка площадка срещу киновия, е иззидана самостоятелно правоъгълна постройка. Вероятно иде реч за странноприемница, приютяваща гости и поклонници.

---

[5] Първоначалната ми идея, че Мурфатлар е обитаван от монаси идиоритми (*Atanassov G.* 1996:112) изглежда е спорна и сам я коригирах в нарочно изследване, отпечатано през 1999 г. (*Атанасов Г.* 1999:282–284). Почти едновременно с мен в статия публикувана през 2000 г., още по-убедително подобно становище защити и Р. Костова (*Костова Р.* 2000:135–136). Действително, според Л. Брейе и други автори идеоритмите се налагат през XIV в., но според Ив. Соколов, идеоритмията като начин на монашески живот е позната още на П. Латърски през X в. (*Соколов И.* 1894:339–340).

При тази хоризонтална и вертикална планировка предлагам следната хронология и идентификация на структурите в скалната обител до Мурфатлар. Първо, за нуждите на установил се на това място монах (вероятно отшелник) са изсечени килията с крипта С-1 и съседният параклис В-1. Кога е станало това е трудно да се установи. Най-ранните успоредици на плана е сред кападокийските скални църкви, за съжаление датирани в широки хронологически граници от VIII до началото на Х в. Най-общо към втората половина на IX в. могат да се датират и най-ранните керамични фрагменти. Вероятността началото на обителта да е поставено в началото на IX в. от арианска секта в околностите на Томи, описана от У. Страбо си остава умозрителна (*Strabo U*. 1851:927–928; *Buchwald W. et al.* 1963:527; *Diaconu P., N. Petre*. 1969:448–449)[6]. Може би повече основания има идеята за християнска секта, уединила се далеч от големите религиозни и политически центрове на Първото българско царство след покръстването в средата на IX в. (*Georgiev P.* 2004:425–436). И това обаче все още е една хипотеза с все още спорни опорни репери.

Кратко време след установяването на монах в В-1 и С (това се разбира от близостта в стила и иконографията на графитите) тук се появяват негови последователи и подръжатели. В съседство те изсичат два нови малки параклиса В-2 и В-3, които са пряко свързани с две двойки килии (обр. 2 б, 3 б). В тях се настаняват най-малко още двама монаси, които може би имат и послушник. Така в сектор В се обособява група келиоти под ръководството на старец-авва, които формират малка Лавра. За общите празнични литургии оформят нов, по-голям храм известен под кодовото наименование В-4 (обр. 2 в, 4 б). За разлика от останалите параклиси, съобразно целите, които изпълнява той е лесно достъпен не само за монасите от всички килии, но и външни посетители. Финалният етап е изпълнението на малкия киновиален манастир в сектор „Е”. По добре познати от агиографската литература практики това място започва да привлича боголюбиви християни, копнеещи да се отдадат на монашески подвизи. Вероятно под ръководството на стареца на лаврата, но сравнително отдалечено от нея в сектор „Е” те са организирани в малък общежителен манастир[7]. Сравнително по-малкото графити по стените и оформлението на олтарната преграда да църква Е-3 (за разлика от параклисите в сектор „В” тук е ниска) предполагат по-късна дата. Датата на разкритата кариера обаче продължава да бъде спорна. По мои теренни впечателения тя започва да функционира след завършването на манастира. Може ли обаче пред вратите на действащите манастирски храмове да се вадят камъни в промишлени размери, които редом с всичко останало нарушават комуникационните връзки? Ако сечените каменни блокове действително за ползвани за изграждането на каменния добруджански вал, то кариерата е започнала да функционира преди средата на Х в. Действително според надписа от 943 г., открит до с. Мирча вода, валът вече е ползван като отбранително съоръжение от местния български управител Жупан Димитър (*Рашев Р.* 1982:160, 174). Това на практика означава, че животът в обителта е нарушен от каменната кариера още преди средата на Х в. Ако обителта е съсредоточие на сектанти, то подобно драстично отношение към обитателите и от страна на централната власт в православното българско царство и в първата половина на Х в. е възможно. Разбира се, има вероятност оформянето на монашеската обител да е реализирано по време и малко след работата в кариерата около границата между IX–X в., когато някои учени датират издигането на каменния вал (*Рашев Р.* 1982:160, 174). Тогава остава да се отговори на въпроса защо е избрано толкова непрегледно место, максимално утеждяващо комуникациите между различните монашески структури. Обикновено скалните манастири и манастирите въобще се изграждат в най-привлекателни местности, наситени с природни красоти. Прочее, остават и други въпросителни по разчитането на този своеобразен „Криминален роман”, наречен Мурфатлар. Примерно в Североизточна България и Добруджа са проучени десетки скални манастири от Х в. (*Шкорпил К. и Х.* 1892:5–20; *Маргос А.* 1983:127–128; *Атанасов Г.* 1984:91–98; *Атанасов Г.* 1986:9–11; *Атанасов Г.* 1989:53–56; *Атанасов Г.* 1990 а:9–12; *Атанасов. Г.* 1991:28–29; *Атанасов Г.* 1991 а:33–43; *Атанасов Г.* 1993:122–143, обр. 1_1; *Атанасов Г.* 1999:286–290, табл. II, IV; *Атанасов Г.* 2004:19–28; *Атанасов Г.* 2007:109–118, 186–201; *Chiriac C.* 1988–1989:149–168, fig. 2–3; *Chiriac C., T. Papasima*. 2000:222–231), някои по-големи от Мурфатлар, но никъде не е регистрирано такова голямо количество керамика[8]. В близките (по география и хронология) скални обители по Канагьол – Дрисктра също се откриват графити, то там те са десетки, докато в Муфатлар са стотици. Плановата схема и архитектурата на обителите в Мурфатлар са също без аналог в региона. На какво се дължи тази уникалност – само на меката и лесна за моделиране скала или културни влияния от няколко посоки (България, Изтока, Кападокия, Крим ?!) все още не е отговорено с достатъчна категоричност и изчерпателност. Без съмнение обаче, това е много посещавано място, въпреки отдалечеността и изолираността, защото за разлика от манастирите край Канагьол и Суха в близост няма големи селища и градове-крепости. Даже ако съдим по керамиката и графитите това е най-посещаваната скална обител през Х в. в Добруджа и изобщо в земите на Първото българско царство.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Атанасов Г.* 1984.** Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. – ИНМВ, 20, 91–98.

***Атанасов Г.* 1986**. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. – Векове, 6, 9–14.

***Атанасов Г.* 1989**. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25, 54–62.

***Атанасов Г.* 1990.** Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 193–215.

***Атанасов Г.* 1990 а**. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV век). Автореферат на дисертация. София.

***Атанасов Г.* 1991**. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. – Добруджа, 8, 28–50.

***Атанасов Г.* 1991 а**. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 33–43.

***Атанасов Г.* 1993**. Раносредновековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа. – ИНМВ, 29, 122–143.

***Атанасов Г.* 1999**. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, III. София, с. 181–199.

***Атанасов Г.* 2004**. Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. – Силистра.

***Атанасов Г.* 2007**. Християнският Дуросторум–Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна – Велико Търново.

***ГИБИ*. 1964**. Гръцки извори за българската история, V. София.

***Дончева-Петкова Л.* 1977**. Българска битова керамика през Ранното средновековие. – София, БАН.

***Йотов В., Г. Атанасов*. 1998**. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. – София.

---

[6] Трябва да се уточни обаче, че монасите, които формират Лавра (лавриоти), подобно на келиотите живеят автономно, имат общ ръководител, провеждат общи празнични литургии в общ храм, но доколкото ми е известно не разплагат с индивидуални църквици (параклиси) в съседство с килиите. (*Patrich J.* 1995:13–15, 26, 122–138; *Papachrissanthou D.* 1987:165–168).

[7] Прочее, не е изключено да става въпрос не за Томи (Констанца), който не съществува реално между края на VII и X в., а за топонима Томи на Кримското черноморие, който според И. Чучуров е регистриран в изворите през VIII–IX в. (*Чучуров И.* 1980:126, бел. 318). За реалното присъствие на готи в Крим през VI–IX в. (*Щукин М.* 2005:422–468).

[8] Впрочем, въз основа на анализ на житията на св. Иван Рилски и изследвания на скалната обител в Крепча, вече е обърнато внимание, че съчетаването на лавриотските и киновиалните практики в българските манастири през Х в. е обичайно явление (*Костова. Р.* 2005:120–127; *Костова Р.* 2005 а:289–298).

[9] Обикновено керамичните фрагменти около близките скални манастири по Канагьол, Думбравени и Суха река се измерват с десетки, а в Мурфатлар с хиляди

Костова Р. **1996.** Една хипотеза за поклонничеството в България през X век. – Българите в Северното Причерноморие, 5, 149–172

Костова Р. **2000.** Скалният манастир при Басараби в Северна Добруджа: Някои проблеми на интерпретацията. – Българите в Северното Причерноморие, 7, 131–152.

Маргос А. **1983.** Средновековни скални манастири по Суха река. – ИНМВ, 19, 126–130.

Николова Б. **2006.** Данни за поклонничеството и неговите прояви в средновековна България. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. Изд. СУ “Св. Кл. Охридски”. София, 791–810.

Овчаров Д. **1975.** За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Мурфатлар. – Археология, 3,2–8.

Овчаров Д. **1982.** Български средновековни рисунки – графити. – София, БАН.

Рашев Р. **1982.** Старобългарските укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). – Варна.

Рашев Р. **2006.** Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседните страни. – Археология, 1–4, 65–75.

Соколов И. **1894.** Состояние монашества византийской церкви с половины IX до начало XIII вв. (842–1204). – Казань.

Чучуров И. 1980. Византийские исторические сочинения. – Москва.

Шкорпил К, и Х. **1892.** Североизточна България в географическо и историческо отношение. – СбНУ, VIII, 49–56.

Щукин М. **2005.** Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура. – Санкт-Петеребург.

Atanassov G. **1996.** Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestres près de Murfatlar à Dobrudja. – Byzantinoslavica, LVI,

Barnea I. **1962.** Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (Dobrogea). – SCIV, 2,

Barnea I. **1981.** Christian Art in Romania, 2. – Bucurest.

Barnea I., V. Bîlcurescu. **1959.** Santierul archeologic Basarabi. – MCA, V,

Barnea I., Ş. Ştefănescu. **1971.** Din istoria Dobrodgei. 3. – Bucureşti.

Beševliev V. **1977.** Beobachtungen über die protobulgarischen Inschriften bei Basarabi–Murfatlar. – ИНМВ, XIII,

Buchwald W et al. **1963.** ***Buchwald W, A. Hohlweg, O. Prinz.*** Tusculum-Lexicon. – München.

Georgiev P. **2004.** L'écriture runiforme de Murfatlar. Une expériance de lire et de commenter. – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila,

Diaconu P., N. Petre. **1969.** Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi). – Dacia, XIII.

DACL. **1929.** Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie, IX. – Paris.

DACL. **1935.** Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie, XII. – Paris.

Morgan **C. 1942.** The Byzantine Pottery. – Corint XI. Cambridge–Massachusetts.

Papachrissanthou D. **1987.** La vie monastique dans le champagne Byzantines de VIIIe au XIe siècles. – REB, 45,

Patrich J. **1995.** Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. – Washington.

Popkonstantinov K. **1987.** Les inscription du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: Dobrudža. Etudes ethnoculturelles. Sofia, 115–145.

Restle M. **1967.** Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. I. – Recklinghausen, ако не е книга – сложи страници

Restle M. **1978.** Kappadokien. – RLBK (Reallexikon zur byzantinischen Kunst), I-23, Stuttgart,

Rodley L. **1985.** Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. – Cambridge.

Strabo W. **1851.** De rebus ecclesiasticis, VII. – In. PL (Patrologiae cursus completus, series Latina), 114,

Stevenson R. **1947.** The Pottery. – In: The Great Palace of Byzantine Emperors, I. – Oxford.

Talbot-Rice D. **1930.** The Byzantine Glazed Pottery. – Oxford.

Teteriatnikov N. **1996.** The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia. – Rome.

Verzone P. **1962.** Le monastère de Acik serai in Cappadocia. – CA (Cahiers archйologiques), XIII.

ENCORE UNE FOIS DE LA DATATION ET DE L'ORGANISATION DES MOINES DANS LE MONASTÈRE RUPESTRE DE MURFATLAR (BASARABI)

Georgi Atanasov – Silistra

(Résumée)

Cet ermitage rupestre se trouve à 20 km sud-ouest de Constanta, direction Drustar. Dans la carrière de pierre, découverte au début du Xe siècle pour la construction du remblai de pierre de Dobroudja, ont été taillées six églises, trois cryptes avec des cellules, deux cellules sans cryptes et quatre galeries souterraines de communication qui les relient. D'après la nomenclature proposée par I. Barnea les églises sont B-1, B-2, B-3, B-4, E-3 et E-5, les cryptes avec des cellules sont C-1, et C-2 et E-4, les cellules sont E-1 et E-2, respectivement les galeries souterraines sont G-1-4. Il faut marquer que les églises de Murfatlar sont nombreuses, mais de petites dimensions à l'exception des temples B-4 et E-3. Elles se ressemblent par le plan (églises à une abside, à une nef, chapelle à voûte) et qui ont de larges porches. Une autre spécificité est la forme ronde, les clôtures compactes et la disposition des tables de l'autel dans les absides mêmes. Dans ce sens elles n'ont pas de parallèles directs avec les autres églises rupestres en Bulgarie et sont orientées plutôt vers les églises rupestres de la région de Kapodokia du VIIIe–Xe siècle. Même le plan et la présentation de l'église rupestre B-1 (peut-être la plus ancienne) à Murfatlar en pleine mesure répètent les églises rupestres de la région de Kapodokia du IXe siècle à Gyulyu dere. Pour les églises rupestres de la région de Kapodokia des VIIIe–IXe siècle sont caractéristiques les vasques taillées (les cuves) de lavage rituel et la peinture monochrome pittoresque architectonique qu'on peut voir dans l'église rupestre de Murfatlar B-4. Sur ce fond on peut faire des suppositions à propos des influences culturelles de Kapodokia dans la présentation et la décoration de certains ermitages à Murfatlar. Elles pourraient être le résultat de contacts ou bien du passage de la population protobulgare venant de la Crimée où les influences capodociennes dans l'architecture des églises sont encore plus distinctes et documentées dans les sources écrites. À part ça, on sait qu'au Moyen âge dans les ermitages monastiques arrivent et résident des moines de différentes ethnies. Cela est perceptible aussi dans les multiples inscriptions à Murfatlar. En effet, les textes protobulgares cyrilliques, glagolitiques runiques sont nombreux mais il existe aussi des inscriptions grecques. Déterminément les moines bulgares représentent la majorité et cela est évident non seulement des textes, mais aussi des centaines de dessins et signes -graffitis avec des parallèles multiples à Pliska, Preslav, Drastar et les ermitages rupestres le long de Kanagyol. À part les inscriptions, les dessins et les signes graffitis, une marque importante pour la datation, représentent les nombreux fragments en céramique et les vases reconstruits. Généralement tous ces vases sont faits sur une roue de potier lente, en distinguant quatre groupes de vases – pots à décoration incise (entaillée) et des marques en relief sur le fond, des pots en argile pure, d'une surface de couleur grise noire, luisante, des vases d'argile claire, faits sur une roue lente couverts (ou dessinés) d'engoba rouge, des vases faits sur une roue lente couverts d'émail de couleur vert foncé ou brun foncé et tara, incluant une dizaine de fragments (surtout des anses d'amphores). Ces types de céramique sont bien connus des centres protobulgares en Bulgarie de nord-Est et de Dobroudja et grâce aux vases provenant de complexes fermés, sont datés entre la fin du IXe siècle et la deuxième moitié du Xe siècle. En effet, la céramique de couleur grise noire et d'engoba rouge a un terminus ante quem de diffusion vers le milieu du X siècle. En plus, des fragments de pots et de brocs de couleur grise- noire avec un ornement brillant, réticulaire, des vases d'argile blanche faits sur une roue lente, couverts d'engoba rouge (notamment un broc presque entièrement conservé), certains types de cruches glacées ayant la forme d'une amphore et des pots avec des parois et des fonds épais d'argile possédant des additions et une décoration profondément incise couvrant tout le corps, ont leurs parallèles dans le complexe céramique de Pliska et dans d'autres centres protobulgares de la deuxième moitié du IXe siècle mais certains continuent à être diffusés après le début du Xe siècle. Pourtant, si c'est seulement à la base du complexe céramique que nous devons déterminer le début de l'habitat dans le monastère rupestre de Murfatlar, alors pour le moment nous pouvons indiquer la période entre le milieu du IXe siècle et le début du Xe siècle. Sans doute, tous les types de céramique découverts à Murfatlar sont le plus largement diffusés au Xe siècle. Il faut mentionner aussi la presque totale absence de céramique travaillée sur une roue rapide (y compris celle glacée et engobée) ainsi que des pots faits sur une roue lente, décorés seulement de petites fossettes sous la gorge. Les types mentionnés pénètrent en masse en Bulgarie de Nord Est et en Dobroudja au cours des dernières décennies du Xe siècle lors de l'invasion de ces territoires par les armées de Jean Tzimisces et surtout 1000 ans plus tard quand ces territoires font partie des territoires de la Byzance. On peut associer à l'import de Byzance une dizaine de fragments provenant d'amphores arrondies de forme de poire (surtout des anses), ainsi qu'un fragment de céramique d'argile blanche „de Constantinople", fait sur une roue rapide (il n'est pas évident s'il provient d'un vase à décoration imprimée ou dessinée) avec émail vert clair, datés dans les limites du Xe siècle. Ayant en vue tout cela et si nous nous fions au complexe céramique de Murfatlar, alors le terminus ante quem d'habitat peut être reporté vers la deuxième moitié –la fin du X siècle. En effets dans trois des inscriptions en cyrillique, certains auteurs voient des dates de la fin du Xe siècle mais lors d'une lecture plus attentive des textes il s'avère que de telles dates n'existent pas. Voilà pourquoi on peut se poser la question si l'ermitage de Murfatlar n'est pas abandonné encore au temps des campagnes du prince russe et de varègue Svetoslav de Kiev. En 968–971 avec une grande armée il a surmonté le remblai de pierres de Dobrudja près duquel se trouve le monument de Murfatlar. Si des moines continuaient à habiter les églises et les cellules on y trouverait sans doute des types céramiques caractéristiques de la fin du X siècle et le début du XIe siècle, si souvent découverts dans des forteresses et sites voisins – Constanta, Kapidava, Pacuiul lui soare, Dervent, Drastar, Vetren, Skala, Tsar Asen, Ruyno.

Les premiers chercheurs encore, remarquent le nombre extraordinaire d'églises à Murfatlar. Malgré cela, eux ainsi que leurs adeptes ne refusent pas à l'idée que Murfatlar représente un monastère rupestre résidentiel. À la base de centains de monastères rupestres étudiés en Asie Mineure, Egypte, Italie de Sud, la Crimée et les Balkans, on connaît bien les plans des monastères résidentiels (kinoviales ou avec des réfectoires) du IXe–XIe siècle, mais dans le secteur „B" à Murfatlar il n'y a rien de pareil. Il y manquent les grands katolikon, les réfectoires, les dortoirs communs des moines ou bien les cellules rangées l'une après l'autre ainsi que d'autres spécificités encore pour pouvoir accepter qu'il s'agit d'un monastère – kinovial dans le sens traditionnel du mot.

À la différence de I. Barnia, je pense que dans le secteur „B" ont fonctionné en même temps les quatre églises avec quatre cellules. Voilà pourquoi j'ai supposé que Murfatlar a été habité par un groupe de keliotes, chacun seul, à l'aide d'un donateur et les ouvriers bâtisseurs locaux, engagés dans la construction du remblai (l'époque de la construction du rembai et de la taille de l'ermitage semblent presque coïncider) taille une cellule à habiter et sa propre chapelle. Il est significatif que les chapelles soient très petites (entre 3.3 et 8.5 m^2) et une seule église B-4 est plus ample (environ $25m^2$). Voilà pourquoi j'admets que dans le secteur „B" à Murfatlar, il n'existe pas de monastère dans le sens traditionnel de ce mot (plus exactement êinovial), mais il s'agit d'un ermitage, rassemblant un groupe de moines autonomes. À première vue il rappelle les scythes très populaires justement au Xe siècle. D'ordinaire le scythe est composé de quelques cellules. Les moines, eux-mêmes choisissent leur tuteur spirituel mais ils profitent d'une certaine indépendance dans leur vie personnelle et spirituelle. En dehors de ça, vers le Xe siècle ils ont déjà leur propre église, principe, règlementée dans une des nouvelles de Vasilii I de Macédoine. Enfin les scythes proviennent et sont en relation de filiation avec un grand êinovii duquel ont une certaine dépendance. Près de Murfatlar portant, il n'est pas enregistré un pareil monastère important du IXe–XIe siècle pour pouvoir affirmer qu'il s'agit d'un scythe filiale. J'ai déjà mentionné que les moines dans les scythes ont une seule chapelle (jusqu'au IXe–Xe siècle il n'existent pas d'église du tout) et à Murfatlar chaque cellule séparée ou toutes les deux chapelles disposent de leur propre chapelle (B-1 étant liée aux cellules C-1 et C-2, et B-2 et B-3 aux trois autres cellules) sans prendre en compte le temple relativement grand B-4. Voilà pourquoi ont doit chercher les réalia de la pratique monastique décrite non pas dans les êinovii et les scythes mais dans certaines pratiques monastiques plus spécifiques et en premier lieu keliots et lavriots. Ils apparaissent dès le IVe siècle en marquant une très grande popularité tout d'abord dans les ermitages rupestres égyptiens. D'ordinaire chaque keliot dispose de cellule individuelle et au Moyen âge d'une cuisine et chapelle. Vers le Ve siècle en Égypte, Syrie et Palestine cette pratique a un certain développement parce que les keliot disposés en proximité dans une localité forment une structure rappelant une Laure. Dans ce but ils choisissent un conducteur (*авва*) et bâtissent un temple commun plus grand où ils se réunissent pour les liturgies hébdomadaires et pour la communion. En principe les cellules des keliots et lavriots se trouvent en proximité l'une de l'autre ou au moins à une distance visible. Malgré la grande envergure dans la construction des êinovii au VIe siècle stimulée par la législation d'Ustinian le Grand, les *keliotes* et les Laures ne perdent jamais de popularité surtout quand il s'agit de l'Orient. Leur vraie renaissance est après le krach des iconoclastes parce qu'au cours de la deuxième moitié du IXe siècle, et la première moitié du Xe siècle. keliots et lavriots prédominent dans les centres monastiques byzantins, les plus importants comme Olympe, Cappadoce, Latra etc. Les keliots et lavriots d'Aton jusqu'à la fin du Xe siècle créent l'image du plus grand centre monastique orthodoxe des Balkans qui influence sans doute la vie spirituelle du Premier royaume bulgare. À part ça, on sait que le tzar bulgare Petar I (927–969), connu par son amour envers Dieu et sa partialité envers les moines (lui-même terminant sa vie terrestre comme moine) est en correspondance personnelle avec un des idéologues des lavriots au Xe siècle. Paul de Latra. Voilà pourquoi je n'exclus pas directement ou indirectement que le célèbre Paul de Latra ainsi que les processus à Aton aient contribué à la popularité des keliots et des Laures sur les territoires bulgares. Voilà pourquoi je n'exclue pas directement ou indirectement le célèbre Paul de Latra ainsi que les processus à Aton aient apporté à la popularité des keliots et des Laures sur le territoire bulgare. Enfin, on a déjà commenté certaines coïncidences dans les plans, la décoration et les particularités liturgiques des églises et des galeries ainsi que de la manière de construction avec ceux des ermitages rupestres de Cappadoce. On sait que ces derniers étaient aussi sous la forte influence de Latra et de ses pratiques monastiques. Même les parallèles directs qu'on découvre ne sont pas en général avec les monastères de Cappadoce, mais justement avec les ermitages des keliots Nikita Stilit et Simeon Neuv Stilit du IXe–Xe siècle. Pareillement à B-1 à Murfatlar ils incluent des chapelles et des cellules à une nef, à une abside, voûtées. Sur ce fond Murfatlar n'est pas une Laure dans le sens classique du mot parce que d'ordinaire les lavriots ne disposent pas de chapelles individuelles. En même temps il y a des éléments qui rappellent l'organisation des Laures mais c'est plutôt „quelque chose" comme Laure qui comprend quelques keliots, chacun ayant sa propre cellule et chapelle miniature. Ayant en vue tout cela et surtout cette organisation monastique hybride dans le secteur B à Murfatlar, je me permets d'introduire le terme "Laure des keliots". Il paraît que le grand temple B-4 a été commun et ici s'y tenaient les liturgies festives. À la différence du reste des lavriots et keliots qui sont relativement dispersés, Murfatlar est très compacte. Dans ce sens il s'avère quelque chose d'intermédiaire entre les kinovial (en tant que topographie) et les laures (entant qu'organisation). Malgré tout, à une étape postérieure, à Murfatlar on arrive à former un petit monastère résidentiel (kinovial) à 60 m, direction Sud de l'entrée vers B-4. Ici, nous y identifions une église relativement grande E-3 et à gauche d'elle (au Nord) la chapelle E-5. À droite (au Sud) de l'église on peut reconnaître la cuisine – réfectoire monastique avec un équipement de mouture, une presse à vin et des armoires, indiquée comme E-1. Au moyen de marches est réalisée la communication directe avec la salle à manger B-2, disposée au niveau de l'église. Elle a une abside au mur Est devant lequel en règle générale se trouve la place du supérieur (le prieur). Le naos de l'église est lié à une cellule, disposée en direction Nord, qui peut être considérée comme igoumenarnitsa. Au Nord d'elle et de la chapelle E-5 il y a encore trois cellules entreliées, munies de chambres mortuaires. Le complexe est structuré de telle manière que les cellules et la chapelle puissent rester

isolées et les locaux communs, comme l'église, la cuisine monastique et le réfectoire soient accessibles aux personnes extérieures au monastère. Il est significatif que juste devant les portes menant vers l'église, la cuisine monastique et le réfectoire, sur un petit perron en face du kinovii, est bâtie une construction rectangulaire, individuelle. Il s'agit peut-être d'une auberge pour les hôtes et les pèlerins.

Ayant en vue cette planification horizontale et verticale, je propose la chronologie et l'identification suivantes des structures dans l'ermitage rupestre près de Murfatlar. Premièrement, pour les besoins d'un moine installé ici (probablement ermite) on été taillé la cellule avec la crypte C-1 et la chapelle voisine B-1. Il est difficile de constater quand tout cela s'est passé. Les parallèles les plus anciennes du plan sont avec les églises rupestres de Cappadoce, malheureusement datées dans des limites chronologiques très larges, du VIIIe siècle au début du Xe siècle. Plus généralement, on peut dater aussi vers la deuxième moitié du IXe siècle les fragments céramiques les plus anciennes. La probabilité que le début de l'ermitage ait été mis au début du IXe siècle par la secte ariane dans les environs de Tomi, décrite par U. Strabo, reste spéculative. Il paraît qu'il y a plus de raison dans l'idée d'une secte chrétienne, isolée loin des grands centres religieux et politiques du Premier royaume bulgare après la conversion au milieu du IX siècle. Pourtant, cela aussi représente encore une hypothèse avec des repères discutables.

Peu après l'installation du moine à B-1 et C (cela est évident de la similitude des styles et de l'iconographie des graffitis) il y apparaissent ses adeptes et imitateurs. Dans le proche voisinage ils taillent deux nouvelles petites chapelles B-2 et B-3, liées directement à un couple de deux cellules (B-2 avec в-c et B-3 avec d-e). Il s'y installe au moins encore deux moines ayant peut-être aussi un novice. Ainsi dans le secteur B se forme un groupe de keliots sous la conduite d'un vieillard-avva qui créent une petite Laure. Pour les liturgies festives communes on a formé un temple plus grand, connu sous la dénomination codée B-4. À la différence des autres chapelles, conformément aux buts qu'il remplit, il est facilement accessible non seulement aux moines de toutes les cellules mais aussi à tous les visiteurs extérieurs. L'étape finale est la réalisation du petit monastère kinovial dans le secteur „E". D'après les pratiques, bien connues de le littérature hagiographe, cet endroit commence à attirer des chrétiens fidèles, désirant se vouer aux exploits monastiques. Probablement sous la conduite du vieillard de la laure, mais relativement loin d'elle, dans le secteur „E" ils sont organisés dans un petit monastère résidentiel. Le nombre relativement plus petit de graffitis aux murs et la forme de la barrière de l'autel de l'église E-3 (à la différence des chapelles, dans le secteur B elle est basse) présupposent une date postérieure. La date de la carrière découverte, portant continue à être discutable. D'après mes impressions reçues sur place, elle commence à fonctionner après l'achèvement du monastère. Mais est-il possible de creuser sur le terrain devant les portes des temples monastiques fonctionnant, pour se procurer de pierres en quantité industrielles et en plus empêcher les communications? Si les blocs de pierre taillés ont été vraiment utilisés pour la construction du remblai de pierre de Dobroudja, alors la carrière aurait commencé à fonctionner avant le milieu du Xe siècle. En effet, d'après l'inscription de 943, découverte près du village de Mircea voda le remblai a été déjà utilisé comme équipement de défense par le gouverneur local Jupan Dimitar. Cela signifie que la vie dans l'ermitage a été détériorée par la carrière de pierre avant le milieu du Xe siècle. Si l'ermitage a été le centre de sectaires, alors une pareille attitude drastique envers ses habitants de la part du pouvoir central, dans le royaume bulgare orthodoxe, au cours de la première moitié du Xe siècle, est aussi possible. Bien sûr, il est possible que la formation de l'ermitage monastique soit réalisée au temps et un peu après le travail dans la carrière, dans les limites du IXe–Xe siècle, quand certains scientifiques datent la construction du remblai en pierre. Alors il reste de répondre à la question, pourquoi on a choisi un endroit si peu attrayant, empêchant au maximum les communications entre les différentes structures monastiques. En principe, on construisait les monastères rupestres dans des sites attrayants et pittoresques. D'ailleurs, il reste d'autres questions qui cherchent leurs réponses, pour pouvoir découvrir les secrets de ce singulier „Pollard" appelé Murfatlar. Par exemple, en Bulgarie de Nord-Est et en Dobroudja on a étudié des dizaines de monastères rupestres du Xe siècle certains plus grands que Murfatlar, mais nulle part on n'a pas enregistré une si grande quantité de céramique Dans les ermitages rupestres semblables (de point de vue géographie et chronologie) près de Kanagyol-Dristra on découvre aussi des graffitis mais des dizaines, tandis qu'à Murfatlar ils sont des centaines. Le schéma du plan et l'architecture des ermitages à Murfatlar sont aussi sans analogues dans la région. À quoi est dû ce fait – est-ce seulement au rocher mou et facile à modeler ou bien aux influences culturelles venant de quelques directions (Bulgarie, l'Orient, Cappadoce, la Crimée?!) on n'a pas encore une réponse catégorique, explicite et détaillée. Pourtant, sans doute, cet un droit fréquemment visité malgré l'éloignement et l'isolement parce qu'à la différence des monastères près de Kanagyol et Suha, en proximité il n'y a pas de grands centres d'habitation et des villes-forteresses. Même si l'on juge d'après la céramique et les graffitis, c'est l'ermitage le plus visité au Xe siècle en Dobroudja et en général dans les territoires du Premier royaume bulgare.

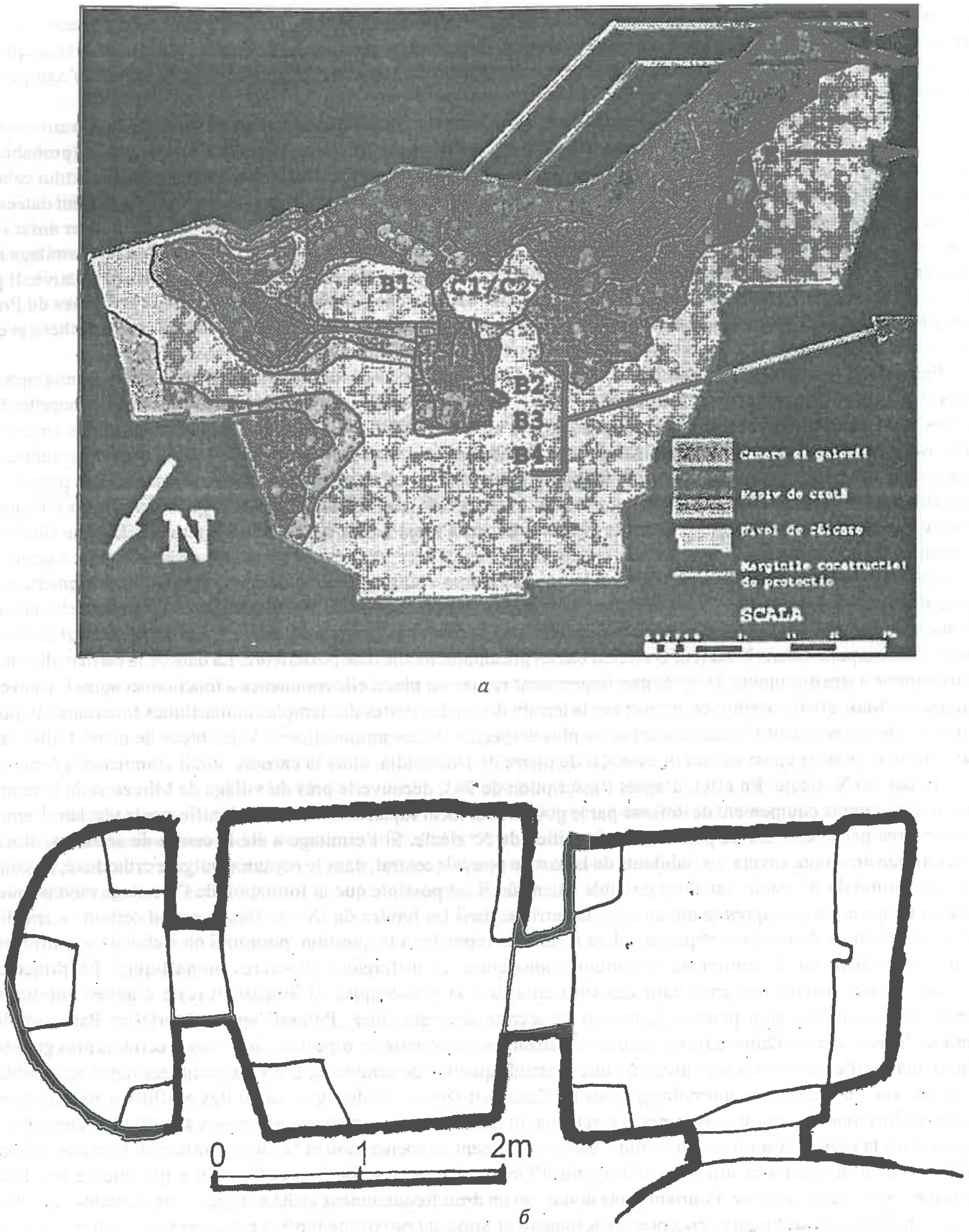
B1
C1/C2
B2
B3
B4
N
Camere si galerii
Masiv de cretă
Nivel de calcar
Marginile construcţiei de protecţie
SCALA
0
1
2m

а

б

Обр. 1. а. Общ план на скалната обител до Мурфатлар,
б. План на църква В-1 (по Barnea I. 1981)
Fig. 1. а. Monastère rupestre près du Murfatlar,
б. Plan de l'église rupestre B-1 (d'après Barnea I. 1981)

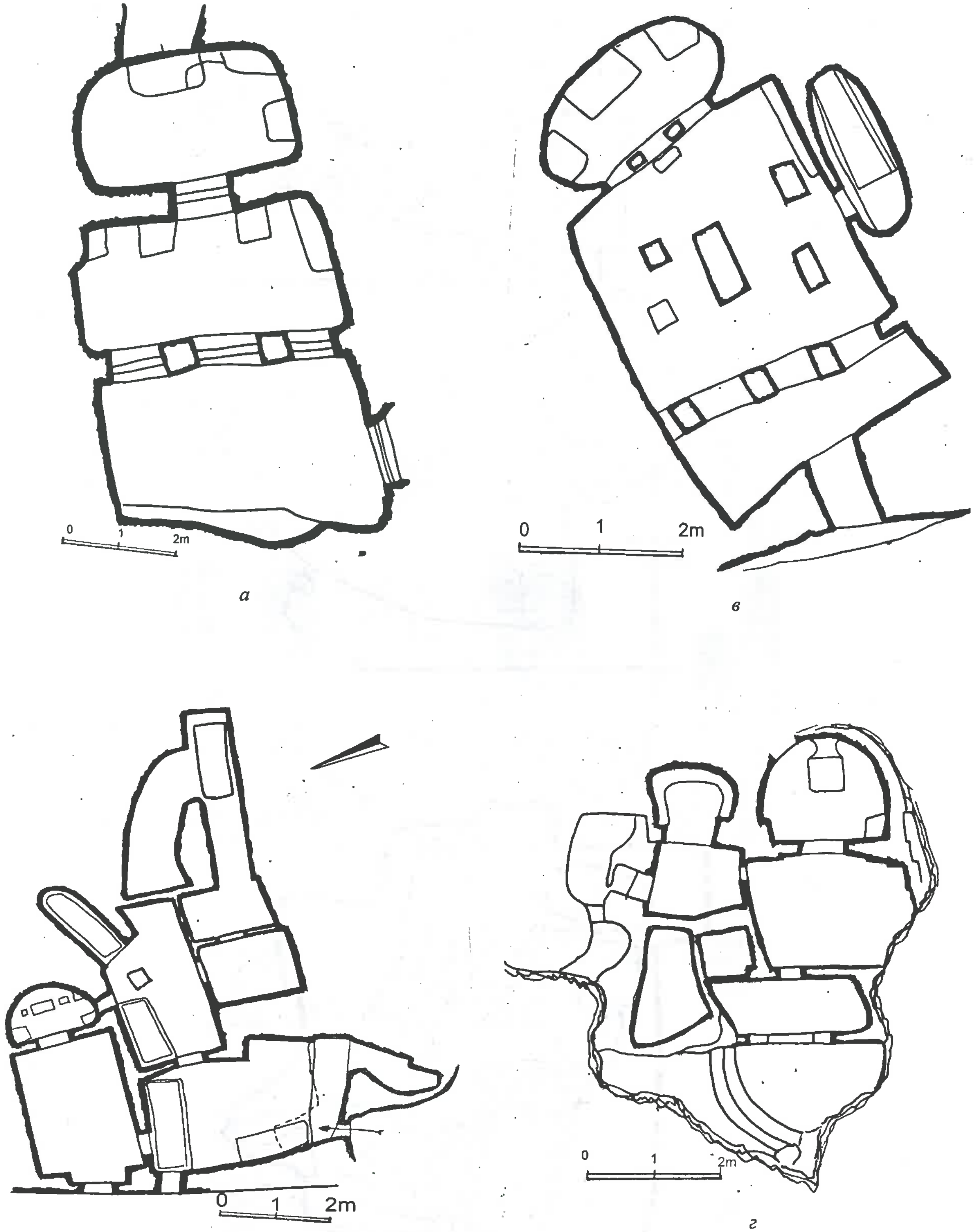
0
1
2m
0
1
2m
0
1
2m
0
1
2m

а

в

б

г

Обр. 2. а. План на църква В-2, б. План на църква В-3,
в. План на църква В-4, г. План на църква Е-5 и параклис Е-3 в сектор Е
Fig. 2. а. Plan de l'église rupestre B-2, б. Plan de l'église rupestre B-3
в. Plan de l'église rupestre B-4, г. Plan de l'église rupestre E-3 et E-5

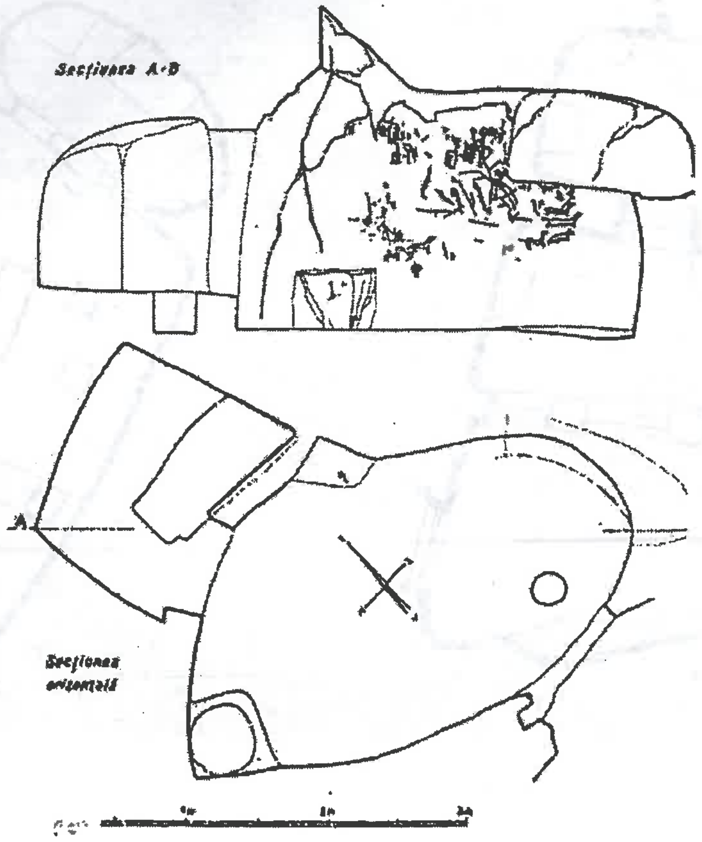
Secțiunea A-B
1
A
Secțiunea orizontală

а

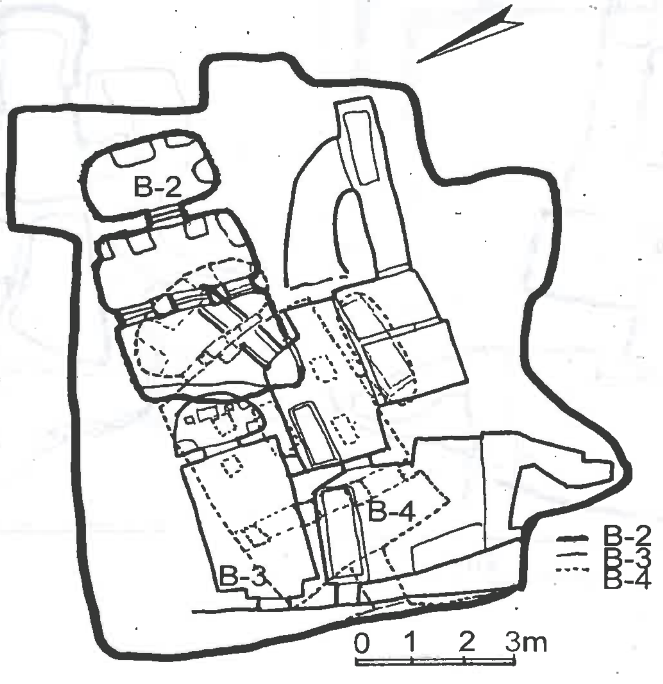
B-2
B-3
B-4
B-2
B-3
B-4
0 1 2 3m

б

Обр. 3. а. План на килия-крипта С-1 (по Barnea I. 1981),
Обр. 3. б. Общ план на сектор В
Fig. 3. a. Plan de cellule avec une crypte – C-1 (d'après Barnea I. 1981),
б. Plan de l'églises rupestres en sector B

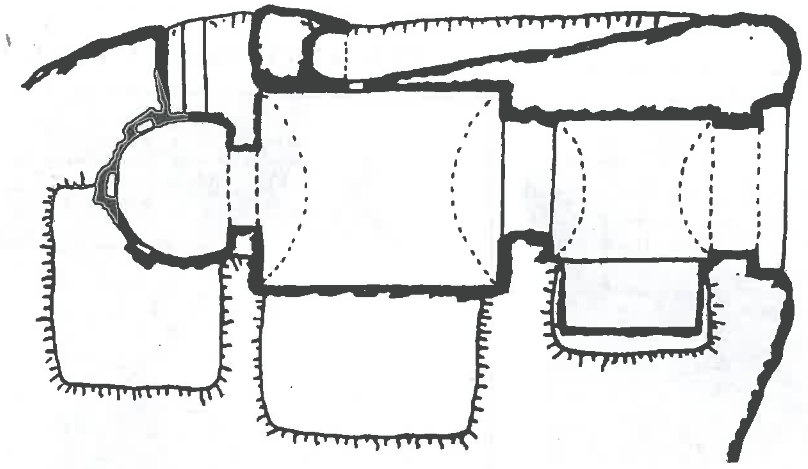

а

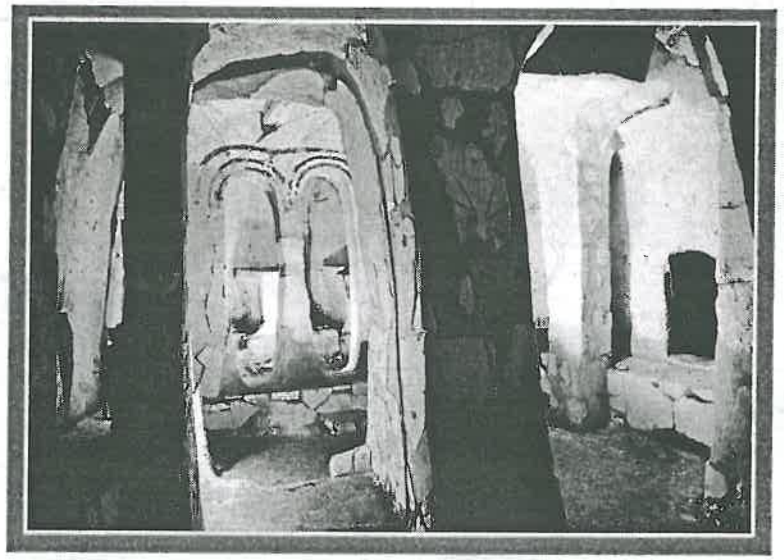

б

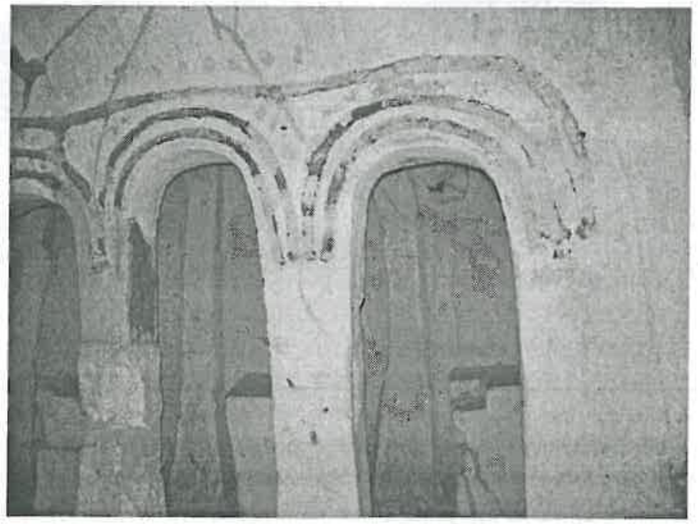

в

Обр. 4. а. План на кападокийска скална църква от IX в. в „Гюлю дере", б. Интериор на църква В-4,
в. Едноцветна архитектонична живопис над олтарната преграда на църква В-4.
Fig. 4. a. Plan de l'église rupestre „Gyulyu dere" – Kapodokia du IX s. (d'après Rodley L. 1985)
б-в. L'église rupestre B-4

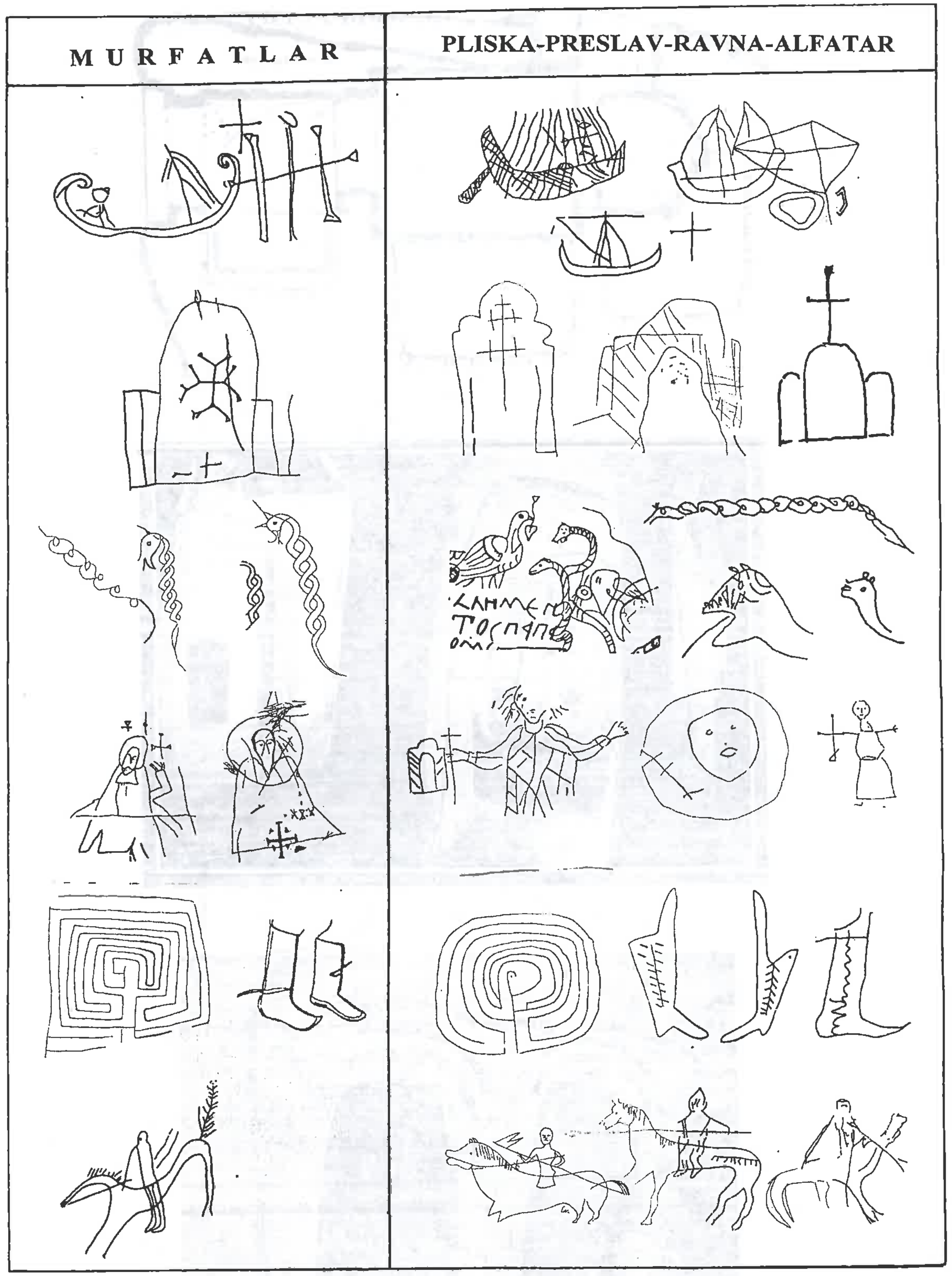

Обр. 5. Сравнителна таблица с рисунки-графити от Мурфатлар и старобългарските центрове от X в. – Плиска, Преслав, манстира до Равна и скалните манастири по р. Канагьол в района на гр. Алфатар

Fig. 5. Les signes-graffitis de Murfatlar et les analoges de Pliska, Preslav, Ravna et Alfatar

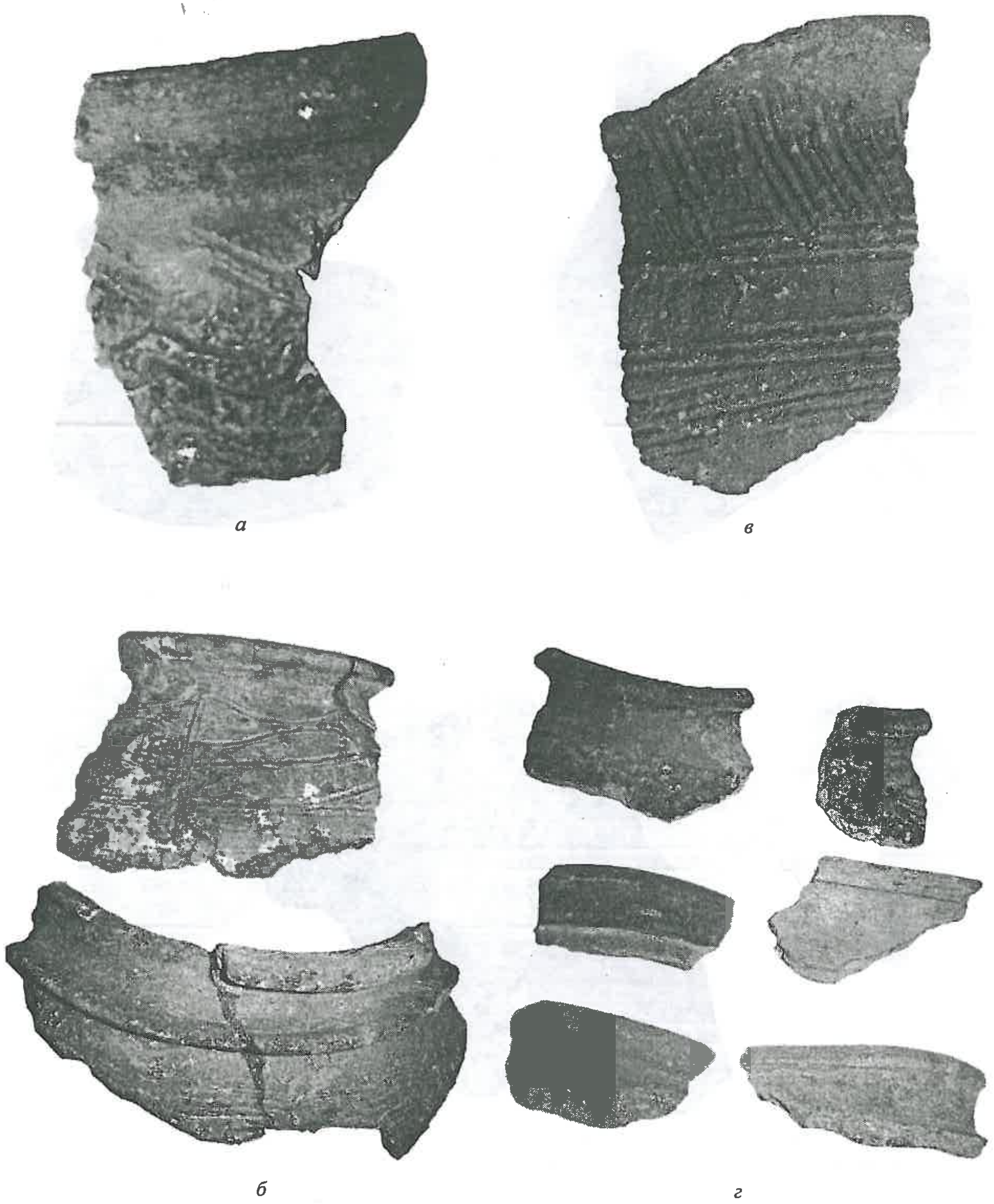

Обр. 6. а-г. Старобългарска керамика на бавно колело с врязана украса от края на IX – средата на X в.

Fig. 6. а-г. Vases-pots à décoration incise de Murfatlar

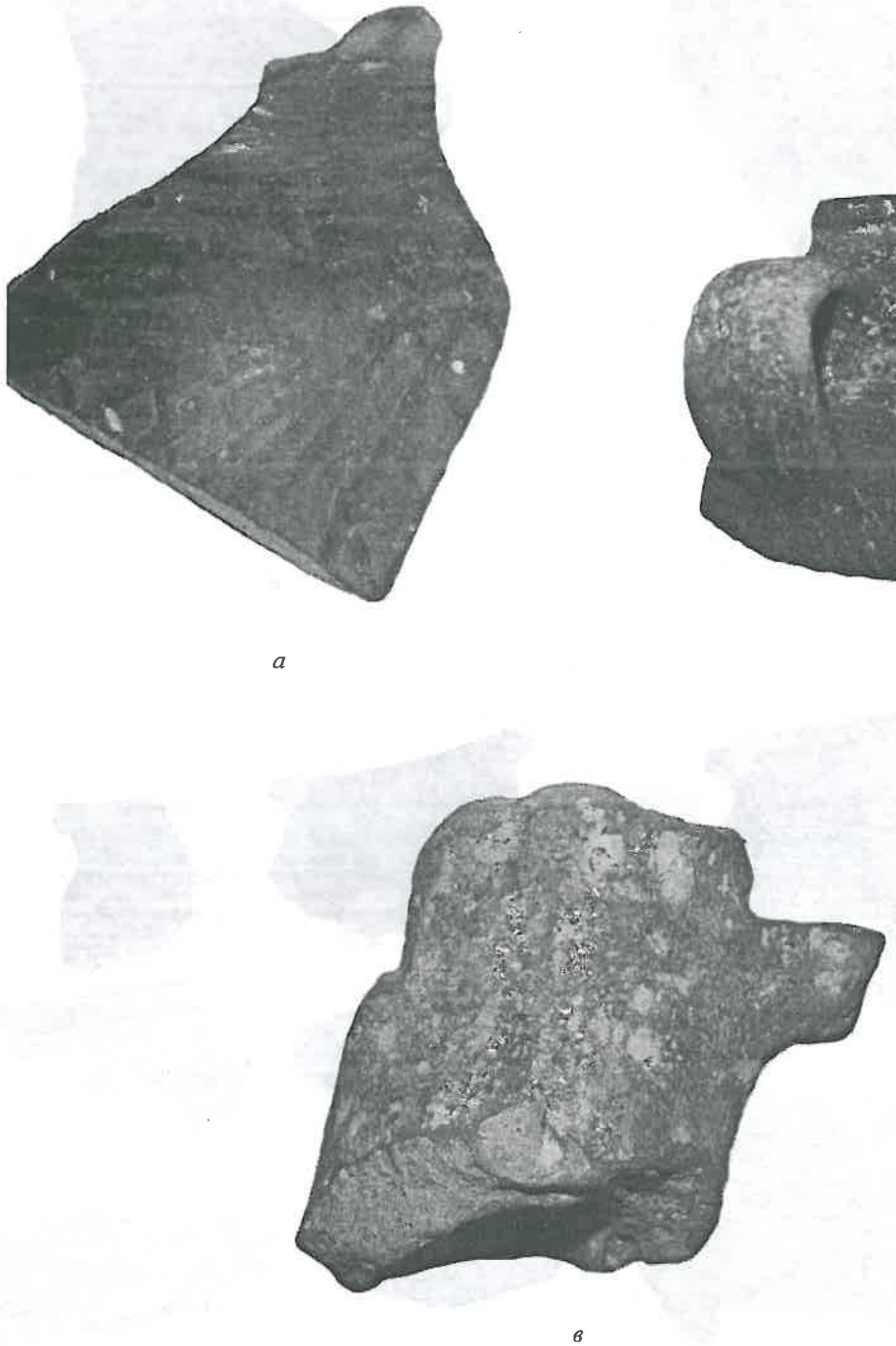

а

б

в

Обр. 7. а-в. Старобългарска сивочерна керамика на бавно колело с излъскани ивици от края на IX – първата половина на X в. от Мурфатлар

Fig. 7. а-в. Vases-pots de couleur grise noire, luisante de Murfatlar

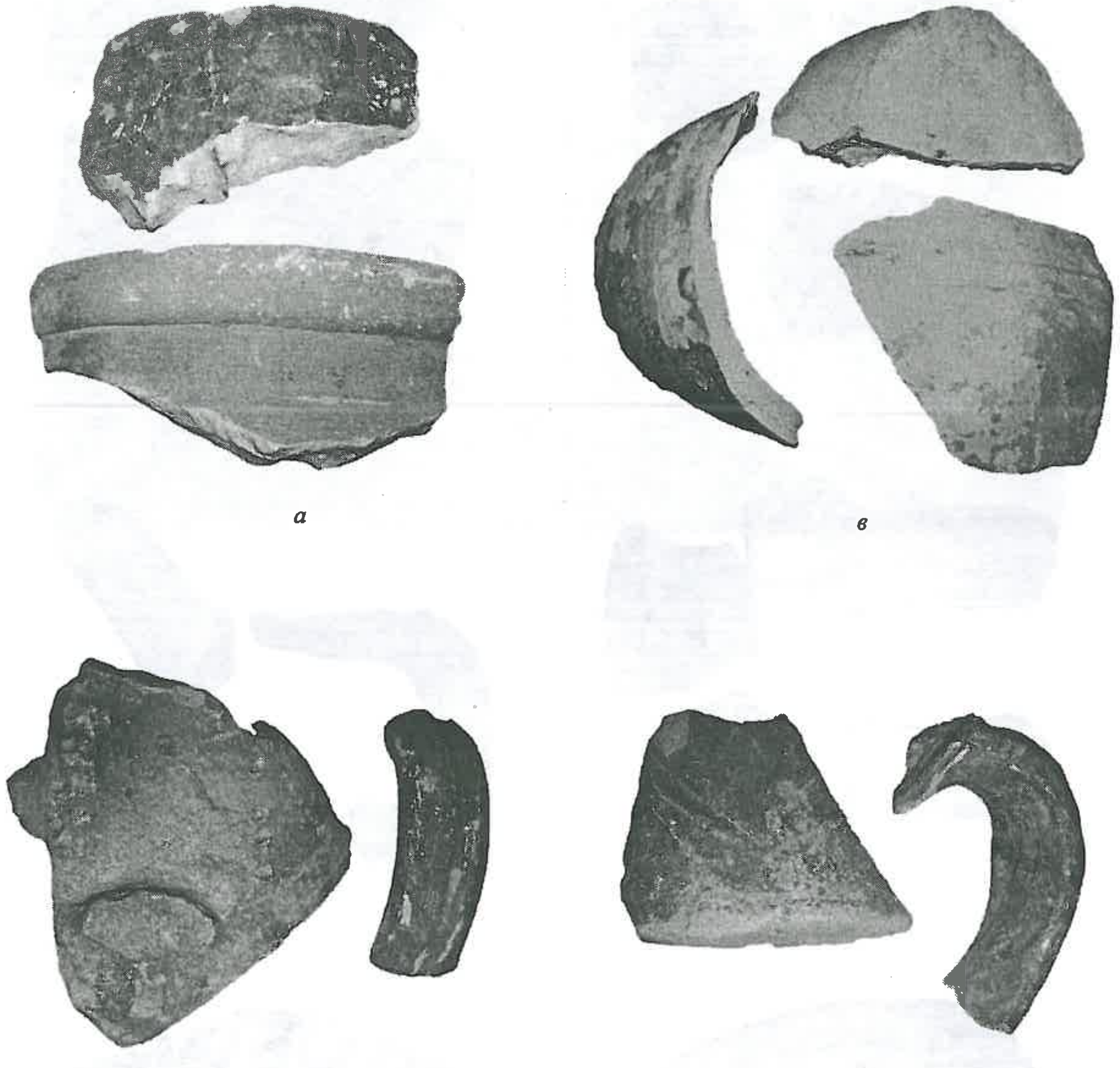

а

в

б

г

Обр. 8. а-д. Старобългарска керамика на бавно колело с червена ангоба от края на IX – средата на X в.

Fig. 8. а-д. Vases-pots d'argile claire, faits sur une roue lente couverts (ou dessinés) d'engoba rouge de Murfatlar

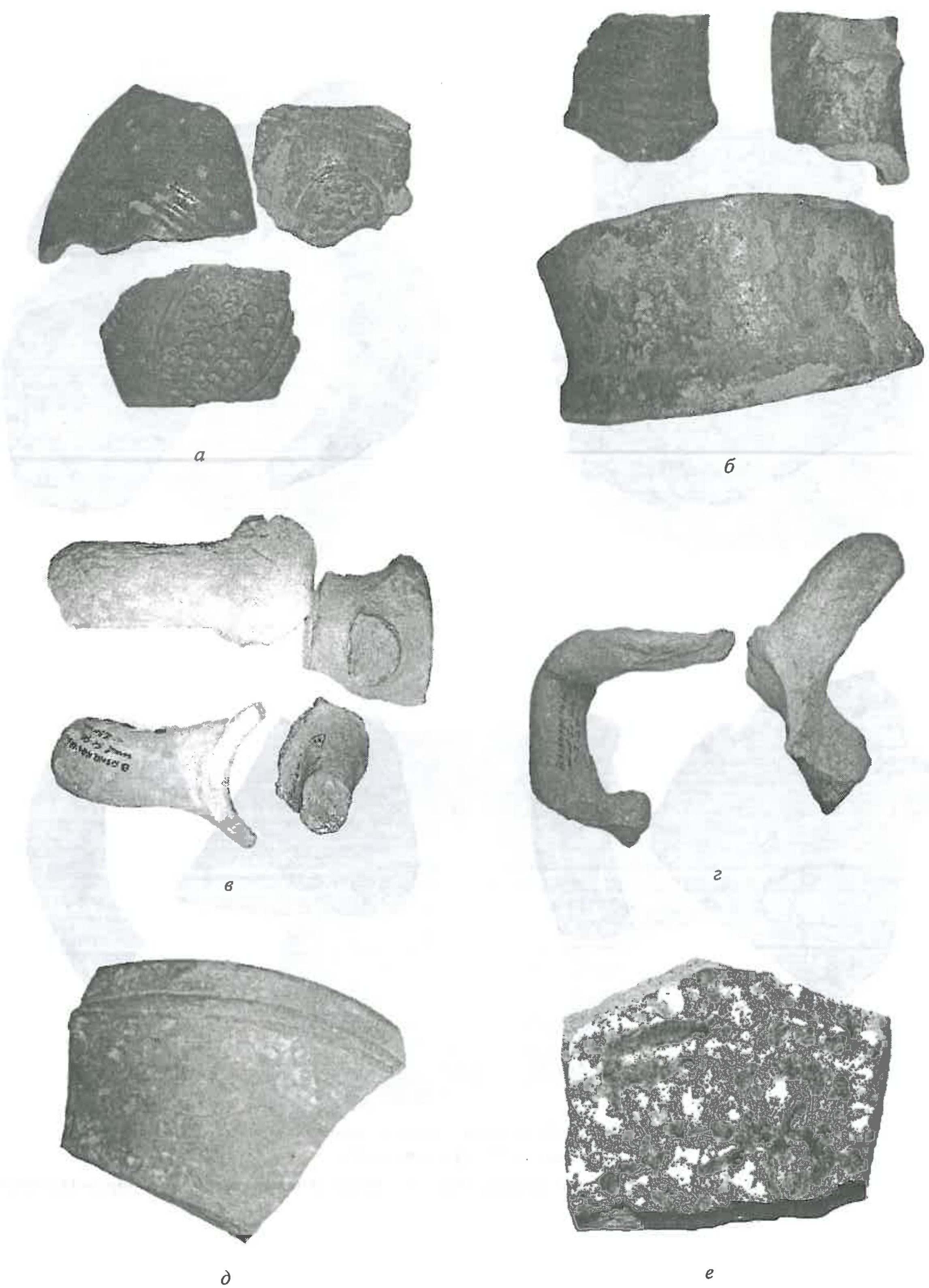

*Обр. 9. а-б. Старобългарска керамика на бавно колело, покрита с глеч от X в.
в-г. Дръжки от вносни византийски амфори от втората половина на X – първата половина на XI в.,
д. Фрагмент от вносна византийска керамика на бързо колело от втората половина на X – XI в.,
е. Фрагмент вносна византийска белоглинена глазирана керамика от първата половина на X в.
Fig. 9. а-б. Vases-pots faits sur une roue lente couverts d'émail de couleur vert foncé ou brun foncé de Murfatlar, в-г. Fragments provenant d'amphores (tarra) de Murfatlar, д. Un fragment de céramique fait sur une roue rapide, е. Un fragment de céramique d'argile blanche fait sur une roue rapide avec émail vert clair*

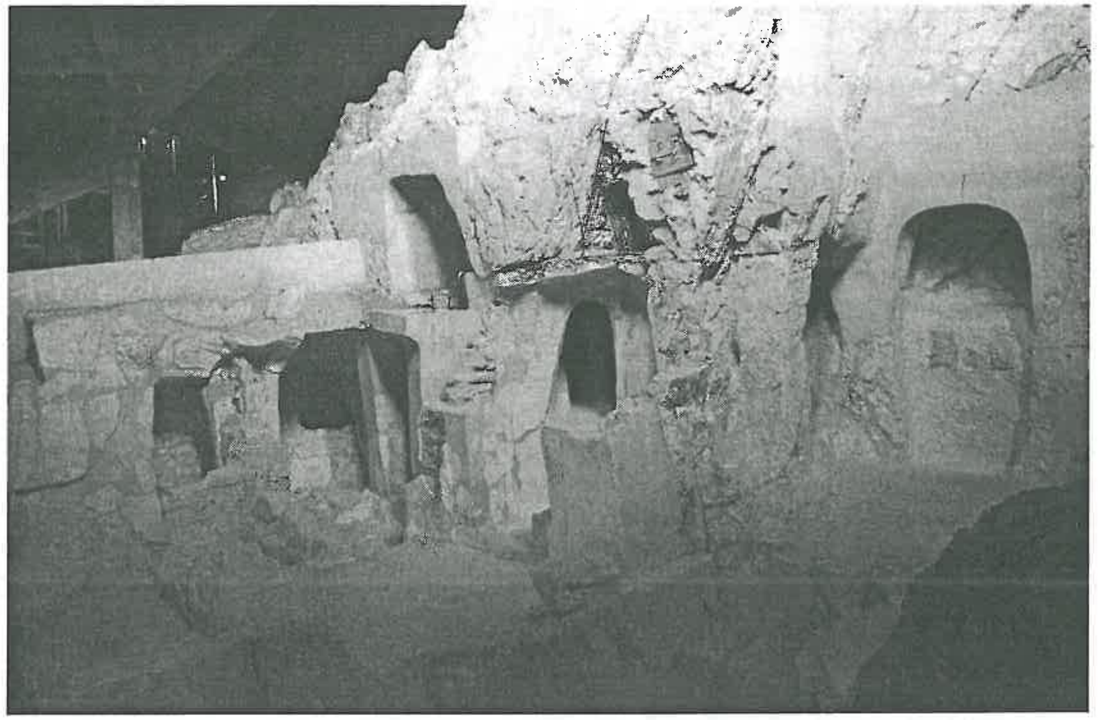

*Обр. 10. Трапезарията с апсида и църква Е-3 в сектор Е
Fig. 10. L'églises rupestres en sector E*

БЪЛГАРСКИЯТ КОНТРОЛ НА „ПЪТЯ НА СОЛТА“ В ТРАНСИЛВАНИЯ ПРЕЗ IX в. (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ)

Валери Йотов

(РИМ – Варна)

В българската историография въпросът за българските владения на север от р. Дунав, и по-конкретно в Трансилвания е разглеждан основно при анализа на писмените извори, които споменават за бързото разширение на франкската държава в областта на Средния Дунав и разгрома на аварския хаганат в 803 г., както и за присъединяване към България на земи и племена в днешна Трансилвания (Седмиградско) по времето на хан Крум (803–814). В. Златарски допуска, че дори още преди хан Крум, властта на българите е на север от Средния Дунав (*Златарски В.* 1970:322, бел. 3). Местните племена – тимочани, абодрити и браничевци водели двойнствена политика, което довежда до известните българо-франкски преговори (или конфликт) от 824–829 г. между хан Омуртаг (814–831) и крал Людовик Благочестиви (814–840). Хан Омуртаг изпратил войска към Панония и местните вождове (*duces*) били заменени с български управители (*rectores*). Други събития – от 883 г., когато българска войска нахлула във Великоморавия на помощ на бъдещия немски крал Арнулф (887–899) показват, че България има силни позиции на Средния Дунав (*ЛИБИ II.* 1960:47, 47). Анонимната унгарска хроника също разказва за български владения в Панония в IX в. На север от р. Дунав до земите около р. Тиса имало български или подчинени на българския владетел управители (бора/зера-таркани) като Мороут, Салан, Глад (Келди), Лоборчи (навярно – колобър) и пр. (*Гюзелев В.* 1965:281–292; *Божилов И., В. Гюзелев.* 2006:150–153, 222; *Венедиков И.* 1979:67–74).

Върху владенията на българите в Трансилвания се спира П. Коледаров в „Политическа география на средновековната българска държава”. Той посочва някои паметници на българското управление като Бихар, Бългрaд (Alba Iulia), Желиград (Blandiana), Себеш, Поян, Кошей, Ерестегин, Мойград, Дъбика, Шириоара, Морещи, Дедрад и др. Коледаров отбелязва, че тъкмо въпросът за северозападните предели на българската народност и държава през IX и X в. не винаги е бил обективно представян в историографията, защото някои автори намесват редица ненаучни съображения (*Коледаров П.* 1979:39).

По въпроса има и авторитетни мнения на румънски и унгарски автори, от които ще спомена докладите на N.-Ş. Tanaocsa, T. Teoteoi, S. Brezeanu, изнесени на срещата на смесената българо-румънска комисия на историците през декември 1983 г. (*Tanaocsa N.-Є., T. Teoteoi.* 1984:110–120; *Brezeanu S.* 1984:121–135), както на K. Horedt (*Horedt K.* 1975:111–121; 1986:72–76, Abb. 41, Taf. 8) и Ch. Bálint (*Bálint Cs.* 1981:100–101). Най-цялостен обзор на литературата по въпроса дава A. Madgearu (*Madgearu A.* 2002–2003:41–61).

Освен писмените извори, които дават възможност за различни интерпретации, важни са и археологическите. В това отношение коментарът за близо вековното разширение и влияние на българите в Трансилвания в специализираната българска литература се ограничава с 2–3 абзаца в книгата на Ст. Ваклинов „Формиране на старобългарската култура”. Той отбелязва, че има „многобройни находки на битови материали, селища и некрополи... от славянски и български произход... на голяма част от населението (т. е. не всички, което е вярно), живяло в Загора (Трансилвания)”, (*Ваклинов С.* 1977:131–132). Накратко е коментирана и разположената в Централните Карпати крепост Слон, най-вече заради градежа и знаците върху варовиковите блокове от разрушените зидове, недалече от която минава един от пътищата на солта (*Рашев Р.* 1982:147, табл. LVIII).

В книгата си за българската езическа култура Р. Рашев отделя бегло внимание на археологическите следи от българското присъствие в Трансилвания. Посочвайки два археологически обекта – Бландиана и Алба Юлия, той се задоволява да отбележи, че „сравнението с данните от двата бряга на Долен Дунав доказват българското господство в Централна Трансилвания” (*Рашев Р.* 2008:38, 201, 259, 280).

Предвид на многото литература по темата в исторически аспект, както и безспорно сложните за разрешаване въпроси, тук си поставям за задача по-скоро да обърна отново внимание на малко известните, макар и цитирани понякога археологически свидетелства.

В българската историография има недоверие към публикуваните от румънските археолози данни за някои проучени средновековни обекти. В последните години по-рядко, но преди няколко десетилетия често се публикуваха статии-отговори и рецензии за изследванията на т. нар. „култура Дриду" (*Божилов И.* 1970:115–124), за крепостта на остров Пъкуюл луй Соаре (*Кузев А.* 1981:196–200) и валовете в Добруджа (*Георгиев П.* 2005:23–40 и цит. лит.) – все в спорове за българския или небългарския характер на гореспоменатите обекти. Тук е мястото да отбележа, че проучванията на румънските историци и археолози във връзка с темата за българското навлизане в Трансилвания, според мен, в повечето случаи са коректни. Това се отнася най-вече за M. Comşa, но със забележката – за т. нар. неин първи период (*Comşa M.* 1960: 395–422; 1963:413–438; 1968:355–380), K. Horedt (*Horedt K.* 1966:261–290) и по-новите – на Z. K. Pinter, A. Dragotă, I. M. Ţiplic (*Pinter Z. K. et al.* 2006:44–48; *Ţiplic I.* 2006:43, 64–65, Figs. A, C; *Ţiplic I.* 2005:133–156). Специално внимание заслужават статиите на A. Madgearu (*Madgearu A.* 2001:271–283; *Madgearu A.* 2002–2003:41–61).

Трансилвания е най-богатата на сол област в Централна Европа (обр. 1 а). Солните мини се експлоатират навярно от хилядолетия. Има изследвания, които доказват използването им в римската епоха (*Kovach G.* 1980:193–200, цитирано по: *Madgearu A.* 2001:271). Главните мини са в районите на днешните окръзи Клуж, Алба, Сибиу, Харгита, Бистрица-Насауд (*Madgearu A.* 2001:271 и цит. лит.). До идването на аварите, владетели на тези места и мините са гепидите. Дори след разгрома им от аварите в 567 г., те запазват контрол над солните мини до 630 г., (повече от 60 години(!), което още веднъж показва важността на тази суровина. Този факт разбира се може да се дължи и на традициите за добив и екстракт на сол, които местните жители са имали (без съмнение – непознати на конните народи). В края на VI и през VII в. умението да се произвежда сол е възприето и от славяните. Свидетелство за това са множеството останали и до днес славянски имена на селища, местности и пр. Според някои езиковеди те имат не само славянско, но и българско (прабългарско) звучене: думата „окна" – вход, галерия на рудник; „то(у)рда" – дума със същия смисъл на прабългарски; Slanik, Slatina, името на тържището Солноград – Solnok и др. (*Коледаров П.* 1979:40, бел. 120–123).

В почти всички публикации, съществуването на славянско население (VI–VII в.) в Трансилвания се приема за безспорно. Дори в обективни автори, обаче, се срещат внушения, че производството на сол в този период е дело на местното уседнало население от славяни и румъни – '*salt production implies the existence of a poor, subjected, sedentary population, most probably consisting of Slavs and Romanians*' (*Madgearu A.* 2001:273). Наличието на румъни (изворите едва в XI в. ще открият влахите) в това време, разбира се, следва да се отнесе към историко-археологическия фолклор. Относно следите от прабългарска материална култура са допускани пък грешки. Така прабългарска керамична кана с безспорна датировка най-късно в IX в. (обр. 1 б) от Алба Юлия (навярно от разрушен гроб) се датира твърде късно, в X–XII в. (*Berciu I.* 1957:343–346, fig. 1) В друга публикация, фрагменти прабългарска керамика с датировка също в IX в. – са посочени (*Nemeti S.* 2005:33–39, Pl. I) и илюстрирани като гепидски (обр. 2 а).

С какви публикувани археологически данни разполагаме? Би следвало да потърсим поне няколко от характерните за разглеждания период (IX в.) елементи на прабългарската материална култура като: некрополи с характерните за прабългарите черти, гробен инвентар – характерни глинени съдове и накити; традицията на земленото укрепително строителство и др. (*Рашев Р.* 2003:171).

Според анализа на археологическите находки (селища, некрополи и др.), повечето румънски изследователи обособяват няколко културни групи за втората половина на VII до края на X в. (обр. 2 б), но в случая за темата и периода (IX в.) са важни две групи (*Ţiplic I. M.* 2006:17–62 и цит. лит.):

1. Т. нар. археологическа култура Medias и близките до нея (650–900).
2. Т. нар. археологически култури Blandiana – A, още Dridu-Alba Iulia (830–1000) и Ciumbrud (IX в. – Christian Moravian Slavs).

Първата група е представена от некрополи с гробове с трупоизгаряне или двуобредни некрополи, които се датират в VII–IX в. Приема се, че населението оставило тези некрополи произвежда сол, търгува с нея и има някаква местна военна организация. Опитите в тази група да се търсят освен славяни, авари и... румъни (?) сред това население, както вече казах, са доста пресилени.

Така или иначе, местната аварска военна знат и население (авари и славяни), са подчинени от България в началото на IX в. С навлизането на българската власт именно се свързва и втората културна група – Blandiana-A, наричана още Alba Iulia. Археологическите проучвания показват българско присъствие в два малки района, най-общо в Южна и Югоизточна Трансилвания (обр. 3 а). Единият район е около Алба Юлия (Белград), където са локализирани няколко селища и некрополи в самия град – 1200 гроба от обект Staţia de salvare II (*Ţiplic I.* 2006:75), известното укрепено селище и некропол Бландиана, некрополите Салник (Cвlnic) и Санбенедик, селището Себеш. Вторият е около Поян и Чернат, окръг

Коваша, където са локализирани селища (*Madgearu A.* 2001:277; литературата за някои от обектите е недостъпна; *Ţiplic I.* 2006:75–86). Центърът на тази територия е бившата римска крепост Apulum в Алба Юлия. Археологическите проучвания там показват, че тя е използвана отново в IX в., когато е построена и църква (*Madgearu A.* 2002–2003:55–56).

Едни от най-интересните археологически обекти са земленото укрепление и некропол до с. Бландиана, окръг Алба Юлия. Разположени са на десния бряг на река Муреш, в местност и сега наричана „Брод". Придобитите в началото и в средата на XX в. материали се съхраняват в различни музеи. Проучени са укрепителната линия (землен ров и вал), (обр. 3 б), жилища с пещ и каменна печка. Обредът в гробовете е трупополагания с глава на запад. Инвентарът (обр. 4) – гърнета, амфоровидни стомни, чаша, ведро (изработени на бавно колело, някои с излъскани ивици), накити и др., има най-близки аналогии с гробни комплекси, свързани с прабългарската материална култура „от двата бряга на Долен Дунав" (*Horedt K.* 1966:261–290).

Към некрополите от групата Blandiana-A може да бъде прибавен и некрополът при Ciumbrud, състоящ се от 32 гроба с трупополагане с ориентация запад-изток, също в района на окръг Алба Юлия (*Dancantis A., I. Ferenczi.* 1959:605–615). K. Horedt и повечето румънски изследователи приемат, че този некропол (дал между впрочем и име на група) има елементи на културата на моравските славяни. A. Madgearu изказа напоследък мнение, че независимо от липсата на характерната излъскана керамика сред инвентара в гробовете, некрополът при Ciumbrud следва да се причисли към времето на славянобългарското навлизане в района (при A. Madgearu: „*the Lower Danubian influence in Transilvania during the 9th century*"), но той е оставен от християнизирано население. Като дава за сравнение аналогии от некрополите в Алба Юлия, Бландиана и др. A. Madgearu вижда в тази група продължение на култура Дриду (*Madgearu A.* 2001:279). И наистина, накитите открити в този некропол имат най-близки паралели сред инвентара на гробовете от некропола Обършиа Олт, който също може да бъде определен като славянобългарски. Доколко обаче културата Дриду изцяло може да бъде определена като преимуществено прабългарска е въпрос, на който според мен все още не е даден ясен отговор.

Анализът на археологическия материал дава основание на румънските изследователи да датират селищата и некрополите от групата Blandiana-A (или още Alba Iulia) във втората половина на IX– началото на X в. Явно в края на IX– началото на X в. българското влияние не само отслабва, но настъпват и промени, довели до размествания на етнически маси или промяна в материалната култура. Защо?

Както вече бе споменато, през 892 г. немският крал Арнулф, с цел да нанесе още по-силен удар на Моравския княз Светополк се обърнал за помощ към българския княз Владимир. Специалното пратеничество постигнало целта си. През 892 или 893 г. бил подновен (или сключен) отново българо-немски съюзен договор, чиято насока била срещу Великоморавия. Договорът включвал и задължението, българите да не изнасят сол от владенията си в Трансилвания за великоморавците (*Chalopecky V.* 1925:1–11).

В самия край на IX в., основните събития засягащи българската власт отвъд Дунав са на други места – североизточните владения на България. През 895–896 г., след двете успешни нахлувания на маджарите на юг от р. Дунав, новият български владетел Симеон успял да се договори с печенегите, които нанесли удари на маджарите в техните обиталища в Ателкузу. Това, както е известно, довело до преселването им в Централна Европа. С това обаче се сложило и край на българската експанзия на северозапад. Маджарите бързо стават фактор на Средния Дунав и след първите десетилетия на X в., те са вече новите властващи над Трансилвания.

Така, известното от писмените извори българско разширяване на северозапад до р. Тиса и Карпатите има потвърждение и с археологически свидетелства – крепости, селища, некрополи, единични паметници. В Трансилвания (Седмиградско), това разширяване е имало за основна цел контрол върху търговията с един от най-ценните продукти през вековете – солта.

Средновековните извори от по-късно време (XI–XIV в. – това със сигурност е било така и в предните векове) насочват към два главни пътя, по които е ставало транспортирането на солта. Единият (по-важният) е по долината на р. Муреш, а вторият е по долината на р. Сомеш.

Ако сравним времето на българската власт с „аварския" и със следващия „унгарски" период, прави впечатление, че аварските и ранните унгарски некрополи са проучени все в районите около солните мини, а някои са на едни и същи места. Това показва, че след завладяването на Трансилвания, както авари, така и унгарци основно са контролирали **производството** (В. Й.) на сол.

Според мен, не стои така въпросът с времето на българското присъствие. Най-сигурните паметници – Алба Юлия (навярно военен и административен център) и Бландиана (землено укрепление на стратегическо място) са по средното течение на р. Муреш. Това насочва към извода, че българското господство през IX в. в Трансилвания се е изразявало предимно в **контрол на движението** (В. Й.) на търговците със сол, а не толкова с ангажимента за нейното производство. Обектът Бландиана (и неговото актуално и до днес наименование – брод) е пример за контрол на по-важния път – този по долината на р. Муреш. Това обаче не означава, че такъв не е имало и по втория път, по долината на р. Сомеш. Поне засега обаче, от този район не са известни подобни на посочените тук археологически доказателства.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Божилов И. **1970**. Културата Дриду и Първото българско царство. – ИПр, 4, 115–124.

Божилов И., Гюзелев В. **2006**. История на България. I. История на средновековна България VII–XIV век, I. София.

Ваклинов С. **1977**. Формиране на старобългарската култура. – София.

Венедиков И. **1979**. Военното и административното устройство на България през IX и X век. – София.

Георгиев П. **2005**. Големият землен вал в Добруджа – исторически бележки. – AMV, III-1, Варна, 23–40.

Гюзелев В. **1965**. Баварският географ и някои въпроси на българската история през първата половина на IX в. – ГСУ, ФИФ, LVIII, 3, 292-293.

Златарски В. **1970**. История на средновековната българска държава, 1. – София.

Коледаров П. **1979**. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 1. От 681 до 1018 г.

Кузев А. **1981**. Островната крепост до Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости, Варна (съст. А. Кузев, В. Гюзелев), 196–200.

ЛИБИ II. **1960.** Айнхард. Летопис, 8. – ЛИБИ (ИБИ, VII). – София, 29–39.

ЛИБИ II. **1960.** Фулденски летописи. – ЛИБИ (ИБИ, VII). – София, 41–48.

Рашев Р. **1982**. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). – София.

Рашев Р. **2003**. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 158–174.

Рашев Р. **2008**. Българската езическа култура VII–IX в. – София.

Bálint Cs. **1981**. Südungarn im 10. Jahrhundert. – Budapest.

Berciu I. **1957**. Descoperiri din epoca feudală timpurie in raionul Alba Iulia. – MCA, IV, 335–360.

Brezeanu S. **1984**. La Bulgarie d'au-delà de l'Ister a la lumière des sourse écrites medievales. – Etudes balkaniques, 4, 121–135.

Chalopecky V. **1925**. Dve studie k djinam Podkarpatska, 1. Söl z Bulharska (892). – ZFFUK-B, 3, 30 (4), 1–11.

Comşa M. **1960**. Die bulgarishe Herrschaft nördlich der Donau während des 9. und 10. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. – Dacia, IV, 395–422.

Comşa M. **1963**. La civilisation balkano-danubienne (IX–X s.) sur le territoire da la R.P. Roumainie. – Dacia, VII, 413-438.

Comşa M. **1968**. Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population roumaine et ensuite protoroumaine aux VIe–Xe siècles sur le territoire da la Roumainie. – Dacia, XII, 462–465.

Dancantis A., Ferenczi I. **1959**. Săpăturile arheologice de la Ciumbrud. – MCA, VI, 605–615.

Horedt K. **1975**. The Gepide, the Avars and the Romanic Population in Transylvania. – In: Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania. Bucureşti, 111–121.

Horedt K. **1966**. Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orastie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. – Dacia, X, 261–289.

Horedt K. **1986**. Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn.

Kovach G. **1980**. Date cu privire la transportul sări pe Mureş (sec. X–XIII). – Ziridava, 12, 193–200.

Madgearu A. **2001**. Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania. – Ephemeris Napocensis, XI, 271–283.

Madgearu A. **2002–2003.** Transylvania and the Bulgarian expansion in the 9th–10th centuries. – Acta Musei Napocensis, 2005, 39–40, II, 41–65.

Nemeti S. **2005**. Gepizii şi "potaissa" (sec. VI d. Hr.). – Relaţii interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII). = Bibliotheca Septemcastrensis, XII, 33–39.

Pinter Z. K. et al.. **2006**. ***Pinter Z. K., A. Dragotă, I. M. Ţiplic.*** Piese de podoabă si vestimentaţie la grupurile entice din Transilvania (sec. VII–XII). – Alba Iulia, 33–39.

Tanaocsa N.-Ş., T. Teoteoi **1984**. L'extension de la domination bulgare au nord du Danube aux VIIIe–IXe siècles. – EB, 4, 110–120.

Ţiplic I. M. **2005**. *Necropolele medievale timpurii din Transilvania (sâarşitul sec, IX – prima jumătate a sec XII.* – Relaţii interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII). = Bibliotheca Septemcastrensis, XII, 133–156.

Ţiplic I. M. **2006**. Transylvania in the Early Middle Ages (7th–13th c.). – Alba Iulia.

BULGARISCHE KONTROLLE DES „SALZWEGS" IN TRANSILVANIEN WÄHREND DES 9. JHS. (ARCHÄOLOGISCHE ANGABEN)

Valeri Jotov

(Zusammenfassung)

In seinem Beitrag verweilt der Verfasser bei einigen wenig bekannten archäogischen Zeugnissen über die bulgarische Expansion in Transilvanien während des 9. Jhs.

Nach den schriftlichen Quellen geriet Transilvanien am Anfang des 9. Jhs. unter bulgarische Kontrolle. Mit der Durchsetzung der bulgarischen Macht in diesen Gebieten ist eine archäologische Kulturgruppe verbunden – die s.g. *Blandiana-A (Alba-Iulia)*. Die bulgarische Anwesenheit, d.h. Elemente der materiellen Kultur der Bulgaren, wie z.B. birituelle Nekropolen mit Angaben über Ritten, Inventar; die Tradition, Erdbefestigungen zu bauen, u.a., lokalisiert sich zur Zeit in zwei kleinen Gebieten, ganz allgemein gesagt – in Süd- und Südosttransilvanien.

Am Ende des 9. Jhs. die wichtigsten Geschehnisse, die die bulgarische Macht auf der anderen Seite der Donau beeinflüssten, waren in anderer Richtung – sie bezogen sich auf die nordöstlichen Gebiete Bulgariens; und mit der Übersiedlung der Madjaren in die Gebiete an der Mitteldonau wurde der bulgarischen Expansion nach Nordwesten ein Ende gesetzt.

Archäologische Angaben zeugen davon, dass sich die bulgarische Herrschaft vor allem in der Kontrolle der Salzhandelswege, und nicht so sehr in der Salzproduktion selbst äußerte. Das Objekt *Blandiana* (befestigte Siedlung und Nekropole) ist ein Beispiel für die Kontrolle des Weges entlang des Flusses Mures, der von den zweien uns bekannten Wegen bedeutender ist.

Das bedeutet aber nicht, dass der zweite Weg, dieser entlang des Flusses Somesch, nicht kontrolliert wurde; es gibt es aber keine archäologischen Beweise dafür.

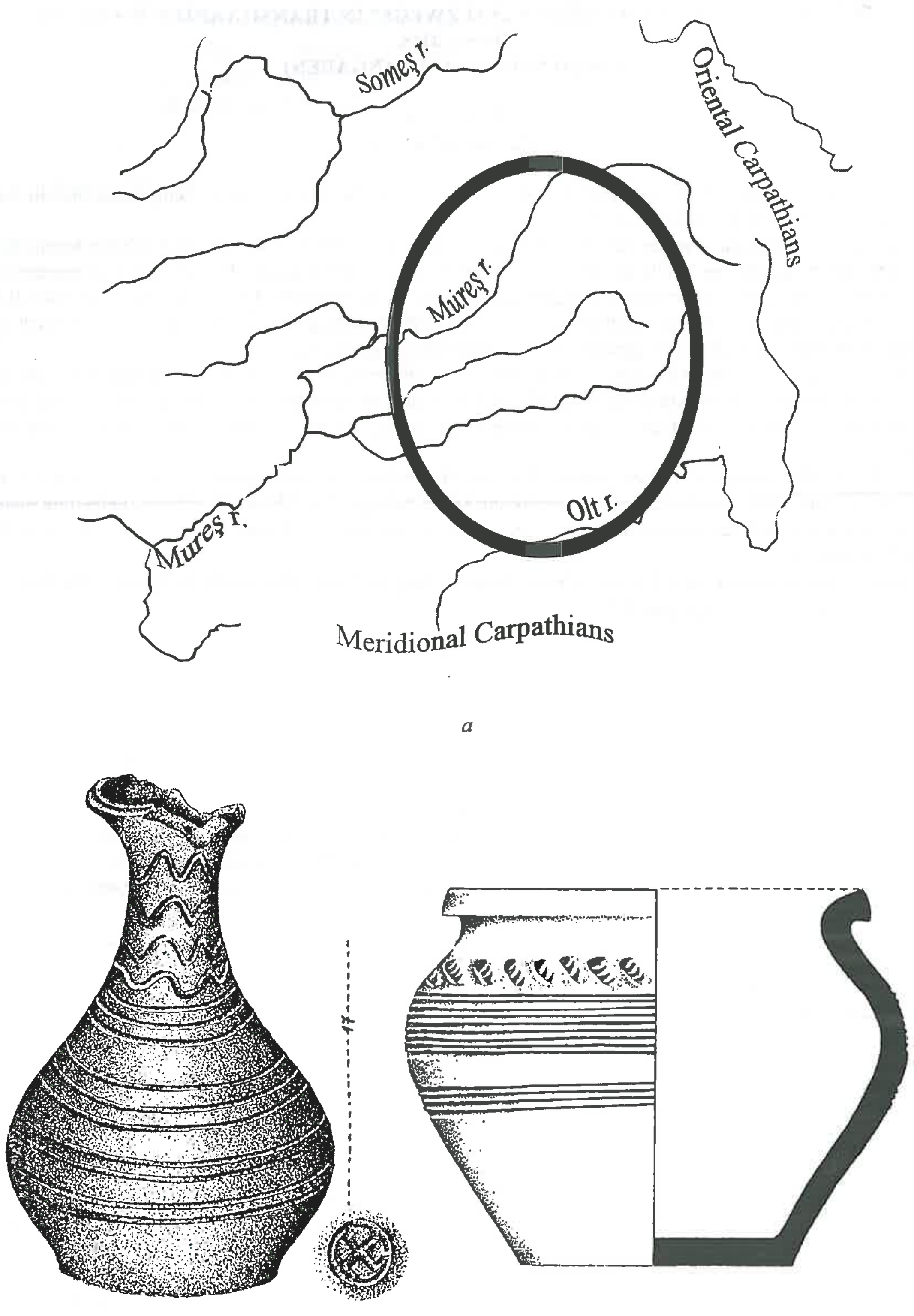
Someş r.
Oriental Carpathians
Mureş r.
Mureş r.
Olt r.
Meridional Carpathians
17

а

б

Обр. 1. а. Районът с най-много солни мини в Трансилвания,
б. Прабългарска кана от Алба Юлия
Abb. 1. a. Das Gebiet mit den zahlreichsten Salzbergwerken in Transilvanien,
б. Protobulgarische Kanne aus Alba Iulia

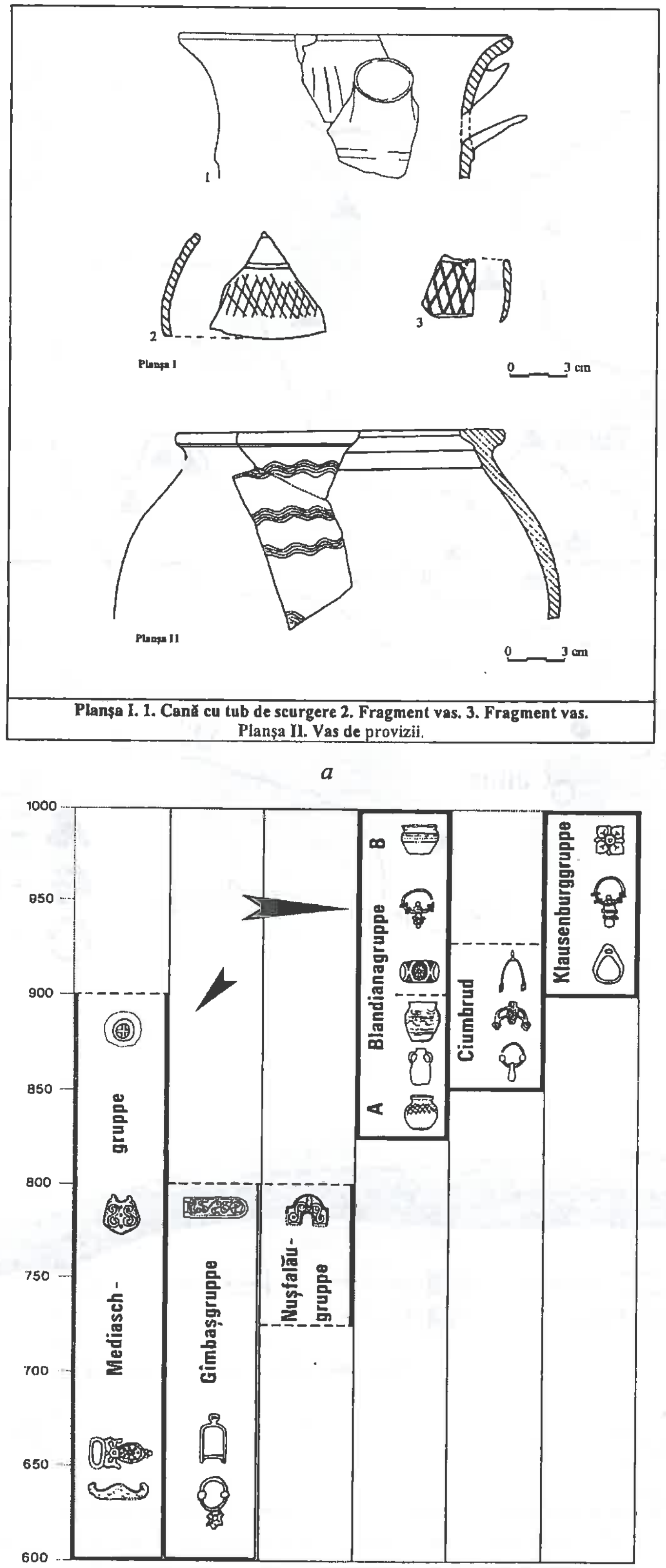

а

б

Обр. 2. а. Фрагменти прабългарска керамика от Потаиса, Трансилвания,
б. Археологическите културни групи Medias, Blandiana – A, Ciumbrud: втора половина на VII – края на X в.
Abb. 2. a. Fragmente protobulgarischer Keramik aus Potaisa, Transilvanien,
б. Die archдologischen Kulturgruppen Medias, Blandiana – A, Ciumbrud: zweite Hдlfte des 7. – Ende des 10. Jh.

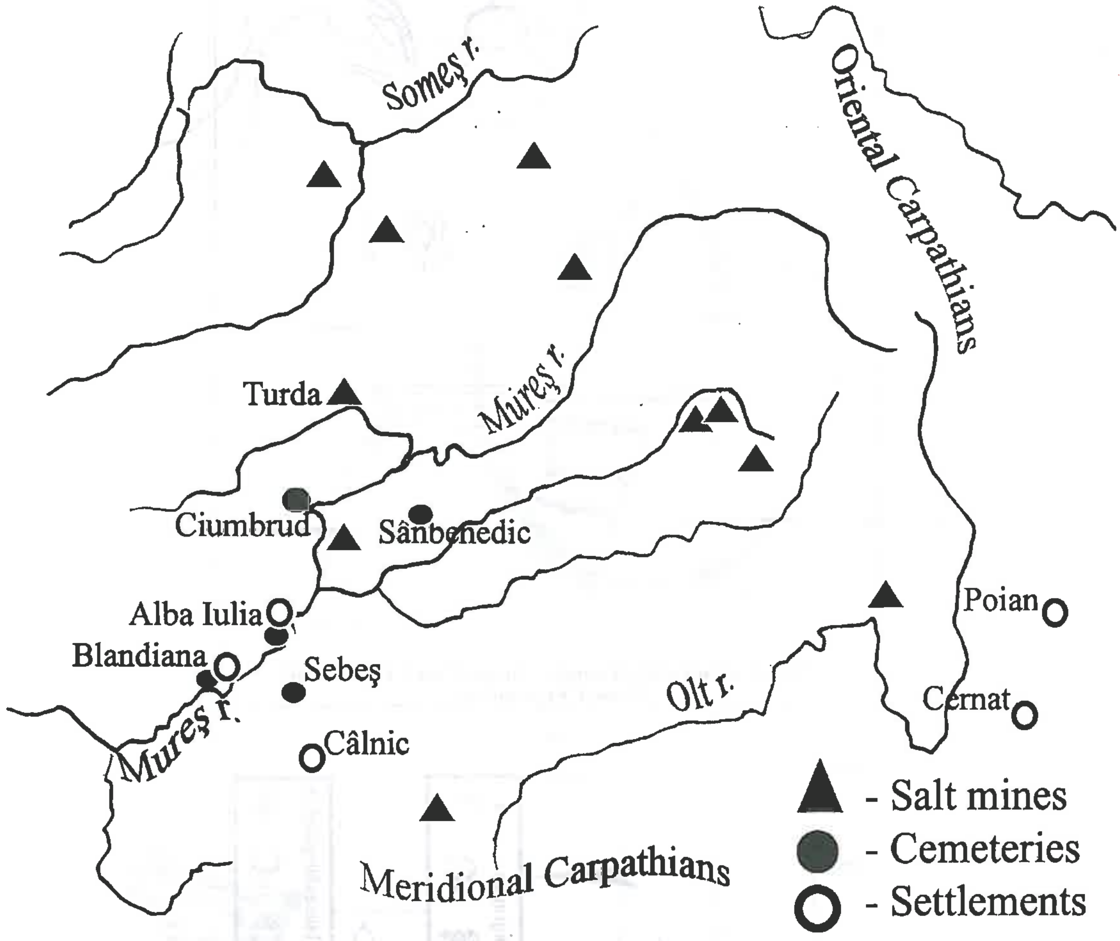
Someş r.
Oriental Carpathians
Turda
Mureş r.
Ciumbrud
Sânbenedic
Alba Iulia
Blandiana
Sebeş
Mureş r.
Olt r.
Câlnic
Poian
Cernat
Meridional Carpathians
▲ - Salt mines
● - Cemeteries
○ - Settlements

a

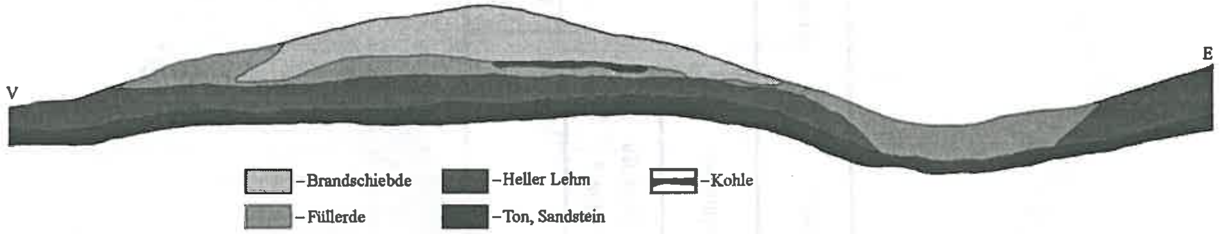
V
E
-Brandschiebde
-Heller Lehm
-Kohle
-Füllerde
-Ton, Sandstein

Abb. 3 – Profil des Brandwalles oberhalb von Blandiana

б

Обр. 3. а. Следи от прабългарска материална култура в Южна и Югоизточна Трансилвания,
б. Укрепителната линия (землен ров и вал) на обекта Бландиана
Abb. 3. a. Spuren von der materiellen Kultur der Protobulgaren in Sьd- und Sьdosttransilvanien,
б. Die Befestigungslinie (Erdgraben und Erdwall) beim Objekt Blandiana

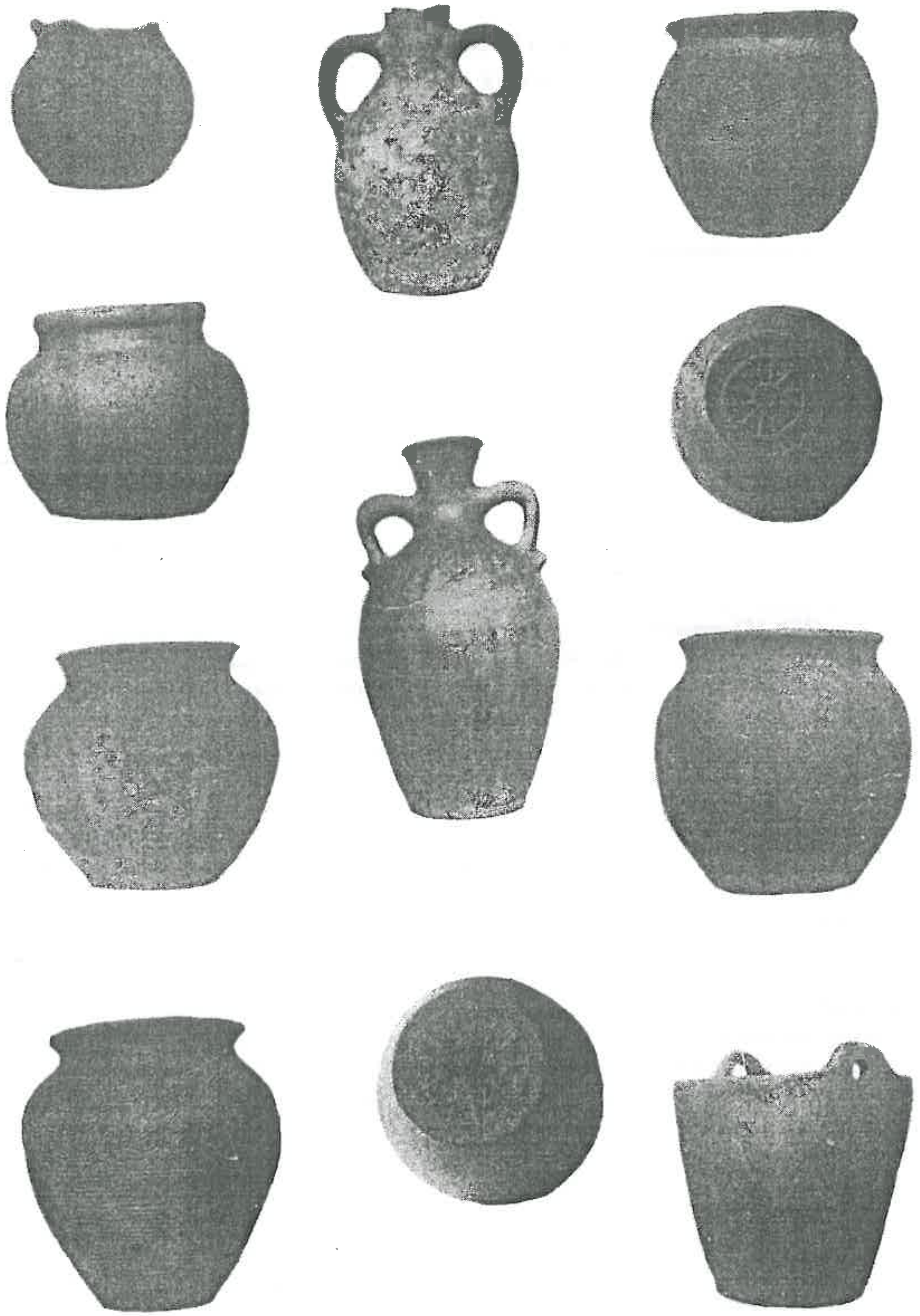

Обр. 4. Инвентар от гробовете на обекта Бландиана
Abb. 4. Grabinventar aus Blandiana

ПОХОДИТЕ НА
ЦАР СИМЕОН КЪМ КОНСТАНТИНОПОЛ

Милен Николов
(РИМ – Бургас)

Управлението на българския княз и цар Симеон в различните му измерения е проучвано и ще се проучва от много наши учени. Сред изследванията конкретно по зададената тема приемам, че най-пълни са тези на Васил Златарски (*Златарски В.* 1927:3–49), Иван Венедиков (*Венедиков И.* 1927:51–60) и Димитър Ангелов (*Ангелов Д. и др.* 1983:254–278). Отношение към нея има и едно изследване на Б. Димитров (*Димитров Б.* 1989:21–52).

Информация по темата откриваме в следните по–важни извори :

- Писмата на патриарх Николай Мистик (*Nicolai Constantinopolitani Archiepiccopi*:186–297)
- „Тактика" на Лъв VI Философ (*Leonis Philosophi*:167–168)
- Писмата на Лъв Хиросфакт (*Leonis Choerosphactis*:176–184)
- Писмата на Роман Лакапин (*Romeni Lacapeni*:298–314)
- Хронография на Продължителят на Теофан (*Theophanes Continuatus*:121–135)
- Хронография на Лъв Граматик (*Leo Gramaticus*:158–166)
- Хронография на Псевдо–Симеон (*Pseudo–Simeon*:176–182)
- Произведенията на Константин Багренородни (*Constantini Porphyrogeniti*:214–215; 219–220)
- История на Лъв Дякон (*Leonis Diaconi*:257–258)
- Продължителя на Георги Монах (*Georgius Monachus Continuatus*:138–150)
- Кратка история на Скилица–Кедрин (*Georgii Cedreni–Ioannis Scylitzae*:243–256)
- История на Йоан Зонара (*Ioannis Zonarae*:72–178)
- Фулденските анали (*Annales Fuldenses*:48)

Най-пълно и изчерпателно е проучването на Д. Ангелов, С. Кашев и Б. Чолпанов. В него чрез богат илюстративен материал като прецизно изготвени карти и схеми на походите и сраженията между българи и ромеи през разглеждания период, както и анализ на историческите извори се представя една завършена картина на военните действия между България и Византия от кр. на IX–нач. на X в. В настоящата работа ще направя опит да допълня тази картина за периода 913–922 г. и конкретизирам някои аспекти от военните действия по отношение на по-точните маршрути на българските войски по време на техните походи на юг от Източна Стара планина. Териториалният обхват на изследването обхваща региона на север от Диагоналния път в участъка му от Адрианопол до Константинопол. Ще бъдат привлечени исторически данни от изворите от този период, имащи отношение към темата, както и известните ми до настоящия момент археологически такива, които илюстрират присъствието на български воини в разглеждания регион.

Походите с крайна цел Константинопол са в годините 913, 917, 921 г. пролетта, когато е достигнат Катасирти, 921 г.–лятото и 922 г. Тези с цел Адрианопол са през 914 г. и 921 г. За последните няма основание да се приеме друго трасе на движението на българските войски, освен най-краткото и удобно – пътя Преслав–Върбишки проход–Марашки проход–Диампол и по долината на р. Тунджа на юг, до Адрианопол. Това може да се долови и в изворите, където Адрианопол е посочен като крайна цел на съответната военна кампания. Не толкова ясни обаче са нещата с движението на българските войски към Константинопол.

При похода през 913 г. Продължителят на Теофан, Лъв Граматик, Псевдо-Симеон, Продължителят на Георги Монах, Скилица-Кедрин, Йоан Зонара не дават данни за маршрута, който е използвал Симеон. Съвсем кратко и лаконично те отбелязват, че българският владетел достигнал Константинопол. Според Д. Ангелов българските войски са използвали направлението Преслав–Диампол–Одрин (*Ангелов Д. и др.* 1983:268, фиг. 71), което обаче не се подкрепя от изворите, където Адрианопол изобщо не е споменат. Това е достатъчно ясно указание, че Симеон е използвал път, разположен на изток от Адрианопол.

Същевременно този път би трябвало да е на запад от Черно море, понеже нито една от крепостите по Южното Черноморие не е указана.

През 917 г., след битката при Ахелой, българите отново достигат Константинопол. Пътят им, естествено, не е указан в изворите, но той със сигурност е възможно най-краткият от Анхиало до византийската столица.

Походите през 921 г. също са с крайна цел Константинопол. При първия е достигнат Катасирти. За втория имаме едно много важно известие на Продължителят на Теофан: „ Симеон отново се отправил на поход против ромеите. Той изпратил множество българи заедно с хагана, миника и други, като им заповядал да идат, колкото се може по-бързо, против столицата. Като преминали планините те достигнали Манглава...” (*ГИБИ* V:130). Изворът красноречиво посочва приоритета на похода – „колкото се може по-бързо”, което говори, че и използваният път би трябвало да бъде възможно най-кратък. В същото време Симеон се отправил с друга войска към Адрианопол, който обсадил.

Последният поход на Симеон към византийската столица бил през 922 г. Продължителят на Теофан и другите автори отново не споменават подробности по отношение на маршрута на българската войска по пътя им към византийската столица. Налице е обаче един изключително важен извор, където намираме такава информация. Това е житието на св. Мария Нова, съпруга на военачалника Никифор, който е участвал във войните между България и Византия по време на управлението на цар Симеон (*ГИБИ* V:75–81). Изворът е коментиран многократно (напр. *Златарски В.* 1927:27; *Същият.* 1971:420; *Ангелов Д. и др.* 1983:275–276), но все пак ще обърна внимание на важните за темата данни, които съдържа. На първо място, според този извор Виза бил обсаждан цели пет години. Според мен е напълно прав В. Златарски (*Златарски В.* 1971:420–421), за който под „обсаждан” трябва да се разбира за нападения от страна на българите в региона в продължение на пет години. В противен случай, ако се приеме буквално израза за петгодишна обсада, жителите на Виза не биха могли необезпокоявани да опожарят собствения си град и да го напуснат спокойно, както са сторили. На второ място, цар Симеон лично е предвождал армията, навлязла във Виза (*ГИБИ* V:77). Този факт говори, че градът е бил със стратегическо значение за тази военна кампания, в хода на която след заемането на града българите продължават към Константинопол. На трето място, първо в този град българският владетел е организирал вътрешната уредба на българския гарнизон в крепостта, като дори наредил да засеят с жито нивите, а след това се „отдалечил, за да направи това и в другите градове на Тракия”. На четвърто място, цар Симеон „заселил този град с някои от своите”. Това е изключително важна информация, която красноречиво говори за целта на българския владетел – не просто да превземе и опустоши един ромейски град, а да го направи българска база с оглед бъдещото продължаване на войната с Византия. Реално погледнато, това говори за оценяване значението на Виза вече като българска крепост, с българско население и български гарнизон.

Вече няколко пъти наблегнах на факта, че липсват подробни данни за движението на българските войски в хрониките. В тях българите просто достигат градовете Константинопол или Адрианопол, защото това е било най-важният за техните автори факт. В житието на св. Мария Нова намираме подробна информация за живота на населението на Виза и неговия район, защото това от своя страна е важно за автора. Съпоставката между липсата на информация у хронистите и наличието на такава в житието на св. Мария Нова в резюме изглежда накратко така:

– Пътят на българската войска към Константинопол през 913 г. минава на изток от Адрианопол и на запад от Черноморското крайрежие.

– След битката при Анхиало българите достигат Константинопол по път, възможно най-пряк до византийската столица.

– През 921 г., начело на хагана и миника, на част от българската войска е заповядано да отидат възможно най-бързо до Константинопол.

– През 922 г. Симеон лично влиза във Виза, заселва го с българи и урежда живота му като българска крепост.

Значението на Виза като стратегически пункт във войната с Византия, за което имаме данни за 922 г., съвсем не изключва значението ѝ и през по-ранните походи към Константинопол. Просто през 922 г. тя се институциализира като българска крепост, в българска база, от която ще бъде осъществен бъдещият български натиск към византийската столица, т. е. – през Виза преминава пътят на българите към Константинопол и тя е един междинен, но много важен пункт на пътя между България и Византия. В тази светлина вече можем да приемем хипотезата, че неуказаният от хрониките път на българските войски към Константинопол при военните кампании от 913 г. до 922–923 г. е пътят, преминаващ през Виза или най-малко в района на този град, за което имаме данни от житието на св. Мария Нова. От Виза на югоизток пътят е добре известен. Какво е обаче направлението му от север?

Според К. Шкорпил (*Шкорпил К.* 1929:84) и Д. Ангелов това е пътят през Странджанския (Кайбилярския) проход (*Ангелов Д. и др.* 1983:сх. 74). По-подробно пътната система в този район е проучена от Георги п. Аянов (*п. Аянов Г.* 1946:97, обр. 38). Според него при Средец се сливат пътищата от Карнобат и Айтос и като единен път продължават през Факия–Кайбиляр–Лозенград–Бунархисар–Виза. Всъщност п. Аянов, проследявайки прецизно пътната мрежа в Странжа и Сакар (обр. 1), описва още два възможни пътя, по които се достига Виза от север. Това са пътят Средец–Ковчас–Бунархисар–Виза и пътят от Бургаския залив през Конак (Бяла вода)–Малко Търново–Бунархисар–Виза.

От тези три пътя най-кратък е този за Константинопол през Средец (Дебелт)–Ковчас–Бунархисар–Виза. Длъжен съм да отбележа, че според мнението на най-добре запознатият с пътната система в Странджа през Античността и Средновековието съвременен български учен К. Господинов (*Господинов К.* 1981:3–21; *Същият.* 1985:83–91; *Същият.* 1995:39–48; *Карайотов И. и др.* 2000:62–76) пътят през Кайбиляр е най-удобен. Територията, през която преминават тези пътища, може много точно да се ограничи. Тя е с граници Карнобат–Ескиполос от запад и Бургаските езера–М. Търново–Виза от изток. През нея преминават всички пътища, които водят от центровете на ранносредновековното българско царство Варна, Плиска и Преслав на юг през източностаропланинските походи. Пътната система през Античността и Средновековието в този район е добре изследвана от учени като К. Иречек (*Иречек К.* 1932:102–111), К. Шкорпил (*Шкорпил К.* 1929:80–104); А. Игнатиев (*Игнатиев А.* 1927:291–295), Д. Момчилов (*Момчилов Д.* 1999), И. Георгиев (*Георгиев И.* 1995:7–27) и др. В техните изследвания изпъква значението на два много ясно обособени района с еднакви характеристики. Първият е този около Карнобат. В него се събират пътищата от Плиска и Преслав от север през Котленския и Върбишки проходи (с отклоненията им към Карнобат) и този през Рижкия проход. Центърът на този район е Карнобатската крепост Маркели, който е добре проучен по археологически път. Той е бил и е тема на множество изследвания (*Аладжов Ж.* 2007:49–56), в които изпъква значението ѝ като база за настъпление първо на Византия на север, а след това и на България на юг (*Аладжов Ж., Момчилов Д.* 1991:138–144; *Момчилов Д.* 2007:58–65; *Георгиев П.* 2007:90–99). Според К. Шкорпил оттук пътят от гореспоменатите проходи продължава на юг към дн. с. Правдино, от където се разклонява. Единият води към Адрианопол, а вторият през Кайбилярския проход продължава към Константинопол (*Шкорпил К.* 1929:84).

Вторият много важен район е този южно и югоизточно от дн. гр. Айтос. Общото между него и зоната около Карнобат е, че тук отново е налице средоточие на пътища, пресичащи Стара планина в масива ѝ от Айтос до н. Емине. Това е районът западно от Русокастро–Дебелт. Според К. Шкорпил пътят през Айтоския проход преминава през дн. с. Малка поляна–Дебелт (*Шкорпил К.* 1929:103). Както вече споменах по-горе, Г. п. Аянов е изследвал няколко пътни трасета от север на юг. Той достига до извода, че Средец (Дебелт) е средоточие на следните пътища: от Карнобат, от Айтос–Русокастро, от Анхиало–западно от Бургаските езера всичките с краен пункт Средец (*п. Аянов Г.* 1946:97 и сл., обр. 38).

Илия Георгиев много подробно изследва главния път през Айтоския проход (обр. 2). За него той преминава през Айтос–Малка поляна–Русокастро, откъдето се разклонява. Едното трасе е към Дебелт, а второто е на юг, към Факия (*Георгиев И.* 1995:8, сх. 1).

От изнесената дотук информация следва, че е напълно възможно именно този район също да е използван от страна на българите за съсредоточаване на войска при походите ѝ с крайна цел византийската столица. И ако лагерът при Карнобатската крепост като най-близък до Плиска и Преслав е използван за главна база на българите, то районът около Русокастро–Дебелт е изключително удобен за съсредоточаване на войска от територията източно от Дългопол–Провадия. Ако това предположение е вярно, следва да се търси и определен археологически паметник, който може да изпълни функционално ролята на такава база. Възможни такива са Дебелт и крепостта Русокастро. Накратко ще се спра на няколко важни резултата от археологическите проучвания на двата обекта.

Ранносредновековната керамика от Дебелт и от Средецкото кале е изследвана от М. Балболова-Иванова (*Балболова-Иванова* М. 1991:53; *Същата.* 2000:52–53; *Същата.* 2003:79–85). Тя се датира в IX–X в. По този въпрос последно се спира и Димчо Момчилов (*Момчилов Д.* 2008:89–91). От Средецката крепост е известно и материално свидетелство, определено като български воински атрибут. Това е коланна тока с изображение на лъв, датирана в първата половина на IX в. (*Балболова-Иванова М.* 2000:52–53).

В Русокастро през трите години на археологическите проучвания (*Дражева Ц.* 2007:288–291; *Дражева Ц., М. Николов.* 2008:654–656) освен останките от жилище, датирано от кр. на IX–X в. според намерената в него керамика, се откриха и една бронзова сърцевидна ремъчна апликация и бронзов езиковиден коланен накрайник с характерна украса. Открити са в ранносредновековен пласт със запазена дебелина до 0.3 м, доста унищожен от по-късни намеси. И двата паметника са лети. Много добре могат да се датират въз основа на подобните такива, открити при производствените центрове за дребна бронзова металопластика в Шуменско (*Дончева С.* 2005:285–286; *Бонев С., С. Дончева.* 2006:300–303), датирани съответно с монети от Лъв VI до Роман II и Константин. Най-важната характеристика и за двата паметника е принадлежността им към войнишкото облекло. Те ясно указват, че в крепостта Русокастро през X в. е имало не цивилно население, а военен гарнизон. Не абсолютизирам този факт, но той говори за военно присъствие, което е възможно да бъде във връзка с българските походи по времето на Симеон или най-малко е ясен знак за наличието на военно подразделение – значително или не чак толкова, през X в., като присъствието му може да бъде свързано просто и с обикновена гранична охрана след 927 г. При всички случаи бъдещите разкопки ще дадат повече аргументи за едно от тези предположения. Любопитно е все пак, че подобни паметници са изключително редки на юг от Балкана. Въпреки че са проучени по археологически път доста обекти, датирани с керамика от втората половина на IX–X в. (*Shejleva G.* 2001:144–148; *Шейлева Г.* 1997:81–86; *Борисов Б.* 1991:222, 248; *Шейлева Г.* 1995:245–246; *Саватинов С.* 1995:151–152), подобни паметници са публикувани единствено от Маркели – една ремъчна апликация (*Момчилов Д.* 2007:259–262), две се съхраняват в РИМ–Ямбол, в експозицията на музея в Кабиле, и седем има в ИМ–Поморие. Последните за съжаление са описани преди доста години в инвентарната книга на музея като постъпили „от Източното Староплининие”. Отбелязвам, че са открити в райони или на места, разположени винаги на важните пътища от източностаропланинските проходи, водещи на юг.

Като заключение по темата ще обобщя накратко най-важните изводи.

– При войните на цар Симеон през 913–923 г. българската войска се е движила по направлението към Константинопол през пътища от Маркели и района Русокастро–Дебелт на югоизток по пътищата през Кайбиляр–Лозенград–Бунархисар–Виза или по пътя Средец–Ковчас–Бунархисар–Виза. Възможен път е и този през Конак (Бяла вода)–Малко Търново–Бунархисар–Виза.

– Най-кратък път, обединяващ маршрути от източностаропланинските проходи в района на Карнобат с център Маркели и района Русокастро–Дебелт е този през Средец–Ковчас–Бунархисар–Виза. Вероятно пътят от Маркели се обединява с този от Айтоския проход на юг от Русокастро, където може да не премине през Дебелт, а в близост до Средец да продължи като единен по едно от горепосочените трасета.

– Възможно е с оглед стратегическите характеристики на района Русокастро–Дебелт тук да се търси българска база за съсредоточаване на войска при кампаниите по времето на цар Симеон.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аладжов Ж.* 2007.** Писаното за Маркели. – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV в., I, 49–56.

***Аладжов Ж., Д. Момчилов.* 1991.** Земленото укрепление около крепостта Маркели – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 138–144.

***Ангелов Д. и др.* 1983.** *Ангелов Д., С. Кашев, Б. Чолпанов*. Българска военна история. – София.

***Балболова-Иванова М.* 1991.** Дебелт през VIII–X в. – Векове, XX, 1, 51–57.

***Балболова-Иванова М.* 2000.** Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. – В: Плиска–Преслав, 8, 252–254.

***Балболова-Иванова М.* 2003.** Средневековый Дебелт VIII–X вв. – In: Bulgaria Pontica – Medii Aevi, IV–V, 79–85.

***Бонев С., С. Дончева.* 2006.** Старобългарски производствен център за металопластика при Новосел, Шуменско. – АОР през 2005 г. София, 300–303.

***Бонев С., С. Дончева.* 2007.** Археологически проучвания на производствения център за металопластика при с. Новосел, Шуменско. – АОР през 2006 г. София, 433–436.

***Бонев С., С. Дончева.* 2008.** Старобългарски производствен център за металопластика при с. Новосел, Шуменско. – АОР през 2007 г. София, 636–639.

***Борисов Б.* 1991.** Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – В: “Марица-изток”. Археологически проучвания” 1. София, 205–305.

***Венедиков Й.* 1927.** Военната дейност на Симеона. – В: Сб. България 1000 години (927–1927 г.). София, 51–60.

***Георгиев И.* 1995.** Ранновизантийски и средновековни български укрепления за отбраната на Айтоския проход. – ВИСб., 2, 7–27.

***Георгиев П.* 2007.** Крепостта Маркели при Карнобат и въпросът за първата българска столица. – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV в., 1. Варна, „Зограф”, 90–99.

***Господинов К.* 1981.** За локализацията на пътната станция Пудизо и по някои въпроси на античната пътна система в югоизточната част на Балканския полуостров. – В: Студентски изследвания, 4, 3–21.

***Господинов К.* 1985.** За някои пътища и селища в Югоизточна Тракия според Равенския космограф. – В: Юбилеен сборник на възпитаниците на Историческия факултет, 83–91.

***Господинов К.* 1995.** Данните на Певтингеровата карта за района около съвременния град Бургас. – ИМЮИБ, XVIII, 39–48.

***Димитров Б.* 1989.** Странджа през Средновековието. – ИНИМ, VIII, 21–52.

***Дончева С.* 2005.** Старобългарски производствен център за металопластика при с. Новосел, Шуменска област – АОР през 2004 г. София, 285–286.

***Дражева Ц.* 2007.** Разкопки на ранновизантийската и средновековна крепост Русокастро. – АОР през 2006 г., 288–291.

***Дражева Ц., М. Николов.* 2008.** Разкопки на ранновизантийската и средновековна крепост Русокастро. – АОР през 2007 г. София, 654–656.

***Златарски В.* 1971.** История на Българската държава през средните векове, I. – София.

***Златарски В.* 1927.** Политическия живот на българите при цар Симеона. – В: Сб. България 1000 години (927–1927 г.). София, 3–49.

***Игнатиев А.* 1927.** Стари пътища в Карнобатско. – ИБАИ, IV, 291–295.

***Иречек К.* 1932.** Военният път от Белград до Цариград и Балканските проходи. – БИБ, 4, 102–111.

***Карайотов И. и др.* 2000.** *Карайотов И., П. Кияшкина, К. Господинов.* Древната картография. – В: Бургас – вечното пристанище, 62–76.

***Момчилов Д.* 1999.** Пътна и селищна система между Източна Стара планина и Еркесията през IV–XIV в. – Варна.

***Момчилов Д.* 2007.** Плиска и Маркели (средата на VIII–началото на IX в.). – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV в., 1. Варна, „Зограф”, 58–65.

***Момчилов Д.* 2008.** Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. – Варна, „Зограф”.

***Момчилов Д.* 2007.** Старобългарска апликация от Маркели. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев, 259–262.

***п. Аянов Г.* 1946.** Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар. – ИБАИ, XV, 94–113.

***Саватинов С.* 1995.** Сондажни археологически проучвания в местността „Старото селище” край гр. Раднево. – В: „Марица-Изток”. Археологически проучвания, 3. Раднево, 147–171.

***Шейлева Г.* 1995.** Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989–1994 година (Предварително съобщение). – В: „Марица-Изток”. Археологически проучвания, 3. Раднево, 243–287.

***Шейлева Г.* 1997.** Керамиката от ранносредновековното селище в м. „Градището” край с. Полски Градец. – В: „Марица-Изток”. Археологически проучвания, 4. София, 81–104.

***Шкорпил К.* 1929.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, 2, 80–111.

***Annales Fuldenses*.** ЛИБИ II.

***Constantinus Porphyrogenitus*.** De Cabaris et Turcis; Symeon cum Romanis bellum gerit. – ГИБИ, V. София, 1964.

Georgii Cedreni – Ioannis Scylitzae. Historiarum compendium. – ГИБИ, VI.

***Georgius Monachus Continuatus*.** – ГИБИ, VI.

***Ioannis Zonarae*.** – ГИБИ, VII.

***Leonis Choerosphactis. Epistolae*.** – ГИБИ, IV. София, 1961.

Leonis Diaconi. Historiae. – ГИБИ, V. София, 1964.

***Leonis Gramatici. Chronografia*.** – ГИБИ, V, 1964.

***Leonis Philosophi. Tactica*.** – ГИБИ, IV. София, 1961.

***Nicolai Constantinopolitani Archiepiccopi*.** Epistolae. – ГИБИ, IV. София, 1961.

***Pseudo-Simeonis. Chronografia*.** – ГИБИ, V. София, 1964.

***Romeni Lacapeni. Epistolae*.** – ГИБИ, IV. София, 1961.

***Shejleva G.* 2001.** Archaeologichal study of the Late Antiquity and the Early Middle Age. – “Maritsa-iztok”. Archaeologichal research, 5. Radnevo, 139–168.

Theophanis Continuati. Chronografia. – ГИБИ, V. София, 1964.

***Vitae Maria Iunioris*.** – ГИБИ, V. София, 1964.

THE MARCHES OF TSAR SIMEON TOWARDS CONSTANTINOPLE

Milen Nikolov

(Summary)

The analysis of the source data about Tsar Simeon's wars shows that the marches of the Bulgarian ruler towards Constantinople were conducted on roads situated to the south of Adrianople and to the west of the Black Sea. The medieval historians clearly differentiated the cases when the Bulgarian army aimed at Constantinople and when it marched against Adrianople but they did not give the exact routes of the marches towards the Byzantine capital. Only in one source – the Life of Mary the Younger, we find more data about the marches of the Bulgarians towards Constantinople. Having analyzed the data, it becomes evident that the town of Viza is an important station on the road of the Bulgarians towards the Byzantine capital. Taking it as a starting point and based on studies on the road system in the south-easternmost part of the Balkans, the present article discusses the importance of Viza as a Bulgarian station in the course of the military campaigns of Tsar Simeon and the roads employed by the Bulgarian armies on their way to Constantinople. Attention is paid on the specific geographical characteristics of the territory those roads run through as well as on the importance of the two micro regions providing for the movement of the armies from the north to the south parts of the Balkan mountain. Those are the regions of present-day towns of Karnobat and Aitos. The first town is a centre of the roads coming from the north through Kotel Pass, Varbishki Pass and Rishki Pass to the south. The roads from Aitos, Dyulin and Emine Pass converge in the region to the south of Aitos. This determines the strategic importance of these micro regions during martial marches not only in the Middle Ages, but also in all historical periods. A suggestion for a possible station concentrating the Bulgarian armies immediately next to the north of Erkesia on the line of the fortresses Debelt –Rusokastro has also been made.

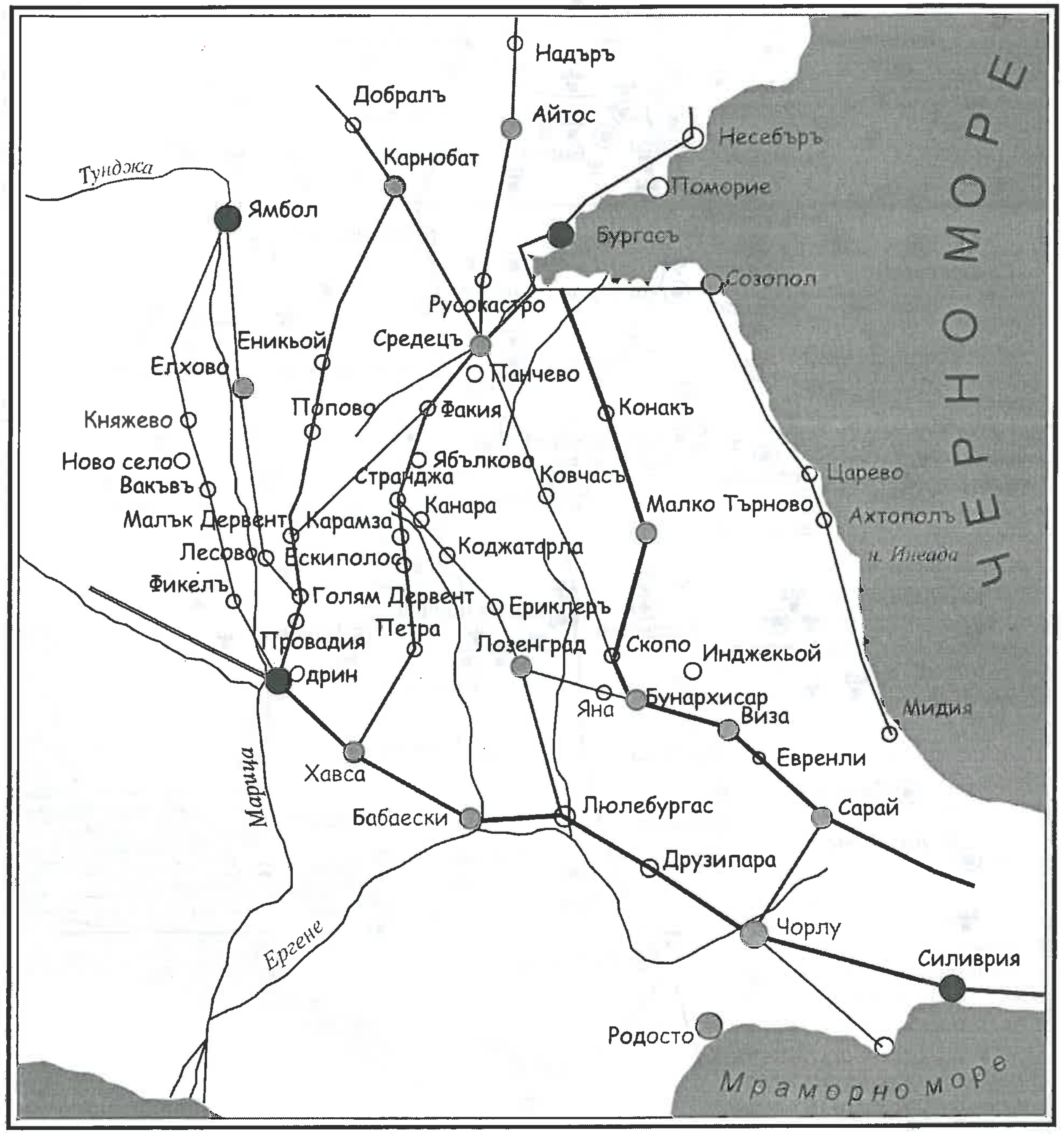
Надъръ
Добралъ
Айтос
Несебъръ
Карнобат
Тунджа
Поморие
Ямбол
Бургасъ
Созопол
Русокастро
Еникьой
Средецъ
Елхово
Панчево
Княжево
Попово
Факия
Конакъ
Ново село
Вакъвъ
Ябълкова
Странджа
Ковчасъ
Царево
Малък Дервент
Карамза
Канара
Малко Търново
Ахтополъ
н. Инеада
Лесово
Ескиполос
Коджатарла
Фикелъ
Голям Дервент
Ериклеръ
Провадия
Петра
Лозенград
Скопо
Инджекьой
Одрин
Яна
Бунархисар
Виза
Мидия
Евренли
Марица
Хавса
Бабаески
Люлебургас
Сарай
Друзипара
Ергене
Чорлу
Силиврия
Родосто
Мраморно море
ЧЕРНО МОРЕ

Обр. 1. Карта на пътищата в Странджа (по Георги п. Аянов)
Fig. 1. Map of roads in Strandzha after Georgi PopAjanov

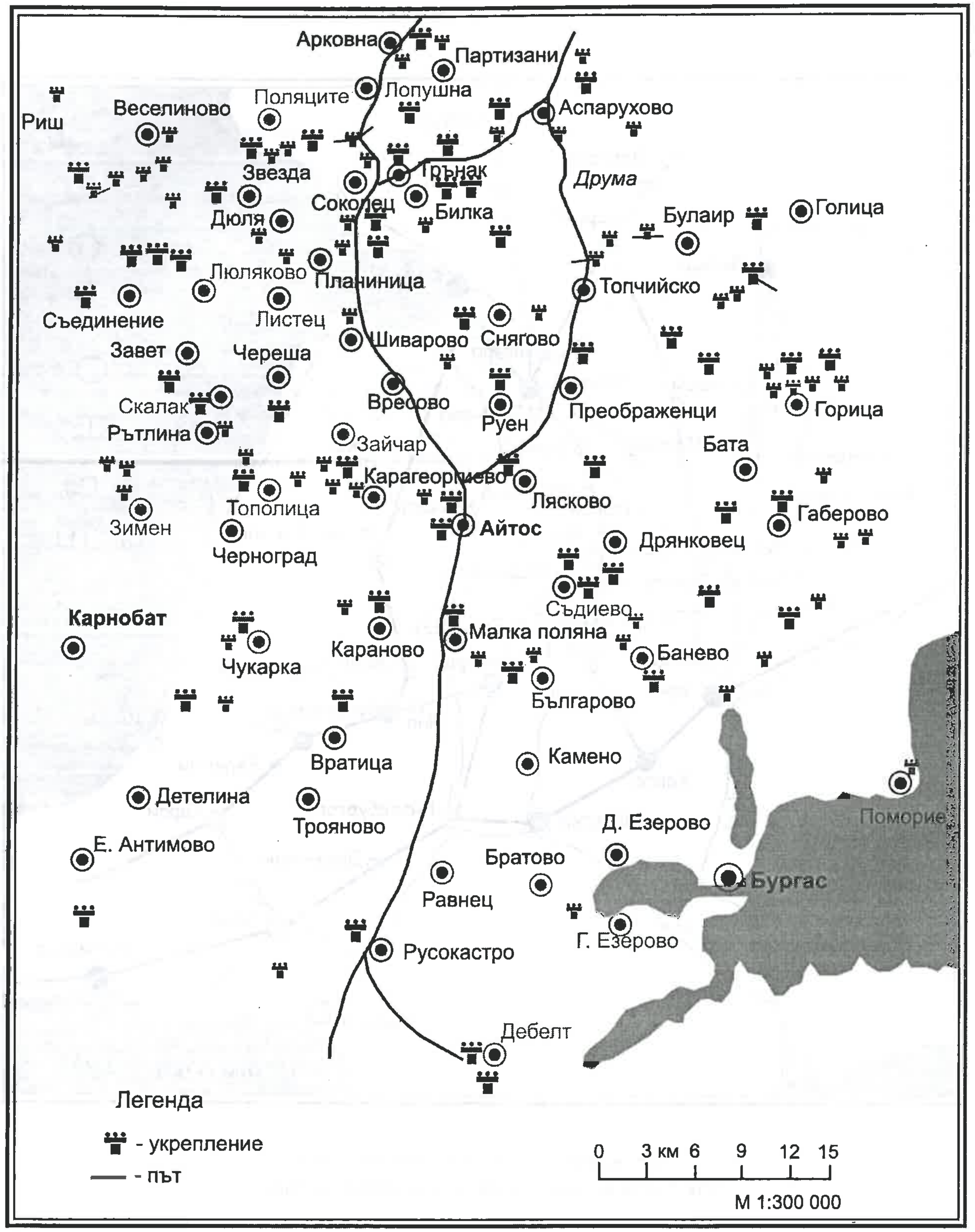
Арковна
Партизани
Поляците
Лопушна
Аспарухово
Риш
Веселиново
Звезда
Грънак
Друма
Соколец
Билка
Дюля
Булаир
Голица
Люляково
Планиница
Топчийско
Съединение
Листец
Шиварово
Снягово
Завет
Череша
Скалак
Вресово
Руен
Преображенци
Горица
Рътлина
Зайчар
Бата
Карагеоргиево
Лясково
Габерово
Тополица
Зимен
Айтос
Дрянковец
Черноград
Съдиево
Карнобат
Малка поляна
Чукарка
Караново
Банево
Българово
Вратица
Камено
Детелина
Поморие
Трояново
Д. Езерово
Е. Антимово
Братово
Бургас
Равнец
Г. Езерово
Русокастро
Дебелт
Легенда
- укрепление
- път
0
3 км 6
9
12
15
M 1:300 000

Обр. 2. Карта на пътищата (по Илия Георгиев)
Fig. 2. Map of roads after Ilia Georgiev

ЗА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ВАРНЕНСКИЯ ПРИСТАН РОСО/РОСИТО/РОСИКО

Валентин Плетньов *(Институт по океанология – Варна)*
Преслав Пеев *(Археологически музей – Варна)*

Настоящата статия е опит за локализирането на едно малко известно пристанище на Българското Черноморие. Името му, в различни варианти Россо, Росико, Росито, е известно от средновековните портулани и карти от началото на XIV в. насетне. Изследователите, които го споменават в публикациите за някои западноевропейски лоции, го поставят на южния бряг на Варненския залив. П. Коледаров (*Коледаров П.* 1979:293) определя мястото му в местността Лазурен бряг[1], а Б. Димитров и Ат. Орачев, както и Е. Тодорова и Д. Стоименов – в местността Карантината. (*Димитров Б.* 1978:к. 21, табл. LIV; *Димитров Б., А. Орачев*. 1982:2 и сл., обр. 1, 4; *Todorova E.* 1981:20; *Атлас.* 2008:102). Разположена е в югозападната част на залива, източно от съвременния квартал Аспарухово (Сес севмес), под стръмния северен бряг на Галатското възвишение. Най-често името на пристана Росито само се споменава без да се тълкува и не се обосновава неговата локализация. Опит за това наскоро направи П. Георгиев в статия за българо-руските контакти в района на Варна през IX–XI в. Той възприе ново име на пристана, нарече го Росиро/Русиро и коренно промени мястото му. Относно произхода на името първоначално той изключва „прибързаното заключение, че при наличието на категорични свидетелства за неговото ползване от руските мореплаватели през IX–XI в. то може да се свърже с корабоплаването на народа „рос". В същото време, по паралели прави първото предложение за произхода на името – „дериват на етнонима `Ρώς" и от там „пристанището на русите". Едновременно се изтъква, че името е гръцко и отразява характера на водния басейн – хидроним, произлязъл от ροός, ροῦς – поток, течение – „пристанището на потока". Тъй като названието на пристана е двусъставно се приема, че е образувано от Rus-iro/Ros-iro (име прието засега само от автора), въз основа на прилагателното ρῦσιος – спасителен, пазещ и ιερός – свещен, божествен. Името на пристана се превръща в „спасителното пристанище". В крайна сметка е направен изводът, че смисълът на „пренебрегвания досега топоним и хидроним е „спасителното течение (поток)", (*Георгиев П.* 2008: 73–75). След буквален прочит на част от текста на един портулан, за който ще стане дума по-нататък, авторът изтегля пристанището от Варненския залив и го поставя на 6 мили (9 км) западно от Варна, в езерото. Предложени са две възможности: на южния бряг, при късноантичната крепост над хижа „Звездица" или на северния – между селата Казашко и Езерово. Авторът явно е по-склонен да приеме втората, защото там имало „интересна ономастична податка" за съществуването на пристанището (*Георгиев П.* 2008:75–78). Става дума за селото, известното до 30-те години на XX в. с името Руслар (обр. 7), а днес Игнатиево, което обаче е отдалечено на 5 км от езерото и е създадено едва през XVIII в. Всъщност, новото мястото на пристана е предопределено от няколко нови идеи на автора за района на Варна и Варненските езера, представени в предходни публикации. Прегледът на всички изказани твърдения в статията се свързват с две основни постановки – във Варненското езеро още от Античността е разположено удобно пристанище, предлагащо защита срещу най-опасните за Западния бряг ветрове – източни и североизточни. Заедно с пристаните южно от Одесос/Варна и при Галата е оформен „пристанищен комплекс". Езерното пристанище от изток е защитавано от пясъчен вал – „дейтахизма" (днес „Аспарухов вал"), строен през средата на VI в., като противоцунамно съоръжение и едновременна защита от морски нападения. Пристанището се включва в контекста на голямата хипнотична „агломерация" или византийски „военен лагер–кампус", носеща името „Одесополис", към която са се устремили българите на Аспарух, наричана Варна и превърнала се в първа столица на България (*Георгиев П.* 2002:208 и сл.; *Същият*. 2005:61; *Същият*. 2007 а:61; *Същият*. 2007 б:7).

Без да се спираме на всички предложени идеи, по-долу, на базата на данните от средновековните портулани и карти, а и въз основа на проследяването на промяната на брега на Варненския залив и езерото, ще се опитаме да локализираме мястото на Росико/Росито, произхода и значението на името, неговото възникване и продължителност на съществуване. Особено важно в случая е изследването и проследяването на движението на бреговата ивица на залива и езерото от Средновековието до Новото време. Ще видим, че нейното непознаване води до фрапиращо грешни разсъждения и изводи.

---

[1] П. Георгиев (*Георгиев П.* 2008:72) приема, че П. Коледаров поставя пристанището (...От Rossito [при дн. Лазурен бряг]) северно от Варна. Всъщност местността Лазурен бряг отговаря на известната още от XIX в. местност Карантината. Сега това е по-популярното име на местността, за разлика от въведеното в средата на XX в. Лазурен бряг.

Пристанището на Одесос/Варна е имало няколко пристана, използвани в зависимост от ветровете, посоката на вълните, големината и газенето на корабите. Разположени са по крайбрежието на сравнително дълбокия Варненски залив, като са давали възможност на капитаните да хвърлят котва на различни стоянки в зависимост от особеностите на кораба и природните условия. След затлачването с пясъци на пристанищата на големите антични градове на север (Калатис, Констанция, Истрия) и тяхното западане до към края на VI в., Одесос и по-късно Варна се превръщат в основно търговско пристанище северно от Стара планина (*Лазаров М.* 2009). Това всъщност е причината на средновековните морски карти името да бъде отбелязвано с червено мастило, а не защото е някакъв голям „пристанищен комплекс”.

Портуланите

Първото писмено сведение, макар не портулан, за корабоплаване в Черно море по определен каботажен маршрут, включващ и Варна, с определяне на разстоянията на юг и север, откриваме в описанието на Черноморието в т. нар. „География” на Ал Идриси от 1154 г. Варна е една от спирките по пътя от Константинопол до Тмутаракан: „...*От град Ахилу до Аймине* (нос Емине) *има 25 мили; от Аймене до град Барнас има 50 мили; между Барнас и Армукастру* (спорно[2]) *има 25 мили; от Армукастру до Дуна* (Дунав) *има 3 мили...”* (*Недков Б.* 1960:99).

Вероятно Идриси е ползвал недостигнали до нас лоции, въпреки, мнението, че те се появяват едва през XIII в. Посочените от него 50 мили между Емине и Варна (въпреки, че в действителност те са значително по-малко) са колкото на първия известен европейски портулан за Черно море от края на XIII в. – “Lo compasso da Navegare”, известен още като „Ориентиране по корабоплаване”. Съставен е в Пиза между 1250 и 1265 г., като ръководство за корабоплаване в Средиземно море. Към него през 1296 г. е прибавено описание на маршрута по западния бряг на Черно море. Предполага се, че портуланът е бил придружен от известната „Пизанска карта” – една от най-ранните, подробни морски карти. За съжаление тя е повредена и от нея липсва частта между Ахтопол и Калиакра (*Атлас.* 2008:93, к. II. 1). В портулана се казва: „...*От споменатото Арминио* (нос Емине) *до Варна, ако искате до Галата 50 мили на север и малко на северозапад. Варна е пристанище за кораби; не пази добре срещу ветровете, но е добра скеля. От споменатата Галата на Варна до Карбона 20 мили на североизток...*” (*Димитров Б.* 1979:21–22).

Видно е, че според съставителят на портулана Галата е „на Варна”, т. е. част от нейното пристанище. Разстоянията се мерят редовно до и от Галата на север, не от Варна, защото Галата е добър ориентир, крепост, вероятно с фар, а и не е задължително всички кораби да влизат във варненското пристанище. Това се потвърждава и от последващото напомняне в портулана: *„От споменатата Галата до Калиакра – 40 мили между североизток и изток”.* В този ранен портулан (от 1296 г.) все още не се споменава междинен пристан между Галата и Варна. Всъщност все още го няма и следващият – Кастрици.

В друго описание на пристанищата по Западното Черноморие, което, според издателите е генуезко от началото на XIV в., също не се споменава пристан между Галата и Варна, но вече има пристанище на север – „Кетрици” (средновековната българска крепост Кастрици, в резиденция Евксиноград). Възможна е и по-късна датировка на портулана, защото в неговото начало се споменава Добруджа, а се приема, че името е възникнало след смъртта на деспот Добротица (*Гюзелев В.* 2004:375 и сл.). Може обаче да се направи и предположението, че и до тогава т. нар. Карвунската област (хора) е била наричана с това име. В описанието се казва, че „...*към България или Добруджа* принадлежат*: Лавица, Галата, Варна* (uarna), *Кетрици, Гаварна* (gauarna), *Калиакра, Лаксулитико* (Шабла), *Пангалия, Костана, Зинаварда, Гросео, Страико, Лапера...Солина, Ликостома”* (*Гюзелев В.* 1981:188, бел. 13).

Името на пристан, между Галата и Варна, се появява в портулан от 1602–1634. Съставен е на староиталиански и вероятно е препис на портулан от първата половина на XIV в. Бил е притежание на фирмата Драго Комите от Неапол (*Коледаров П.* 1979:293)[3]. В него се споменават приблизително същите разстояния между пристанищата по западния бряг на Черно море, но вече между Галата и Варна е отбелязан нов пристан – Росито (Rossito). В портулана се казва: „...*От залива на Лимано* (нос Емине) *до южната Визи* (нос “Св. Атанас”) *в северна посока има 15 мили. От Негро моло* (Черни нос) *до Галата има 10 мили. От Росито до Варна от запад на изток е 6 мили. Варна е град, от който до Калиакра има 50 мили. От Варна до Кастрици на североизток има 20 мили. От Кастрици до Карбона има 30 мили”.* Видно е, че става дума за пристанище под името Росито, разположено между Галата и Варна. Не се посочва обаче разстоянието между пристаните Галата и Росито. Предполагаме, че причина за това е незначителното разстояние между тях, по-малко дори от това до Варна – 6 мили. За Варна е отбелязано специално, че е град, защото Росито явно не е.

Същите данни получаваме и от един портулан на гръцки език, издаден във Венеция през 1573 г. по ръкопис, открит през 1559 г. От множеството италианизми в него се подразбира, че също е препис по изгубен италиански портулан от средата на XIV в. (*Димитров Б.* 1979:23).

Трябва да обърнем внимание на факта, че всъщност този портулан е публикуван на два пъти от Б. Димитров (за втората публикация вж. *Димитров Б.* 1984:34) на гръцки и български, а само на български е представен в том II на „Христоматия по история на България” (*Петров П., В. Гюзелев.* 1978:294). В първата публикация, на страниците на сп. „Археология”, в гръцкия текст има печатни грешки, които по-късно стават основа за напълно погрешни или тенденциозни изводи относно името на пристана. В колонката с гръцкия текст е изписано *„άπό τό* ***Ροσίρο*** *ώς Βάρνα”* – „Росиро”. Отбелязано е разстоянието между пристаните *„μίλλια ς'„* – 6 мили. В същото време в българския превод е записано *„От* ***Росито*** *до Варна...”*. Едновременно с това разстоянието от 6 мили се превръща в 15 мили. В другите две публикации на портулана тези несъответствия ги няма. Там и в двата текста е написано „Росито” *„άπό τό* ***Ροσίτο*** *ώς Βάρνα”*, като съвпадат и разстоянията в превода – 6 мили. Всъщност в портулана се казва: „...*От нос Лемано до Визе са 15 мили. От Визе до Мавро Моло са 15 мили. От Мавро Моло до Галата са 15 мили. От Росито до Варна запад изток са 6 мили. Варна е град и до Кагиакара са 50 мили. От Варна до Катричи* (Кастрици) *от североизток на югозапад са 10 мили...”*. Отново, подобно на предходния портулан няма посока и разстояние между Галата и Росито. Това всъщност е единствения случай в лоциите, където не се отбелязват посоката на движение и разстоянието межда двата пристана. Текстовете в двата последни портулана са близки, но се разминават разстоянията между пристанищата.

В портуланите е отбелязан правилно редът на пристанищата Галата, Росито, Варна и Кастрици. В същото време е много важно да се обърне внимание на факта, че посоките са обърнати. Посочва се линията на маршрута „между”, а не от изходна точка. Това се вижда от посоката между Месемврия и Варна, Месемврия и Емине. Според портулана те са от североизток на изток. Въпреки северната ориентация и на картата, посоката е от югозапад на североизток. По същия начин е отбелязана посоката от Росито към Варна – запад-изток. Това обърнато посочване на линията на движение е видно и от невъзможния маршрут между Варна и Кастрици – „от североизток на югозапад” при условие, че Кастрици е североизточно от Варна. Подобно разминаване е допуснато и при пристанищата западно от устието на Дунав (определени на изток) и към Маврокастро (Белгород Днестровски) на устието на Днестър – определен на югозапад. Освен това трябва да се има предвид и достоверността на предлаганите разстояния в мили между отделните точки. И при двата представени по-горе портулана има голямо разминаване с действителните разстояния (най-често удвоени или утроени). Примерно тези между Месемврия и Варна (100 мили), Черни нос и Галата (15 мили) и Варна и Кастрици (10/15 мили), Варна–Калиакра – 50 мили – всъщност са много по-кратки.

От казаното дотук става ясно, че пристанът Росито, а не Росиро/Русиро, се появява в портуланите през първата половина на XIV в. Разположен е между Галата и Варна, на 6 мили (ако и те са удвоени или утроени – на 2 или 3 мили), най-вероятно от изток на запад. Явно пристанът е близо до Галата, защото щеше да бъде отбелязано по-голямото разстояние от това до Варна. Не е бил известен на съставителя на „Ориентирането по корабоплаване” от 1296 г. В същото време не е отбелязван и на лоциите за Западния бряг от XV в. насетне. Трябва да се обърне внимание на факта, че съставителите на портуланите не дават абсолютно никакви по-особени бележки за Росито – къде се намира, каква е дълбочината, от кои ветрове е защитено? Никъде не се казва, че в пристана трябва да се влезе по река, или, че е безопасен и предпазен от източните ветрове. Оказва се, че за най-привлекателното пристанище на западния бряг на Черно море, според П. Георгиев разположено в езеро, затворено от всякъде с пясъчна коса, предпазваща го от вълните от изток и специално изградена защитна стена/вал, съставителите на лоциите не съобщават нищо. В същото време има подобни уточнения (дълбочини, посоки в градуси, наличие на острови или защитени от ветровете места, дори извори) за Варна, Месемврия и Созопол[4].

---

[2] Повечето изследователи на текстовете в „Географията” на Ал Идриси локализират Армукастро на Дунав и го отъждествяват с Алмарис (Енисала) „на 25 мили от Варна, 3 мили от Дунав и два дни път от Вичина”. П. Георгиев прие, че става дума за два града с това име – един на Дунав и един на р. Провадийска, „Ермукастро”– „запустял град” – стария Марцианопол – средновековната Диавена (вж. *Георгиев П.* 2002: 213–214 и посочената литература).

[3] П. Георгиев допуска грешка с твърдението, че името на варненския пристан „енигматичното Rosiro” се споменава за пръв път в добавка към италиански портулан, датиран в 1296 г. (*Георгиев П.* 2008: 71–72). Той, както стана по-горе ясно, е публикуван от Б. Димитров (1979:21), но в него няма пристанище с подобно име. То се открива едва в следващия портулан в публикацията – гръцки препис от първата половина на XVII в на италианска лоция от XIV в. Той е представен по-долу със съответните бележки.

[4] В споменатото вече „Ориентиране по корабоплаване” специално е отбелязано, че „Варна е пристанище за кораби; не пази добре срещу ветровете, но е добра скеля”. *„Месембре е добро пристанище и над споменатото*

Засега не са известни други портулани, в които да става дума за пристана Росито. Той не е отбелязан и на описанията на градовете и крепостите по западния бряг на Черно море, защото не имало специална крепост, която да го охранява. Има го обаче на многобройни карти от XIV до XVIII в., които също дават добра възможност за локализация на пристана.

Картите

За пръв път Варна е изобразена като укрепен град на Ебсторфската карта на света, рисувана около 1235 г. В нея на брега на морето, в „Земята на българите", „Царство Мизия", но и на „14 славянски племена", в една линия много схематично са отбелязани *Obfesus* (Одесос), *Mesembre* и *Constantinopol* (*Атлас.* 2008:52, к. I. 6). Върху ранните карти на един от най-видните италиански картографи Петрус Висконте от Генуа от 1311 и 1318 г. липсва споменаваният в портуланите пристан Росито, а е известно, че неговите карти са достоверен и точен източник за историческата география на Черно море. В тях за пръв път районът на Варна е изобразен много детайлно – дълбок залив, затворен от север и юг с издължени носове. В дъното му, подобно на Бургаските езера, а и реките Камчия, Ропотамо и Резовска, с напречни двойни черти е отбелязана река, която е раздвоена на запад. Важно е да отбележим, че между Галата и реката, почти в средата на южния бряг на залива е отбелязан още един малък нос, насочен на север. Той ще бъде показван и на редица други средновековни карти. Този малък нос съществува и сега в посока от Галата към местността Карантината (обр. 9 а).

По-важна за нас е картата на П. Висконте от 1320 г. (обр. 1). Там за пръв път, непосредствено след Галата (Gallaro), на южния бряг на залива, югоизточно от показаната река и западно от малкия нос се появява пристан с името Россо (Rosso). След него с червен цвят и с бяло знаме с монограм[5] е Варна (Varna), (*Атлас.* 2008:102, к. II. 4; *Димитров Б.* 1978:к. 21; *Димитров Б.* 1984:к. 4). С името Россо всъщност е отбелязан пристанът, известен от двата представени по-горе портулани като Росито.

Докато Галата, Варна и Кастрици, с различно изписване на името се срещат на почти всички карти от XIV и следващите векове, то междинният пристан Росито/Россо се среща много епизодично[6]. Вероятно, защото е използван по-рядко в сравнение с останалите пристани, и губи значението си след затварянето на Черно море през следващите векове. Независимо от това, по стара традиция, а и поради преписването на стари карти с различни добавки, пристанът е отбелязван винаги на южния бряг на залива, задължително преди реката, отток на езерото, след споменатия малък нос, западно от Галата, с едно изключение. На историческа карта на Йохан Хазе, 1744 г.[7] Росико (Rossico) е на юг от Варна (Varna), но пък северно от Одесос (*Атлас.* 2008:к. III. 29).

Върху картите от XV и следващите векове много рядко се среща името на известното от първите карти Россо или от портулани Росито, а се появява Росико (Rossico). За пръв път го откриваме на картата на генуезеца Франческо Бекаро от 1403 г. (обр. 2). Разположено е отново южно от реката/езеро, в дъното на южния бряг на залива, след Галата (Gallara), този път югоизточно от Варна (Uarna), (*Атлас.* 2008:113, к. II. 7). Името се променя и на картата на картографа от Анкона Грациозо Бенинказа от 1474 г. Там, на южния бряг на залива, южно от отбелязаната река, западно от Галата (Gallara) и преди Варна (Uarna) се появява пристанът Росичо (Rosicho), (*Атлас.* 2008:125, к. II. 11). Тук е мястото да подчертаем, че при

пристанище виждате един кастел. И можете да бъдете сигурни за всичките ветрове и дъното е между 6 и 30 крачки". „*Сизополи е голям град с добро пристанище и има два острова. Единият го наричат острова на Шафрана и има една църква в средата на острова; когато вдигнете котва към града и се насочите към острова или се завъртите на 4 или 5 градуса, другият остров стои на северозапад при входа на пристанището и се нарича Сонджоане* (Св. Иван). *От Сизополи до Мискурия (Месембрия) има 18 мили. Мискурия е обитаван град и има извор на плажа в западна посока, ако обърнете носа на кораба към града*".

[5] Д. Стоименов (*Атлас.* 2008:102) предполага, че на монограма има огледален образ на буквата Ц и от там „цар". Прави впечатление обаче, че същите по форма и цвят флагове – бели, правоъгълни, тройно разделени в края, с червени монограми, се веят над Маврокастро и Тана. В първата част на техните монограми има „везната" на Кипчакското ханство. Втората част на монограма обаче много напомня на варненския. Може да се приеме като лигатура на буквите I (по удебелена) и N – Januae (Генуа) и някакво тяхно представителство (?). Всъщност, авторът на картите е генуезец.

[6] Пред старото военно поделение в местността Карантината/Лазурен бряг има малък пристан, а в средата на XX в. за кратко е предложен вариант там да се изградят пристанищни съоръжения за разширяване на Варненското пристанище (Вж. *Пристанище Варна*, 2008:112).

[7] Картата е много добър пример за преписването и смесването на различни сведения и изображения. Всъщност Хазе не поставя Росито (Rosito) северно от Варна, а северно от Одесос. В картата Варна е отбелязана на север в залив, в чието дъно е представено езерото. Непосредствено северно от Варна всъщност е изобразено Кастрици. В същото време на морската карта на Черно море от 1743 г. същият автор не отбелязва изобщо пристанище с името Росико (*Атлас.* 2008:к. II. 34).

оценяването на информацията, която ни дават картите след втората половина на XV в., трябва да се има предвид факта, че след превземането на Константинопол през 1453 г. и падането на последните италиански колонии Кафа (1475 г.), Килия и Маврокастро (1484 г.) Черно море е затворено за западните търговци. Картографите вече не получават нови данни и само преповтарят информацията от различни по-стари издания. Поради това не е странно, че на морска карта от 1489 г. между Галата и Варна, на южния бряг на залива се появява пристанището с неизвестното от предишни карти и портулани име Амана (?) (*Атлас,* 2008:136, к. II. 14). В същото време на карти от XVI в. над Константинопол и Пера все още се развяват християнски флагове (обр. 3).

Името на пристана Росико (Rossico), разположен на традиционното място, е отбелязано на карти на анконеца Андрея Бенинказа (1508 г.) и на неизвестен автор, рисувана през 1536 г. (Rosico). През 1538 г. Уго ди Фредучи изписва Роксико (Roxico). Батиста Аниезе през 1553 г. преписва грешно името Русико (Rusico), между „Галато" и „Уерна" и това е единственото отбелязване на пристана с това име. В карти на каталанския картограф Матео Прунес от 1586 г., Йохан ван Койлен от 1695 г., на Георг Зойтер от 1740 г. отново има пристан Росико (Rosico), (*Атлас.* 2008:к. II. 16, 18, 19, 22, 30, 33). Върху картата на британския картограф Джон Роц от 1542 г. пред Росико е добавено L (LRossico), (*Атлас.* 2008:159, к. II. 20).

По-точното локализиране на мястото на Росико може да се направи по картата на Андрея Бенинказа от 1508 г. След Галата и Росико специално е отбелязано, че между него и Варна има река – в дъното на залива е изписано Потамиа (Gallato, Rossico, Potamia, Varna), (обр. 3). С името Потомос в древността е била известна река Девненска. Това е отбелязано и на анонимна венецианска карта от средата на XV в., където между Rosico и Варна има река – Potamia (*Димитров Б.* 1978:25, табл. LVIII). Следователно и с дотук представените данни можем да сме сигурни, че Росико не е в езерото, а южно от оттока му – реката Варна, но да продължим.

Европейските политически, исторически и административни карти са сравнително неточни, но и там Росико е на южния бряг на Варненския залив, като понякога е обозначено със знака за малка крепост, или кръгче за населено място. Често това „населено място" е отбелязано при устието на река Панисос (Rosico, Paniso fl.) на карти на Абрахам Ортелиус (1612 г.), на големият картограф Герард Меркатор (1628, 1634 г.), Никола Сансон-син (1648 г.), (*Атлас.* 2008:к. III. 5, 7–9). Късните автори на карти отдавна нямат информация, че показваното на по-старите карти име Росико е не на град или крепост, а на пристан.

Интересно е двойното отбелязване на пристана в карта от 1660 г., където южно от река с двойно име Варна/Тича, през която е отбелязан мост е посочено Росико, но и отделно е подчертано – Порт Росико. Относно преписването на сведения от по-стари карти на Черноморието добър пример е карта от 1743 г. където южно от Варна, под езерата е изписан пристан с двете известни имена Росико/Росито (*Атлас.* 2008:к. II. 34). Засега най-късната карта с отбелязано името на Росико е на Готлиб и Фициус от 1770 г., а името на пристанището, известно от портуланите Росито откриваме на морска карта на Ян Елв и Д. Лангевелд от 1787 г. (*Атлас.* 2008:к. II. 40, V. 6).

Добър ориентир за мястото на пристана, известен от портулани и карти като Росито/Росо/Росико е мястото на реката Варна, която както споменахме, е отбелязана още на ранните карти от XIV в. Без да се впускаме в подробности за произхода и значението на името, само ще отбележим, че Варна през Средновековието е известната днес река Провадийска с притока река Девня и Варненските (Девненските) езера с оттока им към залива. Тя е спомената за пръв път от император Константин VII Багренородни. Според него при търговските си експедиции към Константинопол варягите достигат „*край река Варна и от Варна до река Тичина*" (*ИБИ.* 1964:198, 202–203). За река Варна вероятно говори и Скилица. Варягите при своя последен военен поход към Константинопол през 1043 г. били разбити в морската битка в Босфора. Част от тях се спасили и отстъпвали на север по суша, но били посрещнати и разбити от управителя на тема Паристрион Катокалон Кекавмен "*...по крайбрежието на така наречената Варна*" (*ИБИ.* 1965:307–308). Тук в никакъв случай не става дума за град или селище, а за крайбрежие. До реката Варна дошъл с корабите си и император Константин V Копроним по време на морския поход, но към устието на Дунав през 774 г. Според Теофан, когато императорът: „*...дошъл до Варна, той се уплашил и замислил да се завърне*" (*ИБИ.* 1960:274), а според Анастасий Библиотекар той не „*дошъл*", а „*стигнал Варна*" (*ИБИ.* 1960:261).

До прокопаването на канала море-езеро през 1908/9 г., нивото на езерото и неговия отток към морето е било с 12 м по-високо от морското[8]. До тогава и преди натрупването на насипите за съвременното пристанище оттокът е преминавал всъщност през отделни тесни, заблатени потоци, както е видно от плановете на Варна и Варненския залив (обр. 4–5). Най-широкият, винаги заблатен при лятното маловодие, а и не само тогава, е протичал по трасето на днешната улица „Девня”, северно от съвременната гара, под тогавашния стръмнем склон, южно от стария град. Наричан е от местното население „Дере су”. А. Вретос и Ф. Каниц в описанието на Варна наричат отока на езерото „Derse” (*Kanitz F.* 1882:202–203) и от тук, в някои случаи се приема, че реката носи името на древния бог на Одесос – Дерзалас/Дарзалас. Според Ара Маргос (*Маргос А.* 1966:154, бел. 3), това наименование е записано от Каниц грешно поради неправилното разбиране и интерпретиране на турското „Дере су” и няма нищо общо с името на одесоския бог от II–III в. Несъмнено А. Маргос е прав, защото едва ли турскоговарящото население на Варна, ако е дало сведение на пътешественика, е имало спомен за бога, известен от римската епоха. Каниц ползва и сведението на Вретос, който споменава че „Derse” свързва езерото с морето (*Vretos A.* 1856:217). Трябва обаче да се има предвид, че на турски думата „derz” означава скачвам/свързвам (*Турско-български речник.* 1952:120). Така че варненци наричат оттока „Дерза”, защото свързва езерото с морето. Не е за учудване, че в многобройните си съобщения за територията на стария град и езерото братя Шкорпил не правят връзката Дерзе-Дерзалас, дори когато правят предположението, че при прокопаването на канала са открили основите на храма на речния бог на Одесос (*Шкорпил Х. и К.* 1910:14).

---

[8] Трябва да се обърне внимание, че една от целите на прокопания канал е снижаване на по-високите езерни води и обезводняване на блатата върху пясъчната коса, затваряща езерото. Дълбочината му първоначално е 5 м, с широчина при дъното 12 м. През 20-те и 30-те години се прави опит за използване водите на канала за нови кейови

Река Варна запазва името си и през периода на Второто българско царство и османското владичество. Спомената е в анонимен италиански портулан от XIV в., заедно с някои реки по западния бряг на Черно море: „*...При Мисенби има една река, която се влива в морето в източна посока... Варна е една река, която се влива в морето на изток*” (*Димитров Б.* 1984:36). Отбелязана е с различни варианти на името и на многобройни карти от XIV до XVIII в.

Както споменахме по-горе, за пръв път реката е нарисувана на мореплавателните карти на венецианеца Петрус Висконте от началото на XIV в. Това се повтаря на картите с бреговите линии на Франческо Бекаро (1403 г.). Река, разположена между Варна и Галара или Варна и Росико, Варна и Росито е отбелязана на морските карти на ди Валадестес (1413 г.), де Валсека (1447 г.), Алвизе Чезано (1490 г.) и много други. (*Атлас.* 2008:113, 123, 126 и сл.). На по-късните географски и исторически карти, на които се отбелязва и вътрешността на България, до изображението на крепостта Варна се поставя река, протичаща към залива от запад. Обикновено на северния бряг на добре очертания дълбок залив е Варна, а на южния – Росико, а между него и Галата има още една малка река (вероятно пълноводното тогава Куле дере). На някои карти реката е бизименна (Я. Гасталди, 1584 г.; Меркатор, 1589 г.), (*Атлас.* 2008:246–247). Името на реката – „Varne Riv.” откриваме на картата „Пътят на Дунав” от 1660 г. (през реката, чрез мост се достига до Росико). Подобно е положението и на по-късни карти, където е отбелязано името – „Varna fl.” (Сансон, 1665 г.). Към края на XVII и XVIII в. в картите се изобразява не само река Варна, но вече и езерото, задължително с мост(?) към Росико или Росито (Дьо Вит, 1688 г.; Валк,1702 г.; дел Изъл, 1730 г.), (*Атлас.* 2008:III, 21 и сл.). Понякога реката е отбелязвана и под името „Urana fl.” (Вишер, 1741 г.; Хасио, 1744 г.; Роц, 1770 г.). В отделни случаи горното течение е с името „Варна”, а в долното „Зирас” (Дж. Кантели, 1689 г.; Я. Фон Зандрарт, 1683 г.), (*Атлас.* 2008:к. III, 15, VI. 24). Река с името „Девне су” (Daphne Sui) има в една от късните карти – на Зенони (1774 и 1781 г.).

Днес оттокът на Варненското езеро става през каналите море-езеро, а нивото е изравнено. Къде обаче е било старото корито на реката? Братя Шкорпил съобщават, че при изграждането на турските укрепления руслото на старата река било променено и прекарано със стратегическа цел до стръмния южен склон на Варна, пред крепостните стени (*Шкорпил Х. и К.* 1910:13, бел. 2). Всъщност, както личи от различните скици на местността и карти на крепостта, там е било и най-широкото място на рекичката. Старото трасе случайно било пресечено при прокопаването на мореходния канал (обр. 6). Разкрит е завоят на дерето, издаден на юг. Наоколо, по протежение на канала, на площ от близо 10 дка са намерени гъсто забити триметрови колове-пилоти. Върху тях е имало мрежа от хоризонтални греди и основите на масивна сграда (всъщност само ъгъл от сградата). Извадени са 130–140 кубика ломени камъни и квадри, части от архитектурна украса – корнизи, релефи, части от колони и капители, както и части от статуи, латински и гръцки надписи. Шкорпилови предполагат, че това е светилището на речния бог, заобиколено от три страни с вода. В съседство е открито трасето на път и остатъци от мост. Тези натрупани камъни образували брод, през които минавали „старата река с кола”. „Тази колова постройка – продължават братя Шкорпил – в древността се е намирала близо да древния бряг на морето, до затлаченото от наносите и морския пясък древно пристанище”, защото били извадени с много „отъркулени и обли парчета на глинени съдове... раздвижвани от водата, когато тук, преди 2000 г., е бил морскияг бряг (*Шкорпил Х. и К.* 1910:13–14, бел. 4; *Шкорпил Х. и К.* 1921:49–50). В никакъв случай не става дума за съществуването на древно „солидно бентово съоръжение, с което се регулира оттокът на езерните води към морето, както и на морската вода по посока на езерото при прилив”[9]. Трудно можем да приемем и твърдението, че „това е своеобразен шлюз, който е осигурявал лесен достъп на корабите в езерото”. Твърдението за наличието в близост до коловата постройка на други пристанищни съоръжения не се потвърждава с никакви сведения. Цитираните братя Шкорпил не са регистрирали никакви постройки „почти в средата на стария канал, на северния бряг” (*Георгиев П.* 1998–1999:170). Всъщност става дума за постройка с размери: „дължина север-юг 45 разкрача и широка около 27”[10], разположена под водата на **южния бряг** (В. П.) на езерото, между нос Баба борун и Бял бряг (обр. 7) до местността Пайнерджик (*Шкорпил Х. и К.* 1910:6–7).

Сега останалата част на стария езерен отток трудно може да се установи, но вероятно се е вливал в морето, там където е запазеният северен край на „Аспаруховия вал”, почти в средата на старата пясъчна коса. Реката, както и целият терен върху нея винаги са били заблатени с тенденцията за натрупване на голямо количество пясъци от изток и тиня от запад. Почти цялата пясъчна коса е била покрита с торфени блата с дебелина 1.5–2 м. Теренът започнал да се изсушава едва след прокопаването на канала и падането на нивото на езерото с 1.2 м. Дори и след преместването на речния отток на север, пред крепостните стени на Варна, теренът южно от града останал заблатен, с множество малки ръкави, излизащи от основното трасе на рекичката или направо от езерото (*Атлас.* 2008:к. II. 43 в; V. 12). Това много добре е видно от известните скици (обр. 4–5) на Варна от XVIII–XIX в. Всичко това показва, че езерният отток не е бил плавателен за кораби. Освен това трябва да се има предвид, че източната част на езерото, откъм пясъчната коса, също е била много плитка, запълнена с тиня от речните наноси. Потвърждение на това е фактът, че при прокарването на канала през 1908 г. е било необходимо той да се продължи с още близо 900 м навътре в езерото за изравняване на нивото (*Шкорпил Х. и К.* 1910:13, бел. 1; *Пристанище Варна.* 2006:68).

Бързите темпове на натрупване на пясъци в дъното на Варненския залив довело до неговото затлачване и необходимостта от обновяване и изграждане на нови пристанищни скели. Причините за наслагването на пясък в продължение на хилядолетия са двете характерни подводни течения в залива – едното от нос “Св. Георги” и Кастрици с посока североизток-югозапад (обратно на часовниковата стрелка), а другото от нос Галата на запад към дъното на залива. В тези посоки се отнасят и наносите, които се натрупват в района на съвременната пясъчна коса, отделяща Варненското езеро от залива. Затлачването на залива, особено от северната му страна е една от причините за изграждането на новото пристанище. Това затлачване с пясъци много добре е отразено в трудовете на братя Шкорпил. Най-големите промени настъпват след започването на строителството на пристанище Варна, особено в началото на XX в., когато се изграждат вълноломите – големият, като продължение на нос Варна и малкия – на самия канал. Чак тогава са се образували съвременните плажове на Варна. Дотогава брегът източно и североизточно от Одесос-Варна е стръмен, каменист и на него е невъзможно да акостират дори лодки (обр. 8 а-б)[11]. Неслучайно пристанището още от VI в. пр. Хр. е разположено южно и югозападно от града, защитено от североизточния и северен вятър от нос Варна. Има и още една изключително основателна причина. За древните мореплаватели наносите, носени от реките и вкарвани от тях в морето винаги са представлявали проблем. Както стана ясно, те са разнасяни и от морските крайбрежни течения. Пристанищата още от Античността са строени на противоположната страна на носените от речните устия наноси, за да не ги затлачват.

места, но проектът не е осъществен. Имало е понтонен мост, заменен с подвижен през 1938 г. Каналът е удълбочен много по-късно във връзка с новото пристанище Варна-Запад, преди изкопаването на новия мореходен канал (1976 г.). Първата идея от XIX в. за новото пристанище Варна е за неговото изграждане в езерото, след прокопаването на мореходен канал. По-късно тя е изоставена по ред субективни и финансови причини и пристанището е ситуирано, след значителни драгажни и строителни работи, южно от Варна (вж. *Пристанище Варна.* 2006:53–75).

---

[9] Приливът на Черно море по нашите брегове средно е 9, с максимум до 15 сантиметра.

[10] П. Георгиев заменя крачките с метри и постройката става с площ от близо декар.

[11] Братя Шкорпил отбелязват, че до изграждането на вълноломите брегът, там където днес са варненските плажове е бил толкова стръмен, че при изграждането на „новите” турски укрепления през 1834 г. не са сметнали за необходимо да го укрепват с бастиони. През 1921 г. те пишат: „Морето постоянно нанася пясък на брега. Скотобойната, изградена на брега през 1908 г. днес е отдалечена на 10 м.”. Още по-фрапиращо е описанието на варненския бряг от изток: „Грозящо нанасяне се забелязва в ъгъла на главния вълнолом и града. Преди 40 г. край морето не е могло да се мине под високия бряг. Днес тук има пояс от пясък, който достига ширина до 100 м. По нататък... към приморската градина пясъкът има ширина около 50 м”. Когато описват затлачването с пясък и изчисляват, че Аспаруховият вал е бил близо до бреговата ивица на залива, Шкорпилови изчисляват, че на година се натрупва около половин метър пясък, а някъде и до 2.5 м. Според тях част от споменатата „колова постройка”, в канала, около която намират измита от морето антична керамика, отдалечена тогава от морето на 900 м преди 2300 г. е била част от пристанището. Аспаруховият вал, отдалечен от морето на 600 м преди 1240 г. е бил на морския бряг (*Шкорпил Х. и К.* 1910:22; *Същите.* 1921:48).

Другите пристани в южната част на Варненския залив се намират на места, които остават извън отлагането на пясъци, носени от бреговите потоци. Натрупването на пясъци е довело до непрекъснатото изместване на варненското пристанище на изток към носа и все по-голямото му откриване към неблагоприятните източни ветрове. Трасето на старите скели днес е очертано с линия в подлеза към жп гара Варна, под сградата на Транспортна полиция срещу гарата и бензиностанцията. Всъщност пристанището на Одесос и по-късно Варна е започвало западно от портата на средновековната крепост[12], там където днес е площадът северозападно от гарата.

Сега ни е трудно да си представим, но пътят на юг от Варна още от древността е преминавал на запад от Одесос и средновековната крепост, като през оттока, видно от по-късните изображения, е преминавал мост, който също ще затрудни преминаването на кораби. Вече споменахме за плиткия брод и пътя, открити при прокопаването на канала. В никакъв случай крайбрежният вал не е използван за път – част от „Via pontica". Сигурно е, че в двата си края валът е опирал в стръмните спусъци на Галатското възвишение и Ак баир (между гара Варна и старата електроцентрала). При всички случаи той е бил отдалечен от античния Одесос на няколкостотин метра, а от средновековна Варна на близо километър западно. Той не е достигал до нито една от портите на града. Всички са оставали много на изток[13].

Опитите да се докаже, че оттокът на езерото е бил плавателен се сблъскват с обективните трудности да се прави интерпретация на писмените извори. Всъщност никъде не се споменава, че император Константин V Копроним е навлязъл с „червения хеландий" и 2000 кораба по реката Варна в езерото до хипотетичния първия столичен център на българите на „6 км западно от Одесос" (*Георгиев П.* 2008:67). Той „дошъл до Варна", но се уплашил и замислил да се завърне, а като е известно, походът му не е бил насочен пряко до там, а до устието на Дунав.

В същото време, трябва да стане ясно, че през X в. варягите достигали „*край река Варна*" и никак не е сигурно, че създават търговска фактория. Даваните за пример стоки с вероятен руски произход („овручки" прешлени за вретено и керамични яйца, открити при разкопките на Римските терми) не са от IX–X в., когато е започнало роското корабоплаване, а от средата на XI–XII в., когато то прекъсва и са донесени във Варна вероятно от печенегите (*Йотов В.* 2002:143). Никъде не става дума, че роските/руски търговци или по-точно варягите, плавайки каботажно, от река до река, на дневни преходи, достигат до пристан във Варненското езеро. Трябва да е ясно, че те пътуват единствено и само през летните месеци, защото тръгвали от Киев през юни. Преди това, изчаквали топенето на ледовете и в продължение на два месеца те се събирали по крепостите на Днепър. Друга група кораби с търговци тръгвала от Северозападна Русия и достигала Константинопол през август. Тогава първата флотилия, тази от Киев, вече била отплавала за дома си. Плаването на север траяло един месец, или отново преминавали Черно море през лятото. Тогава силните черноморски бури с източен вятър са рядкост, но пък има характерни изненадващо силни западни ветрове, а Варненското езеро едва ли е добър пристан при западен вятър. През зимните месеци – от ноември, когато в Черно море започват силните зимни бури, породени от източния вятър, варягите отдавна били по своите обиталища на север, като дори били настанявани от своите старейшини на изхранване (полюдие) в „славиниите" (*Симеонова Л.* 2006:62, 69, 147, 154). Всъщност от април до октомври е продължавало корабоплаването в Черно море през Средновековието. Същото се отнася и за античното корабоплаване. Гърците познавали два сезона – лош и благоприятен, но за най-сигурно се приемало времето от началото на май до края на септември (*Лазаров М.* 2009:135).

Свидетелство за влизането на лодки и малки едномачтови корабчета (чайки) в реката е описанието на Евлия Челеби, който споменава, че в река Камчия (сгрешено, но все пак става дума за реката, оттокът на езерото, дълъг повече от 1.5 км, а не за езерото) зимуват 500 „шайки" (според нас в смисъл много), вързани с по едно дебело въже, тъй като през **силната зима** (В. П.) те потъвали във Варненското пристанище (*Гаджанов Д.* 1909:681). Евлия Челеби ясно и точно отбелязал, че в реката лодките влизат само да зимуват, а не постоянно да акостират в някакво несъществуващо пристанище. Не е било трудно лодки и малки кораби да се изтеглят в близост до оттока или на брега на рекичката върху пясъците.

А че варненското пристанище не пази добре от източните ветрове е било известно на западните търговци. Отбелязано е още в споменатото „Ориентиране по корабоплаване". Всъщност, когато се развихрят силните бури, предизвикани от североизточните ветрове, корабоплаването на италианските търговци отдавна е приключило. За липсата на защита от източния вятър, най-опасният за корабите във варненското пристанище, споменава Жан Белен през 1738 г.: „*Девне суи, позната в древността под името Наксиус*" в дъното на залива, „*...е плавателна и по нея се извършва значителна търговия*". Оттук се прави погрешен, в известна степен тенденциозен извод за плавателна река и пристанище в езерото (*Георгиев П.* 2008:72–73). След това описание обаче Белен дава пояснения и казва: „*Брегът тук оформя малко пристанище, което е дебуше на провинциите Силистра, Влахия, Молдова, България и Сърбия*". Че това пристанище не е в езерото става ясно от следващите редове: „*Котва се хвърля при дъно 10 разтега и не си защитен само от източен вятър, за който единствено трябва да внимаваш*". Дали това описание щеше да важи за корабите във Варненското езеро? За акостиране на кораби в езерото не съобщава и Венцел фон Броняр, въпреки, че през 1786 г. прави точно описание на варненското пристанище. Най-малките кораби – каиците стигали до самата скеля, чеко и волик се закотвяли пред Галата, а големите гемии и колюни стояли в залива (*Ников П.* 1931:33–37; *Овчаров Н.* 1992:73).

Още в началото стана ясно, че търсеното от нас пристанище никъде не е споменато с предложените напоследък названия Росиро/Русиро. В портуланите е изписвано единствено и само като „Росито", а в повечето карти като „Росико". Навсякъде името на пристана се изписва с „о", а не с „ю", и е повече от вероятно да не е свързано с народностното име на народа Ῥῶς. Всъщност няма и никакви писмени и веществени данни при своето каботажно, ограничено във времето плаване на юг, варягите-роси да са имали други крайбрежни седалища освен в околностите на Константинопол (манастирът „Св. Мамант")[14]. Ако имаха сигурни опорни пунктове по Западния бряг, включително и „*край река Варна*" едва ли „*тяхното твърде мъчително, опасно, пълно с препятствия, тежко плаване*" щеше да свърши чак при Месемврия (*ИБИ*. 1964:202–203). Дори и да са отсядали временно (един или два пъти годишно) в близост до реката Варна, трудно можем да приемем, че са оставили толкова трайни следи в местната топонимия.

Напълно отхвърляме и възможността името да е свързано с „божественото и спасително" пристанище, разположено в езерото. Както подчертахме многократно, в името на пристана не се съдържа съставката – iro, произлязла от гръцкото ἱερός, ἱερόν, означаващ „свещен", „божествен". А езерото в древността не е било част от „пристанищен комплекс".

Според В. Герасимова[15] в основата на името „Росито" е индоевропейското „rôs", корен означаващ „тека, влажен, тиня". Според нея, и въз основа на изследванията на Д. Дечев, името Росито е видоизмененото с течение на времето Ροσηζος (подобно на р. Росица), където „з" с течение на времето и по законите на средновековния гръцки се произнася като „и", а „ж" по езиковата норма е минало в „т". Окончанието „от" е изгубило последната буква, така както се възприемат през средновековието много гръцки имена и думи. Вероятно именно думата за близост до „поток, блатиста река" стои и в основата на средновековния Roussico (според Ж. Дьо Ваврен, 1445 г.), преминало после в Оросчук/Росчук/Русчук, крепост на десния бряг при устието на реката Русенски Лом (*Кузев Ал.* 1966:35–36). Впрочем още в началото споменахме, че до много подобен извод „пристанище на потока" достига и П. Георгиев, представяйки доста примери от гръцката топонимия, преди да започне да търси местоположението му в езерото (*Георгиев П.* 2008:74–75).

Според нас името на пристанището е свързано с близостта му до оттока на Варненското езеро и заблатените територии върху пясъчната коса (обр. 9 а). Мястото на пристана Росито/Росико много добре се определя от трите подводни вълнолома, изградени още през Античността. Първият е пред нос Галата, вторият на запад е перпендикулярен на малък нос (отбелязван в картите) преди Карантината, а най-западно е подводния вълнолом в близост до мостика на Карантината (*Димитров Б., А. Орачев.* 1982:2 и сл.). Неслучайно споменахме, че този малък, но характерен нос в близост до м. Карантината винаги предхожда надписа за пристана Росико. Той се е намирал в югозападния ъгъл на залива, при наличието на сравнително дълбоки води, песъчливо дъно и незаблатен бряг. От запад, в подножието на Галатското възвишение, местността е била затворена от крайбрежния вал. Там са два от големите извори – този под Джанавар тепе и особено Куле дере, с дебит от няколко десетки кубически метри вода (*Шкорпил Х. и К.* 1909 а:6; *Същите.* 1910:11). Трябва да се обърне внимание и на факта, че единствената желязна средновековна котва във Варненския залив е открита именно до подводния вълнолом пред Карантината (обр. 9 б). Сред амфорите, открити в акваторията на Карантината е имало и две железни котви-четирирожки (*Тончева Г.* 1964:26), които обаче се датират доста по-късно.

---

[12] Крепостта е била разположена непосредствено до пристанището, на южния склон на града, а портата е гледала на запад, разположена южно от днешната сграда на Адмиралтейството.

[13] П. Георгиев в няколко поредни статии (*Георгиев П.* 1998–1999:167; *Същият* 2008:66) променя предназначението на крайбрежния вал. Приема, че е бил изграден като противоцунамно съоръжение по време на император Юстиниан I, след 545 г. Изпълнявал е и ролята на преграда-дейтахизма с бастиони за отбрана на езерото от военни и пиратски нападения. Разположения от север Одесос служел за северен фортпост, въпреки че валът и крепостта не са свързани. Едновременно с това валът е повдигал и нивото на Варненското езеро. Гребенът му пък е служел за път над блатата и пясъците, част от Via Pontica. Поради това, че е известен сред местното население като „Кум тепелер" (могилите, очертаващи южната, запазена част на вала – на обр. 4), авторът насочва посоката му към турската порта „Кум капу". Тя обаче е била разположена на мястото на днешните Малки терми. При тази ситуация валът би трябвало да върви по дъното на Варненския залив. Всъщност той не е достигал до нито една от античните или дори до единствената средновековна порта. Достигал е до стръмния северен бряг на залива, близо до турската порта „Русчук капу". Братя Шкорпил много добре описват местата и посоките на пътищата южно от Варна (*Шкорпил Х. и К.* 1909:33 и сл.; *Същите*. 1910:22; *Същите*. 1911:81; *Същите*. 1921:51).

[14] Поради буйния нрав на варягите и помнейки опустошенията, които те правят в околностите на Константинопол при нападението през 860 г., византийските власти ограничават пребиваването на роските търговци в града. Те влизали до определени пазари на групи, с охрана и квартирували в северните предградия на столицата. Вж. *Симеонова Л.* 2006:258–260.

[15] Изказваме най-сърдечната си благодарност на проф. В. Герасимова за отделеното време и колегиалното отношение при разчитането на името на пристанището.

Котвената стоянка на мястото на средновековното Росико много добре личи на един план на западния бряг на Черно море (*Атлас.* 2008:к. II, 36). Според изобразените особености на брега, той е много близък до описанието на пристанището на Варна в анонимен френски портулан от XV в. в който се казва: ...*Варна е един малък залив и югозападно от носа има крепост и селище и това е Варна...И като минеш покрай носа, ще стигнеш мястото, където се намира Варна. И можеш да хвърлиш котва на два кабелта от странноприемниците, които са извън стените на града...*" (*Тодорова Е.* 1985:28). На представената карта са изобразени точно тази крепост и странноприемници източно от нея, но по-важно е, че в средата на залива е показана реката-отток на езерото, а южно от него при съвременната местност Карантината – котвена стоянка – несъмнено средновековния пристан Росито/Росико.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Атлас.* 2008.** Българските земи в европейската картографска традиция (III–XIX в.). – София.

***Димитров Б.* 1978.** Славянски документи и карти за българската история от Ватиканската Апостолическа библиотека и секретния архив на Ватикана (IX–XVII век). – София.

***Димитров Б.* 1979.** Българските пристанища в XIII и XIV в. според два средновековни портулана. – Археология, 21–28.

***Димитров Б.* 1984.** България в средновековната морска картография (XIV–XVII в.). – София.

***Димитров Б., А. Орачев.* 1982.** Пристанищната система на Западното Понтийско крайбрежие (средата на II–I хил. пр. н. е.). – Археология, 1, 1–12.

***Гаджанов Д.* 1909.** Пътуване на Евлия Челеби през българските земи през средата на XVII. – Периодично списание, 70.

***Георгиев П.* 1998–1999.** Бележки за Аспаруховия вал при Одесос-Варна. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 167–182.

***Георгиев П.* 2002.** За столицата на Аспарухова България. – ИПр, 5–6, 208–227.

***Георгиев П.* 2005.** Археологически реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг, II. – Археология, 1–4, 61–81.

***Георгиев П.* 2007 а:** Кампусът на Одесос-Варна. Исторически бележки за неговата локализация. – ИНМВ, 49 (56).

***Георгиев П.* 2007 б:** Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–2, 7–35.

***Георгиев П.* 2008.** Пристанът на Одесос-Варна и руските мореплаватели (IX–XI в.). – В: Сб. България, Варна – Русия. От средновековието до новото време. Варна, 65–82.

***Гюзелев В.* 1981.** Средновековна България в светлината на нови извори. – София.

***Гюзелев В.* 2004.** Наименования на Добруджа през средновековието (IV–XVII в.). – В: История на Добруджа, 2. В. Търново.

***ИБИ.* 1960.** Извори за българска история, VII. – София.

***ИБИ.* 1964.** Извори за българска история, IX. – София.

***ИБИ.* 1965.** Извори за българска история, XI. – София.

***Йотов В.* 2002.** Археологически приноси към историята на Варна през средновековието, 2. – AMV, III-2 (Сборник в чест на проф. Ал. Кузев). Варна, 143–150.

***Кузев Ал.* 1966.** Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав, I. Тутракан и Русе. – ИНМВ, II (XVII), 41–70.

***Лазаров М.* 2009.** Древното корабоплаване по западното Черноморие. – Варна (под печат).

***Маргос А.* 1966.** Вярно ли е съобщението на Евлия Челеби за зимуване на кораби в устието на Камчия. – ИНМВ, II (XVII), 153–155.

***Недков Б.* 1960.** България и съседните и земи през XII век според „Географията" на Идриси. – София.

***Ников П.* 1931.** Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг. – ГСУ-ФИФ, XXVIII, 3.

***Овчаров Н.* 1992.** Корабоплаването по българското черноморско крайбрежие (XIV–XIX век). – София.

***Петров П., В. Гюзелев.* 1978.** Христоматия по история на България, II. – София.

***Пристанище Варна.* 2006.**| 100 години Пристанище Варна. – Варна.

***Симеонова Л.* 2006.** Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX–70-те години на XI в.). – София.

***Тодорова Е.* 1985.** Към историята на Варна, Несебър и Анхиало (Поморие) през XV в. – ИНМВ, XXI (36), 25–42.

***Тончева Г.* 1964.** Потъналите пристанища. – Варна.

***Турско-български речник.* 1952.** Турско-български речник.– София.

***Шкорпил Х. и К.* 1909.** Турските укрепления във Варна. – ИВАД, II, 33–71.

***Шкорпил Х. и К.* 1909 а:** Римският водопровод във Варна. – ИВАД, II, 3–7.

***Шкорпил Х. и К.* 1910.** Одесус и Варна. – ИВАД, III, 3–23.

***Шкорпил Х. и К.* 1911.** Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. – ИВАД, IV, 77–87.

***Шкорпил Х. и К.* 1921.** Двадесетгодишната дейност на варненското археологическо дружество. – ИВАД, VII, 3–84.

***Kanitz F.* 1882.** Donau-Bulgarien und Balkan. – Leipzig.

***Todorova E.* 1981.** Medieval Genoese nautical cartography on the West Black Sea Coast. – Études balkaniques, 2, 118–131.

***Vretos A.* 1856.** La Bulgare ancienne et moderne. – Saint Petersbourg.

ABOUT THE MEDIAEVAL VARNA PIER-HARBOUR ROSSO/ROSSITTO/ROSSICKO

Valentin Pletnyov, Preslav Peev

(Summary)

The authors of the article have made an attempt to identify the location of a wharf or pier-harbor on the Black Seacoast, which is not quite widely familiar and has a number of different variances of the name, such as Rosso, Rossicko, Rossitto and others. It is registered in the mediaeval portulans and marked down on the geographical maps from the beginning of the 14th c. onwards.

The researchers mentioning the name in their publications in reference to certain West-European loci define its place on the south shores of the Varna Bay, in the Quarantine site lying to the east of the contemporary to us residential quarter of Asparouhovo, beneath the steep northern coast of The Gallata eminence. Most often the name of the Rossitto wharf is just mentioned without any tentative effort to interpret and adduce arguments for its localization. An attempt at identifying the locality of the wharf or pier-harbor was made by P. Georgiev, who invented a new name for the wharf, calling it Rossiro/Roussiro and radically changing its location by presuming that it occupies a spot at the northern bank of the Varna Lake. The lake harbor to the east was protected by a sandy rampart once known as "deitachisma" (a walled barrier) and now called "The Asparuh rampart" but built still in the mid-5th c. as an anti-tsunami or anti-tidal facility and simultaneously serving for defense against unexpected naval attacks. The harbor is incorporated in the context of the big hypothetical "agglomeration" or "spacious Byzantine military campus" united under the name "Odessopolis", which was the principal objective of the invading Bulgarians of khan Asparuh. The agglomeration was called Varna and became the fist capital of Bulgaria.

Regarding the origin of the name he assumes several possibilities. First, that the word is "a derivative of the ethnonym "Ρώζ", and hence it can be interpreted as "the harbor of the Russians". Second, the name comes from Greek origin reflecting the character of a water basin, i. e. it is a hydronym formed from "ροόζ, ρούζ", meaning "a stream, a current", suggesting that the whole name has the significance of "the harbor/wharf at the stream". And finally, the name is made up from the root Ros-/Rus- and the suffix –iro, (a combination so far accepted only by the author), and formed on the basis of the adjective ρῦσιοζ = saving, rescuing, protective, and ιερόζ = sacred, divine. Thus the name of the wharf is transformed into "a rescue harbor", "a salvage harbor".

In the present publication, on the grounds of instances from the numerous navigational maps from the 14th–17th c., the data from the mediaeval portulans and the archaeological research carried on location of Varna and its environs, and nonetheless on the basis of the registered observations in the shifts of the Varna Bay and Lake shorelines, these new concepts have been declined and even totally rejected.

In our point of view the name of harbor-wharf is related to its proximity to the outflow of the Varna Lake and the marshy territories over the adjoining slimy and sandy deposits. It used to be called Rossitto or Rossicko. Its location is well defined by the three underwater jetties or submerged breakwater piers built still in the period of Antiquity. The first one is in front of the Gallata Cape; the second to the west, is perpendicular to a small cape marked on the maps before the Quarantine site, and westernmost is the underwater pier situated close to the Quarantine Bridge. It is far from accidental that this small but distinctive cape in proximity to the "Quarantine" site always precedes the sign for the Rossicko wharf on the maps. It used to be situated in the southwest corner of the bay and was surrounded by fairly deep waters. It rose above a sandy bottom and void of swamped marshes coast. From the west, at the foot of the Gallata eminence, the site was encompassed by the seaside rampart. Here was uncovered the only (up till now) mediaeval iron anchor coming from the littoral of the Varna Bay.

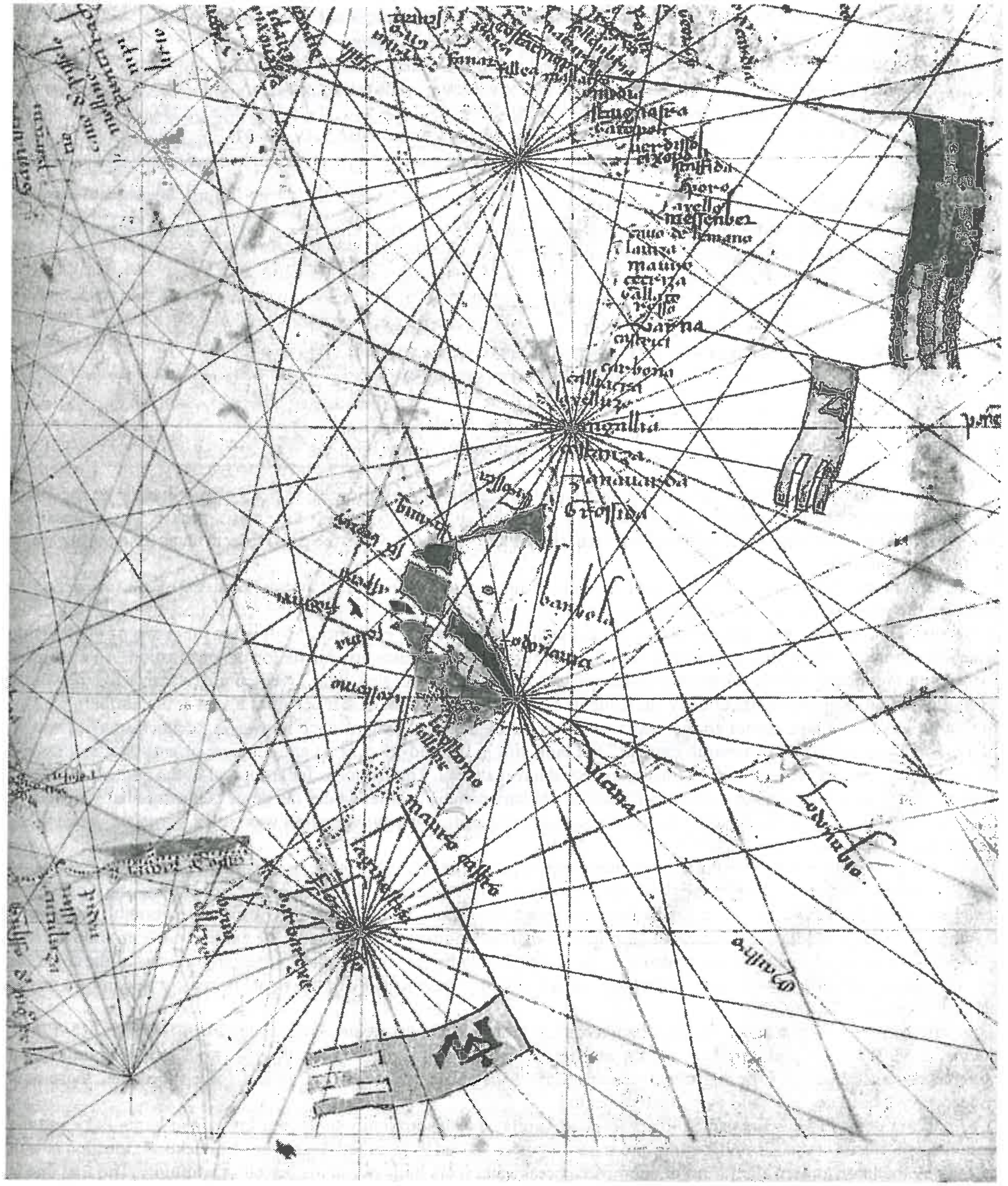

Обр. 1. Морска карта на Петрус Висконте, 1320 г. (по Атлас, 2008)
Fig. 1. Nautical map of Petrus Visconte, AD 1320 (after Атлас, 2008)

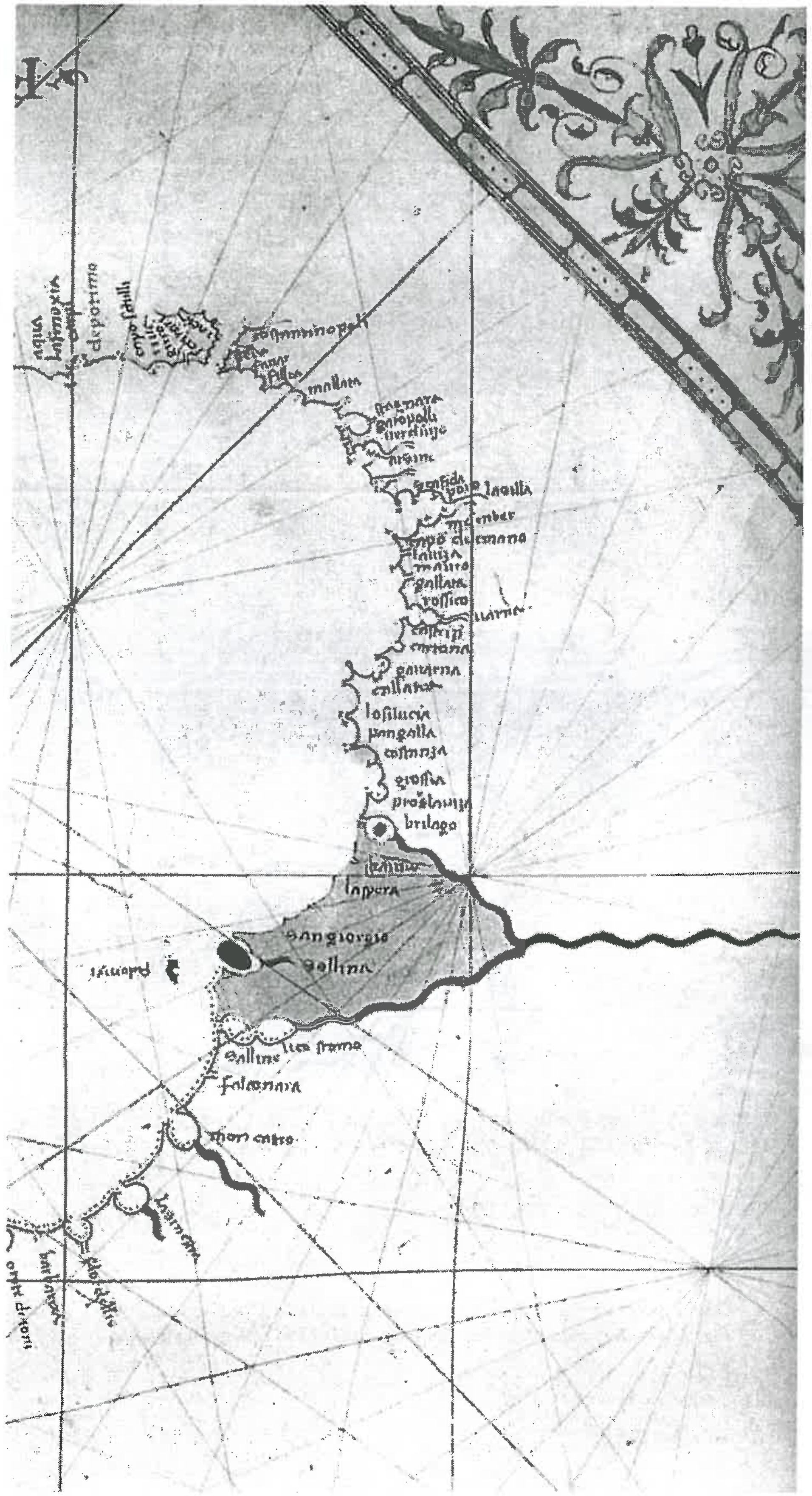
Lapera
Sangiorgio
Gallina
Falconara

Обр. 2. Морска карта на Франческо Бекаро, 1403 г. (по Атлас, 2008)
Fig. 2. Nautical map of Francesco Becaro, AD 1403 (after Атлас, 2008)

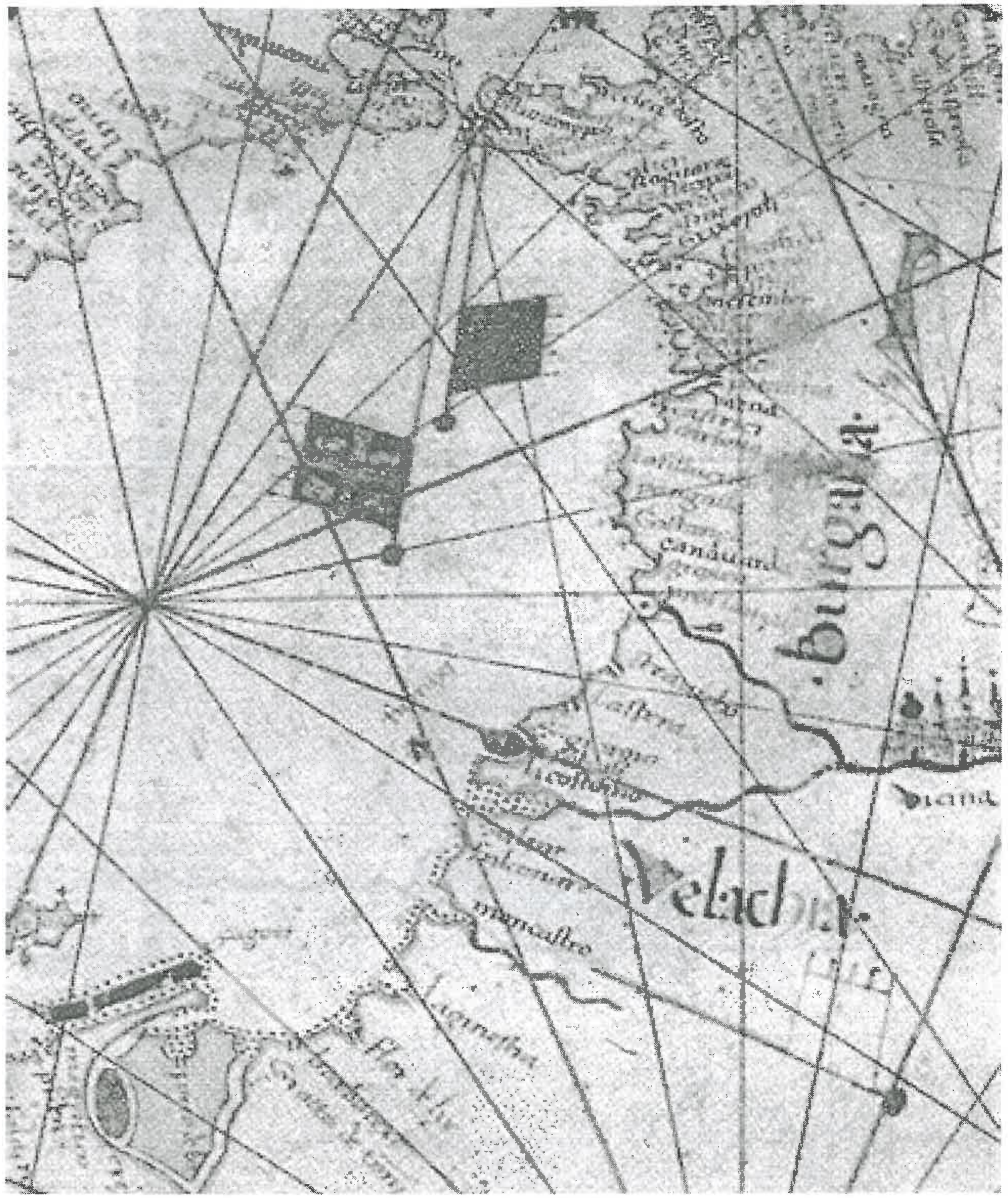

Обр. 3. Морска карта на Андреа Бенинказа, 1508 г. (по Атлас, 2008)
Fig. 3. Nautical map of Andrea Benincasa, AD 1508 (after Атлас, 2008)

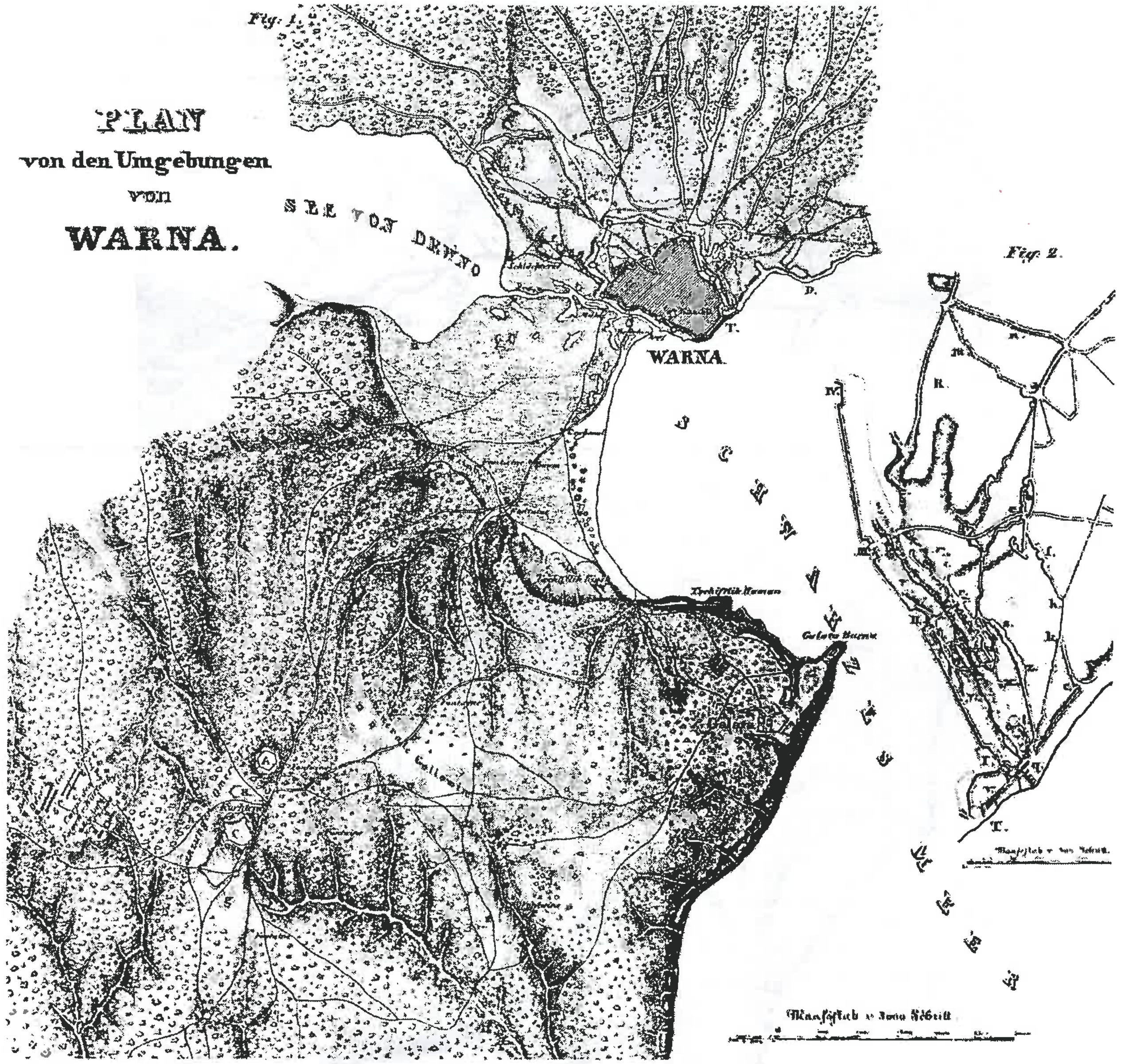
Fig. 1.
PLAN
von den Umgebungen
von
WARNA.
SEE VON DEWNO
WARNA
Fig. 2.

Обр. 4. Топографска карта от Х. фон Молтке, 1828–1829 г. (по Атлас, 2008)
Fig. 4. Topographic map of H. von Moltke, 1828–1829 (after Атлас, 2008)

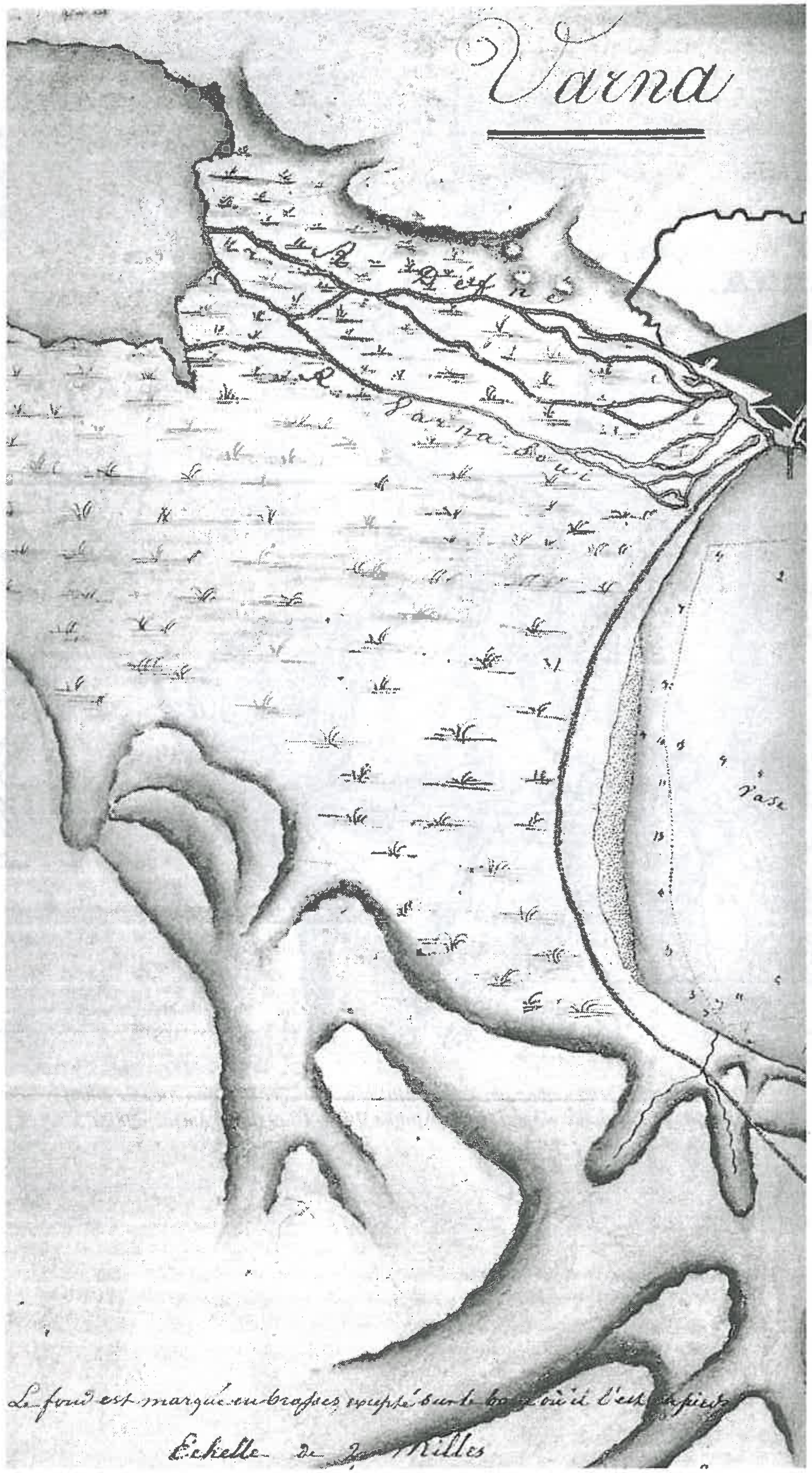
Varna
R. Devne
R. Varna Sou
Vase
Le fond est marqué en brasses
Echelle de Milles

Обр. 5. План на Варненския залив и езерото от Т. дьо Марини, 1830 г. (по Атлас, 2008)
Fig. 5. Plan of the bay and the lake of Varna by T. de Marini, 1830 (after Атлас, 2008)

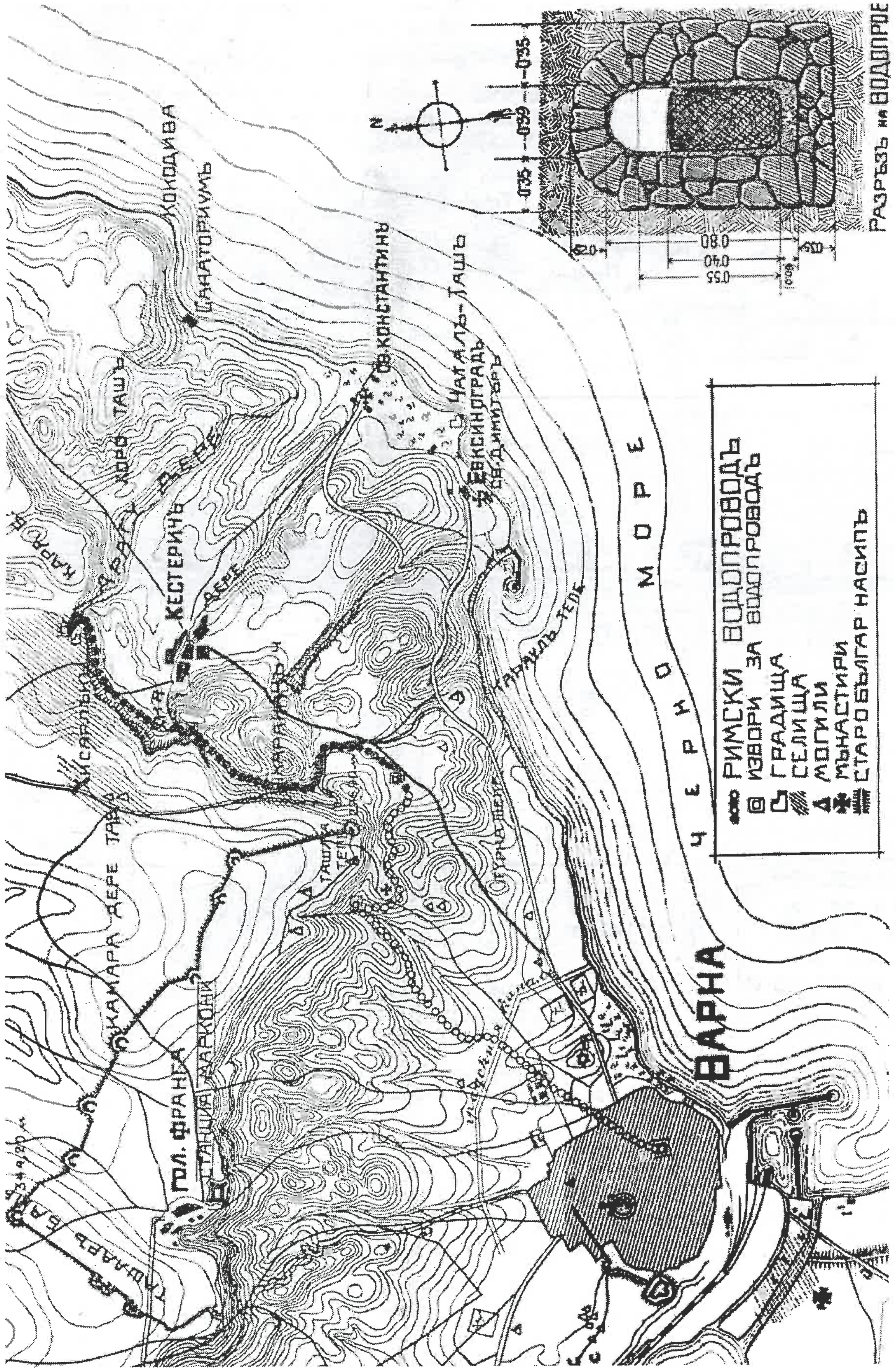
ВАРНА
ЧЕРНО МОРЕ
РИМСКИ ВОДОПРОВОДЪ
ИЗВОРИ ЗА ВОДОПРОВОДЪ
ГРАДИЩА
СЕЛИЩА
МОГИЛИ
МЪНАСТИРИ
СТАРОБЪЛГАР НАСИПЪ
РАЗРЪЗЪ НА ВОДОПРОВ
КЕСТЕРИЧЪ
САНАТОРИУМЪ
СВ. КОНСТАНТИНЪ
ЕВКСИНОГРАДЪ
ЧАТАЛЪ-ТАШЪ
ГОЛ. ФРАНГА
САРЪ ДЕРЕ
ХОРО ТАШЪ
КОКОДИВА
ТАШЛА ТЕПЕ
ТАЛЪМ ТЕПЕ

Обр. 6. План на Варна и брега от началото на XX в. (по Шкорпил)
Fig. 6. Plan of Varna and the coast from the beginning of the 20th c. (after Шкорпил)

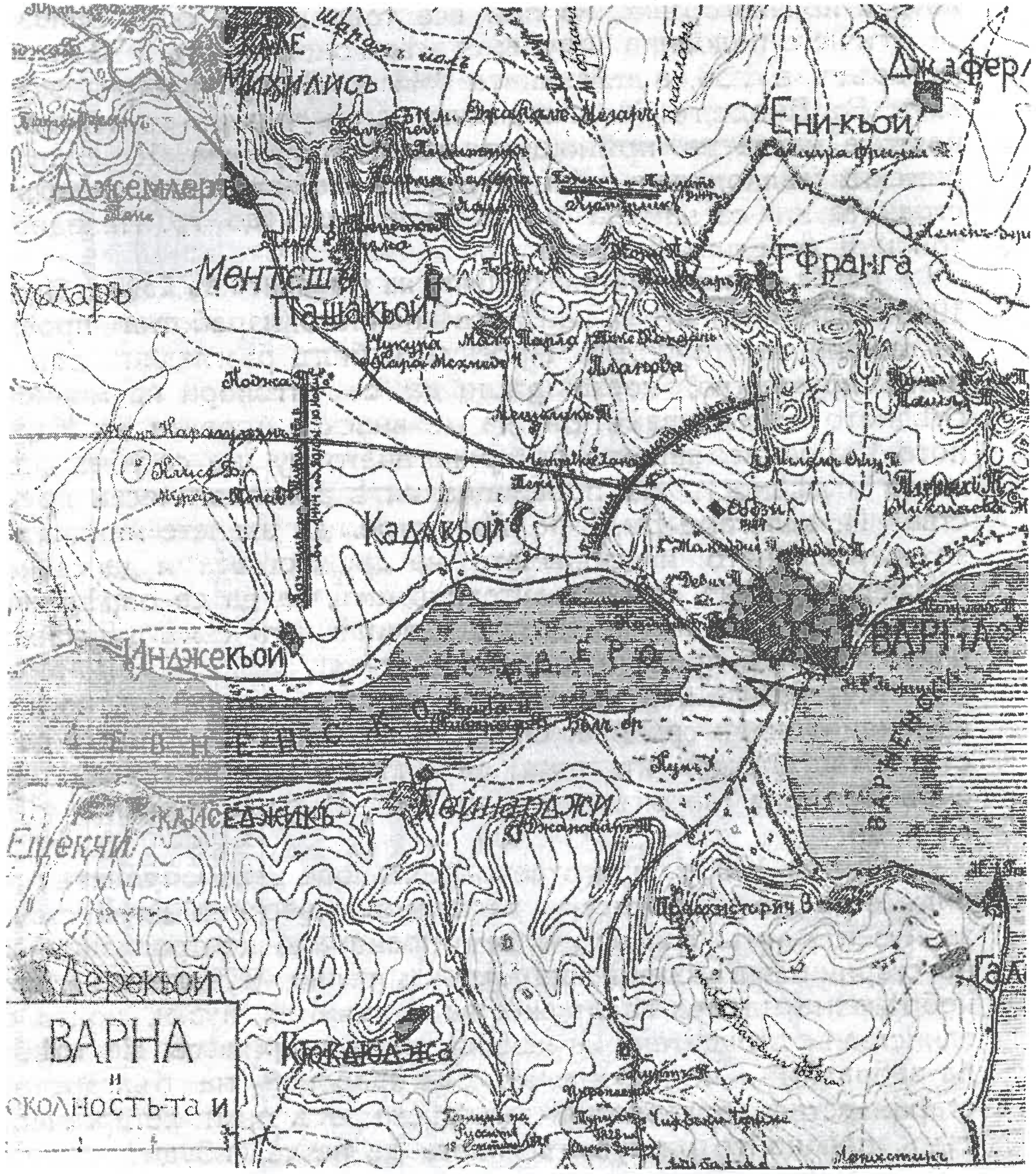
Джафер
Ени-кьой
Аджемлеръ
Ментеши
Пашакьой
Гфранга
Кадъкьой
Инджекьой
ВАРНА
Кайседжикъ
Бейнарджи
Ешекчи
Дерекьой
Кюкаладжа
ВАРНА и околность-та и

Обр. 7. План на Варна и езерото (по Шкорпил)
Fig. 7. Plan of Varna and the lake (after Шкорпил)

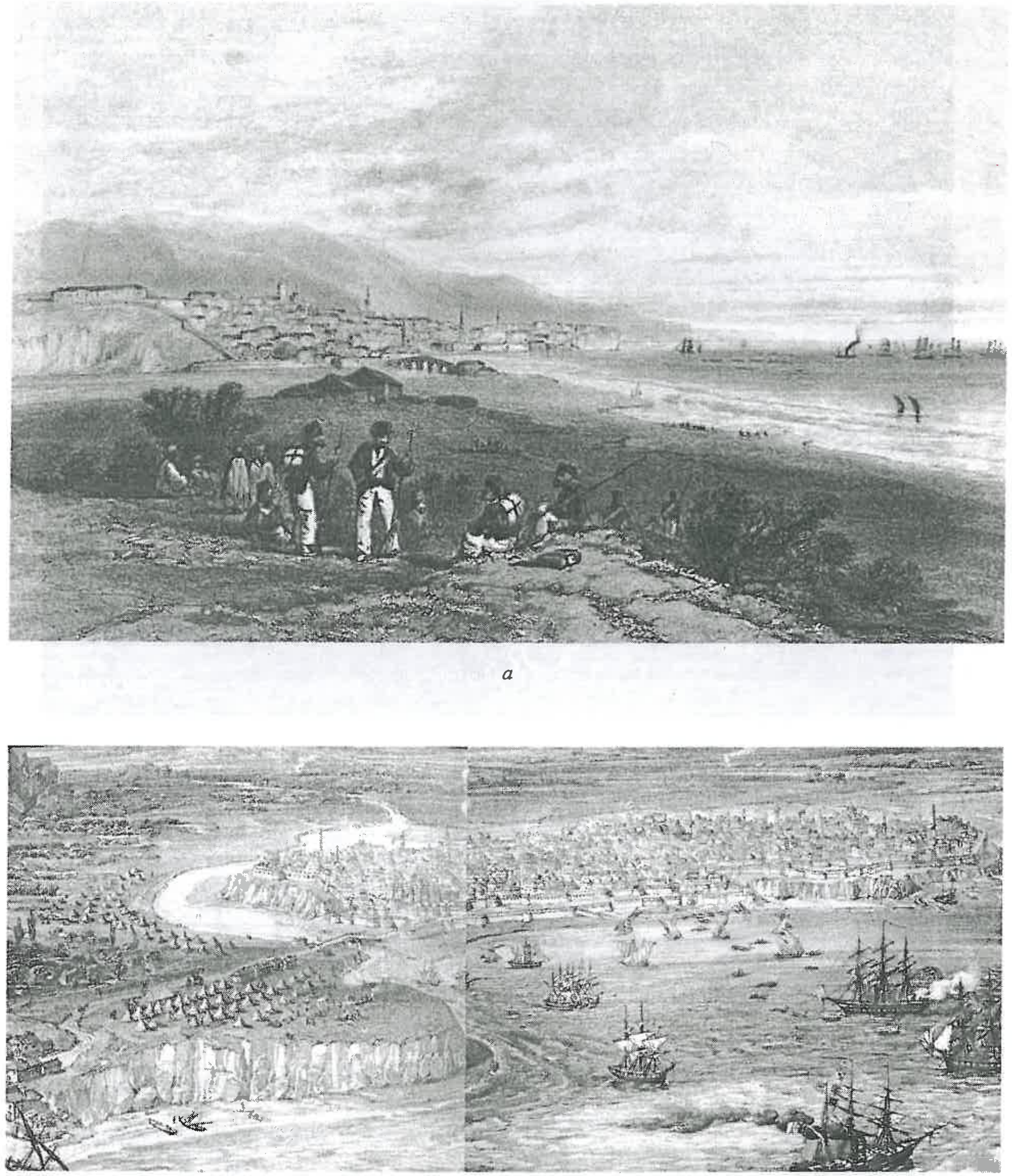

а

б

Обр. 8. а. Рисунка на Варненския бряг, 1830 г. (по Атлас, 2008),
б. Литография на Варненския залив от 1854 г.
Fig. 8. a. Drawing of the coast of Varna, 1830 (after Atlas, 2008), б. Lithography of the Varna bay from 1854.

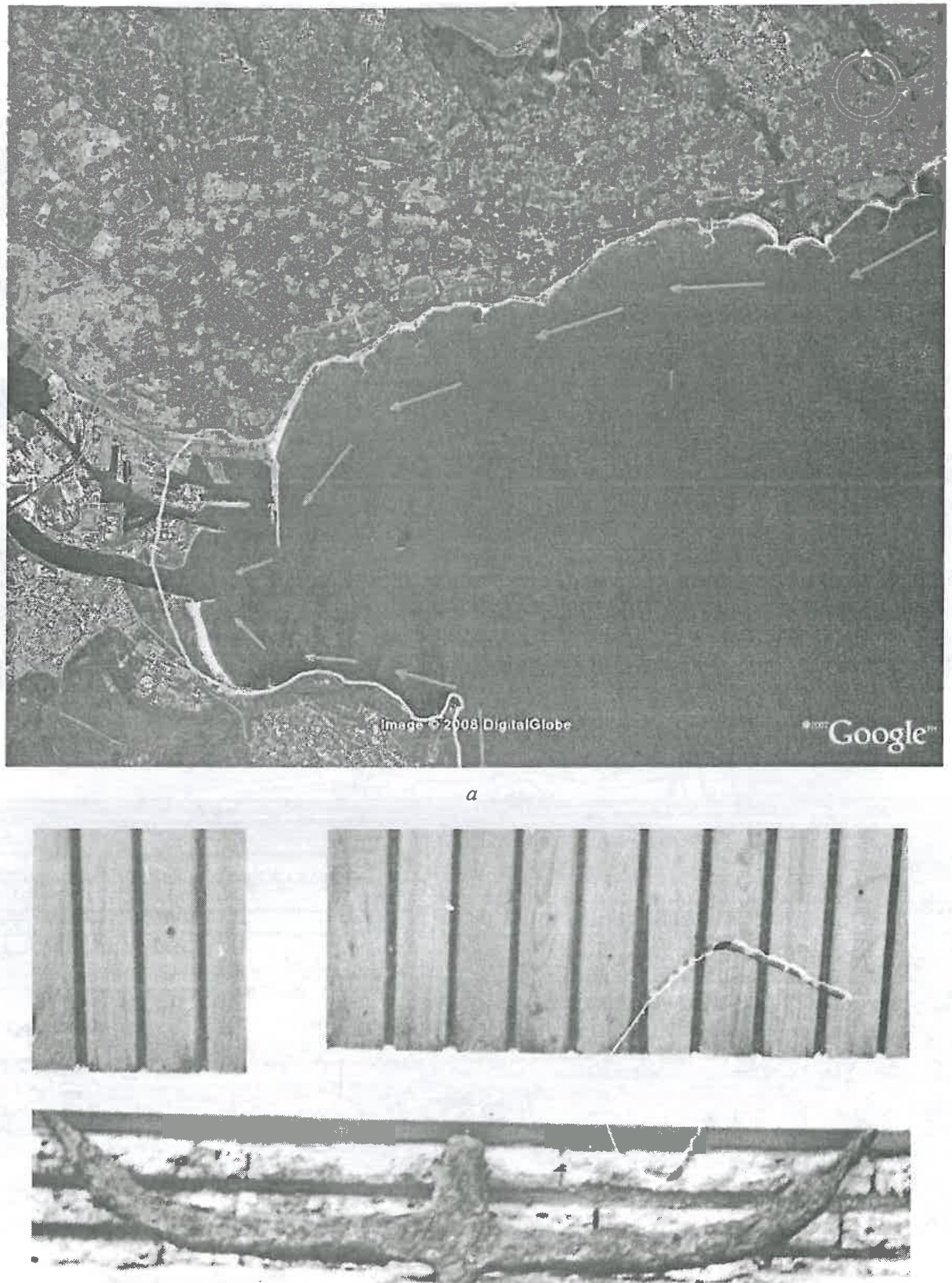

Обр. 9. а. Сателитна снимка на Варненския залив със стария бряг, б. Двурога желязна котва, открита пред Карантината/Росито
Fig. 9. a. Satellite photo of the Varna bay with the ancient coastline, б. Double-armed iron anchor found in front of Karantinata/Rosito

---

БИТОВАТА КЕРАМИКА ОТ МАНАСТИРА В МЕСТНОСТТА МАНАСТИРЧЕТО КРАЙ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

(предварително съобщение)[1]

Кремена Стоева
(АМ „Велики Преслав")

Местността Манастирчето се намира на 2.5 км южно от Външната крепост на Велики Преслав, в северното подножие на връх Карабурун. Разкопките започнаха като спасителни през 1999 г. след иманярски набези и приключиха през 2005 г. Под ръководство на н. с. д-р Т. Балабанов от НАИМ при БАН и с участието на екип от АМ „В. Преслав", бе проучен малък ранносредновековен манастир, разположен на площ от 0.5 дка. Комплексът се състои се от малка кръстокуполна църква от типа вписан кръст със запълнени междурамия и две сгради, разположени южно и югозападно от храма. От север, изток и на югозапад бяха разкрити стени, изпълнявали функцията на оградни и подпорни зидове (обр. 1).

Настоящото съобщение има за цел да обобщи данните от анализа на керамичния материал и да направи сравнение с битовата керамика от добре датирани обекти в Преслав и други селища от Първото българско царство. Като се има предвид липсата на монети и друг сигурен датировъчен материал, анализът на керамиката е от особено значение за определяне времето на построяване и обитаване на манастира.

Поради силната фрагментираност на керамиката, за водещ принцип при класифицирането ѝ сме възприели технологичните белези: състав на глината, украса на съдовете и вида на грънчарското колело на което са източени те. Според тези признаци, битовата керамика от манастира под връх Карабурун се дели на няколко групи: керамика с врязана украса, формувана на ръчно колело; тънкостенни съдове, изтеглени на крачно колело, глазирана и луксозна белоглинена керамика. В отделна група сме обособили и амфорите, изтеглени в повечето случаи на тежко колело[1].

Керамика с врязана украса. Статистическият анализ на близо 3500 фрагмента показва, че керамиката с врязана украса е най-многобройна – 85% от общото количество. Фрагменти от такива съдове се откриха във всички проучени сектори, в пласта непосредствено върху подовите нива и в изравнителния насип на терасата, върху която е построен манастира. Близо половината от керамиката с врязана украса произхожда от яма за отпадъци в северозападния ъгъл на комплекса. Значително по-малко количество, едва 7%, се откриха в двете сгради и манастирския храм.

Фрагментите от тази група принадлежат предимно на гърнета, отнасящи се към кухненската керамика. Формувани са от глина с естествено съдържание на слюда и примес на ситен пясък, понякога и с дребни варовикови частици или по-едри кварцови зрънца. След опалването съдовете са добили цвят в различни нюанси на кафявото. В повечето случаи в лома се вижда тъмна ивица, което е белег за изпичане при недостатъчно висока температура. На същата причина се дължи и оронването на външната повърхност при някои съдове. Почти всички стени имат следи от опушване или черни петна от съприкосновение с огън, което категорично показва, че гърнетата са служели за приготвяне и топлене на храна. Преобладават фрагментите от средно големи гърнета без дръжки, с диаметър на устието от 11 до 18 см (обр. 2-3). Срещат се и фрагменти от по-големи гърнета, които вероятно са използвани за съхраняване на хранителни продукти (обр. 2 а, 4 а-б, г). Диаметърът на устието при тях е от 19 до 22.5 см. Пет от гърнетата са с малки размери (диаметър на устието от 9.5 до 11 см). Тъй като по стените им не се забелязват тъмни петна от огън, допускаме, че са служили за чаши (обр. 2 ж, 3 л).

Най-широката част при гърнетата е в горната половина или средата на корпуса. Устията са извити навън, със заоблен, надебелен или по-сложно профилиран венец (обр. 2 ж). Дъната са с пясъчна подсипка, понякога с периферен релефен ръб и в повечето случаи са по-тънки от стените (обр. 2 з). Релефни знаци се срещат рядко.

---

[1] Настоящото предварително съобщение е част от обширна студия за манастира под връх Карабурун, която колективът на проучванията под ръководството на Т. Балабанов подготвя за печат.

Украсата на съдовете се състои най-често от разредени и нагъсто врязани успоредни хоризонтални линии, покриващи стените от шийката до няколко сантиметра над дъното. Понякога гребенчатият орнамент е комбиниран с различни видове ямички, снопчета от вълнообразни, вертикални или коси линии, а в един случай и с пластична шнуровидна украса (обр. 2-5, 7 а-д)[2].

Дебелината на стените варира от 0.4-0.6 см (сравнително тънкостенни) до 0.7-0.9 см (дебелостенни съдове). По вътрешната страна на много от фрагментите се наблюдава обмазване с пречистена рядка глина или заглаждане, направено с кожа или текстилен материал. Отделни късове са с неравна повърхност и вертикални следи от оглаждане с пръсти или дървен инструмент. При устията на други фрагменти се забелязват успоредни линии, оставени от ръцете на грънчаря при формуването на съда. В тези случаи гребенчатият орнамент е много старателно нанесен, устията са с подчертана извивка, понякога с профилиран венец (2.4% от общото количество на устията). Разнообразие на керамиката се установява във всички проучени сектори. Въпреки споменатите особености, разликата в състава на глината не е голяма и количеството пясъчен примес в повечето случаи зависи от големината на съда. Важното е да се отбележи, че съдовете от изкуствения насип на подравнителната тераса не се различават от тези, откривани в пласта непосредствено върху подовите нива.

Поради силно фрагментираното състояние на съдовете, цялостна типологическа характеристика на керамиката с врязана украса не може да бъде направена. Запазените фрагменти, чиито профили се възстановяват цялостно или частично показват, че преобладават гърнетата от тип I. $А_3$ по класификацията на Л. Дончева-Петкова за българската ранносредновековна битова керамика. Най-големият диаметър при тези съдове се намира под шийката, а от раменете надолу наподобяват обърнат пресечен конус (обр. 2 а-е). От този тип са три изцяло възстановени гърнета от ямата при северния подпорен зид[3] (обр. 7 б, 2 б-г). Източени са от добре пречистена глина с естествено съдържание на слюда и примес на ситен пясък. Дебелината на стените им е от 0.5 см до 0.7 см при дъното. Вътрешната страна е фино огладена, а външната украсена с гъсто врязани хоризонтални линии, които покриват цялото тяло или са нанесени на пояси. Устията са извити навън, с равномерно надебелен венец и заоблени ръбове. Дъното е с пясъчна подсипка. Гърнета от тип I, вариант А3 се откриват в почти всички селища и некрополи от старобългарската епоха (*Дончева-Петкова Л.* 1977:42). От Преслав цели съдове са известни от Търговските помещения (*Чангова Й.* 1957: 267–268; *Дончева-Петкова Л.* 1977:151–152), датирани във втората половина на Х в., от Дворцовия манастир и селището при яз. Виница (*Тотев Т.* 1996: табл. XII; *Същият*.1998:80, обр. 17).

Много от фрагментите принадлежат на гърнета от тип I.Б, I.В2 и VIII.А по класификацията на Л. Дончева-Петкова, по-рядко се срещат гърнета тип I. Г и II. А3 (обр. 3). Съдове от тези типове са също широко разпространени и се датират най-общо в IX–X в. (*Дончева-Петкова* Л. 1977:35–62 и цит. лит.; *Балабанов Т.* 2004:143–153, обр. 34 А-Е; *Димитров Я.* 2004:174–196, обр. 2; *Василев Р.* 2004:281–289). В Преслав цели и фрагментирани гърнета от тези типове се откриват сред керамичния материал от редица обекти – добре датирани стратиграфски и с монети в столичния период на града – Търговските помещения, комплексите в местностите Тузлалъка и Под манастира, Вътрешния град и др. (*Чангова Й.* 1957:285–288; *Дончева-Петкова Л.* 1977:35–62; *Тотев Т.* 1982:30, обр. 22$_1$; *Същият*. 1998:79–80, обр. 16–17, табл. XXIV–XXVI; *Станчев С.* 1948:142, табл. 19$_{14, 18-19}$; *Бонев С.* 1998:49, обр.18, *Михайлова Т.* 1991:273–274, табл. VI–VII). Към втората половина на Х в. се отнасят гърнетата с една дръжка – тип I. Д (*Дончева-Петкова Л.* 1977:58–159 и цит. лит.; *Василев Р.* 2006:371, обр. 10$_{10-11}$; *Витлянов С.* 2004:132, обр. 6$_8$, *Тотев Т.* 1998:80, обр. 17$_{15}$). Към тях се числят фрагментите от четири съда от ямата до северния подпорен зид и едно голямо гърне, открито върху дворната настилка в централния сектор (обр. 4 б). Съдът е формуван на бързо ръчно колело, от пречистена глина с минимално съдържание на пясък, добила след опалването равномерен кафяв цвят. Устието е двустранно профилирано, с диаметър 20 см. От венеца излиза плоска дръжка, захваната за плещите. Плиткият жлеб от вътрешната страна на устието подсказва, че гърнето е имало похлупак. Най-широката част на съда е в горната половина (под шийката), от раменете надолу тялото плавно се стеснява. Плещите са покрити с врязани хоризонтални линии.

Сред керамиката с врязана украса се откриха ограничен брой фрагменти от трапезни съдове (обр. 5 а-б). Една възстановена при обработката на материала кана от сграда А (западно от църквата), е източена на бързо ръчно колело, от слюдеста глина с фини пясъчни примеси. Неравномерният сиво-кафяв цвят, тъмната ивица в лома и изронената външна повърхност показват, че съдът е изпечен при недостатъчно висока температура. Тялото е яйцевидно, с конична шийка, преминаваща в лентовидно и издадено навън устие с косо отрязан ръб. Плоска дръжка, слабо профилирана от два плитки жлеба, свързва горната част на шийката с раменете. Дъното, запазено на половина, е с пясъчна подсипка и релефен ръб по периферията. Стените са покрити с редуващи се пояси от прави хоризонтални линии и коси пунктири, вероятно нанесени с един и същ гребеновиден инструмент.

По своята форма съдът се доближава най-много до стомните от тип II по класификацията на Л. Дончева-Петкова. Сложният профил на устието и елегантният силует намират аналогии сред подобни съдове от Търговските помещения в Преслав и глазирана кана от Равненския манастир, отнесени към средата и втората половина на Х в. (*Дончева-Петкова Л.* 1977:87–91, обр. 24–25; *Василев Р.* 2006:табл. II$_5$, III$_1$).

Знаци. Релефни знаци се срещат рядко. Отделни чертици или дъги се забелязват върху 12 фрагмента от дъна. Поради силната фрагментираност, знаците не могат да бъдат възстановени. Напълно запазен е само един знак, върху дъно на гърне, което се откри забито в подовото ниво на помещение 1 в сграда Б[4] (обр. 7 в). Върху устие от ямата до северния подпорен зид е врязан ипсилон с две хасти, нанесен след изпичането на съда (обр. 4 ж). Същият знак, но в друг вариант (със серифи и къси хасти) и нанесен на сурово, откриваме върху устието на гърне от изкуствения насип на строителната тераса. (обр. 3 ж).

Глазирана керамика. Макар и малко на брой (едва от 0.9% от общото количество), фрагментите от глазирани съдове се откриваха в почти всички проучвани сектори, заедно с керамиката с врязана украса. Съдовете от тази група са изтеглени на ръчно колело, от слюдеста глина с примес на фин пясък, добила след опалването сив или червено-кафяв цвят. Стените са покрити с плътна масленозелена или плътна жълто-зелена глеч. Повечето фрагменти принадлежат на амфоровидни стомни, каквито се известни от Плиска, Преслав и други центрове на Първото Българско царство и са датирани в Х в. (*Дончева-Петкова Л.* 1977:87–90, 130–131, 184–190 и цит. лит.; *Чангова Й.* 1957:280–281, табл. VIII–IX; *Тотев Т.* 1982; *Същият*. 1998:86–87, обр. 20-21, табл. XXX–XXXI; *Станчев С*. 1955:138–139; *Димитров Я.* 2003:202). Възстановяване на профилите не е възможно (обр. 5 в-г).

Сред глазираните фрагменти от ямата в северозападния ъгъл на манастира, попаднахме на късове от две купи (обр. 7 и). Профилът на първата се възстановява почти изцяло. Съдът представлява невисока купа, с форма на сплесната сфера и извито навън устие с косо отрязан ръб (обр. 5 д). Под шийката е врязана зигзагообразна линия преди изпичането. Повърхността е двустранно покрита с жълто-зелена глазура, по която личат шупли, вероятно дължащи се на увреждане при изпичането. Втората купа е с по-издути рамене и леко извито навън устие, със заоблен венец (обр. 5 е). Външната повърхност е украсена с две ивици бяла ангоба – при шийката и под раменете при мястото, където съдът се стеснява към дъното. Подглазурна ангоба е нанесена и по вътрешната страна на плещите. След покриването с плътна маслено-зелена глеч, ивиците с ангоба са добили ярко жълт цвят. В лома на купата се наблюдава сива ивица и периферия с червено-кафяв цвят, което показва неравномерно изпичане. В типологията на Л. Дончева-Петкова не са посочени глазирани купи. По издутите сфероидни тела, съдовете от м. Манастирчето намират сходство с купи (паници) от Плиска, Преслав и Нови Пазар, които се отнасят към типове I и IV по класификацията на Л. Дончева и са датирани в края на VIII – втората половина на Х в. (*Дончева-Петкова Л.* 1977:95–98; *Димитров Я*. 2003:187, табл. I$_{24-25}$).

Белоглинена керамика (обр. 7 е-з). Белоглинената керамика съставя едва 0.2% от общото количество на фрагментите и се изчерпва със 7 фрагмента от четири съда:

– Стени от малки византийски белоглинени съдове (вероятно чаши), се откриха върху подовото ниво в сграда А и в изравнителния изкуствен насип на терасата, под западното помещение на сграда В. Съдовете са източени на крачно колело, от добре пречистена и омесена глина, добила розов цвят след опалването. Външната страна е набраздена от плитки хоризонтални канелюри и покрита с жълта и кафява глеч (обр. 7 е).

– Устие от купа, с диаметър 16 см се откри в насипа на ямата при северния подпорен зид. Дебелината на стените е от 0.3 до 0.5 см, цветът на глината след опалването е бледо кремав. Под шийката на съда е врязана зигзагообразна линия, а повърхността е двустранно покрита с охрово-жълта глеч (обр. 5 з).

---

[2] Съдове с такъв орнамент са открити в търговските помещения покрай южната крепостна (*Дончева-Петкова Л.* 1977:41 и цитираната там литература) и при проучване на външната крепостна стена във Велики Преслав (непубликувани материали от спасителните разкопки на Външната източна крепостна стена, ръководени от Г. Майсторски). И в двата случая находките се датират с монети на Й. Цимисхи от 965–972.

[3] Съдовете са реставрирани от Станка Георгиева – реставратор-керамик в НАИМ при БАН, филиал Шумен.

[4] Съдът, укрепен в пода, вероятно е съхранявал някакъв вид хранителен продукт. Същото предназначение вероятно е имало и едно голямо гърне, от същото помещение, с диаметър на устието 19 см и запазена височина 26 см. Тези находки, както и откритото в съседното помещение огнище, ни дават основание да предположим, че източното помещение в сграда Б е имало функция на склад за съхраняване на продукти, а западното е служило за кухня и трапезария.

– Само един фрагмент от дръжка с триъгълно сечение и орнамент рибя кост, открит в изравнителния насип на строителната тераса, може категорично да се свърже със стила на преславската рисувана керамика (обр. 5 ж).

Амфори. Фрагменти от амфори се откриха в църквата, в ямата при северния подпорен зид и в пълнежа на строителната тераса. Те съставят 2.1% от общото количество на керамичните фрагменти (обр. 8 а-д).

Наличните фрагменти позволяват разграничаването на четири типа амфори според технологичните им белези:

1. с розово-кафяв цвят на глината след опалването, дълбоки хоризонтални канелюри и покритие от бяла ангоба.

2. с оранжево-кафяв цвят на глината след изпичането и кремава ангоба; от този тип е запазена горната част на амфора, източена от слюдеста глина с примес на ситен пясък. Повърхността под шийката е слабо набраздена, дръжките започват от ръба на устието и са захванати за плещите. Общото за тези два вида амфори е много доброто изпичане. Чирепът е твърд и не се рони, при почукване фрагментите издават звънлив звук.

3. Към друг тип се отнася една почти изцяло сглобена амфора, чиито фрагменти се откриха в северната част на наоса и пред източната фасада на храма, в изхвърлена от иманярите пръст. Съдът е източен на крачно колело, от добре пречистена глина с фини варовикови частици, добила след изпичането равномерен червено-кафяв цвят. Глината е мека и при допир от повърхността се изронват ситни частици. Амфората е със силно издути рамене, които заемат почти цялата горна половина на съда. Към шийката и плещите са захванати плоски дръжки с елипсовидно сечение, профилирани от два плитки жлеба. Сфероидните амфори, чиито стени са украсени с дълбоки хоризонтални бразди, са широко разпространени през X в. (*Булгаков В.* 2000:*http://archaeology.kiev.ua/byzantine/amphorae/classification/2.htm#s*; *Дончева-Петкова Л.* 1977:100, обр. 30_{355}; *Чангова Й.* 1959:140–141). При амфората от м. Манастирчето стените са гладки и само при раменете повърхността е слабо нагъната от две хоризонтални канелюри (обр. 8 а-б). Точно под тях, преди изпичането, е врязана зигзагообразна линия, която прекъсва при мястото на залепване на дръжките. Непосредствено над орнамента са врязани графити – знак и едноредов кирилски надпис, нанесени след опалването на съда (*Стоева К.* 2004:413, обр. 2). В наоса на църквата се откриха стени от друга амфора с подобна характеристика, по които също личат врязани след изпичането знаци.

4. В църквата се откриха фрагменти от още една амфора, вероятно дело на местна работилница. Формувана е на ръчно колело, от глина със съдържание на слюда и добавка на пясък. Съдът е с кафяв цвят след изпичането, дебела сива ивица в чирепа и груба, ронеща се повърхност, които показват изпичане при ниска температура (обр. 8 д).

Тънкостенни съдове. Фрагментите от тънкостенната съдове съставят 11.8% от общото количество на битовата керамика. Те се откриват над дебел слой с покривна керамика в насипа на двете сгради (южно и югозападно от църквата) и в пространството на манастирския двора (обр. 6, 8 е-з). Фрагментите принадлежат на съдове, източени на крачно колело. Формувани са от добре пречистена и омесена слюдеста глина с минимален примес на ситен пясък. Изпичането е ставало при много висока температура, както показва еднаквият цвят на повърхността и ломовете – охров или оранжево-кафяв. При обработката на фрагментите от тази група бе възможно частично сглобяване само на едно малко гърне (обр. 6 в, 8 е). Заради силната фрагментираност, отделни форми на съдове не могат да се разграничат, но се различават няколко типа устия – конусовидно уширено с полегато отрязан ръб, цилиндрично – с профилирана повърхност и извит навън ръб, с подвит навътре и профилиран отвън венец и захванати за венчето лентести дръжки (обр. 6). Стените са гладки, с дебелина 0.3-0.5 см. Понякога към устието и дъното са нанесени пояси от врязани хоризонтални линии. Дъната са огладени по периферията, без следи от конец. Отделянето им от диска вероятно е ставало с грънчарския нож. При две дъна личат петна от зелена глазура, вероятно нанесена заради образувалите се при изпичането шупли. Съдове с подобни характеристики се откриват в пластовете от следстоличния период на Преслав и центровете на Второто българско царство. Отнасят се най-общо към XI–XIII в. (*Николова Я.* 1968:163 и сл.; *Георгиева С.* 1974:7–186 и цит. лит.).

Количествената статистика на керамиката от описаните по-горе групи и съпоставката с данните по местонамиране ни дава основание за следното обобщение:

1. В изравнителния насип на изкуствената тераса върху която е построен манастирът се откриват предимно фрагменти от битова керамика с врязана украса, източена на ръчно колело и датирана най-общо в края на IX–X в. На същото ниво се откриват още фрагменти от глазирани съдове, амфори и ограничен брой късове белоглинена керамика. Тези находки, липсата на сиво-черна излъскана керамика (характерна повече за IX в.), както и наличието на гърнета, изтеглени на бързо ръчно колело в изравнителния насип, ни дават основание да отнесем построяването на манастира най-рано в края на IX–началото на X в. Съдовете, които се откриват върху подовите нива в сградите и в ямата до северния подпорен зид, се отнасят към времето на активен живот в манастира. Сравнителният анализ на фрагментите показва, че те не се отличават като форми и технологически от керамиката, открита в насипа на строителната тераса. Запазените и възстановени цялостно или частично профили намират аналогии сред битовата керамика от редица обекти в Преслав, отнесени към столичния период и най-вече в X в. Към X в. насочват и находки като белоглинената плочка с разцъфнал кръст от манастирския храм и две бронзови коланни апликации, открити непосредствено северно и южно от сграда Б.

2. Значителният превес на кухненските гърнета и следите от огън при почти всички фрагменти показват, че в повечето случаи храната се е приготвяла и сервирала в едни и същи съдове. За непретенциозния и скромен живот на обитателите на манастира свидетелства и ограниченото количество трапезна керамика.

3. Прави впечатление ограниченият брой на находките в църквата и двете постройки – едва 7% от общото количество на керамиката от X в. Тъй като никъде не бяха открити следи от пожар или друго природно бедствие допускаме, че напускането на манастира е станало организирано и обитателите са взели със себе си всички годни за употреба предмети. Наличието на сложно профилирани устия сред кухненската керамика и на форми, характерни за втората половина на X и началото на XI в., както и имайки предвид хода на историческите събития предполагаме, че това е станало при превземането на Преслав (между 969 и 971 г.) или при печенежките нашествия в началото на XI в.

4. Значителното количество тънкостенна керамика (11.8% от общия брой на фрагментите) в пласта над рушевините на сградите е доказателство, че манастирът не е бил забравен дълго време след неговото изоставяне. Възможно е да е бил свързван с името на известна личност или светец и посещаван като почитана светиня от жителите на града в определени дни на годината. Липсата на характерните за XIII–XIV в. сграфито съдове отнасят горната граница на посещенията при разрушения манастир към края на XII – началото на XIII в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Булгаков В. **2000**. Византийские амфоры IX–XIV века. Основные типы. – http://archaeology.kiev.ua/byzantine/amphorae/classification/2.htm#s.

Василев Р. 2004. Керамика от X век от Голямото кале край град Завет, Исперихско и Велики Преслав. – Преслав, 6, 281–290.

Василев Р. **2006.** Колекция от ранносредновековна керамика и съдове уникати от манастира до спирка Равна, Провадийско. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 367–382.

Витлянов С. **2004**. Военно-административни сгради от Двореца във Велики Преслав (IX–X в.). – София, Академично издателство М. Дринов.

Георгиева С. **1974.** Керамиката от двореца на Царевец. – Царевград Търнов, 2. В. Търново, 7–186.

Димитров Я. **1992.** Нови данни за археологическата карта на Плиска. – Приноси към българската археология, I. София, 58–68.

Димитров Я. **2003.** Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. – Плиска–Преслав, 9, 181–213.

Димитров Я. **2004.** Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977–1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска–Преслав, 169–198.

Дончева-Петкова Л. **1977.** Българска битова керамика през ранното средновековие. – София, БАН.

Михайлова Т. **1991.** Верижни сгради край Южната крепостна стена във Вътрешния град на Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София, 273–285.

Николова Я. **1968.** Средновековна кухненска керамика от Южната порта в Преслав. – Трудове на ВПИ “Кирил и Методий”, V, 163–191.

Станчев С. **1948**. Домашната керамика от Преслав. – РП, III, 129–149.

Станчев С. **1955.** Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав през 1951–1952 г. – ИАИ, XX, 419–426.

Стоева К., Г. Майсторски. **2004**. Нов епиграфски паметник от Велики Преслав. – Преславска книжовна школа, 7, 412–418.

Тотев Т. **1972.** Проучвания на гробищата на Преслав през 1962 и 1963 г. – ИНМШ, V, 41–56.

Тотев Т., С. Станилов. **1972.** Граждански постройки на левия бряг на Тича в Преслав. – ИНМШ, V, 57–76.

Тотев Т. **1982.** Манастирът в Тузлалъка – център на рисуваната керамика. – София, БАН.

Тотев Т. **1996**. Средновековна Виница. – Шумен.

Тотев Т. **1998.** Дворцовият манастир в Преслав. – Шумен.

Чангова Й. **1957.** Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. – ИАИ, XXI, 223–29.

Чангова Й. **1959.** Средновековна битова керамика от България. – Археология, 1-2, 135–141.

POTTERY FROM THE MONASTERY AT THE LOCALITY OF MANASTIRCHETO NEAR VELIKI PRESLAV

Kremena Stoeva

(Summary)

The aim of that preliminary paper is to summarize the data of the analysis of the ceramic material and to compare it with the pottery from archaeological sites in Preslav and other settlements from the period of the First Bulgarian kingdom which are safely dated. Due to the lack of coins and other datable material, the analysis of the pottery is of a particular importance in determining the time period of the construction and the activity of the monastery.

Due to the fragmentary character of the pottery, we applied the technological characteristics as leading criteria in classification: the determination of the structure of the clay, the decoration of the vessels, and the type of potter's wheel used to shape the vessel. Based on those classification characteristics, the commonly used pottery from the locality of Manastircheto can be divided into several groups: pottery with engraved decoration made on a hand-operated potter's wheel, glazed and luxury white-clay pottery, amphorae, and thin-walled ceramics made on a pedal-operated potter's wheel.

The statistical analysis of 3500 fragments shows that the pottery with engraved decoration from the end of the 9th–10th c. is the most numerous (85% out of the total amount; figs. 1-4 а-б, 7 а-д). Fragments of this type of vessels were found in the layer of leveling of the artificially constructed terrace, in the layer over the floor level in the buildings, and in a dust pit in the north-west corner of the complex. In the layer of leveling of the artificially constructed terrace fragments of glazed vessels, amphorae, and a few fragments of luxury white-clay ceramics have been also found (figs. 5 в-з, 7 е-л). Those finds and the lack of gray-black ceramic with slanted glossy lines (mostly typical for the 9th c.) as well as the presence of pots made on the quick hand-operated potter's wheel in the layer of leveling of the artificially constructed terrace give a reason to date the construction of the monastery most feasibly to the late 9th c. or the beginning of the 10th c. The vessels found on the floor levels and in the pit near the north supporting wall are related to the period of the activity of the monastery and do not demonstrate differences in technology and shape in comparison to the pottery found in the layer of leveling of the artificially constructed terrace. The entire or partially restored shapes are analogous to the pottery shapes from numerous archaeological sites in Preslav dated mostly to the 10th c. The painted white-clay plate found in the monastery church and the two bronze belt adornments from building B also date to the 10th century. The appearance of profiled shaped rims (fig. 2 ж) and shapes among the pots, typical for the second half of the 10th century and the beginning of the 11th century suggests that the end of the monastery must be related either to the capture of Preslav between AD 969 and 971, or to the invasion of the Pechenegs at the beginning of the 11th century. The considerable quantity of thin-wall pottery (11.8% out of the total amount; figs. 6, 8 е-з) in the layer over the building ruins indicates that though abandoned, the monastery was a relatively frequently visited site. It is possible that the monastery was connected to an important person or a saint and was visited as a sacred place by the inhabitants of Preslav during particular days of the year. The lack of sgraffito vessels which are typical for the period of the 13th–14th century date those visits to the end of the 12th and the beginning of the 13th century at latest.

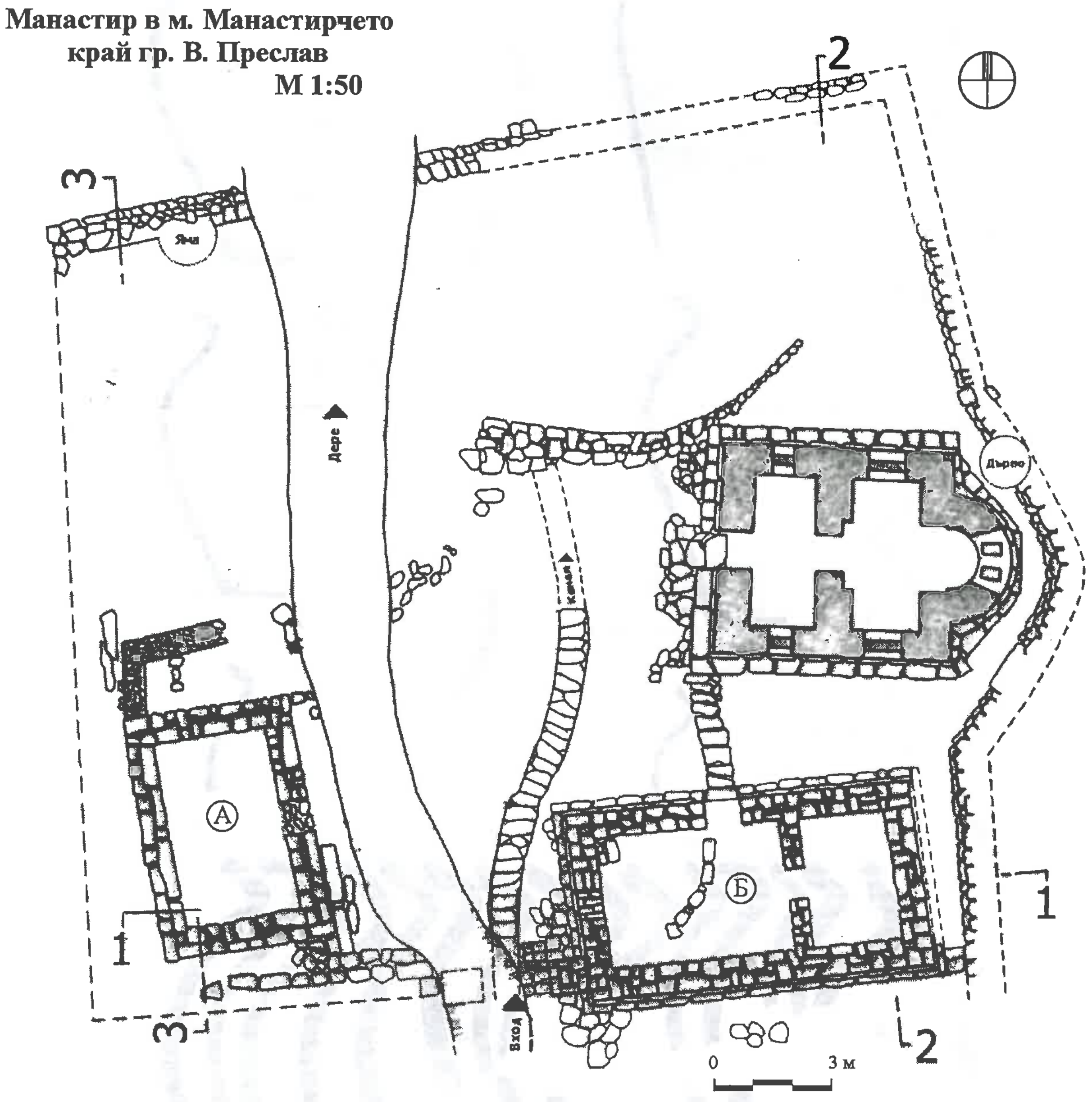

Обр. 1. План на манастира в м. Манастирчето
Fig. 1. Plan of the monastery at the locality of Manastircheto

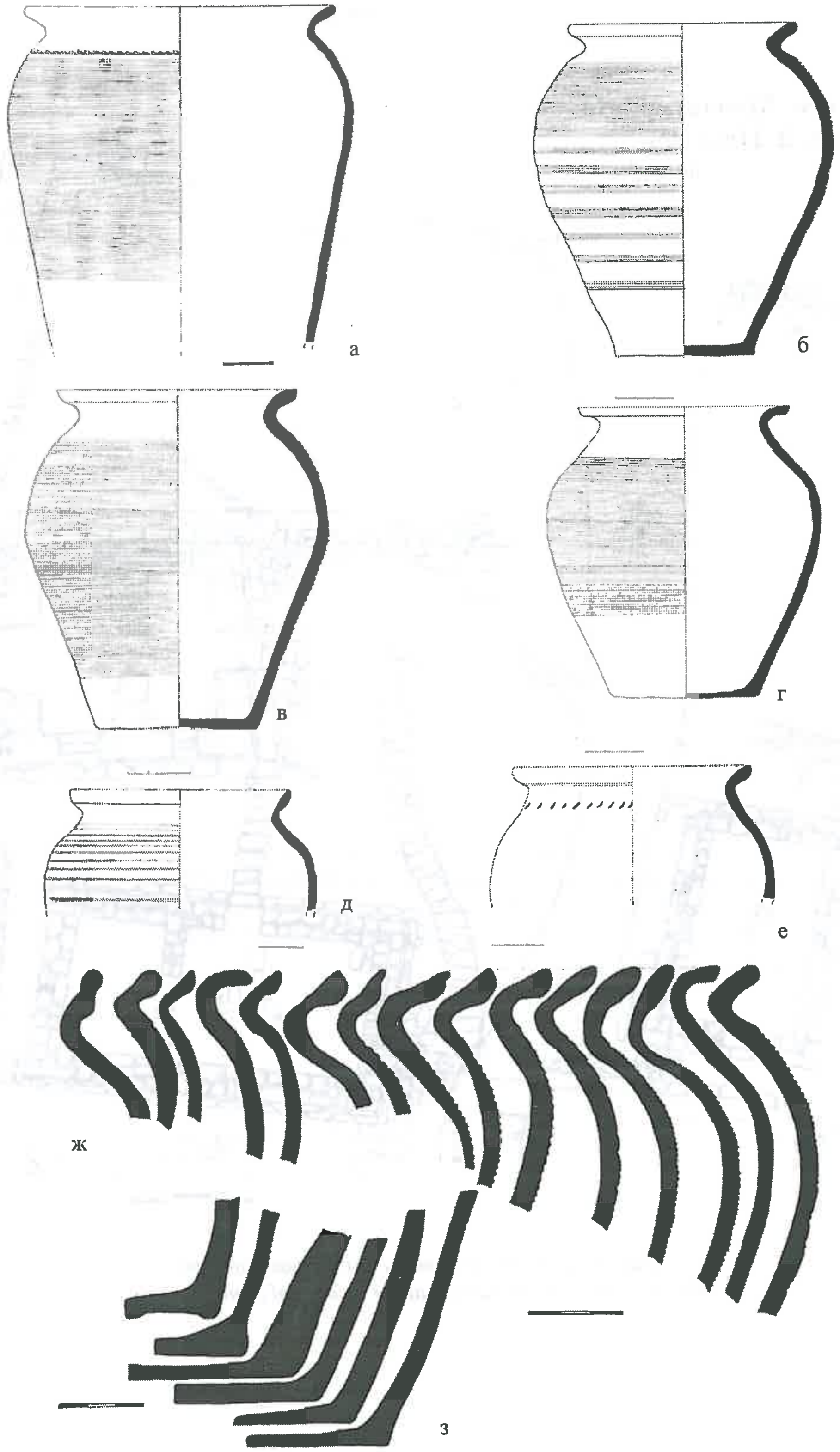

Обр. 2. а-е. гърнета на ръчно колело с врязана украса,
ж. профили на гърнета на ръчно колело с врязана украса, з. профили на дъна от съдове с врязана украса
Fig. 2. а-е. pots made on a hand-operated potter's wheel with incised decoration, ж. profiles of pots made on a hand-operated potter's wheel with incised decoration, з. profiles of bottoms of vessels with incised decoration

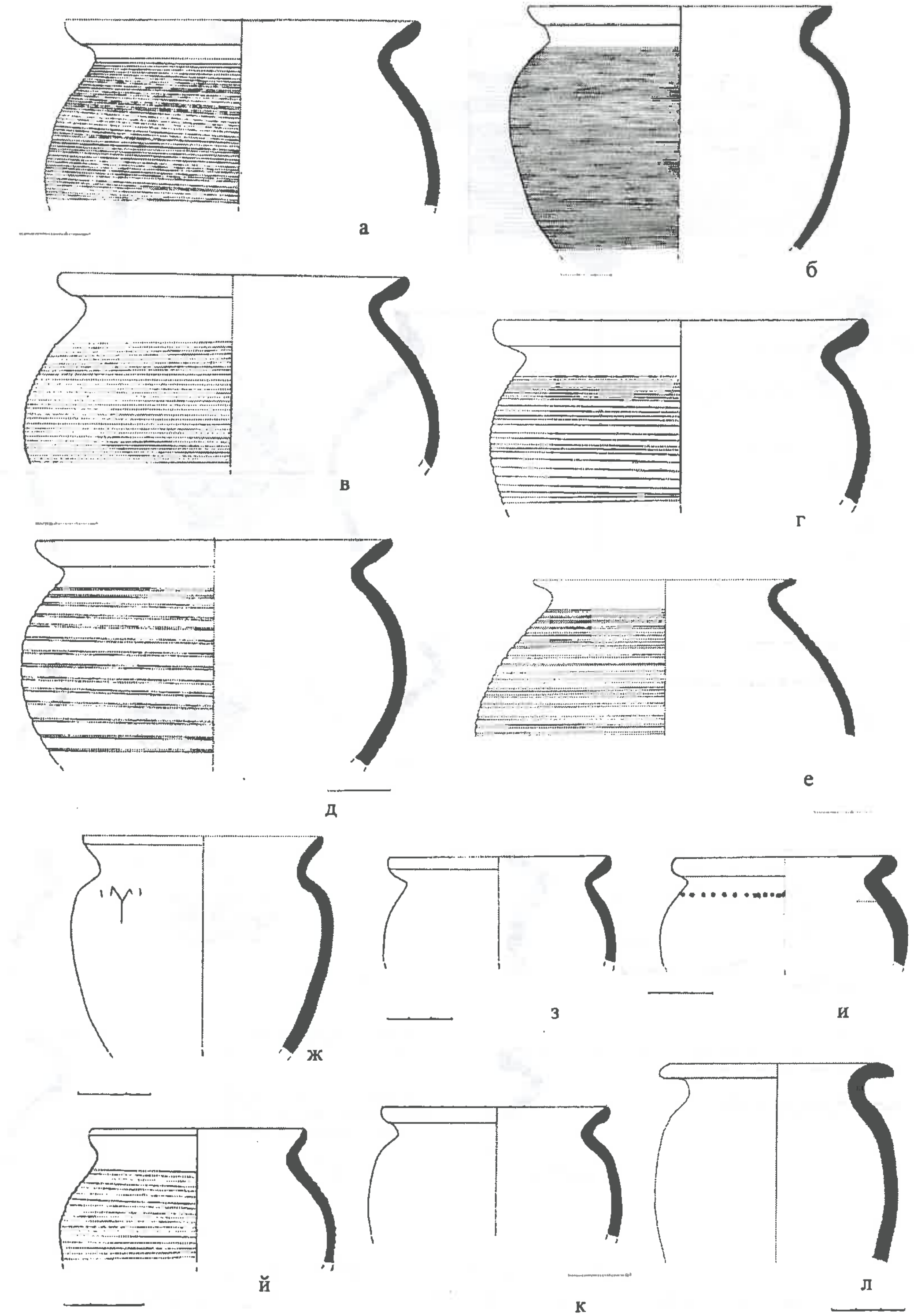

Обр. 3. Гърнета на ръчно колело с врязана украса
Fig. 3. Pots made on a hand-operated potter's wheel with incised decoration

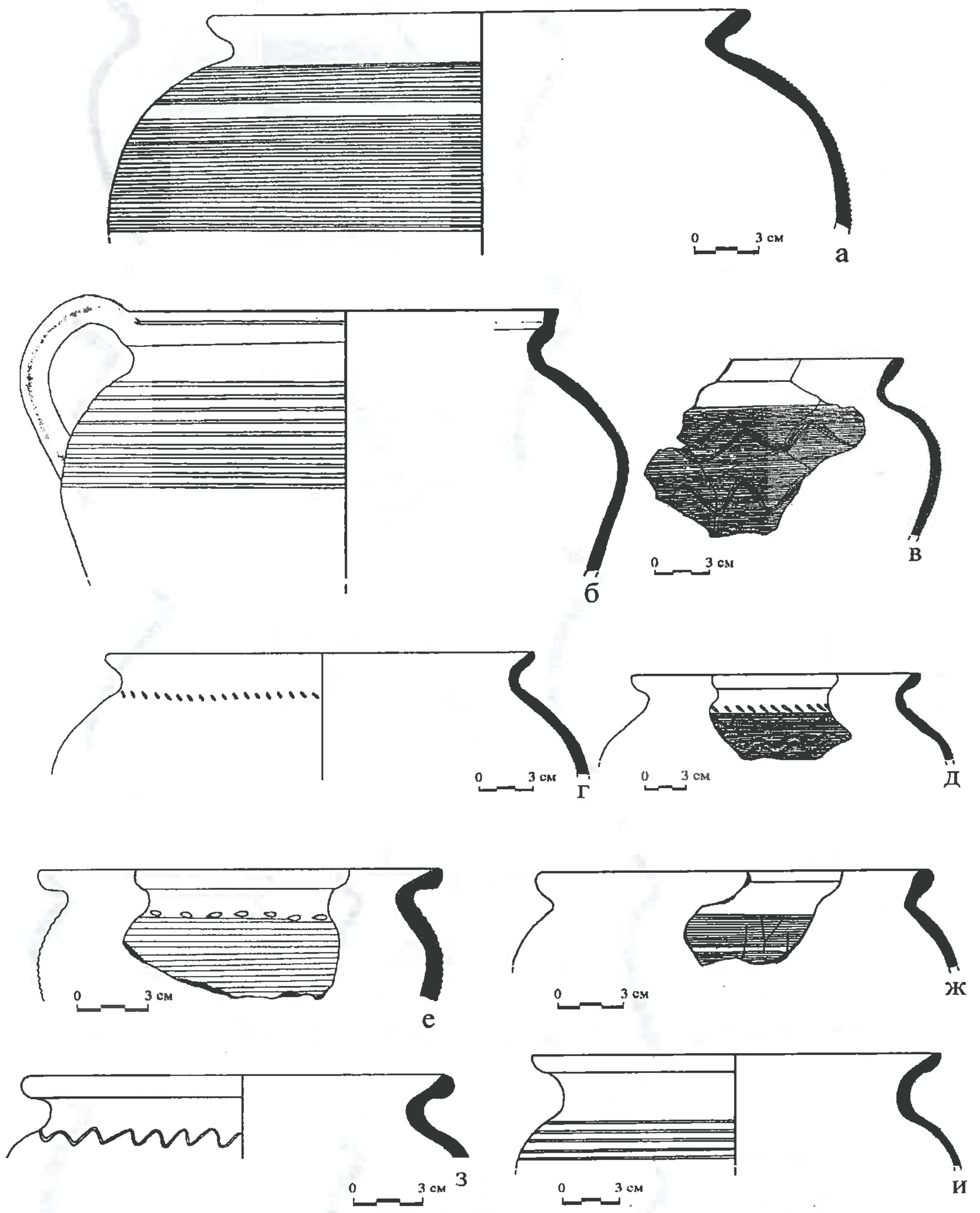
0 3 см
а
б
0 3 см
в
0 3 см
г
0 3 см
д
0 3 см
е
0 3 см
ж
0 3 см
з
0 3 см
и

Обр. 4. Гърнета на ръчно колело с врязана украса
Fig. 4. Pots made on a hand-operated potter's wheel with incised decoration

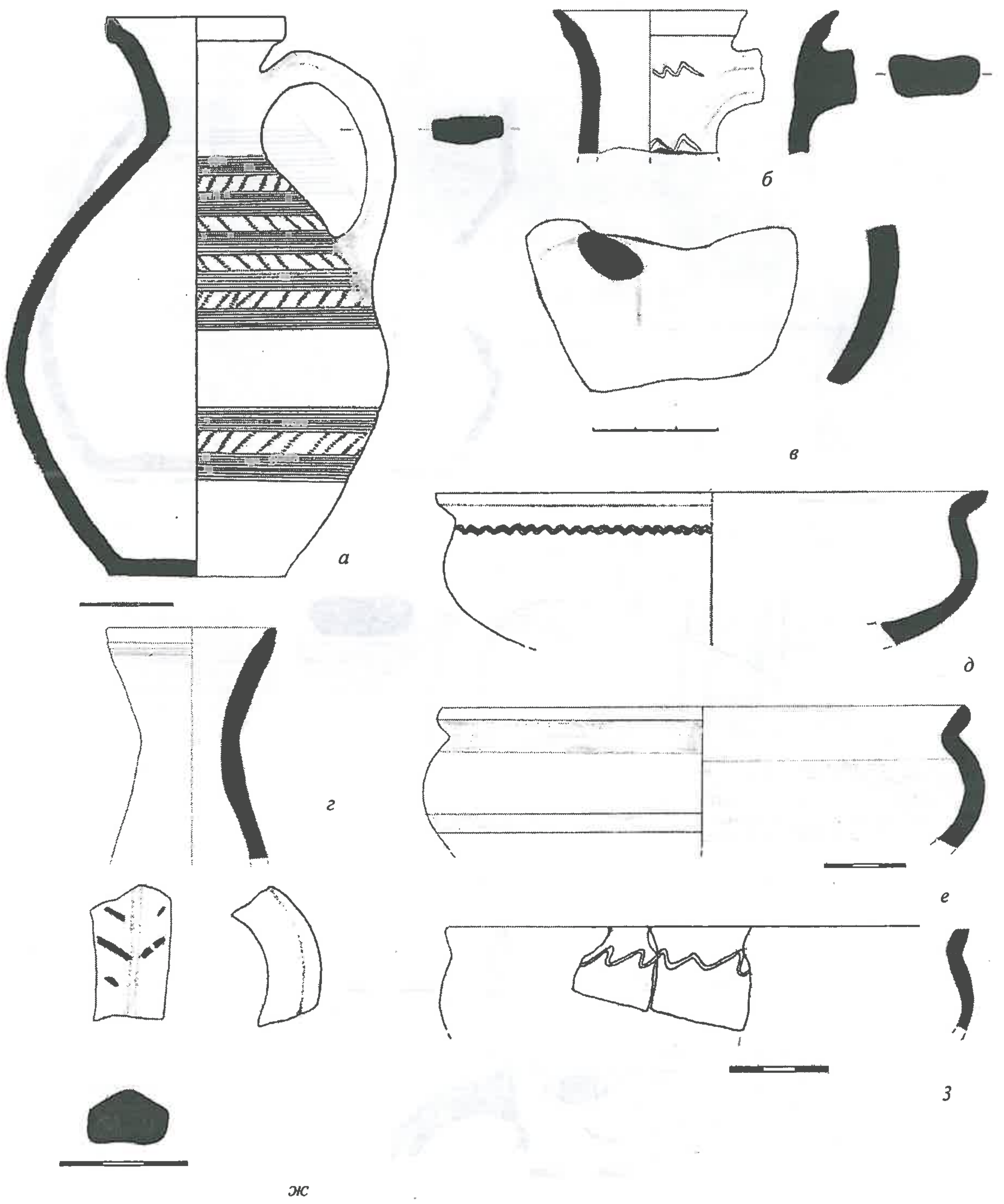

Обр. 5. Трапезни съдове: а-б. с врязана украса, в-е. глазирана керамика
ж-з. белоглинена керамика
Fig. 5. Tableware: а-б. with incised decoration, в-е. glazed ceramic, ж-з. white-clay ceramic

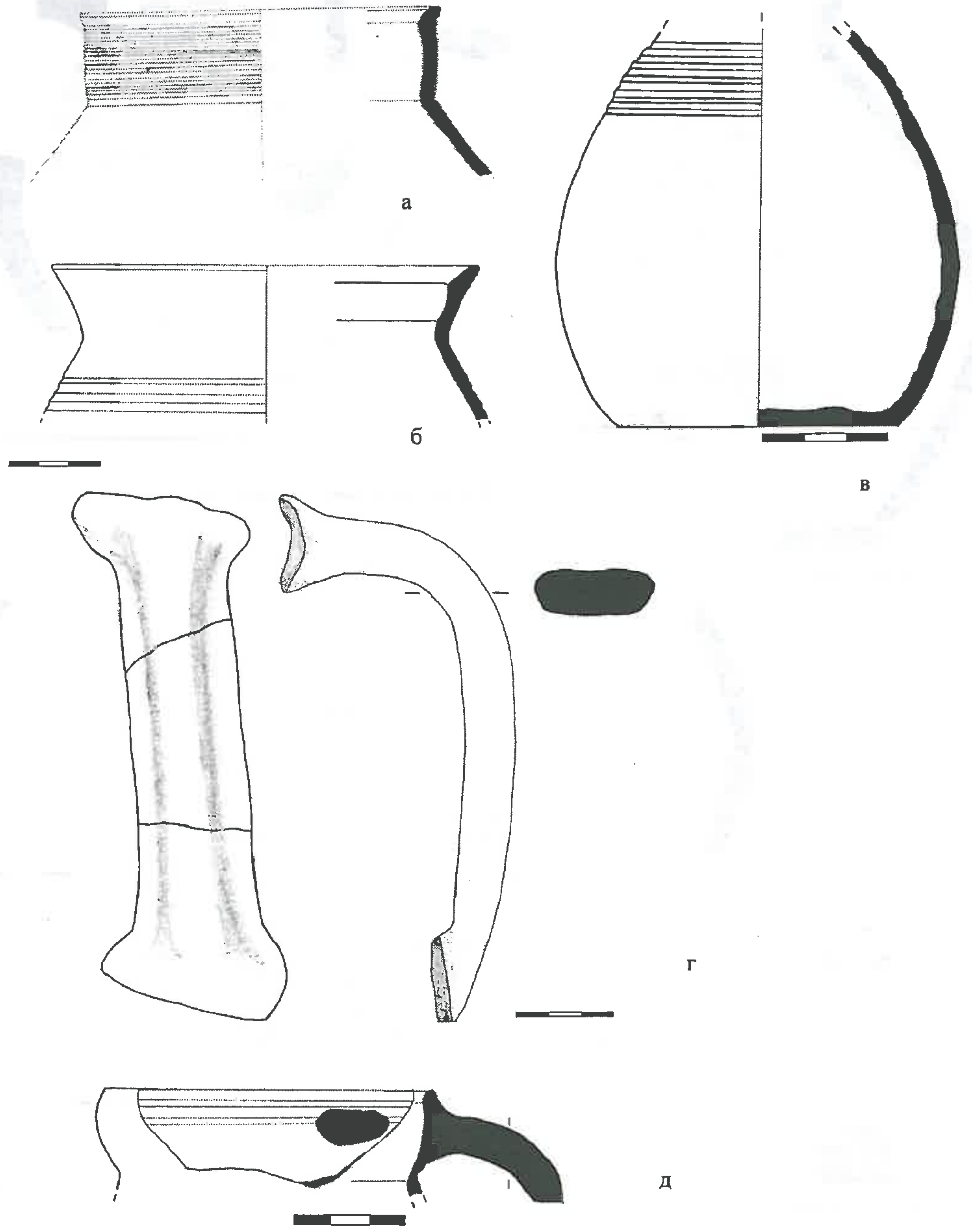

Обр. 6. Тънкостенни съдове на крачно колело
Fig. 6. Thin-walled vessels made on a pedal-operated potter's wheel

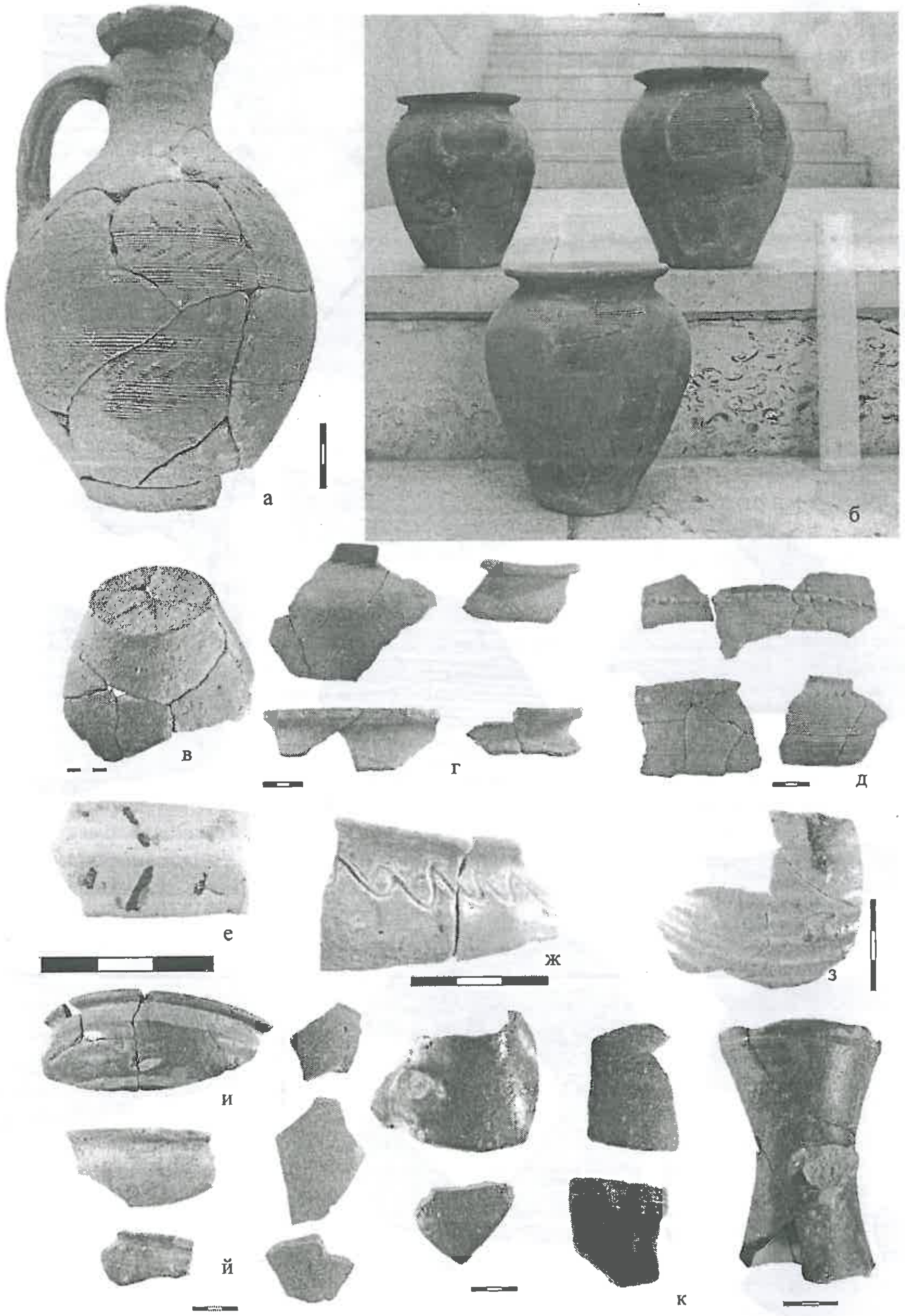

бр. 7. а-д. керамика на ръчно колело с врязана украса, е-з. белоглинена керамика, и-л. глазирана керамика
Fig. 7. а-д. ceramic on a hand-operated potter's wheel with incised decoration, е-з. white-clay ceramic, и-л. glazed ceramic

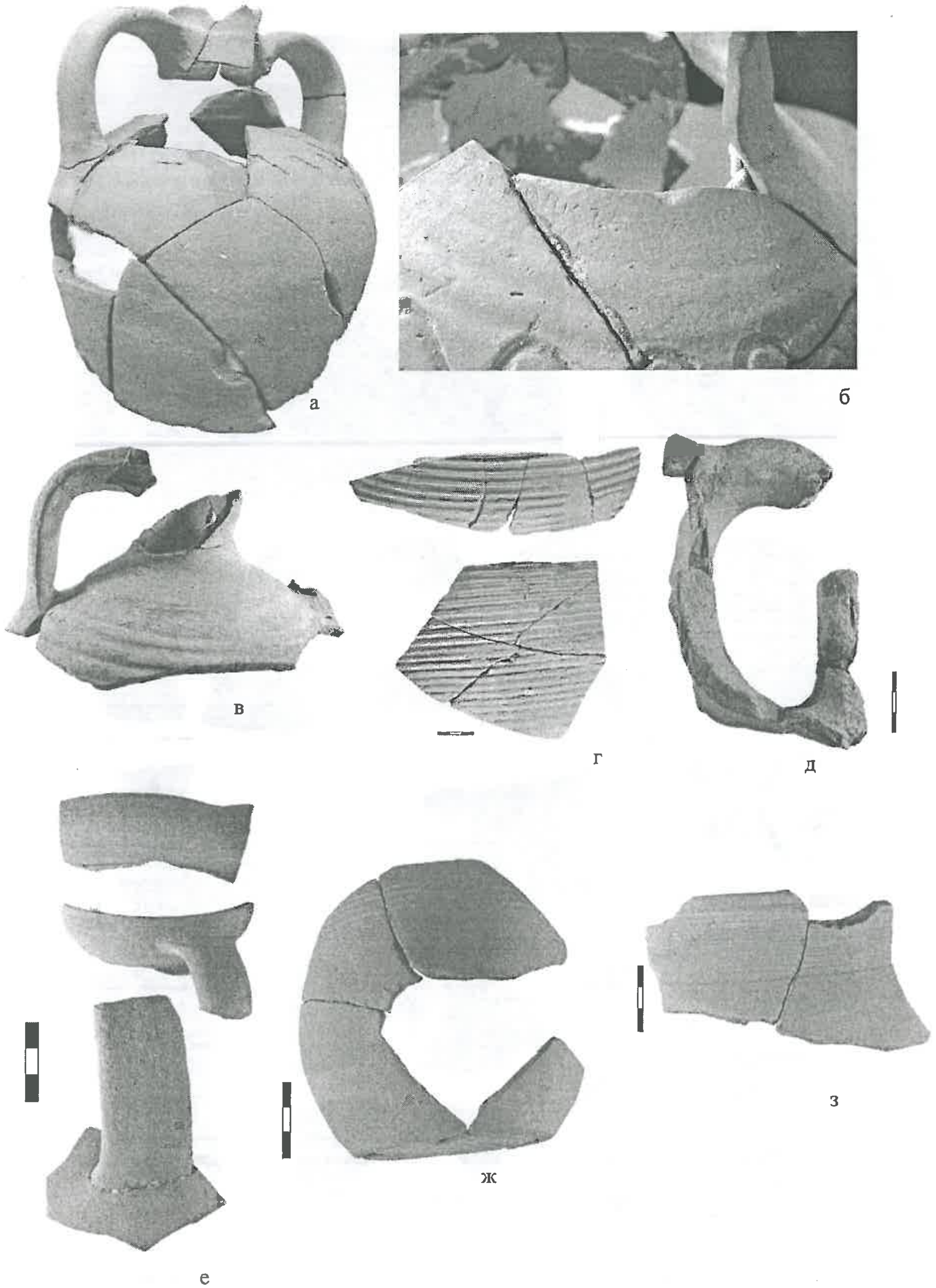

Обр. 8. а-д. амфори, е-з. тънкостенна керамика на крачно колело
Fig. 8. а-д. amphorae, е-з. thin-walled ceramic made on a pedal-operated potter's wheel

НЕОБНАРОДВАНА ТОКА СЪС ЗООМОРФНО ИЗОБРАЖЕНИЕ ОТ ФОНДА НА РИМ ЯМБОЛ

Явор Русев
(РИМ – Ямбол)

Във фонда на Исторически музей – Ямбол, се съхранява един изключително интересен експонат – добре запазена бронзова тока със зооморфно изображение.

Токата е случайна находка, открита на повърхността на терена в крепостта Камен връх.

Последната е локализирана на границата на землищата на селата Камен връх и Борисово, на 3.5 км северозападно от с. Камен връх (обр. 1 а). Има почти елипсовиден план, с двойни крепостни зидове и заема площ от около 5 дка (*Димитрова Д., Ж. Попов*. 1978:19). Тук е намерена и колективна монетна находка от 104 монети от VI в., която се съхранява във фонд „Нумизматика" на РИМ – Ямбол. Крепостта не е проучвана, но при теренни обхождания е намерена керамика, според която крепостта е обитавана през късноантичната и средновековната епохи приблизително до XII в.

Токата е добре запазена. Изработена е от бронз чрез отливане. Има трапецовидна форма с размери: основа – 4.6 см, вис. – 3.2 см, дълж. – 2.9 см, деб. – 2 см, шир. на рамката – 2.5 см (обр. 1 б). Запазена е носещата рама за кожения ремък, която е с правоъгълна форма и размери: 2.3 х 0.7 см. Ушите на токата имат външен диаметър 0.5 см и вътрешен 0.3 см. В централната част на токата е оформено изобразително поле с леко трапецовидна форма и размери: основа 2.6 см, с височини 2.5 и 2.3 см. В полето е гравирано в дълбок релеф изображение на лъв в ход наляво.

Изображението е грубо, главата на лъва е изобразена в анфас, тялото – в профил. Главата е неестествено голяма и е несъразмерна с тялото. Очите са предадени като триъгълници с точки в центъра. Гривата е оформена чрез вертикални насечки. Главата е отделена от тялото чрез коси черти. Предните крака са добре представени, а от задните само левият, който е най-добре изработен от всички. Десният заден крак е само маркиран. Краката завършват като на чифтокопитно. Най-добре изпъква левият хълбок, който е извит над нивото на тялото. Хълбокът е подчертан чрез набождания. Опашката е извита S-образно нагоре. Изображението е рамкирано, като от три страни рамката е украсена с врязани наклонени черти. Определено това изображение има за цел апотропеично въздействие.

На обратната страна вторично с остър предмет са издраскани четири хоризонтални линии, които са изпълнени с гъсто нанесени хоризонтални. Отдясно има пукнатина.

Типологичната характеристика на токата от Камен връх се вмества в класификацията на Живко Аладжов като тип А със своите груби черти и тяло в профил наляво, а главата във фас (*Аладжов Ж*. 1981:25). Въпреки това разглежданата от нас тока се различава от описаните поради насечките по рамката, ограждаща изображението. Съществуването на тази разлика ни дава основание да обособим токата в отделен вариант на тип А. Според изследователите този тип токи се правят в различни производствени центрове във Византийската империя с предпочитание към отделни варианти. На територията на България са намерени и публикувани над 40 токи, което поставя въпроса и за местно производство. Досега не е намерен калъп за отливане на подобни токи в България, но не е изключено те да са правени и в някой от центровете на Първото българско царство, още повече че тук са намирани и бракувани екземпляри.

Токата от Камен връх не може да се датира със сигурност, защото е случайна находка. Най-близки паралели на разглеждания паметник откриваме в токата от Плиска (*Мавродинов Н*. 1959:232, обр. 277; *Аладжов Ж*. 1981:23, обр. 2) и в токата от Сентльоринпуста, Унгария (*Момчилов Д*. 2007:195, табл. XXX, обр. 3).

Датировката на токите от тип А, според Ж. Аладжов се отнася в рамките на средата и втората половина на IX и началото на X в. (*Аладжов Ж*. 1981:25-26), когато този тип токи получава и най-широко разпространение, тъй като подобни са намерени и в Мала Азия, Коринт, Константинопол, Сиракуза, Унгария и Сирия.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аладжов Ж.* 1981**. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. – Археология, 4, 22–27.

***Димитрова Д., Ж. Попов*. 1978**. Археологическите паметници в Ямболски окръг. – София.

***Мавродинов Н*. 1959**. Старобългарското изкуство. Изкуството на първото българско царство. – София.

***Михайлов С*. 1963**. Разкопки на градището при с. Стърмен. – Археология, V, 3, 5–13.

***Момчилов Д*. 1991**. Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей. – Археология, XXXIII, 2, 47–49.

***Момчилов Д*. 2007**. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. – Варна.

***Момчилов Д*. 1995**. Старобългарска тока от Карнобатската крепост Маркели. – Археология XXXVII, 3, 34–36.

***Плетньов В*. 1997**. Токи с изображения на животни от Североизточна България. – Епохи, V. В. Търново, 3–4, 71–80.

***Станчев С*. 1960**. Материали от дворцовия център в Плиска. – ИАИ, XXIII, 23–67.

UNPUBLISHED BUCKLE WITH A ZOOMORPHIC IMAGE FROM THE COLLELTION OF THE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM IN YAMBOL

Yavor Rusev
(Summary)

A bronze buckle with a zoomorphic image is one of the interesting artifacts in the depots of the Regional Historical Museum in Yambol. The buckle is an occasional find, discovered on the terrain surface in the late antique and medieval fortress near Karavelovo.

The buckle was cast and is in a good shape. An image of a lion is depicted on the obverse, while a lot of horizontal lines were scratched on the reverse.

The typological characteristics of this buckle put it close to type A according to the classification of Zh. Aladzhov. But what makes it different from the most of the other published buckles, are the cuts on the frame enclosing the image. This fact leads us to the conclusion that the buckle under consideration is a distinctive variant of type A.

This kind of buckles can be generally dated to the middle of 9th–10th c. in light of similar finds discovered in Corinth, Constantinople, Syracuse and Hungary.

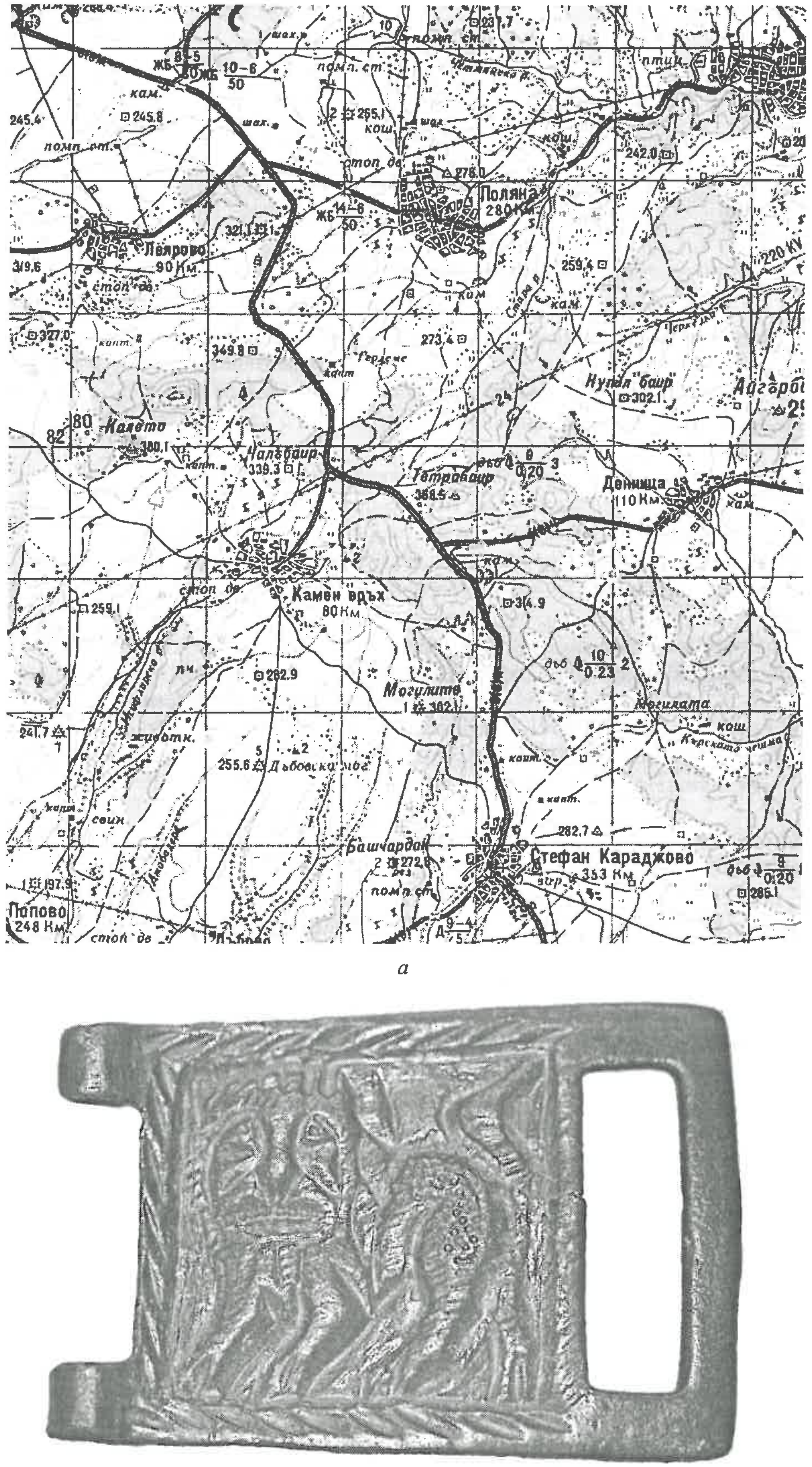

a

б

Обр. 1. а. Карта с местоположението на крепостта,
б. Тока с изображение на лъв
Fig. 1. a. Map showing the location of the fortress,
б. Bronze buckle with a depiction of a lion

АПЛИКАЦИИ „ДВУГЛАВО КОНЧЕ“ ОТ МУЗЕЯ В ПЛЕВЕН

Владимир Найденов

(РИМ – Плевен)

Предмет на настоящото съобщение са пет бронзови апликации „двуглаво конче”, притежание на РИМ – Плевен. Най-вероятно произхождат от Централна Северна България.

Първите две (обр. 1 а-б) са вече публикувани (*Аспарухов М.* 1993:332–333; *Същият.* 1994:405–407), а останалите три (обр. 1 в-д) са с неизвестно местонамиране и наскоро постъпиха във фонда на музея.

В горната си част апликациите представляват две срещуположно захванати в областта на шиите конски глави. Предните крайници и телата на животните са сумарно представени, оформяйки в центъра ажурен мотив със сърцевидна форма. Долната част е с дъговидна форма. Изключение са две апликации. Първата (обр. 1 а) е частично запазена, а при другата долната част е отчупена и липсва (обр. 1 г).

За улеснение, пълното описание и технически параметри на апликациите ще бъдат представени по-долу в текста и в каталога в края на статията.

Изделия на металопластиката с мотив „двуглаво конче” се срещат в евразийските степни и лесостепни пространства – главно в области, обитавани през периода на Ранното средновековие от номадски народи или доминирани от тях формирования.

Подобен орнамент съществува при амулети (*Кызласов Л.* 1960:88–89, 130–132 и 139–140), коланни апликации и такива за конска сбруя от Южен Сибир (*Кызласов Л.* 1981:49–50 и 136, рис. 28_{49-50}) и Западното Приуралие (*Мажитов Н.* 1981:27–28, 118, рис.15_{77}), откривани в гробни съоръжения от VIII–началото на IX в.

По-близо като стилистика до нашите апликации стоят паметници на металопластиката от Волжко-Камския басейн – контактна територия (*Рашев Р.* 2005:154–156; *Станилов С.* 2006:256), обитавана в периода края на VIII–X в. от преселилите се от Приазовието българи (*Генинг В., А. Халиков.* 1964:67–99; *Плетнева С.* 1981:77–80 и 167, рис. 52_{82}; *Халиков А.* 1981:40; *Казаков Е.* 1981:127–132; *Халиков А.* 1989:55–65; *Багаутдинов Р. и др.* 1998) и етнически групи, свързани с генезиса на маджарите (населявали т. нар. Magna Hungaria), (*Мажитов Н.* 1968:74 и сл.; *Същият.* 1981:80–82, 172, рис. $56_{15,31}$; *Смирнов А.* 1972:87–94; *Казаков Е.* 1972:161–167; *Халикова Е.* 1981:72–81).

Поразителна прилика в орнаментиката се забелязва с горната част на един бронзов ремъчен накрайник от зоната на разпространение на салтово-маяцката култура (*Плетнева С.* 1967:161–162 и рис. 44_{45}; *Същата.* 1981:74–75, 151, рис. 37_{38}).

Бронзово огниво с мотив „двуглаво конче” е открито в некропола при Кепрерия (Молдова), (*Хынку И.* 1973:12–14; *Плетнева С.* 1981:75–77 и 168, рис. 53_{31}) – територия, влизаща през периода IX–X в. в пределите на Първата българска държава (*Коледаров П.* 1979; *Рашев Р.* 1995:89–92, 94, обр. 1; *Руссев Н.* 1995:104–108). Идентичен на него паметник, произхождащ от днешна Северозападна България е огнивото от с. Якимово, обл. Монтана (*Станилов С.* 1984:103–108, обр. 1 а-б).

Подобен, но не същият, е орнаментът на бронзовата апликация за колан от Велики Преслав (*Totev T.* 1978:387–394). Тя е сходна с паметници от Алтай (*Киселев С.* 1951:244–245, табл. XXXVII_{12}, XXXVIII_{3}) и има паралели в аварската металопластика от VIII–IX в. (*Станилов С.* 1991 б:184–185, обр. II_{6}; *Същият.* 2006:270–272, обр. 3_{4}).

Що се отнася до ажурния сърцевиден орнамент, оформен в центъра на четирите апликации (обр. 1 б-д), то той най-вероятно е заимстван от византийски образци. Такава е украсата на плочките от токи за колани от VII–VIII в., произхождащи от ателиета в Херсонес (*Ковалевская В.* 1979:рис. XII_{4}). При една от токите, в сърцевидния прорез има същия ромбовиден елемент (*Ковалевская В.* 1979:рис. XI_{9}) като при нашите апликации, евентуално получен от схематизирането на палметната украса при други образци (*Ковалевская В.* 1979:рис. $XI_{7,10}$).

Мотивът на ажурната сърцевидна украса получава развитие в старобългарската металопластика най-вече при изработката на коланни и ремъчни апликации, повлиян от т. нар. „постсасанидски” или по-точно „късен постсасанидски” стил. Появата на подобен орнамент хронологически може да се свърже с маджарското проникване в края на IX в. на територията на Първата българска държава (*Станилов С.* 1991 а:20, 32, обр. 12, 65, Табл. XI_{73}; *Същият.* 1999:80–81; *Плетньов В., В. Павлова.* 2000:112–113; *Плетньов В.* 2002:83–84, обр. 1). Въпреки някои стилистични сходства, той все пак не е характерен за тяхната традиция до този период (*Барта А.* 1972:118, 120–121; *Эрдели И.* 1972:136–137, 143; *Фодор И.* 1972:169–170).

Точна аналогия на сърцевидния орнамент намираме при една ремъчна апликация от Варненския археологически музей от края на IX–X в., която има малко паралели извън ареала на старобългарската култура (*Плетньов В., В. Павлова.* 2000:43–44, 115, 202, Табл. XI_{200}).

Съчетаването на двата мотива – „двуглаво конче” и ажурния сърцевиден орнамент, би могло да се приеме за идея, реализирана от т. нар. „скитащи занаятчии”, които, пренасяйки нови модели и форми, развиват местните образци (*Станилов С.* 1999:80–83; *Същият.* 2006:256, 318). При апликациите от Плевенския музей се проследява връзката на „номадската” традиция със заемки от византийската орнаментика. Това е нов стил, разпространен по Долния Дунав от края на IX–X в. (*Станилов С.* 1991:20; *Рашев Р.* 1992:246; *Станилов С.* 1993:157–158; *Плетньов В., В. Павлова.* 2000:114). Той се появява на мястото на празнината (с някои изключения) в хронологическо отношение, оставена след като прекъсва традицията на паметници на металопластиката от типа Малая Перешчепина-Сивашовка или Мартиновка на територията на днешните български земи (*Рашев Р.* 1992:243–244; *Същият.* 2005:176–186; *Станилов С.* 2006:20–32, 310).

От първата апликация (обр. 1 а) е запазена горната част – т. е. мотива „двуглаво конче” (*Аспарухов М.* 1993:332). При нея най-реалистично са предадени главите на двете животни – още при изработката на модела са оформени ушите и устата, липсват само очите. Самото изделие е с по-масивни пропорции и размери от останалите четири, което предполага различни функции и употреба.

Втората апликация (обр. 1 б), въпреки липсващите шия и глава на едното конче, впечатлява със своята пластичност (*Аспарухов М.* 1994:406). Независимо от по-схематично представените анатомични черти на животното, е подчертана грациозността на шията и постановката на главата. Благодарение на качествения калъп и материал за отливане, отчетливи и добре оформени са ромбовидният орнамент в ажурния сърцевиден изрез и хоризонталната релефна линия, отделяща дъговидната част на апликацията.

При третата апликация (обр. 1 в), шиите на животните са по-къси и масивни в сравнение с предния екземпляр, а също така няма симетрия при отливката на главите. За разлика от обр. 1 б розетата, разположена между шиите на двете кончета, тук е само загатната като орнамент. Не така отчетлив е и ромбовидният елемент в центъра. Почти се губи, следствие лошата отливка, хоризонталната релефна линия над дъговидната част, която също е с изменени пропорции.

Четвъртата апликация (обр. 1 г) се характеризира с къси, почти хоризонтални шии на животните, при които няма еднаквост. Главите са масивни, груби, с оформени при отливането (като при обр. 1 а) уста и уши. Розетата, разположена в горната част е само загатната – ромбовидният орнамент в центъра е обезличен. Недобре е изработена двойната релефна линия – дъговидната част е отчупена и сега липсва. Единствено при този екземпляр са запазени двата нита за прикрепване в надлъжно разположените отвори.

Последната апликация (обр. 1 д) е с най-лошо качество на калъпа. Тук шиите на животните са хоризонтално разположени спрямо надлъжната ос. Конските глави са груби и несиметрични, със схематично предадени анатомични подробности. Розетата липсва като елемент на композицията, а орнаментът в центъра на сърцевидния изрез не може да се приеме за ромбовиден. Двойната хоризонтална релефна линия не е отчетлива, а отворите за прикрепване са по-широки от тези на останалите екземпляри.

Поради частичната запазеност на първата „апликация” (обр. 1 а), не може да се изкаже категорично мнение за нейното предназначение – дали представлява амулет (*Аспарухов М.* 1993:332–333) или е апликация за дреха (?).

Останалите четири (обр. 1 б-д), въпреки еднаквите си мотив, стилистика и функция, са отливани в различни калъпи. Не би могло да се говори и за произход от общо ателие, а най-вероятно за традиция и унификация при използване на идеята от един модел. По-скоро като предположение за употребата може да търсим тяхното място при елементите за конска сбруя – апликации, украсяващи нагръдния и подопашния хоризонтален ремък (*Мавродинов Н.* 1959:116, обр. 107; *Станилов С.* 2006:292–296, обр. 8_{1-2}).

Каталог:

1. Апликация (амулет?) „двуглаво конче” (инв. № 4456) – бронзова, отлята в калъп. Представлява две срещуположно обърнати конски глави. Те са захванати в областта на шиите, където има отвор за прикрепване, а над него – стилизирана розета. Предните крайници и гърдите са сумарно представени – останалата част е отчупена и липсва.

Размери: зап. вис. – 2.3 см, шир. – 3.2 см, деб. – 0.2 см. От Ловешко.

2. Апликация „двуглаво конче” (инв. № 4603) – бронзова, отлята в калъп. Представлява две срещуположно захванати в областта на шиите конски глави, над които има стилизирана розета. Шията и главата на едното конче са отчупени и липсват. Предните крайници и телата на животните са сумарно предадени, образувайки в средата ажурен мотив със сърцевидна форма, надлъжно фланкиран от два отвора за прикрепване. Долната, дъговидна част на апликацията е отделена с хоризонтална релефна линия.

Размери: вис. – 3 см, зап. шир. – 1.6 см, деб. – 0.2 см. От Червенобрежко.

3. Апликация „двуглаво конче” (инв. № 5412) – бронзова, отлята в калъп. Представлява две срещуположно обърнати конски глави, захванати в областта на шиите. Над тях има стилизиран орнамент – сега обезличен. Предните крайници и телата на животните са сумарно предадени, образувайки в средата ажурен мотив със сърцевидна форма, надлъжно фланкиран от два отвора за прикрепване. Долната, дъговидна част на апликацията е отделена с хоризонтална релефна линия.

Размери: вис. – 3.85 см, шир. – 2.25 см, деб. – 0.2 см. Неизвестно местонамиране.

4. Апликация „двуглаво конче” (инв. № 5413) – бронзова, отлята в калъп. Представлява две срещуположно обърнати конски глави, захванати в областта на шиите. Декоративният орнамент, разположен над тях е обезличен. Запазени са двата нита за прикрепване в надлъжно пробитите отвори. Предните крайници и телата на животните са сумарно предадени, образувайки в средата ажурен мотив със сърцевидна форма. Непрецизно е изработена двойната хоризонтална релефна линия, отделяща дъговидната част, която е отчупена и липсва.

Размери: зап. вис. – 2.8 см, шир. – 2.8 см, деб. – 0.2 см. Неизвестно местонамиране.

5. Апликация „двуглаво конче” (инв. № 5414) – бронзова, отлята в калъп. Представлява две срещуположно обърнати конски глави, захванати в областта на шиите. Предните крайници и телата на животните са сумарно предадени, образувайки в средата ажурен мотив със сърцевидна форма, надлъжно фланкиран от два отвора за прикрепване. Долната, дъговидна част на апликацията е отделена с две релефни хоризонтални линии.

Размери: вис. – 3.35 см, шир. – 2.35 см, деб. – 0.2 см. Неизвестно местонамиране.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аспарухов М. **1993.** Амулет – „двуглаво конче”. – ИМСЗБ, 21, 332–333.

Аспарухов М. **1994.** Апликация – „двуглаво конче”. – ИМСЗБ, 22, 405–407.

Багаутдинов Р. и др. **1998**. *Багаутдинов Р., А. Богачев и С. Зубов*. Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Вольго-Камя). – Самара.

Барта А. **1972.** Истоки венгерской культуры X в. – В: Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 118–127.

Генинг В. Ф., А. Х. Халиков. **1964.** Ранные болгары на Волге. – Москва.

Эрдели И. **1972.** Об археологической культуре древних венгров конца IX–первой половины X в. н.э. – В: Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 128–144.

Казаков Е. **1972.** О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника. – В: Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 161–167.

Казаков Е. П. **1981.** О болгаро-салтовском компоненте в погребальных инвентарях ранней Волжской Болгарии. – Плиска–Преслав, 2. София, 127–132.

Киселев С. В. **1951.** Древняя история Южной Сибири. – МИА, 9. Москва.

Ковалевская В. Б. **1979.** Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки. – САИ, Е 1–2, Москва.

Коледаров П. **1979.** Политическа география на средновековната българска държава. Първа част (от 681 до 1018 г.). – София.

Кызласов Л. Р. **1960.** Таштыкская эпоха. – Москва.

Кызласов Л. Р. **1981.** Древнехакасская культура чаатас. – В: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Москва, 46–52.

Мавродинов Н. **1957.** Старобългарското изкуство. – София.

Мажитов Н. А. **1968.** Бахмутинская культура. – Москва.

Мажитов Н. А. **1968.** Южный Урал в IX–начале X в. – В: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Москва, 80–82.

Плетнева С. А. **1967.** От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. – Москва.

***Плетнева С. А.* 1981.** Восточноевропейские степи во второй половине VIII–X в. – В: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Москва, 62–80.

***Плетньов В., В. Павлова.* 2000.** Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – ИНМВ, 30–31 (45–46), Варна.

***Плетньов В.* 2002.** Части от два средновековни колана от Североизточна България. – Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 83–85.

***Рашев Р.* 1992.** Българският колан през VIII–IX в. – ГНАМ, VIII, 243–248.

***Рашев Р.* 1995.** Североизточната археологическа граница на Първото българско царство. – Българите в Северното Причерноморие, IV. В. Търново, 89–95.

***Рашев Р.* 2005.** Прабългарите през V–VII век. – София.

***Руссев Н.* 1995.** Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър. – Българите в Северното Причерноморие, IV В. Търново, 103–112.

***Смирнов А. П.* 1972.** Археологические данные об угро-венграх в Поволжье. – В: Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 87–94.

***Станилов С.* 2006.** Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век). – София.

***Станилов С.* 1991 а.** Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. – София, БАН. = РП, XXII.

***Станилов С.* 1991 б.** Паметници на металопластиката от VIII–IX в. в България. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София, 181–197.

***Станилов С.* 1993.** Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. – Преслав, 5. София, 138–164.

***Станилов С.* 1984.** Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг. – Археология, 2–3, 103–108.

***Станилов С.* 1999.** Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура. – Археология, 1–2, 77–84.

***Фодор И.* 1972.** К вопросу о погребальном обряде древних венгров. – В: Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 168–175.

***Халиков А. Х.* 1981.** Изучение археологической культуры ранних болгар на Волге. – Плиска–Преслав, 2. София, 36–42.

***Халиков А.* 1989.** Протоболгары и протовенгры в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1. София, 55–65.

***Халикова Е. А.* 1981.** К вопросу о контактах древних венгров с болгаро-тюркскими племенами в Восточной Европе. – Плиска–Преслав, 2. София, 72–81.

***Хынку И. Г.* 1973.** Кэпрэрия – памятник культуры X–XII вв. – Киев.

***Totev T.* 1978.** Sur une amulette en bronze de Preslav à „petit cheval bicephale“. – In: Studia in Honoreum Veselini Beševliev. Sofia, 387–394.

"TWO-HEADED HORSE" APPLIQUÉS FROM THE MUSEUM IN PLEVEN

Vladimir Naydenov

(Summary)

The bronze appliqués of the type "two-headed horse" presented in this study come from the area of Central North Bulgaria. The combination of the two motifs, the "two-headed horse" and the hearth-shaped ornament, illustrates the new styles and ideas in the medieval Bulgarian toreutics. They developed on the basis of the "nomadic" tradition and the influence of the Byzantine ornaments spread on the territory on the First Bulgarian Kingdom at the end of 9th and the beginning of 10th century.

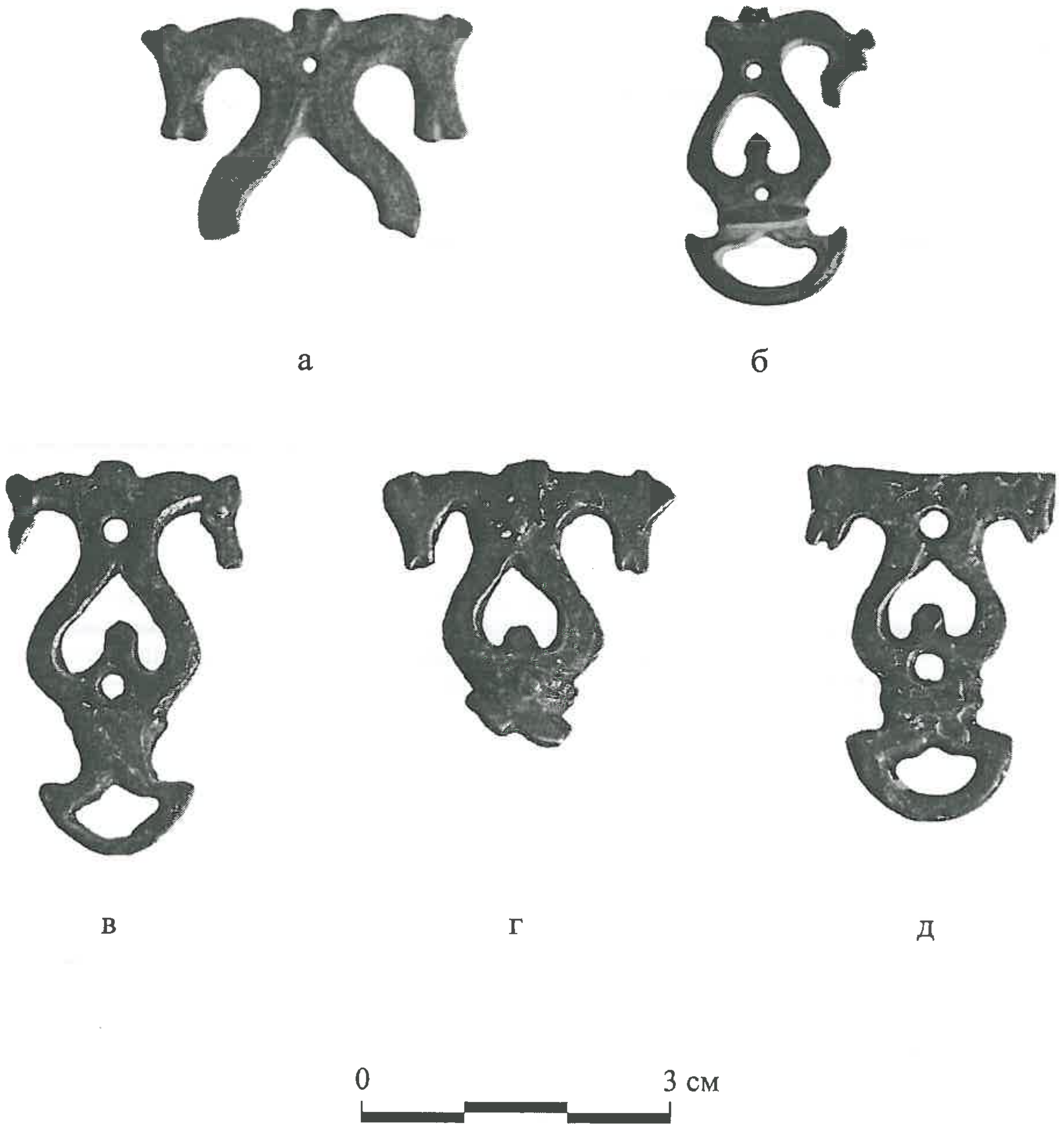

Обр. 1. Бронзови апликации „двуглаво конче" от Плевенския музей
Fig. 1. Bronze appliqués of the type "two-headed horse" from the Museum of Pleven

„НАКИТИ-СПОЛИИ“ В ОГЪРЛИЦИ ОТ СТЪКЛЕНИ МЪНИСТА ОТ ГРОБОВЕ (Х В.) В ПЛИСКА

Янко Димитров

(НАИМ при БАН, филиал – Шумен)

През последните години, предвид спецификата на целевото финансиране от Министерство на културата, теренните проучвания в Плиска бяха съсредоточени главно на територията на т. нар. Вътрешен град. Паралелно, макар и не със същата интензивност, бяха продължени разкопките на три големи некропола, разположени околовръст на каменната крепост – пред източната порта, в района на обект 20 и при могила XXXIV (обр. 1 а), (*Димитров Я.* 1995:42–70; *Същият.* 1998:69–81; *Същият.* 2005:266–267; *Същият.* 2006:326; *Същият.* 2007:474–476; *Същият.* 2007 а:476–477).

Най-големият от тези некрополи – този пред източната порта, без съмнение е бил един от основните, а по-вероятно – основният градски некропол през "византийския" етап от следстоличния период в Плиска (края на Х–първата половина на XI в). Достатъчно ясно указание за това, освен големината му, е разположението extra muros, между два основни за Плиска пътя – каменният път, свързващ Вътрешния град с комплекса при Голямата базилика и пътят, водещ от източната порта на крепостта до голямия проход в източната линия на Голямото землено укрепление (обр. 1 б).

След откриването му през 1989 г. от некропола до 1994 г. бяха проучени 132 гроба и разположената в западния край на некропола гробищна църква (*Димитров Я.* 1995:42–70). Днес, 10 сезона след възобновяване на проучванията, броят на откритите гробове достигна 326, което е около половината от всички гробове в некропола, заемащ по приблизителни разчети 5-6 дка площ в широка 40-50 м ивица между църквата и северната част на сграда № 32.

Първоначалните намерения при възобновяване на проучванията бяха да се доизследва целият некропол и едва тогава да се пристъпи към неговата монографична публикация, която да обобщи данните от старите и нови разкопки. При липсата на перспектива за скорошно завършване на теренната работа тези планове претърпяха промени и придобитите от новите разкопки резултати започнаха да се обнародват поетапно, на тематичен принцип. Стъпки в тази насока бяха включването на част от откритите в некропола материали в брошурата-албум "Накити от Плиска IX–XI в." (*Димитров Я. и др.* 2005) и докладът "Находки със "степен произход" от следстолични некрополи в Плиска", изнесен на проведената през 2006 г. в Добрич-Балчик международна конференция "Европейските степи и Долният Дунав през VII–XIV в.".

Настоящото съобщение се явява продължение на тази тема, като неговата конкретна задача е да представи група сходни по характер находки от 4 детски гроба, които са разположени наблизо един до друг в сравнително по-отдалечения от църквата източен сектор на некропола и се датират в първата половина на XI в. (обр. 1 б). Става въпрос за огърлици от стъклени мъниста, съдържащи цели или части от различни по първоначалното си предназначение предмети от метал, за които тук се въвежда термина "накити-сполии". Те ще бъдат разгледани по местонамиране, което ще позволи да бъдат представени и съпътстващите ги гробни находки.

Гроб № 322 отстои на 37 м от апсидата на гробищната църква. В него е погребано дете на възраст около 5-6 години (обр. 2), (поради липса на специализиран антропологичен анализ, тук и по-нататък възрастта на погребаните деца е определена според антропометрични данни за скелетите *(Роси Е.* 1993:912–913, 916–917, прилож.). На дясната ръка, до лакътната става, е намерена едноцветна стъклена гривна, върху горната част на черепа – малка кръгла апликация от медна сплав, а под мандибулата и отзад на черпа – 30 стъклени мъниста, 2 отлети от бронз листовидни висулки и фрагмент от пластинчата бронзова гривна с петлик от закопчаващото устройство (непубликувани данни от разкопки на автора съвместно с Ив. Кънев, през 2006 г. (*Димитров Я., И. Кънев.* 2007:475).

Огърлицата (обр. 2 б) включва мъниста от няколко типа (тук и по-долу е възприета типологията на Л. Дончева-Петкова, разработена за мънистата от некропол № 2 при с. Одърци, Добричко (*Дончева-Петкова Л.* 2005:61–88). Към тип III (цилиндрични) варианти А и Б се отнасят 8 кафяво-бели непрозрачни и 7 тъмносини полупрозрачни мъниста, имащи сравнително големи размери – дълж. 2.2-2.8 см, диам. 0.3 см. От същия тип, но по-малки (дълж.1-1.1 см, диам. 0.3 см) са 4 сини и синьо-зелени мъниста. Към тип VI, вариант Б, се отнасят 4-те елипсовидни сплеснати мъниста. За разлика от одърските, които са прозрачни, плисковските мъниста от този тип са непрозрачни и имат матовочервен цвят. За мънистата от този сравнително рядко срещан тип е установено, че са византийска изработка и са разпространени през X до не по-късно от края на XI в. Останалите мъниста от този наниз са сфероидни – 4 бели и 2 със златисто покритие, тип I в Одърци, датирани в XI–XII в. По-особено, отнасящо се към рядко срещания тип XIII, е голямото пръстеновидно мънисто (диам. 1.6 см, вис. 0.9 см, диам. на канала 0.8 см), което е синьо-черно с двойка успоредни червени ивици по протектора. Мънистата от този тип, въз основа на паралели от България, Румъния, Македония, Унгария, Словакия, са датирани в X–първата половина на XI в. (*Дончева-Петкова Л.* 2005:74–75, 82–83).

Стъклената гривна (обр. 2 а$_{5}$) от гроб 322 е съвсем обикновена – черно-синя, непрозрачна. Като се има предвид неподхождащият за възрастта на погребаното дете диаметър, може да се допусне, че тя е била носена нахлузена над дреха от плат, пристягайки ръкава над лакътя. В Одърци такива гривни са отнесени към тип I, вариант А, с датировка в края на X–XI в. (*Дончева-Петкова Л.* 2005:90–102).

Кръглата малка апликация (обр. 2 а$_{4}$), намерена върху горната част на черепа, има конвексна лицева част и очертан по периферията бордюр с напречни насечки, имитиращи гранули. Отлята е от медна сплав, с размери: диам. 1.3 см, вис. 0.4 см, деб. 0.11 см. Приблизително в средата на опаката страна има останки от шип, който е счупен, след което близо до него е била пробита дупчица. Описаните обстоятелства позволяват да се допусне, че апликацията е била пришита на плат обвиващ главата, или на лента. Това обаче не е нейното първоначално предназначение. Аналогични на плисковската апликация са открити в гробове №№ 349, 354, 376 от некропол № 2 в Одърци (кръгли апликации тип III), варианти Б и В), където също са с допълнително пробити дупчици за пришиване (*Дончева-Петкова Л.* 2005:133–134, обр. 19$_{349-6,\ 364-1}$). Според многобройни находки от датирани в X–XI в. печенежки и узки гробове в Причерноморските степи е установено, че този тип апликации са служели за украса на кожени обувки или ботуши (*Дончева-Петкова Л.* 2005:133 и цит. лит.; *Круглов Е.* 2003:9–66, рис. 1$_{20}$, 3$_{6,10}$,8$_{14-17}$), каквото ще е било първоначалното предназначение и на плисковската украса. Вторичната употреба на големите листовидни и умбовидни апликации от конска сбруя като украси към детския и женски костюм е регистрирана в датирани в XI в. гробове в Плиска и Одърци (*Krumova T.* 2001:65–70; *Дончева-Петкова Л.* 2005:150), друг е въпросът дали тази практика трябва непременно да се свързва с печенежко население.

Фрагментът от бронзова гривна (обр. 2 а$_{3}$), (размери: 3.8 x 1.2 x 0.1 см) очевидно е бил нанизан на огърлицата сред мънистата, като за целта е било използвано ухото от закопчаващия шарнир. Гривната е от типа “лентести с един шарнир” (по определението на Е. Манева (*Манева Е.* 1992:71) имащ, според нея, широко разпространение на Балканите в периода X–XIII в. Такива гривни са чести находки в гробове на некропола пред източната порта и в други гробове от следстоличния период в Плиска, всички датирани в края на X–първата половина на XI в. (*Дончева-Петкова Л.* 1984:186, обр. 8 г, 9; *Димитров Я.* 1995:57, обр. 8$_{7}$; *Същият.* 1998:70, обр. 2 а). В Одърци са определени като метални гривни тип I (*Дончева-Петкова Л.* 2005:105–108, обр. 10$_{348-6,\ 7}$). Според Л. Дончева-Петкова материалите от некрополите в Одърци и в Плиска могат да стеснят твърде общата датировка на пластинчатите гривни с един шарнир в границите на XI в. (*Дончева-Петкова Л.* 2005:108).

Двете листовидни висулки са направени чрез отливане от медна сплав. Едната е с ухо за провесване (обр. 2 а$_{1}$), (размери: 4 x 2.4 x 0.54 см, деб. 0.15 см), но има и две допълнително пробити дупчици в централната част, която е капковидно изпъкнала и гладка. Около изпъкналата централна част е оформен равен бордюр, който долу се стеснява и завършва с пъпковидно оформен връх.

В Плиска доскоро не бе известна нито една висулка от този тип. Едва напоследък още една такава бе открита в гроб в северозападния сектор на Дворцовия площад, също датиран в XI в. (Непубликувани резултати от разкопки на С. Иванов, комуто благодаря за информацията). В некропол № 2 в Одърци нейни почти точни съответствия са елипсовидни висулки от тип IV А, които имат приблизително същата форма, но са с орнамент по изпъкналата част. (*Дончева-Петкова Л.* 2005:89–91, обр. 5$_{33-6}$). Като най-точни аналози на висулките от този тип се сочат елементи от двусъставните висулки за огърлици, характерни находки в унгарските некрополи от X в (*Дончева-Петкова Л.* 2005:88 и цит. лит.).

Другата висулка (обр. 2 а$_{2}$), (размери: 3.3 x 2 x 0.5 см, деб. 0.13 см) също има капковидна форма, която, стеснявайки се в долния край, завършва с палметовидно оформен връх. В горната част липсва халка за окачване, вместо това близо до периферията има малка дупчица. Има аналогии с елипсовидни висулки тип II от некропола при Одърци (*Дончева-Петкова Л.* 2005:89–90, обр. 5$_{4-10}$).

Местонамирането на листовидните висулки в гробовете от некропол № 2 при Одърци – в областта на гърдите, под мандибулата, както и на раменете, дава основание да се твърди, че те са били пришивани към горната част на дрехата или вплитани в косите, но не се изключва и възможността да са погребален дар (*Дончева-Петкова Л.* 2005:90). Същото отначало бях склонен да приема и за разглежданите тук висулки, но сега, вземайки пред вид другите подобни находки от некропола при източната порта, съм на друго мнение. Считам, че местонамирането на двете висулки, заедно с фрагмента от медна гривна, сред (!) стъклените мъниста, е достатъчно сигурно указание, че те са били елементи от една и съща огърлица и, в смисъла на предложеното тук определение – „накити-сполии” в нея (обр. 2 в).

Гроб № 314 отстои на 32 м от апсидата на църквата. В него е погребано дете на възраст около 3–4 години (обр. 3 а). Находките са: чифт обеци (обр. 3 б) – в областта на ушите, бронзова гривна (обр. 3 в) – в областта на дясната китка, 21 стъклени мъниста – върху горната част на гръдния кош, част от бронзова закопчалка за книга – сред мънистата (обр. 3 д-е), оловен кръст – под мънистата (обр. 3 г), (*Димитров Я., И. Кънев.* 2006:326; *Димитров Я. и др.* 2005).

Обеците (обр. 3 б) са от особен, уникален, доколкото можах да установя, тип. Те съчетават по много ефектен начин медни и стъклени елементи. Кръжилата са елипсовидни, от дебела 0.12 см медна тел. Единият им край е изтънен, а другият завит под формата на ухо, на което е окачена дълга 2.5 см “гроздовидна” висулка. Тя е съставена от спираловидно завита тел с висящи под нея (нанизани на телчица, преминаваща в средата на конусообразната медна спирала) 2 стъклени мъниста. Горното е синьо с капковидна форма, това под него, с което завършва висулката на обецата, е “лимоновидно” със златиста смалта.

Гривната (обр. 3 в) е изработена от медна сплав и се отнася към типа “пластинчати, незатворени, тесни”, украсена по повърхността с напречни чертички. Всъщност, тя е преработена част от по-голяма по диаметър (около 6.5 см) гривна, която, след като единият ѝ край е бил счупен, е стеснена до подходящия за носене от съвсем малко дете диаметър от 3-3.4 см. Идентични случаи бяха регистрирани в същия некропол, в гробовете наблизо до църквата (*Димитров Я.* 1995:57, обр. 6$_{11}$).

Мънистата от наниза открит в гроб № 314 (обр. 3 д) се отнасят към следните типове: 7 бр. са от тип III (цилиндрични) – бели и сини (дълж. 1.6-1.7 см, диам. 0.3-0.4 см, дълж. 2.5-3 см, диам. 0.3 см); 10 бр. са от тип IV, вариант Б (“лимоновидни”), със сребристо или златисто покритие; 3 бр. са от тип XII (пръстеновидни) – двете са бели, украсени с пресичащи се вълнообразни ивици, които изглеждат като “апликирани” (диам. 1.2 см, шир. 0.5 см), третото (диам. 1.6, шир. 1.1 см) е синьочерно, с три червени ивици, като описаното по-горе мънисто от огърлицата в гроб № 322. Към рядко срещаният тип X (*Дончева-Петкова Л.* 2005:73, 82) се отнася мънистото, имащо форма на шестостенна призма (диам. 0.8 см, дълж. 0.8 см), което е зелено, прозрачно и с много тесен отвор за нанизване.

Част от бронзова закопчалка на книга. Сред мънистата, като “накит-сполия” в същия наниз, се намери щифтче от бронзова закопчалка на подвързана с кожа книга (обр. 3 е). В Плиска същите елементи от закопчалки са открити при проучване на манастира при Голямата базилика в пласта от X–началото на XI в. (*Георгиев П., С. Витлянов.* 2001:137, 140, 173, кат. № 27, обр. 70$_{24}$). Такова щифтче, намерено в крепостта при с. Руйно, Силистренско, е датирано в X в. (*Атанасов Г.* 2007:табл. XIV$_{146}$).

Нагръдният кръст (обр. 5 г) от гроб № 314 е изработен от дебела 0.2 см оловна пластина. Има формата на латински кръст с “върнати” рамене и е гладък, без каквито и да било изображения или надписи, с един сравнително голям отвор за провесване в края на горното рамо. Намерен е под наниза с мънистата, поради което мисля, че е по-вероятно да е бил окачен и носен на отделна нишка. Подобни на него, или с по-различна форма, оловни енколпиони, са откривани в некрополи и селищни центрове на Първото българско царство и се датират в широките хронологически граници от IX до XI–XII в. (*Дончева-Петкова Л.* 2005:95–96, обр. 6$_{223-2}$; *Дончева-Петкова Л. и др.* 1999:126, кат. № 799, табл. LIX$_{799}$; *Атанасов Г.* 2007:211–212, 295, обр. 42–47).

Гроб № 296 е разположен на 33 м източно от църквата, в една и съща редица с гроб № 314. В него е погребано дете на 5-6 годишна възраст (*Димитров Я., И. Кънев.* 2005:267; *Димитров Я. и др.* 2005). Поради съвсем малката дълбочина на вкопаване гробът е в значителна степен засегнат при проучването, като е разрушена изцяло лявата половина на скелета. При това обаче не са засегнати и са открити in situ в горната част на гръдния кош и под долната челюст (обр. 4 а) частите на една огърлица. Тя е съставена от 14 стъклени мъниста (обр. 4 б$_{1-14}$), пробита черупка от средиземноморско охлювче „каури” (обр. 4 б$_{15}$) и изработена от медна тел ажурна висулка (обр. 4 б$_{16}$). Другите предмети, открити в този гроб са дисковидно синьо стъкълце (обр. 4 б$_{17}$) – непосредствено до ажурната медна висулка, стъклена гривна – на дясната китка (обр. 4 б$_{18}$).

Ажурната висулка се явява елемент – „сполия” в общо взето семплата като качество на стъклените мъниста огърлица (обр. 5 а). Всъщност преди да бъде преизползвана, тя е била част от по-голям и, ако се съди по фината техника на изработка, доста луксозен предмет. Направена от тясна ламаринена лента, двойноусукана филигранна тел и множество завити в съвсем малки кръгчета телчета. Висулката има размери: 1.7 х 1.7 х 0.4 см (обр. 5 в-ж). Изброените по-горе нейни елементи, свързани чрез припояване, оформят езиковидна рамка, която може да се наподоби и на фин декоративен обков, но и на ажурно оформена част от пандантив. Двете части – лицевата и опаката, са абсолютно идентични – вписан в арковидна рамка равнораменен „гръцки” тип кръст с по две кръгчета в краищата на раменете и четири такива в междурамията. Полето на арковидната рамка, затваряща кръста, е запълнено с редица от скачени кръгчета и е окантено с пресукана филигранна тел. Между двете плоски езиковидни части, по правите страни (обр. 5 д) и по линията на извивката е оформено широко 2 мм улейче, което на четири места е “премостено” с издаващи се на 1.5-2 мм встрани на периферните ръбове тънки пластинки. Това дава основание да се допусне, че украсата е имала още един елемент, който сега липсва – ред от кръгли перлички или стъклени топчета, които, нанизани на тел, са били вместени в описания периферен жлеб и са обрамчвали двете плоски страни с ажурно представените кръстове.

В единия от ъглите на основата има припоена пластина със захванати за нея две халкички, които са успоредни на плоскостта на ажурната украса. Същите халки очевидно е имало и в другия ъгъл, където украсата е счупена. Двете двойки халки осигуряват възможност за “твърда”, т. е. неподвижна връзка, посредством гвоздейчета, или нитове, ако другият елемент на предмета също е бил от метал или друг твърд материал, примерно дърво. Известни основания за това предположение дава намереното непосредствено до ажурната украса дисковидно синьо стъкълце, което е със скосени ръбове, т. е. пригодено за инкрустиране (обр. 4 в$_{17}$, 5 б). Може, обаче, да се допусне и вариант, при който халкичките в основата на езиковидната ажурната украса са обхващали много тънка и широка 1.1-1.2 см кожена ремъчка.

За мен, поради наличието на стъкълцето за инкрустиране, по-вероятна изглежда първата от посочените две възможности, което на свой ред прави допустимо предположението, че преди да бъде употребена вторично в детската огърлица от гроб № 296 ажурната украса е била декоративна обковка от горното рамо на дървен нагръден (?) кръст. Засега това предположение остава съвсем хипотетично, тъй като не може да бъде подкрепено с привеждане на примери с аналогични паметници. В негова полза обаче е обстоятелството, че в гроб № 326 на некропола, който също е детски, е намерен фрагмент от луксозно оформен нагръден кръст.

Гроб № 326 е разположен в най-източния край на некропола, непосредствено от север на сграда № 32 (*Рашев Р.* 2007:573–576).

Още през 1976 г. при откриването на сграда № 32 Р. Рашев е проучил 3 гроба, единият от тях с накити (*Рашев Р.* 1984:5–8). При възобновяване на проучванията на сграда № 32 през 2006 г., поради невнимание на един от работниците, е бил разрушен детски гроб, след което с металотърсач е била проверена изхвърлената на депото пръст и са намерени два метални предмета, представляващи част от неговия разпилян инвентар. Става въпрос за половинка от бронзово копче и за част от горното рамо на луксозно изработен и сравнително голям по размери нагръден кръст (обр. 6 а). Кръстът е от касетъчен тип, изработен от позлатена медна ламарина, с филигранна украса и гнезда със стъклени инкрустации по лицевата страна (обр. 6 б-г). Кръстовете-енколпиони с филигран и гнезда за инскуртирана украса са сравнително редки находки по българските земи. Има публикувани няколко цели екземпляра, всички те датирани в XI в., повечето византийско производство (*Дончева-Петкова Л.* 2001:121–130, обр. 2-6; *Атанасов Г.* 2007:301–302, табл. LXXVI$_{408-411}$). Нито един от тях, обаче, не е идентичен с този от некропола пред източната порта.

В контекста на разгледаните до тук гробни находки, може да се предположи, че и в този случай се касае за „накит-сполия” в детска огърлица от стъклени мъниста, които при разкопките са били изгубени. Възможно е също фрагментът от този много луксозно изработен кръст, както между впрочем и разгледаната по-горе ажурна обковка, да са били носени приживе от погребаните в гробове № 296 и № 326 деца не само като допълнителни украшения към огърлиците от стъклени мъниста, но и с апотропеична цел, като заместители на същински енколпиони.

Описаните тук данни за вторична употреба на цели или фрагментирани метални предмети като “накити-сполии” разкриват по своеобразен, но много изразителен начин материалните възможности и естетически вкусове на обитателите на Плиска в десетилетията малко преди средата на XI в. Дори анализът на тази малка част от откритите находки показва, че един цялостен поглед върху резултатите от новите разкопки на некропола пред източната порта би обогатил съществено възможностите за изучаване на социалните и етно-културни процеси в бившата българска столица през последните десетилетия от нейното съществуване като голям селищен център.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Атанасов Г.* 2007.** Християнският Дуросторум-Дръстър. – Варна, Зограф.

***Георгиев П., С. Витлянов.* 2001.** Архиепископията-манастир в Плиска. – София, БАН-“Пенсофт”.

***Димитров Я.* 1995.** Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X–XI в.). – Плиска–Преслав, 7. Шумен, 42–70.

***Димитров Я.* 1998.** Два некропола във Външния град на Плиска (края на X–XI в.). – Трудове на катедрите по История и Богословие в ШУ, 2, 69–81.

***Димитров Я. и др.* 2005.** *Димитров Я., Х. Стоянова, С. Иванов*. Накити от Плиска IX–XI в. [албум]. –Шумен.

***Димитров Я., И. Кънев.* 2005.** Разкопки на обект “Плиска – християнски некропол пред източната порта”. – АОР през 2004 г. София, 266–267.

***Димитров Я., И. Кънев* 2006.** Християнски некрополи от края на X–XI в. пред стените на каменната крепост в Плиска. – АОР през 2005 г. София, 326.

***Димитров Я., И. Кънев.* 2007.** Разкопки на обект “Плиска. Некропол пред източната порта на каменната крепост”. – АОР през 2006 г. София, 474–476.

***Димитров Я., И. Кънев.* 2007 а.** Разкопки на обект “Плиска. Средновековен некропол в района на мотела”. – АОР през 2006 г. София, 476–477.

***Дончева-Петкова Л.* 2001.** Кръстове-енколпиони с филигранна украса. – Преславска книжовна школа, 5, Изследвания в чест на проф. д.и.н. Тотю Тотев. София, 121–130.

***Дончева-Петкова Л.* 2005.** Одърци, 2. Некрополи от XI в. – София, БАН.

***Дончева-Петкова и др.* 1999.** *Дончева-Петкова Л., Л. Нинов, В. Парушев*. Одърци 1. Селище от Първото българско царство. – София.

***Круглов Е. В.* 2003.** Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников. – Степи Европы в эпоху средневековья, 3, Половецко-золотоординское время. Донецк, 2003, 13–82.

***Манева Е.* 1992.** Средновековен накит од Македонија. – Скопје.

***Рашев Р.* 1984.** Нови данни за сграда № 32 в Плиска. – МПК, 2, 5–8.

***Рашев Р.* 2007.** Нови разкопки на сграда № 32 в Плиска. – АОР през 2006 г. София, 573–576.

***Роси Е.* 1993.** Педиатрия. – София.

***Krumova T.* 2001.** Secondary usage of pecheneg bridle-bosses as dress decoration. – Archaeologia Bulgarica, V, 3, 65–70.

„SCHMUCKSTÜCKE – SPOLIEN” IN HALSKETTEN AUS GLASPERLEN AUS GRÄBER (11. JH.) IN PLISKA

Janko Dimitrov

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz betrachtet eine Gruppe von Funden, die in 4 Kindergräber nach der Wiederaufnahme der Ausgrabungen der Nekropole vor der östlichen Pforte der Steinfestung in Pliska entdeckt wurden. Die 4 Gräber, die unweit voneinander in dem verhältnismäßig weiter von der Friedhofskirche gelegenen östlichen Sektor der Nekropole liegen, werden in die erste Hälfte des 11. Jhs. datiert. In den Gräbern wurden Halsketten aus Glasperlen entdeckt, die ganze oder Teile von Metallgegenständen enthalten, welche verschieden von ihrer ursprünglichen Bestimmung erscheinen und für die der Terminus „Schmuckstücke – Spolien” angewendet wird. Sie wurden in citu betrachtet, was auch die Darstellung der begleitenden Grabfunde gestattet.

In *Grab Nr. 322* wurde eine Halskette entdeckt, die ausser den Glasperlen 2 blattförmige Bronzequasten und Fragment eines Armreifs enthält.

In *Grab Nr. 314* zwischen den Glasperlen einer Halskette wurde der Teil eines Bronzeverschlusses für ein in Leder gebundenes Buch entdeckt.

In *Grab Nr. 296* ist die Halskette aus 14 Glasperlen, dem durchbohrtem Schneckenhaus einer Mittelmeerschnecke und einer zungenförmigen Ajourquaste aus Kupferdraht zusammengesetzt. Neben der Quaste wurde ein blaues scheibenförmiges Glasstückchen entdeckt, das zur Inkrustierung benutzt wurde. Bevor sie sekundär in der Kinderhalskette benutzt wurde, war die Quaste Teil eines luxuriösen Anhängers. Die in Ajour dargestellten Kreuzfiguren und das Glasstückchen zum Einlegen geben Grund zur Annahme, dass es um den Zierbeschlag eines hölzernen Brustkreuzes geht. Diese Annahme wird durch die Tatsache unterstützt, dass in *Grab Nr. 326* das Fragment eines Luxusbrustkreuzes entdeckt wurde.

Die beschriebenen Angaben über sekundäre Anwendung von ganzen oder fragmentierten Metallgegenständen als „Schmuckstücke – Spolien” zeigen die beschränkten materiellen Möglichkeiten und herabgesetzte ästhetische Kriterien der Bevölkerung von Pliska während der Jahrzehnte kurz vor der Mitte des 11. Jhs. Die Analyse selbst dieses geringen Teils der entdeckten Funde zeugt davon, dass eine umfassende Betrachtung der Ergebnisse der neuen Ausgrabungen in der Nekropole vor der östlichen Pforte wesentlich die Möglichkeiten zur Erforschung der sozialen und ethnokulturellen Vorgänge in der ehemaligen bulgarischen Hauptstadt während der letzten Jahrzehnte ihrer Existenz als grosses Siedlungszentrum bereichern würde.

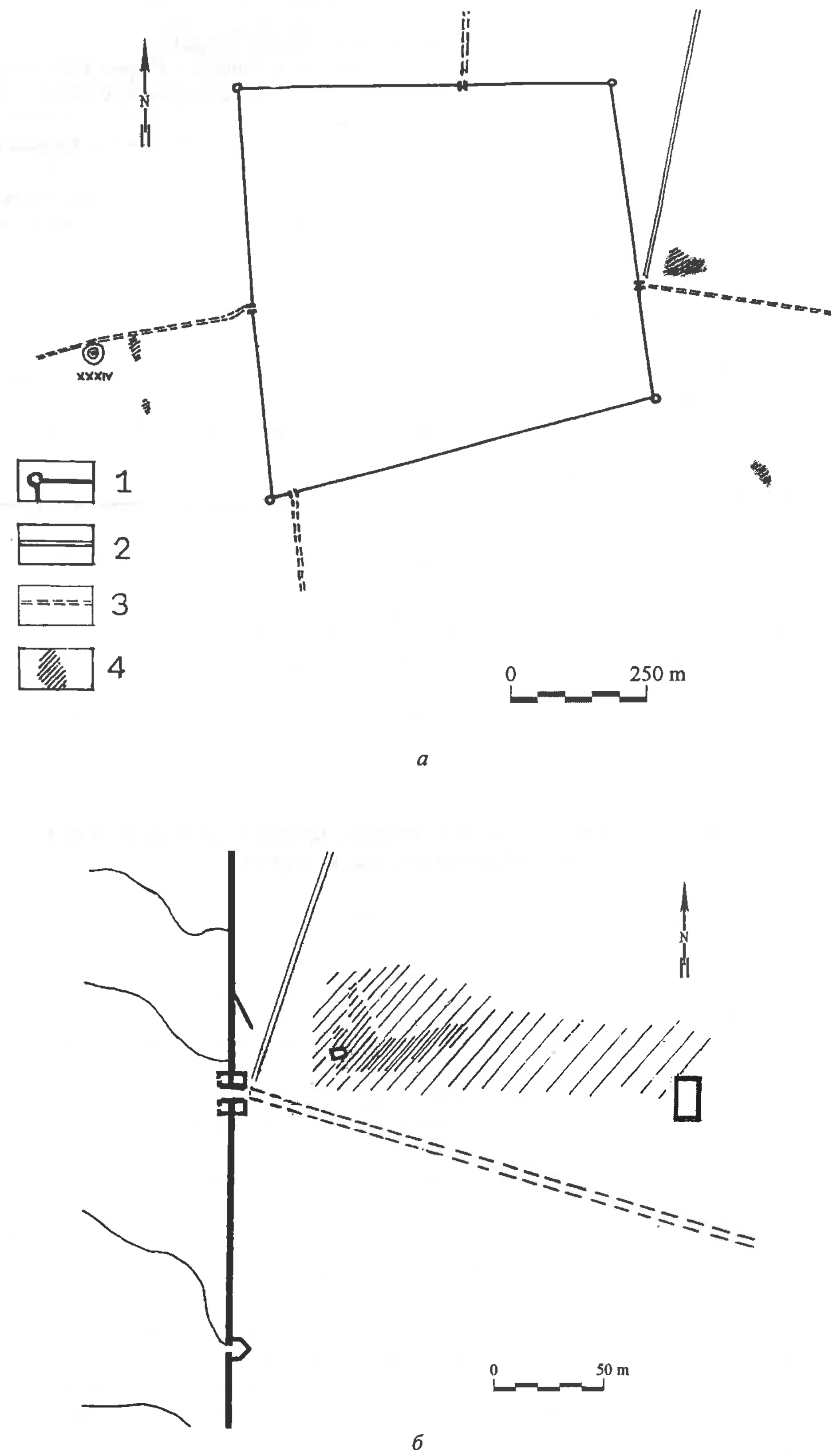
N
XXXIV
1
2
3
4
0
250 m
а
N
0
50 m
б

Обр. 1. а. Местоположение на трите некропола (по Димитров Я. 1998)
б. Местоположение и общ план на некропола пред източната порта (с по-рядък щрих е отбелязана предполагаемата площ)
Abb.1. a. Lage der drei Nekropolen, б. Lage und Grundriss des Nekropols vor dem Osttor

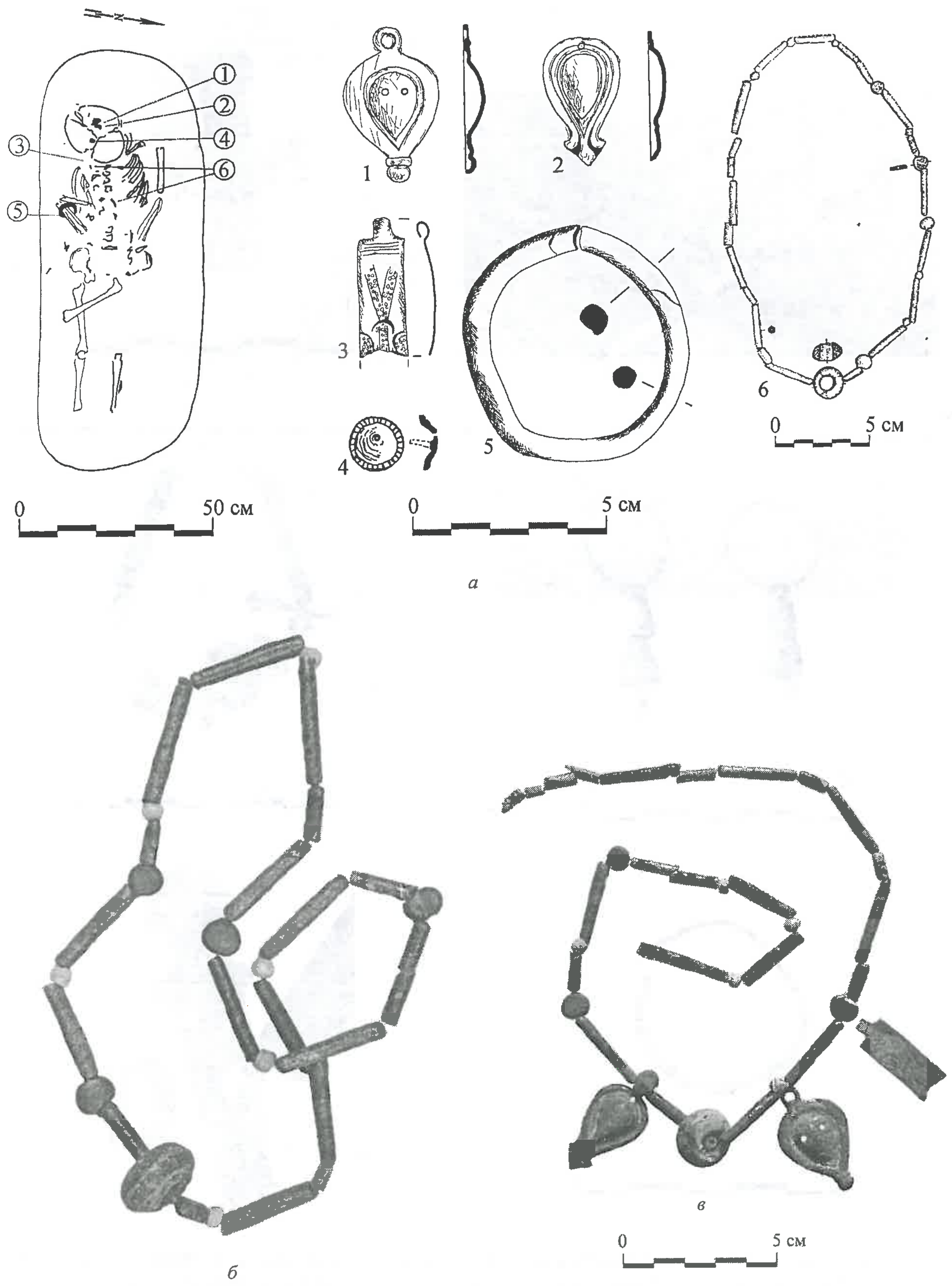
①
②
③
④
⑤
⑥
0
50 см
1
2
3
4
5
6
0
5 см
0
5 см
а
б
в
0
5 см

Обр. 2 а. Гроб № 322 от некропола пред източната порта и находките от него
б. Нанизът от стъклени мъниста от гроб № 322 (снимка И. Кънев), в. Огърлицата с "накити-сполии
Abb. 2. a. Grab Nr. 322 vom Nekropol vor dem Ostttor und die Funde von dem Grab, б. Die Schmuckkette aus Glaskugeln vom Grab Nr. 322 (Foto I. Kantschev), в. "Die Kette mit "Schmuckspolien"

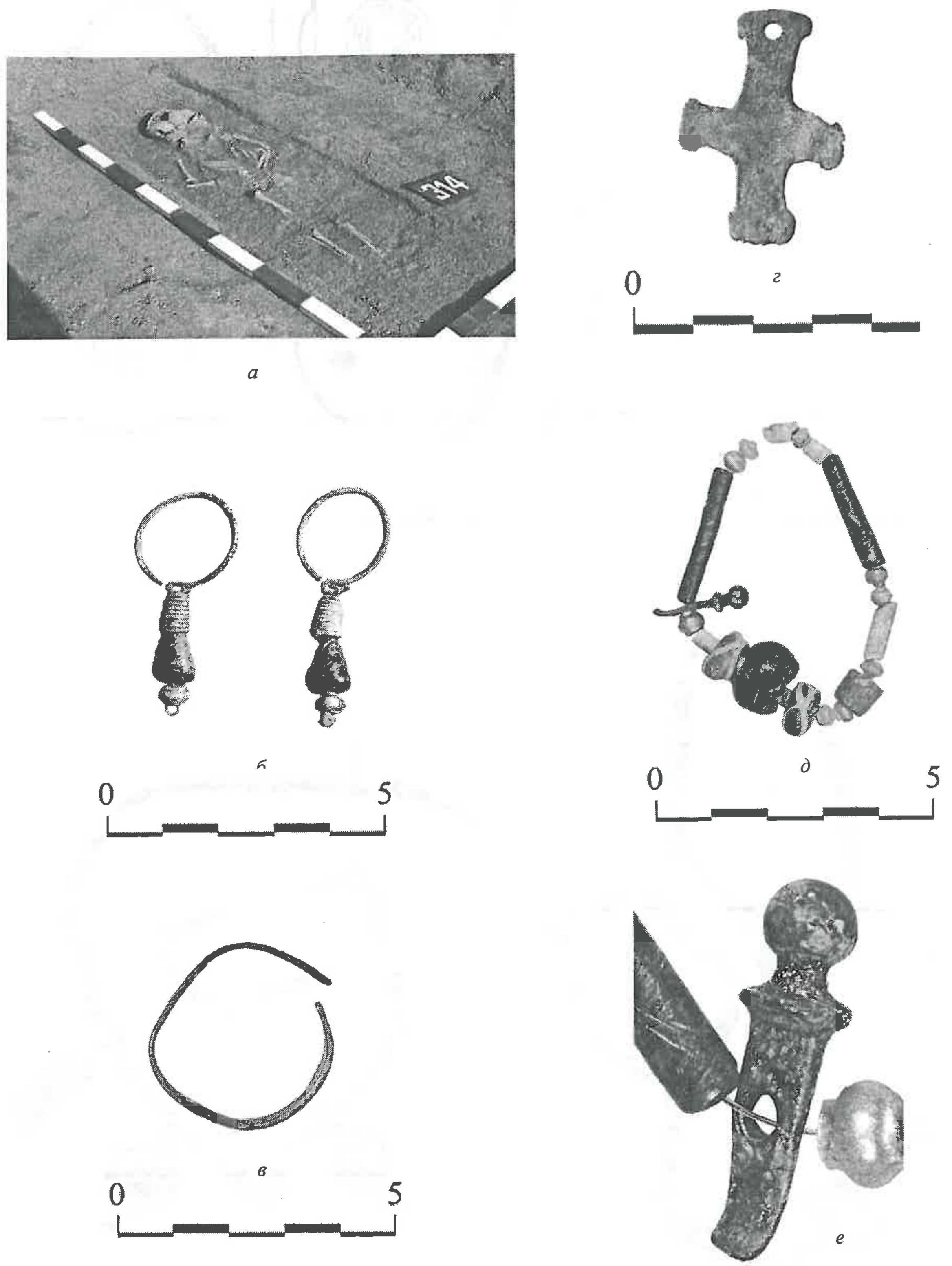
314
а
0
г
б
0
5
0
д
5
в
0
5
е

Обр. 3. а. Гроб № 314 от некропола пред източната порта и находките от него, б. Обеци от медна тел и стъклени мъниста, в. Бронзова гривна, г. Оловен нагръден кръст, д Огърлица от стъклени мъниста и щифтче от бронзова закопчалка на книга, е. щифтче от закопчалка на книга
Abb. 3. a. Grab Nr. 314 vom Nekropol vor dem Ostttor und die Funde von dem Grab, б. Ohrringe vom Kupferdraht und Glaskugeln, в. Bronsarmband, г. Brustkreuz aus Blei, д. Glaskugelnkette und ein Stift vom Buchschloss aus Bronz, e. Stift von dem Buchschloss

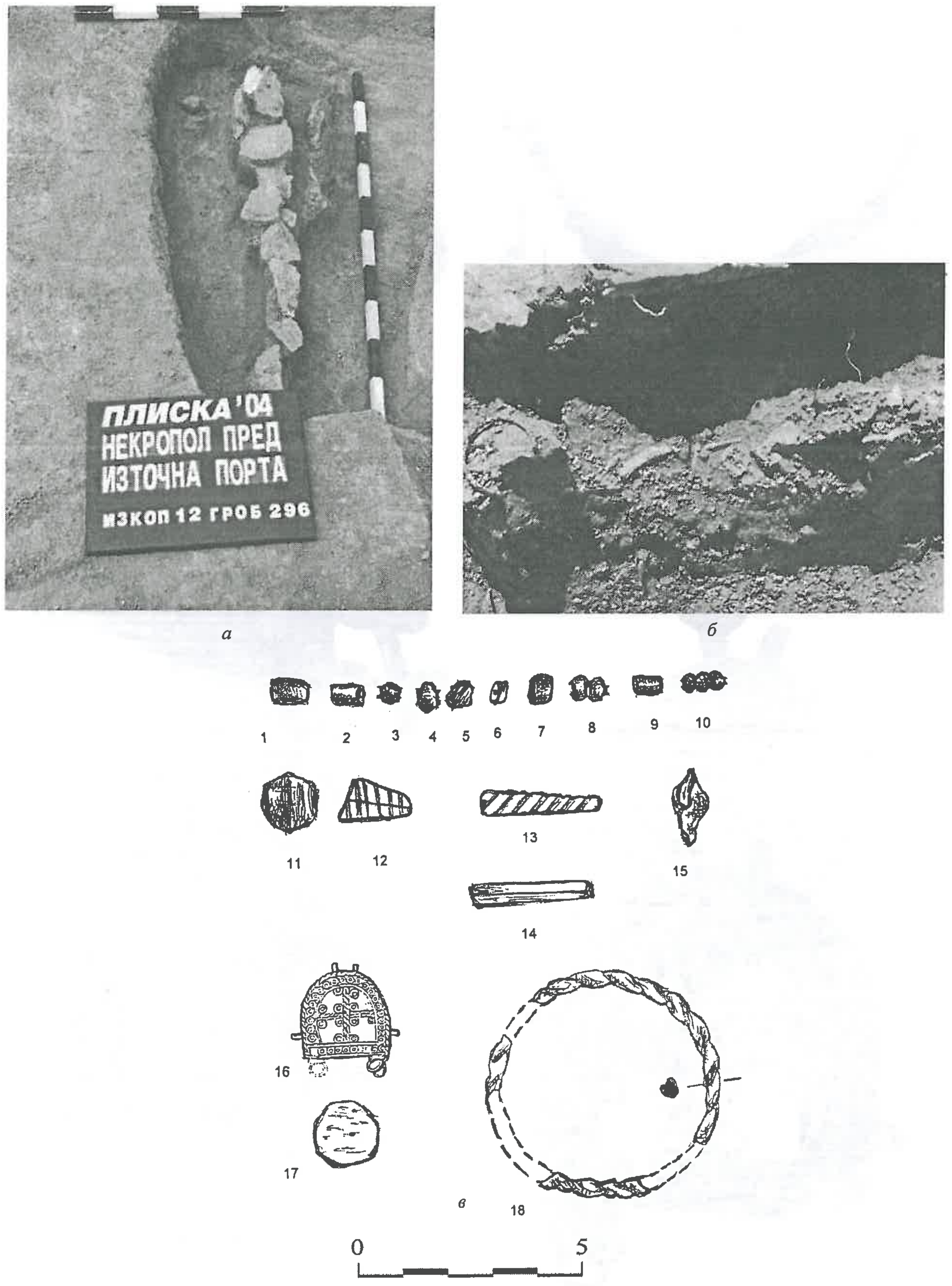
ПЛИСКА'04
НЕКРОПОЛ ПРЕД
ИЗТОЧНА ПОРТА
ИЗКОП 12 ГРОБ 296
а
б
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
в
18
0
5

Обр. 4. а. Гроб № 296 от некропола пред източната порта и находките от него, б. Гроб № 296 детайл, в. Накити от гроба
Abb. 4. a. Grab Nr. 296 vom Nekropol vor dem Ostttor und die Funde von dem Grab, б. Grab Nr. 296 – Detail, в. Schmuckstücke aus dem Grab

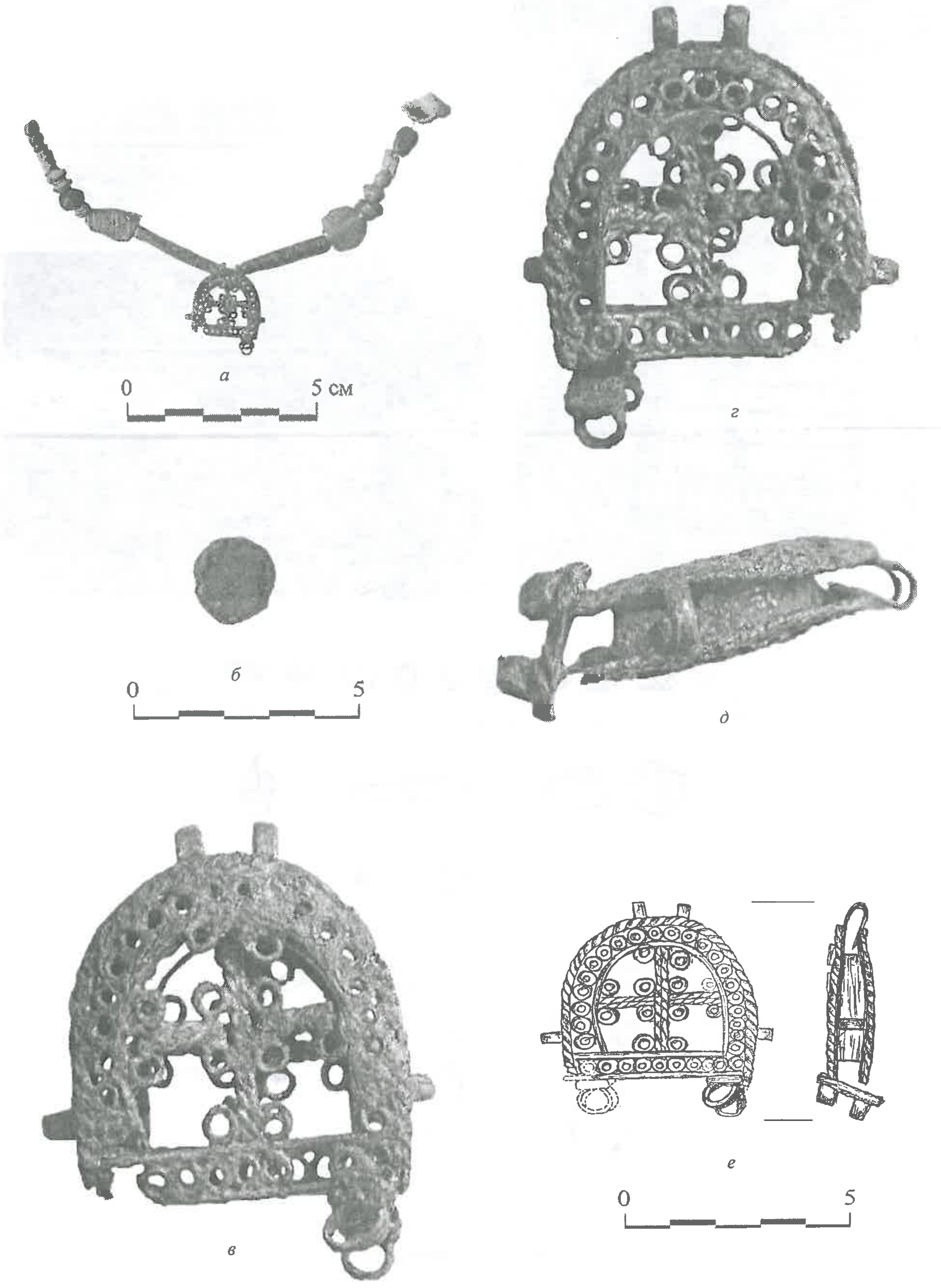

Обр. 5. а. Огърлицата с “накит-сполия”, б. Стъкълце за инкрустация, в. Ажурната висулка – лице,
г. Ажурната висулка – опако, д. Ажурната висулка – профил, е. Ажурната висулка – рисунка
Abb. 5. a. Die Kette mit dem Spolienschmuck, б. Inkrustatiengläschen, в. Der Spitzenanhänger – Vorderseite,
г. Der Spitzenanhänger – Rückseite, д. Der Spitzenanhänger – Profil, е. Der Spitzenanhänger – Zeichnung

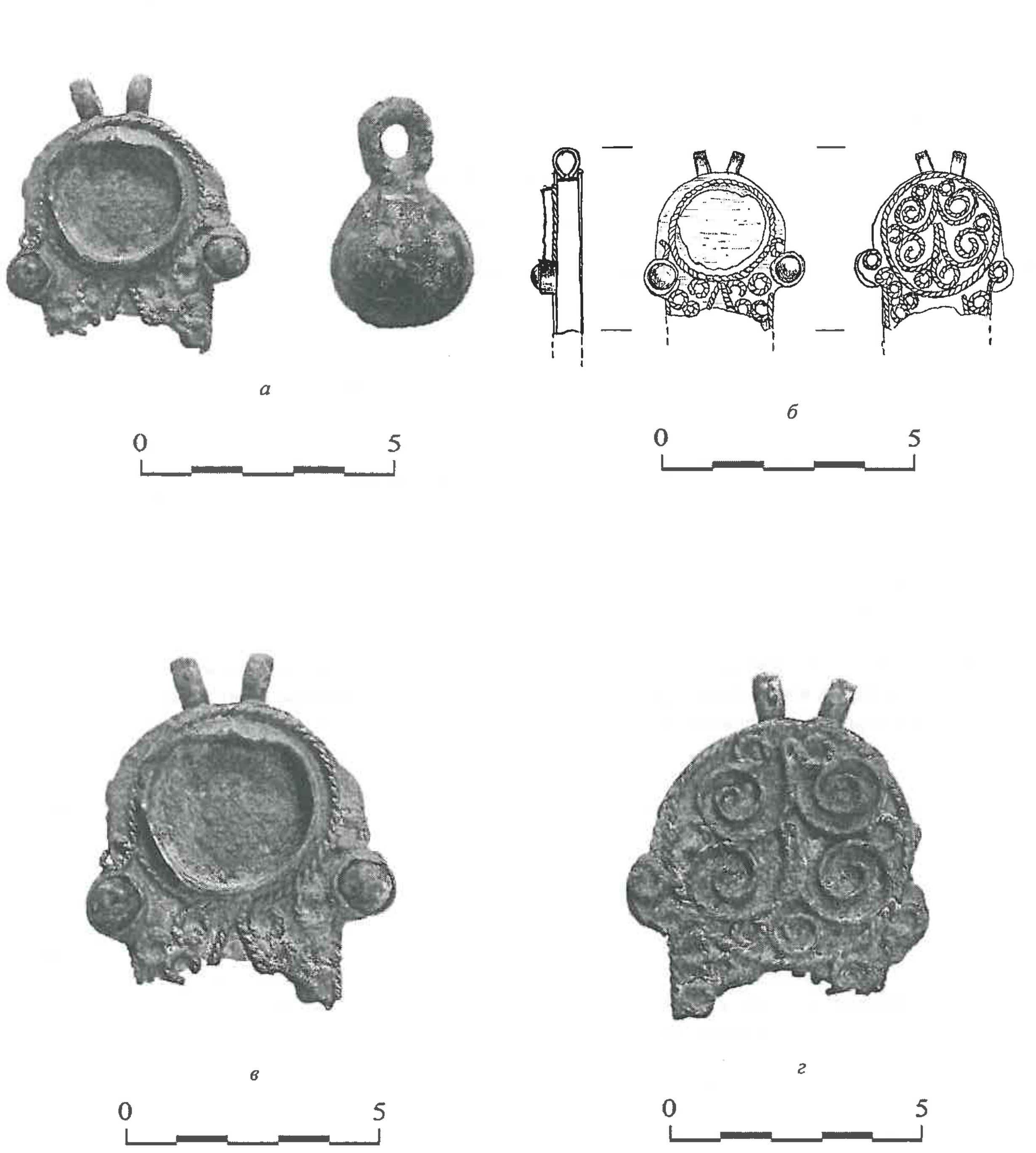

Обр. 6. а. Метални предмети от гроб № 326 на некропола пред източната порта,
б. Фрагментът от луксозен кръст-енколпион – лице, в. Фрагментът от луксозен кръст-енколпион – опако,
г. рагментът от луксозен кръст-енколпион – рисунка
Abb. 6. a. Metallgegenstände aus dem grab Nr. 326, б. Das Fragment von dem Luxuskreuz – Enkolpion – Vorderseite,
в. Das Fragment von dem Luxuskreuz – Enkolpion – Rückseite,
г. Das Fragment von dem Luxuskreuz – Enkolpion – Zeichnung

ЗА УПОТРЕБАТА НА АРБАЛЕТА
В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Деян Рабовянов
(НАИМ при БАН – филиал Велико Търново)

Предмет на настоящото изследване е възприемането на едно от най-сложните в техническо отношение средновековни оръжия – арбалетът в средновековна България. Той не само отразява високи познания и достижения в областта на механиката, но и специфичните нужди на едно общество, в което военните действия все повече и повече се концентрират около атаката и защитата на укрепления.

Повод да се насоча към темата е все по-увеличаващият се брой на паметниците, свързани с арбалета от територията на България, и същевременно малкото внимание, което им се отделя в родната научна и популярна литература.

Целта на работата е не да се опишат многобройните артефакти в българските музеи и частни колекции, които все още чакат своя проучвател, а да се представят техни образци – върхове на стрели, части от спусковия механизъм и устройството за опъване на тетивата. Някои от тях са малко познати и често остават неидентифицирани.

Друга област, в която ще се насочат усилията, е да се направи опит да се проследят пътят и времето на проникване на арбалета в средновековна България и да се отговори на въпроса до каква степен и в каква среда се възприема той, запазва ли се в употреба и след падането на българската държава в края на XIV в.

Преди да се превърне в едно от най-популярните и ефективни метателни оръжия на средновековна Европа, арбалетът преживява дълъг път на развитие. Ръчни оръжия, при които дървен или композитен лък е закрепен под прав ъгъл на дървена ложа и тетивата се закрепва неподвижно за различно по конструкция освобождаващо устройство, за да изхвърли движеща се по жлеб стрела, са познати в Средиземноморието още от IV в. пр. Хр. Независимо дали се използва силата на лък, или на снопове от въжета, тези оръжия под различни названия са употребявани от римляните и картинно описани от Вегеций през IV в. (*Edge D., J. M. Paddock.* 1991:34–36). В последвалия период на Ранното средновековие информацията за такива оръжия в Европа е много оскъдна, но очевидно те съществуват. С увеличаване ролята на укрепленията във военното дело през последните десетилетия на XI в. популярността на арбалета бързо расте, особено в южните райони на Европа – Испания, Прованс, Италия. Стига се дори до забрани за неговата употреба срещу християни от папа Урбан II през 1096–1097 г. и от Втория Латерански събор през 1139 г. (*Contamine Ph.* 1996:71–73; *Oakeshott E.* 1994:298–299).

Арбалетът се състои от хоризонтално стоящ лък, закрепен към дървена ложа, в която специално приспособление задържа натегнатата тетива, като направлението на полета на стрелата се осъществява от жлеб върху ложата или от два упора, държащи отпред и отзад стрелата (*Foley V., et al.* 1985; *Медведев А.* 1966:90–96). Лъкът на оръжието може да е дървен, композитен, при който върху дървена основа отвън са залепени сухожилията, а отвътре роговите пластини или стоманен. Първите два били най-често употребявани, като е показателно, че арбалет с дървен лък струвал два пъти по-евтино от композитния. Стоманените лъкове се появяват едва в края на XIV в., но техническите затруднения в производството и експлоатацията им пречат да навлязат масово преди първите десетилетия на XV в. Ложата на арбалета се изработвала от твърдо дърво – дъб или бряст, а тетивата била дебел шнур, направен от растителни влакна (основно коноп) или по-рядко от сухожилия. При продължителна употреба или навлажняване тя се разтягала и можела да се смени единствено на специален станок. Чувствителни към влагата били и композитните лъкове и затова били увивани с пергамент или кожа, а цялата предна част на арбалета – поставяна в специален кожен калъф, когато не се използвал (*Уваров Д.* 2007).

Спусковият механизъм се състои от т. нар. "орех" и съединен с него метален спусък (обр. 1 а). Орехът представлява цилиндър, изрязван от рог или кост, или отливан от бронз, прикрепван с ос към ложата, който има два изреза по извитите си страни. В единия се вместват тетивата и краят на стрелата, а другият поема металния спусък (обр. 1 б). Въпреки простотата си този механизъм е надежден и траен, осигурява плавен и мек спусък даже при мощно оръжие. От съществено значение за точността на стрелбата е, че удържа тетивата точно по средата на оста на стрелата (*Медведев А.* 1966:90–96; *Уваров Д.* 2007; *Foley V., et all.* 1985).

Самите стрели са от твърдо дърво (дъб, бук или ясен), много по-къси (между 30-60 см), дебели (между 1 и 2 см), а често и по-тежки (между 70 и 270 г) от тези на лъка, като перата за стабилизиране на полета са от кожа, рог или дърво (*Уваров Д.* 2007). Причина за това им устройство е стремежът да се устои на огромния натиск върху стрелата, оказван от тетивата и да се подобри балистиката. Пропорционално и върховете за тези стрели са по-масивни. Ако за лък повечето са около 9 гр, то за арбалет са от 18 до 30 гр, а много от 30 до 50 гр. При тези с втулка тя е с по-голям диаметър (10-15 мм), а при тези с шип, които са по-типични за Прибалтика, Северозападна Русия и Унгария (*Nowakowski A.* 1994:97–102; *Медведев А.* 1966:90–96; *Nicolle D.* 1999:301–303), шиповете за прикрепване към дървеното стъбло са по-масивни и с кръгло или квадратно сечение. Дължината на върха варира между 6 и 12 см. Проследима е тенденцията по-ранните (от XII–XIII в.) да не са така масивни като по-късните (от XIV, но най-вече от XV в.), като при късните острието става все по-късо (обр. 2 а), (*Медведев А.* 1966:90–96; *Семин С.* 2002).

Макар с термините ballista и arbalastes да се отбелязват както ръчни арбалети, така и тежки машини за разполагане по кули и стени (*Bachrach D.* 2006:1411–1413), документите и описанията на сражения отразяват три основни разновидности на оръжието. Balistae ad unum pedem, или едностъпални арбалети, за употреба от пеши и по-рядко конни стрелци. Balistae ad duos pedem, или двустъпални арбалети. Те били по-мощни, преобладаващо с композитни лъкове. Поради тежестта си са използвани основно на защитени позиции. Последният вид са balistae ad turnum, или още arbaléte à tour. Това са големи и тежки оръжия, разполагани върху станок, с много мощен лък, опъван чрез механично устройство (*Bachrach D.* 2004:107–119; *Bachrach D.* 2006:1411–1413; *Уваров Д.* 2007).

Характерна разлика между арбалетите е методът, използван за опъването на лъка. Усъвършенстването му позволява употребата на по-мощни лъкове и оттук по-голяма далекобойност и пробивна сила на стрелата.

Най-стар е методът, при който стрелецът застъпва с два крака лъка и обтяга с две ръце тетивата. Той е използван при оръжия с по-слаби, най-вече дървени лъкове. Употребата на по-мощни дървени, и най-вече на композитни лъкове, води през XII в. до изполването на кука и стреме. Стрелецът стъпва в стремето, закрепено отпред на ложата и с помощта на кука, закрепена за колана му, захваща тетивата и опъва дъгата на лъка (обр. 2 б, 3 а). Този мощен и удобен метод позволява при лъкове със сила на обтягане 150 кг да се осъществят до 4 изстрела в минута (*Уваров Д.* 2007; *Медведев А.* 1966:90–96). Той остава основен до края на XIV в., когато с развитието на доспехите се въвеждат още по-мощни лъкове. Започват да се използват по-сложни механични методи за опъване: с кози крак, с лебедка и с кранекин. Те обаче увеличават теглото на оръжието и забавят скорострелността до 1-2 изстрела в минута (*Уваров Д.* 2007).

От тактическа гледна точка арбалетът е оръжие за настилна противопехотна стрелба. Поради ниската му скорострелност в полеви сражения той не може да осигури голяма концентрация на огъня като лъка, което е показано нагледно по време на Стогодишната война. Основно е използван в атаката, в защитата на крепости и в морската война. Там проличават и предимствата му. Той позволява продължително прицелване и светкавична стрелба, без изморителната необходимост да се държи опъната тетивата, както при лъка (*Медведев А.* 1966:90–96; *Foley V. et all.* 1985; *Уваров Д.* 2007). Друго предимство е сравнително по-лесното обучение в стрелбата с арбалет и по-малките физически изисквания към стрелеца в сравнение със стрелбата с лък. Това обяснява широката му популярност сред градските милиции и в някои селски райони (*Медведев А.* 1966:90–96; *Contamine Ph.* 1996:71–73; *Nicolle D.* 1999). По-малките размери на стрелите позволяват да се носят повече от тях и в по-малки колчани.

Не трябва да се пропускат и добрите постижения на самото оръжие, което по пробивна сила превъзхожда лъка. Средновековната мярка "изстрел с арбалет" е равна на 240 м, а прицелна стрелба се водила на 80 м. Един едностъпален арбалет например използва стрели с дължина 32 см и тегло 70-80 гр. Дължината на ложата му е 80-90 см, размахът на лъка 70–90 см, а теглото 4-5 кг, като на дистанция до 150 м е можел да пробие рицарска броня (*Уваров Д.* 2007).

Това обяснява широката употреба на арбалета в Западна Европа чак до края на XV в., когато е изместен от ръчното огнестрелно оръжие (*Contamine Ph.* 1996; *Nicolle D.* 1999; *Edge D., J. M. Paddock.* 1991). Доколко обаче арбалетът е бил познат и в източния средиземноморски свят?

Споменава се, че е бил известен на арабите и използван в Персия, където е наричан "чарк" (*Медведев А.* 1966:90–96; *Petrin N.* 1992:280–291). Дори е смятан за типично оръжие на жителите на Магреба. Употребяваното там оръжие обаче е по-леко, без стреме и с по-тънка ложа, като стрелите му приличат на тези на лъка (*Petrin N.* 1992:280–291).

До XI в. във византийските извори не се споменава оръжие с такова устройство. Там се употребява т. нар. "arrow-guide". Това е лък, към който се закрепя жлеб или тръба, позволяващи да се изстрелват по-къси стрели. Разликата е в наличието на механичен спусък при арбалета (*Petrin N.* 1992:270–280; *Wyley St.* 1992). Стрелите, използвани с това устройство, се доближават по характеристики до арбалетните, но са по-леки. Това се подкрепя и от откритите върхове (*Harrison R.* 1988:174).

Показателно за нетипичността на арбалета за Византия е подробното и картинно описание на оръжието и на ефекта от употребата му, направено от Анна Комнина. Столетие след нея църковникът Никола Месарит през 1208 г. също описва "различните лъкове" на атакувалите кораба му пирати. Дори през XIV в. Константин Хермониакос от Епир счита арбалета за достоен за описание в адаптацията си на "Илиада" и дори представя зареждането му със стреме и кука. Във византийските извори оръжието се свързва изключително със западняците и дори Кантакузин го нарича "латински лък". Става ясно, че арбалетът е бил използван рядко, и то почти само в обсади и морски сражения (*Bartusis M.* 1992:331–333). Въпреки това, особено през XIV в., той навлиза все повече във военното дело на Византийската империя и съседите ѝ. Без съмнение основни "виновници" за това се явяват западноевропейците – наемници, моряци, търговци, дори цели военни експедиции.

Така арбалетът се появява на Крим към втората половина на XIII в. с проникването на венецианските галери. Находките на върхове за арбалетни стрели (обр. 2 а) и "орехчета" (обр. 1 б) от Судак (*Баранов И. А.* 2004:527–542; *Семин С.* 2002), Чобан-Куле (*Кирилко В., Л. Мыц.* 2004:239; *Семин С.* 2002), Фуна, Аю-Даг, Мангуп, Кафа и Чембало показват, че употребата на арбалета се увеличава, за да достигне своя пик през XV в., и трябва да се свърже основно с генуезкото присъствие и влияние (*Семин С.* 2002).

Със западноевропейско влияние се обяснява и популярността на арбалета в западната част на Балканския полуостров. Там тази военна технология се предава чрез Унгарското кралство, но най-вече чрез Дубровник, внасящ директно италианско оръжие. Особено силно арбалетът се налага в Далмация, където пехотните стрелци играят важна роля в този урбанизиран морски регион (*Nicolle D.* 1999:293–295). Арбалетът обаче е широко използван и във вътрешността на Хърватско и Босна. Така намерените в крепостта Добор в Босна върхове от края на XIV–средата на XV в. са само арбалетни (*Bojanovski I.* 1978:74–75).

В Сърбия най-ранните свидетелства за употребата на арбалета произхождат от Рашката крепост. Откритите върхове за арбалетни стрели (10% от всички), два ореха и кука за натягане (обр. 2 в) са от хоризонти от края на XII до началото на четвъртото десетилетие на XIII в. (*Popović M.* 1999:253–259, 352–353). Върху стенописите от 1316–1324 г. в черквата "Св. Димитър" в Печ е изобразен "самострел". Дубровнишките документи от края на XIV–XV в. ясно показват стремежа на сръбските владетели да се сдобият с възможно повече арбалети и стрели за тях за защита срещу вълната на османското завоевание (*Шкриванич Г.* 1968:194–196).

Латинските държавици в Гърция и в архипелага също са потенциален източник за новото оръжие. Показателен е примерът със средновековното укрепено селище Панактон, обитавано от средата на XIV до началото на XV в. Там в невоенен контекст са открити 26 върха за арбалетни стрели (*Gerstel S. et all.* 2003:221–222).

На фона на това неравномерно навлизане на арбалета във военното дело на Балканите каква би могла да е картината в земите на днешна България? Разбира се, една цялостна обработка на материалите ще даде много по-пълни данни, но публикуваната информация позволява да се очертаят интересни закономерности за разпространението и хронологията на свързаните с оръжието находки.

Четири върха с късо пирамидално острие и конусовидна втулка са открити в цитаделата на Червен (*Нешева В.* 1985:185). Връх на арбалетна стрела произхожда от пласта на опожаряването през 90-те години на XIV в. на жилищния квартал около черква № 3 във Външния град на Калиакра (*Йосифова М.* 1996:61, обр. 12 з). За съжаление неизвестен, но немалък процент от 423-те броя върхове за стрели от Шуменската крепост са за арбалет (*Антонова В.* 1995:104, обр. 107_6). Пак от Шуменско, основно от района на селата Драгоево и по-малко от Медковец, Веселиново и Средня, произхождат разнообразни по форма върхове за арбалетни стрели[1].

Сред описаните от Д. Момчилов върхове за стрели от разкопките на Преславската Патриаршия номер 100 от каталога е арбалетна (*Момчилов Д.* 2003:296, 303, обр. 9 г). От 30-те броя върхове за стрели в експозицията на ИМ – Попово 4 са арбалетни[2].

Пет върха за стрели с призматично острие и шип, които намират прилики с някои арбалетни, са открити и в сектор II на средновековното селище при Стърмен (*Вълов В.* 1982:95).

---

[1] Благодаря за информацията на колегата Станимир Стойчев от РИМ-Шумен.

[2] Благодаря за информацията на колегата Никола Неделчев, който предстои да публикува находката.

Подобни материали са намирани и на юг от Стара планина. От откритите в крепостта Мезек заедно с материали от периода XII–XIV в. 24 върха за стрели 8 са с късо трирърбо острие и широка конична втулка. Не без основание е посочена приликата им с тези от Двореца в Търново (*Аладжов Д., И. Петров.* 1985:59). Археологическите проучвания между 1961 и 1964 г. в Цепина предоставят 21 броя върхове за стрели. От тях 14 (№№ 2–15) са с дължина 8.2-12 см, четириъгълно издължено острие и конусовидна втулка (*Георгиева С., Н. Гиздова.* 1966:51–53) и намират паралели сред някои типове върхове за арбалетни стрели.

Особено интересни данни дават разкопките на средновековното селище над тракийския град Севтополис. Функционирало вероятно като предградие на близката крепост в периода XI–XIV в., в него са открити доказателства за добив и обработка на желязо (*Чангова Й.* 1972:75–82, 137). От откритите над 100 върха за стрели 20 са за арбалет (*Чангова Й.* 1972:91, 93).

Най-много археологически данни за употребата на арбалета в средновековна България има от столичния Търновград. При направеното проучване на полевите инвентарни книги на 28 от обектите на Царевец[3] са открити 133 върха на стрели за лък срещу 20 за арбалет, т. е. 6.6:1, и то като се отчита, че част от стрелите за лък може да са от периодите, предшестващи или надхвърлящи този на Второто българско царство. Това е отразено и в данни за проучванията на Трапезица от преди 2007 г. (*Долмова-Лукановска М.* 2008:89).

Съотношението 5:2 в полза на върховете за арбалетни стрели спрямо тези за лък, открити при разкопките на Патриаршията на Царевец, дори подтиква Н. Ангелов да напише, че те преобладавали във въоръжението на средновековната българска войска (*Ангелов Н.* 1980:181, 194).

В близост до Патриаршията – западната част на южния ѝ склон, е открита и най-интересната находка, свързана с арбалета. От третия период на съществувалия там жилищен квартал (последната четвърт на XIV в.) датират множество предмети, свързани с въоръжението, сред които са и няколко върха за арбалетни стрели, части от спусков механизъм и един железен предмет, останал неразпознат от изследвача, който всъщност е кука за натягане на арбалет (обр. 2 г), (*Квинто Л.* 1985:40–41, 57–58, обр. 5 в-д).

Най-многобройни са находките от проучванията на Двореца на Царевец. От откритите 77 броя върхове за стрели 31 са за лък, а 41 за арбалет. Последните са два типа – от най-разпространената форма, с връх като правилна три или четиристенна пирамида и издължена конусовидна втулка. Показателно е, че са открити основно в най-важните за отбраната на Двореца точки – северната кула и портата, и то в пласт от XIV в. Това дава основание на изследвача да предположи, че са навлезли в България тогава (*Николова Я.* 1974:286–288, 290–291).

Въпреки немалкото археологически данни за употребата на арбалета в средновековна България, за съжаление писмените извори не предоставят такива. Засега единствено изключение, на което не е обръщано внимание, е една миниатюра във Ватиканския препис на среднобългарския превод на хрониката на Константин Манаси (обр. 3 б). На нея е показана обсадата на Константинопол от персите по времето на император Ираклий. Сред зъберите на крепост са изобразени двама защитници, от които горният опъва лък, а долният държи в положение за стрелба арбалет със стреме. Ръката на последния е свита в лакътя, държейки отдолу по-широката ложа на оръжието, чийто лък е по-къс, а тетивата по-слабо обтегната от тези на другия стрелец. Това изображение намира многобройни паралели сред арбалетчиците от западноевропейските миниатюри (обр. 3 а, 3 в).

Чрез представените данни могат да се потърсят отговори на следните въпроси. На първо място, кога трябва да се постави възприемането на арбалета в средновековна България? Археологическите паметници с твърда датировка насочват към дата след средата на XIV в. Такива са данните за находките от Двореца на Царевец (*Николова Я.* 1974:286–288, 290–291) и квартала до Патриаршията (*Квинто Л.* 1985:40–41, 57–58, обр. 5 в-д), както и от Калиакра (*Йосифова М.* 1996:61). Широката датировка на разгледаните предмети от другите обекти не е в противоречие на това предположение. Пряко свидетелство е и миниатюрата във Ватиканския препис на хрониката на Константин Манасий, чието създаване се отнася в 1345 г. (*Дуйчев И.* 1963:XXXV). Увереният и правилен рисунък на стрелеца с арбалет подсказва, че употребата на оръжието вече е била позната на художника, а липсата на други такива в ръкописа намеква, че това все още не е доминиращо явление във военния живот.

Косвено свидетелство е и липсата на върхове за арбалетни стрели или други части от оръжието в широко проучени и сигурно датирани селища от XII в. като Дядово (*Borisov B.* 1989:115–134), това до с. Ковачево, Пазарджишко (*Гатев П.* 1985) и Перникшата крепост (*Чангова Й.* 1992:166–188).

---

[3] Става въпрос за обекти №№ 1, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 34, 35, 38, 41, Алея за Двореца, Църква при Археологическата база.

Към такава датировка навеждат също начините и пътищата на проникване на новото оръжие. Преминаването през българските земи на кръстоносците, започнало с Първия поход, продължава до Четвъртия. След последния възстановената българска държава се сблъсква с новосъздадените латински държави, за чиято военна култура арбалетът се явява основно метателно оръжие.

Не трябва да се пропускат и постоянните военни сблъсъци с Унгарското кралство, където процесът на усвояване на арбалета бил по-изразен в неговите западни славянски провинции, но през XV в. той напълно изместил рефлексния лък (*Nicolle D.* 1999:301–303).

Италианските арбалетчици са интегрална част от войската на граф Амедей VI Савойски, която през 1366–1367 г. опустошава българския черноморски бряг (*Кузев А.* 2002:171–173).

През XIV в. все повече нараства ролята на наемниците във военните сили на балканските държави, като България не прави изключение. Част от тях са “латини”, които идват със съответното си въоръжение. Показателен е примерът с каталаните, сред които арбалетчиците заемат немаловажно място. Както пише Рамон Мунтанер: “каталаните не считат за арбалетчик този, който не може да направи всичко сам по стрелите и арбалета си... и дори всеки има кутия с инструменти, сякаш има работилница” (*Muntaner R.* 2000:276).

Друг път на проникване трябва да се търси във вноса на италианско оръжие от Дубровник, а може би и от самите венецианци и генуезци, установили се трайно в Черно море след втората половина на XIII в. Показателно е, че арбалети купува в Константинопол самият Амедей Савойски (*Кузев А.* 2002:173).

Тепърва предстои да се направи картиране, чрез което да се установи наличието и степента на присъствие на арбалета в средновековна България. Очевидно е обаче, че находките, свързани с него, са много по-многобройни в центровете на царството като Търновград, Шумен и Червен и в някои крепости или в свързани с тях селища като Севтополис, Мезек и Цепина.

Интересна светлина хвърлят едни по-късни данни. В османски регистър от 1479–1480 г. се посочва, че в крепостта Никопол наред с 57-те защитници имало и 28 зенберегчии (стрелци с лъкове с пружини). За тях 6 души точилари от с. Гостина, Ловешко трябвало да доставят годишно по 6000 стрели за ръчни лъкове и 6000 за лъкове с пружини (*Кузев А., В. Гюзелев.* 1981:128–129). В същия регистър стрелците с пружинени лъкове в разположената срещу Никопол крепост Холъвник са 33-ма, а в Гюргево 55-ма (*Кузев А., В. Гюзелев.* 1981:145, 166). Не отразяват ли тези данни едни арсенали, а възможно и военизирано население, усвоени от турците след унищожаването на Търновското царство след битката при Ровине? Всъщност това вероятно са били основните крепости на цар Иван Шишман след похода на Али паша през 1388 г. и последвалото падане на Търновград.

Цялата тази картина отразява реална ситуация на възприемане на едно ново оръжие първо във важните военни центрове, свързани с царя и войската. На първо място, трябва да се отчита високата цена на арбалета и стрелите за него. Така Амедей Савойски изплаща “24 флорина добро тегло” за 6-ма “балисти” (*Кузев А.* 2002:173), а от други данни знаем, че цената на арбалет надвишава тази на меч или шлем (*Nowakowski A.* 1994:97–102). Това не позволява на българските владетели, чиито ресурси прогресивно намаляват през XIV в., да се сдобият с повече от тези оръжия, въпреки растящата нужда от тях за защитата на крепостите и градовете от вълната на османското нашествие. Показателно е отсъствието на предмети, свързвани с арбалета в неукрепено селище като това до с. Хотница, функционирало през същия период (*Алексиев Й.* 2004).

Учудваща е липсата на следи от оръжието във важен център като Ловеч (*Чангова Й.* 2006), а присъствието му в Цепина (*Георгиева С., Н. Гиздова.* 1966:51–53) и Мезек (*Аладжов Д., И. Петров.* 1985:59) изкушава да се обвърже с “латински” наемници в гарнизоните на крепостите.

Откриването на свидетелства за арбалета в гражданска среда на Царевец позволява да се изкаже една хипотеза за евентуален зачатък в създаването на гражданска милиция, която да помага в защитата на града. Трябва да се посочи, че поради своите качества арбалетът е типично оръжие за такива формирования както в Западна Европа (*Contamine Ph.* 1996; *Nicolle D.* 1999), така и в Западните Балкани (*Nicolle D.* 1999:293–295), и в средновековна Русия (*Медведев А. Ф.* 1966:90–96; *Shpakovsky V. et all.* 2002:18–19), а сръбските владетели от края на XIV – началото на XV в. полагат специални усилия в тази насока, задължавайки например дубровничаните от Ново Бърдо да се въоръжат със “самострели” (*Шкриванич Г.* 1968:194–196).

Употребата на арбалета в българските земи не се прекратява с унищожаването на българската държавност. По-горе вече бяха посочени данни за употребата му в дунавските гарнизони от османците. Известно е, че турците ги използвали и във военните действия на Кримския полуостров през XV в. (*Семин С.* 2002). Арбалетът е част от въоръжението и на участниците в походите срещу османците, водени от полския крал Владислав IV Ягело и бан Янош Хунияди (*Светославски В.* 2002). Обаче наличието на голям контингент стрелци с рефлексен лък сред турците намалява значението на арбалета, който наред с това след средата на XV в. започва много бързо да се измества от ръчното огнестрелно оръжие. Последното не само е по-евтино като направа и боеприпаси, но е и по-лесно за употреба на защитени позиции.

Накрая бих искал да обърна внимание върху това, под какво име е бил познат арбалетът в средновековна България. Във византийските писмени извори се среща названието цангра или цагра (τζάγρα), (*Pétrin N.* 1992:280–291; *Bartusis M.* 1992:331–333). В сръбските документи от XIV–XV в. е наричан "самострел" (*Шкриванич Г.* 1968:194–196). В единствения, макар и късен домашен извор – "Българската анонимна хроника" от XV в., при описанието на първата турска обсада на Константинопол се посочва, че франките стреляли с "цагри" и "ломбарди" срещу турците, а пак там, на друго място "стреляха със своите самострели и цагри" (*Тютюнджиев И.* 1992:92–93). Затова е много вероятно българите да са използвали както славянското самострел, така и заетата от византийците дума цагра или, ако отчетем фонетиката на езика, чангра. Тук бих искал да отбележа, че определянето от някои автори на "чангра" като голям лък (longbow), (*Овчаров Н.* 1994:28–30) напълно противоречи на доста подробните описания във византийските извори.

Изучаването на арбалета като част от въоръжението, използвано от българите в периода на Второто българско царство, тепърва предстои. Надявам се, че с това изследване съм успял да привлека вниманието към това сложно и ефективно оръжие. Особено важно е то да се разглежда в контекста на останалото въоръжение със западен произход от нашите земи. По този начин в бъдеще ще се разбере истинската му роля в българското средновековно военно дело, особено през XIV в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аладжов Д., И. Петров.* 1985**. Археологически разкопки в крепостта при Мезек. – ИМЮИБ, VIII, 49–68.

***Алексиев Й.* 2004**. Средновековно селище при село Хотница, Великотърновско. – В: Средновековно Търново. Велико Търново, 35–92.

***Ангелов Н.* 1980**. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. – В: Царевград Търнов, 3. София, БАН.

***Антонова В.* 1995**. Шумен и Шуменската крепост. – Шумен.

***Баранов И. А.* 2004**. Комплекс третьей четверти XIV века в Судакской крепости. – В: Сугдейский сборник, 1. Киев-Судак, 524–559.

***Вълов В.* 1982**. Археологически проучвания в югозападната част на ранносредновековното укрепено селище при Стърмен. – София, БАН. = РП, VII, 70–113.

***Гатев П.* 1985**. Средновековно селище и некропол от XII в. край село Ковачево, Пазарджишки окръг. – София, БАН. = РП, XII.

***Георгиева С., Н. Гиздова.* 1966**. Средновековната крепост Цепина (Археологически проучвания 1961–1964). – ИАИ, XXIX, 41–56.

***Долмова-Лукановска М.* 2008**. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. – Велико Търново.

***Дуйчев Ив.* 1963**. Летописта на Константин Манаси. – Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. Увод и бележки от Иван Дуйчев. София.

***Йосифова М.* 1996**. Кварталното ядро около църква № 3 в Калиакра през XIV в. – Археология, XXXVIII, 1, 54–64.

***Квинто Л.* 1985**. Занаятчийски квартал до Патриаршията в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 40–59.

***Кирилко В. П., В. Л. Мыц.* 2004**. Укрепление Чобан-Куле. – В: О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Киев, 205–245.

***Кузев А.* 2002**. Някои оръжия и обсадни съоръжения във войската на граф Амедей VI Савойски в морския поход през 1366–1367 г. – В: Оръжие и снаряжение през Късната античност и Средновековието IV–XV в., Acta Musei Varnaensis I. Варна, 171–177.

***Кузев А., В. Гюзелев.* 1981**. Български средновековни градове и крепости, 1. – Варна.

***Медведев А. Ф.* 1966**. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. – Москва.

***Момчилов Д.* 2003.** Средновековно въоръжение от разкопките на Преславската Патриаршия. – Плиска-Преслав, 9. Шумен, 293–315.

***Нешева В.* 1985**. Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. – В: Средновековният Червен, 1. Цитаделата на града. София, БАН.

***Николова Я.* 1974**. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов, 2. София, БАН, 187–386.

***Овчаров Н.* 1994**. Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония. – София.

***Свентославски В.* 2002**. Польское вооружение во время битвы под Варной в 1444 году. – В: Оръжие и снаряжение през Късната античност и Средновековието IV–XV в. =Acta Musei Varnaensis I. Варна, 199–212.

Семин С. Средневековое вооружение Крыма второй половины XIII–XV вв. Арбалет (по материалам археологических раскопок). – В: Оръжие и снаряжение през Късната античност и Средновековието IV–XV в., Acta Musei Varnaensis I. Варна, 213–220.

***Тютюнджиев И.* 1992**. Българската анонимна хроника от XV век. – Велико Търново.

***Уваров Д.* 2007.** Средневековые метательные машины Западной Евразии. – В: http://www.xlegio.ru/artilery/diu/medieval_artillery1.htm

***Шкриванич Г.* 1968**. Оръжието в средновековна Сърбия от началото на 15 век до нейното падане (1459). – В: Варна 1444, Варна, 193–205.

***Чангова Й.* 1972**. Средновековно селище над тракийския град Севтополис XI–XIV век. – София, БАН.

***Чангова Й.* 1992**. Крепостта Перник VIII–XIV в. – Перник, 3. – София, БАН.

***Чангова Й.* 2006**. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XIV в. София.

***Bachrach D.* 2004**. Crossbows for the King. – Technology and Culture, XLV, 1, 102–119.

***Bachrach D.* 2006**. English Artillery 1189–1307: The Implications of Terminology. – EHR, CXXI, No. 494, 1408–1430.

***Bartusis M. C.* 1992**. The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204–1453. – Philadelphia.

***Bojanovski I.* 1978**. Einige Ergebnisse in der Erforschung mittelalterlicher Burgen in Bosnien mit besonderes Beachtung der Transformation der Burgen in Artilleriefestungen. – Balcanoslavica, 7, 71–100.

***Borisov B.* 1989**. Djadovo. 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century). – Tokyo, Tokai University Press.

***Contamine Ph.* 1996**. War in the Middle Ages. – Oxford.

***Edge D., J. M. Paddock.* 1991**. Arms and Armour of the Medieval Knight. – New York.

***Foley V. et all.* 1985**. *Foley V., G. Palmer, W. Soedel.* The Crossbow. – SA, CCLII, January.

***Gerstel S. et all.* 2003**. *Gerstel S. E., M. Munn, H. Grossman, E. Barnes, A. Rohn, M. Kiel.* A Late Medieval Settlement at Panakton. – Hesperia, 72, No. 2, Apr.-Jun., 147–234.

***Harrison R. M.* 1989**. Amorium 1988. The First Preliminary Excavation. – AS, 39, 167–174.

***Muntaner R.* 2000**. Chronicle. Translated by Lady Goodenough. – Cambridge, Ontario.

***Nicolle D.* 1999**. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350. – London.

***Nicolle D., G. Turner.* 2004**. Poitiers 1356. The capture of a king. Osprey-Campaign.138.– Oxford.

***Nowakowski A.* 1994**. Arms and armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prusia. – Łódź.

***Oakeshott R. E.* 1994**. The Archaeology of Weapons. – Woodbridge.

***Petrin N.* 1992**. Philological Notes on the Crossbow and Related Missile Weapons. – GRBS, XXXIII, 3, 265–291.

***Popović M.* 1999**. Tvrđava Ras. – Beograd.

***Shpakovsky V. et al.* 2002.** *Shpakovsky V., D. Nicolle, A. McBride.* Medieval Russian Armies 1250–1500. Osprey-Men-at-Arms. – Oxford.

***Wyley St. F.* 1992**. The Solenarion. The Byzantine Arrow Guide. – VV, 23, July.

http://www.vikingsword.com

ON THE USE OF THE CROSSBOW IN MEDIEVAL BULGARIA

Deyan Rabovyanov
(Summary)

A detailed study of the historical and archaeological evidence shows that the crossbow came to the Balkans and Byzantium from Western Europe.

The archaeological data from Bulgaria reveal that the adoption of the crossbow *en masse* must be dated to the middle of the 14th century. By that time the crossbow became the dominant missile weapon in the great centers and particularly, in the capital of Turnov. A miniature in the Vatican manuscript of the Chronicle of Constantine Manasses can be considered visual evidence in support of that statement. The weapon was called by the Bulgarians "samostrel" or "tsangra" and remained in use in the Ottoman garrisons along the Danube shore until the end of the 15th c. at latest.

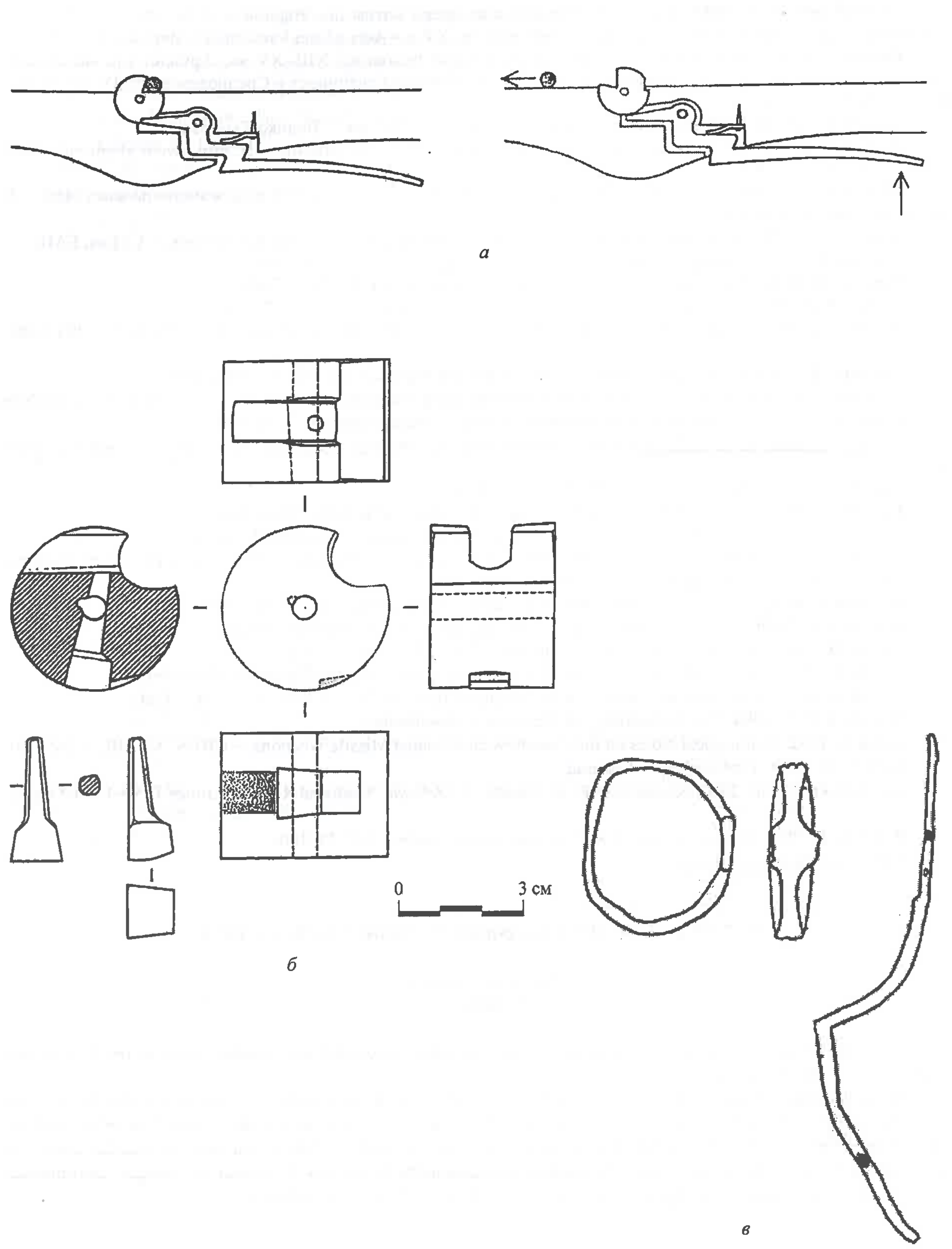

Обр. 1. а. Схема на спусково устройство на арбалет (по Foley V., G. Palmer, W. Soedel. 1985, б. Графично представяне на "орех" с разрези (по Семин С. 2002, в. Спусък и стреме за арбалет (по Nowakowski A. 1994:124 Fig. 18.

Fig. 1. a. Scheme of a crossbow trigger (after Foley V., G. Palmer, W. Soedel. 1985), б. Graphic image of a "nut" with sections (after Семин С. 2002), в. Trigger and arrow (after Nowakowski A. 1994:124, Fig. 18)

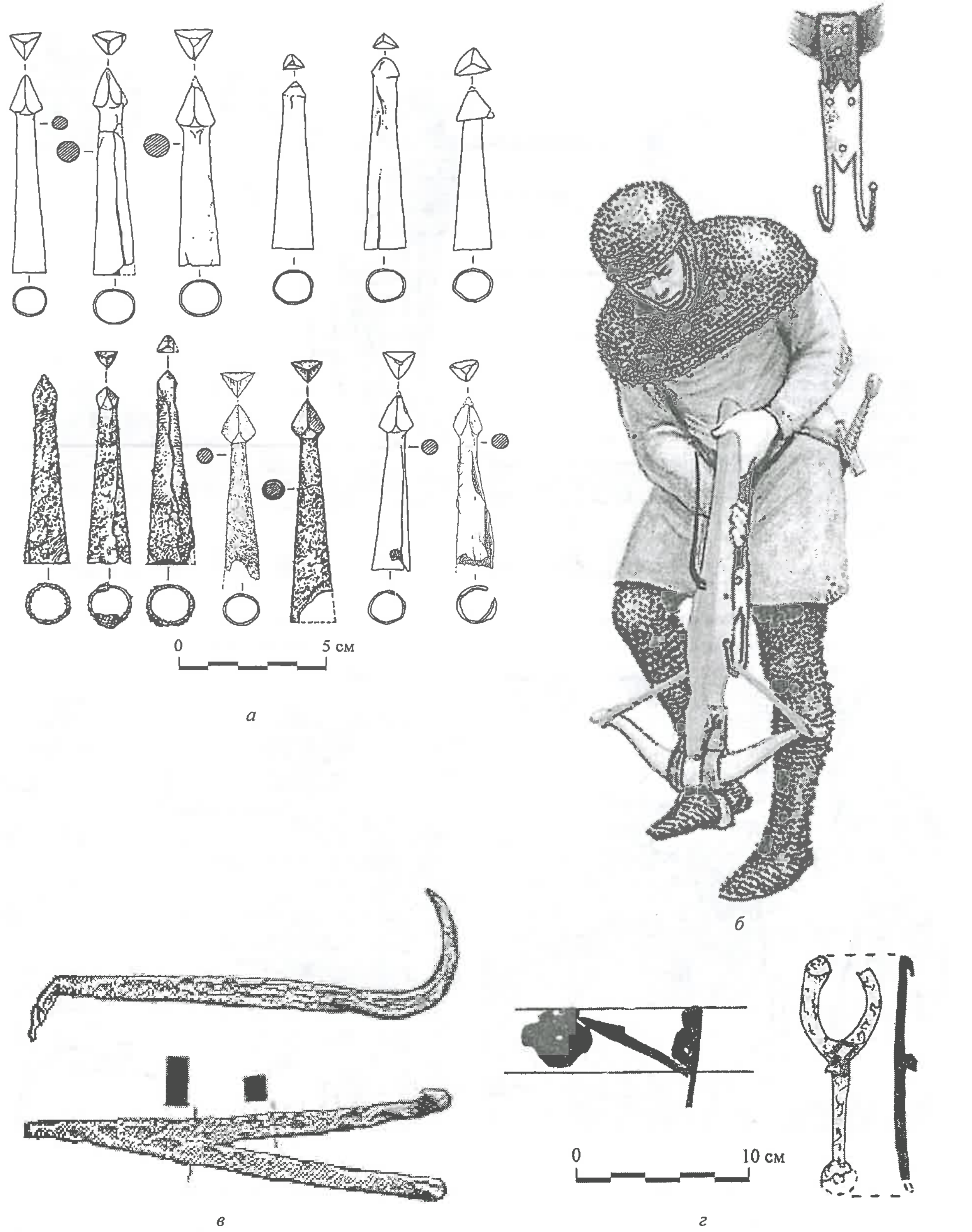

Обр. 2. а. Върхове на стрели по Семин С. 2002, б. Рисунка на арбалетчик, използващ метода за натягане на арбалет с кука и стреме (по Osprey Publishings), в. Кука за опъване на арбалет от крепостта Раш (по Popović M. 1999:sl. 220), г. Кука за опъване на арбалет и спусков механизъм от разкопките на жилищен квартал, южно от Патриаршията (по Квинто Л. 1985. Обр. 5 в, г, д)

Fig. 2. a. Points of crossbow bolts (after Семин С. 2002), б. Drawing of a bowman employing the method of bending the crossbow with a hook and trigger (after Osprey Publishings), в. Hook for bending the crossbow from the fortress of Ras (after Popović M. 1999:sl. 220), г. Hook for bending the crossbow and a trigger device from the excavations of a living quarter south of the Patriarchy (after Квинто Л. 1985:обр. 5 в-д).

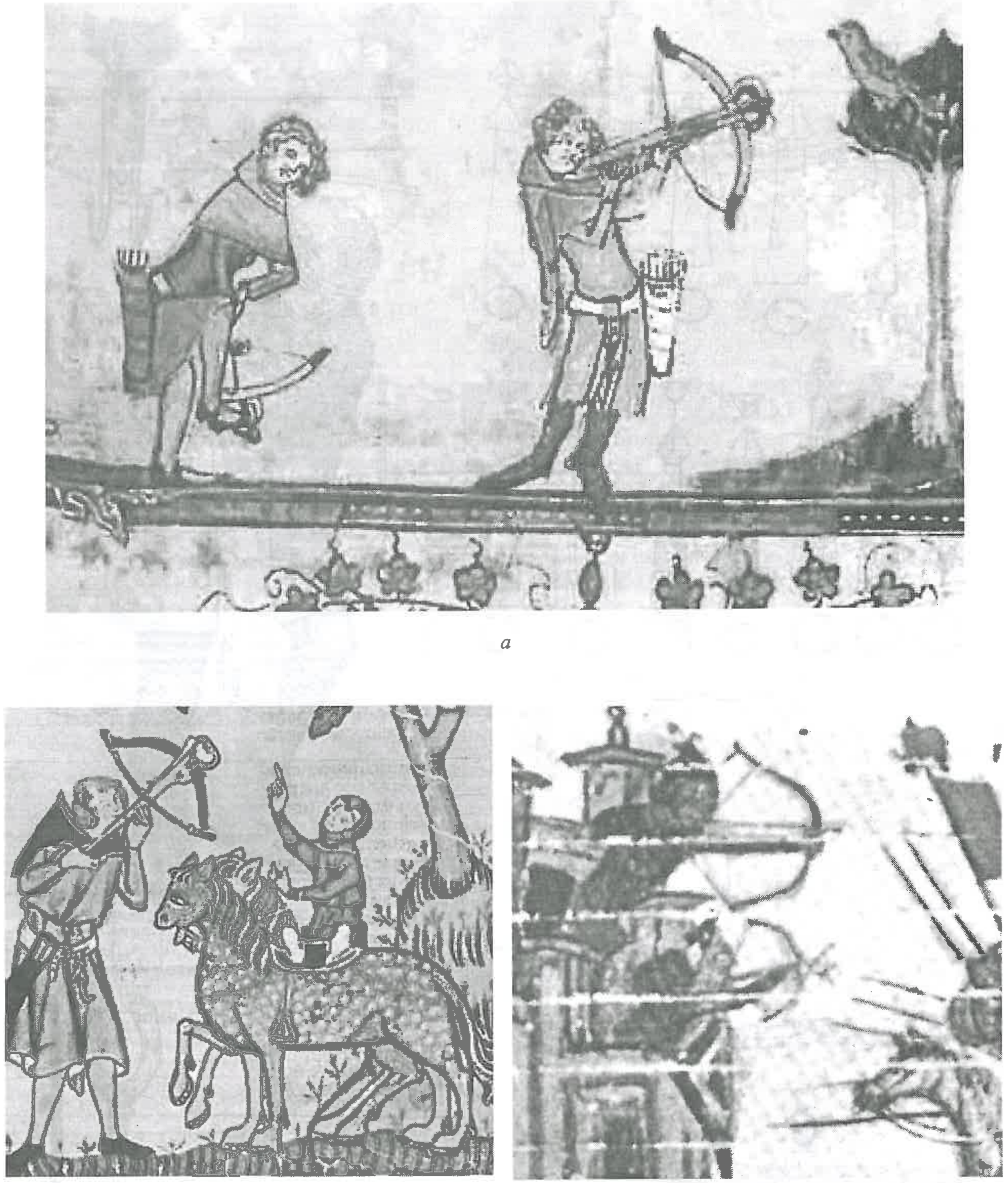
а

б

в

Обр. 3. а. Миниатюра на ловци с арбалети от фламандски ръкопис от 1338–1344 г. (по Nicolle D., Gr. Turner 2004:46), б. Обсадата на Константинопол от персите по времето на император Ираклий. Миниатюра от Ватиканският препис на среднобългарският превод на хрониката на Константин Манаси (по Дуйчев И. 1963:245), в. Стрелба с арбалет от Codex Monnesse, създаден 1300–1340 г. (от http://www. vikingsword.com/vb/showthreat.php?t=7460 за 2008 г.)

Fig. 3. a. Miniature of hunters with crossbows in a Flemish manuscript from AD 1338–1344 (after Nicolle D., Gr. Turner. 2004:46), б. The siege of Constantinople by the Persians in the time of the emperor Heraclius. A miniature in the Vatican copy of the medieval Bulgarian translation of the Chronicle of Constantine Manasses (after Дуйчев И. 1963:245), в. Shooting with a crossbow from the Codex Monnesse dated to AD 1300–1340 (http://www.vikingsword.com/vb/showthreat.php?t=7460).for 2008.)

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ КРАЙ ОМУРТАГ (КРАЯ НА IX – СРЕДАТА НА XIII в.)

Обреди против превъплъщения на мъртвите

Кирчо Апостолов

(ИМ – Омуртаг)

Проучването на средновековния некропол на хълма Сакарджа започва през 2001 г., след като е установено, че иманяри са унищожили повече от 1 дка от площта му. Некрополът е на 3 км северозападно от гр. Омуртаг, разположен на хълм, ориентиран с билото си по оста запад-изток. Северният му склон е отвесен, а западният и южният са стръмни. В подножието му от запад и север тече малка река, към която от изток се влива поточе. На запад от хълма има тераса върху която е възникнал некрополът. В периода от 2001–2006 г. са проучени 126 гроба, като в 59 от тях е открит гробен инвентар. Според него некрополът се датира в периода от края на IX–средата на XIII в. Всички погребения са извършени според изискванията на християнската обредна традиция. Настоящият доклад третира въпроса за обредните действия против превъплъщенията на мъртвите, констатирани при проучването на некропола.

Страхът от превъплъщението на мъртвите в зли демони и вампири, които могат да вредят на живите е заемал важно място в светогледа на населението, оставило некропола на хълма Сакарджа. По етнографски данни застрашени от вампирясване са всички, които приживе са вредели на обществото (крадци и убийци, магьосници и вещици), или нарушилите религиозните канони (самоубийци, непокръстени и др.), (*Маринов К.* 1914:216). За предотвратяване на опасността от превъплъщения са извършвани ритуални действия, целящи причестяване на душата и пропъждане на злите сили от покойника (*Нидерле Л.* 1924:111; *Вакарелски Х.* 1990:162). При проучването на некропола край Омуртаг е установено, че са предприемани предпазни мерки срещу превръщането на мъртвите в демони или вампири: ритуално връзване на крайниците, поставянето на камъни върху покойника, ритуално разчленяване на части от тялото, послесмъртно разбъркване на скелета и поставяне на въглени върху или около мъртвия.

В некропола е установено ритуално завързване само на ръцете, само на краката или на всички крайници. Така вероятно е при позициите, когато ръцете са събрани върху таза (гробове №№ 22, 36, 65, 68, 69, 87, 89, 114 и 119), върху корема (гроб № 27) или на гърдите (гроб №№ 9 и 43). Краката са били завързани в случаите, когато ходилата са допрени плътно едно до друго или са кръстосани (гробове №№ 2, 26, 27, 36, 46, 50, 53, 55, 68, 69, 81, 105 и 115) и когато са събрани още в колената (гробове №№ 13, 17, 24, 33, 61, 66, 75, 76, 78, 89, 93, 95, 109, 116 и 121). При някои скелети, всички крайници са били завързани (гробове № № 27, 36, 68, 69 и 89). Разбира се не може да се твърди с абсолютна сигурност, че във всички случаи крайниците са били умишлено завързани (обр. 1 а). Този обичай е засвидетелстван и в други проучени некрополи (*Дончева-Петкова Л.* 2005:50; *Рашев Р.* 2008:196).

Поставянето на камъни върху покойника е констатирано в няколко варианта. При гроб № 65, камъните са поставени върху гърдите, т. е. в областта на сърцето. В гроб № 89, камъкът е отгоре върху главата, при гроб № 110 е отдясно, а в гроб № 119 затиска тила (обр. 1 б). Такива ситуации са установени в езически и християнски некрополи от Североизточна България (*Димитров Д.* 1970; *Същият.* 1971; *Същият.* 1972; *Дончева-Петкова Л.* 1984:181; *Същата.* 2005:50).

В некропола са открити случаи на умишлено, ритуално разчленяване на части от тялото. В гроб № 65 липсват ходилата, а в гроб № 24 ампутираното стъпало е положено отстрани до пищялите, докато при гроб № 89, са поставени между пищялите и между бедрените кости. При други скелети се установява липсата на китката на лявата (гроб № 78) или на дясната ръка (гроб №№ 115 и 121), а в гроб № 118, дясната китка след ампутацията е поставена на 0.11 м от лъчевите кости до коляното. Аналогични ситуации са известни от езическите некрополи при Девня (*Димитров Д.* 1970) и от християнски некрополи от X–XIV в. над Севтополис (*Чангова Й.* 1972:129), Плиска (*Димитров Я.* 1995:47), при Одърци (*Дончева-Петкова Л.* 2005:50) и други.

Разбъркването на скелета след смъртта най-често засяга гръдния кош, крайниците и черепа. В гроб № 78 са разбъркани костите на гръдния кош (ребра и прешлени), а в гроб № 89 лявата раменна кост е завъртяна на 180^0, едната лъчева кост е поставена успоредно на гръбнака, чиито прешлени са разместени. Подобна е ситуацията в гроб № 115 – разбъркан гръбнак и лъчеви кости. Една от лъчевите кости на дясната ръка е завъртяна на 180^0 и е поставена успоредно на раменната кост, докато другата е положена върху нея и върху гърдите. В гроб № 118 лявата раменна кост е завъртяна на 180^0, а десните тазова и бедрена кости са обърнати и захлупени. Под лявата тазова кост се откриха капачките на коленете. Дясната раменна кост на скелета от гроб № 48 се откри поставена между челюстите, а при гроб № 17 лявата тазова кост е положена между бедрените кости. Примери за умишлено разбъркване на костите са засвидетелствани в некропола при с. Ковачево (*Гатев П.* 1985:133), в Дуранкулак (*Меламед К.* 1989:118), в некрополи от Плиска (*Димитров Я.* 1995:47), от с. Одърци (*Дончева-Петкова Л.* 2005:51) и в други некрополи от Южна България (*Шейлева Г.* 1995:249). Аналогични ситуации има в некрополи от втората половина на X–XI в. на територията на Словакия – Победим, Завада, Чайковице (*Rejholkova M.* 1996:356).

При два скелета е констатирано отстраняване на главата. В гроб № 1 тя е положена на 0.70 м югозападно от скелета, а при гроб № 25 черепът е обърнат върху темето си и е с лицевата част на запад, а долната челюст е останала на първоначалното си място. В двата случая главите са отделени от тялото след изгниване на меките тъкани. Такива ситуации са засвидетелствани в некропола край с. Ковачево (*Гатев П.* 1985:113), Плиска (*Димитров Я.* 1995:47), Одърци (*Дончева-Петкова Л.* 2005:51) и др.

В некропола е установено, че преди запълването на гробната яма са извършвани обредни действия, от които са намерени останки от горяло дърво, въглени и пепел. С тези действия се целяло пречистване на душата от извършените грехове и прогонване на злите сили от тялото на покойника, за да се предпазят живите (*Станчев С.* 1955:186). Наблюденията сочат, че в детските гробове не са поставяни въглени, те се откриват при възрастните индивиди. Най-често въглените са върху или около тялото на покойника (гробове №№ 23, 43, 78, 80) или върху и около черепа (гробове №№ 20, 28, 62, 65, 94). По-рядко въглените се откриват върху гърдите (гроб №№ 7, 33, 36) или в комбинация – върху гърдите и черепа, или върху гърдите и таза (гробове №№ 89, 93, 96, 107). Рядко въглени се намират до краката (гробове №№ 79 и 114), между тях (гробове №№ 94 и 125) или върху ходилата и до лявата ръка (гроб № 90), или само до лявата ръка (гроб № 95). Поставянето на въглени е стара езическа практика, често срещана и в средновековните християнски некрополи от X–XIV в. не само у нас, но и в други страни. Въглени са поставяни в гробове от някои плисковски некрополи (*Станчев С.* 1955:186), в некропола край с. Ковачево (*Гатев П.* 1985:130–133), при с. Одърци (*Дончева-Петкова Л.* 2005:51) и др. Тази практика се открива и в Беловежкия християнски некропол (*Артамонова О.* 1963:42) и в некропола при Кэпрэрия в Молдова (*Хынку И.* 1973:51).

В много случаи са установени по две и повече обредни действия в един гроб. Посипани с въглени и с вързани ръце са гробове №№ 43 и 114, в други случаи има въглени и са вързани краката – №№ 33, 93 и 95, или всички крайници както е в гроб № 36. В единични случаи са вързани краката и е разбъркан скелета (гроб № 17); вързани ръцете и е затиснат с камъни (гроб № 119); вързани краката и ампутация на ходило или китка– гробове №№ 24 и 121, както и ампутация, и разбъркани кости в гробове №№ 115 и 118 (обр. 1 в). Явно за особено опасни са считани трима от покойниците, при които констатирахме по четири ритуални действия. В гроб № 65 краката са вързани, ходилата ампутирани, гърдите затиснати с камъни, а черепът – посипан с въглени. При гроб № 78 краката също са вързани и целият е посипан с въглени, лявата ръка е ампутирана, а гръдният кош е разбъркан. Най-опасен изглежда е бил погребаният в гроб № 89, при който главата е затисната с камък, крайниците са вързани, а ходилата – ампутирани и част от костите на скелета са разбъркани (обр. 1 в).

Тези наблюдения от некропола край Омуртаг са показателни за силата на страха, битувал сред местното население от възможността мъртвите да се превъплътят в зли демони или вампири. Затова те продължили да практикуват много от старите езически ритуали, дори след приемането и утвърждаването на християнската религия и обредност. Факт е, че много от описаните ритуални действия са срещани в далеч по-късни некрополи от територията, обхващала етнокултурните граници на българската нация (*Вакарелски Х.* 1990:162).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Артамонова О*. 1963.** Могильник Саркела-Белой Вежи. – МИА СССР, 109, 6–114.

***Вакарелски Х.* 1990.** Български погребални обичаи. – София, БАН.

***Гатев П.* 1985.** Средновековно селище и некропол от XII век край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – София, БАН. = РП, XII.

***Димитров Д.* 1970.** Старобългарски некропол № 2 при Девня. – ИНМВ, 6 (22), 21–46.

***Димитров Д.* 1971.** Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. – ИНМВ, 7 (22), 57–76.

***Димитров Д.* 1972.** Раннобългарски некропол № 3 при Девня. – ИНМВ, 8 (23), 45–58.

***Димитров Я.* 1995.** Църква и некропол във външния град на Плиска (края на IX–XI век). – Плиска–Преслав, 7, Шумен, 42–70.

***Дончева-Петкова Л.* 1984.** Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 181–191.

***Дончева-Петкова Л.* 2005.** Одърци 2. Некропол от XI в. – София.

***Маринов К.* 1914.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. – Сб. НУ, 28, № 7, от Жива старина, 914, 216–217.

***Меламед К.* 1989.** Средновековните некрополи. – Дуранкулак, 1. София, БАН, 113–147.

***Нидерле Л.* 1924.** Быт и культура древних славяне. – Прага, 1924.

***Рашев Р.* 2008.** Българската езическа култура VII–IX век. – София.

***Rejholcova M*. 1996.** Entwicklung des Bes Tattungsritus im 9.–11. im lichte des Graberfeldes in Cakajov ce. – In: Etnisehe und kulturelle Varhältnisse der mittleren Donau vem 6.–11. Jahrhundert. Bratislava, 353–410.

***Станчев С.* 1955.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, 20, 183–227.

***Хынку И.* 1973.** Хынку. Кэпрэрия – памятник культуры X–XII вв. – Кишинев.

***Чангова Й.* 1972.** Средновековно селище над тракийския град Севтополис XI–XIV в. – София, БАН.

***Шейлева Г.* 1995.** Разкопки на средновековно селище, крепост и некропол край с. Искрица, Гълъбовско през 1989–1994 г. – В: "Марица-Изток". Археологически проучвания, 3. Раднево, 243–287.

MEDIEVAL CEMETERY NEAR THE TOWN OF OMURTAG (THE END OF 9TH – THE MIDDLE OF 13TH CENTURY).

Rituals against reincarnation of the deceased

Kircho Apostolov

(Summary)

The cemetery is located 3 km to the north-west of the town of Omurtag. All together 126 graves have been examined during the period of 2001–2006. The burials were accomplished according to the Christian rite, but the employment of ancient pagan rituals against reincarnation of the deceased has been attested either: binding of the limbs; putting stones over the corpse of the deceased; ritual amputation of some parts of the body; disordering of the skeleton remains after the death; and, scattering of coals over or around the dead. The aim of those ritual actions was to purge the soul and to chase the evil away from the dead.

The observations made in the cemetery confirm the results of other scholars that despite the adoption of Christianity as a state religion, the Bulgarians continued to practice some ancient pagan rituals.

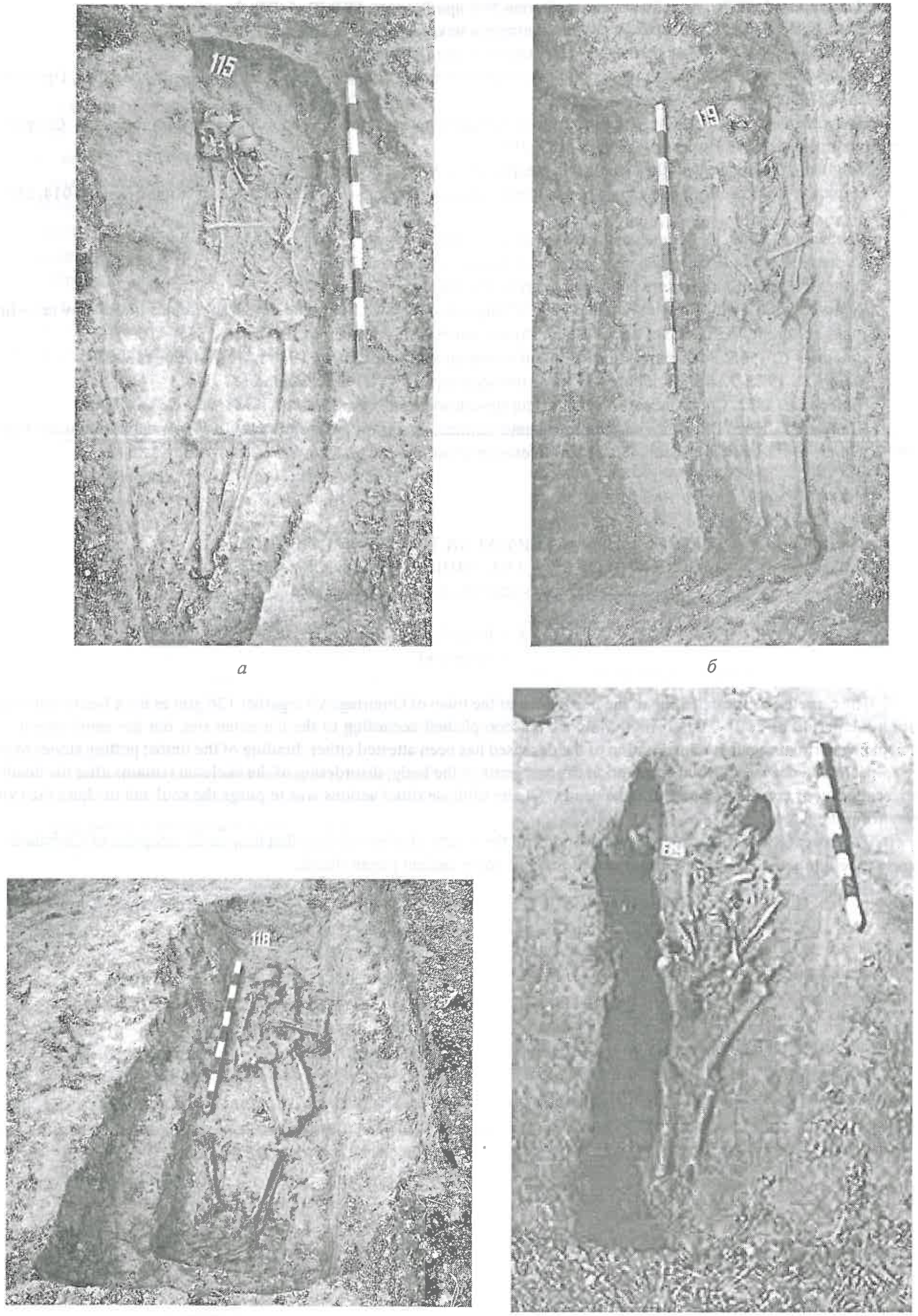

а б

в г

Обр. 1. а. Гроб № 115, б. Гроб № 119, в. Гроб № 118, г. Гроб № 89

Fig. 1. a. Grave № 115, б. Grave № 119, в. Grave № 118, г. Grave № 89

ТЕКСТИЛ ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ КРАЙ С. КРЕПЧА – 35 ГОДИНИ СЛЕД РАЗКОПКИТЕ

Иван Чокоев

(РИМ – В. Търново)

В началото на 70-те години проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов проучва средновековен скален манастир край с. Крепча, който хронологически се отнася към времето на Първото българско царство. В близост до селото е локализиран и проучен и некропол, използван от X до XV в. В него освен метални накити са разкрити и текстилни материали[1]. Още тогава те са подложени на консервация и са дублирани върху воал – две ленти с дължина по около 190 мм и широчина около 23 мм[2]. По някое време към воала е била залепена и бяла хартия. За Националната изложба "Съкровищата на средновековна България", проведена във Варна през 2007 г., лентите са били поставени върху черно кадифе (обр. 1 а). Така бяха получени и за експонирането им във В. Търново. Огледът им показа, че участъци от лентите са отделени от дублиращата тъкан, а сърмените нишки са нарушени (обр. 1 б). Този начин на манипулиране с материалите може да доведе до ново отделяне и съответно поражения по метализираните нишки. Естествено се наложи закрепване на оригиналния текстил върху нова носеща тъкан – воал и поставянето му в рамка и под стъкло.

Новата намеса определи и съответното изследване на материалите. Оказа се, че с метализирана и копринена нишка е извършена везба в техниката „през тъканта", което се забелязва на макроснимките (обр. 1 в) и съответно рентгенограмата (обр. 1 г). Везбата плътно покрива текстила, върху който е бродирано (обр. 1 а, 2 а), а изпълнението ѝ е извършено само в една посока – бодовете са по дължината на лентата. Често текстилни материали, открити по археологически път са отбелязвани като тъкани със сърмени нишки, докато в действителност те всъщност са везани (*Новицька М.* 1965:24). На места, при текстила от Крепча, сърмените нишки са изпадали, като се вижда самата основа, върху която е везано, както и дупките, през които са преминавали бродиращите нишки (обр. 2 б)[3]. Тъканта, използвана за везане е ленена, с хубав бял цвят. Изпълнена е в сплитка лито и е много фина – нишките са с дебелина 0.30-0.35 мм и са със силен „Z" сук. Това позволява да се получи добра гъстота на сплитката – 26 х 30 н./см. Везано е със сдвоена сърмена нишка – на микрофотографията (обр. 2 в) се забелязват две метализирани нишки, в напречен срез, преминаващи през един отвор на тъканта. Сърмената нишка се състои от копринена сърцевина (дебелина 0.22-0.23 мм, със слаб „S" сук), обвита спираловидно от позлатена сребърна лентичка в посока „S". Общата дебелина на така получената метализирана нишка е 0.35 мм (обр. 2 в). Позлатата обаче е опадала или е обвита от корозионните продукти на среброто, които са синьосивочерни на цвят (обр. 1 в). Тази е причината именно този оттенък да доминира днес във везаната повърхност. Все пак в малки участъци е запазен, ефектният някога, цвят на позлатата. Друга част от орнаментите на везаната украса са изпълнени с копринена нишка. Сега тя е кафява, но преди попадането ѝ в земята най-вероятно е била червена (обр. 1 в, 1 а). Тя е без сук, с дебелина около 0.30 мм. Естествено при пришиването е приплесната и в сечение е станала елипсовидна, като широчината ѝ е достигнала до 0.35-0.37 мм. Макроснимките на текстилните материали и тяхното компютърно обработване, както и рентгеновите снимки, позволиха да се различи и открои орнаментът на шевицата. След уточняването и смъкването му върху обикновена квадратна мрежа, данните бяха обработени с компютърна програма Corel Draw от художника Светослав Ангелов, ст. ас. във ВТУ „Кирил и Методий", при което се получи точна графична реконструкция на везаната украса (обр. 2 г). Тя позволява да се придобие по-добра представа за някогашния вид на тази бродерия. В случая почернелите метализирани нишки са представени със златно жълто – цвят, наподобяващ този в миналото. Кафявата копринена везба е възстановена в червено. Орнаментът, макар и до известна степен да изглежда сложен, технически погледнато се състои в действителност от един „Х”-образен червен елемент, съставен от два взаимно пресичащи се ъгъла, и съответно негови модификации, разположени на златен фон. Комбинирането на два такива последователни „Х”-а дава друг „Х”-образен елемент или кръст, но вече златен. Последният става главен и за да бъде допълнително подчертан е ограден в зигзагообразна рамка. По дължина тя е получена елементарно – чрез прекъсване на определено разстояние, а по широчина, в централната си част, има прилепено ъгълче. Така оформените по-сложни елементи (с централен златен Х или кръст) се редуват последователно с първичния „Х”-образен червен елемент. Вторично, златният фон около него образува свастиковидни шарки.

---

[1] За възможността да публикувам текстилните материали, както и за информацията относно некропола, благодаря на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, проучвател на посочените обекти.

[2] Инв. № 1468 и 1471 А на РИМ – Търговище.

[3] Това изпадане се е получило най-вече при боравенето с текстила след консервацията. При това някои участъци на паметника са се отделили от дублиращата тъкан, като части от металната обвивка са останали прикрепени от адхезива към укрепващия съвременен текстил.

Същият тип сърмена везба – „през тъканта”, се наблюдава и при един текстилен фрагмент, открит в некропола, разположен в подножието на хълма Трапезица във В. Търново (обр. 2 д), (*Ангелов Н.* 1962:26–28). Тук е необходимо да се отбележи, че местонамирането му се оказа проблемно: веднъж фрагментът е публикуван като открит през 1960 г. в споменатия некропол (обр. 3 а), (*Ангелов Н.* 1962:26–27, обр. 8) и втори път, като произлизащ от разкопките през 1951 г. на дворцовата църква на хълма Царевец (*Георгиева С.* 1974:410, обр. 7.2). Фактите показват, че фрагментът е открит в некропола под хълма Трапезица, който проучвателят Н. Ангелов отнася към столичния период на града (*Чокоев И.* 2006:70–73; *Същият.* 2008:165–166). При направените изследвания се оказа, че материалите, вложени за получаването на тази бродерия – фината ленена тъкан и нишките – сърмени и копринени, са много близки до тези на тук разглеждания материал от с. Крепча (обр. 3 б). Широчината на лентата от В. Търново е около 30 мм. Фотографиите и данните, публикувани от Н. Ангелов показват, че подобни ленти са открити в два гроба (№ 3 и 6), (обр. 3 а)[4], (*Ангелов Н.* 1962:обр. 8).

По-горе бе отбелязано, че техниката на везане е „през тъканта”, т.е. метализираните нишки, използвани за бродиране, подобно на копринените, преминават през текстилната основа, върху която се везе. При техниката „чрез пришиване” сърмените нишки остават само върху едната страна на везаната основа, като се прикрепват към нея посредством друг конец, който преминава на обратната страна. Отпред, той остава напречно разположен на метализирания, а отзад образува множество малки успоредни бодове[5]. При текстила от некропола край с. Крепча поради излизането на сърмените нишки на другата страна се е получила двулицева везба, но на задната страна си личат „плуванията” на везащите нишки към следващите места за бродиране (обр. 3 в). Върху лицевата страна такива „плувания” естествено не се забелязват и образуваните фигури са с ясен рисунък.

Техниката на бродерия – „през тъканта” обикновено рядко се прилага при сърмената везба. Характерна е за по-ранните периоди – до XII в., но по руските земи се среща и до много по-късно. Все пак техниката „през тъканта” бе идентифицирана и при късносредновековна бродерия (XVII–XVIII в.) от некропола при Арменската църква във В. Търново (*Чокоев И.* 2006:151, обр. 67). Смята се, че от XI–XII в. нататък започва масово да се използва другата техника – „чрез пришиване”, която се използва и до днес (*Новицька М.* 1965:36; *Инкова В., К. Драганова.* 1978:33). В случая с бродериите от некрополите под хълма Трапезица и край с. Крепча точно миниатюрният вид на сърмената украса е наложил прилагането на техниката – „през тъканта”. Невъзможно е да се извърши везане на толкова дребни детайли върху тясната площ на лентите – 30 мм широчина на лентата от В. Търново и още по-малко – 23 мм на тази от с. Крепча, посредством наложилата се практика „чрез пришиване”. За прецизното изпълнение на везбата е използвана координатната система, получена от преплитането на основните и вътъчни нишки на фината ленена тъкан (обр. 2 б). Правоъгълната система от своя страна определя и геометричния характер на везаната украса, поради което отделните детайли на орнаментите на коментираните бродерии са сходни.

От полевата документация на некропола край с. Крепча се разбира, че въпросната сърмена лента е открита силно разрушена на челната част и слепоочията на женски череп (гр. 7)[6]. Според проучвателя тя е била прихваната за косата с две метални игли. И двете игли са открити in situ, поставени над слепоочната част. Дълги са по 47 мм, а в единия край завършват с позлатена сфера (диаметър 7 мм). Челната част на черепа е била много потъмняла от сърмата. При разкопките на некропола под хълма Трапезица във В. Търново фрагментите от подобни ленти са открити в два гроба – в единия случай върху гърдите, а в другия при лактите на ръцете на погребаните жени (обр. 3 а), (*Ангелов Н.* 1962:26–28). Явно те са разкрасявали облеклото. Везаната лента от Крепча е участвала в украсата за глава, от която освен златната лента са останали двете позлатени игли. Общата дължина на фрагментите от лентата е около 380 мм – разстояние, отговарящо на това от ухо до ухо (при точки, взети малко зад ухото)[7].

Може да се обобщи, че разглежданата лента внася един нов момент от използането на този вид сърмени ширити – освен за обогатяване на облеклото за тялото (материалите от В. Търново), но и за усложняване на украсата за глава. Очевидно и текстилът от с. Крепча трябва да се отнесе към годините на Второто българско царство. По-често срещаното използване на споменатите позлатени игли със сфери заедно с текстилни материали през XIV в., насочва и датировката на сърмената лента към това време (*Захариев И.* 1978:42–44; *Милчев А. и др.* 1995:96–97; *Овчаров Д.* 1971:16–20)[8]. За новото експониране текстилните ленти бяха събрани по дължина – подобно на положението им върху челото на погребаната с тази украса жена, а в отделен прозорец бе монтирана и графичната реконструкция на везбата (обр. 3 г).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Ангелов Н.* 1962.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 23–34.

***Георгиева С.* 1974.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – Царевград Търнов, 2. София, 393–412.

***Захариев, И.* 1978.** Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. – Археология, 1, 37–46.

***Инкова В., К. Драганова.* 1978.** Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 4, 26–34.

***Милчев А. и др.* 1995.** *Милчев А., К. Койчева, П. Димитров.* Крепостта от XII–XIV век в м. Градът при с. Крамолин (Предварително съобщение). – ГМСБ, 20, 91–105.

***Новицька М.* 1965.** Гаптування в Київській Русі. – Археологія, XVIII, Київ, 24–38.

***Овчаров Д.* 1971.** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 3, 16–20.

***Чокоев И.* 2006.** Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. – В. Търново, Фабер.

***Чокоев И.* 2008.** Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции. – ИРИМ, XXIII, 157–168.

TEXTILE FOUND IN THE CEMETERY NEAR THE VILLAGE OF KREPCHA – 35 YEARS AFTER THE EXCAVATIONS

Ivan Chokoev

(Summary)

At the beginning of the 1970s a cemetery was excavated near the village of Krepcha. It was in use between the 10th and the 15th c. Besides the metal adornments, there were found also two ribbons (190 mm long and 23 mm wide). They were restored and fixed over the veiling. In 2008 we have realized that a part of them were removed from the supporting material and some of the metal threads were damaged. It gave a reason for new conservation operations. During the research, we have realized that the technique of the embroidery is ”a thread passing in and out of the fabric” using two kinds of threads – gilded metal threads and silk threads. It is an ancient technique, which was in use until the 11th–12th c. This kind of embroidery was used in fragments found in a cemetery in Veliko Turnovo (the medieval Bulgarian capital city in the 13th–14th). The graphic reconstruction of the embroidered decoration was made by macro-photos, radiography and computer program Corel Draw. The embroidery from the village of Krepcha village dates back to the 14th c.

Translated by Maya Kasheva

---

[4] Запазен е само фрагментът, представен на обр. 2 д.

[5] За видовете везбени техники по-подробно вж. *Инкова В., К. Драганова.* 1978:33.

[6] За предоставената ми информация изказвам признателност на Ангел Конаклиев, уредник в РИМ – Търговище.

[7] Откритият в гроба скелет е бил с дължина 160 см.

[8] Наблюдения на автора върху средновековни некрополи.

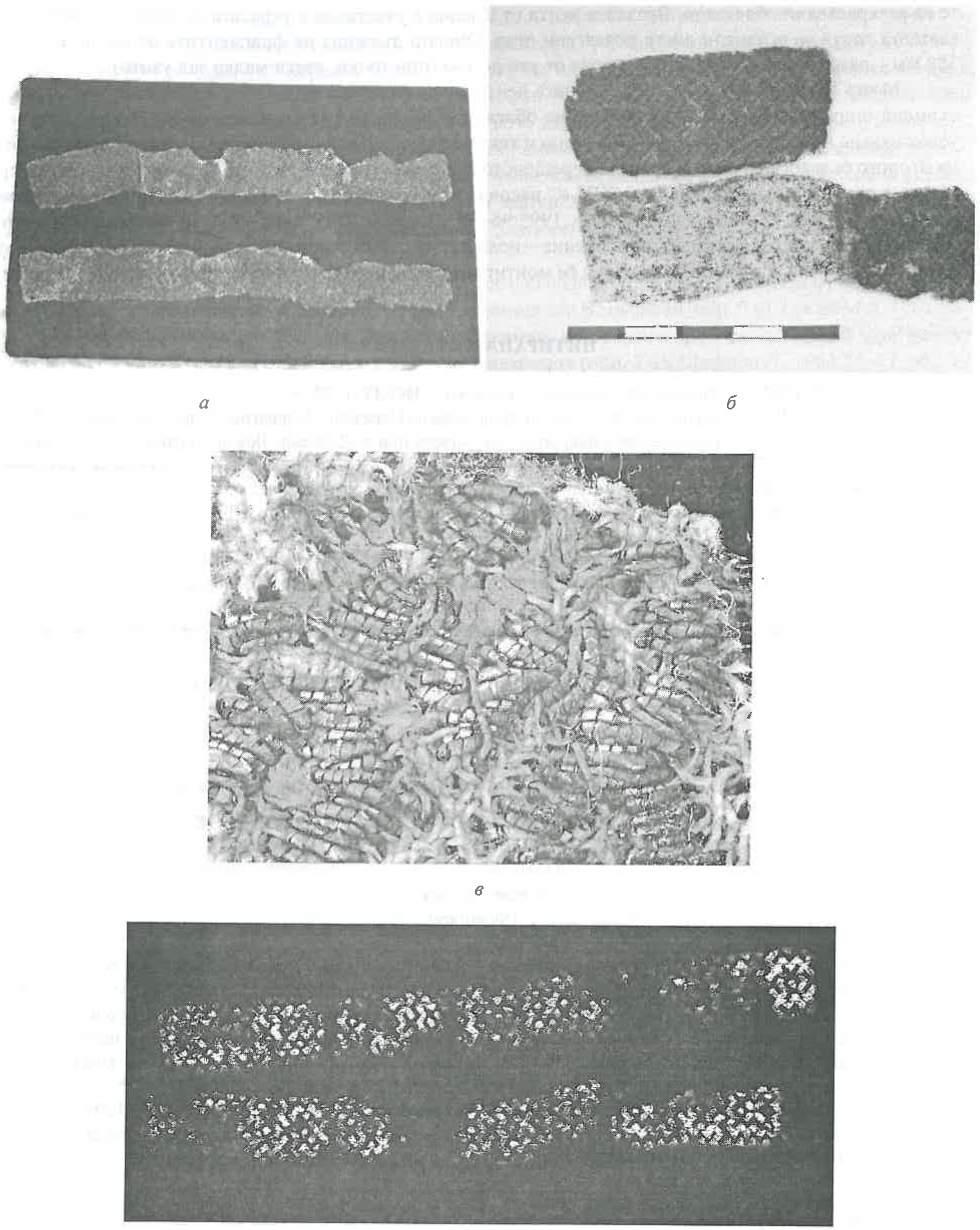

Обр. 1. а. Текстилните материали от средновековния некропол край с. Крепча след няколко реставрационни намеси, б. Участък от тъканта, отделена от дублираща плат. Върху него са останали части от металната обвивка на сърмените нишки (макро), в. Везбата от средновековния некропол край с. Крепча (макро), г. Рентгенограма на текстилните материали от средновековния некропол край с. Крепча

Fig. 1. a. Textile materials from the medieval cemetery near the village of Krepcha after several conservation interventions, б. Sector of the fabric detached from the doubling textile. Pieces of the metal cover of the gold-threads remained on it (macro-photo), в. Embroidery from the medieval cemetery near the village of Krepcha (macro-photo). г. X-ray photograph of the textile materials from the medieval cemetery near the village of Krepcha.

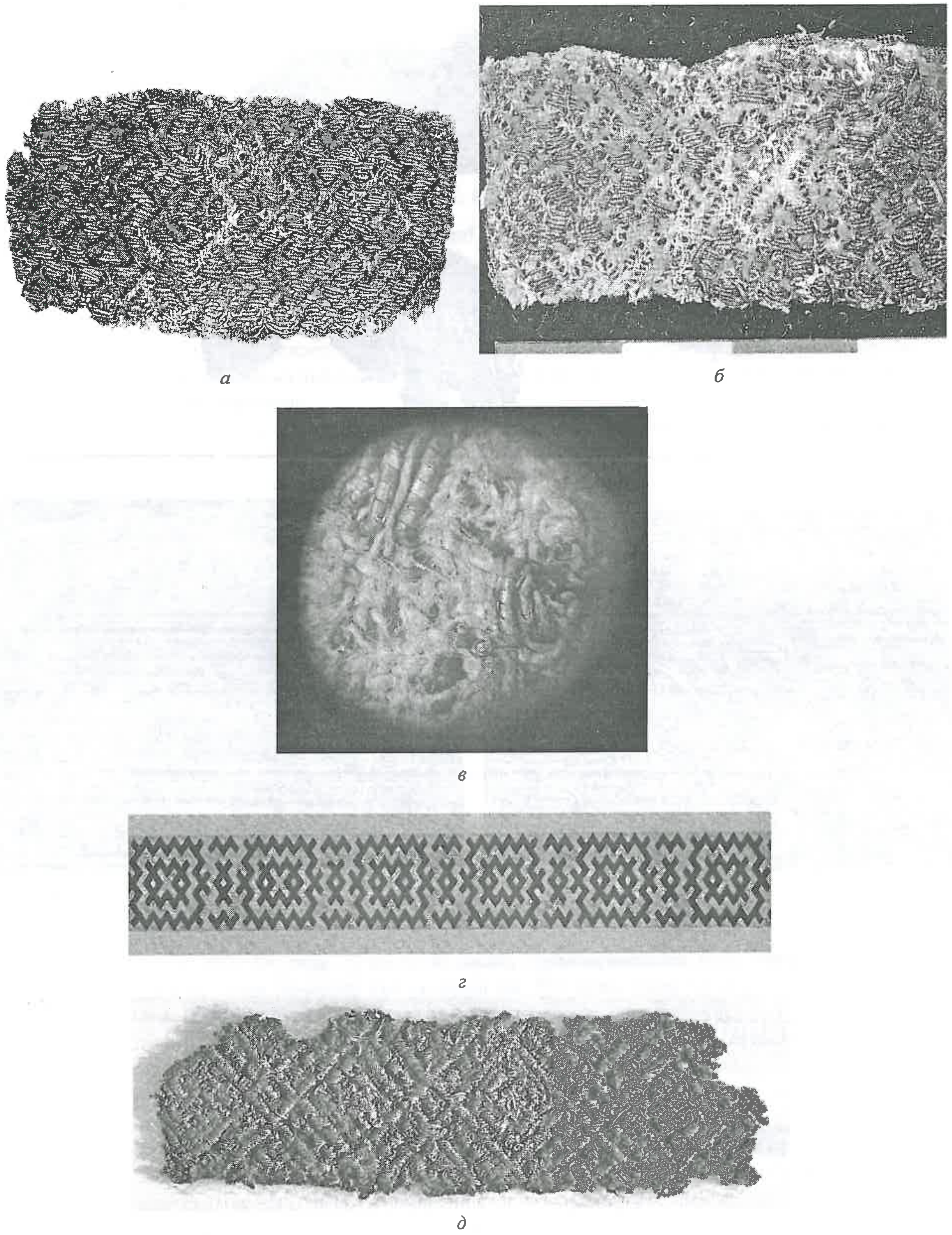

Обр. 2. а. Част от текстила от с. Крепча (макро), б. Свободни участъци от ленената основа след изпадане на нишки от везбата (макро), в. Везане със сдвоена сърмена нишка микро г. Компютърна възстановка на везбата от средновековния некропол край с. Крепча (Светослав Ангелов), д. Текстилен фрагмент, открит в некропола от подножието на хълма Трапезица във В. Търново (фото Здравко Николов)

Fig. 2. a. A part of the textile from the village of Krepcha (macro-photo), б. Loose sectors of the linen fabric after the drop of the threads of the embroidery (macro-photo), в. Embroidering with a doubled gold thread (micro-photo), г. Computer reconstruction of the embroidery from the medieval cemetery near the village of Krepcha. д. Textile fragment found in the cemetery in the foothills of Trapezitsa in V. Turnovo (photo Zdravko Nikolov).

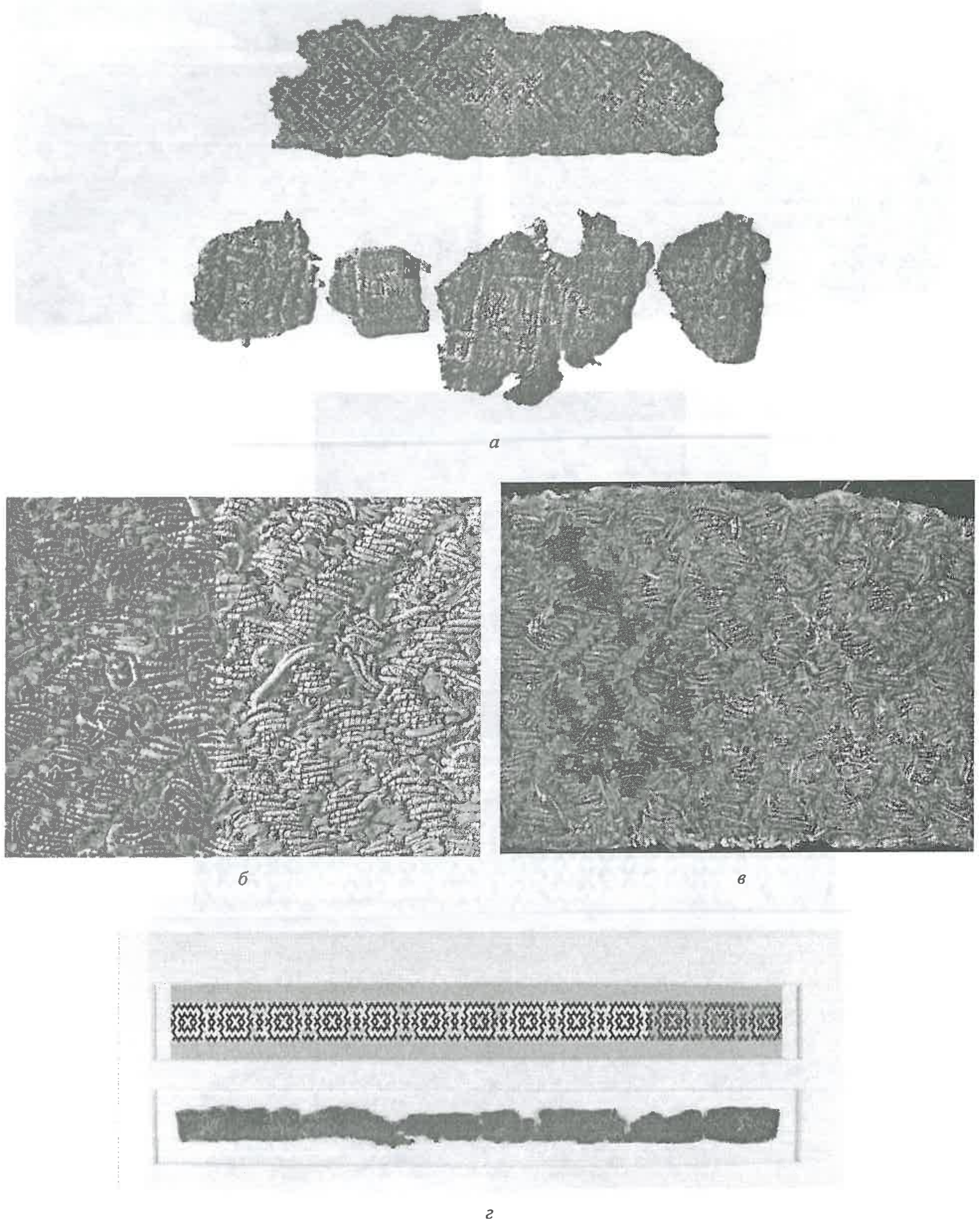
а

б

в

г

Обр. 3. а. Текстилни фрагменти, открити в некропола от подножието на хълма Трапезица във В. Търново (по Никола Ангелов), б. Текстилен фрагмент, открит в некропола от подножието, в. Обратна страна на везбата от средновековния некропол край с. Крепча (макро).
г. Новото експониране на текстилните материали от средновековния некропол край с. Крепча.
Fig. 3. a. Textile fragments found in the cemetery in the foothills of Trapezitsa in V. Turnovo (after Nikola Angelov), б. Textile fragment found in the cemetery in the foothills of Trapezitsa in V. Turnovo (macro-photo), в. Reverse of the embroidery from the medieval cemetery near the village of Krepcha (macro-photo), г. New exposure of the textile materials from the medieval cemetery near the village of Krepcha

---

СГРАФИТО КЕРАМИКАТА ОТ НИКОПОЛ И МЯСТОТО И В КЕРАМИЧНИЯ КОМПЛЕКС НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Борис Д. Борисов (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)
Милко Аспарухов (НВМ – Плевен)

Крайдунавският град Никопол има хилядолетна история и е един от най-старите градове по поречието на р. Дунав. Той заема най-важно място не само в историята на България, но и в тази на други народи от Европейския Югоизток.

Особен интерес с културните си пластове представлява скалното възвишение, известно сред местното население като "Калето", което е разположено на запад от съвременния град. Тук са провеждани археологически проучвания през периода 1967–1990 г. Установени са културни пластове от ранно и късножелязната епоха, Ранното средновековие (VII–X в.), периода на византийското владичество в българските земи (XI–XII в.), Второто българско царство, както и от периода на турското владичество (XV–XVIII в.), (*Аспарухов М.* 2007).

Без съмнение, най-значителен в неговата история е периодът на Второто българско царство (кр. XII–кр. XIV в.), когато градът се превръща във важен политически, административен и културен център, в едно от най-значимите селища след столицата Търнов. Днес в резултат на дългогодишните теренни проучвания са придобити голямо количество археологически материали, които хвърлят светлина върху различни сфери от материалната култура на града и дадоха възможност за изясняването на редица важни проблеми, свързани с хронологическата и етническа характеристика на района, с границите на селищата, съществували през различните периоди (*Манова Е.* 1975:177–188; *Аспарухов М.* 2007:12), както и с фортификационната система и отбранителната концепция на средновековния Никопол (*Кузев А.* 1967:41–70; *Манова Е.* 1980:5–8), с християнското храмово строителство (*Аспарухов М.* 2007:59–86) и със на съкровището от сребърни накити, съдове и прибори (*Аспарухов М.* 1995:87–126). Сред многобройните находки, придобити от теренните проучвания, най-масова е керамиката, макар и силно фрагментирана. За голямо съжаление този толкова интересен материал е останал засега непубликуван, с изключение на саксонския порцелан (*Манова Е.* 1983:73–83). Кратки сведения за процентното разпределение на керамиката от различните епохи в съответните сектори са дадени в монографията на първия от двамата автори (*Аспарухов М.* 2007:33, табл. I), но тя не засяга технологическата нито типологическа характеристика на съдовете, а още по-малко пък украсата им. Тук обаче няма да се спираме на цялостния керамичен комплекс на средновековния Никопол, което следва да бъде направено на друго място, а ще спрем вниманието си само на сграфито керамиката и то основно на нейната украса.

* * *

Сграфито керамиката от Никопол е сравнително малобройна и съотношението ѝ към обикновената средновековна керамика е 1:12. При проведените досега археологически проучвания не са открити производствени съоръжения – пещи за изпичане на керамика или триножки, които са пряко доказателство за местно производство. Все пак, обаче, са намерени редица фрагменти от съдове, изработени в сграфито техника, но без глазурно покритие, т. е. недовършена продукция, което свидетелства макар и косвено за производството на сграфито керамика в този значим административен и военен център на Второто царство. За голямо съжаление достигналата до нас сграфито керамика е в силно фрагментарен вид, поради което в повечето случаи не дава възможност за цялостна възстановка на орнаменталните композиции.

Всички съдове, без изключение са работени на крачен грънчарски кръг от добре пречистена глина, която след изпичането е получила червен цвят с различни оттенъци в червената гама. Единствената категория в сграфито керамиката са паниците, които са представени от два основни типа – разлати и дълбоки паници.

Разлатите паници (чиниите) имат силно изразена конусовидна форма на тялото, което стъпва върху ниско, кухо конусовидно столче. Чиниите обикновено завършват с профилиран навън в различни степени ръб на устието, който в някои случаи оформя широк косо или хоризонтално разположен бордюр (обр. 1–2).

Дълбоките паници са представени от два основни типа. Първият се отличава с полусферична форма на тялото, а вторият – от съдове с долна конусовидна и горна цилиндрична част. И тук съдовете стъпват върху ниски, кухи конусовидни столчета или пръстеновидни дъна. По отношение на оформянето на ръба на устието се наблюдава доста голямо разнообразие. Срещат се паници с прав, изтънен отвътре и профилиран в различни степени навън ръб на устието (обр. 3).

Украсата на сграфито керамиката от Никопол е изключително разнообразна и в общи линии се вписва напълно в характеристиката на украсата по сграфито керамиката от Второто българско царство. Поради това възприемаме вече наложената в българската археологическа литература класификация (*Георгиева С*. 1974:59–142), т. е. според вида на орнаменталните мотиви украсата по керамиката от Никопол разделяме на: геометрична, растителна и зооморфна. Засега при разкопките не са намерени фрагменти от съдове с антропоморфна украса. Трябва обаче да се има в предвид, че много често трите вида украса са в съчетание дори и в един и същи съд, като образуват сложни орнаментални композиции.

Сред най-често срещащите се орнаментални мотиви в геометричната украса са редуващите се единични прави и вълнообразни линии (обр. 4 а). По принцип този мотив е разположен основно непосредствено под ръба на устието. При някои съдове върху подглазурния врязан орнамент са нанесени редуващи се петна от зелена и кафява глеч, което придава изящен колорит на съдовете. Този орнамент е изключително широко разпространен в сграфито керамиката през периода XIII–XIV в. Откриваме го като преобладаващ сред сграфитото от редица центрове на Второто българско царство – Търново (*Георгиева С*. 1974:68–78, обр. 51; *Ангелов Н*. 1980:165–166, обр. XI; *Нешева В*. 2000:65–66, рис. 7, 10, 13, 20; *Долмова-Лукановска М*. 2007:табл. XXI A$_{19}$), Червен (*Георгиева С*. 1986:140–141, обр. 35, табл. 2), Шумен (*Антонова В*. 1977:42, табл. 2), Копсис (*Джамбов И*. 1991:77–78, обр. 45–46), Варна (*Кузев А*. 1975:140–164) и Каварна (*Бобчева Л*. 1979:125, табл. XI$_{24}$). Същият орнамент, но само в единични случаи се среща през XIII–XIV в. и сред сграфито керамиката от територията на Крим (*Тесленко И*. 2005:327–328, рис. 7$_2$) и Русия (*Волков И*. 2005:136, рис. 11$_3$). По същото време сред византийската сграфито керамика съчетанието на редуващи се прави и вълнообразни линии се среща изключително рядко и засега са известни само единични фрагменти от Олинт (*Xyndopoulos A*. 1933:285–292), Тасос (*François V*. 1995:243–244, Fig. 83$_{10}$) и Никея (Изник), (*François V*. 1997:414–415, fig. 2$_{66}$) Освен това е изключително важно да се отбележи, че сред ранната византийска сграфито керамика от XI–XII в. този орнамент изобщо липсва, което дава основание да се предположи, че произходът му най-вероятно трябва да се свърже с българската средновековна керамика (*Борисов Б*. 2002:192–203).

На второ място по разпространение сред геометричната украса се нареждат концентричните или ексцентрично врязани окръжности по дъната на съдовете (обр. 4 б). В повечето случаи паниците с тази украса са с монохромна, а по-рядко с полихромна глазура. Обикновено цветната глазура е зелена или кафява и е нанесена под формата на безформени петна или точки. Този мотив се среща много често и сред сграфито керамиката от Търново (*Георгиева С*. 1974:62–64, обр. 45–46, 48, 52, I–II, V; *Ангелов Н*. 1980:165, обр. VII; *Нешева В*. 2000:66–67, обр. 42–50; *Долмова-Лукановска М*. 24–25, табл. XXI Б), Червен (*Георгиева С*. 1985:141, обр. 32, табл. I), Шумен (*Антонова В*. 1977:41–42, табл. I$_{1-16}$), Копсис (*Джамбов И*. 1991:77–78, обр. 49–50), средновековните селища над тракийския град Севтополис (*Чангова Й*. 1972:65–66, обр. 52–53), край с. Хотница, В. Търновско (*Алексиев Й*. 2004:55–58, обр. 21) и др. За разлика от редуващите се единични прави и вълнообразни линии, концентричните кръгове се срещат често и сред ранната византийска сграфито керамика от XI–XII в. (*Борисов Б*. 2002:190, обр. 147). Съдове с подобна украса са известни от редица византийски центрове – Константинопол (*Ebersolt J*. 1910:14–15, figs. 1, 3), Пергамон (*Spieser J*. 1996:90, Taf. 58$_{555, 559}$), Маронея (*Papanikola-Bakirtzi D*. 1999:36, fig. 17). По-късно през XIII–XIV в. украсата от концентрични или ексцентрични окръжности по дъната на паниците продължава разпространението си сред византийската сграфито керамика. Съдове с напълно идентична украса са известни от Коринт, Солун, Серес и Тасос на територията на днешна Гърция (*Papanikola-Bakirtzi D*. 1999:73, fig. 7, 115, figs. 130–131, 233; fig. 273; *François V*. 1995:91–96, Pl. 13 C), както и от територията на Италия (*Berti G., S. Gelichi*. 1997:86–91, figs. 2–9, 12–13).

Сред сграфито керамиката от Никопол сравнително по-рядко се среща т. нар. “плетеница”. По принцип тя заема най-вече периферията на съдовете и винаги е обрамчена от единични или двойни концентрично врязани прави линии. Обикновено плетеницата е двойна и представлява увиващи се една около друга ленти, които оформят между тях кръгли или квадратни полета. В някои случаи върху едната от лентите е нанесена зелена, а върху другата жълто-кафява глеч, което на фона на бледо-кремавата ангоба изглежда особено ефектно (обр. 5 а). В други случаи върху двете ленти е нанесена зелена глазура, а оформящите се вън от плетеницата триъгълни полета са запълнени с мрежест орнамент. При някои съдове с мрежест орнамент са запълнени правоъгълните полета, заключени между двете ленти.

Наред с обикновената плетеница се наблюдава и сложна плетеница от двойно преплитащи се ленти, както и такава от двойни ленти. И тук лентите са украсени с жълто-кафява и зелена глеч, а полетата между тях са запълнени отново с мрежест орнамент.

Подобно на горните два орнаментални мотива и плетеницата се среща често при сграфито керамиката от центровете на Второто царство – Търнов, Червен, Шумен (*Георгиева С*. 1974:79–83, обр. 56; *Георгиева С*. 1985:141, обр. 33, табл. 4; *Антонова В*. 1977:42–43, табл. 5).

Рядко се среща и украсата от пояси от разположени един до друг защриховани ромбове, в които са врязани малки спирали или точици. Понякога в ромбовете са врязани други по-малки ромбчета. И тук художникът-керамик е постигнал ефектен колорит чрез редуване на кафява и зелена глеч, които се редуват при съседните фигури (обр. 5 б).

Сравнително рядко сред геометричната украса се среща и мрежестият орнамент, който отново е обрамчен с прави, концентрично врязани линии или пък запълва други геометрични фигури – триъгълници и квадрати (обр. 5 в).

Все към геометричната украса се отнасят и поясите, в които се редуват снопчета от радиално разположени резки, с вълнообразни линии (обр. 6 а). По правило те заемат вътрешността и периферията на съдовете. Произходът и на този орнаментален мотив се свързва с ранната византийска сграфито керамика, откъдето очевидно е заимстван при сграфитото от Второто българско царство. Същият се среща отново при керамиката от центровете на българската държава.

Широко разпространена сред сграфито керамиката от Никопол е и растителната украса. Един от най-често срещащите се орнаментални мотиви е т. нар. “повлек” или “развод”. Обикновено повлекът заема пояси, които са разположени около периферията на съдовете и не се среща в медальоните по дъната, което е характерно за византийската сграфито керамика (обр. 6 б). Произходът и на този мотив трябва да се свърже с ранното византийско сграфито от Константинополските ателиета още през втората половина на XI в., сред която е изключително широко разпространен (*Stivenson B*. 1947:56, Pl. 20$_4$). Същият е типичен и за керамиката от XII в., доказателство за което са материалите от Атина, Евбеа, Коринт, Неа Анхиалос (*Papanikola-Bakirtzi D*. 1999:31, fig. 10, 32; fig. 11, 42; fig. 27;141–142, figs. 160–161, 163), Палепафос (*Von Wartburg* 1998:154, Abb. 79, No. 52) и Троя (*Bölendorf B*. 1997:421, Taf. 17$_{114}$). Мотивът е типичен за т. нар. “спирален” и “фин стил”.

По-късно през XIII–XIV в. този мотив бележи широко разпространение. Същият се наблюдава и при сграфитото от Търнов (*Георгиева С*. 1974:87–94, обр. 61, 64–65), Червен (*Георгиева С*. 1985:143, табл. 9–10) и Шумен (*Антонова В*. 1977:45–46, табл. IX). Среща се както при монохромната, така и при полихромната сграфито керамика.

Един от най-често срещащите се орнаментални мотиви сред сграфито керамиката от Никопол е розетата. По правило тя заема дъната на паниците и е обрамчена с пояс от концентрично врязани линии, с които оформя медальон. И тук мотивът се среща както при монохромната, така и при полихромната керамика. Обикновено в медальоните са представени 8-листни розети, в листчетата на които са врязани кръгчета или елипси, запълнени с точки и полукръгчета. Макар и по-рядко се срещат и розети с “цъфнали” листенца. Триъгълните полета, оформени между розетите и обрамчващите ги пояси на медальоните са украсени с мрежест орнамент, резки или точки (обр. 7 а). И този мотив е широко разпространен сред сграфито керамиката от Второто царство и преобладава сред растителната украса на съдовете от столицата Търнов (*Георгиева С*. 1974:86–87, обр. 64, XV; *Нешева В*. 2000:85, обр. 120–121; *Долмова-Луканова М*. 2007:257, табл. VIII$_{3-4}$), Червен (*Георгиева С*. 1985:143, табл. 8) и Шумен (*Антонова В*. 1977:45, табл. XIX–XX). През XIII–XIV в. розетата е често срещан мотив и сред керамиката от Солун (*Papanikola-Bakirtzi D*. 1999:218–219, figs. 252, 254).

Значителен дял от сграфито керамиката от Никопол заемат и паниците върху дъното на които е врязан медальон с кръстовиден орнамент. Междурамията му са заети от силно стилизиран растителен орнамент (обр. 7 б, 8 а). В по-редки случаи са изобразени дървета и листовиден орнамент (обр. 8 б). И тези композиции са широко разпространени сред сграфито керамиката от Второто българско царство и се срещат в посочените вече центрове на средновековната държава.

Важно място сред орнаментацията на керамиката от Никопол заема и животинската украса. Обикновено тя е съсредоточена по медальони върху дъната на паниците, макар че се срещат и съдове, при които животинските изображения заемат цялата им вътрешност. Изобразени са основно птици – гълъби, орли или митични животни. Птиците са изобразени с разперени криле, в спокоен ход или в полет (обр. 9 а). Обикновено перата на птиците са предадени чрез врязани резки или точици. Макар и по-рядко се срещат и изображения на риби (обр. 9 б). В повечето случаи животинската украса се среща при рисуваната графито керамика, макар че в единични случаи се наблюдава и при монохромни съдове. Почти винаги животинските изображения са в съчетания с растителни и геометрични мотиви.

Изображенията на птици, риби и митични животни се появяват сред ранната византийска керамика още през втората половина на XI в. Те са едни от най-често срещащите се мотиви в константинополската графито керамика, изработени във "фин стил", където в медальоните с тънка изящна линия са изобразени най-вече орли или гълъби (*Борисов Б.* 2002:181, обр. 138; *Papanikola-Bakirtzi D.* 1999:131–132, figs. 143–144). Животински изображения се срещат и в т. нар. "развит стил", където изображенията на ловуващи лъвици, орли, грифони, сърни, митични животни, гълъби и риби, заемат цялата вътрешност на съдовете. Те са особено характерни за византийския производствения център в Алонесос (*Papanikola-Bakirtzi D.* 1999:123–132, figs. 134–144). При ранната графито керамика обаче съдовете са монохромни. По-късно през XIII–XIV в. животинските изображения преминават и в българската графито керамика, когато получават широка популярност, но се срещат изключително сред рисуваната с цветни глечи графито керамика от центровете на Второто българско царство.

От прегледа на украсата по графито керамиката от Никопол става ясно, че в нея се срещат три от четирите характерни за българската графито керамика от XIII–XIV в. основни вида украса – геометрична, растителна и животинска. Липсват само антропоморфните изображения. В най-общи линии и в трите основни вида украса се срещат орнаментални композиции и мотиви, типични за графито керамиката от столицата Търнов и градските центрове Червен, Шумен, Варна, Калиакра, както и от редица средновековни селища – върху тракийския град Севтополис, край с. Хотница, Великотърновско и редица др. Всичко това показва, че графито керамиката от Никопол е неделима част от керамичния комплекс на Второто българско царство.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Алексиев Й.* 2004**. Средновековно селище при с. Хотница, Великотърновско. – В: Средновековно Търново. Археологически проучвания, В. Търново, "Абагар", 33–92.

***Ангелов Н.* 1980.** Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. – В: Царевград Търнов, 3, София.

***Антонова В.* 1977**. Трапезна керамика със графито украса (XII–XIV в.) от средновековния Шумен – ГМСБ, III, 38–63.

***Аспарухов М.* 1995**. Никополското съкровище. – ИМСЗБ, 23, Враца, 87–126.

***Аспарухов М.* 2007**. Археологически приноси към историята на средновековния Никопол. – Български Северозапад, 13, София.

***Бобчева Л.* 1979**. Графито керамика от Калиакра. – ИНМВ, XV (30), 125–136.

***Борисов Б.* 2002**. Керамика и керамично производство през XI–XII в. от територията на днешна Югоизточна България. – Раднево. = "Марица-изток". Археологически проучвания, 6.

***Георгиева С.* 1974**. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 2, София, БАН, 7–186.

***Георгиева С.* 1985**. Грънчарство. – В: Средновековният Червен 1. София, БАН, 132–166.

***Джамбов И.* 1991**. Средновековната крепост край Сопот. – Пловдив, "Хр. Данов".

***Долмова-Лукановска М.* 2007**. Археологически проучвания на Царевец. – В. Търново, "Фабер".

***Кузев А.* 1967**. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. Пиргос, Новград, Свищов и Никопол. – ИНМВ, 3, 41–70.

***Кузев А.* 1975**. Археологически данни за производството на графито керамика във Варна през XIII–XIV в. – ИНМВ, XI (25), 155–159.

***Манова Е.* 1975.** Някои видове строителство в средновековната крепост на Никопол. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава, София, БАН, 182–94.

***Манова Е.* 1980**. Никополската средновековна крепост. – МПК, 5, 5–8.

***Нешева В.* 2000**. Богоспасеният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата "Света Параскева (Петка) Търновска". – София.

***Тесленко И.* 2005**. Производство поливной керамики в крепости Алустон (Крым). – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв., Киев, „Стилос", 324–348.

***Чангова Й.* 1972**. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI–XIV век. – София, БАН.

***Berti G, S. Gelichi*. 1997**. "Zeuxippus Ware" in Italy. – In: Materials Analysis of Byzantine Pottery, Washington, D. C.

***Bölendorf B.* 1997**. Die glasierte byzantische Keramik des Beşik-Tepe (Troas). – Studia Troica, 7, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 363–435.

***Ebersolt J.* 1910**. Catalogue de potteries Byzantines et anatoliennes du musée de Constantinople. – Constantinople.

***François V.* 1995**. La céramique Byzantine à Thasos. – Athènes-Paris.

***François V.* 1997**. Les ateliers de céramique Byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe–début XIVe siècle). – BCH, 121, 413–434.

***Papanikola-Bakirtzi D.* 1999**. Byzantine Glazed Ceramics. The art of Sraffito. – Athens.

***Spieser J.* 1996**. Die byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon. – Pergamenische Forschungen, 9, Walter de Gruyter, Berlin – New York.

***Stevenson B. K.* 1947**. The Pottery. – The Great Palace of the Byzantine Emperors, Oxford, 31–63.

***Von Wartburg M.-L.* 1998**. Mittelalterliche keramik aus dem Aphroditeheiligtum in Palaipaphos (Grabungsplatz TA). – Archäologischer Anzeiger, Heft 1, 133–165.

***Xindopoulos A.* 1933**. Byzantine pottery from Olinthus. – Exavation at Olinthus, 5, Baltimor, 285–292.

SGRAFFITO CERAMICS FROM NIKOPOL AND THE CERAMIC COMPLEX OF MEDIEVAL BULGARIA

Boris Borisov, Milko Asparuhov

(Summary)

The subject of this article is the ornamentation on the sgraffito ceramics of medieval Nikopol. It is comparatively scarce and its correlation to the ordinary medieval ceramics is 1:12. The archeological excavations did not uncover production facilities – ovens for firing ceramics or tripods, which would be a conclusive proof for local production. Still, a lot of fragments of pottery were found, produced in the sgraffito technique, but without glazing, proof of unfinished work, which is an indirect proof of the production of sgraffito ceramics in this important administrative and military centre at the time of the Second Bulgarian. All vessels, with no exceptions were made on a foot-operated potter's wheel of well-purified clay, which, after firing was coloured in different nuances of red. The only uncovered sgraffito ceramics were the bowls represented by shallow and deep ones.

The ornamentation of sgraffito ceramics from Nikopol is exceptionally diverse and generally belongs to the tradition of sgraffito ornamentation at the time of the Second Bulgarian Kingdom. It is of three kinds: geometrical, vegetal and zoomorphic.

Among the most common ornamentation motifs in the geometrical ornamentation are the alternating single straight and wavy lines, the concentric or exocentric incised circles on the bottoms of the vessels, the plaits, the hatched lozenges, the net ornament and the sheaves of radial notches, alternating with wavy lines.

The vegetal ornamentation is widely used in the sgraffito ornamentation in Nikopol. One of the most common ornamentation motifs are the rosettes, the cross – like decorated medallions. Tree and leaf ornamentation is rarer.

Zoomorphic decoration takes an important place in the ceramics from Nikopol. It is usually concentrated on medallions on the bottoms of the bowls, though in some of them the animal pictures take the whole interior. Mainly birds are depicted-doves, eagles or mythical animals. The birds' wings are spread, they are walking or flying.

The analysis of the ornamentation on sgraffito ceramics in Nikopol shows that it comprises the most common ornaments of the Bulgarian sgraffito ceramics during the 13th and 14th centuries – geometrical, vegetal and zoomorphic. Generally, there are ornamental compositions and motifs in them which are typical for the sgraffito ceramics in the capital of Tarnov and the city centres of Cherven, Shumen, Varna, Kaliakra, as well as for a number of medieval settlements – over the Thracian town of Sevtopolis, the one near Hotnitsa, and many others.

All this shows that the sgraffito ceramics from Nikopol is an inseparable part of the ceramics complex of the Second Bulgarian Kingdom.

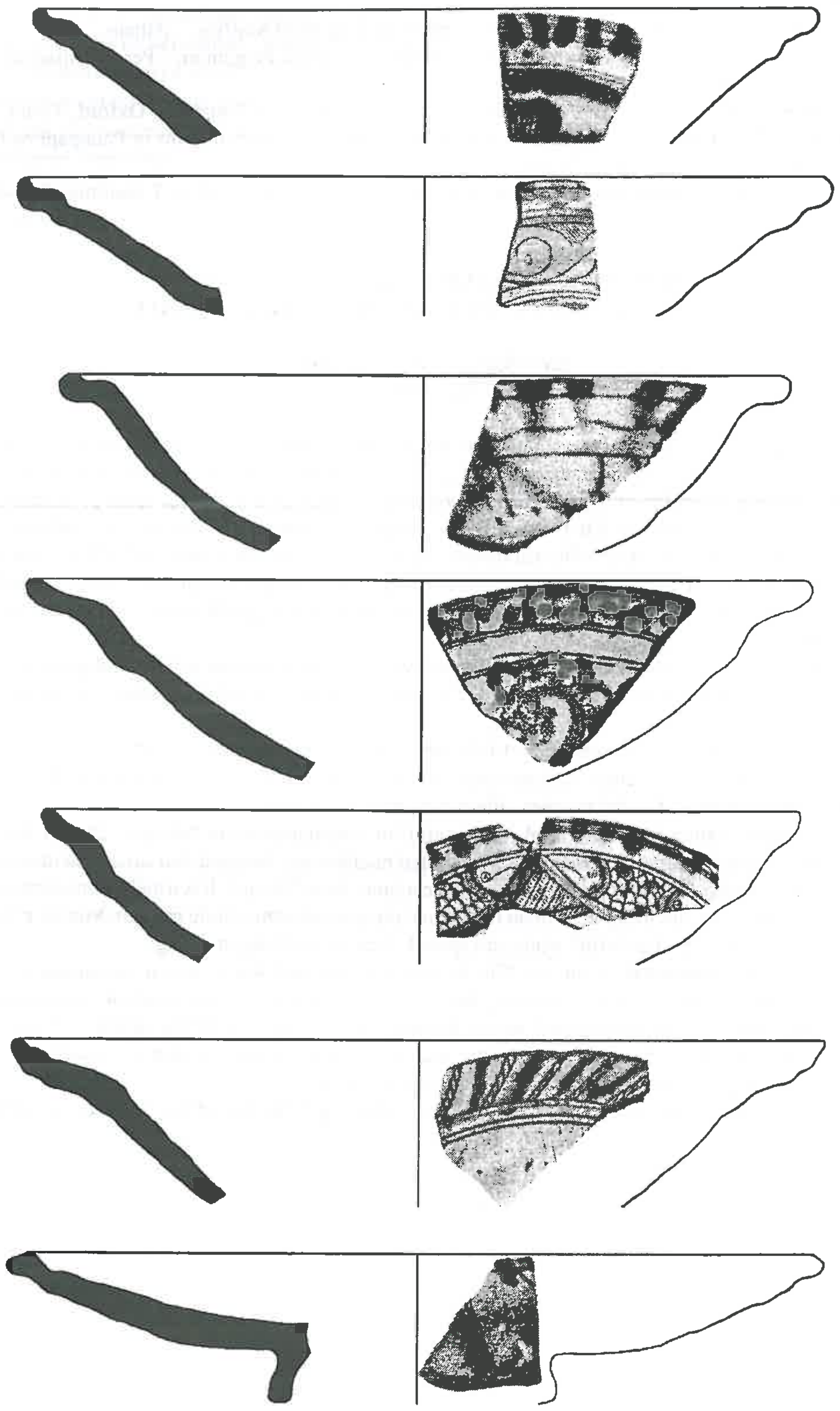

Обр. 1. Разлати сграфито паници
Fig. 1. Shallow sgraffito bowls.

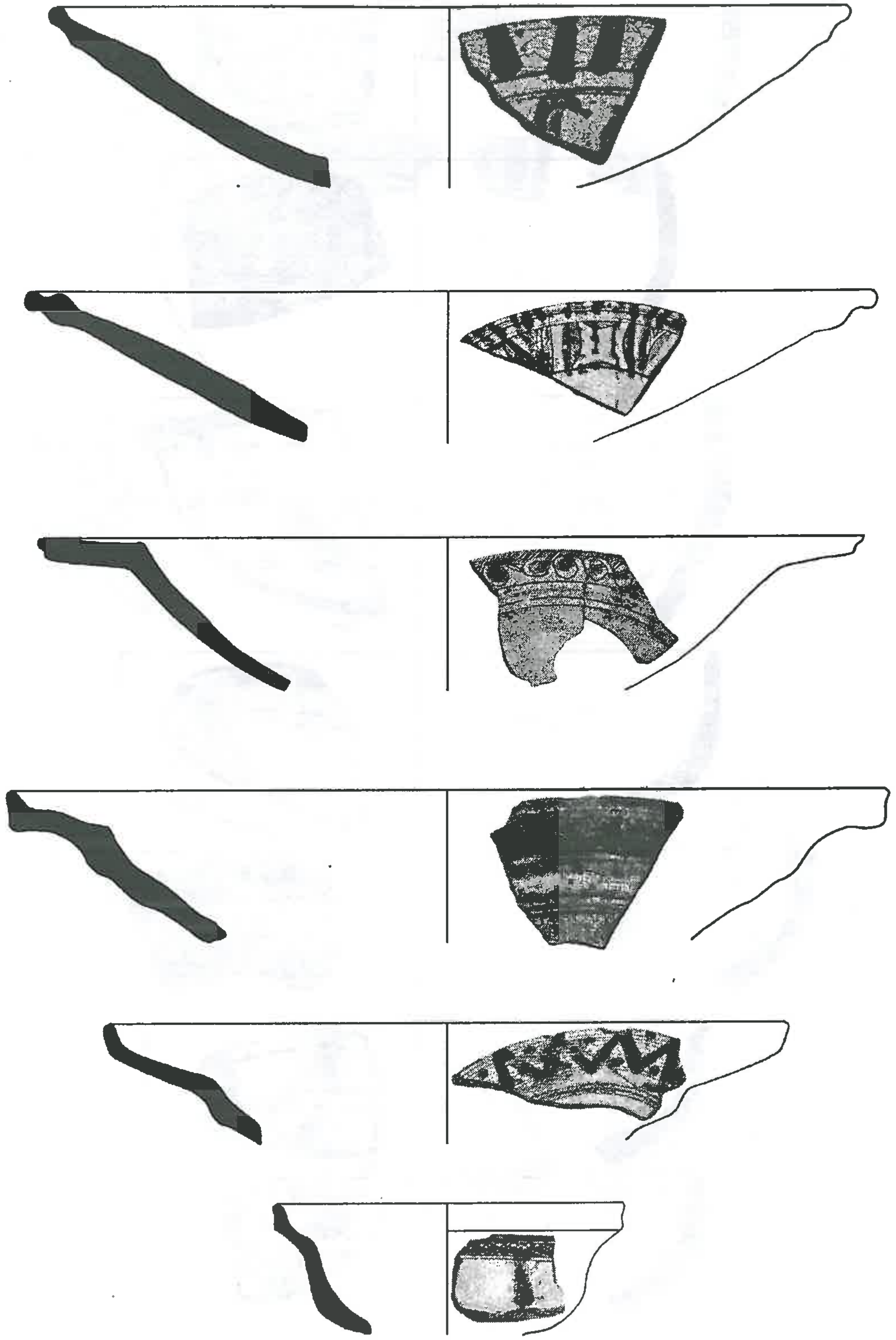

Обр. 2. Разлати сграфито паници
Fig. 2. Shallow sgraffito bowls

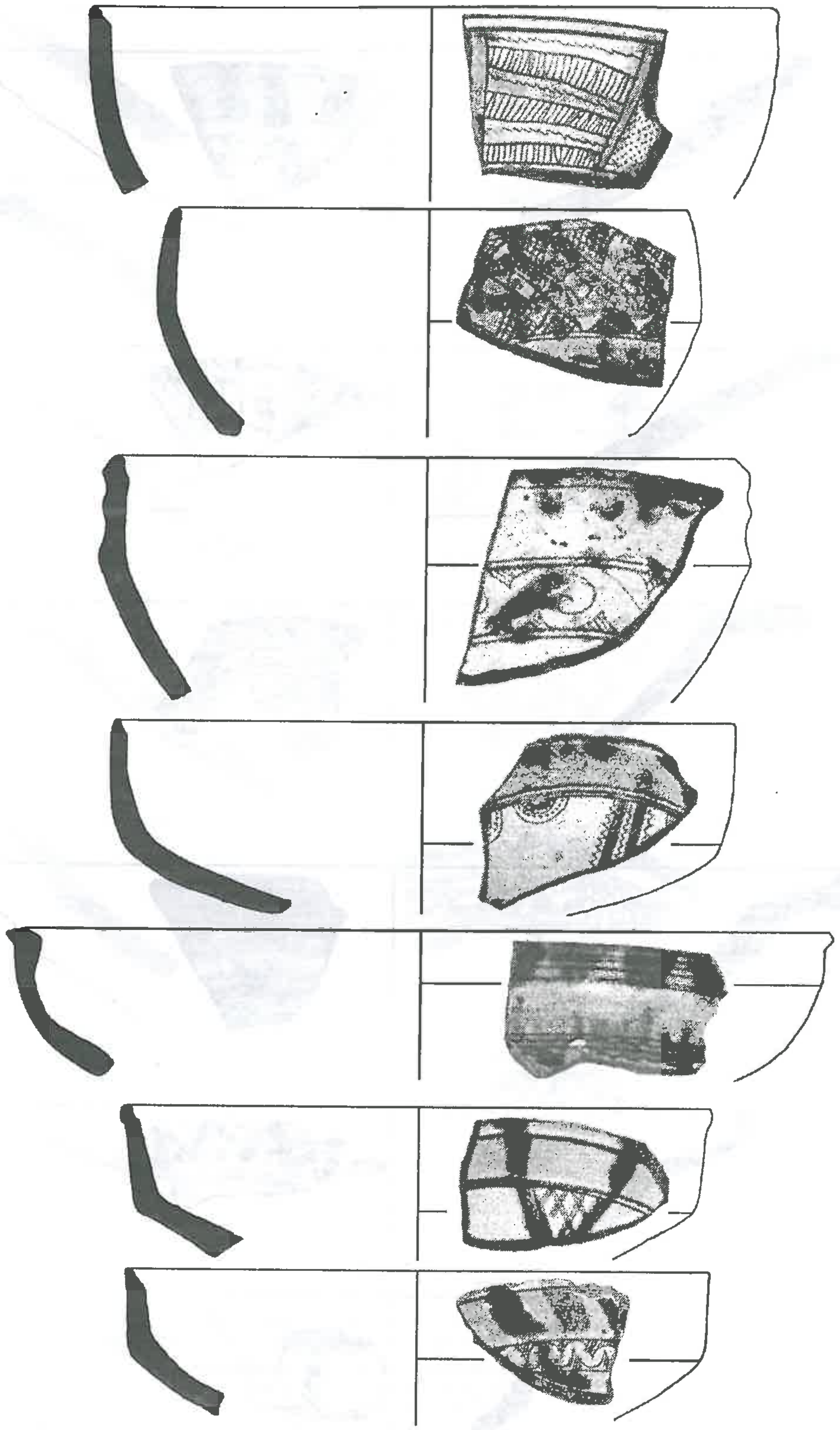

Обр. 3. Дълбоки сграфито паници
Fig. 3. Deep sgraffito bowls

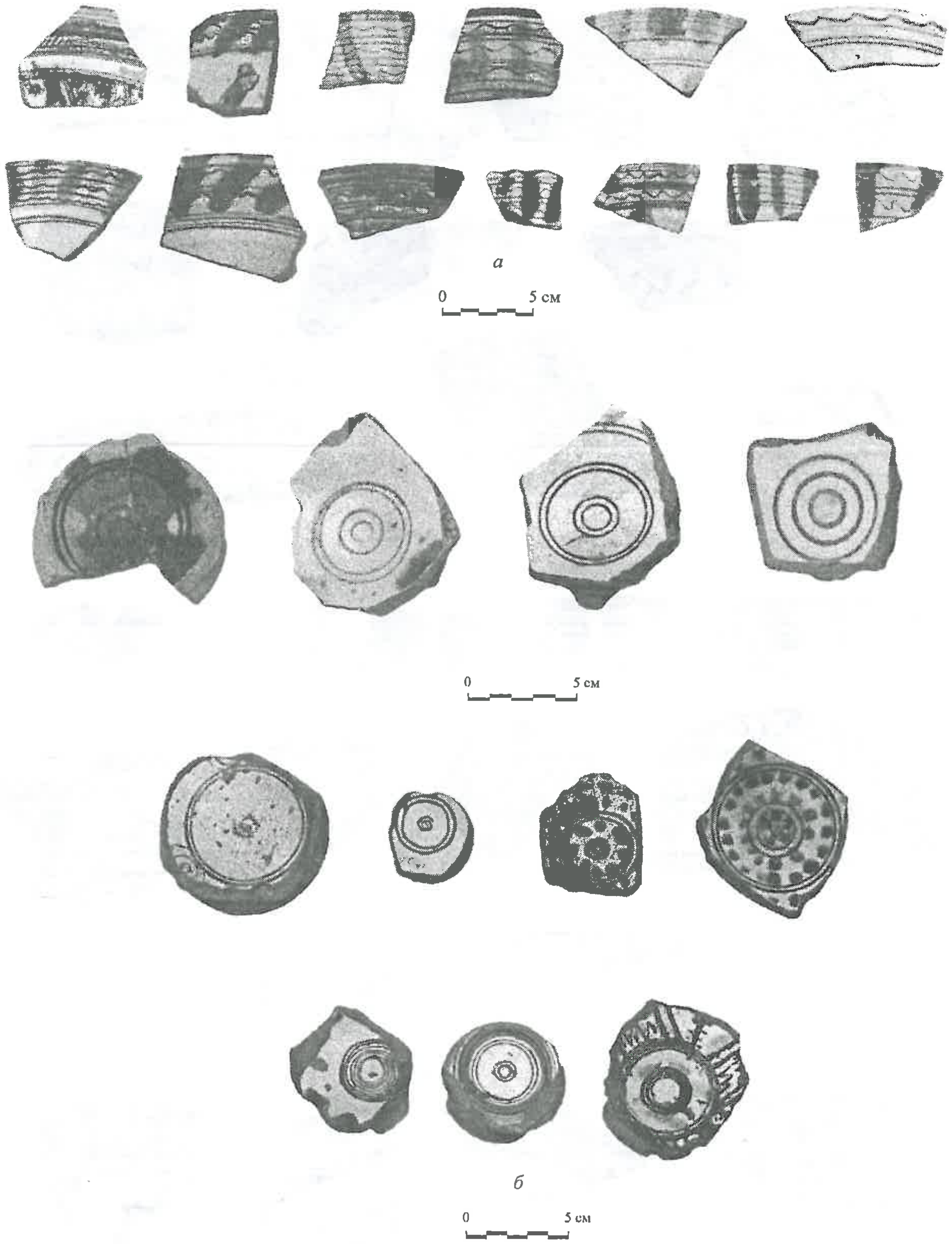

Обр. 4. а. Украса от прави и вълнообразни линии,
б. Украса от концентрични и ексцентрични окръжности
Fig. 4. a. Ornamentation of straight and wavy lines,
б. Ornamentation of concentric and exocentric circles

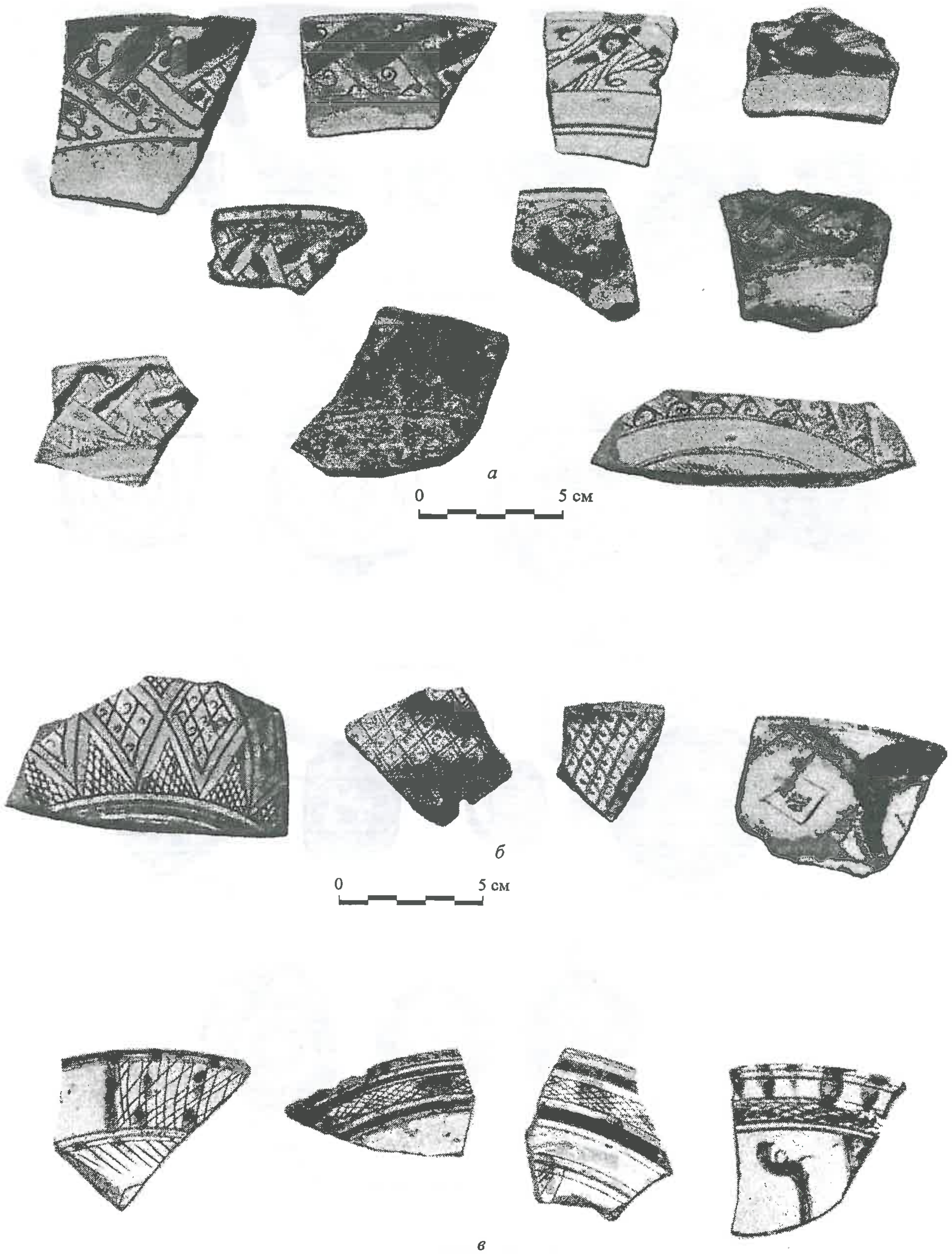

Обр. 5. а. Украса от плетеница, б. Украса от ромбове, в. Украса от мрежест орнамент
Fig. 5. a. Plait ornamentation, б. Lozenge ornamentation, в. Net ornamentation

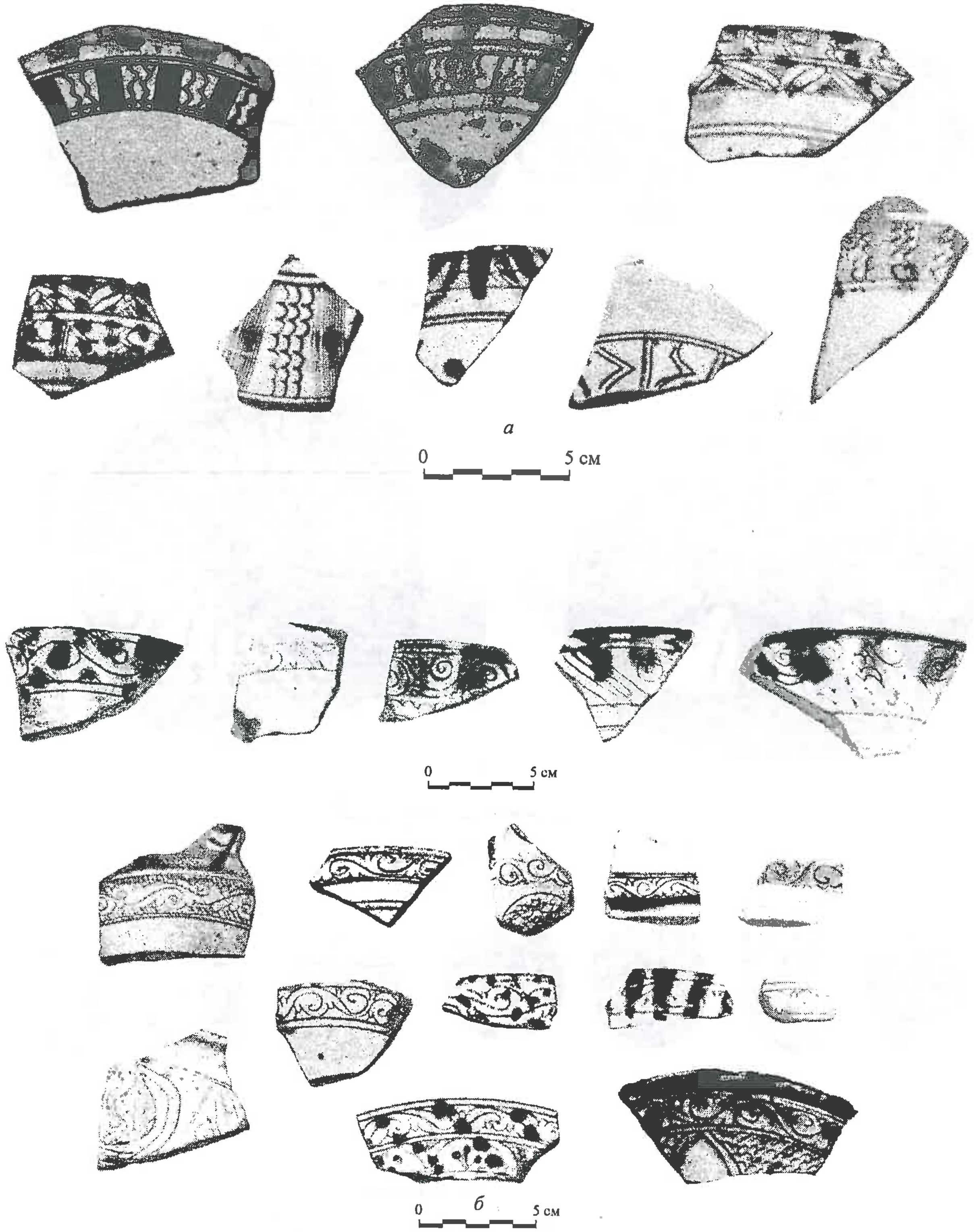

Обр. 6. а. Украса от снопчета от прави линии, редуващи се с вълнообразни
б. Украса от спираловиден орнамент (повлек)
Fig. 6. a. Ornamentation of sheaves of straight lines, alternating with wavy lines, б. Ornamentation of spiral styl

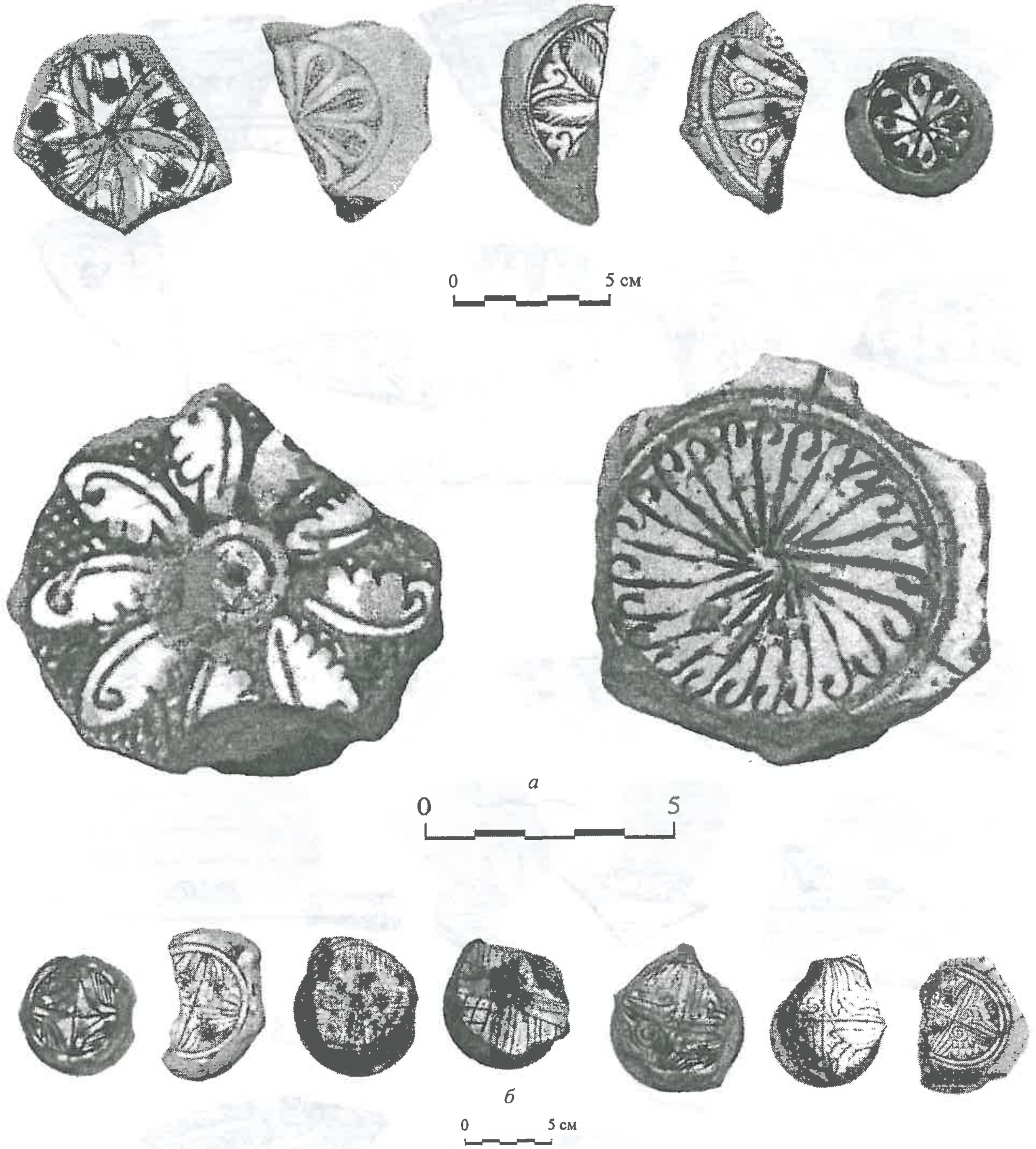

Обр. 7. а. Украса от розети,
б. Украса от кръстовиден и растителен орнамент
Fig. 7. a. Rosette ornamentation, б. Cross – shaped and vegetal ornamentation

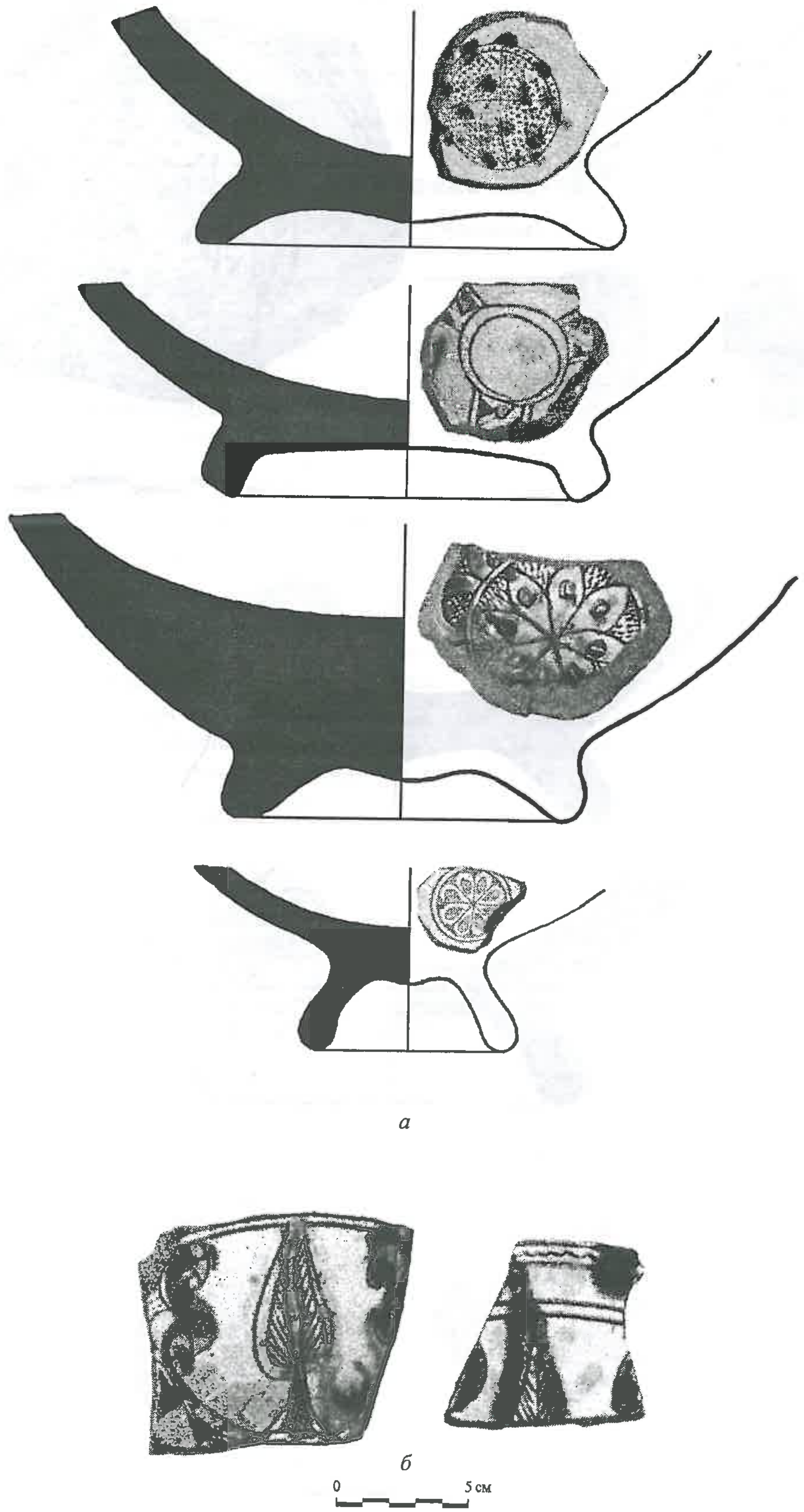

Обр. 8. а. Украса от медальони, б. Украса от дървета и листовиден орнамент
Fig. 8. a. Ornamentation medallions, б. Tree and leaf ornamentation

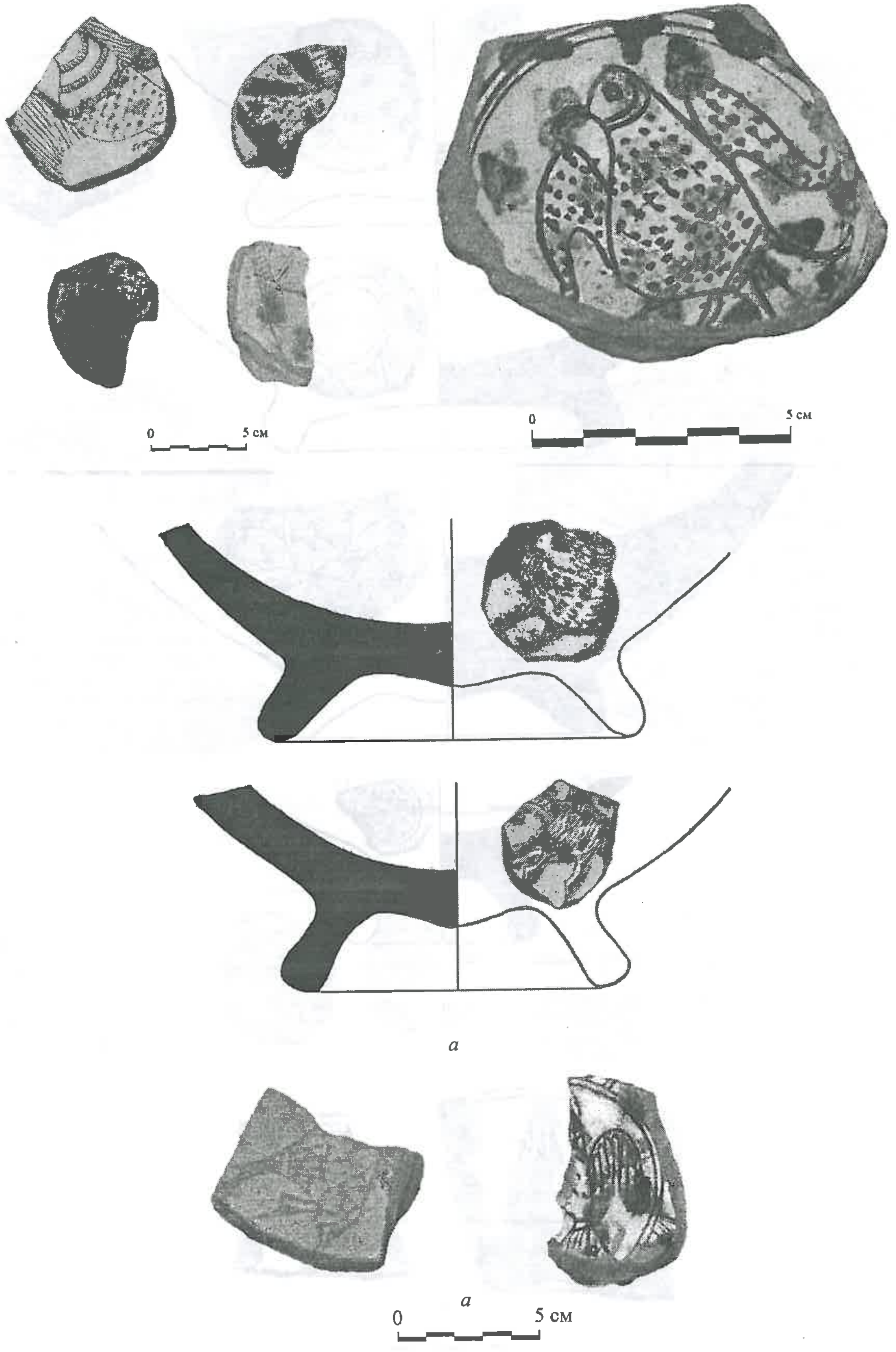

Обр. 9. а. Украса от птици, бозайници и митични животни, б. Украса от риби
Fig. 9. a. Bird, mammal and mythical animals ornamentation, б. Fish ornamentation

ХРИСТИЯНСКИ СИМВОЛИ (XI–XIII В.) – ЕЛЕМЕНТИ ОТ ДУХОВНАТА КУЛТУРА НА КАЗАНЛЪШКИЯ РАЙОН

Красимира Стефанова-Георгиева
(ИМ „Искра" – Казанлък)

Интересна е историята на Казанлъшкия район. В археологическата карта на бившата Казанлъшка околия са регистрирани над 1500 недвижими паметници на културата. Същите са от периода на късната античност и средновековието (*Иречек К.* 1974:258–273).

Първи сведения за старини в Казанлъшко намираме в пътеписите от XIX в. на чуждите пътешественици, минали през България, но те са съвсем бегли (*Миятев К.* 1921:264–277).

Материалите, открити при археологически проучвания на средновековни обекти, както и тези, намиращи се във фонда на отдел „Археология-Средновековие" заслужават внимание. Ето защо, настоящето съобщение цели популяризирането на християнските символи като елементи от духовната култура на този район от страната.

Една част от кръстовете-енколпиони са открити при проучването на средновековния некропол на селището край с. Крън, Казанлъшко (*Стефанова-Георгиева К.* 2001:72–76), а други са от фонда на отдел „Археология-Средновековие" в ИМ „Искра" Казанлък.

От средновековния некропол са открити три енколпиона, фрагмент от калъп за бронзова иконка и един железен кръст. Кръстовете-енколпиони са открити при проучването на гробове от средновековния некропол върху гърдите на погребани индивиди (мъже). Излети са от бронз. На един от кръстовете са запазени двете части, които са свързани шарнирно. От двете му страни личат неясни изображения (обр. 1 а). Върху другия, от който е запазена само едната половина, е изобразен Христос в цял ръст (обр. 1 б). Височината на енколпионите е от 6.6 см до 8.3 см.

Железният кръст е изработен от плоска желязна пластина, заострена в долния край за забиване в дърво (обр. 1 в). В горния край има елипсовидни отвори, които в средата оформят ромб.

Интересен е и фрагмента от бронзов калъп за иконка, върху лицевата страна на който виждаме релефно изображение на двама светци, между тях върху маса е запазена долната част на човешка фигура (вероятно Христос), (обр. 1 г). Запазени размери: 4 x 3 см, деб. 0.03 см.

Останалите 10 кръста са с неизвестен произход. От тях девет са бронзови, а един е изработен от мед.

Някои от бронзовите кръстове са цели, а на други е запазена само едната половина. За отбелязване е, че върху лицевата страна на някои са изобразени Иисус Христос и различни светци – св. Георги, св. Теодор, св. Богородица и надпис (обр. 1 д). Върху лицевата страна на един от екземплярите е врязан стилизиран кръст (обр. 1 е).

Интерес предизвиква един масивен бронзов кръст-енколпион с размери вис. 10.2 см, шир. 5.2 см и врязани надписи Α ΘΕΟΔΟΡΟΣ и ΙωΑΝΙ (обр. 2 а-б), (*Дончева-Петкова Л.* 1990:21–27). Кръстът е обкантен с редица от „птичи очи".

Върху друг кръст е изобразен благославящ светец – св. Йоан Рилски (обр. 2 в). При друг екземпляр на лицевата страна е представен светец с надпис, а от другата страна – стилизиран кръст (обр. 2 г-д).

Върху лицевата страна на медния кръст се наблюдава грубо и схематично изображение на благославящ светец.

Размерите на тази група енколпиони (с неизвестно местонахождение) варират от 6.3 см до 10.3 см, като преобладават тези с височина 8.2 см.

Явно, че украсата върху кръстовете е направена с остър предмет (резец), използван е и орнамента „птиче око" в най-различни комбинации и фигури.

От направения преглед на материалите, открити в средновековния некропол край с. Крън, Казанлъшко, както и на тези от фонда на музея могат да се направят следните изводи:

1. Населението, обитавало този район е изповядвало християнската религия. За това свидетелства некрополът на средновековното селище край с. Крън, в който всички погребения са извършени спрямо

изискванията на християнския погребален обред през XI–XIV в. (Стефанова-Георгиева К. 2003:289–291).

2. Намерените при археологическите проучвания на средновековното селище фрагменти от стенописи и големи камъни, вероятно са останки от разрушена средновековна църква.

3. Изобразяването върху кръстовете на различни светци, както и носенето на символи на християнството е факт, който красноречиво говори за утвърдилата се във времето християнска религия.

4. Може да се изкаже предположението, че някои от екземплярите са дело на едно и също ателие. Но като имаме предвид родината на тези кръстове и различните центрове на производство и разпространение, може да се предположи, че те са били вносни. Повечето от тях позволяват една датировка XI–XIII в. (*Джамбов И.* 2002:66–67).

5. Върху кръстовете с образа на Богородица прави впечатление твърде схематичното и изображение, което говори за една неумела изработка.

От направеното описание се вижда ясно, че кръстовете са изработени с използването на смесена техника – чрез отливане и допълнително гравиране на отделни детайли. Аналогични образци са известни от Националния археологически музей в София, както и от музеите в Ямбол и Нова Загора. Аналогични енколпиони са намерени и при разкопките на средновековното селище над тракийския град Севтополис (*Чангова Й.* 1972).

Направените изследвания и публикации сочат, че след XI в. врязаните изображения се изместват с излети, между които има преходен период – със смесена техника. Като се прибавят и другите открити в некропола археологически материали, тези кръстове-енколпиони могат да бъдат датирани в XII–XIII в.

В заключение бихме искали да кажем, че районът около Казанлък е бил обитаван през периода XI–XIII в. от население, изповядващо християнската религия и съобразяващо се с нейните канони, а крепостите по Стара планина и Средна гора са част от укрепителната система, бранеща земите на юг от Балкана (*Стефанова-Георгиева К.* 2003:134-136).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Джамбов И.* 2002.** Средновековното селище над античния град Хисар. – Асеновград.

***Дончева-Петкова Л.* 1990.** За някои типове кръстове-енколпиони с надписи. – Нумизматика, № 2, 21–27.

***Иречек К.* 1974.** Пътуване по България. – София.

***Миятев К.* 1921.** Принос към средновековната археология на българските земи. – ГНМ. София, 264–277.

***Стефанова-Георгиева К.* 2001.** Погребални обичаи, установени чрез археологическите проучвания при с. Крън XII–XIV век. – В: Сб. „Казанлък в миналото и днес”, VI, 72–76.

***Стефанова-Георгиева К.* 2003.** Мястото на Крепостта „Калето” и средновековното селище при с. Крън, Казанлъшко в укрепителната система на Стара планина XII–XIV век. – В: Сб. 100 години музейно дело в Карловско, 134–136.

***Стефанова-Георгиева К.* 2003.** Особености в погребалния обред, установени при проучването на некропола при с. Крън XII–XIV век. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Й. Йорданов, В. Търново, 289–291.

***Чангова Й.* 1972.** Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI–XIV век. – София.

THE CHRISTIAN SYMBOLS OF 11TH -13TH CENTURY AS ELEMENTS OF THE RELIGIOUS CULTURE IN THE KAZANLAK REGION

Krassimira Stefanova-Gueorguieva

(Summary)

The article aims at presenting the Christian religious objects as elements of the religious culture of this region of the country in the 11th–13th century.

Some of the reliquary crosses (enkolpia) have been found in the course of the excavations of the medieval cemetery near the village of Kran, while others belong to the collection of the Department of Medieval Archeology at the Museum of History "Iskra", Kazanlak. All those objects provide evidence for the Christian religion of the medieval population of the region near Kazanlak .

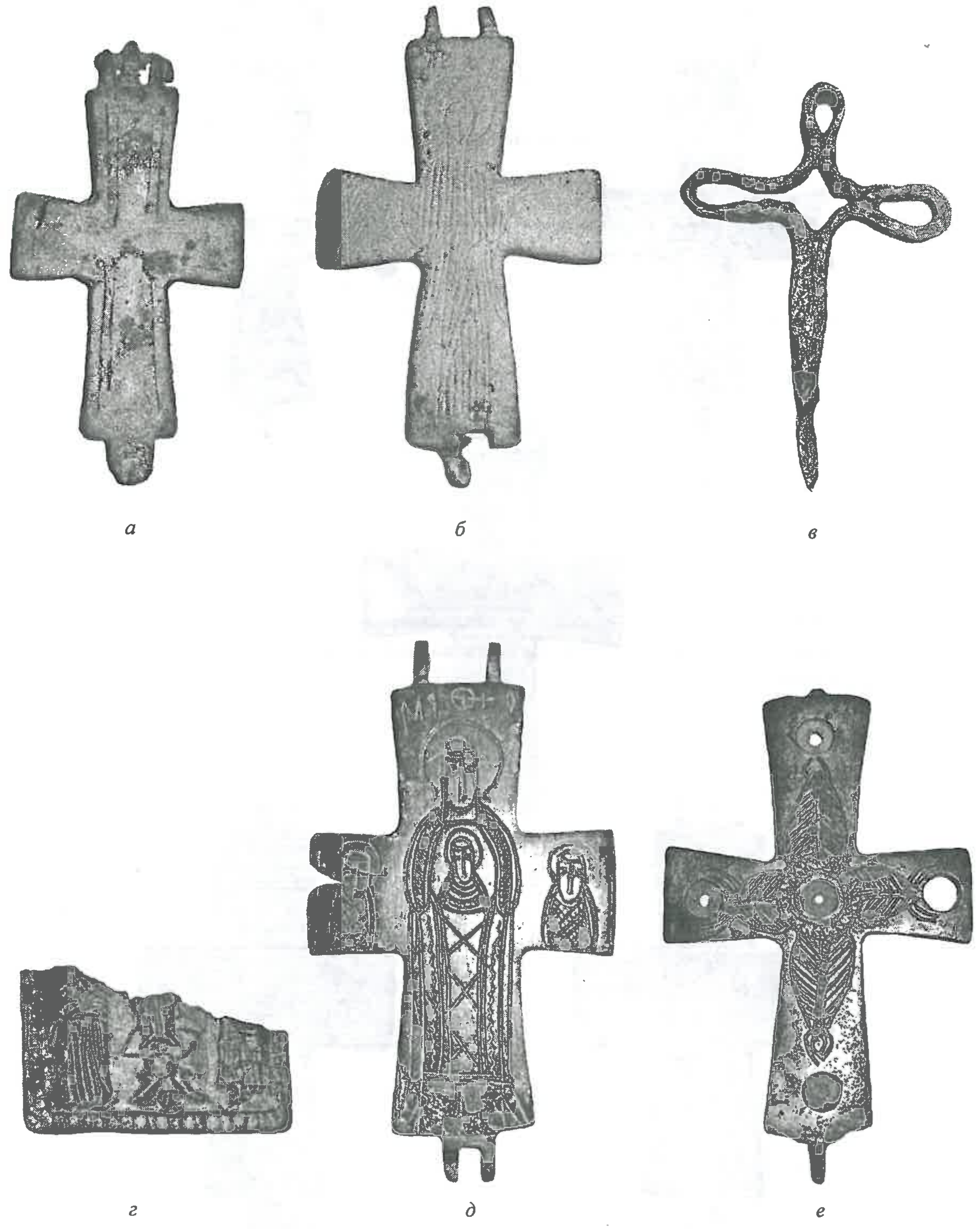

Обр. 1. а. Бронзов кръст-енколпион, б. Лицева половина от бронзов кръст-енколпион в. Железен кръст, г. Бронзов калъп за иконка, д. Лицева половина от бронзов кръст-енколпион с изображения на св. Богородица и светци, е. Лицева половина от бронзов кръст-енколпион със стилизирано изображение на

Fig. 1. a. Bronze cross-enkolpion, б. Front side of a bronze cross-enkolpion, в. Iron cross г. Bronze icon-mould, д. Front side of a bronze cross-enkolpion with a depiction of the Mother of God and saints e. Front side of a bronze cross-enkolpion with a stylized depiction of a cross

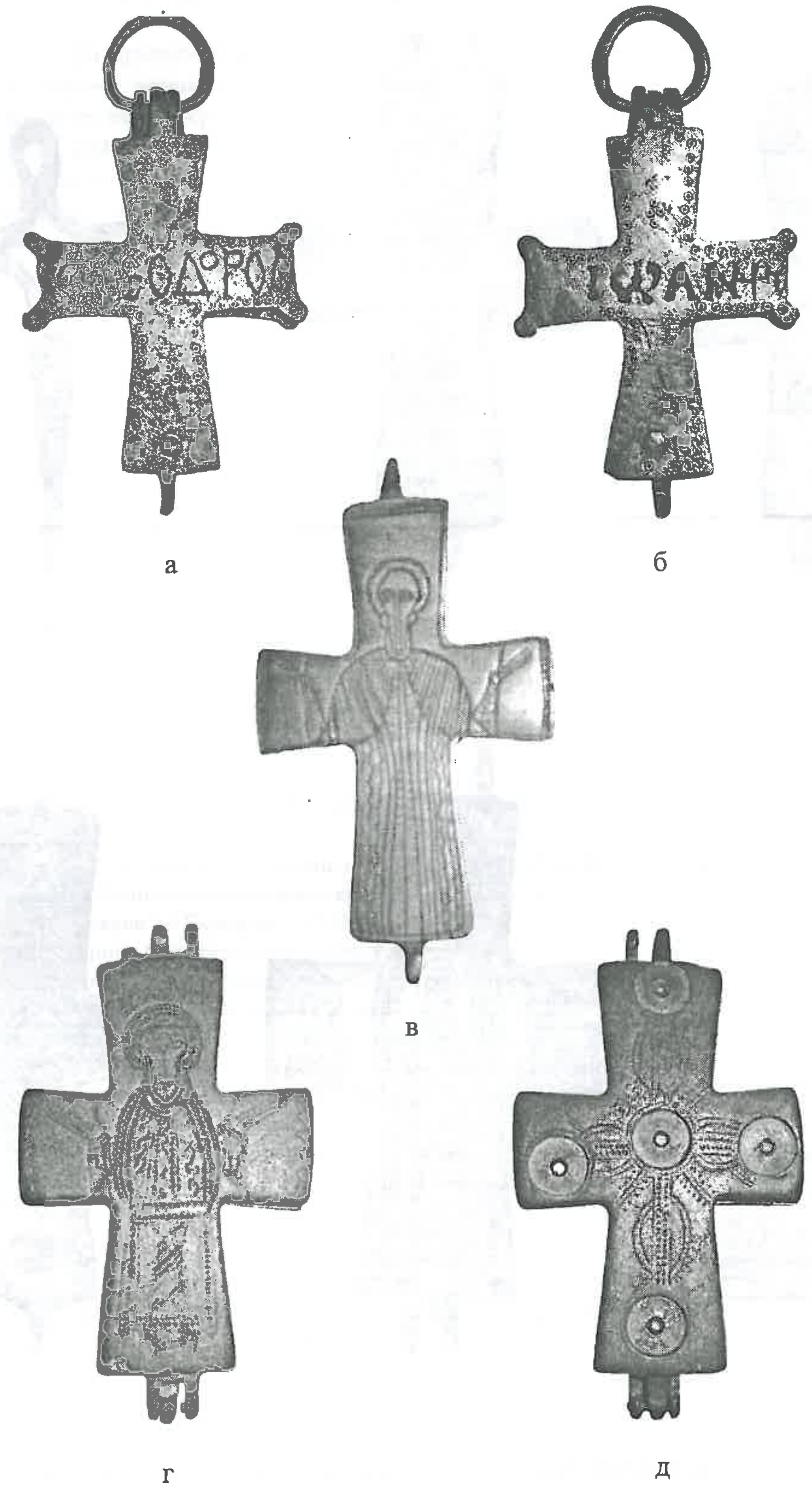

Обр. 2 а-б. Лицева и опакова половина от бронзов кръст-енколпион с надпис, в. Лицева половина от бронзов кръст-енколпион с изображение на светец, г-д. Лицева и опакова половина от бронзов кръст-енколпион с изображение на светец и надпис
Fig. 2. а-б. Front and back sides of a bronze cross-enkolpion with an inscription
в. Front side of a bronze cross-enkolpion with a depiction of a saint
г-д. Front and back sides of a bronze cross-enkolpion with a depiction of a saint and an inscription

ДВОРЕЦЪТ В ТЪРНОВО – ФУНКЦИИ И РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТ

Мария Долмова-Лукановска
(НАИМ при БАН – филиал В. Търново)

В годините на Второто българско царство Търновският царски дворец освен владетелска резиденция е бил място и сцена за провеждането на много държавни и царски церемонии. Първостепенна роля в него е имала тронната палата и църквата, в която са извършвани коронации, венчавки и погребения откъдето се откроява изключителното ѝ място сред останалите “царски църкви” на столичния град. Всичко това е придавало изключително голямо значение на двореца в социалната топография на Търново и поставяло пред него изисквания каквито не са предявявани към никой друг комплекс в страната. Това обяснява неговата монументална внушителност и репрезентативност, необходими за изпълнение на възложените му функции, както за престижа на владетеля и страната управлявана от него.

Историческите сведения за царския дворец са малко и незначителни, поради което не може да получим цялостна представа за неговото изграждане, устройство и функциониране. Най-общо те се свеждат до две бележки: едната в житието на св. Сава Сръбски, според която при гостуването му през 1235 г. в българската столица, неговия домакин и сродник цар Иван Асен II го настанил в “топлите палати” на двореца (*Доментиан.* 1938:20). От това става ясно, че сградите на дворцовия комплекс са наричани палати (лат. Palatium), и че съществувал царски жилищен блок – покои, които били обособени и добре отоплени. Другата бележка е в житието на св. Теодосий Търновски от цариградския патриарх Калист, от която научаваме, че през 1360 г. цар Иван Александър е свикал църковен събор в “новопостроения от него палат”, което потвърждава, че сградите на дворцовия комплекс са известни на книжовниците като палати, и че по всяка вероятност това е средновековното наименование за този архитектурен ансамбъл. По същият начин е обозначавана тронната палата, като за разграничение от останалите административни, жилищни, стопански и стражеви сгради е наричана – “царска палата”.

Очевидната недостатъчност на писмени сведения, донякъде е компенсирана от запазените наши и чужди художествени паметници – главно византийски, оцелели след дългото турско робство. На първо място сред тях е “царската миниатюра” в Манасиевата летопис от 1345 г., озаглавена “Смъртта на Иван Асен, син на Иван Александър”, чиито архитектурен фон би могъл да представя част от дворцовия комплекс и по-точно църквата, в която е положен и по-късно погребан царския син (обр. 1). В случая виждаме купол, увенчан с четирираменен кръст, около който са подредени покривите на околните сгради. Малко по-високо се вижда друг църковен купол, който би могъл да принадлежи на патриаршеската църква “Възнесение Господне”. Първото тълкуване на тази миниатюра принадлежи на Б. Филов, според който представените крепости са Царевец (Търнов) и Трапезица (*Филов Б.* 1927:22–23). Не може да не кажем, че в тази архитектурна композиция е видима само горната част на двете църкви и четири сгради с червени покриви, както високи квадратни кули, докато долната е закрита от групата на опечаленото царско семейство, патриарха, църковния клир и ложето на починалия Иван Асен (*Dujčev I.* 1963:min. f. 2). В този смисъл извлечената информация е несигурна и непълна, от там следва и невъзможността за по категорични заключения.

Втората миниатюра в Манасиевата летопис “Цар Давид и цар Иван Александър” е по-ясна и достоверна като рисунка, която показва външния вид на двореца (*Dujčev I.* 1963:min. f. 91’). На нея главните действащи лица са представени на площада пред северната фасада на комплекса, чиято ширина е мерило за неговата големина и дълбочина (обр. 2). Тази “визитна картичка” отразява правдоподобно неговия външен вид, крепостни стени и кули, както скритата встрани и зад него архитектура. Съобразена с археологическите индикации, тя показва пълна прилика и дава информация за височината и вида на съоръженията, строителната характеристика и украса. Тази идентификация на художествената рисунка и главния вход на дворцовия комплекс стана възможна на един по-късен етап от проучването на ръкописа и Търновския царски дворец, несъмнен принос за което има неговата частична реставрация (*Долмова-Лукановска М.* 2008:172). Очевидно е, че през 1345 г. когато е правена миниатюрата това е бил вида на царския дворец откъм площада, което означава, че каквито ремонти и преустройства да са правени в началните години от управлението на Иван Александър (1331–1371), те вече били завършени. Археологическите индикации издават допълнително укрепване на главния вход, продиктувано от необходимостта за по-сигурна защита в несигурните времена на бурния и тревожен XIV в., което оправдава увеличената стража в него, дебелината на стените и височината на кулите (*Георгиева С. и др.* 1973:68, прил. I). Най-вероятно това е станало към 1340–1345 г., от когато е неговото отражение в миниатюрата на известния ръкопис. Това дава основание да мислим, че там биха могли да се потърсят още аналози на съществували, но неидентифицирани архитектурни паметници в главната столична крепост Търнов.

Спорен е въпросът за стенописното изображение на църквата “Св. Параскева” от XVI в., в гр. Роман–Румъния. Сцената представя полагане мощите на светицата в търновската “царска църква”, без да се уточнява дали става въпрос за дворцовата, или друга градска църква, построена с царски средства. Според някои изследвачи сцената копира по-ранна стенопис или илюстровано житие на светицата, каквито е малко вероятно да са познати на художника в Куртеа де Арджеш (*Ангелов Н.* 1968:9; *Stefănescu I.* 1929:tabl. XLVI$_2$). От рисунката е видимо, че той по-скоро е работил по разказ и художественото описание съставено от него, отколкото от илюстрация. Ето защо тази “царска църква” остава по-скоро вън отколкото вътре в дворцовия комплекс. Представена е нейната западна част, над която са нарисувани три купола, което само по себе си не отговаря на археологическите индикации. Вляво от него е представена крепостна стена с висока кула, а на заден план – втора крепост, която би могла да бъде Трапезица или Девин град. Надписът в горната част на стенописа гласи: “Пренасяне мощите на св. Параскева в славния град Търнов”, което само по себе си не дава указание за конкретна идентификация.

И накрая една особено важна и рядко привличана миниатюра отпреди 1360 г. в Унгарската безименна ръкопис (*Петрински И.* 2008:207). Художественият акцент в нея пада върху три момента от крепостта: главния вход, двореца и патриаршеската църква, които като нива и разположение отразяват прецизно и достоверно тези емблематични архитектурни ансамбли. От дворцовия комплекс е видима укрепителната система и кула в западната стена, а от изграждащите го постройки – царската тронна палата, най-значимата и открояваща се сграда в неговата западна част (обр. 3). Миниатюрата поставя на дневен ред въпроса за височината на тази престижна “царска палата”, която според изображението е значително по-голяма от първоначално предполагаемите два етажа. Обстоятелството, че надвишава крепостните стени и зъбери е показателно и означава, че е имала трети етаж, което отговаря напълно на нейните функции и изисквания за репрезентативност.

До започването на археологическите разкопки в дворцовия комплекс, повърхността на терена е била покрита с пръст, камъни, дървета и храсти, които с нищо не подсказвали, че под тях се криели останките на един толкова важен историко-архитектурен комплекс. В продължение на дълги години след Освобождението, търновските археолози – любители считали, че “царските палати” се намирали на съседния хълм Трапезица, където започват да ги търсят още през 1879 г., като продължават през 1884, 1900, 1933 г. (*Долмова-Лукановска М.* 2008:21–22). По думите на В. Берон, никой от търновските граждани и техните предци не помнел те да са били на Царевец, поради което категорично отхвърлил изказаното от К. Иречек мнение, тъй като доскоро там живеело турско население, а след многото строителни дейности по хълма липсвали следи от по-ранното средновековно поселение. По-различно било положението на Трапезица, където видимите архитектурни останки подхранвали години наред въображението на историци, археолози, писатели и поколения търновци.

Благодарение на продължителните археологически разкопки през 1946–1968 г., стана възможно “изваждането от пръстта и забвението” останките на дворцовия комплекс, уточняването на неговата планировка, мястото и функциите на изграждащите го постройки, строителните белези и украса.

Началото на архитектурния комплекс, първообраз на бъдещия царски дворец е положено към средата на XI в., когато в Търново се настанява новата византийска административна власт. Това било продиктувано от зачестилите печенежки нахлувания, заради които освен по границата се наложило съсредоточаване на военни части в подстъпите към Стара планина. За целта били възстановени някои стари византийски крепости, които били разрушени при славянските нашествия през VII в., сред които Зикидева на хълма Царевец (*Долмова-Лукановска М.* 2004:30–31). Естествено е византийският управител (стратег) да се е настанил в нея, още повече, че укрепителната система била сравнително добре запазена и с малки поправки и доизграждания е можела успешно да служи като такава. Резиденцията на императорският наместник е била изградена на централното плато, а неговата канцелария в близост до главния вход на крепостта, което потвърждават множество архитектурни, археологически, нумизматични и сфрагистични паметници, открити при дългогодишните разкопки (*Долмова-Лукановска М.* 2008:15–16). Ето защо ранният строителен период от дворцовия комплекс и неговия първообраз трябва да се свърже с пребивавалата в града военно-административна власт. Не е възможно местните първенци, в случай, че е имало такива, да бъдат там, тъй като новата византийска власт в лицето на управителя, неговото семейство и служители, както поддържащия го военен гарнизон, се намирали в тази стара тяхна крепост.

По-късно с избухването на българския бунт и прогонването на византийската власт и гарнизон през есента на 1185 г. е опожарена част от комплекса, най-вероятно при неговото превземане, което се потвърждава от археологическите сведения (*Георгиева С. и др.* 1973:62). Този пожар е засегнал главно северната част, която била по-добре защитена и отбранявана от съоръженията по крепостния зид. Настаняването на Асеневци в комплекса е станало по-късно, най-вероятно след Ловешкия мир в 1187 г., когато след известни ремонти става резиденция на първите търновски владетели. Това е направено заради първостепенното значение, което имала крепостта в социалната топография на постепенно изграждащия се градски организъм, съществуващата укрепителна система, добре организираната и функционираща инфраструктура, и не на последно място представителната византийска резиденция.

Средновековните строители запазили първоначалния план на комплекса като преизградили и построили няколко нови сгради с оглед нуждите на неговите нови обитатели, на административните учреждения намиращи се в него, от които се ръководела новосъздадената българска държава. Не може да не забележим, че тук са работили майстори при съпоставянето на корпуси, крила и детайли на сгради от различни векове. При преустройствата и разширенията извършвани през годините, те успели да запазят единството на ансамбъла без да имитират старото, подчертавайки основния замисъл на неговата същност и неразривната му връзка с новото.

Търновският царски дворец не бил самостоятелна постройка, а по-скоро комплекс от сгради, оградени от защитен каменен зид, подсилен от кули и бойни платформи, подобно на крепостните стени на Вътрешния и Външния град. Изграден е върху централното плато, отличаващо се с по-голяма равнинност, защитеност и удобства за живеене, за разлика от останалите части на хълма. Комплексът има елипсовидна форма ориентирана север-юг, с обща площ 4872 м^2. Внушителната и монументална северна фасада била неговото лице, в което се намирал главният вход, а пред него имало неголям площад, чиято цялост се нарушавала от присъствието на две малки еднокорабни църкви (*Ангелов Н.* 1962:20–29; *Нешева В.* 2003:204). Вторият допълнителен вход – за доставки и обслужващ персонал се намирал в южната част на комплекса, откъм неговата стопанска част.

Търновският царски дворец е включвал различни представителни, административни, жилищни, стопански, стражеви сгради, които се редели около неголям вътрешен двор, условно разделен от разположената в него кръстокуполна църква. В северната част се намирали стражевите и представителни сгради – тронната палата, царската канцелария и покои, хазната, а в южната – кухня с пещи и трапезария, складови и избени помещения, работилници. Пред църквата имало малко свободно пространство за нуждите на богослужението и някои дворцови церемонии. Те били изградени на три тераси с незначителна разлика в нивата, върху южната част на централното плато на хълма.

Като цяло това е комплекс с неголеми размери и сгради с по 2–3 етажа, чиито фасади били обърнати към вътрешния двор, докато външните стени служели като крепостни зидове. На изток били подсилени с контрафорси, които поемали успешно тежестта на изградените в стръмнината на склона две големи жилищни сгради. С по-голямо строително разнообразие се отличавали вътрешните фасади на седемте дворцови сгради, които били разнообразени с тухли, бигор и дърво. Допускаме, че повечето са имали открити галерии с дървени колони, от които липсват останки. В строителството на комплекса е използвана здрава каменна зидария на бял и червен хоросан, с тухли и блокчета бигор, които подчертавали и украсявали отделните части на оградния каменен зид откъм север и фасадите на отделните сгради.

Ще отбележим старателното изграждане и укрепване на северната фасада с кули, които макар и разрушени през годините са подкрепени от множество археологически и художествени сведения (*Георгиева С. и др.* 1973:71–72; *Dujčev I.* 1963:min. f. 91’). При археологическите разкопки в повечето сгради са намерени фрагменти от мраморни архитектурни детайли – плочи от подова и стенна облицовка, колони и капители, корнизи и арки, повечето от бял, по-малко розов мрамор и зелен серпантин. Една голяма част била унищожена в годините на турското робство, когато са използвани за получаването на вар, но въпреки това останали достатъчно свидетелства, които напомнят за тяхното широко приложение.

В заключение ще кажем, че Търновският царски дворец е представлявал крепост в крепостта, пазена от високи и дебели зидове, на места от стените на постройките и подсилен с по-високи или по-ниски бойни кули, които защитавали и бранели при нужда входовете към него. В тях се намирала постоянна дворцова стража, която съдейки от големите им размери е живеела постоянно там. Царският дворец е развит и укрепен като затворен и недостъпен ансамбъл, внушителен и репрезентативен, доминиращ над останалите граждански и църковни постройки в крепостта (обр. 4).

В западната част на двореца се намирала голяма дву- или триетажна сграда (29 x 17 м, с дебелина на стените 1.80 м и запазена височина 1.20 м), с неправилна четириъгълна форма, стеснена в южната част (*Георгиева С. и др.* 1973:110, прил. 1, 8, V). Представлява самостоятелна постройка, чиито първи етаж служел като тронна зала, а втория за пиршества (клиторион). В книжовните паметници е наречена палата, подобно на останалите сгради в комплекса (*Киселков В.* 1926:11). В нея се провеждали повечето царски и държавни церемонии и празненства, откъдето изискванията за репрезентативност, които давали израз на мощта и величието на търновските владетели и българското царство.

Археологическите данни сочат, че е обновявана и украсявана неведнъж през годините, с оглед по-доброто функциониране и представителност (*Георгиева С. и др.* 1973:110–116, прил. 1, 8, V). В разкрития приземен етаж дал нейната планова схема, са открити седем масивни пилона, които носели горните етажи и чрез сводови конструкции придавали по-голяма устойчивост на строежа като го разделяли на отделни помещения. Редицата пилони остава на 3.50 м от западната външна стена, което позволило оформяне на коридор, а между широките квадратни пилони оставало достатъчно място за ползване и свободно преминаване в залата. В южната част на разкрития при разкопките първи етаж е имало широко открито стълбище за горния, разположено удобно в чупката на западната стена. Главният вход към представителната сграда се намирал в източната лицева фасада, пред която имало голямо мраморно стълбище, обърнато към дворцовата църква, едно умишлено търсено архитектурно решение, с оглед провеждащите се церемонии.

По-късно "царската палата" е претърпяла известни преустройства, свързани с изграждането на самостоятелна крепостна стена на комплекса и някои строителни промени, при които пилоните били включени в градеж, разделил окончателно коридора от залата (*Георгиева С. и др.* 1973:113). Това създало по-голяма защитеност на тронната зала, но значително стеснило нейните размери и обхват. Тя била оформена с много мраморни рамки и корнизи по врати и прозорци, от които при разкопките са открити множество фрагменти. Отвътре е била настлана с мраморни плочи, с каквито били облицовани и ниските части на стените, над които следвала стенописна украса, най-вероятно сцени с историческа тематика.

Повечето открити стенописи са силно натрошени, освен един по-голям фрагмент с част от човешко изображение, от което оцеляла женска ръка и ръкав от дреха, богато украсена с перли и скъпоценни камъни (*Георгиева С. и др.* 1973:58, обр. VII). Предвид местоположението можем да допуснем, че е от женски царски портрет макар, че в подобно облекло са представяни и жени-светици през разглеждания период. Най-много стенописни фрагменти са открити в североизточният ъгъл на сградата, главно върху блокчета бигор, сред които са различими човешки лица и орнаменти. Един по-голям блок (22.15 x 15 см) е запазил две мъжки лица от по-голяма композиция, които дават известна информация за стила и художествените качества на живописта (*Георгиева С. и др.* 1973:58, обр. V). Богатата украса на "царската палата" потвърждава мнението, че това е представителна тържествена зала, която се отличавала съществено от всички останали в комплекса.

Съществуват известни неясноти около функционалността на отделните етажи и намиращите се в тях помещения, които се пораждат от силните поражения върху паметника. Според някои ранни проучватели тронната зала се е намирала на втория етаж, докато първият е ползван от дворцовите сановници (*Ангелов Н.* 1985:48). Но при съществуващите исторически и художествени паметници, повечето византийски, то се оказва неприемливо (*Божков А.* 1972:47, 80, обр. 18, 41). Подобна сграда, освен от тронна зала се нуждаела и от друга, служеща главно за представителни банкети, откъдето гръцкото название – клиторион. Като прибавим помещенията за сановниците и техните помощници, които ръководели и обслужвали церемониите, и за съхранението на царския гардероб и инсигнии, е напълно оправдано да смятаме, че "царската палата" в дворцовия комплекс е имала повече от два етажа, за което както посочихме по-горе съществуват известни индикации.

Предвид византийските дворци смятаме, че тронната палата се е намирала на първия етаж, като за целта е повдигнат значително над нивото на тогавашния терен и снабден с парадно стълбище, по което преминавали посетители и гости на владетеля. На вторият етаж се е намирал клиторионът, а в страничните помещения се съхранявали костюми и инсигнии, посуда, постелки и т. н. По всяка вероятност на последния етаж били служебните помещения на сановниците, които организирали празненствата и церемониите в царския дворец.

Според съществуващите исторически и художествени сведения, владетелския трон (гр. Thronos) се поставял в най-представителната и тържествена зала на двореца, откъдето е наименованието ѝ – тронна. Той бил монтиран върху малък подиум (естрада), за да може владетелят да се издигне над

останалите присъстващи в залата велможи и архиереи, с което се подчертавало неговото по-високо положение в обществената и служебна йерархия. Изработвал се от скъпо дърво (по-рядко метал) с метален обков, най-често златен и тапициран с червен брокат, какъвто е имало пред и около него. В много монети е представен като двуножно седалище (стол), към което скоро били прибавени две странични дръжки на ръцете (*Бобчев С.* 1910:327).

Царският трон (престол) е инсигния от първостепенно значение. Дори празен е имал символичен смисъл, свързан с усещането за силата и духа на закона, както с невидимото присъствие на властта. Седналият на него владетел е бил облечен в тържествен церемониален костюм, на главата с корона, а в ръцете със скиптър, акакия или кълбо, в този пълен царски орнат е приемал чужди пратеници и гости, военни и държавни сановници, книжовници и пътешественици.

Освен "царската палата" в дворцовия комплекс е имало още една представителна сграда, изградена в началните години от управлението на Иван Александър. Тя е резултат от извършените преустройства в царския дворец, с оглед неговата по-добра функционалност и репрезентативност. Те засегнали главния вход, жилищния блок с царските покои, църквата и дворцовата канцелария. Изградената неголяма постройка е тържествена зала за светски и църковни събрания. Разположена е северно от "царската палата" и близо до главния вход на комплекса. Това е правоъгълна сграда (16.50 x 7.90 м, с дебелина на стените 0,80 м и запазена височина. 1.50 м), ориентирана запад-изток, с разрушен през годините вход в източната лицева страна. Нейната връзка с "царската палата" е бил малък зид, свързващ от запад и изток фасадите на двете постройки. По този начин се е образувала обща фасада, която обединявала двете представителни сгради откъм двора. В нея няма следи от вътрешно разпределение, освен малко предверие от изток, което при разкопките е открито в лошо състояние. Строежът е от ломен камък на бял хоросан, с какъвто са измазани стените, като ниските им части били облицовани с мрамор, а във височина стенописани.

Сравнително тънките стени на сградата, отсъствието на пилони в приземния етаж и малките размери говорят убедително за нейната едноетажност, която е далеч от изискванията за функционалност и репрезентативност на една тронна палата. Опростеният план сочи недвусмислено, че се касае за представителна зала, която събирала неголямо множество хора. Но няма причини да не приемем, че в нея се състоял съборът срещу богомилите в 1360 г., според житието на св. Т. Търновски (*Киселков В.* 1926:29–30).

Известно е, че първият подобен събор е проведен през 1211 г., като дейно участие в него е взел тогавашният владетел Борил (1207–1218). Поради липсата на подходяща зала (очевидно в тронната зала не можели да бъдат допуснати всички участници) е използвана близка до двореца църква. Най-вероятно това е намиращата се в северния край на площада голяма градска църква, която в условната номерация на Царевец е известна под № 5. Новоизградената зала в обграденият отвсякъде дворцов комплекс е запълнила съществуващата празнота откъм зали, и поради мястото си в него е наречена палат, подобно на останалите сгради. И все пак това е малко неочаквано решение, особено като се има предвид, че достъпът в царския дворец е бил силно ограничен. Оттук и въпроса за участниците в този събор, главно архиереи, които имали правото да влизат в него, ако не по всяко време, то доста често.

Изграждането на тази нова представителна сграда е довело до "скъсяване" на намиращата се там голяма сграда (28.40 x 9.45/1.60 м и дебелина на стените 1.30 м), от която след преустройството е останала само северната част, с входа в източната стена (*Георгиева С. и др.* 1973:115, обр. 63). Тя имала трапецовиден приземен етаж разделен на три помещения, две от които с външни входове, а другото с междинни вътрешни връзки. Значителната дебелина на стените, квадратните пилони и пиластри в отделните помещения подсказват, че сградата е имала поне два-три етажа. Прецизното разделение на първия, а вероятно и на другите етажи е указание, че това е административна сграда, каквато в тази част на комплекса може да бъде само дворцовата канцелария. С оглед нейната функционалност е построена близо до главния вход, тронната зала и жилищния царски блок, което осигурявало на нейните служители бърз контакт с владетеля, дворцовите сановници и гости в комплекса.

Разгледаните три представителни сгради на територията на дворцовия комплекс, макар и силно разрушени през годините, са запазили достатъчно свидетелства за техните функции и несъмнена репрезентативност. В годините на Второто царство там се решавала съдбата на България и българския народ, тръгвали са пратеници с царски повели, пристигали и заминавали важни политически посланичества. Всичко, което се е случвало в страната, а често и на полуострова, е ставало след взетите в тях решения, написани и изпратени от дворцовата канцелария, и носещи червения подпис на управляващия владетел.

Търновският царски дворец е бил освен всичко и представата на българи и чужденци за силата и величието на българската държава в периоди на възход и упадък, за благородството и решителността на нейните царе и царици, за тяхната религиозност и подкрепа на християнството. И накрая, самото му съществуване било израз на държавен суверенитет, с изгубването на който се стигнало до разрушаването на неговия основен символ.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Ангелов Н.* 1962**. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, 4, 20–29.

***Ангелов Н.* 1968**. Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. – ИОМВТ, IV, 1–17.

***Ангелов Н.* 1985**. Царският дворец и патриаршията на Царевец. – В: Царствуващият град Търново. София, 43–64.

***Бобчев С.* 1910**. История на старобългарското право. – София.

***Божков А.* 1972**. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. – София, БАН.

Георгиева С. и др.* 1973**. ***Георгиева С., Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на Двореца. – Царевград Търнов, 1. София, БАН.

***Долмова-Лукановска М.* 2004**. Към въпроса за ранновизантийския град на хълма Царевец. – В: Средновековно Търново. В. Търново, 7–31.

***Долмова-Лукановска М.* 2008**. Трапезица – в светлината на археологическите разкопки. – В. Търново, Фабер.

***Долмова-Лукановска М.* 2008**. Търновският царски дворец в художествените паметници на XIV в. – В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-исторически проучвания. Пловдив, 172–182.

***Доментиан*. 1938**. Животи светога Саве и светога Симеона. – Београд.

***Дуйчев И.* 1963**. Летопистта на Константин Манаси. – София, БАН.

***Киселков В.* 1926**. Житието на св. Теодосий Търновски. – София.

***Нешева В.* 2003**. Богоспасният Царевград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата “Св. Параскева (Петка) Търновска”. – София.

***Филов Б.* 1927**. Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. София.

***Dujčev I.* 1963**. The miniatures of the Chronicle of Manasse. – Sofia.

***Stefănescu I.* 1929**. L’evolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. – Nouvelles Recherches. Paris.

THE PALACE IN TARNOVO – FUNCTION AND APPEARANCE

Maria Dolmova-Lukanovska

(Summary)

Besides a residence of the king, the Palace in Tarnovo was a place and stage where most of the state and royal ceremonies were carried out during the years of the Second Bulgarian Kingdom. The Throne Hall and especially, the church were of a paramount significance since there many ceremonies of crowning, royal weddings and funerals took place, hence the exceptional place of the latter among the other “royal” churches in Turnovo.

All that contributed to the great importance of the Palace in the social topography of the capital and laid down requirements which have not been laid down to any other complex in the country. This explains its monumental and impressive appearance which was necessary for the accomplishment of its entrusted functions and for the demonstration of the prestige of the king and the country governed by him.

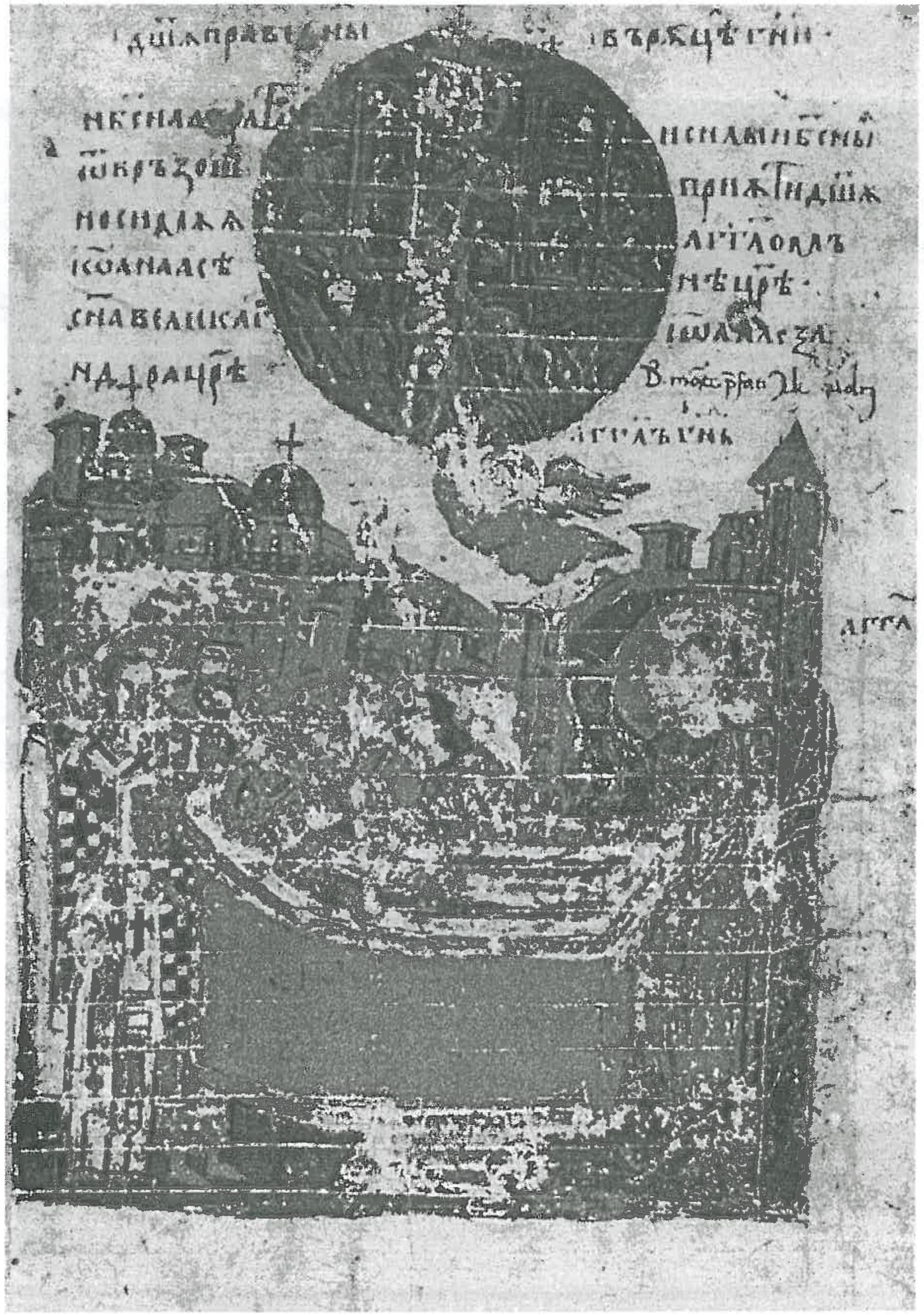

Обр. 1. Смъртта на Иван Асен, син на Иван Александър – миниатюра. Манасиева летопис 1345 г.
Fig. 1. The death of John Asen, a son of John Alexander. A miniature in the Chronicle of Constantine Manasses, AD 1345

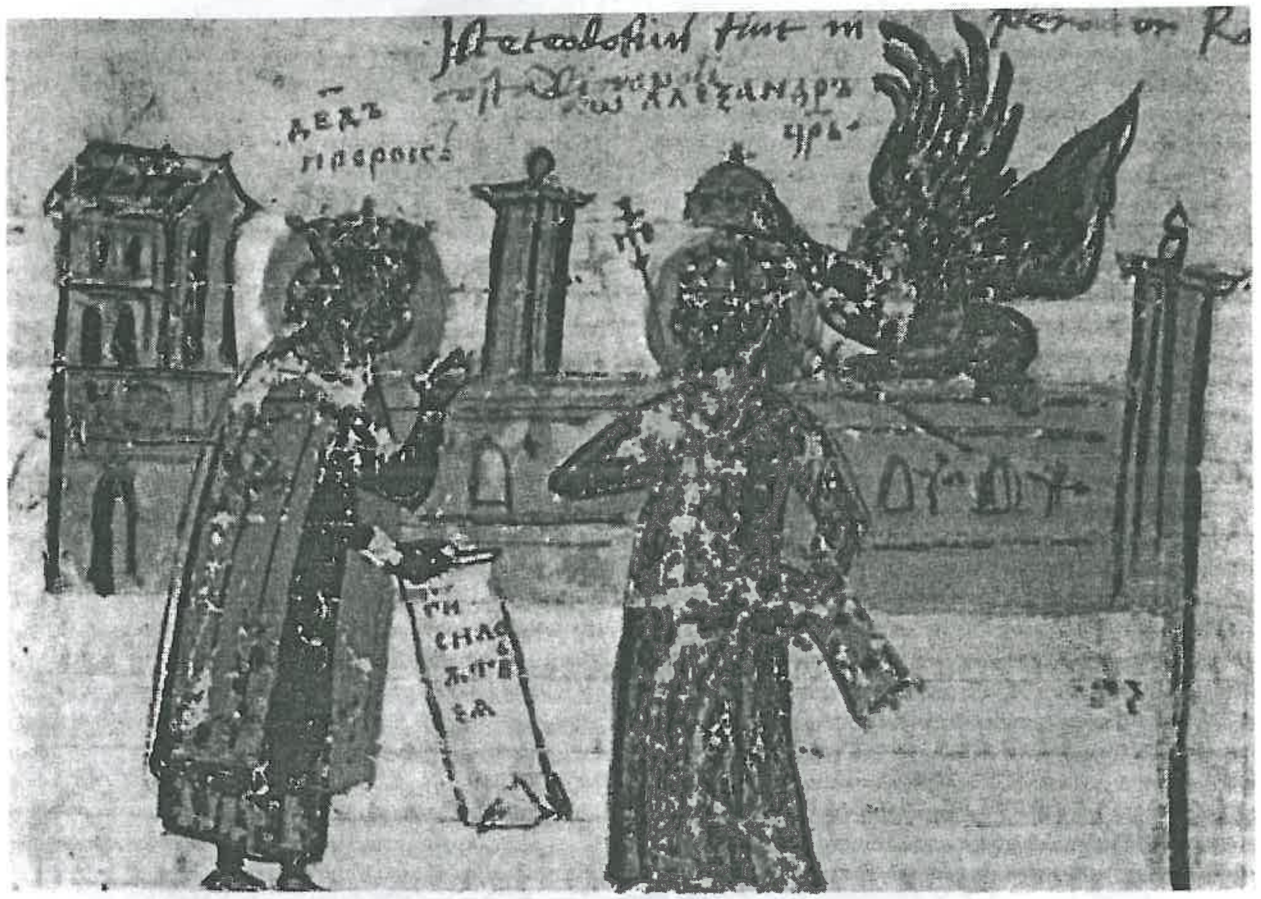

Обр. 2. Цар Давид и цар Иван Александър – миниатюра. Манасиева летопис 1345 г.
Fig. 2. King David and Tsar John Alexander. A miniature in the Chronicle of Constantine Manasses, AD 1345

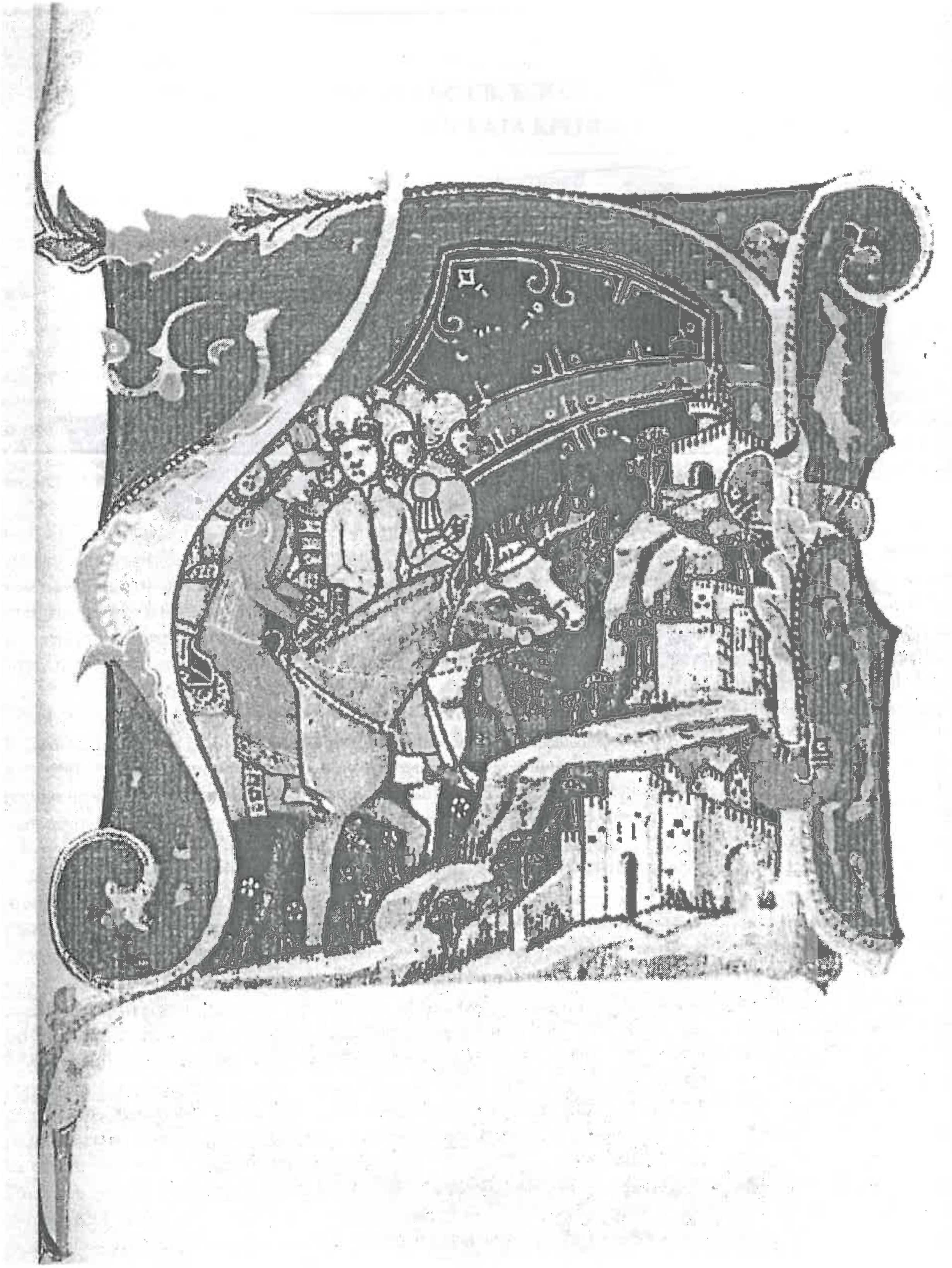

Обр. 3. Търновград – миниатюра. Безименна унгарска летопис – XIV в.
Fig. 3. Miniature of medieval Turnovo. Anonymous Hungarian Chronicle, 14th c.

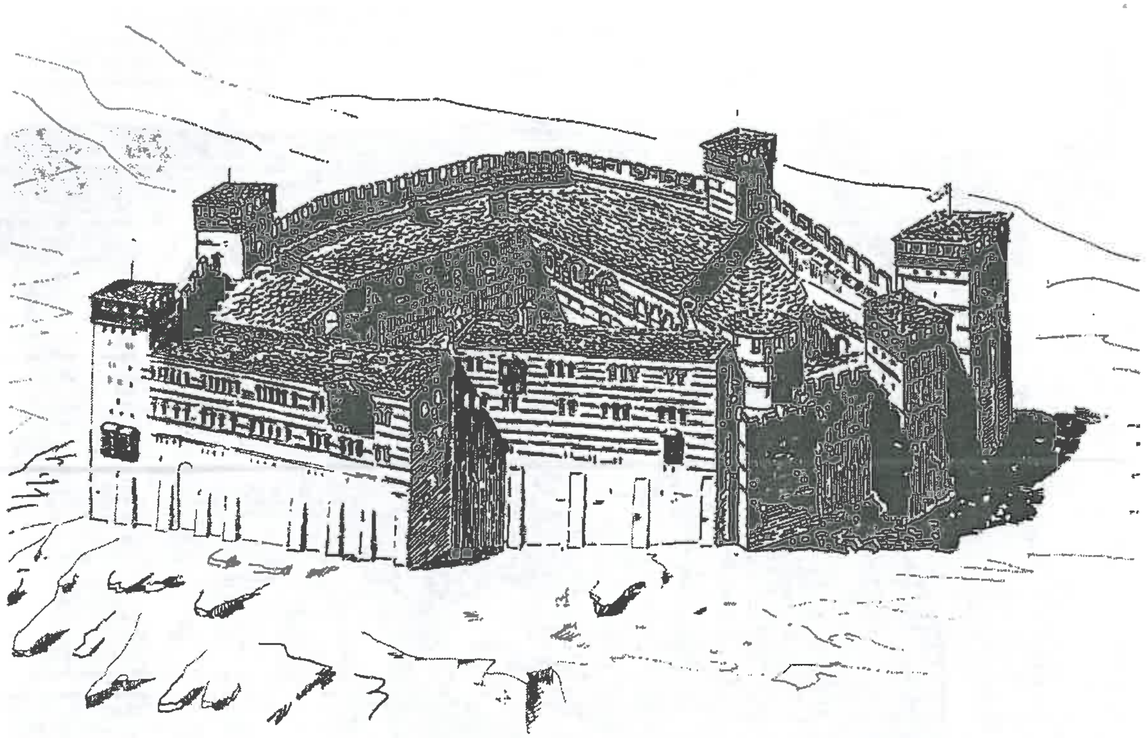

Обр. 4. Търновският царски дворец – възстановка.
Fig. 4. The royal palace in Turnovo. Reconstruction

БРОНЗОВА МАТРИЦА СЪС СВ. БОГОРОДИЦА НИКОПЕЯ ОТ ШУМЕНСКАТА КРЕПОСТ

Константин Тотев

(НАИМ при БАН – филиал В. Търново)

Възможността да работя с този изключително интересен паметник дължа на колегата от Регионален исторически музей – Шумен, Г. Атанасов, който във връзка с една моя планова задача за солунските оловните ампули, по моя молба ми предостави метричните данни, фотография и други сведения за находката. Матрицата е намерена на дълб. от 1.45 м в един от сондажите, направени в подградието, южно от Шуменската крепост и по-конкретно в местността Арачи боаз (*Антонова В.* 1995:107, обр. 111_{18}). Изработена е от бронз с кръгла форма и нейните размери са: диаметър – 4.5 см, дебелина – 0.6 см; диаметър с дръжката – 5.6 см. На нея във висок релеф е представена Богородица Никопея. Съхранява се в РИМ – Шумен, под инв. № 8388 (обр. 1 а-б).

Още на пръв поглед, според формата става ясно, че матрицата е предназначена за изработката на кръгли медальони със по-голям формат. Дебелината и остатъкът от дръжка за прикрепване, вероятно към работна повърхност, насочват, че тя не е била свързана с отливането на релефни икони. Освен това, изображенията и надписите върху нея са изпълнени в позитив, т. е. всичко това подсказва недвусмислено, че матрицата може би е предназначена за възпроизвеждане на сюжета, чрез изчукване върху тънък метален лист. Явно става въпрос за матрица, с която са украсявани творби на торевтиката, най-вече литургични съдове, нагръдни медальони или обкови за подвързии на книги. За това свидетелства странично удължената дръжка, чрез която матрицата е прикрепвана неподвижно при работа. Такова приспособление за захващане има и при бронзовата матрица от XIII в. със св. Георги от Ст. Загора (*Янков Д.* 1992:229–230, обр. 2). За последната ние допуснахме, че е била предназначена за изработката на поклонническа продукция от нагръдни медальони и реликвиарии. В случая Шуменската матрица може да е използвана за същата цел, но по-вероятно е тя да е служила за нанасянето на централното изображение при украсата на литургични съдове (панагиарии). С по-малка вероятност може да се допусне възможността тя да е играла ролята на модел, свързан с изработката на матрици за отливане на оловни ампули с този сюжет. Фигурите на Христос и Богородица са добре пропорционирани и композирани в изобразителното поле. Гънките по мафория на Божията майка са подредени изключително умело, подчертавайки движението на фигурата. Ръцете до лакътя са обвити от ръкавите на туниката, набрани по специфичен начин, като гъсто наредени гривни. Този прийом е известен още от изображенията на Богородица в орантна поза върху оловните печати от средновизантийския период. В горната част, от двете страни на нимба на Богородица са разположени съкращенията за името ѝ – МНР ΘΥ. Специфичното очертание на буквата М е характерно най-рано за края на XII в. В стилово-иконографско отношение изображението на Богородица Никопея върху разглежданата матрица е твърде близко с изображенията върху някои от солунските ампули от XIII в. (*Тотев К.* под печат). Сюжетът бележи сходство с релефните изображения, разположени в центъра на панагиариите от метал, стеатит и различни породи камък, повечето от които са свързани с ранно палеологовото изкуство (*Treasures.* 1997:cat. no. $9_{5,\ 9,\ 17}$). Култът към св. Богородица Никопея има стари традиции (*Кондаков Н.* 1998:203–309). Той официално е свързан с византийските императори и се радва на особена популярност, както през VII в., така и в X–XI в., когато Византия води активна външна политика по времето на Ираклий и неговите приемници, а също така и при императорите от Македонската династия. Във Влахернския дворец св. Богородица се почитала не само като защитница на империята и нейната столица, но и като пръв военачалник, заедно с императора в борбата с враговете. Например Константинополският патриарх Фотий прави следното описание на образа на св. Богородица в апсидата на построената от Василий I църква на Божията майка във Фарос: "…простирайки своите непорочни ръце заради нас, дарява защита на императора и помощ срещу враговете" (*The Homilies.* 1958:188). Тук става дума за изображение на Богородица Оранта, възпроизвеждащо образа на Христовата майка от Влахернския дворец.

По време на церемония в двора на Константин Багрянородни по случай празника Възнесение Христово, сенаторите отправяли следните възгласи към св. Богородица: “Извор на живот, майка на Бога слово, съвоеначалник с владетелите в порфир, приемащи от теб венец, те имат в твое лице непобедим щит във всичко” (*Le Livre des ceremonies.* 1935:50–I). Именно тук проличава взаимната връзка между култовете на Богородица и светците-войни, проследена в редица изследвания (*Степаненко В.* 2000:198–221; *Степаненко В.* 2001:40–50 и цит. лит.). Триумфът и бойните успехи на Божията майка е ярко изразен в чудесата, които тя по различно време върши при обсадите на Константинопол от авари и араби, руси и българи, както и при други военни кампании на византийските василевси. Тя води войските наред с императора, наричат я “състратегиса” и предводителка на светците-войни. Това е причината иконографският тип на Богородица да се среща по монетни емисии на различни византийски владетели от XI–XIV в., като например Зоя и Теодора (1042), на Алексий I Комнин (1081–1092), на Андроник I Комнин (1183–1185), Андроник II Палеолог (1282–1294) Андроник II и Михаил IX (1294–1320), (*Шандровская В.* 1999:207). Тази връзка намира изражение и в творби, съчетаващи изображения на светци войни с това на св. Богородица в иконографския тип Никопея или Знамение. В този аспект са интересни паметниците на сфрагистиката, като оловния печат от втората половина на XII в. на Алексий Ангел с изображение на Богородица Никопея между покланящите и се военни светци Георги и Димитър и друг моливдовул със св. Богородица Теоскепастос и св. Георги и св. Теодор от XIII в., както и една евлогия с образа на Богородица Оранта в цял ръст между войните Георги и Теодор (*Степаненко В.* 2001:48–49; *Seibt W., M. Zarnitz.* 1997:141–142, Abb. 3.3.6; *Лихачев Н.* 1991:118, № 13; 95, № 10). Подобен е примерът с две нагръдни икони от Ватопед и Варненско с двустранни изображения на св. Богородица и светци войни от XIV в., които свидетелстват за тази взаимна връзка на култовете и през палеологово време (*Treasures.* 1997:cat. no. 9_7; *Степаненко В.* 2006:205–210).

За популярността на иконографския тип Никопея свидетелства широкият брой икони на Богородица от метал, стеатит, полускъпоценни камъни и кристали, създадени в периода XII–XIV в. Известна е камеята от халцедон, съхранявана в музея “Виктория и Албърт”от XII в., (*The Glory.* 1997:179–180, cat. No. 134) стеатитовата икона от Балтимор от XI в. (*Kalavresou-Maxeiner I.* 1985:Pl. A_{11}), каменната икона от църквата “Св. 40 мъченици” във В. Търново (*Totev K.* 1992:fig. 20) и пр. Според някои от последните изследвания двата типа на Богородица Влахернитиса и Богородица Оранта с Христос пред гърдите от края на XII в. започват да се асоциират с Чудото с воала на Богородица, който се появявал всеки петък в наоса на Влахернската църква (*Смирнова Е.* 1995:288–309; *Pentcheva B.* 2000:34–55). Поредица копия на този образ били направени и разпространени във византийското изкуство. Типът Влахернитиса и Никопея поставят началото на иконографията и на Богородица Живоносен източник (*Teteriatnikov N.* 2005:229–233).

В разглеждания случай за изработката на изображенията върху матрицата от Шуменската крепост е копиран къснокомнинов модел, който е разработен и използван през палеологовата епоха. Без съмнение можем да кажем, че става въпрос за византийска поръчка. Дали тя е била предназначена за изчукване на централните медальони на добре познатата група сребърни съдове с позлата, използвани през годините на Второто българско царство, за култови и светски нужди е трудно да се каже. По-сигурно е, че тя е принадлежала на неизвестен майстор, който за известно време е резидирал в подградието на Шуменската крепост. Дали същият я е използвал не може да се каже. Съществува и друга възможност, ако матрицата е служила за изработката на евлогии с този сюжет, тя да е била собственост на пътуващ майстор, или таксидиот. При всички случаи обаче, изработката на матрицата от Шуменска крепост е във византийска среда, а нейната датировка може да се търси най-рано в края на XIII–началото на XIV в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Антонова В.* 1995.** Шумен и Шуменската крепост. – Шумен.

***Кондаков Н.* 1998.** Иконография Богоматери, 1. – Санкт-Петербург, 1914, (Москва, 1998).

***Лихачев Н.* 1991.** Моливдовулы Греческого Востока. – Москва.

***Смирнова Е.* 1995**. Новгородская икона”Богородица Знамение”: некоторые вопросы богородичной иконографии XII в. – Древнерусское искусство. Балканы, Рус, Санкт-Петербург, 288–309.

***Степаненко В.* 2000.** Военны аспект культа Богомотери в Византии (IX–XII вв.). – Античная древность и средние века, 31, 198–221.

***Степаненко В.* 2001.** Богоматерь Никопея и святые воин. – Преславска книжовна школа, 5. София, 40–50.

***Степаненко В.* 2006.** Иконка с изображениями Богоматери и святых воинов. – Сб. “Проф. д. и. н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав”. София, 205–210.

***Тотев К.* (под печат)** Ампули-кутрувии с изображения на св. Димитър и св. Богородица от България. – Годишник на СУ „Климент Охридски”, ЦСВП „Ив. Дуйчев”.

***Шандровская В.* 1999.** Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери. – Византийский временник, 58, 194–211.

***Янков Д.* 1992.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – Приноси към българската археология, I. София, 227–230.

***Le Livre des ceremonies.* 1935.** Le Livre des ceremonies. Constantini Porphirogeniti imperatoris. De ceremoniis aulae Byzantinae. Ed. A.Vogt. Paris, I.

***Kalavresou-Maxeiner I.* 1985.** Byzantine icons, I, Steatite. – Wien.

***Pentcheva B.* 2000.** Rhetorical Images of the Virgin: the Icon of the “usual miracle” at the Blachernai. – Anthropology and Aesthetics, XXXVIII.

***Seibt W., M. Zarnitz.* 1997**. Das Byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. – Wien.

***Teteriatnikov N.* 2005.** The image of the Virgin Zoodochos Pege: two questions concerning its origin. – Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium, Ed.M.Vassilaki, Ashgate.

***The Glory.* 1997.** The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine. Era A. D. – New York, 843–1261.

The Homilies. 1958. The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople. Ed. By C. Mango. – Cambridge Mass.

Totev K. 1992. Icones et croix de steatite de Tarnovo (Tarnovgrad). – Cahiers Archéologiques, 40, 123–138.

Treasures. 1997. Treasures of Mount Athos. – Thessaloniki.

BRONZE MATRIX WITH THE VIRGIN NIKOPOIOS FROM THE FORTRESS OF SHUMEN

Konstantin Totev

(Summary)

The matrix is made out of bronze and has a round shape. The object is kept in the Regional Museum of History in Shumen under No. 8388. It has a diameter of 4.5 cm, its thickness is 0.6 cm and its diameter with the handle is 5.6 cm. A relief image of the iconographic type of the Virgin Nikopoios is presented on the matrix (Fig. 1 a-б).

The image and the inscriptions are made “in positive” which indicates that the purpose of the object was to reproduce the image it bears on metal objects. Most likely the matrix was used for decoration of liturgical dishes, pectoral pendants, book covers, or the central spot of panaghiaria.

The style and iconography of the image of the Virgin Nikopoios is identical with some of the lead Thessalonike ampullae from the 13th century. The subject is similar to the relief images placed in the center of panaghiaria of metal, steatite, various kinds of stones and bone dated to the time of the Palaiologians. (Figs. 1 в, 2 а-б). The matrix from the fortress of Shumen was made in Byzantium. It can be dated to the end of the 13th or the beginning of the14th century.

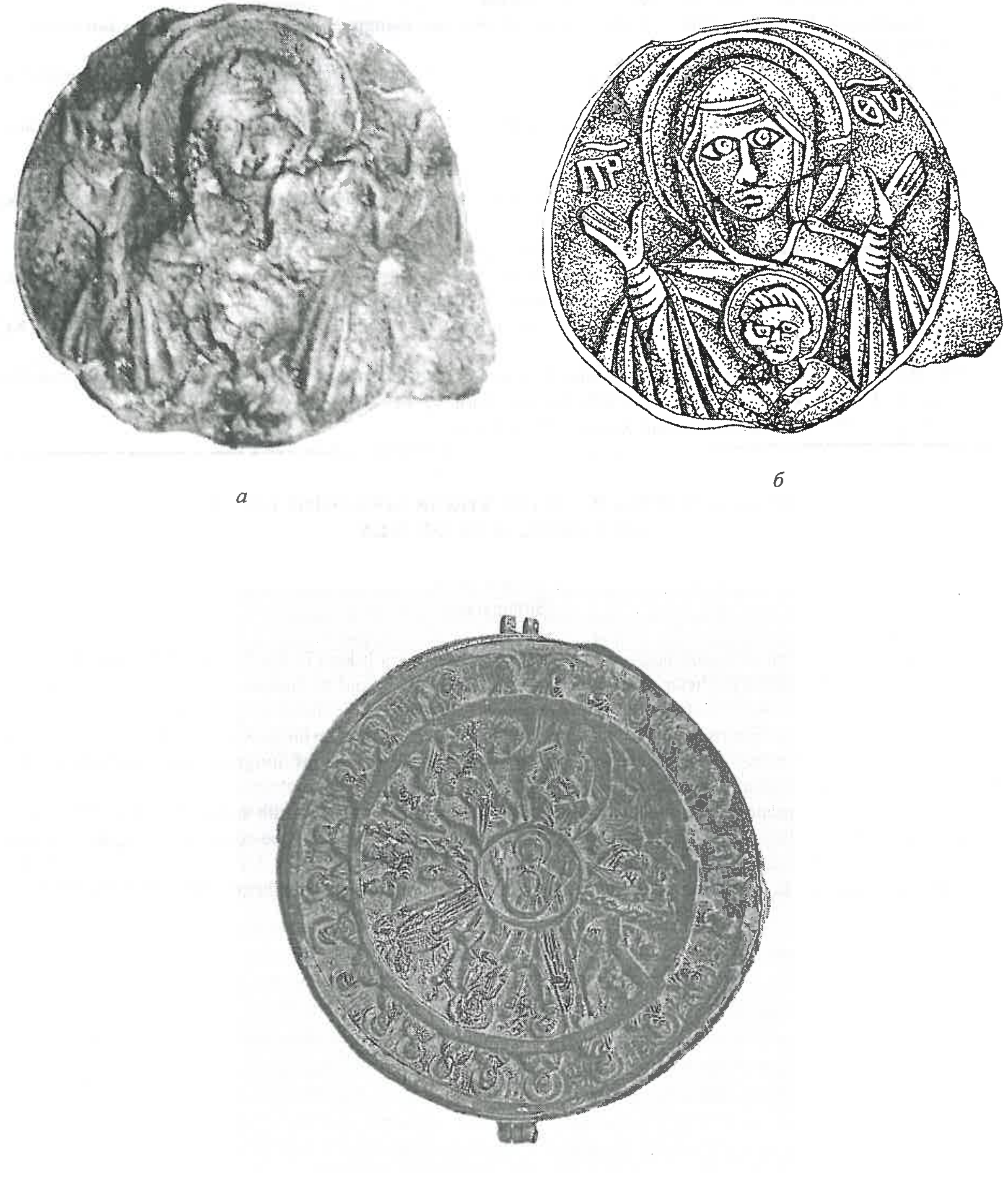

а

б

в

Обр. 1. а. Бронзова матрица с Богородица Никопея (края на XIII–нач. на XIV в.), б. Графична рисунка на бронзовата матрица, в. Панагиарий от манастира Хилендар (рог от носорог, края на XIII–XIV в.)

Fig. 1. а. Bronze matrix with the Virgin Nikopoios (the end of the 13th –the beginning of the 14th c.), б. Graphic drawing of the bronze matrix, в. Panaghiarion from the monastery of Chilandar (a horn of rhinoceros, the end of the 13th–14th c.)

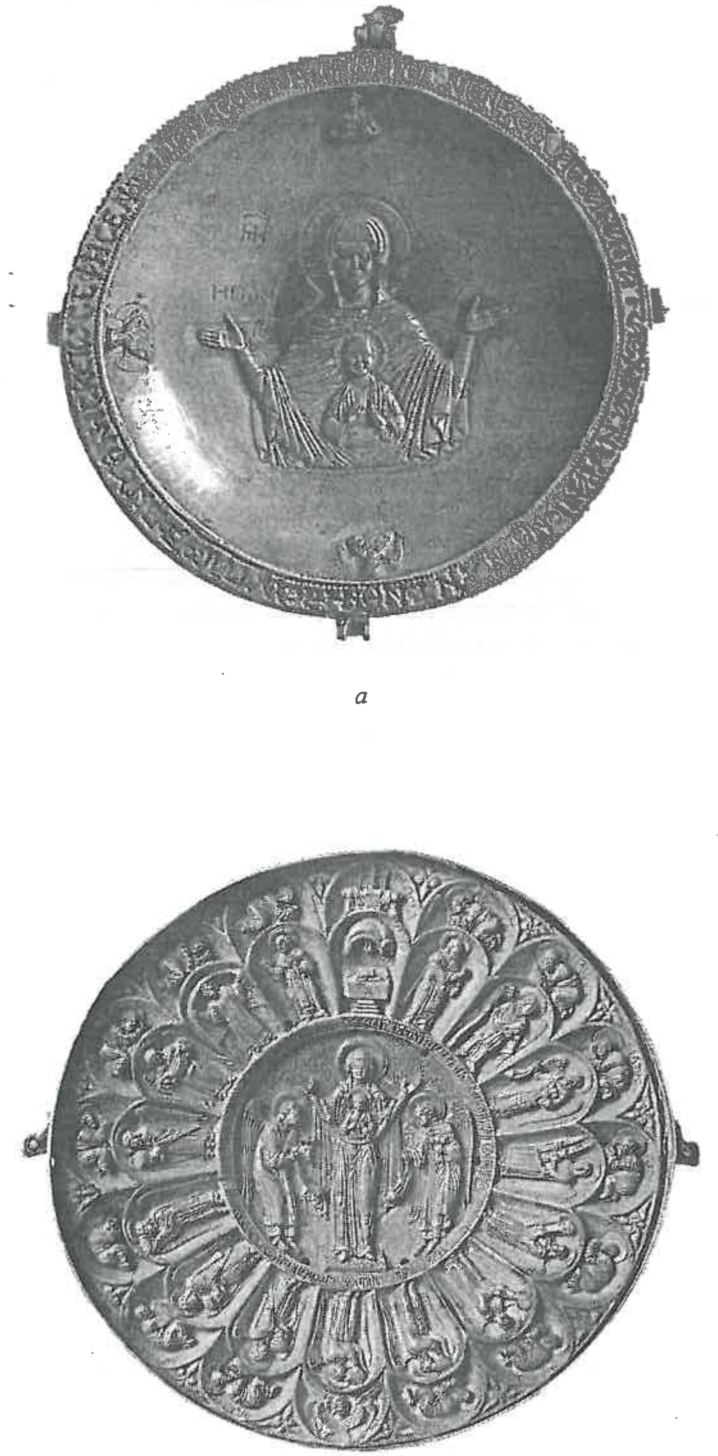

а

б

Обр. 2. а. Панагиарий от манастира. Хилендар (яспис и сребро, XII–XIII в.), б. Панагиарий от манастира Ксеропотам (стеатит, XIV в.)

Fig. 2. а. Panaghiarion from the monastery of Chilandar (iaspis and silver, 12th–13th c.), б. Panaghiarion from the monastery of Xeropotamou (steatite, 14th c.)

НОВА ГРУПА ПОДГЛАЗУРНИ МОНОГРАМИ ОТ ПРОУЧВАНИЯТА НА ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА

Мирко Робов

(НАИМ при БАН – филиал Велико Търново)

От 2007 г. се реализира дългогодишен проект за цялостно археологическо проучване на Трапезица. На настоящия начален етап на разкопките, проучванията са съсредоточени в приоритетните сектори на крепостта. През изминалите две години те поднесоха и продължават да поднасят интерени резултати за градоустройствената структура, строителната хронология, а като цяло са вече сериозен принос в изследване на материалната култура на столично Търново (края на XII–XIV в.).

Предмет на настоящото съобщение е една нова група от подглазурни монограми, върху съдове изработени в сграфито техника. Това са врязани изображения на буквата „Б”, отгоре с титла. Открити са през 2007 г. на два от секторите, където се разкриват и проучват култови ансамбли.

Извън въпросната нова група подглазурни монограми се откриват и други, чиито прочит и тълкуване ще бъдат предмет на друго, последващо изследване.

Единият от проучваните ансамбли е в югоизточната част на крепостта. Развит е върху тясна и издължена в посока изток-запад тераса. В източната част на тази тераса, в непосредствена близост с крепостната стена е ситуирана църква № 3 (номерирана така по реда на първоначалното си откриване), (обр. 1 а).

Първите разкопки на този участък от Трапезица са проведени под ръководството на д-р Васил Берон през 1884 г. в рамките на втората с негово участие археологическа експедиция по програмата на създаденото през 1879 г. Търновско археологическо дружество. Тогава е установен приблизително точно планът на църквата с двата входа съответно в западния зид на притвора и в южния зид на наоса. Установено е помещение от север, прилепено към църквата, както и ред от четири правоъгълни фундамента с посока север-юг, разположени западно от църквата. Външният зид на помещението от север продължава към запад, ограждайки широко дворно пространство западно от църквата, с пиластри откъм южното му (т. е. вътрешното за двора) лице.

След разкопките на д-р Васил Берон, очевидно църквата е била повторно разкопана при кампанията на Жорж Сьор през 1900 г.

В общия план на Трапезица, църква № 3 попада в източната част на тясна и издължена тераса, която се развива по хоризонталата на релефа изток-запад. От изток, крепостната стена по скалния венец отстои от апсидата на църквата на около 15 м. В този участък е очертано трасето на улица с посока север-юг, с нисък подпорен зид от запад. Тя следва конфигурацията на крепостната стена.

По план църквата е еднокорабна, с един притвор. Общите и размери са 13 х 8 м. От изток завършва с една полукръгла апсида (обр. 1 б).

По късно, като развитие на плана на църквата, първоначално от север, а след това еднотипно от запад и юг са оформени странични галерии с едноскатен покрив, подпрян с колонада, очевидно дървена, върху солиден стилобатен зид.

Пространството западно от църквата е обединено в ансамблова застройка, видно и от ограждащият терасата от север общ зид, с посока изток-запад. Крило, с функция която ще се доизясни с предстоящите разкопки се разкрива в южната част на терасата. Най-вероятно се касае за неизвестен досега нито в наличните писмени извори, легенди и предания, нито в резултат на първите теренни обхождания и сондажи, манастир.

Останалите находки (други два екземпляра) са също от разкопките през 2007 г. и са открити при проучванията на манастира „Св. Иван Рилски”, в югозападната част на Трапезица.

И в двата случая става въпрос за култови комплекси, което поставя от самосебе си и конкрения контекст, в който попадат, и в който очевидно трява да бъдат разгледани въпросните подглазурни монограми.

Самото явление подглазурни монограми, на етапа на досегашните проучвания на материалната култура през края на XII–XIV век, има определено локален характер. По същество то е едно столично явление. Изследвано е от редица автори в продължение на няколко десетилетия (*Миятев К*. 1967:7–9; *Георгиева С*. 1974:66–68; *Ангелов Н*. 1980:149–162; *Попов А*. 1984:26–51; *Попов А*. 1980:172–192; *Алексиев Й*. 1980:443–451; *Робов М*. 1985:395–403; *Робов М*. 1999:517–522; *Анчева Р*. 1993; *Овчаров Н*. 1992:261–263 и др.), като основните изследователски тези всъщност следват етапите на проучване на самото явление.

То възниква и се развива в чертите на столицата Търново и близката и околност. Появата му се отнася към първата половина на XIV век (*Миятев К*. 1967:9). Според Кръстю Миятев, един от първите изследвачи на пролема, като хронологична рамка за производството и употребата на сграфито съдове с подглазурни монограми трябва да се приеме времето от 1323 до 1393 г., като погрешно свързва подглазурно изписаните букви „М" с цар Михаил Шишман (*Робов М*. 1985:401–402).

Като цяло явлението отмира с падането на Търново и залеза на Втората българска държава (*Робов М*. 1999:521–522). Изследваната значителна по обем трапезна керамика от вековете на османкото владичество, и особено от първите столетия, не показва каквото и да е наличие на подобни образци.

Като изследва византийската сграфито керамика от Варна, Ал. Кузев правилно счита, че тя няма нищо общо с тази от столично Търново. Той приема значението на тези монограми като знаци за собственост, т. е. че самите съдове били изработвани като поръчка за определени лица (*Кузев А*. 1974:162).

Първите екземпляри от съдове изработени и украсени в сграфито техника, върху които са гравирани подглазурни монограми, са открити при проучванията на дворцовия комплекс на Царевец и околното му пространство. Врязани са преди изпичането на съдовете.

Почти във всички случаи става въпрос за монохромна продукция, която очевидно не е характерна само за ранния период в производството на този вид трапезна керамика, а е произвеждана и употребявана до последните десетилетия на Търновското царство. При съдовете от въпросната група, монограмите са поставени без композиции от други мотиви, като по този начин присъстват именно като акцент. Това естествено трябва да се има превид и по отношение на общия контекст, от който трябва да се изведе смисъла на самото явление.

Кр. Миятев свързва въпросната керамика с продукцията на близки до двореца работилници (*Миятев К*. 1967:9). Според него „монограмите не са знаци на царски и феодални грънчарници, а са само знаци на собственост" (*Миятев К*. 1967:8).

Подобно на Кр. Миятев, и С. Георгиева свързва съдовете с подглазурни монограми с наличие на царски работилници в столицата Търново, като не изключва и възможността тази продукция да е създавана в други работилници в столицата, но специално за нуждите на двореца, което извежда смисъла на самите монограми като именно знаци за собственост (*Георгиева С*. 1974:66).

Все в този сравнително ранен етап в проучванията на столично Търново, Н. Ангелов, като отбелязва, че освен в двореца съдове с монограми се откриват и в патриаршеския комплекс, счита, че въпросната продукция е изработвана тъкмо в царски и патриаршески грънчарски работилници именно за нуждите на двете институции (*Ангелов Н*. 1980:161).

Една от най-големите групи съдове с подглазурни монограми са открити при разкопките на манастира „Св. Четиридесет мъченици". Там са намерени монограми от почти всички познати ни групи, което илюстрира мястото и ролята на комплекса в религиозния, обществен и държавен живот в столицата Търново, на практика през целия XIV в. Долната хронологична граница на появата на това явление по същество е отнесена към царуването на Георги Тертер (1279–1292) с един, всъщност оспорим монограм, разчетен като монограм именно на този търновски владетел (*Попов А*. 1984:30, обр. 22–24 и на с.77).

Най-голямата група подглазурни монограми, открита в Търново, е тази от разкопките на манастира „Св. Четиридесет мъченици" с изписана буква „М" (обр. 2 а). Първоначално нейният откривател А. Попов (както всъщност преди него и К. Миятев), (*Миятев К*. 1967:8), свързва с цар Михаил Шишман (1323–1330), (*Попов А*. 1984:31–38; *Попов А*. 1980:179). Подобна интерпретация на въпросните монограми прави и С. Георгиева (*Георгиева С*. 1974:66). Авторката свързва въпросните монограми с някой от търновските владетели, но не конкретизира с кого именно.

Въпросните подглазурни монограми стават обект на различни изследователски интерпретации, от празника „Младенци" (*Анчева Р*. 1993), до поменалния обряд на 40-я ден след смъртта (*Овчаров Н*. 1992:261–263). Подобна теза се развива и с още една, според нас, незадоволително изследвана група от подглазурни монограми – тези с буквата „тита". Без сериозни аргументи, те се свързват с царица Теодора (съпруга на цар Иван Алесандър).

При проучването на същия комплекс са установени монограми на царете Иван Александър (1331–1371) и Иван Шишман (1371–1393), на патриарсите Теодосий II и Евтимий Търновски и др.

Сред останалите открити подглазурни монограми са обвародвани образци от разкопките на средновековния Килифаревски манатир (обр. 2 б), (*Робов М*. 1999:517–522), манастира при църквата "Св. Димитър" (*Робов М*. 1985:397–398), (обр. 2 в-г).

Така, докато откритите подглазурни монограми около църквата "Св. Димитър" не се различават от известните образци, откривани и на други обекти в чертите на столично Търново (монограми на цар Иван Шишман, в няколко разновидности, а също и един монограм на цар Иван Александър, който на обекти извън двореца на Царевец всъщност е сред най-рядко срещащите се царски монограми), то при разкопките на средновековния Килифаревски манастир е открит и нов монограм, нямащ тогава, а и все още аналог сред всички останали известни ни образци. Той се свързва с името на видния исихаст Теодосий Търновски, пребивавал в основаната от него Килифаревска обител и вероятно канонизиран малко след кончината му на 27 ноември 1363 г. При него от двете страни на вертикалната хаста на буквата „Т" са врязани съответно буквите „д" и „с".

Когато разглеждаме въпросната новооткрита група от подглазурни монограми на хълма Трапезица, която на този етап от проучванията е най-многобройна, ще обърнем внимание на численото съотношение на различните монограми, открити в друг столичен култов комплекс – манастира „Св. Четиридесет мъченици".

Така, само на етапа от проучване на комплекса през първата половина на 80-те години (а само ще отбележим, че общото съотношение се запазва и при подновените в началото на 90-те, а с известни прекъсвания продължили до 2005 г. разкопки северно и южно от църквата), от откритите общо 70 царски подглазурни монограми прави впечатление следното съотношение: един монограм, според нас спорно идентифициран с цар Георги I Тертер, един също спорно свързан с цар Михаил Асен, един на цар Иван Александър, един на цар Иван Шишман, а при всички останали е изписана буквата „М" с цифров израз 40 и несъмнено във връзка с храмовия патрон на църквата (*Робов М*. 1985:401–402).

Все в тази логическа конструкция, от откритите подглазурни монограми при проучването на двореца на Царевец преобладават царските монограми, и най-вече тези на Иван Алесандър (*Георгиева С*. 1974:66).

Най-голямото количество патриаршески монограми, видно от резултатите от разкопките на Н. Ангелов, пък произхождат от столичния патриаршески комплекс (*Ангелов Н*. 1980:149–162).

В смисъла на това и най-вече като аналогия на връзката с местата, където се открива, значението на буквата „Б" най-вероятно трябва да се свърже с неизвестен от писмените извори и предания за Трапезица храм, който вероятно е имал за патрон Богородица. Към такъв извод навежда и съотнасянето на новооткритите монограми към всяка от известните ни досега групи (т. е. царски, патриаршески; с имена на почитани в столицата светци; с патрони на прочути столични храмове), не на последно място, разбира се, и в тясна връзка с местата където въпросните подглазурни монограми се откриват. А това са един известен манастир и евентуално втори манатирски комплекс, очертаващ се като планова композиция западно от църква № 3.

Всъщност, на настоящия етап от проучванията са известни патроните на две трапезишки църкви: "Св. Иван Рилски" (видно от житието на светеца, написано от патриарх Евтимий), (*Пространно житие на Иван Рилски от патриарх Евтимий*. 1986:148); от Проложното житие на светеца от Драгановия миней (*Проложно житие на Иван Рилски от Драгановия миней*. 1986:130–131), както и от Краткото житие и похвално слово за св. Иван Рилски от Димитър Кантакузин (*Житие с малка похвала на Иван Рилски от Димитър Кантакузин*. 1986:157).

Църква на името на „Св. Апостоли", където са били положени мощите на друг също почитан светец – Гаврил Лесновски, видно от неговото Проложно житие (*Проложно житие на Гавриил Лесновски*. 1986:171).

Единствено според Петко Р. Славейков, една от църквите в тази крепост е имала за патрон „Св. Атанасий" (*Славейков П. Р*. 1855).

И тъй като второто място, където се откриват такива подглазурни монограми е манастирът „Св. Иван Рилски", не е лишено от логика едно допускане, че с името на Богородица трябва да се свърже другата църква, където се откриват въпросните подглазурни монограми, означената, както вече посочихме, с № 3 по реда на нейното откриване.

И двата монограма са върху вътрешната стена на съдове. Извивката на фрагментите показва, че съдовете са били с разлата форма. Буквата е изписана грижливо с опитна и сигурна ръка. Късата хоризонтална водоравка завършва отдясно с чертица. Петлицата е с правоъгълна форма, видно от единия, цялостно запазен екземпляр. Изписването на самата буква е приблизително идентично при двата екземпляра. Личат две от трите точки при единия екземпляр. Разликата е главно в изписването на титлата над буквата, видимо по-грижливо оформена при цялостно запазения екземпляр. И при двата случая глазурата е с кремав цвят.

Размерите на фрагментите са съответно 3.6 x 3.6 см, (обр. 2 д), 3.8 x 4.2 см (обр. 2 е), 5 x 3.6 см (обр. 2 ж), 4.8 x 6.5 см (обр. 2 з) (като последните два са открити в манастира „Св. Иван Рилски”). Размерите на самите букви (в същия порядък) са съответно: 1.5 x 0.8 см, 0.9 x 2.2 см (откритите при църква № 3). При екземплярите, открити в манастира „Св. Иван Рилски” са запазени само части от врязаните изображения на буквата „Б”, поради което точните размери не могат да бъдат установени.

Божията Майка е патрон на някои от най-важните столични манастири като Великата лавра “Св. Богородица Одигитрия” на хълма Света гора (*Пространно житие на Ромил Видински от Григорий Доброписец.* 1986:470–471; *Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист.* 1986:446; *Сырку П.* 1899:143; *Русев П. и др.* 1971:189), “Св. Богородица Темнишка” (*Йоасаф Бдински.* 1982:196), все още не локализиран с точност, както вероятно и на други.

Както пише Йоасаф Бдински в Похвално слово за Филотея, в пасажа за пренасяне мощите на светицата от Търново във Видин: „... всесветото, честно и мироблагоуханно тяло на преподобна Филотея сияе ***в един от манастирите на владичицата и Божия Майка***, като озарява всички с лъчите на целебните дарове” (*Йоасаф Бдински.* 1982:198). Един от тези манастири би могъл да бъде и новоразкривания комплекс при църква № 3, като извод от предложената теза или по-скоро изследователска конструкция, свързана със смисъла и значението на някои от подглазурните монограми върху сграфито съдове, сред които екземплярите от обнародваната в това съобщение нова група.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Алексиев Й.* 1980.** Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. – Търновска книжовна школа, 2. София, 443–451.

***Ангелов Н.* 1980.** Патриаршеският дворец на Царевец през XII–XIV век. – Царевград Търнов, 3. София, 149–162.

***Анчева Р.* 1993.** Доклад пред националната конференция, посветена на проблемите на църквата „Св. Четиридесет мъченици” и манастира Великата лавра във Велико Търново. – В. Търново.

***Георгиева С.* 1974.** Керамиката от двореца на Царевец. – Царевград Търнов, 2. София, БАН, 7–186.

***Кузев А.* 1974.** Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. – ИНМВ, 10 (XXV), 155–170.

***Миятев К.* 1967.** Византийска сграфито керамика от царския дворец в Търново. – Археология, 3, 6–9.

***Овчаров Н.* 1992.** Монограми на цар Михаил Шишман или знаци в погребалния обряд. – Приноси към българската археология. 1. София, 261–264.

***Попов А.* 1984.** Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра”. – Царевград Търнов, 4. София, БАН.

***Попов А.* 1980.** Монограми на българските царе (XIII–XIV в.). – Българско средновековие. Сб. в чест на проф. Ив. Дуйчев. София, 172–192.

***Робов М.* 1985.** За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII–XIV век. – Търновска книжовна школа, 4. София, 395–403.

***Робов М.* 1999.** Подглазурен монограм на Теодосий Търновски от Килифаревския манастир. – Търновска книжовна школа, 6. В. Търново, 517–522.

Русев П. и др.* 1971. *Русев П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. – София.

Славейков П. Р. “Цариградски вестник” (април 1855 г.).

***Сырку П.* 1899.** К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. I, вып. 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. – Санкт Петербург.

Житие с малка похвала на Иван Рилски от Димитър Кантакузин. – Стара българска литература, 4. София, 1986, 148–165.

Пространно житие на Иван Рилски от патриарх Евтимий. – Стара българска литература, 4. София, 1986, 135–148.

Проложно житие на Иван Рилски от Драгановия миней. – Стара българска литература, 4. София, 1986, 130–131.

Проложно житие на Гавриил Лесновски. – Стара българска литература, 4. София, 1986, 171.

Пространно житие на Ромил Видински от Григорий доброписец. – Стара българска литература, 4. София, 1986, 468–491.

Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист. – Стара българска литература, 4. София, 1986, 443–468.

A NEW GROUP OF LIGATURES ENGRAVED UNDER THE GLAZE FROM THE EXCAVATIONS ON TRAPEZITSA HILL

Mirko Robov

(Summary)

Ligatures engraved under the glaze on plates decorated in sgraffito technique are a phenomenon in the material culture of the capital town of Turnovo that appeared in the 1340s–1350s and faded with the fall of the town in the summer of 1393. This phenomenon is presented only locally. Among the famous ligatures are those of the tsars Ivan Alexander and Ivan Šišman, the patriarchs Teodosii II and Evtimij of Turnovo; ligatures of patrons of important churches in the capital such as the church of the Holy Forty Martyrs (the largest group of ligatures engraved under the glaze so far); ligatures of worshipped saints, etc.

Generally, the meaning of this phenomenon is in the reverence to the ruler's institution, the patriarchate, the pantheon of saints worshipped in the capital, some of the church patrons, etc. An immediate expression of this cult is also the use in particular cases of plates with ligatures engraved under the glaze.

The largest groups of ligatures engraved under the glaze have been discovered at the excavations of the Palace and Patriarchal complexes on Tsarevets Hill, the Holy Forty Martyrs Monastery, the area around St. Demetrius Church, etc.

A new group of ligatures engraved under the glaze has been discovered during the renewed excavations of the fortress of Trapezitsa. They have been found mainly in the course of excavations of religious complexes – the monastery around church No. 8 (St. John of Rila); the complex (probably a monastery) around church No. 3. Single pieces have been found during excavations at the south fortress wall.

The new group of ligatures engraved under the glaze presented in this article has got the letter “Á” (*pronounced as the Latin 'B'*) engraved. In the general context of the phenomenon, and especially as an analogy to places where it is found, the meaning of the letter “Á”is most likely to be related to a church on Trapezitsa hill, which is not mentioned in the written sources, but most probably its patron was the Virgin Mary (*in Bulgarian the name of Ñâ. Áîãîðîäèöà begins with the letter “Á”*).

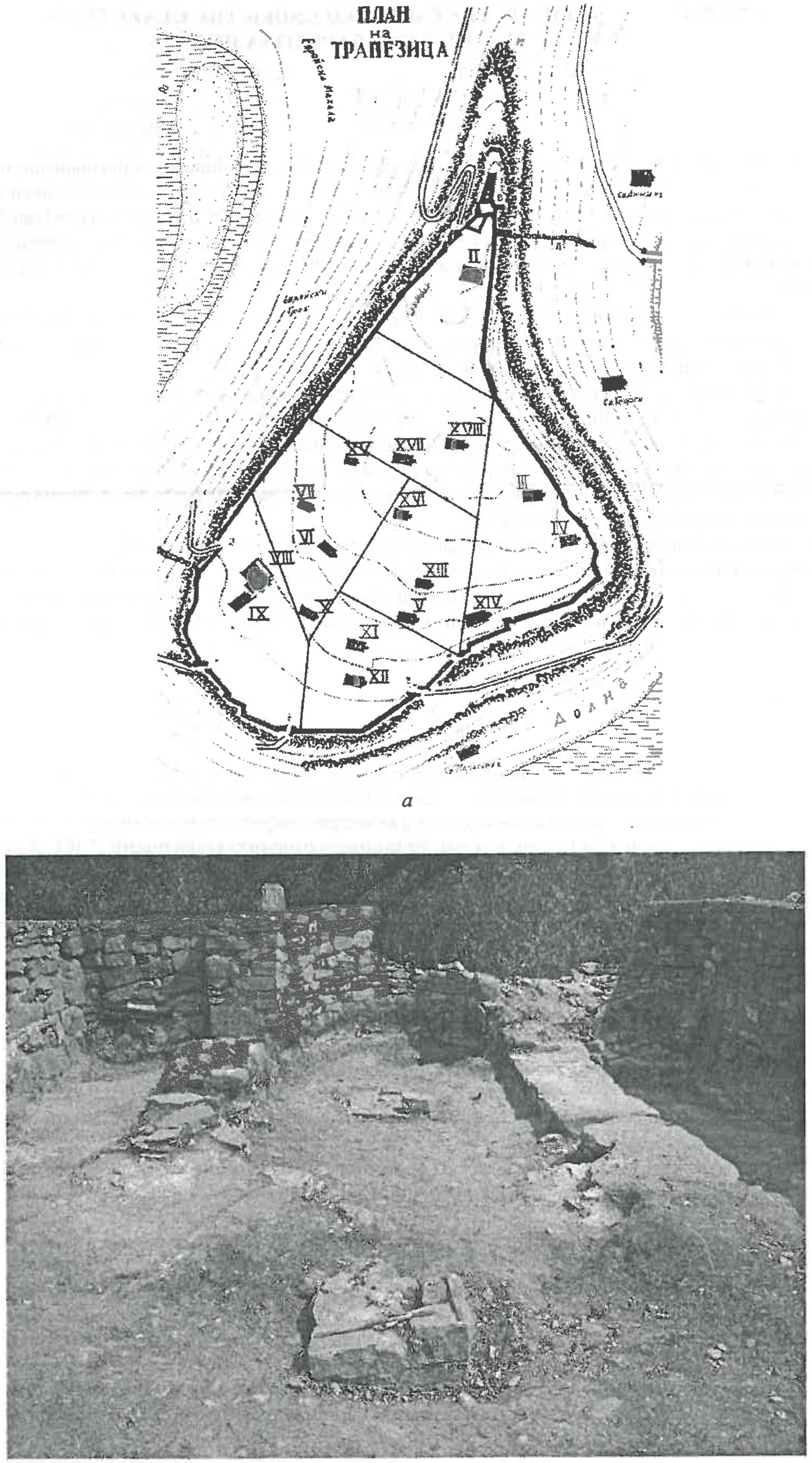

Обр. 1. а. План на Трапезица (по К. Шкорпил), б. Църква № 3 на Трапезица (по М. Робов)
Fig. 1. а. Plan of Trapezitsa (after K. Škorpil), б. Church No. 3 on Trapezitsa (after M. Robov)

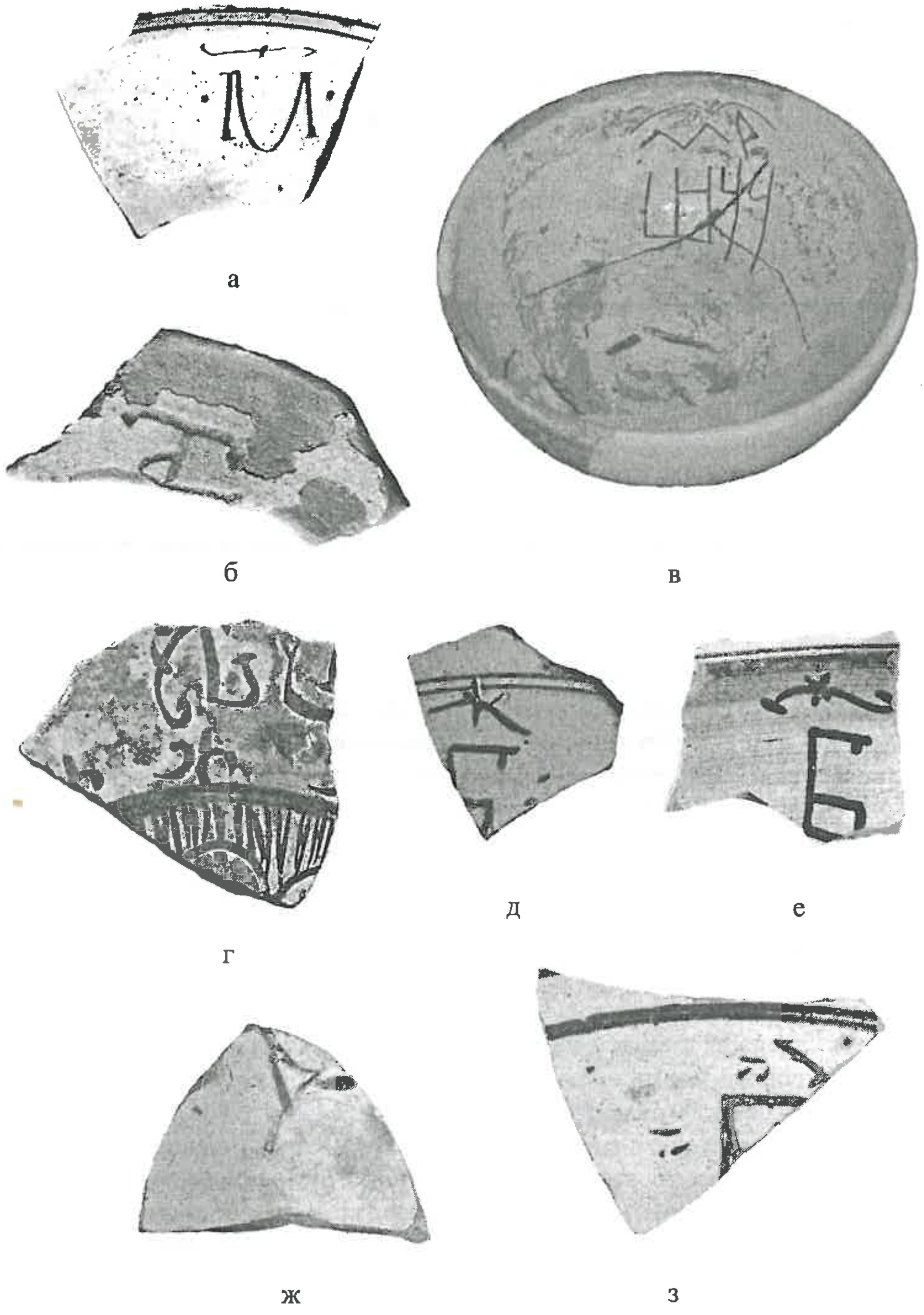

Обр. 2. а. Подглазурен монограм „М" (40), от манастира „Св. 40 мъченици", б. Подглазурен монограм на Теодосий Търновски от Килифаревския манастир, в. Подглазурен монограм на цар Иван Шишман от манастира при църквата „Св. Димитър", г. Подглазурен монограм на цар Иван Александър от манастира при църквата „Св. Димитър", д. Подглазурен монограм „Б" от църква № 3 на Трапезица, е. Подглазурен монограм „Б" от църква № 3 на Трапезица, ж. Подглазурен монограм „Б" от манастира „Св. Иван Рилски" на Трапезица, з. Подглазурен монограм „Б" върху дъно от манастира „Св. Иван Рилски" на Трапезица
Fig. 2. а. Ligature "M" (40) engraved under the glaze from the monastery of the Holy Forty Martyrs, б. Ligature of Teodosii of Turnovo engraved under the glaze from the monastery of Kilifarevo, в. Ligature of Tsar Ivan Љiљman engraved under the glaze from the monastery around the church of St Demetrius, г. Ligature of Tsar Ivan Alexander engraved under the glaze from the monastery around the, church of St Demetrius, д. Ligature "Б" engraved under the glaze from church no.3 on Trapezitsa, е. Ligature "Б" engraved under the glaze from church no.3 on Trapezitsa ж. Ligature "Б" engraved under the glaze from the monastery of St John of Rila on Trapezitsa, з. Ligature "Б" engraved under the glaze from the monastery of St John of Rila on Trapezitsa

НОВООТКРИТИ НАДПИСИ-АВТОГРАФИ В БОЯНСКАТА ЦЪРКВА

Казимир Попконстантинов

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново)

Боянската църква не може да се оплаче от интерес – както преди, така и сега, особено след направеното откритие през месец март 2008 г. от проф. Григор Григоров и доц. Владимир Цветков и то в навечерието на нейната 750-годишнина. Благодарение на открития от реставраторите надпис: аꙁъ василиє писахъ и рисунките от двете страни на входа[1] отново се раздвижи интересът, както към Боянската църква, така и към въпроса за „Боянския майстор”. Паралелното проучване на епиграфския материал (надписи-графити, врязани по стените на храма), който не е бил предмет на изследване от А. Грабар, Кр. Миятев, Н. Мавродинов, Ив. Гълъбов, Ст. Смядовски и други, ни предоставя разнообразна информация тясно свързана с историята на Боянската църква. Едва ли има друга църква от XIII в., която да е толкова често споменавана във всички изследвания, посветени на средновековната българска култура. Тя не само е споменавана, но и се счита за ключов паметник и се използва за репер от редица изследователи. Това се дължи безспорно и преди всичко на ярката специфика на стенописната украса, на епиграфския материал на тази сравнително малка, но с много интересна архитектура църква. И същевременно на факта, че в нея са запазени висококачествени стенописи, изпълнени от ꙁограф[2] Василиє и неговия екип, както стана известно от новооткритите надписи върху западната стена на храма и върху меча на св. Димитър. Редки са случаите, в които науката разполага с толкова сведения за един паметник – ктиторски надпис, ктиторска композиция, сцени и надписи-автографи на зографи. На пръв поглед богатата литература, посветена на Боянската църква, без преувеличение, сякаш не оставя път към едно ново изследване на епиграфския материал и новооткритите рисунки, „синопии”, особено след Ив. Гълъбов. Веднага ще добавя, че това не е така. Фактът, че отново се връщаме към Боянската църква ще подкрепи моето мнение. Новите открития събуждат сериозни размисли и въпроси, което доказва тяхната безспорна актуалност.

Целта на настоящето изследване е да се представи възможно най-пълноценна документация и интерпретация на всички новооткрити надписи, четене на известни, но непубликувани надписи-графити, които дълго време са останали загърбени, но се вписват в историко-културния контекст на храма; на новооткрити рисунки на персонажи, които са част от стенописната украса на храма[3]. Така поставената от нас задача е колкото трудна, толкова и актуална, привлекателна и необходима за съвременната наука и открехване на нови страници от богатата история на Боянската църква, в навечерието на нейната 750 годишнина.

Достъпните сведения не са достатъчни за изясняване на серия подробности около ктитора на храма, зографа и неговия екип, произходът им. Дали тесните връзки между ктитора и зографа/зографите от Серско, видно от Боянския поменик (*Станчева М., С. Станчев* 1963:67), са оказали влияние върху поръчителството за изписване на храма, е въпрос, който на този етап остава отворен. Наличните сведения не са достатъчни и за по-точно датиране на началния период на храма[4], но това не омаловажава неговата научна стойност и принос в съкровищницата на средновековната българска култура и наследство.

---

[1] По устно сведение на проф. Гр. Григоров и доц. Вл. Цветков рисунките са били открити през 80-те години на XX в. Благодаря им както за това сведение, така и за предоставената възможност да работя и с надписите върху свалените за реставрация и консервация стенописи.

[2] Във връзка с разнообразието в терминологията на средновековните живописци и зографи виж: *Лазарев В.* 1970:13–26.

[3] За чудесните условия за работа в Боянската църква, предоставени ми от ст. н. с. д-р Божидар Димитров, директор на Националния исторически музей, благодаря още веднъж. В самостоятелно монографично изследване паралелно с изследването на епиграфския материал представям нов поглед и прочит на някои от сцените от житийния цикъл на св. Никола и други, които са убягнали от вниманието изследователите, но са тясно свързани с новооткритите автографи (*Попконстантинов К. 2009 а*).

Надписи от долния етаж на църквата, едновременни със стенописната украса от XIII в.

АꙄЪ ВАСИЛИЄ ПИСАХЪ

Надписът според реставраторския екип е изписан с въглен от лозова пръчка върху влажната мазилка от фуга. Той се намира на височина 1.60 м от съвременното ниво на пода и на 15 см южно от нишата, в която е представена сцената „Кръщение Христово", чието продължение в южна посока е покривало надписа, и на 35 см северно от входната врата (обр. 1 а). При изписване на надписа авторът не се е съобразил, че краят на текста ще попадне върху тухлата и продължил на втория ред – САХЪ. Че това е така е видно на място, тъй като след ПИ от писахъ[5] няма никакви следи от въглен върху фугата и тухлата (обр. 1 б). Размерите на надписа са: дължина 28 см, височината на буквите варира от 8 мм до 3 см. Почеркът е неравен, тъй като мазилката е грапава и не позволява равномерно очертаване на буквите (обр. 2 а). По своите палеографски особености надписът има близки паралели, както с епиграфски паметници от XIII в., така и с надписите върху свитъци и около изображенията на светци в Боянската църква.

Със своята запазеност и отчетливо изписан текст, новооткритият надпис-автограф издава обиграна ръка на грамотен, уверено владеещ писмото зограф. Паралелно с това този кратък текст поставя въпроса – кой е този Василие? Дали автографът е оставен от богомолец посетил храма[6] (?) или от протомайстора-зограф, или той е изписан от член на неговия екип, въпрос, който предизвика доста дискусии. Този кратък текст представляваше трудност, не толкова в разчитането, тъй като буквите са запазени доста добре, особено в началната част, а в интерпретирането. Не може да се отрече, че както новооткритият надпис-автограф, така и рисунките, които също са очертани с въглен, за разлика от другите надписи-графити, са този елемент от Боянската църква, който привлече и продължава да привлича интереса на изследователите. Това може да се обясни на първо място с един важен факт. Става дума за откриване на надпис, който се свързва с името на протомайстор-зограф или един от зографите стенописвали храма, което на пръв поглед, като че ли е рядко явление в практиката през средновековната епоха. Но какво показва статистиката, която е на база изследване на „автографирането"? В хронологическите граници на X–XVI в. до нас са достигнали запазени 51 автографски подписа на зографи и на 7 архитекти (*Ждраков З.* 2004:147–149), данни, които респектират и опровергават досегашното лансирано неубедително мнение, че „изискванията на християнския морал за скромност са се изразявали със запазване на анонимността на зографа, тъй като грамотността и талантът, умението да рисува човек са дар от Бога" (*Хаджиев К.* 2008:14). Това твърдение показва непознаване на изследванията в тази област[7], посветени както на редица паметници от България, така и от Сърбия, Гърция, Македония, Албания и други (*Ждраков З.* 2004, 5–176).

Трудно може да се съгласим с подобно мнение, тъй като е в противоречие както с откритите автографи[8], така и например с известното послание на Епифаний Премъдри до Кирил Тверски: „…Феофан, гречин, книги изограф нарочитый и живописецъ изящний во иконописцех, иже многи различные множае четверодесяточисленных церквей каменных своею подписал рукою, яж по градом, елико в Константине граде и в Халкидоне, в Галафе, и в Каффе, и в велицем Новгороде, и в Нижнем. Но на Москве три церкви подписаны…"(*Лазарев В.* 1961:113). За разлика от Теофан грек, за когото все пак има макар и откъслечни сведения, то за зографа Василие може би никога няма да узнаем повече от това, което е известно от стилова анализ на редица негови произведения, въпреки, че в стила на всеки творец се наблюдават колебания.

Надписи-графити

Проучване на епиграфския материал (надписи-графити, врязани по стените на храма), който не е бил предмет на изследване от А. Грабар (*Грабар А.* 1924), Кр. Миятев (*Миятев Кр.* 1961), Н. Мавродинов (*Мавродинов Н.* 1936), Ив. Гълъбов (*Гълъбов И.* 1963), Ст. Смядовски (*Смядовски С.* 1991:193–196, 1993/94:18–23) и други, ни предоставя разнообразна информация тясно свързана с историята на Боянската църква. Въпреки очевидната липса на отговор на въпроса какво представляват тези графити, те са игнорирани от проучвателите на Боянската църква. Казано с други думи, премълчаванията и пренебрегванията на проблема за автора и авторите на тези епиграфски паметници, са резултат от отказа да се гледа на този вид информация като елемент на комуникативно събитие. Не на последно място „езиковото проучване на цялостния епиграфски материал позволява да се добие една много по-пластична представа за външната биография за човека, с който са свързани Боянските текстове" (*Гълъбов И.* 1963:13). Чрез настоящето публикуване на новооткритите надписи и тези, които дълго време са убягвали от вниманието на изследователите, се запълва последното звено на епиграфските проучвания на храма и не на последно място ще позволи да се добие по-пълна представа за епиграфското богатство и разнообразие на Боянската църква за цялостното изясняване историята на паметника. Надписите ни въвеждат в едно всекидневие в това свято място, което също не би могло да се пренебрегне, ако се излезе от гледището на историческата антропонимия[9], свързана, както с местното население, така и със свещенослужителите. Палеографският и езиковият анализ на тези надписи позволява да се хвърли светлина и върху още една подробност, както за техните автори, така и времето на изписването им, тъй като те за разлика от стенописните, са възникнали в друга обстановка. Една част от тях са врязани върху северната стена на притвора и наоса, други в олтарната част, а трети върху южната страница на входа между нартекса и наоса.

I. Надписи от долния етаж на църквата

А. Надписи в притвора

Върху южното лице на южната страница на входа от съвременното предверие към нартекса на храма на височина 105 см от съвременното ниво са врязани един под друг два надписа с дължина 15 см. Височината на буквите варира от 1 до 3 см. За тяхното изписване е използван островърх предмет – стилус, шило или ножче. Върху стената има следи от орнаментиране с охра и линии с тъмносив цвят. Надписите са врязани върху фината обмазка на страницата, която в западната част е обрушена и липсва края на първия ред, но неговото възстановяване не представлява трудност (обр. 2 б).

1. Първият надпис е двуредов и ясно се чете :

Аꙁъ Ромнъ д[он]
дохъ ѿ…

При изписване на текста част от хастите на буквите ρ, о, м, н, ъ в името са обрушени, тъй като мазилката е твърда. След името Ромнъ следва д, явно от дондохъ, видно от текста в р. 2. Макар че краят на надписа е сериозно повреден, предложеното четене е сигурно. Неясно остава само дали след ѿ е било отбелязано мястото откъдето е дошъл Ромнъ. Срв.: дондоша на село Супр. 18. 4. Палеографски особености на надписа: А е с издължена вертикална хаста, в горния ѝ край е очертана леко окръглена петлица. Р е с малка кръгла петлица, а О се повтаря два пъти и е с малки размери, очертано в горния край на „реда" и наподобява т. нар. „висящо писмо". Ъ и в трите случая е с почти едно и също начертание – почти ъгловата петлица прикачена върху хаста с десен наклон.

2. От втория надпис, който е врязан на 3-4 см под първия, е видно, че отчасти е повторен текста, но името е изписано Аꙁъ Ръманъ ѿ Г… (обр. 2 в). За разлика от първия надпис тук е отбелязано, че Ръманъ е ѿ Г…, най-вероятно село Герман, Горни Лозен или Грахово известни и от Боянския поменик. По своите палеографски особености двата надписа стоят най-близо до епиграфските паметници от XIV–XV в.

---

[4] Според Г. Стойков „Източната Боянска църква е била построена не по-късно от втората половина на X в., когато крепостта Бояна е започнала да играе важна военностратегическа роля в обособилата се Западна българска държава. Първите стенописи в апсидата на Източната Боянска църква по характерните им белези са от XI–XII в. Тази датировка обаче ни най-малко не обвързва и строежа на самата църква" (*Стойков Г.* 1965:47–48).

[5] За значението и смисъла на глаголната форма писахъ (*Гълъбов, Ив.* 1963:31–32).

[6] Храмът е бил в процес на стенописване и не е възможно богомолец да е оставил своя автограф.

[7] В своя статия с твърде претенциозно заглавие „Новите епиграфски паметници от Боянската църква" публикувана в Проблеми на изкуството 3, 2008, с. 14–17, К. Хаджиев направи опит да публикува новооткрития автограф на Василие и надпис съпровождащ „Кръщение Христово". За съжаление статията е изезана с доста неточности и твърдения, които са добра илюстрация за библиографска неосведоменост, дори за паметници, които цитира. За съжаление цялата му статия е повърхностна, изпълнена с неточности и безпочвени отрицания и интерпретиране на надписите, които правят статията неизползваема, както от изкуствоведи, така от епиграфи и лингвисти.

[8] За автографи върху стенописи и икони от XIII в. виж: *Смирнова, Э. С.* 1975:82 и цит. там примери; *Ждраков З.* 2004:146-149; *Попконстантинов К.* 2009 б:235–239.

[9] Надписите, изписани от посетители и богомолци, върху сцената „Кръщение Христово" са от XVIII–XIX в. ще бъдат предмет на самостоятелно изследване.

3. Върху северната страница на входа към нартекса, на височина 105 см от нивото на първото стъпало, плитко е врязан графит – ТРН… Височината на буквите е 5 мм. Дали тук се касае за изписване на числителното ТРН, или от недовършено име ТРН[ФОNЪ] е въпрос, на който трудно може да се отговори със сигурност.

4. Върху северната стена на входа към нартекса е изобразен ст҃ы столпникь Даниль. В долната част на стенописа на височина 150 см от подовото ниво е запазен плитко врязан графит: ТРПАN. Височината на буквите варира между 8 мм и 2 см.

5. В източния край на стенописа, до ъгъла с изображението на ст҃ы Дамиѣнь, са запазени отделни, дълбоко врязани, букви : Д, а под нея Л от надпис, който е унищожен.

6. Върху северозападния стълб, на неговата източна стена, върху плаща на ст҃ы Прокопие под лакетната част на дясната ръка са отбелязани, едно под друго, имената на богомолци (обр. 3).

Хитѡ Перуна
Кѡдънъ
Ангелие
Попъ
Аминъ

7. На северната стена на наоса, долу, по средата е изобразен ст҃ы Ѳеѡдор Тиронь. Върху ризницата на светеца и китката на лявата му ръка е врязан двуредвов надпис с дължина 40 см. Височината на буквите е 3 см, само на Ꙁ е 7.2 см (спуска се под реда), а ширината варира от 1.5 до 4 см. За съжаление надписът е много повреден в края на двата реда (обр. 4 а-б). Има следи от букви, но те не могат да бъдат разпознати, тъй като са запълнени с кит по време на консервационните работи. Надписът със своето начертание на буквите се откроява от всички останали графити в храма. Изящно оформените букви показват, че авторът е владеел книжовното писмо. Текстът гласи:

Аꙁь многогрѣшьн..е….
ѡн…а….о….

8. На 4 см вляво под надпис № 7 ясно са очертани 4 букви АПР.. Височината на буквите варира от 7 мм до 1 см.

Б. Надписи в олтарната част на храма

9. В северната ниша на олтара (в протезиса) е изобразен ст҃ы Евьпл[ос]. Върху надлакетната част на дясната му ръка са врязани едно под друго Петарь, Коле. Вляво от тях, върху тъмния фон до светеца, на височина 43 см от основата на протезисната ниша са изписани едно под друго Коле, Лале (обр. 5). Височината на буквите варира от 2 до 3 см.

10. В абсидата, в северната ѝ част, вляво от фигурата на ст҃ы Григорие Б<о>гословец, на височина 160 см от подовото ниво, е врязан с остър предмет десетредов надпис (обр. 6 а-б). Височината на буквите варира от 1 до 2 см.

оі гар..но
ѿ
прѣбив…
раба бж҃я
Маріа
мц҃а ѿт
ка҃
Дафи
нан҃б
н

Двете имена Маріа и Дафина са отбелязани също едно под друго в Боянския поменик, л. 29 в., село ѡбѣля (*Станчева М., С. Станчев.* 1963:46). Отбелязаните месеци и дати, най-вероятно отразяват времето на кончината на Маріа (октомври 21 ден), а на Дафина (ноември 8 ден). По своите палеографски особености двата надписа могат да се датират в хронологическите граници на XIV в.

11. В южната част на абсидата, между канта ограждащ фигурата на ст҃ы Стефань и на 18 см от ъгъла отделящ олтарната част от наоса на 130 см от подовото ниво е врязан надпис (обр. 7 а, б). Височината на буквите варира от 1 до 2 см.

Асъ попъ
Миле

еше…
нъ
1869

Името на попъ Миленъ се среща в надпис изписан в църквата в с. Балша (*Хаджиев К.* 2003:232) и в Боянския поменик на л. 8.

В южната част на абсидата, между канта, ограждащ фигурата на ст҃ы Стефань и на 10 см от ъгъла, отделящ фриза с изображенията на св. отци, са врязани един под друг шест надписа-графити. Те са на нивото на лявата ръка на св. Стефан и свитъка в нея, на 193 см от подовото ниво и на 130 см от долната рамка, ограждаща фигурата на светеца. Надписите са сравнително добре запазени, като в някои от тях липсват по няколко букви, които попадат в разрушената мазилка.

12. аꙁъ грешніпопъ Нос[ифъ]. Височината на буквите варира от 1 до 3 см. Почеркът е добре обработен (обр. 8 а, б). Палеографска особеност е изписване на т. нар. „висящо" ш.

13. На 3 см под надпис № 12 е изписан следващият надпис. Височината на буквите варира от 1 до 3 см.

Т аꙁъ грешни попъ Маноиль (обр. 9 а). На 3 см вляво от надписа е очертана буквата Т. Може би авторът не е довършил кръстния знак (символична инвокация), който обикновено се отбелязва в началото на по-голямата част от надписите.

14. Следващият надпис се намира на 2 см под надпис № 13. Той е вместен в три реда (обр. 9 б). Височината на буквите варира между 1 и 3 см.

Помени
гд҃и
Г Драгомиръ

На третия ред пред името е изписано Г. Вероятно авторът е бил повлиян от отбелязаното във втория ред гд҃и и е започнал третия ред с Г, но след като е осъзнал грешката си е продължил с името Драгомиръ.

15. Следващият по ред надпис е изписан на нивото на р. 1 на надпис 14 (обр. 10 а).

аꙁъ грешенъ попъ Пет[аръ]

Името е изписано надредно и попада под името Маноиль от надпис № 13. Името Петаръ| се среща както в храма (в протезиса), така и в Боянския поменик л. 39.

16. На 3 см под надписа на Драгомиръ|е изписан триредов надпис (обр. 10 б). Височината на буквите варира от 5 мм до 1.5 см (само при лигатурното надредно изписване на Р и Ѣ височината е 5 см), а на кръста, в началото на надписа, височината е 3 см.

+ аꙁъ попъ мъногогрѣшн..
Николѣ помѣн[и бж҃]е
иꙁписа҃ сие въ д҃

По своята структура и съдържание надписът държи връзка с приписките. Краят на текста унищожен, тъй като попада в разрушената мазилка. Палеографските особености, лигатурните съчетания показват, че попъ Николѣ не само е познавал много добре книжовното писмо, но вероятно е преписвал богослужебни книги.

17. Под надписа на попъ Николѣ има следи от автографа на друг свещеник, но от него до нас е достигнала малка част: аꙁъ поп [ъ] (обр. 11).

Надписите-автографи врязани в тази част на олтара дават възможност да узнаем имената на свещениците, които са служили в храма (или посещавали). Сведения за тях липсват в Боянския поменик. В него сродни имена се срещат, но не е отбелязано, че са свещеници, което не ни дава основание да твърдим, че те са упоменати в поменика.

По своите палеографски особености по-голямата част от надписите могат да бъдат свързани с епохата на XIV в., а надписът с името на попъ Петар в хронологическите граници на XV в. Единствената податка за отбелязване на деня, месеца и годината имаме в надписа на попъ Николѣ, но тя е унищожена, попадайки в разрушената мазилка.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Грабар А.* 1924.** Боянската църква. – София.
***Гълъбов И.* 1963.** Надписите към Боянските стенописи. – София.
***Ждраков З.* 2004.** Въведение в историята на автографирането. – София.

Лазарев В. **1961.** Феофан Грек и его школа. – Москва.

Лазарев В. **1970.** Русская средневековая живопись. – Москва.

Мавродинов Н. **1943.** Боянската църква и нейните стенописи. – София.

Мавродинова Л. **1995.** Стенната живопис в България до края на XIV век. – София.

Миятев К. **1961.** Боянските стенописи. – Дрезден, София.

Попконстантинов К. **2009 а.** „Зограф Василие" и Боянската църква след 750 години. – София.

Попконстантинов К. **2009 б.** За два автографа от митрополитския храм „Св. апостоли Петър и Павел" в Търново. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova (Книга I). София, 235–241.

Смирнова Э. С. **1975.** Икона Николы 1294 года мастера Алексы Петрова. – В: Древне-русское искусство. Зарубежные связи. Москва, 81–106.

Смядовски С. **1991.** Към Боянските стенописни надписи (1). – Български език, 3, 1991, 193–196.

Смядовски С. **1993.** Към Боянските стенописни надписи (1). – Български език, 1, 1993/94 , 18–23.

Станчева М., С. Станчев. **1963.** Боянският поменик. – София.

Стойков Г. **1965.** Архитектурни проблеми на Боянската църква. – София.

Хаджиев К. **2003.** Кирилски епиграфски паметници от църквата в с. Балша. – В: Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 232–234.

Хаджиев К. **2008.** Новите епиграфски паметници от Боянската църква. – В: Проблеми на изкуството, 3, 13–18.

NEWLY DISCOVERED INSCRIPTIONS-AUTOGRAPHS IN BOYANA CHURCH

Kazimir Popkonstantinov

(Summary)

Thanks to the inscription азъ василие писахъ (I, Vasilie wrote) and the drawings discovered in 2008 by Prof. Grigor Grigorov and Assoc. Prof. Vladimir Tsvetkov on the two sides of the entrance of Boyana church, the interest towards the church itself and the "Boyana master" has been revived just on the eve of the 750 anniversary of the painting of the frescoes there. Boyana church is considered a keystone in the Bulgarian medieval history and art of the 13th c. both by native and foreign scholars. Indeed, the importance of that relatively small church of a peculiar architectural type is undoubtedly based on the outstanding characteristics of the frescoes and the epigraphic material found there. Boyana church is a rare case in the scholarship that provides a variety of evidence, such as ktetor's inscription, ktetors' portraits in the frescoes, and finally, the autographs of the artists who painted the church – ꙁограф Василие (painter Vasilie) noted in an inscription recently found on the west wall of the church and painter Dimitar who left his autograph on the sword of the painted image of St Demetrios in the nave.

At first glance, the exhaustive literature dedicated to Boyana church does not leave any space for a further study on the epigraphic material found there. However, the newly discovered inscriptions and drawings-sinopia denies such an opinion. Some of them were incised on the north walls of the narthex and the nave, others appeared in the sanctuary, and some more inscriptions were incised and painted on the south side of the entrance from the narthex to the nave. The present article aims at presenting the most complete record and interpretation of all the newly discovered inscriptions as well as of those inscriptions which remained unpublished for a long time. The inscriptions bring us to the everyday life of that cult place thus providing evidence for the process of painting followed by the artists in the 13th c. as well as for the anthroponymy of the local population and the church priests throughout the centuries. In this way, the present study does not only enhance our knowledge for the epigraphic material in Boyana church, but also helps the illumination of its history.

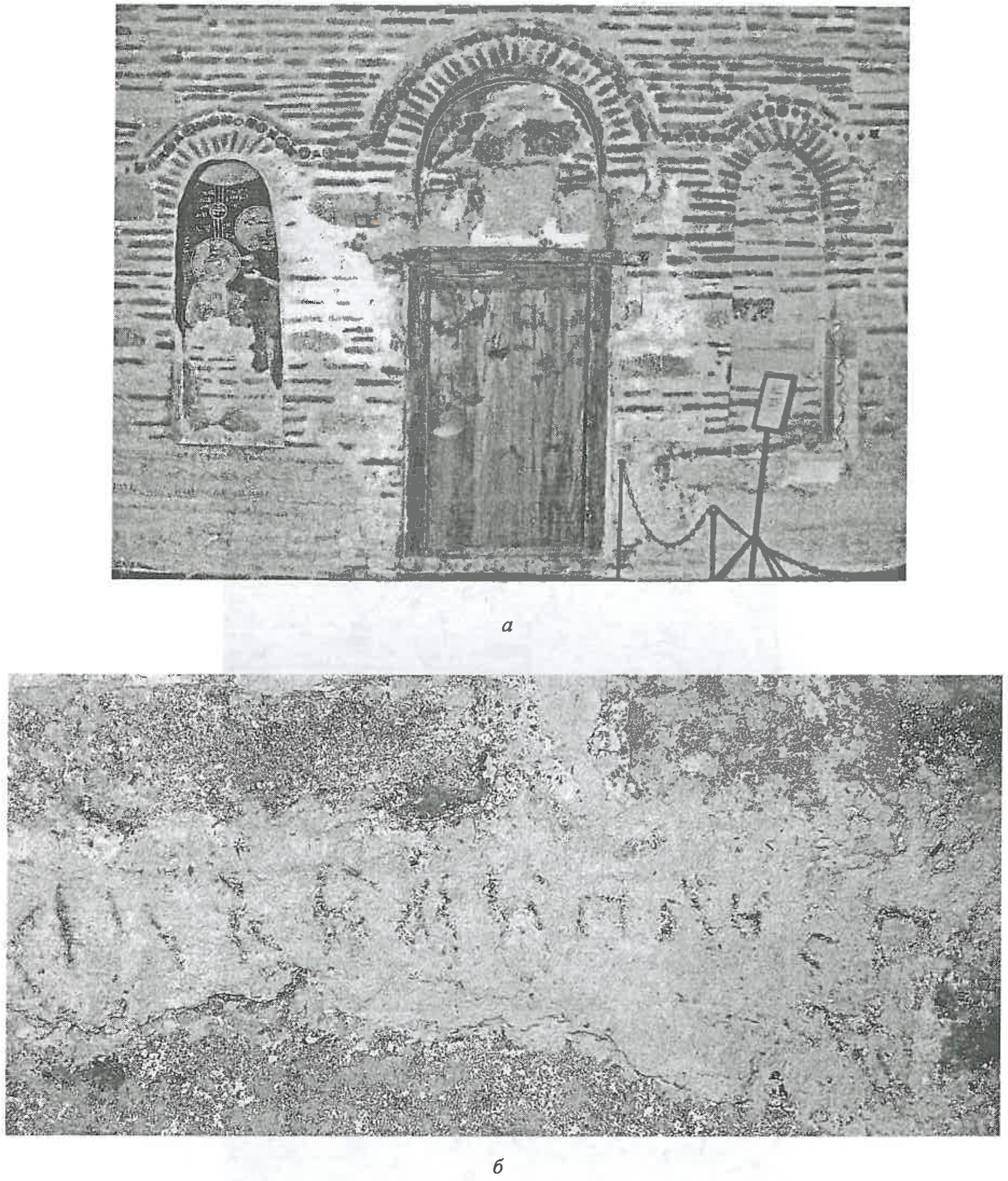

Обр. 1. а. Общ поглед към западната фасада на нартекса на храма „Св. Никола" с автографа на ꙁограф Василие (между сцената „Кръщение Христово" и входа), (по Казимир Попконстантинов),

б. Автограф: азъ василие писахъ (по Казимир Попконстантинов)

Fig. 1. а. A look towards the west façade of the narthex of the church "St Nicolas" with the autograph of ꙁограф Василие (between the scene "The Baptism of Christ" and the entrance), (after Kazimir Popkonstantinov),

б. Autograph: азъ василие писахъ (after Kazimir Popkonstantinov)

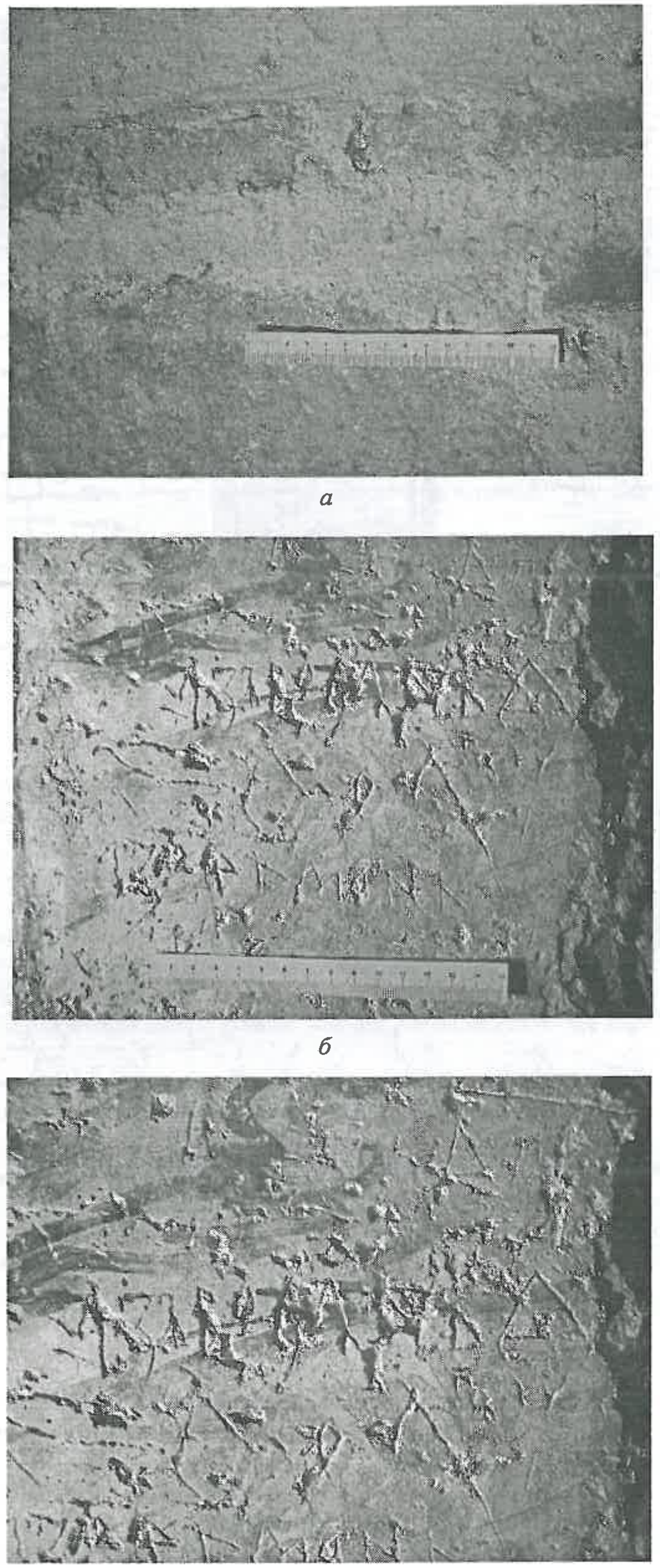

а

б

в

Обр. 2. а. Автограф: аꙁъ василиє писахъ -детайл (по Казимир Попконстантинов), б. Надпис върху южното лице на страницата на входа към нартекса Аꙁъ Роминъ д[он]дохъ ѿ... (по Казимир Попконстантинов), в. Надпис върху южното лице на страницата на входа към нартекса

Fig. 2. а. Autograph: аꙁъ василиє писахъ. Detail (after Kazimir Popkonstantinov), б. Inscription on the south side of the entrance to the narthex: Аꙁъ Роминъ д[он]дохъ ѿ... (after Kazimir Popkonstantinov), в. Inscription on the south side of the entrance to the narthex: Аꙁъ Ръманъ ѿ Г... (after Kazimir Popkonstantinov)

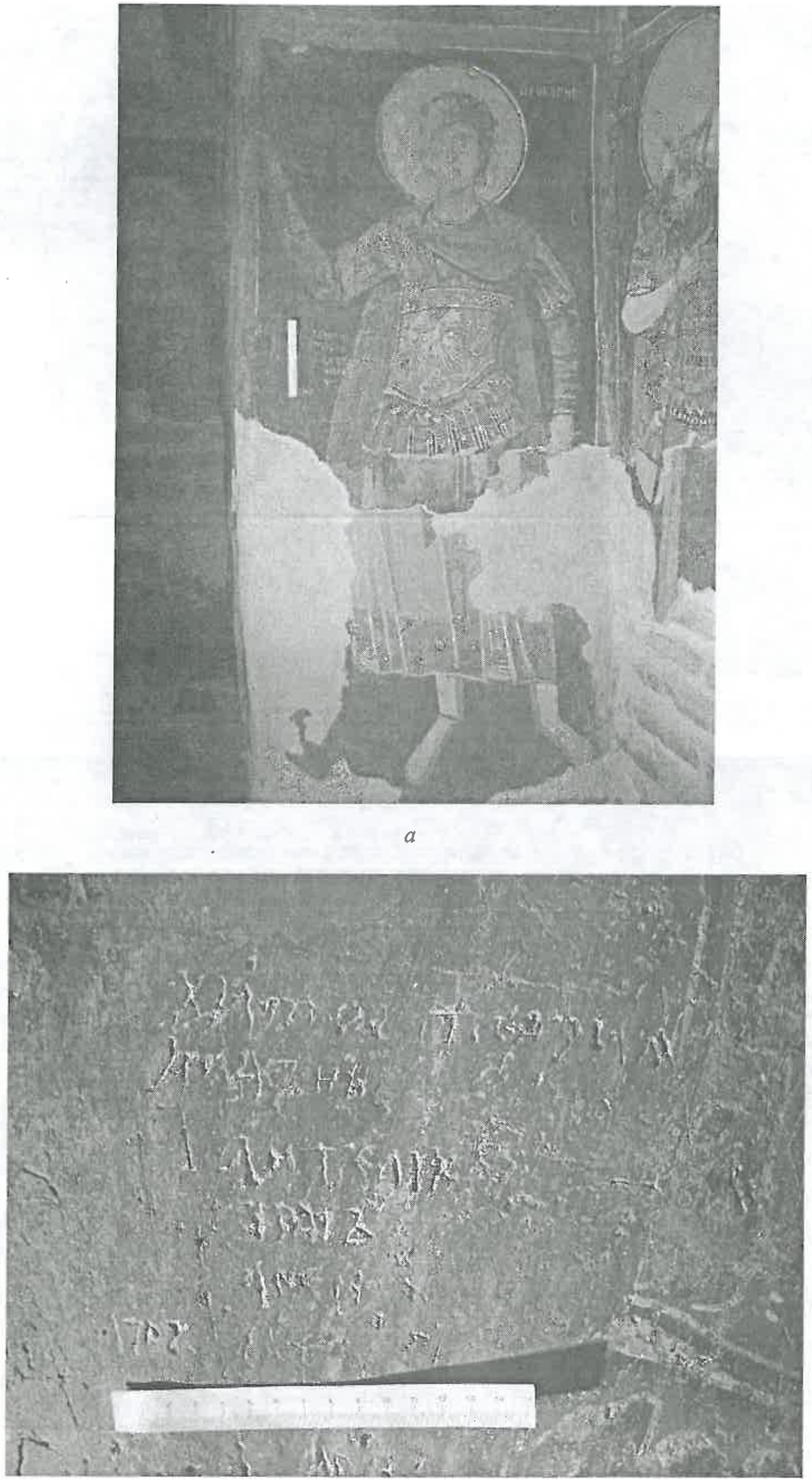

а

б

Обр. 3. а. Надписи върху плаща на с҃ты Прокопиє (върху източната стена на северозападния стълб) (по Казимир Попконстантинов), б. Детайли от надписите

Fig. 3. а. Inscriptions on the cloak of с҃ты Прокопиє (on the east wall of the north-western pillar) (after Kazimir Popkonstantinov), б. Details of the inscriptions

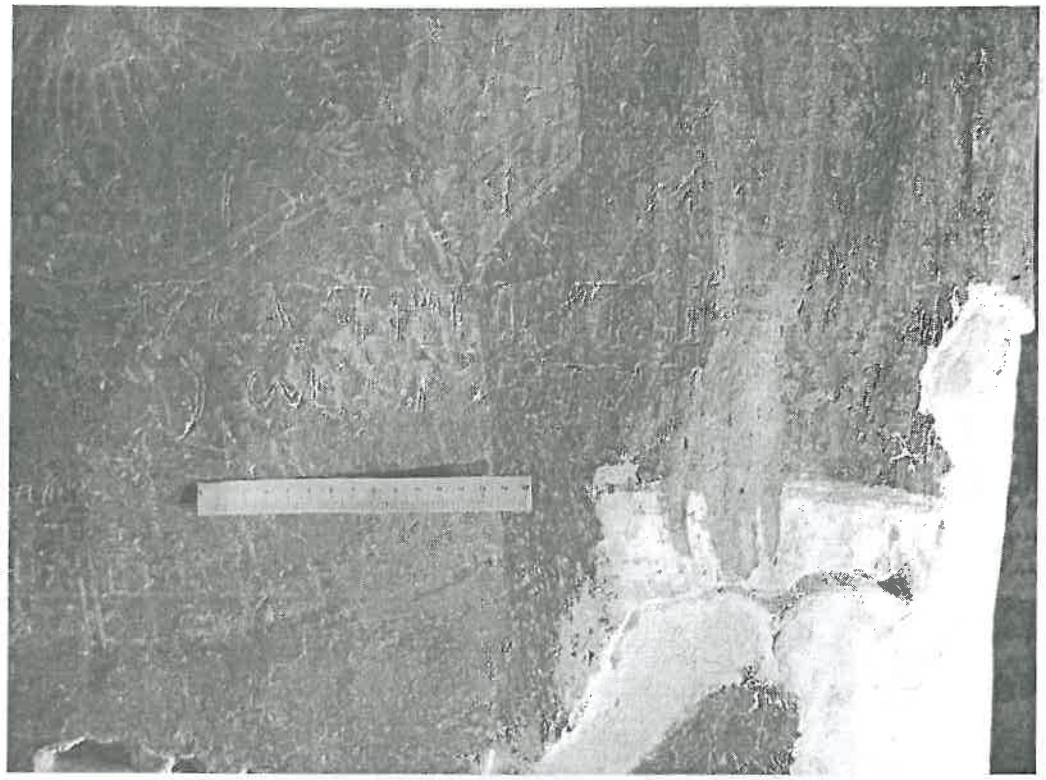

а

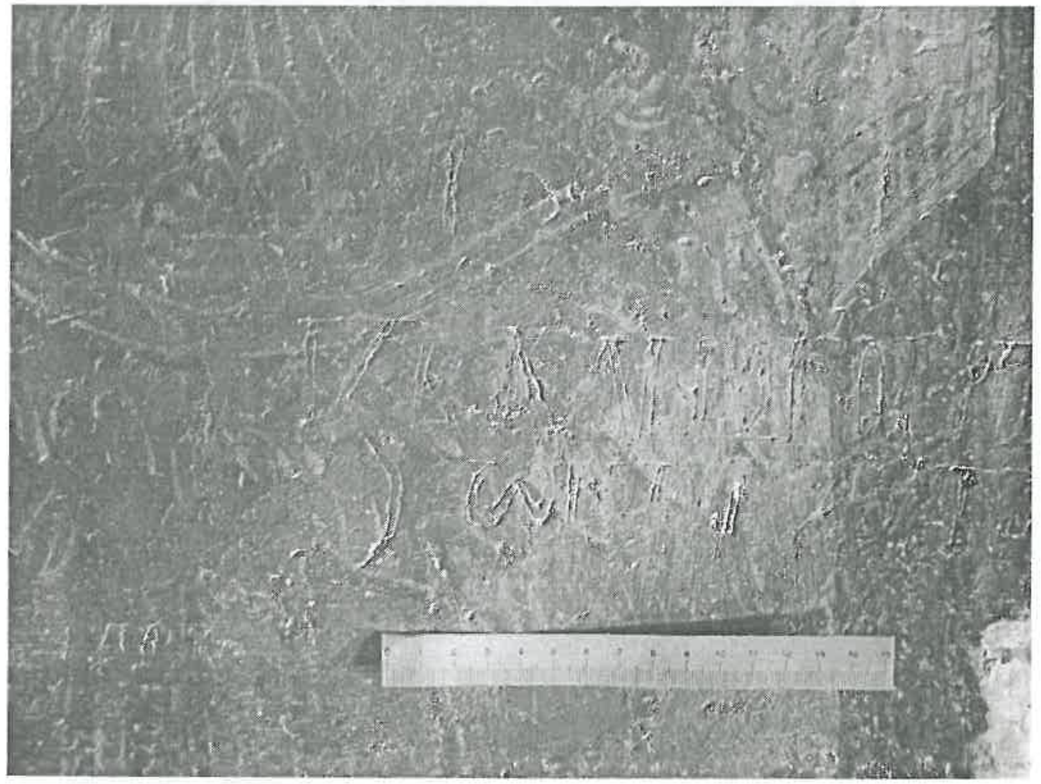

б

Обр. 4. а. Двуредов надпис върху ризницата на ст҃ы Ѳєѡдор Тнронь (северната стена на наоса), Общ план (по Казимир Попконстантинов), б. Детайл от на надписа
Fig. 4. a. Inscription of two lines on the chainmail of ст҃ы Ѳєѡдор Тнронь (north wall of the nave), (General view), (after Kazimir Popkonstantinov), б. Detail of the beginning of the inscription

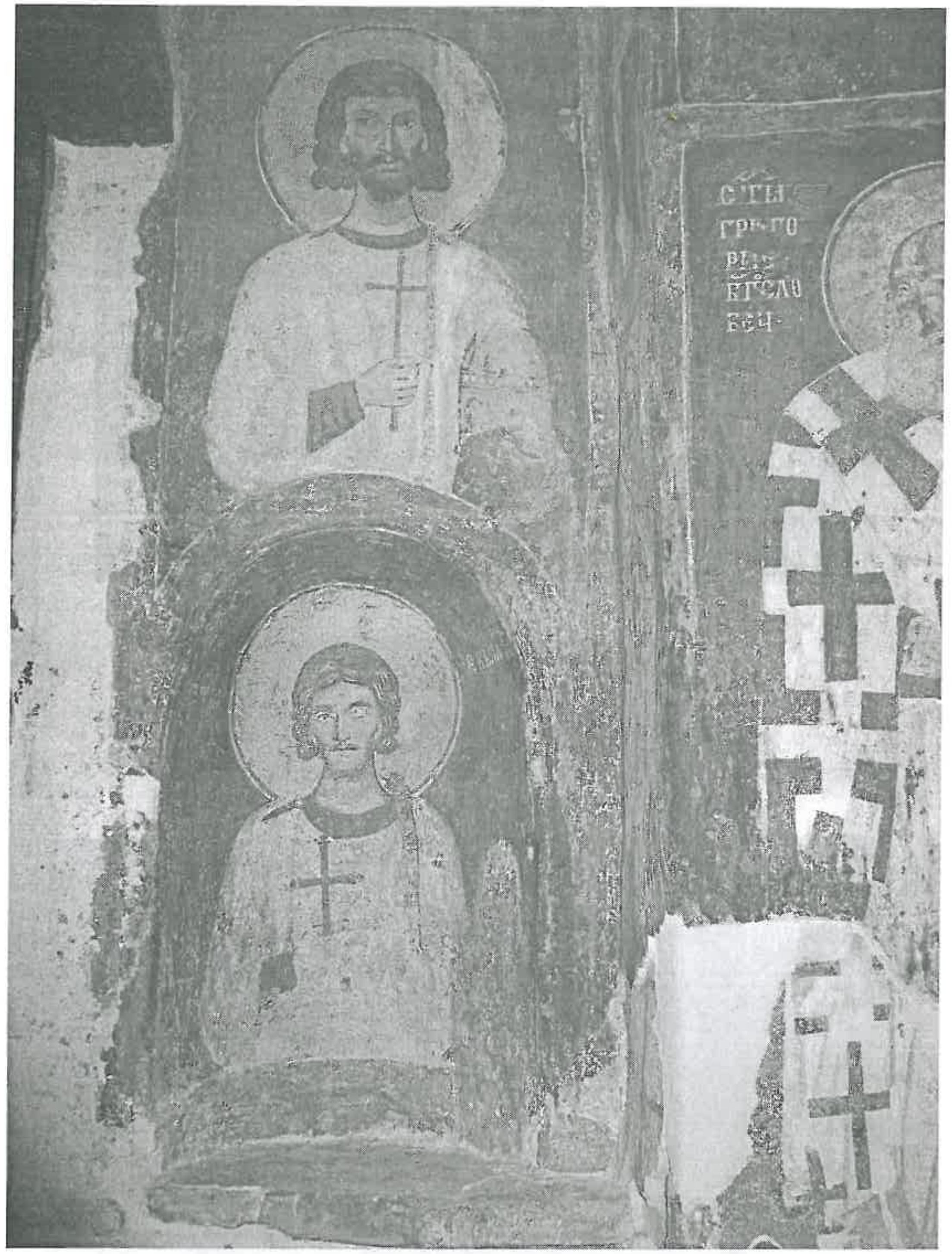

Обр. 5. Надписи Петарь,Колє, Колє, Лалє върху одеждата на ст҃ы Євьпл[ос] (в протезиса) (по Казимир Попконстантинов).

Fig. 5. Inscriptions Петарь, Колє, Колє, Лалє on the vestment of ст҃ы Євьпл[ос] in the prothesis). (after Kazimir Popkonstantinov)

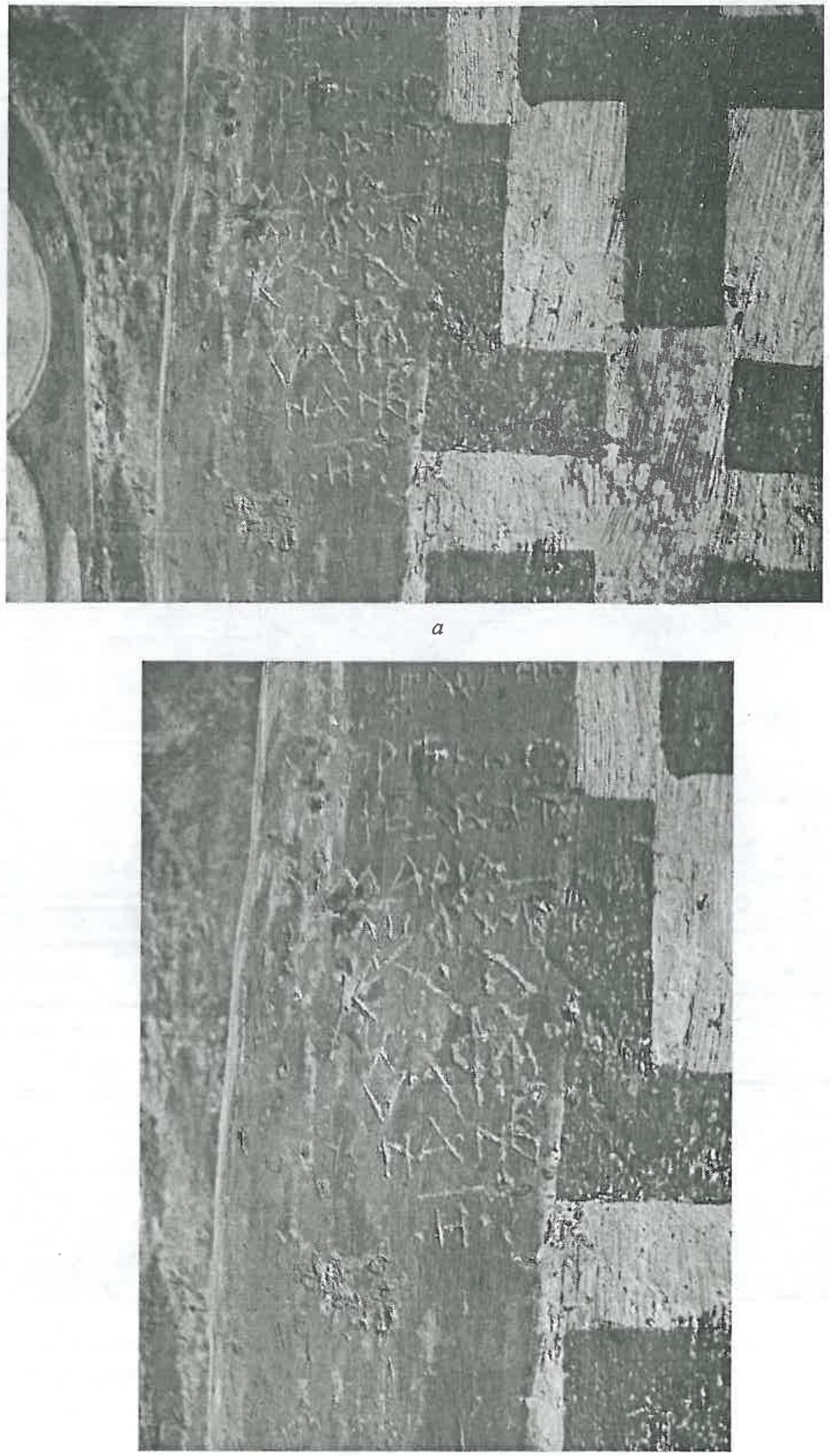
а

б

Обр. 6. а. Надпис с името ꙗаба бж҃я Марıа върху одеждата на ст҃ы Грнгорне Б<о>гословец (в северната част на абсидата) (по Казимир Попконстантинов),
б. Надпис с името Дафнна върху одеждата на ст҃ы Грнгорне Б<о>гословец (в северната част на абсидата), (по Казимир Попконстантинов)
Fig. 6. a. Inscription with the name of раба бж҃ıа Марıа on the vestments of ст҃ы Грнгорне Б<о>гословец (in the north wall pf the apse), (after Kazimir Popkonstantinov), б. Inscription with the name of Дафнна on the vestments of ст҃ы Грнгорне Б<о>гсловец (in the north wall pf the apse), (after Kazimir Popkonstantinov)

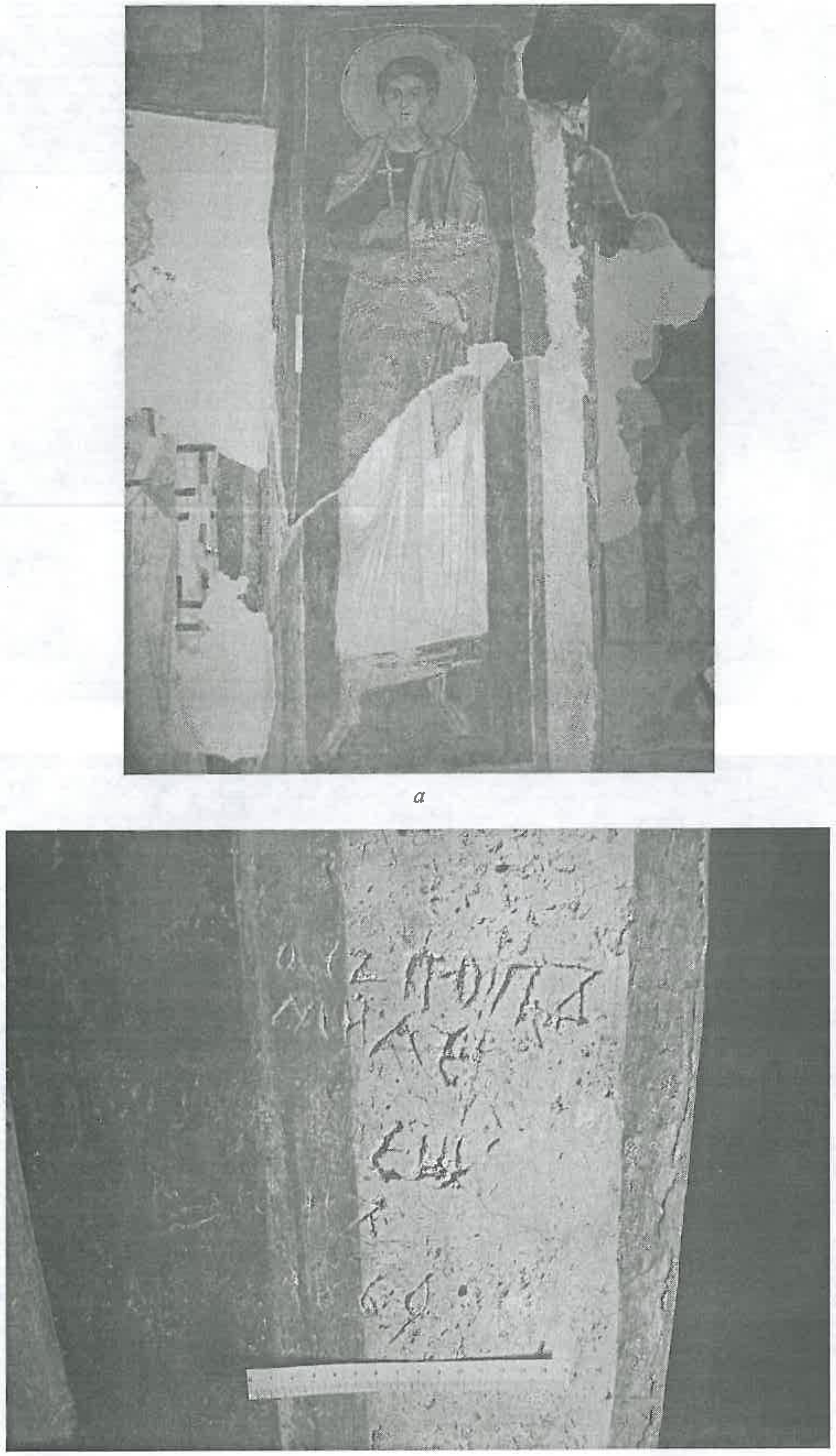
а

б

Обр. 7. а. Надпис Асъ попъ Мнле. в абсидата, в южната ѝ част, между канта ограждащ фигурата на ст҃ы Стефань (по Казимир Попконстантинов), б. Надпис Асъ попъ Мнле – детайл
Fig. 7. a. Inscription Асъ попъ Мнле.. in the south part of the apse between the edging framing the figure of ст҃ы Стефань. (after Kazimir Popkonstantinov), б. Inscription Асъ попъ Мнле..

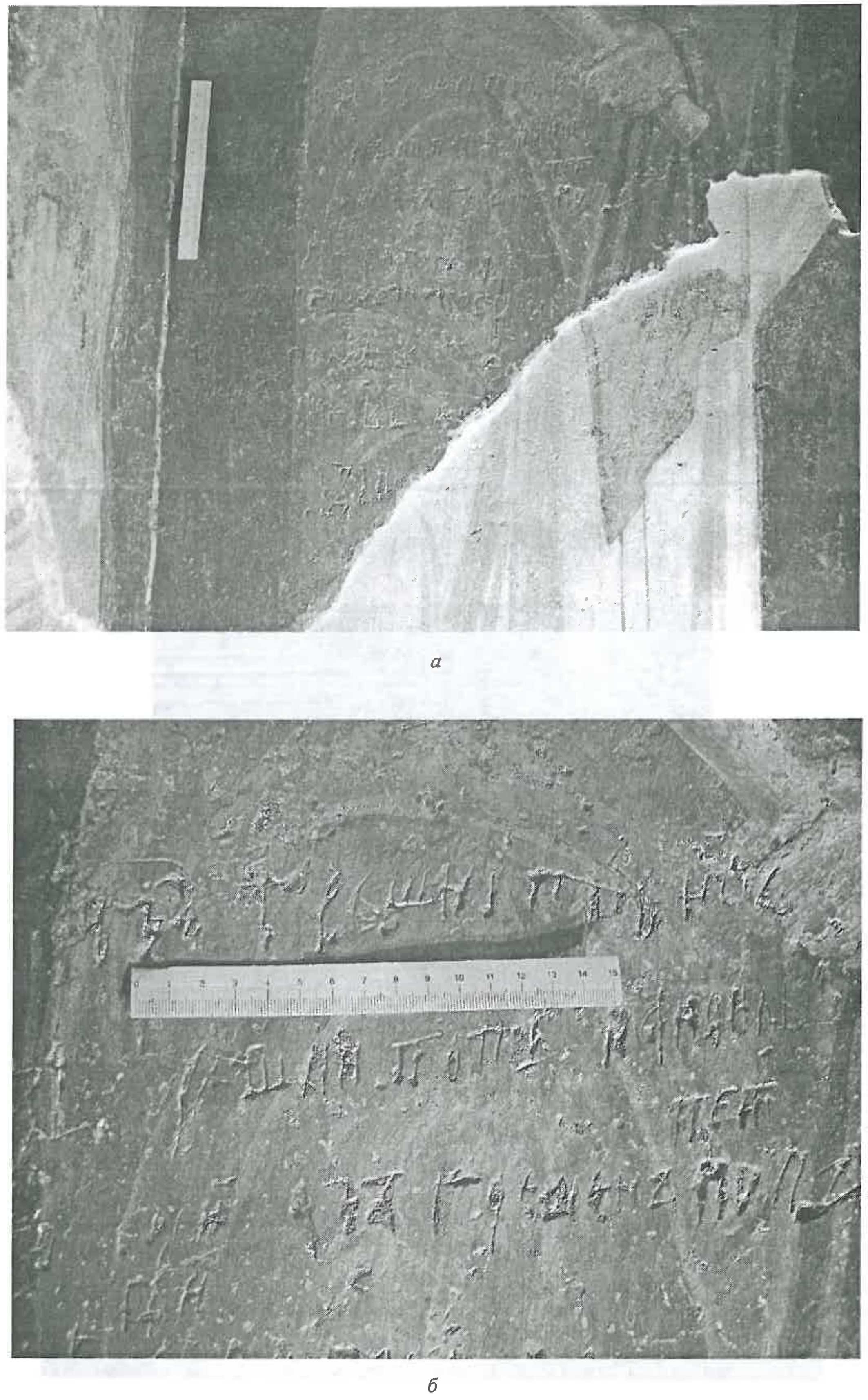

Обр. 8. а. Надписи между канта, ограждащ фигурата на сты҃ Стєфань и изображенията на Св. Отци (общ план), (по Казимир Попконстантинов), б. Надпис № 12: азъ грєшнї попъ Нос[нфъ]

Fig. 8. a. Inscriptions between the edging framing the figure of сты҃ Стєфань and the images of the Holy Fathers.General view (after Kazimir Popkonstantinov), б. Inscription № 12: азъ грєшнї попъ Нос[нфъ].

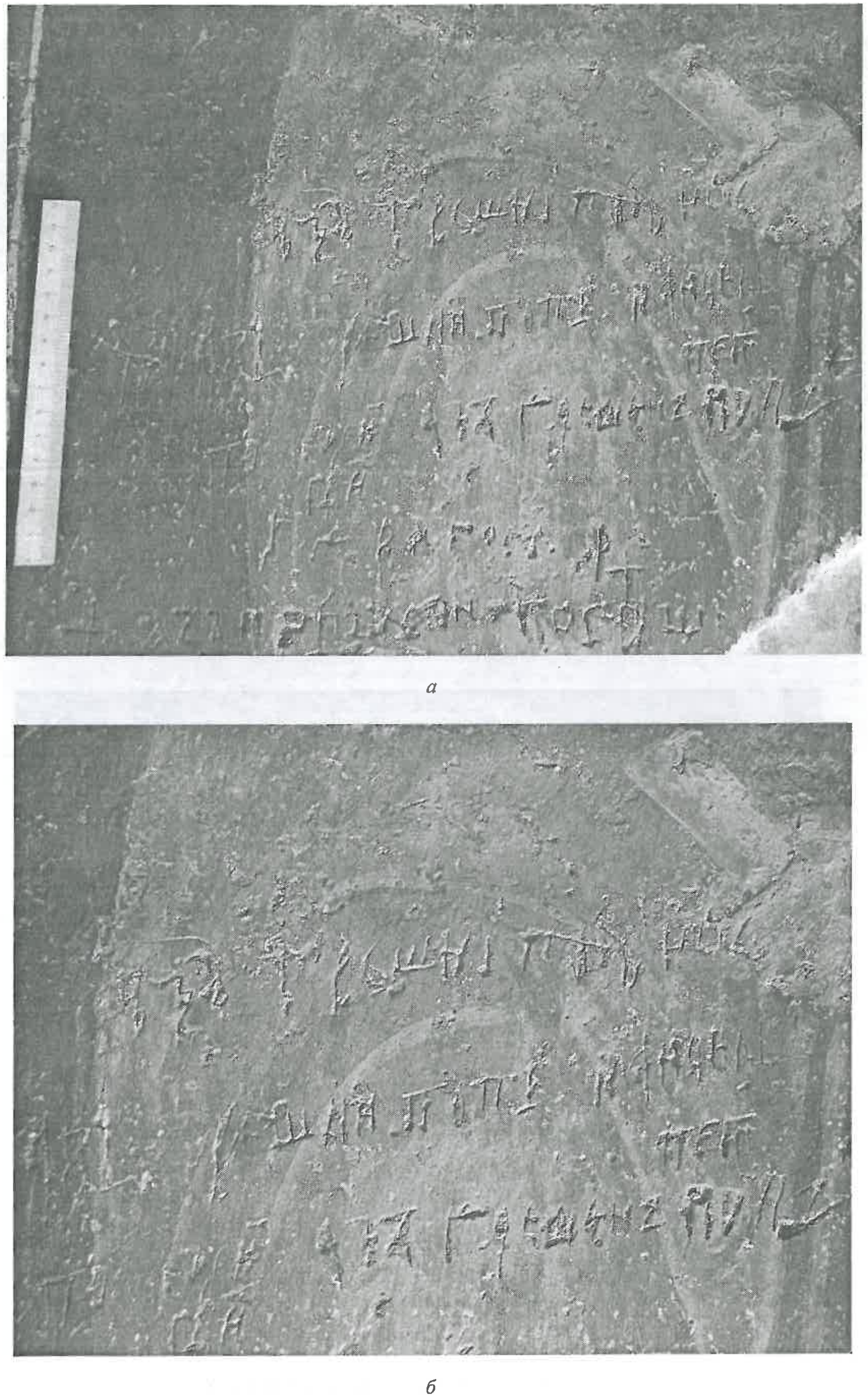

Обр. 9. а. Надпис № 13: Т азъ грєшнн попъ Манонль

Обр. 9. б. Триредов надпис № 14: Помєнн гдн҃ Г Драгомнръ

Fig. 9. a. Inscription № 13: Т азъ грєшнн попъ Манонль, б. Inscription of three lines № 14: Помєнн гдн҃ Г Драгомнръ

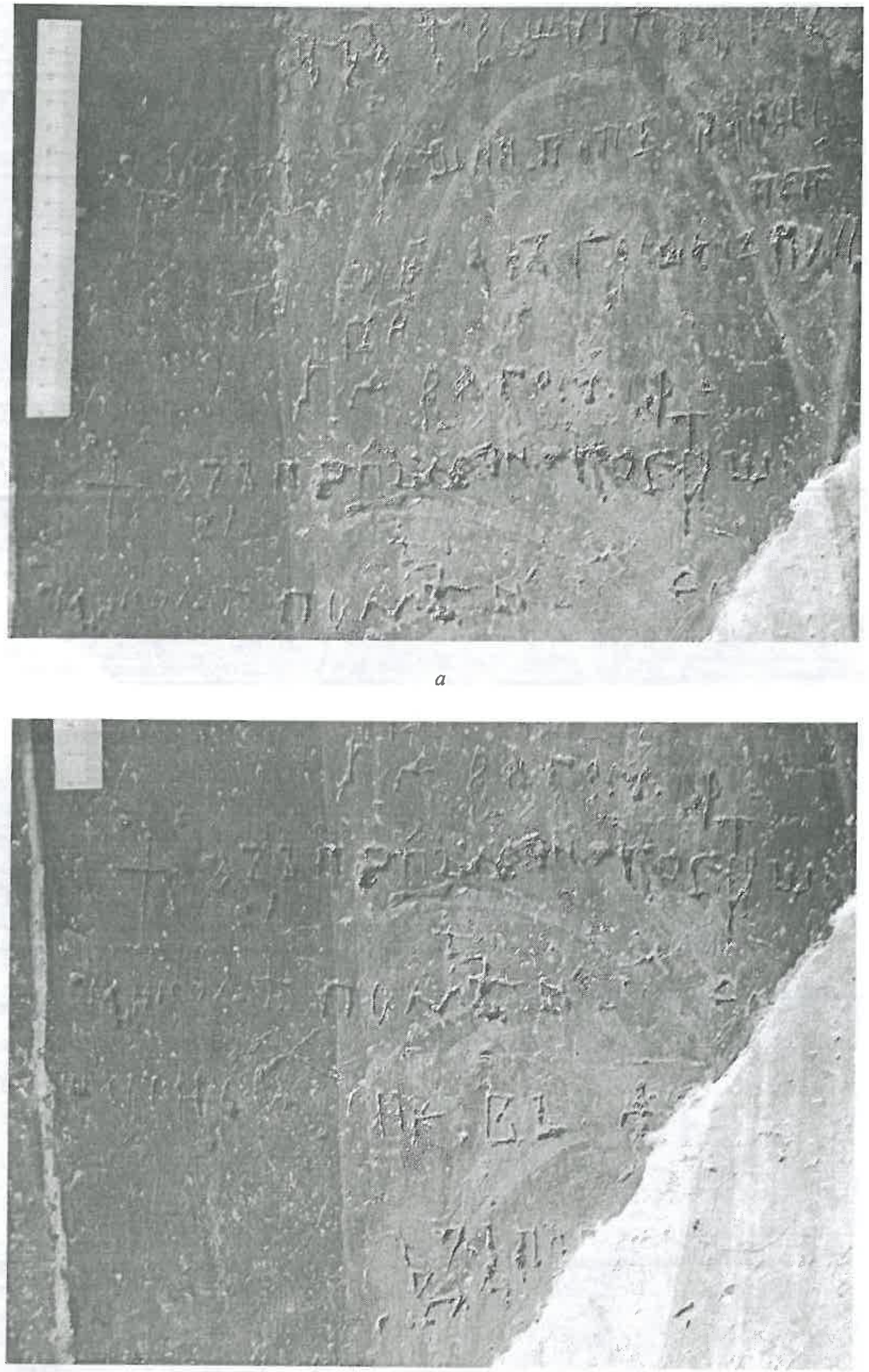

а

а

Обр. 10. а. Надпис № 15 азъ грешенъ попъ Пет[аръ],
б. Триредов надпис № 16: + азъ попъ мъногогрѣшн..
Ннколѣ помѣн[н б҃ж]е нзпнсаⷯ снѥ въ д҃
Fig. 10. a. Inscription № 15 азъ грешенъ попъ Пет[аръ], б. Inscription of three lines № 16: + азъ попъ мъногогрѣшн..Ннколѣ помѣн[н б҃ж]е нзпнсаⷯ снѥ въ д҃

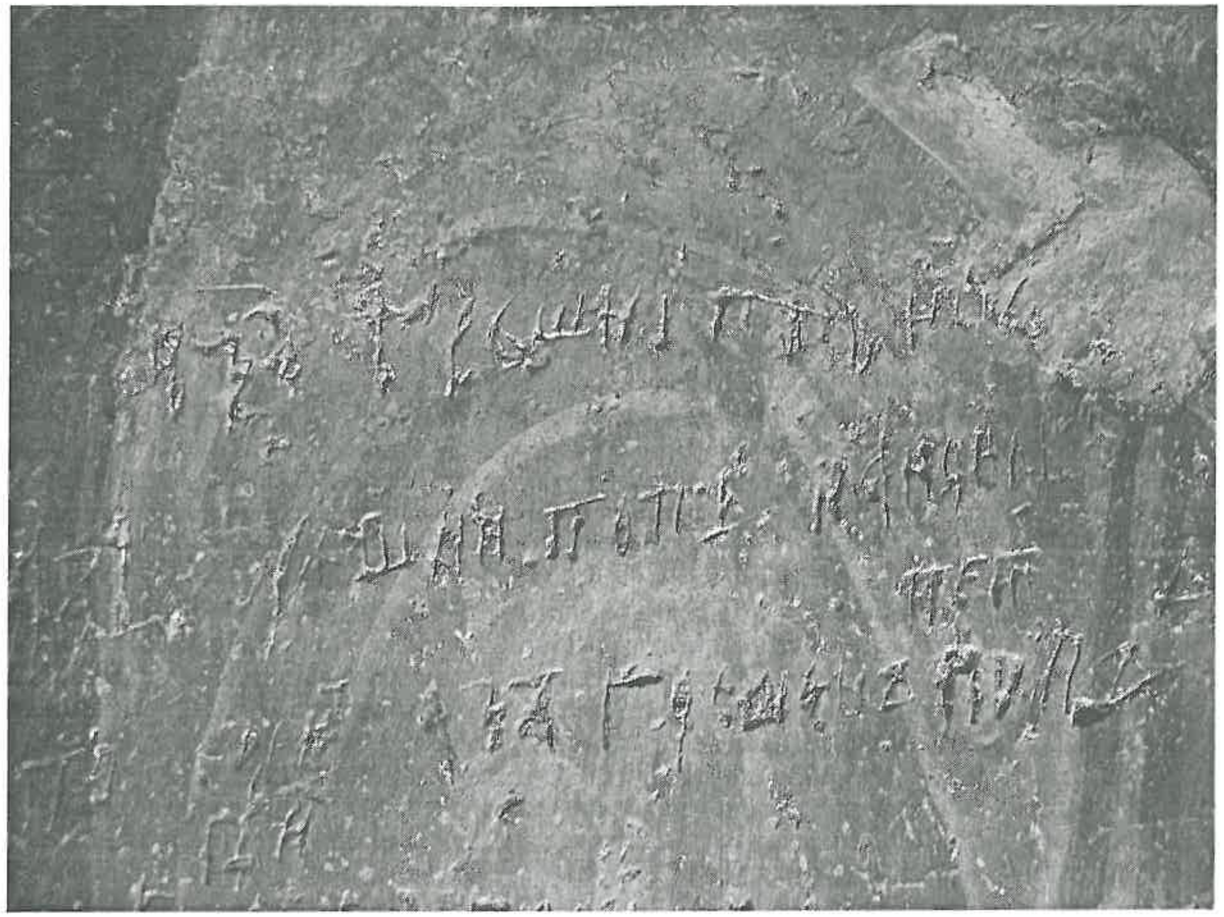

Обр. 11. Надпис № 17: азъ поп [ъ]
Fig. 11. Inscription № 17: азъ поп [ъ]

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НАЙ-РАННОТО ЦЪРКОВНОТО СТРОИТЕЛСТВО В АРБАНАСИ

Хитко Вачев

(РИМ – В. Търново)

През XVII–XVIII в. селището Арбанаси се превръща в един от най-значимите центрове на православието в българските земи. По това време в него функционират седем храма: “Рождество Христово”, “Св. Димитър”, “Св. Георги”, “Св. архангели Михаил и Гавраил”, “Св. Атанасий”, “Св. Никола”, “Успение на св. Богородица”. Независимо от многобройните изследвания, посветени на редица въпроси, свързани със строителството и архитектурата на храмовете, все още остава открит въпросът за най-ранното култово строителство на територията на селището.

През 2003 г. в рамките на проведената международна научна конференция “Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи” представих предварително съобщение, посветено на проучванията на храма “Св. Димитър” в Арбанаси (*Вачев Х.* 2005:64–69). В него изказах хипотезата, че първоначално, като самостоятелен храм е издигнат сегашният параклис “Св. Георги” на църквата “Св. Димитър”. Предложените хронологическите граници, в които е извършено строителството, са средата и втората половина на XVI в. Впоследствие това виждане намери място в монографичния ми труд, посветен на възникването и архитектурното развитие на църковния ансамбъл в Арбанаси (*Вачев Х.* 2006:50–56). Проведените през следващия сезон археологически проучвания потвърдиха верността на хипотезата ми. Данните от тях, както и сведенията, съдържащи се в някои наскоро обнародвани официални османски документи, позволиха датата на издигането на храма да се прецизира. На този въпрос и на проблемите, свързани с най-ранното култово строителство в Арбанаси е посветено и настоящето изследване. Преди да пристъпя към същността на изложението си, ще представя накратко основните аргументи, на които се градеше хипопезата ми.

Църквата “Св. Димитър” се намира в сегашната централна част на селището. Разположена е в северозападната част на обширен двор с площ от около 5 дка. В сегашното си състояние представлява издължена по оста изток-запад постройка с размери 25.70 x 10.80 м, с двускатен покрив. Състои се от олтар, наос, притвор и параклис “Св. Георги”, обединени от север и запад с Г-образна масивна галерия. Сведенията за ранната историята на храма са сравнително оскъдни. В ктиторски надпис, разположен над входната врата на западната стена на наоса, е упоменато, че дарители на завършената през 1621 г. зография са арбанашкият първенец Георгиос и съпругата му Фрагула. В приписка към препис на хрониката на Псевдодоротей Монемзасийски е отбелязано, че той е направен от йерей Стилян и е завършен на 29 май 1622 г. в голямата църква “Св. Димитър” в Арбанаси (*Тютюнджиев И.* 1996:16). Потвърждение за съществуването на храма през XVII в. е приписка на гръцки език с дата 8 април 1645 г. нанесена във февруарския миней на споменатия храм (*Папазов Д.* 1937:58).

Параклисът “Св. Георги”, както вече отбелязах, се намира от северната страна на наоса на църквата “Св. Димитър”. В сегашния си вид представлява издължен по оста изток-запад еднопространствен обем с размери 15.80 x 5.06 м. На изток завършва с полукръгла апсида с широчина 2.04 м и дълбочина 1.04 м. Входът е изместен спрямо оста на симетрия в северна посока с 0.70 м, а размерите му са: височина – 1.56 м, широчина – 0.98 м. Южният зид на параклиса (явяващ се северен за наоса на същинската църква) има дебелина 0.93 м. С такава широчина е единствено западният зид на параклиса, докато всички останали зидове на църковната постройка са значително по-тесни и варират в границите от 0.62 до 0.73 м. По цялото протежение на южната стена на параклиса е запазена петата и част от свода. Същият е изпълнен от тухли с размери 0.22 x 0.10 x 0.025 м, свързани с хоросанова спойка. Не се констатират следи от укрепителни ребра. Петата на разглеждания свод отстои на височина 2.30 м от сегашното ниво на пода. За сравнение петата на свода на наоса на завършената през 1621 г. църква “Св. Димитър” стъпва от северната си страна върху същия зид, като разстоянието от пода е 3.10 м. Той също е бил масивен, изпълнен от тънки плочести камъни на хоросанова спойка. В конструкцията му са използвани дублиращи укрепителни арки изпълнени от тухли. Петите им стъпват върху дървени конзоли, зазидани в северната и южната стена. Натоварванията на свода се поемат от дървени обтегачи по оста север-юг.

Констатираната ситуация в архитектурната стратиграфия на сводовете насочва към следния порядък на изграждане на обемите на църквата. Първоначално е бил изграден сегашният параклис, от градежа на който до днес са оцелели южната и западната му стени. Впоследствие към него е бил добавен обемът на наоса на църквата, посветена на св. Димитър, като за негова северна стена е използван южният зид на параклиса. В подкрепа на това се явяват особеностите на стенописната украса в параклиса. Частично запазени останки от нея има върху апсидната конха, южната и западната стени. Върху южната стена се констатира наличието на два пласта стенописи. Към по-късния от тях се отнасят запазените участъци в апсидната конха и тези по западната стена. Въпреки че не са били все още обект на реставрационна намеса, по стил, композиция и колорит те са твърде близки до стенописите от наоса на църквата, посветена на св. Димитър, които имат дата на изписване 1621 г. По-големи участъци от ранния стенописен пласт са запазени в източната част на южната стена и по цялото ѝ продължение в регистъра на цокълните фризове. Въпросните фризове са в две разновидности. Единият представлява наклонени вълнообразни линии в червен и охров цвят които имитират мрамор. От изток на запад той се проследява на разстояние 5.30 м. Следва прекъсване с ширина 0.94 м, в което е видима зидарията на южната стена, върху която няма следи от стенопис. На запад след въпросното прекъсване започва друг цокълен фриз във вид на волути, изпълнени в тъмносин и керемидено-червен цвят, който продължава до югозападния ъгъл на постройката. В заложения в зоната на прекъсване на цокълните фризове сондаж бе разкрита субструкцията на зид с ориентация север-юг. Той е конструктивно свързан със субструкцията на южната стена на църквата “Св. Георги”. Няма съмнение, че той е основата на стената, която е разделяла наоса и притвора на храма. Същевременно наличието му е едно сериозно доказателство, че параклиса предхожда като дата на изграждане църквата от 1621 г. В пространството между споменатия зид и субструкцията на южната стена, която е 0.24 м по-широка от нея, на нивото на основите (дълб. 0.74 м) бе открита монета, сечена в Унгария през 30-те години на XVI в.

Въз основа на данните от археологическите сондажи в галерията на храма установих, че към храма “Св. Георги” в западна посока е бил пристроен екзонартекс. Неговото подово ниво е с 0.28 м по-ниско от това на притвора и наоса. Разликата в нивата е била преодоляна със стълби.

Това са основните аргументи, въз основа на които изказах хипотезата, че първоначално е издигнат храмът “Св. Георги”, а впоследствие той е включен в обема на църквата “Св. Димитър”. Категорично доказателство, че става дума за храм, а не за параклис, е решението на олтарната му част и по-точно разположението на камения св. Престол. В “Св. Георги” той е ситуиран по такъв начин, който го прави достъпен от четирите световни посоки, а това е важно условие за пълноценно извършване на св. Литургия (*Атанасов Г.* 1994:52). Това от своя страна е един от най-сигурните белези, че в случая става дума за храм.

Данните, съдържащи се в някои наскоро обнародвани официални османски документи, позволиха да прецизирам датата на издигане на църквата “Св. Георги”. Както вече отбелязах, първоначално считах, че става дума за средата и втората половина на XVI в. Към такава датировка, освен изложените по-горе данни насочват и характеристиките на живописта от ранния стенописен пласт – ярък колорит, издължени пропорции на фигурите, усещане за стегнатост и равновесие в търсенето на композиционно решение. Данните, които хвърлят допълнителна светлина върху проблема, се съдържат в един муфассал регистър за Никополския санджак от 1544–1553 г. В поименния списък на данъкоплатците откриваме името на свещеник – папас Димитри (*Калицин М., К. Мутафова.* 2003:222). Веднага трябва да отбележа, че не винаги присъствието на представител на християнската църква през разглежданата епоха трябва да се свързва с наличие на храм. В случая, обаче, има други факти от историческото развитие на селището, които ме карат да считам, че присъствието на свещеник наистина може да се свърже със съществуването на храм. Според наличните документи, Арбанаси става собственост на Великия везир на империята Рустем паша. Възползвайки се от властта си, той успява да осигури на селището твърде изгоден статут, обявявайки го за дервенджийско (*Димитров С.* 1988:36). Доказан факт е, че в почти всички дервенджийски селища от това време са възстановени и изградени храмове и в този смисъл Арбанаси едва ли прави изключение от тях. На базата на всичко казано дотук, считам, че най-вероятно датата на издигане на храма “Св. Георги” в Арбанаси са 50-те години на XVI в. Това го прави най-ранната масивно изградена църква в селището.

Новите археологически проучвания потвърдиха верността на хипотезата ми и хвърлиха допълнителна светлина върху проблема за най-ранното култово строителство в Арбанаси. Спецификите на паметника позволиха те да бъдат извършени под формата на сондаж. Такъв беше заложен в наоса на църквата “Св. Димитър”, в непосредствена близост до северният аркосолий. На дълбочина 0.74 м от сегашното подово ниво бе разкрит гроб с пореден № 28 (обр 1). Гробната яма, ориентирана в посока запад-изток, е без следи от специално оформление. Покойникът е бил поставен в дървен ковчег, за наличието и вида на който съдя по разположението на откритите железни гвоздеи. Погребаният мъжки индивид е с дължина 1.60 м. Положен е по гръб, черепът е върху тила, извит към лявото рамо. В анатомичен порядък са запазени гръбначният стълб, дясната част от таза, дясната ръка, която е върху коремната област, дясната бедрена и подбедрена кост. За лявата част от скелета липсват каквито и да е било данни, защото местата, на които трябва да се намират, са прерязани от субструкцията на зида, продължаваща в дълбочина.

На база на регистрираната ситуация могат да бъдат направени следните изводи. Гроб № 28 като дата предхожда изграждането на храма “Св. Георги”. Целостта му е нарушена при прокопаването на траншеята, в която е изградена субструкцията на южната стена на църквата. Гроб № 28, както и още няколко датирани в първата половина на XVI в. (№ 24, 24 а, 26) недвусмислено подсказват, че преди изграждането на храма “Св. Георги” в сегашното дворно пространство е съществувал некропол. На базата на анализ на регистрираната при археологическите проучвания ситуация допускам, че на мястото, където е изградена масивната църква “Св. Георги”, преди това е съществувала култова постройка, вероятно гробищен параклис, изграден от нетрайни материали. Това ми виждане се основава на следните факти.

Във вътрешността на църквата “Св. Георги” бяха проучени няколко гроба, както и теренът между тях (*Вачев Х.* 2008:207–212). Гробните съоръжения са оформени след като храмът е включен в обема на новата църква “Св. Димитър”, т. е. след 1621 г. Погребенията в тях са извършвани през втората половина на XVII–XVIII в. В проучваното пространство вътре в църквата никъде не се попадна на гробове, които като дата могат да бъдат отнесени към първата половина на XVI в. Такива, обаче, бяха разкрити вън от северната страна на храма. Всичко това ми дава основание да считам, че некрополът през първата половина на XVI в. е имал композиционен център, най-вероятно гробищен параклис, изграден от нетрайни материали. Той е бил разположен в пространството, където впоследствие е изградена църквата “Св. Георги”. Допускам, че е възможно той да е бил обслужван от неизвестен по име свещеник, живял по това време. За това съдя по факта, че в споменатия вече муфассал регистър на Никополския санджак от 1544–1553 г. фигурира името на неженения данъкоплатец Гин, упоменат като син на папа (свещеник), *(Калицин М., К. Мутафова.* 2003:222*)*.

В заключение ще отбележа, че тук представените резултати са само етап от проучването на един твърде важен паметник от епохата на османското владичество, каквато е църквата “Св. Димитър” в Арбанаси и се надявам, че редица въпроси, свързани с нея, ще получат отговор чрез бъдещите изследвания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Атанасов Г.* 1994**. Кримски реалии на еднокорабни, едноапсидни църкви без притвор в Добруджа и Източна България. – В: Българите в Северното Причерноморие, 3. В. Търново, 51–69.

***Вачев Х.* 2005.** Църквата „Св. Димитър” в Арбанаси. (Предварително съобщение). – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. IV, 64–69.

***Вачев Х.* 2006**. Църковният ансамбъл в Арбанаси. – Варна.

***Вачев Х.* 2008.** Златен пръстен-печат от Арбанаси (Великотърновско). – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Варна, 207–212.

***Димитров С.* 1988.** Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. – Исторически преглед, 10, 35–48.

***Калицин М., К. Мутафова.* 2003.** Подбрани османски документи за Търново и Търновската каза. – В. Търново.

***Папазов Д.* 1937**. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – В: Сборник на БАН, клон Ист.-филол. и филос.-обществен, 17 (XXXI), 1–94.

***Тютюнджиев И.* 1996**. Търновската митрополия през 17 и първата половина на 18 век. – В. Търново.

ON THE ISSUE OF THE EARLIEST CULT ARCHITECTURE IN ARBANASSI

Hitko Vachev

(Summary)

For a considerable period of time scholars have maintained that the earliest church built in Arbanassi was the Nativity church (1597). However, new scholarly research has proved that the first church to be erected in the settlement was the present – day St. George chapel of St. Demetrios church. It was established that its construction had begun in the mid-16th century. Such dating is determined by the stylistic peculiarities of the preserved frescos. New archaeological finds and research has demonstrated that prior to the erection of St. George church on the same spot there was a cult construction made of wood. It has been dated around the beginning of the 16th century.

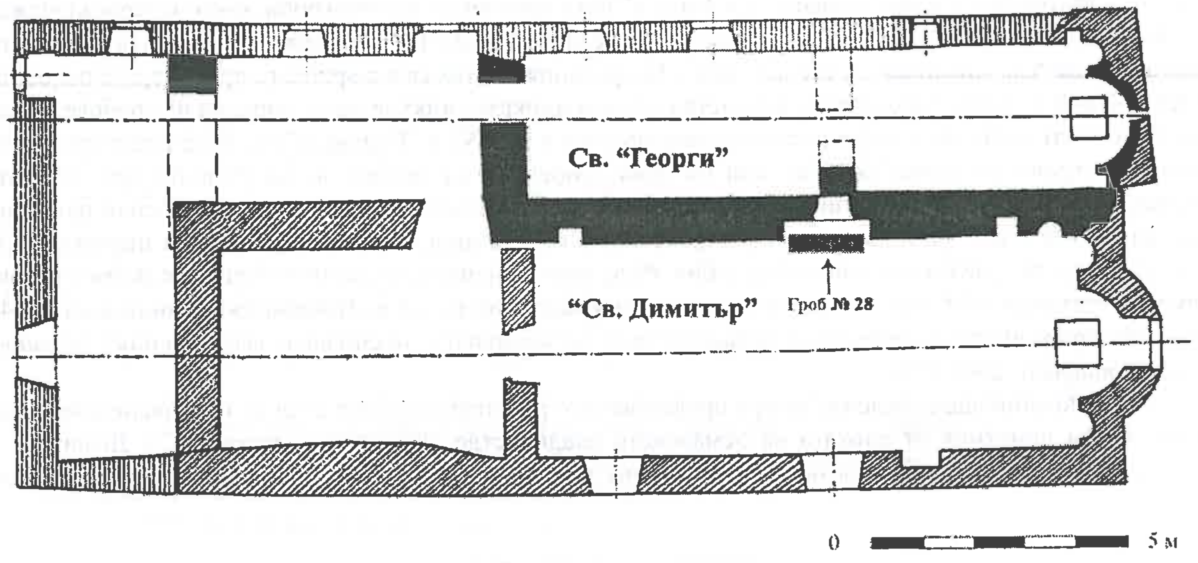

Обр. 1. Църквата „Св. Димитър" в Арбанаси. Разположение на гроб № 28.
Fig. 1. St Demetrios church in Arbanassi. Location of tomb No. 28.

РАЗВИТИЕ НА МЮСЮЛМАНСКАТА КУЛТОВА МРЕЖА В ТЪРНОВО – КРАЯ НА XIV – СРЕДАТА НА XVI ВЕК

Жулиета Гюлева

(ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий")

Мюсюлманската култова архитектура по българските земи не се радва на такава популярност, както християнската, която е една от най-изследваните теми в късносредновековната ни археология. В Турция, както и в западноевропейската научна литература, мюсюлманското култово строителство отдавна е обект на проучвания (*Rogers J. M.* 1965:63–85; *Ousterhout R.* 1995:48–62; *Kuban D.* 1987:72–97 и др.). У нас липсата на изследвания по този въпрос се дължи до известна степен на липсата на проучени чрез разкопки мюсюлмански култови сгради. Това добре личи в един сравнително нов труд, в който е посочен броят на археологически проучените джамии в България – 6, както и на текета и друг вид средища на мюсюлманската религия (*Петрунова Б.* 2005:34–101). За това има няколко причини, едната от които е съзнателното системно унищожаване паметниците на мюсюлманската култура след Освобождението. Тази политика може да се проследи при един преглед на османските описи, които съдържат редица сведения за броя на мюсюлманската култова архитектура в българските земи. Така например в Пловдив, едни от последните писмени данни показват над 30 култови мюсюлмански сгради, от които днес съществуват 2, в Разград – 12, а в наши дни – 1, в Плевен – 18, сега нито една, в Дупница – около 20, сега – 1 (*Кийл М.* 2005:27–50). Примерите са многобройни. По този начин редица джамии, месджиди, завиета са известни преди всичко от писмени извори – най-вече от османски описи, пътеписи и историографски бележки – както и от снимки отпреди 1878 г. Вероятно този комплекс от причини води до липса на интерес в нашите научни среди. Поради това се наблюдава известна празнота, свързана с въпроса за мюсюлманското култово строителство и неговото развитие в селищата по българските земи.

В тази връзка може да се каже, че писмените сведения са особено важни за изследване и очертаване мрежата от култови мюсюлмански паметници по нашите земи. Този материал е много ценен и богат на сведения, въпреки че в него липсват данни за архитектурния облик на култовите мюсюлмански сгради.

Поради това, обсегът на настоящето изследване е стеснен и неговата цел е проследяване развитието на мюсюлманската култова мрежа в Търново, нейното вписване в махленската структура на града и опит за локализация в периода от края на XIV до средата на XVI в. Ако долната граница не буди въпроси, то горната изисква обосновка, а именно – използваните тук османски регистри от 1516–1517 г., 1523–1537 г., 1541–1545 г. и 1555–1556 г., в които има данни (преки или косвени) за мюсюлмански култови сгради в града (*Калицин М., К. Мутафова.* 2003:64–197, 198–218; *Мутафова К.* 2002:215).

Към днешна дата ситуацията в Търново не прави изключение от общата картина, която бе представена по-горе. Единственият проучен чрез разкопки паметник е джамията на Фируз бей на хълма Царевец, която е съборена след проучванията през 60-те години на вече миналия XX в. На този етап единствено чрез писмените извори може да се проследи развитието на мрежата от мюсюлмански култови сгради в града и тяхното вписване в махалите и градоустройствения облик като цяло.

Важно е да се отбележи, че в настоящия труд, имаретите и медресетата в Търново се разглеждат заедно с култовите сгради, тъй като са тясно свързани с мюсюлманската религия.

По принцип се приема, че джамията на Фируз бей, построена през 1435 г., е първата мюсюлманска култова сграда в Търново. При анализ на османските данъчни регистри обаче се стига до други изводи. В *Опис на населението в Търново и селата в Търновска каза* от 1516–1517 г., един от мюсюлманите е отбелязан като изпълняващ служба в завието на Йълдъръм хан (*Калицин М., К. Мутафова.* 2003:75). Това предполага, че при управлението на султан Баязид I (1389–1402) е построено завие в Търново поточно между 1393 и 1402 г., т. е. по-рано от изградената през 1435 г. джамия на Царевец. Въпросната мюсюлманска обител е свързана с дейността на дервишките братства и се явява средище на мистичния ислям (*Мутафова К.* 2002:215). Завиетата са комплекси, включващи малък молитвен дом, жилище за шейха, стаи за четене на Корана и др. Следователно, на този етап, завието на Баязид може да се разглежда като първата мюсюлманска култова сграда в Търново. Това предположение не е лишено от логика, тъй като едва ли до 1435 г. мюсюлманите в града нямат свое култово средище, особено във време, когато верският фанатизъм е най-силен. Предвид факта, че Царевец е първата зона заселена от османците и през този период те предимно използват християнски сгради за своите нужди, може да се допусне, че завието се намира именно там и не е новопостроено. В подкрепа на горенаправеното предположение, може да се даде един пример – според данните за Никопол, в границите на крепостта, е издигната джамия на Баязид. Същото се отнася и за Силистра (*Първева С.* 1998:159–160). Вероятно в Търново, както в центровете на Никополски и Силистренски санджак, първата култова мюсюлманска сграда е издигната в крепостта на града по времето на Баязид.

Други мюсюлмански култови сгради в града – джамии, завиета, медресета, месджиди и др. – са известни въз основа на имената на някои махали, вписването на представители на религиозната общност – имами и изпълняващи други длъжности в тях – готвачи и пр. При анализ на османските данъчни регистри прави впечатление бурното изграждане на сгради, свързани с мюсюлманската религия. Във всеки следващ опис техният брой нараства. Това се наблюдава и при преглед на данните за други градове – Разград, Силистра, Никопол и т. н. (*Първева С.* 1998:155; 158–163). В този от 1516–1517 г. са известни 3 култови сгради – джамия и медресе на Фируз бей и завието на Баязид I (*Калицин М., К. Мутафова.* 2003:73–80). Названията на две от махалите, разположени на Царевец – *Махала на джамията при крепостта* и *Другата махала към джамията* – предполагат, че те се намират в близост една до друга и вероятно ползват един култов център – джамията на Фируз бей. Това показва, че липсата на култова сграда в дадена махала, поне в първите години от османското владичество, е допустима и напълно естествено с оглед на постепенно разрастващата се мюсюлманска култова мрежа.

В *Съкратен регистър на вакъфи* от 1523–1537 г., в Търново са изброени следните: имаретите, на Фируз бей и Касъм паша, месджидите на Танръвермиш бей, на Муса Челеби, Кадъ Синан, Кассаб Ахмед, завието на Баязид I (*Мутафова К.* 2002:215). Имаретът на Фируз бей вероятно е построен по едно и също време заедно с джамията, медресето, моста, банята и двата месджида, известни от по-късни регистрации, т. е. около 1435 г. Така около джамията се оформя един от най-характерните османски комплекси, включващ духовно училище и приют за бедните (*Petersen A.* 1999:115). Завието на Баязид I също е по-ранно в сравнение с регистрацията. Остават имарета на Касъм паша, месджидите на Танръвермиш бей, Муса Челеби, Кадъ Синан и Кассаб Ахмед. В описа от 1516–1517 г. фигурират махалите *Кадъ Синан*, *Кассаб Ахмед*, *Танръвермиш бей* и *Касъм паша*. Може да се предположи, че култовите сгради в тях възникват в периода между двете регистрации – 1516–1517–1523–1537 г. Въпросните сгради са композиционен център на махалите, в които са разположени. Фактът, че махалите запазват имената си непроменени (или с леки изменения) с векове, за разлика от християнските, позволява по-успешната локализация на мюсюлмански култови сгради в съответните махали, отколкото на християнски. От изброените, единствено за месджида на Муса Челеби не може да се предположи къде се намира, тъй като липсва махала с такова название в Търново, както и други сведения.

От описа от 1541–1545 г. стават известни още няколко култови сгради в града. Около месджида на Танръвермиш бей е изграден имарет. Названието на една нова махала, *Джамията при медресето Емирсейид Халил Кадъ*, ясно показва изграждането на джамия и медресе в нея. Отбелязването на длъжности, които изпълняват някои от мюсюлманските граждани, косвено свидетелстват за наличието на месджид и две завиета в Търново. Двама от живущите в махала *Хъзър бей*, са отбелязани като *имам на чаршията* и *мюеззин в чаршията* (*Калицин М., К. Мутафова.* 2003:205–206). Религиозните длъжности, които изпълняват, вън от всякакво съмнение, свидетелстват за наличието на месджид в чаршията, което е потвърдено от друга регистрация, датирана в средата на XVI в. (*Турски извори за българската история.* 1972:436). Към същата махала са отбелязани *шейх* и *готвач в завието Кавак баба* (*Калицин М., К. Мутафова.* 2003:205–206). В тази регистрация за пръв път се споменава въпросното завие, което се свързва с ранното преобръщане на църквата “Св. 40 мъченици” в Кавак баба (*Димитров С.* 1987:18). По това време е невъзможно то да се намира в християнската *Долна махала*. Неговото преместване там става не по-рано от средата на XVIII в., за което свидетелстват археологическите проучвания в района (*Дочев К.* 2004:152–154; *Тотев К.* 2001:30–32). В първите изследвания върху църквата няма аналогии с “Кавак баба”. К. Иречек изрично подчертава, че текето *“било в турската махала (под барутчийницата), днес Балдуиновата кула, а не “Св. 40”* (*Иречек К.* 1995:321). Късната трансформация на църквата в завие вероятно е свързана с някаква наказателна демонстрация спрямо християнското население.

За наличието на още едно завие, свидетелства отбелязаният в описа жител на махалата Марна поле, *живущ в завието* (*Калицин М., К. Мутафова* 2003:207–208). Липсват по-ранни сведения за него. Вероятно възниква в периода 1516–1517–1541–1545 г. Марна поле е още един пример за ролята на култовата сграда в плана на махалата, а по-късното ѝ отделяне от Търново като село, показва и мястото на завието в селищното устройство.

В *Подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България* от средата на XVI в. са отбелязани още няколко нови мюсюлмански култови сгради. Това са месджидите в махала *Хъзър бей*, на Язъджи Бали, в махала *Шехрекьостю*, на Емир Кадъ, месджид Хаджи Бали и в махала Касъм паша с муалимхане към него, както и месджид, построен от Фируз бей в кервансарая. (*Турски извори за българската история.* 1972:436; 470–471). Общо, новите сгради са 8. Махалите *Хъзър бей* и *Шехрекьостю* са известни още от описа от 1516–1517 г. От регистъра от средата на XVI в. става ясно наличието на култова сграда в тях, която се явява техен композиционен център. Един от месджидите на Язъджи Бали или на Хаджи Бали, биха могли да се свържат с махала *Бали, при споменатата джамия*, възникнала след 1516–1517 г. Нейното отбелязване веднага след *Махала Джамията в Търновската крепост* предполага, че се намира в близост до нея. Вероятно е разположена на Царевец, а малко след регистрацията от 1541–1545 г. е построен и месджид за нуждите на нейните обитатели. Освен това, в описите след средата на XVI в., махалата вече не се означава като *Бали, при споменатата джамия*, а само като *Бали*. Месджидът, муалимханeто и имаретът в махала Касъм паша оформят още един мюсюлмански религиозен комплекс в Търново, наред с този на хълма Царевец около джамията на Фируз бей.

Така до средата на XVI в. се очертава следната мрежа от сгради, свързана с мюсюлманския култ:

- джамия, имарет и медресе на Фируз бей
- завие на Баязид I
- месджид, имарет и муалимхане в махала *Касъм паша*
- месджид и имарет в махала *Танръвермиш бей*
- месджид на Муса Челеби
- месджид в махала *Кадъ Синан*
- месджид в махала *Кассаб Ахмед*
- месджид в махала *Хъзър бей*
- месджид в махала *Шехрекьостю*
- месджид на Язъджи Бали
- месджид на Хаджи Бали
- месджид на Емир Кадъ
- джамия и медресе в махала *ЕмирсейидХалил Кадъ*
- месджид в чаршията
- месджид в кервансарая
- завие “Кавак баба”
- завие в махала *Марна поле*

От този преглед става ясно, че до средата на XVI в. в Търново има данни за 2 джамии, 12 месджида, 3 завиета, 3 имарета и 2 медресета, 1 муалимхане или общо 23 сгради, свързани с мюсюлманската религия и образование. По същото време махалите в града са 12 (*Калицин М., К. Мутафова* 2003:199-208). Следователно броят сгради двукратно надвишава броя махали в града. Това за пореден път показва бурното развитие на мюсюлманската култова архитектура през разглеждания период. Мюсюлманските култови сгради, подобно на църквите, се приемат като композиционен център на махалите. Наличните данни показват интензивното развитие на мюсюлманската култова мрежа в града и наличието поне на един култов паметник във всяка от мюсюлманските махали.

Бързото развитие на култовите сгради през XVI в. съвпада с времето, когато централната власт е най-силна. Данните с които разполагаме, свидетелстват че в Търново се извършва интензивно строителство на джамии, месджиди, завиета, имарети, медресета, за чийто строеж и поддръжка са основани редица вакъфи (*Мутафова К.* 2002:213). Това показва и големите материални възможности, с които разполагат централната и местна власт, възможностите на една официална религия. В същото време става ясно, че в града са строени предимно малки култови сгради с прост план – месджиди. Според посочените данни те са 12, а джамиите – 2. За това безспорно влияе второстепенната позиция, която заема Търново в административната система на Османската империя, както и оставането му встрани от главните търговски пътища. В Русе например в средата на XVI в. има посочен по-голям брой джамии, отколкото в Търново – 4, наред с големия брой месджиди (*Турски извори за българската история.* 1972:472–473). Това показва значението на Русе като важно пристанище и център на търговия. Второстепенната позиция на Търново личи и при съпоставка с броя на джамиите в Никопол и Силистра – съответно 7 и 12 (*Първева С.* 1998:157–160).

Чрез своите характерни белези – минарета, кубета, островърхи арки и други – мюсюлманските култови сгради се явяват акценти в градския силует и са доминиращи в неговия план. Чрез тези архитектурни особености, градовете, в случая – Търново, постепенно придобиват ориенталски вид.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Димитров С.* 1987.** Скритото християнство и ислямизационните процеси в османската държава. – ИПр, 3, 18–33.

***Дочев К.* 2004.** Монетите от манастира "Великата лавра" "Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – В: Средновековно Търново. В. Търново, 144–198.

***Иречек К.* 1995.** Български дневник 1879–1881. – София, I.

***Калицин М., К. Мутафова.* 2003.** Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. – В. Търново.

***Кийл М.* 2005.** Развитието на градовете в България през османския период: мястото на турската архитектура в процеса. – В: Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. София, 17–96.

***Мутафова К.* 2002.** Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI век). – В. Търново.

***Петрунова Б.* 2005.** Ранни паметници на османската култова архитектура в българските земи. – София.

***Първева С.* 1998.** Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII век. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. – София, 127–211.

***Турски извори за българската история.* 1972.** (Съст. и Ред. Б. Цветкова). Подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI в. – София, III, 427–473.

***Тотев К.* 2001.** Царската църква "Св. св. 40 Мъченици" и манастирът Великата Лавра в Търновград *(Резултати от последните археологически разкопки)*. – Археология, 1–2, 30–44.

***Kuban D.* 1987.** The Style of Sinan's Domed Structures. – Muqarnas, IV, 72–97.

***Ousterhout R.* 1999.** Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture. – Muqarnas, XVII, 48–62.

***Petersen A.* 1999.** Dictionary of Islamic architecture. – London and New York.

***Rogers J. M.* 1965.** The Chifte Minare Medrese at Erzurum and the Gok Medrese at Sivas: A Contribution to the History of Style in the Seljuk Architecture of 13th Century Turkey. – Anatolian Studies, XV, 63–85.

DEVELOPMENT OF THE MUSLIM CULT ARCHITECTURE IN THE TOWN OF TARNOVO LATE 14TH – MID 16TH CENTURY

Julieta Giuleva

(Summary)

The present study outlines the development of the Muslim cult architecture in the town of Tarnovo from the end of 14th until the middle of 16th century, its introduction to the structure of the town quarters, as well as aims at its localization. Written sources provide reliable data for two mosques, eight mescits, three zawiyas, three madrassas and three imarets or, in other words, for nineteen buildings altogether, which were related to the Muslim religion and education. These data provide a reliable proof for the intensive development of the Muslim cult architecture in the town of Tarnovo during the period under consideration. In spite of the great number of Muslim cult buildings in the town, it must be noted that mosques simple in plan and modest in size (i. e. mescits), were predominantly built. All these facts testify to the secondary importance of the town of Tarnovo in the Ottoman administrative system.

СЕЛИЩА ОТ XV–XVIII в. В СТРАЖИШКА ОБЩИНА

Тодор Овчаров

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" – В. Търново)

Преди години със средства на Великотърновския клуб на Отворено общество и съдействието на Община Стражица проведохме теренно археологическо проучване в общината. Регистрирани са няколко средновековни селища, разорени при османското нашествие. При теренните обхождания са уточнени местата и на няколко селища от XV–XVII в., възникнали в съседство с разорените средновековни поселения в края на XIV и началото на XV в. Става въпрос за селища в землището на гр. Стражица и селата Асеново, Благоево, Виноград, Камен, Кесарево, Сушица и Царски извор.

Град Стражица

Разположен е на 46 км североизточно от Велико Търново. Землището му заема тясна котловина, оградена от възвишения, през която протича Голямата река (обр. 1), приток на Стара река (*ЕБ* 1988:496–497).

В м. Под голямата чешма е локализирано селище от Второто българско царство, което според Хараламби Проданов „загива под ударите на османлиите през 1393 г.", като част от бегълците се преселили в м. Кичук дере (*Проданов Х.* 1977:29).

При нашето обхождане по наличната керамика от XV–XVIII в. установихме селище от тази епоха южно от средновековното селище в м. Под Голямата чешма, в източните окрайнини на гр. Стражица (обр. 1.).

Селище с името Истражиче има в турски данъчен регистър от 1647 г., което според Х. Проданов е днешната Стражица (*Проданов Х.* 1977:50). В същия данъчен регистър селището е определено като дервенджийско, чието население охранява прохода Калеолу към Тузлука.

Некрополът на селището, според Х. Проданов, е разположен северно от него, където по предание се знае, че има църква (*Проданов Х.* 1977:37). Вероятно селището е обитавано до началото на XIX в., когато е пренесено на днешната западна част на град Стражица при църквата от 1842 г.

Село Асеново

Остава на около 8 км североизточно от Стражица (обр. 1). В м. Джамията, на 1,5 км югоизточно от селото, се знае по предание за стара джамия. Намираната там фрагментирана битова керамика сочи наличието на селище от времето XV–XVIII в. Намирани са и късове отухлена от пожар калова стенна мазилка от опожарени сгради с нетрайни материали. Несъмнено селището е опожарено и изоставено, а обитателите му се местят на днешното място на селото.

Село Благоево

Разположено е на 4 км южно от Стражица (обр. 1). В м. Грънчаровото има уточнено селище от времето на Второто българско царство, напуснато около края на XIV в. (*Овчаров Т.* 2001:126).

В м. Ени махале, на 1.5 км южно от изоставеното селище, на южния склон на невисок хълм, е локализирано, според наличната битова керамика, селище от XV–XVIII в. Наименованието на местността подсказва, че това селище е ново, образувано след разоряването на старото в м. Грънчаровото.

Смята се, че заселниците на днешното село идват от м. Ени махале, без да се знае кога точно става преселването и защо.

Село Виноград

Землището на селото заема северозападните окрайнини на Стражишка община (обр. 1). Местните хора знаят, че основателите му идват от по-старо селище в м. Горните ливади. Керамиката, намерена при нашето обхождане от тази местност, се отнася към времето XV–XVIII в.

Средновековно селище в землището на с. Виноград не е установено и не се знае от къде идват заселниците в м. Горните ливади.

Село Камен

Разположено е на 16 км северозападно от Стражица (обр. 1) в м. Селището. На около 3 км югоизточно от селото, има селище от XII–XIV в., разорено и напуснато към края на XIV в. (*Овчаров Т.* 2001:127). Южно от него, на тераса с припечно изложение, е уточнено селище от XV–XVIII в.

Селище от XV–XVIII в., според битовата керамика, има и в м. Писаните камъни, в западните окрайнини на Каменското землище.

По предание гробището на селището е ползвано и от обитателите на днешното село Камен през XIX в. (*Панчев Ил.* 1987:28).

Село Кесарово

Намира се на 13 км южно от Стражица (обр. 1). Землището му е в Предбалкана. През него протича Стара река.

Селище с името Кесарува, отъждествявано с Кесарово, е известно от турски данъчен регистър от 1618 г. (*ЕБ* 1982:390). Според легендата селото възниква около потушаването на Първото Търновско въстание от 1598 г. Смята се, че до тази година селото е в м. Черковището, а тогава се мести в южната покрайнина на днешното село, като постепенно се разширява към север.

При потушаването на въстанието, според легендата, мъжете са избити, а жените са дадени на турските войници и техните семейства, които основават турската махала на селото. По-късно се заселват и българи, като основават българска махала.

Село Сушица

Намира се на 14 км северозападно от Стражица (обр. 1). Землището му е разположено по левия бряг на р. Шипа, приток на р. Баниски Лом (*ЕБ* 1988:593).

В м. Юртлука, на около 2.5 км северно от селото, се намира битова керамика от времето на Второто българско царство, както и от времето XV–XVII в. (*Овчаров Т.* 2001:129–130).

В данъчен регистър от 1639 г. е известно селище с името Сушиче, което се отъждествява с дн. Сушица (*ЕБ* 1988:539). Селото е войнишко (*Бозаджиев С., Н. Стаматов.* 1970:41).

Пренасянето на днешното място ще да е станало около потушаването на въстанието от 1598 г., когато е разорено старото селище в м. Юртлука.

Село Царски извор

Остава на 6 км северозападно от гр. Стражица. С името Кърли бунар селото е известно в турски регистър от 1573 г., както и от 1676 г. (*ЕБ* 1988:401).

Керамични фрагменти без излъскани ивици и със ситен пясъчен примес, както и от „късна сграфито керамика" (XV–XVIII в.) се намират по терена непосредствено източно от селото.

В селското землище селище от времето XIII–XIV в. не е известно. Навярно селището възниква около похода на Владислав Варненчик. Според преданието по негово време в кладенец се удавила дъщерята на военачалник на войската на Владислав Варненчик (*ЕБ* 1996:401).

Селища от времето XV–XVIII в. са локализирани в землищата на селата Паисий, Нова Върбовка и Горски Сеновец, където няма следи от разорени средновековни селища.

Селищата от османско време на територията на днешната Стражишка община възникват през края на XIV или в началото на XV в., след разоряването на средновековни български селища. Някои от възникналите през XV в. селища са напуснати около потушаването на Първото Търновско въстание, а други продължават съществуването си и по-късно.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Бозаджиев С., Н. Стаматов.* 1970.** Сушица, В. Търновско. – София.
***Енциклопедия България.*1982.** т. 4. – София.
***Енциклопедия България.*1988.** т. 6. – София.
***Енциклопедия България.*1996.** т. 6. – София.
***Овчаров Т.* 2001.** Средновековни обекти във Великотърновско. – Велико Търново.
***Панчев И.* 1987.** Камен. – София.
***Проданов Х.* 1977.** Стражица през вековете. – София.

SETTLEMENTS FROM 15TH–18TH CENTURY IN STRAZHITSA DISTRICT

Todor Ovcharov
(Summary)

A number of settlements from the period of the Second Bulgarian Kingdom have been attested in the course of my terrain walks in the area of the villages in Strazhitsa district. They were demolished in the time of the Turkish invasion at the end of the 14th century or the beginning of the 15th c. Other settlements appeared close to them and remained inhabited between the 16th and 18th century and even later. Such settlements have been located in the area of the town of Strazhitsa as well as near the villages of Asenovo, Blagoevo, Vinograd, Kamen, Kesarevo, Sushitsa, Tsarski izvor, Paissii, Nova Varbovka, and Gorski Senovets.

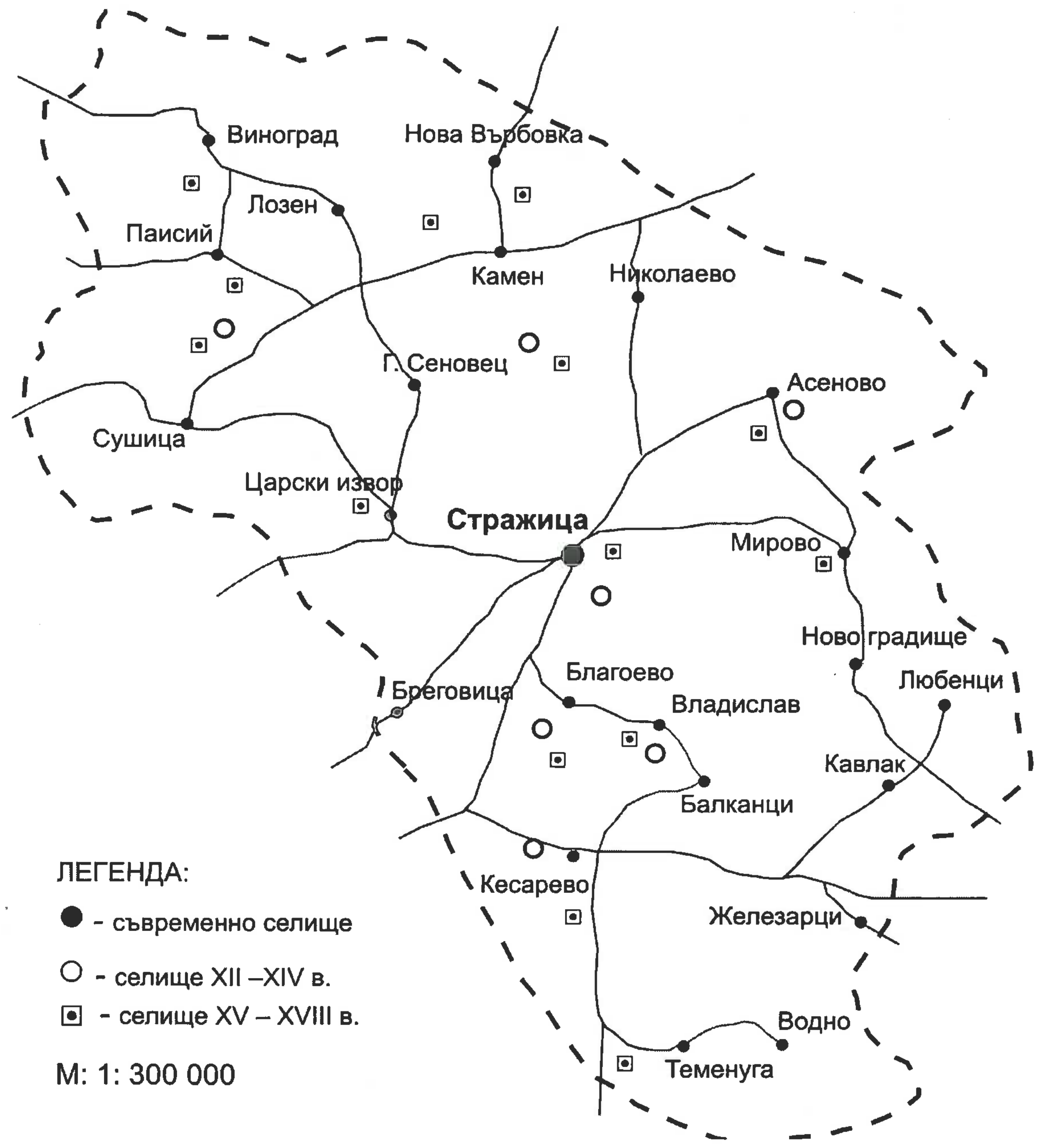

Обр. 1. Карта на къносредновековните селища в Стражишка община
Fig. 1. Map of the late medieval settlements in Strazhitza municipality

НУМИЗМАТИКА И СФРАГИСТИКА

ВТУ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

ТОМ 1

ХРАМЪТ НА ВЕЛИКИЯ БОГ ДАРЗАЛАС, СПОРЕД МОНЕТНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Игор Лазаренко

*(*РИМ – Варна*)*

Единствените достигнали до наши дни изображения на храма на Великия бог Дарзалас в Одесос са върху две емисии монети, отсечени през управлението на Гордиан III (238–244). На тези одесоски монети има две различни култови постройки с еднотипни статуи на Великия бог между колоните (*Pick B., K. Regling*. 1910:Nr. 2360; Nr. 2404; *Лазаренко И.* 2006:100–105, таб. XI$_{3-4}$).

На монетите от по-ранната емисия, отсечена вероятно през мандата на провинциалния управител Тулий Менофил (238–241), (*Fitz J.* 1966:31–34), има едикула със статуя на Дарзалас (обр. 1 а), (*Pick B., K. Regling*. 1910:Nr. 2360; *Varbanov I.* 2005 a:No. 4541; *Лазаренко И.* 2006:101–104, таб. XI$_3$). Статуята представя Великият бог прав, насреща, с калатос на главата, рог на изобилието в лявата ръка и патера в дясната ръка. До него има горящ жертвеник. Статуята е върху подиум с пет стъпала. Над нея има двускатен покрив с триъгълен фронтон, носен от четири торзирани колони с четирилистни римско-коринтски или композитни капители.

Колоните са на пилони. Пилоните на крайните колони са от страни на стъпалата към подиума. Пилоните на средните две колони се издигат от нивото на подиума. Прави впечатление, че размерът на колоните не е еднакъв. Двете крайни са по-високи от двете средни. Различният размер на крайните и средните колони показва, че фасадата на представения храм не е с четири колони, а само с две (двете крайни), докато другите две са се намирали в края на подиума, зад гърба на статуята. Така се оформя храм, най-вероятно с квадратен план, който има колони в четирите си ъгъла.

Гравьорът се е постарал да покаже всички детайли, които могат да се видят по фасадата на покрива. Освен акротерия, антефиксите и квадригата със слънчевото божество в тимпана на фронтона, са показани крайните керемиди с Г-образна форма (сими) и челата на дървените трупи, които са били използвани при направата на покрива. Въпреки малките размери на фронтона, гравьорът е успял да представи в тимпана четири коня, гледани насреща, над които има неясен предмет. Той е определен от Т. Герасимов като глава на Хелиос, а появата му на фронтона е обяснена със синкретизъм между Дарзалас, Серапис и Хелиос (*Герасимов Т.* 1951:70–71).

Храмовете с подиум, каквато е едикулата на Великия бог върху монетите, са характерни за римската епоха и издигането му в Одесос е станало след като града е включен в границите на Римската империя (*Шуберт В.* 1982:27; *Szubert W.* 1984:279). Изказано е и мнението, че едикулата е била изградена през първата половина на III в., вероятно през управлението на Каракала (*Szubert W.* 1984:279).

На монетите от втората емисия, отсечена вероятно през мандата на провинциалния управител Просий Тертулиан (241–244), (*Fitz J.* 1966:53), се вижда фасада на тетрастилен храм със статуя на Дарзалас (обр. 1 б). Статуята представя бога прав, насреща, с калатос на главата, рог на изобилието в лявата ръка и патера в дясната ръка. До него има жертвеник. Храмът е с двускатен покрив. Триъгълният фронтон е върху архитрав, носен от четири торзирани колони с коринтски капители. Колоните са на пилони. Те имат еднакви размери и са на един ред (*Varbanov I.* 2005 a:No. 4603; *Лазаренко И.* 2006:104–105, таб. XI$_4$).

По фасадата на покрива се виждат акротерии, два антефикса, симите и челата на дървените трупи, които са били използвани при направата му.

Тимпанът на фронтона е украсен с копие и щит. Тази украса за фронтон на храмове е много разпространена в Тракия през римската епоха (*Герасимов Т.* 1951:71, бел. 10). Можем да я видим както по запазени до наши дни фронтони от храмове (*Каниц Ф.* 1995:85; *Русева М.* 2000:93), така и на фронтони на храмове (едикули), изобразени върху оброчни плочи (*IGBulg. II*: Tab. 111, No. 803; Tab. 118, No. 829; *IGBulg. III*: Tab. 53, No. 1643; Tab. 70, No.1690; Tab. 168, No. 1831; Tab. 173, No. 1843; *Goceva Z., M. Oppermann*. 1981:Taf. IX, Nr. 195; Taf. XXIV, Nr. 242; Taf., Nr. 366) и върху градски монети (*Pick B.*

1898:Taf. XX, Nr. 22; *Юрукова Й.* 1987:табло, XLVIII, № 497; табло, LIV, № 574; *Varbanov I.* 2005a:Nos. 4164; 4228; No. 4230; 4250; *Varbanov I.* 2005 b:Nos. 582; 4212).

Интересно в случая е, че тук отново става дума за храм на Великия бог, и то за храм, който е бил значително по-голям от описаната по-горе едикула. Той също има архитектурните белези на култовите сгради, строени през римската епоха и потвърждава мнението на М. Мирчев, че в Одесос през I–IV в. е имало отделен храм на Дарзалас и предполага, че това може да е правоъгълната сграда, чиито масивни основи са били разкрити на ул. „Одесос“, № 9, през 1959 г. (*Мирчев М.* 1967:25–26). За съжаление при изкопните работи не са намерени почти никакви архитектурни детайли, които да бъдат сравнени с тези от монетата.

При коментара на тези монетни изображения приех, че те представят два различни храма с еднотипни култови статуи и допуснах, че едикулата може би е била изградена през управлението на император Елагабал (218–222), защото тимпана на фронтона е украсен с четири коня, над които има неясен предмет, приличащ на свещения камък от храма на слънчев бог Хелиогабал в Емиса (*Лазаренко И.* 2006:103–104).

През 2007 г. в старата част на Балчик, там където вероятно е била агората на античния Дионисополис, беше открит добре запазен антов храм на Понтийската майка на боговете (обр. 1 в), който е бил изграден през елинистическата епоха и е функционирал до края на IV в. Вътре в храма, пред северната му стена, точно срещу входа, е имало едикула, в която се е намирала храмовата статуя на богинята. При разкопките се откри подиум с три стъпала. Пред него бяха открити части от полуколони с канелюри, части от капители и почти целия фронтон на едикула, който е украсен с бюст на Хелиос между глави на четири коня (обр. 2 а), (*Лазаренко И. и др*. 2008:298).

Тъй като храмовите постройки в западнопонтийските градове вероятно са били сходни като архитектура и интериор, мисля че върху одесоските монети са представени фасадата на храма на Великия бог и едикулата, която се е намирала във вътрешността му (обр. 2 б). Това обяснява защо статуите на Великия бог в двата видимо различни храма са еднакви. Всъщност става дума за една и съща статуя, която при едните монети е представена в храмовата едикула, а при другите монети – между колоните от фасадата на храмовата сграда.

Тук е мястото да кажа, че неясното изображение над главите на конете на фронтона на едикулата от одесоските монети, въпреки че няма лъчиста корона, наистина е Хелиос. Наличието на Хелиос на фронтона на едикулата от храма в Балчик е убедително доказателство, че бюста или главата на слънчевия бог е била използвана за украса на фронтони на едикули, в които са стояли статуи на различни божества.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Герасимов Т.* 1951**. Култовата статуя на Великия бог Дарзалас в Одесос. – ИВАД, VIII, 65–72.

***Каниц Ф.* 1995**. Дунавска България и Балканът. II. – София.

***Лазаренко И.* 2006**. Обществена архитектура от Одесос върху монети. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3, 1. *Studia in honorem professoris Iordankae Iurukova*, 95–109.

***Лазаренко И. и др*. 2008. *И. Лазаренко, Е. Мирчева, Р. Енчева, Н. Шаранков*.** Археологически разкопки в град гр. Балчик, ул. „Чайка“ и „Ген. Заимов“ (обект „Храм на Понтийската майка на боговете“). – АОР през 2007, София, 297–300.

***Мирчев М.* 1967**. За античните храмове в Одесос. – ИНМВ, 3 (18), 21–39.

***Русева М.* 2000**. Тракийската култова архитектура. – Ямбол.

***Шуберт В.* 1982**. Светилището на Великия бог – Дарзалас в Одесос. – Векове, 4, 22–28.

***Юрукова Й.* 1987**. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия. Хадрианопол. – София.

***Fitz J.* 1966**. Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia inferior. – Weimar.

***Gočeva Z., M. Oppermann*. 1981**. Corpus cultus equities Thracii, II, 1. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. – Leiden.

***IGBulg. II*. 1958. *G. Mihailov*.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, II: Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae. – Serdicae.

***IGBulg. III*. 1964. *G. Mihailov*.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, III: Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae. – Serdicae.

***Pick B.* 1898**. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. 1, Erster Halbband. – Berlin.

***Pick B., K. Regling*. 1910**. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. – Berlin.

***Szubert W.* 1984**. Notes on the Influence of the Thracian Religious Cults in the West Pontian Greek Towns of the Great God – Darzalos at Odessos. – In: Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress 2.–6. Juni 1980 Wien. Sofia, 275–283.

***Varbanov I.* 2005 a**. Greek Imperial Coins and Their Values. I. Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior. – Bourgas.

***Varbanov I.* 2005 b**. Greek Imperial Coins and Their Values. II. Thrace. – Bourgas.

THE TEMPLE OF THE GREAT GOD DARZALAS IN ODESSOS ACCORDING TO COIN IMAGES

Igor Lazarenko

(Summary)

The only images of the temple of the Great God Darzalas in Odessos that survived until the present are the images on coins minted in the city during the reign of Gordian III (238–244). There are two different edifices of worship with similar statues of the Great God between the columns depicted on these coins of Odessos. One of them shows an aedicula, while the other one represents a tetra-style temple. There are four horses, facing the viewer, depicted on the timpanum of the pediment of the aedicula, with a head of Helios rendered above them. The timpanum of the pediment of the tetrastyle temple is decorated by a spear and a shield.

In 2007 an anthos type of temple of the Pontic Mother of the Gods has been unearthed in a quarter of Balchik, where the agora of the ancient Dionysopolis probably was situated. It was erected during the Hellenistic period and functioned by the end of the 4th century AD. There was an aedicula inside the temple, in front of its northern wall and opposite to the entrance, where the temple statue of the goddess was placed. A stage with three steps has been uncovered in front of it during the excavations. Parts of fluted semi-columns and of their capitals and almost the entire pediment of the aedicula decorated with a bust of Helios have been found in front of it.

Since the temples in the Western Pontic cities were probably similar in terms of architecture and interior, I believe that the faзade of the temple of the Great God Darzalas and the aedicula inside it were depicted on two of the third-century coins of Odessos.

In this way can be explained the fact why the statues of the Great God in two apparently different temples were identical. This observation particularly refers to one and the same statue which was represented in the temple's aedicule on some of the coins, while on the other coins it was placed between the faзade columns of the temple's edifice.

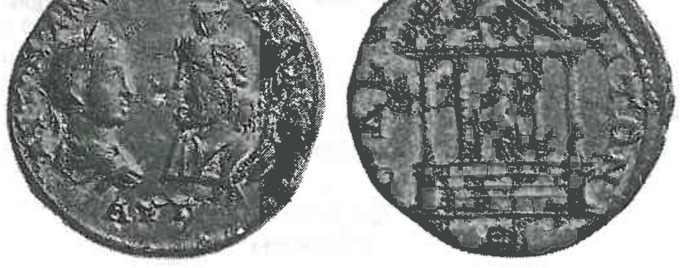

а

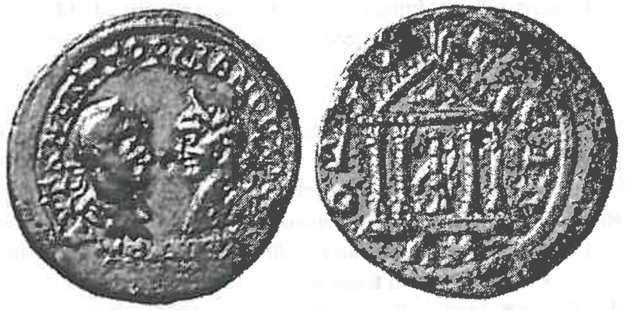

б

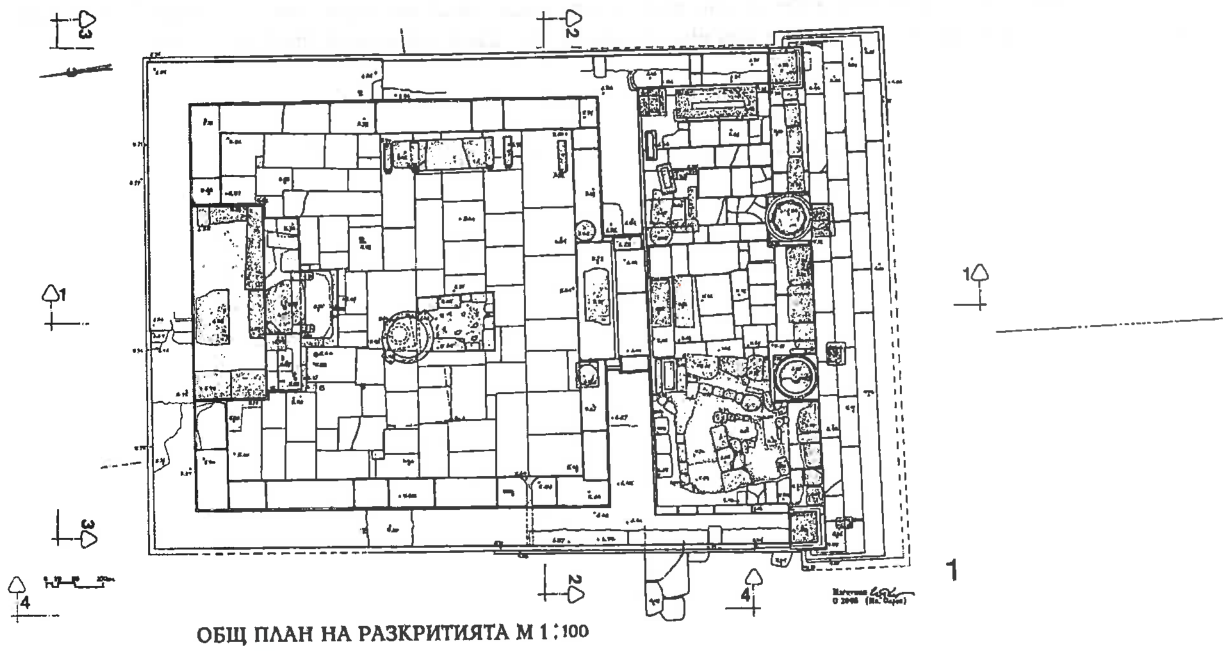

а

Обр. 1. а. Монета на Одесос с едикула на реверса, сечена през управлението на Гордиан III (238–244), б. Монета на Одесос с тетрастилен храм на реверса, сечена през управлението на Гордиан III (238–244), (по Varbanov I. 2005 a:No. 4603),
в. План на храма на Понтийската майка на боговете в Дионисополис.
Fig. 1. a. Coin of Odessos minted under Gordian III (238–244) with an aedicule on the obverse,
б. Coin of Odessos minted under Gordian III (238–244) with a tetra-style temple on the obverse (after Varbanov I, 2005a, No 4603), в. General plan of the Pontic Mother of Gods' temple at Dionysopolis

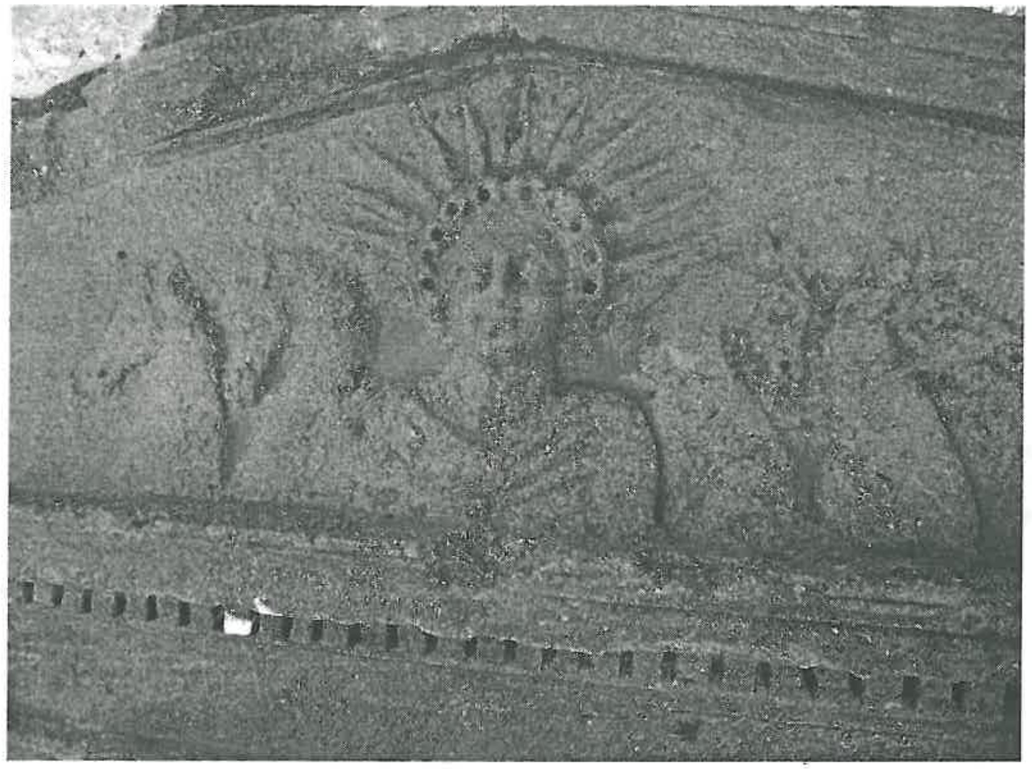

а

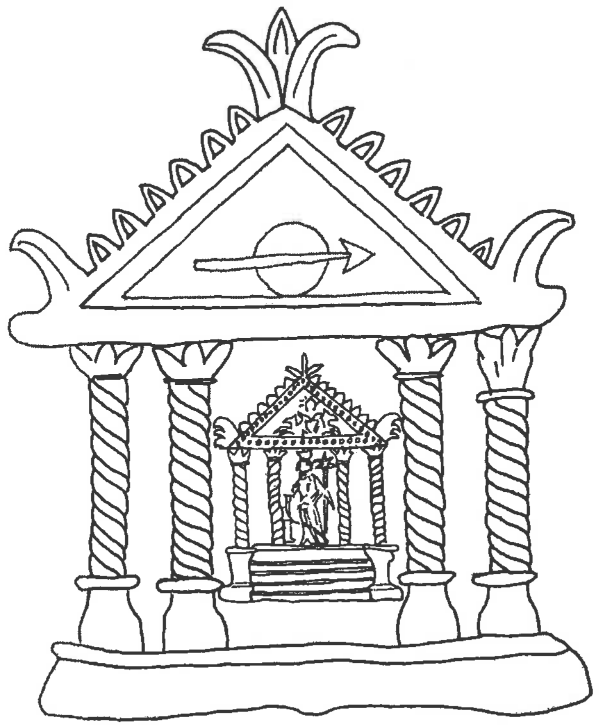

б

Обр. 1. а. Детайл от фронтона на едикулата в храм = храма на Понтийската майка на боговете с изображение на Хелиос,
б. Идейна възстановка на храма на Великия бог Дарзалас в Одесос (поглед насреща).
Fig. 2. a. Detail view of the aedicule pediment with representation of Helios at the Pontic Mother of Gods' temple,
б. Possible reconstruction of the Great God Darzalas' temple in Odessos (front view).

НЕИЗВЕСТНИ МОНЕТНИ ТИПОВЕ НА СКИТСКИЯ ЦАР ХАРАСП

Димитър Драганов

(РИМ – Русе)

През елинистическата епоха в района за Западния Понт (и по-точно в земите на днешна Добруджа) е било реализирано изключително интересно монетосечене от името на следните шест скитски царе: Канит, Тануза, Елис, Харасп, Акроза и Сариак. Нито едно от посочените имена не се споменава в писмените извори, а само тези на Канит и Сариак са регистрирани в каменни надписи. Монетите на скитските царе се откриват най-вече в хинтерланда на гръцките градове Истрос, Томи, Калатис, Дионисополис и Одесос.

Въпреки усилията на няколко поколения изследвачи, все още не са решени основните въпроси на това енигматично монетосечене: хронология, номинали, монетарници, контрамаркиране и пр. Известен напредък има единствено по отношение публикуването на нови монетни типове.

Доскоро Харасп беше известен само от един единствен монетен тип: “Долепени глави на Диоскурите/Орел върху светкавица” (*Regling K.* 1906:259–265*; Canarache V.* 1950:Tab. VI_{25}), (обр. 1 а). Едва през 1999 г. в аукционен каталог в Мюнхен се появи бронзова монета на Харасп от нов тип “Глава на Херакъл с лъвската кожа/ Житен клас, тул и лък”(*Gorny D.* 1999:Auction 97, No. 149), (обр. 1 б). Три години по-късно друг екземпляр от същия тип беше публикуван в научната книжнина (*Manov M.* 2002:1078–1082, Fig. 1).

Колекцията на нумизматичния музей на фондация “Братя Бобокови” включва екземпляри освен от познатите до този момент типове, така и от два неизвестни типа.

1. Лице: Глава на Деметра с воал и венец от житни класове, надясно.
Опако: ΒΑΣΙ (вд.) ΧΑΡΑ (вл.). Два житни класа.
Монограм: ΜΕ в лигатура (долу). 17/18 мм. (обр. 1 в)

По принцип, Деметра и нейните атрибути са изключително популярни изображения върху монетите не само на скитските царе, но и върху тези на западнопонтийските градове и особено на Калатис и Дионисополис. Затова новопредставеният тип “Деметра/ Два житни класа” не е иконографска изненада. Нещо повече. Точно такъв тип е познат и от монетосеченето на скитския цар Сариак (*Stancomb W.* 2000:Nos. 325–326).

2. Лице: Глава на Аполон с характерна прическа, надясно.
Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ (вд.) ΧΑΡΑΣΠΟΥ (вл.). Лира с пет струни.
Монограм: ΜΕ в лигатура (долу). 18 мм. (обр. 1 г)

Трябва да се отбележи изключително професионалната работа на гравьора на монетните печати. Изображенията са висохохудожествени произведения на изкуството. Необходимо е да се обърне специално внимание върху прическата на Аполон. Косата е равномерно сресана надолу като краищата ѝ са усукани и оформени като венец, който обрамчва челото и лицето, покрива ушите и завършва на тила с малък кок, завит навътре и закрепен с една игла. Същественото тук е, че липсва лавровият венец, който е заместен с венец от увити коси.

Типът “Аполон/Лира” е твърде разпространен в целия гръцки свят и следователно не е непознат за ареала на Евксински Понт. Той е регистриран и при монетосеченето на скитския цар Акроза (*Манов М.* 2006:88–90, Табл. X_9).

Вижда се, че двата нови типа принадлежат на един и същи номинал. Те биха могли да са номинал “единица” или “половинка”. При първия случай, двата известни до този момент типа (обр. 1 а-б) биха били номинал “двойка”, а при втория – “единица”. По-категорични данни относно тегловно-метричната система на скитското царско монетосечене ще се получат след пълното анализиране на метрологичните данни от екземплярите на всички скитски царе от колекцията на нумизматичния музей на фондация “Братя Бобокови”(общо близо 500 броя).

И така, към монетосеченето на Харасп вече са прибавени още два нови типа, които представят по-малкия номинал монети на този цар.

Всичките четири типа са маркирани с монограма МЕ на магистрат, познат и от монети на скитския цар Елис. Ако се окаже, че става въпрос за един и същи магистрат, то тогава е логично да се приеме, че монетосеченията на Харасп и Елис са свързани хронологически.

Очевидно, монетосеченето на Харасп със своите четири типа, два номинала и един монетен магистрат е било скромно по обем (идентифицирал съм 6 лицеви и 14 опакови печата). То е осъществено в сравнително кратък период от време, но както се вижда, за изработването на монетните печати са били наети изключителни майстори, без съмнение работещи в гравьорските ателиета на околните гръцки колонии.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Манов М.* 2006**. Нови типове монети на скитските владетели Канит и Акроза. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3 (1), 81–93.

***Canarache V.* 1950**. Îînetele sciţilor din Dobrogea. – Studii şi cercetări de istorie veche I.

***Gorny D.* 1999**. Giessener Münzhandlung Dieter Gorny GmbH. – München, Auction 97, Nr. 149.

***Manov M.* 2002**. New types of bronze coins of the Scythian Kings Charaspes and Akro-sas. – Annotazioni Numismatiche, 46, 1078–1082.

***Regling K.* 1906**: Charaspes. – In: Corolla numismatica in honor of B. Head. Oxford, 259–265.

***Stancomb W.* 2000**. Sylloge Nummorum Graecorum XI, The William Stancomb collection of coins of the Black Sea region. – London.

UNKNOWN COIN TYPES OF THE SCYTHIAN KING CHARASPES

Dimitar Draganov

(Summary)

Two types of bronze coins of Scythian king Charaspes were known so far (“Dioscuri jugate/Eagle on thunderbolt”(Fig. 1 a) and “Beardless Heracles in lion skin, corn ear, quiver and bow”(Fig. 1 б).

Here is the description of two new coin types for Charaspes of a small denomination. The specimens are from the collection of the Numismatic museum of the Bobokov Bros. Foundation.

1. Obv.: Demeter veiled and wearing corn wreath, r.
   Rev.: ΒΑΣΙ (r.) ΧΑΡΑ (l.). Two corn ears.
   Below, monogram ME in ligature. 17/18 мм. (Fig. 1 в)
2. Obv.: Head of Apollo, r.
   Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ (r.) ΧΑΡΑΣΠΟΥ (l.). Lyre.
   Below, monogram ME in ligature. 18 мм. (Fig. 1 г)

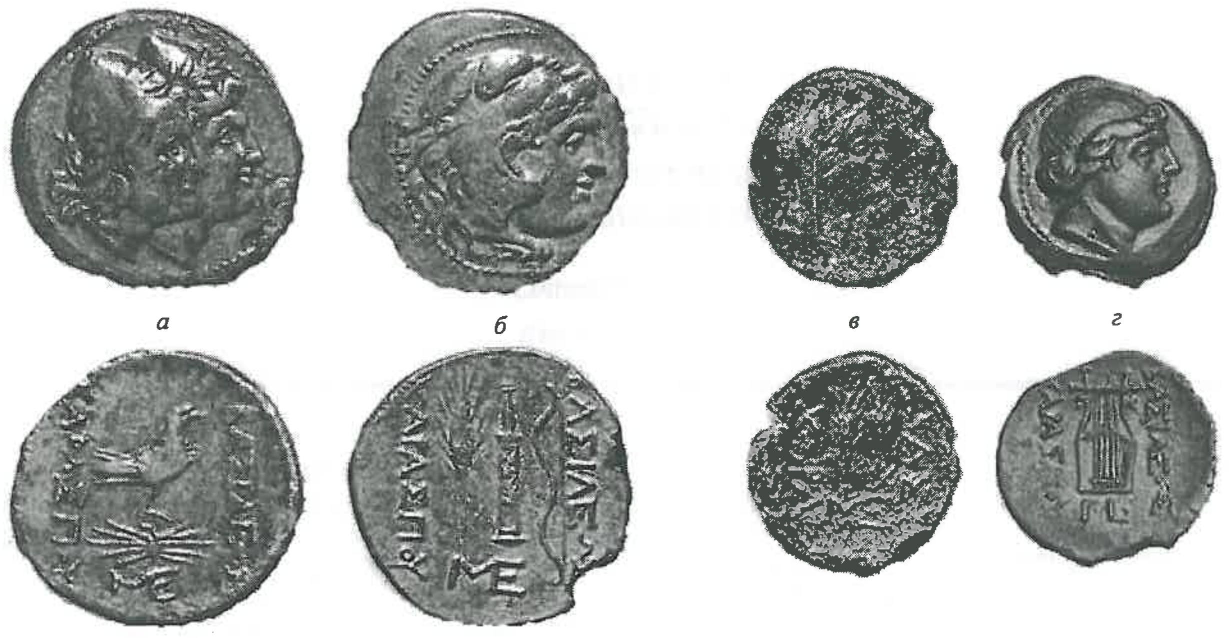

Обр. 1. а. Монета на Харапс – публикувана,
б. Монета на Харапс – публикувана,
в. Монета на Харапс – непубликувана от колекцията на братя Бобокови,
г. Монета на Харапс – непубликувана от колекцията на братя Бобокови
Fig. 1. а. Coin of Charaspes (published), б. Coin of Charaspes (published),
в. Coin of Charaspes (unpublished, the collection of the Bobokov Bros. Foundation),
г. Coin of Charaspes (unpublished, the collection of the Bobokov Bros. Foundation)

НУМИЗМАТИЧНИЯТ МАТЕРИАЛ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА „АНТИЧЕН ГРАД С ПРИЛЕЖАЩИ НЕКРОПОЛИ“, В М. КОЖУХ, ОБЩИНА ПЕТРИЧ

Сотир Иванов

(ИМ – Петрич)

Местността Кожух, разположена на 10 километра североизточно от гр. Петрич представлява един от значимите археологически комплекси в долината на Средна Струма. Въпреки това археологическите проучвания в района винаги са били ограничени като време и териториален обхват, а оттук и като резултати. През 1958 г. проф. Ат. Милчев провежда сондажни проучвания на площ от 100 м^2 в източната част на местността, известна под името Джонков връх (*Милчев А*. 1960:400). Две десетилетия по-късно „Кожух” е включен в теренните обхождания на българо-полската експедиция „Струма” (*Домарадски М. и др*. 2001).

През 80-те и 90-те години в няколко археологически сезона Ю. Божинова и Д. Топтанов изследват два от некрополите – в м. Метлата и в м. Червените скали (*Божинова Ю*. 1986:166–167; *Същата.* 1987:127–129; *Същата.* 1988:90–91; *Кузманов Г. и др.* 1985:113–114).

През 2002 г. благодарение на тясното сътрудничество между музея и РПУ–Петрич успяхме да спасим масивна мраморна стела на император Галерий. Надписът, който впоследствие бе датиран от есента на 308 г., дава информация за името и градския статут на античното селище в местността Кожух (*Митрев Г., Т. Тараков*. 2002:25–32). Новите открития, възможностите за финансиране по програма ФАР-ТГС и съдействието на НАИМ при БАН позволиха през 2007 г. реализирането на археологически разкопки в м. Кожух.

Въз основа на проучванията ми през годините, бе взето решение да се работи на два подобекта. Първият бе разположен в югоизочния край на м. Джонков връх, където на повърхността личаха останки от крепостна стена, а вторият – непосредствено северно от обекта на проф. Ат. Милчев и на 250 м югозападно от обект 1.

При проучването на обект № 1 се оказа, че първоначално на това място е имало римско жилище от ломен камък на глинена спойка. При изграждането на куртината материковата скала е допълнително изсечена, за да се осигури придвижване покрай нейното вътрешно западно лице (инервалум). Стената ляга върху скалата, като на места е вкопана в заварения културен пласт. Според стратифицирани монети, защитната стена е изградена след I в. и преди 257 г.

Обект № 2 бе разположен в южния край на Джонков връх и на 250 м югозападно от обект № 1. На това място А. Милчев провежда разкопки през 1958 г. Проучваната площ бе разположена в западна, източна и северна посока спрямо неговите разкопки. Хронологията на този производствен комплекс за теракотени маски и фигури обхваща четири периода. Те бяха ясно разграничени благодарение на ясно изразените пожари и голямото количество стратифицирани монети, разделящи пластовете (*Cholakov I.* 2008:55–76; *Вагалински Л., И. Чолаков.* 2008: 384–385).

Първата строителна фаза обхваща първата половина на III в. Опожаряването в края на периода вероятно е свързано с варварските нашествия в средата на III в. Откритите нумизматични материали подкрепят тезата на Б. Геров за нашествие на карпи и готи от 250 г. и нашествието на готи през 253–254 г. (*Върбанов В*. 2006: 98–199; *Gerov B*. 1963:127–140; *Gerov B*. 1977:157–168; *Boteva D.* 2001:44).

Анализът на откритите монети и материали показва, че нашествията засягат античния град в м. Кожух, но въпреки това нямат тежки последици за икономиката и живота в областта (*Cholakov I.* 2008:55–76; *Вагалински Л., И. Чолаков.* 2008:384–386).

Вторият период обхваща времето от средата на III в. до 269–70 г. Краят му съвпада с голямото нашествие на коалиция от готи, херули, гепиди, бастарни и певки, които по-късно са разгромени от Клавдий II Готски (*Върбанов В*. 2006:199–200). Третият период започва от 270 г. и продължава до края на III в., а четвъртият – от края на III в. до 383 г., когато след поредното опожаряване животът замира (*Милчев*

*А.*1960:400). Най-вероятно краят на третия период е свързан с някое от описаните в литературата нашествия на сармати, готи, гепиди, вандали и др. (*Върбанов В.* 2006:200; *Gerov B.* 1977:145), докато четвъртият период приключва с въстанието на готите (*Eunapii Fragmenta*. ГИБИ, том I, 1954, 19–25, 35).

Поради факта, че проучваните обекти бяха разположени в подножието на Джонков връх, в насипите бяха открити доста монети, свлечени от по-високите части на хълма. Те ни дават възможност да предположим един активен икономически живот, започващ още през IV в. пр. Хр. и запазващ своята интензивност до варварските нашествия в Римската империя през III в. Особено интересни са келтските или местни имитации на монетите на Август от Филипи. Те показват, че в края на I в. пр.–нач. на I в. сл. Хр. в района живее келтско или локално население, което сече „домашни" монети с нисък номинал за целите на вътрешния стокооборот. Проучванията на това монетосечене тепърва предстоят, както чрез разширяване на археологическите разкопки в м. Кожух, така и чрез търсене на аналози в колекциите на музеите от региона.

Монетите от обект 1 са 18 за периода IV в. пр. Хр. до IV в. По запазените изображения и надписи върху лицата на монетите те се разпределят по владетели както следва:

Александър Велики (336–323 г. пр. Хр.)
Деметрий Полиоркет (294–287 г. пр. Хр.)
Филипи при Август
Юлиево-Клавдиева династия
Македонски койнон (235–249)
Гордиан III (238–244)
Филип I (244–249)
Маринианa (253–257)
Клавдий II (268–270)
Аврелиан (270–275)
Диоклециан (284–305)
Констанций I Хлор (305–306), като цезар (293–305)
Константин Велики (307–337)
Констанс (337–350)

Всички монети са определени по H. Gaebler. (*Gaebler H.* 1906:174, ***Същият.*** 1935:38, Tafel X:) и H. Mattingly (*Mattingly H.* 1968:27, 64; ***Същият.*** 1972:110).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Божинова Ю.* 1986**. Античен некропол край с. Мулетарово, Благоевградски окръг. – АОР през 1985 г., София, 166–167.

***Божинова Ю.* 1987**. Античен некропол край с. Мулетарово, Благоевградски окръг. – АОР през 1986 г., София, 127–129.

***Божинова, Ю.* 1988**. Античен некропол край с. Мулетарово, Благоевградски окръг. – АОР през 1987 г. София, 90–91.

***Вагалински Л., И. Чолаков.* 2008**. Разкопки на античния град Хераклея Синтика в землището на с. Рупите, Петричко. – АОР през 2007 г. София, 384–386.

***Върбанов В.* 2006**. Варварските нашествия по поречието на Струма през епохата на принципата. – ИИМ–Кюстендил, XIV. В. Търново, 98–199.

Домарадски М. и др.* 2001. *Домарадски М., Д. Гергова, И. Кулов, А. Ладомирски, Я. Островски, М. Парчевски, Л. Перничев, Я. Хохоровски. Материали за археологията на Средна Струма – София, БАН = РП, XXVII.

Кузманов Г. и др.* 1985. *Кузманов Г., Ю. Божинова, М. Андонова. Спасителни разкопки на античен некропол край с. Мулетарово, Благоевградски окръг. – АОР през 1984 г., 113–114.

***Милчев А.* 1960**. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма – Годишник на Софийския университет, 1. София, 361–400.

***Митрев Г., Т. Тараков.* 2002**. Civitas Heracleotarum. Новооткрит епиграфски паметник с името на античния град при Рупите, Петричко. – Археология, IV, 25–32.

***Boteva D.* 2001**. On the hronology of the gothic invasions under Philippus and the Decius AD 248-251. – Archaeologia Bulgarica, 2, 37–44.

***Cholakov I.* 2008**. A Roman production centre for terracottas in Heraclea Sintica. – Archaeologia Bulgarica, XII, 1, 55–76.

***Gerov B.* 1963**. Die gotishe Invasion in Moesien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde. – AAPh, 127–146.

***Gerov B.* 1977**. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde I, Das II. und III. Jahrhundert (101–284). Aufstieg und Niedrgang der Römischen – Welt, 6, 157–168.

ГИБИ, том I, София, 1954 г., 19–25, 35.

***Gaebler H.* 1906**. Die Antiken Münzen von Makedonia und Paionia. – Berlin.

***Gaebler H.* 1935**. Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands. – Berlin.

***Mattingly H.* 1968**. The Roman Imperial Coinage, V, part I. – London.

***Mattingly H.* 1972**. The Roman Imperial Coinage, V, part I^2 – London.

NUMISMATIC MATERIAL FROM ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF AN "ANCIENT TOWN WITH ANDJACENT NECROPOLIS" IN THE PLACE "KOUZHUH", PETRICH

Sotir Ivanov

(Summary)

The place "Kouzhuh" is situated 10 km north-east from Petrich and represents one of the significant archaeological sites in the valley of the Middle Struma River. Because of the fact, that the studied objects in 2007 were situated at the foot of "Dzhonkov peak", in the dykes lots of coins were found, fallen from the upper parts of the hill. They give us an opportunity to suggest an active economic life started in the 4th century B.C. uhich kept its intensity up to the Barbarian invasions in the Roman Empire in the 3rd century. Extremely interesting are the Celtic or local imitations of August of Philipi. They showed that at the end of the 1st century B.C. Celtic or local population lived in the region and minted chome-made coins with low nominal for the objectives of the inner circulation of goods. The research of that coin-minting yet is forthcoming through searching of analogues in the museum collections of the region as well.

Thanks to clearly shown fires and the numerous stratified coins was proved, that the fortress wall of the ancient town was built after the 1st and before the year 257. In numismatic way were proved the invasions of karps and Goths (known from historical sources) in the middle of the 3rd century; the invasion of coalition of Goths and others from the years 269–270; the barbarian invasions at the end of the 3rd century and the destructions, connected probably with the Gothis' rising in the year 383. In contrast to the first two invasions, that hadnot serious economic effects on the events at the end of the 3rd century, and the rising in the year 383 speak about serious economic and cultural decay of the ancient town at the place "Kouzhuh".

Каталог:

Монетите от обект 2 са 47 за периода II в. пр. Хр. до края на IV в. По запазените изображения и надписи върху лицата на монетите те се разпределят както следва:

Амфиполис II–I в. пр. Хр.
Тесалоника II–I в. пр. Хр.
Филипи – края на I в. пр. Хр.– нач. на I в.
Копие на Филипи
Македонски койнон – началото на I в.
Траян (98–117)
Антонин Пий (138–161)
Марк Аврелий (161–180)
Гета (209–211)
Север Александър (222–235)
Гордиан III (238–244)
Македонски койнон – от Елагабал до Филип
Проб (276–282)
Галерия Валерия (305–311)
Константин I (307–337)
Династията на Валентиан (364–375)
Аркадий (383–408)

Лице: Глава на безбрад Херакъл с кожата на лъвска глава, на дясно
Опако: ΞΑΝΔ (вд.) Зевс на престол,наляво. В дясната си ръка държи орел, а в лявата - скиптър
Сарди, 323 г. пр. Хр.,
Драхма, Ф 15/16 мм, 3.84 гр

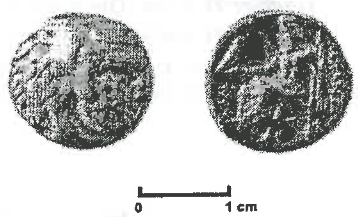

Лице: Глава на Деметрий Полиоркет с диадема и рога на бик, на дясно.
Опако: ΔΙΜΙΤΡΟΙΥ
Посейдон, гол, прав, наляво, стъпил върху скалата с десния си крак и държащ тризъбец (който в случая не се вижда) в лявата си ръка
Амфиполис, 290–289 г. пр. Хр., форе, 9.89 гр

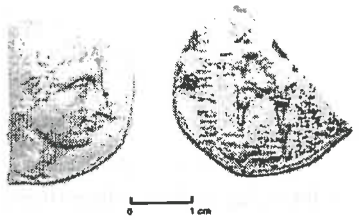

Лице: VIC AVG
Виктория права наляво, държи венец
Опако: COHOR PRAE PHIL
Три бойни знамена
Филипи, Ф 18/19 мм, 3.93 гр

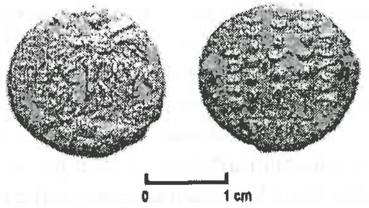

Лице: ... AV.
Виктория права наляво, държи венец
Опако:COHOR PRAE PHIL
Три бойни знамена
Филипи, Ф 18/17 мм, 3.20 гр

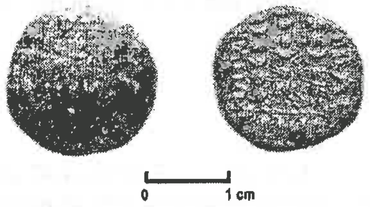

Юлиево-Клавдиева династия
Ф 21/21 мм, 11 гр

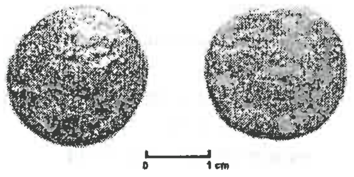

Лице: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
Глава на Александър III с шлем надясно
Опако: ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ β ΝΕΩΚ
Лъв в ход надясно, отгоре кривака на Херакъл
Монетата е сечена по времето на император Гордиан III (238–244 г.)
Ф 25/25 мм, 11.30 гр

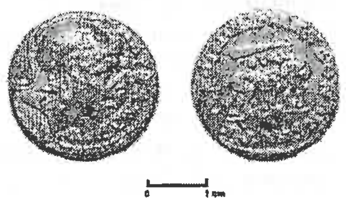

Лице: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
Глава на Александър III шлем надясно
Опако: ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔ ΕΩ
Александър срещу Буцефал
Ф 25/25 мм, 12.52 гр

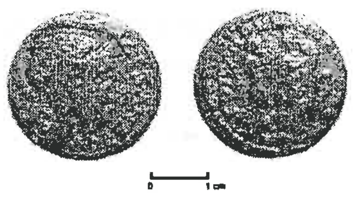

Лице: Глава на Александър надясно
Опако: ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕ около щит
Ф 21/22 мм, 7.26 гр

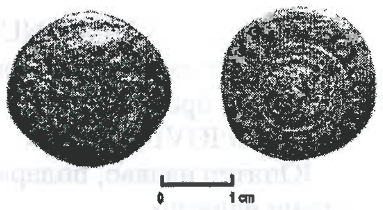

Лице: AVK M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC
Бюст на императора с лъчиста корона надясно.
Опако: ΚΕΩΝ
Нике права наляво
Тесалоника, AE
Ф 24/24 мм, 10.5 гр

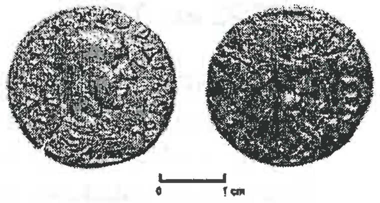

Лице: AVK MANT ΓΟΡΔΙΑΝΟ
Бюст на императора надясно
Опако:…….ONIKE
Нике права наляво
Тесалоника, AE
Ф 27/26 мм, 11 гр

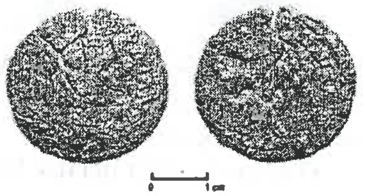

Лице: ………………..PPUS
Бюст на император Филип I с лъчиста корона надясно
Опако: AL
От типа LIBERALITAS AVG наляво
Ф 21/21 мм, 3.30 гр, антониан

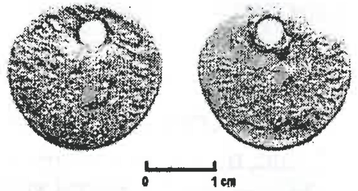

Лице: DIVAE MARINIANA
Бюст надясно с диадема, воал, облечен
Опако: CONSECRATIO
Паун в анфас, глава наляво, с разперена опашка
Рим, 253–257 г., антониан
Ф 20/21 мм, 3.3 гр

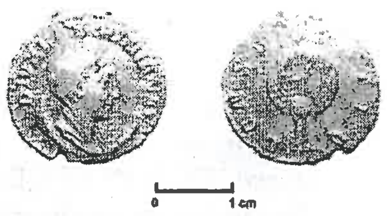

Лице: IMP CLAUDIUS
Бюст на императора с лъчиста корона надясно
Опако: ……TORI………
Ф 18/19 мм, 2.82 гр

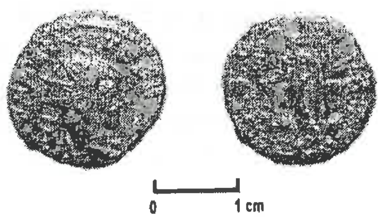

Лице: …….VRELIANUS AVG
Бюст на императора с лъчиста корона надясно, облечен в броня
Опако:IOVI CONSER
Юпитер наляво, подарява глобус на Аврелиан, стоящ надясно
Сисция, антониан
Ф 20/22 мм, 2.83 гр

Лице: IMP CC VAL DIOCLETIANUS
Бюст на императора с лъчиста корона надясно
Опако: CONCORDIA MILITUM
Диоклециан надясно, получава Виктория върху глобус от Юпитер, които е наляво.
Ф 21/21 мм, 3.45 гр, антониан

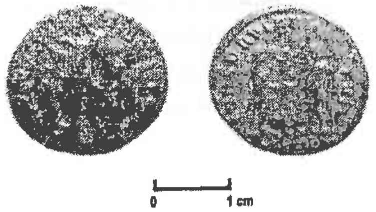

Лице: FL VAL CONSTANTIUS NOB CAES
Бюст на императора с лъчиста корона надясно, облечен в броня
Опако: CONCORDIA MILITUM
Констанций Хлор надясно получава Виктория от Юпитер, стоящ наляво
Ф 21/21 мм, 3.4 гр., антониан сечен в периода 293–305 г.

Лице: CONSTANTINUS AVG
Глава на дясно с лавров венец
Опако: DN CONSTANTINI MAX AVG в лавров венец VOT/XX
Ф 19/18 мм, 3.35 гр, сечена 320–321 г.

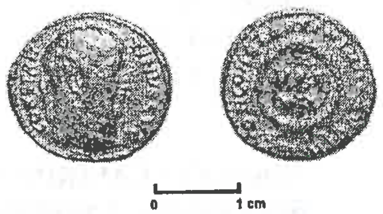

Лице: CONSTANS PF AVG
Бюст на императора с диадема надясно
Опако:VICTORIAE DD. AVG.Q.NN
Две Виктории с лице една към друга
Ф 17/16 мм, 1.78 гр, 337–348 г., AE 4

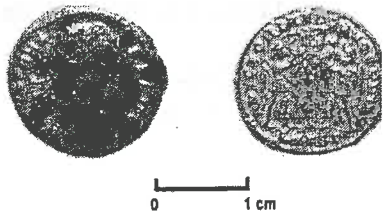

Каталог:

Монетите от обект 2 са 47 за периода II в. пр. Хр. до края на IV в. По запазените изображения и надписи върху лицата на монетите те се разпределят както следва:

Амфиполис II–I в. пр. Хр.
Тесалоника II–I в. пр. Хр.
Филипи – края на I в. пр. Хр.–нач. на I в.
Копие на Филипи
Македонски койнон – началото на I в.
Траян (98–117)
Антонин Пий (138–161)
Марк Аврелий (161–180)
Гета (209–211)
Север Александър (222–235)
Гордиан III (238–244)
Македонски койнон – от Елагабал до Филип
Проб (276–282)
Галерия Валерия (305–311)
Константин I (307–337)
Династията на Валентиан (364–375)
Аркадий (383–408)

Каталог:

Лице: Глава на Горгона *Опако*: Атина в ход надясно Амфиполис II–I в. пр. Хр. Ф 20/20 мм, 9.89 гр	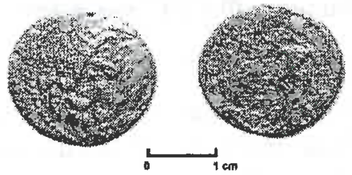
Лице: Бюст на Артемида надясно *Опако*: Артемида язди бик Амфиполис II–I в. пр. Хр. Ф 15/15 мм, 5.82 гр	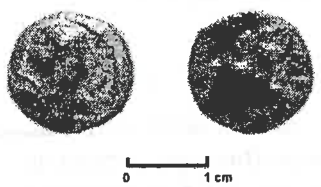
Лице: Глава на дясно *Опако*: Зърнен клас, от двете страни надпис ФIПО ТΩN Амфиполис II–I в. пр. Хр. Ф14/15 мм, 3.48 гр	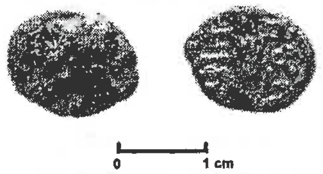
Лице: Глава на речния бог Стримон с венец от тръстикови листа надясно *Опако*: Тризъбец, украсен с два делфина Амфиполис 187–168 г. пр. Хр. Ф 21/20 мм, 14.1 гр	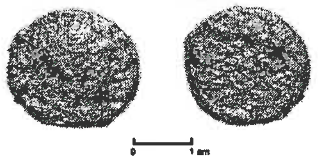

Тесалоника II–I в. пр. Хр. Ф 18/18 мм, 5.75 гр	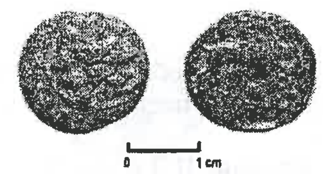
Тесалоника II–I в. пр. Хр.	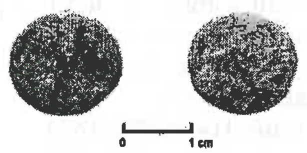
Лице: VIC AVG Виктория права наляво *Опако*: PRAE Три бойни знамена Филипи, Ф 18/21 мм, 4.2 гр	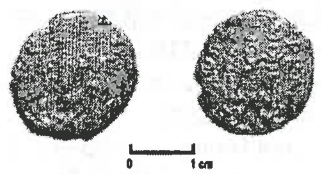
Лице: … AVG Виктория права наляво *Опако*: COHOR PRAE PHIL Три бойни знамена Филипи, Ф 17/17 мм, 6 гр	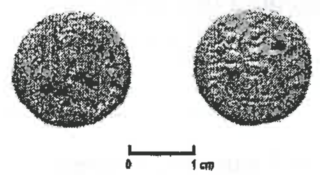
Копие на монета от Филипи, келтска имитация *Лице*: Виктория права наляво *Опако*: Три бойни знамена Ф 18/19 мм, 8 гр	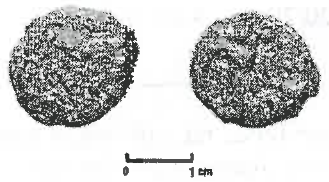
Копие на монета от Филипи, келтска имитация *Лице*: Виктория права наляво *Опако*: Три бойни знамена Ф 14/14 мм, 3.6 гр	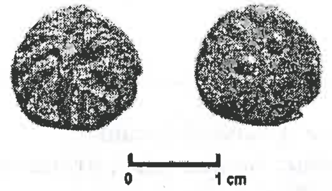
Копие на монета от Филипи, келтска имитация *Лице*: гладка повърхност *Опако*: Три бойни знамена Ф 11 мм, 1.35 гр	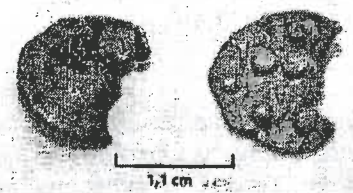

Лице: … AVG Виктория права наляво *Опако*: Три бойни знамена Филипи, Ф 17/17 мм, 4.6 гр	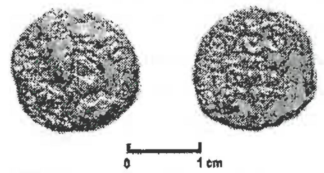
Лице: Бюст на императора наляво *Опако*: Македонски щит Юлиево-Клавдиева династия – I в. Ф 24/23 мм, 12.28 гр	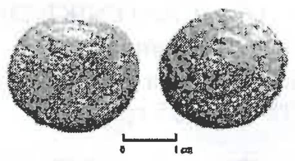
Лице: Юлиево-Клавдиева династия – I в. *Опако*: ……AKEΔ……. Македонски щит Ф 21/21 мм, 6.82 гр	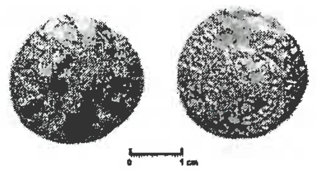
Лице: IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AVG GER DAC PARTHICO Бюст на императора с лавров венец надясно *Опако*: PM TRP COS PP SPQR Гений наляво, прав, гол, с патера в дясната ръка и класове в лявата Денар, сечен в 116–117 г.,Ф 17/19 мм, 1.88 гр	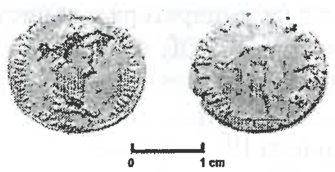
Император Траян Ф 32/32 мм, 21.38 гр	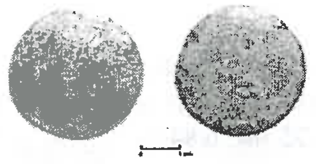
Антонин Пий Ф 31/31 мм, 21 гр	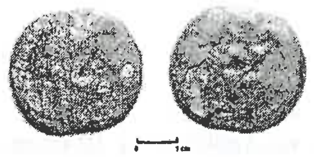
Колониален бронз на Марк Аврелий Ф 24/26 мм, 9.55 гр	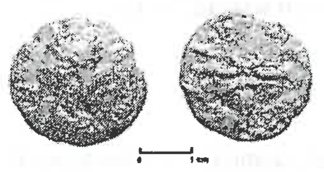

Лице: Бюст надясно *Опако*: ΘΕC/CAΛΟ/NIKE/ΩN – четири реда вътре в лавров венец Тесалоника, Гета (209–212) Ф 17/16 мм, 2.62 гр	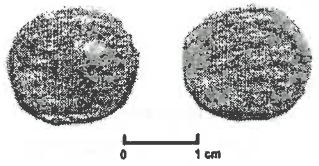
Лице: Бюст надясно *Опако*: ΘΕC/CAΛΟ/NIKE/ΩN – четири реда вътре в лавров венец Тесалоника, Гета (209–212 г) Ф 18/18 мм, 3.95 гр	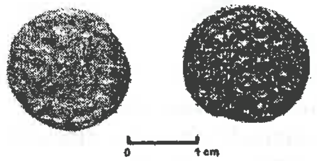
Лице: IMP ALEXANDER AVG Бюст на императора с лавров венец надясно *Опако*: PONTIF Александър наляво, държи глобус и копие Антониан на Север Александър Ф 18/19 мм, 3.2 гр	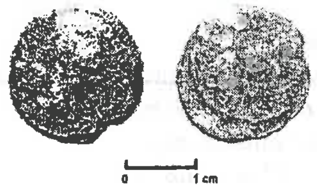
Лице: IMP GORDIANUS PIUS FEL AVG Бюст на императора с лъчиста корона надясно *Опако*: VICTOR AETER Виктория наляво, облегната на щит поставен на пленник, държи палма Гордиан III, антониан Ф 20/19 мм, 3.07 гр	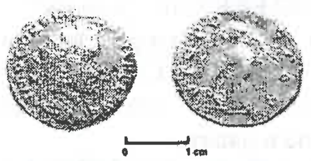
Лице: GORDIANUS Бюст на императора надясно. Контрамаркирана Ф 25/25 мм, 6.84 гр	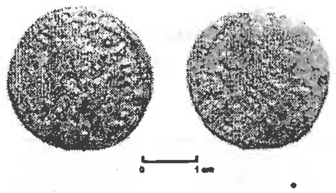
Лице: ΑΛΕΞΑΝ... Глава на Александър III надясно *Опако*: Конник надясно Ф 26/26 мм, 12.38 гр	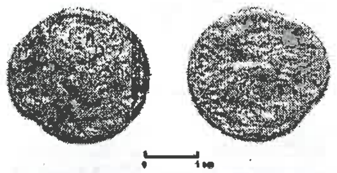
Лице: Глава на Александър III надясно. Контрамаркирана. Ф 25/26 мм, 7.26 гр	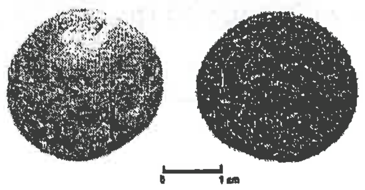

Лице: Глава на Александър III с шлем надясно Опако:............ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ β ΝΕΩΚΟ Лъв в ход надясно, отгоре кривака на Херакъл Монетата е сечена по времето на император Гордиан III (238–244 г.) – Геблер № 781 Ф 24/23 мм, 9.95 гр	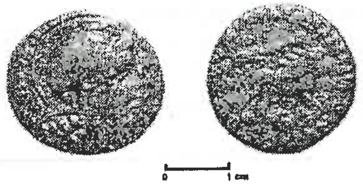
Лице:.................... Глава на Александър III надясно *Опако*:............ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ Храм Ф 28/27 мм, 11.45 гр	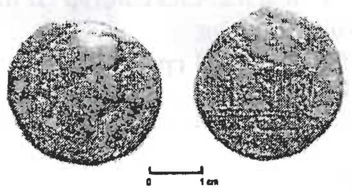
Лице: …………ΑΝΔΡΟC Глава на Александър III надясно *Опако*: Александър срещу Буцефал Ф 23/23 мм, 10.8 гр	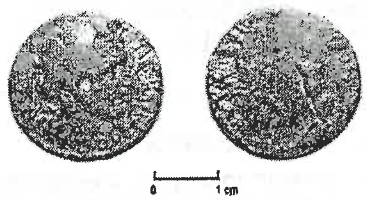
Лице: ΑΛΕΞΑΝΔ Глава на Александър III с шлем надясно *Опако*: INON Конник Монетата е сечена по времето на император Гордиан III (238–244)	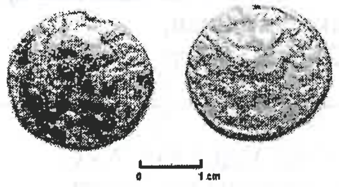
Лице: …….ΞΑΝΔΡΟΥ Глава на Александър III надясно *Опако*: ΝΕΩΚ …….KOIN Конник надясно Ф 24/25 мм, 10.45 гр, монетата е контрамаркирана	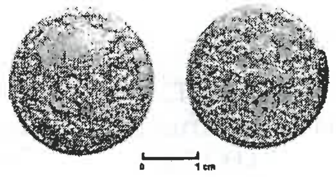
Лице: ΑΛΕΞ Глава на Александър III с шлем надясно *Опако*: ….ΔΟΝΩΝ ΝΕ Маса с две урни Ф 27/26 мм, 11 гр	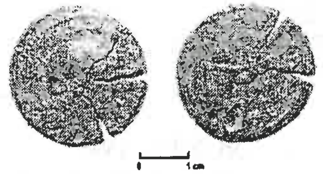
Лице: ΑΛΕΞ Глава на Александър III надясно *Опако*: обезбичено Ф 25/26 мм, 10.55 гр	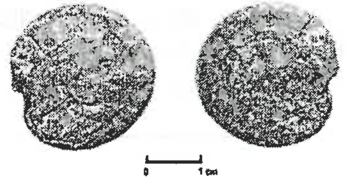

Македонски койнон *Лице*: заличено *Опако*: Храм Ф 15/25 мм, 9.99 гр	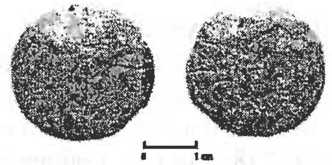
Лице: Глава на Александър III надясно *Опако*: Олимпия Ф 27/27 мм,10.33 гр	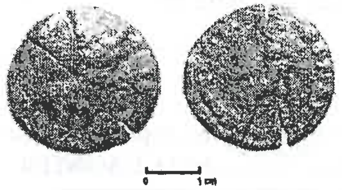
Лице: Глава на Александър III надясно *Опако*: ….ΚΕΔΟΝΩΝ Ф 25/25 мм, 9.31 гр	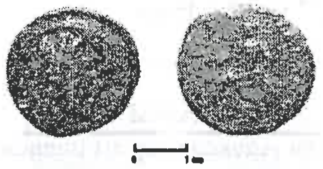
Лице: AUR PROBUS Бюст на императора с лъчиста корона надясно *Опако*: PROVIDEN DEOR Фидес и Сол с лице един към друг */КАА Сердика, антониан, Ф 23/22 мм, 3.79 гр	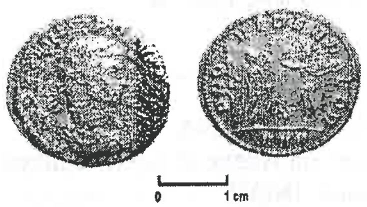
Лице: GAL VALERIA AVG *Опако*: VENERI VICTRICI Кизик MKV 305–311 г. AE, Ф 24/24 мм, 6.9 гр	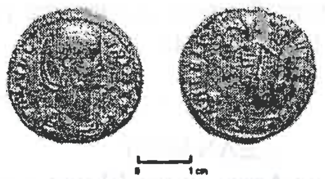
Лице:……. CONST… Бюст на Константин I с диадема надясно *Опако*: …..TO COMI…. От типа SOLI INVICTO COMITI Сол наляво, държи глобус Рим, 312–313 г., Ф 17/17 мм, 4.62 гр	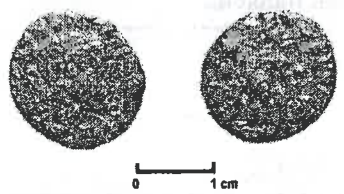
Лице:……….NUS PF AVG Бюст с диадема надясно, облечен в броня *Опако*:GLORIA EXERCITUM Двама войници, застанали до две знамена Константин I, сечена в 335–337 г. Ф 16/16 мм, 1.40 гр, AE4	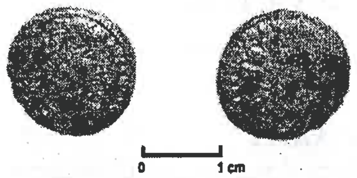

Лице:...... Бюст на императора с диадема надясно *Опако*: надписа е заличен Монетата е от типа GLORIA EXERCITUS Двама войници застанали до две знамена AE, Ф 17/18 мм, 3.30 гр	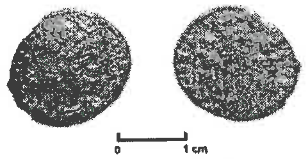
Монета, сечена по време на династията на Валентианите *Лице*: Бюст надясно *Опако*: заличено AE 3, Ф 14/13 мм, 2.25 гр	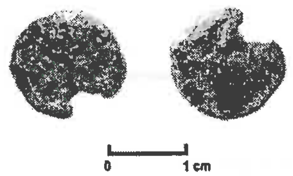
Лице: DN ARCADIUS PF AVG *Опако*: VOT V Бюст надясно с диадема, облечен с броня AE 4, Ф 15/14 мм, 2 гр	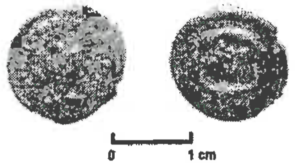

Пет монети, сечени в периода 383–395 г. с номинал AE 4, силно изтрити.

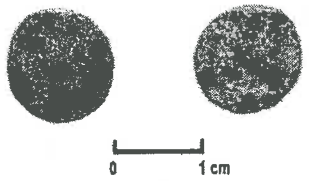

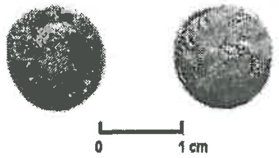

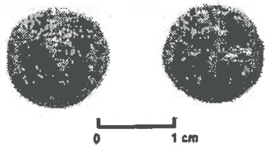

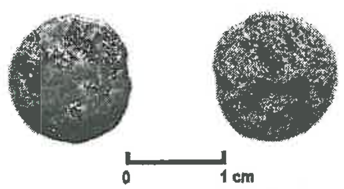

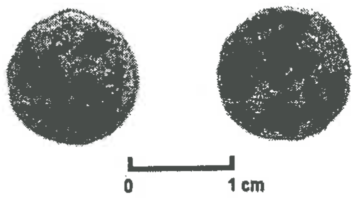

ЗА МОНЕТНАТА ЦИРКУЛАЦИЯ В УРДОВИЗА

Дочка Владимирова-Аладжова
(НАИМ при БАН – София)

Полуостров Урдовиза се намира на около 35 км южно от Созопол. Той е с дължина 120 м и широк 60–80 м, като бреговете му са стръмни и високи 10–15 м. Съществува мнението, че в древността полуостровът е бил значително по-голям, но в следствие на абразивната роля на морето скалите са разрушени (*Димитров Б.* 1981:408).

В археологически план има интересни податки за живот тук, като в края на XIX в. братята Шкорпил описват на полуостров Урдовиза останките на впечатляваща крепостна стена. Тя е градена от ломен камък, споен с бял хоросан примесен със счукани керемиди (*Шкорпил Х. и К.* 1891:128). Стената преграждала шийката на полуострова в най-тясната му част, има ширина 3 м и има две кули. Пред крепостната стена на плана е отбелязан дълбок ров, а в очертанията на оградено пространство триапсидна църква (*Шкорпил Х. и К.* 1891:128).

През 90-те години на миналия век в залива Урдовиза се провеждат подводни проучвания, които дават интересни данни за историята на полуострова (*Велков В. и др.* 1981:28; *Велков В. и др.* 1987:287–288).

През 2007 година започват археологически разкопки на крепостта Урдовиза, които продължават и през 2008 г. (*Панайотова К.* 2006:360–363; *Даскалов М., К. Панайотова*. 2008:458–462). За двата археологически сезона сред подемния материал са открити и 40 монети. Те обхващат твърде широките хронологически граници от края на III до края на XII и първата половина на XIII в.

Най-ранна е монета–антониан на император Диоклетиан (245–316), следван от антониан на Галиен (243–268). Върху лицето му е представен бюст на императора с лъчеста корона на дясно и стандартния надпис околовръст – GALLIENUS AUG. По-интересна е обратната страна на монета, където е изобразен трофей от двете страни на който са седнали двама пленника с вързани ръце отзад и част от надписа VIRTUTI AUG (*Мушмов Н.* 1926:141). В отреза е нанесена сигнатурата на монетарницата на Сердика – SER. Както е известно, Сердикийската монетарница е основана по времето на император Галиен в 260 г. и логично първите монети са на този император. Въпреки това има известни колебания между учените, кои са първите сечени монети тук – на Клавдий II Готски или на Галиен (*Мушмов Н.* 1926:32-33). Но нумизматичният материал показва, че от времето на Галиен се откриват монети с инициалите на работилницата в древна София. Монетарницата в Сердика по времето на Клавдий II Готски е могла да работи може би една година, понеже в 268 или 269 г., когато готите завладели Дунавските провинции, тя била закрита, а материалите пренесени в Кизик, където монетосеченето на Клавдий II Готски продължава (*Мушмов Н.* 1926:33). През 272 г. император Аврелиан създава на юг от Дунава нова провинция – Дакия, която включва земи от Мизия и Тракия, а главен град на новата Дакия става Сердика и нейната монетарница става главен център в монетосеченето за областта на Долни Дунав и гръцките европейски провинции (*Мушмов Н.* 1926:34).

Никола Мушмов в своята монография „Монети и монетарници на Сердика” определя три периода в монетосеченето на император Аврелиан (*Мушмов Н.* 1926: 34). В нея той отнася използването на съкращението SERD с надписи от реверса на монетите: IOVI CONSERVATORI, IOVISTATORI, VICTORIA AUG, CONCORDIA AUG, към първия период на производството на монети на този император в Сердика (*Мушмов Н.*1926:36). Тази ретроспекция на монетосеченето на Сердика е необходима поради факта, че описания екземпляр на император Галиен с маркировка от три букви в отреза – SER е важен момент в историята на цитираната монетарница и допълва наличната до тук информация.

Хронологически от Урдовиза следва майорина на Констанций Гал (351–354) и медна монета на Грациан (367–383). От края на IV и началото на V в. са 2 монети на императора на източната римска империя – Аркадий. Върху реверса им са представени два типа: GLORIA ROMANORUM и Императорът на кон в ход на дясно и VIRTUS EXERCITI и Виктория увенчава императора с венец. Първата монета е сечена в монетарницата на Кизик в годините 393–395 г. (*LRBC*. 1965:98, 2575). Интересното е, че е отбелязана буквата B – втора официна на монетарницата, ситуация, която не е регистрирана в цитирания каталог (*LRBC*. 1965:98, 2575). В периода 393–395 г. типа GLORIA ROMANORUM и Императорът на кон в ход на дясно секат монетарниците в Константинопол, Никомедия, Кизик, Антиохия и Александрия от името на Теодосий I, Аркадий и Хонорий. Втората монета на император Аркадий с увенчаващата императора Виктория VIRTUS EXERCITI е от номинал AE 3. Това е изображение, което се сече в различни периоди 383–392 г. за владетелите Валентиниан II, Теодосий I, Аркадий, Флацила и Магнус Максимус (*LRBC*. 1965:89), а от името на Аркадий и в 395–408 г. от Хераклея, Константинопол, Никомедия *(Carson J.P.C. et al.* 1994:246). По-късно през 457–474 г. този реверс е върху монетите на император Лъв I и Верина, пуснати от ателиетата на Константинопол, Хераклея, Никомедия, Кизик, Антиохия и Александрия (*LRBC*. 1965:91). Името на императора на Западната римска империя Хонорий носят три монети. Най-рано отсечената е от периода 393–395 г. и е от типа SALUS REI PUBLICAE и Виктория в ход на ляво, с трофей на рамо. Не личат инициали на монетарницата, но това изображение се използва от ателиетата на Рим, Аквилея, Тесалоника, Константинопол, Никомедия, Кизик (*LRBC*. 1965:109). В този период централната монетарница пуска още монети от този тип за владетелите Теодосий I, Аркадий (*LRBC*. 1965:89), а Тесалоника в годините 383–392 г. от името на Валентиниан II, Теодосий I, Аркадий и Флацила (*LRBC*. 1965:82).

От периода края на IV до края на V в. има още 11 екземпляра, при които не може да се разчете името на владетеля. Върху обратната им страна са отпечатани типовете VIRTUS EXERCITI, кръст във венец. Върху една монета се разчита и типа GLORIAROMAN…. с Тримата императори прави, насреща, монетарница не личи. Това изображение го има върху екземплярите на император Аркадий в годините 406–408 г. от ателиетата на Хераклея, Константинопол, Никомедия и Кизик (*Carson R. A. G. et al.* 1994:251).

Хронологически следва монета от император Теодосий II (402–450) с изображение на кръст във венец, тип, който се сече в периода 425–450 г. От наследника на Теодосий II – император Марциан (450–457) в Урдовиза е открита една монета с монограм върху обратната и страна (*LRBC*. 1965:90, 2250).

От края на V век е минима на император Зенон (474–475), (476–491), като и тя е с монограм върху реверса си (*LRBC*. 1965:91, 2279). Не може да се определи какъв точно по вид е монограма от публикуваните 14-те в RIC том X (*Carson R. A. G. et al.* 1994:314), защото е запазена само долната половина, което според LRBC може да е № 1 (*LRBC*. 1965:110), но според RIC том X, това може да са монограми с номера 4, 4 а, 7, 9 и 10, като всички те са само на монетарницата в Константинопол (*Carson R. A. G. et al.* 1994:314). Разгледаните монети от IV–V в. са много важни като информация, тъй като за сега те дават една, макар и условна долна граница на живота в крепостта. В огромната си част тези монети са от най-дребен номинал и количествено за сега са най-многобройни.

След монетната реформа на император Анастасий в 498 г. от този император има две монети, с номинал 40 нумии, сечена в периода 512–518 в. Константинопол (*Hahn W.* 1973:33) и 20 нумии на Константинопол от 512–517 (*Hahn W.* 1973:33).

Има още 2 монети от дребен номинал от началото на VI в., вероятно пентанумии.

Следват две монети на Юстиниан I от 20 и 10 нумии. Първата монета е сечена в периода от 541 до 542 г. в Константинопол (*Hahn W.* 1973:96), а втората през 559–560 г. (*Hahn W.* 1973:92).

По-късна е монетата на император Юстин II от номинал пет нумии, сечена в Константинопол през 565–578 г. (*Hahn W.* 1975:63).

Следват пет монети на император Маврикий от 40 нумии – 1бр., 20 нумии – 1 бр., 10 нумии – 2 бр. и 5 нумии. Деканумиите са сечени в Константинопол през 583–584 г., а пентанумията в Никомедия през 582–602 г.

След известен хиатус от век и половина в Урдовиза е открита монета на император Базил I в периода 867–886 г. (*Grierson Ph.* 1973:XXXI, 10 а. 3). Веднага след този владетел следват монетите на император Лъв VI (886–912), (*Grierson Ph.* 1973:XXXIV 6.7, XXXIV 8.17).

Най-късни са две монети – на император Алексий I – след реформата (1092–1118), това е хиперперон на Тесалоника, първо сечене (*Hendy M.* 1969:88) и на Йоан II (1118–1143) тип А, сечен в Константинопол (*Hendy M.* 1969:106).

Наличието на монети от XII–XIII в. е много интересно, тъй като съвпада като време с упоменаването на Урдовиза в Географията на Идриси от средата на XII в., под името Оркуиза (*Недков Б.* 1960:70; 132), както и през XIII в. в италианска морска лоция от 1296 г. под формата Виополи (*Димитров Б.* 1979:22)

Този все пак ограничен комплекс от монети изцяло потвърждава ситуацията на терена, придобита при археологическите проучвания, както и историческите сведения, колкото и оскъдни да са те (*Панайотова К.* 2006:360–363; *Даскалов М., К. Панайотова.* 2008:458–462; *Димитров Б.* 1979:22; *Димитров Б.* 1981:408–410).

Монетарници
регистрирани върху монетите на Урдовиза

	Сердика	**Константинопол**	**Тесалоника**	**Кизик**	**Никомедия**
III в.	1				
IV в.				1	
V в.		2			
VI в.		7			1
IX в.		1			
IX–X в.		1			
XI–XII в.			1		
XIII в.		1			

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Велков В. и др.* 1981: *Велков В., Б. Димитров, В. Найденова. Подводни проучвания в залива Урдовиза. – АОР през 1980 г. Пловдив, 28.

Велков В. и др.* 1981: *Велков В., Б. Димитров, В. Найденова. Подводни проучвания в залива Урдовиза. – АОР през 1986 г. Разград, 287–288.

***Даскалов М., К. Панайотова.* 2008.** Проучване на крепостната стена на полуостров Урдовиза в град Китен. – АОР през 2007 г. София, 458–462.

***Димитров Б.* 1979.** Българските пристанища в XIII–XIV век според два средновековни портолана. – Археология, 1, 19–28.

***Димитров Б.* 1981.** Урдовиза. – В: Български средновековни градове и крепости. Градове и крепости по Дунав и Черно море, I. Варна, 408–411.

***Мушмов Н.* 1926.** Монетите и монетарниците на Сердика. – София, 1926.

***Недков Б.* 1960.** България и съседните и страни през XII век според „Географията” на Идриси. – София, 1960.

***Панайотова К.* 2006.** Спасителни проучвания на обект крепостна стена на полуостров Урдовиза, гр. Китен. – АОР през 2006 г. София, 360–363.

***Шкорпил Х. и К.* 1891.** Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – СбНУ, IV.

***Carson R. A. G. et al.* 1994. *R. A. G. Carson, J. P. C. Kent and A. M. Burnett*.** The Roman Imperial Coinage. – X, London.

***Grierson Ph.* 1973.** Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Basil I to Nicephorus III (867–1085). – Washington D. C., III/2.

***Hahn W.* 1973.** Moneta Imperii Byzantini. Von Anastasius I bis Justinianus I (491–565). – Wien.

***Hahn W.* 1975.** Moneta Imperii Byzantini. Von Justinus II bis Phocas (565–610). – Wien.

***Hendy M.* 1969.** Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261). – Washington D. C.

LRBC*. 1965. *P. V. Hill, J. P. C. Kent, R. A. G. Carson. Late Roman Bronze Coinage. A. D. – London, 324–498.

ON THE COIN CIRCULATION IN URDOVIZA

Dochka Vladimirova-Aladzhova
(Summary)

Urdoviza Peninsula is situated ca. 35 km to the south of Sozopol. Regular archaeological excavations have been started in 2007 at the Urdoviza fortress and continued in 2008. 40 coins have been found during 2007/2008 field seasons. They date back from the late 3rd until the late 12th/ the first half of the 13th century.

The earliest coin yielded by the site belongs to Diocletian (245–316), followed by an *antoninianus* of Galienus (243–268). The next chronological period is represented by coins of Constantius Gallus (351–354) and Gratian (367–383). 2 coins belonging to Arcadius and Honorius are dated back to the late 4th– the early 5th century. The period from the late 4th

until the late 5th century is represented by 11 coins but the emperor's name on them is defaced. The next group comprises the coins of Theodosius II (402–450), Marcian (450–457) and Zeno (474–475), (476–491).

The coins dated back to the 4th–5th century are extremely important artefacts because they provide information about a period in which the fortress has been functioning actively. The greater part of these coins represents the lowest denominations and comprises the most numerous group.

The site yielded two coins of 40 and 20 nummi issued in Constantinople after the reform made by Anastasius in 498. There are two early 6th century coins representing the low denominations probably, pentanumi. The reign of Justinian I is represented by two coins of 20 and 10 nummi. The next coin belongs to Justin II; it is a 5 nummi coin and was minted in Constantinople.

The reign of Mauricius is represented by 5 coins.

After a break of a century and a half, the coin circulation in Urdoviza has been renewed. A coin of Basil I issued in the period between 867 and 886 was found. The latest coins yielded by the site belong to Alexios I, issued after the reform (1092–1118) and to John II (1118–1143).

The presence of 12th–13th century coins is a very interesting fact due to the circumstance that during this period Urdoviza was mentioned in the written sources – Idrisi's Geography (the mid 12th century) and an Italian nautical chart dated back to the 13th century.

КОЛЕКТИВНИТЕ МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ VI–VII ВЕК КАТО ИЗВОР ЗА ЗАПЛАЩАНЕТО НА ТРУДА ПРЕЗ РАННОВИЗАНТИЙСКАТА ЕПОХА

Стоян Михайлов

(РИМ – Велико Търново)

В сферата на историческото познание монетите най-често се използват при хронологически интерпретации на археологически обекти или като извор на информация за политическата и културната история. Сравнително по-рядко се обръща внимание на паричната им функция, която е и причината за тяхната изработка и разпространение. Настоящата работа е един опит да бъдат разгледани колективните монетни находки от VI–VII в. от териториите на ранновизантийските диоцези Тракия и Илирик от гледната точка на тяхната парична функция.

През VI–VII в. византийското монетосечене продължава отсичането на монети от злато, сребро и мед. От злато се секат три номинала, въведени още през IV в.: *солид* (1/72 от либра, т. е. 4.54 г), *семис* (1/2 солид) и *тремис* (1/3 солид), (*Grierson Ph.* 1982:15; *Handy M.* 1985:466–468). Рядко, само за церемониални нужди, са се отсичали златни емисии с тегло по-голямо от това на солида, но тези монети нямат практическо значение за монетната циркулация и отсъстват от колективните находки. Също изключителна рядкост са и монети с тегло 1/6 солид (*Grierson Ph.* 1982:50–51, 56). Най-разпространеният златен номинал е солидът, по-малко се срещат тремиси, а находките от семиси са изключително редки (*Morrisson C., V. Ivanišević.* 2006:45–47). За периода 498–615 г. монетите от сребро са изключителна рядкост в монетното обръщение на балканските и азиатските провинции на Византия и практически липсват колективни находки с такива монети (*Grierson Ph.* 1982:56). През 615 г. император Ираклий (610–641) въвежда нов сребърен номинал наречен хексаграм (1/48 от либрата, т.е. 6.82 г), който се сече в сравнително големи количества до края на управлението на Константин IV (668–685), (*Handy M.* 1985:494–495).

Най-значителната разлика от предишните и последващите периоди в монетосеченето на Византия се наблюдава при медното монетосечене (табл. 1). През 498 г. император Анастасий I извършва монетна реформа, с която започва отсичането на няколко нови медни номинала – 40 нумии (с означение за стойност „M", наричан в нумизматиката *фолис*), 20 нумии (с означение за стойност „K"), 10 нумии (с означение за стойност „I"), а през 512 г. е въведен и номинал 5 нумии (с означение за стойност E), (*Grierson Ph.* 1982: 59).

През VI в. в монетното обръщение продължават да циркулират и монети отсечени през IV и V в., които се означават с названието *миними*. Колективни находки с подобни монети са голяма рядкост в диоцеза Тракия и северната част на диоцеза Илирик, но са типични за южната част на този диоцез, както и за Мала Азия (*Hahn W.* 1973:22–24; *Morrisson C., V. Ivanišević.* 2006:53). Отделните емисии миними са отсечени при различни теглови стандарти, а вследствие на продължителната си употреба много от екземплярите са загубили част от теглото си и е много трудно да бъде определен техния паричен курс. Теоретично стойността на минимите би могла да варира в границите от 1 до 2.5 нумии (*Hahn W.* 1973:23–27).

Основен източник за състава на колективните монетни находки включени в настоящето изследване е изданието „Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713)". Също така се ползват и непубликувани колективни находки, съхранявани в български музеи, известни на автора, както и публикации на находки, които не са включени в посоченото по-горе издание (виж Приложенията). Не са включени находки, чийто състав е известен само частично, т. е. паричната стойност на тези находки не може да бъде точно установена. Не са ползвани и колективните находки, в които като стойност, а не само като брой, доминират миними, защото при тях не може да бъде посочена конкретната парична стойност на всяка монета (или всеки монетен тип), вследствие на което паричната стойност на цялата находка може да бъде пресметната в относително широки граници.

Важен момент в настоящата работа е изчисляването на паричната стойност на находките съставени от медни монети. Съотношението между златните и медните е многократно променяно в рамките на изследвания период, като 1 солид се е разменял за медни монети по различни курсове от 16 до 26.67

либри (табл. 1). Заедно с това и тегловият стандарт на фолиса, съответно и на останалите по-малки медни номинали, периодично търпи изменения (табл. 2).* Това означава, че две медни монети от един номинал, но сечени по различни теглови стандарти имат различна парична стойност – например 2.5 фолиса сечени в периода 512–538 г. са равни на 1.75 фолиса от 538–542 г. и на 2 фолиса от 542–550 г. (*Hahn W.* 1973:26). Повечето от колективните находки от медни монети, които са включени в настоящото изследване са с монети отсечени по различен теглови стандарт и се нуждаят от преизчисляване на паричната им стойност към момента на тяхното отпадане от паричното обръщение. За пример ще представя процеса на пресмятане на паричната стойност на една колективна находка, в случая тази от Варна – кв. Галата, състояща се от 50 монети, които се разделят в следните групи: 14 фолиса, отсечени в периода 538–542 г., 20 фолиса от периода 542–550 г., 9 фолиса от периода 550–565 г., 7 фолиса от периода 565–616 г. (последните монети са 2 фолиса на Тиберий II Константин отсечени през 578–579 г.), (*Catalogue* 2006:156–157, no. 59). Тегловите стандарти на фолисите от посочените по-горе периоди са различни. Тъй като находката е отпаднала от монетното обръщение през периода 565–616 г., монетите от първите три периода трябва да се преизчислят към стандарта на четвъртия период, като се използват данните за тегловите стандарти (табл. 2) и формулата:

$$\textit{брой от период А} \ \times \ \frac{\textit{брой фолиси в либра от период Б}}{\textit{брой фолиси в либра от период А}} = \textit{парична стойност в период Б}$$

В случая конкретните пресмятания са следните:
14 фолиса (538–542) x 24/13.125 = 25.6 фолиса (565–616)
20 фолиса (542–550) x 24/15 = 32 фолиса (565–616)
9 фолиса (550–565) x 24/18 = 12 фолиса (565–616)

В резултат на извършените изчисления паричната стойност на находката от Варна – кв. Галата, състояща се от 50 фолиса отсечени по четири теглови стандарта, към момента на нейното отпадане от монетното обръщение е 76.6 фолиса (25.6 + 32 + 12 + 7). В Приложение 2 и Табл. 4 е представена преизчислената парична стойност на всички колективни находки съставени от медни монети, които са обект на настоящата работа.

Колективните находки с монети от благороден метал е невъзможно да бъдат обвързани с определени възнаграждения. Всяка една от тези находки може да бъде както заплащане за труд, така и спестени трезорирани пари. Дори някои от сумите да са възнаграждения за труд, не се знае дали това е цялата сума или само част от нея. Въпреки това, могат да се направят някои общи наблюдения. Находките въз основа на паричните си стойности оформят 6 групи (табл. 3). Най-голяма е групата до 8 солида – 44% от броя на находките. В тази група най-много са находките на стойност 5–6 солида. Интересно е, че при някои от находките с голям брой монети се наблюдава едно относително приближение до кръгли суми в либри (72 солида = 1 либра, 216 солида = 3 либри, 360 солида = 5 либри, 720 солида = 10 либри). Това показва, че тези находки не са случайно формирани, а преднамерено отделена точна сума (*Приложение 1*).

В настоящата работа са включени паричните стойности на 92 монетни находки съставени от медни монети (Приложение 2), пресметнати във фолиси и съотнесени към еквивалент в злато посредством сметководния *кератион* (или *карат*), чиято стойност е равна на 1/24 от солида и се е използвала за изчисляване на суми по-малки от един солид, които реално се изплащат в медни монети по актуален обменен курс. От табл. 4 се вижда, че най-ясно се откроява групата 1/2–3/4 кератион – 39% от находките. Големият брой на тези находки показва, че една значителна част от населението е притежавало парични суми с тази стойност, ако приемем, че всяка отделна находка е притежание на един индивид или едно семейство. В тази група се наблюдава и повтарянето на едни и същи или на много близки суми. За периода 512–565 г. най-често сумите са в диапазона 7–8 фолиса, а за периода 565–615 г. най-много находки са на стойност 10–12 фолиса. Тези данни едва ли се дължат единствено на случайност. Концентрирането на находките в посочените стойности според мен показва, че има преднамерено формиране на суми в този размер, които са били укривани или поставяни на определени места, или пък носени в ежедневието и инцидентно изгубвани. Най-вероятното обяснение за съществуването на сумите с подобен размер (ако се приеме предположението за умишленото им създаване) е, че става въпрос за надница на лица, които извършват работа в рамките на един ден. Това предположение за размера на дневната надница, основано на познатите колективни находки от монети, може да бъде сравнено с данните за заплащането на труда, познати от писмени извори.

В писменните източници от ранновизантийската епоха сравнително рядко се срещат данни за заплащане на неквалифициран труд или за дневни надници. От Захарий Ретор научаваме, че при възстановителните работи на крепостта Дара в Месопотамия, обикновенната надница била 4 кератиона, а който водел и магаре получавал 8 кератиона. Това обаче е изключително висока надница. Както казва самият автор, всички кръчмари затворили заведенията си, а жетварите напуснали нивите и всички се включили в строежа, и благодарение на високото заплащане много хора станали богати и пребогати (*Ostrogorsky G.* 1932:297, note 1). От агиографски извори е известно дневно заплащане за надничарите от 1 кератион, но без да се посочва характера на извършваната дейност (*Ostrogorsky G.* 1932:297–298). Други текстове посочват дневни надници от 1 и 2 кератиона, отново без да се посочи каква е работата. Пример за годишно заплащане за неквалифициран труд е това на водоносец в термите в Александрия от 3 солида (т. е. 6–8 кератиона или около един тремис), споменато в Житието на александрийския патриарх Св. Йоан Милостиви (606–616), но също не е ясно дали трудовата дейност е целодневна и дали се извършва всеки ден (*Morrisson C.* 1989:258). Заплащането при квалифицираните работници е вече по-високо. Месечното възнаграждение на строителен работник е 5/6 солид, на ковач 3/4 солид (т. е. 10–9 солида годишно), на дърводелци 1.3–1.5 солида (т. е. до 16–18 солида годишно), (*Ostrogorsky G.* 1932:295, *Morrisson C., J-C. Cheynet.* 2002:865, table 18). Най-ниското годишно възнаграждение на чиновниците при управлението на Юстиниан I (527–565) било 9 солида, но всички чиновници имали право да събират такси в своя полза, което правело техните доходи реално по-големи (*Ostrogorsky G.* 1932:301–302). По-ниско е заплащането в земеделието. От Едикта за цените на император Диоклетиан е известно, че заплащането на земеделските работници е два пъти по-малко от това на занаятчиите, а също така те получавали голямата част от възнаграждението си в земеделска продукция и само около 1 солид в пари (*Ostrogorsky G.* 1932:296–297). Обобщавайки всички случаи на заплащане на труда през разглежданата епоха, С. Морисон и Ж-К. Шейне считат, че неквалифицираните работници през VI–VII в. са можели да печелят дори повече от един солид месечно, но вероятно не работели постоянно, а свободните квалифицирани работници и занаятчии са заработвали от 1 до 2 солида месечно (*Morrisson C., J-C. Cheynet.* 2002:872).

За да се сравни предполагаемата надница от 7–8 фолиса с данните от писменните извори, може да се пресметне теоретично, че с посоченото дневно заплащане за един месец (23 работни дни) се печели не повече от 2/3 солид (т. е. два тремиса) и за една година (около 280 работни дни) не повече от 8 солида. От посочените по-горе сведения от писменни извори се вижда, че квалифицирния труд обикновено се заплаща по-високо от 8 солида годишно, така че надницата 7–8 фолиса (съответно 10–12 фолиса след обезценяване на медните монети през втората половина на VI в.) не може да се обвърже с подобна трудова дейност. Около 8 солида и дори по-ниско е годишното заплащане за неквалифициран труд и за работа в земеделието, според информацията от писмените извори. От друга страна, именно в земеделието и в различни дейности, които не изискват специална квалификация, най-често се среща и наемането на работник само за един ден и съответно заплащането на еднократна надница.

Всички тези съображения позволяват да се изкаже хипотезата, че колективните монетни находки, с парична стойност от 7–8 фолиса (в периода 512–565 г.) и 10–12 фолиса (в периода 565–616 г.), вероятно представляват дневна надница за неквалифициран труд, като липсата на достатъчно писменни сведения не позволява определянето на по-конкретна трудова дейност.

ЦИТРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Дзанев Г.* 2005.** Военнополитически, икономически и социални събития в Абритус и неговия регион според данните от колективните монетни находки. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи, 1. София, 127–135.

***Иванов В.* 2004.** Находка от VI век от местността Батареята край Варна. – Acta musei varnaensis, 2 (Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Международна конференция. Варна, 12–15 септември 2001 г.), 197–202.

***Лазаренко И.* 2003.** Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – ИНМВ, 34–35 (49–50), (1998–1999), 150–166.

***Танчева-Василева Н.* 1991.** Две златни монетни съкровища от Кабиле. – В: Кабиле, 2. София, БАН, 83–90.

---

* Данните в Табл. 2 (теоретично тегло на фолиса в периода 498–695 г.) са по *Morrisson C., V. Ivanišević.* 2006:51, tab. 2, с изключение на периода 538–542 г. Според С. Морисон и В. Иванишевич теоритичното теглото на фолиса в периодите 538–542 г. и 542–550 г. е 1/15 (т. е. 21.65 г) от либрата. Едновременно с това посочват, че средното тегло на измерените фолиси от периода 538–542 г. е 22.09 гр., а на фолисите от периода 542–550 г. е 19.5 гр. Тези данни показват, че фолисите в двата периода са сечени по различен стандарт. Посоченото в Табл. 2 тегло на фолиса за периода 538–542 г. от 1/13.125 част от либрата (или 24.95 г) е според реконструкцията на В. Хан, която според мен е по-вероятната (*Hahn W.* 1973:25).

***Catalogue* 2006.** Catalogue des trésors. – In: Morrisson. C., V. Popović, V. Ivanišević, P. Culerrier, B. Mitrea, M. Oeconomidou, G. Poenaru Bordea, I. Popović, I. Touratsoglou, J. Youroukova, M. Galani-Krikou. Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713). Paris, 113–430.

***Grierson Ph.* 1982.** Byzantine Coins. – London.

***Hahn W.* 1973.** Moneta imperii byzantini, 1. – Wien.

***Hendy M.* 1985.** Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450. – Cambridge University Press.

***Morrisson C.* 1989.** Monnaie et prix à Byzance du Ve au VIIe siècle. – In: Hommes et richesses dans l'Empire Byzantine. Paris, 239–260.

***Morrisson C., J-C. Cheynet.* 2002.** Prices and Wages in the Byzantine World. – In: The Economic History of Byzantium. 2. Washington D. C., 815–878.

***Morrisson C., V. Ivanišević* 2006.** Les emissions des VIe–VIIe ciècles et leur circulation dans les Balkans. In: Morrisson, C., V. Popović, V. Ivanišević, P. Culerrier, B. Mitrea, M. Oeconomidou, G. Poenaru Bordea, I. Popović, I. Touratsoglou, J. Youroukova, M. Galani-Krikou. Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713). Paris, 41–73.

***Ostrogorsky G.* 1932.** Löhne und Preise in Byzanz. – Byzantinische Zeitschrift, XXXII, 292–333.

COIN HOARDS FROM THE 6th – 7th C. AD AS A SOURCE FOR LABOUR PAYMENT DURING THE EARLY BYZANTINE PERIOD

Stoyan Mihaylov

(Summary)

The present article examines the money value of coin hoards from the 6th–7th c. AD in the territories of the Early Byzantine dioceses of Thrace and Illyricum. The study analyzes only the data from the hoards the composition of which is fully known. Hoards which are comprised mostly of *minimi* coins (not only in number, but also in a money value) are not examined here either, because their money value could be determined within a very broad framework.

The different weighing measurement standard in the minting of the individual emissions is taken into account in the calculation of money values of the hoards consisting of copper coins (Table 2). That is why the coins having one and the same nominal, but minted according to different weighing standards, have a different money equivalents (e.g. 2.5 follises minted during the period of 512–538 AD, are equal to 1.75 follises minted during the period of 538–542 AD and to 2 follises minted during the period 542–550 AD). For this reason, the money values of each copper coin hoard are calculated with the following formula:

$$\textit{coins from period A}\ \frac{\textit{number follises in Libra in period B}}{\textit{number follises in Libra in period A}} = \textit{money value in period B}$$

The analysis of the data (Table 4) makes it evident that for the period of 512–565 AD the highest numbers of copper coin hoards have a value of 7-8 follises, and for the period of 565–615 AD the highest concentration of hoards have a value of 10-12 follises. These hoards can be interpreted as sums equal to the single daily wages. In light of the information from the Early Byzantine written sources about the payment of the craftsmen and workers, it is possible to determine that a wage of 7-8 follises was paid for unqualified work in 512–565 AD, while in 565–616 AD it increased up to 10-12 follises due to inflation.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1.

№ по *Catalogue* 2006	Местонамиране	последни монети	вид на монетите	парична стойност в солиди
352	Дръгъшан (Drăgăşani, Romania)	641–668	AR	0.25
229a	София - Лозенец (Sofia - Lozenets, Bulgaria)	614–615	AU, AE	0.4
253	Грнчар (Grnchar, Serbia)	541–542	AU, AE	0.67
68	Галац (Galaţi, Romania)	668–685	AR	1
368	Земиански Врбовок (Zemiansky Vrbovok, Slovakia)	668–685	AR	1
104	Валандово (Valandovo, Macedonia)	641–668	AR	(1)
107	Баргала B (Bargala B, Macedonia)	603–607	AU	2
65	Чернавода (Cernavodă, Romania)	578–582	AU	2.17
178	Пелопонес (Peloponnesus, Greece)	567–578	AU	3
247	Самариновац (Samarinovac, Serbia)	584–602	AU	3
365	Удещ (Udeşti, Romania)	613–616	AU	3
86	Амфиполис (Amphipolis, Greece)	542–565	AU	3.33
168	Нестани (Nestani, Greece)	542–565	AU	4
174	Патрас (Patras, Greece)	582–602	AU	4
21	Мирово (Mirovo, Bulgaria)	542–565	AU	4.67
10	Белово IV (Belovo IV, Bulgaria)	582–602	AU	5
111	Стоби A (Stobi A, Macedonia)	565–578	AU	5
171	Пеаниа (Paiania, Greece)	607–609	AU	5
209	Бъзовица (Bazovitsa, Bulgaria)	491–518	AU	5
245	Садовец – къща на Нестор (Sadovets – Nestorhouse, Bulgaria)	584–602	AU	5
106	Баргала A (Bargala A, Macedonia)	584–585	AU, AE	6
153	Елида (Elis, Greece)	565–578	AU	6
186	Соломос (Solomos, Greece)	616–625	AU	6
338	Меджит йозю (Mecitözü, Turkey)	610–613	AU	6
130	Атина (Athens, Greece)	582–602	AU	6.33
341	Селинти (Selinti, Turkey)	583–602	AU	6.33
335	Ясъ ада (Yassı Ada, Turkey)	625–626	AU, AE	7
75	Калиакра (Kaliakra, Bulgaria)	527–537	AU	7
79	Слава Руса (Slava Rusă, Romania)	582–602	AU	8
117	Апидеа (Apidea, Greece)	584–602	AU	8
151	Елевзин (Eleusis, Greece)	584–602	AU	8
93	Ново село (Novo Selo, Macedonia)	538	AU, AE	10
45	Г. Оряховица (G. Oryahovitsa, Bulgaria)	629–632	AU	10
95	Сане (Sane, Greece)	613–616	AU	11
361	Присяка (Priseaca, Romania)	685	AR	11.75
Танчева-Василева Н. 1991:83	Ямбол (Yambol, Bulgaria)	584–602	AU	12.67
318	Лесбос (Lesbos, Greece)	616–625	AU	17
243	Садовец – Големаново кале IV (Sadovets – Golemanovo kale IV, Bulgaria)	584–602	AU	17.3
63	Адамклиси (Adamklisi, Romania)	585–586	AU, AE	19
44	Аспарухово (Asparuhovo, Bulgaria)	527–565	AU	19
37	Несебър (Nesebar, Bulgaria)	668–673	AU	(20)
26	Първомай (Parvomay, Bulgaria)	538–542	AU	21
175	Патрас (Patras, Greece)	610	AU	21
234	Хайдучка воденица (Hajdučka Vodenica, Serbia)	542–552	AU	29.33
191	Спецес (Spetses, Greece)	565–578	AU	30
317	Лесбос (Lesbos, Greece)	616–625	AU	32

347	Мала Азия (Asia Minor, Turkey)	711–713	AU	34
312	Афион (Afyon, Turkey)	527–565	AU	34.83
311	Чавуш (Çavuş, Turkey)	659–661	AU	36
19	Ямбол (Yambol, Bulgaria)	584–602	AU	40
3	Бакъркьой (Bakırköy, Turkey)	610–613	AU	41.33
246	Садовец – Садовско кале (Sadovets – Sadovsko kale, Bulgaria)	584–602	AU	(42.83)
336	Джюджюк кьой (Cücük köy, Turkey)	663–668	AU	46
313	Алая (Alaya, Turkey)	491–518	AU	47
315	Аморгос (Amorgos, Greece)	669–681	AU	55.33
274	Айдън I (Aydın I, Turkey)	613–629	AU	58.33
314	Анталия (Antalya, Turkey)	681–685	AU	59
244	Садовец – Големаново кале V (Sadovets – Golemanovo kale V, Bulgaria)	584–602	AU	65
60	Варна (Varna, Bulgaria)	687–692	AU	(70)
334	Датча (Datça, Turkey)	641–668	AU	(80-100)
103	Солун (Thessaloniki, Greece)	578–582	AU	93.67
345	Мала Азия (Asia Minor, Turkey)	602–610	AU	112
4	Чаталджа (Çatalca, Turkey)	613–629	AU	152
133	Атина (Athens, Greece)	668	AU	199.33
46	Бенковски (Benkovski, Bulgaria)	542–565	AU	(200)
275	Айдън II (Aydın II, Turkey)	613–629	AU	216
324	Самос (Samos, Greece)	616–625	AU	286.5
344	Мала Азия (Asia Minor, Turkey)	692–695	AU	360
2	Акалан (Akalan, Turkey)	615–638	AU, AR	(400)
1	Истанбул (Istanbul, Turkey)	705–711	AU	(700)

Приложение 1. Колективни находки с преобладаваща стойност на монетите от благороден метал (Балканският полуостров и Мала Азия).

Appendix 1. Hoards with a dominant value of precious metal coins (Balkans and Asia Minor).

ПРИЛОЖЕНИЕ 2.

№ по *Catalogue* 2006	Местонамиране	последни монети	стойност по номинали във фолиси	парична стойност във фолиси
Тракия (Thrace)				
69	Истрия I (Histria I, Romania)	518	0,5	1
70	Истрия II (Histria II, Romania)	565	0,7	1,25
67	Констанца (Constanţa, Romania)	680	1,75	1,5
РИМ - Варна	Аксаково II (Aksakovo II, Bulgaria)	578	1,5	2
35	Черноморец (Chernomorets, Bulgaria)	548–549	5	5,3
5	Гоце Делчев (Gotse Delchev, Bulgaria)	546–547	6	5,8
39	Поморие (Pomorie, Bulgaria)	538	6	6
53	Радинград (Radingrad, Bulgaria)	539–540	7	7
Иванов В. 2004:197	Варна - Батареята (Varna – Batareyata, Bulgaria)	562–563	7,5	7,5
РИМ - Варна	Аксаково I (Aksakovo I, Bulgaria)	589–590	7,75	7,8
РИМ - Варна	Варна – Галата II (Varna – Galata II, Bulgaria)	572	6,25	8
54	Горна Оряховица (G.Oryahovitsa, Bulgaria)	555–556	8	8
Дзанев Г. 2005:133	Разград (Razgrad, Bulgaria)	582	8	8
76	Муригьол (Murighiol, Romania)	574–575	8	8,8
48	Осеново (Osenovo, Bulgaria)	538	9	9
73	Истрия V (Histria V, Romania)	597–598	9,5	9,5
34	Българево (Balgarevo, Bulgaria)	601–602	8,5	9,8
РИМ - В. Търново	Дичин (Dichin, Bulgaria)	574–575	9	10,7
7	Белово I (Belovo I, Bulgaria)	574–575	8	11,2
8	Белово II (Belovo II, Bulgaria)	574–575	9,5	11,4
71	Истрия III (Histria III, Romania)	593–594	10,88	11,65
83	Румъния (Romania)	581–582	12	12
64	Адамклиси (Adamklisi, Romania)	590–591	12,5	12,5
9	Белово III (Belovo III, Bulgaria)	597–598	16	16
Лазаренко И. 2003:151-156	Варна – Римски терми (Varna – Roman thermae, Bulgaria)	613–614	18	18
11	Борец (Borets, Bulgaria)	578	15	19,2
62	Златни пясъци (Zlatni Pyasatsi, Bulgaria)	538	24	24
55	Силистра (Silistra, Bulgaria)	573–574	16	24,15
РИМ - Ловеч	Дебнево (Debnevo, Bulgaria)	538	31	31
242	Садовец – Големаново кале III (Sadovets – Golemanovo kale III, Bulgaria)	578	32,5-33,5	37
77	Муригьол (Murighiol, Romania)	578	31,3	37,7
47	Копривец (Koprivets, Bulgaria)	582–583	34	38,1
РИМ-Габрово	Габрово (Gabrovo, Bulgaria)	574–575	30,5	38,7
87	Пазарджишко (district Pazardzhik, Bulgaria)	546–547	48,4	42,7
80	Топалу (Topalu, Romania)	568–569	30,8	43,1
32	Труд (Trud, Bulgaria)	565	43	46
6a	Петрохори (Petrochori, Greece)	538	51	51
241	Садовец – Големаново кале II (Sadovets – Golemanovo kale II, Bulgaria)	582–583	43,5	52,1
24	Нова махала (Nova Mahala, Bulgaria)	571–572	42,5	52,2
14	Долно Сахране (Dolno Sahrane, Bulgaria)	571–572	43	57
13	Цветино (Tsvetino, Bulgaria)	565	62	70,8
61	Желъд (Zhelad, Bulgaria)	585–586	60,88	73

59	Варна – Галата I (Varna – Galata I, Bulgaria)	578–579	50	76,6
РИМ - Варна	Варна (Varna, Bulgaria)	538	92,5	92,5
66	Констанца (Constanța, Romania)	545–546	127,5	100
6	Никополис ад Нестум (Nikopolis ad Nestum, Bulgaria)	574–575	109	139,5
240	Садовец – Големаново кале I (Sadovets – Golemanovo kale I, Bulgaria)	579	148	182,4
Илирик (Illyricum)				
102	Солун (Thessaloniki, Greece)	578	1,5	2,25
233	Гамзиград (Gamzigrad, Serbia)	518	1	2,5
215	Царичин град A (Caričin grad A, Serbia)	568–569	2,9	3
266	Стари Сланкамен (Stari Slankamen, Serbia)	562	2,6	3
235	Мало голубине (Malo Golubinje, Serbia)	556–557	3	3,2
213	Царичин град E (Caričin grad E, Serbia)	569–570	3,5	3,8
98	Тасос (Thasos, Greece)	527	1,5	3,8
212	Царичин град F (Caričin grad F, Serbia)	563–564	2,5	4,1
223	Перник (Pernik, Bulgaria)	518	4,5	4,5
218	Царичин град D (Caričin grad D, Serbia)	613	5	5
221	Лесковац (Leskovac, Serbia)	573–574	4,5	5,5
91	Хераклея Линцестис B (Heraclea Lyncestis B, Macedonia)	583–584	5,4	5,5
259	Болетин (Boljetin, Serbia)	577–578	5	5,5
220	Гърмен (Garmen, Bulgaria)	552–553	5	5,8
222	Ниш (Niš, Serbia)	563–564	6,7	7
224	Пернишко (district Pernik, Bulgaria)	527	7	7
208a	Дедьовъ (Gjegjovë, Albania)	539–540	10	7,5
214	Царичин град B (Caričin grad B, Serbia)	569–570	7,2	8,7
216	Царичин град G (Caričin grad G, Serbia)	570–571	8,5	9,5
108a	Башино село (Bashino selo, Macedonia)	578	9,8	10
264	Велико Градище (Veliko Gradište, Serbia)	580–581	9	10,8
225	Пирот (Pirot, Serbia)	570–571	11	11
217	Царичин град C (Caričin grad C, Serbia)	595–596	11	11
84	Адам Заливериу (Adam Zagliveriou, Greece)	562	13,85	13,95
249	Текия (Tekija, Serbia)	579–584	13,5	14
260	Босман (Bosman, Serbia)	595–596	15,5	15,5
261	Добра (Dobra, Serbia)	544–545	18,5	16,3
254	Клиновац (Klinovac, Serbia)	543–544	22,5	18,8
227	София (Sofia, Bulgaria)	527	19	19
94	Сандански (Sandanski, Bulgaria)	576–577	14,5	19,9
248	Слатинска река (Slatinska Reka, Serbia)	575–576	16	20,2
89	Годячево (Godyachevo, Bulgaria)	548–549	23,5	23,5
105	Баба (Baba, Macedonia)	584–585	27	27
252	Барово кале (Barovo kale, Macedonia)	556–557	22,4	27,5
239	Реселец (Reselets, Bulgaria)	595–596	28	28
100	Тасос (Thasos, Greece)	617–618	20,5	29,5
101	Тасос (Thasos, Greece)	618–619	21,5	32
85	Агросикиа (Agrosykia, Greece)	565	16,35	33
208b	Охрид (Ohrid, Macedonia)	586–587	57,5	63,75
112a	Войница (Vojnica, Serbia)	572–573	55,5	67
231	Зелениград (Zelenigrad, Bulgaria)	557–558	86,4	89,1
251	Велики градац (Veliki Gradac, Serbia)	594–595	84	103,1
99	Тасос (Thasos, Greece)	571–572	90,9	118,3
110	Селце (Selce, Macedonia)	551–552	211,5	215,4
256	Секулица A (Sekulica A, Macedonia)	538	216	216
237	Прахово (Prahovo, Serbia)	538	588	588

Приложение 2. Колективни находки с медни монети (диоцези Тракия и Илирик – северна част)
Appendix 2. Hoards with base metal coins (dioceses of Thrace and Illyricum – the northern part)

***Таблица* 1.**

период	количество мед		брой монети				
	в кг	в либри	M (40 нумии)	K (20 нумии)	I (10 нумии)	E (5 нумии)	миними
498–512	5.239	16	576	1152	2304		?
512–538	5.239	16	288	576	1152	2304	?
538–550	5.239	16	240	480	960	1920	?
550–565	5.239	16	288	576	1152	2304	?
565–602	6.549	20	480	960	1920	3840	?
602–610	8.186	25	600	1200	2400	4800	?
610–616	6.549	20	480	960	1920	3840	?
616–628	8.733	26.67	960	1920	3840		?
629–631	6.549	20	480	960	1920		?
631–641	5.239	16	864	1728	3456		?
642–649	5.239	16	960	1920	3840		?
651–668	5.239	16	1152	2304	4608		?
668–685	5.239	16	288	576	1152	2304	?
685–695	5.239	16	576	1152	2304		?

Таблица 2.

период	тегло от либра	тегло в гр.	период	тегло от либра	тегло в гр.
498–512	1/36	9,02	624–628	1/48	6,76
512–538	1/18	18,04	629–631	1/24	13,53
538–542	1/13,125	24,95	631–641	1/54	6,01
542–550	1/15	21,65	642–649	1/60	5,41
550–565	1/18	18,04	651–668	1/72	4,51
565–616	1/24	13,53	668–685	1/18	18,04
616–624	1/36	9,04	685–695	1/36	9,02

Таблица 3.

групи	брой находки	дял в %
до 8 солида	31	44
10-21 солида	12	17
29-47 солида	11	16
55-112 солида	8	12
152-288 солида	5	7
360-700 солида	3	4

Табл. 1. Съотношение на медното монетосечене спрямо един солид (498–695), (по Morrisson C., V. Ivanišević. 2006:51, tab. 2) н.р. Табл. 2. Теоретично тегло на фолиса (498–695), (по Morrisson C., V. Ivanišević. 2006:51, tab. 2; Hahn W. 1973:25), н.р. Табл. 3. Групи колективни находки с преобладаваща стойност на монетите от благороден метал (Балканският полуостров и Мала Азия).
Table 1. Proportion of base metal coinage to one solidus (498–695), (after Morrisson C., V. Ivanišević. 2006:51, tab. 2) Table 2. Theoretical weight of the follis (498–695), (after Morrisson C., V. Ivanišević. 2006:51, tab. 2; Hahn W. 1973:25). н.р. Table 3. Group of hoards with a dominant value of precious metal coins (Balkans and Asia Minor).

***Таблица* 4.**

период	**Сметководни кератиони**																
	1/8	*1/4*	*1/2*	*3/4*	*1*	*1,5*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*20*	*49*
668–685	1,5																
615–628				29,5 32													
565–615	2	3,8	7,8	11	18	24,2	37	52,1	73	103	118	140		182			
	2,25	5	8	11	19,2	27	37,1	52,2	76,6								
	3	5,5	8	12	19,9	28	38,1	57									
		5,5	8,7	12	20,2		38,7	63,8									
		5,5	8,8	13			43,1	67									
			9,5	14													
			9,5	15,5													
			9,8	16													
			10														
			11														
			11														
			11														
			11														
550–565	1,25	3 3,2	4,1 5,8	7 8	14	16,3		27,5 33	46*		70,8		89,1			215	
538–550			5,3 5,8	7 7,5		19	18,8	23,5	42,7						100		
512–538	1	2,5 3,8	4,5 6	7 7,5 9			24	31	51				92,5			216	588
брой КН	*6*	*9*	*19*	*17*	*5*	*5*	*7*	*9*	*5*	*1*	*2*	*1*	*2*	*1*	*1*	*2*	*1*
дял в %	*16%*		*39%*		*11%*		*23%*			*6%*				*4%*			*1%*

Табл. 4. Групи колективни находки с медни монети според тяхната парична стойност (диоцези Тракия и Илирик – северна част).

Table 4. Group of hoards with base metal coins according to their money values (dioceses of Thrace and Illyricum – the northern part)

НОВООТКРИТ ОЛОВЕН ПЕЧАТ НА АРХИЕПИСКОП НА ЕФЕС

Николай Кънев

(Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“)

Настоящата публикация има за цел да въведе в научно обръщение неизвестен до този момент ранносредновековен византийски архиепископски оловен печат. Моливдовулът е открит през 2008 г. и произхожда най-общо от територията на Югоизточна България[1]. Печатът принадлежи на частна колекция и ми бе предоставен за първична публикация от неговия сегашен собственик в края на 2008 година. Печатът е със сравнително големи размери и е относително добре запазен, но за съжаление, аверсът му е корозирал на места и е в значително по-лошо състояние, отколкото реверса, на който безпроблемно се разчита запазеният надпис от 5 реда. Моливдовулът има следните параметри: диаметър на ядрото – 30–32 мм, диаметър на отпечатъка – 25–26 мм, дебелина – 3–4 мм, тегло – 26.21 гр.

На лицевата страна на печата (фиг. 1 а) има бюстово изображение на св. Йоан Богослов анфас, с нимб, къса и непокриваща ушите коса, дълга права и заострена в края си брада, с епископски одежди, благославящ с дясната си ръка, а в лявата си ръка държи евангелие, което се различава малко по-трудно, тъй като тази част на изображението е силно повредена. Цялата горна част на аверса също е в доста лошо състояние. От двете страни на изображението има успореден надпис, от който личат следните букви:

+   +
Є .
Ф .
.   Y

+ ЄФ[Є] – +[CO]Y т. е. ’Εφ[έσο]υ (Ефес).

Ефес е сред най-известните и значителни градски центрове в Йония в Мала Азия още от епохата на Античността, който запазва блясъка си и през ранновизантийския и дори през средновизантийския период и много дълго време продължава да е твърде голям и значим град. Както е известно, градът е седалище на една от най-старите, най-авторитетни и най-престижни архиепископски катедри в цяла Византия. Съгласно преданието самото основаване през I в. на Ефеската църква – една от първите християнски църкви въобще – е свързвано с името на св. Йоан Евангелист и Богослов и не случайно именно той е изобразен на аверса. През цялото съществуване на империята църковната традиция е считала тази катедра за прототронна архиепископия (и респективно по-късно – за прототронна митрополия) на църковния диоцез на Константинополската патриаршия. Неоспоримият авторитет и особено престижното положение в църковната йерархия, което заема епархията на Ефес, са несъмнено сред основните причини името на катедрата, чийто предстоятел е бил архиепископ Филумен, да бъде изведено на аверса, вместо обичайното за византийските оловни печати изписване на името на изобразения на лицевата страна на моливдовула светец – в случая св. евангелист Йоан Богослов. Първата причина разбира се е, че за всички християни във Византия връзката между катедрата на Ефеската църква и името на нейния светец-основател – св. Йоан Богослов, е очевидна и подразбираща се, така че едновременното наличие на образа на евангелиста Йоан, заедно с названието на катедрата, за всички недвусмислено подсказвало кой точно е този светец и не е било необходимо да се изписва името му.

Познатите сфрагистични паметници от епохата, които се отнасят до епископите и архиепископите на Ефес, съвсем ясно показват, че за печатите на последните обичайният иконографски сюжет е именно образът на св. Йоан Богослов[2]. Запазените оловни печати на титулярите на ефеската църковна катедра позволяват да се констатира, че от IX в. насетне около изображението на светеца на лицевата страна на печатите вече се изписва и неговото име (с или без инвокатив)[3], докато за периода преди това е характерно образът на св. Йоан Богослов на аверса да не е придружен от името му, като за сметка на това там фигурира (и то – изписвано по почти идентичен начин – успоредно от двете страни на светеца) названието 'Εφέσου[4].

---

[1] Според подадената ми информация – ориентировъчно от източните части на Хасковска или южните части на Ямболска и на Бургаска области.

На реверса на печата (обр. 1 б) има добре запазен петредов надпис:

+ ΦΙΛ
OYMЄN
OYAPXIЄ
ΠICKO .
OY+

+ Φιλουμένου 'αρχιεπισκό[π]ου – т. е. “(печат) на архиепископ Филумен”.

Датировката на моливдовула следва да се отнесе към периода края на VII в. – първата третина на VIII в.

Легендата на печата указва, че той е принадлежал на ефески архиепископ на име Филумен. Досега на територията на България не е откриван моливдовул на ефеския архиепископ Филумен. На византийската сфрагистика до този момент е известен само един единствен паралелен екземпляр на този печат – част от колекцията Теодоридис. Двата екземпляра очевидно са от един и същ булотерион. Въпросният единствен познат паралел на настоящия екземпляр, който същевременно е и доста по-добре запазен, е публикуван заедно с други епископски и архиепископски печати от същата колекция от утвърдената виенска сфрагистка Алаксандра-Кириаки Василиу (*Wassiliou A. K.* 2003:114–115).

Архиепископ Филумен е напълно непознат от наративните извори, а не се споменава и в познатите църковни акти от епохата. Самото име Филумен е гръцко по произход и може да се каже, че като цяло то е твърде рядко (дори изключително рядко) срещано. Все пак, името определено е по-разпространено в източните части на империята – в Мала Азия, а също и сред православното християнско население на Сирия и Палестина, докато за земите на византийския Запад то е по-скоро изключение. Доколкото е относително по-разпространено в някои от малоазийските области, а и въобще – на Изток, това е свързано с почитането на култа към един от ранно християнските светци от III в. – св. Филумен[5]. Очевидно архиепископът на Ефес Филумен е възприел името си в чест на светеца-мъченик. Това косвено подсказва, че е много вероятно той да е произхождал от източните райони на империята – от някоя от тези области, където локалният култ към едноименния светец е по-силен и по-разпространен.

Времето, през което е заемал архиепископската катедра на Ефес би следвало да се отнесе към интервал, включващ последното десетилетие на VII в. и първите три десетилетия на VIII в. В случай, че Филумен е бил архиепископ на Ефес в края на VII в., това би следвало да е станало най-вероятно в последните няколко години на столетието – във всички случаи след познатия с името си църковен предстоятел на Ефес Стефан (може би най-вероятно веднага след него), за който е засвидетелствано, че е заемал катедрата през 691/92 г. Имайки предвид този факт, както и иконографията на тук публикувания моливдовул, въпросният хронологичен интервал, изглежда може да бъде донякъде ограничен и печатът, с голяма доза сигурност, да бъде отнесен в годините след 692 и преди началото на периода на иконоборството във Византия, поставено от император Лъв III през 726 г.

Въпреки липсата на достатъчно информация относно точното място на намиране на този моливдовул на ефеския архиепископ Филумен, не е трудно да си представим общата схема на попадането му в югоизточните български земи. През този период въпросните земи са част от византийската тема Тракия и съответно размяната на кореспонденция между църковните архиереи от намиращите се там епископски, архиепископски и митрополитски средища, които съвсем не са никак малко, с тези от източните територии на империята, би могла да е въпрос на съвсем нормална и дори делнична вътрешна комуникация между различните църковни йерарси в страната, но също така би могла и да е свързана с някое от значимите събития от политически или от духовно-религиозен характер, с които е наситена византийската история от края на VII–първата третина на VIII в. С други думи, ако приемем, че печатът на архиепископ Филумен действително е дошъл от Ефес в Тракия, скрепявайки писмото на един византийски епископ от ромейския Изток до негов духовен събрат и колега от Запада на империята, то това би било едно напълно естествено, обичайно и ординерно събитие за този период, още повече, че Ефес, който по това време е важен пристанищен град и значимо църковно и стопанско средище, съвсем не е толкова далеч от земите в югоизточната част на Балканския полуостров, а връзките от всякакво естество меж-ду западното малоазийско крайбрежие и Тракия са твърде оживени. Разбира се, за конкретния повод, довел до получаването на този моливдовул, обаче, както и за конкретния адресат на ефеския архиепископ Филумен, не би било възможно да се каже нищо по-определено, а самият оловен печат свидетелства със сигурност единствено за два неоспорими факта – за наличието на директни контакти между архиепископията в Ефес и нейни адресати от територията на Тракия и че в посочения, съобразно датирането на печата, хронологичен интервал ефеската архиепископска катедра е имала титуляр на име Филумен, който е неизвестен от други, несфрагистични по характер, извори от епохата.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Лихачев Н. П.* 1991.** Моливдовулы греческого Востока. – Научное наследство, XIX, Москва, 1991.

***Laurent, V.* 1962.** Les sceaux byzantins du Médaillier vatican. – Citta del Vaticano, 1962.

***Laurent V.* 1972.** Le Corpus des Sceaux de l'Empire byzantin, V: L'Église. – Paris, 1972.

***Wassiliou A.-K.* 2003:** Neue Metropoliten- und Bischofssiegel aus Kleinasien und der Östlichen Ägäis. – In: Studies in Byzantine sigillography, 8, (2003), 114–115.

***Zacos, G, A. Veglery.* 1972 a.** Byzantine lead seals, I, part 2. – Basel, 1972.

***Zacos, G, A. Veglery* 1972 b.** Byzantine lead seals, I, part 3. – Basel, 1972.

NEWLY FOUND LEAD SEAL OF THE ARCHBISHOP OF EPHESOS

Nikolay Kanev

(Summary)

The present article aims at presenting to the scholarly audience a Byzantine archbishops' lead seal found in 2008 in Southeastern Bulgaria. The molybdoboulla that finds a parallel in a single specimen known in the Byzantine sigillography at present, belonged to a certain Philoumenos archbishop of Ephesos who was unknown from the written sources. The seal is dated to the end of the 7th – the first third of the 8th c. and has the following parameters: diameter of the blank: 30-32 mm; diameter of the imprint: 25-26 mm; thickness: 3-4 mm; and weight: 26, 21 g.

On the obverse there is a bust image of St John the Theologos *en face* flanked by parallel inscriptions: + ЄΦ[Є]– – +[CO]Y, [Ephesos].

On the reverse there is a well preserved inscription in five lines:

+ ΦΙΛ –– OYMЄN –– OYAPXIЄ –– ΠICKO[Π] — OY+, [(seal) of the archbishop Philoumenos].

---

[2] Образът на св. евангелист Йоан Богослов е най-разпространеният иконографски сюжет върху лицевата страна на оловните печати на ефеските йерарси, но това, разбира се, не означава, че е единственият. Така например, печатът на *Василий II, архиепископ на Ефес* (с датировка 60–70 г. на IX в.) е с изображение на аверса на Богородица Никопея, държаща в ръцете си младенеца Емануил (*Лихачев Н.* 1991: 157, № 4), а на *Николай, архиепископ на Ефес* (IX в.) е с кръстовиден инвокативен монограм (*Zacos G., A. Veglery.* 1972 a:1221, no. 2214). От VIII в. е познат моливдовулът на *Теодосий, епископ на Ефес* с кръстовиден монограм с инвокация към Св. Троица (*Zacos G., A. Veglery*. 1972 a:1338, no. 2467).

[3] Например печатите на *Йоан, архиепископ на Ефес* с датировка кр. на IX–първата пол. на X в. (*Лихачев Н.* 1991:156, № 3; *Laurent V.* 1962:167–168, no. 160; *Laurent V.* 1972:180–181, no. 257), *Теофил, архиепископ на Ефес* с датировка IX в. (*Zacos G., A. Veglery.* 1972 a: (825, no. 1350) и *Теофан, архиепископ на Ефес* с датировка втората пол. на IX в. (*Zacos G., A. Veglery.* 1972 b:1686, no. 2987).

[4] Като пример биха могли да бъдат посочени моливдовулите на *Теодор, епископ на Ефес* с датировка втората пол. на VII в. (*Zacos G., A. Veglery.* 1972 a:773, no. 1249) и *Йоан, архиепископ на Ефес* с датировка кр. на VIII в. (*Zacos G., A. Veglery.* 1972 b:1685, no. 2986).

[5] Светецът от Ликаония е загинал мъченически в Анкира през 275 г. – в края на управлението на римския император Аврелиан (270–275 г.), вследствие на множеството тежки мъчения, на които е бил подложен по заповед на тогавашния управител на града Феликс заради християнската си вяра. Св. Филумен е официално канонизиран от църквата, но никога във Византия той не е бил сред най-популярните светци в империята и култът към него остава локален в източните области и най-вече – в Кападокия, Ликаония и Галатия, тъй като в тези райони той е възприеман като техен местен светец с оглед на своя произход – родом е от областта Ликаония, а е пострадал в Анкира – град, който по-късно се оформя като център на една от важните митрополитски катедри в Мала Азия. Официалното житиеописание на св. Филумен вж. напр. в „*Жития на светците*", (*Синодално издателство на БПЦ*. 1991:596).

The time period when Philoumenos chaired the archbishop see of Ephesos must be dated to the last decade of the 7th and the first three decades of the 8th c., more precisely to the period after AD 692 yet before the beginning of the Iconoclasm opened by the acts of Leo III in AD 726.

The seal published in the present article provides evidence for direct contacts between the archbishop see in Ephesos with correspondents on the territory of Byzantine Thrace as well as for Philoumenos, one of the holders of the chair in the period of the late 7th–early 8th c. hitherto unknown from other, non-sigillographic sources of that time.

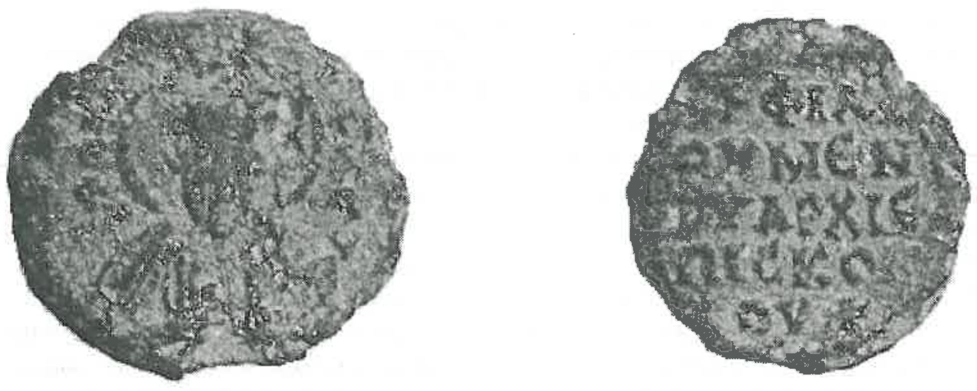

а *б*

Обр. 1. а. Аверс, б. Реверс
Fig. 1. а. Obverse, б. Reverse

ПЕЧАТ НА СИМЕОН ВАСИЛЕВС (917–927) ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН

Женя Жекова
(РИМ – Шумен)

Доскоро сфрагистиката или науката за печатите се разглеждаше като помощна историческа дисциплина. Преломна се оказва 1978 г., когато археолози попадат на Административната сграда (т. н. сграда с печатите) в столицата Преслав, в която намират архива на византийския стратег, управлявал града след 971 г. Откриването на повече от 500 оловни печата създава предпоставки за преоценка на сфрагистиката и превръщането на нейните резултати в основна изворова база за историята на българските земи през периода X–XI в. Разкриването и проучването на преславския архив прави тези паметници популярни и атрактивни. Започва тяхното търсене и предлагане извън разкопките и придобиването им за музейните колекции. По инициатива на проф. Иван Йорданов – един от най-добрите специалисти в областта на византийската нумизматика и сфрагистика, се формира колекцията от печати в археологическия музей във Велики Преслав. Доскоро тя беше най-голямата в България. Благодарение на усилията на проф. Йорданов и на настоящия куратор на шуменската колекция, на постоянните им контакти с кметското ръководство на Община Шумен и на разбирането от тяхна страна, става възможно създаването на сфрагистична колекция и в Историческия музей в град Шумен и изграждането на стратегия за попълването ѝ.

Днес шуменската колекция от печати е най-голямата в страната. В качеството на неин хранител имам честта и отговорността да я съхранявам, периодически да попълвам и популяризирам. Нейната история ни връща близо 100 г. назад във времето, в зората на музейното дело в България. Д-р Васил Хараланов – най-известният колекционер в България на нумизматични паметници – е и човекът, който в периода 1926–1932 г. описва новопостъпващите нумизматични паметници в инвентарните книги на шуменския музей. Тогава той все още е студент във Франция, но ваканциите прекарва в родния Шумен – време, през което инвентира и подрежда музейната сбирка. Именно на него дължим и описанията на първите сфрагистични материали (*Жекова Ж., И. Йорданов.* 2008:13–18). За начало на сфрагистичната колекция могат да се приемат инвентираните от д-р Хараланов през 1932 г. два уникални сфрагистични паметника: бронзовата матрица на цар Петър I, намерена в Плиска (1926 г.), (*Мушмов Н.* 1928–1929:230–239; *Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:43–44, № 66) и тази на цар Мичо Асен, произхождаща от Калето до село Могила, Шуменско (1932 г.), (*Мушмов Н.* 1932–1933:341–346; *Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:49, № 81). Паметниците са описани с вещина като е приложен и естампаж на техните отпечатъци. Следващите постъпления са намерените по време на редовни археологически разкопки през 1937 г. в столицата Плиска четири византийски печата (*Герасимов Т.* 1940–1942:169–171; *Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:71, 139, 181, №№ 157, 363, 510). Настъпва дълъг период (близо половин столетие), през който сфрагистични паметници не постъпват. Нов етап в попълването на шуменската колекция започва в края на 70-те години на XX в. Това е преломен момент и в развитието на българската сфрагистика изобщо.

През 1980 г. за шуменската колекция е закупен оловен печат на княз *Борис-Михаил, архонт на България.* Намерен е от иманяри на брега на река Дунав, до село Ряхово, Русенско, в местността Калето (*Юрукова Й.* 1981:3–10, обр. 6; *Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:29–30, № 2). Четири години по-късно е закупен непознатият дотогава за науката печат на *Симеон, архонт на България* (*Jordanov I.* 1984:91–93, fig. 2; *Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:30, № 4). През 1986 г. по време на редовни археологически разкопки на средновековна църква край шуменското село Сини вир е намерен още един екземпляр на Борис-Михаил като архонт на България (*Йорданов И.* 1986:27–30, № 1; *Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:29, № 1). На практика придобиването на тези три оловни печата променят посоката на дискусиите около тяхната истинска принадлежност.

През 1984 г. е закупено първото голямо количество печати от частен колекционер, което поставя началото на нов път за попълване на шуменската колекция: чрез откупки от частни лица – практика, която е вече трайно наложена в българските музеи. Тази тенденция става водеща поради няколко фактора:

спецификата на сфрагистичните артефакти, рядкото им откриване по време на археологически разкопки (особено без нужната техника), трудността при идентификацията им. Така за времето от моето постъпване в музея до днес (1996–2008), колекцията нарастна от 80 до близо 800 екземпляра.

В Шумен е акумулирано най-голямото количество печати на Средновековна България – към днешна дата 83 екземпляра. Единствено в шуменската колекция се съхраняват и 4 уникални бронзови матрици за восъчни отпечатъци. Три от тях принадлежат на българските царе Петър I, Мичо Асен, Иван Александър, а четвъртата се свързва с каталанския благородник Бернар са Гуардия, пребивавал в средновековния Шумен през първата половина на XIV в. Освен моливдовули и бронзови матрици, колекцията съдържа и технологични материали, съпътстващи процеса на подпечатване и скрепяване на кореспонденцията – оловни ядра, върху които са нанасяни отпечатъците от булотирионите и един бронзов калъп за тяхното отливане. През 2007 г. цялата сфрагистична колекция на Регионален исторически музей – Шумен беше публикувана (*Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007). Тя е и единствената експозиция на подобен род артефакти на Балканския полуостров.

Хронологическите рамки на шуменската колекция обхващат периода от V до XIX в. Най-голямо е количеството на византийските печати, следвано от българските, известно количество западноевропейски печати (т. н. папски були), османски и късноантични пломби. Акцентът е в периода X–XII в. – това е времето с най-висока концентрация на сфрагистични артефакти от територията на днешна България, обясним факт, като се има предвид, че по това време България е част от Византийската империя.

Печатите на цар Симеон стават известни за науката през 1934 г., когато проф. Тодор Герасимов публикува два негови моливдовула (*Герасимов Т.* 1934:351–360). През 1993 г. известните Симеонови печати са вече 16 екз., а четири години по-късно почти 30. Към днешна дата регистрираните у нас печати от този български владетел надхвърлят цифрата 50. Преобладават моливдовулите от групата "Симеон, архонт на България", които копират печатите на неговия баща княз Борис-Михаил. Шуменската колекция притежава 22 моливдовула на българския владетел Симеон, намерени предимно в района на Шумен и в частност Преслав. Всички те са откупени от частни колекционери, т.е. нито един от тях не е намерен в точно ситуирана археологическа среда. Това важи и за печата, обект на настоящото съобщение.

Моливдовулът на *Симеон, василевс* е закупен от колекционера Николай Николов заедно с голяма група предимно византийски печати през 2004 г. Инвентиран е в отдел "Нумизматика" – ИМШ/НЗ – № 14964/6. Местонамиране: неопределено. Размери: Д. 19–21 (17) 3 мм. Тегло: 9.10 г. Отпечатъкът не е добре центриран и е непълен (обр. 1 а). Повърхността на печата е заличена и детайлите от изображението и надписите не се виждат добре (*Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:35, № 26). Неговото описание е следното.

Буквите на лицевата страна са деформирани, но най-общо следват следния надпис:

Л.: Кръгов надпис: + I h S' X R S' – R ∈ **hAhЧM**

= + Ἰη(σοῦ)ς Χρ(ιστό)ς (Rex) Re(g)nan(ti)um

В превод: "Исус Христос, цар на царете."

В средата е представен Исус Христос, Вседържител на цялата вселена, с кръстат нимб и химатион, седнал върху трон с високо лировидно облегало. Главата на Христос е с овална форма, с всички подробности: вежди, очи, нос и уста. Косата му се стели покрай закръглената брада и се разделя на две в средата на челото. Дясната му ръка е с издигната нагоре длан, обърната навън в знак на обръщение за реч или благословия. В лявата ръка държи книга (Божието слово), опряна на коляното му. Облечен е в богато надиплена мантия (химатион).

Оп.: Кръгов надпис: . . M∈Oh – bASIL∈O'= [+ Συ]μεὼν βασιλέο(ς)

В средата е представен владетелят, прав насреща, облечен в дивитисион, украсен с лорос. На главата си носи полусферична корона, увенчана с точковиден кръст. От двете страни на лицето се спускат пропендули, съставени от по три едри бисера. Представен е и челният обръч, съставен от седем точки (плочки). Поради малките размери лицето е изобразено твърде схематично. Виждат се големите, изпъкнали очи и грубият нос, без да сме сигурни има ли владетелят брада. В дясната си ръка владетелят държи голям процесиен кръст, завършващ в долния си край с малка сфера, а в горния – с равнораменен кръст, чиито рамене са пресечени с Христовия монограм. В лявата ръка държи кълбо, увенчано с кръст, от което виси краят на лороса, украсен с бисери във формата на точковиден кръст.

Поради не особено доброто му състояние при първоначалния оглед е определен като византийски. В процеса на инвентиране ми направиха впечатление овалните форми на изображението, които не приличаха на византийските печати. Заблудата около моливдовула бе окончателно отхвърлена по време на съвместната ни работа с проф. Йорданов върху Каталога на печатите от шуменската колекция. Всеки път, когато го погледнех ми напомняше за нещо вече видяно. Докато един ден установих, че това е втори екземпляр от публикувания през 1999 г. уникален печат на Симеон като василевс (*Йорданов И.* 1999:101–106), (обр. 1 б). Споделих откритието си с проф. Йорданов, който поиска да види въпросния моливдовул. След няколко дни ми съобщи че неговото мнение съвпада с моето. Това малко за мен "откритие" допълваше шуменската колекция с още един ценен екземпляр, а в по-широк смисъл подкрепяше автентичността на вече публикувания първи екземпляр и елиминираше съмненията за фалшификат. Вероятно шуменския екземпляр е отсечен с друг булотирион, различен от този на вече публикувания, но влошеното му състояние поставя това допускане под въпрос. Веднага идва питането: Какво отличава тази група печати от останалите Симеонови печати и кое ги прави уникални?

Както самият издател констатира, съществуват няколко различия от вече известните Симеонови печати:

1. Надписите върху двата известни екземпляра са изписани не само с гръцки букви, както при останалите печати, а от гръцки и латински.

2. Докато при останалите Симеонови печати надписите от лицевата и обратната страна са части от акламации и имат пропаганден характер, то тук те са традиционни и универсални. Срещаме ги най-често върху византийските солиди и императорски печати от IX–X в.

3. Единственото, което ни съобщава надписа от обратната страна е името на владетеля Симеон и неговия титул "василевс".

4. Прави впечатление малкият диаметър на матриците и на зрънчестия кръг, отличаващ тези два печата от всички останали. Диаметърът на преславския екземпляр е 18 мм за матрицата и 17 мм за зрънчестия кръг, а на шуменския – 19–21 мм на матрицата и също 17 мм на зрънчестия кръг.

Достигайки до тези изводи проф. И. Йорданов допуска два възможни периода, в които Симеон да е скрепявал своята кореспонденция с тези печати. Единият е 913 г. когато на българския владетел е признат титула "василевс", а другият – времето след 917 г. Тогава той вече се титулува "василевс на ромеите", но в кореспонденцията с Византия използва печатите с надпис "василевс" – израз на затоплените отношения между България и Византия. Според мен по-съществения извод, който прави е свързан с предположението му за успоредното използване на булотириона не само за сечене на печати, но и на солиди (*Йорданов И.* 1999:105). Има ли основание за това?

През последните години у нас бяха засвидетелствувани загадъчни оловни пластинки, върху които са отпечатани византийски монети – златни и сребърни. Най-общо произходът им е в хинтерланда на българската столица Велики Преслав. Става въпрос за оловни отпечатъци, които от пръв поглед наподобяват моливдовулите, но се различават от тях по липсата на канал за шнура, скрепяващ кореспонденцията. Едни от тях са едностранни (обр. 1 в), а други с двустранно нанесени изображения (обр. 1 г). При някои отпечатъците са в позитив, а при останалите в негатив (обр. 1 д). Характерно за самата иконография е, че тя копира тази от златните и сребърни византийски монети. Засега са документирани 8 екземпляра, 6 от които са едностранни или двустранни копия на солиди, а останалите два са на милиаренсии (*Йорданов И., Ж. Жекова.* 2006:191–201). Върху отпечатъците, копиращи златните византийски монети е поставено същото изображение на Христос Пантократор на трон, както върху печатите от групата "Симеон, василевс". Тази иконография е характерна за солидите на императорите от Василий I (867–886) до Василий II (976–1025). Надписите върху двата печата, както вече бе отбелязано са предадени с гръцки и латински букви. По този начин са изписани не само върху византийските солиди, но и при оловните отпечатъци. И не на последно място има сходство в диаметрите на матриците, с които са отсечени и отпечатъците, и двата печата – 18–20 мм.

В последно време у нас бяха публикувани аргументи, които водят към заключения за наличието на златно българско имитативно монетосечене през X в. (*Ɔberländer-Târnoveanu E.* 2005:183–214; *Жекова Ж.* 2008:335–341). По всяка вероятност то е осъществявано в Преслав при управлението на българските царе Симеон I и Петър I. Пряко отношение към това монетосечене имат не само оловните отпечатъци, за които вече бе споменато, но и двата печата на *Симеон, василевс*, чиито метрични и иконографски характеристики напълно съвпадат с изказаните предположения. Новото при тези артефакти е вероятността с един и същ булотирион да са сечени не само моливдовули, но и солиди с името на българския владетел. Интерес предизвиква и мястото на намиране на преславския екземпляр. Докато местонамирането на шуменския остава най-общо неизвестно (почти всички печати на колекционера Николай Николов „идват" от Преслав), то първият печат, според намервача, произхожда от небезизвестната местност *Фисека*, до село Черенча. В териториалните граници на шуменското село Черенча са концентрирани няколко селища и крепости от епохата на Късната античност и Средновековието (*Материали.* 1995:№ 341, 342). До този момент от това място са регистрирани 5 колективни находки, а така също и над 50 екз. единични монетни находки за периода V–XV в. (*Жекова Ж.* 2006:65–167). Документирани са и няколко владетелски печата, което дава основание на проф. И. Йорданов да определи мястото като извънстолична резиденция на българските владетели (*Йорданов И.* 1999:106). Печатите са на Симеон василевс, Петър и Мария, Роман I Лакапин. От последния са намерени и фолиси, които наскоро бяха определени като имитации, произвеждани също по времето на българските владетели Симеон и синът му Петър I (*Жекова Ж.* 2006:195–207). Мястото им на производство се намира буквално на отсрещния планински скат – околностите на шуменското село Новосел, където бе разкрит производствен комплекс за обработка на метал (*Бонев С., С. Дончева.* 2006:300–302). Успоредно с производството и обработката на изделия от метал, там са правени и имитации на византийски монети.

Освен имитации на медни монети на император Роман I Лакапин, са намерени и такива на Констанин VII. Наскоро бе публикувана колективна находка от района на Ришкия проход. Сред десетте екземпляра, съставляващи находката, само един представлява оригинална константинополска емисия. Това се потвърди от направения спектрален анализ, който показа сходен елементен състав на деветте имитационни фолиса, отличаващи ги от оригиналната емисия (*Жекова Ж.* 2007:368–374).

Всички изброени дотук факти потвърждават заключенията, че в столицата Велики Преслав и нейната околност се е осъществявало монетосечене на византийски монети. Те са имали имитативен характер, а главен инициатор на този процес е бил българският владетелски двор. За място на производство са избирани точно определени ергастерии, в които се произвеждали най-общо предмети на металопластиката. Контролът по производството се е осъществявал от самия владетел или негов представител. Възможно е именно той да е пребивавал в крепостта край *Фисека*, където да е получавал нареждания лично от преславския двор. Не изключвам допускането на проф. Йорданов мястото да е извънстолична резиденция на преславските царе. В българската история има данни, че през отделни периоди от държавното развитие обикновено съществува втори столичен град – резиденция на владетеля (*Гюзелев В.* 1994:3–12). Печатът на *Симеон, василевс* от шуменската колекция, както и вече публикувания, подкрепят изказаните предположения за процеса на монетосечене иницииран и осъществен от преславските владетели. Двата печата се явяват прецедент в сфрагистиката, тъй като може да се допусне, че булотирионът или булотирионите, с които са отсечени по всяка вероятност са служили и за производството на златни монети с лика и името на българския владетел Симеон I Велики. До намирането обаче на такива изказаното мнение остава в сферата на научните предположения и хипотези.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Бонев С., С. Дончева.* 2006.** Старобългарски производствен център за металопластика при Новосел, Шуменско. – АОР през 2006 г. София, 300–302.

***Герасимов Т.* 1934.** Три старобългарски моливдовула. – ИБАИ, 8, 351–360.

***Герасимов. Т.* 1940-1942.** Византийски оловни печати от Плиска. – ИАИ, 14, 169–171.

***Гюзелев В.* 1994.** Отново за столиците на средновековна България. – В: Сборник в чест на проф. В. Бешевлиев. Велико Търново, 3–12.

***Жекова Ж.* 2006 a.** Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. – София.

***Жекова Ж.* 2006 b.** Монетите на император Роман I (920–944 г.) от българските земи. Разпространение и характерни особености. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3, Част 1. Studia in honorem professories Iordankae Iurukova. София, 195–207.

***Жекова Ж.* 2007.** Колективна находка с фолиси на император Константин VII от района на Ришки проход. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. дин. Рашо Рашев. В. Търново, 368–374.

***Жекова Ж.* 2008**. Имитация на златна византийска монета от X в. – В: Acta Musei Varnaensis, VII/1. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморието. Изследвания в памет на Милко Мирчев, Варна, 335–341.

***Жекова Ж., И. Йорданов.* 2008.** Васил Хараланов – личност и творчество. – В: Юбилеен сборник сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 13–18.

***Йорданов И.* 1986.** Новооткрити моливдовули на Борис и Симеон. – Нумизматика, 4, 27–30.

***Йорданов И.* 1999.** Нов печат на Симеон I Велики (893–927). – Старини, 1, 101–106.

***Йорданов И., Ж. Жекова.* 2006** Отпечатъци на византийски монети върху оловни пластини от хинтерланда столицата Велики Преслав. – Археология, 1–4, 191–201.

***Материали.* 1995.** Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 155–296.

***Мушмов Н.* 1928–1929.** Новооткрити средновековни печати от България. – ИБАИ, 5, 224–239.

***Мушмов Н.* 1932–1933.** Бронзов печат на цар Михаил Шишман (1923–1330). – ИБАИ, 7, 341–346.

***Юрукова Й.* 1981**. Моливдовули на княз Борис I (852–889). – Нумизматика, 2, 3–10.

***Jordanov I.* 1984.** Molybdobulles de Boris-Mihail (865–889) et de Simeon (893–913). – Etudes Balkaniques, 4, 91–93.

***Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007.** Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. – Shumen.

***Oberländer-Târnoveanu E.* 2005.** Notes on the Beginnings of the Bulgarian Medieval Coinage. – In: The Bulgarian Lands in the Middle Ages, 7th–18th Centuries. International Conference a Tribute to the 70th Anniversary of Prof. Alexander Kuzev. Acta Musei Varnaensis, III, 1, Varna, 183–214.

A LEAD SEAL OF SYMEON BASILEUS (917–927) FROM THE COLLECTION OF THE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM-SHUMEN

Zhenya Zhekova

(Summary)

The Shumen Collection of seals is the largest in Bulgaria. The exact number of the sigillographic materials is 776 specimens. Only ten of them were acquired during regular archaeological excavations. The rest were purchased from private persons and collectors. The greatest number of the seals of medieval Bulgaria, more than 84 specimens, is accumulated in Shumen. Only the Shumen collection contains four unique bronze dies for wax seals. Three of them belonged to the Bulgarian Tsars Peter I, Micho Asen, John Alexander and the fourth is associated with the Catalan nobleman Bernard Sa Guardia. In addition to the lead seals and bronze dies, the collection also contains technological materials accompanying the process of striking and affixing the seal to the correspondence: lead blanks, on which the imprints of the boulloteria were struck and one bronze mould for casting.

The chronological frame of the Shumen collection includes the period from the 5th to the 19th century. The Byzantine seals are largest in number followed by the Bulgarian, a certain number of West European seals (the so called Papal bullae), Ottoman and stamps from Late Antiquity. The focus is on the period of the 10th–12th century, the time of the highest concentration of sigillographic artifacts from the territory of modern Bulgaria – a fact that can be explained bearing in mind that Bulgaria was a part of the Byzantine Empire at that juncture.

The Shumen collection of seals is distinguished for its variety – thematic, chronological, and geographic. Unlike others, which are limited in time and space, it is dynamic. The most valuable seals can be seen in the *Treasury room* where they are displayed very attractively.

The lead seal of *Symeon basileus* was purchased for the Shumen collection in 2004. Find spot: uncertain. D. 19-21 (17)3 mm. W. 9.10 g. Off-centered imprint and incomplete. The surface of the seal is obliterated and no details of the images are visible, the letters are rather indistinct. All that renders the identification uncertain thus allowing the assumption that it is either a variant or a poorly preserved specimen from the group of *Symeon basileus*. Only one specimen with the inscription *Symeon basileus* has been found until now. It belongs to the collection of the Archaeological museum of Preslav. This is the second specimen of that new type. Unfortunately, its state of preservation allows no certitude, but the arguments for attributing it to this group are more that the opposite. These two seals created a precedent in the sigillography. They led to the assumption of the simultaneous usage of bulloterion or bulloterions both for solidi and seals.

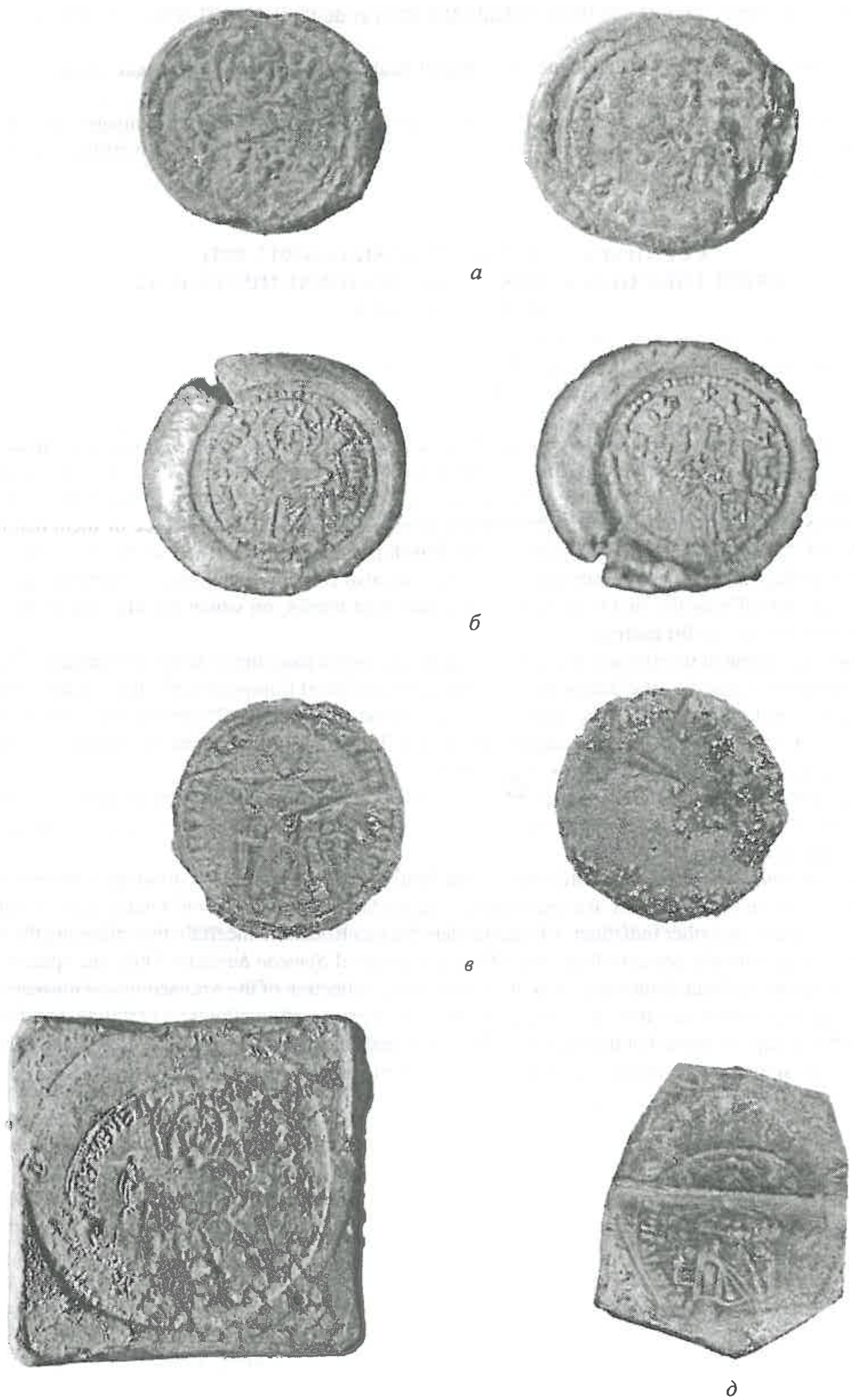

Обр. 1. а. Печат на Симеон, василевс (РИМ–Шумен), б. Печат на Симеон, василевс (АМ–Велики Преслав), в. Едностранен оловен отпечатък от аверс на солид, намерен в Преслав (РИМ – Шумен), г. Двустранен оловен отпечатък от солид намерен в Преслав (частна колекция), д. Едностранен оловен отпечатък от аверс на солид (в негатив) от Смядово (РИМ–Шумен)

Fig. 1. a. Seal of Symeon basileus (RIM-Shumen), б. Seal of Symeon basileus (AM-Veliki Preslav)
в. Single-sided lead imprint of averse of a solidus found in Preslav (RIM-Shumen)
г. Double-sided lead imprint of a solidus found in Preslav (private collection)
д. Single-sided lead imprint of averse of a solidus (in negative) from Smyadovo (RIM-Shumen)

ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ ОТ ЗЕМЛИЩЕТО НА С. ИЗВОРОВО, ХАСКОВСКО

Иван Йорданов
(АИМ–БАН – филиал Шумен)

Повече от тридесет години работя върху проекта "Корпус на средновековните печати от България", чиято цел е издирването, документирането и превръщането в исторически извори на всички средновековни печати с отношение към историята на българските земи.

Началото бе поставено през 1978 г., когато при археологически разкопки във втората средновековна българска столица Велики Преслав бяха разкрити основите на сграда, служила за архив на местния византийски стратег от периода 971–1092 г. Във и около тази сграда бяха намерени повече от 500 византийски печата, над 250 оловни пломби и 4 калъпа за тяхното изливане. Всички тези находки бяха включени и коментирани в монографичното издание "Печатите от стратегията Преслав".

Паралелно с работата върху печатите от Преслав си поставих за задача издирване, документиране и публикуване на всички средновековни печати от територията на цялата страна.

В резултат на постоянните ми усилия към този момент от днешна България са издирени и документирани повече от 4000 средновековни печата (над 500 са български), над 800 оловни пломби, 20 калъпа за тяхното изливане и 2 булотириона[1]. Една част от тях са вече публикувани в излезлите от печат монографии:

1. *Печатите от стратегията Преслав (971–1088),* София, 1993.

2. *Корпус на печатите на средновековна България*, София, 2001.

3. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. I. Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia, 2003.

4. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Vol. II. Seals with Family Names*, Sofia, 2006.

5. *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen,* Sofia 2007 (в съавторство с Ж. Жекова).

В завършителен етап е третият и последен том на *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, който на практика ще включва всички византийски сфрагистични материали от територията на днешна България.

Безспорно е, че текстовете на тези печати се явяват първокласни извори за българската и византийска истории, рангова йерархия, администрация и просопография. Заедно с това тези печати могат да бъдат използвани и като извори за историята на конкретни селища.

Три групи печати могат да бъдат използувани при възстановяване историята на конкретно селище. Първата група са тези, върху които са изписани имената на съответното селище или регион. Втората група са печатите, намерени в съответното селище. Там където ги намираме днес, някога е била получена кореспонденция, скрепена с печата на съответното лице. След като знаем кой е изпратил тук своята информация и при по-големи количества ние можем да търсим и отговор на въпроса кой е бил получателят на тази кореспонденция, що за институция е резидирала тук и по какъв повод е била разменена кореспонденцията.

Третата група са печати на лица, за които ние знаем от други източници, че са се намирали в съответното селище за по-продължителен или по-кратък период от време.

Съчетаването на тези три групи води до отговора на редица въпроси, свързани с историята на съответното селище.

Печатите, намерени в крепостта до с. Изворово, Харманлийско, са от втората група.

За пръв път на печат от крепостта край с. Изворово, Хасковско попаднах преди близо двадесет години (*Йорданов И.* 1991:128, обр. II. 9). Няколко години по-късно документирах още 3 екземпляра, двата притежание на колекцията на Регионален исторически музей Ямбол, а третият от частна колекция, за които сведенията за намиране бяха също от с. Изворово. Общото за всичките тях е, че са постъпили в музеите от частни лица и информацията и обстоятелствата за намирането им не могат да бъдат съвсем сигурни.

През последните две години в изпълнение на проект за насърчаване на културните, туристически и човешки ценности в граничните региони BG 2004/016-782. 01.06 /G/CBC в крепостта до с. Изворово се проведоха археологически разкопки, ръководени от доц. Борис Борисов, от които наред с другите материали бяха намерени и печати. Те допълват представата ни за живота в района на с. Изворово и биха могли да послужат като еталон за сравняване с тези, намерени тук случайно.

Преди това накратко за археологическите обекти в района на с. Изворово, Хасковско (обр. 1):

Село Изворово отстои на 35 км североизточно от гр. Харманли и е разположено на съвременния път, свързващ Тополовград и Любимец.

Местността Калето се намира на около 7 км западно от селото в подножието и югозападните склонове на Сакар.

Първите сведения за археологически паметници тук намираме още през 1888 г. (*Шкорпил Х. и К.* 1888:35–36). По-късно сведения за обекта и отделни паметници в него се предлагат в редица други публикации (*Детев П.* 1946:175–176; *Делирадев П.* 1953:75–76).

Най-подробни сведения за обекта намираме в книгата на Д. Аладжов "Селища, паметници, находки от Хасковския край", издадена в гр. Хасково през 1997 г. Той споменава, че на височина около 100 м източно от "града" и южно от римското шосе, се намира Калето. На повърхността там са откривани парчета от тухли, а в миналото тук са намирани медни, сребърни и дори златни монети. През 1932 г. иманяри са открили трикорабна базилика, дълга 12 и широка 8 м, с под от бели мраморни плочи. В югозападния ъгъл на притвора е била забита колона от бял мрамор с надпис на старогръцки, който в превод гласи: На добър час! Улпиус Юлианус войник.

Същият автор споменава, че на 100 м североизточно от Калето се намира "града", в който се локализира пътната станция Kastra Rubra. В нея са намерени редица археологически материали, сред които по-важно място заемат една колективна монетна находка от началото на IV в. (*Герасимов Т.* 1962:239). От същото място произхожда и една милиарна колона с надпис на старогръцки език от първата половина на III в. (*Герасимова-Томова В.* 1983:183–185).

Castra Rubra е споменатa и в Певтингеровата карта от IV в. (*Peutingeriana* 1976:537), както и от византийския хронист Прокопий Кесарийски в съчинението му "За строежите". Прокопий твърди, че по времето на Юстиниан съществуващата тук крепост е била възстановена (*Prokopii Caesariensis* 1913:IV, 11, 146; *Прокопий Кесарийски* 1996:IV, 11, 257), (обр. 1 б).

През Кастра Рубра минава така нареченият диагонален път "Via Diagonalis", на който е посветен и проектът за археологически проучвания край село Изворово, в м. "Калето", за който споменах по-горе.

Археологическите разкопки тук продължават вече втора година и техните резултати предоставят нови данни за намиращите се тук обекти и най-вече конкретизират информацията[2].

Местността Калето е разположена върху възвишение с неправилна елипсовидна форма, ориентирана по посоките изток-запад, с известно отклонение югоизток-северозапад по дългата си ос. Дължината на платото е около 150 м, а широчината 70 м. Подходът към него е от изток, докато от север, запад и юг склоновете му са стръмни и се спускат рязко към Голямата река. Платото на възвишението е със силно изразен наклон на юг, като денивелацията достига до 8–9 м.

Крепостта е разположена върху платото и има издължена неправилна трапецовидна форма. Крепостните и стени заграждат площ от около 4 дка и са градени от ломени камъни, споени с хоросан, примесен с късчета чукани тухли. По време на разкопките е установено, че на всеки от ъглите на укреплението е имало по една кула с правоъгълна форма. В крепостта се е влизало през мощна правоъгълна кула. При изграждането и са използвани големи дялани каменни блокове, дължината на някои от които надхвърля 1.30 м. Кулата е разполагала с две порти – вътрешна и външна. И двете са били затваряни с по две двукрили врати, от които на място са запазени осовите камъни. Много добре запазени са и леглата за залостващите греди зад вратите. По време на археологическите проучвания е установено, че крепостта е била изградена в самия край на V в., по времето на имп. Анастасий (491–518) или началото на VI в., по времето на Юстиниан I Велики (527–565).

Крепостта доживяла до началото на VII в., когато по време на славяно-аварските нашествия била опожарена. За това свидетелства дебелия слой от пепел и въглени, както и откритото съкровище от златни монети на византийските императори Тиберий Маврикий (582–602) и Ираклий (610–641). Монетите на последния са от емисията от периода 616–625 г., които свидетелстват, че крепостта е пострадала най-вероятно през втората половина на 20^{те} години на VII в.

Наскоро след това укреплението било възстановено, а фугите между камъните старателно измазани с червен хоросан, върху който са открити редица надписи-графити.

В този си вид крепостта просъществувала до началото на IX в., когато била разрушена при походите на българския хан Крум срещу Византия, когато много византийски крепости намерили гибелта си. Сега последвало ново, този път последно, опожаряване на крепостта, което е отново засвидетелствано с дебел слой пожар и монети на Никифор I Геник (801–811).

Малко по-късно, може би малко след това събитие, мястото било заселено с българско население, но крепостта повече не била възстановена, за което са открити сигурни археологически данни.

До кога е просъществувало това българско селище, засега остава неясно, но към средата на XI в. на съседното на крепостта възвишение възникнало ново средновековно селище. Тук са открити и два некропола, по-ранният от които най-вероятно е принадлежал на римската пътна станция или ранновизантийската крепост, а по-късният – на селището от XI–XII в. В проучените в двата некропола гробове са намерени интересни глинени съдове, лампички, бронзови и сребърни надушници, богато украсени с филигран и гранулация (*Борисов Б., Д. Робовянов.* 2007:525–528).

Представените по-долу печати, намерени в землището на с. Изворово, Харманлийско, внасят допълнителни щрихи за изясняване на картината на живота тук:

1-2. Неизвестен спатарий и стратег на Македония (IX в.)

1. Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Хасково. Намерен е в землището на с. Изворово, Хасковско, в местността Калето. Размери: 21-21 (?) 4 мм. Непълен, но добре съхранен отпечатък. Ядрото е било много малко за размера на матриците (обр. 2 а), (*Jordanov I.* 2003:no. 46.1a).

Лице. Част от кръстообразен монограм, съдържащ инвокацията + Χριστέ βοήθει в четирите полета, разделени от монограма е изписано: . .- C̲Ω || . . -ΛΩ

Опако. Непълен *н*адпис в пет реда:

..... | ΩR'CΠ . . | SCTPA . . | Γ'MAK . . | ON . .

+ Χριστέ βοήθει [τῷ] σῷ [δού]λῳ........ῳ β'σπ[αθ(αρίῳ)] (καὶ) στρα[τη]γ(ῷ) Μακ[εδ]ον[ία(ς)]

2. Намерен е по време на археологическите разкопки в землището на с. Изворово, Хасковско, в местността Калето, при входната кула през 2007 г. Полеви инв. № 119. Размери: 25-25 (?) 3.4 мм. Зле съхранен екземпляр, отворен по линията на канала с отчупен фрагмент и покрит с оловни окиси, което прави четенето невъзможно (обр. 2 б), (н*епубликуван*).

Лице. Част от кръстообразен монограм, съдържащ инвокацията + Θεοτόκε βοήθη в четирите полета, разделени от монограма е изписано: ΤΩ-CΩ || ΔȢ-ΛΩ

Опако. Непълен *н*адпис в пет реда:

. . . . . | . . . . | . CTP . TH |Γ'MAKЄ . | . NIAC

+ Θεοτόκε βοήθη [τῷ] σ[ῷ δούλῳ........[β'σπαθ(αρίῳ) (καὶ)] στρ[α]τηγ(ῷ) Μακε[δο]νίας

Паралели: От територията на днешна България са намерени други два печата на стратези на Македония със сходни изображения и текст. Те произхождат от крепостта при с. Мелница, Елховско (*Jordanov I.* 2003:no. 46. 1 b-c). Невъзможно да се каже дали са на същия стратег и дали са от един и същи булотирион с някои от нашите екземпляри. И в този случай те показват същите недостатъци, както представените тук печати.

3. Неизвестен стратег на Месопотамия (IX в.)

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Хасково. Намерен е в землището на с. Изворово, Хасковско в местността Калето. Размери: 17.7–17.8 (17) 5.5 мм. Непълен, но добре съхранен отпечатък. Поради малкия размер на ядрото, повече от половината от матриците е останала извън ядрото (обр. 2 в), (*Йорданов И.* 1991:128, обр. II. 9; *Jordanov I.* 2003:no. 48, 1).

Лице. Част от кръстообразен монограм, съдържащ инвокацията + Θεοτόκε βοήθη от изписаното в четирите полета е съхранено : ..-..||.Ȣ-ΛΩ

Опако. От пет редовия надпис са отпечатани само части от последните три реда:

...... | .... | ..SCTP. | .ЄCOΠO. | .MHA

+ Θ(εοτό)κε βοήθει [τῷ σῷ δ]ούλῳ ....(καὶ) στρ(α)[τ(ηγῷ) Μ]εσοπο[τα]μία(ς)

---

[1] Акцентирам на тези цифри, защото преди 1978 г. в музеите и частни колекции се съхраняваха не повече от 100 печата, по-голямата част от които притежание на колекцията на АИМ –София, при това една значителна част от тях са били закупени от Истанбул.

[2] Представеното по-долу дължа на ръководителя на разкопките доц. Борисов, комуто благодаря, както за информацията, така и за предоставените за публикуване печати.

4. Неизвестен императорски спатарий и ек просопо на тема Месопотамия (IX в.)

Намерен е при археологически разкопки в землището на с. Изворово, Хасковско, в местността Калето на 26. 08. 2008 г. в кв. N 18, дълбочина 0.30 м в хумуса. Размери: 25–27 мм, тегло 8.39 g. Непълен, но добре съхранен отпечатък. Голяма част от матриците не са отпечатани, въпреки че ядрото е достатъчно голямо (обр. 2 г), (*непубликуван*).

Лице. Част от кръстообразен монограм, съдържащ инвокацията + Θεοτόκε βοήθη от изписаното в четирите полета е съхранено : .Ѡ-C. || . Ȣ-Л .

Опако. Непълен надпис в шест реда:

. . . . . | . . ѠR'CΠ . | . APIѠSЄ . | ПРОСОП | MЄ. . .

+ Θ(εοτό)κε βοήθει [τ]ῷ σ[ῷ δ]ούλ[ῳ ...... ῳ β'σπ[αθ]αρίῳ (καὶ) ἐ[κ] προσόπ(ου) Με[σοποτ(αμίας)]

Други три екземпляра, за които трудно можем да бъдем сигурни, дали са на същия сановник и дали са отпечатани чрез същия булотирион, са намерени в средновековната Констанца (*Jordanov I.* 2003:no. 48, 3a) в землището на с. Дядово, Пловдивско (*Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:no. 310) и неизвестно точно къде (*Jordanov I.* 2003:no. 48, 3 b).

Интересен е фактът, че и те са непълни както нашият екземпляр и със сигурност може да се прочете само последната буква от името на този ек просопо!

5. Сисиний спатарий и турмарх на Тракия (IX в.)

Намерен е при археологически разкопки в землището на с. Изворово, Хасковско, в местността Калето през 2007 г. в жилище № 2, Полеви инв. № 202. Размери: 14–25 (23?) 2 мм. Половинка от зле съхранен отпечатък (обр. 2 д), (*непубликуван*).

Лице. Част от кръстообразен монограм, съдържащ инвокацията + Θεοτόκε βοήθη от изписаното в четирите полета е съхранено: ..-CѠ || ..-ΛѠ

Опако. Непълен надпис в шест реда:

CVNЄ | CIѠ . . . | AΘ' . . . | PM . . . | TC . . . .

+ Θ(εοτό)κε βοήθ(ει) [τῷ] σῷ [δού]λῳ Σινεσίῳ [β'σπ]αθ(αρίῳ) [(καὶ) του]ρμ[άρχ(η) τ(ῆ)ς [Θρᾴκης]

6. Фотий ? спатарий и стратег на . . . . . , (IX в.)

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Хасково, инв. № 1571. Намерен е в местността Кастарити до с. Изворово, Хасковско, през 1988 г. Отливка от същия ми изпрати колегата Д. Аладжов. Размери: 20–20.5 (19.5) 3.1 мм. Силно унищожен и прояден екземпляр (обр. 2 е), (*непубликуван*).

Лице. Част от кръстообразен монограм, съдържащ инвокацията + Θεοτόκε βοήθη от изписаното в четирите полета е съхранено: .Ѡ-C. || ΔȢ-ΛѠ

Опако. Надпис в четири или повече редове от който са съхранени следните букви:

. . . . | IѠB' . . | ΘA'SCT | . . . .

+Θεοτόκε βοήθη [τ]ῷ σ[ῷ] δούλῳ [Φωτ]ίῳ [β'σπα]θα(ρίῳ) (καὶ) στ[ρ(ατηγῷ) Μακ(εδονίας)]

Направеното попълване е повече резултат на желание, отколкото на реалности.

7. N., IX в.

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Ямбол, инв. № 4574. Намерен е в района на с. Изворово, Хасковско. Размери: 20–24 мм. Повърхността на реверса е напълно изтрита (обр. 2 ж), (*непубликуван*).

Лице. Част от кръстообразен монограм, съдържащ инвокацията + Θεοτόκε βοήθη от изписаното в четирите полета е съхранено: .. - C. || ΔȢ-ΛѠ

Опако. Напълно изтрита повърхност.

8. N., XI век.

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей Ямбол, инв. № 4575. Намерен е в района на с. Изворово, Хасковско. Размери: 29–31 мм. Повърхността на реверса е напълно изтрита (обр. 2 з).

Лице. Права фигура на св. Георги с нимб, ризница и броня. С дясната ръка се подпира върху копие, а в лявата придържа щит, опрян в земята. От двете му страни вертикален надпис: . . . . || Γ–Є-ѠP–ΓI-O-C

Опако. Напълно изтрита повърхност.

9. Сфрагида на Алексий I Комнин от 1092 г.

Намерена е при археологически разкопки в землището на с. Изворово, Хасковско, в местността Калето през 2007 г. в кула № 1, Полеви инв. № 90. Размери: 17.5–18 (?) 2 мм. Без канал за шнура със заличена повърхност (обр. 2 и), (*непубликуван*).

Лице. Вляво права фигура на св. Димитър. Той подава на представения вдясно Йоан II Комнин лабарум. Следи от надпис.

Опако. Прави фигури на Алексий I (вдясно) и Ирина (вляво). Държат помежду си лабарум с дълга дръжка.

За този монетовиден паметник, който е имал ролята на нещо като жетон по време на коронацията на Йоан II Комнин през 1092 г. виж. *Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007:p. 57, no. 113; *Йорданов И., Ж. Жекова.* 2006:195–196.

Коментар:

Като изключим последните два паметника, всички останали печати се датират най-общо в IX в., според моите наблюдения около и след средата му. Всички те са на представители на провинциалната византийска администрация. Няма нито един от централната администрация. Следователно получателят или получателите на тази кореспонденция са били оторизирани да водят кореспонденция само с чиновници от темната администрация.

Все пак кой е изпращал тук своята кореспонденция: два или три са на стратези на тема Македония, други два са на стратег и ек просопо на тема Месопотамия и един на турмарх на тема Тракия. От намирането им в крепостта тук възниква въпросът кой е бил получателят на тази кореспонденция? Намерените 7 печата свидетелстват не за случайност, а за регулярност на кореспонденцията. Получателят на тази кореспонденция би следвало да е някои местен представител на провинциалната византийска администрация. Намерените тук печати определят и принадлежността на селището тук, то е се е намирало на византийска територия и е било част от империята.

Като имаме предвид териториалния обхват на византийската тема Македония с главен град Адрианопол, то по всяка вероятност селището е било част от тема Македония. Що за представител на византийската провинциална администрация се е намирал тук не може да се отговори с категоричност. Малка е вероятността тук да се е намирала някоя от турмите на тема Македония. Получаването обаче на кореспонденция и от тема Тракия и най-вече Месопотамия подсказва възможността тук да е резидирал някакъв гарнизон от войници и титулярите на съответните теми да са кореспондирали с началника на гарнизона, за координиране на едно или друго действие. Това донякъде противоречи на извода на разкопвачите на обекта, че след 811 г. крепостта не е била възстановена.

Отделен проблем представлява интерпретацията на намирането на печатите на тема Месопотамия тук. Освен представените от територия на днешна България са намерени и други печати на тази тема. Ако приемем, че те се отнасят до тема Месопотамия в Мала Азия, то как да си обясним получаването в селищата на днешна България, най-малко на 8 кореспонденции. Би могло да се допусне, че войниците от тема Месопотамия са били прехвърлени на Балканите за някакви общи военни действия срещу България, но защо само от Месопотамия, при положение че почти напълно отсъстват печати от другите източните теми. Може би има място предположението на В. Зайбт, че тема Месопотамия е била учредена отначало в IX в. и то на Балканите с главни градове Констанца и Филипопол, а по-късно през X в. е била преместена на Изток (*Jordanov I., Zh. Zhekova*. 2007:119–120).

Печатите, намерени в района на с. Изворово, Харманлийско по своеобразен начин допълват картината за живота тук и внасят своя коректив.

Очевидно, че от средата на IX в. до към седмото-осмо му десетилетие, селището е част от Византийската империя. Остава открит въпросът след като е била разрушена крепостта, къде се е помещавал получателят на кореспонденцията, представител на местната администрация или началник на гарнизон, получена най-малко седем пъти.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Аладжов Д.* 1997.** Селища, паметници, находки от Хасковския край. – Хасково.

***Борисов Б., Д. Робовянов.* 2008.** Разкопки на пътната станция, ранновизантийска крепост "Кастра Рубра", ранносредновековно селище и некрополи в м. Калето край с. Изворово, Харманлийско. – АОР през 2007 г. София, 525–528.

***Герасимов Т.* 1962.** Монетни съкровища в България през 1958 и 1959 г. – ИАИ, XXV, 230.

***Герасимова-Томова В.* 1983.** За границата между територията на градовете Августа Траяна и Хадринопол през III в. – Родопски сборник, V, 183–185.

***Делирадев П.* 1953.** Принос към историческата география на Тракия, II. – София.

***Детев П.* 1946.** От Burdensis до Arzus. – ИАИ, XV, 172–176.

***Йорданов И.* 1991.** Византийски оловни печати от долното течение на Тунджа и Марица. – "Марица-изток". Археологически проучвания, 1. Раднево, 125–138.

***Йорданов И.* 1993.** Печатите от стратегията Преслав (971–1088). – София.

***Йорданов И.* 2001.** Корпус на печатите на средновековна България. – София.

***Йорданов И., Ж. Жекова.* 2006.** Отпечатъци на византийски монети върху оловни пластинки, намерени хинтерланда на Преслав. – Архелогия, 1–4, 191–201.

***Прокопий Кесарийски* 1996.** Война с готами. О постройках. – Москва.

***Шкорпил Х. и К.* 1888.** Паметници из Българско, част I, Тракия. – Пловдив.

***Jordanov I.* 2003.** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. I. Byzantine Seals with Geographical Names. – Sofia.

***Jordanov I.* 2006.** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Vol. II. Seals with Family Names. – Sofia.

***Jordanov I., Zh. Zhekova.* 2007.** Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. – Sofia.

***Peutingeriana* 1976:** Tabula Peutingeriana, vgl. Miller, Iteniraria sowie Vollständige Faksimille-Ausgabe im Originalformat u. Kommentar von E. Weber. – Graz.

***Procopii Caesariensis* 1913:** Procopii Caesariensis opera omnia IV. De aedificiis libri VI, ed. J. Haury. – Leipzig.

BYZANTINE SEALS FROM THE LAND OF THE VILLAGE OF IZVOROVO, HASKOVO REGION

Ivan Yordanov
(Summary)

The report presents the Byzantine seals found during excavations in the land of the village of Izvorovo, Haskovo region as well as occasional finds from the same area.

Three groups of seals can be used for the restoration of the history of a particular settlement. The first group consists of seals bearing the name of the given settlement or region. The second group contains seals found in the respective settlement. The site where they were discovered was the place where correspondence with the attached seal of the sender was once received. As long as we determine who was the sender and provided there are a great number of his seals, we can find the answer to the questions who was the possible addressee, what kind of institution resided there and what was the occasion for exchange of correspondence.

The third group of seals belongs to individuals who are known to have resided in the particular settlement for a shorter or longer period of time, according to other sources.

The combination of these three groups of seals gives answers to a number of questions regarding the history of a particular settlement.

The seals found in the fortress near the village of Izvorovo, Harmanli district, are from the second group:

1-2. Unknown spatharios and strategos of Macedonia (9th c.)
3. Unknown strategos of Mesopotamia (9th c.)
4. Unknown imperial spatharios and ek prosopou of the Mesopotamia theme (9th c.)
5. Sysinios spatharios and tourmarches of Thrace (9th c.)
6. Photios (?) spatharios and strategos of ……, 9th c.
7. N., 9th c.
8. N., 11th c.
9. Sphragida of Alexios I Komnenos from 1092 AD

With the exception of the last two seals, all the other are generally dated to the 9th c., in my opinion around and after the year 850 AD. All belonged to representatives of the provincial Byzantine administration. There is none of the central administration. Therefore the recipient or recipients of this correspondence were authorized to exchange letters only with officials of the thematic administration.

And yet, who sent their correspondence there: two or three seals belonged to strategoi of Macedonia theme and one to a tourmarches of Thrace theme. The fact that they were found in the fortress raises the question of the possible addressee. The found seven seals attest to a regularity of the correspondence. The recipient of the correspondence should be a local representative of the provincial Byzantine administration. The discovered seals also reveal that the settlement was in the Byzantine territory and a part of the Empire.

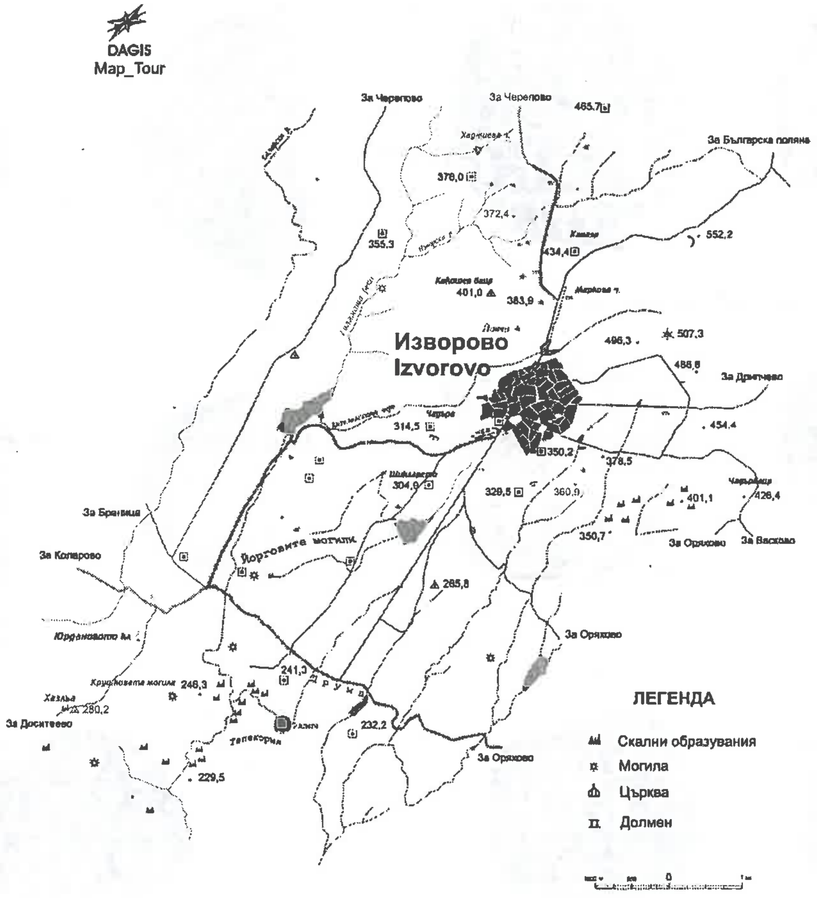

а

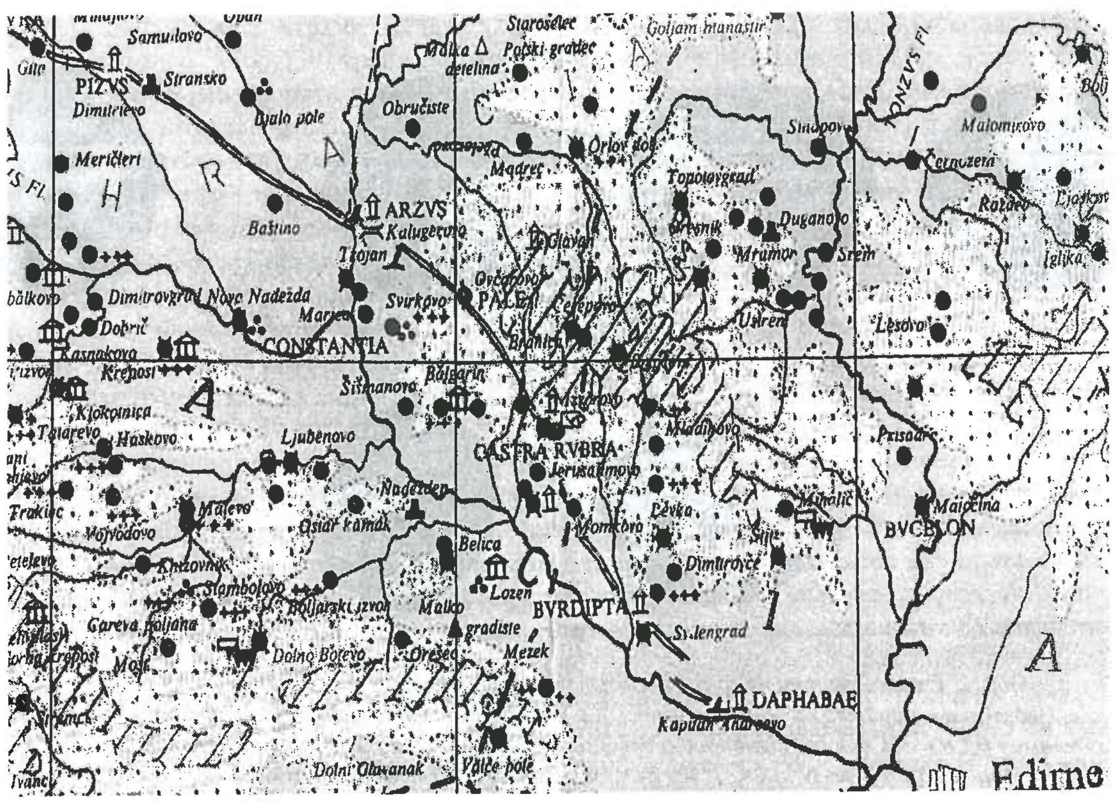

б

Обр. 1. а. Карта на района, б. Карта с трасето на Via Diagonalis
Fig. 1. a. Map of the region, б. Map of the route of Via Diagonalis

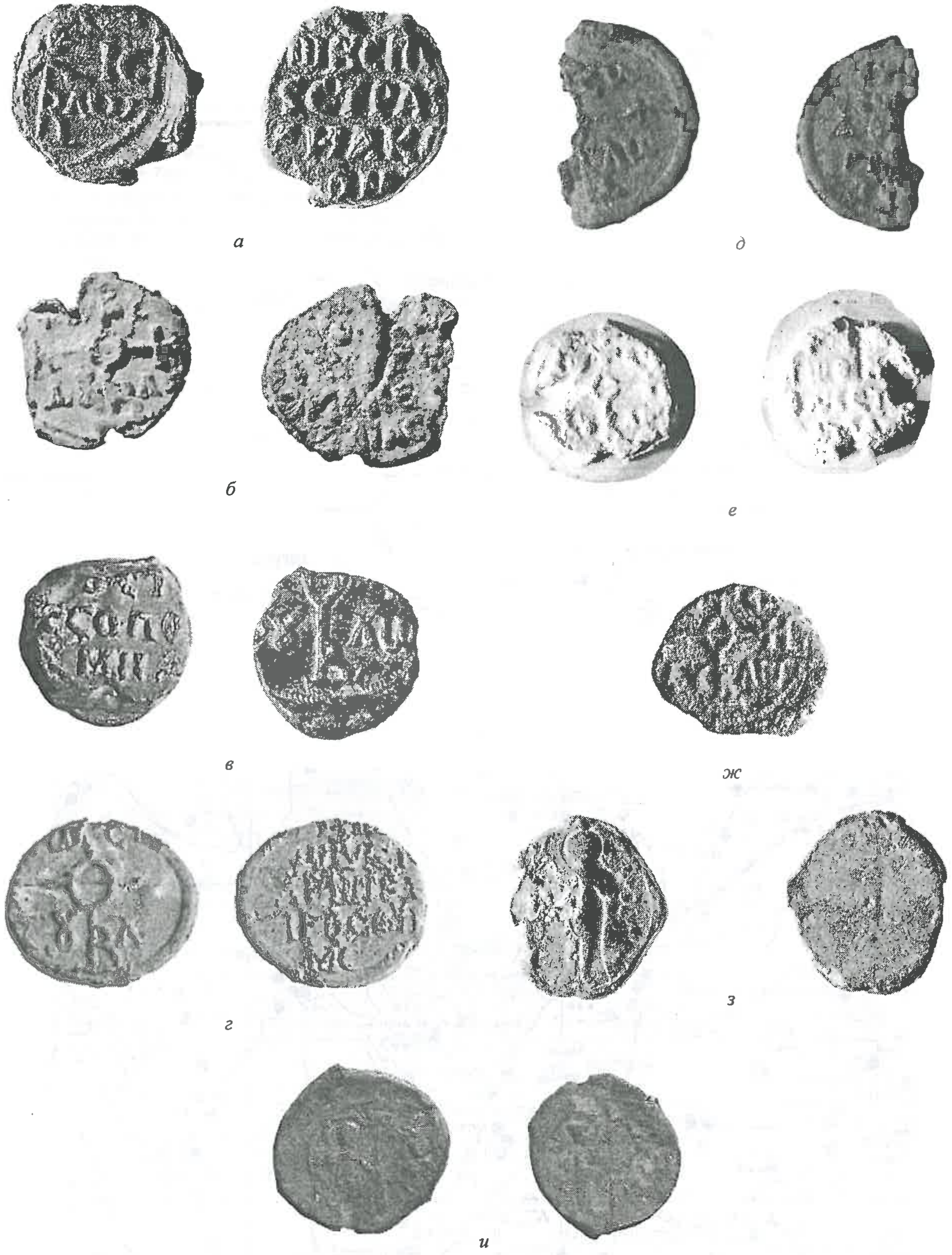

*Обр. 2. Оловни печати на: а-б. Неизвестен спатарий и стратег на Македония (IX в.)
в. Неизвестен стратег на Месопотамия (IX в.), г. Неизвестен императорски спатарий и ек просопо на Месопотамия (IX в.), д. Сисиний спатарий и турмарх на Тракия (IX в.), е. Фотий (?) спаратарий и стратег на ..., (IX в.), ж. N., IX в., з. N., XI в., и. Сфрагида на Алексий I Комнин от 1092 г.
Fig. 2. Lead seals of: а-б) Unknown spatharios and strategos of Macedonia (9th c.)
в. Unknown strategos of Mesopotomia (9th c.), г. Unknown imperial spatharios and ek prosopou of the Mesopotamia theme (9th c.), д. Sysinios spatharios and tourmarches of Thrace (9th c.), е. Photios (?) spatharios and strategos of ..., (9th c.), ж. N., 9th c., з. N., 11th c, и. Sphragida of Alexios I Komnenos from 1092 AD*

НЕИЗВЕСТНА МОНЕТА НА ЦАР ГЕОРГИ I ТЕРТЕР ОТ МИСИОНИС

Ангел Конаклиев
(РИМ – Търговище)

Въстанието на Ивайло през 1277 г. и последвалите бурни политически събития в България слагат край на управлението на династията на Асеневци. В борбите за царския трон в Търново побеждава болярингът Георги Тертер. Вземайки властта той полага началото на династията на Тертерите, управлявала България в смутните десетилетия в края на XIII и началото на XIV в.

В научната литература от Георги I Тертер са познати два типа монети – един сребърен, сечен по подобие на венецианските матапани и един тип медни монети, сечени със сина му и съуправител Теодор Светослав.

Досега известните 14 броя монети (*Дочев К.* 1992:82) от сребърното монетосечене на Георги I Тертер копират венецианските матапани (*Мушмов Н.* 1924:86; *Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990:93). Върху лицето на монетите е изобразен Христос с нимб, с дълга коса и брада. Облечен е с туника и мантия. Седи насреща в трон с високо правоъгълно облегало. В двете си ръце държи на коленете си евангелие. Вляво и вдясно от главата му е изписано IC XC. На опакото са изобразени прави, анфас, владетелят вляво и св. Георги вдясно. Помежду си държат знаме с дълга дръжка. Царят е без корона, с дълги коси и брада. Облечен е в сакос и мантия. Свети Георги е с нимб, къса коса и брада. Облечен е в туника и мантия. Около изображенията на владетеля и светеца има надпис ГЕWPГНЕ ГЕWPГН. При повече от известните екземпляри горе до дръжката на знамето е изписано вертикално DUX.

При археологическите разкопки през 2007 г. на крепостта, намираща се на 7 км югозападно от Търговище, която отъждествяваме с описания от ал Идриси през 1153 г. град Мисионос (Меберсинос, Месинос), (*Недков Б.* 1960:130) сред многото материали беше намерена сребърна монета. Открита бе при разчистване на централната улица на ранновизантийската крепост. През този период крепостта е играла ролята на цитадела на близо 140 дка оградена градска площ. Монетата е с кръгло сребърно ядро, леко огънато, изтрита в централната част. На лицето е изобразен Исус Христос, седнал на богато украсен трон, с нимб. Вляво от главата му е изписано IC, а вдясно XC. Околовръз има правилен кръг от къси насечки, като печата е леко изместен наляво. Върху реверса са представени владетелят, отляво прав, анфас, без корона с дълга брада и мустаци. Отдясно св. Георги с нимб, къса брада и мустаци. Двамата държат по средата между тях знаме разтворено наляво с дълга дръжка. Отляво на владетеля има надпис по посока на часовниковата стрелка на кирилица ГЕОР. В дясно от свети Георги е гравиран надпис обратно на часовниковата стрелка ЦР, като Ц-то е огледално. Околовръз правилен кръг от къси насечки. Печата е центриран правилно спрямо ядрото. Диаметър на ядрото е 18.95 мм. Теглото е доста малко – 1.24 г.

Като изображения монетата изцяло се покрива с известните досега и повтаря структурата на венецианските матапани. Прави впечатление обаче по-добрата иконография. Въпреки изкривяването и изтритите части образите са ясни и отчетливи. Липсва и титлата DUX до дръжката на знамето. Видно от известните изображения на сребърни грошове на Георги I Тертер печата на матрицата излиза извън ядрото. При нашата монета печата изцяло се вмества в ядрото, което показва че размерът на използваната матрица е малко по-малък от известните досега. Новото при нея се явява надписът. За първи път тук се появява титлата ЦР, изписана вляво от св. Георги.

В литературата, изследваща монетите на българските царе и в частност тези на Георги I Тертер няма единно мнение във връзка с отпечатване на неговите сребърни грошове. Обстойното им изследване показва, че те са подражание на венецианските матапани (*Дочев К.* 1992; *Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990; *Авдев С.* 2007:9–27; *Гълъбов Г.* 2002–2003:70). Някои автори отнасят отсичането им към 30-те и 40-те години на XIV в. (*Дочев К.* 1992; *Авдев С.* 2007), като се подлага на съмнение принадлежността им към монетосеченето на Георги I Тертер. Други (*Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990) дават един кратък отрязък от време относно отсичането им – 1284 г., като затрудненията при датирането на тези монети идват както от малкия им брой, така и от надписите по тях.

Новооткритата от нас монета дава известна яснота относно монетосеченето на Георги I Тертер. Титлата ЦР, известна засега само върху тази монета, изписана вдясно от св. Георги, най-вероятно е поставена през 1284 г. когато Византия фактически признава царската титла на българския владетел. Трудно е да се предположи изписването на тази титла да е станало в началото на управлението на Георги I Тертер или след 1285 г. поради факта че той е бил поставен в сложна политическа ситуация притиснат от Византия и Златната орда.

Единствения известен засега екземпляр от типа ГЕОР ЦР предполага силно ограничено използване на този матрица. Намирането ѝ в Мисионис не е основание да се приеме, че тук е съществувала монетарница сякла този вид сребърни монети. Намерена в конкретна археологическа среда, в един явно изразен търговски център какъвто е бил Мисионис през Второто българско царство, новооткритата монета на Георги I Тертер, дава нови сведения относно монетосеченето на българските царе в края на XIII в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Авдев С*. 2007**. Имитации на венециански грошове от България. – Нумизматика, 1982, 1, 19–26.

***Гълъбов Г*. 2002–2003**. Принос към историята и нумизматиката на средновековна България. Част трета. – Нумизматика и сфрагистика, IX, 61–72.

***Дочев К*. 1992**. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. – В. Търново.

***Мушмов Н*. 1924**. Монетите и печатите на българските царе. – София.

***Недков Б*. 1962**. България и съседните и земи през XII век според Идриси. – София, БАН.

***Юрукова Й., В. Пенчев*. 1990**. Български средновековни печати и монети. – София, БАН.

UNCLASSIFIED COIN OF GEORGE I TERTER

Angel Konakliev
(Summary)

A new type of a silver coin of the Bulgarian Tsar George I Terter was found during the archaeological excavations at the stronghold of Missionnis (near the town of Targovishte) in 2007.

The coin had been stamped by means of a smaller sized mould. Its iconographic design follows the patterns known on similar numismatic examples from Sofia and Veliko Turnovo.

However, this is the first coin to be discovered which explicitly notes the title of the Bulgarian ruler as Ts-R.

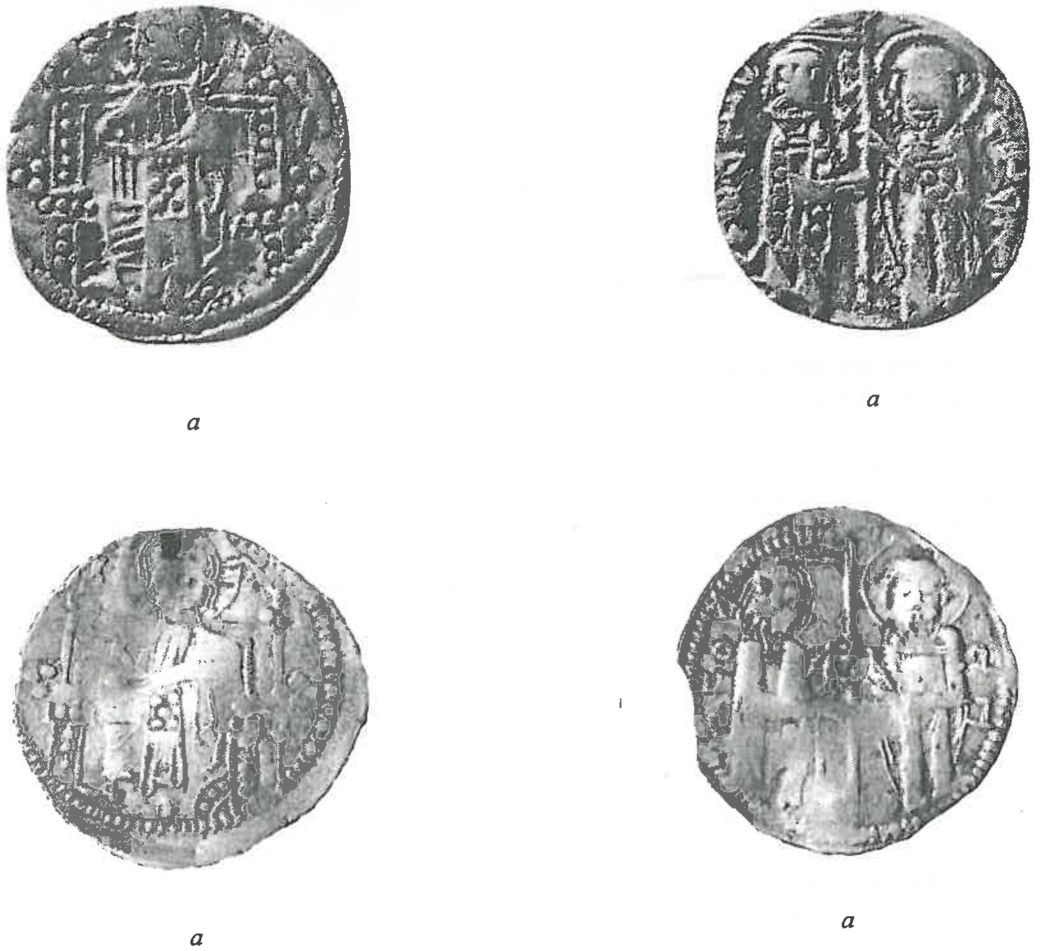

Обр. 1. а. Сребърна монета на Георги I Тертер (по Вл. Пенчев) – аверс,
б. Сребърна монета на Георги I Тертер (по Вл. Пенчев) – реверс,
в. Сребърна монета на Георги I Тертер от Мисионис – аверс,
г. Сребърна монета на Георги I Тертер от Мисионис – реверс

Fig. 1. a. Silver coin of George I Terter (after Vl. Penchev). Averse,
б. Silver coin of George I Terter (after Vl. Penchev). Reverse,
в. Silver coin of George I Terter from Missionnis. Averse,
г. Silver coin of George I Terter from Missionnis. Reverse

НОВ ТИП БЪЛГАРСКА СРЕДНОВЕКОВНА МОНЕТА

Георги Дзанев

(РИМ – Разград)

В началото на 2008 г. в нумизматичния фонд на Регионален историчеки музей – Разград постъпи българска средновековна медна монета от неизвестен до сега тип (ИНВ № 4133). Описанието и е следното:

Л.: Владетелски знак ѱ. Зрънчеста окръжност.

О.: Владетел в цял ръст, насреща, със стема, маниакион, дивитисион и лорос. В лявата си ръка, през която е преметнат лоросният край, държи глобус. Лявата страна на монетата е лошо отпечатана, което не позволява наблюдения относно инсигнията, която владетелят държи в дясната си ръка. Зрънчеста окръжност.

АЕ; слабо корубеста форма; диам. 18-9 мм, тегло 148 гр. (обр. 1 а).

Монетата е с неизвестно местонамиране на територията на Североизточна България.

Пръв с тълкуването на изображения върху аверса на монетата знак се занимава Н. Мушмов. Описвайки медна монета от типа „Владетелски знак ѱ, цар Михаил като конник” той изказва предпазливо предположението, че въпросният знак е владетелски монограм, който следва да се развърже и чете „Шишман цар”, а монетата – отнесена към Михаил III Шишман (1323–1330), (*Мушмов Н.* 1915:56). Същото мнение той поддържа и в обобщаващото си изследване върху монетите и печатите на българските царе (*Мушмов Н.* 1924:97, обр. 58). Хипотетичното му разчитане на знака е възприето безкритично в нумизматичната наука през следващите десетилетия. Едва през 80-те години на миналия век М. Станков предложи становище, че въпросният „монограм” всъщност представлява стилизирано изображение на крепост (*Станков М.* 1986:30–35). Становището му, недостатъчно добре аргументирано, не бе прието от научната общност. Много по-обосновано Ст. Авдев доказа, че въпросният „монограм” всъщност представлява владетелски знак, който той свързва с управлението на царете Иван Александър (1331–1371) и Иван Шишман (1371–1395), (*Авдев С.* 2007:157–160). Публикуваният тук нов монетен тип е в потвърждение на тезата на Ст. Авдев: реверсът на новата монета има пълна аналогия с изображението върху реверса на меден монетен тип на цар Иван Александър, сечен с плоски ядра, който представя владетеля в цял ръст, насреща, със стема, маниакион, дивитисион и лорос, държащ кръст с къса дръжка в дясната си ръка и глобус – в лявата, през която е преметнат лоросният край (*Дочев К.* 2003:94, обр. 57), (обр. 1 б). Според мен не само медният тип „владетелски знак ѱ цар Михаил – конник” (*Авдев С.* 2007:177–178, фиг. 180), но и останалите три медни типа с въпросния знак следва да се свържат с монетосечене, осъществявано от името на цар Михаил Асен. В подкрепа на тази теза е както публикуваната от Ст. Авдев сребърна монета – аспра от типа „Иван Александър с Михаил Асен”, при която монограмът ѱ (цар) при главата на Михаил Асен е заменен със знак, твърде подобен на разглеждания (*Авдев С.* 2007:158, фиг. 156), така и обстоятелството, че всичките четири известни досега медни монетни типа с въпросния владетелски знак върху аверса имат аналогии – преки или много близки – в монетосеченето на цар Иван Александър – факт, свидетелстващ най-вероятно за успоредното отсичане на едни и същи или сходни монетни типове от името на царете-съвладетели Иван Александър и Михаил Асен.

По-рано К. Дочев преопредели като принадлежащ на цар Михаил Асен медният монетен тип „Бюст на Христос (права владетелска фигура с кръгов надпис МИХАИЛ”), (*Дочев К.* 2003:98–99, фиг. 71), отнасян дотогава към Михаил III Шишман (*Станков М.* 1983:19, 23–24; *Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990:120–121, табл. VII, № 70). Предатирайки медните монетни типове с владетелски знак ѱ, отнасяни дотогава към цар Михаил III Шишман (1323–1330), (*Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990:121–123, табл. VII, №№ 65–69; *Дочев К.* 2003:71–73, фиг. 28–32) към по-късно време, Ст. Авдев на практика „лиши” този български владетел от медно монетосечене. След като предатира и четири (Авдев С. 1980:13–18; *Авдев С.* 2005:125–127) от приписваните на този цар пет сребърни монетни типа (*Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990:109–120, табл. VI, №№ 57–60, табл. VII, №№ 61–64) Ст. Авдев „остави” на цар Михаил III Шишман само сребърният тип „Христос на трон Михаил цар като конник” (*Авдев С.* 2007:95–98), (обр. 1 в). Ако бе довел разсъжденията си до логичен завършек, авторът би следвало да отрече принадлежността и на този сребърен монетен тип към монетосеченето на цар Михаил III Шишман. При предложената от него схема на монетното обръщение във Второто българско царство цар Михаил III Шишман се оказва единственият търновски владетел от XIV в., емитирал само сребърни емисии монети, но не и дребни монетни номинали, необходими за всекидневни дребни разплащания. От името на цар Михаил Асен пък следва да са били отсичани само монети от малък номинал. Детайлния анализ на всички налични до момента данни относно сребърният монетен тип „Михаил цар като конник” показва следното:

– *Метрологични характеристики*. Тегловният стандарт на този монетен тип е изчислен на база измереното средно тегло – 1.61 г – на 41 екземпляра от колективната находка от с. Троица, Преславско (*Пенчев В*. 1980:67; *Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990:112). Метрологичните данни от публикуваните и от достъпните ми, съхранявани в музейни сбирки монети от този тип, (макар да няма никаква гаранция, че всички тези монети са единични находки, а не част от разпръснати колективни), потвърждават направените от В. Пенчев наблюдения за теглото на този монетен тип. Шестте публикувани от Н. Мушмов екземляра са с тегла 1.60 г, 1.60 г (пробита), 1.55 г (пробита), 1.60 г, 1.50 г и 1.48 г (пробита), (*Мушмов Н*. 1924:94–96, обр. 50–55).; двата екземпляра от фонда на РИМ – Разград са с тегла 1.81 г (инв. № 751) и 1.55 г (с отчупени малки части по периферията и пробит на две места), (инв. № 777); публикуваният екземпляр от фонда на РИМ – Русе – 1.55 г (*Йорданов С.* 1998:108); публикуван екземпляр от фонда на РИМ – Шумен (бивша колекция „Радушев”) – 1.52 г (*Жекова Ж*. 2003:84, № 169); четири екземпляра от фонда на РИМ – Варна са с тегла съответно 1.28 г (инв. № III 12), 1.29 г (инв. № III 14), 1.47 г (инв. № III 494) и 1.55 г при отчупена малка част от периферията на ядрото (инв. № III 514)*. Широките граници, в които варират теглата на монетите от този тип, естествено се обясняват в практикуваната в средновековна България система на монетосечене по системата al marko. В публикацията си от 1980 г. В. Пенчев отбелязва, че средното тегло на монетите от този тип (вариращо от 0.92 до 1.83 г) „...е практически еднакво с това на 90-те гроша от типа Иван Александър – сам от находката от с. Айдемир, Силистренски окръг (1.60 г)” (*Пенчев В*. 1980:67). Въпреки направеното наблюдение той не стига до заключение, че въпросните два монетни типа датират от едно и също време, а продължава да счита типът „Михаил цар като конник” за принадлежащ към монетосеченето на цар Михаил III Шишман – вероятно под влияние на утвърдилото се още от времето на Н. Мушмов мнение (*Мушмов Н*. 1912:488, №№ 7479–7485; *Същият*. 1924:94–96, обр. 50–55).

– *Иконография*. Впечатление прави идентичността на аверсите на сребърните монети от типовете „Михаил цар като конник” и „Иван Александър сам” (обр. 1 г) (*Авдев С*. 2007:103), твърде вероятно изработени от едни и същи монетни майстори – гравьори. И това наблюдение не е довело до изводи за синхронно сечене на тези два монетни типа.

– *Участие на сребърните монети от типа „Христос на трон/ Михаил цар като конник” в състава на колективни монетни находки*. Известни са три такива случая. Находката от с. Троица, Преславско е със състав при намирането и около 60–70 аспри от въпросния тип и няколко десетки византийски златни номизми на Андроник II с Михаил IX (1295–1320) и вероятно на Андроник II с Андроник III (1325–1328), (*Пенчев В.* 1980:66–67). Предвид продължителното използване на въпросните византийски златни монети съставът на тази находка не може да служи като определящ за датирането на българските аспри. Находката от с. Айдемир, Силистренско (запазен състав) се състои от една аспра от типа „Михаил цар като конник”, 90 аспри от типа „Иван Александър сам” и 11 аспри от типа „Иван Александър с Михаил Асен” (*Пенчев В*. 1979:22–32). Находката от с. Батово, Добричко се състои от 8 аспри от типа „Михаил цар като конник”, 81 аспри от типа Иван Александър сам”, 1 сръбски грош на крал Стефан Дечански (1321–1331), 3 василикона от съвместното управление на императорите Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин (1347–1354) и 3 василикона от самостоятелното управление на Йоан VI Кантакузин (1353–1354), (*Paroushev V*. 1995:272, 273–278). В последните две находки впечатление прави успоредното използване на монети от разглеждания тип с такива, сечени при управлението на цар Иван Александър. Това, разбира се, не е сигурно указание за успоредното отсичане на сребърния тип „Михаил цар като конник” и типовете „Иван Александър сам” и Иван Александър с Михаил Асен”. Ако обаче типът „Михаил цар като конник” е отсичан при управлението на цар Михаил III Шишман и използването му е продължило и при следващия владетел, то е логично да се очаква намирането му и в състава на находки с монети на предходния владетел – цар Теодор Светослав (1300–1322). Находки с такъв състав, поне засега, не са открити – въпреки че до момента са известни десетина монетни трезори, съдържащи аспри на Теодор Светослав (*Авдев С*. 2005:118).

– *Препечатване на монети от типа „Михаил цар като конник”*. Установено е масово препечатване на този тип монети доста избирателно само с типа „Иван Александър сам”. Предлаганото обяснение е, че заварените в държавната хазна монети на цар Михаил III Шишман са препечатвани с новия тип „Иван Александър сам” с цел съкращаване на технологичния процес по монетното производство (*Дочев К.* 2003:71, 85). Възможно е и друго обяснение за препечатването: монетите от типа „Михаил цар като конник” са отсичани за цар Михаил Асен до неговата смърт (ок. 1355 г.). След тази дата емитирането на този тип е преустановено, а намиращите се или постъпващи в държавната хазна монети от него са препечатвани с типа „Иван Александър сам”, чието отсичане продължава и след тази дата (*Дочев К.* 2003:84–86).

– *Циркулация на монетите от въпросния тип в земите на Добруджанското деспотство.* В средата на XIV в. в земите на Добруджанското деспотство се появява специфично монетно обръщение. Характерно за него е използването на чужди сребърни монети: сръбски грошове, босненски грошове, аспри на Търновското царство и византийски василикони, орязвани по периферията, а някои от тях – контрамаркирани (*Авдев С*. 2005:159–168). Съществуват различни мнения относно началото на това специфично за дадения регион монетно обръщение: между 1352 и 1360 г. (Ал. Кузев), началото на 50-те години на XIV в. (С. Дмитриевич), 50-те години на XIV в. (Ив. Бъчваров), 1346–1348 г. (Е. Оберлендер-Търновяну), (*Авдев С*. 2005:160–162). Независимо от това, чие мнение ще приемем, присъствието в находката от с. Батово, Добричко на 8 вторично орязани по периферията аспри от типа „Михаил цар като конник” е сигурно доказателство за продължаващата циркулация на този монетен тип (поне в земите на Добруджанското деспотство) през 40-те и 50-те години на XIV в. успоредно с асприте от типа „Иван Александър сам” (въпреки че според господстващото сега мнение типът „Михаил цар като конник” би следвало да е изваден от обръщение и пренасечен с типа „Иван Александър сам” още в началните години от управлението на цар Иван Александър).

Цитираните по-горе данни насочват към датиране на сребърния монетен тип „Христос на трон/ Михаил цар като конник” към началната фаза от управлението на цар Иван Александър – 30-те–50-те години на XIV в. и съответно – отнасянето му към цар Михаил Асен. Ако въпросната атрибуция на този монетен тип е вярна, то тогава възниква въпрос: ако от името на цар Михаил III Шишман не са отсичани монети, как е осъществявано монетното обръщение в българските земи в годините на неговото управление? След детайлен анализ на екземплярите от находката от с. Дъбене, Карловско В. Пенчев разграничи в монетосеченето на цар Теодор Светослав (1300–1322) три хронологически фази, отличаващи се по иконографските си и тегловни характеристики (*Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990:101–106). Това обстоятелство красноречиво свидетелства за интензивността на това сребърно монетосечене – вероятно достатъчна, за да задоволява съвместно с попадащите на местния пазар сръбски грошове и венециански матапани нуждите на монетното обръщение в земите на Търновското царство и през 20-те години на XIV в. Що се отнася до малките номинали, то може би отсъствието на медно монетосечене от името на цар Михаил III Шишман обяснява един любопитен и все още необяснен в нумизматичната ни литература факт: изключително широкото разпространение в земите на дн. Североизточна и Централна Северна България на билоновите монети-торнезе на епирския деспот Йоан II Орсини (1323–1335).

ЦИТРАНА ЛИТЕРАТУРА

***Авдев С.* 1980.** Сребърните монети на цар Михаил Асен (1337–1355). – Нумизматика, XIV, 3, 13–22.

***Авдев С.* 2005.** Монетната система в Средновековна България през XIII–XIV век. – София.

***Авдев С.* 2007.** Българските средновековни монети. – София.

***Дочев К.* 2003.** Български средновековни монети XIII–XV в. – В. Търново.

***Жекова Ж.* 2003.** Каталог на монетите от зала „Съкровищница” в Регионален исторически музей Шумен. – София.

***Йорданов С.* 1998.** Средновековните монети в Русенско. – В: Монети от Русенския край, Русе, 88–120.

***Мушмов Н.* 1912.** Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. – София.

***Мушмов Н.* 1915.** Принос към българската нумизматика. – ИБАИ, IV, 1914, 49–69.

***Мушмов Н.* 1924.** Монетите и печатите на българските царе. – София.

***Пенчев В.* 1979.** Колективна находка от сребърни монети от времето на Иван Александър. – Нумизматика, XIII, 3, 22–32.

***Пенчев В.* 1980.** Колективна находка от сребърни монети на цар Михаил Шишман. – Археология, XXII, 4, 65–70.

***Станков М.* 1983.** Нови типове монети на цар Михаил III Шишман (1323–1330) и на цар Иван Александър (1331–1371). – Нумизматика, XVII, 1, 19-26.

***Станков М.* 1986.** Какво представлява т. н. „Монограм на цар Михаил Шишман”?. – Векове, 1, 30–35.

***Юрукова Й., В. Пенчев.* 1990.** Български средновековни печати и монети. – София.

***Paroushev V.* 1995.** The coins from the silver hoard found near Batovo in the region of Dobrich. – In: Dobrudja, 12, 272–286.

---

* Изказвам благодарността си на колегата И. Лазаренко за оказаното ми съдействие.

A NEW TYPE OF A BULGARIAN MEDIEVAL COIN

Georgi Dzanev
(Summary)

The article presents a copper Bulgarian medieval coin of an unknown type.

Obverse: Ruler's symbol. Frame of dots.

Reverse: The tsar standing facing, wearing stemma, maniakion, divitision and loros, in left hand holding a globus. The left side of the coin is poorly stamped and therefore, the insignia which the tsar is holding in his right hand is illegible. Frame of dots.

The coin finds an analogy in the coinage of Tsar Ivan Alexander and most likely it must be related to the government of his son and co-ruler of the state – Tsar Michael Asen.

Arguments are adduced to sustain the assumption that the silver coin type "Tsar Michael as a rider" belongs also to Tsar Michael Asen, but no to tsar Michael III Shishman.

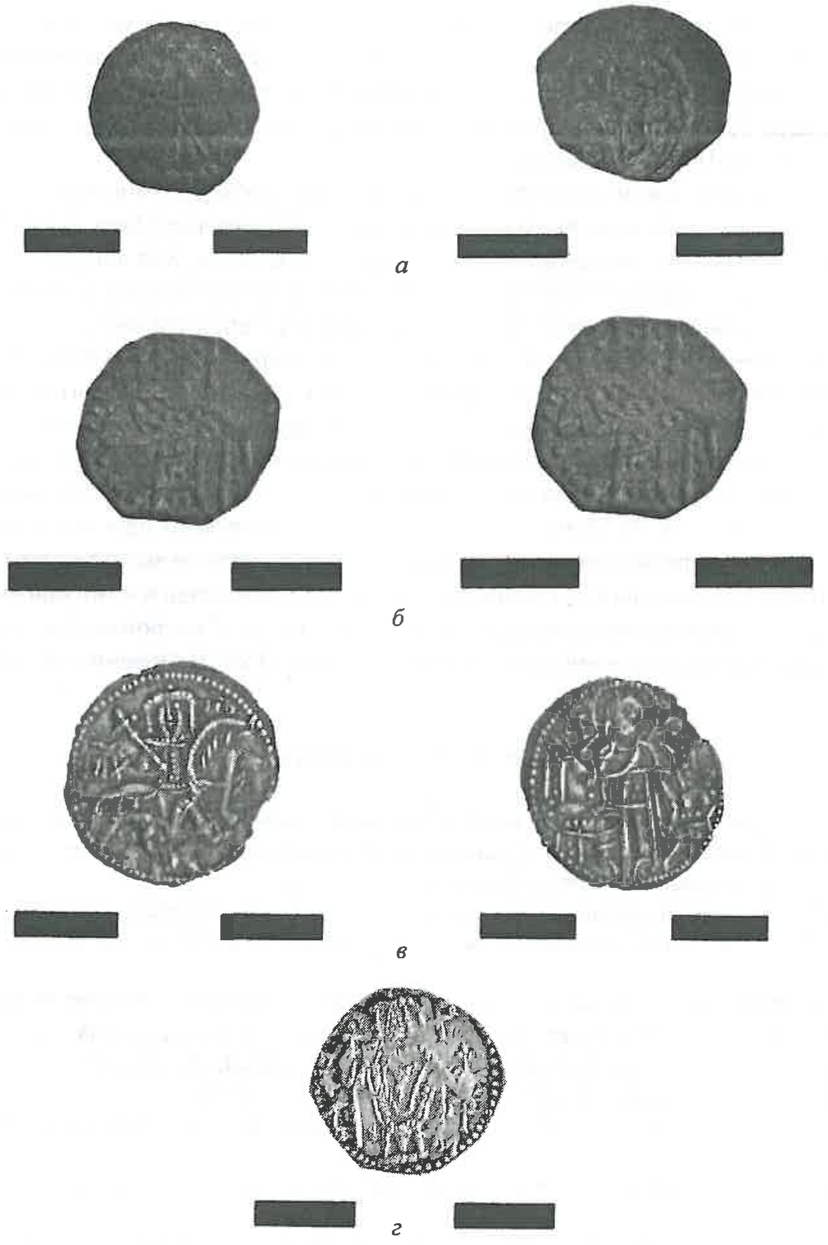

а

б

в

г

Обр. 1. а. Медна монета от нов тип на цар Михаил Асен (?), б. Медна монета на цар Иван Александър, в. Сребърна монета – аспра от типа „Михаил цар като конник", г. Сребърна монета – аспра на цар Иван Александър от типа „Иван Александър сам".

Fig. 1 a. A new type of a copper coin of Tsar Michael Asen (?), б. A copper coin of Tsar Ivan Alexander, в. A silver coin-aspron of the type "Tsar Michael as a rider", г. A silver coin-aspron of the type "Ivan Alexander alone"

ИНФОРМАЦИОННАТА СИСТЕМА DAGIS 2.0 В БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Тошо Спиридонов
(ИМ – Харманли)

Информационната система DAGIS 2.0 е създадена и въведена в работа в Интернет през 2005 г. Системата е отворена за доработване в различни аспекти, което позволява да бъдат въведени допълнителни параметри. Към момента са въведени над 1000 археологически обекта от различни епохи и райони на страната, както и над 1000 находки, които да служат за работа и демонстрация на системата; попълването на системата с материал продължава непрекъснато. Тук е мястото да кажа, че попълването ѝ с материал (особено находки) е силно трудоемко, изисква сериозна предварителна подготовка и добро познаване на компютърните технологии. Трябва да кажа, че трудно мога да си представя създаването на „единен" софтуер, тъй като информацията идва от различни по вид, характер и тип източници, изисква различен подход към нейното интерпретиране и свързване. Ето защо смятам, че създаването на такъв единен софтуер не може да бъде работа на един човек – системата DAGIS е създавана в продължение на над 3 години с привличането на около 25 човека – специалисти в различни области, като продължава да се развива. Излишно е да казвам, че всички посочени изображения са цветни, като само за нуждите на печата тук са черно-бели.

Информационната система за наука DAGIS 2.0 представлява многослойна база данни, която интегрира 11 отделни, самостоятелни и взаимосвързани специализирани бази данни с общ потребителски интерфейс. Системата обхваща 11 различни клона на хуманитарните науки – история, археология, етнография, фолклор, лингвистика, демография, антропология (физическа), библиография, историческа география, историческа картография, изкуствознание, които имат пряко или косвено отношение към проблемите на обществото в исторически аспект. Системата позволява да бъдат въвеждани, обработвани, търсени и показвани данни за всички **балкански страни** (с препратки и връзки с данни от и за европейските страни, Близкия Изток и страните от бившия СССР) в различен вид – текстови, графичен и картен, подходящ за научни и образователни цели. Цялата система е достъпна през Интернет, което позволява регистрираните потребители да работят от всяка точка, в която има Интернет достъп – www.dagis-bg.com. Данните се съхраняват централизирано на основен продукционен сървър и се поддържат два пълни mirror сървъра, които да подсигуряват достъпа в случай на възникване на проблеми. В процес на разработка е специален интерфейс, оптимизиран за работа от PDA и SmartPhone устройства, които разполагат с Mozilla/HTTP 1.1 съвместим браузер и операционни системи Windows Mobile и Symbian. В момента се извършва проучване за евентуална съвместимост със Google Android.

Всички данни се въвеждат чрез интерфейс, отговарящ на спецификата на работа в съответната област и на утвърдената методика на работа на съответните специалисти. Търсенето може да се извършва по различни начини – по цели или части от ключови думи, по географска карта, или смесено, като крайният резултат позволява извличането на намерените данни в подходящ вид*.

В момента са завършени и работят 4 от 11-те програми – **Arche** – за археологически обекти и материали, **Biblos** – за създаване и ползване на динамични библиографски справки и електронни книги, **Folk** – за въвеждане на фолклорни данни от различен вид – текстов, графичен, музикален, танцов и **Glotta** – за лингвистични данни.

Програмата **Arche** е предназначена за въвеждане, обработване, търсене и показване на археологически обекти и находки от различен вид, тип и време. Тя включва три самостоятелни и взаимосвързани модула:

- ***Situs*** – за създаване на археологическа карта на обекти;
- ***Inventaria*** – за обработване на информацията за археологически находки;

---

*Автори на системата са инж. С. Стоянов и ст.н.с. д-р Тошо Спиридонов

– ***Necropolis*** – за обработване на разкопани некрополи (поради специфичния характер и значение, които придобиват материалите, попадайки в некрополите).

В момента пълноценно функционира модулът ***Situs***, модулът ***Inventaria*** е пред завършване, а ***Necropolis*** е в процес на разработване. Всички въведени материали са публикувани и свободно достъпни.

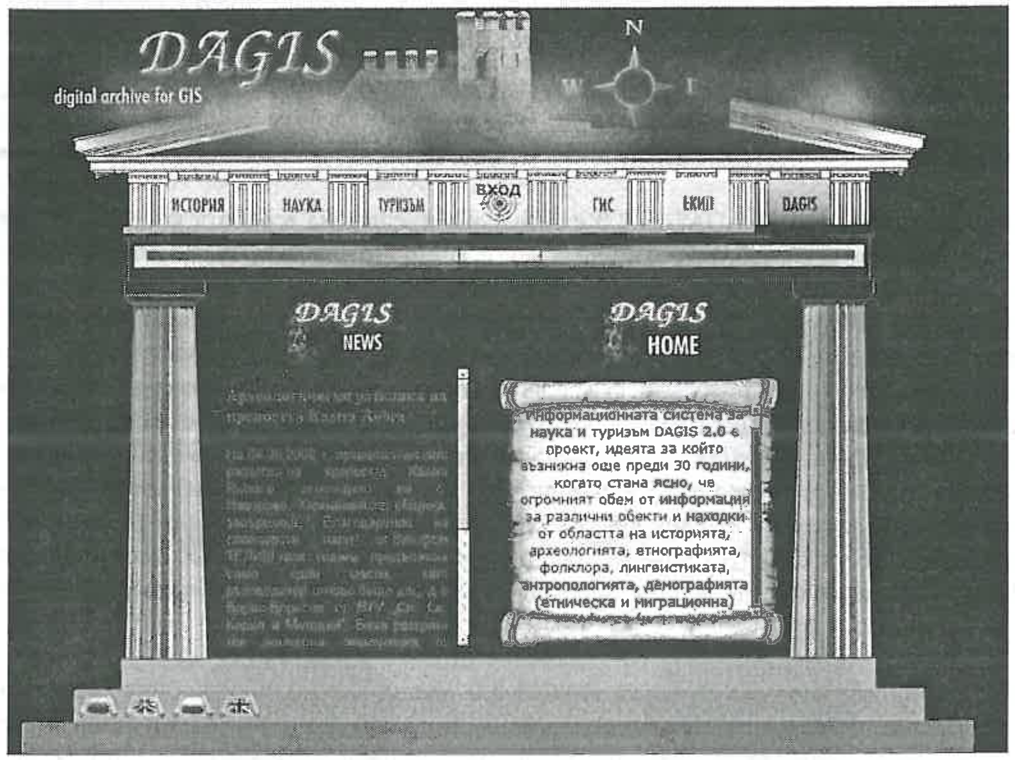
DAGIS
digital archive for GIS
N
W
E
ИСТОРИЯ
НАУКА
ТУРИЗЪМ
ВХОД
ГИС
ЕКИП
DAGIS
DAGIS
NEWS
DAGIS
HOME

Информационната система за наука и туризъм DAGIS 2.0 е проект, идеята за който възникна още преди 30 години, когато стана ясно, че огромният обем от информация за различни обекти и находки от областта на историята, археологията, етнографията, фолклора, лингвистиката, антропологията, демографията (етническа и миграционна)

Начална страница на системата DAGIS

Тук се избира Вход, като в новоотворената страница потребителят попълва името и паролата, които са му дадени след първичната регистрация.

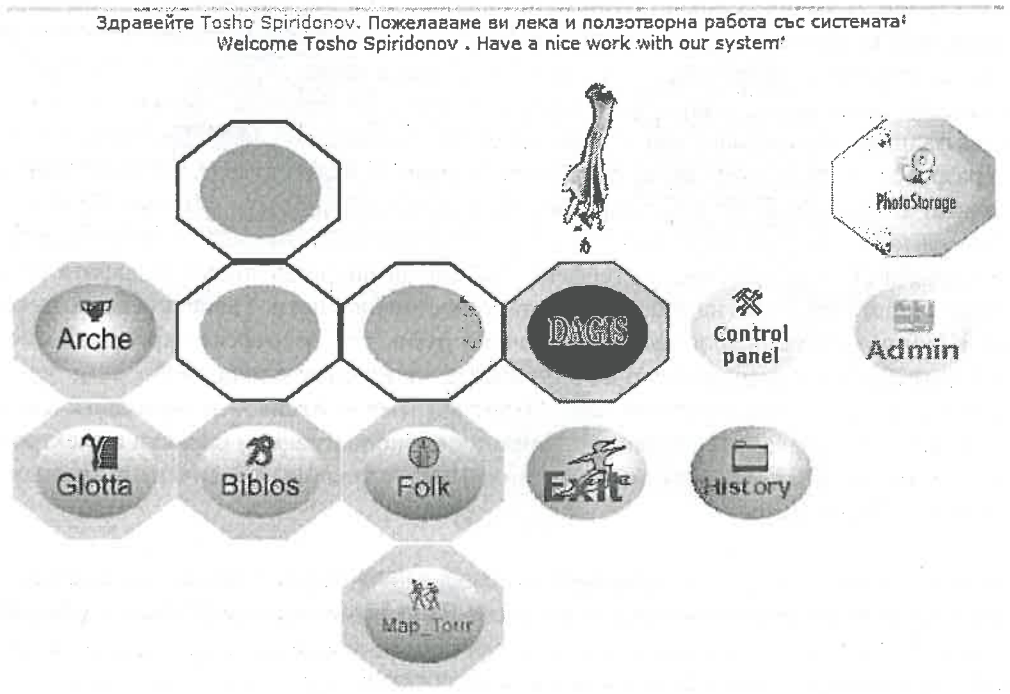
Здравейте Tosho Spiridonov. Пожелаваме ви лека и ползотворна работа със системата!
Welcome Tosho Spiridonov . Have a nice work with our system!

PhotoStorage
Arche
DAGIS
Control panel
Admin
Glotta
Biblos
Folk
Exit
History
Map_Tour

Страницата за избор на програма

Тук се избира основната програма, в която човек ще работи, и за която са му дадени име и парола.

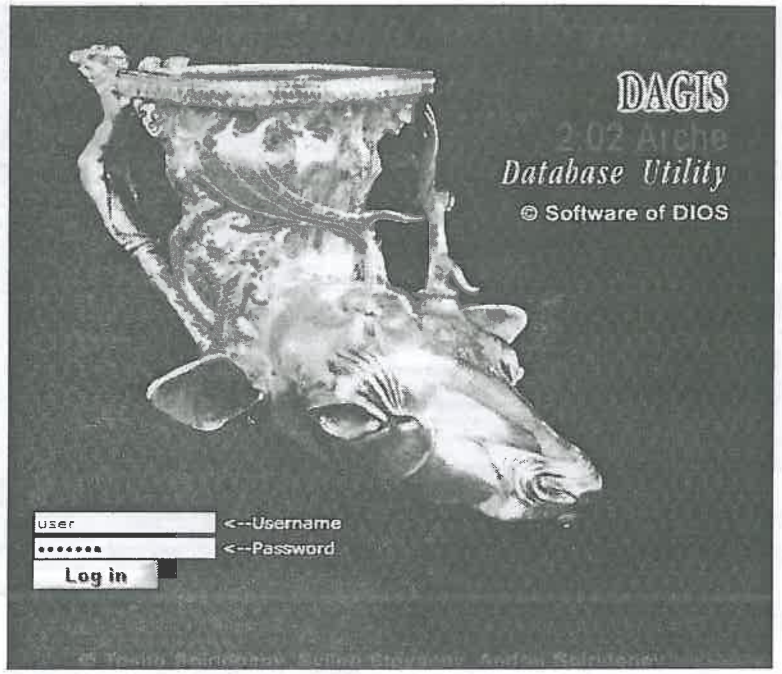
DAGIS
2.02 Arche
Database Utility
© Software of DIOS
user
•••••••
<--Username
<--Password
Log in

Начална страница на програмата Arche

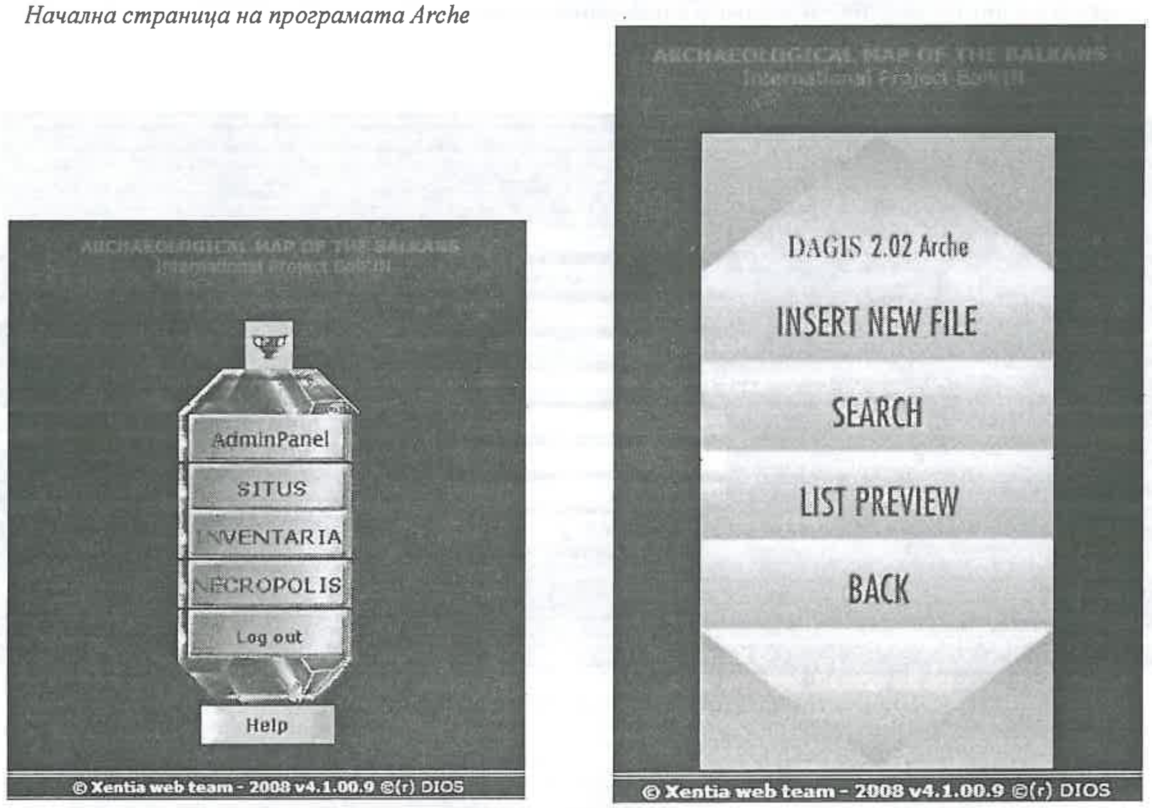
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project ...
AdminPanel
SITUS
INVENTARIA
NECROPOLIS
Log out
Help
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project ...
DAGIS 2.02 Arche
INSERT NEW FILE
SEARCH
LIST PREVIEW
BACK
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Страница за избор на подпрограма и за избор на дейност в Situs

Модулът ***Situs*** позволява да се въвеждат, обработват, търсят и показват данни за археологически обекти (за всяка една балканска страна, с възможност за включване и на други страни от Европа, бившия СССР и Турция). За регистрирането на един обект е достатъчно да бъдат попълнени данните само от първата страница. Всички останали данни могат да бъдат попълнени, когато бъдат получени, като те обхващат 5 работни страници.

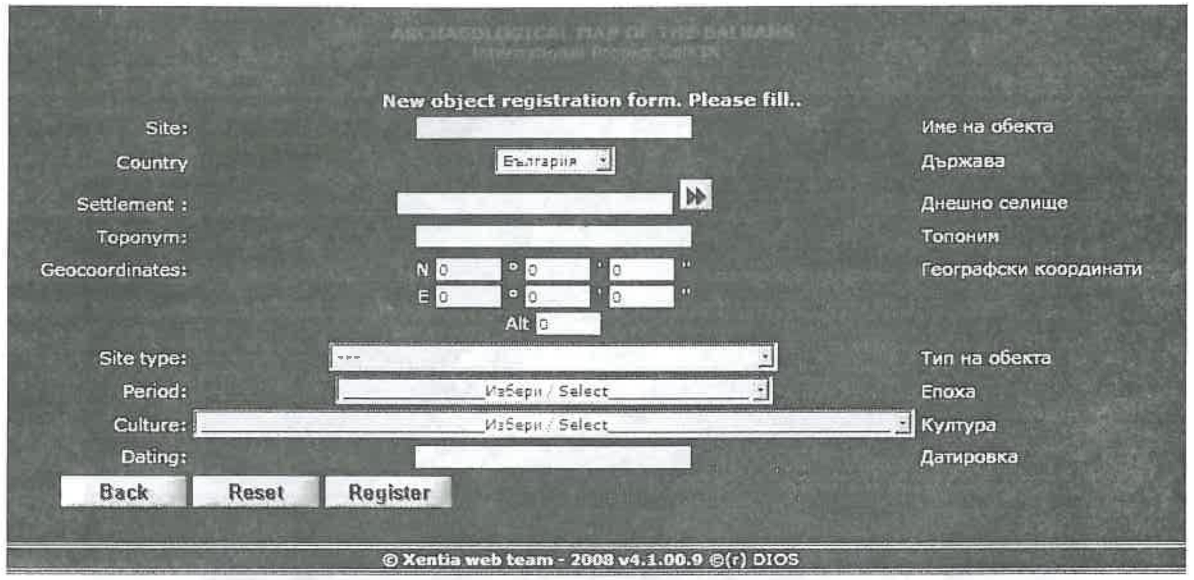
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
New object registration form. Please fill..
Site: — Име на обекта
Country — Държава
Settlement : — Днешно селище
Toponym: — Топоним
Geocoordinates: — Географски координати
Site type: — Тип на обекта
Period: — Епоха
Culture: — Култура
Dating: — Датировка
Back
Reset
Register
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Country: България

Geocoordinates: N 0 ° 0 ' 0 "; E 0 ° 0 ' 0 "; Alt 0

Site type: ---

Period: Избери / Select

Culture: Избери / Select

Страница за регистрация на обект в Situs

В **страница 1** се описват техническите данни на обекта. Данните могат да бъдат попълвани и на български и на английски, или и на двата езика едновременно.

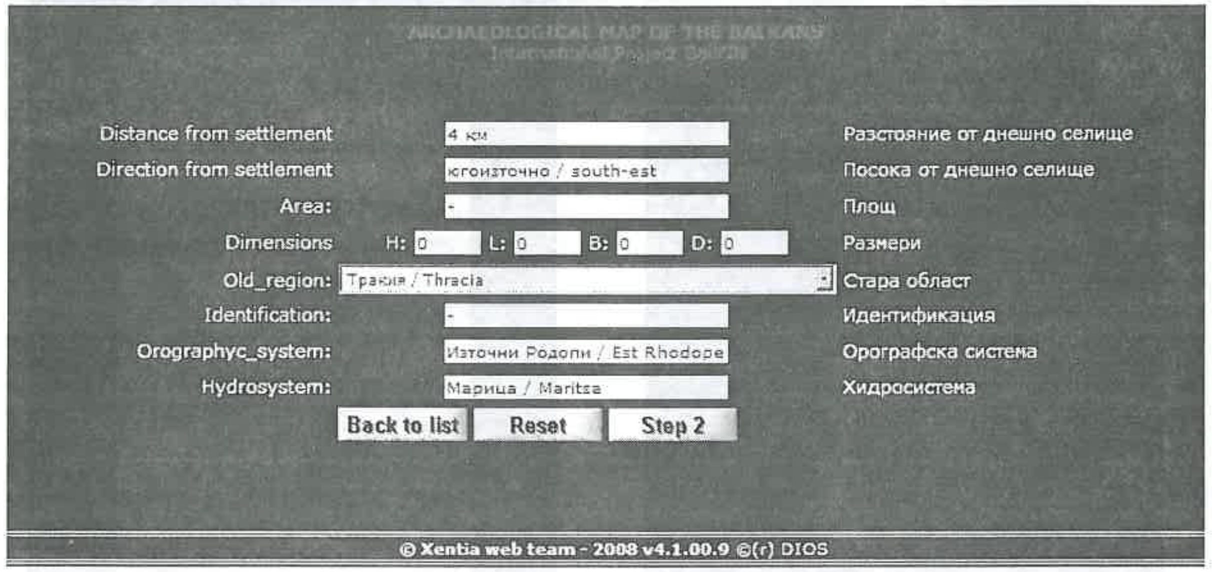
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
Back to list
Reset
Step 2
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Distance from settlement: 4 км — Разстояние от днешно селище

Direction from settlement: югоизточно / south-east — Посока от днешно селище

Area: - — Площ

Dimensions H: 0 L: 0 B: 0 D: 0 — Размери

Old_region: Тракия / Thracia — Стара област

Identification: - — Идентификация

Orographyc_system: Източни Родопи / Est Rhodope — Орографска система

Hydrosystem: Марица / Maritsa — Хидросистема

Страница 1 за продължаване на регистрацията на обекта

Страница 2: тук трябва да попълните данните за статуса на обекта, археолога, като можете да преминете с отделен бутон към ***Inventaria***, където да попълните откритите данни за находките на този разкопаван обект. За да стане това е необходимо да бъде натиснат бутона ***To Inventaria***. След натискането на този бутон се отваря регистрационната страница на Inventaria, в която се регистрира находката – тук можете да попълните или само регистрационната страница и да се върнете обратно в Situs, или да продължите и да опишете изцяло находка.

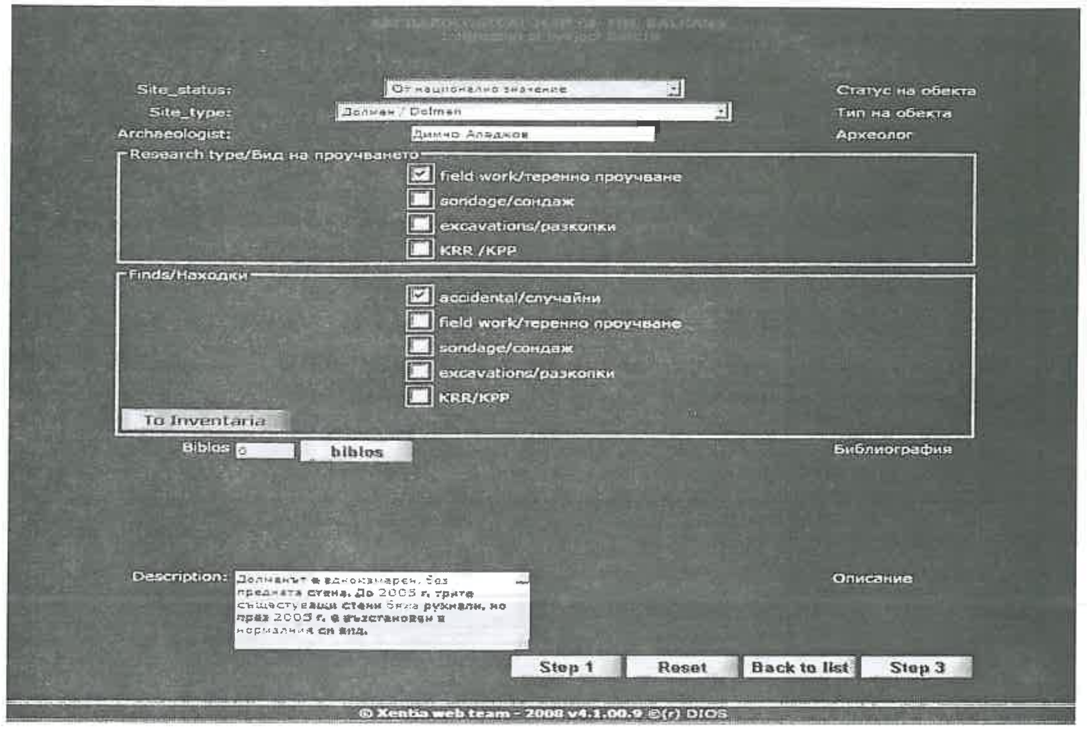
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
To Inventaria
biblios
Step 1
Reset
Back to list
Step 3
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Site_status: От национално значение — Статус на обекта

Site_type: Долмен / Dolmen — Тип на обекта

Archeologist: Димчо Аладжов — Археолог

Research type/Вид на проучването
- ☑ field work/теренно проучване
- ☐ sondage/сондаж
- ☐ excavations/разкопки
- ☐ KRR /КРР

Finds/Находки
- ☑ accidental/случайни
- ☐ field work/теренно проучване
- ☐ sondage/сондаж
- ☐ excavations/разкопки
- ☐ KRR/КРР

Biblios 0 — Библиография

Description: Долменът е еднокамерен, без предната стена. До 2005 г. трите съществуващи стени бяха рухнали, но през 2005 г. е възстановен в нормалния си вид. — Описание

Страница 2 за продължаване на регистрацията на обекта

В **страница 3** трябва да бъде попълнено полето с описание на находките като цяло, да бъдат въведени находките в галерията, което става с натискане на бутона ***Image manager***. От тук се преминава към ***Triskel***, където да активирате страницата на разкопаният обект, в която да показвате в кой момент, къде, и какви находки са намерени.

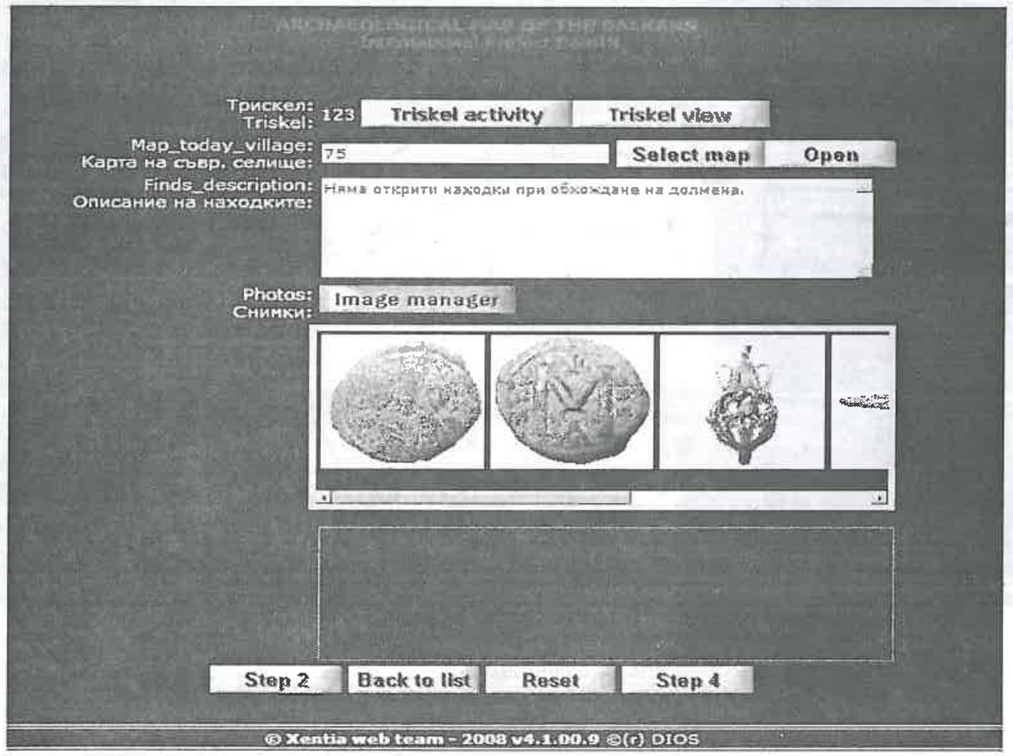
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
Triskel activity
Triskel view
Select map
Open
Image manager
Photos: / Снимки:
Step 2
Back to list
Reset
Step 4
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Трискел: / Triskel: 123

Map_today_village: / Карта на сърв. селище: 75

Finds_description: / Описание на находките: Няма открити находки при обхождане на долмена.

Страница 3 с попълнени данни – може да се отвори карта, на която е обектът или да се видят планове с изображения на обекта – от по-дребен към по-едър мащаб, като се натисне бутон Triskel

Въвеждането на тези планове засега става от администратора по подготвени материали, тъй като изисква допълнителна работа по автоматизиране на свързването им с отделните обекти и находки.

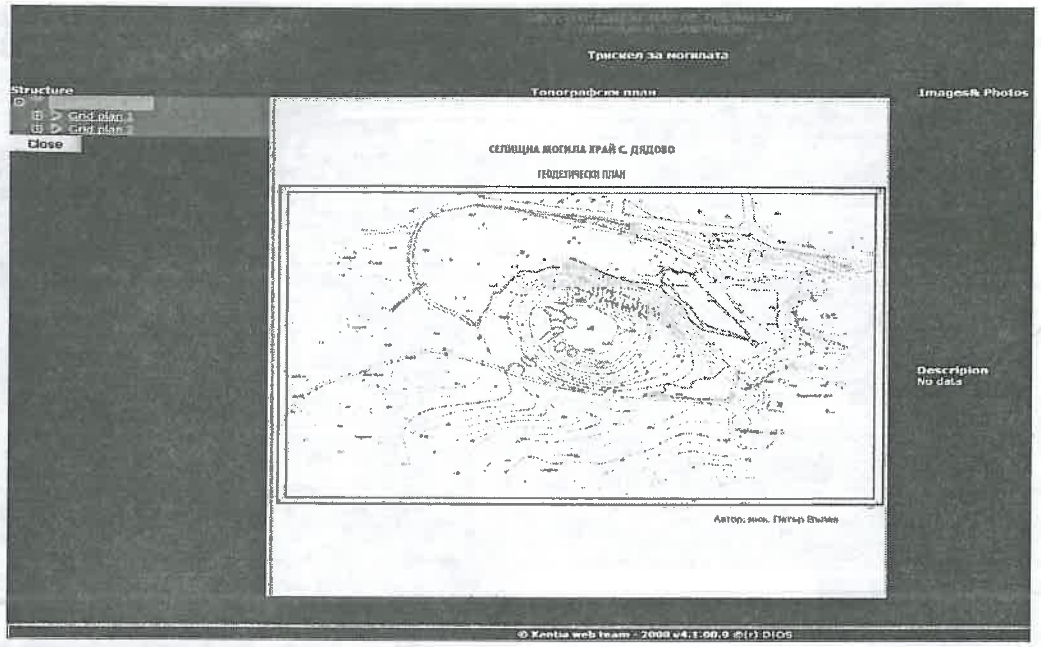
Трискел за могилата
Structure
Grid plan 1
Grid plan 2
Close
Топографски план
Images& Photos
СЕЛИЩНА МОГИЛА КРАЙ С. ДЯДОВО
ГЕОДЕЗИЧЕСКИ ПЛАН
Автор: инж. Петър Вълмев
Descripion
No data
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Отворена страница на Triskel – геодезически план

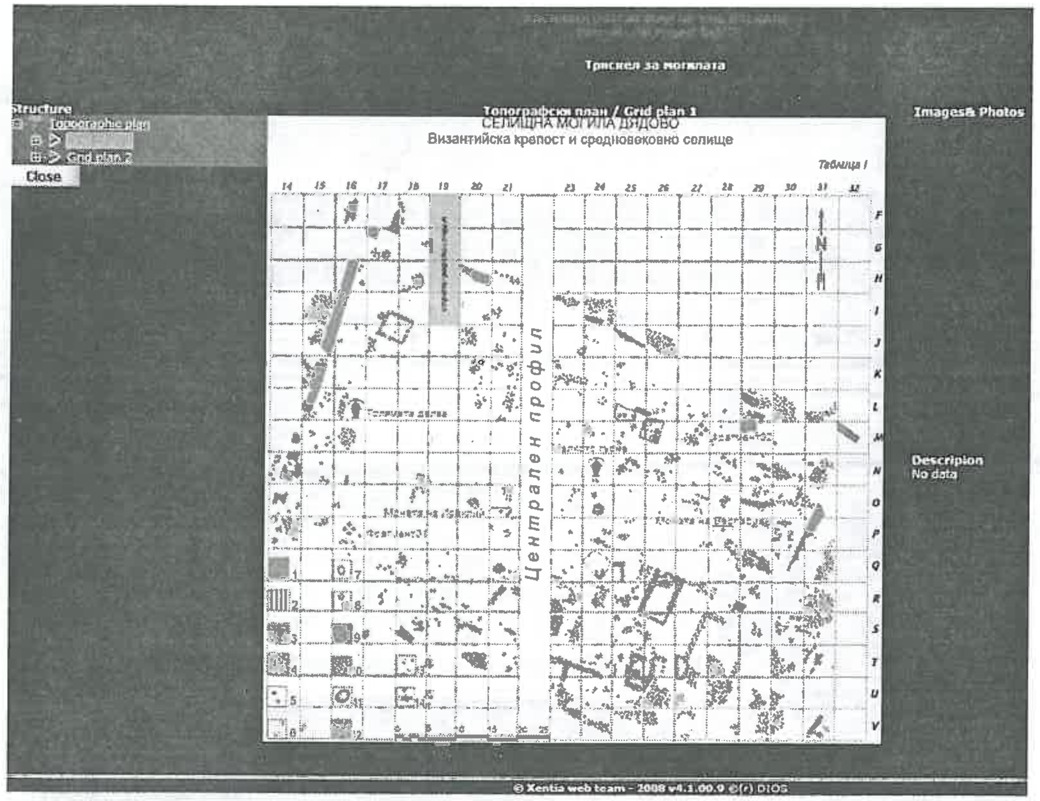
Трискел за могилата
Structure
Topographic plan
Grid plan 2
Close
Топографски план / Grid plan 1
СЕЛИЩНА МОГИЛА ДЯДОВО
Византийска крепост и средновековно селище
Таблица I
Централен профил
Images& Photos
Descripion
No data
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Отворена страница на Triskel – план-квадратна мрежа

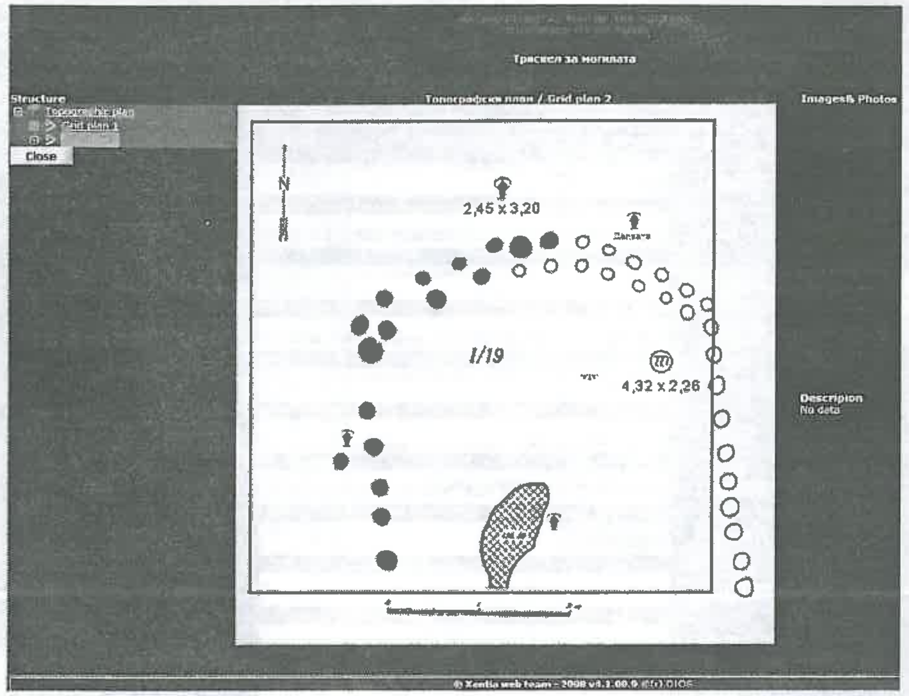
Трискел за могилата
Structure
Topographic plan
Grid plan 1
Close
Топографски план / Grid plan 2
Images& Photos
N
2,45 x 3,20
I/19
4,32 x 2,26
Descripion
No data
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Отворена страница на Triskel – план на отделен квадрат.

Тук се виждат обозначени отделните находки, които са въведени в системата – когато се кликне върху някоя от тях, встрани се получават данни за находката – вижда се снимка/рисунка и текст-описание.

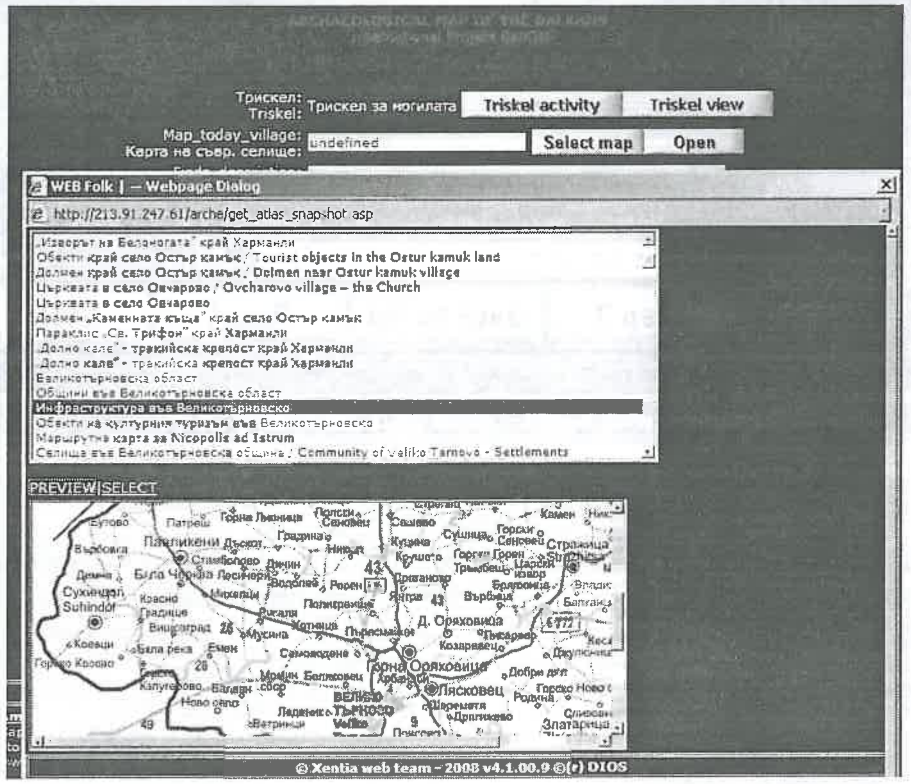

Трискел: Triskel: Трискел за могилата

Map_today_village: Карта на съвр. селище: undefined

WEB Folk | – Webpage Dialog

http://213.91.247.61/arche/get_atlas_snapshot.asp

„Изворът на Белоногата" край Харманли
Обекти край село Остър камък / Tourist objects in the Ostur kamuk land
Долмен край село Остър камък / Dolmen near Ostur kamuk village
Църквата в село Овчарово / Ovcharovo village – the Church
Църквата в село Овчарово
Долмен „Каменната къща" край село Остър камък
Параклис „Св. Трифон" край Харманли
„Долно кале" - тракийска крепост край Харманли
„Долно кале" - тракийска крепост край Харманли
Великотърновска област
Общини във Великотърновска област
Инфраструктура във Великотърновско
Обекти на културния туризъм във Великотърновско
Маршрутна карта за Nicopolis ad Istrum
Селища във Великотърновска община / Community of Veliko Tarnovo - Settlements

Triskel activity
Triskel view
Select map
Open
PREVIEW|SELECT
Патреш
Павликени
Сухиндол
Горна Оряховица
Лясковец
Велико Търново
Златарица
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

страница за избор на картата, върху която е нанесен описваният обект.

Тук най-напред се избира картата от списъка, след това се натиска Preview, за да се види дали наистина това е необходимата карта, след което се натиска Select, за да бъде избрана и записана необходимата карта.

В **страница** 4 се попълват данните за опазването на този обект:

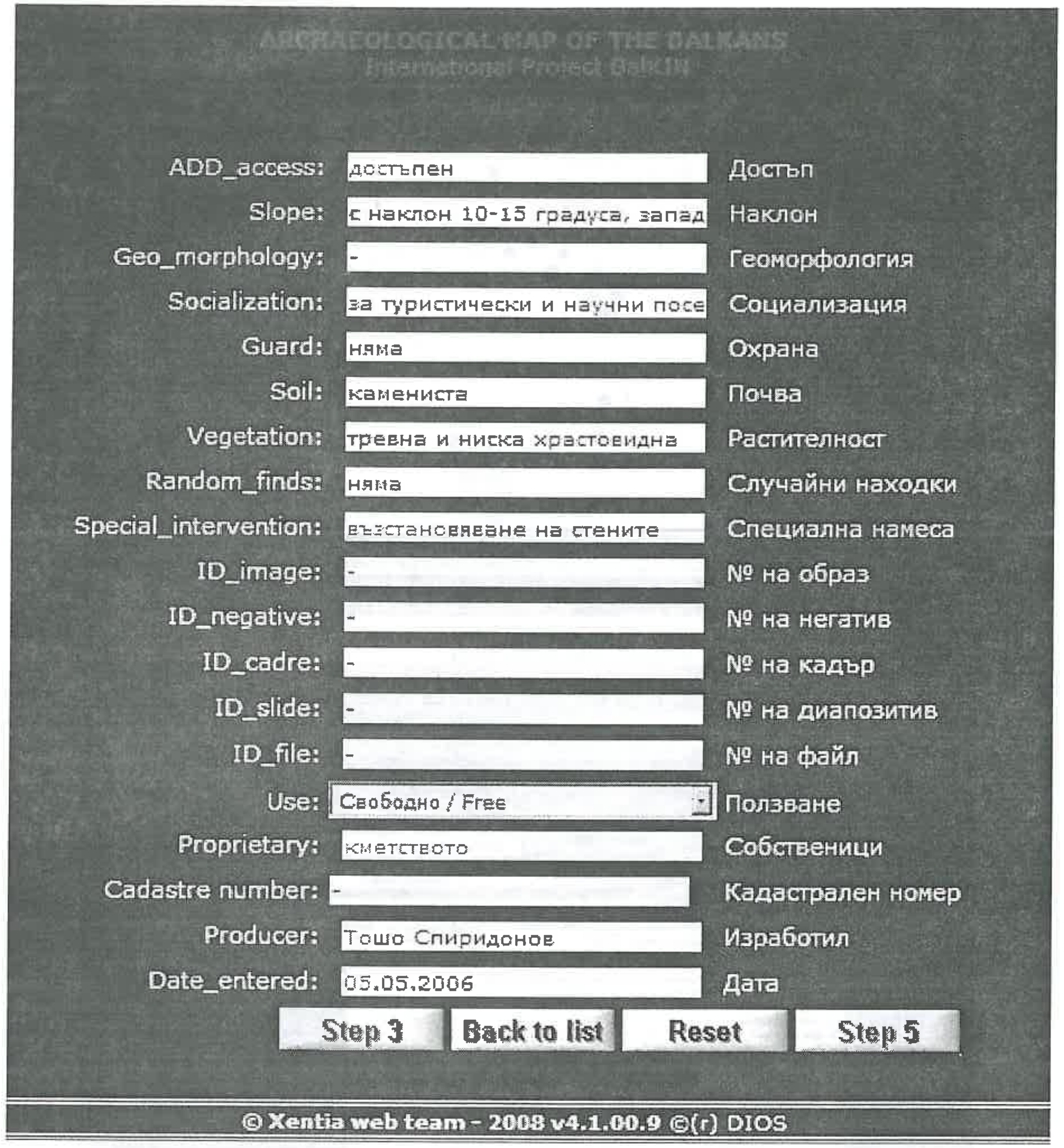
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BalkIN
Step 3
Back to list
Reset
Step 5
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

ADD_access:	достъпен	Достъп
Slope:	с наклон 10-15 градуса, запад	Наклон
Geo_morphology:	-	Геоморфология
Socialization:	за туристически и научни посе	Социализация
Guard:	няма	Охрана
Soil:	камениста	Почва
Vegetation:	тревна и ниска храстовидна	Растителност
Random_finds:	няма	Случайни находки
Special_intervention:	възстановяване на стените	Специална намеса
ID_image:	-	№ на образ
ID_negative:	-	№ на негатив
ID_cadre:	-	№ на кадър
ID_slide:	-	№ на диапозитив
ID_file:	-	№ на файл
Use:	Свободно / Free	Ползване
Proprietary:	кметството	Собственици
Cadastre number:	-	Кадастрален номер
Producer:	Тошо Спиридонов	Изработил
Date_entered:	05.05.2006	Дата

Страница 4 за продължаване на описанието на обекта

В **страница 5** – се попълват данни дали в момента на откриването на обекта, в територията на обекта се намират някакви етнографски находки, както и с отделна галерия от снимки. ·

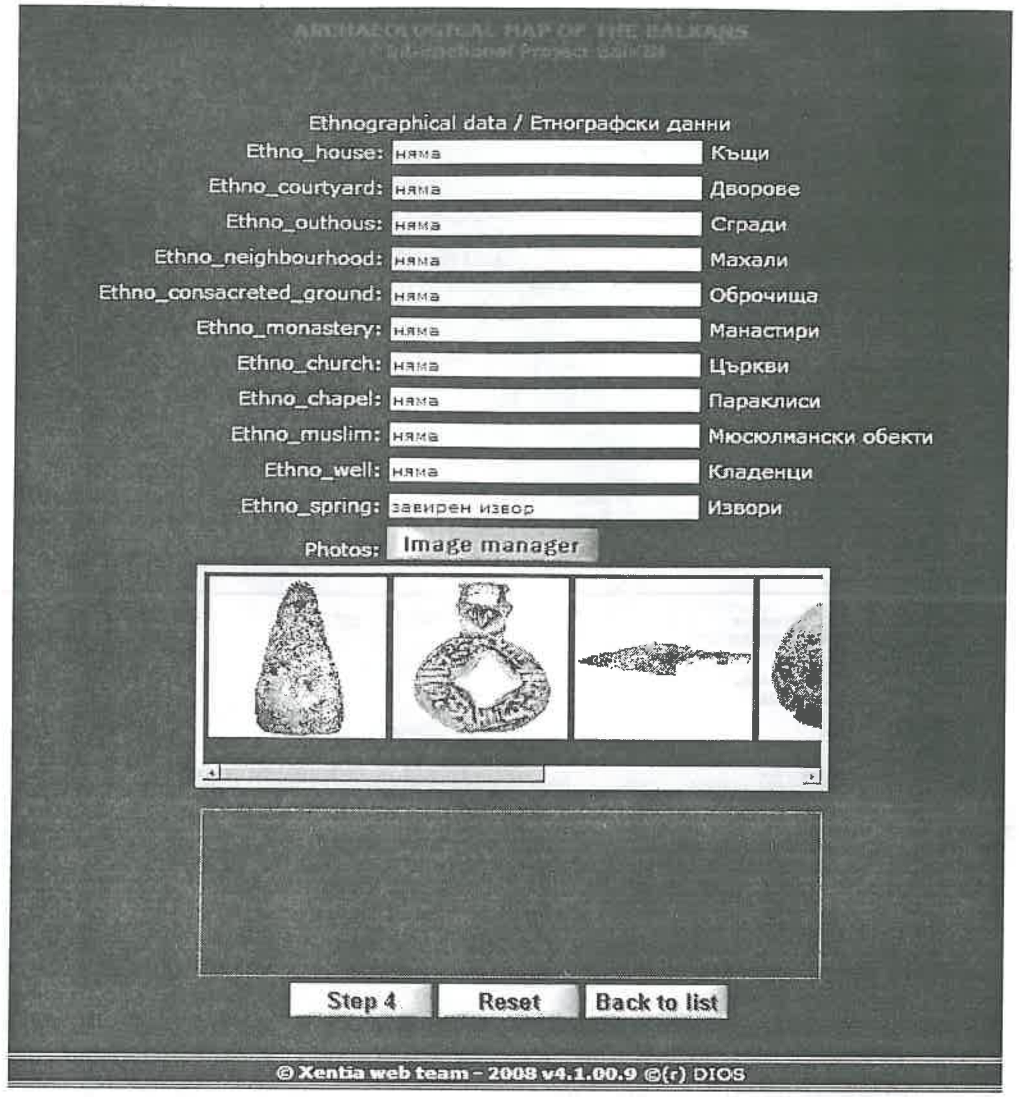
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BalkIN
Photos:
Image manager
Step 4
Reset
Back to list
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Ethnographical data / Етнографски данни

Ethno_house:	няма	Къщи
Ethno_courtyard:	няма	Дворове
Ethno_outhous:	няма	Сгради
Ethno_neighbourhood:	няма	Махали
Ethno_consacreted_ground:	няма	Оброчища
Ethno_monastery:	няма	Манастири
Ethno_church:	няма	Църкви
Ethno_chapel:	няма	Параклиси
Ethno_muslim:	няма	Мюсюлмански обекти
Ethno_well:	няма	Кладенци
Ethno_spring:	завирен извор	Извори

Страница 5 за продължаване описанието на обекта

Търсенето става по задаването на един или няколко критерия, които са твърдо фиксирани и не могат да бъда променяни. Това са: Име на обекта, Тип на обекта, Име на съвременното селище, Историческа епоха, Археологическа култура, Стара локализация и Датировка – в случая Селище; търсенето навсякъде може да става или на български или на английски!

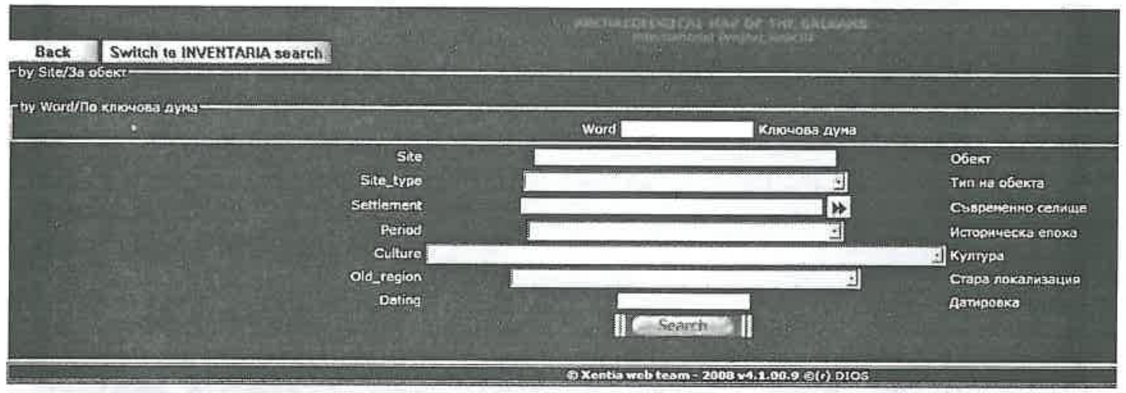
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BalkIN
Back
Switch to INVENTARIA search
by Site/За обект
by Word/По ключова дума
Word
Ключова дума
Site
Обект
Site_type
Тип на обекта
Settlement
Съвременно селище
Period
Историческа епоха
Culture
Култура
Old_region
Стара локализация
Dating
Датировка
Search
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Страница за търсене

След като се въведат, се натиска бутона Search, и се получава обобщена картина върху картата на Балканския п-в.

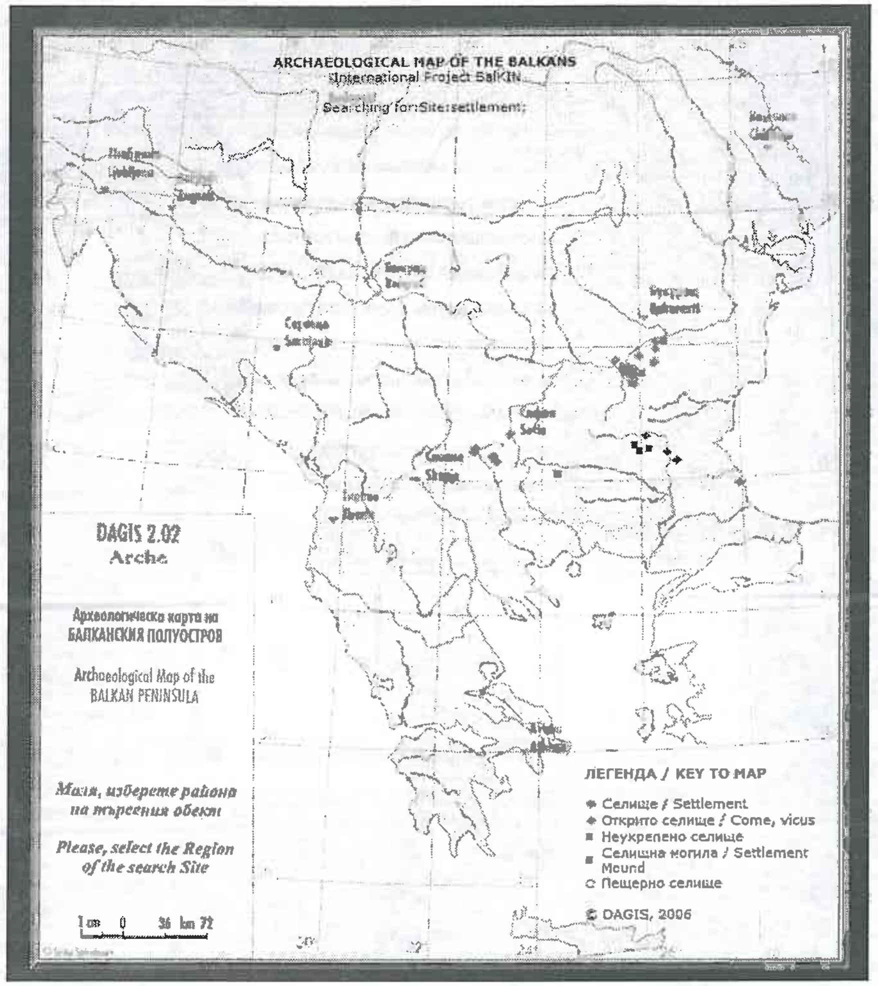
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BalKIN
Searching for:Site:settlement;
DAGIS 2.02
Arche
Археологическа карта на
БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ
Archaeological Map of the
BALKAN PENINSULA
Моля, изберете района
на търсения обект
Please, select the Region
of the search Site
1 cm 0 36 km 72
ЛЕГЕНДА / KEY TO MAP
Селище / Settlement
Открито селище / Come, vicus
Неукрепено селище
Селищна могила / Settlement Mound
Пещерно селище
© DAGIS, 2006

От тази карта се избира с помощта на мишката държавата, в която са разположени търсените обекти, и се отваря картата на съответната страна.

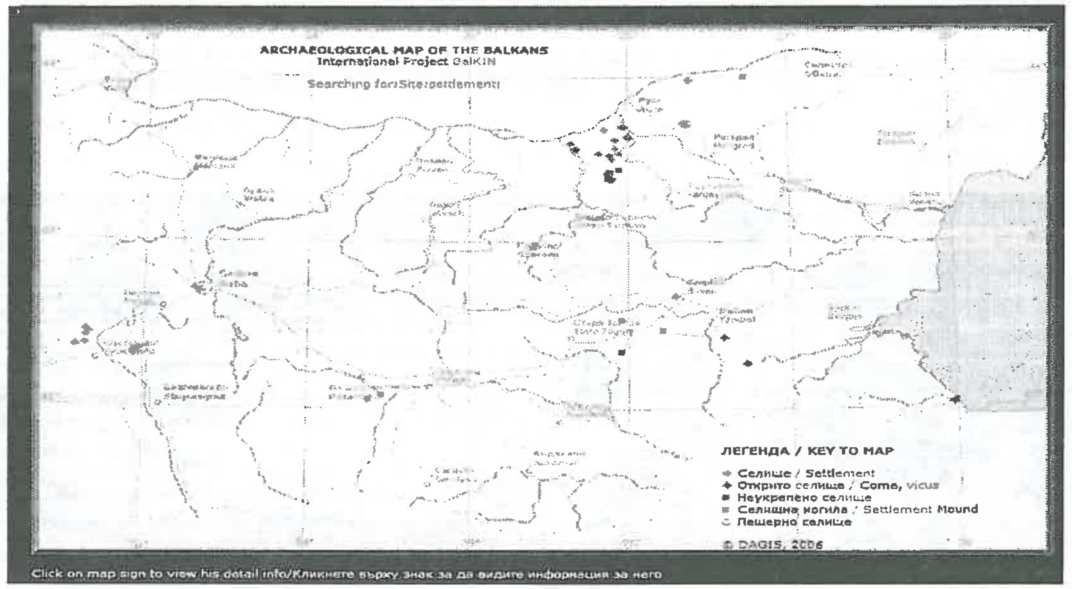
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BalKIN
Searching for:Site:settlement;
ЛЕГЕНДА / KEY TO MAP
Селище / Settlement
Открито селище / Come, vicus
Неукрепено селище
Селищна могила / Settlement Mound
Пещерно селище
© DAGIS, 2006
Click on map sign to view his detail info/Кликнете върху знак за да видите информация за него

От тази карта се избира областта, в която са разположени търсените обекти – когато мишката попадне върху някой от областите, тя се оцветява в различен цвят; възможно е също да се разглежда обект по обект, като се отваря картата на областта.

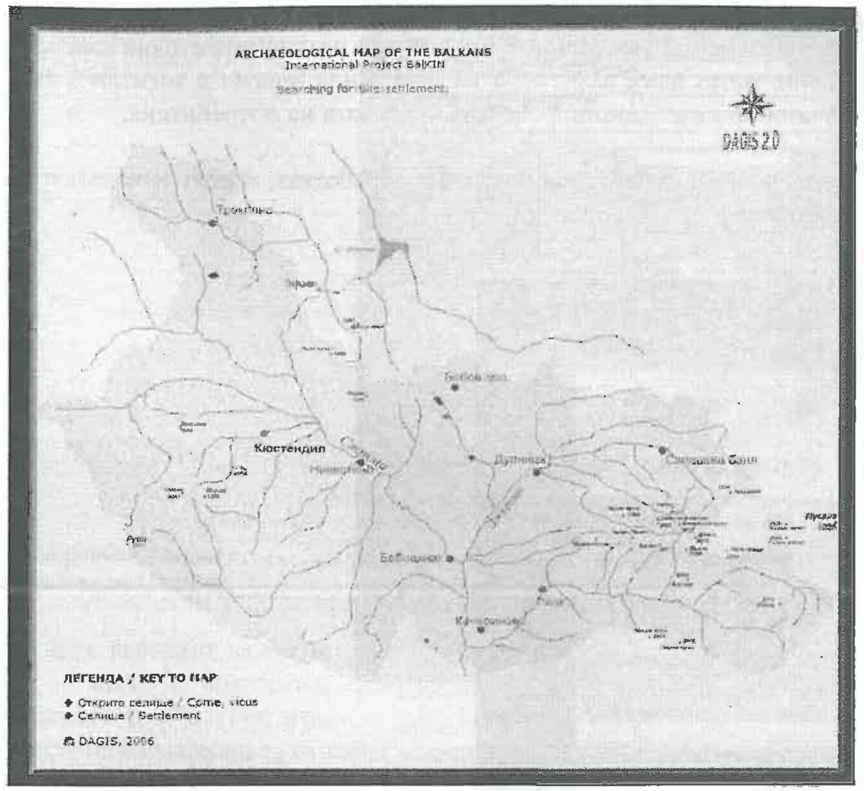
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BalKIN
Searching for:Site:settlement;
DAGIS 2.0
Кюстендил
Бобошево
Дупница
ЛЕГЕНДА / KEY TO MAP
Открито селище / Come, vicus
Селище / Settlement
© DAGIS, 2006

Разглеждането на всеки обект отделно става върху тази карта – когато се кликне с мишката върху знака за един обект, под картата се отваря един прозорец, в който се намират всички технически данни за обекта и литературата.

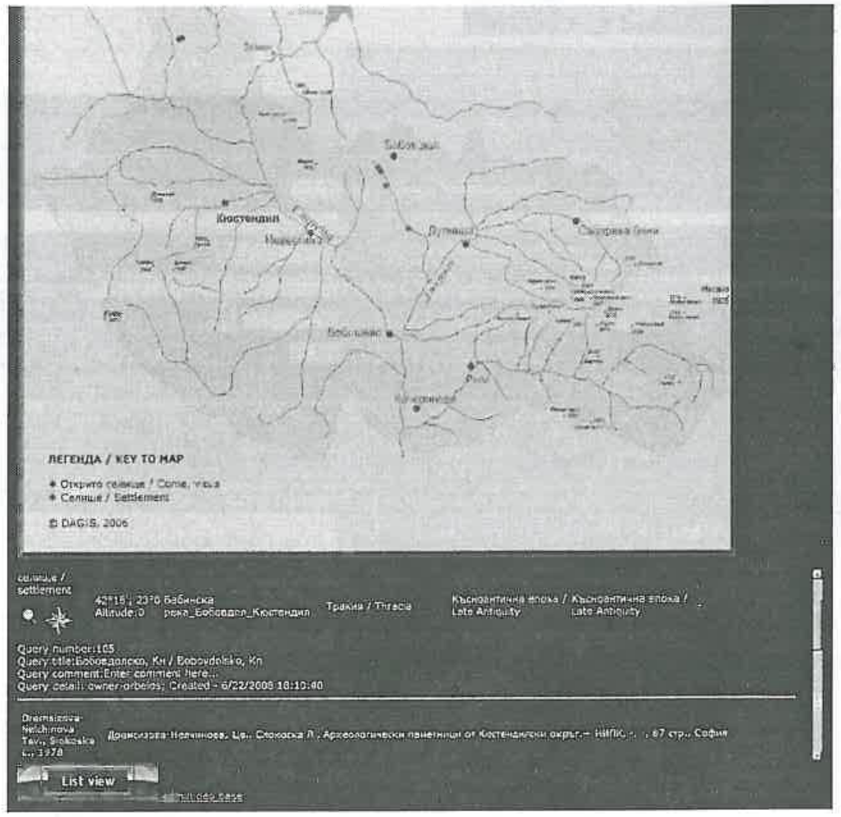
Кюстендил
Бобошево
Дупница
ЛЕГЕНДА / KEY TO MAP
Открито селище / Come, vicus
Селище / Settlement
© DAGIS, 2006
List view

селище / settlement

42°15' ; 23°0 Бабинска
Altitude:0 река_Бобовдол_Кюстендил
Тракия / Thracia
Късноантична епоха / Късноантична епоха / Late Antiquity Late Antiquity

Query number:105
Query title:Бобовдолско, Кн / Bobovdolsko, Kn
Query comment:Enter comment here...
Query detail: owner-orbelos; Created - 6/22/2008 18:10:40

Dremsizova-Nelchinova Tsv., Stokoska L., 1978
Дремсизова-Нелчинова, Цв., Слокоска Л., Археологически паметници от Кюстендилски окръг.– НИПК. - , 67 стр., София

Справката за всеки обект включва освен задължителните данни за самия обект още библиографска справка, която се извлича от библиографската програма **Biblos**, карти и планове, които се извличат от вградения в системата модул за карти и планове **TabulaR**, както и снимки и описателни текстове.

Разработена е и класификационна схема за различните видове и типове обекти, която позволява да се класифицират обектите точно и в съответствие с приетите в различните страни класификационни схеми. Всички намерени данни могат да се разпечатат на хартия или запазят в дигитален вид за ползване или вграждане в публикации или изследвания, съобразно правата на потребителя.

Модулът ***Inventaria*** позволява да се въвеждат, обработват, търсят и показват данни за отделни археологически находки.

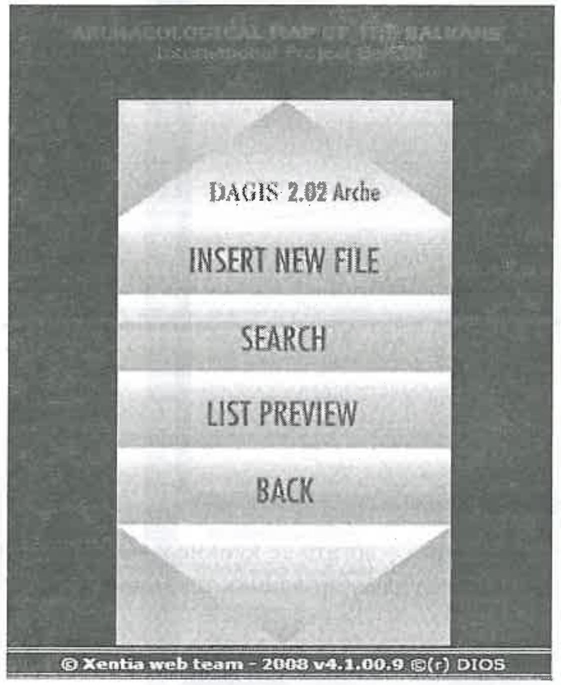
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BAKEN
DAGIS 2.02 Arche
INSERT NEW FILE
SEARCH
LIST PREVIEW
BACK
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Страница за избор на работни дейности в Inventaria

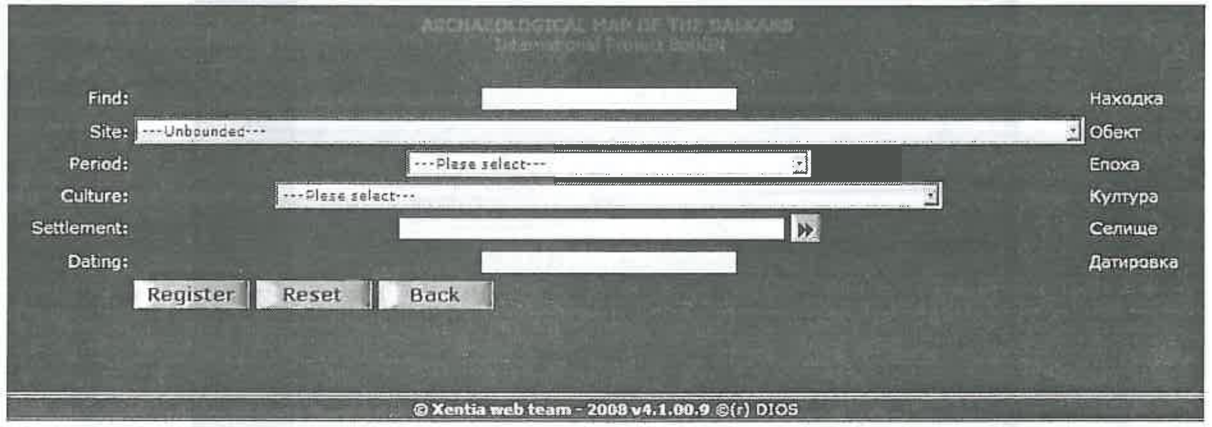
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BAKEN
Find:
Находка
Site:
Обект
Period:
Епоха
Culture:
Култура
Settlement:
Селище
Dating:
Датировка
Register
Reset
Back
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Site: ---Unbounded---

Period: ---Plese select---

Culture: ---Plese select---

Страница за регистриране на отделната находка

В **страница 1** се позволява въвеждането на описателни данни, като тук се въвеждат и справките за ***Biblos***, така и снимки във въведената галерия. За да бъдат въведени снимки на описвания предмет, трябва да бъде използван бутона ***Image manager***, с което се отваря програмата за въвеждане на снимки (работата с този бутон и програмата ще бъде описана отделно).

За да бъде описан този предмет се използва бутона ***Edit***, с който се отваря програмата за описание, където се описва предмета. За да бъде свързано това изображение с библиографската справка, където са въведени заглавията, в които това изображение е споменато, се използва бутона ***biblos***, с което се отваря страницата от програмата ***Biblos***, от където автоматично - като се маркира съответната справка - се взема номера на съответната справка.

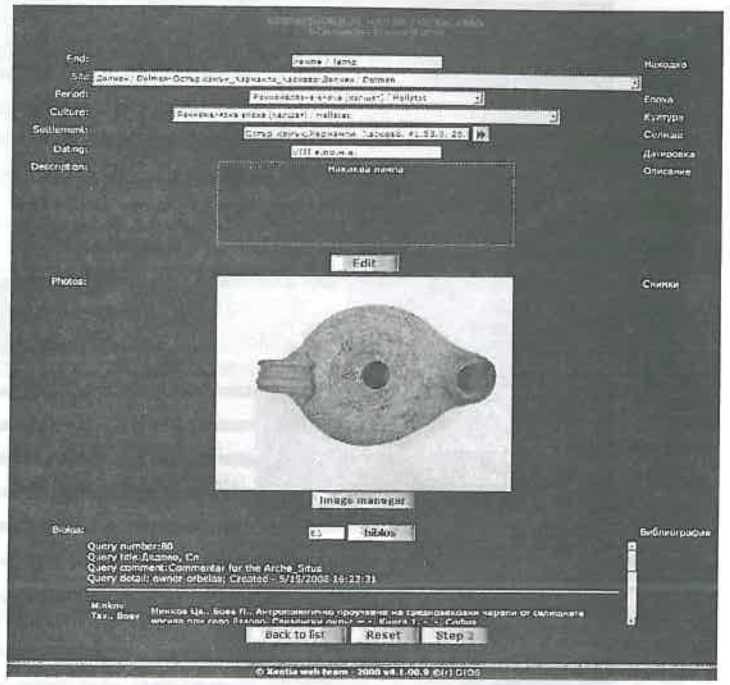
Find:
Находка
Site:
Period:
Епоха
Culture:
Култура
Settlement:
Селище
Dating:
Датировка
Description:
Описание
Edit
Photos:
Снимки
Image manager
Biblos:
biblos
Библиография
Back to list
Reset
Step 2
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Find: лампа / lamp

Query number:80
Query title:Дядово, Сп
Query comment:Commentar for the Arche_Situs
Query detail: owner orbelas; Created - 5/15/2008 16:27:31

Страница 1 за продължаване на регистрацията на находка

В **страница 2** се въвеждат данни за самата находка — къде е намерена, координати в квадрата и т. н. Тук има възможност за описание на материала, от който е направена самата находка – в случая 8 вида материал. За да се извърши такова описание, трябва да бъде отворена нова страница, което става с помощта на бутона ***Insert material data.***

Работата с този бутон и страницата ще бъде описана отделно, но тук трябва да се каже, че това е една от всичките страници, в които се описват данните на съответния материал. Засега е въведена само страницата за керамика.

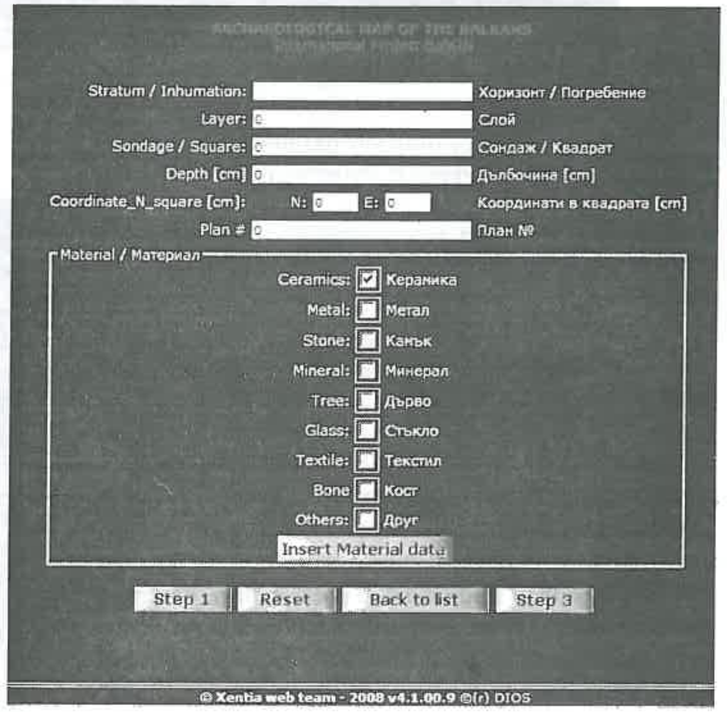
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
International Project BAKEN
Insert Material data
Step 1
Reset
Back to list
Step 3
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Stratum / Inhumation: Хоризонт / Погребение
Layer: 0 Слой
Sondage / Square: 0 Сондаж / Квадрат
Depth [cm] 0 Дълбочина [cm]
Coordinate_N_square [cm]: N: 0 E: 0 Координати в квадрата [cm]
Plan # 0 План №

Material / Материал
Ceramics: ☑ Керамика
Metal: ☐ Метал
Stone: ☐ Камък
Mineral: ☐ Минерал
Tree: ☐ Дърво
Glass: ☐ Стъкло
Textile: ☐ Текстил
Bone ☐ Кост
Others: ☐ Друг

Страница 2 за продължаване регистрацията на находка

В **страница 3** основният акцент е въвеждането на различни данни и регистрационни номера, които придружават дадената находка в нейното съществуване в музейната практика. Тук е въведен списък на музеите в страната, от който се избира, като се натисне бутончето в края на полето ***Музей***.

Трябва да кажа, че това е страницата, от която могат да бъдат изведени всички данни, необходими за административната музейна работа, като данните «се събират» и от други полета в системата.

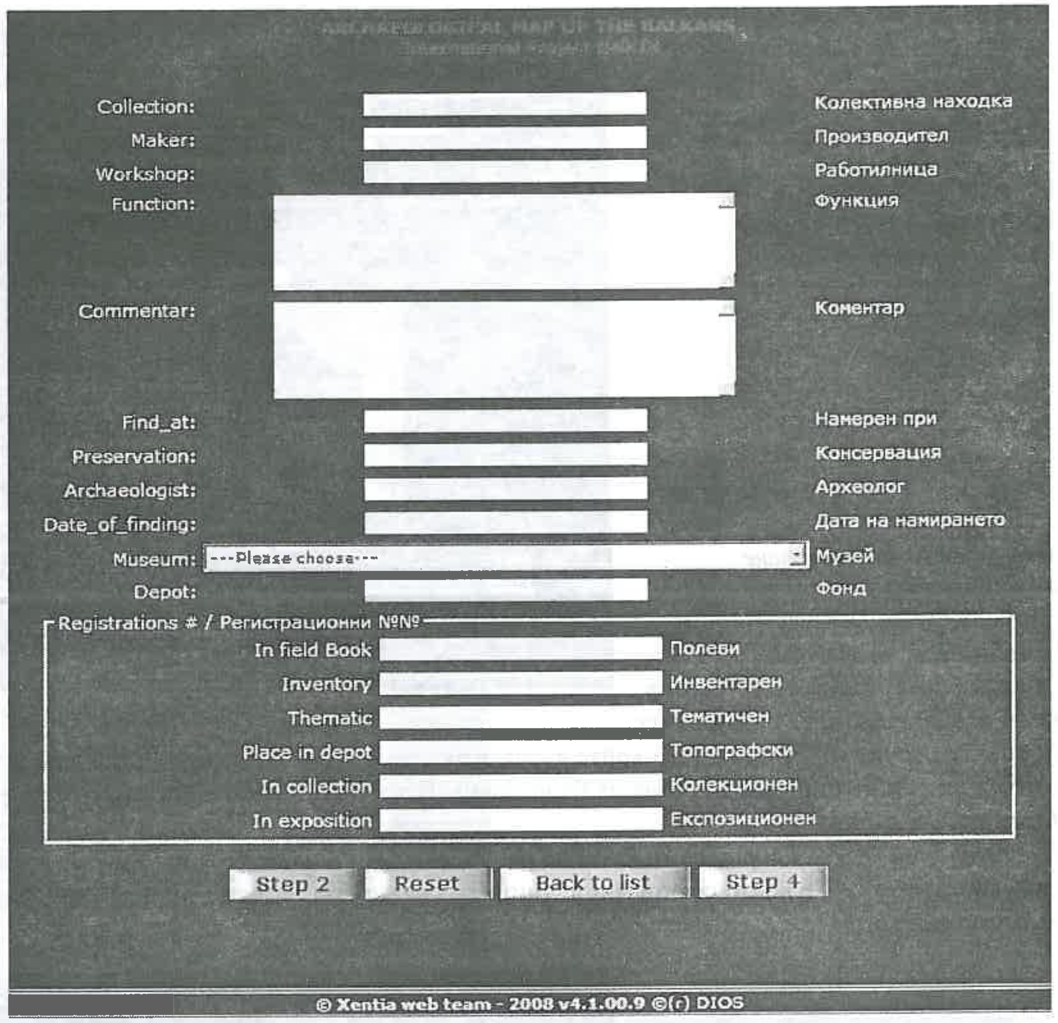
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
Collection:
Колективна находка
Maker:
Производител
Workshop:
Работилница
Function:
Функция
Commentar:
Коментар
Find_at:
Намерен при
Preservation:
Консервация
Archaeologist:
Археолог
Date_of_finding:
Дата на намирането
Museum:
---Please choose---
Музей
Depot:
Фонд
Registrations # / Регистрационни №№
In field Book
Полеви
Inventory
Инвентарен
Thematic
Тематичен
Place in depot
Топографски
In collection
Колекционен
In exposition
Експозиционен
Step 2
Reset
Back to list
Step 4
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Страница 3 за продължаване регистрацията на находка

В **страница 4** се описват различни технически данни като размери, филмова документация, както и номера от техническата информация.

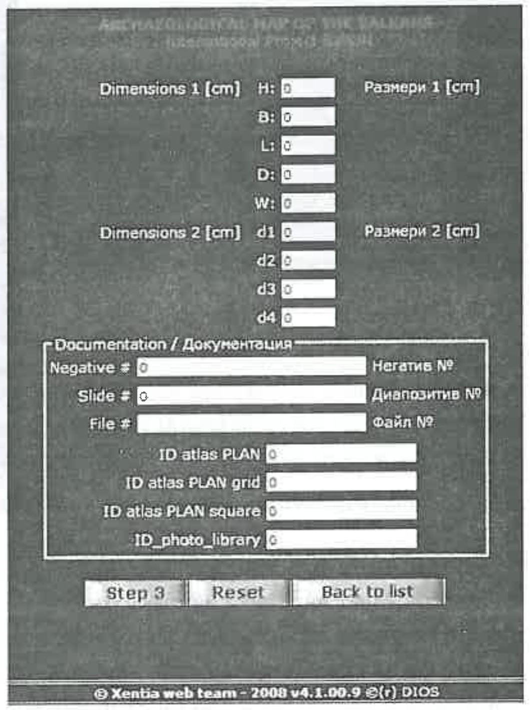
ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE BALKANS
Dimensions 1 [cm]
H: 0
B: 0
L: 0
D: 0
W: 0
Размери 1 [cm]
Dimensions 2 [cm]
d1 0
d2 0
d3 0
d4 0
Размери 2 [cm]
Documentation / Документация
Negative # 0
Негатив №
Slide # 0
Диапозитив №
File #
Файл №
ID atlas PLAN 0
ID atlas PLAN grid 0
ID atlas PLAN square 0
ID_photo_library 0
Step 3
Reset
Back to list
© Xentia web team - 2008 v4.1.00.9 ©(r) DIOS

Страница 4 за продължаване регистрацията на находка

Справката от търсенето показва географското разпространение на търсения тип находки, както и подобните му (паралели), като на картата се посочва мястото на селището, в чието землище се намира обектът, от който произхожда съответната находка. Начинът на търсене е същият, както и при Situs. Възможно е да бъде зададена ключова дума, по която да се търси в текстовете към дадена находка. Възможно е да бъде зададено името на находката, името на обекта, съвременното селище, период, култура, локализацията и датировката на находката. Всичко това позволява да се извършва търсене и от потребители от европейските и другите страни, като те ще намерят данни за подобните балкански обекти.

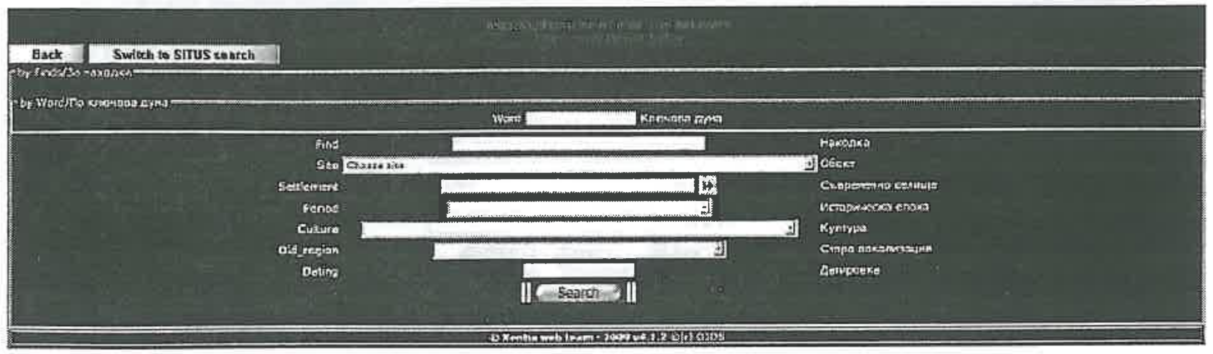
Back
Switch to SITUS search
by Finds/По находка
by Word/По ключова дума
Word
Ключова дума
Find
Находка
Site
Choose site
Обект
Settlement
Съвременно селище
Period
Историческа епоха
Culture
Култура
Old_region
Стара локализация
Dating
Датировка
Search
© Xentia web team - 2009 v4.1.2 ©(r) DIOS

Модулът ***Necropolis*** е в разработка, но той е съчетание от посочените до тук. Отделянето на този тип обекти е продиктувано от съображения, които са свързани с обстоятелството, че при некропола много от нещата имат друго измерение.

Програмата **Biblos** е предназначена за въвеждане, обработване, търсене и показване на динамични библиографски справки, предназначени за научни работници от съответните области. Програмата позволява въвеждането и търсенето на данни на всички езици, на всички видове публикации на три нива - *обикновена справка* (минимум данни за публикацията), *разширена* (пълно библиографско описание и резюме) и *библиотечно описание*; отделно е предвидена възможността да се въвеждат и ползват пълни текстове на публикации в електронен вид във формат *html **или** pdf* за ***e-Books***. Програмата позволява всеки потребител да създава собствена тематична библиография, която да ползва само той.

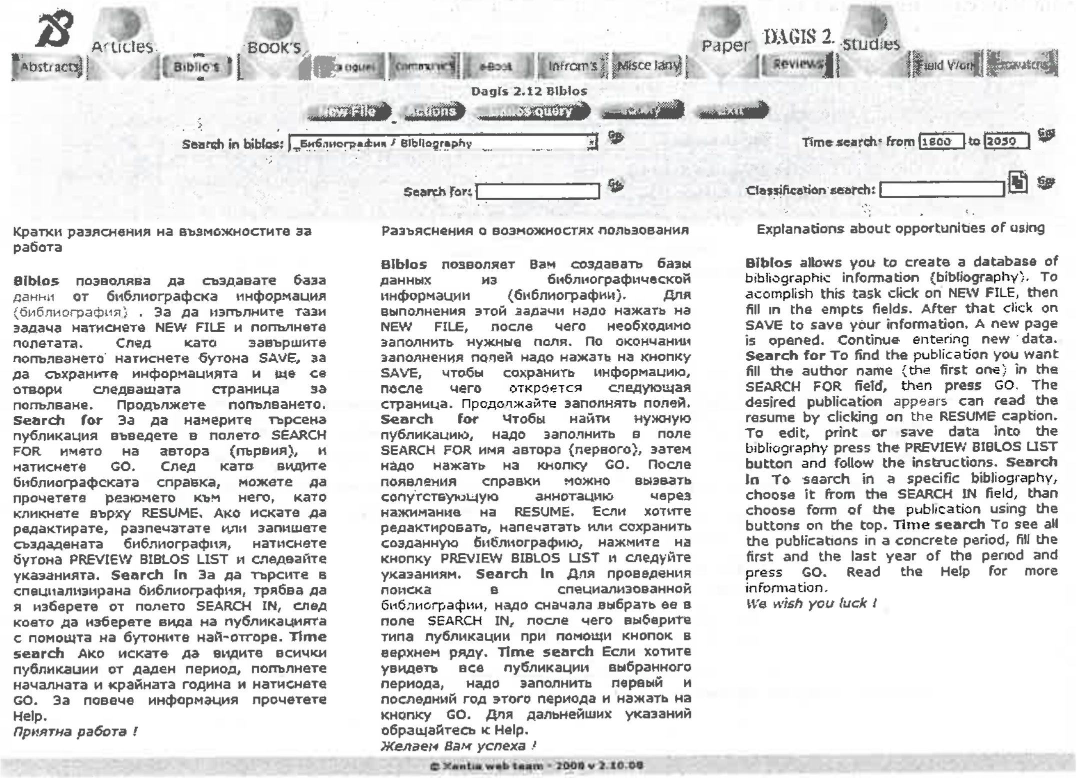
Abstracts
Articles
Biblio's
Book's
Paper
DAGIS 2.
Studies
Reviews
Dagis 2.12 Biblios
New File
Actions
Biblios query
Exit
Search in biblios:
Библиография / Bibliography
Time search: from 1800 to 2050
Search for:
Classification search:
© Xentia web team - 2008 v 2.10.08

Кратки разяснения на възможностите за работа

Biblos позволява да създавате база данни от библиографска информация (библиография) . За да изпълните тази задача натиснете NEW FILE и попълнете полетата. След като завършите попълването натиснете бутона SAVE, за да съхраните информацията и ще се отвори следващата страница за попълване. Продължете попълването. **Search for** За да намерите търсена публикация въведете в полето SEARCH FOR името на автора (първия), и натиснете GO. След като видите библиографската справка, можете да прочетете резюмето към него, като кликнете върху RESUME. Ако искате да редактирате, разпечатате или запишете създадената библиография, натиснете бутона PREVIEW BIBLOS LIST и следвайте указанията. **Search in** За да търсите в специализирана библиография, трябва да я изберете от полето SEARCH IN, след което да изберете вида на публикацията с помощта на бутоните най-отгоре. **Time search** Ако искате да видите всички публикации от даден период, попълнете началната и крайната година и натиснете GO. За повече информация прочетете Help.

Приятна работа !

Разъяснения о возможностях пользования

Biblos позволяет Вам создавать базы данных из библиографической информации (библиографии). Для выполнения этой задачи надо нажать на NEW FILE, после чего необходимо заполнить нужные поля. По окончании заполнения полей надо нажать на кнопку SAVE, чтобы сохранить информацию, после чего откроется следующая страница. Продолжайте заполнять полей. **Search for** Чтобы найти нужную публикацию, надо заполнить в поле SEARCH FOR имя автора (первого), затем надо нажать на кнопку GO. После появления справки можно вызвать сопутствующую аннотацию через нажимание на RESUME. Если хотите редактировать, напечатать или сохранить созданную библиографию, нажмите на кнопку PREVIEW BIBLOS LIST и следуйте указаниям. **Search In** Для проведения поиска в специализованной библиографии, надо сначала выбрать ее в поле SEARCH IN, после чего выберите типа публикации при помощи кнопок в верхнем ряду. **Time search** Если хотите увидеть все публикации выбранного периода, надо заполнить первый и последний год этого периода и нажать на кнопку GO. Для дальнейших указаний обращайтесь к Help.

Желаем Вам успеха !

Explanations about opportunities of using

Biblos allows you to create a database of bibliographic information (bibliography). To acomplish this task click on NEW FILE, then fill in the empts fields. After that click on SAVE to save your information. A new page is opened. Continue entering new data. **Search for** To find the publication you want fill the author name (the first one) in the SEARCH FOR field, then press GO. The desired publication appears can read the resume by clicking on the RESUME caption. To edit, print or save data into the bibliography press the PREVIEW BIBLOS LIST button and follow the instructions. **Search In** To search in a specific bibliography, choose it from the SEARCH IN field, than choose form of the publication using the buttons on the top. **Time search** To see all the publications in a concrete period, fill the first and the last year of the period and press GO. Read the Help for more information.

We wish you luck !

Начална страница на програмата Biblos

За да бъде записано едно заглавие е достатъчно да бъде вписано името на автора, годината и заглавието, както и името на автора и годината на английски.

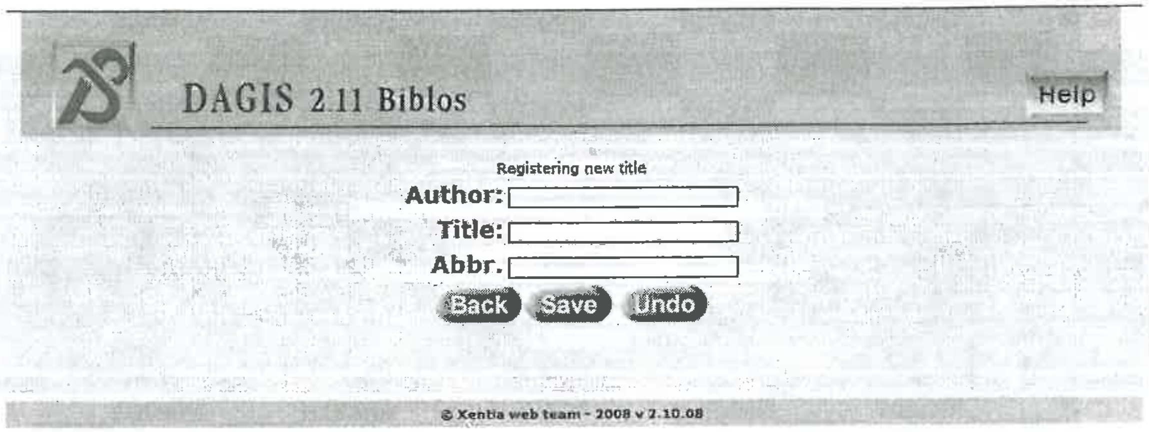

Registering new title

Author:

Title:

Abbr.

Страница за въвеждане и запис на отделно заглавие

След запис на регистрацията следва първа страница от описанието на регистрираното заглавие:

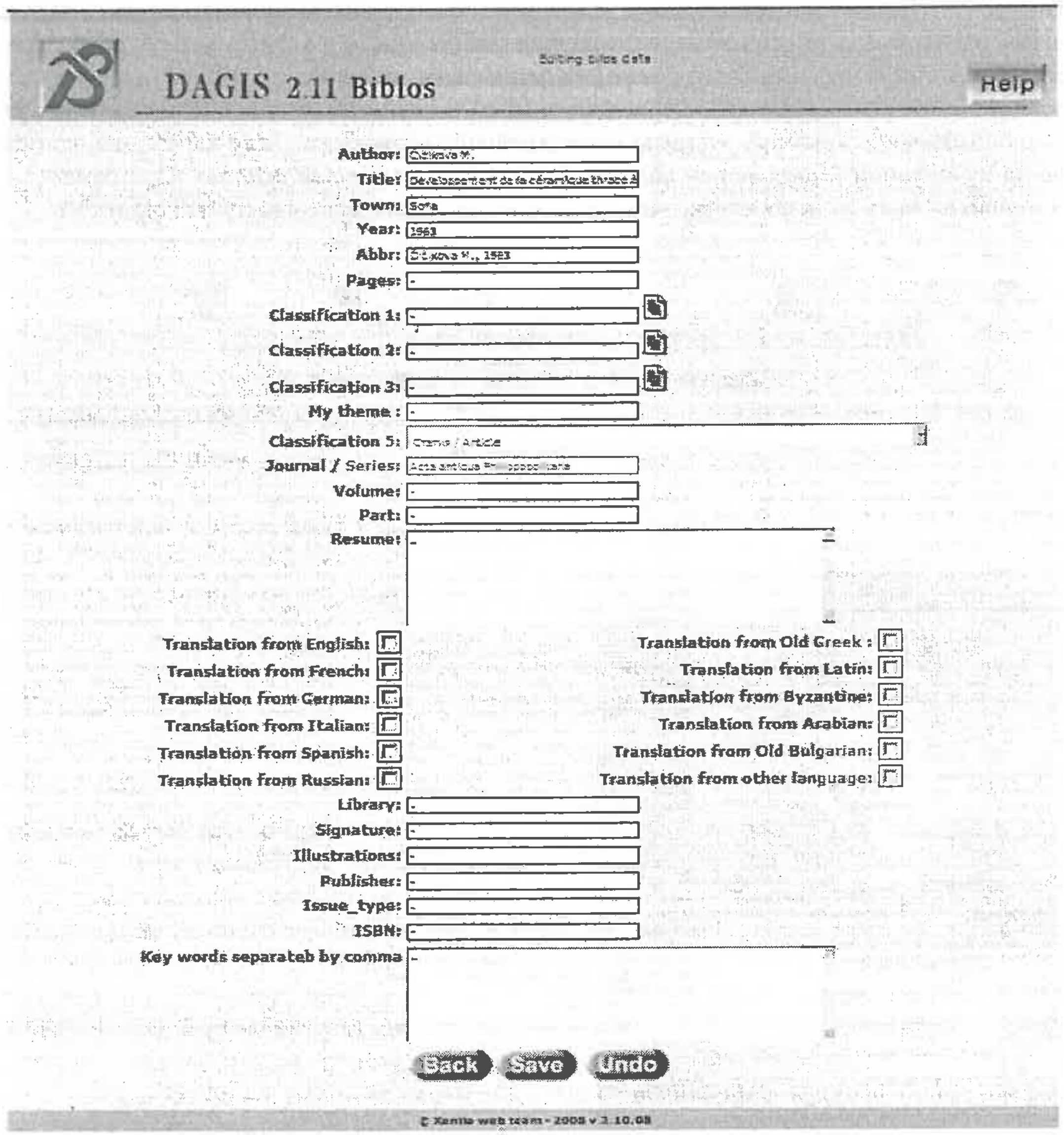

Author: Čičkova M.

Title: Développement de la céramique thrace à

Town: Sofia

Year: 1963

Abbr: Čičkova M., 1963

Pages: -

Classification 1: -

Classification 2: -

Classification 3: -

My theme : -

Classification 5: Статия / Article

Journal / Series: Acta antiqua Philippopolitana

Volume: -

Part: -

Resume: -

Translation from English: ☐

Translation from French: ☐

Translation from German: ☐

Translation from Italian: ☐

Translation from Spanish: ☐

Translation from Russian: ☐

Translation from Old Greek : ☐

Translation from Latin: ☐

Translation from Byzantine: ☐

Translation from Arabian: ☐

Translation from Old Bulgarian: ☐

Translation from other language: ☐

Library: -

Signature: -

Illustrations: -

Publisher: -

Issue_type: -

ISBN: -

Key words separateb by comma -

Страница 1 за описание на заглавието

След попълването на страницата и натискането на бутона Save следва следващата страница:

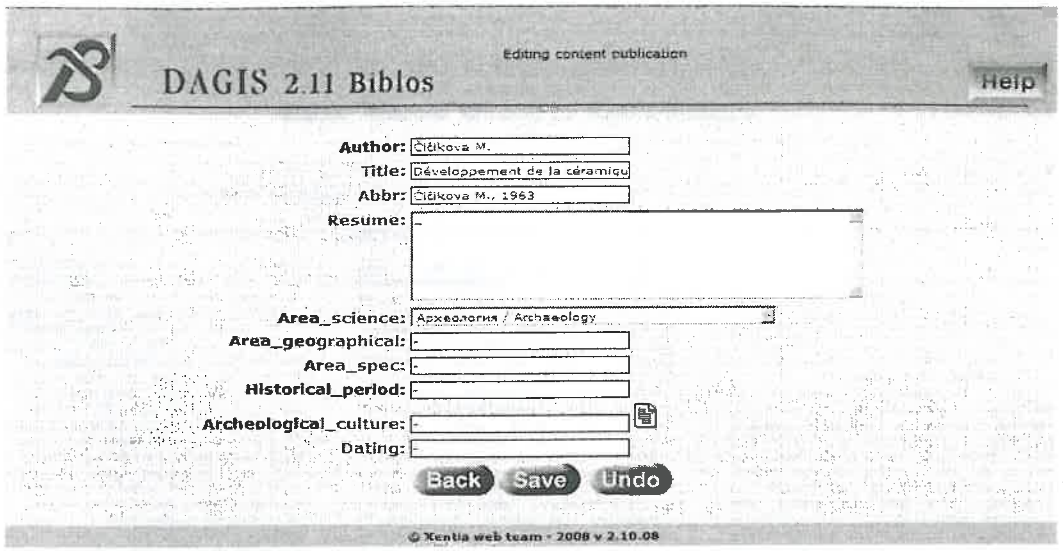
DAGIS 2.11 Biblos
Editing content publication
Help

Author: Čičkova M.

Title: Développement de la céramiqu

Abbr: Čičkova M., 1963

Resume: -

Area_science: Археология / Archaeology

Area_geographical: -

Area_spec: -

Historical_period: -

Archeological_culture: -

Dating: -

Back
Save
Undo
© Xentia web team - 2008 v 2.10.08

Страница 2 за описание на заглавието

Когато се попълни и тази страница с натискането на бутона Save се преминава през една нова страница, за въвеждане на изображения, след което автоматично се минава към първата, начална страница на програмата, в готовност за следващо заглавие.

Ако искате да видите направения запис, натискате бутона Actions, и се появява пълния списък на въведените заглавия. Тук, за по-бърз достъп са въведени две азбуки – кирилица и латиница, като с натискането на някоя от буквите, ще видите само заглавията, които са подредени по избраната първа буква на автора. В зависимост от името и паролата, имате достъп само до въведените от вас заглавия, а останалите заглавия само ще виждате, бе достъп до тях.

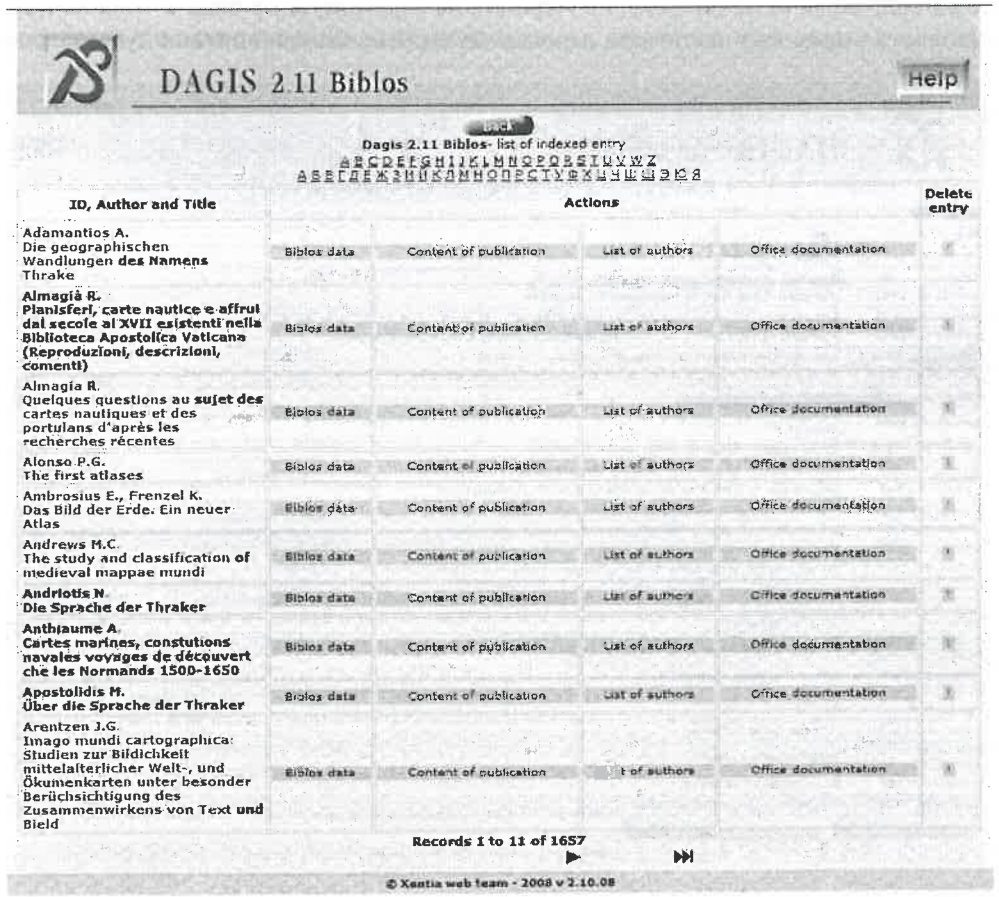

Dagis 2.11 Biblos- list of indexed entry

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W Z

А Б В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Э Ю Я

ID, Author and Title	Actions				Delete entry
Adamantios A. Die geographischen Wandlungen des Namens Thrake	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Almagià R. Planisferi, carte nautice e affrul dal secole al XVII esistenti nella Biblioteca Apostolica Vaticana (Reproduzioni, descrizioni, comenti)	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Almagia R. Quelques questions au sujet des cartes nautiques et des portulans d'après les recherches récentes	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Alonso P.G. The first atlases	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Ambrosius E., Frenzel K. Das Bild der Erde. Ein neuer Atlas	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Andrews M.C. The study and classification of medieval mappae mundi	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Andriotis N. Die Sprache der Thraker	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Anthiaume A. Cartes marines, constutions navales voyages de découvert che les Normands 1500-1650	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Apostolidis M. Über die Sprache der Thraker	Biblos data	Content of publication	List of authors	Office documentation	
Arentzen J.G. Imago mundi cartographica: Studien zur Bildichkeit mittelalterlicher Welt-, und Ökumenkarten unter besonder Berüchsichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bield	Biblos data	Content of publication	t of authors	Office documentation	

Records 1 to 11 of 1657

Първа страница от общия брой записани заглавия – след натиснат бутон Actions

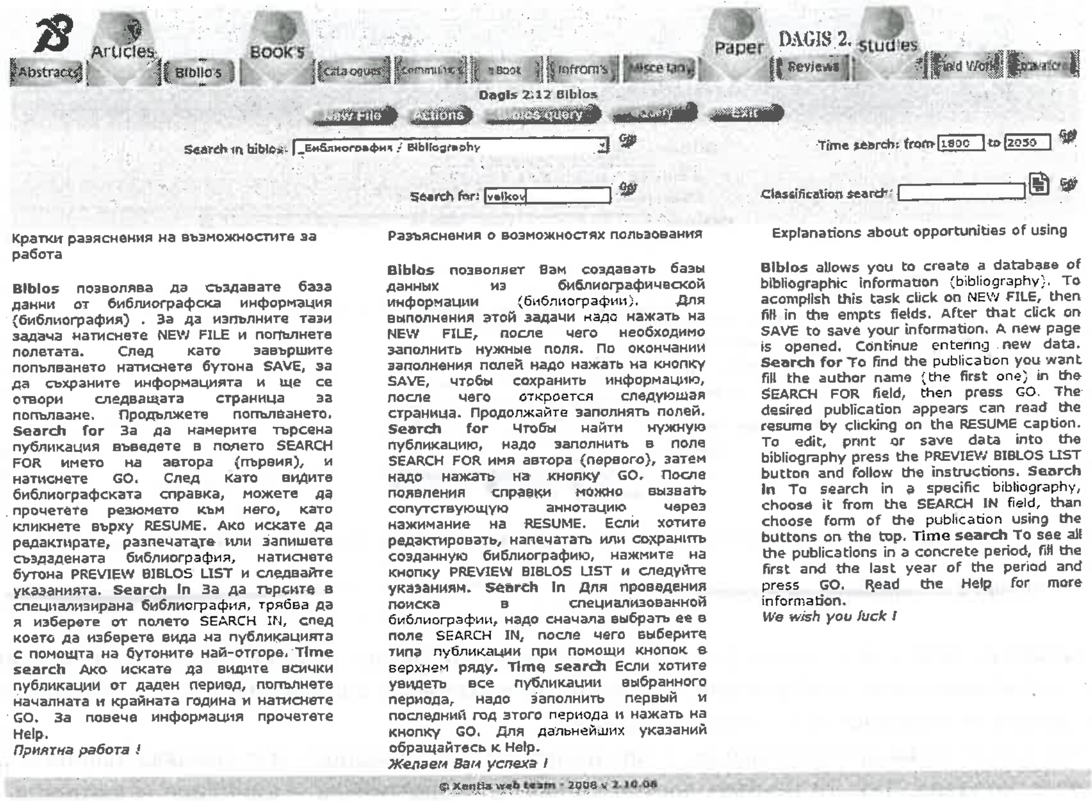

Search in biblos: _Библиография / Bibliography

Time search: from 1800 to 2050

Search for: velkov

Classification search:

Кратки разяснения на възможностите за работа

Biblos позволява да създавате база данни от библиографска информация (библиография) . За да изпълните тази задача натиснете NEW FILE и попълнете полетата. След като завършите попълването натиснете бутона SAVE, за да съхраните информацията и ще се отвори следващата страница за попълване. Продължете попълването. **Search for** За да намерите търсена публикация въведете в полето SEARCH FOR името на автора (първия), и натиснете GO. След като видите библиографската справка, можете да прочетете резюмето към него, като кликнете върху RESUME. Ако искате да редактирате, разпечатате или запишете създадената библиография, натиснете бутона PREVIEW BIBLOS LIST и следвайте указанията. **Search in** За да търсите в специализирана библиография, трябва да я изберете от полето SEARCH IN, след което да изберете вида на публикацията с помощта на бутоните най-отгоре. **Time search** Ако искате да видите всички публикации от даден период, попълнете началната и крайната година и натиснете GO. За повече информация прочетете Help.

Приятна работа !

Разъяснения о возможностях пользования

Biblos позволяет Вам создавать базы данных из библиографической информации (библиографии). Для выполнения этой задачи надо нажать на NEW FILE, после чего необходимо заполнить нужные поля. По окончании заполнения полей надо нажать на кнопку SAVE, чтобы сохранить информацию, после чего откроется следующая страница. Продолжайте заполнять полей. **Search for** Чтобы найти нужную публикацию, надо заполнить в поле SEARCH FOR имя автора (первого), затем надо нажать на кнопку GO. После появления справки можно вызвать сопутствующую аннотацию через нажимание на RESUME. Если хотите редактировать, напечатать или сохранить созданную библиографию, нажмите на кнопку PREVIEW BIBLOS LIST и следуйте указаниям. **Search In** Для проведения поиска в специализованной библиографии, надо сначала выбрать ее в поле SEARCH IN, после чего выберите типа публикации при помощи кнопок в верхнем ряду. **Time search** Если хотите увидеть все публикации выбранного периода, надо заполнить первый и последний год этого периода и нажать на кнопку GO. Для дальнейших указаний обращайтесь к Help.

Желаем Вам успеха !

Explanations about opportunities of using

Biblos allows you to create a database of bibliographic information (bibliography). To acomplish this task click on NEW FILE, then fill in the empts fields. After that click on SAVE to save your information. A new page is opened. Continue entering new data. **Search for** To find the publication you want fill the author name (the first one) in the SEARCH FOR field, then press GO. The desired publication appears can read the resume by clicking on the RESUME caption. To edit, print or save data into the bibliography press the PREVIEW BIBLOS LIST button and follow the instructions. **Search In** To search in a specific bibliography, choose it from the SEARCH IN field, than choose form of the publication using the buttons on the top. **Time search** To see all the publications in a concrete period, fill the first and the last year of the period and press GO. Read the Help for more information.

We wish you luck !

© Xentia web team - 2008 v 2.10.08

Страница за търсене – първата страница

Търсенето се извършва по ключови думи, като има възможност такива да се въвеждат отделно – по името на автора, части от заглавието, по годината на издаването, по вида и типа на изданието, и по класификационната схема, като системата използва за търсене всички вписани думи за ключови.

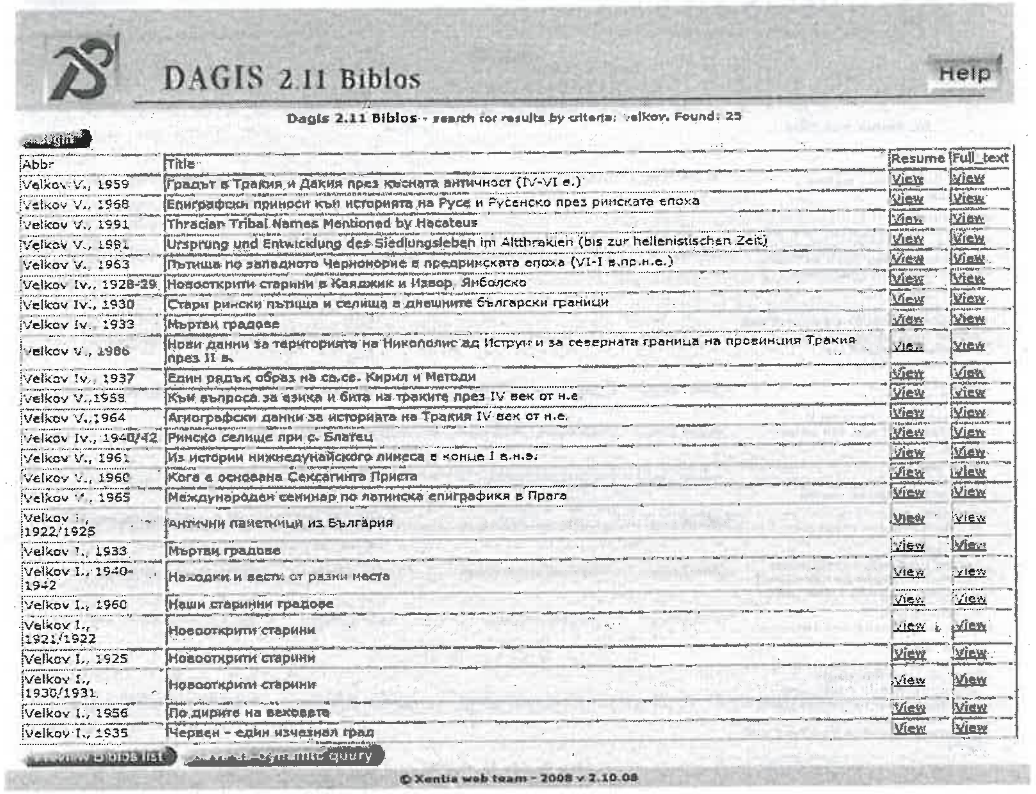

Dagis 2.11 Biblios - search for results by criteria: velkov. Found: 25

Abbr	Title	Resume	Full_text
Velkov V., 1959	Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.)	View	View
Velkov V., 1968	Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха	View	View
Velkov V., 1991	Thracian Tribal Names Mentioned by Hecateus	View	View
Velkov V., 1991	Ursprung und Entwicklung des Siedlungsleben im Altthrakien (bis zur hellenistischen Zeit)	View	View
Velkov V., 1963	Пътища по западното Черноморие в предримската епоха (VI-I в.пр.н.е.)	View	View
Velkov Iv., 1928-29	Новооткрити старини в Каяджик и Извор, Ямболско	View	View
Velkov Iv., 1930	Стари римски пътища и селища в днешните български граници	View	View
Velkov Iv., 1933	Мъртви градове	View	View
Velkov V., 1986	Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II в.	View	View
Velkov Iv., 1937	Един рядък образ на св.св. Кирил и Методи	View	View
Velkov V.,1958	Към въпроса за езика и бита на траките през IV век от н.е	View	View
Velkov V.,1964	Агиографски данни за историята на Тракия IV век от н.е.	View	View
Velkov Iv., 1940/42	Римско селище при с. Блатец	View	View
Velkov V., 1961	Из истории нижнедунайского лимеса в конце I в.н.э.	View	View
Velkov V., 1960	Кога е основана Сексагинта Приста	View	View
Velkov V., 1965	Международен семинар по латинска епиграфика в Прага	View	View
Velkov I., 1922/1925	Антични паметници из България	View	View
Velkov I., 1933	Мъртви градове	View	View
Velkov I., 1940-1942	Находки и вести от разни места	View	View
Velkov I., 1960	Наши старинни градове	View	View
Velkov I., 1921/1922	Новооткрити старини	View	View
Velkov I., 1925	Новооткрити старини	View	View
Velkov I., 1930/1931	Новооткрити старини	View	View
Velkov I., 1956	По дирите на вековете	View	View
Velkov I., 1935	Червен - един изчезнал град	View	View

© Xentia web team - 2008 v 2.10.08

Страница с намерените заглавия

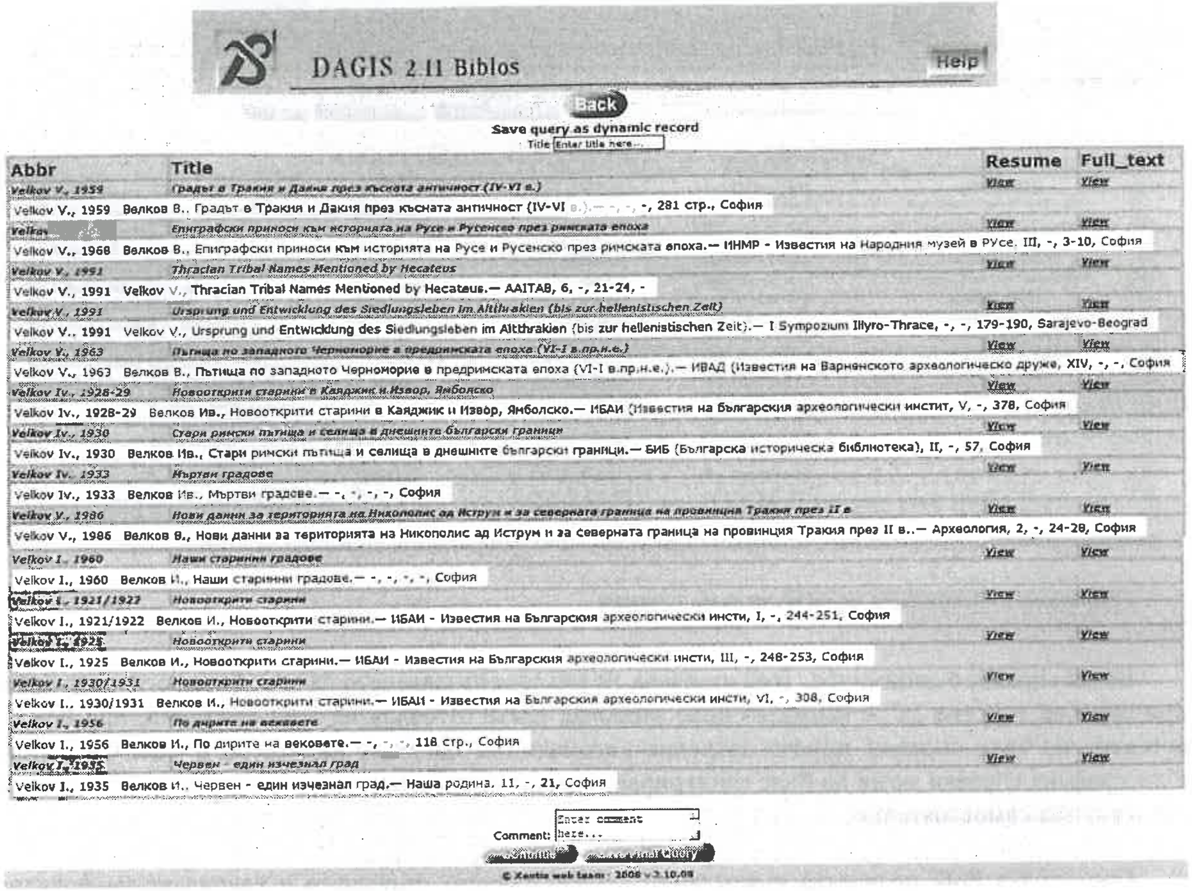

Save query as dynamic record

Title Enter title here...

Abbr	Title	Resume	Full_text
Velkov V., 1959	*Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.)*	View	View
Velkov V., 1959	Велков В., Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.).— -, -, -, 281 стр., София		
Velkov [illegible]	*Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха*	View	View
Velkov V., 1968	Велков В., Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха.— ИНМР - Известия на Народния музей в РУсе. III, -, 3-10, София		
Velkov V., 1991	*Thracian Tribal Names Mentioned by Hecateus*	View	View
Velkov V., 1991	Velkov V., Thracian Tribal Names Mentioned by Hecateus.— AAITAB, 6, -, 21-24, -		
Velkov V., 1991	*Ursprung und Entwicklung des Siedlungsleben im Altthrakien (bis zur hellenistischen Zeit)*	View	View
Velkov V., 1991	Velkov V., Ursprung und Entwicklung des Siedlungsleben im Altthrakien (bis zur hellenistischen Zeit).— I Sympozium Illyro-Thrace, -, -, 179-190, Sarajevo-Beograd		
Velkov V., 1963	*Пътища по западното Черноморие в предримската епоха (VI-I в.пр.н.е.)*	View	View
Velkov V., 1963	Велков В., Пътища по западното Черноморие в предримската епоха (VI-I в.пр.н.е.).— ИВАД (Известия на Варненското археологическо друже, XIV, -, -, София		
Velkov Iv., 1928-29	*Новооткрити старини в Каяджик и Извор, Ямболско*	View	View
Velkov Iv., 1928-29	Велков Ив., Новооткрити старини в Каяджик и Извор, Ямболско.— ИБАИ (Известия на българския археологически инстит, V, -, 378, София		
Velkov Iv., 1930	*Стари римски пътища и селища в днешните български граници*	View	View
Velkov Iv., 1930	Велков Ив., Стари римски пътища и селища в днешните български граници.— БИБ (Българска историческа библиотека), II, -, 57, София		
Velkov Iv., 1933	*Мъртви градове*	View	View
Velkov Iv., 1933	Велков Ив., Мъртви градове.— -, -, -, -, София		
Velkov V., 1986	*Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II в*	View	View
Velkov V., 1986	Велков В., Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II в..— Археология, 2, -, 24-28, София		
Velkov I., 1960	*Наши старинни градове*	View	View
Velkov I., 1960	Велков И., Наши старинни градове.— -, -, -, -, София		
Velkov I., 1921/1922	*Новооткрити старини*	View	View
Velkov I., 1921/1922	Велков И., Новооткрити старини.— ИБАИ - Известия на Българския археологически инсти, I, -, 244-251, София		
Velkov I., 1925	*Новооткрити старини*	View	View
Velkov I., 1925	Велков И., Новооткрити старини.— ИБАИ - Известия на Българския археологически инсти, III, -, 248-253, София		
Velkov I., 1930/1931	*Новооткрити старини*	View	View
Velkov I., 1930/1931	Велков И., Новооткрити старини.— ИБАИ - Известия на Българския археологически инсти, VI, -, 308, София		
Velkov I., 1956	*По дирите на вековете*	View	View
Velkov I., 1956	Велков И., По дирите на вековете.— -, -, -, 118 стр., София		
Velkov I., 1935	*Червен - един изчезнал град*	View	View
Velkov I., 1935	Велков И., Червен - един изчезнал град.— Наша родина, 11, -, 21, София		

Comment: Enter comment here...

© Xentia web team - 2008 v 2.10.08

Страница за редактиране на намерените заглавия

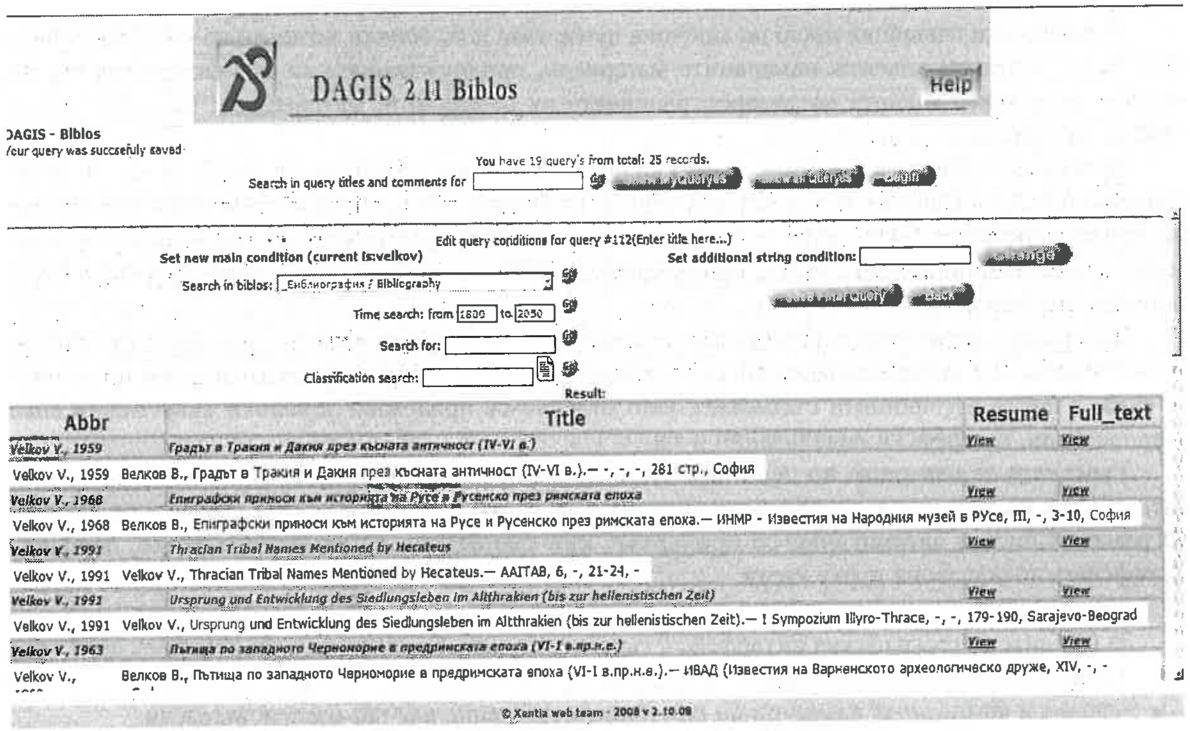

DAGIS - Biblos

Your query was succsefuly saved

You have 19 query's from total: 25 records.

Search in query titles and comments for

Edit query conditions for query #112(Enter title here...)

Set new main condition (current is:velkov)

Set additional string condition:

Search in biblos: _Библиография / Bibliography

Time search: from 1800 to 2050

Search for:

Classification search:

Result:

Abbr	Title	Resume	Full_text
Velkov V., 1959	*Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.)*	View	View
Velkov V., 1959	Велков В., Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.).— -, -, -, 281 стр., София		
Velkov V., 1968	*Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха*	View	View
Velkov V., 1968	Велков В., Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха.— ИНМР - Известия на Народния музей в РУсе, III, -, 3-10, София		
Velkov V., 1991	*Thracian Tribal Names Mentioned by Hecateus*	View	View
Velkov V., 1991	Velkov V., Thracian Tribal Names Mentioned by Hecateus.— AAITAB, 6, -, 21-24, -		
Velkov V., 1991	*Ursprung und Entwicklung des Siedlungsleben im Altthrakien (bis zur hellenistischen Zeit)*	View	View
Velkov V., 1991	Velkov V., Ursprung und Entwicklung des Siedlungsleben im Altthrakien (bis zur hellenistischen Zeit).— I Sympozium Illyro-Thrace, -, -, 179-190, Sarajevo-Beograd		
Velkov V., 1963	*Пътища по западното Черноморие в предримската епоха (VI-I в.пр.н.е.)*	View	View
Velkov V.,	Велков В., Пътища по западното Черноморие в предримската епоха (VI-I в.пр.н.е.).— ИВАД (Известия на Варненското археологическо друже, XIV, -, -		

© Xentia web team - 2008 v 2.10.08

Страница за повторно търсене в намерените вече заглавия

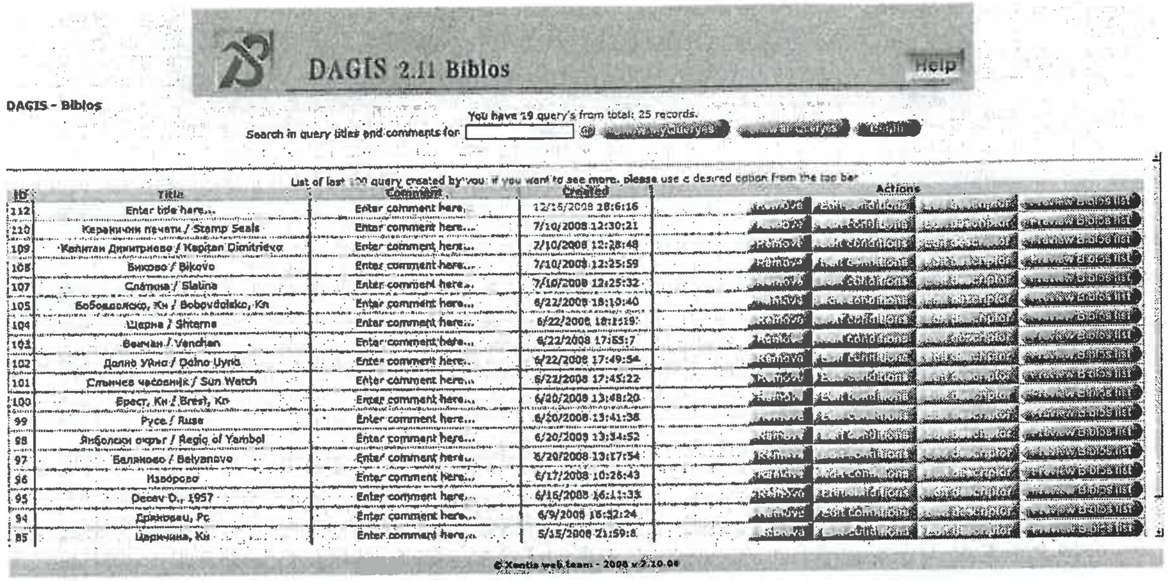

You have 19 query's from total: 25 records.

Search in query titles and comments for

List of last 100 query created by you. If you want to see more, please use a desired option from the top bar

ID	Title	Comment	Created
112	Enter title here...	Enter comment here.	12/15/2008 18:6:16
110	Керамични печати / Stamp Seals	Enter comment here...	7/10/2008 12:30:21
109	Капитан Димитриево / Kapitan Dimitrievo	Enter comment here...	7/10/2008 12:28:48
108	Биково / Bikovo	Enter comment here...	7/10/2008 12:25:59
107	Слатина / Slatina	Enter comment here...	7/10/2008 12:25:32
105	Бобовдолско, Кн / Bobovdolsko, Kn	Enter comment here...	6/22/2008 18:10:40
104	Щерна / Shterna	Enter comment here...	6/22/2008 18:1:19
103	Венчан / Venchan	Enter comment here...	6/22/2008 17:55:7
102	Долно Уйно / Dolno Uyno	Enter comment here...	6/22/2008 17:49:54
101	Слънчев часовник / Sun Watch	Enter comment here...	6/22/2008 17:45:22
100	Брест, Кн / Brest, Kn	Enter comment here...	6/20/2008 13:48:20
99	Русе / Ruse	Enter comment here...	6/20/2008 13:41:38
98	Ямболски окръг / Regio of Yambol	Enter comment here...	6/20/2008 13:34:52
97	Белянево / Belyanovo	Enter comment here...	6/20/2008 13:17:54
96	Изворово	Enter comment here...	6/17/2008 10:26:43
95	Decev D., 1957	Enter comment here...	6/16/2008 16:11:33
94	Дриновац, Рс	Enter comment here...	6/9/2008 16:52:24
85	Царичина, Кн	Enter comment here...	5/15/2008 21:59:8

© Xentis web team - 2008 v 2.10.0

Страница за изтриване на направените справки

Всяка справка е динамична. Това означава, че ако след създаването на една библиографска справка с критерий на търсене „х" е въведено ново заглавие, което отговаря на този критерий, при повторно извикване на тази справка новото заглавие автоматично ще бъде включено в нея. Създадената библиографска справка може да бъде интегрирана във всяка от останалите програми на системата или да се използва самостоятелно.

Програмата **Folk** позволява въвеждането, обработването, търсенето и извличане на фолклорни данни от всяка балканска страна. В момента пълноценно работи модулът за въвеждане на текстове, запис на музикални фрагменти, видео- и фотоизображения; разработва се и модул за нотен запис. За правилното въвеждане и търсене е разработена и въведена **пълна класификационна схема** на българската фолклорна култура.

Търсенето се извършва както по ключови думи, така и по всички позиции на класификационната схема, като системата извежда намерените материали, придружаващата ги библиографска справка за публикациите, както и карта на разпространението на намерените материали и налични (въведени) подобни материали от други страни.

Програмата **Glotta** се състои от два основни модула - тракийски и съвременен. В момента пълноценно работи модулът за тракийския език (с финансовото съдействие на МОН, в партньорство с Центъра по тракология-БАН и Института по лингвистика в Санкт Петербург-РАН, Русия, с ръководители ст.н.с. д-р Светлана Янакиева и ст.н.с. кфн Александър Фалилеев); модулът за съвременните живи езици е в процес на разработка.

Програмата позволява въвеждането на данните за тракийския език от три групи източници - от антични автори, от епиграфски надписи и от съвременни публикации и анализи. Всички данни се въвеждат във вида, в който източниците съобщават, като отделно се привеждат и всички съвременни анализи, интерпретации, географски локализации и т.н.

Търсенето се извършва по цели или части от думи, по антични автори или надписи. Въведен е пълен списък на античните автори и техните произведения, библиографските справки се извличат от програмата Biblos и автоматично се привързват към съответния лингвистичен запис, посочва се и географската локализация върху карта.

За нуждите на географския интерфейс и търсенето е разработен отделен пълноценен картографски модул **TabulaR**. Чрез него, използвайки въведените данни през различните програми на системата, може да се създават и композират различни по вид и предназначение научно-изследователски

DAS INFORMATIONSSYTEM DAGIS_2.0 IN DER BULGARISCHEN ARCHÄOLOGIE

Toscho Spiridonow

(Summary)

Der Aufsatz stellt die Arbeit der Programme DAGIS 2.0 – *Arche* und *Biblos* vor. Das erste ist ein Programm zur Einführung, Aufbewahrung, Bearbeitung und Suche von Angaben für drei Arten archäologischer Objekte und Funde – Siedlungen, Funde und Nekropolen. Das zweite ist ein Programm zur Einführung, Aufbewahrung und Suche von wissenschaftlichen Aufsätzen und Büchern auf dem Gebiet der Geisteswissenschaften.

Bei dem ersten Programm – *Arche* – wird der Weg verfolgt, auf dem zu gehen ist um die Angaben für die archäologischen Objekte hineinzuführen – das ist das Subprogramm *Situs*, bei dem erörtert wird auf welcher Seite was einzuführen ist oder was zu machen ist wenn Angaben fehlen, sowie wie Angaben zu suchen sind.

Bei dem Subprogramm *Inventaria* wird erörtert was in die verschiedenen Seiten hineinzuführen ist, sowie was man suchen kann. Für beide Programme wird erörtert wie man eine Aufnahme oder eine Abbildung in das System hineinführen kann und wie sie mit dem gegebenen Subprogramm verbindet werden.

Bei dem Programm *Biblos* wird erörtert auf welcher Seite was einzuführen ist, was man suchen kann und wie man Auskunft einholen kann.

ВТУ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ
1
Българска
Първо издание

Отговорен редактор *доц. д-р Борис Борисов*
Езиково-стилов редактор и коректор *Цветанка Рашкова*
Техн. редактор *Райна Карабаева*

Формат 60x84/8
Печатни коли 46,25

ISBN 978–954–524–743–9

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий",
Велико Търново, 2010